

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԼԴ.

HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS

ՊԵՅՐՈՒԹ, 2014

THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW VOLUME 34

HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS

BEIRUT, 2014

ISBN: 978-9953-585-06-2

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդեսը կը տպագրուի
Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան,
նիւթական միջոցներով*

ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՍՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Վերջին երեսնամեակի համաշխարհային գիտա-տնտեսական, ընկերա-քաղաքական եւ այլ նորությունները (օրինակ համաշխարհային աշխարհակարգի փոփոխությունը, համացանցային արհեստագիտությունը) աննախընթաց մղում եւ շղթայաւորուած կշռոյթ հաղորդեցին մարդկային կեանքի ընթացքին: Այդուհանդերձ, մարդկային միտքի հակադարձությունը չեղաւ միանշանակ, մարտահրաւերները համաչափօրէն չարծարծուեցան եւ զանոնք հանգուցալուծելու կարողականությունը համահաւասար չաճեցաւ:

Հայությունը եւս, ահա շուրջ 30 տարիներէ ի վեր ենթակայ է հա-յաշխարհը յեղաշրջող անկլինադարձային զարգացումներու, որոնք յառաջացուցին մարտահրաւերներ եւ խնդիրներ, ինչպէս՝

- Հայաստանի Հանրապետութեան անկախացումը, հայ պետականութեան կերտման գործընթացը եւ Արցախեան ինքնիշխանութեան հաստատումը,

- Հայ պետականութեան եւ ազգային քաղաքական, քաղաքացիական, կրօնական եւ այլ հաստատություններուն միջեւ փոխյարաբերութեանց ձեւաւորումը,

- Հայ Եկեղեցւոյ ներքին, միջեկեղեցական եւ եկեղեցի-ժողովուրդ փոխ-յարաբերութեանց բարեկարգման յապաղումը,

- Հայոց դէմ գործուած Յեղասպանութեան հետեւանքներուն նոր հանգրուան թեւակոխումը եւ հայ-թուրք յարաբերություններու մարտահրաւերները,

- Մփիւռքի աշխարհագրութեան եւ առհասարակ հայ ժողովրդագրութեան վերաքարտէսաւորումը,

- Արեւմտահայերէնի դերի եւ տեղի սահմանափակումը,

- Հայութեան մտաւոր ոյժի նպատակամէտ օգտագործումը, յանուն ազգային կոռո ռազմավարութեան մը մշակումին,

- Հայ ինքնութեան ըմբոնումը եւ իսլամաց(ու)ած հայերու հայութեան համարկումը,

- ԻԱ. դարու համաշխարհային գործընթացներուն մէջ հայութեան տեղին ու դերին որոնումը:

Վերոյիշեալ իրադրութիւններէն ոմանք ունին որոշակի վաղեմութիւն, շատեր արդէն ձեւաւորուած են, իսկ ուրիշներ տակաւին կը գտնուին սաղմնային վիճակի մէջ:

Շատ մարտահրաւերներ ունին տարբերակուած նախօրինակներ, փաստավաւերագրական տարաբնոյթ ատաղձ եւ ուսումնասիրուած են տարբեր խորաչափումներով: Արտագաղթի պարագան օրինակ, ունի հազարամեակի վաղեմութիւն եւ առայսօր մեր հայրենիքը հարուածող լրջագոյն վտանգներէն մին է:

Այսօր, թերեւս որեւէ ժամանակէ աւելի, հայ իրականութիւնը՝ պետական, հաստատութեանական, հաւաքական, կազմակերպեալ թէ անհատական երեսակներով, ենթակայ ու մասնակից է համաշխարհային աննախընթաց քաղաքատնտեսական, մշակութային եւ այլ գործընթացներու: ԻԱ. դարու միջազգային եւ հայկական քաղաքական, ռազմավարական, քաղաքակրթական եւ այլ զարգացումներու լոյսին տակ, հայագիտութեան դիմաց կը բացուին ուսումնասիրութեան բոլորովին նոր հորիզոններ, պահանջելով մերձեցման նոր տրամաբանութիւն՝ ելակէտերու, հարցադրումներու, նշանակէտերու եւ մեթոտներու առումով:

Ժառանգուած հայագիտական աւանդը եւ յառաջացած ու մատչելի հայաբանութիւնը՝ հայագիտական տարաբնոյթ, տարորակ եւ բազմատարր հումքը, առարկայական հիմք կը հանդիսանան վերոյիշեալ մարտահրաւերներու նորովի վերլուծութեան եւ մեկնաբանութեան:

Ուստի, ԻԱ. դարու հայագիտութիւնը, պարտի նորապէ՛ս սատարել հայութեան եւ գիտութեան յառաջընթացին, որովհետեւ պետականութեան գոյատոււով հայագիտութեան փոքրագոյն բջիջին ու մեծագոյն դերակատարին՝ հայ անհատին, կարգավիճակի բոլոր երեսակները ենթարկուեցան յեղաշրջումի: 1991էն իվեր, արդարեւ, հայը ամէնուրեք սկսաւ վերածուիլ պետականակիր անձի:

Հայագիտութեան նոր տրամաբանութիւնը կ'ենթադրէ.-

- Հայաբանութեան՝ հայագիտական հումքի խորքային, համադրուած եւ փոխ-համաձայնեցուած մշակում,
- Սաղմնային վիճակի գործընթացներու վիճակագրական, առարկայական յստակ փաստագրում (օրինակ, պետք է սկսիլ Միջին Արեւելքի հայութեան ժողովրդագրական տեղաշարժի գիտական վաւերագրումը):

- Ընթացիկ հարցերու գիտական քննարկում եւ հանգրուանային համեմատական վերլուծում,
- Ցարդ հաւաքուած նիւթի եւ նմանօրինակ նախընթացներու հիմամբ համաժամանակեայ եւ տարժամանակեայ փորձառութեանց քննարկում,
- Նորայայտ սկզբնաղբիւրներու եւ գիտավերլուծական նորատեսակ մեթոտներու համադրեալ օգտագործում,
- Հարցերու քննարկումներու ոչ-պարագայական, այլ կանխասերտուած եւ համակարգուած, օրինաչափ, հետեւողական, յարատեւող մօտեցում,
- Գիտավերլուծական արդիական հմտութիւններով օժտուած երիտասարդ մասնագէտներու պատրաստում եւ անոնց ներուժի նպատակամէտ օգտագործում,
- Հայագիտական եւ արտա-հայագիտական ուսմունքներու գործակցութիւն եւ առողջ փոխազդեցութիւն, գիտա-ուսումնասիրական նորագոյն ձեռքբերումներու օգտագործումով,
- Հայագիտական ուսումնասիրութեանց բերքի օգտագործում ի նպաստ հայ ազգային պետական, ընկերաբանական, քաղաքակրթական միտքի զարգացումին եւ ազգային միասնութեան գաղափարին ամրապնդումին,
- Հայութեան կարողականութեան ռազմավարական համադրում եւ օգտագործման կենսականացում:

Յիրաւի, այս եւ նման այլ միջոցառումներ պիտի կենսաւորեն քսանմէկերորդ դարու հայագիտութիւնը, որ արտացոլումն է հայութեան կենսունակութեան:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ

Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կոստեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Արտա Էքմէքճի (ի պաշտօնէ)-Արշալոյս Թոփալեան-Արմէն Իւրնէշլեան-Անդրանիկ Տագէսեան (պատ. քարտուղար)

ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Սիլվիա Աճեմեան-Ժիրայր Դանիէլեան-Երուանդ Երկանեան-Հրանոյշ Խառատեան-Մուրատ Հասրաթեան-Հրաչ Չիլինկիրեան-Մկրտիչ Պուլտուքեան-Սեդա Տատոյեան-Սուգըն Փեթի-Պերճ Ֆազլեան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷԶ ՀՀՀԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻԶ՝

Արծուի Բախչինեան

THE VITALITY OF ARMENIAN SAND AREMENIAN STUDIES

Worldwide developments in scientific, economic, social, political and other systems (like the changes in the world system and information technology) have given an unprecedented thrust and rhythm to the life cycle of the human race. The human response, however, has not been clear-cut, challenges have not been addressed equally, and the capacity for the resolution of problems has not grown proportionally.

The Armenians, likewise, for the last three decades have been subjected to upheavals in the Armenian space, upheavals which have generated challenges and problems, like:

The independence of the Republic of Armenia; Armenian state building and the establishment of self-governance in the Artsakh Republic.

The shaping of new multilateral relations between the Armenian state and Armenian political, civic, religious and other institutions.

The slow pace of internal, inter-church, and church-congregation relational reform in the Armenian Church.

The new phase and implications of the 100 years of the Armenian Genocide along with the challenges of Turkish-Armenian relations.

The remapping of the geography and demography of the Armenian Diaspora.

The limitation of the role and place of the Western Armenian language.

The delay in nurturing a coherent strategy for the national use of Armenian mental power.

The conceptualisation of Armenian identity and the integration of Moslem(ized) Armenians.

The search for the role and place of the Armenians in 21st century world affairs.

Some of the above-mentioned milestones are relatively old, others have lately taken shape, while others are in their preliminary stages.

The study of these challenges varies; there are documented data of diverse equality and the depth of studies differs. Armenian migration, for instance, has a history of over 1000 years and currently is one of the most serious dangers undermining the Armenian state.

Currently, perhaps more than ever before, the Armenian state, and Armenian institutions, groups, organizations and individuals are both subject to and participants in unprecedented world political, economic, cultural and other processes. In the 21st century world and in light of Armenian political, strategic, civilisational and other developments, totally new research horizons, which demand a new logic of approach in terms of departing points, queries, objectives and methods, have opened up for Armenian studies.

The legacy of Armenian studies and the raw material already generated are diverse and multishaped, varied in nature, in type and in kind. They constitute an objective base to interpret and analyze the above-mentioned challenges in a new way.

Thus, 21st century Armenian studies ought to contribute both to Armenian and scientific growth in a new manner because, with the proclamation of Armenian statehood the status of the Armenian individual, who is the tiniest nucleus as well as the largest actor in Armenian studies, underwent a multifaceted transformation. Indeed, since 1991 the Armenians have been undergoing a transformation into a titular nation, irrespective of the Diaspora Armenians' dual citizenship status.

The new logic of Armenian studies requires:

The in-depth preservation and use of Armenian raw data in a coordinated and agreed-upon manner.

The scientific registration of processes, for instance the demographic shifts of the Middle East Armenians, in objective, statistical and descriptive forms.

The scientific examination of current issues and phasal comparative analysis of them.

The examination of available material, recurring patterns and experiences in synchronic and diachronic contexts.

The application of new scientific and analytical methods to newly found sources.

A pre-planned, coordinated, consistent, non-circumstantial and systematic approach to the examination of matters.

The preparation of a young generation of experts who are trained in new scientific and analytical know-how and make use of their inherent potential.

The cooperation and cross-fertilisation of human sciences/scientific disciplines and Armenian studies by making use of the newest achievements in scientific research.

Using the results of Armenian research as catalysts for the advancement of Armenian national, state, social, and civilisational intellect and consolidation of national unity.

The strategic coordination of the vigorous Armenian potential.

Indeed, these and other efforts will invigorate 21st century Armenian studies, which are a reflection of Armenian vitality.

EDITOR IN-CHIEF

The Very Rev. Father Antranik Granian

EDITORIAL BOARD

Antranik Dakessian (executive secretary) - Arda Ekmekji (ex-officio) - Arshalouyse Topalian - Armen Urneshlian

CONSULTATIVE BODY

Sylvia Agemian - Megerditch H. Bouldoukian - Seta B. Dadoyan - Berj Fazlian - Murad Hasratian - Hranush Kharatian - Susan Pattie - Jirayr Tanielian - Hratch Tchilingirian - Yervand Yerkanian

Representative in Armenia

Artsvi Bakhchinyan

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Օ ՏԱՌԸ¹

ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՂԻՍՅԵԱՆ
armenag@gmail.com

*«Օ տառը նման է մօրս շուրթերուն,
Ահա թէ ինչո՛ւ ան շատ է սիրուն...»:*

Այս քնքուշ տողերով է որ արդի բանաստեղծ մը կը հիմնադրէ իր համակրանքը հայերէնին օտարամուտ այս տառին հանդէպ: Օ-ին մասին յատուկ ջերմութեամբ խօսած է Ռաֆֆին եւս, որ շատ սիրած է զայն անոր՝ Սոնայի աչքերուն հետ ունեցած նմանութեան պատճառով. Սոնան գրագէտին մանկութեան նախապրոցական օրերու առաջին ընկերուհին էր, որուն սիրահարած էր ապագայ վիպասանը: Անշուշտ ուրիշ բաներ եւս գրուած են այս տառին մասին՝ ընդհանրապէս ակադեմական բնոյթի. յիշատակութեան արժանի է վերաբերումը Մանուկ Աբեղեանի, որ 1922-ին (իբրեւ անպէտ տառ) դուրս դրաւ զայն արեւելահայերէնի այբուբենէն: Օ-ն այդպէս ալ իբրեւ վտարանդի մնաց մինչեւ 1940, ապա վերադարձաւ՝ զգալիօրէն մերկացած իր երբեմնի կիրարկութիւններէն:

Բայց սկսինք անոր ծննդաբանութենէն:

Գրեթէ ամէն արեւմտահայ գիտէ, թէ Օ-ն ծնունդն է գրաբարեան աւ տառակապակցութեան, սակայն շատ քիչեր գիտեն, թէ ճիշդ ո՞ր աւ-ի ծնունդն է ան, քանի որ արդի հայերէնի մէջ ունինք գրաբարէն եկող ու աւ բովանդակող բազմաթիւ բառեր, օրինակ՝ իրաւ, հաւան, հաւաք, հաւատ, հաւ, նաւ, կաւ, բաւ, դաւ, մանաւանդ, արգաւանդ, աւանդ, սակաւ, այլեւ շատ ու շատ ուրիշներ, որոնք իրենց աւ-ը Օ-ի չեն վերածած: Ինչպէ՞ս կրնայ նման կիսկատար հնչիւնափոխութիւն յառաջանալ, որով կարգ մը աւ-եր Օ դառնային, իսկ շատ ուրիշներ մնային անփոփոխ:

Այսպէս է, քանի որ «օ»² հնչիւնի վերածուած է միայն բաղաձայնանախորդ աւ-ը, այսինքն՝ այնպիսիները, որոնց յաջորդած է բաղաձայն մը կամ որոնք գտնուած են բաղաձայնէ մը առաջ. օրինակ՝ արաւր-օրօր, արաւր-արօր, արաւտ-արօտ, ամաւթ-ամօթ, արէնք-օրէնք, հաւտ-հօտ, հաւր-հօր, կարաւտ-կարօտ, մաւտ-մօտ, նարաւտ-նարօտ, արդեաւք-արդեօք, փառաւք-փառօք, իրաւք-իրօք եւն. այս դիրքերուն վրայ աւ-ը երկբարբառային էր եւ կ'արտասանուէր «աու». ահա այս աու-ն է, որ կամաց-կամաց սկսաւ արտասանուիլ «օ»: Աւ > աու > օ հնչիւնափոխութենէն խուսափած են ընդամենը երկու բառեր՝ աղաւնի եւ նաւթ, որոնք ունին իրենց երկար պատմութիւնը, որ շատ շահեկան չէ այս յօդուածի ծիրէն ներս: Իսկ հոն ուր աւ-ին կը յաջորդէ ձայնաւոր մը կամ բառը կը վերջանայ աւ-ով, ինչպէս վերը բերուած առաջին խումբի

բառերն են, ապա այդ դիրքերուն վրայ աւ-ը կ'արտասանուի աՎ (կամ av), եւ ուրեմն երկբարբառային չէր, ուստի եւ այսպիսիները մնացած են անփոփոխ՝ առանց «օ» արտասանութեան հասնելու: Առաւաւտ բառը շատ լաւ կը ցոլացնէ այս երկու երեւոյթները. առաջին աւ-ը մնացած է անփոփոխ, որովհետեւ իրեն կը յաջորդէ ձայնաւոր մը, իսկ երկրորդ աւ-ը դարձած է Օ, քանի իրեն կը յաջորդէ բաղաձայն մը, որով ստացուած է առաւօտ:

Այս հանգրուանին՝ բանաձեւենք հետեւեալ երկու կանոնները. քանի որ Օ-ն ծնունդ կրնար առնել միմիայն բաղաձայնէ մը առաջ, հետեւաբար՝

ա) Օ տառին չի կրնար որեւէ ձայնաւոր յաջորդել,

բ) Ըստ այսմ ալ՝ Օ-ով հայերէն բառ չի կրնար վերջանալ. իրեն պէտք է անհրաժեշտօրէն յաջորդէ բաղաձայն մը:

Այս երկու կանոնները ծնունդ կ'առնեն Օ-ին էութենէն եւ որեւէ կամայականութեան ենթակայ չեն կրնար ըլլալ, բացի օրինազանցութենէ: Կեղծ ու պատիւր է ուրիշ ամէն «կանոն», որ արդի հայը կը բանաձեւէ բառավերջի Օ-ին անունով: Այդպիսի Օ ըստ օրինի չի կրնար գոյութիւն ունենալ:

* *

Այս աւ երկբարբառին «օ» արտասանութիւնը արձանագրելու կամ արտայայտելու համար՝ բաւական գառածեցան մեր միջնադարեան բարենորոգիչներն ու մատենագիրները:

Անոնց առաջին ու բնական հակումը եղաւ այն, որ «օ» արտասանուող աւ-ը սկսէին փոխարինել պարզապէս Ռ-ով, քանի որ մեսրոպեան Ռ տառը ճիշդ ու ճիշդ կը նշէ յունալատինական «օ» հնչիւնը: Այս տրամաբանութեամբ ալ՝ մեր հնագոյն մատենաներու մէջ կարելի է հանդիպիլ փառաւք-փառոք, բարեխաւս-բարեխոս, Պաւղոս-Պողոս, Տարաւն-Տարոն, պաշտաւնեայ-պաշտոնեայ, յաւդուած-յողուած տառադարձութիւններուն, որոնց մէջ, ըսելու պէտք չկայ, աւ երկբարբառը դարձած է պարզապէս մեսրոպեան Ռ: Ռ-ով տառադարձուեցաւ նաեւ ենթակայական դերբայի վերջավանկի աւ-ը. օրինակ՝ այրաւդ-այրոդ, ծնաւդ-ծնոդ, կարաւդ-կարոդ, կրաւդ-կրոդ, սիրաւդ-սիրոդ են.: Մեր Ռ-ի որդեգրումը ամենաճիշդ լուծումն էր, որ աշխարհաբարացող հայերէնը կրնար տալ հնչիւնափոխուած աւ երկբարբառին. մենք մեր միջոցներով եւ մեսրոպեան ուղղագրութեան ծիրէն ներս լուծած կ'ըլլայինք այս հարցը՝ առանց տառ մուրալու օտարներէն: Մակայն նման լուծում մը ընդհանրական ու մանաւանդ վերջնական բնոյթ չունեցաւ, միաձայնութեան չարժանացաւ: Արդարեւ, Ռ-ին կողքին, ու անոր զուգահեռ, ուրիշներ աւ երկբարբառը փոխարինեցին ∞ նշանով եւս, որ ներկայիս թուաբանութեան մէջ կը գործածուի անհուն (infini) նշանակութեամբ. ուրեմն փառոք, Պողոս, պաշտոնեայ գրութեան կողքին

յառաջացան **փառօք, Պօղոս, պաշտօնեայ** եւ նման ձեւեր. այս նշանին կարելի է հանդիպիլ մինչեւ ԺԸ. դարու աւարտը³: Ոմանք այս նշանը կը դնէին ուղղակի **աւ**-ին վրայ՝ առանց ջնջելու գայն, որով կը հասկցուէր, թէ տուեալ **աւ**-ը պէտք է արտասանել «օ»: Այս նշանէն բացի օգտագործուեցաւ այլ նշան մըն ալ՝ հորիզոնական դիրքով ձուածեւ օղակ մը: Սակայն ասոնք ալ միաձայնութիւն չստեղծեցին, ու անոնց գուգահեռ՝ որդեգրուեցաւ յունալատինական այբուբեններու Օ տառը, որով այս անգամ ալ ունեցանք՝ **փառօք, Պօղոս, պաշտօնեայ** եւն.:

Այս օտարածին Օ տառը առաջին անգամ գործածուած կը գտնենք Հայաստանէն դուրս՝ Մակեդոնիոյ մէջ, 1007 թուականին գրուած ձեռագիր մատենանի մը մէջ. երկրորդ գործածութիւնը՝ 1046-ին՝ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի մէկ աշխատութեան մէջ: Մա այն կաթողիկոսն է, որ Անիի բանալիները յանձնեց բիզանդացիներուն: Այնուհետեւ **աւ-առւ-օ** տառադարձութիւնը զգալիօրէն բազմացաւ, յատկապէս ԺԳ. դարէն սկսեալ՝ իր յաճախականութեամբ գերազանցելով նախորդ երկուքը, առանց սակայն վերջնական ու միասնական հանրօրէն ընդունուած լուծում մը ըլլալու, գոնէ մինչեւ ԺԸ. դարը, քանի հայ հոգեւորականութիւնը խստիւ ընդդիմացաւ այս յունալատինական տառին եւ շարունակեց կառչած մնալ **աւ**-ին գայն արտասանելով «օ»:

Այս հաշուով՝ մօտաւորապէս մինչեւ ԺԸ. դարու աւարտը հայերէնի ուղղագրութիւնը կը պարզեր բաւական խայտաբղետ պատկեր մը «օ» արտասանուող **աւ** երկբարբառին նկատմամբ, որ այսպէս կամ այնպէս կը գրուէր հինգ տեսակ ուղղագրութեամբ.-

կրաւն - կրոն - կրօն - կրօն - կրօն

յաւժար - յոժար - յօժար - յօժար - յոժար

կարաւտ - կարոտ - կարօտ - կարօտ - կարօտ

ծնաւտ - ծնոտ - ծնօտ - ծնօտ - ծնօտ

Հակառակ այս խայտաբղետութեան, եւ ինչպէս ըսուեցաւ վերը, **աւ**-ին՝ Օ-ով տառադարձումը սկսաւ խլել առիծի բաժինը՝ իրեն ենթարկելով միւսները: Սակայն այստեղ ալ երեւան եկան ուրիշ չափազանցութիւններ, որոնք՝ ահաւասիկ.- Օ-ին տրամաբանական զոհը դարձան առաջին հերթին **աւղ** վերջը ունեցող՝ ենթակայական դերբայներու ուղիղ ձեւերը, որոնք նախապէս **ող**-ով նուիրականացած էին, այսպէս՝ **կրող-կրող, այրող-այրող, ծնող-ծնող, կարող-կարող, յաջող-յաջող** եւն.: Առ այս՝ հաստատուեցաւ կանոն մըն ալ, ըստ որուն՝ այս վերջիններուն աճած ձեւերը կը գրուէին Ռ-ով. այսպէս՝ **կրաւղ-կրող, սակայն կրողաց. ծնաւղ-ծնող, սակայն՝ ծնողական, ծնողասէր. այնպէս ալ՝ կարաւղ-կարող-կարողութիւն. յաջաւղ-յաջող-յաջողակ. երգաւղ-երգող-երգողական** եւն. այլ խօսքով՝ արուեստականօրէն հաստատուեցաւ **օ>ռ**

հնչինափոխություն մը, որ բոլորովին կամայական էր ու չէր յեներ լեզուական որեւէ հիմքի վրայ:

Մատենագիրներէն շատեր սկսան Օ-ով տառադարձել նոյնիսկ այն աւ-երը, որոնք «օ» չէին արտասանուեր, որոնց բաղաձայն մը չէր յաջորդէր, այսինքն՝ երկբարբառային չէին, այլ պարզապէս ավ էին. օրինակ՝ լաւ-լօ, ցաւ-ցօ, թագաւոր-թագօր, Սաւուղ-Սօուղ, խաւար-խօար, յարեաւ-յարեօ, մեռաւ-մեռօ, փախաւ-փախօ, սակաւ-սակօ, աւետարան-օետարան, արմաւ-արմօ, ձայնաւոր-ձայնօր, Դաւիթ-Դօիթ, բաւական-բօական եւ այսպիսի անհամար այլանդակություններ: Միւս կողմէ՝ Օ-ով սկսան գրուիլ նոյնիսկ աւանդականօրէն Ռ-ով հաստատուած ու նուիրականացած յատուկ անուններ, օրինակ՝ Գրիգօր, Սօդօմօն, Յակօբ, Ահարօն եւն.: Յակօբ Մեղապարտ *Ուրբաթագիրք*-ի կողքին վրայ Օ-ով գրած է թէ՛ իր սեփական անունը, թէ՛ կաթողիկոս-ը: Այլ խօսքով՝ Օ-ի իսկական համաձարակ մըն էր, որ անկարգօրէն կը գրոհէր հայ աւանդական ուղղագրութեան տիրոյթէն ներս: Ասոր հակառակ՝ ուրիշներ ալ, այս անգամ յետադարձ շարժումով մը, աւ-ով սկսան փոխարինել այդ նոյն աւանդական Ռ-ն. օրինակ՝ հոգի-հաւգի, թողութիւն-թաւղութիւն, յոգնամէջ-յաւգնամէջ, նոպայ-նաւպայ եւն.:

Այս համաձարակը շատ աւելի շեշտուած ու անխնայ էր նոր՝ ոչ-աստուածաշնչական օտար յատուկ անուններու պարագային, ուր ամէն օտար «օ» հնչիւն կամ տառ կը տառադարձուէր Օ. Օրինակ՝ Վօլտեր, Մօսկովա, Ռօբէսպիէռ, Լօնտօն, Պօլիս, Միօն, Ստամբօլ, Սօֆի, Լիզպօն, Եւրօպա, Ռօդօպօ, Եօզկատ, Պօլիս, Եօրկի եւն. 1817-ին Վենետիկի մէջ հրատարակուած Դանիէլ Դեֆոյի գիրքին անունը տառադարձուած է «Ռօպլինսօն Քրիզօէ»: Օ-ով սկսան գրուիլ մասնաւորաբար թրքերէնի մէջ «օ» հնչիւնը բովանդակող բառերը՝ յատուկ անունները թէ հասարակ բառերը հաւասարապէս. 1871-ին Աւետիս վարժապետ Պերպերեանի Պոլսոյ մէջ հրատարակուած գրաբար պատմութեան գիրքին մէջ կը գտնենք Տարսօն, Եօզկատ, Ռօտօսթօ, Պօլիս, Թօփքափու, մօնսինիօր, միսիօնար, Անատօլու եւն., իսկ 20-րդ դարը բոլորովին չօնջեց այսպիսիները: Օ-ն չխնայեց նոյնիսկ բառավերջի դիրքին, օրինակ՝ Քարլօ, Միքաբօ, Օսլօ, Վատերլօ եւն., ուր, ինչպէս վերը նշուեցաւ, անոր ներկայութիւնը հակականոնական էր:

Ուղղագրական այս համատարած արշակաւանը տիրեց մօտաւորապէս մինչեւ ԺԸ. դարու կէսերը՝ մինչեւ Միսիթարեաններու, յատկապէս՝ Միսիթար Սեբաստացիի աշխատութիւնները՝ առանց անշուշտ ընդմիջտ կանոնաւորուելու. խորթ, բազմաձեւ ու հակականոնական կիրարկությունները շարունակեցին գոյատեւել այնուհետեւ եւս ու շատ հեռու են բոլորովին անհետացած ըլլալէ մեր օրերուն ալ:

Շնորհիվ Մխիթար Սեբաստացիի սկսած ուղղագրական գտումի ու միօրինակացման ճիգերուն, որոնք շարունակուեցան այնուհետեւ նմանապէս Մխիթարեան ուխտէն յատկապէս Յովհաննէս Զոհրապեանի, Գաբրիէլ Այվազովսկիի, Արսէն Բագրատունիի եւ Արսէն Այտընեանի կողմէ, կարելի եղաւ գրաբարեան աւ տառակապակցութեան հետզհետէ տալ հետեւեալ լուծումները.

- Պատմական այն **աւ** երկբարբառը, որ հիմա հայերէն բառերու մէջ «**օ**» կ'արտասանուէր այլեւս, գրել միայն **Օ** տառով՝ բառերուն սկիզբը ու մէջը. օրինակ՝ **օտար, օրէնք, արօր, կարօտ**: Այս կանոնին տակ կ'երթան մօտաւորապէս 100 արմատներ ու մէկ-երկու ածանցներ, ինչպէս՝ **զգօն**: Առաջին Մխիթարեանները հակամէտ էին դերբայական **–օղ** ձեւերու պահպանումին, ինչպէս ան աւանդուած էր միջին դարերուն. *Նոր Բաղդիք Հայկազեան Լեզուի* բառարանը (1836) ազատօրէն կը դնէ **առօղ, կարօղ, ունօղ, ուտօղ** եւն.: Արսէն Բագրատունի (1852) կ'ընթանայ նոյն ճամբով: Սակայն ԺԹ. դարու երկրորդ կէսին հետզհետէ կը կայունանայ **ող**-ը. այսինքն՝ **ծնող, պարող, երգող** եւն.: Միակ երկձեւ գրուողը **քող** բառն է, որ ոմանք կը գրեն **Օ**-ով՝ հակառակ *Նոր Բաղդիք*-ի շատ յստակ ցուցմունքներուն, ուր նախընտրութիւնը կը տրուի **քող**-ին:

- Պատմական այն **աւ** տառակապակցութիւնը, որ հիմա **ավ** կ'արտասանուէր, ամէնուրեք գրել **աւ** տառակապակցութեամբ՝ **աւան, աւագ, նաւ, նաւակ, կաւատ, հաւատ, հաւան, սակաւ** եւն.:

Այս երկու հիմնական կանոններու յարաբերական կայունացումը մեծ նուաճում մըն էր. անոնք կը վերաբերէին անշուշտ բնիկ հայերէն բառերուն, ըսենք՝ գրաբարէն մնացած բառամբերքին: Ասոնք ի զօրու են մինչեւ այսօր ալ: Անշուշտ շեղումները չեն պակսիր, եւ անոնք կը գործուին հոն, ուր երբեք չենք սպասեր. Հրանդ Ասատուր, 1922-ին գրուած նամակի մը մէջ ունի **բրօֆէսէօր, տօքթօր, Լաֆօնթէն**, ինչպէս նաեւ՝ **Սօրպօն, Լօնտօն, Զօլա, գօլէժ, ռօմանթիք** (Դիմաստուերներ): Օշական հայ գրականութեան դասագիրքին մէջ ունի Էտկար Բօի, իսկ Ռոպեր Հատտեճեան մինչեւ այսօր ալ *Մարմարա*-ի մէջ կը գրէ **Փրօֆ.** (professeur). գոնէ **փրօֆ.** գրէր:

*

Մխիթարեանները, սակայն, ո՛չ կըցան ու ո՛չ ալ ուզեցին արգիլել օտար բառերու **օ**-ն հայերէնի մէջ **Օ**-ով տառադարձելու մոլորութիւնը: Պէտք չէ մոռնալ, որ անոնց առաջին սերունդներու հիմնական մտահոգութիւնը՝ մեսրոպեան ուղղագրութեան վերականգնումն էր, գրաբարի մարզէն ներս եւ թէ անոնց մտքին մէջ աշխարհաբարի ուղղագրութիւնը անպայման չէր նոյնանար գրաբարի ուղղագրութեան հետ: Աւելի ուշ է, որ այդ նոյնացումին ի նպաստ աշխատեցան Գաբրիէլ Այվազովսկի, Այտընեան, շատ աւելի ուշ Յովհաննէս Գազանճեան,

որոնք փորձեցին զանազանությին մը դնել օտար բառերու մէջ լսուող «օ» հնչիւններուն միջեւ. այն է՝

- Օտար բառերու օ-ն տառադարձել Ռ-ով. օրինակ՝ Լոնտոն, Ռոպինսոն, տոքթոր եւն.:

- Օտար բառերու au-ն տառադարձել Օ-ով, օրինակ՝ Lausanne-Լօզան, Baudelaire-Պօլէր կամ Պօլէր, Paul-Փօլ եւն.:

Երկուքն ալ դէմ են Օ-ով բառ վերջացնելու գաղափարին, սակայն մեր առօրեան կ'ընթանայ ուրիշ ճամբով. օտար բառերու մէջ թէ վերջը լսուող «օ»ն ազատօրէն կը գրուի Օ-ով: Ասոնց վրայ եւ ասոնց օրինակով կու գան համաճարակային թափով աւելնալու հայերէն յատուկ անուններու փաղաքշական ձեւերը, որոնք աննախընթացօրէն բազմացան ԺԺ. դարու երկրորդ կէսին ու անկէ ետք ալ, իմա՝ **Ասատուր-Ասօ, Աւետիս-Աւօ, Կարապետ-Կարօ, Տիգրան-Տիգօ, Գրիգոր-Գոգօ** կամ նոյնիսկ **Գօգօ, Մարիամ-Մարօ** եւ շատ ուրիշներ, որոնց վրայ պէտք է աւելցնել երկու հասարակ անուններ եւս՝ **զերօ** եւ **քիլօ**: Օ-ազրութեան այս համաճարակին դիմաց Գազանձեան կը թելադրէ գոնէ բառավերջի Օ-ն հոլովումի պարագային վերածել Ռ-ի, այսպէս՝

Ասօ - Ասոյի - Ասոյէն - Ասոյով,

Աւօ -Աւոյի - Աւոյէն - Աւոյով...

Գազանձեանի տրամաբանութիւնը այն էր, որ Օ-էն ետք կարելի չէ ձայնաւոր դնել, ուրեմն մերժելի էր **Ասօին** կամ **Ասօէն** գրել: Սակայն կէդրոնական իշխանութեան մը բացակայութեան պայմաններուն մէջ բոլոր հակականոնական ձեւերուն պէս այս մէկն ալ համատարած ընդունելութիւն ու կիրարկութիւն չի գտներ. թէ՛ *Մասիս*-ի, թէ՛ *Մեհեան*-ի համար սովորական են, եթէ ոչ ընդհանուր, **Ասօի-Ասօէ-Ասօով** ձեւերը, որոնք խաղաղ կը գոյակցին **Ասոյի-Ասոյէ-Ասոյով** ձեւերով, հակառակ անոր որ այս թերթերուն գլուխը կը գտնուէին իրենց օրերու լաւագոյն մտաւորականները:

Սակայն ոչինչ կը գտնենք ըսուած, թէ ինչպէ՛ս պէտք է գրել այս բառերը, երբ անոնք կը վերջանան պարզ յօդով մը. առ այս ալ կը յառաջանայ **Աւօ-Աւոն** եւ **Աւօ-Աւօն** երկձեւութիւնը: Ո՞վ կը հիմնէ ու ինչպէ՛ս կ'արդարացնէ ասոնցմէ առաջինը՝ **օ > ռ** հնչիւնափոխութիւնը, յայտնի չէ:

Ահա այս խորապատկերին վրայ է, որ մեր գրաւոր արեւմտահայերէնը,– ինչ կը վերաբերի Օ տառի կիրարկութեան,– կը փակէ իր նախաեղեոնեան փուլը, որուն կը յաջորդէ սփիւռքի ցրուածութիւնը:

Պատմական այս ակնարկը ամբողջացնելու համար պարտինք ըսել թէ այդ նոյն ժամանակահատուածին Կովկասի մէջ կացութիւնը

անհամեմատ ասելի շփոթ ու խառնակ էր, ինչ կը վերաբերեր ասանդական ուղղագրության՝ ընդհանուր առմամբ:

Գալով մեր սերտած տառերուն, ապա այս առնչութեամբ եղան հետեւեալ առաջարկները.

- Ղուկաս Ինճիճեանը կը կիրարկէ դերբայական օղ-ը՝ **ուսող, երգող, գրող** եւն.:

Կ'առաջարկէ լրիւ արտաքսել Ո տառը՝ բառասկիզբի թէ բառամէջի, եւ գործածել միայն Օ-ն՝ **մօլօր, օրօշ, օղջ**:

- Լ. Մարկոսեանը *Արօր, Մշակ* թերթերուն մէջ կ'առաջարկէ Ո-ի փոխարէն գրել **ւօ՝ տրս, ւօջխար**:

- Նահապետ Ռուսինեանը («Կիլիկիա» երգի բնագրին հեղինակը) նոյնպէս կ'առաջարկէ Ո-ի փոխարէն ամէնուրեք գրել Օ՝ **գօղ, սօխ, բօղկ**:

- Ստեփանէն (*Հայկական աշխարհ* թերթի խմբագիրը) կ'առաջարկէ Ո-ն գրել Օ երոպական բառերուն մէջ միայն՝ **Եւրօպա, դօկտօր, պրօֆեսօր**:

*

Ի՞նչ պատկեր կը պարզէ Օ-ի կիրարկութիւնը ներկայիս:

Հիմնական երեք բարեփոխումները, որոնց ձեռնարկեցին Մխիթարեանները, գրեթէ լրիւ յարգուած են ու կը գոյատեւեն, այսինքն՝

- Պատմական **աւ** նախաբաղաձայն երկբարբառը կը գրուի միայն Օ-ով՝ **օրէնք, կարօտ**:

- Ոչ-երկբարբառային **աւ-ը**, որ կը գտնենք ձայնաւորէ մը առաջ կամ բառավերջին, կանոնաւորապէս կը գրուի **աւ-ով՝ հաւ-ւատ, կտաւ**:

- Դերբայական նախկին **աւղ** ածանցը կանոնաւորապէս կը գրուի **ող՝ կարող, ծնող, երգող** եւն.: Լրիւ անհետացած է **օղ** ածանցական վերջաւորութիւնը: Անշուշտ անփոփոխ կը մնայ արմատական **օղ-ը՝ ցօղ**:

Վերոնշեալ երեք կէտերը նուիրականացած են արեւմտահայ բարբերուն մէջ՝ բառարանագրութեամբ թէ դպրոցական դասագիրքերով: Միակ երկուութիւնը կը վերաբերի **քող** բառին, որ կը գրուի նաեւ **քօղ՝** հակառակ *Նոր Բաղկիւրք*-ի, Աճառեանի եւ կարգ մը այլ ընտիր աղբիւրներու կողմնորոշումին ի նպաստ առաջինին: Ասկէ անդին ամէն ինչ շփոթ է, կամայական ու խախտու:

- Շեշտուած երկուութիւն կը տիրէ տառադարձութեանը մէջ օտար բառերու բառամէջի «օ» եւ «au» հնչիւններուն. եթէ ասոնցմէ առաջինը ընդհանրապէս Ո-ով տառադարձելու ճիգ մը կայ, օրինակ՝ **doctor-տոքթօր**, ապա չեն պակսիր **տօքթօր** գրողները եւս, Օշական՝ միակը, չի վարանիր գրելու **տօքթէօն**, Աւետիս Ահարոնեան ունի **մօնկօլական, դոքտօր, կօզակ**: Միւս կողմէ՝ եթէ երկրորդը Օ-ով տառադարձելու ճիգ մը կայ, օրինակ՝ **Paul-Փօլ**, ապա չեն պակսիր **Փոլ** գրողները եւս:

- Ինչ կը վերաբերի օտար եւ հայկական բառերու բառավերջի «օ»-ին, ապա ուղիղ ձեւերու մէջ անոր գրութիւնը որեւէ երկուութիւն չի ստեղծեր. գրեթէ համատարած կը գրուի **Օ**: Այստեղ ի մտի ունինք օտար այն բառերը, որոնք «օ» հնչիւնով կը վերջանան՝ անկախ իրենց ուղղագրութենէն, օրինակ՝ **Oslo, Bordeaux, Jeannot**, եւ հայկական փաղաքշական անունները՝ **Ասօ, Աւօ, Մարօ**, ինչպէս նաեւ երկու օտար փոխառութիւններ՝ **զերօ** եւ **քիլօ**. Ըսի՝ «գրեթէ», որովհետեւ ասոնք ոչ-ով գրել առաջարկողներ ու գրողներ ալ կան. կարգ մը բառարաններ գրած են **զերոյ** կամ **գրոյ**:

Բառավերջին **Օ**-ին բարդութիւնները կը սկսին, երբ զայն կրող բառերը յոյ կը ստանան. արեւմտահայերուս կէտը այդ **Օ**-ն կը պահէ անփոփոխ, օրինակ՝ **Աւօ-Աւօն, Մարօ-Մարօն**, իսկ միւս կէտը զայն կը վերածէ **Ռ**-ի, օրինակ՝ **Աւօ-Աւօն, Մարօ-Մարոն**. ոմանք կայուն սկզբունք չունին (Օշական կը գրէ Միամանթօն, Ապրօն, Լէսքօն, բայց նաեւ Հիւկոն, Հիւկոներու, Փրինքիփոն են.): Արդ, ո՞վ եւ ուրկէ՞ հանած է այս վերջին «կանոնը»՝ յայտնի չէ. չկայ ոչ մէկ հեղինակութիւն, ոչ մէկ դասագիրք որ բացատրէ կամ թէկուզ պարզապէս թելադրէ կատարել նման հնչիւնափոխութիւն մը, այսուհանդերձ ան նախանձախնդրօրէն տեղի կ'ունենայ մեր բացարձակ մեծամասնութեան կողմէ, եւ ոչ մէկը գիտէ թէ ինչո՞ւ կ'առնէ այդ քայլը: **Օ > Ռ** անհերթօ հնչիւնափոխութեան կը հանդիպինք կարգ մը բարդումներու առթիւ եւս. օրինակ՝ շատեր կը գրեն **քիլօ**, բայց՝ **քիլոկրամ, ռատիօ**, բայց **ռատիոժամ**: Ոչ ոք գիտէ, թէ ինչո՞ւ այս դիրքին վրայի **Օ**-ն պէտք է **Ռ** դառնայ, բայց կը դարձնեն: Շեղումներ կան նաեւ թեք ձեւերու գրութեան մէջ. եթէ ընդհանրապէս կը գրուի **Օսլօ-Օսլոյի, Աւօ-Աւոյի**, ապա չեն բացառուած **Օսլօի** եւ **Աւօի** գրողները եւս:

Եզրակացնելու համար՝ ուրեմն արեւմտահայերս ունինք **Օ**-ի հարց մը, որ խորապէս կ'երկփեղկէ արեւմտահայերէնի ուղղագրութիւնը. մէկ կողմէ՝ ա) օտար բառերու բառամէջի «օ» հնչիւնին տառադարձութիւնը, միւս կողմէ՝ բ) բառավերջին **Օ**-ով գրուող օտար բառերու եւ հայկական փաղաքշական անուններու յօդառութիւնը, բառաբարդումը, որոշ չափով ալ հոլովումը:

* *

Այս հակիրճ պատմականը ցոյց կու տայ, որ յունալատինական օ տառի մուտքը հայկական այբուբենէն ներս տեղիք տուաւ խառնակութեան ու տաղտուկներու երկար շարքի մը, որուն հետեւանքները ահա մօտաւորապէս հազար տարի է կը կրենք: Այսպէս է, քանի որ **Օ** տառը նախ խորթ էր այբուբենական եւ ուղղագրական այն համակարգին, որ կուտ ու սերտ ամբողջութիւն մը կը կազմէր առանց իրեն, միւս կողմէ՝ որովհետեւ հայերէն այբուբենը յանձին մեսրոպեան **Ռ**-ին ունէր արդէն անոր համարժեքը. կը բաւէր, որ հայ մատենագիրները

բաղաձայնանախորդ **աւ** > **աու** երկբարբառը փոխարինելին հայերէնի **Ռ**-ով, եւ բոլոր հարցերը ընդմիջտ կը լուծուէին ճիշդ հոն, ուր ան էապէս խնդրապարոյց է այսօր, այսինքն՝ բառերուն մէջը եւ վերջը: Բնաւ պէտք չունէինք գրելու **կարօտ**, **նարօտ**, **մօտ**, **հօտ**, **զգօն** եւն. ասոնք բոլորը կրնային **Ռ**-ով ալ գրուիլ, ճիշդ ինչպէս այսօր **Ռ**-ով կը գրենք անցեալի **աւղ**-ով վերջացող դերբայները՝ **գրաւղ-գրող**, **կարաւղ-կարող**, **ծնաւղ-ծնող** եւ հազարաւոր այսպիսիները: Լեզուն եւ անոր ուղղագրութիւնը կը պատկանին ռամիկին՝ ժողովուրդին, եւ ոչ թէ լեզուաբանին կամ մասնագէտին. իսկ ռամիկը՝ ժողովուրդը, յատկապէս մեր դպրոցականները բնաւ կարիքը չունէին ու պարտաւոր ալ չէին գիտնալու, թէ հետաւոր անցեալին գոյութիւն ունեցած են բառեր, որոնք կը բովանդակէին **աւ** > **աու** երկբարբառը, որ հետագային արտասանուեցաւ «**օ**». սա գիտնականին, լեզուաբանին հարցն է, մեր հարցը չէ՛: Իսկ եթէ անպայման անհրաժեշտ էր փոխառել օտար **Օ** մը, ապա ան պիտի յատկացուէր միմիայն բառասկիզբի «**օ**» հնչիւնին աշխարհաբարեան այն քսանեակ մը արմատներուն մէջ, որոնց սկիզբը կը լսուի այդ հնչիւնը, ինչպէս՝ **օդ**, **օդ**, **օգուտ**, **օրէնք** եւն., ուր չենք կրնար գրել **ռդ**, **ռդ**, **ռգուտ**, **ռրէնք** եւն, եւ որոնց նկատմամբ որեւէ շփոթ գոյութիւն չունի արդէն: Այլ խօսքով՝ մենք պէտք է վարուէինք **Օ**-ին հետ ճիշդ այնպէս, ինչպէս ընթացան արեւելահայերը:

Հիմա որ մեր՝ արեւելահայերու եւ արեւմտահայերու ուղղագրական ճամբաները շեղած են եւ սպասելով այն օրուան, ուր անոնք կը միանան, ի՞նչ կը մնայ ընելիք մեզի:

Սկսինք նախ օտար բառերու բառամէջի «**օ**» հնչիւնէն, որ այդ լեզուներուն մէջ կը գրուի յունալատինական **օ** տառով, **au** եւ **eau** տառակապակցութիւններով. ասոնք ընդհանրապէս հայերէնի մէջ կը տառադարձուին, առաջինը՝ **ռ**-ով, երկրորդն ու երրորդը՝ **օ**-ով, անշուշտ շատ անմիօրինակ ու անհետեւողական ձեւով, որուն ակնարկուեցաւ վերը: Նման անկարգութիւններէ խուսափելու եւ ուղղագրական տարրական միօրինակութիւն մը ստեղծելու համար՝ յանձնարարելի է, որ այդ օտար երկու գրութիւններն ալ տառադարձենք միայն **Ռ**-ով, այսինքն՝ հաւասարապէս գրենք **Rome-Հռոմ**, **doctor-տոքթոր**, **Paul-Փոլ**, **Lausanne-Լոզան** եւն., այլ խօսքով՝ հայերէնի մէջ միանգամ ընդմիջտ թօթափենք բառամէջի **Օ** տառի կիրարկութիւնը օտար տառադարձութեան առթիւ: Միայն ու մանաւանդ անհիմն է այն մտածողութիւնը, թէ արեւմտեան **au**-ն հայերէն **Օ** կու տայ, ինչպէս է պարագան **Paulos-Պօղոս** զոյգին մէջ: Նախ շատ կասկածելի է, որ մեր նախնիները իրապէս **Պօղոսը** հիմնաւոր ու մտածուած ձեւով գրած ըլլան **օ**-ով. մենք տեսանք այն բոլոր չարաշահութիւնները, որոնք գործուած են **Օ**-ի անունով, երբ **Յակօբ**, **Սողոմօն**, **կաթօղիկօս** եւ շատ ուրիշ նմաններ եւս գրուած են **Օ**-ով, այլեւ

լացաւ-լացո, բացաւ-բացո, առաւ-առօ...: Եթէ արեւմտեան **au**-ն հայերէն **Օ** կու տար, հապա ինչո՞ւ **Օ** չեն տուած հետեւալները՝ **Faustos**-Փաւստոս, **Aurelius**-Աւրելիոս, **Mauric**-Մարիկ, **Claudius**-Կլաւտիոս, **Caucasus**-Կովկաս, **Austria**-Աւստրիա, **Australia**-Աւստրալիա, **Taurus**-Տաւրոս, **Mauritania**-Մարիտանիա...եւ այսիսի շատ ուրիշներ, որոնց **au**-ն բնաւ ալ **Օ** չէ տառադարձուած: Բայց արեւմտահայ լեզուական ձեռնարկներու մէջ տգիտաբար կը գրուի, կը կրկնուի ու կը շեշտուի այն նախապաշարեալ տեսակէտը, թէ ... **au**-ն **Օ** կու տայ, որոհետեւ **Paulos** տուած է **Պաւղոս**, այս վերջինն ալ տուած է **Պօղոս**: Մէկ հատիկ շատ կասկածելի **Պօղոս**-ին դէմ տեսանք ահա, թէ քանի-քանի **au**-եր հայերէնի մէջ **Օ** չեն դարձած: Եթէ կայ իրապէս վրէպ մը, սխալ մը, ապա ան **Պօղոս** գրութիւնն է՝ **Օ**-ով: Թէեւ պէտք է այս ալ նկատի ունենալ, որ **Պաւղոս** աստուածաշնչական անունը այնքան սերտօրէն առնչուած էր հայկական բարքերուն, որ մեր բաղաձայնանախորդ **աւ** երկբարբառը կրող հարիւրեակ մը միւս բառերուն հետ այս ալ տար **Օ**. Բայց այս մէկ հատիկ օրինակով ալ կանգ առած է **au** > **o** աւանդոյթը, եւ ներկայիս բնաւ պարտաւոր չենք նոր կիրարկութիւններ տալու անոր՝ արեւմտեան բոլոր **au**-երը կուրաբար վերածելով հայերէն **Օ**-ի: Չմոռնանք, որ տառադարձութիւնը կը հիմնուի մասնաւորաբար արտասանութեան վրայ. ներկայիս ֆրանսացին ու անգլիացին երբեմնի **au**- երկբարբառը կ'արտասանեն պարզապէս միաբարբառ **o**, որ համարժէք է մետրոպէան Ռ-ին: Շատ հեռաւոր անցեալին էր, որ այդ **au**-ն ուներ մեր **աւ** > **առւ**՝ արտասանութիւնը, որ հիմա չկայ: Նոյնիսկ հոն ուր ան կայ,² օրինակ՝ իտալերէն **Paulo** անունը,² մենք զայն կ'արտասանենք **առւ** ու կը գրենք **առւ**. օրինակ՝ **Paulo**-Փաուլօ, բայց երբեք...Փօլօ: Ուրեմն եզրակացնենք. օտար բառերու բառամէջի համահունչ **o**-ն ու **au**-ն, այլեւ **eau**-ն հաւասարապէս կը տառադարձենք հայերէն **Օ**-ով, ու ասով ալ վերջ տուած կ'ըլլանք անտեղի բազմաձեւութիւններու եւ խառնակութիւններու:

Անցնինք հիմա բառավերջի **o**-ին:

Այս դիրքին վրայ, ինչպէս շեշտեցինք վերը, հակաօրինական է անոր գոյութիւնը. հակաօրինական ու անվաւեր են նաեւ այն բոլոր շինծու կանոնները, որոնք կը վերաբերին բառավերջի **Օ**-ին, որ տրամաբանօրէն գոյութեան իրաւունք չունի: Արդ, ո՞րն է այն «կանոնը», որ ոմանք կը փորձեն փաթեթել մեր գլխուն,² յօդառութեան առթիւ տեղի ունեցող **o** > **ո** անհեթեթ ու անհիմն հնչիւնափոխութիւնն է այդ, օրինակ՝ **Աւօ**-**Աւոն**, **Մարօ**-**Մարոն**, **Ժանօ**-**Ժանոն** եւն., որ բծախնդրօրէն կը յարգուի սփիւռքահայ մամուլի ու գրողներու մեծ մասին կողմէ: Այո, մեծ մասին: Լեզուական սխալները որոմի կը նմանին. որոմը՝ այդ թունաւոր մակաբոյժը, շատ աւելի առողջ, կենսունակ ու դիմացկուն է, քան ցորենը, որուն կողքին կը բուսնի ան արտերուն մէջ եւ որուն դիմաց անգոր է խեղճ

մշակը: Բառավերջի Օ-ն Ռ-ի վերածուելու բացարձակապես ոչ մեկ պատճառ ունի. Օ-ն ինքը, բաղաձայնանախորդ գոյացություն մը ըլլալով, կատարելապէս հաշտ ու համերաշխ կրնայ գոյակցիլ իրեն յաջորդող որեւէ բաղաձայնի հետ. ուրեմն՝ երբ Աւօ, Մարօ, Պորտօ բառերուն վրայ կ'աւելնայ որոշիչ յօդ մը, ասոնք բնաւ ալ խալնելու, այլայլելու ու դիմագիծ փոխելու պէտք չունին. կը դառնան Աւօն, Մարօն, Պորտօն եւն. այսպէտով մեր ուղղագրութիւնն ու զայն կիրարկողները ձերբագատած կ'ըլլանք անտեղի բազմաձեւութենէ ու հնչիւնափոխական անհեթեթ ու անարդարանալի պարագայէ մը, ինչ որ մեծ բարիք է նորահաս սերունդներուն: Թէեւ անխուսափելիօրէն այդ հնչիւնափոխութիւնը տեղի պիտի ունենայ հոլովումի ատեն՝ Աւօ-Աւոյին-Աւոյէն-Աւոյով եւն., իսկ այս վերջինին ուսուցումը այնքան ալ դժուար ու տաղտկալի չէ, մանաւանդ որ յանուն հայերէնի հիմնական կանոններուն է, որ տեղի կ'ունենայ ան:

Եթէ այսքանը կարենանք իրագործել, արդէն բաւական անցանկալի կացութիւններ վերջ կը գտնեն մեր գրաւոր խօսքին մէջ: Սակայն ես պիտի ուզէի քիչ մը աւելի անդին երթալ, որ ահաւասիկ:

* *

Բառավերջի «օ» արտասանութեան գրութիւնը իր վերջնական լուծումը կրնայ գտնել միմիայն այն ատեն, երբ այդ հնչիւնը գրենք Ռ-ով. այսինքն՝ Աւօ, Մարօ, քիւօ, զերօ, Օսլօ, Պորտօ եւն.: Գիտեմ, ընթերցողներս յանկարծ պիտի ցատկեն իրենց արթոններէն ու կիտեն իրենց յօնքերը ու կրկնեն այն հին ու ձանձրացուցիչ յանկերգը, - ինչպէ՞ս թէ, Ռ-ով բառ չի՞ վերջանար հայերէնի մէջ:

Ինչո՞ւ, իսկ Օ-ով կը վերջանայ. կարելի՞ է թուել մէկ հատիկ բնիկ բառ, որ Օ-ով վերջանայ: Թող որ մենք արդէն ծանօթ ենք այլեւս տեսութեան ու գիտենք, որ Օ-ով բառ չի կրնար վերջանալ, սա բացառուած պարագայ է. ապօրինաբար է միայն, որ գրած ենք զերօ, քիւօ, Աւօ, Պորտօ եւն.: Մինչդեռ բառավերջի Ռ-ն ընդմիշտ խորթ չէ հայերէնին. գրաբարը ունէր այդ եւ քո բառերը, եւ ասոնք այսօր ալ կան. բաց աստի՜ Ռ-ով կը վերջանար հրամայական եղանակը եզակի երկրորդ դէմքը - ուցանել վերջաւորութիւնը ունեցող բայերուն. օրինակ՝ ուսուցանել-ուստ՛, կեցուցանել-կեցո՛ւ, հատուցանել-հատո՛ւ, մատուցանել-մատո՛ւ եւն.: Շատ պարզ է. հայերէնին համար խորթ չէ բառավերջի Ռ-ն. հոն ուր մեր նախնիները բառին վերջը արտասանած են «ո» (որ համարժէք է յունալատինական օ-ին), ապա առանց որեւէ բարդոյթի գրած են Ռ, փաստը մէջտեղն է: Ինչո՞ւ աշխարհաբարը կամ արդի հայը չընէ նոյնը ու չգրէ Աւօ, զերօ, Օսլօ եւն.: Անգամ մը որ որդեգրենք բառավերջի Ռ-ն, ա՛լ անկէ ետք մեր ուղղագրութիւնը կը լուծէ իր հիմնական գլխացաւերէն մէկը. ա՛լ ոչ մէկ անօրէնութիւն կը գործուի, անհեթեթ հնչիւնափոխութիւն

մըն ալ կը դադրի գործելէ. այսպէս՝ Առ, Առն, Առյին են.՝ պարզ, յստակ ու վճիտ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Ծ.Խ. Նկատի առնելով որ հեղինակը ուղղագրական իւրայատուկ ուղեգիծ մը ունի, խմբագրութիւնս որոշեց պահպանել հեղինակին ուղղագրական համակարգը՝ բացառաբար:

² Օ կը նշանակէ տառը, «օ» կը նշանակէ հնչիւնը:

³ Միրակ Գիւլբուղադեան, Հայերէնի Ուղղագրութեան Պատմութիւն, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1973, էջ 131-133:

THE LETTER **O** IN THE ARMENIAN ALPHABET AND ITS COMPLICATIONS (SUMMARY)

ARMENAG YEGHIAYAN
armenag@gmail.com

During the process of the corruption, probably starting in the 7th century, of the Armenian diphthong աւ, it was pronounced **aw** (exactly as **au** is pronounced in contemporary Italian and German, like Paulus, Paulo) when it preceded a consonant. Gradually its pronunciation shifted to a single sound and was pronounced as the letter **n** was pronounced in the 5th century classical Armenian alphabet. Some authors of the time were aware of the development and replaced the աւ with the 5th century classical Armenian letter **n**, like ծնաւտ-ծնոտ, կարաւտ-կարոտ, etc.

However, for reasons unknown, as of the 12th century, Armenian scribes came up with diverse solutions regarding this replacement. Among these the replacement of աւ with the Greco-Latin **o** letter prevails.

This article is a discourse on the complications and implications of the confusion that resulted from the diverse options adopted and particularly the usage of the letter **o**. The author concludes that in the presence of the Armenian letter **n**, the adoption of **o** created an unnecessary overlapping. It resulted in having two letters for a single pronunciation and was against the principles of classical Armenian orthography.

Nonetheless, the letter **o** now has an Armenian legacy of 1000 years. Revising its usage needs a unified pan-Armenian decision. However, the author suggests that within the Western Armenian language, for the sake of uniformity, the transliteration of contemporary foreign proper names which include the letter **o** or its pronunciation, should use the Armenian **n** letter, like Paul-Փոլ, Kilo-քիլո, Bordeaux-Պորսո, Առ-Առն. The author makes a further recommendation of replacing all the **o** pronunciations of the Armenian language with **n**, except when it is at the very beginning of the word.

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎԻ ՎԵՐՋԱԻՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
d.hovhannisyan@president.am

Հին հայերենի հոլովական վերջաւորութիւնների ծագման հարցին անդրադարձել են պատմահամեմատական հայերենագիտութեան գրեթէ բոլոր նշանաւոր ներկայացուցիչները: Առանձին հարցեր քննութեան նիւթ են դարձել համեմատաբանական ամփոփիչ բնոյթի աշխատութիւններում, ինչպիսիք են, օրինակ, Կ. Բրուգմանի *Grundriß der Vergleichenden Grammatik der Indogermanischen Sprachen* (1916) (Հնդգերմանական լեզուների համեմատական քերականութեան հիմունքները) եւ Անտուան Մէյէի *Introduction à l'Etude Comparative des Langues Indoeuropéennes* (1934)¹ (Հնդեւրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրութեան ներածութիւն): Հիմնահարցին առնչուող բոլոր տեսակէտներն ի մի են բերուել Գեորգ Ջահուկեանի *Հին Հայերէնի Հոլովման Միաստմը Եւ Նրա Ծագումը* (1959) եւ *Sravnitel'naya Grammatika Armianskogo Yazika* (1982) (Հայոց լեզուի համեմատական քերականութիւն) արժեքաւոր աշխատութիւններում: Սակայն դրանով հանդերձ հին հայերենի հոլովական ձեւերի առաջացման խնդիրը չի կարելի վերջնականապէս լուծուած համարել: Դրանցից, թերեւս, առանձնակի խնդիրներ չեն յարուցել միայն յոգնակի հայցականի *-u(-s)* եւ եզակի գործիականի *-p(b)*, *-u(w)*, *-u(v)* վերջաւորութիւնները, որոնցից առաջինի նախաձեւ է համարուել հնդ. **-ns*, իսկ երկրորդի **-hñ*, իսկ, օրինակ, եզակի բացառական եւ յոգնակի սեռական, տրական ու բացառական հոլովների վերջաւորութիւնների ծագման հարցը լուրջ տարակարծութիւնների տեղիք է տուել: Տարակարծութիւնների տեղիք է տուել նաեւ յոգնակի անուանականի *-p(k')* վերջաւորութեան ծագման հարցը², հետեւաբար մասնակիորէն խնդրայարոյց է նաեւ յգն. գործիականի կազմութեան հարցը, որքանով, իբրեւ կանոն, յգն. գործիականը հաւասար է «եզ. գրծ.+ք» (հմմտ. բանիւք, ձեռամբք, դատերբք, գործուք, ծովուք եւն.): Այս սկզբունքը խախտուել է միայն առանձին դէպքերում, երբ գործիականն ունի գուգաձեւութիւն (հմմտ. փոքու/-ւք-ք, աղբերք/-աւ-ք): Ուստի միանգամայն տեղին է հնչում Մէյէի դիտողութիւնը, որ հայերէնում «*յոգնակիի հոլովական վերջաւորութիւնները բաւական մթին են*»:

Հայերիի Հիւբշմանը 1883ին հրատարակուած իր *Հայագիտական Ուսումնասիրութիւնների* յաւելուածում ենթադրութիւններ է արել հայերէնի հոլովական որոշ թեքոյթների, այդ թւում՝ եզակի բացառականի ծագման վերաբերեալ: Ըստ այդմ՝ բացառականի «է-ն պէտք է որ **ey-hg*

սերուելիս լինի եւ պետք է մեկնաբանւի մի հնդեր. *e-tos* (հմմտ. սնս. *yatas, tatas, sarvatas, agratas, զենդ. xwatō, aiwito* եւ այլն) ձեւով»⁴:

Հոլգէր Պեդերսընը «նուազ հաւանական» է համարել Հիւբշմանի տեսակէտը: Նրա կարծիքով յետադաս մասնիկը ոչ թէ պարզապէս աւելացել է տարբեր արմատների վրայ, «այլ իրմէ յառաջ -է- տառ մընդունած է, որ միայն *n*- արմատներու մէջ կրնայ մեկնուիլ»⁵: Թէեւ Հիւբշմանը *-n* հիմքով գոյականների *-nj* վերջաւորութիւնը բխեցնում է **-o-tos*ից, այլ ոչ թէ **-osio*ից, սակայն դա եւս խնդիրը չի լուծում, որովհետեւ, ըստ Պեդերսընի, եթէ այդ «ենթադրութիւնը... նպաստաւոր» է *ի սրտէ, ի զարդուէ (զարդէ), ի սերմանէ, ի դստերէ* ձեւերի համար, ապա չի բացատրում բացառականի այնպիսի դերանուանական տարբերակներ, ինչպիսիք են՝ *յորմէ (որ), յումեքէ (ոք), ի նմանէ (նա) «նրանից», յայնմանէ (այն, սեռ. այնր, տր. այնմ), ի նոցանէ «նրանցից» (նա)* եւ յատկապէս՝ *ի մէնջ «մեզնից/մեզանից» (մեք), ի ձէնջ «ձեզնից/ձեզանից» (դուք)*: Նրա կարծիքով յատուկ ուշադրութեան արժանի է «...ց վերջատառ սեռականի վրայէն բացառականի կազմութիւնը, որ տեսնուած բան չէ»⁶: Բացառականի վերջաւորութեան անուանական եւ դերանուանական ձեւերի համար ընդհանուր նախաձեւի վերականգնումը, ըստ ամենայնի, դժուարութիւն է ներկայացնում մի կողմից՝ *ի տեղւոջէ, ի տարւոջէ, ի գեղջէ, ի կնոջէ*, իսկ միւս կողմից՝ *ի մէնջ, ի ձէնջ* տիպի ձեւերի ոչ-միօրինակ կազմութեան պատճառով: Նշուած ձեւերի հիման վրայ նա եզրակացնում է, որ բացառականի *-է* վերջաւորութիւնը նախապէս ինքնուրոյն բառ էր, «որ իւր խնդրառուած տրականի վրայ կցուելով՝ ներգոյականի իմաստը կը փոխէ բացառականի»⁸: Պեդերսընը ուղիղ կապ է տեսնում գրաբարի տրականի, ներգոյականի եւ բացառականի միջեւ:

Պեդերսընի տեսութեան մէջ բաց են մնում հետեւեալ հարցերի պատասխանները. 1) բառային արժէքով *Հն* հայերէնը ժառանգել է նախահնդերոպական լեզուի՞ց, փոխառել է մէկ այլ լեզուի՞ց, թէ՞ զարգացրել է ինքնուրոյն պատմութեան ընթացքում, 2) եթէ *Հն* ունի հնդ. ծագում եւ նրա նախաձեւը **-etos*ը կամ **-osio*ն չէ, այդ դէպքում ո՞րն է:

Մէյէն, ընդհակառակը, ունի նոյն տեսակէտը, ինչ եւ Հիւբշմանը: Որպէս լրացուցիչ փաստարկներ՝ նա նշում է հետեւեալները. ա) հնարաւոր չէ որեւէ համապատասխանութիւն հաստատել հնդ. բացառականի եւ հայերէնի բացառականի միջեւ, որովհետեւ հնդ. բացառականը յատուկ վերջաւորութիւն ունէր միայն *-o(-n)* հիմքով բառերի դէպքում՝ **-ōd* (հմմտ. սնսկ. *vṛka d*, լատ. *lupō(d)*, լիտ. *vilkō*), իսկ գրաբարում, ընդհակառակը, *-n(-o)* հիմքով բառերի բացառականը ձեւով չի տարբերում սեռական-տրականից, բ) հնդ. լեզուաընտանիքում հայերէնը ամենից մօտ է «յունարէնի տիպին մօտիկ կանգնած տիպին». թէպէտեւ պատմական շրջանում յունարէնը չունի ոչ ներգոյականի եւ ոչ էլ բացառականի

ձեւեր, բայց Հոմերոսի մօտ, որի ստեղծագործութիւնները յունարէնի ամէնից հին վկայութիւններն են, հանդիպում են οὐρανός «երկնքում» եւ οὐρανός «երկնքից» ձեւերը, ուր *-θύν* արտայայտում է ներգոյականի, իսկ *-θεν*՝ բացառականի իմաստ, գ) *տեղուց, գեղջ, կնոց, մէնջ, ձէնջ* եւ նման ձեւերում առկայ ջի նախաձեւը, ըստ նրա, **dhy*ն է, այլ ոչ թէ **gʰh*ն, ինչպէս կարծում է Պեդերսընը: «երկնքում» և

Եզակի բացառականի-է թեքոյթի ծագման հարցում Աճառեանն ու Ջահուկեանը, ըստ էութեան, համամիտ են Հիւբշմանի եւ Մէլի հետ՝:

Բնարկէ, յատկապէս պատմահամեմատական լեզուաբանութեան մէջ նորութիւն չէր այն միտքը, որ քերականական մասնիկները նախապէս եղել են ինքնուրոյն բառեր: Ժամանակի ընթացքում, զրկուելով բառային շեշտից, կորցրել են բառային ինքնուրոյնութիւնը եւ վերածուել մասնիկների, որն էլ համապատասխան բառին կցուելու պատճառ է դարձել: Այդպիսի բառային միաւորներ կան նաեւ ժամանակակից լեզուներում, այդ թւում՝ հայերէնում: Այդպիսիք են բոլոր կարգի առդորութիւնները (նախդիրները, նախադրութիւններն ու ետադրութիւնները), որոնք խօսքում ինքնուրոյն գործածութիւն չունեն (հմմտ. *g, h, առ, ընդ*՝ գրաբարում, *մասին, վրայ, հետ, դէպի*՝ արդի հայերէնում, *from* (համարժէք է հյ. բցո. *-h* վերջաւորութեանը, ու. *от, из, с* նախդիրներին), *on* «վրայ», *to* «մէջ, դէպի», *in* «մէջ»՝ անգլերէնում, *à* «դէպի», *sur* «վրայ, մասին», *en* (հմմտ. *en été* «ամռանը»), *chez* «մօտ»՝ ֆրանսերէնում, *над* «վրայ», *к* «դէպի, մօտ», *без* «առանց», *у* «մօտ»՝ ռուսերէնում եւն.): Օրինակ՝ գրաբարեան *առ* եւ *h* նախդիրները արդի հայերէնում առաւելապէս ունեն նախածանցային կիրառութիւն (հմմտ. *առհասարակ, առյաւէտ, իհարկէ, իզուր*), թէպէտ առանձին դէպքերում պահպանել են նաեւ իրենց նախդրային բնոյթը (հմմտ. *h գիտութիւն, առ այսօր*): Թէ՛ իբրեւ նախդիր եւ թէ՛ իբրեւ նախածանց այդ բաղադրիչներն այժմ գուրկ են բառային շեշտից:

Այդ հարցերին պատասխանելու համար, կարծում ենք, գրաբարեան բացառականի վերջաւորութիւնների (ինչպէս եզակի, այնպէս էլ յօգնակի թուերի) հարցը պիտի քննել ոչ թէ առանձնաբար, այլ՝ հնդեւրոպական ցեղակիցների հոլովական համակարգերի հետ համալիր առնչութիւնների տիրոյթում, մասնաւորապէս՝ տիպաբանական զուգահեռների համատեքստում: Այդ տեսանկիւնից ուշագրաւ են հետեւեալ իրողութիւնները.-

ա) Արեւմտեան (կենտում) խմբի լեզուների հոլովական համակարգերը հնդեւրոպականի համեմատութեամբ ենթարկուել են զգալի փոփոխութիւնների: Այսպէս, նախահնդեւրոպական լեզուի ուր՝ հոլովներից (անուանական, կոչական, հայցական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական) հին յունարէնը պահպանել է միայն

հինգը՝ անուանականը, կոչականը, հայցականը, սեռականը եւ տրականը: Սեռականն իր վրայ է վերցրել նաեւ բացառականի, իսկ տրականը՝ նաեւ միջոցականի (орудийный, իմա՝ միջոցական գործիական) եւ ներգոյականի գործառնությունները. այդ հոլովների իմաստները ճշգրտում են նախդիրների միջոցով¹⁰: -Լատիներէնում պահպանուել է «վեց կենդանի հոլով»՝ նշուածներին աւելացնելով արլատիւր (ablativus). այս հոլովը լատիներէնում բազմիմաստ է, բայց հիմնականում համընկնում է այլ լեզուների գործիականին, ի տարբերութիւն, օրինակ, հնդ. նախալեզուի կամ սանսկրիտի, ուր արլատիւն ունի բացառական հոլովի իմաստ: Լատիներէնում պահպանուել են նաեւ ներգոյականի հետքերը, իսկ ընդհանրապէս այն անհետացել է¹¹: Վեց հոլով է պահպանել նաեւ խեթերէնը՝ անուանական, հայցական, սեռական, տրական (-ներգոյական), բացառական, գործիական: Հին խեթերէնում տրականն ու ներգոյականը տարբերակուել են որպէս ինքնուրոյն հոլովներ, հետեւաբար հոլովների թիւը եղել է եօթ: Լուվիերէնում ձեւով չեն տարբերուել բացառականը (ablativus) եւ գործիականը (instrumentalis), հետեւաբար հոլովների թիւը նուազել է եւս մէկով¹²: Գոթերէնը պահպանել է չորս հոլովական ձեւ՝ անուանականի, սեռականի, տրականի եւ հայցականի. *«կոչական հոլովը պահպանուել է միայն եզակի թւում՝ հոլովման որոշակի տիպերում»*¹³: Կելտական լեզուներում նոյնպէս հնդ. հոլովման համակարգը ենթարկուել է պարզեցման. մասնաւորապէս՝ *«գործիականն ու ներգոյականը համընկել են տրականի հետ եւ արդիւնքում ստացուած հոլովն ստացել է տրական անուանումը»*, իսկ բրետական լեզուներում առհասարակ հոլովական վերջաւորութիւններն անհետացել են¹⁴: Այսպիսով, արեւմտեան լեզուախմբի 5 տարբեր լեզուաճիւղեր ներկայացնող 6 լեզուներից եւ ոչ մէկը չի պահպանել հնդեւրոպական հոլովական դրուածքը, իսկ յունարէնն ու գոթերէնը պահպանել են գրեթէ կիսով չափ:

բ) Պատկերն առանձնապէս չի տարբերում նաեւ արեւելեան (սատրմ) խմբի լեզուներում: Այս խմբի լեզուներից միայն հին հնդկերէնն է ամբողջականօրէն պահպանել հնդ. հոլովական համակարգը, այն է՝ տարբերակում է ութ հոլով՝ եօթ քերականությունների հակադրութեամբ¹⁵:

- Հին սլաւոներէնում բնաւոր (e/o) հոլովման գոյականների բացառականի հոլովաձեւը անհետացել է, իսկ անբունների դէպքում եզակի թւում նոյնացել է սեռականի, յոգնակի թւում՝ տրականի հետ, որ նոյնն է, թէ՛ դարձեալ չի պահպանուել: Բայց եւ այնպէս, հին սլաւոներէնը պահպանել է միւս եօթ հոլովաձեւերը:

- Գրեթէ նոյն պատկերն առկայ է լիտվերէնում. եթէ բնաւոր գոյականների բացառականն անհետացել է ընդհանրապէս, ապա անբունների բացառականը մերթ՝ նոյնացել է սեռականի հետ (հմմտ. mātris «մօր-մօրից», aviēs «ոչխարի-ոչխարից»), մերթ՝ տրականի հետ (հմմտ. avims «ոչխար-

ների(ն)-ոչխարներից»), մերթ էլ՝ անհետացել է, ինչպես, օրինակ, *sūnūs* «որդի» կամ *rankā* «ձեռք» գոյականների դեպքում¹⁶:

- Իրանական հին լեզուներից հոլովական ձևերով հարուստ է յատկապես աւեստայի լեզուն: Այսպես, *a* եւ *ā* հիմքերով անունների դեպքում եզակի թոււմ այն տարբերակում է բոլոր ութ հոլովաձեւերը, իսկ յոգնակի թոււմ՝ եօթ. չունի կոչական հոլովի ձեւը: Հին պարսկերէնում *a* հոլովման անունների եզակի սեռականն ու տրականն ունեն նոյն ձեւը, իսկ յոգնակի թոււմ ոչ միայն այդ հոլովների ձեւային տարբերակում չկայ, այլեւ ջնջուել է բացառականը: *Ā* հոլովման անունները յոգնակի թոււմ չեն պահպանել կոչական, տրական, բացառական եւ գործիական հոլովները, այսինքն՝ տարբերակում են միայն չորս հոլովաձեւ՝ անուանական, հայցական, սեռական եւ ներգոյական¹⁷:

Ինչպես արեւելեան, այնպես էլ արեւմտեան ցեղակիցների հետ հին հայերէնի հոլովական վերջաւորութիւնների զուգադրական քննութիւնը բացայայտում է հետեւեալ պատկերը.

1) Հին հայերէնը չունի կոչական հոլովի ձեւ, ի տարբերութիւն այնպիսի ցեղակիցների, ինչպիսիք են, օրինակ՝ հին հնդկերէնը, աւեստերէնը, հին յունարէնը, սլաւոներէնը, լատիներէնը եւ հին լիտվերէնը, որոնք այդ հոլովաձեւը պահպանել էին եզ. ինչպես բնաւոր, այնպես էլ անբուն հոլովական յարացոյցերում (հմմտ. սնսկ. անւ. *vý káh*, կոչ. *vý ka* «գայլ», հին յուն. անւ. *λὸς κός*, կոչ. *λὸς κέ*, սլաւ. անւ. *вѣкъ*, կոչ. *вѣче* եւն.՝ բնաւոր հոլովման դեպքում, սնսկ. անւ. *mātā́*, կոչ. *mā́ tar*, հին յուն. անւ. *μῆ τέρ*, կոչ. *μῆ τέρε*՝ անբուն հոլովման դեպքում)¹⁸. 2) Եզ. գրաբարեան անւ.ն ու հյց.ը համընկնում են, իսկ նշուած ցեղակիցներից սնսկ. ունի *-m/-am* (հմմտ. *vý ká-m/mā́ta r-am*), հին յուն.՝ *-ov/a* (հմմտ. *λὸς κ-ov/μῆ τέρεα*), լատ.՝ *-um/-em* (հմմտ. *lup-um/mā́tr-em*) ձեւերը եւն., եւն.: Դրանց համար վերականգնում են **-m/*-m* նախաձեւերը. պատմահամեմատական հայերէնագիտական ուսումնասիրութիւնների համաձայն դեռեւս նախագրաբարեան փուլում հայերէնում անհետացել են հնդ. եզ. անւ.ի եւ հյց.ի վերջաւորութիւնները, որի պատճառով այդ հոլովաձեւերը նոյնացել են¹⁹. յգն. թոււմ գրբ. հյց.ն ունի *-u (-s)* վերջը՝ նախալեզուի **-ns/*-ns* վերջաւորութիւնների դիմաց. ցեղակիցներից սնսկ. ունի *-n/-s* (*vý ká-n/mā́tr -s*), լիտվ.՝ *-ūs/-is*, յուն.՝ *-ovs* [*us*]/*ας*, սլաւ.՝ *-u²⁰/u*, լատ.՝ *-os/-ōc*, գոթ.՝ *-ans* (*wulfans* «գայլեր»)/*-uns* (*broþruns* «(զ)եղբարս»), իւեթ.՝ *-uš²¹* (*antuhš-uš* «(զ)մարդիկ»)/*hūmant-uš* «ամէն մի») վերջաւորութիւնները: Ինչպես տեսնում ենք, ձեւերի մեծ մասի հյց.ի հոլովակերտն իր մէջ ունի *-s(-u)* մասնիկը: Պիտի ենթադրել, որ գրաբարում հնդ. յգն. հյց.ի **-ns* վերջաւորութիւնն են պահպանել *-p* վերջն ունեցող *ni* հիմքով մի քանի բառեր, ինչպես՝ *բարձր-բարձ-ու*, *(զ)բարձու-նս*, *քաղցր*, *քաղց-ու*, *(զ)քաղցու-նս*, *փոքր*, *փոք-ու*, *(զ)փոքու-նս*, *ծանր*, *ծան-ու*, *(զ)ծանու-նս*, *մանր*, *ման-ու*,

(*q*)*մանու-նս*, որոնք յոգնակիի ձևերն առհասարակ կազմել են սեռ.-տր. ձևից²². ասուածից հետեւում է, որ միւս հիմքերով հոլովումներում յգն. *հյց.ի-նն* շատ վաղ շրջանում անհետացել է. 3) անուանական հոլովման սեռ.ը եւ տր.ը ինչպէս եզ., այնպէս էլ յգն. թուերում նոյնն են բոլոր հոլովումներում, բացառութեամբ *n* հոլովման պատկանող *տարի, տեղի, մի* բառերի, որոնցից առաջին երկուսի տր.ը, սպասելի *-ի* փոխարէն, ունի *-ջ* վերջնամասնիկը, իսկ երրորդի տր.ը *-մ* (*մի-ում*).*-ջ* մասնիկ ունի վերջինի սեռ.ը *-ին* զուգահեռ (*մի-նյ/-նջ*). նախահնդեւրոպականում սեռ.ը եւ տր.ը ինքնուրոյն հոլովներ են. բնաւոր հիմքերի սեռ.ի համար վերականգնում են **-os-jo* (ըստ ամենայնի՝ սրանից են ծագում նաեւ լատ. *ին lup-ի* «գայլի» եւ կելտականների *-ին*) եւ **-e-so*(> նաեւ գոթ. *-isr* *wulf-is*), իսկ անբունների սեռ.ի համար **-es/*-os/*-s* վերջաւորութիւնները: Ցեղակիցներից սեռ.ի եւ տր.ի ձևերը տարբերակում են, օրինակ, սանսկրիտը, աւեստան, հին յունարէնը, լատիներէնը եւ սլաւոներէնը, որոնք եզ. սեռ.ում ունեն հետեւեալ վերջաւորութիւնները. սնսկ. *-a-sya* բն., *-ur*՝ անբուն. վերջինը ռոտացիզմի²³ դրսեւորում է՝ *s/r*, աւ.՝ *-ahe/-ahyā* (բն. *a/ā* հոլովումներ), հին յուն.՝ *-οιο*՝ բն., *-ος*՝ անբուն, լատ.՝ *-ī* բն., *-is*՝ անբուն, սլաւ.՝ *-a*՝ բն., *-e*՝ անբուն. հնդ. բնաւոր հիմքով հոլովմանը հայերէնում հետեւում են *n* հոլովման պատկանող անունները՝ *-նյ* (հմմտ. *գայլ-նյ, գետ-նյ, մարմն-նյ, ջր-նյ, սիր-նյ* եւն.), ուր *յ* ծագել է **sh*ց. այդ *յ* երկրորդաբար տարածուել է նաեւ *w* հիմքով անունների վրայ²⁴. յգն. սեռ.ը նախահնդեւրոպականում ունեցել է **-ōm/*-om* վերջաւորութիւնները, առաջինը բնաւորների, իսկ երկրորդը՝ անբունների համար²⁵. յգն. գրք. սեռ., տր. եւ բցռ. ունեն միեւնոյն *-g* վերջը, որի ծագման վերաբերեալ եղել են տարբեր կարծիքներ²⁶. 4) եթէ եզակիում բցռ. ունի ոչ միայն նախդրաւոր կազմութիւն, այլեւ՝ առանձին հոլովական ցուցիչ՝ *-է*, ապա յոգնակիում՝ սեռ.-տր. հետ նոյնն է ձեւով եւ տարբերում է միայն *ի/ի* նախդրի առկայութեամբ. 5) գրաբարի գործիականի վերջաւորութիւնների առնչութեամբ ընդհանուր առմամբ կարծիքները միասնական են. դրանք՝ *-բ(-բ)*, *-ւ(-բ)*, *-վ(-բ)*, սերում են հնդ. **-bhi(-s)* վերջաւորութիւնից. գործիականում այս վերջաւորութիւնն ունեն նաեւ հին հնդ.ը եւ հին յուն.ը (հմմտ. սնսկ. *mātr*՝ *-bhih*՝ «մայրերով», *pad*՝ *-bhih*՝ «ոտքերով», յուն. *πατρό-φι*՝ «հայրերով»²⁷). 6) հնդ. ներգոյականի վերջաւորութիւններն են **-i*՝ եզակիում, **-su*՝ յոգնակիում. բնաւոր հիմքերի դէպքում **-ին* ձուլուել է բնի **o* ձայնաւորի հետ, որը սնսկ.ում տուել է *-e* (*vr* *k-e*՝ «գայլի մէջ»-բն.) եւ *-i* (*mātar-i*՝ «մօր մէջ»- անբուն), հն. սլաւ.ում՝ *-ѣ* (*вѣ-ѣ*-բն.) եւ *-е* (*матер-е*-անբուն), լիտվ.ում՝ *-ė* (*vilk-ė-բն.*) եւ *-yje* (*móter-y-je*-անբուն) եւն., եւն.: Յոգնակի ներգոյականը, որպէս կանոն, կազմուել է եզ. նրգ.ին կամ մէկ այլ թեք հոլովաձեւի՝ անհնչիւնափոխ կամ հնչիւնափոխուած, աւելացնելով *-su* (սնսկ. *vr* *ke-su*, *mātr*՝ *-su*), *-xъ* (*հն. սլաւ. вѣѣ-xъ, матеръ-xъ*), *-se*

(լիտ. *vilkuo-sè, móter-y-se*) եւն., եւն. գրաբարում ներգոյականը չի ունեցել յատուկ վերջաւորութիւն(ներ). ներգոյականի իմաստն արտայայտուել է *ի(յ)* նախդրի յաւելումով եզակիում՝ տր.-ի (*ի դստեր, յաղեղան*), իսկ յոգնակիում՝ հյց.-ի (*ի դստերս, յաղեղունս*) վրայ. *ա* եւ *ռ* արտաքին թեքման գոյականների եզ. ներգոյականի իմաստն արտայայտում է *ի* նախդրի յաւելումով եզ. հյց.ի ձեւին (*ի տիտան, ի գէտ*)²⁸, որովհետեւ սեռ.-տր.ի ձեւին աւելանալու դէպքում կը նոյնանայ բցո.ի հետ:

Այսպիսով, ամփոփելով վերոշարադրեալը՝ կարելի է ասել, որ՝ 1) եզակիի յարացոյցում հնդ. ծագում ունեն գրաբարեան անւ., հյց., սեռ.-տր. եւ գրծ. հոլովների վերջաւորութիւնները, 2) յոգնակիում ապացուցուած է համարում հյց.ի եւ գրծ.ի վերջաւորութիւնների հնդ. ծագումը, իսկ անւ.ի *-քն*, ըստ Մէլէի՝ «*առեղծուածային է. այն բացատրելու նպատակով արուած միակ հաւանական ենթադրութիւնը Պր. Պեդերսընինն է..... Բայց այդ բացատրութիւնը չի կարելի ստոյգ համարել....*»²⁹, 3) ինչպէս եզ.բցո.ի-է, այնպէս էլ յգն. սեռ.-տր.-բցո.ի-*ց* վերջաւորութիւնների հնդ. բնոյթի եւ առհասարակ նախաձեւի հարցը մնում է վիճելի:

Վերոյիշեալ փաստերը, եթէ բաւարար չեն *-Հի* ծագումը բացատրելու համար, ապա հիմք են տալիս որոշ եզրակացութիւնների համար: Մասնաւորապէս յգն. սեռ.-տր.-բցո.ի համար միեւնոյն *-ց* վերջաւորութեան առկայութիւնից համակարգային մօտեցմամբ կարելի է ենթադրել, որ ոչ միայն *ռ*, այլեւ առնուազն *ա* արտաքին թեքման անունների եզակի թում բցո.ը նոյնպէս նախապէս ունեցել է նոյն *-յ* վերջնամասնիկը, ինչ որ սեռ.-տր.ը, որն աւելացել է հիմքի ձայնաւորին (*տիտանայ-ի տիտան-ա-յ, Արշակայ-յ Արշակ-ա-յ, Հերակլէայ-ի Հերակլէ-ա-յ, ած-խոյ-յածխ-ռ-յ, բուսոյ-ի բուս-ռ-յ, թղթոյ-ի թղթ-ռ-յ*): Այս օրինաչափութիւնից, ինչպէս արդէն ասուել է, շեղում են միայն որոշ գոյականներ (*ի տարւոջէ, ի տեղւոջէ*) եւ *մի* թուականը (*ի միոջէ*): Նոյնը կարելի է ասել նաեւ *ռ* արտաքին թեքման անունների համար՝ հիմք ընդունելով այն, որ այդ հոլովման պատկանող որոշ բառեր բցո.ը կազմում են սեռ.-տր.ի ձեւից՝ աւելացնելով *-է* մասնիկը (*յայգու-է, ի բարձու-է, ի դասու-է, ի զարդու-է, ի խրատու-է, ի նախանձու-է, ի փոքու-է*), ի տարբերութիւն օրինաչափական՝ անւ.ի ձեւից կազմութեան (*ի դաս-է, ի խրատ-է*): Այս փաստը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ *ռ* հոլովման անունների բցո.ը նախապէս ունեցել է «ի+(սեռ.)-տր.» կաղապարը, իսկ *-Հն* աւելացել է աւելի ուշ՝ համաբանութեամբ: *Ու* հոլովման դէպքում կարելոր է նաեւ այն իրողութիւնը, որ սեռ.-տր.ի հետ ձեւով նոյնն է եզ. գրծ.ը (հմմտ. *զարդու* «զարդու»): Այս հոլովման ենթարկուող անունները վերջում *-յ* չունեն, որովհետեւ ունեն մէկ այլ ձայնորդ՝ *-ռ*: Այդպիսով, ինչպէս *ա* եւ *ռ*, այնպէս էլ *ռ* արտաքին թեքման գոյականների եզ. սեռ.-տր.ը ունենում է երկբարբառակերպ կազմութիւն՝ *-այ, -ոյ, -ռ* (*=ռ+ւ*)³⁰: Դա է պատճառը, որ

ու հոլովման անունների եզ. գրծ.ի *-ու* վերջն իրենից յետոյ չի ստանում այլ ձայնորդ կամ բաղաձայն, ինչը սովորաբար ստանում են *ա, ո, ի, ի-ա, ո-ա* հոլովումներին ենթարկուող անունները (հմմտ. *տիտանա-ւ, զետո-ւ, սրտի-ւ, աշակերտա-ւ, պատանեա-ւ*): Արդ, ինչպէս կարող էր առաջանալ եզ. բցո.ի *-է* վերջաւորութիւնը եւ ընդհանրանալ չներառելով միայն *ո* պարզ եւ *ո-ա* խառն հոլովումները: Հազիւ թէ կարելի է *-էի* նախաձեռն համարել հնդ. բցո.ի (ablativus) **-ōd* վերջաւորութիւնը: Կարծում ենք՝ այդ մասնիկը նաեւ **-e-te/-os*-ը չէ, ինչպէս որ ենթադրել են Հիւբշմանը եւ Մէյէն: Առաւել հաւանական ենք համարում, որ *-էի նախաձեռնը հնդ. տր.ի (dativus) *-ei/*-oi* երկրաբբառային վերջաւորութիւններն են (սրանք, բնի ձայնաւորի հետ ձուլուելով, տուել են **-ōi*), որոնք նախագրաբարեան հայերէնի վաղ շրջանում («վաղնջահայերէնում»՝ ըստ Զահուկեանի³¹) վերածուել են *էի*³²: Հաւանաբար **-ei(>-է)* վերջաւորութիւնը նախ կիրառուել է իբրեւ անբուն գոյականների բացառական, որովհետեւ եղել է անբունների տրականը, ապա համաբանութեամբ տարածուել է նաեւ բնաւորների վրայ: Յետագայ ընդհանրացումով այն տարածուել է նաեւ դերանունների վրայ: Բնարկէ, սեռ.ի եւ տր.ի տարարմատութեամբ պայմանաւորուած, այստեղ անկանոնութիւնն աւելի մեծ է: Որ դերանունների բցո.ը եւս կազմուել է տր.ի ձեւից, վկայում են, օր., *յինէն (<ին-(ձ)-է-ն*, սեռ. *իմ*), *ի քէն (<քէ-զ, սեռ. քո)* եւ յատկապէս՝ *ի նմանէ (<նմա, սեռ. նորա)*, *յորմէ (<որում, սեռ. որոյ)*, *յումեքէ (<ումեք, սեռ. ուրուք)*, *յումեմնէ (<ումեմն, սեռ. ուրումն)* համապատասխանութիւնները: Այս տեսակէտի համար լրացուցիչ փաստարկ կարող է համարուել եզ. տր.ում-ջ եւ -ում վերջերով անունների բցո.ի կազմութիւնը տր.ի ձեւից (հմմտ. *ի տարւոջէ, ի տեղւոջէ, յառաջնմէ, ի հնմէ, յաջմէ, ի ձախմէ*)³³:

Որոշակի դժուարութիւն է ներկայացնում *ի մէնջ* «մեզանից», *ի քէն* «քեզանից», *ի ձէնջ* «ձեզանից» դերանունական ձեւերի բցո.ում *-է* վերջի բացակայութեան հարցը: Այս ձեւերի առաջացման գործում կարող է դերակատար լինել ինչպէս դրափոխութիւնը, այնպէս էլ՝ աճականի յաւելումը, ինչպէս նաեւ՝ երկուսը միաժամանակ:

Պիտի ենթադրել, որ նախահնդերոպական լեզուից առանձնանալու առաջին շրջանում հայերէնը դեռեւս պահպանել էր ինչպէս սեռ.ի եւ տր.ի, այնպէս էլ բցո.ի միջեւ տարբերութիւնը: Այդ հոլովաձեւերի միջեւ տարբերութիւնները սկսել են ջնջուել հայերէնի ինքնուրոյն զարգացման պատմութեան ընթացքում. սեռ.ը դուրս է մղել տր.ին, իսկ տր.ը՝ բցո.ին: Սեռականի եւ տր.ի տարբերութիւնը մնացուկային ձեւով պահպանուել է սակաւաթիւ անուններում եւ անձնական դերանունների համապատասխան ձեւերում (*էս-իմ-ինձ, դու-քո-քեզ, նա-նորա-նմա* եւն.), իսկ բցո.ի հնագոյն՝ հնդ. վերջաւորութիւնը չի պահպանուել: Այս փոփոխութիւնները, բնականաբար, տեղի են ունեցել երկարատեւ ժամանակի ընթացքում եւ ըստ

ամենայնի՝ այն նոյն փուլում, երբ հնդ. հոլովական համակարգը վերա-
ձեռնում էին նաեւ միւս ցեղակիցները³⁴:

Ըստ էութեան, նման տարակարծութիւններ առկայ են նաեւ յգն.բցո. -*g*
վերջաւորութեան ծագման հարցի շուրջ: Հայերէնագիտութեան մէջ եր-
կար ժամանակ այս հարցում ընդունելի է համարուել Ս. Բուզէի տեսակէ-
տը, ըստ որի՝ զրբ. յգն. սեռ.-տր.-բցո.ի -*g* վերջը ծագել է հնդ. **sko-* վերջա-
ծանցից (եւ ոչ թէ վերջաւորութիւնից)³⁵: Մէյէն ընդունում է այս տեսակէ-
տը, սակայն համամիտ չէ, երբ Բուզէն այն համեմատում է յուն. -σοςի
հետ: Ըստ Մէյէի՝ բնաւոր հիմքերի դէպքում այդ վերջածանցին նախորդել
է բնի ձայնաւորը եւ հոլովական վերջաւորութիւնն ստացել է **-ā-sko-s*, **-
u-sko-s*, **-i-sko-s* ձեւը, իսկ անբունների դէպքում այդ մասնիկն աւելացել է
հիմքին³⁶: Եւ իսկապէս էլ **skn* (ինչպէս եւ **sk*, **ks*, **kh*, **k*, **s*ը) հայերէնում
տուել է *u(s)* (հմմտ. **skel*-«կտրել»>*ցելում* «ծակել, ճեղքել», - *ցել* «տոհմ»,
skid*-(skei-d*-) «կտրել, բաժանել»>*ցոխ* «իւր մաշկը քերծել», **skēyo*
(<**skeu-*> «ծածկել»>*ցիւ* «տանիք»): Այս տեսակէտը իշխող է եղել մինչեւ
խեթերէնի հնդ. բնոյթի ապացուցումը Բ. Հոռզնու կողմից՝ 1915-17ի ըն-
թացքում, որից յետոյ ինչպէս շատ կարծիքներ, դա եւս վերանայելու ան-
հրաժեշտութիւն զգացուեց: Օրինակ Է. Ստուրտեւանտը հյ. սեռ.-տր.-
բցո.ի -*g* վերջը դիտարկեց խեթ. բցո. -z(a) վերջաւորութեան հետ զուգահե-
ռի մէջ: Սկզբնապէս այս վարկածին հակուած է եղել նաեւ Ջահուկեանը³⁷,
բայց աւելի ուշ նա այդ միտքը համարում է «միայն հաւանական վարկած,
որի (խեթ. -z(a)ի - Վ.Պ.) ծագումն առայժմ ոչ լիովին է բացայայտուած»³⁸:
Մէյէն միեւնոյն **-ske/o*ից սերուած է համարում նաեւ աորիստի
(գրաբարեան կատարելի) -*g* վերջը (հմմտ. *սիքեաց* «նա սիրեց»)³⁹:

Կարծում ենք՝ հարցը քննելիս՝ պիտի նկատի ունենալ հետեւեալ
հանգամանքները.-

1) Հնչոյթային համընկնումը դեռեւս բաւարար չէ, որպէսզի տարբեր
քերականական իմաստներ արտայայտող սեռ.-տր.-բցո.ի -*gh*ն եւ աորիստի -*gh*ն
վերագրուի միեւնոյն ծագումը: Մասնաւորապէս, մակբայա-
կան **-ske/o*ից խոնարհման դաս ցոյց տուող -*gh* ծագումը միանգամայն
հնարաւոր է, բայց հաւանական չէ այդ նոյն մասնիկից հոլովման դասի -*g*
ցուցիչի ծագումը: Ճիշտ կը լինի հոլովական -*gh* ծագումնաբանութիւնը
փնտռել այլ տեղ, որքան էլ որ դրա հիմքերը «մթին» լինեն:

2) Յգն. տր. ու բցո. նոյն վերջն ունեն սանսկրիտում՝ բն. հլ. դէպքում
(vṛ'ke-*bhyaḥ*-«գայլերի(ն)»/«գայլերից»), բաղաձայնական վերջով (mātr-
bhyaḥ «մայրերի(ն)»/«մայրերից») եւ -*i* հիմքով (avi-*bhyaḥ*-«ոչխարների(ն)»/-
«ոչխարներից»)՝ անբունների դէպքում, հն. սլաւ.՝ -ā հիմքով ա-նունների
դէպքում (нога-мъ «ոտքերի(ն)»/«ոտքերից»), լատ.՝ բն. (lup-*ās* «գայլե-
րի(ն)»/«գայլերից»), բաղաձայնական վերջով (mātri-*bus* «մայրերի(ն)»/«մայ-
րերից») անբունների դէպքում:

3) Ինչպես հին հնդկերենի քերականություններում, այնպես էլ համեմատաբանական այլ աշխատանքներում յաճախ սնսկ. *հ*ը նշանակուում է *սու*⁴⁰, որը վկայում է ոչ միայն այդ երկու գրերով նշանակուող հնչյոթների հնչյունական մերձատրութեան մասին հին հնդկերենում, այլև՝ սնսկ. *հ*ի եւ ցեղակիցների *ժ*ի ծագումնաբանական ընդհանրութեան, մի հանգամանք, որ կարեւոր նշանակութիւն ունի այս հարցի համար:

4) Աւեստայի տր. ու բցո. նոյնպէս սերում են հնդ. **-bhyos*ից, սակայն, ի տարբերութիւն հին հնդկերենի, կորցրել են վերջին *ժ*ը, իսկ շնչեղ ձայնեղ *bh*ը վերածել են պարզ ձայնեղի՝ *b* (հմմտ.–տր.–byō. նախորդող *ae*ն (տր.) եւ *ā*ն (բցո.) բնի բաղադրիչներ են)⁴¹:

5) Ինչպէս **-bh*, այնպէս էլ **-m* խմբի հնդ. բարբառների համար նախալեզուում վերականգնուող վերջատրութիւնները յգն. տր. եւ բցո. ունեն նոյն ձեւը՝ **-bhyos/*-mos*:

6) Յգն. սեռ.ը, մի վարկածի համաձայն, նախապէս ունեցել է **-om-s* վերջը եւ *-s*ի ազդեցութեամբ է **-o*ն վերածուել **-ō*ի. ըստ այս վարկածի հեղինակների՝ «*այդպիսի -s*ի հետքերը կարելի է տեսնել խեթերենում սեռական հոլովի յոգնակի թուի *-enz-[an]* վերջատրութեան մէջ», «*հմմտ. նաեւ լուվ. -nzan՝ որպէս յգն. սեռ. հլ. վերջատրութիւն.... հնարաւոր -nz-as վերջատրութեան դէպքում*»⁴²:

7) «Մեռականի նախնական ցուցիչների վերաբաշխմանը մեծապէս օժանդակել են հնդեւրոպական անուանական դասերի երկանդամ համակարգի քայքայումը եւ առանձին անուանական ձեւերի անցումը մի դասից միւսին, ինչը յանգեցրել է դիտարկուող հնդեւրոպական բարբառներում սեռականի ձեւերի կազմաւորման խայտաբղետ պատկերի՝ պայմանաւորուած անուանական հիմքերի կառուցուածքային տիպով»⁴³:

8) Նախահնդեւրոպական լեզուից անջատուած հայկական բարբառը կամ նախահայերէնը հնարաւոր է՝ շուրջ մէկ հազարամեակ շփան մէջ է եղել փոքրասիական ցեղախմբերի ու ժողովուրդների, այդ թւում՝ խեթալուվիական ժողովուրդների լեզուների հետ: Որքան էլ լեզուի քերականական կառուցուածքն աւելի կայուն է, քան, օրինակ՝ հնչոյթայինը, միեւնոյնն է, այն եւս ենթակայ է ազդեցութիւնների: Չպէտք է բացառել, որ նախահայերէնի՝ հնդ. նախալեզուից ժառանգած հոլովական համակարգը կարող էր փոփոխուել նաեւ փոքրասիական լեզուների ազդեցութեամբ եւ առանձին դէպքերում յանգել այնպիսի ձեւերի, որոնց կապը հնդ. նախաձեւերի հետ հասնէր անճանաչելիութեան⁴⁴, ինչը մենք տեսնում ենք գրբ. յգն. սեռ.–տր.–բցո.ի *-g* վերջատրութեան դէպքում: Այստեղ եւս, ինչպէս եզակիում, խնդրի հանգուցալուծմանը կարող են օգնել, թերեւս, տիպաբանական գուգահեռները: Խեթերէնում տարբեր հիմքերով հոլովումներում գոյականը կամ ածականը յգն. սեռ., տր., նրգ. հոլովներում ունեն միեւնոյն *-as(-as)*, իսկ բցո. *-az* վերջատրութիւնը

(հմմտ. -i հիմք. *šalliš* «մեծ»-յգն. տր.-նրգ. *šallai-aš* «մեծ-*wg*/մեծ-*աւք*», -u- հիմք. *genu-* «ծուն-գք/-կք»-յգն. սեռ.-տր.-նրգ. *genu-* *aš* «ծնգաց /ի ծունգս», *ginu-* *az* «ի ծնգաց», -nt- հիմք. *humant-* «իւրաքանչիւր, ամէն մի», յգն. սեռ.-տր.-նրգ. *humandaš* «իւրաքանչիւրոց/իւրաքանչիւրս», -*r/n-* հիմք. *pir-* «տուն», յգն. տր.-նրգ. *parnaš* «տանց/ի տունս»): Խեթերէն-հայերէն առնչութիւններում նկատուել են՝ ա) *š-2* (խեթ. *šallakartāi-* «անմտօրէն վարուել», *šallakartahhi* «անմտօրէն վարուել, բարկացնել»-հյ. շաղակ-բատել «դատարկաբանել», խեթ. *šeli-* «հացահատիկի, ցորենի շեղջ»-հյ. *շեղջ* «հացահատիկի, ցորենի կոյտ», խեթ. *išha-*, լուվ. *yašha-*, խեթ. *yašha-s* «տէր»-հյ. իշխան, իշխել են.), բ) *š-u* (հմմտ. խեթ. *šagai-* «նախանշան, կանխանշան», *šakija-* «յայտնել, յատարարել»-հյ. *սակ* «պայման, սահմանուած չափ, կոպար, կարգ, դաշն, օրէնք», խեթ. *ušk-* «տեսնել»-հյ. *սկեմ*, այլեւ *hukem* են.)⁴⁵: Ֆրիդրիխի *Խեթերէն Լեզուի Համառօտ Քերականութիւնի* մէջ հանդիպում է *halki-* (-i հիմք) «(ցորենի) հաց» օրինակը, որի յգն. հոլովաձեւերից յայտնի են միայն ան. (*halkēš*) եւ հյց. (*halkiuš*) ձեւերը, իսկ եզ. սեռ. ունի *halkijaš* ձեւը. նկատի ունենալով, որ այս հոլովման պատկանող *halhaltumari-* «անկլինաքար» բառի յգն. սեռ.-նրգ. եւս ունի -*aš* վերջը *halhaltumari-aš* «անկլինաքարանց/ յանկլինաքարս»⁴⁶, ապա կարելի է ենթադրել նաեւ յգն. սեռ.-տրի **halkijaš* ձեւ հյ. *hawgha* դիմաց, այսինքն՝ խեթ. -*š-hj.-g* համապատասխանութիւն: Ասուածը, իհարկէ, չի նշանակում, թէ հին հայերէնի յգն. սեռ.-տր.-բցո.ի -*g* վերջը խեթ. -*š*ի համարժեքն է, բայց ենթադրում է, որ այդ վերջաւորութիւնը կարող էր առաջանալ նաեւ խեթ. -*š*ի համաբանութեամբ:

Հին հայերէնի բացառականի մասին մեր պատկերացումն ամբողջացնելու համար հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաեւ *h* նախ-դրին, որի ծագումնաբանութեան հարցը եւս հայերէնագիտութեան մէջ տարակարծութիւններ է առաջացրել: Այսպէս. 1) Պեդերսընը մերժել է բցո. *h* նախդրի վերաբերեալ Մէյէի տեսակէտը, ըստ որի՝ այն նոյնն է սլաւոներէնի *uzъ* (<**eks*)ի հետ: Նա *h* նախդիրը դիտարկում է հնդ. **en* = հն. *én*, լտ. *in*, գրմն. *in* համարժեքների հետ զուգահեռի մէջ: Հայերէնում -*ն* ռնգայինին նախորդող դիրքում տեղի է ունեցել *e>h* անցում (հմմտ. **penk^we>hինգ*, **senos>հին*), այնուհետեւ *ն*ն ընկել էի: **En>h*ի նշանակութիւնն է «մէջ», որը յստակ արտայայտում է ներգոյականում: 2) Նկատի ունենալով բցո. *h*ի եւ նրգյ. *h*ի իմաստային տարբերութիւնը՝ Աճառեանը հակուած է ընդունելու Մէյէի տեսակէտը, մասնաւորապէս՝ հյ. բցո. *h*ն դիտելու իբրեւ լատ. *e*ի զուգահեռը⁴⁷:

Իսկապէս էլ կիրառական նշանակութիւնը հիմք ընդունելու դէպքում գրբ. բցո. *h*ն պիտի համարել լատ. *e*, *ex*ի համարժեքը, որովհետեւ եթէ *ablativus*ի հետ գործածուող *in*ը պատասխանում է *որտե՞ն* *h* հարցին, այսինքն՝ նրգ.ի, ապա *e*ն համարժեք է բցո. -*hg* վերջաւորութեանը (ռս. *us*

նախդրին), այսինքն՝ իր խնդրի հետ կը պատասխանի *որտեղի՞ց* հարցին: Բայց արդեօք այդքանը բաւարար է ասելու համար, թէ գրք. բցո. *ին* եւ ներգ. *-ին* տարբեր ծագում ունեն, այն դէպքում, երբ նախդրաւոր կառուցուածք չեն ունեցել ո՛չ նախահնդեւրոպականի եւ ո՛չ էլ, օրինակ՝ հն. հնդկ.ի, հն. յուն.ի կամ խեթ.ի հոլովաձեւերը (այդ թւում՝ բցո.ը), որոնց ձեւերն ամէնից մօտն են համարում հնդ. Լեզուակառուցուածքին: Ոչ պակաս կարեւոր է այն հանգամանքը, որ, օրինակ, ոչ թէ լատ. *ablativus*ն է նախդրաւոր, այլ՝ նախդիրները, գործածուելով *ablativus*ի հետ, նրան հաղորդում են տարբեր նշանակութիւններ՝ բցո.ի, գրծ.ի, նրգ.ի, այնպէս, ինչպէս *q* նախդիրը, ըստ հին քերականների, բցո.ի հետ կիրառուելով՝ նրան հաղորդում էր *պատմական* հոլովի նշանակութիւն (հմմտ. պատմել *զնոցանէ*՝ «նրա մասին» կամ «նրանից»), իսկ գրծ.ի հետ կիրառուելով՝ *պարտական* հոլովի նշանակութիւն (հմմտ. գրադաքաւ «քաղաքի շուրջը»): Ի տարբերութիւն գրաբարի բցո.ի կամ նրգ.ի, որոնք պարզապէս հնարաւոր չեն առանց համապատասխան նախդրի (հմմտ. *գրոյ, պատանոյ* ձեւերը, առանց *ի* նախդրի, արտայայտում են եզ. սեռ.-տր.ի իմաստ, հմպտս. «գրի/(ն)», «պատանու/(ն)», իսկ *ի* նախդրով՝ եզ. բցո.ի («գրից», «պատանուց»), նոյն կերպ՝ *ի զեռոյ* եւ *ի զեսոս* յգն. բցո. եւ նրգ. են, իսկ առանց նախդրի՝ հմպտս. եզ. սեռ.-տր. եւ յգն. հյց.,- լատ. *ablativus*ը գործածական է առանց որեւէ նախդրի (հմմտ. *agr-ō* «դաշտ-ից/-ու/-ում», *vir-ō* «տղամարդ-ուց/-ով/-ու մէջ», *leg-ē* «օրէնք-ից/-ով/-ում»): Ասուածից կարելի է եզրակացնել, որ *նախդրաւոր բցո.ը գուտ հայերէնէան կազմութիւն է, որի ին ատելի հաւանական է, որ համաբանութեամբ անցած լինի ներգոյականից*: Այսպիսի բացատրութեան համար մենք տեսնում ենք երկու հիմք. ա) *ի տանէ, ի ծովէ, յաշակերտէ, յԱրշակէ* եւ նման ձեւերի նախնական ըմբռնումը, ըստ ամենայնի, եղել է «տան միջից», «ծովի միջից», «աշակերտի միջից», «Արշակի միջից», այսինքն՝ համատեղել է նրգ.ին բնորոշ «մի բանի մէջ, ներսում» եւ բցո.ի՝ «նրանից դուրս գալու, անջատուելու» իմաստները. ըստ էութեան՝ նոյն բանը նկատի ունի Պեղերսընը՝ վկայակոչելով դանիերէնի օրինակը. հմմտ. *fra inde i byen* (կամ՝ *fra i byen*) «քաղաքի մէջէ»⁴⁸, բ) *ա* պարզ եւ *ա-ա* խառն հոլովման բցո. ձեւերում *ի* նախդրի գործածութիւնը սեռ.-տր.ի ձեւերի հետ շփոթը կանխելու անխուսափելի միջոց էր:

Ամփոփելով վերոշարադրեալը՝ կարելի է ասել, որ հին հայերէնի 1) եզակի բացառականի *-է* վերջաւորութիւնը սերում է հնդ. տրականի **(-oi>)ei* երկբարբառային վերջաւորութիւններից, որոնք նախագրաբարեան վաղ շրջանում վերածուել են *-էի*, 2) յոգնակի բացառականի *-ց* վերջաւորութիւնը, նոյնը լինելով սեռական-տրականի հետ, ենթադրաբար զարգացել է խեթերէնի յոգնակի սեռական-տրական (*-բացառականի*) *-ճ* վերջաւորութեան համաբանութեամբ, 3) բացառականի նախդրաւոր

կազմությունը հայերենին բնորոշ իրողություն է, որն առաջացել է բացառականը (նաեւ ներգոյականը) սեռական-տրականից (հմպտս. անունական-հայցականից) ձեւով տարբերակելու համար:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Սա Անտուան Մէլէի գրքի 7րդ, եւ իր կենդանութեան լոյս տեսած վերջին հրատարակութիւնն է, որից էլ կատարուել է 1938ի ռուսերէն թարգմանութիւնը:
- ² Բնքնատիպ վարկածներից մէկի հեղինակն է 1950ականների կեսի իտալացի նշանավոր լեզուաբան, նեոլինգուիստիկական դպրոցի ներկայացուցիչ Պիզանին, ըստ որի՝ հայերէնի յոգնակիի չն բերել են «հիւսիսից եկած» նուաճողները, որպիսիք նա համարում է փոխազգիներին (Վիտտորէ Պիզանի, «Հնդեւրոպական Լեզուների Ծագումը», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1979, թիւ 1, էջ 210):
- ³ Անտ. Մէլէ, *Հայագիտական Ուսումնասիրություններ*, Երեւան, ԵՀՀ, 1978, էջ 399:
- ⁴ Հայնրիխ Հիւբշման, *Հայագիտական Ուսումնասիրություններ*, Երեւան, ԵՀՀ, 2004, էջ 256:
- ⁵ Հովգեր Պեդերսըն, *Նպաստ Սը Հայ Լեզուի Պատմութեան*, Վիեննա, Միխթարեան Տպարան, 1904, էջ 41:
- ⁶ Նոյն, էջ 42:
- ⁷ *Տեղի* եւ *տարի* գոյականների բացառականն ունեցել է նաեւ *-n* հիմքով բառերի համար սովորական *ի տեղով* «տեղից» եւ *ի տարւոյ* «տարուց» ձեւերը, որոնք, սակայն, քիչ գործածական են եղել (Ա. Ա. Աբրահամեան, *Գրաբարի Ձեռնարկ*, Երեւան, «Լոյս», 1976, էջ 51):
- ⁸ Նոյն:
- ⁹ Հրաչեայ Աճառեան, *Լիակատար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի, Հտր. 3*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱՀ, 1957, էջ 431. նաեւ՝ Գեորգ Ջահուկեան, *Հին Հայերէնի Հոլովման Միասնը Եւ Նրա Ծագումը*, Երեւան, ԵՀՀ, 1959, էջ 218:
- ¹⁰ P. Shantren, *Istoricheskaya Morfologiya Grecheskogo Yazika* (Յունարէն լեզուի պատմական ձեւաբանութիւն), IIL, Մոսկուա, 1953, էջ 13-15:
- ¹¹ A. Ernu, *Istoricheskaya Morfologiya Latinskogo Yazika* (Լատիներէն լեզուի պատմական ձեւաբանութիւն), IIL, Մոսկուա, 1950, էջ 20:
- ¹² J. Fridrikh, *Kratkaya Grammatika Khetskogo Yazika* (Համառոտ պատմութիւն խեթական լեզուի), IIL, Մոսկուա, 1952, էջ 57-58. նաեւ՝ A. A. Korolyow, “Khetto-Luwiyskie Yazyki”, *Yaziki Azii I Afriki* (Խեթա-լուվիական լեզուներ, Ասիոյ եւ Աֆրիկայի լեզուները), T. I, Nauka, Մոսկուա, 1976, էջ 19:
- ¹³ M. M. Gukhman, *Gotskiy Yazyk*, ILIYa, Մոսկուա, 1958, էջ 72:
- ¹⁴ H. Lewis, H. Pedersen, *Kratkaya Srawnitel'naya Grammatika Keltskikh Yazikov* (Խեթական լեզուների համառոտ համեմատական քերականութիւն), IIL, Մոսկուա, 1954, էջ 204:
- ¹⁵ W. W. Iwanow, W. N. Toporow, *Sanskrit*, Nauka, Մոսկուա, 1960, էջ 76-91. նաեւ՝ T. Ya. Elizarenkova, “Sanskrit”, *Yaziki Mira (Indoariyskie Yaziki Drevnego I Srednego Periodov)* (Աշխարհի լեզուները, հին եւ միջին շրջանի հնդարիական լեզուները), Academia, Մոսկուա, 2004, էջ 39-41:

- ¹⁶ M. N. Peterson, *Ocherk Litovskogo Yazika* (Ակնարկ լիտուական լեզուի մասին), Մոսկուա, 1955, էջ 36-45:
- ¹⁷ W. S. Rastorguewa, “Drewneiranskies Yaziki” (Հին իրանական լեզուները), *Yaziki Azii I Afriki, T. II*, Nauka, Մոսկուա, 1978, էջ 30-31:
- ¹⁸ Լատիններենում, սլավոներենում եւ լիտուներենում անբունների ուղղականն ու կոչականը ձեռով չեն տարբերում:
- ¹⁹ A. Meillet, *Esquisse d'une Grammaire Comparée de l'Arménien Classique*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1936, էջ 64. նաեւ՝ Աճառեան, *Լիակատար, Հտր. 3*, էջ 428. նաեւ՝ Զահուկեան, *Հին Հայերէնի Հոլովման...*, էջ 212-213. նաեւ՝ G.B. Djahukian, *Srawnitelnaya Grammatika Armyanskogo Yazika*, (Հայերէն լեզուի համեմատական քերականութիւն) Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1982, էջ 137: Այս գրքում Զահուկեանը նկատում է, սակայն, որ «...այդ դրոյթն ուղղակի իմաստով պիտի հասկանալ միայն ձայնատրական հիմքերի մեծ մասի համար: Մնացեալ դէպքերում վերջաւորութեան գործառոյթն ամբողջութեամբ կամ մասնակիօրէն իր վրայ է վերցնում հերթագայութիւնը, կամ էլ հիմքի վերջնային բաղադրիչները որեւէ մէկը հանդէս է գալիս որպէս բուն վերջաւորութիւն» (նոյն):
- ²⁰ Բաց վանկի օրէնքի համաձայն սլավոներենում հյգ.ի վերջաւորութեան -սն ընկել է, «իսկ օտ կապակցութիւնը, յայտնուելով բառավերջում, օրինաչափօրէն տուել է ւ» (A. N. Sawchenko, *Srawnitelnaya Grammatika Indoevropskikh Yazikov* (Հնդեւրոպական լեզուների համեմատական քերականութիւն), Մոսկուա, «Vysšaya škola», 1974, էջ 196):
- ²¹ Խեթերէնում -us վերջն առաջարկում է Ֆրիդրիխը (J. Fridrikh, *Kratkaya Grammatika Khetskogo Yazika* (Խեթերէն լեզուի համառօտ պատմութիւն), III, Մոսկուա, 1952, էջ 59): Իսկ, Ա. Ն. Սաւչենկօն եւ Ա. Ա. Կորոլյովը առաջարկում են -us վերջը (Sawchenko, էջ 196 եւ Korolyov, էջ 19): Այս երեւոյթը խեթական բեւեռագրերի տարընթերցման արդիւնք է, որովհետեւ դրանք տարբերակիչ նշաններ չունեն իւր եւ իւր համար. երկու հնչոյթն էլ աստայայտում են միեւնոյն թ գրով (Գ. Ա. Ղափանցեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն. Հին Շրջան*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱՀ, 1961, էջ 161):
- ²² Այդ խմբին պատկանող որոշ բառերի յգն. սովորական չէ կամ էլ անկանոնութիւն է դրսեւորում (հմմտ. *ասր* (=բուրդ), *թանձր*, *ծաղր*, *կարծր*, *մեղր*):
- ²³ *Ռոտացիզմի* շփական բաղաձայնի (սովորաբար՝ ի կամ *հի*) անցումն է *փ*:
- ²⁴ Djahukian, էջ 138:
- ²⁵ Մէլէն առաջարկել է *-ōm եւ *ōn նախաձեւերը, երկրորդը, օր.՝ յուն. -ōn (κυν-ών «շների») վերջաւորութեան համար (A. Meye, *Vvedenie V Sravnitelnoe Izuchenie Indoevropskikh Yazikov* (Հնդեւրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրութեան ներածութիւն), GSEU, Մոսկուա-Լենինգրադ, 1938, էջ 305): Ըստ էութեան, Մէլէի տեսութեանն է հետեւել Զահուկեանն իր գիտական գործունէութեան վաղ շրջանում (Զահուկեան, *Հին Հայերէնի Հոլովման...*, էջ 223):
- ²⁶ Նոյն. նաեւ՝ Djahukian, էջեր 139, 224:
- ²⁷ Հին յունարէնի օրինակն ըստ Օդրիի (J. Odri, *Indoevropskiy Yazik: Novoe V Zarubejnoj Lingvistike* (Հնդեւրոպական լեզուն. նորութիւն արտասահմանեան լեզուաբանութեան մէջ), *Vip. 21*, Մոսկուա, Փրոկրէս, 1988, էջ 50): -φ(ν) վերջը

- գրծի հնագոյն ձեւն է եւ հազուադէպ հանդիպում է Հոմերոսի երկերում: Յունարէնի բարբառներում առաւել տարածուած տարբերակն է *-σν*, որը միաժամանակ ունի տրի եւ բցոյի իմաստ: Հնդ. «գործիական հոլովի վերջաւորութիւնների մասին հարցը»- ըստ Մէլէի, որոշակի դժուարութիւն է ներկայացնում եւ,- բաց է մնում» (Meillet, *Vvedenie*, էջ 304): Գրծի վերջաւորութիւնների բազմազանութիւնը ցեղակից լեզուներում լուրջ խոչընդոտ է միասնական նախաձեւի վերականգնման համար (Sawchenko, էջ 204): Տարբերակում է **-bhn* վ գրծի երկու ճիւղաւորում՝ *-bhi*, որը, հին հնդ., հին յուն. եւ գրբ. բացի, ունեն նաեւ հին պրսկ. եւ աւեստ. (*-biš*. հմմտ. աւ. *bāzu-biš* «ձեռքերով») եւ *-bho*, որն ունեն գալլ. (*-bo*), մեսապ. (*-ba-s*) եւ լատ. (*-bus*.- *mātribus* «մայրեր-ին/-ից/-ու»):
- ²⁸ Ջահուկեանը գրբ. յգն. ներգոյականի –ս վերջը «աթեմատիկ բաղաձայնաձայնորդայանգ հիմքերի դէպքում» սերուած է համարում հնդ. **-s*ից, որը համաբանութեամբ տարածուել է նաեւ բնաւորների վրայ, ուստի եւ նրան վերագրում է հյց.ի –*ս*ից տարբեր ծագում (Ջահուկեան, *Հին Հայերէնի Հոլովման*, էջ 222-223): Ըստ երեւոյթին, այս տեսակէտը նա յետագայում վերանայել է, որովհետեւ իր *Sravitel'naya Grammatika*ում (Համեմատական քերականութիւն) ներգոյական հոլով չի տարբերակում:
- Ներգոյականի առնչութեամբ ուշագրաւ է Բենուենիստի դիրքորոշումը: Նա մերժել է ներգոյականի՝ որպէս ինքնուրոյն հոլովի գոյութիւնը նախահնդերոպականում՝ այն համարելով անուանական-հայցականի դրսեւորումներից մէկը եւ նրան տալով «անորոշ հոլով» անուանումը. վերջինը «հնդերոպական լեզուում ունեցել է չէզոք սեռի հիմքի հետ համընկնող ձեւ» (E. Benvenist, *Indoeuropeyskoe Imennoe Slovoobrazovanie* (Հնդերոպական անուանական բառակազմութիւն), IIL, Մոսկուա, 1955, էջ 128): Այս խնդրին չենք անդրադառնում, որովհետեւ մեր հարցի տեսանկիւնից սկզբունքային նշանակութիւն չունի:
- ²⁹ Մէլէ, էջ 400:
- ³⁰ Մեր համոզմամբ գրաբարում *ռւն* պարզ ձայնաւոր չէր, այլ՝ երկբարբառակերպ: Այդ հարցին մենք անդրադարձել ենք «Երկբարբառային Եւ Եռաբարբառային Կազմութիւնները Գրաբարում»՝ առայժմ անտիպ յօդուածում (տպագրութեան է ընդունուել *Բազմակէզում*):
- ³¹ Գ. Բ. Ջահուկեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն. Նախագրային Ժամանակաշրջան*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱՀ, 1987:
- ³² Հայնրիխ Հիբշման, «Հայերէնի Դիրքը Հնդերոպական Լեզուների Շրջանակներում», *Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններ*, Երեւան, ԵՀՀ, 2004, էջ 40, 224-225. նաեւ՝ Meillet, *Esquisse...*, էջ 44. նաեւ՝ Հովգեր Պեդերսըն, *Հայերէն եւ Դրացի Լեզուները*, Վիեննա, Միխթեան Տպ., 1907, էջ 106. նաեւ՝ Հ. Աճառեան, *Լիակատար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի*, Հտր. 6, Երեւան, 1971, էջ 514. նաեւ՝ Բ. Աղայեան, *Գրաբարի Քերականութիւն*, Հտր. 1, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱՀ, 1964, էջ 134-136. նաեւ՝ Djahukian, էջ 27:
- ³³ Պեդերսընը այս շարքին է դասում նաեւ *ի տուրնջենէ* (սեռ.-տր. *տուրնջեան*) ձեւը (Պեդերսըն, *Նպաստ մը...*, էջ 37):
- ³⁴ Sawchenko, էջ 170-71: Չնայած որ դասական հնդերոպաբանութեան համաձայն հին հնդկերէնի հոլովական համակարգն ամէնից լաւ է պահպանել նախալեզ-

- ուի ձևերը, բայց եւ այնպէս, այն եւս որոշ փոփոխութիւններ կրել է: Այսպէս, Բարոնուս սանսկրիտում «անկանոնութիւն» է համարում այն, որ եզակիում բոլոր նոյնն է սեռ. հետ, իսկ յոգնակիում՝ տր.ի (Burrow, *Sanskrit*, IIL, 1976, էջ 225):
- ³⁵ Ջահուկեան, *Հին Հայերէնի Հոլովման*, էջ 223:
- ³⁶ Meillet, *Esquisse*..., էջ 72:
- ³⁷ Ջահուկեան, *Հին Հայերէնի Հոլովման*, ծնթ.2:
- ³⁸ Djahukian, էջ 139:
- ³⁹ Meye, *Vvedenie*, էջ 235-236:
- ⁴⁰ Elizarenkova, նոյն. նաեւ՝ Burrow, նոյն. նաեւ՝ O. Semereni, *Vvedenie V Sravnitelnoe Yazikoznanie* (Համեմատական լեզուաբանութեան ներածութիւն), Մոսկուա, Փրոկրէս, 1980, էջ 167-215:
- ⁴¹ Rastorgueva, նոյն:
- ⁴² Th. V. Gamkrelidze, Vyach. Vs. Ivanov, *Indoevropskiy Yazik I Indoevropeyski* (Հնդեւրոպական լեզուն եւ հնդեւրոպացիներ), *V. I*, Թբիլիսի, ITU, 1984, էջ 268-269:
- ⁴³ Նոյն, էջ 270:
- ⁴⁴ «Սեռական-տրական-բացառականի -ց բնորոշ գիծը ընդհանուր ոչինչ չունի հնդեւրոպական միւս լեզուների նոյն հոլովների որեւէ մէկի ձևերի հետ» (Մէլէ, էջ 400):
- ⁴⁵ Գ. Բ. Ջահուկեան, *Հայերէնը եւ Հնդեւրոպական Հին Լեզուները*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱՀ, 1970, էջ 151-156:
- ⁴⁶ Fridrikh, էջ 61:
- ⁴⁷ Աճառեան, *Լիակատար Քերականութիւն*..., *Հտր. 5*, 1965, էջ 80-81:
- ⁴⁸ Պեղերսըն, էջ 43:

THE ORIGIN OF ABLATIVE CASE ENDINGS IN OLD ARMENIAN
(SUMMARY)

VARTAN PETROSSIAN
d.hovhannisyan@president.am

Among *Krapar* (ancient Armenian) case endings only the origin of the declination endings of the Instrumental Case singular -p, -l, -l (-b, -v, -u) and the Accusative Case plural -u (-s) were not controversial: the prototype of the first is considered to be the Indo-European *-bhi, and for the second *-ns. Alongside the other case declination endings, the origin of the Ablative Case singular -t (-e) and the Ablative Case plural -g (-ts) gave rise to dispute.

The author analyses this phenomenon through a typological comparison of a number of Indo-European languages and uses a systematic approach to argue that: a) the prototype of the Ablative Case declination ending -t (-e) is the Indo-European diphthong endings *(-oi>)ei of the Dative Case, b) the -g (-ts) declination ending of the Ablative Case plural has developed from the Hittite plural forms in analogy with the Genitive-Dative (Ablative) Case -š ending, c) the prefix (with h- (i-)) formation of the Ablative Case emerged during the independent development of the Armenian language in the phase of *Krapar* to differentiate it through its form from the Genitive-Dative.

**ՊԵՏՏԻՆԳԵՐԵԱՆ ՔԱՐՏԷԶԻ
ԱՐՏԱՇԱՏ-ՍԱՏԱՂ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ
ՉՊԱՐԶԱԲԱՆՈՒԱԾ ՎԵՑ ԿԱՅԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՏԵՂԱՆՈՒԱՆ ԵՒ ՏԵՂԱԴՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ**

ՅԱԿՈԲ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

hakobinna@rambler.ru

ՄՈՒՏՔ

Հին եւ աւելի ուշ ժամանակաշրջանների Հայաստանի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունեն նաեւ ճանապարհային քարտեզները: Քարտեզի քննութիւնը ունի յուսումնարար արժէք նաեւ ներկայումս, երբ Հայաստանի անկախ պետականութիւնը արեւելքից եւ արեւմուտքից անօրինականօրէն շրջափակուել է իր հարեւանների կողմից: Հին քարտեզների քննութիւնը մէկ անգամ եւս ապացուցում է, որ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը եղել է մնում է միջազգային-միջպետական փոխարաբերութիւնների կարեւորագոյն գործոններից՝ քաղաքակրթական ասպարէզում նրա ունեցած դերակատարութեան կողքին: Ահա այս հանգամանքներն են առաջին հերթին դրդապատճառ հանդիսացել մեր կողմից մէկ անգամ եւս անդրադառնալու Պետինգերեան քարտեզի (Tabula Peutingeriana) ուղիներից մէկի (Արտաշատ-Սատաղ) վրայ գտնուած ցարդ բաւարար կերպով չլուսաբանուած վեց կայարանների հարցի քննարկմանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ

Ըստ այս քարտեզի, Մեծ Հայքի տարածքով անցել են առնուազն հինգ գլխաւոր ճանապարհներ: Այս թիւը այն ժամանակների համար, եթէ չասենք մեծ, ապա գոնէ փոքր թիւ չէր հանդիսանում: Հայաստանը, ըստ էութեան, գտնուում էր արեւելքն արեւմուտքին «միացնող շղթայի» ճիշտ կենտրոնում: Արեւելքում այդ ճանապարհները հասնում էին մինչեւ Չինաստան եւ միանում «Մետաքսի» մեծ ճանապարհին, իսկ արեւմուտքում՝ Հռոմէական Կայսրութիւն, ուր տանում էին այդ ժամանակների աշխարհի բոլոր կարեւոր ճանապարհները¹:

Արտաշատ-Սատաղ (Artaxata-Satala) ճանապարհից զատ Մեծ Հայքի տարածքով են ձգուել-անցել նաեւ հետեւեալ ուղիները՝ Արտաշատ-Տիգրանակերտ (Artaxata-Tigranocerta), Արտաշատ-Մեքաստոպոլիս կամ Մեքաստոպոլիս (Artaxata-Sebastopolis կամ Sevastolis), Արտաշատ-Համադան (Artaxata-Ecbatanis) եւ Արտաշատ-Արմաստիկա (Artaxata-Armastica):

Կարեւոր է խօսել մէկ այլ փաստի մասին եւս: Գոյնացած ճանապարհները Արտաշատից հասնելով Սատաղ, Տիգրանակերտ, Մեքաստոպոլիս, Հա-

մադան եւ Արմաստիկա՝ չեն աւարտուել, այլ ունեցել են իրենց «օրգանական» շարունակութիւնը: Այլ կերպ ասած, այս ճանապարհներինց եւ ոչ մէկը չի ընդհատուել Հայաստանում, որը եւս մէկ անգամ վերահաստատում է մեր այն պնդումը, որ Մեծ Հայքը դեռ Ք.ա. Զ.-Ե. դդ. սահմանազխին (երբ Դարեհ Ա.ը կառուցեց իր արքայական մայրուղին, եւ նրա մի հատուածը անցնում էր Հայաստանով), եղել է միջազգային քաղաքական, տնտեսական եւ քաղաքակրթական յարաբերութիւնների կարեւոր դերակատարներից մէկը:

ԱՐՏԱՇԱՏ-ՍԱՏԱՂ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

Արտաշատ-Սատաղ ճանապարհի ուսումնասիրութեան համար, ինչպէս արդէն նշուեց, մեր ձեռքի տակ է մի յուժ կարեւոր սկզբնաղբիւր՝ Պետինգերեան Քարտէզը, որը քննարկուելիք հարցերի պարզաբանման համար ունի ուղղակի կենսական նշանակութիւն: Այնտեղ, ի շարս այլ-լոց, տրուած են նաեւ Արտաշատ-Սատաղ ճանապարհի կայարանները: Չնայած այն փաստին, որ այստեղ թուարկուած շատ տեղանուններ ունեն մի շարք աղճատումներ, որում մենք կը համոզուենք շարադրանքի ընթացքում: Փորձենք կանգ առնել հիմնախնդրի առաւել կնճռոտ եւ լուսաբանման կարօտ հարցերի մէկնաբանմանը:

Իր բոլոր թերութիւններով հանդերձ Պետինգերեան Քարտէզը անփոխարինելի սկզբնաղբիւր է հին Հայաստանի գլխաւոր ճանապարհներն ուսումնասիրելու համար: Արտաշատ-Սատաղ ճանապարհի կայարաններն են. Artaxata 23, Paracata 33, Coloccia (Zotozeta) 14, Hariza 24, Raugona (Ragauna) 24, Colchion 24, Chadas 17, Armanas 12, Andaga (Andacas) 12, Barantea 30, Adconfluentes 10, Catamisa 20, Tharisdarate 15, Autisparate 12, Calcidava (Chaichdara) 15, Sinara 22, Lucus Basaro 15, Aegea (Egea) 20, Daruciate 20, Salmalasso 20, Satala²: Ճանապարհը, բնականաբար Սատաղում չի աւարտուել, քանզի այն փակուղի չէր, այլ ձգուել է դէպի արեւմուտք՝ Փոքր Ասիայի խորքը, անցնելով Նիկոպոլիսը, Մեքսսոպոլիսը...: Սատաղ-Արտաշատ ճանապարհի սկիզբ է համարուել Տրապիզոնի մօտ գտնուող Magnana բնակավայրը, որին յաջորդել են Gizenenica, Bylae, Frig(i)darim, Patara, Medocia, Solomenica եւ Domana կայարանները³: Ճանապարհի այս վերջին հատուածը դուրս է մեր հետաքրքրութիւնից, քանզի գտնուել է Մեծ Հայքի տարածքից դուրս:

Իր *Հայաստանի Գլխաւոր Ճանապարհները Ըստ Պետինգերեան Քարտէզի* աշխատութեան սկզբում, նշանաւոր պատմաբան Յակոբ Մանանդեանը նշում է, որ հռոմէական զօրքը Կորբուլոնի գլխաւորութեամբ Մեծ Հայքում անցել եւ յաղթահարել է համարեա անանցանելի լեռներ եւ այլ արգելքներ⁴: Այստեղ ուշագրաւ է պատմաբանի այս փաստարկը, քանզի, երբ ուշադիր նայում ենք քարտէզին, ապա Սատաղը գտնուում է ճիշտ 40°ի զուգահեռականի վրայ, իսկ Արտաշատ մայրաքաղաքը՝ այդ

նոյն զուգահեռականից, ընդամենը մի քանի բույս է կամ վայրկեան հարաւ ընկած տեղանքում (երեւի տարբերութիւնը չի կազմում նոյնիսկ 1-2 աստիճան): Մենք չենք ուզում ասել, որ զօրավար Կորբուլոնի ընթացքը պէտք է լիովին համապատասխանէր ուղիղ գծին, այլ աւելի շուտ պէտք է համընկներ մակերեւոյթի կազմութեան «պահանջներին»: Մեծ Հայքից դէպի արեւմուտք տանող այս մայրուղին, որը Հայաստանը կապում էր Փոքր Ասիայի երկրների եւ Հռոմէական Հանրապետութեան ապա յետագայում՝ Ք.ա. Ա. դարի վերջերից նաեւ Կայսրութեան հետ, պէտք է անցներ այն վայրերով, որոնք կ'ապահովէին Հայաստանի մշտական տասներկուամսեայ կապը նրանց հետ:

Մանանդեանը այս ճանապարհը հիմնականում անցկացնում է լեռներով, եւ հաշուի չի առնում ամենակարեւորը՝ դրա մշտապէս գործելու հանգամանքը⁵: Այս սկզբունքը ցանկացած ճանապարհի կառուցման առաջին նախապայմանն է, որին յաջորդում է դրա հնարաւորինս կարճ լինելու պահանջը: Մեծ Հայքի պարագայում, որն ունէր խիստ արտայայտուած լեռնային մակերեւոյթ, ուղիղ ճանապարհի կառուցումն ուղղակի անհնարին էր: Արտաշատ-Սատաղ ուղու վրայ են գտնուում բազմաթիւ լեռնաշղթաներ, որոնցից են՝ Անահտական, Այծպտկունքի, Ծիրանեաց, Սուկաւէտի, Բարդողի: Գնալով ճանապարհը Սատաղից ձգուելով դէպի հիւսիս-արեւելք, մինչեւ Պելտինգերեան Քարտէզի Darucinte կայարանը (որոնց միջեւ է գտնուել Salmalesso վայրը) յետագայում չափազանց փոքր թեքութեամբ, մշտապէս ընթացել է հիւսիս-արեւմուտքից՝ դէպի հարաւ-արեւելք ուղղութեամբ: Այն հասել է Գայլատու լճից հարաւ գտնուող Բագաւան քաղաքի տարածքը (ըստ Պելտինգերեան Քարտէզի Raugonia), այս ընթացքում՝ «յաջողութեամբ» շրջանցելով մի շարք լեռներ եւ լեռնանցքներ: Այստեղից այն դուրս էր գալիս հարթավայրային տարածք, բայց այս եզրափակիչ հատուածում էլ շրջանցում էր Հայկական Պարը: Վերջինիս եւ Մասիսների միջեւ գտնուող լեռնանցքով, Արարատեան դաշտավայրով ճանապարհը հասնում էր իր վերջնագծին՝ Արտաշատին: Մանանդեանը անհնարին եւ անորոշ էր համարում պարզաբանել ճանապարհի վրայ գտնուող կայարաններից վեցի տեղադրութեան եւ անուանակոչութեան հարցերը, որոնք են՝ Salmalesso, Aegea, Autisparate, Tharisdarate, Datamisa, Colchion:

Այժմ անդրադառնանք այդ վեց կայարանների խնդրին: Այս հարցում անվիճելի է, որ մեզ առաջնահերթ օգնութիւն են ցուցաբերելու անտիկ պատմիչ-աշխարհագրագետների տեղեկութիւնները: Խօսքը, նախ եւ առաջ վերաբերում է Պլինիոս Աւագին եւ Կլաւդիոս Պտղոմէոսին, չնայած որ այս երկու մատենագիրների եւ, Պելտինգերեան Քարտէզի հեղինակ Կաստորիոսի միջեւ ընկած է ամենաքիչը 200 տարուայ ժամանակահատուած: Սրան պէտք է աւելացնել, որ Քարտէզի ամենահին ձեռագիր

տարբերակները, որոնք հասել են մեզ, վերաբերում են լաւագոյն դէպքում ԺԱ.-ԺԲ. դարերին⁶: Սա խօսում է այն մասին, որ Պլինիոս-Պտղոմէոսից մինչեւ Կաստորիոս, եւ ապա, մինչեւ ԺԱ.-ԺԲ. դարեր անուանումներում կարող էին կատարուել բազմաթիւ փոփոխութիւններ եւ աղճատումներ:

SALMALE(I)SIO

Իր շարադրանքում Մանանդեանը հետամուտ է լինում մի սկզբունքի, որը միշտ չէ որ կարող է լինել արդարացի. նա փորձում էր տեսնել կամ գտնել որեւէ կապ քարտէզում նշուած կայարանի եւ այդ տեղանքում կամ տարածքում գոյութիւն ունեցած անցեալի կամ էլ ներկայի որեւէ բնակավայրի հետ (կարելու չէ քաղաքի, թէ գիւղի): Սա միշտ չէ, որ կարող է տալ դրական արդիւնք, ինչպէս եւ այս դէպքում է: Նրա կողմից չբացայայտուած առաջին կայարանը՝ Salmale(i)sion է:

Պտղոմէոսը գրում է. «*Հայքի՝ Եփրատ, Կիւրոս եւ Արաքս գետերի միջեւ ընկած հատուածի գաւառներն են. Մոսքական լեռների մօտ Կատարգենէ, Բոքէր կոչեցեալներից վերեւ, Կիւրոս գետի մօտ՝ Տոսարենէ եւ Օտենէ, Արաքս գետի մօտ՝ Կոլթենէ, իսկ նրանից ներքեւ՝ Սոդուկենէ, Պարիւադրէս լեռան մօտ՝ Սիրակենէ եւ Սակապենէ: Այդ հատուածի քաղաքներն են Սալա՝ 73° 50', 44° 20' (ընդգծումը մերն է - Յ.Յ.), Ասկուրա՝ 74°, 44° 10', Բարազա՝ 75° 20', 44° 10', Լալա՝ 76°, 10° 44', Մանտուտա՝ 77° 20', 44° 20', Սատափարա՝ 78°, 44° 20', Տոզա (կամ Օտա)՝ 78° 50', 44°, Վարութա (կամ Վաթուրա)՝ 73°, 43°, Ազատա՝ 73° 15', 43° 15'...»⁷:*

Եթէ մենք նոյնիսկ չքննենք Պտղոմէոսի կողմից Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգը, ապա այդ դէպքում եւս վերոյիշեալ հատուածում նշուած տեղանքը համընկնում է Salmalessosի այն տեղադրութեան հետ, որ նշուած է Պեւտինգերեան Քարտէզում: Մեր կարծիքով այստեղ երկու դէպքերում էլ խօսքը նոյն բնակավայրի մասին է: Պետք է միայն ենթադրել, որ Պտղոմէոսը տալիս է այդ տեղանունն համառօտագրուած, կրճատուած տարբերակը այն է՝ Սալա, իսկ Պեւտինգերեան Քարտէզում՝ ամբողջական անուանումն է՝ Սալմալեսոս ձեւով:

AEGEA

Այժմ կանգ առնենք Aegea տեղանունն ալարգաբանմանը: Պտղոմէոսը մեր կողմից օգտագործուած վերոյիշեալ հատուածի շարունակութեան մէջ նշում է. «*Եփրատ գետի մօտ եղած քաղաքներն են. Բրեզոս՝ 72° 15', 42° 45', Էլեգիա՝ 73° 20', 42° 45'...*»⁸ (ընդգծումը մերն է - Յ.Յ.): Հեղինակը նոյն շրջանում է տեղադրում նաեւ Արմաւիրա, Արտաքսատա, Նաքսուանա (կամ Նախիջեան) քաղաքները⁹: Այսպիսի հսկայա-

ծառայող տարածքի ընդգրկման պարագան, ինչպիսին տուեալ դեպքում Պտղոմէոսի մօտ է, մեզ լիովին թոյլ է տալիս կարծելու, որ Aegean, նոյն Էլեգիան է, չնայած այստեղ կայ մի փոքրիկ հակասութիւն նաեւ Պտղոմէոսի մօտ: Նշուած հատուածից մի փոքր ներքեւ նա կրկին վկայում է. «Մնացած հարաւային մասում, Եփրատի եւ Տիգրիսի ակունքների միջեւ՝ Անգիտենէ, նրանից ներքեւ՝ Թոսպիտիս, յետոյ Կորայա (Կորտա-յա): Այդ հատուածի քաղաքներն են Էլեգերդա (կամ Կլեգերդա)՝ 72° 15', 40° 15' (ընդգծումը մերն է - Յ.Յ.), Մազարա՝ 71° 20', 39° 50', Արսա-մոսատա՝ 71°, 38° 20', Կորրա՝ 74° 30', 38° 40'»¹⁰: Եթէ այս տարածքը համեմատենք նախորդ հատուածում թուարկուած տարածքների հետ, ապա ստեղծում է այնպիսի տպաւորութիւն, որ այդ դաշտավայրերը ու-նեն ոչ միայն հատման ընդհանուր եզրագիծ, այլեւ որոշ չափով մէկը տարածում է միւսի տարածքում:

Աշխարհագրութեան պտղոմէոսեան ընկալումներին, այն է աստիճաններին եւ բոլորներին, անդրադարձել են ուսումնասիրողներից շատերը եւ, բոլորն էլ միաբերան գտնում են, որ դրանց պէտք չէ յատկացնել առանձնայատուկ վերաբերմունք, քանզի շատ տեղերում չեն համապատասխանում իրականութեանը¹¹: Ինչ էլ յուշում այսպիսի եզրայանգումը: Դա նշանակում է, որ չպէտք է իրար հետ շփոթել նախորդ հատուածում յիշատակուած Էլեգիան, եւ վերջին հատուածում նշուած Էլեգերդան, չնայած որ նրանց տեղադրման առաջին հատուածի աստիճաններն ու բոլորները իրար շատ մօտ են՝ առաջինի մօտ 73° 20', 42° 45' իսկ միւս դեպքում՝ 72° 15', 40° 15': Սրանով Aegeaի խնդիրն ավարտուած չի կարելի համարել, քանզի այս հարցին «միջամտում» է նաեւ մեր կողմից յիշատակուած միւս պատմիչ-աշխարհագրագէտը՝ Պլինիոս Աւագը: Մեծ Հայքի առնչութեամբ, խօսելով Էլեգիայի մասին, նա վկայում է. «Դասկուսան գտնում է Ջիմատայից 75 մղոն հեռաւորութեան վրայ: Այստեղից գետը նաւարկելի է մինչեւ Սարտոնա, որ կազմում է 50 մղոն, մինչեւ Կապադովկիայի Մելիտենէն՝ 24 մղոն, Հայքի Էլեգիան՝ 10 մղոն, իր մէջ ընդունելով Լիւկոս, Արսանիաս, Արսանա գետերը: Էլեգիայի մօտ այն հանդիպում է Տաւրոս լեռանը, որը սակայն չի խանգարում նրա ընթացքին, չնայած 12 մղոն լայնութեամբ մի հզօր արգելքով կանգնած է նրա առջեւ: Այն մասում, որտեղ այն գրոհում է լեռը, կոչւում է Օմիրաս, իսկ արգելքն յաղթահարելուց յետոյ՝ Եփրատ...»¹²: Ակնյայտ է, որ պատմիչն այս հատուածում խօսում է Սատաղ-Մելիտենէ ճանապարհի մասին. Սատաղի եւ Մելիտենէի միջեւ են գտնուել ոչ միայն Զիմառան եւ Դասկուսան, այլեւ Զենոկապի, Սարաի, Հիսպասի եւ Կիակկասի բնակավայրերը՝ հիւսիսից-հարաւ դասաւորուածութեամբ: Ֆիզիկա-աշխարհագրական տեսանկյունից հեղինակի խօսքն ամբողջովին համընկնում է իրականութեանը, քանի որ, հասնելով Խարբերդի կամ Ալեւու¹³ դաշ-

տավայրից հարաւ ընկած տարածքը, Եփրատն յետոյ իսկապէս ճեղքում է Հայկական Տաւրոսը, վերջինիս արեւմտեան փոքրիկ հատուածը տարանջատելով մնացեալ Տաւրոսից: Ստացւում է այն տպաւորութիւնը, որ Հայկական Տաւրոսի այդ հատուածը աւելի մօտ է եւ, կարծես թէ, միաձուլուած է Ամանոսեան կամ Մեւ Լեռների հետ եւ չունի ոչ մի օրգանական կապ մնացեալ Տաւրոսի հետ: Այս նկարագրութիւնում միակ խոցելի պահը կապւում է Էլեգիայի հետ, քանզի այսպիսի բնականայր այդ տարածքում չկայ եւ չի նշում ընդհանրապէս: Բայց, եթէ Զիմառայից, որը Եփրատի մօտ է, շարժում ենք մի փոքր հիւսիս-արեւելք, ապա Սատաղին բաւականին մօտ, ընդամենը երեք կայարան անց, հանդիպում ենք Aegeahն (կամ Egea), որն ուղիղ գծով միացնելու դէպքում գտնւում է 120 կմ. հեռաւորութեան վրայ, իսկ ճանապարհի դէպքում, մօտ կրկնակի անգամ աւելի¹⁴:

Պլինիոսի մօտ փաստօրէն առկայ է հակասութիւն, որը, երեւի կարելի է բացատրել հետեւեալ կերպ: Նա, ինչպէս եւ Տակիտոսը, յիշատակում են նաեւ Կիլիկիայում գտնուած Aegae (կամ Aegēae) նաւահանգիստը¹⁵: Աւելին, նոյն կերպ է անուանուել նաեւ Մակեդոնիայի առաջին կամ հին մայրաքաղաք Էգիւնը, ինչպէս նաեւ Փոքր Ասիայի հիւսիս-արեւմուտքում ընկած Միւսիա կամ Միսիա մարզի տարածքում գտնուող բնականայրերից մէկը, որի հարեւանութեամբ էր գտնւում նշանաւոր Գրանիկէն, ուր, ինչպէս յայտնի է Ք.ա. 334ին տեղի ունեցաւ առաջին ճակատամարտը Ալեքսանդր Մակեդոնացու եւ Աքեմէնեան Դարեհ Գ. Կողոմանոսի (336-330) բանակների միջեւ: Էգիւնը յետագայում վերստացել է Էգեսսա (Egessa) անուանումը նոյնպէս¹⁶: Այս ողջ խառնաշփոթը խօսում է միայն մէկ, չափից աւելի պարզ հանգամանքի օգտին. իրար չափազանց մօտ տեղանունների նմանօրինակ բազմազանութեան պարագայում եւս, ե՛ւ Պտղոմէոսը, ե՛ւ Պլինիոս Աւագը ցուցաբերել են զարմանալի հմտութիւն եւ չեն շփոթել իրար հետ Aegea-Էլեգիան, որը նոյն Եղեգին է, Էլեգերդայի հետ...:

AUTUSPARATE

Անցնենք յաջորդ, առայժմ չպարզաբանուած կայարանի՝ Autusparateի խնդրին: Այս տեղանունն հիմքում ընկած է լատիներէն *parate* (*paratus*) բայը, որը թարգմանաբար նշանակում է նախապատրաստուել կամ պատրաստուել: Ի՞նչ կարող է նշանակել այս: Երբ գնում ենք քարտէզը, ապա տեսնում ենք, որ այդ կայարանը գտնուել է բաւականին բարդ տեղանքում, ուստի եւ տեղանունն արդէն նախազգուշացնում է ճանապարհորդին, որ նա նախապատրաստուի: Autisparateն գտնուել է ամենադժուարին հատուածներից մէկում, քանզի այստեղից մի փոքր արեւմուտք ճանապարհը հատուել է Արեւմտեան Եփրատի վտակներից

մէկի՝ ներկայիս Ղարասուի հետ: Այն անցնում է Կարինի սարահարթով, հարաւից Այծպտկունքի լեռներն են, իսկ մի փոքր արեւելք՝ Ծիրանաց: Կանգառը Autisparate ձեւով ճիշտ կը լինէր անուանել, եթէ գնում ես Սատաղ-Արտաշատ ուղղութեամբ, քանզի մինչեւ կայարանին հասնելը, արդէն գետանցն իրականացուած է, որովհետեւ լատիներէնում aut նշանակում է միւս կողմից կամ եզրից¹⁷: Հակառակ ուղղութեամբ՝ Արտաշատից-Սատաղ գնալու պարագայում՝ կանգառը կարող էր եւ աւելի ստոյգ կը լինէր անուանել Parate կամ Tisparate¹⁸:

THARISDARATE

Թուով չորրորդ, չբացայայտուած կայարանն է Tharisdarateն, որի վերաբերեալ եւս կարելի է կատարել ենթադրութիւններ: Այս տեղանունն համառոտագրուած տարբերակին մենք հանդիպում ենք Պլինիոս Աւագի մօտ: Կովկասեան Աղուանքի եւ Իբերիայի նկարագրութիւններից յետոյ, պատմիչն անմիջապէս անցնում է Մեծ Հայքի հիւսիս-արեւմտեան շրջաններին, այդ կապակցութեամբ նախապէս ոչինչ չզգուշացնելով իր ընթերցողին: Նա վկայում է. «*Թասիէի (Thasie) (ընդգծումը մերն է - Յ.Յ.) եւ Թրիարիէի (Thriarie) տարածքներն հասնում են մինչեւ Պարիհադ-րեան լեռները, որից այն կողմ է գտնւում Կողքիսի անապատը: Նրա կողքին, կերատնացիների ուղղութեամբ բնակւում են արմենոքայիւբները, եւ մոսխերի տարածքն է...*»¹⁹: Չխօսելով այս ցեղերի մասին, որը չի առնչուում յօդուածում առաջադրուած խնդիրների հետ, տեղանքի նկա-րագրութեան կապակցութեամբ, պէտք է արձանագրել, որ այն չափա-զանց տարողունակ է, քանզի ընդգրկում է ոչ միայն Մեծ Հայքի հիւսիս-արեւմտեան եզրագիծը, այլեւ նրանից հիւսիս ընկած Վիրքի եւ Կողքիսի հարաւային շրջանները, իսկ արեւմուտքում՝ տարածւում մինչեւ Փոքր Հայք եւ Պոնտոս: Այս շարադրանքից կարելի է կատարել միայն մէկ եզրայանգում, այն է՝ Tharsidarateն Thasieի կրճատուած եւ ձեւափոխուած տարբերակն է հանդիսանում:

DATAMISA

Հինգերորդ չպարզաբանուած կանգառ-կայարանն է Datamisaն, որը Արտաշատ-Սատաղ ճանապարհի մօտաւորապէս կենտրոնում է: Այս տեղանունն մի փոքր ձեւափոխուած տարբերակին մենք հանդիպում ենք կրկին Պտղոմէոսի շարադրանքում. «*Վերցրած հատուածում, նշուածից ներքեւ, մինչեւ Եփրատի թեքուելը ամենահիւսիսային գաւառներն են, սկսած արեւմուտքից՝ Բասիլիսենէ, Օբորդենէ, Արսիա, նրանից ներքեւ՝ Ակիլիսենէ, Աստաունիտիս եւ հենց կորութեան մօտ՝ Սոֆենէ: Այդ հատուածի քաղաքներն են. Արսուա (կամ Զաթուա) 74° 30', 42° 30', Տինիսսա՝ 73° 10', 42° 10', Զորիդա՝ 71° 30', 42°, Սանա՝ 73° 50', 42°*

Բրիգակա՝ 74° 50', 42° 30', Դարանիսա՝ 76°, 42° 10'...»²⁰ (ընդգծումը մերն է - Յ.Յ.): Պատմիչը փաստօրէն նկարագրում է նաեւ *Աշխարհացոյց*էան Այրարատ եւ Բարձր Հայք նահանգները, որոնց հատման գծի վրայ՝ մի կողմից *Աշխարհացոյց*էան Բասեան, իսկ միւս կողմից՝ Կարին եւ Մանանաղի գաւառներն են: Այստեղ էլ տեղակայուած են Այծպտկունքի լեռները, որտեղ էլ գտնուել է Պետինգերեան Datamisán, որն ամբողջովին համընկնում է պտղովեռեան Դարանիսայի հետ²¹:

COLCHION

Վերջին՝ վեցերորդ չբացայայտուած կայարանի՝ Colchionի, անուանումը միանշանակ ցոյց է տալիս, որ այն ունի ոչ-հայկական ծագում: Հայերէնում եւ ոչ մի բառ, իսկ առաւել եւս անձնանուն կամ տեղանուն, երբեք չունի իոն վերջածանցը, իսկ, եթէ կան՝ ապա փոխառութիւններ են օտար լեզուներից: *Բոն*ով կամ *հու*ով վերջածանց բառերը, ինչպէս օրինակ՝ Բլիոն, Սկիպիոն, Կոռնելիոս... վերաբերում, իսկ աւելի ստոյգ պատկանում են հին յոյներին կամ էլ հռոմէացիներին: Սա թելադրում է, որ Colchion-Կոլչիոն տեղանունն ծագման արմատները պէտք է փնտռել այդ երկու լեզուներից որեւէ մէկում:

Colchionը գտնուել է Հայկական Պար լեռնաշղթայի հարաւային լանջերին, այնտեղ, որտեղ ձեւաւորում է լեռնանցք՝ նրա երկու մասեր հանդիսացող լեռնաշղթաներից, այն է արեւմուտքից՝ Սուկաւէտի, եւ արեւելքից՝ Շատիկի լեռների միջեւ: Ճանապարհը Colchionից ձգւում է դէպի հիւսիս-արեւմուտք՝ հասնելով Chadas կայարանին, որն արդէն գտնուում է Սուկաւէտի հիւսիսային կողմում: Սա բերում է այն եզրայանգմանը, որ այս տեղանունը *caulae* (կամ *caullae*) բառի ձեւափոխուած տարբերակն է, որը նշանակում է անցում, ճեղք, անցք, իսկ աւելի ուշ ստացել է նաեւ պատնէշ, պարիսպ, ցանկապատ իմաստները: Բայց այսքանով չէ, որ պէտք է եզրայանգում կատարել, քանզի *caulae*ն ծագում է *cavus*ից, որը նշանակում է դատարկութիւն, եւ նկատի է առնում անապատը, այն տեղանքը, ուր փչում է քամին, թարգմանում է նաեւ որպէս ժայռ, իսկ *cava via* արտայայտութիւնը նշանակում է՝ ճանապարհ դէպի լեռնանցք²²: Colchionի տեղանքի գնումը ցոյց է տալիս, որ այն լիովին համապատասխանում է այս բնորոշումներին: Լեռնանցքից դուրս գալուց յետոյ ճանապարհն այնուհետեւ անցել է հարթավայրային տարածքով՝ Բասէնի դաշտի միջով եւ, մինչեւ Tharsidarate կանգառը, մօտաւորապէս 150 կմ., բնական եւ ոչ մի արգելք չի խանգարել ճանապարհորդին²³:

Ահա այսպիսի բացատրութիւններ պէտք է փնտռել, մեր կարծիքով, Պետինգերեան Քարտեզի Արտաշատ-Սատաղ ճանապարհի վերոյիշեալ վեց կանգառ-կայարանների տեղադրութեան եւ անուանակոչումների չբացայայտուած խնդրիների կապակցութեամբ:

- ¹ X. Liu, *The Silk Road in World History*, New York-Oxford, 2010. նաև՝ J.H. Benthley, *Old World Encounters: Cross Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times*, New York-Oxford, 1993.
- ² Յակոբ Մանանդեան, «Հին Հայաստանի Գլխավոր Ճանապարհները Ըստ Պեղծիցիոնական Քարտեզի», *Երկեր, Հտր. Ե.*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 85. նաև՝ A.V. Podosinov, *Vostochnaya Evropa V Rimskoy Kartograficheskoy Traditsii* (Արևելեան Եվրոպայի հռոմեական քարտեզագրության ավանդիկ մեջ), Մոսկուա, Ինդրիկ Հրատ., 2002, էջ 365: Թուերով նշուած են հեռավորութիւնները կայանների միջև՝ հռոմեական մղոններով:
- ³ Podosinov, էջ 365. նաև՝ G. Cumont, *Studia Pontica, II*, Bruxelles, 1906, էջ 343-351:
- ⁴ Մանանդեան, էջ 85-101. նաև՝ *Cambridge Ancient History, Vol. XI, The High Empire A.D. 70-192*, ed. by A.K. Bowman, Cambridge, 2008, էջ 308 եւ յաջորդները:
- ⁵ Մանանդեան, էջ 90 եւ յաջորդները. նաև՝ R.H. Hewsen, "Ptolemy's Chapter on Armenia: An Investigation of his Toponyms," *Revue des Etudes Armeniennes*, nouvelle serie, Paris, 1982, t. XVI, էջ 134: Տեղանքի կապակցութեամբ տե՛ս նաև՝ Ս. Տերեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի* քարտեզը, Է 8, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1963. նաև՝ Ա. Ս. Ոսկանեան, *Հայկական Լեռնաշխարհը Եւ Հարեան Շրջանները, Ուսումնական Ֆիզիկական Քարտեզը*, Երևան, Երևանի Համալսարանի Հրատ., 1976:
- ⁶ K. Miller, *Itineraria Romana, Romische Reisewege An Der Hund Der Tabula Peutingerianna*, Stuttgart, 1916, էջ XVII, XXIX-XXXVI:
- ⁷ *Ptolemaios Handbuch der Geographie*, Griechisch-Deutsch, 2 teil, buch 5-8, Basel, 2006, V, 13, 9-10, herausgegeben von A. Stuckelberger und G. Grabhofs:
- ⁸ *Ptolemaios*, V, 13, 12:
- ⁹ Նոյն:
- ¹⁰ Նոյն:
- ¹¹ Վերջերս այսպիսի եզրայանգման է եկել նաև նշանաւոր պատմաբան-աշխարհագրագետ Ա. Բ. Պոդոսինովը (A.V. Podosinov, "Ptolemaios Handbuch die Geographie", Griechisch-deutsch. Einleitung, Text und uersetzung. Index 1-2, Basel, 2006, *Vestnik Drevney Istorii* (Լրաբեր Հին Դարերի պատմութեան), Մոսկուա, 2008 N. 1, էջ 219. նաև՝ V.A. Bronshten, *Klavdii Ptolemey* (Վլադիմիր Պտղոմէոս), Մոսկուա, 1988, էջ 138-152. նաև՝ N. Fradkin, *Rojdenie Kartei* (Քարտեզների ծնունդը), Մոսկուա, 1959, էջ 15 եւ յաջորդները):
- ¹² *Plinii Secundii Naturalis Historiae*, v. 2, Cambridge, 1957, book III-VII, V, XX, 84 (LCL):
- ¹³ Տե՛ս՝ Polibii, *Vseobshaya Istoriya V Soroka Knigakh* (Ընդհանուր պատմութիւն 40 գրքով), VIII, 25, 1-5, perevod S Grech. F.G. Mishenko, т. II, Knigi VI-XXV, Մանկտ Պետերբուրգ, 1995, Nauka Հրատ., Yuventa. նաև՝ Նիկողայոս Ադոնց, *Հայաստանը Յուստինիանոսի Դարաշրջանում: Քաղաքական Կացութիւնը Ըստ Նախարարական Կարգերի*, թարգ. Ա.Թ. Խոնդկարեան եւ Է.Հ. Խոնդկարեան, Երևան, Հայաստան Հրատ., 1987, էջ 44-46:
- ¹⁴ Մանանդեան, էջ 85-88, 120, 128 եւ յաջորդները:

- ¹⁵ Plini, V, XX, 84. նաև Tacitus Cornelius, *Historiarum, Libri qui Supersunt*, Leipzig, 1872, XIII, 8. նաև Tatsit, *Sochineniya v 2-kh TT, Istoria* Izd. Podgot. G. S. Knabe I druj. (Տագիտ [Տակիտոս] երկեր, երկու հատորով, պատմություն, հրատ. պատր. Գ. Ս. Կնաբե եւ ուրիշն.), Մոսկուա, 1969, XIII, 8: Վերոյիշեալի ռուսերէն հրատարակութիւնում այս քաղաքը թարգմանուած է Էգի ձեւով:
- ¹⁶ Justini M., *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompeii Trogi*, ex recens. Fr. Ruehl, Lipsiae, 1915, XXXVII, 3:
- ¹⁷ I. Kh. Dvoretiskii, *Drevnegrechesko-Ruskii Slovar*, T. 2 (Հին յունարէն-ռուսերէն բառարան, Հտր. 2), Մոսկուա, 1958, էջ 1631:
- ¹⁸ Ինչ նախածանցի իմաստների կապակցութեամբ մանրամասն տե՛ս՝ Dvoretiskii, էջ 1631:
- ¹⁹ Plinii, VI,XI,29:
- ²⁰ Ptol., V,13,13-14:
- ²¹ R.H. Hewsens, "Introduction to Armenian Historical Geography," *Revue des Etudes Armeniennes*, nouvelle serie, Paris, t. XIII, էջ 88-89: Այս տեղանքի լեռնագրութիւնը տե՛ս՝ Ս. Տ. Երեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի* քարտեզը:
- ²² I. Kh. Dvoretiskii, *Latinsko-Ruskii Slovar* (Լատիններէն-ռուսերէն բառարան), Մոսկուա, 1976, էջ 165-166:
- ²³ Մանրամասն տե՛ս՝ Podosinov, էջ 360-361, եւ 362-364ի քարտեզները, R.J.A. Talbert, "Trade in Roman World," էջ 124-125 եւ "The Roman Empire in A.D. 60," էջ 128-129 քարտեզները՝ *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton, 2000:

THE LOCATION OF SIX STATIONS ON THE ARTASHAT-SATALA ROAD
ACCORDING TO TABULA PEUTINGERIANA
(SUMMARY)

HAKOB G. HARUTYUNYAN
hakobinna@rambler.ru

In his extensive research of early Armenian history, the renowned scholar and historian Hakob Manadayan has left unresolved several issues and details including aspects of the international trade routes of Armenia.

Basing his research on the givens and data of the irreplaceable *Tabula Peutingeriana*, the author tries to specify the location of the six stations on the Artashat-Satala route, namely Salmalesso, Aegea, Autisparate, Tharisdarate, Datamisa, Colchion, which remained unexplained by Manadayan. He determined their location through historical-geographical and linguistic studies.

**ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՆ ԱՌՆՉՈՒՈՂ
ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ՝ ԵՂԻՇԷԻ
ԱՐԱՐԱԾՈՑ ԳԻՐՔԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆԻ ՄԷՋ**

ԳԷՈՐԳ ՄԱՂՈՅԵԱՆ

Հայոց դիցաբանության եւ յատկապէս հայ ժողովրդի ծագումնաբանության հարցերում լոյս սփռող Հայկի եւ Բէլի ասանդազրոյցի ուսումնասիրութիւնն առաւելաբար հիմնուած է եղել Մովսէս Խորենացու հաղորդած տեղեկութիւնների վրայ: Սակաւ դէպքերում են դրանք զուգադրուել Սեբեոսի, անհամեմատ անելի քիչ Թովմա Արծրունու, Վարդան Արեւելցու եւ այլոց գրառումների հետ: Այս հարցում, թերեւս, էական դեր է խաղացել հեղինակների ժամանակաշրջանը. հնագոյն, հետեւաբար նաեւ ամենահաւաստի, աղբիւր է համարուել Պատմաօր երկը:

Սակայն Ի. դարի հայագիտության նուաճումներից կարելի է համարել Լեւոն Խաչիկեանի կատարած աշխատանքը¹, որի շնորհիւ պարզուեց, որ Դաւիթ Քահանայի, Տիմոթէոս Վարդապետի, Վարդան Արեւելցու *Արարածոց Գիրքի* խմբագիր մեկնութիւնների շատ քաղուածներ Եղիշէ Վարդապետի համապատասխան երկից են², այսինքն՝ Ե. դարի գրական արդիւնք: Այս իրողութեամբ է, որ դրանցում պահպանուած հայոց ծագումնաբանությանն առնչուող սակաւ տեղեկութիւնները մեծ կարեւորութիւն են ձեռք բերում:

Անշուշտ, *Մեկնութիւն Արարածոց Գրքին* գրելիս Եղիշէն նպատակ չի հետապնդել արձանագրելու հին հայոց հոգեւոր ունեցուածքը. նա անխտոր ընթացել է իր նախանշած արահետով, բայց երբ ուղիները հատուել են աստուածաշնչեանի կողքին, պատմիչն արձանագրել է եւ հայկական ասանդութիւնը: Եւ բնական է, այսօր հետաքրքրուել, թէ Եղիշէն, ի՞նչ տեղերից էր քաղում նիւթը:

Իր աշխատութեան մէջ Խաչիկեանն, ի թիւս շատ այլ հարցերի, անդրադարձել է նաեւ Եղիշէի օգտագործած աղբիւրներին³ («Օննդոց Գրքի՝ Եղիշէի օգտագործած բնագիրը, Եւսեբիոս Եմեսացի եւ Բարսեղ Կեսարացի, Յովհան Ոսկեբերան, Եւսեբիոս Կեսարացի, Փիլոն Եբրայեցու երկերը, Հերմէս Եռամեծ, Պլատոն, Հերակլիտ Եփեսացի, Բարոյախօս, Դիոնիսիոս Թրակացի»⁴), ճշգրտել դրանց հանգամանքները, անգամ պարզելով, թէ *Աստուածաշնչի* ի՞նչ թարգմանութիւն է եղել ձեռքի տակ:

Մեր քննութեան համար նիւթ հանդիսացած հատուածների պարագայում կան օրինակներ, երբ հեղինակն ուղղակիօրէն ընդգծում է, որ տուեալ պնդումը պատկանում է իրեն նախորդած մտածողներին. «*զի ասէն իմաստունքն, թէ աղեղնդ, զոր Արամազդայ զաւտի կոչեն, ոչ է*

գոյատր...», «...գոր ասեն էթէ մեհեանս շինէին, զի լինիցի նոցա ապաւեն ի ջրհեղեղէն...»⁵։ Բերեալների մէջ ամենաբնորոշը «ասեն իմաստունքն» կապակցութիւնն է, որ անվիճելի է դարձնում քաղուած լինելու հանգամանքը։ Եւ նոյնիսկ «իմաստուններ»ին յիշատակելիս, երբ օգտուում է հներից, Եղիշէն պարտադիր յարում է՝ «ասեն»։ Այսպէս է նաեւ այն դէպքերում, երբ ինքը համաձայն չէ հնաւանդ վարկածին եւ պատրաստուում է առաջ քաշել իր կարծիքը. ինչպէս՝ «...Արարատու լեառն ոմանք զԿորդուացն ասեն, այլ ճշմարտութիւնն յայտնի առնէ զնա ի Մասիս գոլ...»⁶, կամ՝ «...գործ դնէր հողմոյ եւ բեկոտեալ ցրուէր զշինուածսն, ոչ փութեանէր ի վերայ շինողացն ի կորուստ նոցա, թէպէտ ասեն զԲէլ յայնմանէ մեռեալ, ոչ այլ յետայնորիկ ի Հայկայ՝ որդւոյ Թորգոմայ...»⁷։ Նմանատիպ հակադրութիւնների շնորհիւ դժուար չէ համոզուել, որ բացի Խաչիկեանի մատնանշած հեղինակներից, որոնցից «ոմանք», օրինակ, «ասել են», թէ Կորդուաց լեռներում կանգ առաւ տապանը, Եղիշէն ունեցել է եւս մի աղբիւր, որի միջոցով «ճշմարտութիւնը յայտնի է դառնում», մի աղբիւր, որը ոչ միշտ է համընկնում հայ մատենագրի կիրառած գրաւոր յուշարձանների հետ։ Այս աղբիւրը բացառապէս Հայքին էւ հայոց ծագումնաբանութեանը աղերսուող տողերում է հանդէս գալիս՝ ի յայտ բերելով նաեւ «կողմնապահութիւն» յօգուտ հայոց ազգի, ինչն առիթ է տալիս կարծելու, որ այն իր ծագմամբ հայկական է։

Աներկբայելի է, որ առնուազն տապանի հանգրուանելուն զուգահեռ սկսում է հայկական աւանդութիւնը, ուստի Եղիշէի մեկնութեան պահպանուած հատուածներից առանձնակի ուշադրութեան արժանի են յատկապէս յետջրհեղեղեան դէպքերի մեկնութեան դրուագները։ Ահա Ծննդ. Ը. 3-8ի առնչութեամբ Վարդապետն ասում է. «*Եւ նուազէր ջուրն յետ ԸԾ. [150] աւուրն եւ նստաւ տապանն այսինքն Արարատոյ յամսեանն եաթներորդի յԲԷ. [27] ամսոյն ի լերինն Սարաբադայ, այսինքն՝ Արարատոյ։ Եւ ջուրն նուազէր մինչեւ ի Ժ. [10] երորդ ամիսն։*

Արարատու լեառն ոմանք զԿորդուացն ասեն, այլ ճշմարտութիւնն յայտնի առնէ զնա ի Մասիս գոլ։ Գոյ ի Պաղեստին եւ ի Գամիրս Արարատ, այլ մերս Այրարաթ լսի։ Զի երկու գետովս եւ տապանաւն գերիվերոյ ենք քան զյոլովս։ Եւ թէ զի՞նչ աւգուտ է. նախ՝ իմաստութեան պատճառ է մեզ՝ անմոռաց պահելով զյիշատակն Աստուծոյ արարչութեանն եւ ակն ունել փոփոխմանն ի նոյնն. Ապա եւ երիս բարեխաւսս ունիմք առ Աստուած, զի այն, որ պատճառ եղել փրկութեան միոյ տանն, լիցի եւ մեզ։ Եւ գետքն հրաւիրակք են մեզ, զի յակն զնասցուք ուստի գան եւ տքա»⁸։

Նախ՝ նկատենք, որ չնայած արտաքին պարզութեանը, հատուածները դժուարընկալելի են, եթէ չասենք՝ յաճախ անհասկանալի։ Օրինակ՝ հենց առաջին տողից իմանում ենք, որ 150րդ օրուանից յետոյ

ջորին սկսեց յետ գնալ. «*եւ նստաւ տապանն այսինքն Արարատոյ յամենանն եաթներորդի ի ԲԷ. ամսոյն ի լերինն Մարարադայ...*»⁹: Խօսքի կառուցումը պարտադրում է, որ լինի օրինակ այսպես. «եւ նստեց տապանն՝ այսինքն կանգ առաւ»: «Նստաւ» բայը «այսինքն»-ից յետոյ պետք է իրեն համարժեք՝ գործողություն ցոյց տուող բառով հաւասարակշռուէր, ինչպէս շարունակութեան մէջ՝ «Մարարադայ, այսինքն՝ Արարատոյ» կառույցում, մի տեղանունը յաջորդում է միւսը: Մինչդեռ բնագրում «նստաւ»-ից յետոյ Արարատ անունն սեռականի ձեւն է: Այստեղ պետք է ուշադրութիւն դարձնենք նաեւ այն իրողութեան, որ Եղիշէի *Մեկնութիւնի* «Արարատոյ» եւ արդէն դրանից բխող «Արարատու» ձեւերը չեն համընկնում *Աստուածաշնչի* հայերէն թարգմանութիւններում հանդիպող «Արարատայ» հոլովաձեւի հետ: Եւ ընդհանրապէս «Արարատոյ» եւ առաւել եւս «Արարատու» ձեւերը քիչ են հանդիպում: Նման այլ պարագայ, թերեւս, Առաքել Դարիժեցու *Գիրք Պատմութեանցի Ոսկան Երեւանցու* հրատարակութիւնն է¹⁰, որի տիտղոսաթերթին կարդում ենք. «*Սակս դիպուածոց Հայաստանեայց՝ եւ եւս գաւառին Արարատոյ՝ եւ մասին Գողթան գաւառի*»¹¹:

Մեկնութեան նոյն հատուածում հանդիպող, բացատրական՝ «այլ մերս Այրարաթ լսի» տողը որոշակիօրէն լոյս է սփռում Արարատ-Արարադ տարբերութեան վրայ: Անցեալում ընդունուած է եղել, որ Հայկը «*չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ*»¹² քաղուածական տողում «Արարադայ» երկիրը համապատասխան համարել Վանայ լճի մերձակայքին: Ստեփանոս Մալխասեանի պնդմամբ. «*Արարադի երկիրը Արարատեան նահանգը չէ, Հայաստանի կենտրոնում, այլ նրանից արեւմտահարաւ ընկած երկիրը: Վանայ լճից հարաւ*»¹³: Մանուկ Աբեղեանի տողերով. «*Նա չուզելով ենթարկուել Բէլին, գալիս է «Արարադայ» երկիրը, ոչ թէ «Այրարատ», այլ «Արարադ» գաւառը Կորդուաց աշխարհի մէջ (Վանայ ծովից դէպի հարաւ-արեւելք)*»¹⁴: Մինչդեռ Միքայէլ Չամչեանցը դ-տ տարանջատում չի կիրառում. «...*եւ խաղաց ի կողմն հիւսիսոյ յերկիրն Արարատայ. եւ եկեալ ի դաշտավայր մի՝ բնակեցաւ ի լեռնոտ ի միում*»¹⁵:

Եղիշէն եւս ծանօթ չէ Արարադ-Արարատ տարբերութեանը, նա գիտի երեք Արարատ՝ Պաղեստինի, Գամիրքի եւ «մերս», ու խօսում է արտասանական առանձնայատկութիւնների մասին՝ «մերն Այրարաթ է արտասանում (կա՛մ հնչում)»: Հետեւաբար՝ *Մեկնութիւնի* շարադրանքի համաձայն, ոչ թէ Հայքում կային երկու բոլորովին տարբեր տեղանքներ՝ Արարադ եւ Արարատ, այլ այս տեղանունն աշխարհագրութիւնն աւելի մեծ էր:

Մեր կարծիքով՝ Բաբելոնից հեռանալիս Հայկն ուղեւորում է ոչ թէ Վանայ լճի կողմերը, այլ Արարատեան դաշտ՝ Մասիս: Եթէ զուտ

տրամաբանօրէն փորձենք պատկերացնել՝ Հայկը ոչ թէ պէտք է ընթանար մի անյայտ ուղղութեամբ՝ ուր աչքը կտրի, դէպի անորոշութիւն, այլ պէտք է ձգտէր բնականութեան համար պիտանի, կամ, առաւել եւս, յարմար տեղ գտնել: Այս դէպքում պէտք է նկատի ունենալ, որ աշխարհով մէկ սփռուելուց առաջ, ջրհեղեղից փրկուածները բաւականին երկար բնակուել էին տապանն ընդունած լեռան շրջակայքում: Եւ եթէ ոչ Հայկը, ապա գոնէ նրա նախնիները մտապահած կը լինէին այդ բարեբեր երկրի մասին յուշերը: Այս տեսանկիւնից, եթէ ընդունենք, որ տապանը հանգրուանէլ էր Մասիսի վրայ, Հայկը պիտի շարժուէր դէպի Արարատեան դաշտ՝ իր հօր կամ պապի մօտ, եւ ոչ թէ ցայսօր անյայտ տեղադրութիւն ունեցող Արարադ: Մերեռն ուղղակիօրէն նշում է, որ Հայկի ընտրած բնակավայրն ամայի տեղանքում չէր, այն նախկինում բնակեցուած էր եղել. *«Զի չունեաց խաղաց գնաց Հայկն ի Բաբելոնէ կնանն եւ որդւովքն եւ ամենայն աղիսին հանդերձ, եւ չոգաւ բնակեցաւ յերկիրն Արարադայ, ի տանն որի լեռնոտինն, որ զառաջինն շինեալ էր Զրուանայ»*¹⁶: Իսկ ռուս պատմաբան Սերգէյ Գլինկայի բնորոշմամբ՝ *«...այն ժամանակ Հայկը իր ցեղով շտապեց գնալ հայոց երկիրը, ուր ապրում էր իր հայրը՝ Գատլասը, Նոյի թոռը, որը ցնծութեամբ դիմաւորեց որդուն»*¹⁷: Եւ, թերեւս, կարելի չէ, թէ Հայկը գնում էր հօր, պապի, կամ հօրպապի մօտ: Նա կարող էր գնալ նաեւ Նոյ նահապետի մօտ հանգրուանելու, եթէ, ի հարկէ, Նոյը դեռ ողջ էր: Իսկ որ Նոյը բնակւում էր, աւելի որոշ՝ Նոյեան տունը գտնւում էր Լուբար-Ղուբար-Արարատի վրայ (կամ շրջակայքում), երեւում է, ասենք, *Յոբէլենից Գիրքից*¹⁸, ինչպէս եւ հայկական աւանդագրոյցներից: *Յոբէլենից Գիրքը* հաստատում է նաեւ «Զրուանի տանը» բնակուելու մասին Մերեռնի միտքը՝ Է. Գլխում նշելով, որ Մէմը, Քամը եւ Յաբէթը մէկական «քաղաք» կառուցեցին «Լուբարի մերձակայքում»¹⁹: Եւ եթէ առաջնորդունք Խորենացու վերլուծութեամբ՝ *«...Զրուանն եւ Տիտանն եւ Յապետոսթէ լինէին իշխանք երկրի,- որ ինձ թուին Մէմ, Քամ եւ Յաբէթ»*²⁰ ու համարենք, որ անունների հերթականութիւնը բացարձակապէս նոյնական է՝ կը ստացուի, որ Հայկը նախ հաստատուեց Արարատի մերձակայքում՝ Մէմի կառուցած «տանը»:

Թերեւս կարելի է կարծել, որ միեւնոյն վայրը մատնանշող Արարատ եւ Մարարադ տեղանուններից երկրորդը **ա-ա** (սրանք փոքրատառով իրար կողքի գրելիս պարզապէս հինգ անգամ կրկնւում է միեւնոյն տառամասնիկը՝ **աաա**) նշանագրերի նմանութեան պատճառով զրկուել է առաջին «Ս» բաղաձայնից՝ աւելի ուշ ընկալուելով որպէս այլ տեղանուն: Եւ Խորենացու ու Եղիշէի (եւ այլոց) երկերում հանդիպող կիրառութիւնները զուգադրելով՝ կը ստանանք Մարարադ-Արարադ-Արարատ-Այրարաթ **դ-տ-թ**, **յ** եւ մի դէպքում **ս** բաղաձայնով զանազանուող շարքը, որի բաղադրիչները, եթէ նոյնիսկ տարբեր վայրեր

մատնանշելիս լինեն, ծագմամբ եւ իմաստով վստահաբար նոյնն են լինելու:

Գեղեցկահիւս է Եղիշէի խօսքը տապանի՝ Հայքում հանգրուանելու մասին: Հաւանաբար թերահաւատօրէն տրամադրուած այլեւայլ քննադատների շուրթերից քաղելով՝ մեկնիչը հարց է տալիս. «Եւ թէ զի նչ աւգուտ է», որ տապանը Հայքում կանգ առաւ, եւ անմիջապէս պատասխանում՝ «Չի երկու գետովս եւ տապանաւն (որ մեր երեք բարեխօսներն են Աստծու առջեւ) գերիվերոյ եմք քան զյոլովս»²¹: Իսկ հեղինակի՝ «զի այն, որ պատճառ եղեւ փրկութեան միոյ տանն, լիցի եւ մեզ» տողը թարգմանելիս, մեր կարծիքով, «զի այն»ից յետոյ հարկ է յաւելել՝ «երկիրը» կամ «աշխարհը» գոյականներից մէկը, եւ կը ստացուի՝ «որովհետեւ այն աշխարհը, որ մի ընտանիքի փրկութեանը ծառայեց, կը լինի նաեւ մեր փրկութեան գրաւականը»: Հակառակ դէպքում, ինչպէս տեսնում ենք, նախադասութեան առաջին մասը ազգի երեք բարեխօսների մասին է, եւ ստորոգեալը յոգնակի է (ունիմք), իսկ յետոյ դառնում է եզակի (այն, որ պատճառ եղեւ): Անկասկած «այն»ը չի կարելի կապել կատարեալ Էութեան՝ Աստծու հետ: Չի կարելի առնչակցել նաեւ տապանի հետ, որովհետեւ, ինչպէս երեւում է *Մեկնութիւնի* յետագայ շարադրանքից, տապանը փնտռել են եւ չեն գտել: Եւ, բացի այս, դժուար թէ՛ «պատճառ փրկութեան... լիցի եւ մեզ» ասելով, Պատմիչը միայն իր մերձաւոր հարազատներին (առաւելագոյնը ուր հոգու) նկատի ունենար:

Միւս հատուածը, ուր քրիստոնէական-կանոնական մտքերի մէջ է սողոսկել հեթանոսական աւանդութիւնը, հետեւեալն է.

«Եւ նշան եւս տայ ողորմածն թերահաւատիցն:

Ջաղեղն իմ դնեմ, յամպս, ասէ, եւ եղիցի ի գումարեալ ինձ զամպս ի վերայ երկրի, տեսից զաղեղն եւ յիշեցից գուխտն իմ:

Աղեղն դնէ զնշանն, զի ոչ հասարակ ջնջէ գերկիր, այլ մասամբ հարկանէ, իբր նետ յաղեղան է արձակեալ զմի ոք հարկանէ. Ի մէջ բազմաց եւ միոյ մասին եւ անդամոյդ ի պիխոցն...

Եւ է ծիածանդ, որ ձգի յամպս յաւուրս անձրեւաց, բայց զի ասեն իմաստունքն, թէ աղեղնդ, զոր Արամազդայ գաւտի կոչեն, ոչ է գոյաւոր, այլ պատահումն եւ գոլորշի զէջ ամպոյ եւ արեւոյ, յոչ գոյիցն երեւումն, ուստի ի պարզի ոչ երեւի, եւ ոչ ի գիշերի, այլ Աստուծոյն՝ գոյաւոր եւ հաստատուն պարտ է լինել նշան, եւ Աստուծոյ միայն յայտնի միշտ, մեզ աներեւոյթ, զի ոչ ասաց տեսանէք, այլ՝ «տեսից եւ յիշեցից գուխտն իմ» ուստի յայտ է, թէ կայ իմն յարակայ նշան ի ձեւ աղեղուն, ըստ բացատրութեան ամպոյ եւ պարզոյ, եւ յամենայն ժամ անլուծանելի, եւ Աստուծոյ միշտ յիշելի եւ գիտելի»²²:

Ինչպէս տեսնում ենք, ծիածանն ընկալուել է որպէս Արամազդ աստծու գօտի: Հետաքրքիր է, թէ որտեղից է ծագում այդ երեւոյթը:

Ընդհանրապես ծիածանն այլազան կերպերով է հանդես գալիս տարբեր ժողովուրդների հաւատալիքներում: Այն մերթ ընդունում է իբրեւ՝ ա) նետ կրակելու գործիք՝ աղեղ, բ) օձ, գ) զարդ՝ մատանի, գլխակապ, գոտի, դ) կամուրջ, ե) զահ եւն.²³: Այստեղ ուշադրութիւն է պետք դարձնել զենքին եւ խնդրոյ բուն առարկայ՝ գօտուն: Օրինակները շատ չեն, եթէ անտեսենք աւելի ուշ ի յայտ եկածները: Հինդուիզմի պարագայում Շիւա աստծուն անպարտելի դարձնող զենքերից էին կայծակ-նիզակն²⁴ ու ծիածան-աղեղը²⁵: Հրէական աստուծոյնը երկրորդում է այս ընկալումը. անձրեւի ժամանակ երկնականաբարում յայտնուող ծիածանը բնորոշում է «qāšāt» (աղեղ) գոյականով, որ սկզբնապէս միայն նետ կրակելու գործիքն է մատնանշել²⁶: Քրիստոնէութեան մէջ այն խորհրդանշում է ուխտը, եւ Եղիշէն պատկերաւոր կերպով մեկնում է զենքի եւ ծիածանի նմանութեան պարագան՝ *«զի ոչ հասարակ ջնջէ զերկիր, այլ մասամբ հարկանէ, իբր նետ յաղեղանէ արձակեալ զմի որ հարկանէ»*²⁷:

Զրադաշտականութեան մէջ խօսւում է Չինւատ կամրջի մասին, որ կապում էր այս եւ հանդերձեալ աշխարհները: Հանգուցեալների հոգիները պիտի անցնէին այս կամրջով. մեղաւորների համար այն բարակում էր, անմեղների համար՝ լայնանում, հնարաւորութիւն ընձեռելով անվնաս անցնել կամրջով եւ յաւերժանալ Ահուրա Մազդայի մօտ: Այս իսկ պատճառով այն անուանուել էր Cinvatō Peretûm՝ դատաստանի կամուրջ²⁸: Հնդեւրոպական շատ ցեղերի աստուծոյններում տարածուած ներկայ պատումը յաճախ մանրամասնում է, որ կամուրջն այս կամ ծիածանն է, կամ Ծիր Կաթինը²⁹: *Աւեստայում* նման պնդում ուղղակիօրէն չկայ, սակայն ինչպէս գտնում է հոլանդացի աստուածաբան Կորնելիս Պետրուս Թիելէն՝ *«Չինւատ կամուրջը, որ յաճախ ստուգաբանում է իբրեւ «հաւաքողի կամուրջ», փոխառուած է հին Արիական դիցաբանութիւնից եւ ամենայն հաւանականութեամբ նախնական շրջանում ծիածանն էր, որ միաւորում էր դրախտն ու երկիրը»*³⁰: Սրան զուգահեռ զրադաշտականութեան մէջ Ահուրա Մազդան նկարագրում է փայլարձակ հանդերձանքով եւ գօտիով, որ զարդարուած էր աստղերով³¹: Եթէ մի կողմ թողնենք աստղերով զարդարուած լինելու իրողութիւնը, ապա Ահուրա Մազդայի գօտին կարող է համապատասխանել ծիածանին:

Միւս կողմից պետք է նկատի ունենալ նաեւ, որ Եղիշէն Ոսկեդարի այն հեղինակներից էր, որոնք օտար յատուկ անունները, յատկապէս աստուածութիւնների, փոխարինում էին հայոց մէջ եղած համարժեքներով (ասենք՝ Օրիոն-Հայկ եւն.): Ուստի *«աղեղնը, զոր Արամազդայ գաւտի կոչեն»* կապակցութիւնը դիտարկելիս, պետք է հնարաւոր համարենք նաեւ, օրինակ, «աղեղը, որ Զեւսի գօտի են կոչում»

ձեւը: Սակայն, ինչպէս գիտենք, յունական դիցաբանութեան մէջ ծիածանը Բրիսն (Ῥίσις) է, լրաբեր աստուածուհի եւ ոչ թէ գօտի³²:

Հայ իրականութեան մէջ Արամազդի գօտի-ծիածանին անդրադարձել է Ա. Պետրոսեանը. «*Ծիածանի մի շարք հին հայկական անուանումներ կապուած են «գօտի» գաղափարի հետ՝ գօտի, տէրունեան գօտի, տիրական գօտի, գօտի աստուածական եւ աստուածակամար, այսինքն՝ «աստծու գօտի». յայտնի է նաեւ Արամազդայ գօտի կամ գօտի Արամազդայ ձեւը, հին հայոց գերագոյն աստուած Զեւս-Արամազդի անունից, առաջին անգամ՝ Փիլոնի թարգմանութեան մէջ (բնագրի այդ հատուածները չեն պահպանուել, բայց յունարէնում նման անուանում գտնել յաջողուեց), երկրորդը՝ Թովմա Արծրունու մօտ: Այսպիսով՝ հնից մինչեւ մեր օրերը, հայկական առասպելաստեղծ մտածողութեան մէջ ծիածանն ընկալուել է որպէս գօտի, որը գօտեւորում է երկինքը՝ երկնային աստծուն կամ դիցաբանական որեւէ երկնային կերպարի: Ի միջի այլոց, բակարեգական/լուսնի, այսինքն՝ «արեւի/լուսնի շրջանակ/գօտի» է կոչուել եւ արեւի ու լուսնի շուրջը երբեմն երեւացող ծիածանագոյն շրջանակը»³³: Այստեղ Թովմային իբրեւ երկրորդ յիշատակելով ի ցոյց է դրում, որ կա՛մ հեղինակը ծանօթ չէ Խաչիկեանի աշխատութեանը, կա՛մ համամիտ չէ դրա հիմնադրոյթին, այլապէս իբրեւ երկրորդ կը յիշատակէր Եղիշէի *Մեկնութիւնը*: Իսկ ինչ վերաբերում է «չպահպանուած» եւ բնականաբար «չգտնուած» փիլոնեան հատուածին, այն վենետիկեան հրատարակութեան 148-149 էջերում է. «*Ոմանք կարծեն աղեղն ասել. զի յոմանցն կոչեցեալ Արամազդայ գօտի, ի ձեւոյն գհաստատուն նշանակ առեալ վասն ծիածանին... իսկ Արամազդայ գօտիդ առանձինն գատ ուրիշ բնութիւն ինքնըստինքեան ոչ ունի... զի եւ ի տուրնջեան՝ զի ամպոյ մթացելոյ՝ Արամազդայ գօտին յառաջագոյն ոչ երեւի... քանզի ահա մինչդեռ ամպ է, ըստ Արամազդայ գօտոյդ երեւոյթ ինչ ոչ լինի»³⁴: Բնական է, որ սա յունարէնում չէր կարող լինել, որովհետեւ «The Ζητήματα και λυσεις, *Quaestiones et solutiones*, which first became more widely known through the publication... from the Armenian»³⁵ եւ պահպանուել է միայն հայերէն, ու զարմանալի չէ, որ Փիլոնի ամբողջական ժառանգութիւնը հրատարակելու առթիւ ասում է. «շարքերով հրատարակուած ստեղծագործութիւններ «Loeb classical library» 10 հատորով (յունարէն բնագրեր եւ անգլերէն թարգմանութիւններ) եւ երկու լրացուցիչ հատորները (թարգմանութիւն հայերէնից)»³⁶: Ինչ վերաբերում է յօդուածագրի՝ «*Այսպիսով՝ հնից մինչեւ մեր օրերը, հայկական առասպելաստեղծ մտածողութեան մէջ ծիածանն ընկալուել է որպէս գօտի*» հետեւութեանը, ապա սխալը երեւում է իր իսկ մատնանշած աղբիւրներից. «Արամազդի գօտի» կապակցութեան առաջին կիրառութիւնը Փիլոնից թարգմանուած գրքում է, որ աղբիւր է ծառայել**

նաեւ Եղիշէի համար, իսկ Թովման, որ նոյնպէս ծանօթ է Երրայեցու երկին, գօտու մասին խօսում է այսպէս. «...ծիածանդ, զոր ունանք հուր մեկնեալ յամպոյ ասացին, եւ որդիք տարրապաշտիցն՝ գօտի Արամագղայ», յետագայ շարադրանքում կիրառելով՝ «յառասպելս նոցա»³⁷ ձեւը, որ դժուար թէ «առասպելաստեղծ» հայոց մասին լինէր:

Այնուհետեւ բաւականին մանրամասն Եղիշէն անդրադառնում է աշտարակաշինութեանը՝ ի յայտ բերելով ուշագրաւ մանրամասներ. «Յետ այնորիկ ասէ. էր ամենայն երկիր լեզու մի եւ բարբառ մի ամենեցունց: Եւ եղեւ ի խաղալն նոցա յարեւելից գտին դաշտ մի յերկիրն Մինաար, եւ բնակեցան անդ: Եւ ասէ այր ցընկեր իւր. եկայք արկցուք աղիւս եւ թրծեսցուք զայն հրով: Եւ եղեւ նոցա աղիւսն ի տեղի քարի եւ կուպր ի տեղի շաղախի: Եւ ասեն. եկայք շինեսցուք մեզ քաղաք եւ աշտարակ, որոյ գլուխն լինիցի մինչեւ յերկինս:

Զմիաբանութիւնն ի չարն այսպէս ամբաստանէ. էր, ասէ, ամենայն երկիր լեզու մի, որպէս ձայնք եւ բարբառք ի ձայնական գործեացն յառաջ եկեալ միանան ի լեզու եւ ի շրթունս, որք դրունք են ազգի-ազգի եւ զանազան խաւսից: Այսպէս եւ տանուտեարքն երկրի ի բաց կացեալ ի բարոյ բնաւին միաբան գործէին զվատթարն եւ խորհէին: Ընդ որս եւ յաղագս դրախտին խորհեցան, զոր լուան տնկեալ յարեւելս, յորմէ զրկեցին զինքեանս նախաստեղծքն եւ գնացին խնդրել զնայ. եւ իբրեւ ոչ գտին, զի ջուր ծովու եւ շամանդաղ ծածկեալ էր զնա, յիշեցին եւ զտապանն. եւ այն եւս չէր յայտնի: Եւ երկեան ի նոյնպիսի պատուհասէ, զի գործք իւրեանց նոյնպիսիք էին»³⁸:

Եղիշէի բերած սուրբ գրային տողերում առաջինն աչքի են ընկնում ուրիշի ուղղակի խօսքի հատուածները, որ շատ հետազոտողների քննութեան նիւթ են հանդիսացել: «Եկայք արկցուք աղիւս եւ թրծեսցուք զայն հրով» եւ «Եկայք շինեսցուք մեզ քաղաք եւ աշտարակ, որոյ գլուխն լինիցի մինչեւ յերկինս» տողերը մեկնելիս՝ անգլիացի աստուածաբան Ջոն Գիլը (1697-1771) յիշատակում է, որ մի շարք հրեայ հեղինակների կարծիքով այս խօսքերը Նեմրութն (Բէլը) ուղղել է իր ժողովրդին³⁹: Սակայն Գիլն ինքը կասկած է յայտնում, թէ արդեօք այդ ժամանակ Բէլն արդէն ծնուած էր, կամ հասել էր բաւականին հասուն տարիքի⁴⁰: Կարելի է յիշել կոթողային բացատրութիւնների հեղինակներ Ադամ Քլարքի (1760/1762-1832)⁴¹ եւ Ալբերտ Բարնսի (1798-1870)⁴² մեկնութիւնները նոյն հատուածի կապակցութեամբ, ուր հեղինակները, «խորամուխ» լինելով նիւթի մէջ, ընդամենը եզրայանգել են, թէ՛ աղիւսով էին կառուցում, որովհետեւ քարը քիչ էր⁴³: Եղիշէն ներկայացնում է ջրհեղեղից փրկուածների վախն ու սարսափը նոր աղետներից, ինչը նրանց դրդում է որոնել դրախտի այգին: Սակայն չեն յաջողում, որովհետեւ «ջուր ծովու եւ շամանդաղ ծածկեալ էր զնա»: Փրկութեան միւս յոյսը տապանն էր, բայց

«այն եւս չէր յայտնի», ուստի որոշեցին քաղաք եւ աշտարակ կառուցել: Սրան յաջորդում է բաբելոնեան աշտարակի՝ հայ գրաւոր գրականութեան մէջ ամենահին նկարագրութիւնը: «Քաղաք գատելութիւնն յայտ առնէ եւ աշտարակն գերկիւղն ի ջրհեղեղէն: Եւ նոքա գայն ապաւինեցան եւ ոչ յԱստուած, զոր ասեն եթէ մեհեանս շինէին, զի լինիցի նոցա ապաւն ի ջրհեղեղէն: Նախ քաղաք եւ տեղի վաճառուի գիւտս պիտոյիցն եւ ապա գաշտարակն հաստահիմն՝ լայնամիջոց, սերտաշէն, աստիճանաձեւ ելանելիւք, փորափողոց, լոյսանցոյց պատուհանաւք ընդ լեռն առ եւ բարձրութիւնն, երկայն ճանապարհաւք՝ ելիւք եւ իջիւք, խորովեալ հրով աղիւսիւք եւ կշայիւք ծեփովք թեթեւ ի բարձրութիւն: Սկսեալ ի սկիզբն ծննդեանն Ռազաւու մինչեւ ցն. [40] ամն ոչ դադարեալք զամառն եւ զձմեռն վասն բարեխառնութեան տեղոյն, մինչեւ հասուցին յործուտ եւ ի մղձկութաւղն, որպէս եւ ասեն, ուր ոչ կարեն ընթանալ թռչունք, զի այրին թելաթափեալք եւ անկանին յերկիր: Եւ իշխանք՝ նոցա Բէլն եւ Լամսուրն եւ Հայկն: Եւ Բէլն որսայր նոցա որս, որք անխոնջ եւ անվաստակ՝ արք եւ կանայք: Եւ ոչ ոք ասէր ց[ը]նգերն, թէ՛ շատ գործեցի, այլ թէ՛ դու շատ գործեցեր:

Տասնամսեան ճանապարհ, որպէս ասեն, ընդ ելանելն եւ ընդ իջանելն: Եւ իշխանք՝ նոցա Բէլն եւ Լամսուրն եւ Հայկն: Եւ Բէլն որսայր նոցա որս, որք անխոնջ եւ անվաստակ՝ արք եւ կանայք: Եւ ոչ ոք ասէր ց[ը]նգերն, թէ՛ շատ գործեցի, այլ թէ՛ դու շատ գործեցեր:

Ոմանք ասեն թէ սայլ ոսկւոյ եւ արծաթոյ ի հիմանէն մինչեւ զաւարտն դնէին շուրջանակի ընդ միջոցս աղիւսոյն պահելով, զոր աստի անդի դնէին պատելով զոսկին ի պահել զորմն անխախտուտ եւ լինել զանձ որդւոց իւրեանց»⁴⁴:

Ի դէպ, գիտնականները յայտնաբերել են աշտարակի՝ Ք.ա. 604-562ով թուագրուող մի փորագրութիւն⁴⁵:

Սրանից յետոյ ամենահին հաւաստի աղբիւրը Հերոդոտոսի թողած նկարագրութիւնն է.

«Այս պարիսպը (արտաքին) զրահ է. մի երկրորդ պարիսպ եւս կայ ներսից, միւս պարսպից ոչ շատ թոյլ, բայց առաւել նեղ: Քաղաքի երկու մասերից մէկի մէջտեղում կանգնած է թագաւորական պալատը՝ շրջապատուած բարձր եւ հզօր պարսպով, իսկ միւսի (մէջտեղում)՝ Ձեւս Բէլի պղնձադուռ սրբավայրը, որն իմ ժամանակ եւս կանգուն էր, այն քառակուսի է, իւրաքանչիւր կողմը երկու ասպարէզ երկարութեամբ: Սրբավայրի մէջտեղում կառուցուած է հզօր աշտարակ, մէկ ասպարէզ երկարութեամբ ու լայնութեամբ, այս աշտարակի վրայ բարձրանում է մէկ ուրիշը, սրա վրայ՝ մէկ ուրիշը, մինչեւ ութ աշտարակ: Այնտեղ բարձրանալու համար դրսից բոլոր աշտարակների շուրջ աստիճաններ են կառուցուած: Աստիճանների միջին մասում հանգստատեղ կայ եւ հանգստանալու բազմոցներ, որտեղ նստելով, բարձրացողները հանգստանում են: Վերջին աշտարակի վրայ կայ մեծ տաճար, իսկ տաճարում՝ մեծ եւ լաւ յարդարուած մահիճ, որի մօտ գտնւում է նաեւ

ոսկե սեղան: Այստեղ ոչ մի արձան չկայ եւ ոչ մի մարդ այստեղ չի գիշերում, բացի տեղացի մի կնոջից, որին, ինչպէս պատմում են քաղղէացիները, այդ աստծու քուրմերը, աստուած (իր համար) ընտրում է բոլոր կանանց միջից»⁴⁶:

Ինչպէս տեսնում ենք, Եղիշէի նկարագրութիւնն էապէս տարբերում է Հերոդոտոսի պատկերած աշտարակից: Եթէ Հերոդոտոսի աշտարակում լոկ պաշտամունքի սեղանն էր ոսկուց, Եղիշէի տողերում՝ «սալք ոսկւոյ եւ արծաթոյ ի հիմանէն մինչեւ զաւարտն դնէին շուրջանակի ընդ միջոցս աղիւսոյն պահելով, զոր աստի անդի դնէին պատելով զոսկին ի պահել զորմն անխախտութեամբ եւ լինել զանձ որդւոց յւրեանց»⁴⁷:

Աշտարակաշինութեան մասին վկայում է նաեւ *Յոբէլենից Գիրքը*, որ մանրամասնում է աշտարակի չափերը (2.484 մ. բարձրութիւն), եւ կառուցման տեւողութիւնը (43 տարի)⁴⁸, ինչն էապէս չի տարբերում հայկական աղբիւրում մատնանշուող «Խ. [40]» տարուց: Մօտաւորապէս նոյնն է նաեւ միդրաշեան գրականութեան մէջ⁴⁹: Իսկ 40 եւ 43 տարիների խնդրով, օգտակար է *Յոբէլենից Գիրքի* անգլերէն առաջին թարգմանութիւնը. «and they built forty years, and three years they were making bricks»⁵⁰:

Բայց հին աղբիւրներից ոչ մէկն, այնուամենայնիւ, զուգադրելի չէ Եղիշէի պատկերաւոր նկարագրութեան հետ: Եթէ այլ դէպքերում խօսւում է հիմնականում աստիճանների մասին, որոնցով պիտի բարձրանային մարդիկ, Եղիշէն «աստիճանաձեւ ելանելիւք»ից բացի յիշում է նաեւ «*փորափողոց...երկայն ճանապարհաւք՝ ելիւք եւ իջիւք*», ինչից, թերեւս, կարող ենք ենթադրել, որ կարելի էր բարձրանալ, ասենք, հեծեալ:

Փոքր Ծննդոցում պահպանուած 2.484 մ. բարձրութեան յիշատակութիւնն ամենայն հաւանականութեամբ համահունչ չէ Եղիշէի՝ «*Տասնամսեան ճանապարհ... ընդ ելանելն եւ ընդ իջանելն*» տողին: Անկախ ճանապարհի դժուարանցանելիութիւնից եւ չափման միաւորից, սա այն բարձրութիւնը չէր, որ անցնէին 10 ամսում, կամ բարձրացողը հասնէր «*յործուտ եւ ի մղձկութաւդն*» եւ *առաւել եւս՝ «ուր ոչ կարեն ընթանալ թռչունք, զի այրին թելաթափեալք եւ անկանին յերկիր»*: Ընդ որում՝ չենք կարող իմանալ՝ բարձրանալու համար որքան ժամանակ էր հարկաւոր, եւ որքան՝ իջնելու. թերեւս այդ միջոցը հաւասար մասերի էր բաժանուում, որովհետեւ ինչպէս գրում է Յովհաննէս Թլկուրանցին՝

Աշտարակին բարձրութիւն ճանապարհ էր Ե. ամսեան,

*Յերկիւղէ ջրհեղեղին հայցէին հընար փրկութեան*⁵¹:

Այժմ ընդունենք, թէ մէկը որոշել է ոտքով անցնել այդ տասնամսուայ ուղին: Համարենք նաեւ, որ նա ունէր այդ ուժն ու կարողութիւնը, բայց

մի թե որեւէ մարդ, կամ հսկայ, ի գորու կը լինէր իր հետ վերցնել 300 օրուայ պաշար: Ի դէպ, այդ պարագային փրկութիւն չէ նաեւ բեռնակիր կենդանիների կիրառութիւնը. իւրաքանչիւր նոր օգնական ուժ, նոր բեռ էր պայմանաւորում:

Աշտարակաշինութեանը նախորդող շրջանի հարցով ուշադրութեան արժանի են Կեղծ-Փիլոնի տողերը⁵². «*Թորգումի որդիներն են Աբիուդը (Abiud), Սափաթը (Saphath), Ասապլին (Asapli), Ջեպթիրը (Zepthir)... Դուդեննիի (Duodennin) որդիներն են Իթէրը (Itheb), Բէաթը (Beath), Փենէչը (Phenech):*

Մրանք են, որ ցրուեցին ու տարածուեցին եւ բնակուեցին երկրի վրայ պարսիկների եւ մեդացիների հետ, ինչպէս եւ կղզիներում, որ ծովում են: Եւ Փենէչը Դուդենիի (Dudeni)⁵³ որդին, գնաց եւ հրահանգեց, որ ծովային նաւեր պիտի կառուցուեն... Այնուհետեւ Քամի որդիները Նեմրութին իրենց արքայ կարգեցին, իսկ Յաբէթի որդիները Փենէչին դարձրին իրենց առաջնորդ: Սեմի որդիները հաւաքուեցին միասին եւ Ջեքթանին (Jectan) դարձրեցին իրենց արքայ»⁵⁴: Կեղծ-Փիլոնի առաջին տողերը լրացնում են Օննդ. Ժ. Գլխի հատուածները, որտեղից իմանում ենք Թորգումի սերունդների օտարացուած անունները: Սակայն, ինչպէս կարելի է նկատել, Դուդեննիի կամ Դուդենիի սերունդներից Փենէչը դառնում է Յաբէթեանների առաջնորդ, ինչով Կեղծ-Փիլոնը հակասում է Աստուածաշնչում տրուող ծննդաբանութեանը: Համացանցային հանրագիտարանի պնդմամբ Դուդենին Եաւանի որդիներից էր, որ եբրայերէն Դ եւ Ռ տառերի նմանութեան պատճառով մեզ է հասել գրութեան երկակի եղանակով՝ Dodanim (דודנים) կամ Rodanim (רודנים), ուր imը յոգնակիակերտ է⁵⁵: Իրականում առաւել ընդունելի է Ռ տառը, որովհետեւ այս հերոսը ռոդացիների նախնին է, եւ ոչ թէ դոդացիների⁵⁶: Ինչեւէ, Կեղծ-Փիլոնի վկայութեամբ աշտարակաշինութեան ժամանակ Յաբէթեանների առաջնորդը Փենէչ անունով մէկն էր, եւ հետեւաբար՝ կամ սա հակասում է նաեւ հայկական աւանդութեանը (միանշանակ հակասութիւն կայ Յաբէթեանների առաջնորդի ծագումնաբանութեան առումով, որ Թորգումից սերելու փոխարէն, Դուդենիի ժառանգն է դարձել), կամ Փենէչը պէտք է համարել Հայկի անուններից մէկը: Պտոյտների Գիրքը, Բերոսոսին վկայակոչելով, դիտարկուող շրջանի համար իբրեւ Յաբէթեանների առաջնորդ յիշում է Սաբատ<իուս> եւ Սատուրն՝ համապատասխանաբար սկիւթացիների ու լատինների կողմից Հայկ նահապետի առնչութեամբ կիրառուած ձեւերը⁵⁷: Արդեօք Փենէչը պիտի լրացնի այս շարքը: Բնականաբար ո՛չ, որովհետեւ նահապետը պիտի սերեր Թորգումի տնից: Եւ երբ նայում ենք Կեղծ-Փիլոնի Թորգումեանների շարքին՝ Աբիուդ, Սափաթ, Ասապլի, Ջեպթիր, Բ-պ-փ եւ դ-տ-թ եռաշարքութիւնը հաշուի առնելով, կը նկատենք, որ

Սափաթը եւ Սաբատ<իուս>ը նոյնանում են, եւ Փենէչի փոխարէն հեղինակը պիտի յիշատակէր հենց նրան:

Սակայն մէկ այլ դրուագով Կեղծ-Փիլոնի վկայածը համադրելի է Եղիշէի խօսքերին: Ինչպէս առաջինն է աշտարակաշինութեան ժամանակ երեք առաջնորդ յիշում՝ Նեմրութ, Փենէչ, Ջեքթան, նոյնկերպ է նաեւ Եղիշէի մեկնութեան մէջ՝ «իշխանք» նոցա Բէլն եւ Լամսուրն եւ Հայկն»: Այսինքն աշտարակաշինութեան ժամանակ նահապետ-առաջնորդները երեքն էին, (եւ ոչ թէ միայն մէկը), եւ յարաբերութիւնները դեռ բացարձակապէս բարեկամական-եղբայրական էին՝ ինչպէս եւ երեւում է Եղիշէի տողերից. *«Բէլը որս էր անում նրանց համար...եւ ոչ որ չէր ասում ընկերոջը, թէ շատ աշխատեցի, այլ ասում էր՝ դու շատ աշխատեցիր»:*

Հայագիտութեան համար կարեւոր են նաեւ Եղիշէի խօսքերը, որ վերաբերում են լեզուների բաժանմանը: *«Եկայք իջցուք եւ խառնակեցուք զլեզուս դոցա»:*

Արդ, ընդ Որդի եւ ընդ Հոգի է բանս, որովք արար զմարդն ազգ մի եւ լեզու մի: Խառնակելն ոչ թէ շփոթել է գնոսա, այլ զի եւ խառն գտանու ի յազգացդ բառ եւ բան եւ անուն:

Ուստի եւ գեղեցկաբանութիւն եղեւ ի մի խոշոր լեզունէն. փափուկ՝ Հելէնն, սաստիկ՝ Հռոմայեցին, սպառնական՝ Հոնին, աղաչական՝ Ասորին, պերճական՝ Պարսիկն, գեղեցկազարդ՝ Ալանն, ծաղրական՝ Գութն, տափախաւս, խաւարաձայն՝ Եգիպտացին, ճրճուողական՝ Հնդկին, համեղական Հայն, որ կարէ զամենն յինքն ամփոփել...

Բսկ թէ ո՞ր էր լեզուն, որ բաժանեցան ի նմանէ այլքն. Քաղդէացին է որ մնաց առ Եբեր, որպէս եւ արդ գտանին առ նոսա անուանք նահապետացն՝ Ադամ, Մէթ, Ենուվս, որ մերձ է առ ասորին եւ ոչ հեռի»⁵⁸:

Եղիշէի պարբերութիւնները բառացի հարազատութիւն են ցուցաբերում Միխիթար Այրիվանեցու *Պատմութիւնի* համապատասխան դրուագի հետ: Միակ էական տարբերութիւնը՝ *«...բայց բուն լեզուն արապն, մնաց առ Եբեր, զոր ի յարութեանն այնու խօսիւմք»⁵⁹*, այսինքն նախնական լեզուն մի դէպքում քաղդէացիներին, միւսում արաբներին վերագրելն է: Համաձայն Սուրբ Գրոց բառարանի՝ քաղդէացիները *«էին ի բնէ պատերազմող ժողովուրդ, որ կը բնակէին ի սկզբան Կորդուաց լեռներն ի հիւսիսոյ Ասորեստանի եւ Միջագետաց...»⁶⁰*: Սրանք աստղաբաշխութեան եւ չափագիտութեան միջոցով փորձում էին պարզել այս կամ այն համաստեղութեան տակ ծնուածների ապագան: Այս գործում, քաղդէացիներից բացի, յատկապէս վարպետացած էին ասորիները, եգիպտացիները, փինիկեցիներն ու արաբացիները⁶¹:

Ինչեւէ. երկու մատենագիրները նախնական լեզուն կապում են Եբերի սերունդների հետ՝ յիշելով յատկապէս ասորիներին եւ արաբներին: Սակայն Եղիշէի ներկայ պնդման կողքին՝ հայերէնի եւ նախնական

լեզուի հարազատության կապակցությամբ, պետք է յիշել հեղինակի հետևեալ խօսքերը. «Եւ նախաստեղծ մարդոյն աչաւք եւ մտաւք միանգամայն ելից զպակասութիւնն կոչելով անուանս կենդանեացն, զի ոչ վայրապար ինչ արար Աստուած, այլ զկարեւորսն, վասն որոյ եւ ասէ. ամենայն շնչոյ կենդանոյ զինչ եւ անուանեաց Ադամ, այն անուն է նոցա: Զի ոչ անդէպս ինչ կոչէր, այլ զյարմարն եւ զնմանն, որպէս եւ զառիծն ի յառնլոյն, եզն՝ ի հեզութենէն, շունն՝ ի շողոքորթելոյն, կատուն՝ ի տանն կալոյն, խոզն՝ ի խուզողութենէն. եւ այլքն՝ նոյնպէս»⁶²: Նախորդի նմանությամբ այստեղ որոշակի պնդում չկայ, թէ ո՞ր լեզուով է խօսել Ադամը, սակայն կենդանիների թուարկումն ու դրանց անունները հայերէն ստուգաբանելու փաստն անուղղակի կերպով խօսում է վերջինիս օգտին:

Նախնի լեզուի եւ հայերէնի նոյնության խնդիրն աստուածաբանական սպառիչ վերլուծության է ենթարկել Միքայել Չամչեանը եւ եզրայանգել. «Մարթէ ասել, թէ այն առաջին բարբառ՝ որով խօսէին մարդիկ յԱդամայ անտի մինչեւ ցրաժանումն լեզուաց, հայոցն էր. որ եւ մնաց մինչեւ ցայժմ: Եւ այս կարէ հաստատիլ դիրաւ...»⁶³: Սրանից յետոյ Չամչեանը կուռ տրամաբանությամբ, մանրամասն դիտարկում է նախալեզուին անմիջականօրէն առնչուող ու անգամ յարակից բոլոր հնարաւոր՝ թեր, դէմ եւ կողմ հարցերն ու ծանրակշիռ փաստարկներով եւ խօսուն ապացոյցներով հիմնաւորում իր դրոյթը: Նա նաեւ կանխատեսում է, որ իր պնդումների հակառակորդները գիտական վերլուծութիւններին հակադրելու են «ազգային սնափառութեան» մեղադրանքը, եւ դրան նոյնպէս կանխաւ պատասխանում է. «Այլ թէ որ համարիցի զայս ասել մեզ վասն ազգէ անտի Հայոց լինելոյ, ասեմք թէ ոչ վասն այդր զայդ պնդեմք, այլ՝ վասն ճշմարտութեան»⁶⁴:

Չամչեանցի մտքերից մէկը խարսխուած է երկարատեւ դիտարկումների վրայ. «Այլ զայս մի ինչ պատշաճ համարիմ գրել. իբր զի տեսանեմք, զի որք միանգամ կատարելապէս եւ տիրապէս գիտեն զլեզու հայոց ըստ ամենայն յատկութեանց նորին եւ ըստ հնչման առողջանութեան, զամենայն բառ այլոց ազգաց՝ զոր ուսանին, կարեն ուղիղ արտասանել, որպէս թէ բնական բարբառ էր նոցա. իսկ այլ ազգք ոչ կարեն զբառս այլոց ուղիղ հնչել. որպէս եւ յայտնի ցուցանէ փորձն. որով երեւի, թէ սկզբնական եւ հարազատ բարբառ է լեզու հայոց. իսկ այլքն ոչ, այլ՝ ածանցեալ ի նմանէ»⁶⁵: Տեղին կը լինի նկատել, որ նման գաղափար արտայայտել է նաեւ Եղիշէն, որ մատնանշելով տարբեր ժողովուրդների՝ նախալեզուից ժառանգած հարստութիւնը, վերջում յաւելում է. «համեղական»⁶⁶ Հայն, որ կարէ զամենն յինքն ամփոփել»: Սա երկրորդ դէպքն է, որ Եղիշէն անուղղակի կերպով հաստատում է հայերէնի եւ

նախալեզուի նոյնությունը (կամ գոնե խիստ մերձաւոր հարազատութիւնը)։ միայն նախալեզուն կարող է բոլորն ամփոփել իր մէջ։

Այսպիսով, եթէ փորձենք ի մի բերել եւ ամփոփել Եդիշէի *Մեկնութիւնի* մէջ առկայ դրուագները, կը ստանանք յետ-ջրհեղեղեան շրջանին եւ հայոց ծագումնաբանութեանը վերաբերող հետեւեալ շարադրանքը։

Երբ 150րդ օրուանից յետոյ ջուրն սկսեց նուազել, եօթերորդ ամսուայ քսանեօթերորդ օրը տապանը կանգ առաւ ոչ թէ Կորդուաց լեռներում, այլ Սարարադ՝ այսինքն Արարատ լեռան վրայ։ Ճիշտ է՝ Արարատներ կան նաեւ Պաղեստինում ու Գամիրքում, սակայն մերն արտասանելիս Այրարաթ է հնչում։ Եւ մեր լեռան վրայ կանգ առած տապանի եւ մեր երկու գետերի շնորհիւ բարձր ու առաւել ենք շատերից, որովհետեւ նրանք մեր մշտական բարեխօսներն են Աստծու առջեւ...

Այնուհետեւ, երբ Նոյեան սերունդները բազմացան ու շատացան, արեւելքից տարածուեցին ու ցրուեցին։ Եւ Մինաար երկրում մի դաշտ գտան եւ բնակուեցին այնտեղ։ Եւ որովհետեւ ջրհեղեղի անը դեռ սրտներում էր, որոշեցին քաղաք եւ աշտարակ կառուցել, որի գագաթը պիտի մինչեւ երկինք հասներ, եւ ծառայէր նրանց փրկութեանը։ Եւ երբն էին նրանց իշխանները՝ Բելը, Լամսուրը եւ Հայկը, որ նահապետներն էին Նոյեան որդիներից սերող երեք ճիւղերի։ Եւ բոլորն ապրում էին հաշտ ու համերաշխ։ Ոչ ոք չէր մեղադրում ընկերոջը, թէ՛ եւ շատ աշխատեցի ու չարչարուեցի, իսկ դու քիչ։ Իսկ Բելը որս էր անում անխոնջ աշխատող արանց եւ կանանց համար։

Եւ ամուր կառուցելու նպատակով հիմքից սկսած մինչեւ աշտարակի կատարը ոսկեայ եւ արծաթեայ սալիկներ էին դնում, որպէսզի որմն անխախտ պահեն, ինչպէս եւ իբրեւ գանձ ժառանգութիւն թողնեն իրենց որդիներին։ Եւ կառուցեցին քառասուն տարի։ Եւ աշտարակն աստիճաններ ունէր բարձրանալու համար, փողոցներ, լեռան պատուհաններ, որ լոյսը ներս թափանցի։ Եւ բարձրանալու եւ իջնելու համար տասնամսեայ ճանապարհ էր պէտք անցնել։ Եւ ամբողջ աշխարհում մէկ լեզու էր ու մէկ բարբառ։ Եւ ոչինչ չէր խանգարում նրանց, որ կառուցեն այն, ինչ կամենում էին։ Ուստի Տէրն ասաց. *«Իջնենք եւ խառնենք նրանց լեզուն այնպէս, որ ոչ մէկը չհասկանայ իր ընկերոջ ասածը»*։

Եւ վերջապէս՝ մի հատուած *Մեկնութիւնից*, որ հայոց ծագումնաբանական առասպելի այլընտրանքային աւարտ է ուրուագծում. *«Ողորմեցաւ Աստուած զուր վաստակելոցն եւ ոչ տայր նոցա քակել, զի մի՛ կրկին աշխատ արասցէ զնոսա, այլ գործ դնէր հողմոյ եւ բեկոտեալ ցրուէր զշինուածսն, ո՛չ փլուցանէր ի վերայ շինողացն ի կորուստ նոցա, թէպէտ ասեն զԲէլ յայնմանէ մեռեալ, ո՛չ այլ յետ այնորիկ ի Հայկայ՝*

որդույ թորգումայ: Քանզի տկարաց՝ իւրոց ձեռագործաց՝ մարդկան՝ որք տխմարութեամբ առ Աստուած դիմեալ երթային խնայաւորեղեալ զանճառելի հոտ դրախտին առեալ արկանէր. զեւթանասուն եւ երկու զիւրեանց տանուտէրաւքն եւ զնոցին ազգակցաւքն»⁶⁷: Եղիշէին փաստօրէն ծանօթ է այն տեսակէտը, որ Բէլը մահացաւ՝ մնալով աշտարակի աւերակների տակ, սակայն պատմիչն ինքը այդ տեսակէտի կողմնակիցը չէ: Բայց, անկախ այն բանից, թէ Եղիշէն համամիտ է, թէ՛ ոչ, հեղինակի այս հաղորդմամբ ունենում ենք Հայկի եւ Բէլի հակամարտութեան երեք տարբեր հանգուցալուծում: Հայկական աւանդադրոյցների համաձայն Բէլն սպանւում է. *Պտոյտների Գիրքի* տարբերակում Հայքի արքան խուսափում է Նեբրովքի հետ առճակատումից եւ հեռանում դէպի Լատին աշխարհը⁶⁸, իսկ *Մեկնութիւնի* պարագայում հնարաւոր է համարւում, որ Բէլը զոհ գնացած լինի Աստծու բարկութեանը: Այստեղ ականատես ենք լինում, թէ ինչպէս է նիւթը «խմբագրուել, փոփոխուել»՝ յարմարեցուելով տուեալ ցեղախմբի «շահերին եւ նկրտումներին»: Հայոց տարբերակում ազգի նահապետն է յաղթանակ տօնում, *Պտոյտների Գիրքը* չէր կարող պարտուած ճանաչել Բէլին՝ այն աստծուն, որի քուրմն էր պատմութեան այդ հատուածի համար աղբիւր հանդիսացած Բերոսոսը: Իսկ երրորդ դէպքում պատումը չեզոք տեսանկիւնից է, եւ կարեւորութիւն չի տրւում, թէ ով յաղթող դուրս եկաւ. պարզապէս Բէլը մնաց կառուցուող աշտարակի աւերակների տակ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Լեւոն Խաչիկեան, *Եղիշէի «Արարածոց Մեկնութիւնը»*, Երեւան, 1992:

² *Մատենագիրք Հայոց, Ա. Հտր., Ե. Դար*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2003, էջ 765:

³ Խաչիկեան, էջ 114-147:

⁴ Տե՛ս նոյն՝ ցանկը, էջ 321:

⁵ *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 813:

⁶ *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 809-810:

⁷ Նոյն, էջ 818:

⁸ Նոյն, էջ 810:

⁹ Նոյն, էջ 809:

¹⁰ Առաքել Դարիժեցի, *Գիրք Պատմութեանց*, Ամստերդամ, Տպգր. Ոսկան Երեւանցի, Տպ. Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Սարգսի, 1669:

¹¹ Նոյն:

¹² Խորենացի, Ա., Գլ. Ժ.:

¹³ Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, թարգմ., ներած. եւ ծան. Ստ. Մալխասեանցի, Երեւան, 1968, էջ 328 ծան. 27:

¹⁴ Մանուկ Աբեղեան, *Երկեր, Հտր. Գ.*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1968, էջ 33:

- ¹⁵ Հ. Մ. Չամչեանց, *Պատմութիւն Հայոց, Հտր. Ա.*, Վենետիկ, Յովհաննէս Փիագեանցի Տպարան, 1784, էջ 62:
- ¹⁶ Սեբեոս, գլ. Ա.:
- ¹⁷ Sergey Glinka, *Obozrenie Istoriyi Armyanskago Naroda, Chast Pervaya* (Հայ ժողովրդի պատմութեան տեսութիւն, առաջին մաս), Մոսկուա, 1832, էջ 44:
- ¹⁸ *The Book of Jubilees or The Little Genesis*, translated from the editor's Ethiopic text and edited, with introduction, notes and indices by R. H. Charles, London, 1902, էջ 61. հմմտ.՝ Գեորգ Մադոյեան, «Յոբելէնից Գիրքը՝ Հայքի Մասին», *Էջմիածին*, 2012, Բ., էջ 64:
- ¹⁹ Նոյն, էջ 65:
- ²⁰ Խորենացի, Գիրք Ա., Գլ. Զ.: Կէտադրել ենք այսօրուայ կանոններով:
- ²¹ *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 809-810:
- ²² *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 813:
- ²³ A. Afanasyev, *Poeticheskiye Vozzreniya Slavian Na Prirodu* (Սլաւոնների՝ բնութեան հանդէպ ունեցած բանաստեղծական ըմբռնումները), Մոսկուա, 1865, էջ 349-359. հմմտ. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Падыга#>:
- ²⁴ Դժուար չէ սրանով նկատել, որ «Մասնայ Տան» հերոսների «թուր-կէծակին» եւս սերում է վաղնջական ժամանակներից: Բացի այս Գարեգին Սրուանձտեանցը գրառել է Վանի տարեցների մի ասանդագրոյց, ուր նկարագրուում է, թէ ինչպէս են սատանաները հաւաքուում՝ կամենալով արելը ծածկել մարդկանցից, «*բայց հրեշտակները հրեղէն սրով կը պատերազմին, կը զարնեն, կը վանեն զանոնք սեւ ամպերու միջէն. եւ այս կռուի ձայնն է ամպերէն եղած որոտումն. փայլակը՝ Գաբրիէլ հրեշտակի սուրն է, կայծակը՝ հրեղէն նետն ու ծիածանը՝ աղեղն*» (Գ. Սրուանձտեանց, *Երկեր, Հտր. I.*, Երեւան, ՀՍՄՀ ԳԱ Հրատ., 1978, էջ 77): Ինչպէս այս կապակցութեամբ նկատել է Սարգիս Յարութիւնեանը՝ «...ամպրոպային աստծուն քրիստոնէութեան ազդեցութեամբ փոխարինել է Գաբրիէլ հրեշտակը» (Ս. Յարութիւնեան, *Հայ Առասպելաբանութիւն*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպ., [2000], էջ 89):
- ²⁵ U. X. L. *Encyclopedia of World Mythology*, Gale, Cengage Learning, USA, 2009, էջ 943: Ծիածանային զէնք վերագրուում է նաեւ Ինդրային (Afanasyev, էջ 349): Մա բացատրելի է նրանով, որ համաձայն որոշ տեսութիւնների Շիւան՝ վեդաների Ինդրայի «շարունակութիւնն» է (Wendy Doniger, *Asceticism and Eroticism in the Mythology of Siva*, London, Oxford University Press, 1973, էջ 84-89):
- ²⁶ <http://ec-dejavu.ru/r/Rainbow.html>:
- ²⁷ *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 813:
- ²⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Chinvat_Bridge:
- ²⁹ Charles Francis Keary, *Outlines of Primitive Belief Among the Indo-European Races*, London, 1882, էջ 292:
- ³⁰ *Outlines of the History of Religion to the Spread of the Universal Religions*, Translated from Dutch by Estlin Carpenter, London, 1888, էջ 177:
- ³¹ <http://blagoverie.org/holy/rituals/document228.shtml>. «Ահուրա Մազդա նկարագրուում է փայլարձակ հանդերձանքով եւ աստղերով զարդարուած գօտիով (Ясна 30.5)». հմմտ. <http://www.avesta.org/yasna/yasna.htm#y28%20star-bespangled%20girdle>”:

- ³² Այս կապակցությամբ տե՛ս՝ Tsitseron, *O Priode Bogov* (Աստուածների բնության մասին), III 52, հմմտ.՝ Manfred Lurker, *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*, London & New York, 2004. նաև՝ Jenny March, *Cassell's Dictionary of Classical Mythology*, Wellington House, London, 2001: Սոյն հեղինակը նշում է այն տեղերը, ուր կարելի է հանդիպել ծիածան Իրիսին՝ Homer, *Iliad* 2.786-807, 3.121-40, 5.352-69, 8.397-425, 11.185-210, 15.143-217, 18.165-202, 23.192-225, 24.77-99, 143-88; Homeric Hymn to Apollo 102-14; Hesiod, *Theogony* 265-9, 780-7; Apollonius, *Argonautica* 2.283-300, 4.753-79; Callimachus, *Hymn* 4.228-39:
- ³³ Ա. Պետրոսեան, «Ծիածանը Հայոց Պատկերացումներում. Համեմատական Քննություն», *Պատմաբանասիրական Հանդես*, 2010, № 3, էջ 198-219:
- ³⁴ Փիլոնի *Եբրայեցւոյ Մնացորդք Ի Հայս*, աշխատասիրությամբ Հ. Մկրտիչ Աւգերեանց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1826:
- ³⁵ <http://www.earlyjewishwritings.com/text/philo/book42.html>
- ³⁶ http://ru.wikipedia.org/wiki/Филон_Александрійский#
- ³⁷ *Թովմայի Արժրունւոյ Պատմութիւն Տանն Արժրունեաց*, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 19:
- ³⁸ *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 815-816:
- ³⁹ The New John Gill Exposition of the Entire Bible. <http://www.studylight.org/com/geb/view.cgi?book=ge&chapter=011&verse=004#r>:
- ⁴⁰ Նոյն:
- ⁴¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Adam_Clarke:
- ⁴² [http://en.wikipedia.org/wiki/Albert_Barnes_\(theologian\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Albert_Barnes_(theologian)):
- ⁴³ <http://biblecommenter.com/genesis/11-3.htm>:
- ⁴⁴ *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 816:
- ⁴⁵ <http://news.discovery.com/history/archaeology/tower-of-babel-111227.htm>:
- ⁴⁶ Հերոդոտոս, *Պատմութիւն Ինը Գրքից*, Երևան, ՀՍՄՀ ԳԱ Հրատ., 1986, էջ 74, պարբ. 181:
- ⁴⁷ *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 816:
- ⁴⁸ “The Book of Jubilees or The Little Genesis”, էջ 82 .“**forty and three** years were they building it”, հմմտ.՝ “Kniga Yubileev”, Vved. I Rus. Per. Prof. A. Smirnova: 2i Vip., Apokrifov Vetkhogo Zaveta (Յոբելեական գիրք, յառաջաբանը եւ ուսերէն թարգմանութիւնը պրոֆ. Ա. Սմիրնովի, Բ. Հրատ Հին Կտակարանի), Կազան, 1895 (http://krotov.info/library/bible/comm3/vz_apokr1.htm). “Եւ նրանք այս կառուցեցին 43 տարիների ընթացքում”. հմմտ.՝ “Le Livre des Jubilés, Moïse, Version française intégrale”, Copyright @ 2010 Filbluz éditions, էջ 28. “Et ils construisirent ça; 43 ans pour construire ça” եւն.:
- ⁴⁹ http://en.wikipedia.org/wiki/Tower_of_Babel:
- ⁵⁰ *The Book of Jubilees*, translated from the Ethiopic by Rev. George H. Schodde, Ph. D. Professor in Capital University, Columbus, Ohio, Oberlin, Ohio: E. J. Goodrich, 1888, էջ 37:
- ⁵¹ Յովհաննէս Թլկուրանցի, *Տաղագիրք*, Հրատ. Ն. Եպս. Ծովական, Երուսաղեմ, էջ 94:
- ⁵² *The Biblical Antiquities of Philo*, translated by M. R. James, London, 1917: Այս գործը թուագրւում է Ք.է. 70 եւ չի կարող պատկանել Փիլոն Ալեքսանդրացուն (Ք.ա.

25/20-Ք.ե. 50): Փիլոնի լատիներեն թարգմանությունների հետ պահպանուած լինելու հանգամանքով այն համարում են Կեղծ-Փիլոն (<http://en.wikipedia.org/wiki/Pseudo-Philo>):

⁵³ Այս անունը մերթ զմերթ է մեկ, մերթ երկու նով: Իրաքանչիւր դիրքում թողել ենք բնագրում եղածը:

⁵⁴ *The Biblical Antiquities of Philo*, էջ 87:

⁵⁵ <http://en.wikipedia.org/wiki/Dodanim>:

⁵⁶ Եւ որդիք Եւանայ Եղիսա եւ Թարթիս. Կիտացիք, եւ Ռոդացիք. Ծննդ. Ժ., 4:

⁵⁷ “An historical treatise of the travels of Noah into Europe: Containing the first inhabitation and peopling thereof” (*Պատյուների Գիրքը*). Done into English by Richard Lynche, Gent. London, 1601, պարբ. 11, հմմտ. Գ. Մադոյեան, «Հայկեան Առասպելին Առնչուող Դրուագներ Յետ-Ջրհեղեղեան Պատմութիւնից», *Էջմիածին*, 2012, Զ., էջ 87:

⁵⁸ *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 817:

⁵⁹ Մ. Էմին, *Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց*, Մոսկուա, 1860, էջ 29:

⁶⁰ *Բառարան Սուրբ Գրոց, Հանդերձ Պատկերօք, Աշխարհացոյցօք Եւ Տախտակօք*, Կոստանդնուպոլիս, Տպ. Ս. Յակոբ Պօյաճեան, 1881:

⁶¹ Նոյն:

⁶² *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 784:

⁶³ Չամչեան, էջ 153:

⁶⁴ Նոյն, էջ 157:

⁶⁵ Նոյն, էջ 156:

⁶⁶ Այրիվանեցոյ տարբերակում՝ «համեմական» (*Մխիթարայ Այրիվանեցոյ*, էջ 28):

⁶⁷ *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 818:

⁶⁸ Մադոյեան, «Հայկեան Առասպելին...», էջ 77-78:

FRAGMENTS ON THE LINEAGE OF ARMENIANS
IN YEGHISHE'S INTERPRETATION OF THE BOOK OF JUBILEES
(SUMMARY)

GEVORG MADOYAN

Research on Armenian mythology, and specifically on the legend of Hayk and Bel, which sheds light on the lineage of Armenians, is largely based on Movses Khorenatsi's (5th century) book of the history of the Armenians, an old and trustworthy source. In his book *Interpretation of Genesis* Yeghishe (5th century) does not engage in the history of Armenian ancestry. Nonetheless, sometimes, when the biblical story and Armenian legend overlap, Yeghishe writes down details which are found in no other Armenian manuscripts.

By quoting the passages which relate to the story of Hayk and Bel and analyzing them, the author tries to highlight aspects and details of ancestral Armenian lineage.

ԼԱԶ ՊԱՐԸ ՀԱՅ ԵՒ ՅՈՅՆ ՄՇԱԿՈՅԹՆԵՐՈՒՄ

ՆԱՅԻՐԱ ԿԻԼԻՉԵԱՆ
nkilichyan@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Ի. դարի հայ մշակոյթի վերաբերեալ մի շարք աղբիւրներում բազմիցս է յիշատակուում «Լազ Պար» անուանումը: Համանման անուանումով պարի մասին տուեալներ հանդիպում են նաեւ յունական աղբիւրներում:

Այդ նիւթերի համադրումը տեղի է տալիս մի շարք դիտարկումների՝ պարի ծագման, անուանման, կատարման եղանակների, բնոյթի եւ գուգահեռ տարբերակների շուրջ: Յատկանշական է, որ այն տարածուած է եղել փոքրասիական տարածաշրջանում եւ Պոնտոսում, որպէս տուեալ ժամանակաշրջանի մշակոյթի բնորոշ արտայայտութիւն:

Քանի որ պարի մասին մեզ յայտնի են միայն դրա հայկական եւ յունական անուանումներով նկարագրութիւնները, թեման քննարկում է միայն հայ-յունական մշակութային առնչութիւնների շրջանակում:

Հայկական Լազ Պար անուանումը հանդիպում է նաեւ այլ՝ Լազ Բար, Լազի Պար, Լազ Պարի, Լազի Պարերգ ձեւերով, իսկ յունականը՝ Լազիկոն (Λάζικον), Լազիկոս/կօ (Լազէյկօ) կամ Լազիտիկօ կամ Լազոս (Λαζέικο ή Λαζιώτικο ή Λάζος), Լազիտիկոս (Λαζίτικος), Լազոպուլա (Λαζόπουλα) տարբերակներով:

ԼԱԶԵՐԸ

Ըստ հանրագիտարանային տուեալների՝ լազերը քարթվելական ընտանիքի ժողովուրդ են՝ Սեւ Ծովի հարաւ-արեւելեան ափի ու մասամբ Ճորոխի ներքին հոսանքի աւազանի՝ Լազիկայի բնիկները: Հիմնականում ապրել են Լազիստանում (հիմնականում՝ Տրապիզոնի շրջակայքում), մասամբ՝ Աջարիայում: Խօսում են քարթվելական ընտանիքի մեզրելաճանական կամ զանական լեզուի լազական բարբառով: Բիւզանդական գերիշխանութեան ժամանակ լեզուն մեծապէս ազդուել է յունարէնից, իսկ յետագայում՝ թուրքերէնից:

Պոնտոսում, Զ. դարում զգալի տարածում է գտնում քրիստոնէութիւնը. Յուստինիանոս Ա. կայսրը (527-565) քրիստոնէացնում է ջանքի կամ զաների շատ տեղաբնակ ցեղեր: Նոյն ժամանակահատուածում եւ փոքրինչ վաղ քրիստոնէացում են կովիների ցեղերը եւ նրանց շարքում՝ լազերը, որոնք բնակւում էին Պոնտոսի արեւելեան սահմաններում: Այդ ժամանակաշրջանում է, որ Պոնտոսի տարածքում կառուցւում են եկեղեցիներ ու վանքեր:

Բիզանդական ժամանակաշրջանում լազերի մասին մեջբերում է երաժշտագետ Նիկոս Մալեարիսը՝ գրելով, որ պատմիչ Ագաթանգեղոսն առանց անունը տալու յիշատակում է մի բիզանդական կայսեր եւ նրա բանակի մասին, որը Լազիստանում հանդիպում է Կոստանդնուպոլսից վերադարձող Չաթի անունով լազերի առաջնորդին¹:

Թուրքական տիրապետության օրօք լազերը հարկադրուած մահմեդականութիւն են ընդունել, սակայն պահպանել են իրենց լեզուն եւ մշակոյթը:

Ամերիկացի երաժշտագետ Դէյվիդ Կիլպատրիկը գրում է, որ պոնտոսցիներին յաճախ ընդհանրական «լազ» անուանումն են տալիս, չնայած լազերը առանձին էթնիկ խումբ են:

Ըստ 1913ին Պոնտոսում անցկացուած մարդահամարի՝ տարածաշրջանի բնակչութեան կազմում գերակշռել են յոյներն ու թուրքերը, որոնց յաջորդել են լազերը, կովկասցիները եւ հայերը²:

Տարբեր աղբիւրներում հանդիպում են նաեւ **թուրք լազեր** եւ **հայ լազեր** բառակապակցութիւնները: Յայտնի յոյն գրող, դրամատուրգ Դիմիտրի Փաթթան իր գրքերից մէկում բազմիցս նշում է թուրք լազերի (τουρκολάζοι) վայրագութիւնների մասին³:

Մահմեդական լազերի արտաքինի, վարքութեան նկարագրութեան հանդիպում ենք ֆրանսիացի գրող Կլոդ Ֆառէրի «Լազերի Բուչակի Պարը» յօդուածում: Նա գրում է Մուստաֆա Քեմալի՝ լազերից կազմուած պահակախմբի մասին, մասնաւորապէս նկարագրելով նրանց առնական ու խրոխտ ռազմական պարը⁴:

Ուշագրաւ է ծպտեալ քրիստոնէայ լազերի մասին Անդրանիկ Պետիկեանից հետեւեալ մեջբերումը. «Այս գիւղակիին բնակիչները (նկատի ունի Պարտիզակից երկու մղոն հեռու գտնուող գիւղակը, որը կոչուել է տեղի մատուռի անունով՝ «Տոնկալի Սուրբ Սերգիս» - Ն.Կ.) **հայ լազեր էին, բաղդատաբար նորահաստատ զաղթականներ Մանուշակէն, որ Պարտիզակի արեւմտեան լեռներուն սարաւանդին վրայ թառած գիւղ մըն էր**:

Ասոնց ազգաբանութեան մեջ մտնելու դիտաւորութիւն չունիմ: Բարի, պարզամիտ, անգրագէտ գիւղացիներ էին ասոնք: Երկրագործութեամբ կը պարապէին: Իրենց կեանքի պահանջները տարրական էին:

Ասոնք եւս, երկրագործական նախնական ժողովուրդներու կարգին, կը վայելէին ազատութիւն մը, որուն մասին մենք շատ կը խօսինք ներկայիս եւ որմէ սակայն զրկուած էինք: Չէին գիտեր, թէ ինչ է չունենալ, որովհետեւ ունենալ չէին սորված: Աշխատանք հողի հետ, սուր ախորժակ, կուշտ փոքր, խորունկ քուն, կին մը եւ զաւակներ, վերը՝ Աստուած, վարը՝ Սուրբ Սերգիսը, ալ ուրիշ ինչ ըլլար կեանքը լրացնելու համար»⁵:

Հայր Սուրբիաս Էփրիկեանի Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ Բառարանից հետեւեալ հատուածը հետաքրքիր տուեալ է դեռ ԺԹ. դարի կէսե-

րից բռնի կրօնափոխ հայերի մասին. «*Լազիստանը Տրապիզոնի հարա-
արեւելեան կողմն է, որուն մէջ կան տասի չափ գիւղեր՝ ժամանակաւ
թրքացած հայ բնակիչներով, որոնք կրկին անուամբ կը կոչուին, ինչպէս՝
Հասան-Կարապետ, Մուստաֆա-Յակոբ եւ այլն: Հայերը մինչեւ 1858 թ.
երկու կրօնք կը դաւանէին՝ քրիստոնէական եւ մահմեդական, ծածուկ կը
մկրտուէին, կը հաղորդուէին եւ կը պսակուէին հայ քահանայի ձեռքով,
բայց մահմեդական կրօնաւորներէն ալ անոնց արարողութեան համեմատ
կ'ամուսնանային առ երեսս եւ անոնց ձեռքով կը թաղուէին ու վերջը
քահանան ալ զաղտնի կ'օրհնէր գերեզմանը:*

*Գաւառս իր անունն առած է լեզկի կամ լազ բնակիչներէն, որոնք
զաղթած կը համարուին Տաղստանէն»⁶:*

Ակնյայտ է, որ խօսքը Համշէնի հայերի մասին է, որոնք Մեւ Օովի հա-
րաւ-արեւելեան ափին բնակութիւն են հաստատել դեռ Ը. դարի վերջից՝
ստեղծելով Համշէնի հայկական իշխանութիւնը Համամշէն (Համշէն)
կենտրոնով, որը ԺԵ. դարից վերացուել է՝ ընկնելով Օսմանեան
Կայսրութեան տիրապետութեան տակ:

ԺԸ. դարի սկզբից թուրքերը համշէնցիներին եւ նրանց հարեւան յոյ-
ներին ու լազերին ստիպել են մահմեդականութիւն ընդունել: Խուսափե-
լով հաւատաւորութիւնից եւ հալածանքներից՝ համշէնցիների մեծ մասն
աստիճանաբար սփռուել է Մեւ Օովի հարաւային ափերին՝ Սինոպից
մինչեւ Բաթում:

Համշէնցիների եւ լազերի երկարատեւ համակեցութիւնը իր ազդեցու-
թիւնն է թողել տնտեսական, ընկերային յարաբերութիւնների, լեզուի ու
մշակոյթի տարբեր դրսեւորումներում:

Ըստ վրաց գիտնականներ Նուզար Մդելաձէի եւ Թեմուր Տունաձէի՝
լազերի մի զգալի հատուած ձուլուել է համշէնցիներին, թերեւս՝ հողա-
գործական եւ անասնապահական տնտեսութեան երկուսին էլ բնորոշ
կացութեան պատճառով: Միւս գործօնը կապուում է Բիւզանդիայի
անկման եւ իսլամացման գործընթացի հետ. ազգային ինքնութիւնը
պահպանելու նպատակով հայերի ու լազերի քաղաքական միաւորում
տեղի ունեցաւ ընդդէմ Օսմանեան Կայսրութեան, դեռ իսլամացումից էլ
առաջ⁷:

Թերեւս, վերոյիշեալից ելնելով էլ կարող են բացատրուել տարբեր
աղբիւրներում հանդիպող թուրք-լազ եւ հայ-լազ բառակապակցութիւն-
ները, որոնցից առաջինի դէպքում խօսքը մահմեդական լազերի մասին է,
երկրորդում՝ (հաւանաբար) համշէնահայերի:

Այս առումով տարակուսանքի տեղիք է տալիս պոնտոսցի յոյների
այն դիտարկումները, երբ նրանք նոյնացնում են յոյներին ու լազերին,
յաճախ նաեւ Պոնտոսի մէկ այլ էթնիկ փոքրամասնութեանը՝ օֆլիդներին
կամ օֆերին⁸:

ԼԱԶ ՊԱՐԻ

Յայտնի է, որ սովորաբար պարերի անուանումների ծագումը կարող է կապուել որեւէ բնութագրական քայլի, շարժման, տեղավայրի կամ անձի անուան ու այլ մանրամասների հետ:

Տուեալ դէպքում այն առնչւում է պարի ազգային ծագմանը, որպէս լազ կոչուող ազգային խմբին բնորոշ պար: Հետաքրքրական է, որ նմանատիպ շատ պարեր կան տարբեր ազգերի մշակոյթներում, որոնք շարունակելով կրել տուեալ ազգի անուանումը՝ իւրացում են այլազգի մշակոյթի կողմից, յաճախ նաեւ այլափոխւում այն աստիճան, որ միայն պարի անուանումն է վկայում տուեալ ազգին պատկանելը: Մշակութային տարբեր ազգակների ներգործութեամբ հիմնականում ձեւափոխւում են շարժական տեքստը, երաժշտութիւնը, կատարման ձեւն ու ոճը:

Այդպիսի պարերից են յունական Զէքեկիկօն, Ռոմէլկան, թաթարական Թաթարուշկան, հայկական Արմենգօն, կազակների Կազաչկան կամ Կազաչոկը, քրդական Կուրդիկոնը եւն.⁹:

Հայկական Լազ Պարի մասին յիշատակութիւններ հանդիպում ենք մի շարք հայ, յոյն եւ թուրք հեղինակների մօտ, այդ թւում՝ Սրբուհի Լիսիցեանի, Սպիրիդոն Մելիքեանի, Թէոդիկի, Հրանուշ Խառատեանի, Տէդ Պետրիդէսի եւ Մերին Անդի գրքերում:

Սրբուհի Լիսիցեանը «Լազ Պարի» անուանումով հայկական պարը գրանցել է երգումցի քոյրեր Շ. Օհանեանից եւ Ա. Մանուկեանից¹⁰: Այն պատկանում է Վերվերի տեսակի պարերի շարքին եւ երաժշտական չափը 6/8 է: Զեռքերը բռնում են ավերով, ներքեւում:

Պարը կազմուած է երկու մասից: Քայլ աջով դէպի աջ, ձախը միանում է աջին դրանից մի փոքր առաջ, կրկին աջով քայլ եւ ձախը բարձրանում է վեր ծնկից ծալուած դրութեամբ:

Նոյնը կատարւում է ձախ ոտքով դէպի ձախ: Բոլոր քայլերը կատարւում են թեթեւակի ծնկածալերով:

Պարի երկրորդ մասն առաջինի կրկնութիւնն է, միայն կատարւում է թոյնքներով:

«Լազի Պարերգ» վերնագրով այն յիշատակւում է նաեւ Մելիքեանը: Նա գրանցել է Մարտունու շրջանի Երանոս գիւղում բանասաց Ա. Զարգարեանից, որն այն սովորել էր Հին Բայազետում¹¹:

Թուրք արուեստաբան Անդի՝ թուրքական պարի ուսումնասիրութեան մէջ¹², երբ նկարագրւում է Ղարսում խաղացուող «Քէօսէ Օյունու» (Köse Oyunu) թատերախաղը, նշում է, որ այն սկսւում է «Աղըր Բար»ով (Agir Bar), որը պարում են խաղի հիմնական կերպարները՝ երկու եղբայր մէկ աղջկայ հետ: Յետոյ մէկ այլ պար են պարում՝ «Չէչէն Կըզը» (Çeçen kizi): Խաղն աւարտւում է խոզ մորթելով ու խնջոյքով, որի ժամանակ «Լազ Բարի» (Laz Bari) էլ են պարում¹³:

Դանակների Պար

Լազերի առաջնորդը, Թուկատ, 1915

Ռիզունտայի բնակիչներ լազական հագուստով

Մէկ ուրիշ տեղ¹⁴ Անդր նշում է Էրզրումի Լազ Բարի, Մերզիֆոնի (Մարգուան - Ն.Կ.) եւ Եոզղաթի Լազ Հալայի (Laz Halay), Էրեղլիի (Էրէլլի՝ Գոնիայի շրջան - Ն.Կ.) եւ Սուղլայի (նահանգ Թուրքիայի հարաւարեւմտեան ծայրամասում - Ն.Կ.) Լազ Օյունուի (Laz Oyunu) մասին: «Լազ Բարի»ի դէպքում կրկնում է Լիսիցեանի գրանցման անուանումը: Ցաօք, պարի գրանցում չկայ, չնայած պարին նախորդող գործողութեան մասին տուեալը համադրելով կատարման տեղի ու անուանման հետ, կարելի է կարծել, որ այն պէտք է հայկական լինի:

Պարի մասին ինքնատիպ լրացում է «Ինչով Ծեծենք Սոխն Ու Սխտոր» պարերգի տարբերակ՝ Բուրթանիայից յայտնի «Լազ Հաւասը»ն.

*Լազ հաւասը, կըյկը, կըյկը,
Լազ հաւասը, կըյկը, կըյկը,
Սուշէն բերած օսկի մ'ունիմ,
Սուշէն բերած օսկի մ'ունիմ,
Սուլթան հարսիս ճիտը կախիմ,
Սուլթան հարսիս ճիտը կախիմ¹⁵:*

Լազերի պարին անդրադառնում է նաեւ Թէոդիկը. «Հռչակաւոր են Տրապիզոնի լազեր՝ իրենց ձեռածեռնի խմբապարով (Հէյ տրզտրզ)»¹⁶:

Հայկական «Լազ Բար»ը ներկայումս էլ յայտնի է ու տարածուած պարսկահայոց մէջ: Ունի «երկու գնալ-երկու դառնալ» պարաձեւ: Պարում են կանայք եւ տղամարդիկ միասին, ձեռք-ձեռքի: Կազմուած է երկու մասից՝ միջին եւ արագ երաժշտական կշռոյթներով¹⁷: 1940ականներից այն նաեւ տարածուած է եղել Ամերիկայի հայ համայնքներում՝ «Լազ Բար» անունով: 1987ին անգլիացի պարագէտ Լորա Շանոնը գրանցել է այն Ամերիկայի տարբեր հայ համայնքներում՝ նշելով, որ այն մինչեւ այժմ էլ պարում են: Պարի հիմնական կառուցուածքը բաց կամ փակ շրջանն է, ձեռքերը բռնած են ավերով: Բնորոշ են մանր քայլերը, ցածր pas de basqueերը: Երաժշտական չափը 2/4 է¹⁸:

Յունական աղբիւրներում «Լազ Պար»ի անուանումը հիմնականում հանդիպում է որպէս պոնտական յայտնի «Սերա» (Σέρα) պարի երկրորդական անուանում:

Պարագէտ Պետրիդէսը գրում է. «Սերա պարի միւս անունը, որով այն ճանաչուած է, Լազիկօն է՝ այսինքն լազերի: Հայկական Լազ Բարի երաժշտական չափը 7/8 է: Պարողները կանգնում են շարքով, ձկոյթներից բռնած: Պարը փոխում է կշռոյթը 2/4ի եւ կատարւում է ոչ թէ կրկնակի, այլ պարզ տատանումներով:

Պոնտոսից դուրս, քնդհանրապէս Յունաստանում այն կոչւում է Խորոս Լազոս կամ Լազիտիկօ կամ Լազէյկօ: Դրա ծագումը կապւում է Կրետէի Բրակլիոն շրջանի Զարոս գիւղի հետ:

Լազեյկոյի ե/չ (Երաժշտական չափը - Ն.Կ.) 2/4 է: Պարողները կանգնում են շարքով, ուսերից բռնած: Պարաքայլերի հիմքը Ստա Տրիա պարի նման է¹⁹:

Ի վերջոյ Լազեյիօն նման չէ պոնտական Սերային, սակայն որոշակի կայ կայ հայկական Լազ Բարի եւ Սերայի միջեւ: Այլ կերպ ասած, պարզ Լազիկոնը եւ Լազ Բարը նոյն պարն են, իսկ նախորդը՝ Սերա անունով, տարբերում է իր ոճով, կատարման արագութեամբ եւ լրացուցիչ պարաձեւերով²⁰:

Յունական աղբիւրներում լազերի պարերի մասին ամենավաղ վկայութիւնը երաժշտագէտ Ստեֆանոս Կուցոյաննոպուլոսինն է: Նա դրանք նկարագրում է որպէս փակ շուրջպարեր, որոնց կենտրոնում նուագում են քամանչա ու պիպիզ (πιπιζα): Նա այդ պարերը բնորոշում է որպէս «հին յունական» պարեր²¹:

Ստեֆանոս Կուցոյաննոպուլոսի որդի Դիմիտրիոս Կուցոյաննոպուլոսը, որը պոնտական պարերի ճանաչուած մասնագէտ էր, պոնտական պարերին նուիրում ուսումնասիրութեան մէջ ընդհանրապէս լազերի պարի մասին ակնարկ չունի: Մանրամասն նկարագրում ու վերլուծում է միայն պոնտական Սերա (Σέρα) եւ Պիցակ Օյին (Πιτσάκ-ών) պարերը: Առաջինը ըստ էութեան համանման է Լազ Բարին, իսկ երկրորդը պարում են որպէս Սերայի շարունակութիւն որ դեռեւս Ֆարրերի յիշատակութիւնից յայտնի է որպէս «Լազերի բուչակի պար»²²:

Մինչ այդ պէտք է նշել, որ Կուցոյաննոպուլոսի ուսումնասիրութեանը կից բոլոր լուսանկարներում կանայք համշէնական տարագներով են ուղղահայեաց շերտաւոր գոգնոցներով ու գլխաշորերով, չնայած այդպիսիք կրում էին նաեւ պոնտոսցի յոյները²³:

Պետրիդէսը իր մէկ այլ աւելի ուշ յօդուածում նշում է, որ Սերա պարին համանման են Տրոմախտոնը (Τρομαχτόν), որը թուրքերէն անունում են Թիթրեմէ Հորոնու (Titreme Horonu), Լազիկոնը (Λαζικόν)՝ թուրքերէն Լազ Հորոնու (Laz Horonu) եւ վերջին պարը՝ Պիցակ Օյինը (Πιτσάκ-ών), թուրքերէն Պիցակ Օյինի (Pitsiak Oñi) կամ Պիցակ Հորոնի (Pitsiak Horoni): Ընդգծում է նաեւ, որ լաւագոյն Լազիկոս պարողները Կրոմնիից (տեղավայր Պոնտոսում, Տրապիզոնից հարաւ) են եղել²⁴:

Պոնտոսի համշէնահայերի Թիթրեմէ պարի մասին վկայութիւն կայ պարագէտ Ժենիա Խաչատրեանի աշխատութիւններում. «Թրթռուզ պարը (թրթռում բառից) ունի եւ թուրքերէն Թիթրեմէ (titreme) անունը, որը նշանակում է դող, ցնցում, սարսուռ, սարսափ: Այն կտրիճների պար է: Ուտքերի շարժումներն ունեն որոշ յարձակողական եւ պաշտպանողական ռազմական տարրեր: Միաժամանակ ամբողջ մարմնով, թեւերով, ուսերով երերում, թրթռում են: Համշէնցիներն յաճախ Թրթռուզ պարի ուտքերի շարժումներով կատարում են թաք կամ

գոյգ պար՝ Դանագի պար կամ Բիճագ Խորումի անունով: Այդ դեպքում ձեռքերի շարժումները փոխում են, որովհետև միշտ աջ ձեռքին դանակ են ունենում բռնած: Պարելիս ձեռքերը են, թե յարձակում են, սպառնում, ընկնում ու վեր կենում ինչպես կռուի ժամանակ»²⁵:

Տրոմախտոն կամ Թիթրեմե պարի՝ Սերայի տարբերակ լինելն է վկայում նաև հետեւեալ մեջբերումը պարագետ Մադդալինի Ջողրաֆուի աշխատութիւնից. «Բւանպոլ (Մոլա Մուստաֆա) գիւղի դարսեցիներն ասում են, որ Սերա պարը որպէս այդպիսին սովորել են Յունաստանում: Նրանց համար հերոսականութիւն խորհրդանշող ռազմական պարը Թիթ Տրոմախտոնն էր: Այն այդպէս են անուանել, որովհետև վախ է յարուցում, վախեցնում է: Ալոնակիտոցիները բացի Սերայից այն անուանում են նաև Տրեմի Թիթ, որ նշանակում է կանգնած թրթռալ»²⁶:

Վերը նշուած հեղինակների ուսումնասիրութիւններում Տրոմախտոն պարը բազմիցս յիշատակում է որպէս Սերայի եւ Լազիկոնի տարբերակ: Այդ վկայութիւնը հաստատում է նաև Դ. Աթանասիադուի յօդուածում, որը նշում է, որ Խալդիայի շրջանում Սերան անուանուել է Լազիկոն, իսկ այլ շրջաններում՝ Տրոմախտոն²⁷:

Որպէս բազմազգ տարածաշրջանի մշակոյթի արտայայտութիւն Լազ Պարը տարբեր շրջաններում եւ տարբեր ազգերի, ցեղերի կողմից տարբեր անուանումներ ու տարբերակներ ունի: Հենց դա ժողովրդական մշակոյթի շարժուն ու կենդանի բնոյթի արտայայտութիւնն է եւ որն էլ ազգագրութեան եւ արուեստաբանութեան ուսումնասիրութեան հիմնական առարկան է: Հենց այս յօդուածի հիմնական խնդիրներից մէկն էլ մշակութային այդ բազմազանութեան ներկայացումն է եւ դրանից բխող ձեւափոխութիւնները: Սերան, Լազիկոնը եւ Տրոմախտոնը նոյն պարատեսակի տարբերակներն են:

Շապին Գարահիսարում Տրոմախտոնը Լազիկոն են անուանել. «Ըստ բանասաց Թ. Սպաթոպուլոյի՝ Ջատկին (նաև Ծննդեան տօնին ու Ամանորին) եկեղեցուց յետոյ համարեա բոլոր տղամարդիկ հաւաքում էին քահանայի տանը, նրան երկարակեցութիւն մատթելով եւ օրհնութիւն ստանալով, իսկ գիւղի ջահէլները գիւղապետի թոյլտուութեամբ տներում կամ ջրաղացներում պարեր էին կազմակերպում լիբայի նուազակցութեամբ ու պարում Թիկ, Օմալ, Սերա, Տուրմախտոն, Լազիկոն, (տե՛ս՝ վերեւի մեկնաբանութիւնը) Քուրդիկոն եւ Թաշկինակներով (կանանց պար)»²⁸:

Բացի Կրետէից, Խալդիայից, Ղարսից, Շապին Գարահիսարից, յունական աղբիւրներում նշուող Լազիկոսը տարածուած է եղել Պոնտոսի Կոտիորա, Տրիպոլի, Կարակուրտ շրջաններում եւս, Արեւելեան Թրակիայի Սկոպելոս-Պետրայում եւ Լարիսայի շրջանի Պիթիօ Էլաստոնայում:

Ղարսում այն պարել են Աստուածամօր տօնին, հիմնականում՝ տղամարդիկ, երբեմն նրանց միացել են կանայք: Այն ունեցել է աշխուժ, հերոսական բնույթ եւ թուրքերէն անուանումներով տարբեր բնորոշ շարժումներ: Պոնտոսի մշակոյթի մասին մի շարք ուսումնասիրութիւններում այն համեմատում եւ յաճախ նոյնացնում են հնագոյն Պիրիիսիոսի հետ:

Պոնտոսի Տրիպոլի շրջանում այն պարել են հարսանիքին, փեսայի տնից հարսի տուն գնալիս՝ Դիպլօ Տիկ (Διπλό Τις) եւ Տրոմախտօ (Τρομαχτό) պարերի հետ մի շարքում, իսկ Պոնտոսի Կարակուրդ շրջանում՝ խնջոյքներին, Տրոմախտոյի եւ Քոչարիի հետ միասին²⁹:

Նիկօ Զուտնաձիդիսը նշում է, որ Օֆէայի շրջանում Սերա պարը (որը նաեւ անուանում են Տոնիալիդիկոն (Τονγιαλίδικον), այսինքն՝ Տոնիա գիւղի պար, անուանում են Լազիկոն, ոչ թէ որովհետեւ այն լազերի պար է, այլ քանի որ օֆերը (օֆլիդներ) Լազիստանի բնակիչներ են³⁰:

Թատերագէտ Խրիստոս Սամուէլիդիսը հաստատում է Սերա-Լազիկոն անուանուող պարի նոյնականութիւնը, նաեւ աւելացնելով, որ դրա երկրորդ մասում Պիցակ-Օյին են պարում. *«Պիցակ-Օյին կամ Դանակներով կամ Լազիկոն: Ըստ Դ. Կուցոյաննոպուլոսի՝ սրանք Սերա պարի երկրորդ մասն են հանդիսանում: Խօսքը մի ռազմական պարի մասին է, որը մեր որոշ պարի ուսուցիչներ եւ սիրողական մակարդակի ազգագրագէտներ Պիրիիսիոս են անուանում, առանց հիմնաւորելու, թէ երբուանից է այդ անուանումը տարածուել ժողովրդի մէջ կամ ինչ վկայութիւններ կան: Պիցակ-Օյինի թուրքերէն անուանումը չի նշանակում, որ պարը թուրքական ծագում ունի, որովհետեւ բացի Պոնտոսից, փոքրասիական ոչ մի շրջանում չեն պարում: Բացի այդ, պարն անուանում է նաեւ Լազիկոս եւ ամենայն հաւանականութեամբ փոխանցուել է տեղացի լազերից: Հնարատր է, որ այս պարերը Պոնտոսի տեղաբնակների պարեր են, որոնք իւրացրել են եկուորները: Դրանք պարել են Տրապիզոնի յոյները, շրջանի քրիստոնէացած եւ յունացած բնակչութիւնը, միգուցէ եւ Բիւզանդիայի պոնտոսցի ակրիտները, իսկ նրա անկումից ու մահմեդականացումից յետոյ շարունակել են պարել յոյն քրիստոնէաներն ու տեղի թուրքերը»³¹:*

Պոնտական պարերի վերաբերեալ իր աշխատութիւններում Նիկոս Զուտնաձիդիսը նոյնպէս նոյնացնում է Սերան Լազիկոնի հետ՝ նաեւ նշելով, որ Տոնիայի շրջանում այն անուանում են Տոնիալիդիկոն, յաճախ նաեւ՝ Տրոմախտոն կամ Պիրիիսիոս³²:

Սերա-Լազիկոն-Տրոմախտոն նոյնականութեան վկայութիւնն է նաեւ հետեւեալ մէջբերումը. *«Սերան ռազմական պար է ու հին ծագում ունի: Անուանում են նաեւ Լազիկոն: Օ. Մուզենիդիսը "Պոնտիակի Էստիա" ամսագրում տպագրած իր յօդուածում Սերա պարը որպէս խորոդրամա է բնորոշում եւ նկարագրում պարի երեք մասերը, նաեւ նշելով, որ այն*

անցեալում որպէս Տրոմախտոն էին պարում, որովհետեւ յոյներին արգելուած էր զէնք կրել: Երբ ԺԹ դարի 30-40ականներին զէնքի արգելքը վերացուեց, յոյները սկսեցին նորից Սերա պարել: Դրա երկրորդ անուանումը ծագում է Օֆի լազերից, որոնք, անշուշտ, թուրքեր չէին, այլ իրական պոնտոսցի յոյներ: Ինչեւէ, Լազիկոնը պարում էին բացառապէս Պլատանայի շրջանում, Տրապիզոնում, Մացուկայում, Տոնիայում, Բիզէում, Օֆէայում, Կրոմնիում, Արյիրուպոլիում եւ Գարահիսարում: Ըստ տեղավայրի՝ պարը տարբերակներ ունի ու անուանում է Օֆիտիկօ, Մարալոստիանօ, Արդասիանօ եւն.՝³³:

Լազերը միանգամայն ուրոյն ազգային ընդհանրութիւն են, իրենց ինքնատիպ ազգային-մշակութային դրսեւորումով, որոնք մինչեւ այժմ էլ ապրում են Թուրքիայում: Պարագէտ Վասիլիկի Տիրովոլան նշում է. «Սեւ Ծովի արեւելեան շրջանի երգերն անուանում են լազական: Դարեր շարունակ այդ տարածաշրջանում ապրել են յոյներ, թուրքեր եւ լազեր: Մահմեդականացած լազերն այսօր էլ ապրում են Պոնտոսում: Աւանդաբար պահպանել են իրենց բարքերն ու սովորոյթները, երգերն ու պարերը, սակայն այդ ամէնը՝ միայն թուրքերէնով: Որպէս երաժշտական նուագակցութիւն օգտագործում են պոնտական լիրան»³⁴:

Լազական տարազի վերաբերեալ արժեքաւոր վերլուծութիւններ ունի ռուս ազգագրագէտ Իգոր Կուզնեցովը: Նա նշում է, որ Պոնտոսում, ժամանակի ընթացքում, լազ տղամարդու տարազը տարածուել է հարեւան ժողովուրդների մէջ՝ այսպիսով դառնալով միջազգային³⁵:

Նիւթը մասամբ համալրելու նպատակով նշենք, որ հայ եւ յոյն բանահիւսութեան մէջ յայտնի են տարբեր գրոյցներ եւ ասացուածքներ լազերի մասին, որոնք ժողովրդական բանահիւսութեան ինքնատիպ նմուշներ են³⁶:

Հարկ է մէջբերել պոնտական պարերի մասին Խ. Սամուէլիդիսի ուշագրաւ միտքը. «Պոնտոսի պարերն ամբողջութեամբ իւրացուեցին Պոնտոսի յոյների կողմից, որոնք քրիստոնէայ մնացին թուրքական պաշարումից յետոյ, նաեւ՝ նրանց, որոնք կրօնափոխ եղան (ինչպէս Տրապիզոնի շրջանի յունախօս օֆերը եւ թոքաթցիները): Աւելին, կարող ենք ասել, որ պոնտական պարերի մեծ մասը Կովկասի ժողովուրդների պարերի արեւմտեան տարբերակներն են: Դրանցից (պոնտական պարերից - Ն.Գ.) շատերն, անշուշտ, օրինակ՝ Օմալը, Տիկը, Քոչարին, Սերան եւ Դանակների պարը, յիշեցնում են լազերի, հայերի, քրդերի, վրացիների եւ Կովկասի այլ ժողովուրդների համանման պարերը»³⁷: Մեջբերման մէջ ասում է, որ վերոյիշեալ պարերը յիշեցնում են լազերի, հայերի, քրդերի եւն. պարերը, դրանով իսկ ընդգծելով մշակութային փոխազդեցութեան առկայութիւնը Պոնտոսի տարածաշրջանում: Անշուշտ, գոյութիւն ունի նաեւ Քոչարու տարբերակ, որը պոնտոսցի յոյներն են պարում:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Այսպիսով, համադրելով վերը նշուած բոլոր տուեալները յանգում ենք հետեւեալ եզրակացութիւններին.-

Հայկական Լազ Պարի տուեալները վկայում են, որ այն հայկական պարարուեստին բնորոշ երեւոյթ է՝ իր շարժական, երաժշտական եւ պարեզային տեքստերով: Նոյնն են հաստատում նաեւ յոյն եւ թուրք հեղինակների նշումները (Պետրիդէս, Անդ): Հայկական Լազ Պարի դէպքում այս բուն պարանմուշի թերեւս միայն անուանումն է առնչում լազերին, որովհետեւ շարժական տեքստը Վերվերի տեսակի շուրջպար է, պարում են տղամարդիկ ու կանայք միասին եւ երգի տեքստը նոյնպէս հայկական է, ի տարբերութիւն յունականի, որը տղամարդկանց ռազմական պար է:

Հետաքրքրական է, որ հայկական Լազ Պարը մինչեւ վերջերս էլ պարում են Ամերիկայի տարբեր հայ համայնքների մշակութային հաւաքներին եւ կայուն տեղ ունի դրանց պարացանկում: Թերեւս Ի. դարի սկզբներին դէպի Ամերիկա հայերի տեղաշարժերով՝ այն չի մոռացուել եւ սերնդէ-սերունդ փոխանցուելով՝ պահպանել է իր կենսունակութիւնը, երեւոյթ, որ չի դրսեւորուել Հայաստանում:

Լազ Պարը եւ Լազիկոնը համապոնտոսեան մշակոյթի արտայայտութիւններ են³⁸: Դրանք բնորոշ են եղել Պոնտոսի շրջանի տարբեր էթնիկ հանրութիւններին՝ լազերին, յոյներին, հայերին, թուրքերին: Պոնտոսում բնակուող տարբեր ժողովուրդների ազգային մշակութային իւրայատկութիւններից անկախ, պատմամշակութային ազդեցութիւնների ու փոխակերպումների արդիւնքում ձեւաւորուել է մի նոր, համապոնտական մշակոյթ, որը տարբեր ազգային հանրութիւնների մշակոյթների խտացումն է:

Լազ Պարի հայկական եւ յունական տարբերակները հիմնականում տարբեր անուանումներ ու պարաքայլեր ունեն: Դրանց միաձուլումը պոնտական միւս պարերի հետ, ուրոյն մշակութային երեւոյթ է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ *Ο Πόντος των Ελλήνων*, (Յունական Պոնտոսը), Աթէնք, 2003, էջ 68-69. նաեւ՝ Νίκος Μαλιάρης, *Βυζαντινά Μουσικά Όργανα*, (Նիկոս Մալէարիս, Բիւզանդական երաժշտական գործիքներ), Աթէնք, 2007, էջ 194. նաեւ՝ Է. Ռեկլիի, *Լազիստան, Հայաստան Եւ Քուրդիստան*, Վաղարշապատ, Մայր Աթոռի Տպարան, 1893:

² David Kilpatrick, "Function and Style in Pontic Dance Music", *Արխիւն Պոնտու*, յաւելում 12, Աթէնք, Էպիտրոպի Պոնտիակոն Մելետոն, 1980, էջ 54-56. նաեւ՝ Θώμας Τσοπουρίδης, *Ποντιακά Ηθoi Και Εθιμα* (Թոմաս Յոփուրիդիս, Պոնտական բարբեր եւ սովորոյթներ), Մալմիկ, Մակեդոնական Ուսումնասիրութիւնների Կենտրոն, 1989, էջ 74-75: Այս եւ յաջորդ բոլոր թարգմանութիւնները յունարէնից՝ յղուածագրին են:

- ³ Δημήτρης Παθιά, *Γη του Πόντου* (Դիմիտրի Փաթիա, Պոնտոսի երկիրը), Աթենք, Մարիա Դիմիտրի Փաթիա, 1993, էջ 267-336:
- ⁴ Claude Farrère, *Turquie Ressuscitée*, Paris, Cahiers libres, 1922, էջ 113-118:
- ⁵ Անդրանիկ Պետիկեան, *Գրչանկարներ Պարտիզակ Գիւղին*, Փարիզ, Տպ. Յակոբ Տէր Յակոբեան, 1950, էջ 250: Պարտիզակը գիւղ է Փոքր Ասիայում, Նիկոմիդիայի Օնցի մօտ:
- ⁶ Հ. Սուքիաս Էփրիկեան, *Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ Բառարան*, Հտր. 2, Վեներտիկ-Ս. Ղազար, 1907, էջ 82-83:
- ⁷ Nugzar Mgeladze, Temur Tunadze, “Iz Istarii Khemshinov Vostochnoy Turtsii i Yugo-Zapadnoy Gruzii” (Արեւելեան Թուրքիայի եւ հարաւ-արեւմտեան Վրաստանի հեմշինների պատմությունից), *Materiali Mejdunarodnoy Konferentsii “Arkheologiya, Etnologiya I Folkloristika Kavkaza”* (Գիտաժողովի նիւթեր. Կովկասի հնագիտությունը, ազգագրությունը եւ բանահիւսագիտությունը), Երեւան, 2003, էջ 67:
- ⁸ Ստեֆանոս Կուցոյաննոպուլոս, Նիկոս Ջունաձիդիս, Պ. Սուգենիդիս:
- ⁹ Ναίρα Κιλισιάν, “Ο χορός Ζεμπέκ, Παράλληλες Πολιτιστικές Σχέσεις”, (Նայիրա Կիլիշեան, Զէյբէկի պարը, մշակութային զուգահեռներ), *Պարադոսի Կէ Տէխնի* 63, Աթենք, Տրոպոս Զոիս, 2002, էջ 6-7:
- ¹⁰ Srbui Lisitsian, *Starinnye Plyaski i Teatralniye Predstavleniya Armyanskogo Naroda* (Հայ ժողովրդի հնագույն պարերը եւ թատերական ներկայացումները), Հտր. 1, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1958, էջ 327-329:
- ¹¹ Սպիրիդոն Մելիքեան, *Հայ Ժողովրդական Երգեր ու Պարեր*, Հտր. 2, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1952, էջ 220:
- ¹² Metin And, *A Pictorial History of Turkish Dancing*, Ankara, Dost Yayinlarni, 1976, էջ 15-21:
- ¹³ Ինչպէս նշում է լեզուաբան Խաչիկ Ամիրեանը՝ «Սկսած ‘պար’ բառից, որ ի հեճուկս պարի ուսուցիչ եւ ‘Պարեր’ (Barlar) գրքի հեղինակ Սամի Եաւէր Աթամանի, ոչ թէ միջինասիական, այլ հնդեւրոպական-հայաստական ծագում ունի: Պար>բար. մի տեսակ պար, որ ձեռք-ձեռքի բռնելով պարում են Անատոլիայի արեւելեան, առաւելապէս Էրզրումի շրջանում» (Խաչիկ Ամիրեան, *Հայերէնից Փոխառեալ Բառեր Արդի Թուրքերէնում*), Երեւան, Արաս Հրատ., 1996, էջ 11-27:
- ¹⁴ And, էջ 155-160:
- ¹⁵ Հրանուշ Խառատեան-Առաքելեան, *Հայ Ժողովրդական Տոները*, Երեւան, Հայաստան, 2000, էջ 98-100:
- ¹⁶ Թէոդիկ, «Պարը», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Փարիզ, Տպ. Մասիս, 1927, էջ 390-391:
- ¹⁷ Նայիրա Կիլիշեան, Լազ բարի գրանցում ծագումով պարսկահայ պարուհի Շաքէ Աւանէսեանից, Երեւան, 2000:
- ¹⁸ Dance notes by Laura Shanon, 12/1993: Այս անտիպ գրառումը մեզ է տրամադրել Շաքէ Աւանէսեանը: Պարի մասին ընդհանուր տեղեկություններից բացի Շանոնը յատուկ պայմանական նշաններով պարի գրանցում է ներկայացնում՝ առանց պարզաբանելու այդ գրանցման համակարգը: Ըստ այդմ՝ դժուարանում է պարի շարժական բնագրի վերականգնումը:
- ¹⁹ Յունական Սոա Տրիա պարը նման է հայկական Վերվերուն:

- ²⁰ Ted Petrides, “The Relationship of Pontic Dances to Neo-Hellenic Regional Dances and Problems in Pontic Dance Research: Nomenclature, Form, Structure and Rhythms”, *Արխիվն Պոնտու* 38, Աթենք, Էպիտրոպի Պոնտիական Մելետոն, 1966, էջ 640-43:
- ²¹ Στέφανος Κουτσογιαννόπουλος, *Άσματα και χοροί των Αάζων* (Ստեֆանոս Կուցոյաննոպոլոս, Լազերի ասերգերն ու պարերը), *Ֆորմիկա* պատկերազարդ երաժշտական թերթ, Բ. շրջան, Դ. տարի, թիվ 23-24, Մարտ 15-31, Աթենք, 1909, էջ 7:
- ²² Լազերի Բուչակի Պարը յունական եւ թուրքական աղբիւրներում նշուած Պիցակ Օյինն է, որը թուրքերէնից յունարէն հեղինակների մեծ մասը թարգմանում է որպէս դանակախաղ (παίχνιδι με μαχαίρι): Համեմատելով Պիցակ Օյինի տարբեր ժամանակաշրջանների լուսանկարները՝ տեսնում ենք, որ աւելի վաղ շրջանի լուսանկարներում այն պարում են մի պարողի ձեռքին մեծ, իսկ միւսին՝ փոքր փայտերով: Իրականում բիչակը ոչ թէ դանակ է, այլ թուրքերէնից թարգմանած՝ դագանակ, բիր, մահակ, գաւազան: Համշէնի բարբառում բիրը նոյնպէս ծերերի ձեռքի գաւազանն է: Յայտնի են Բաղէշի, Ակնի «սիրութիր» կոչուող մանկական խաղերը, որոնք խաղացել են երկու մեծ եւ փոքր փայտերով: Այս թեմային հարկ է անդրադառնալ առանձին:
- ²³ Δημήτριος Κουτσογιαννόπουλος, *Οι Ποντικοί χοροί* (Դիմիտրիոս Կուցոյաննոպոլոս, Պոնտական պարերը), *Արխիվն Պոնտու* 28, Աթենք, Էպիտրոպի Պոնտիական Մելետոն, 1966, էջ 73-82:
- ²⁴ Ted Petrides, “Traditional Pontic Dances Accompanied by the Pontic Lyra”, *Արխիվն Պոնտու* 42, Աթենք, Էպիտրոպի Պոնտիական Մելետոն, 1988-1989, էջ 228-237:
- ²⁵ Ժենիա Խաչատրեան, «Համշէնի Մի Քանի Պարերը», *Տեղեկագիր Հայկական ՄՍՄ Գիտութիւնների Ակադեմիայի*, 3, 1964, էջ 79-82. նաեւ, նոյն «Համշէնի Պարերը Եւ Նրանց Առանձնայատկութիւնները», *Համշէն Եւ Համշէնի Հայերը Գիտաժողովի Նիւթեր*, Երեւան-Պէյրոս, Համագգայինի Վահէ Մթեան Տպարան, 2007, էջ 207-230:
- ²⁶ Μαγδαληνή Ζωγράφου, *Λαογραφική-ανθρωπολογική προσέγγιση του Σέρα χορού των Ποντίων* (Մաղդալինի Չողրաֆու, Պոնտոսցիների Մերա պարը ազգագրական-մարդաբանական տեսանկյունից), տպագիր թեկնածուականատենախօսութիւն, Բոանինա, 1989, էջ 90-96:
- ²⁷ Δημήτριος Αθανασιάδου, *Ο Πυρρίχιος χορός (Σέρα-Τρομαχτόν, Ιστορική ανάλυση)* (Դիմիտրիոս Աթանասիադու, Պիրիխիոս պարը (Մերա-Տրոմախտոն, պատմական վերլուծութիւն)), Էդեսա, Սիրլոս Պոնտին, Էստիա Օ Թէոդորոս Ղաւրաս, 1975, էջ 35-43:
- ²⁸ Έλζα Γαλανίδου-Μπαλφούσα, *Ποντιακή λαογραφία*, (Էլզա Ղալանիդու-Բալֆուսա, Պոնտոսի ազգագրութիւն), *Արխիվն Պոնտու*, յաւելուած 19, Աթենք, Էպիտրոպի Պոնտիական Մելետոն, 1999 էջ 114-117:
- ²⁹ Άλκης Ράφτης, *Εγκυκλοπαιδεία του Ελληνικού χορού*, (Ալկիս Ռաֆտիս, Յունական պարի հանրագիտարան), Աթենք, Թէատրո Էլլինիկոն Խոռոն Դորա Ստրատու, 1995, էջ 341-342:
- ³⁰ Νίκος Ζουρναδζίδης, *Συμβολή στην έρευνα του χορού των Ελλήνων του Πόντου*, (Նիկոս Ջուռնաձիձիս, Պոնտոսի յոյների պարերի ուսումնասիրութիւն), *Տորդիդիական Արուեստի Միջազգային Գազնակերպութեան Բ. Գիտաժողով*, Աթենք, 1988, էջ 47-62:

- ³¹ Χρύστος Σαμουηλίδης, *Θι Ποντιακοί χοροί*, (Խրիստոս Սամուէլիդիս, Պոնտական պարերը), Աթէնք, Աթէնք-Կալիթէա, 2000, էջ 32-38:
- ³² Νίκος Ζουρναδζίδης, *Χορευτικές Διαδικασίες και χοροί του Πόντου*, (Նիկոս Զուրնաձիճիս, Պարային գործունէութիւն եւ Պոնտոսի պարերը), Աթէնք, Թէատրո Էլլինիկոն Խոռոն Դորա Ստրատու, 1999, էջ 113-118:
- ³³ Εγκύκλιος παιδεία του Ποντιακού Ελληνισμού, (Պոնտոսի յոյների հանրագիտարան), Հտր. 9, Սալոնիկ, Մալէարիս պէդիա, 2007, էջ 199-204:
- ³⁴ Βασίλική Τυροβολά, *Ελληνικοί παραδοσιακοί χορευτικοί ρυθμοί*, (Վասիլիկի Տիրովոլա, Յունական աւանդական պարային կշռոյթներ), Աթէնք, Գութենբերգ, 2003, էջ 138:
- ³⁵ Igor Kuznetsov, *Odejda Armyan Ponta. Semiotika Materialnoy Kulturi*, (Պոնտոսի հայերի հագուստը. նիւթական մշակոյթի իմաստաբանություն), Վոստոչնայա Լիտերատուրա ՌԱՆ, Մոսկուա, 1995, էջ 188-191:
- ³⁶ Θανάσης Κωστάκης, *Το Μιστί της Καππαδοκίας*, (Թանասիս Կոստակիս, Կապադովկիայի Միստին), Հտր. 1, Աթէնք, Աթէնքի Ակադեմիա, 1977, էջ 165-170. նաեւ՝ Վերժինէ Սվազեան, *Պոլսահայ Բանահիւստիքին*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրոյթան Ինստիտուտ, 2000, էջ 275:
- ³⁷ Σαμουηλίδης, էջ 38:
- ³⁸ Պոնտական մշակոյթ եզրոյթը օգտագործելով հեղինակը նկատի ունի այդ տարածաշրջանի բոլոր էթնիկ հանրութիւնների մշակոյթը եւ ոչ միայն պոնտոսցի յոյներինը:

THE LAZ DANCE IN ARMENIAN AND GREEK CULTURES (SUMMARY)

NAIRA KILICHYAN
nkilichyan@gmail.com

One often comes across the name *Laz Bar* (Laz dance) in books dedicated to the 20th century Armenian culture.

The fact that the same name appears frequently in books dedicated to 20th century Greek culture has motivated the author to research the origins, name and performance of the dance, and to look for common ground and parallel versions.

The author finds that the Armenian and Greek versions of Laz dance have different names and steps.

Basing her conclusions on extensive research and observation, the author underlines the significance of an interesting cultural phenomenon, the synthesis of different dances or dance steps into a new or revised set of Pontic dances, popular in Asia Minor and in the Pontos area (south-eastern corner of the Black sea) as a typical expression of the region's culture. These include dances like Laz dance, Sera-Lazikon and Pitsak Oyin.

The author concludes that notwithstanding the unique aspects of the cultures of the various ethnic groups, a pan-Pontic culture emerged in the area, which was the result of inter-cultural influences and the mixing of various lifestyles. This mixing caused a transformation of the indigenous cultures into a hybrid Pan-Pontic culture. Furthermore, the author notes that intercultural influences went far beyond dances and well into outfits and clothing too.

ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԸ՝ ԻԲՐԵԻ ՄՇԱԿՈՅԹՆԵՐԻ ԵՐԿԽՕՍՈՒԹԵԱՆ, ՄԱՀՔԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՄԵԱՆ
tsimyan@googlegmail.com

ՄՈՒՏՔ

Ժամանակակից Թիֆլիսի մոզականությունը պայմանավորված է, կարծում ենք, նրանում տարբեր մշակույթների առկայությամբ:

Ընդհանրապես քաղաքի բազմադիմության եւ բազմաշերտության ձեւաւորման վրայ մեծ ազդեցություն է թողնում մշակութային «բազմաձայնությունը», երբ տարբեր մշակութային արժեքներ, սովորույթներ գտնուում են ներդաշնակ համակեցութեան միջավայրում: Թիֆլիսը, ըստ Երուսաղ Մարգարեանի՝ *«բոլոր արեւելեան հելլենիստական քաղաքների պէս դառնում է ցեղերի, էթնոսների, մշակույթների մի իրօրինակ ձուլման կաթսայ»*¹: Եթէ Մցխեթիան համարում էր քարթլիական քաղաք, ապա Թիֆլիսը *«իր ամբողջ պատմութեան ընթացքում ներքին բովանդակութեամբ վերագրային, ոչ-ներամիտի քաղաք էր...: Նրա դերը մեծանում էր այն պատմական ժամանակահատուածներում, երբ Վրաստանը համաշխարհային քաղաքակրթական գործընթացների մաս էր կազմում եւ հակառակը, ընկնում էր, երբ Քարթլին ներփակում էր «ինքն իր մէջ»՝ դառնալով ասիական դատարկ եւ ինքնաբաւ երկիր»*²: Պատմականօրէն, մինչ արաբական աշաւանքները, Թիֆլիսը միշտ եղել է տարբեր մշակույթների եւ կրօնների հատման միջավայր, որտեղ կողք կողքի էին գտնուում զրադաշտական, քրիստոնէական եւ տեղական մշակույթի արժեքները³:

Մեր յօդուածի նպատակն է հայկական խօսույթ (discourse) հիման վրայ ցոյց տալ բազմամշակութային միջավայրը հին Թիֆլիսում ԺԱ.-ԺԹ. դարերի ընթացքում: Այս նպատակի իրականացման համար ընտրել ենք հայ ուշ միջնադարի վերջին աշուղ-բանաստեղծ, բազմալեզու Սայեաթ-Նովային (1722-1795), Խաչատուր Աբովեանի (1809-1848) «Ակնարկ Թիֆլիսում Ապրող Հայերի Կեանքի Եւ Յատկապէս Նրանց Հարսանեկան Սովորութիւնների Մասին» (1840-41) խոհագրութիւնը եւ բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանի (1869-1923) եւ գրաքննադատ, հրապարակախօս Նիկոլ Աղբալեանի (1873-1947) յօդուածները:

Այս բնագրերը բացառիկ հնարաւորութիւն են տալիս վերակառուցելու հին Թիֆլիսը՝ իր առօրեայով, արեւելեան եւ արեւմտեան արժեքների արանքում⁴: Մեր հիմնական դրոյթն այն է, որ բազմալեզու, բազմամշակութային քաղաքները, տարածաշրջանները պարարտ հող են տրամադրում մշակույթների երկխօսութեան, որի հետեւանք է դառնում մշա-

կութային «պայթիւնը»՝ արուեստի եւ գրականութեան՝ որակային, յարա-
ցուցային, արժէքաբանական փոփոխութեան եւ զարգացման առումով:

ԺԸ. ԴԱՐԻ ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԸ. ՍՍՅԵԱԹ-ՆՈՎԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ՄՇԱԿՈՅԹՆԵՐԻ
ԽԱՉՄԵՐՈՒԿՈՒՄ

Սայեաթ-Նովան կոփում է հին Թիֆլիսի բազմալեզու միջավայրում,
տարածաշրջանի մշակոյթների բախման խաչմերուկում:

Նրա «Դաւթարի» հիման վրայ կատարուած ուսումնասիրութիւնները
ցոյց են տուել, որ նա *«առաւել գրագէտ է եղել վրացերէնում, հայերէնից ու
վրացերէնից բացի քաջ տիրապետել է քանաւոր աղբրեջաներէնին»*⁵: Բա-
ցի այդ գրել-կարդալ է իմացել պարսկերէնով եւ արաբերէնով, գուցէ նա-
եւ իսուել: Այսպէս են կարծում գիտնականները պարզապէս այն պատճա-
ռով, որ նրա ստեղծագործութիւններում հանդիպում են պարսկերէն ու ար-
աբերէն բառեր⁶: Նալբանդեանի կասկածը Սայեաթ-Նովայի՝ պարսկերէ-
նի իմացութեան մասին արդէն փարատել է Ռ. Աբրահամեանը: Սայեաթ-
Նովայի խաղերի բառապաշարի քննութեան հիմամբ Աբրահամեանը եզ-
րակացնում է, որ պարսկերէն *«գործնականապէս գիտէր, իսկ տեսակա-
նապէս հիմնաւոր կերպով չգիտէր»*⁷: Իսկ արդէն Արամ Ղանալանեանը
խաղերի հիման վրայ նկարագրում է Սայեաթ-Նովայի եւ պարսկական
մշակոյթի առնչութիւնները⁸, որտեղ մասնաւորապէս նշում է, որ Թիֆ-
լիսն է հնարաւորութիւն տալիս *«շփուել բազմազգ բնակչութեան տարբեր
շերտերի հետ»*⁹: Ինչպէս տեսնում ենք, դարձեալ միջավայրն է հարս-
տացնում Սայեաթ-Նովայի խաղերը՝ փոխառութիւնների դրսեւորումով:

Սուրէն Գայսարեանը «Սայեաթ-Նովա» յօդուածում ուշադրութիւն է
դարձնում մի կարեւոր հանգամանքի վրայ, ըստ որի՝ Սայեաթ-Նովայի
բանաստեղծութիւններում տողի առաջին մասը հայերէն է, միւսը՝ թուր-
քերէն. անգամ բանաստեղծութիւն կայ գրուած միաժամանակ չորս լեզու-
ով՝ հայերէն, վրացերէն, թուրքերէն եւ պարսկերէն¹⁰: Այս փաստը վկայում
է նաեւ, որ Հերակլ Բ.ի պալատը բազմալեզու միջավայր էր, եւ երգի
հասցեատէրերը ի վիճակի էին հասկանալու Սայեաթ-Նովայի ասելիքը:

Նկատենք, որ քանակապէս անհաւասար են խաղերը. 120 խաղ գրուել
է թուրքերէն, 70՝ վրացերէն եւ միայն 30 տարեկան հասակում Սայեաթ-
Նովան սկսում է գրել մայրենի լեզուով: Մեզ է հասել ընդամենը 30 հա-
յերէն խաղ: Խաղերի քանակային տարբերութիւնը հիմք չի տալիս դատո-
ղութիւններ անելու, լեզուները առաջնայինի եւ երկրորդականի բաժանե-
լու, քանի որ Սայեաթ-Նովայի «Դաւթար»ից, ըստ Սայեաթնովագէտ Մօ-
րուս Հասրաթեանի, սկզբից եւ վերջից էջեր են պակասում: Իսկ դա նշա-
նակում է, որ թուրքերէն եւ հայերէն խաղերի մի մասը մեզ պարզապէս չի
հասել: Իսկ ինչ վերաբերում է վրացերէնին, ապա Հասրաթեանը իրաւա-
ցի է, որ վրացերէն խաղերի քանակը պիտի էլ աւելի շատ լինէր, քանի որ

դրա համար ունեցել է առանձին «Դալթար», որը մեզ չի հասել¹¹: Չմոռանաք նաեւ, որ Սայեաթ-Նովայի կինը խաղերի մի մասն էլ այրել է: Այնպէս որ մեզ հասած խաղերի թուերը չեն կարող հիմք դառնալ որակային դատողութիւններ անելու համար:

Ինչ գործառնոյթ էին կատարում թուրքերէնը, վրացերէնը եւ հայերէնը: Թուրքերէնը աշուղների՝ մեջլիս դուրս գալու հիմնական լեզուն էր՝ նրանց *Հինգուա Ֆրանկան*, վրացերէնը՝ Սայեաթ-Նովայի անմիջական հաղորդակցման միջավայրի լեզուն: Եթէ թուրքերէն, վրացերէն լեզուները գործառնում էին «աշխատանքային», անմիջական միջավայրում¹², ապա հայերէնը պիտի լինէր նուազ կիրառական: Իսկ հայերէն խաղերը աչքի են ընկնում իրենց էլ՝ աւելի անմիջականութեամբ, ինչը պայմանաւորուած է հարազատ լեզուի գործօնով: Այս փաստը նշում են ոչ միայն հայ¹³ եւ վրացի Սայեաթնովագէտերը, օր.՝ Իոսի Գրիշաշվիլին. «Սայեաթ-Նովան [հայերէն խաղերում] երեւան է գալիս իր ողջ էութեամբ»¹⁴:

Բայց ամենակարեւորն այն է, որ Սայեաթ-Նովայի խաղերը մինչ այսօր հնչում են երեք լեզուներով էլ: Վրաց բանաստեղծ Սիմոն Զիքուանին Սայեաթ-Նովային նուիրուած իր «Ես Զաւակը Չեմ Սայեաթ-Նովայի» բանաստեղծութեան մեջ գրում է.

*«Երեք լեզուով է Սայեաթը երգել
Երեք ձայնով է նա սիրտս յուզում
Երեք ձայներն այս սրտի մէջ պահել,
Տասնհինգ ձայնով երգել եմ ուզում»*¹⁵:

Որտեղի՞ց գիտէր Սայեաթ-Նովան այդքան լեզուներ: Որոշ Սայեաթնովագէտներ¹⁶ գտնում են, որ 16-19 տարեկան հասակում (1738-1741ին) Սայեաթ-Նովային «մարդագող» լեզվաբանները առեւանգել են եւ վաճառքի հանել Թուրքիայում, ինչն էլ հիմք է հանդիսացել Սայեաթ-Նովայի դեգերումներին՝ դէպի «Հաբաշ եւ Հնդկաստան» (*«Տասինը տարիս լրացաւ՝ ման եկայ Հաբաշ ու Հնդկաստան»*)¹⁷: Նոյն կարծիքին ենք նաեւ մենք: Այս վարկածը ուզում ենք փաստարկել Աբովեանի մի դիտարկմամբ. «*Թիֆլիսը, որ գրեթէ աւազակային որջ է հանդիսացել լեզվաբանների եւ այլ հարեւան, մինչեւ այսօր էլ անկույտուրայական ժողովուրդների համար, որոնք տնօրինում էին նրա բախտն ըստ իրենց քմահաճոյքի...*»¹⁸: Հենց այդ «քմահաճ» գործողութեան արդիւնքում էլ սկսում է Սայեաթ-Նովայի գերութեան ողիսականը: Փաստօրէն, անձնական դժբախտութիւնը վերածւում է փորձի, գիտելիքի կուտակման եւ լեզուներ սովորելու տարիների:

Սայեաթ-Նովայի մեծութեան պատճառներից է այն, որ նրա լեզուների իմացութիւնը եւ դրանց երաժշտական եղանակների համադրումը Հերակլ Բ.ի պալատում հնարաւորութիւն են տալիս Սայեաթ-Նովային դուրս գալ վարպետութեան այլ մակարդակ՝ աշուղից վերածուել տարբեր մշակոյթները համադրող պոէտի: Այս առումով ուշագրաւ է Հենրիկ Բախ-

չինեանի դատողութիւնը. «Սայեաթ-Նովան, առաջինը լինելով, պարսկա-
յանգ բանաստեղծութիւնը փոխել է վրացերէնի՝ ստեղծելով վրացալեզու
աշուղական պոեզիա: ...Սայեաթ-Նովան վրացական պոեզիան դուրս բե-
րեց արքունիքից եւ մօտեցրեց, հասկանալի ու մատչելի դարձրեց ժողովր-
դին»¹⁹: Նոյնը կարելի է ասել նաեւ հայերէնի մասին. նա ընտրում է հայ-
կական հաղորդակցման անմիջական նշանագիրը՝ Թիֆլիսի բարբառը:

Սայեաթ-Նովայի նորարարութեան մասին կարելորում ենք «Կալմա-
սոբա» վրացական աղբիւրում պահպանուած իր իսկ գրառումը՝ «Ես կա-
րողանում էի սազ նուագել: Յօրինեցի վրացական երգեր՝ պարսկական
մեղեդիների նուագակցութեամբ: Դա ինձանից առաջ ոչ ոք չի արել: Երբ
Հերակլ թագաւորը մեզ՝ աշուղներին, մեջլիս հրաւիրեց, եւ ես երգեցի
վրացերէն պարսկական մեղեդայնութեամբ, նա ինձ խալաթ նուիրեց:
Դրանից յետոյ շատերը ուզեցին ընդօրինակել»²⁰: Հատուածը յստակ ցոյց է
տալիս, որ նա տարբեր մշակոյթների իմացութեան շնորհիւ կարողանում
է խաղալ մշակոյթների խաչմերուկում: Համադրում է վրացերէնը պարս-
կական մեղեդայնութեան հետ, ինչը մեծ նորարարութիւն էր:

Հին Թիֆլիսում տարբեր ազգերի երաժշտական մեղեդիների համադր-
ման մասին ուշագրաւ կարծիք է յայտնում Մարգարեանը. «Միայն Թիֆ-
լիսն է կարողանում ծնել նման բազմապիսի երաժշտի, ինչպիսին Սայ-
եաթ-Նովան է: ...Նրա արուեստում ներդաշնակօրէն համադրուեցին ա-
րեւելեան մուղաբազին, հայկական հոգեւոր երաժշտութիւնը եւ վրացա-
կան բազմաձայնութիւնը: Դրա շնորհիւ Թիֆլիսում ձեւաւորւում է որա-
կապէս նոր երաժշտութիւն՝ մէկ այլ մակարդակի բարձրացնելով արեւել-
եան երաժշտական արուեստը»²¹:

Գայսարեանը այս երեւոյթը դիտարկում է այլ տեսանկիւնից. «Մշու-
ղական արուեստը սկզբնական շրջանում գտնւում էր պարսկական ա-
ւանդոյթի ուժեղ ազդեցութեան տակ: ...Սայեաթ-Նովան իր հօգօր եւ բազ-
մաձեւ շնորհիւ միջոցով (ոչ միայն հայերի, այլ նաեւ վրացիների) ժողովր-
դական երգիչների արուեստը թեքում է դէպի ազգային»²²: Ինչպէս նկա-
տում ենք, այս կարծիքը համահունչ է Բախչինեանի տեսակէտին: Մաս-
նաւորեցնելով հնչեցուած կարծիքները՝ կարող ենք ասել, որ հայերէնի
պարագայում Սայեաթ-Նովան, հրաժարուելով գրաբարից եւ ընտրելով
թիֆլիսահայ բարբառը, իր արուեստը առաւելագոյնս մօտեցնում է իր եր-
գերի հասցէատէրերին²³: Նա կենդանի լեզուական նշանագրի ճիշտ ընտ-
րութեան շնորհիւ կարողանում է իր արուեստը անմիջականօրէն հաղոր-
դակից դարձնել 1750ականներին Թիֆլիսում բացարձակ մեծամասնու-
թիւն կազմող հայութեանը²⁴:

Նկատենք, որ Սայեաթ-Նովայի երգերը 1890ականների թիֆլիսահայ
քէֆ անող կանանց, սովորական խանութում քէֆչիների (որոնց սեղանին
«գինին էր դրած ու խարուածն առջենին»²⁵ երգեցնում են 70 տարեկան

ծերունու), ինչպես եւ հայ մտաւորականների քէֆի ուրախութեան զարդն էր:

Գրաքննադատ, հրապարակախօս Ադրալեանը իր «Սայեաթ-Նովայի Հետ» (1944) յօդուածում գրում է. «Մեր սիրելի Յովհ. Թումանեանը շատ էր սիրում այդ եղանակն ու երգը եւ ամէն անգամ, որ նրա սեղանին նստած խմում էինք Կախէթի գինին՝ ստիպում էր երգել այդ [*«Ղուն Էն Գլխէն Բ-մաստուն Բս»*] երգը»²⁶: Այս փաստը հաստատում է նաեւ Աւետիք Բսահակեանը. «...մեր բոլոր խնջոյքներում երգում էինք նրա (*Սայեաթ-Նովայի - Տ.Ս.*) տաղերը, որոնք գրեթէ մոռացուած էին: Վստահ կարող ենք պարծենալ, որ մենք (*«Վերնատան»* պարապմունքների մասնակիցները - Տ.Ս.) վերակենդանացրեցինք նրան, տարածեցինք նրա համբաւը եւ արծարծեցինք նրա երգերը»²⁷:

Համաժողովրդական սերը երեւում է նաեւ 1914 Մայիսի 15ին՝ շիրմաքարի բացման ժամանակ, երբ տարբեր ազգերի Սայեաթնովասեր թիֆլիսաբնակներն ուղեւորում են նրա գերեզման: Շատերի կրծքներին էր Սայեաթ-Նովայի սիրած ծաղիկը՝ կարմիր վարդը²⁸: Նոյն իրողութեան մասին կարդում ենք նաեւ Հասրաթեանի յօդուածում, որ «*Թիֆլիսի* բոլոր լեզուներով խօսող բազմահազար *բնակիչներ, համքարներն իրենց դրօշակներով, հայկական դպրոցի աշակերտներ, բանուորներ, ծառայողներ, գիտնականներ, գրողներ եւ արուեստի գործիչներ, իւրաքանչիւրի կրծքին մի կարմիր վարդ (ընդգծումը հեղինակինն է - Տ.Ս.), որպէս երգչի սիրոյ սիմվոլը՝ այդ օրուայ խորհրդանշանը, շարժում են դէպի Կաթողիկէ եկեղեցին...*»²⁹: Այս երկու մէջբերումները լաւագոյնս ցոյց են տալիս Սայեաթ-Նովայի վերագգային լինելը³⁰, այլ մշակոյթներին պատկանելու իրողութիւնը:

Մշակութային սահքը երեւում է ոչ միայն խօսքային (բանաստեղծական), երաժշտական (մեղեդիներ) եւ այլ, նաեւ՝ գործիքային մակարդակում: Սայեաթ-Նովան նուագում էր հիմնականում քամանչա (Յունաստան, Մերձաւոր Արեւելք, Հարաւային Կովկաս), սազ (Մերձաւոր Արեւելք, Հարաւային Կովկաս), չոնգուրի (վրաց-աջարական): Գործիքների աշխարհագրական ընդգրկումը արդէն իսկ խօսում է, թէ Սայեաթ-Նովան ի՛նչ մշակոյթների էր անուղղակի հաղորդակից³¹:

Վերը ասուածից կարող ենք եզրակացնել, որ թիֆլիսեան միջավայրը եւ Հերակլ Բ.ի պալատական միջավայրը Սայեաթ-Նովայի համար ապահովում են ոչ միայն լեզուական բազմազանութիւն հիմնանշանակային (denotative) մակարդակում (իբրեւ առաջնային մոդելաւորող համակարգ), այլ նաեւ՝ մակաբերական (connotative): Այսինքն՝ լեզուն հիմք է դառնում Սայեաթ-Նովայի համար այլ նշանային համակարգեր ներթափանցելու, պարսկական, թուրքական, վրացական, հայկական մշակոյթների խաչմերուկում ապրելու, ստեղծագործելու ու համադրելու: Ինչպէս նկատում

ենք, լեզուական ու մշակութային սահքի միջավայրում՝ արեւմտեան (քրիստոնէական) եւ արեւելեան (մահմեդական) մշակոյթների արանքում, ստեղծում է Սայեաթ-Նովայի նոր որակի արուեստը, գրականութիւնը, աշուղից բանաստեղծ դառնալը: Բացի այդ՝ լեզուական հիմնանշանակ եւ մշակութային մակաբերական համակարգերի արանքում է ձեւաւորում նրա նոր մակաբերական լեզուն, երբ արեւելեան անանձնական աշուղականին գալիս է փոխարինելու նրա անձնական պոեզիան:

Ըստ Մարգարեանի՝ նման բազմալեզւութիւնը առկայ էր Թիֆլիսում իր սկզբնաւորման առաջին օրերից մինչեւ 1920-30ականները: *«Թիֆլիսը, - գրում է պատմաբանը, - սինկրետիստական քաղաք էր իր սինկրետիկ մշակոյթով եւ սինկրետիկ լեզուով, որը նրան դարձնում էր անկրկնելի եւ աշխարհի ոչ մի քաղաքի չնմանտող: Հելլենիստական քաղաքների բնակչութեան պէս, Թիֆլիսի բնակչութիւնը բազմազգ ու բազմալեզու էր: Թիֆլիսեցիների մեծ մասը խօսում էր վրացերէն, հայերէն, թուրքերէն, իսկ 19րդ դարից սկսած նաեւ ռուսերէն: Սակայն դրանցից ոչ մի լեզու գոյութիւն չունէր եւ չէր էլ կարող գոյութիւն ունենալ մաքուր վիճակում»*³²: Ինչպէս նկատում ենք, պատմաբանը անուղղակի կերպով մատնանշում է փոխազդեցութեան մասին, երբ ոչ մի լեզու չի դրսեւորում իր մաքուր բառապաշարային, քերականական, շարակարգային մակարդակներով: Եւ հենց սրանում էր թիֆլիսեան բազմալեզու միջավայրի համն ու հոտը: Մարգարեանը նկատում է, որ քաղաքային *կոյնէն*, որը հայերէնի, վրացերէնի, թուրքերէնի, պարսկերէնի եւ ռուսերէնի խառնուրդ էր, դրսեւորում էր հիմնականում մէկ այլ սահքի միջավայրում՝ շուկայում³³: Ադասի Այվազեանը իր «Թիֆլիսի Յուդանակները» պատմութեան հերոս Գրիգորի միջոցով թողել է մեզ քաղաքային *կոյնէն*ի փայլուն օրինակներ՝ գրուած Շայթան Բազարի ցուցանակի վրայ. *«Բարեւ, կաջօ, մարդ-օրմին. Добра человек»* (բարի մարդ - Տ.Ս.) կամ *«Ходи по нашим (հետեւիր ցուցանակին - Տ.Ս.)»*: Այս օրինակներով Այվազեանը թաքնուած կերպով ծաղրում է տեղաբնակների ռուսերէն չիմացութիւնը: Իսկ լեզուների հանդիպումը պայմանաւորուած է թիֆլիսեան միջավայրում լեզուի շաղախուած կիրառութեամբ: Սա հայերէնի-վրացերէնի-ռուսերէնի «հանդիպման» գրութիւն է:

Բազմալեզւութիւնը բազմամշակութային միջավայրի համար պարարտ հող է ստեղծում մշակոյթի զարգացման, մշակութային «պայթիւնների» համար: Նմանատիպ «պայթիւնային» միջավայր էր Աւստրո-Հունգարիան, Հաբսբուրգեան Կայսրութեան տարածքը: Ֆրանց Կաֆկան հենց այս միջավայրի ծնունդ էր, որը գտնւում էր միքանի ազգերի (չէխ, գերմանացի եւ չէխերէն կամ գերմաներէն խօսող հրեաներ), երկու լեզուների (չէխերէն, գերմաներէն) եւ նուազագոյնը երեք մշակոյթների (չէխական, գերմանական, հրեական) արանքում: Այլ խօսքով՝ երկու հիմնաշնանակ

ու նուագագոյնը երեք մակաբերական նշանային համակարգերի միջավայրում: Այս ամենին գումարում են ինքնութեան որոնման խնդիրը³⁴, քաղաքական, ընտանեկան, միջանձնային խնդիրները, որոնց արդիւնքում էլ է՝ աւելի են սրում նրա ստեղծագործութիւններում արծարծուող խնդիրները: Այս ամենի հետեւանքով էլ նրա շարակարգը, պատումի ձեւը յարացոյցային նշանակութիւն է ստանում Ի. դարի գրականութեան մէջ: Այսպիսով կարելի է եզրակացնել, որ բազմալեզու հաղորդակցական միջավայրը հիմք է դառնում մշակոյթների երկխօսութեան, համադրման համար: Այժմ տեսնենք, թէ Սայեաթ-Նովայի՝ պարսկական սրից ընկնելուց (1795)՝ 45 տարի անց, ինչպիսի տեսք ունէր Թիֆլիսը:

ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԸ ԱԲՈՎԵԱՆԻ ԱՉՔԵՐՈՎ

Գերմաներէնով գրուած Աբովեանի «Ակնարկ Թիֆլիսում Ապրող Հայերի Կեանքի Եւ Յատկապէս Նրանց Հարսանեկան Սովորութիւնների Մասին» գրութիւնը նոյնպէս հետաքրքրական է այն առումով, որ այստեղ Թիֆլիսը նորից հանդէս է գալիս իբրեւ մշակոյթների, Արեւելքի եւ Արեւմուտքի արժէքների խաչմերուկ, արեւելեան եւ արեւմտեան արտադրանքների հանդիպման միջավայր: Աբովեանը մինչեւ իր բուն նիւթին՝ հայերի ամուսնութեան բարքերին անդրադառնալը, նկարագրում է 1830-40ականների Թիֆլիսի համայնական պատկերը (դպրոց, եկեղեցի), քաղաքային տարածքը, ժամանցային ենթակառուցուածքը (բիլիարդանոց, զարեջրանոց, ակումբ են.):

Ա. Քաղաքային Տարածք

Աբովեանը յստակ մի քանի մանրամասներով նշում է, թէ ինչպէս է հին Թիֆլիսը բարեփոխուում հայկական «*բարենիտ, իմաստուն կառավարութեան*» ջանքերի շնորհիւ ու «*անընդհատ բարգաւաճելով հնարարութիւն է ստեղծում յօգուտ այդ երկրի*»³⁵:

Քաղաքային կառավարութիւնը «կարճ ժամանակի ընթացքում» քաղաքային տարածքը «աղբակոյտից» վերածում է նոր որակային միջավայրի: Աբովեանի համար քաղաքային տարածքի չափորոշիչներ են դառնում «կանոնաւոր փողոցները», երկու կողմերով սարքուած մայրերը, ինչի շնորհիւ քաղաքացին կարող էր հանգիստ խուսափել «*զարհուրելի ցեխից, որը յաճախ ճահճանման գոյանում է անձրեւային օրերին կաւահողի պատճառով*»³⁶:

Ըստ էութեան Աբովեանը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս է անմշակ բնութիւնը մարդու աշխատանքի շնորհիւ վերածում քաղաքային միջավայրի: Ասումա՞ծը փաստարկենք հետեւեալ հատուածով. «*Լեռնագագաթները եւ բարձունքները հարթում են, այգիներն ու հովիտները վերացում եւ նրանց տեղ հանդէս են գալիս կանոնաւոր փողոցներ, զեղեցիկ, եւրոպական շինարարական ճաշակով կառուցուած փառահեղ շէնքեր, որոնք ի-*

րենց արտաքին շքեղութեամբ եւ ներքին յարմարութիւններով գրեթէ ետ չեն մնում եւրոպական տներին»³⁷։ Վերը նկարագրուածից կարող ենք եզրակացնել, որ Աբովեանը թաքնուած կերպով բնութեան (լեռնագագաթներ, բարձունքներ, այգիներ, հովիտներ, ցեխ) եւ քաղաքային մանրամասների (փողոց, սալարկուած մայրեր, շէնքեր) հակադրման շնորհիւ նշում է հայկական քաղաքային կառավարութեան շնորհիւ Թիֆլիսին եւրոպական քաղաքի տեսք հաղորդելու փաստը։

Իսկ ինչպիսի՞ն էր Թիֆլիսը նախքան «իմաստուն կառավարութեան» ի յայտ գալը։ Ըստ Աբովեանի՝ մօտաւորապէս տասը տարի առաջ՝ 1830ին, Թիֆլիսը «աւագակային որջ էր... լեզգիներին եւ այլ հարեւան, մինչեւ այսօր էլ անկուլտուրայական ժողովուրդների համար, որոնք տնօրինում էին նրա բախտն ըստ իրենց քմահաճոյքի», բայց արդէն մարդու ստեղծագործ աշխատանքով բնութեան տարածքը մշակելու շնորհիւ, այն դառնում է քաղաք, որն արդէն «կարող էր եւրոպական քաղաքների շարքը դասուել»³⁸։

Նկատենք, որ քաղաքը Քաղաք է դառնում այլ ժամանցային ենթակառուցուածքների շնորհիւ։

Բ. Ժամանցային Եւ Իջեւանային Ենթակառուցուածքներ

Աբովեանը ուշագրաւ տեղեկութիւն է յայտնում Թիֆլիսում ապրող գերմանացիների մասին։ Թիֆլիսի բիլիարդանոցի եւ գարեջրատների «տէրերը բացառապէս գերմանացիներ են, ոմանք՝ տեղիս կոլոնիստներից (գաղութարար – S.U.), ոմանք էլ՝ եկուոր գերմանացիներից, որոնք, ըստ երեւոյթին, լինելով հասարակութեան անպէտք անդամ իրենց հայրենիքում, այստեղ են եկել բախտ փորձելու, որը, սակայն, յաճախ դաւաճանում է նրանց, որովհետեւ նրանք դժբախտաբար չափազանց անզգուշ կերպով են նուիրում Կախէթի գինու վայելքին»³⁹։ Յատկապէս եկուոր գերմանացիների առիթով Աբովեանի միտքը, կարծում ենք, հիմնաւորուած չէ, քանի որ պատահական գերմանացին դժուար թէ կարողանար յայտնուել ցարական Ռուսաստանի տարածքում։

Ինչպէ՞ս են գաղութարար գերմանացիները յայտնուում Հարաւային Կովկասում։

Վիրտենբերգցիները Թիֆլիս եւ նրա յարակից տարածքներում են յայտնուում իրենց ոչ-ուրախ կեանքից։ Վիրտենբերգցիների հայրենիքից հեռացումը պայմանաւորուած էր նապոլէոնեան զօրքի ջարդից յետոյ, զիւղացիների եւ արհեստավորների տնտեսական վիճակի ծանրութեամբ։ Դրան գումարած վերջին տարիների ցածր բերքատուութիւնը՝ վատ եղանակով պայմանաւորուած։ Բացի այդ՝ 1816ին այնպիսի սով էր, որ մարդիկ սոսինձ էին ուտում, խխունջ, ծառերի արմատներ, խոտ եւն.⁴⁰։

Ֆրիդրիխ Վիլհելմ թագաւորի մահուանից յետոյ (1861) սկսում է գահակալել Վիլհելմ Ա.ը (1861-1888), որը բացում է թագաւորութեան սահ-

մանները: Բազմաթիւ գաղթականներ իրենց ընտանիքներով մեկնում են ԱՄՆ եւ Ռուսաստան՝ Նովոռոսիսկի տարածքում վերաբնակություն համար: Սակայն, Հարաւային Կովկասի նահանգապետ, գեներալ Ա.Պ. Երմոլովը (1777-1861) մեծ դժուարութեամբ, 1817-1818 թթ. նրանց բնակեցնում է Հարաւային Կովկասում «երոպական քաղաքակրթութեան» շունչ բերելու համար, որ սովորեցնեն տեղացիներին նաեւ գիւղատնտեսական հմտութիւններ⁴¹: Գերմանացիները իրենց հմտութիւնները ցոյց են տալիս Թիֆլիսում: Աբովեանը գրում է, որ բոլոր գաղթական գերմանացի ատաղձագործները, դարբինները, դերձակները, վարսաւիրները, ժամագործները «դժբախտաբար շատ շուտ սովորել են իրենց ապրանքները չափազանց թանկ գնով վաճառել»⁴²: Ասուածը հիմք է տալիս պնդելու, որ նրանց առաջարկած ծառայութիւնները մրցունակ էին: Յայտնի է՝ եթէ ապրանքը պահանջուած է, ուրեմն այն մրցունակ է, որակն էլ բարձր:

Թիֆլիսում հնարաւոր էր յաճախել ազնուականների ակումբ, որտեղ «կարելի էր զանազան լեզուներով լրագրեր կարդալ...»⁴³: Ի դէպ, հետաքրքիրն այն էր, որ խնջոյքների ժամանակ կարելի էր զգալ «սիգարների եւ բալէնու ծխամորճի ծուխը»⁴⁴: Բազմալեզու թերթերի բազմազանութիւնը վկայում էր բազմալեզու Թիֆլիսի բնակչութեան մասին, որը հաղորդակից էր նաեւ եւրոպական կենցաղի մանրամասներին (սիգարներ), ինչը խօսում է առեւտրային սերտ կապերի մասին: Հենց այս կապերի առկայութեան պարագայում էլ քարանսարայները, հիւրանոցները հեշտացնում էին առեւտրականների կացութիւնը Թիֆլիսում: Փաստօրէն, 1840ականներին Թիֆլիսի բնակչութեան լուսաւորութեան եւ եւրոպականացման գործում մեծ դեր են խաղում ռուսները, գաղութարար գերմանացիները եւ քաղաքին եւրոպական տեսք տուող Թիֆլիս քաղաքի հայ կառավարիչները:

Գ. Թիֆլիսի կրթօջախները

Ըստ Աբովեանի՝ Թիֆլիսի ամենալաւ կրթօջախները ռուսական էին: Օրինակ՝ գիմնազիայում տասնչորս ուսուցիչներով 300 աշակերտի տալիս էին հիմնաւոր կրթութիւն՝ սովորեցնելով ռուսերէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն, հայերէն, վրացերէն, թուրքերէն, պարսկերէն: Ռուսական հոգեւոր ճեմարանները եւս աչքի էին ընկնում կրթական որակով: Եթէ ռուսականում ապագայ հոգեւորականներին սովորեցնում էին «բացի ռուսերէնից եւ վրացերէնից նաեւ թուրքերէն, լատիներէն, օսերէն ու յունարէն», ապա «հայկականում դժբախտաբար ոչինչ չեն սովորում, բացի փոքր ինչ ռուսերէնից, հայերէնից...»⁴⁵: Դասաւանդուող լեզուներից կարելի էր արդէն հասկանալ, թէ ինչպիսի մարտավարութիւն ունէին ռուս ուղղափառ եկեղեցին եւ հայ եկեղեցին, որը լուրջ բարեփոխումների կարիք ունէր: Վերջինս նախեւառաջ պէտք է հրաժարուէր կրօնաբոյր/հնաւանդ կրթական սկզբունքներից եւ անցում կատարէր աշխարհիկի: Այլ խօսքով՝

լուսաւորութեան գաղափարները դեռ չէին հասել հայկական կրթօջախներ:

Դ. Թիֆլիսի կրօնական Բազմազանութիւնը

Մշակութային, կրօնական սահմանի միջավայրի հետեւանք կարելի է համարել նաեւ Թիֆլիսում խոյացող եկեղեցիների բարձր գմբէթները: «6-7-ը ռուս-վրացական են, - գրում է Աբովեանը, - 8-ը հայկական, մէկը կաթոլիկական, մէկը մահմեդական, եւ որոնք կարծես մրցութեան մէջ են մտել առաջնութիւն ձեռք բերելու համար»⁴⁶: Ըստ Աբովեանի՝ 1840ականների Թիֆլիսում կրօնական մրցոյթում ամենաառաջատարը ռուսական եկեղեցին էր, քանի որ «ամէնից շատ հոգ էր տանում իրեն յանձնուած հօտի կրթութեան մասին, իսկ միւսները դեռեւս սպասում են աւելի լաւ ապագայի»⁴⁷: Լուսաւորութեան գաղափարների կրող Աբովեանը, բնական է, պէտք է բարձր գնահատէր ռուսական եկեղեցու գործունէութիւնը:

Ե. Եւրոպական եւ արեւելեան տարրերի անհամադրելի համակեցութիւնը (հագուստ, երաժշտութիւն)

Աբովեանը նկատում է, որ արեւմտեան եւ արեւելեան մշակոյթների հանդիպման արդիւնքում մարդիկ ի վիճակի չէին տարբեր մշակոյթների հագուստները «խօսեցնելու»⁴⁸: Օրինակ, ծիծաղելի է նրա համար, երբ «Ֆրանսիական թասակի տակ տեսնի իսկական վրացական հագուստ, կամ թէ միւսին տեսնի զբօսնելիս վրացական գլխարկով եւ եւրոպական վերարկով, կամ թէ մի տղամարդու պատահի՝ գլխարկը պարսկական, փողկապը եւրոպական, իսկ միւս զգեստները՝ տեղական տարազով, եւ այդ բոլորը իրենից կը ներկայացնի խայտաբղետ հակադրութիւն»⁴⁹: Անհամադրելի համադրումը Աբովեանը նկատում է նաեւ կահոյքի դէպքում եւ ընդհանրապէս ներքնամասում:

Թիֆլիսում համադրում է նաեւ անհամադրելի երաժշտութիւնը: Օրինակ, «որեւէ պարահանդէսի կամ հասարակական խրախճանքի ժամանակ» կարելի էր լսել միաժամանակ զինուորական երաժշտութիւնը եւ երգեհոնիկը՝ իր կանոնաւոր հնչիւններով, «աղմկոտ, ականջ ծակող ոռնոցը» եւ մազուրկան, ֆրանսիական կադրիլը եւ «լեզգինկայի զարհուրելի մոլեգին աղմուկը»⁵⁰:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ 1830-1840ականների Թիֆլիսը իր կառուցուածքով, կանոնաւոր փողոցներով, ժամանցային ենթակառուցուածքով, եւրոպական տարրերով քաղաքի տեսք ունէր, որտեղ գերակշռողը կրօնական բազմազանութիւնն էր: Բայց սրան կից՝ հին Թիֆլիսը չհամադրուած երաժշտութեան, հագուստի միջավայր էր: Սա էլ ինքնին յուշում է, որ քաղաքային բնակչութեան մտածողութիւնը դեռ պատրաստ չէր հրաժարուել հնից, նորն էլ ի վիճակի չէր ճաշակով համադրելու: Անճաշակութիւնը երեւում էր հագուկապի մէջ (շարակարգային մակարդակ): Հետեւաբար նրա գիտակցութեան մէջ դեռեւս տարրորոշուած ու

խառնուած էին տարբեր ազգերի հագուստները, ոճերը (յարացոյցային մակարդակ):

ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԻ ԽՐԱԽՃԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅԻՆ ԸՍՏ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ ԵՒ ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ

Հին Թիֆլիսը, ըստ Թումանեանի, այսպիսին էր. «*Էն մի առանձին, իւրատեսակ աշխարհ էր, որի մէջ եկել, միացել էին կովկասեան ժողովուրդներն ամենքն իրենց առանձնայատուկ կեանքով ու երանգով եւ յորինել էին ազգերի մի վերին աստիճանի գրաւիչ ու հետաքրքրական խառնուրդ ու կեանք: Եւ որովհետեւ էդ կեանքին տոն տուողը վրացական անհոգ ու զուարթ ոգին էր, էդ պատճառով էլ հին Թիֆլիսը իրարով խորթ տարրերի էթնոգրաֆիական մի ժողովածու չէր հանդիսանում, այլ մի ուրախ հարսանքատուն, ուր հրաւիրուած էին Կովկասի բոլոր ազգերն ու ցեղերը - քէֆ քաշելու»⁵¹:*

Այս հատուածը կարելոք է մեզ համար նրանով, որ հին Թիֆլիսը՝ ա. տարբեր արժեքաբանական համակարգերի տարածք էր: Այս խնդրին Թումանեանը անուղղակի կերպով անդրադառնում է նաեւ իր «Սայեաթ-Նովայի Երգերի Բնաւորութիւնը» (1913) յօդուածում. «*Թիֆլիսը, - գրում է նա, - Կովկասի լեռների անցքի առջեւ տարածուած մեծ հանգույցն է եղել հին ժամանակներից, նրա մէջ եկել, խառնուել, միացել էին Արեւելքի զանազան ժողովուրդները իրենց բարբառներով, կրօններով, փիլիսոփայութիւններով ու ազգային ստեղծագործութիւններով ու ստեղծել էին մի ինքնատիպ քաղաք, որի վրայ հիմնում էր ամբողջ Փոքր Ասիան եւ Մերձաւոր Արեւելքը»⁵²: Նման բնութագրումը վկայում է, որ Թիֆլիսը մի իւրօրինակ «եռացող կաթսայ էր» դառնում տարբեր ազգերի, մշակոյթների արժեքների բախման, երկխօսութեան առումով⁵³:*

Այս նոյն գաղափարը փաստարկելի է նաեւ Աղբալեանի դիտարկումով: Նա Թիֆլիսում հայերի երկլեզուութեան մասին իր «Սայեաթ-Նովայի Հետ» յօդուածում (1944) գրում է, որ «*հայերը մայրենի լեզուի պէս գիտէին վրացերէն եւ հայ ու վրացի շատ մտերիմ էին»⁵⁴*: Անգամ ընդհանուր էին որոշ սրբատեղիներ, օր.՝ Թելեթիի, Ծղնեթիի եւ Շահնաբադիի եկեղեցիները «*տօնական օրերին հայ ու վրացի ուխտաւորներով լիքն էին*», *անգամ «Վարդան Մամիկոնեանի դստեր՝ Շուշանիկի գերեզմանը... հաւասարապէս հայի ու վրացու պաշտամունքի առարկան էր. միեւնոյն հոյակապ եկեղեցու մէջ հայ ու վրացի պաշտօն էին մատուցում հերթով»⁵⁵*: Սա վկայում է հայ-վրացական կրօնական հանդուրժողութեան մասին, ինչը հնարաւորութիւն էր տալիս հերթափոխով պատարագ մատուցելուն: Անգամ կրօնական տարածքում՝ եկեղեցում էր «*իշխում*» լեզուական սահքը:

Բ. Հին Թիֆլիսը «*մի ուրախ հարսանքատուն...*» էր, որտեղ համերաշխ կերպով հատում են կովկասեան «*ազգերն ու ցեղերը*»՝ քէֆ անելու: Ըստ

Թումանյանի՝ դրան «տոն տուողը վրացական անհոգ ու գուարթ ոգին» է⁵⁶: Հետաքրքրական է, որ 1913ին «Երկու Մեծ Թիֆլիսեցիները» յօդուածում արտայայտած այս միտքը գրեթէ նոյնութեամբ կրկնում է Թումանյանը 1920ին գրած «Վրաց Բանաստեղծութիւնը» յօդուածում. «Հին Թիֆլիսը, Սայեաթ-Նովայի նման, թէեւ սինթէզ է արեւելեան շատ ժողովուրդների կեանքի եւ հոգեւոր հզօրութեան, այնուամենայնիւ, գերազանցօրէն կրում է վրացական ոգի»⁵⁷: Ինչպէս նկատում ենք, հին Թիֆլիսում ըստ Թումանյանի թելադրողը «վրացական ոգին էր», մինչդեռ ժողովրդագրական առումով հայերը միշտ շատ են եղել հին Թիֆլիսում:

Նոյն այս միտքը այլ մանրամասնութիւններով կարողում ենք «Երկու Մեծ Թիֆլիսեցիները» յօդուածում, որտեղ Թումանյանը գրում է Թիֆլիսից ստացած իր առաջին տպաւորութիւնների մասին: Երբ առաջին անգամ իր հայրենի օրրանից՝ Դսեղից, 1883ին գալիս է Թիֆլիս, ապա Թիֆլիսը բացում է իբրեւ «մի հսկայական հարսանքատուն: Ջուռնա, դիոլ, դայիրա, նադարա, ծափ-ծիծաղ, պար, երգ... Էն էլ ոչ թէ տներում, այլ դուրսը, դռներին, կտուրներին: ... Կիրակի ու տօն օրերը հօ - գլուխ բեր, որ դիմանայ: Ջուգուած, զարդարուած շրջիկում ու զրնգում էր ամբողջ քաղաքը»⁵⁸: Ինչպէս նկատում ենք՝ քէֆը, ուրախութիւնը չի մնում անհատի տան սահմաններում, այլ դուրս է գալիս ընկերային տարածք⁵⁹: Սա քէֆ է, որի ուղղակի եւ անուղղակի մասնակիցը կարող է դառնալ հարեւանը, անցորդը: Սա մի ոչ-ներամիտփ մարդու քէֆն է: Մարգարեանը գրում է, որ Թիֆլիսի տղամարդիկ «մեծամասամբ տանը չէին անցկացնում իրենց ժամանակը: Բացի իրենց առեւտրային կրպակներից, խանութներից, շատ էին ժամանակ ծախսում փողոցներում, հրապարակներում, բաղնիքներում, պանդոկներում (իսկական թիֆլիսեցին չի ուտում միայնակ, անգամ տանը)»⁶⁰: Քէֆ անելու նման կերպը տիպիկ արեւելեան է: Եւրոպականի պարագայում «գուռնան, դիոլը, ծափ-ծիծաղը, պարը, երգը» ձայնը կարող էր խանգարել ուրիշի քունը, անդորրը: Նման քէֆը անհատի անձնական տարածքի գրաւում է, եւրոպական ընկերային յարաբերութիւնների արժեհամակարգում:

Հետաքրքրական է, որ Թիֆլիսի նոյն խրախճանական միջավայրի մասին է խօսում Աղբալեանը իր «Սայեաթ-Նովայի Հետ» յօդուածում. «Վրացին ուրախ եւ անհոգ ժողովուրդ էր. երկրի հին տէրերն էին: Հայերը նրանց մէջ ապրելով նրանց պէս դարձած էին ուրախ եւ սրտաբաց: Խնջոյքն ու քէֆը սովորական էր, իսկ ուրախ հաւաքոյթները թաղերի մէջ, երեկոյեան մօտ, երբ տան գործն ու աշխատանքը վերջացած էին, մի բնական պահանջ էր կարծես»⁶¹:

Աղբալեանի այս յօդուածը բացառիկ է այն իմաստով, որ մանրամասն նկարագրում է, թէ ինչպէս էին քէֆ անում կանայք եւ տղամարդիկ: Աղջիկները սովորաբար մէկի տան բակում էին հաւաքւում՝ «դափի ներդաշ-

նակ հարուածով եւ բերանի եղանակումով սկսում էին պար գալ երկար, սրախօսելով ու քրքջալով, միջահասակ կանայք տան դռներին նստած խմբովին բամբասում էին կամ կատակում եւ անվերջ ու սրտանց ծիծաղում: Երբեմն աղջիկներից մէկն ու մէկը դուրս էր գալիս ու սրանց քաշում ներս եւ ստիպում, որ պարեն: Աղմուկն ու ծիծաղը բռնում էր տուն ու երդիկ»⁶²: Մէջբերուած հատուածը վկայում է, որ տարբեր էին նաեւ կանանց տարիքային խմբերի հետաքրքրութիւնները, բայց պարը միաւորում է «միջին տարիքի» կանանց երիտասարդ սերնդի հետ:

Իսկ ի՞նչ երաժշտութիւն էին լսում թիֆլիսաբնակ հայ կանայք: Թիֆլիսի Հաւլարար թաղամասում ապրող քոռ Մայուն էին կանչում, որ քամանչա էր նուագում եւ «հաճելի ձայնով» վրացերէն ու հայերէն երգում, շատ յաճախ էլ ձայնակցում էին նրան, որից յետոյ «դափն առնում եւ սկսում պարի եղանակ եւ պարում մեծ եռանդով ու սրտանց. երեւում էր նաեւ հոգեպահուստ օղի կամ գինի, որ խմում էին իրար կենաց՝ սրախօսելով ու երբեմն չարախօսելով, բայց անցած-գնացածի մասին եւ ճրագները վառելուն մօտ ցրում տները, զործից դարձող իրենց ամուսիններին դիմաւորելու»⁶³: Մէջբերուած հատուածը յստակ ցոյց է տալիս, թէ ասանդական կինը ինչպէս է կազմակերպում իր իսկ խրախճանքը: Այսպիսի միջավայրում գրեթէ չկար տղամարդ: Կանանց խրախճանքին մասնակից էր երգիչ «քոռ Մային», որն իր տեսողութեան բացակայութեան պատճառով կանանց համար անվտանգ էր, ի վիճակի չէր կանանց գննելու: Անվտանգ էին նաեւ վեց-եօթ տարեկան տղայ երեխաները, որոնք «մարդահաշիւ» չէին կամ աւելի ճիշտ տղամարդահաշիւ չէին: Հենց այստեղ էլ փոքրիկ Նիկոլը լսում ու մտապահում էր Սայեաթ-Նովայի երգերը⁶⁴:

Նոյն կերպ էին քէֆ անում նաեւ տղամարդիկ: Աղբալեանի հայրը, ինչպէս ինքն է ասում «քէֆ սիրող արհեստաւոր էր, սիրում էր լաւ խմել ու խաղ կանչել, սովորաբար, թաթար բայաթիներ, մանաւանդ երբ իր ազգականները գալիս էին գիւղից: Տունը դառնում էր մի հարսանքատուն, գինին հոսում էր, խորովածի շամփուրները լիքը գալիս, դատարկ դուրս էին գնում, դուրս ու ներսի մարդը չէր տարբերում (շեշտադրումը մերն է - Տ.Ս.), ամէնքին գինի եւ տաք միս էին հրամցնում եւ սուր խօսքը, կատակն ու տրտում բայաթին յաջորդում էին իրար: Գինուց ու երգից աչքս փակւում էր եւ լուսադէմին աչքս բանալով՝ տեսնում էի դեռ սուփրան գցած եւ խմողների կատարը տաք»⁶⁵: Ինչպէս տեսնում ենք, նոյն խնճոյքային միջավայրն էր նաեւ տղամարդու կազմակերպած քէֆին, որին, ի տարբերութիւն կանանց խնջոյքների, դրսից կարող էին մասնակցել ոչ միայն արեւակցական բարեկամները, այլ նաեւ օտար բարեկամները («դուրս ու ներսի մարդը չէր տարբերում»):

Վերը նկարագրուածից կարելի է եզրակացնել, որ հին Թիֆլիսը ապրում էր իր ներքին տրամաբանութեամբ: Եւ հետաքրքրական է, որ Թու-

մանեանը հին Թիֆլիսը դիտում է իբրեւ ինքնաբաւ քաղաք. «*մի առանձին ինքնուրոյն աշխարհք ու զուարթ կեանք էր ներկայացնում իր համով հոտով, լեզուով ու աղաթով, աղ ու հացով, նիստ ու կացով*»⁶⁶, որտեղ մեծ դեր էր խաղում կախեթական գինին: Բացսիրտ քէֆը չէր կարող կայանալ առանց գինու եւ նրա ազդեցութեան: Հին Թիֆլիսում գինին ձեւաւորում է անձնական ուրախութիւնը՝ հանրութեանը ի ցոյց դնելու եւ միասնեանը ել իր սեփական քէֆին համամասնակից դարձնելու առումով: Թիֆլիսեան միջավայրում գինու շնորհիւ ձեւաւորում էր կարճաժամկէտ «մենքը»:

Զուռնա-դիոլի, ուրախ, պար եկող թիֆլիսեցիների, «գժի նման» հին Թիֆլիսը՝ ըստ Թումանեանի փոխում է: «*Ութսունական թուականներից սկսած*, - գրում է Թումանեանը, - *Թիֆլիսը սկսեց փոխուել-փշանալ, ուրիշ խօսքով ասում էին՝ վելիկի կնեազից (մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաեւիչից - Տ.Ս.) ետը մեր քաղաքը խարաբ եղաւ*»⁶⁷: Ինչպէս նկատում ենք, ցարական Ռուսաստանի Հարաւային Կովկասում կարելոր գործօն դառնալուց յետոյ ժողովրդական «ներքելի» գիտակցութեան մէջ հին Թիֆլիսի պատկերը քանդում է: Թումանեանը այս կարծիքի հետ համաձայն է եւ իր դիրքորոշումը փաստարկում է Բաֆֆու մի բանաստեղծութամբ.

*«Վատ աղաթներ բերաւ
Միր քաղքումը Եւրոպէն,
Քէֆ ու սափէն դիֆ կորաւ
Փըչացաւ էստեղանց օրէն»*⁶⁸:

Այս քառատողը մեզ համար կարելոր է այն հանգամանքով, որ Բաֆֆին զգում է արժեքաբանական յարացոյցի փոփոխութիւնը, այն է՝ իր հարազատ Թիֆլիս է ներխուժում ռուսական Եւրոպան, ինչի արդիւնքում էլ զուարթութեան փոխարէն գալիս է «հոգսն ու ջափէն»⁶⁹, ինքնասպանութիւնները՝ ատրճանակով, կարբոլկա խմելով, կախուելով⁷⁰: Սակայն հարկ ենք համարում նկատել, որ, եթէ ռուսական Եւրոպան Թումանեանի համար անընդունելի է, ապա բուն Եւրոպան դիտւում է իբրեւ զարգացած մշակութային քաղաքակրթութիւն: 1914ին Թումանեանը «Թ. Թորամանեանի Դասախօսութեան Առթիւ» յօդուածում անուղղակի կերպով անդրադառնում է Եւրոպայի ընկալմանը. «*...Եւրոպան էլ լոկ աշխարհագրական տերմին չի, այլ ժամանակակից քաղաքակրթութեան հայրենիքը...*»⁷¹:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Եզրակացնենք, որ հին Թիֆլիսը իր բազմալեզու միջավայրով պարարտ հող էր տարբեր մշակոյթների երկխօսութեան, փոխհարստացման: Հին Թիֆլիսը արեւելեան եւ արեւմտեան արտադրանքների (հագուստ), արժէքների, երաժշտութեան հանդիպման միջավայր էր: 1820-30ականներին քաղաքի եւրոպականացման գործում մեծ դեր են ունեցել հայերը, իսկ մտածողութեան փոփոխութեան առումով՝ գէներալ, գուբերնատոր

Երևոյում: Բացի այդ՝ քաղաքը հանդէս է գալիս իբրեւ խրախճանական միջավայր, որն առանց վրացական գինու անհնար կը լինէր:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Yervand Margarian, *Tiflis Kak Forma Jizni* (Թիֆլիսը իբրեւ կենսաձեւ), Երևան, Հրատ. 2014 (մամուլի տակ), էջ 8: Շնորհակալութիւն ենք յայտնում պատմաբան Մարգարեանին իր մենագրութեան ձեռագիրը մեզ տրամադրելու համար:

² Նոյն:

³ Նոյն, էջ 5:

⁴ Որքան մեզ յայտնի է, ցարդ ՀՀում յատուկ Թիֆլիս քաղաքին նուիրուած են երկու մենագրութիւններ՝ (Yervand Margarian, *Tiflis Kak Forma Jizni*, եւ Vache Nalbandian, *Tbilisi V Armianskikh Literaturnikh Pamiatnikakh Drevnikh I Srednikh Vekov* (Թիֆլիսը հայ հնագոյն եւ միջնադարեան գրական յուշարձաններում) (թարգմ. հայերէնից Գ. Թաթոսեան), Երևան, Հայպետհրատ, 1961):

⁵ Վաչէ Նալբանդեան, *Սայեաթ-Նովա*, Երևան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1987, էջ 16: Իրականում պէտք է ասուէր պարզապէս թուրքերէն, ինչը միայն մէկ անգամ է հանդիպում Նալբանդեանի աշխատութեան մէջ (էջ 11): ԺԸ. դարում աղբրեջաներէն չէր կարող լինել, քանի որ Աղբրեջանի Հանրապետութիւնը հռչակուել է 1918ին: Խորհրդային տարիներին գրուած բոլոր ուսումնասիրութիւններում թուրքերէնի փոխարէն նշուում էր աղբրեջաներէն: Պատճառը այն էր, որ Խ. Միութեան գիտնականները ստիպուած պէտք է պահէին քաղաքական ճշգրտութիւնը: Աղբրեջաներէն անուանելու «աւանդոյթը» խախտում է խորհրդային կայսրութեան փլուզումից շուրջ հինգ տարի առաջ, երբ Բախչինեանն *Սայեաթ-Նովա*, *Խաղերի* իր առաջաբանում գրում է. «*աղբրեջաներէն բառը տուեալ դէպքում գործածուում է պայմանականօրէն*» եւ աւելացնում է, որ Սայեաթ-Նովան ստեղծագործել է թուրքերէն՝ Ղազախ-Բորչալուի շրջանի Այրումլուի բարբառով: «*Ձեւաբանական-քերականական համակարգով այն բառական տարրեր է ժամանակակից աղբրեջաներէնից*» (Հենրիկ Բախչինեան, «Առաջաբան» *Սայեաթ-Նովա*, *Խաղեր*, Երևան, ԵՊՀ Հրատ., 1987, էջ 5. նաեւ՝ Հենրիկ Բախչինեան, *Սայեաթ-Նովա. Կեանքը Եւ Գործը*, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1988, էջ 48): «Սառոյցը» կոտրուում է, ոչ միայն յօդուածի տողատակում, այլ նաեւ մէկ անգամ սպրդում է թուրքերէն բառը յօդուածի հիմնական բնագրում («*Թուրքերէն երգերի բնագիրը Դաւթարից վերծանել է արեւելագէտ Ն. Գէորգեանը...*» (Բախչինեան, «Առաջաբան», էջ 10):

⁶ Նալբանդեան, էջ 16:

⁷ Ռ. Աբրահամեան, *Սայեաթ-Նովայի Տաղերը*, Թեհրան, Տպարան «Սոդերն», 1943, էջ 64:

⁸ Արամ Ղանալանեան, *Սայեաթ-Նովայի Ստեղծագործութեան Ժողովրդական Ակունքները*, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1963, էջ 45-61:

⁹ Նոյն, էջ 45:

¹⁰ Suren Gaysarian, “Sayat-Nova (Predislovie)” (Նախաբան), *Sayat-Nova, Stikhotvoreniya* (Բանաստեղծութիւններ), *Լենինկրատ, «Սովետսկի Պիսատել» Հրատ.*, 1961, էջ 53:

- ¹¹ Մայեաթ-Նովա, *Խաղեր*, կազմ., խմբր. եւ ծանօթ. Մօրուս Հասարթեան, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1963, էջ 6-7:
- ¹² Մայեաթ-Նովայի եռալեզու միջավայրին է արդարադարձել Բախչինեանը (Բախչինեան, *Մայեաթ-Նովա. Կեանքը*, էջ 133-146):
- ¹³ «Նա անկրկնելի է իր անմիջականութեամբ ու պարզութեամբ, անօրինակ է իր նրբութեամբ ու գունագեղութեամբ...» (*Մայեաթ-Նովա, Խաղեր*, էջ XIX):
- ¹⁴ Ի. Գրիշաշվիլի, Գ. Լեւնիջե, *Հայաստանի Եւ Հայ Կուլտուրայի Մասին*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983, էջ 38:
- ¹⁵ Սիմոն Զիքուանի, «Ես Զաւակը Չեմ Մայեաթ-Նովայի», *Եղբայրութեան Ճամփաներով*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1955, էջ 14:
- ¹⁶ Հասարթեան, էջ XXXII. նաեւ՝ Հենրիկ Բախչինեան, «Մայեաթ-Նովա (Առաջաբան)» *Մայեաթ-Նովա, Խաղեր: Լիակատար Ժողովածու*, Երեւան, ԳԱԹ, 2003, էջ 9:
- ¹⁷ Բախչինեան, *Մայեաթ-Նովա, Խաղեր*, էջ 265:
- ¹⁸ Խաչատուր Աբովեան, *Երկեր*, կազմ.՝ Յ. Հ. Ֆելեքեան, առաջաբանը եւ ծանօթ.՝ Պիոն Յակոբեանի, Երեւան, Սովետական Գրող Հրատ., 1984, էջ 600: Այս խնդրի վերաբերեալ անուղղակի տեղեկութիւններ կարելի է քաղել նաեւ Պիոն Յակոբեանի յօդուածից (Պիոն Յակոբեան, «Մայեաթ-Նովայի՝ Հաղպատի Վանքում Լինելու Հարցի Շուրջը» *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1969, թիւ 3, էջ 209-225 [http://hpj.asj-oa.am/1381/1/1969-3\(209\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1381/1/1969-3(209).pdf)):
- ¹⁹ Հենրիկ Բախչինեան, «Մայեաթ-Նովա (Առաջաբան)» *Մայեաթ-Նովա, Խաղեր*. նաեւ՝ *Լիակատար Ժողովածու*, էջ 17:
- ²⁰ Gaysarian, էջ 28:
- ²¹ Margarian, էջ 246. մանրամասն՝ էջ 240-250:
- ²² Gaysarian, էջ 28:
- ²³ Այս մօտեցումն ենք տեսնում նաեւ Աբովեանի պարագայում, երբ նա հրաժարուում է գրաբարից եւ գրում է *Վերք Հայաստանին* բարբառով:
- ²⁴ Այս փաստը հիմնաւորում են եւրոպացի ճանապարհորդներ Տուրնֆորի, Գիլդենշտեդտի, Կլապրոտի վկայութիւնների հիման վրայ:
- ²⁵ Նիկոլ Աղբալեան, *Ընտրանի*, կազմ. եւ ծանօթ. Գառնիկ Անանեանը, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2005, էջ 28-29:
- ²⁶ Նոյն:
- ²⁷ *Թումանեանը Ժամանակակիցների Յուշերում*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969, էջ 11-12:
- ²⁸ E. Bashindjaghian, *30 let, Otdannie Sayat-Nova* (30 տարի նուիրում Մայեաթ-Նովային), Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1963 էջ 37-38:
- ²⁹ Մօրուս Հասարթեան, «Մայեաթ-Նովա (Կենսագրական Ակնարկ)», *Մայեաթ-Նովա. Հայերէն, Վրացերէն Եւ Աղբրեջաներէն Խաղերի Ժողովածու*, Երեւան, «Հայպետհրատ», 1959, էջ 307: Այդ օրուայ իրադարձութիւնների մասին տե՛ս նաեւ Թումանեան, *Մայեաթ-Նովա. Յօդուածներ*, էջ 81-89:
- ³⁰ Մայեաթ-Նովայի միջազգայնացման փորձ կարելի է համարել նաեւ 1916 Նոյեմբերի 30ին Հայ-Գերմանական Ընկերութեան Երեկոյթը, որտեղ դասախօսում է Թումանեանը: Ներկայ էր գերմանացի դիւանագէտ ֆոն Կոէսը (մանրամասն

տե՛ւ՝ Սուսաննա Յովհաննիսեանի «Մայեաթ-Նովան Յովհաննէս Թումանեանի Կէանքում» (*Մայեաթ-Նովա – 300 (Զեկուցումների ժողովածու)*), խմբ.՝ Ա. Աղասեան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտութիւն» Հրատ., 2012, էջ 157-158):

³¹ Մայեաթ-Նովայի ստեղծագործութեան երաժշտական առանձնայատկութիւնների ու աստղի մասին տե՛ւ՝ Նիկողոս Թահմիզեան, *Մայեաթ-Նովան Եւ Հայ Գուսանա-Աշուղական Երգ-Երաժշտութիւնը*, Փասսատենա, Դրազարկ Հրատ., 1995, նաեւ՝ *Մայեաթ-Նովա – 300*, էջ 7-22, 109-119:

³² Margarian, էջ 213:

³³ Margarian, էջ 213:

³⁴ Այս խնդրի մասին մանրամասն տե՛ւ՝ Volker Krischel, *Erläuterungen zu Franz Kafka Die Verwandlung*, 4, Auflage, Hollfeld: C.Bange Verlag, 2005, էջ 14-19:

³⁵ Աբովեան, էջ 600:

³⁶ Աբովեան, էջ 600:

³⁷ Աբովեան, էջ 600:

³⁸ Աբովեան, էջ 600:

³⁹ Աբովեան, էջ 600-601:

⁴⁰ T. N. Chernova-Dyoke, *Nemetskiye Poseleniya Na Periferii Rossiskoy Imperii, Kavkaz: Vzglyad Skvoz Stoletiya (1818-1917)*, Մոսկուա, ՄՄՆԿ Պրէս, 2008, էջ 17:

⁴¹ Այս վիւրտենբերգիների գաղութացման ծրագրի իրականացման մասին մանրամասն տե՛ւ՝ Chernova-Dyoke, էջ 17-35:

⁴² Աբովեան, էջ 601:

⁴³ Աբովեան, էջ 601:

⁴⁴ Աբովեան, էջ 604:

⁴⁵ Աբովեան, էջ 602:

⁴⁶ Աբովեան, էջ 601:

⁴⁷ Աբովեան, էջ 601:

⁴⁸ Chernova-Dyoke, էջ 20: Այս խնդրին է անդրադառնում նաեւ Մարգարեանը իր մենագրութեան «Աւանդական Եւ Եւրոպական Հագուստը» գլխում (Margarian, էջ 211-213):

⁴⁹ Աբովեան, էջ 603:

⁵⁰ Աբովեան, էջ 604:

⁵¹ Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի ժողովածու 4 Հատորով, Հտր. 4*, Երևան, «Հայաստան» Հրատ., 1969, էջ 173:

⁵² Թումանեան, *Հտր. 4*, էջ 185:

⁵³ Այս միտքը յստակ երեւում է նաեւ Աղասի Այվազեանի «Թիֆլիսի Յուցանակները» պատմութեամբ: Պատումը վարողը նկատում է, որ «Միմպատիա» գետնափոր միկիտանի պատերին Գրիգորը նկարել էր Շեքսպիրին, Րաֆֆուն, Կոպեռնիկոսին, Թամար Թագուհուն, Պուշկինին: Պատումի ընթացքում աւելանում են նկարները: Թամար Թագուհու կողքին նկարում է Աբովեանին (Այվազեան, էջ 297, 300): Այս պատկերները վկայում էին Գրիգորի ներաշխարհում տարբեր ազգերի, մասնագիտութիւնների, մշակոյթների անհատների համադրումը: Այս նկարների շարակարգը կարելի է վերագրել նաեւ քաղաքի ոգուն: Այվազեանի բնութագրմամբ՝ «Մի քիչ տուտուց էր Թիֆլիսը, մի քիչ իմաստուն, մի քիչ շոայլ, ասպէտ ու դարդիմանդ... օղորմի՜ հոգուն...» (Այվազեան, էջ 297):

-
- ⁵⁴ Աղբալեան, էջ 26:
⁵⁵ Աղբալեան, էջ 26:
⁵⁶ Թումանեան, *Հտր. 4*, էջ 173:
⁵⁷ Թումանեան, *Հտր. 4*, էջ 306:
⁵⁸ Թումանեան, *Հտր. 4*, էջ 174:
⁵⁹ Այս երևույթը տեսանք մեր աչքերով՝ 2013 Յունիսի սկզբներին: Ոչ-այնքան հեռու Մայրանից, երեք հոգի դուրսը նստած քեֆ էին անում, որոնց քեֆը զարդարում էին չորս երաժիշտ, իսկ անցորդները պարում էին կարճ ու հեռանում:
⁶⁰ Margarian, էջ 190:
⁶¹ Աղբալեան, էջ 26:
⁶² Աղբալեան, էջ 27:
⁶³ Աղբալեան, էջ 27:
⁶⁴ Սայեաթ-Նովան Աղբալեանի հայեացքով խնդրի մասին տե՛ս՝ Սամուել Մուրադեան, *Գրական Հանգրուաններ, Գիրք Բ*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2007, էջ 37-58:
⁶⁵ Աղբալեան, էջ 28:
⁶⁶ Թումանեան, *Հտր. 4*, էջ. :174:
⁶⁷ Թումանեան, *Հտր. 4*, էջ 174:
⁶⁸ Թումանեան, *Հտր. 4*, էջ 174:
⁶⁹ Նեղուբիւն, գրկանք:
⁷⁰ Թումանեան, *Հտր. 4*, էջ 174:
⁷¹ Թումանեան, *Հտր. 4*, էջ 210:

OLD TBILISI AS A MILIEU OF CULTURAL INTEGRATIVE DIALOGUE
 (SUMMARY)

TIGRAN SIMYAN
 tsimyan@googlemail.com

The author describes the multicultural milieu of 18th-19th century Tbilisi based on a number of Armenian literary figures' observations. He refers to the poems of the multilingual troubadour-poet Sayat Nova (1722-1795) and the essay of one of the founders of modern Armenian literature, Khachadour Apovian (1809-1848), called "A View on the Life of the Tbilisi Armenians, Particularly their Wedding Traditions" as well as the articles of the renowned poet Hovhannes Toumanian (1869-1923) and the literary critique Nigol Aghpalian (1873-1947).

The author notes that the examination of these texts enables the reconstruction of Tbilisi's lifestyle, which was somewhere between Eastern and Western.

He argues that multilingual and multicultural cities and spaces are fertile grounds for cultural dialogue, which leads to a cultural explosion and produces change and growth in the quality and values of local arts and literature. The author highlights the carnival atmosphere of the city, where Georgian wine and the confusing mixture of Eastern and Western market outputs and values criss-crossed and enriched the cultures of the diverse ethnic residents of the city.

THE ECONOMY OF ARMENIAN MUSA DAGH IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

VAHRAM L. SHEMMASSIAN
vahram.shemmassian@csun.edu

Armenian Musa Dagh in Ottoman northwest Syria - consisting of six main villages, namely, Bitias, Haji Habibli, Yoghunoluk, Kheder Beg, Vakef, and Kabusiye - during the nineteenth and early twentieth century underwent a number of changes, particularly in the religious, educational, and political domains. The economic sector, however, remained by and large captive to traditional forces such as the ruinous competition among landlords, usurer manipulations, high interest loans, the government's heavy-handedness in taxation and other matters, the lack of advanced agricultural technology, and so on - impediments that blighted especially the rural landscape of Aleppo province. As a result of political-economic insecurity, a number of youth sought more stable pastures abroad. But despite the hardships, Musa Dagh's economy did show some progress. It started with an outsider by the name of John Barker.

JOHN BARKER'S CONTRIBUTION

John Barker's association with Musa Dagh is pivotal in understanding that community's economy during the second quarter of the nineteenth century. Who was he? His biography reads in part:

BARKER, JOHN (1771-1849), British consul-general in Egypt, was born in Smyrna, 9 March 1771. He was son of William Barker, youngest son of Thomas Barker, of "The Hall," near Bakewell, in Derbyshire, and the descendent of an old county family... John Barker was educated in England... About 1797 he left London as private secretary to John Spencer Smith, British ambassador to the Porte... In 1799 Barker was commissioned by patent, bearing date 9 April, to proceed to Aleppo as pro-consul, and to act as agent ad interim for the Levant and East India Companies... He became full consul for the Levant Company 18 Nov. 1803, which was the year in which he introduced vaccination into Syria... In the autumn of 1825 Barker was appointed British consul at Alexandria... In March 1829 he was made consul-general in Egypt... He retained the consul-generalship for about four years, when he left Egypt, 31 May 1833, for his villa at Suedieh... He died of apoplexy 5 Oct. 1849, aged 78... at a summer-house at Betias, on a commanding eminence of Mount Rhosus. He was buried close to the wall of the Armenian church of the village, where a handsome marble monument, procured from Genoa, was erected in his memory.¹

Described by one of his numerous guests as "a perfect gentleman, an accomplished scholar, a sagacious thinker, a philosopher, and philanthropist,"² Barker possessed two "modern country seats" in Musa Dagh, one at Bitias and another at Kheder Beg.³ The Bitias house was originally used as a summer retreat from the excessive heat at Svedia; in his final months, perhaps years, Barker

established permanent residency there.⁴ The house was “built at the fountain-head of the very best spring, and the water is conducted into and through the house itself. Close to the door of the entrance, are three handsome marble basins let into the wall...” Moreover, “there is a flight of steps leading up to the spring... These steps come out amidst a labyrinth of sweetly-scented roses...”⁵ The house included a reception hall, two bedrooms, a storage room, a common room, a corridor, and a kitchen. More important, many botanical books and brochures published by the Royal Horticultural Society of London filled a cupboard transformed into a library, thereby attesting to Barker’s genuine interest and expertise in gardening.⁶ Furthermore, there existed in the front yard a large pool in which “a beautiful jet of water rises nearly thirty feet, and has such force that it sustains high up in the air the gaily-painted figure of a dancing Dervish”⁷ made in Paris.⁸ “The fame of the ‘extraordinary Dervish’ being thus spread far and near, people came from afar to see it,” including the chief of the dervishes in Aleppo, Abd el Ghani Effendi, better known as the Dada.⁹ And sometimes village children rowed about in the pool in a small boat observing the gold and silver fish.¹⁰ Barker’s estate in Kheder Beg consisted of an orchard, “a pretty little cottage in the centre... and a birky or reservoir of water in front of it.”¹¹ In both villages Barker entertained visitors from around the world, one of whom, a prince and celebrated botanist by the name of Pucklar Muskau, wrote to him in a farewell letter on October 10, 1838: ‘I should be very glad if I could be of any little use to you... in return for the kindness with which you and your amiable family have received me in Suedia and Betias. The souvenir of these delightful days is very deeply engraved in my memory.’¹² In short, Barker’s presence in Musa Dagħ was in large part responsible for its exposure to the outside world. Indeed, the travel accounts authored by some of his guests constitute the main published primary sources on pre-1850 Musa Dagħ (see the pertinent sources in notes 2-29).

Besides being a catalyst in opening up Musa Dagħ to foreigners, Barker actually contributed to the amelioration of the local economy in two particular domains - sericulture and horticulture/agriculture. Beginning in the 1820s he replenished and thus improved the degenerating silkworm eggs by procuring regular supplies of fresh, superior ones from France and Italy, especially Piedmont.¹³ The eggs were distributed among the cocoon and silk cultivators in northwest Syria, including “the districts of his neighbourhoods, Antioch, and Svedia, and of all the mountains near Latakia and Tripoli.”¹⁴ As a result, there was a reverse the trend from an annual loss of a minimum of one-third of the eggs to a one-third increase in the annual silk production.¹⁵ Not only did local proprietors profit more, but they also enriched the state’s coffers “by millions of piasters.”¹⁶ Barker and his sons likewise established a small factory in Svedia to reel silk in the advanced European method. Two other Englishmen and a Belgian engineer eventually joined the venture, French and Italian machinery was purchased,¹⁷ and “the establishment commenced well, the first year’s [1847-1848] profits being about forty per cent, when some unfortunate disputes among the proprietors caused the works to be suspended.”¹⁸ According to another version, “the disease in the silkworms compelled them [the owners] to abandon the speculation.”¹⁹

Whatever the cause, had the enterprise lasted longer, it would have provided additional benefits to the indigenous populations.

Barker's second major contribution was in horticulture/agriculture, more precisely, in the introduction of previously unknown fruits, vegetables, and plants, and the improvement of existing ones. He pursued two goals: "To introduce among the grandees of Antioch, Aleppo, and most of the principal towns of Syria, a taste for horticulture, of which, till now, they have not had the slightest idea; while at the same time, he is anxiously endeavoring to give Europe the benefit of such of the fruits of Asia Minor and Syria, as he thinks will prove superior to those they already possess."²⁰ But his "main object in life was to confer benefits upon his suffering neighbours."²¹ He secured his seeds and grafts from many parts of the world, including the Philippines, China, Japan, India, and Persia in the East; Angora, Gurun, Behesni, Malatia, Armenia, Beylan, Latakia, and Damascus in Asia Minor and Syria; Egypt in north Africa; the island of Malta in the Mediterranean; and Italy, France, England, and Spain in Europe. From these places he acquired mulberries, strawberries, gooseberries, currants, raspberries, and burberries; the tropical guava, kaki, loquat, and quince; plums such as greengage, Reine Claude, and Reineth du Canada; many kinds of sweet-kernelled apricots; citrus fruits like orange, mandarin, lemon, lime, and bergamot; chestnuts, nuts, and filberts; ten kinds of cherries; and apples, peaches, and pears. He similarly introduced, for the first time, the potato, tomato, zucchini, artichoke, and numerous other European vegetables. A variety of ornamental trees, odoriferous shrubs, and flowers including magnolias, camelias, acacias, firs, mimosas, passifloras, gardenias, agaves, lavenders, and a hundred kinds of roses completed the list.²²

Many of the above were planted in Musa Dagħ. "Here are [in Barker's Kheder Beg estate] China quinces, double the size of an ostrich egg, and teeming with rich and delightful perfume. The loquat succeeds best here, and so do certain sorts of nectarine and plums..." Furthermore, "there are many rare fruits to be found in this garden, and amongst other curious things, a bamboo bush, brought all the way from India."²³ Also in Kheder Beg, "the citrus trees brave the winter..., whereas the winter kills them at Suedia."²⁴ Interestingly, when Barker visited London in the spring of 1844 to attend, among other functions, a Royal Horticultural Society lecture, he presided over "a fruit and flower show; there were two plates, one with nine ripe peaches, and the other very fine cherries of one of Mr. Barker's sorts in Huder Beg."²⁵ Moreover, the president of the Society "was very anxious to procure all the acorns of Caramania and Syria, and particularly the beautiful oak of Betias, of which Mr. Barker had sent him some acorns three years before."²⁶ In the final analysis, whereas Barker's input in sericulture appears to have yielded short-term benefits, the gains accrued in farming and gardening left a more lasting impact.

SERICULTURE

Sericulture constituted the main source of livelihood in pre-World War I Musa Dagħ, as in the entire district of Antioch. Referring to the first years of the nineteenth century, the traveler Robert Walpole reported that "the staple

commodity of Antioch is well known to be silk... The average quantity produced by Suedea, and the neighbourhood of Antakie... is about 200 cantars [56 non-metric tons]. The silk in this district is divided into four kinds; that of Antioch, of Suedea, of the mountains, and of Beilan.”²⁷ Another sojourner, named Frederick Arthur Neale, speaking of the thirteen richest notables of Antioch in the 1840s, maintained that “amongst them is divided the whole of the territorial possessions, from Jesseril Hadid [the Iron Bridge] on the one side, to the villages of Suedia, Bitias and Cassab on the other - all land in a high state of cultivation, producing wheat, barley, and other grain, or laid out in mulberry plantations for the rearing of the silk-worms.”²⁸ During the 1860s a tourist by the name of Lycklama a Nijeholt likewise noted that the Armenians of Musa Dagħ “occupy themselves in the rearing of silkworms, because nearly the entire countryside is planted with mulberry trees.”²⁹

The cocoon was produced during the course of two months falling between April and June.³⁰ Commenting on the importance of this period in Bitias, an American Protestant missionary wrote: “As everyone in the village must work during the silk-worm season, the school year conforms to the village industry, and opening about the first of July, closes the first of April.”³¹ The rearing of the silk moth caterpillar or silkworm took place either in a special cottage called *keokh*, usually located in outlying farms, or an anteroom known as *madkhan*. Their interior walls were cleaned and whitewashed with *khavura* (limestone) for disinfection, windows were covered with linen or fine net to keep harmful insects at bay, and sulfur was burned in one corner to keep parasites and mice away.³² As soon as mulberry leaves sprouted in late March or early April, the silkworm eggs were placed in the designated room at a certain temperature to be “awakened.” After a few days the eggs hatched very tiny *jijas* (worms) which climbed on the leaves placed above them. The leaves were then transferred into containers called *kor* or *chershefe*. The *kor* was made of dried cow manure whose odor kept harmful insects at a distance, whereas the *chershefe*, a wooden tray covered with linen at the base, was used mainly by the more advanced cultivators.³³ In either case, the caterpillars were fed fresh, shredded mulberry leaves for several weeks as they underwent four molting stages known as *maghsem* (infant), *kuyruk* (tail), *nakesh* (decor), and *kasel* (stretched or muscular).³⁴

During the last phase of growth the caterpillars were carried over onto *bateurs* (woven bamboo mat trays) especially made to hold *avils* (brushwood brooms). The *bateurs*, in turn, were placed on *semitis*, that is, five- to six-storey high scaffolds made of beam-like timber called *arutu*. Once in place, the mature caterpillars spun their *sherneke* (cocoon) on the *avils*. Collectively known as *kertak*, the slower worms that stayed behind in the *messeur* (space between brooms) were gathered and given special care until they, too, spun their cocoons. The cocoons were then picked to be sold as such, for breeding new eggs, or for silk extraction.³⁵ In the first instance, Antioch merchants who had warehouses and/or spinning factories in Svedia and nearby Zeytuniye went to Musa Dagħ, weighed the cocoons, and with the help of local muleteers transported them to their stores. Most of those merchants were Greek Orthodox Christians, among them Jabra Khuri, Mitri Khuri, Zaki Sukyas, and a certain Antonios.³⁶

According to the Trade Report of the British Vice-Consulate of Antioch and Svedia, dated April 10, 1900, “it has been estimated that 120 tons of dry cocoons were exported from Swedia to Marseilles during the past year, value £40,000, while the export for the previous year was estimated at 100 tons, value £35,000. The quantity of raw silk sent to Aleppo from Antioch was estimated at 20 tons valued at £22,000.”³⁷ Although comparable figures are lacking regarding the amount of cocoons produced in Musa Dagħ, estimates provided for 1911 demonstrate its importance in the region’s sericulture output. The Bitias inhabitants obtained 40-45 *kashes* (lift/pull) of cocoons or 51-58 kilograms (112-128 pounds) from 28.35 grams (1 ounce) of eggs, for a total of 20,000 *kashes* (25.64 metric tons).³⁸ Musa Dagħ, as a whole, yielded 80,000 *okes* (102 tons) of cocoons.³⁹ Two conclusions can be drawn from these givens: first, that Bitias generated at least 25 percent of all cocoons produced in Musa Dagħ,⁴⁰ and second, that cocoons cultivated in Musa Dagħ constituted a high percentage of the annual exports from the Antioch-Svedia district.

The peasants kept their best cocoons for future egg supplies. A few weeks after cocooning themselves in, the caterpillars pierced their shells and emerged as butterflies. The females were then separated and inserted into tiny bags strung like a necklace called *khamiuts*, where they laid their eggs and died. The dried butterflies were wetted one by one, crushed in *havuns* (mortars), and put between *lamers* (slides) for microscopic inspection. Infected butterfly eggs were discarded, and the healthy ones were washed, dried, and kept in round carton boxes the size of a “The Laughing Cow” cheese box.⁴¹ Local licensed specialists sealed and signed the boxes earmarked for exportation to authenticate the high quality of their merchandise.⁴²

Because the cultivation of eggs required meticulous work and extra manpower, even little children were employed for a small remuneration.⁴³ Girls, in particular, seem to have demonstrated exceptional skills on the microscope. When in 1907 the Public Debt Administration organized a nationwide sericulture contest, most prizes in Aleppo province reportedly went to participants from Bitias,⁴⁴ among them at least two females. One of them, Meren Filian Ikarian, received a monetary gift, a microscope, and an official permit for egg inspection;⁴⁵ and the other, a ten-year-old girl by the name of Marta Gevorg Sherpetjian (known as Azizints Matushe), was awarded a medal.⁴⁶

The number of cocoons obtained from one *quto* (box) of eggs enabled an average family to lead a frugal existence. Households with a four-box output, on the other hand, were considered well-to-do.⁴⁷ Indeed, a few individuals reaped exceptional harvests. A case in point was Gevorg Paljian, the richest man in Kabusiye, just one of whose mulberry plantations “fed” twenty-two boxes, securing him 100 Ottoman liras annually.⁴⁸ Be that as it may, as shall be seen below, up until the last years of the 1900s the Armenians of Musa Dagħ were compelled to purchase most of their egg supplies from usurers.

For some of the poorer villagers, who worked as mere laborers, the sericulture season and with it the entire year’s income came to an end upon the acquisition of cocoons and eggs. Consequently, with no supplementary income to make ends meet, many a peasant faced serious hardships. As a visitor reported, the yearly

income of a certain Ibrahim of Chevlik near Kabusiye “amounted to no more than 400 piastres, under £2 English money. From this he proposed to save enough to bribe the Turkish officials at the port that they might wink at his escape in an open boat to Cyprus: for, said he, ‘there is no industry here but the silkworms, and they give me work for two months in the year, and for the other ten I have nothing to do and no way of earning money’.”⁴⁹ Be that as it may, more enterprising compatriots continued to occupy themselves throughout the year in other sericulture activities such as spinning, weaving, and selling silk manufactures. The *hallals* (spinners) extracted the thin fiber from the cocoon by way of a wooden turbine called *dulub* (wheel). The cocoons were placed in *liughs* (troughs) filled with water and heated until the filaments came undone. The spinners then pulled the silk threads gently, attached them to the *dulub*’s four spindles, and spun.⁵⁰ The period immediately following the acquisition of *birisem* (raw silk) was called *bazidulub*, literally meaning, after the wheel and signifying the season’s end. People now dismantled their shelves, put away the trays and tools, and cleaned and whitewashed (again) their workplaces. Significantly, most shopping, baptisms, engagements, and weddings took place “after the wheel” as people got cash in hand.⁵¹ Not all silk-related ventures came to a standstill “after the wheel,” however. During the latter part of summer and in fall and winter quite a few villagers, particularly in Bitias, Haji Habibli, and Yoghunoluk, worked in a special corner of their house called *hiur* (well) to weave textiles on *tazgeahs* (looms).⁵² Numbering between seventy and eighty in Haji Habibli, and between thirty and forty in Bitias, on the eve of World War I those machines produced a variety of white and colorful articles such as handkerchiefs, towels, “Tosya” and “Tripoli” belts, headgears, shawls, linen, bed covers, draperies, neckties, men’s suits and women’s dresses.⁵³ “Famous for the[ir] superior quality and beauty,”⁵⁴ these necessities were sold in neighboring Turkmen villages, Antioch, the plain around Lake Amuk, Alexandretta, Aleppo, Aintab, other parts of Syria and Cilicia, and Egypt.⁵⁵

Although the majority of local sericulture experts was self-made, some attended technical school to acquire the most advanced scientific knowledge of the time - the Louis Pasteur method that utilized microscopes. One such renowned establishment was the Sericulture Institute of Bursa, modeled after that of Montpellier, France. From its inception in 1888 by the Ottoman Public Debt Administration until 1914, the Institute graduated 1251 experts under the direction of an Armenian, Professor Gevorg Torgomian, himself a student of Pasteur.⁵⁶ During his inspection tours across the silk-producing regions of the Ottoman Empire, Torgomian, accompanied by a Turkish assistant named Nuri, visited Musa Dag as well, and in the process recruited local youths - usually from among relatively well-to-do families who could afford tuition and other expenses - to study at Bursa.⁵⁷ The program entailed up to three years of course work covering “the agricultural, biological and technical aspects of the production of silk and raising of silkworms.”⁵⁸ To be able to graduate and obtain a license, the students wrote a thesis and took an exam.⁵⁹ The Bursa diplomates hailing from Musa Dag included Movses Chaparian, Ruben Filian, Yeprem Frankian, Armenak Gayegjian (Biderji Armenak), Abraham Renjilian, and Sargis Renjilian, all from Bitias, and the brothers Iskenter and George Iskenterian from Haji Habibli.⁶⁰ These license

holders played an instrumental role in upgrading the quality of local eggs after returning home.

Whether school-educated or self-made, many sericulture experts and helpers from Musa Dagh also supervised the silk *chiftliks* (farms) of rich proprietors in the general district. The territory between Antioch and Svedia, consisting of mulberry plantations in the main, belonged to Turkish, Greek Orthodox, European, and some Armenian landlords. Among the Turkish notables of Antioch, Bereket Zade Rifaat Agha possessed a large farm in the village of Kurt Deresi adjacent to Vakef. Abdul Ghani Zade Husni Agha and Koseri Zade Reshid Agha owned groves along the banks of the two Karachay (Black Stream) rivulets adjoining Musa Dagh. The Greek Orthodox Hanna Meren and Hanna Ibrahim had substantial real estate at Magharajik, as did the Lakkani family near the monastery of St. Simeon the Stylite. Among the Europeans mention is made of a certain Italian captain by the name of (Domenico di?)⁶¹ Lupi, owner of a significant plantation located above the spring at Magharajik. The Armenian Martiros Misakian, the vice-consul of Germany in Antioch, reaped harvests from two parcels of land in the area of the Seleucid ruins, as did Kerovbe Aslanian of Constantinople, the maternal uncle of the Armenian satirist Yervand Otian, from his possessions within the peripheries of the Alawite villages of Mishraqiye and Mughayrun.⁶² The scope of Aslanian's silk business in the early 1920s may be indicative of his pre-World War I dealings as well. His farms yielded fifty-five boxes of silkworm eggs (with the potential of producing another ten boxes), each grove feeding one box valued at 50 Ottoman gold liras, for a total of more than 3000 liras. The cultivation of eggs took place in seventeen farm houses and one silkworm factory, all inhabited and/or run by Alawite *marabus* (sharecroppers).⁶³ Aslanian and the other proprietors hired Armenian experts from Musa Dagh to teach their Alawite tenant farmers. One such silk master, Sargis Sherpetjian of Bitias, oversaw all phases of the silk production in two villages belonging to a certain Sabit Efendi.⁶⁴ According to some estimates, commuters or seasonal migrants like Sherpetjian numbered 500-600 persons or 8-10 percent of the entire population of Musa Dagh.⁶⁵

Despite the advanced state of sericulture in Musa Dagh, two factors dealt a heavy blow to the local industry and chances of heftier financial gains: nature's wrath and usurer manipulations. In the first case, locusts, and especially severe winters, frequently destroyed the mulberry leaf crops. During the period between 1864 and 1901, for instance, at least nine seasons (24 percent) are known to have proved catastrophic. More specifically, Haji Habibli reeled under depression thanks to four consecutive failed crops during 1864-1867, and the other villages in 1872, 1878, 1897, 1899, and 1901.⁶⁶ Fortunately for Bitias, "it is... pleasant to record that their crop of 1902 has been a very good crop. The violent fluctuations of the weather have given so much reason for fear that severe hail would ensue and ruin their crop, that it is a great relief to learn that such is not the case, that on the contrary they have had a fine crop for 1902."⁶⁷ But this particular village, it seems, after years of suffering, had learned how to circumvent disaster. An American missionary report for the year ending June 30, 1903 explained: "Bitias is the only place in or around Antioch this year, which has a reasonably good crop of silk. The people of Bitias have so much energy and have studied every phase of

the silk industry so faithfully that they have repeatedly snatched victory out of defeat, or rather succeeded in getting a good crop under very adverse circumstances, where others have simply given up and lost their crop.”⁶⁸

The nature of loan transactions constituted the second detriment to silk profits. Poverty compelled many villagers to borrow money from rich merchants at high interest rates, usually 20-30 percent. What was more, sometimes lenders demanded that they be repaid within five or six months, thus in reality charging double interest for the year. Additionally, the peasants were forced to sell their cocoons below market value to the same usurers, at the same time being urged to replenish the following year's egg supplies with the expensive European brands sold by the merchant-usurers themselves.⁶⁹ Exceptionally, in the mid-1890s Capuchin friars posted at the Kheder Beg Catholic mission made an effort to obtain 30 ounces of eggs for their Armenian constituents directly from a certain Luigi dell'Oro Giosue, the proprietor of a silk establishment in Milan, Italy.⁷⁰ But speaking of the overall prevalent vicious cycle, British Consul H.Z. Longworth of Aleppo wrote: “Rarely is he [the farmer] out of the hands of the usurer; each tries to defraud the other, and life is spent in wranglings. The money-lender invariably ends by recouping himself amply, and yet the villager shuns the Agricultural Bank. He instinctively prefers to obtain a loan at even more than 30 per cent interest than borrow from the Government. Shrewdness in this may guide him, for he thus avoids in default of payment the certain risk of losing his land.”⁷¹ The situation in Musa Dagħ attained tragic proportions in the wake of the 1909 massacres. Moved by what she witnessed in Bitias, an American missionary reported: “The people in this village are silk raisers and prepare eggs for sale and do their work on borrowed capital. The eggs all went for they had been given to be paid for when silk was sold and given in Adana and Alexandretta, so of course they have got nothing and will not be able to get anything, but at the same time they are being put to the utmost for their old debts and are not able to borrow capital to begin again. I was up there...and I came home heart sick. Poor people! Hungry, naked and discouraged.”⁷²

This chronic economic malaise notwithstanding, some encouraging signs in the final years before World War I existed. One such welcome change involved the appointment, in 1909, of an Armenian from Constantinople by the name of Onnik Tospat as Director of Silk Control of Aleppo province. Significantly, Tospat established his headquarters not in the provincial capital but in Antioch, whence he introduced new regulations to improve the quality of the local silkworm eggs and related industries. Tospat's programs thus benefited the indigenous growers considerably.⁷³ But his efforts would not have produced good results had it not been for the expert contribution of the Armenian graduates of Bursa. For, by 1911 the people of Musa Dagħ had begun to purchase as much as one-third of their annual egg needs from the much-improved local brands rather than entirely from the more expensive European kinds.⁷⁴ There was even talk of establishing a modern silk factory in Musa Dagħ that would have the following salutary effects: it would lend money at lower interest rates; sell eggs more cheaply; purchase the cocoons at their true value; and provide employment for widows, girls, and other workers. By some calculations, this mill, even if it only produced raw cocoons,

would enable the natives to cash an astonishing \$1,500,000 annually.⁷⁵ But the project, conceived in distant Fresno, California, for some reason did not materialize.

FARMING AND ANIMAL HUSBANDRY

As a rule, land tenure was characterized by private ownership. With the exception of religious foundations and other public domains like forests, most holdings belonged to individuals. The overwhelming majority owned private houses. Each dwelling had a small yard planted with fruit trees, usually mulberry or fig, and/or with vegetables including green bean, eggplant, squash, cauliflower, lettuce, pepper, radish, spinach, parsley, and mint.⁷⁶ The bulk of the population also possessed other real estate. Agricultural properties were divided into two categories: the *bakhchas* or orchards, which fell under the rubric of *chereverk*, that is, near waters and irrigable, and the *khupors* (or *tarlas*), which constituted the cereal fields needing little or no water, hence their characterization as *dashtya* (waterless).⁷⁷ The *bakhchas* constituted approximately 90 percent of cultivable land. An average *bakhcha* in Bitias consisted of ten to twelve terraces called *mantul* or *saki*, each measuring about 30 meters by 4 meters (98 feet by 13 feet), for a total area varying between 1200 and 1440 square meters.⁷⁸ Naturally, the value of groves depended on size, but location might have played an even greater role in assessing real estate. In the early 1890s, for example, two *bakhchas* and one *tarla* of equal size each belonging to the Sargis Nashalian family of Yoghun Oluk were valued at 50 liras, 225 liras, and 375 liras, respectively.⁷⁹

Musa Dagħ produced various kinds of fruit for local consumption and exportation. Both categories included apples, peaches, pears, apricots, prunes, loquats, and pomegranates, as well as oranges, mandarins, lemons, figs, grapes, and olives.⁸⁰ Whereas the cultivation of especially citrus fruits for sale became widespread after World War I, figs, grapes, and olives were in great demand also before 1915. There were sixteen kinds of figs, all available during one season or another.⁸¹ They were consumed fresh, dried or in distilled form. Figs were utilized in an alcoholic beverage called *oghi*,⁸² comparable to the Arabic *araq*, Greek *ozou*, or Turkish *raki*. According to one observer, “figs grow very plenty in this Moosa Dagħ and to distill arrack from them is an art that everybody knows, hence the supply of spirits is generous although the people as a whole are very poor.”⁸³ This abundance of drinks had had a negative effect on society. “There are many [including priests] who spend their earnings on *oghi* before anything else,” regretted one reporter, adding that such indulgence led to frequent bloodshed.⁸⁴ Grapes, some ten kinds, were served on the table, sold, dried as raisins, distilled as vinegar and *oghi*, and/or transformed into molasses called *errop* (*pekmez*).⁸⁵ Olives were eaten as such, pressed into oil, used to make soap, or their seeds were burned as fuel. Since meat and poultry were eaten on holidays and special occasions only, olive oil constituted the main dietary fat in cooking.⁸⁶

Because of its steep and limited terrain, Musa Dagħ was not suited for the farming of cereals. In addition, locusts and/or persistent fog blanketing the higher elevations often destroyed the wheat, oat, barley, corn, millet, and potato crops.⁸⁷ For these reasons hardly 100 families or 10 percent of the total population engaged

themselves in the cultivation of cereals and/or were able to procure their provisions from local yields.⁸⁸ This meant 90 per cent dependence on outside markets, mainly that of Antioch, something which proved very costly not only financially but also during political crises/blockades.⁸⁹ Notwithstanding, people took good care of their lots. So much so, that an impressed visiting American missionary had this to say: "If some of our American farmers with their broad acres of wheat could only see the tiny patches of land - like a handkerchief on the mountain-side - which are the wheatfields in the region. It was a marvel to me to see the cultivated 'land-kerchiefs,' reaching to the very mountain tops, with terrace after terrace to keep them from disappearing into the valley."⁹⁰

The method of cultivation was very rudimentary. As British consul T.S. Jago commented on farming in Aleppo province in 1890, "agriculture is conducted in the primitive manner of past ages, and no serious attempt is made to encourage... or to introduce a better system. The agricultural classes remain, as ever, the poorest in the land."⁹¹ Seventeen years later conditions had remained the same, as observed by yet another British consul, H.Z. Longworth: "Cultivation is still carried out in the simple primitive manner of the patriarchal ages. No modern machinery has yet been introduced and in this the Aleppo Vilayet [province] is behind that of Adana. All is done by the labor of man and beast with implements of the rudest make and kind. The soil is tilled into shallow furrows with light wooden ploughs, the seed is scattered on the ground broadcast, while the harvest is reaped with sickles, threshed by sledges, and winnowed with forks. The waste is great."⁹²

Another occupation related to agriculture involved the extraction of licorice roots. Laborers from Musa Dagh each winter descended to the plain of Amuk to work for the American Tobacco Trust which, conjointly with the Smyrna-headquartered British MacAndrew and Forbes firm, had virtually monopolized the venture since 1902.⁹³ Some peasants uprooted that plant in Musa Dagh itself, carrying their loads to a designated gathering spot on the coast, where local middlemen like Martir Chaparian of Bitias, armed with exclusive rights, sold them to the above company and made hefty profits.⁹⁴ In 1900, the overall export of licorice root from the district of Antioch amounted to 2500 tons valued at £10,000.⁹⁵ A similar activity, albeit of a much lesser scale, involved the picking of sumac leaves at a place eponymously called Summaqen near Yoghunoluk; the tanneries of Antioch utilized them for dyeing leather.⁹⁶ And from the olive-like laurel berry, which grew plentifully in Musa Dagh, the Armenians distilled and sold *kasletzit* (laurel/bay oil) to the soap manufacturers of Antioch.⁹⁷

Animal husbandry was not developed commensurate with the opportunities that Musa Dagh afforded. According to one survey, the grazing pastures could accommodate forty-five to fifty flocks consisting of 250-300 heads each or a total of 12,000-15,000 animals.⁹⁸ But the number of livestock actually raised fell far short of capacity. For instance, in the early 1900s they numbered about 700 goats, sheep, and cows,⁹⁹ and in the summer of 1915 over 2000 goats, sheep, cows, oxen, horses, and mules.¹⁰⁰ Young boys in the family herded the cattle or several households from the same neighborhood entrusted their herds to a single person in return for a token remuneration in kind or in cash.¹⁰¹ In one known instance, a

wealthy Armenian from Haji Habibli provided capital to a Turkmen from Seldiren village in adjoining Kizil Dagħ to purchase and look after 100 goats for a shared profit.¹⁰² Western travelers observed flocks in or near Musa Dagħ. In the mid-1830s, a sojourner at Bitias reported that “the shepherd and his flock were yet on his pasture, where they often, in this climate [?], remain all night.”¹⁰³ A decade later, an American missionary found the trail connecting Seleucia Pieria to Musa Dagħ along an ancient tunnel “crowded with cattle, sheep and goats, reposing, during the [hot] day, beneath the cool vault.”¹⁰⁴ At the turn of the century, a female itinerant spotted “flocks of goats that Armenian shepherd boys [from Kabusiye] herded morning and evening along the margin of the sea.”¹⁰⁵

As a rule, cows, goats, and sheep were kept for milk rather than meat, which was consumed primarily on special occasions. Milking took place twice daily during the three months from April through June - apparently the most abundant season. But in order to secure a regular supply of milk, as many as ten families from the same neighborhood often cooperated by submitting their daily products to a “milk collector,” who weighed and redistributed the milk evenly (or proportionately) among the participants.¹⁰⁶ Milk, as such, was not the only dairy product consumed; several derivatives were prepared from it. Besides butter and ordinary yogurt, one such byproduct was *ipudzmadzeon* (cooked yogurt), a prime item served in lieu of cheese or used as an important ingredient in other foods. Another outgrowth of milk was *chukalik* or *surki*, the rough equivalent of molded, spicy farmer cheese. It was eaten as such or used in baking *panterum huts* (cheese bread), Musa Dagħ’s version of vegetarian pizza. Cooked yoghurt was also mixed with crushed wheat and dried for the preparation of *terkhaneshurpo* (a soup).¹⁰⁷ Domestic animals satisfied other needs, too. Each village had several muleteers who commuted daily (except Sundays) between Musa Dagħ and Antioch to purchase special orders and cereals or to carry occasional passengers.¹⁰⁸ A European traveler likewise observed numerous donkey caravans conducted by Turks, Nusayris (Alawites), and Armenians trekking the Antioch-Svedia route.¹⁰⁹ Moreover, oxen were used for threshing and turning millstones.¹¹⁰ Other animals, such as goats and sheep, were sacrificed on national-religious holidays. On Holy Cross Sunday in mid-September 1899, for example, celebrants in Yoghunoluk alone butchered thirty-one animals, excluding poultry.¹¹¹

Extreme weather fluctuations caused much harm to animal husbandry and farming in general. An August 1878 American missionary report spoke of the “loss of animals from the severity of last winter...”¹¹² In a single day in March 1898 as many as seventy goats froze to death in Yoghunoluk and vicinity.¹¹³ A year later, on May 5, 1899, a severe hailstorm, lasting less than one-half hour, destroyed 75 percent of the cereals, fruits, and vegetables of Yoghunoluk, Haji Habibli, and Bitias. Fortunately, humans, animals, and buildings were not harmed.¹¹⁴ In February 1911 an unprecedented snowstorm, exacerbated by gusty winds, ripped through the mountain for a month-and-a-half. Snow piles 2-3 meters high prevented many who worked outside the villages, from returning home, and some children remained unaccounted for. The damage to vegetation and animals was extensive. An estimated 3000-3500 Ottoman liras worth of oranges, laurel seeds, loquats, and potato buds were lost, the most crippling blow being felt in the

citrus orchards of Kheder Beg and Vakef. Moreover, 25 percent of the livestock died, and another 50 percent was injured and rendered useless. The soaring price of fuel exacerbated the resultant hunger. A similar situation prevailed in Antioch, where eight children froze to death and some fifty shops were totally ruined.¹¹⁵ According to another report, that city “was cut off and all business paralysed [sic].” As a result, “no fuel, no food came into the town. People burned their tables, chairs, and wooden floors as firewood, or stayed in bed to keep warm. Many died from cold and privation. Wolves and hyenas came down from the mountains, and eagles and other hungry birds were seen in the [Presbyterian] mission garden.”¹¹⁶

The *barinak* or *aghalar* constituted another impediment to a healthier socioeconomic life. The term *barin/bariun*, an honorific appellation derived from the medieval-feudal title of baron, was bestowed upon those few who were wealthy by local standards and influential.¹¹⁷ Thanks to their riches and attendant prestige, some of the *barinak* occupied certain positions in the district government. For instance, Gevorg Paljian of Kabusiye held a seat on the five-member Administrative Council of Svedia sub-district during the 1900s, as did Abraham Shemmasian of Yoghunoluk and Melkon Guyumjian of Kheder Beg.¹¹⁸ But fortunes could not be amassed nor high rank achieved without the backing of powerful men in Antioch. Hence, there existed between the Turkish notables of Antioch on the one hand and the *barinak* of Musa Dagħ on the other a patron-client relationship which proved disastrous for the Armenian peasantry as a whole.¹¹⁹ In order for the *barinak* to appease their patrons, they raised bribes through usurpation. One category of victims included the *marabus*, a small minority of sharecroppers who managed their landlords’ estates, and some of the *kirajas* (tenant-muleteers).¹²⁰ Others were manipulated indirectly or according to circumstance. Hovagim and Sima Maghzanian of Bitias were a case in point. As one of their descendants relates:

Hovagim was the first ancestor to be called ‘Magzanian’ officially. It derived from his nickname - owner of Maghaza... - based on his wealth, especially in Chaghlaghan [near Bitias] where he had orchards, forest lands and a flour mill where neighboring Tat [Alawaite] villagers used to bring their wheat & corn to be ground. He died young leaving behind his widow, Sima, and five young children... When the village aghalar tried to confiscate the property claiming that the dead husband owed them a huge debt, which of course was a big fat lie, instead of caving in to their demands, she kept the property intact and gradually paid them off.¹²¹

The Antioch notables, on the other hand, in their eternal rivalries pitted one *barin* against the other, who, in turn, polarized society or inflamed existing feuds. Reports from 1858 on make ample reference to “disputes and alienations,”¹²² “families at variance,”¹²³ “quarrel[s] of long standing,”¹²⁴ and “seriously afflicted” communities.¹²⁵ In the mid-1890s, a visiting Armenian revolutionary leader by the name of Aghasi observed that the villages of Musa Dagħ were divided into antagonistic camps, each wreaking havoc under the protective wings of leading Turkish personalities from Antioch. In Kabusiye, the line of scrimmage was drawn between the Paljians and Yusuf Agha, on the one hand, and the Karikians, on the

other; in Kheder Beg, between the Izmirlians, Taslakians, and Shishmanians, on the one hand, and Panos Kehya, on the other; in Yoghunoluk, between the Ter Petrosians and the Gazanjians, on the one hand, and Gabriel (Jabra/Jemil) Shemmasian, on the other; and in Haji Habibli, between Martir Iskenterian and Gevorg Vertanesian.¹²⁶ Slanders, accusations, counter-accusations, and false testimonies sent many of the protagonists or their cohorts to prison, thereby leaving the arena in their absence open for adversaries to abuse the villagers.¹²⁷ Reported the missionary John Merrill in 1907:

At Yoghunoluk the situation is very bad. The two most prominent men in the Protestant church are leaders in a feud which has taken the chief contestant on one side to prison and summoned to the government thirteen men whose names he gave, and which resulted in daily fear and in deeds of violence when we were there in May. The preacher's life was threatened in case he told the truth about a certain matter, when he was questioned by the government. Of course this feud has interfered with all religious work. Mr. [C.S.] Sanders tried to settle it before his death, the Beytias [sic] pastor has tried to assist, and Mr. Merrill gave a little time in May, but nothing has been of much avail.¹²⁸

ARTISANSHIP AND TRADES

Artisanship was by and large neglected, except for comb and spoon making. Most combs were manufactured in Yoghunoluk, where, according to various estimates, from one-third to the overwhelming majority of the population was engaged in it.¹²⁹ "Even very little fellows can make money by doing certain parts of the manufacture of...combs,"¹³⁰ and hence "the people want to put their boys into the comb trade when they are about ten years old, and are not willing to make the sacrifice necessary for allowing them to go to school."¹³¹ Combs were made of wood, the best kinds being *katlapa* (arbute) and *tosakh* (boxwood); bone, especially from camel legs; bull horn; and ivory, which was the least manufactured yet the finest and most expensive.¹³² In 1898, a bunch of 100 wooden combs sold for 7-8 piasters, and a bunch of 100 bone combs sold for 50-60 piasters.¹³³ In the early twentieth century the annual output was estimated at 1,000,000-1,500,000 combs, mostly exported to Egypt and some to Aleppo, Hama, Damascus, Beirut, and elsewhere.¹³⁴ By the end of the first quarter of 1903, for example, 300,000 combs had already been shipped to Egypt, where new merchants were being sought to expand the market.¹³⁵ And in 1910, an American missionary staying at a house in Yoghunoluk observed that "the floor of the large room was covered at one end with combs, wooden ones, ready to be packed in bunches of ten, and shipped to Egypt and elsewhere. Those put up for the Arabs were gaily painted."¹³⁶

A related trade involved spoon making, primarily in Yoghunoluk, Haji Habibli, and Bitias. The villagers prepared their own spoons, ladles, and forks. Mass production also satisfied the demand for utensils in the region.¹³⁷ The spoon makers engaged in wood cutting and charcoal making during the summer months. Both wood and charcoal were used locally as well as exported to Antioch, Beirut, Haifa, and other destinations.¹³⁸ Another skilled profession dealing with wood and stone was masonry. Construction workers in Haji Habibli excelled in that profession. Most workers, however, constrained by limited opportunities, migrated

to the larger cities of north Syria and Cilicia, visiting their families a few times during the year.¹³⁹

A small number of goldsmiths, ironsmiths, tinkers, pewterers, and gunsmiths, as well as cobblers, tailors, and barbers exhausted the catalog of artisans and traders.¹⁴⁰ A few itinerant peddlers roamed the streets to sell sundries alongside modest grocery-novelty items in some of the villages. Bitias had three shops, owned by Martir Chaparian & Sons in the neighborhood of Qaberlek (sold edibles such as sugar, coffee, and a sweet called *helva*); by Hetum Filian in the same quarter; and by Haji Ashkar Chempetian in the Sherpetjian neighborhood. In Haji Habibli, there were two stores, those of Martir Iskenterian & Sons and Panos Feslian. Kheder Beg, too, possessed two shops, one run by Rezqalla Guyumjian (better known as Melkunen) and the other by Yesayi Abrahamian (nicknamed Sallan). And there existed in Yoghunoluk at least three stores, operated by Poghos Shemmasian (sold chintz, embroidery hoops, and other sewing materials), Petros Herkelian, and the Serekhians.¹⁴¹ In fact, Yoghunoluk was the only village in Musa Dagħ which had an actual marketplace, called *Charshen*. Situated on the main thoroughfare below the Apostolic church, not only did this center accommodate stores and workshops, but it also served as a public square where people gathered to exchange news, gossip, and chitchat, and where transient wrestlers, dervishes, story tellers, gypsies, and magicians demonstrated their skills.¹⁴² Lastly, among the professionals only the Bursa-trained sericulture experts rendered their services in Musa Dagħ (and the general vicinity). Attorneys Sargis Sherpetjian of Bitias and his son, Armenak, practiced law in Alexandretta and Antioch, respectively, whereas some members of the Gayegjian clan, also from Bitias, worked as medical doctors in Svedia, Tarsus, Antioch, Kilis, and Kirik Khan.¹⁴³

TAXATION

The Armenians of Musa Dagħ and elsewhere in the region paid several kinds of legal taxes. These included the *ashar* (tithe); the *temettu* on business profits (1-3 percent); the *turabya* or *emlakrusumu* on property (1 percent of value); the *aghnamparasi* on livestock (10 piasters per head); the *ariparasi* on bees; the *yolparasi* or *tarikbedelnakdisi* on roads collected from adult males (14 mejidiyes or 5 piasters per person); the *bedeliaskeri* on adult males for exemption from military service (2 mejidiyes or 40 piasters per person per year); and the *duyunuumumiye* or public debts on such items as silk, tobacco, spirits, gun powder, and salt mines (where and if applicable).¹⁴⁴ In addition to these revenues, there was “illegal collection of taxes,”¹⁴⁵ including the *dish kirasi* (tooth rent), that is, the collector’s personal share.¹⁴⁶

Unfortunately, there are no known figures as to the total amount of revenues going from Musa Dagħ to the state’s coffers annually. Even so, that the above levies were heavy and the methods of collection harsh were almost unanimously agreed on. An 1872 American missionary report stated that, among other factors, “the heavy taxes of the government... present great obstacles in the way of a Christian life.”¹⁴⁷ Similarly, “how can they [the Armenians] bear the entire expense [of education] in these hard times of heavy taxation in all parts...?” asked

another evangelist in 1878,¹⁴⁸ for “just here came swooping down upon them the tax-gatherers, and to pay these demands they were obliged to leave [Bitias], and go somewhere to earn money.”¹⁴⁹ The evidence suggests that the government at times, if not often, resorted to perfidious methods to accomplish its goals. During the Hnchakian revolutionary episode in the 1890s, for instance, “the Auth[orities]... are reported to demand heavy arrears of taxes from [the Armenian] villagers presumably as a pretext for precipitating matters violently.”¹⁵⁰ Only Henry D. Barnham, the British consul at Aleppo, begged to differ as he wrote in 1895: “It can not be denied that in the matter of taxes they [the Armenians of Musa Dagh] have been treated mildly and in the collection of taxes have suffered less than their non-Christian neighbours.”¹⁵¹ It is true that by February 1897 “the Sultan has granted a delay of two years for the collection of arrears of Vergu and Soldier tax in the case of Armenians in places where massacres have occurred” and that “this favor will be greatly appreciated in the vilayet of Aleppo, where the Armenians have suffered so severely.”¹⁵² Still, as British vice-consul David Douek (Dowek) of Antioch and Svedia reported three years later, “the extreme oppression practiced in taxation has reduced [all] the people to very trying and straitened circumstances, so that it is only by employing military force that the taxes can any longer be collected.”¹⁵³

Despite the worsening situation, the government continued to act arbitrarily and in an unbridled manner. In January 1900, with no specific reason cited, Turkish gendarmes harassed one Bairamian family, killed poultry, ate food, and unlawfully demanded 2 mejidiyes before leaving. When the Capuchin friars at Kheder Beg asked the French agent (vice-consul Albert Potton) at Antioch to intervene, the latter regretted that nothing could be done, exhorted patience, and reminded the supplicants that they ought to “be glad that they were not massacred, as it seems to be the intention of all good Turks.” Even if the French consul in Aleppo were to remonstrate at the provincial governorship, it would not make any difference.¹⁵⁴ Similarly, the tax collector, other officials, and gendarmes on August 1, 1900 arrived in Yoghunoluk to collect taxes from the three religious denominations (Apostolic, Catholic, and Protestant). On the following day, when the Latin (Catholic) mukhtar, Der Bedros Bedrossian (Petros Ter Petrosian), submitted 100 mejidiyes to the chief of gendarmerie, the latter refused to accept that amount, beat the mukhtar, and asked for more. This humiliation prompted the mukhtar to resign by relinquishing his seal, the gathered sum, and the tax book to the Capuchin friars, who in turn hid him. But he was discovered, incarcerated, and released only after acceding to an ultimatum, whereby he would raise the extra revenues newly imposed on his Catholic constituency within ten days.¹⁵⁵ At the same time, “a bad temper” prevailed in Bitias due to the vexations of a Turkish official and the collection of *vergi* (tribute).¹⁵⁶

Even government business unrelated to taxation presented opportunities for usurpation. A case in point was Gabriel Kasangian (Gazanjan), a fugitive brigand sought by the authorities. In November 1900 about fifty regular troops and gendarmes, led by officers Hasan Efendi and Kiamil Efendi, respectively, went to Vakef, Kheder Beg, and Yoghunoluk, demanding that the mukhtars deliver the fugitive dead or alive. During their stay, which lasted several days, the government

forces fed themselves at the expense of the mukhtars and the general populace without compensation.¹⁵⁷ In January 1901, the troops returned to resume their search. As Kasangian succeeded in killing a certain Ohannes Sakaian, who had tried to assassinate him (Kasangian) to collect a 40-lira bounty, as well as in buying a Martini rifle with many bullets from certain Turkish guards seeking personal gains, the government troops asked the mukhtars and 100 Armenians to take part in the search in the general vicinity, with permission to carry their own guns. Because those arms were to be kept with Turkish soldiers at night, it was feared that the government's real intention was political rather than law enforcement, that is, to initiate the massacre of unarmed Armenians similar to the ones that had occurred at Urfa and elsewhere.¹⁵⁸ Although this did not materialize, some eleven innocent peasants from Kabusiye, Vakef, and Yoghunoluk were sent to jail in Antioch under the pretext of being Kasangian's accomplices in Sakaian's murder. But the actual purpose of their imprisonment was to extract money from them for their release; unfortunately, one even lost his life while behind bars. The whole episode came to an end on February 1, when Kasangian was killed at Ikiz Kopru near Bitias.¹⁵⁹

Tax-related aggravations reaching the boiling point at times led to physical friction and even bloodshed. In late June 1901, having witnessed an altercation between the mukhtar of Haji Habibli and the tax collector, a peasant killed a soldier, fatally wounded another, and ran away. As before, government troops went from village to another to find the murderer, oppressing the innocent along the way.¹⁶⁰ Similarly, in October tax collectors, soldiers, and gendarmes "stormed" into Kheder Beg to settle arrears of seventeen years. Interrogations, arguments, confiscation of livestock, beatings, and imprisonment marked this "critical moment," which reflected "the Ottoman mercy after so many massacres and irreparable damages done to the Armenian Christians!"¹⁶¹ Last but not least, writing to a colleague in the United States on April 18, 1902, the missionary C.S. Sanders intimated the following development that once again underscored the government's deceptive tactics:

I was at *Yoghoonolook* only a very short time, and most all that time they talked about their taxes.

They are however in great trouble [in Bitias] as well as *Yoghoonolook* over tax-matters. The government made a proclamation to the effect that if any of the non-registered Christians would voluntarily send in their names, the fines, (which are very heavy) would be remitted and the govt. would do no more than take its just taxes year by year. The Protestants of *Yoghoonolook* and Bitias were the only ones to accept the proposition, but the non-registered names once in hand the Government demands the fines also which are very heavy. Naturally they feel that they have been tricked. I did what I could for them and hope I succeeded in creating an influence for them... Naturally you will not publish anything about this note respecting the Government's duplicity. It would not greatly tend to facilitate my future operations in the Antioch field.¹⁶²

It appears that two kinds of tax collectors visited Musa Dagħ. The first, a government functionary called *katib* (secretary/scribe), went to the villages

accompanied by *zaptiyes* (gendarmes) and sometimes soldiers and lodged at the mukhtar's house until all revenues were gathered, counted, and handed over.¹⁶³ The *multezim* (tax farmer), on the other hand, literally bought that position by outbidding others in a state-run auction held each spring in Antioch and other district centers. Since implicit in the deal was his right to make a profit on the tithe, the *multezim* extorted payment from the populace without regard to its economic status and was hence dreaded and despised. As a rule, he did not show up in the fields but rather sent his *shahna* (deputy) to supervise the threshing floors. The villagers felt relieved only after the *shahna* left.¹⁶⁴ Sometimes, if not often, the Armenian *barinak* bought the right to tax farming from the Antioch notables and tyrannized their fellow peasants with arbitrary conduct.¹⁶⁵ Church and school trustees, too, acquired that right in order to raise funds for their institutions, although on occasion they failed to collect the tithe in a timely fashion.¹⁶⁶

In his capacity as the official village headman, the *mukhtar* served as an intermediary between the tax collectors and the public, occasionally applying harsh measures in his zeal to fulfill assigned duties. Speaking of his uncle and namesake, (Rev.) Garabed Tilkian wrote: "Garabed...was the headman... of Bitias for several years. He was a tough ruler. Sometimes he collected the government taxes by intimidation. He even used 'falaka,' bastinado - a contraption which bound a person's feet together so that the soles might be caned."¹⁶⁷ In local parlance the *mukhtar* was also referred to as *kehya*, meaning, steward and/or officious meddler,¹⁶⁸ or as *kiuratiur*, perhaps derived from the word "curator" denoting caretaker or overseer.¹⁶⁹ The qualifications for mukhtarship rested not so much in material wealth, but rather in functional literacy, shrewdness, and the ability to accommodate the visiting tax collectors and the gendarmes. Most *barinak* shunned the office as unworthy of their stature, instead wielding influence to install their preferred or hand-picked candidates.¹⁷⁰ The *mukhtar* was elected for a one-year term with the possibility of reelection. When elections approached, parish priests notified adult males from church altars as to the time and place of voting. The district governor of Antioch would have to approve the *mukhtar's* election upon the receipt of a *mazbata* (report).¹⁷¹ Also chosen with the headman was an advisory council of elders known as *heyetimukhtariye* or sometimes *onikiler* (the twelve), whose constituent members were called *aza*.¹⁷² The *mukhtar* then appointed his deputy, secretary, and *havut*. Usually a humble peasant, the latter ran errands, entertained guests, served as messenger, and performed the duties of town-crier by going from one neighborhood to another to notify the populace of the tax collector's arrival and other important matters.¹⁷³ The *mukhtar*, in turn, provided quarters for the tax collector and his retinue, supervised the gathering of the levies, and delivered the accounts. Moreover, he and his council settled local disputes, referring the more serious cases to Antioch.¹⁷⁴

As is customary with certain officeholders, sometimes the *mukhtars* abused their power. A case in point was Gabriel Shemmasian of Yoghunoluk. In 1899, after serving two consecutive terms, Shemmasian was ousted due to a scandal. His successor, Hakob Adamian, discovered a 70,000- piaster fraud. Part of this discrepancy was blamed on Shemmasian, who had issued fraudulent receipts, and

part on his accomplice, the *katib*. Even so, the village notables interceded on Shemmasian's behalf to save him from certain imprisonment. In return, he agreed to pay a relatively mild fine of 11,000 piasters. Once off the hook, however, he ignored the deal and instigated further trouble.¹⁷⁵ Because the crisis hurt the Apostolic community, the priest Armenak Tonatosian of Antioch tried to mediate, but failed. In early 1899 Shemmasian used force to collect rent from one of the church foundations, refused to pay tax to his successor, and instead urged his followers to elect a rival *mukhtar* - Khacher Guyumjian. It was feared that the dissident group, estimated at twenty-five families, might join a different denomination and further disrupt community life.¹⁷⁶

MIGRATION

Rampant impoverishment, coupled with unsettling social-political factors, compelled many Musa Daghians to seek better living conditions elsewhere. The first known migratory wave took place during the 1860s, when a group of forty-five persons from Bitias relocated to Antioch.¹⁷⁷ One such settler, a certain Filian, became "a banker and merchant...Millions of dollars passed through his hands, and he was considered one of the wealthiest men in the city. A common saying was, 'If you can drain the Mediterranean dry, you can drain Filian's money dry'." But the inconceivable happened, as he ultimately "lost all his money through the failure of others, became hopelessly bankrupt, and was too old to regain his position, and sank into a poor and broken-hearted old man: his Mediterranean was not inexhaustible."¹⁷⁸ Other tiny Musa Daghian colonies took root in Alexandretta, Payas, Urfa, Aleppo, Ethiopia, and elsewhere.¹⁷⁹

Interestingly, between 1909 and 1912 the Capuchin missionaries sent some twenty-four young girls from their Kheder Beg, Yoghunoluk, and Vakef congregations to Lebanon to work as domestics or helpers in Arab Christian and European families/businesses, and some to become nuns. The age of these girls in 1911 varied between eight and twenty, averaging 13.8, and in 1912 between eight and thirteen, averaging 10.8.¹⁸⁰ Only a few girls reportedly returned home before the outbreak of World War I in 1914, one escaped from the host family, and the fate of the majority remains unknown.¹⁸¹ The following cases give an idea about the amount and method of payment that these girls received. Elmaz (Almast) earned from a certain Miss Douget 1.5 mejidiye per month during 1911-1912, and 2 mejidiyes per month from 1912 through February 1913, for a total of 56 mejidiyes (237.70 French francs).¹⁸² Iranouhi (Yeranuhi), who worked for Ibrahim and Emilie Yared for thirty-one-and-a-half months, from October 24, 1911 till her departure on June 15, 1914, obtained 50 francs directly at leaving her job, while an additional 220 francs was deposited in her name at St. Anne (an unspecified religious institution).¹⁸³ And a man from Kheder Beg on August 21, 1914 asked that he be paid 25 liras ("livres") urgently against his sister Iscoui's (Iskuhi) services rendered to a certain Mr. Croizat, but Iscoui declined to comply with her brother's demand heeding her employer's counsel.¹⁸⁴

Emigration to the Americas before the 1900s was very sporadic. It is true that even this tiny drop of "Armenian blood in America" was "distasteful" to a certain missionary; nevertheless, "I cannot *blame* them for going. There is no money, no

business, no liberty, no honesty, no law, no honor, no purity in this Turkish empire.”¹⁸⁵ The migration across the Atlantic increased sharply in the wake of the April 1909 massacres and the mandatory conscription of non-Muslims in the Ottoman army beginning in September. For many a poor young man, who could not afford the military exemption fee of 50 liras (\$220), the new decree became a nightmare.¹⁸⁶ Aside from financial considerations, the Christians were skeptical of their fair treatment in an army dominated by Muslim Turks, some of the very people who had participated in the recent butcheries. The British consul in Aleppo explained the situation:

The Christians dread service in Turkish regiments, where they will be scattered few among a great majority of Moslem troops. Were the formation of separate companies or battalions of Christians contemplated, the Christian aversion to military service would be far less marked, but at present that aversion amounts almost to loathing. A Turkish officer here has expressed to me his opinion that [the] scheme of obligatory service for the Christians is likely to prove a failure. It would seem premature, in view of the recent massacres in the Adana vilayet and in Antioch region, and the extreme fear under which the Christians of Aleppo, Marash, Aintab, Alexandretta, and other towns were labouring but a few months back to enforce, at the present time, Christian military service in these provinces. Were public security thoroughly established, and had sufficient time elapsed to efface, in some measure, the memory of those events, such service would doubtless appear less intolerable to the native Christians.¹⁸⁷

But public trust was far from being reestablished, and hence a veritable exodus of Armenians in particular ensued. According to the government bureau issuing *tezkeres* (travel permits) in Aleppo, during the year preceding November 1909 as many as 5100 Armenians and 2250 Jews left the province for Europe and America, mostly never to return. Those figures did not include people who departed without regular passports.¹⁸⁸

Although the exact number of emigrants from Musa Dagħ cannot be determined, it is safe to assume that a few hundred went to the United States.¹⁸⁹ Relatives, friends, and neighbors customarily accompanied their loved ones well beyond the village boundaries, while mothers cursed Christopher Columbus for discovering America and stealing their offspring away.¹⁹⁰

Exciting as it was, leaving home for a distant land proved a traumatic experience for many an emigrant. Interestingly, some used the pen to allay their inner torment, as was the case with the teenager Armenak Sherpetjian, who expressed his sentiments in a thirteen-verse poem covering the various legs of his eight-week journey (October 17-December 10, 1913) from Bitias to Antioch, Alexandretta, Tripoli, Beirut, Haifa, Port Said, Alexandria, Patras, and finally Ellis Island.¹⁹¹ This route seems to be the general direction in which most Musa Dagħians sailed, one such trip costing \$57.15 per passenger in late 1913.¹⁹² A dozen or so youths from Yoghunoluk and Kheder Beg, who had emigrated to Argentina in 1911, relocated to the United States in 1916.¹⁹³ Naturally, the direction and duration of their journey differed, as the Inspection Card of a certain Missak Arahamian indicates: port of departure, Buenos Aires; name of ship,

Vasari; date of departure, July 27, 1916; date of arrival at Ellis Island, August 20, 1916 (the trip thus lasted three-and-a-half weeks).¹⁹⁴ The emigrants from Musa Dagħ often traveled in groups for safety and support, but sometimes failed to reach their destination intact; in 1911, for example, half of a twenty-one member party was shipped back from Marseilles for having an eye disease called trachoma.¹⁹⁵

A background check of thirty-two other Musa Dagħ passengers arriving in New York between 1909 and 1913 reveals additional details. The newcomers were young, averaging twenty-two years of age. About two-thirds were male, single, and literate. Eleven were laborers, eight were farmers, six were housewives, two were servants, one was a seamstress, one was a shoemaker, two were children, and the occupation of one cannot be determined. Twenty-two immigrants intended to reside in Pennsylvania (thirteen in New Castle, eight in the Pittsburgh area, and one in Monessen); four in New York City; four in Union Hill, New Jersey; and one in each of Hartford, Connecticut, and Youngstown, Ohio.¹⁹⁶ Other arrivals settled in Erie and Williamsport, Pennsylvania; New Britain and South Manchester, Connecticut; Paterson, New Jersey; Fort Myers, Florida; and Fresno, California.¹⁹⁷ The immigrants carried little or no money. The majority worked in silk mills, such as that of the Cheney Brothers in South Manchester. Others ran small businesses including grocery stores, restaurants, and shoe repair shops.¹⁹⁸ One of the earliest settlers, Abraham Seklemian of Bitias, cofounded and edited (1908-1913) the *Asparez* (Arena) newspaper in Fresno; it continues to be published in Los Angeles, California, as the official mouthpiece of the Armenian Revolutionary Federation on the West Coast.¹⁹⁹ Despite the difficult socio-economic adjustments that the Musa Dagħians had to make in the New World, at least some of them managed to send part of their meager earnings home to pay their travel debts, for various expenses incurred due to relatives looking after their affairs, and/or as outright monetary assistance. A case in point was Movses Egarian (Ikarian) of Bitias, who during the course of three years (February 1908-January 1911) sent his brothers Vanes and Hagop (Hakob) \$404.48 and \$74.00, respectively.²⁰⁰ Once established, many immigrants sent for their spouses, children, fiancés, and other relatives and friends. Most would not see Musa Dagħ again.

ENDNOTES

¹ Leslie Stephen and Sidney Lee, eds., *The Dictionary of National Biographies*, vol. I, London: Oxford University Press, 1921, p. 1, 124. For negotiations concerning the restoration of Barker's tomb in Bitias in 1935, see Great Britain, Public Record Office, Kew, Foreign Office (FO) 861: Embassy and Consular Archives, Turkey: Aleppo, General Correspondence (Outgoing and Incoming), File 112.

² F.A. Neale, *Eight Years in Syria, Palestine, and Asia Minor, from 1842 to 1850*, 2nd ed., vol. II, London: Colburn and Co., Publishers, 1852, p. 59.

³ *Ibid.*, p. 78. According to Eusebe de Salle, *Pérégrinations en Orient ou Voyage Pittoresque et Politique en Egypte, Nubie, Syrie, Turquie, Grèce Pendant les Années 1837-38-39*, 2nd ed., vol. I, Paris: Pagnerre and L. Curmer, 1840, p. 168, Barker's residences at Bitias and Kheder Beg surpassed in beauty that of Svedia.

-
- ⁴ John Barker, *Syria and Egypt under the Last Five Sultans of Turkey; Being Experiences, during Fifty Years, of Mr. Consul-General Barker*, Edward B.B. Barker, ed., vol. II, London: Samuel Tinsley, 1876, p. 213.
- ⁵ Neale, *Eight Years in Syria*, II, p. 80. For a sketch of Barker's home at Bitias, see William Burckhardt Barker, *Lares and Penates: Or, Cilicia and Its Governors*, William Francis Ainsworth, ed., London: Ingram, Coake, and Co., 1853, p. 300.
- ⁶ Great Britain, FO 861, File 37, "Objet trouvés à l'habitation de Bitias," an inventory of Barker's house prepared on November 14, 1849 upon his death and signed by Joseph Bellier, Frederick Arthur Neale, Joseph Bennett, and Edward B.B. Barker, in the presence of Louise Barker Washington, John Barker's daughter, who inherited his possessions.
- ⁷ Neale, *Eight Years in Syria*, II, p. 79.
- ⁸ Barker, *Syria and Egypt*, II, p. 269.
- ⁹ *Ibid.*, pp. 270-71.
- ¹⁰ *Ibid.*, pp. 270-71, 280; Neale, *Eight Years in Syria*, II, p. 80.
- ¹¹ Neale, *Eight Years in Syria*, II, p. 78.
- ¹² Barker, *Syria and Egypt*, II, pp. 231-32, 244.
- ¹³ *Ibid.*, pp. 1-2; Charles Fiott Barker, *Memoir on Syria*, London: Publisher unknown, 1845, p. 36.
- ¹⁴ Barker, *Syria and Egypt*, II, p. 255.
- ¹⁵ Barker, *Memoir on Syria*, p. 36.
- ¹⁶ Barker, *Syria and Egypt*, II, p. 2.
- ¹⁷ *Ibid.*, p. 272.
- ¹⁸ William Francis Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, vol. II, London: Kegan Paul, Trench, and Co., 1888, p. 403.
- ¹⁹ Barker, *Syria and Egypt*, II, p. 272.
- ²⁰ Barker, *Memoir on Syria*, p. 37.
- ²¹ Neale, *Eight Years in Syria*, II, p. 60.
- ²² *Ibid.*, pp. 60-61; Ainsworth, *Personal Narrative*, II, p. 403; Barker, *Syria and Egypt*, II, pp. 2-5; Barker, *Memoir on Syria*, pp. 37-38.
- ²³ Neale, *Eight Years in Syria*, II, 78-79.
- ²⁴ De Salle, *Pérégrinations en Orient*, I, p. 168.
- ²⁵ Barker, *Syria and Egypt*, II, pp. 258-60.
- ²⁶ *Ibid.*, pp. 259-60.
- ²⁷ Robert Walpole, ed., *Travels in Various Countries of the East; Being a Continuation of Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*, London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1820, p. 133.
- ²⁸ Neale, *Eight Years in Syria*, II, p. 31.
- ²⁹ Lycklama a Nijeholt, *Voyage en Russie, au Caucase, et en Perse dans la Mésopotamie, le Kurdistan, la Syrie, la Palestine et la Turquie exécuté pendant les années 1865, 1866, 1867 et 1868*, vol. IV, Paris and Amsterdam: Arthus Bertrand and C.L. Van Langenhuysen, 1875, p. 328.
- ³⁰ The commencement of the sericulture season actually depended on the climate and varied from one place to another. From a letter written after WWI, for example, we learn that mulberry leaves sprouted a month late if eastern cold air struck Musa Dagħ in February-March and that the leaves at Chevlik by the sea usually appeared a month earlier than those in cooler Bitias. Victoria Renjilian Sarafian, private papers, Fresno, California, Movses Renjilian, letter to "My Dear Children" (Grigor and Victoria Sarafian), May 2, 1923.

-
- ³¹ American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) Archives, Houghton Library, Harvard University, Cambridge, Massachusetts, ABC: 16.9.6, Central Turkey Mission (CTM), vol. 1, Lucile Foreman to Miss Lamson, July 28, 1913.
- ³² Interview with Victoria Renjilian Sarafian, March 30, 1988, Fresno, California; interview with Hovhannes Hajian, January 8, 1990, Hollywood, California; Sona Zeytlian, *Musa Leran Joghovrdakan Hekiatner* (Folk tales of Musa Dagħ) (Beirut: Hamazgayin Wahe Sethian Press), pp. 681-682; Grigor Gyozyan (Geghuni), *Musa Leran Azgagrutyune* (The Ethnography of Musa Dagħ), Yerevan: Republic of Armenia National Academy of Sciences "Gitutyun" Publication, pp. 70-72, 77.
- ³³ Interview with Sarafian. The *chershefe* measured approximately 1x 5x ½ meters.
- ³⁴ Suren Filhannesian, letter to the author, not dated (1989); Khacher Maturian, "Mer Hatse" (Our Bread), in Martiros Gushagjian and Poghos Maturian, eds., *Hushamatian Musa Leran* (Memorial book of Musa Dagħ), Beirut: Atlas Press, 1970, p. 155; Gyozyan, *Musa Leran*, pp. 72-75.
- ³⁵ Filhannesian, letter; Zeytlian, *Musa Leran*, p. 708; Gyozyan, *Musa Leran*, pp. 76-77.
- ³⁶ Interview with Marta Sherpetjian Shemmassian, December 28, 1983, Los Angeles, California; interview with Sarafian, March 4, 1988.
- ³⁷ Great Britain, FO 861, File 35, David Dowek to Henry D. Barnham, Trade Report of British Vice-Consulate Antioch and Swedea, April 10, 1900.
- ³⁸ *Biuzandion* (Byzantium) (Constantinople), April 26, 1911.
- ³⁹ *Asparez* (Fresno), August 18, 1911.
- ⁴⁰ Income generated from cocoons in Bitias surpassed the income in Yoghunoluk, Kheder Beg, and Vakef combined. Similarly, the Bitias cocoons, by virtue of their superior quality, sold for 25 percent more than those produced elsewhere in the Ottoman province of Aleppo. See *Biuzandion*, April 27, 1911; Abr[aham] H. Renjilian, "Antakyada Ipekjilik (Ipek Beojeyi Bendinin Sonu)" (Sericulture in Antioch [The End of the silkworm season]), *Nor Avetaber* (New Herald) 6: 17 (November, 10, 1933): 327.
- ⁴¹ Interview with Florence Ikarian Harutiunian, March 4, 1989, Glendale, California; interview with Sarafian, March 4, 1988; Filhannesian, letter.
- ⁴² Interview with Sarafian, March 4, 1988.
- ⁴³ Ibid.
- ⁴⁴ *Biuzandion*, April 26, 1911.
- ⁴⁵ Florence Ikarian Harutiunian, private papers, Glendale, California, untitled written statement made by Sargis Filian in 1962 on the occasion of donating Meren Ikarian's microscope to a museum in Yerevan, Soviet Armenia.
- ⁴⁶ Interview with Shemmassian.
- ⁴⁷ Interview with Sarafian, March 4, 1988.
- ⁴⁸ *Biuzandion*, September 8, 1910.
- ⁴⁹ Gertrude Lowthian Bell, *The Desert and the Sown*, London: William Henemann, 1907, p. 329.
- ⁵⁰ Interview with Harutiunian; Filhannesian, letter. The *kajas* (stripped cocoons) were not discarded, but rather used to make fake hair and/or ropes. See Tovmas Hapeshian, *Musa-Taghi Papenakan Ardzagangner* (Ancestral Echoes of Musa Dagħ), Beirut: Yerebuni Printing, 1986, p. 88.
- ⁵¹ Filhannesian, letter.
- ⁵² Ibid.; Haroutune P. Boyadjian, *Musa Dagħ and My Personal Memoirs* (N.p.: Rosekeer Press, 1981), p. 2.
- ⁵³ Zora Iskenterian, *Husher Patmutian Hamar* (Memoirs for History), Beirut: Sevan Printing House, 1974, p. 45; idem, "Haji Hapipli," in Gushagjian and Maturian, p. 76; Renjilian, "Antakyada Ipekjilik," p. 327.

- ⁵⁴ Vital Quinet, *La Turquie d'Asie. Géographie Administrative Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, vol. II, Paris: E. Leroux, 1891, p. 198.
- ⁵⁵ Iskenterian, *Husher*, p. 45; idem, "Haji Hapipli," p. 76; Renjilian, "Antakyada Ipekjilik," p. 327; interview with Shemmashian.
- ⁵⁶ Jacques Thobie, *Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, Paris: Publications de la Sorbonne, 1977, pp. 105, 491-92.
- ⁵⁷ Interview with Shemmashian; Renjilian, "Antakyada," p. 327.
- ⁵⁸ Elizabeth Frankian Standen, letter to the author, September 12, 1988.
- ⁵⁹ Interview with Sarafian, March 4, 1988.
- ⁶⁰ Ibid.; interview with Shemmashian.
- ⁶¹ There was such a person in Alexandretta, but I am not so sure that it was the same Lupi working in the Antioch region.
- ⁶² Serob Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru* (History of Svedia Armenians), Beirut: Hamazgayin Wahe Sethian Press, 2010, p. 30. Sometime before World War I, Yervand Otian traveled to Antioch together with his grandmother for her to sell several orchards found within one of her farms in the district. Their sojourn lasted an entire year, during which Otian visited Musa Dag, Kesab, and Aleppo. When he returned to Constantinople, he published a brief geographical study on Antioch in the *Arevelk* paper. See Yervand Otyan, *Yerkeri Joghovatzu* (Collection of Oeuvres), vol. IV, Yerevan: Haypethrat, 1962, pp. 19-20.
- ⁶³ Armenian Catholicosate of the Great House of Cilicia Archives, Antlias, Lebanon, File 22/1, *Jepel Musa-Svetia, 1920-1940* (Musa Dag-Svedia, 1920-1940), Fr. Abraham Ter Galustian to Catholicos Sahak II Khapayian, October 12, 1926.
- ⁶⁴ Interview with Shemmashian. One of the villages was Minet Kerbi, also known as Asi Kira. The other village could not be identified.
- ⁶⁵ R.P. Jérôme, "Au pays des massacres," *Les Missions Catholiques* 41: 2,091 (July 2, 1909): 315; Paul Jacquot, *Antioche, Centre de Tourisme*, vol. III, Beirut: Imprimerie Catholique, 1931, p. 507; *Asparez*, June 18, 1909.
- ⁶⁶ ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 4, P.O. Powers to N.G. Clark, March 19, 1872; Corinna Shattuck to N.G. Clark, August 14, 1878; idem, vol. 14, C.S. Sanders to Judson Smith, August 30, 1899; idem, vol. 16, Annual Report - Aintab Station, July 1901-June 1902; Davit Ter Davtians, "Storagrutiun Aytselutian...Berio Nahangin Gughoreyits" (Description of a visit to the Armenian villages of Aleppo Province) *Arshaluys Araratian*, no. 808 (June 24, 1867): 3; *Punj* (Constantinople), June 12, 1899.
- ⁶⁷ ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 16, Annual Report - Aintab Station, July 1901-June 1902.
- ⁶⁸ Ibid., General Report of Aintab Station, July 1902-June 30, 1903.
- ⁶⁹ *Biuzandion*, September 8, 1910; *Asparez*, August 11, 1911, August 18, 1911; *Arev* (Alexandria, Egypt), October 8, 1915; "Jepeli Musayi Hayabnak Gughere" (The Armenian-inhabited villages of Musa Dag), *Avetaber* 63:39 (September 24, 1910): 914-15.
- ⁷⁰ Curia Generale dei Frati Minori Cappuccini, Istituto Storico, Archivio Generale dei Cappuccini (ASC), Via Piemonte 70, Rome, Italy, H 93, cartella V, Marcellino da Vallarsa to Excellency, August 1, 1895; da Vallarsa to Rev. Father General, August 5, 1895; da Vallarsa to Rev. Father, January 3, 1896.
- ⁷¹ Great Britain, FO 424: Correspondence Respecting the Affaires of Asiatic Turkey and Arabia, 1878-1913, File 212, H.Z. Longworth to N. O'Connor, April 15, 1903.
- ⁷² *Friend of Armenia* (London), no. 44 (Winter 1911): 52.
- ⁷³ Renjilian, "Antakyada Ipekjilik," p. 328.
- ⁷⁴ *Biuzandion*, April 26, 1911.
- ⁷⁵ *Asparez*, August 11, 1911, August 18, 1911.

- ⁷⁶ Interview with Hajian. For the kinds of vegetables produced in Musa Dagħ, consult “Musa Leran Busakanutiune” (The Vegetation in Musa Dagħ), in Gushagian and Maturian, pp. 131-32; Hapeshian, *Musa-Tagħi*, pp. 142-48.
- ⁷⁷ Interview with Hajian.
- ⁷⁸ Ibid.
- ⁷⁹ Iskenter Nashalian, private papers, Glendale, California, family property deeds titled “Imperial Documents” (in Ottoman Turkish), numbers 78, 639, and 640, from *Defter* (registry) 305, dated 1307 Hijri (1889/90).
- ⁸⁰ For the various kinds of fruits in Musa Dagħ, consult “Musa Leran Busakanutiune,” pp. 132-33.
- ⁸¹ The various kinds of figs are listed in Hapeshian, *Musa-Tagħi*, pp. 152-53.
- ⁸² Ibid.; Maturian, “Mer Hatse,” p. 156.
- ⁸³ ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 16, C.S. Sanders, Report of Aintab Station, CTM (Central Turkey Mission), July 1905-April 15, 1906. According to a 1900 report, “the produce of figs [in Antioch district] was estimated at 1200 tons value for about £7000. The greater part of this was exported to Egypt and part was sent to Anadol.” See Great Britain, FO 861, File 35, David Doweck to Henry D. Barnham, Trade Report of British Vice-Consulate Antioch and Swedea, April 10, 1900.
- ⁸⁴ *Asparez*, August 18, 1911.
- ⁸⁵ Hapeshian, *Musa-Tagħi*, pp. 151-52; “Musa Leran Busakanutiune,” pp. 132.
- ⁸⁶ Maturian, “Mer Hatse,” pp. 156-57.
- ⁸⁷ ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 4, Corinna Shattuck to N.G. Clark, August 14, 1878. N.M. Paghtoyian, “Jepel Musa yev Hay Lernakannere” (Musa Dagħ and the Armenian highlanders), *Hayrenik Amsagir*, XV: 4 (February, 1935): 74-76; *Punj*, February 14, 1898; *Biuzandion*, April 26, 1911.
- ⁸⁸ Hov[Hannes] Eskijian, “Jebel-I Musaya Bir Ziyaret” (A Visit to Musa Dagħ), *Avetaber* LXIII (May 14, 1910): 474; *Biuzandion*, April 26, 1911.
- ⁸⁹ Armenian Revolutionary Federation (ARF) Archives, Boston (now in Watertown), Massachusetts, File 945/8, *Kilikio Kam Lernavayri K. Komite 1903 t.* (Central Committee of Cilicia or Lernavayr, 1903) [Holan or Hoshan] to Varazdat, January 3, 1903; (Rev.) Tigran Andreasian, “Svetahayere” (The Svedia Armenians), in M. Salbi, ed., *Aleakner Yev Kheleakner. Hay Vranakaghakin Taregirke* (Little waves and wrecks: The Almanac of the Armenian tent city), Alexandria, Egypt: A. Gasparian Press, 1920, p. 17.
- ⁹⁰ ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 1, Foreman to Lamson, October 20, 1910.
- ⁹¹ Great Britain, FO 195: Embassy and Consular Archives. Turkey: Correspondence, File 1690, [T.S.] Jago, Report of the Vilayet of Aleppo, June, 1890.
- ⁹² Great Britain, FO 424, File 212, H.Z. Longworth to N. O’Conor, April 15, 1907.
- ⁹³ Ibid.; Aghasi, “Husher” (Memoirs), in Mihran Seferian, ed., *Drvagner Svetio Antsealen (1893-95 Heghapokhakan Shrganen)* (Episodes from Svedia’s past [from the 1893-95 revolutionary period]), Beirut: Ararat Press, 1957, pp. 48, 68.
- ⁹⁴ Interview with Arakel Izanian, December 28, 1991, Sunland, California. See also Compatriotic Union of Musa Dagħ, *Hishatakaran-Alpom Musa Leran 1961-1967* (Colophon-Album of Musa Dagħ 1961-1967), Beirut: Sevan Press, 1967, p. 45.
- ⁹⁵ Great Britain, FO 861, File 35, Doweck to Barnham, Trade Report, April 10, 1900.
- ⁹⁶ Interview with Hajian.
- ⁹⁷ “Musa Leran Gughatsinerun Zbaghumner Oo Arhestnere” (The Occupations and artisanship of the Musa Dagħ villagers), in Gushagian and Maturian, p. 118; Maturian, “Mer Hatse,” p. 157.
- ⁹⁸ Paghtoyian, “Jepel Musa,” pp. 74-76.
- ⁹⁹ Ibid., p. 74.

-
- ¹⁰⁰ *Arev*, October 4, 1915, November 1, 1915.
- ¹⁰¹ Interview with Manase Maghzanian, July 20, 1988, Fresno, California; Maturian, “Mer Hatse,” pp. 152-53.
- ¹⁰² Paghtoyian, “Jepel Musa,” p. 75.
- ¹⁰³ W.H. Bartlett and John Crane, *Syria, the Holy Land, and Asia Minor, etc., Illustrated, in a Series of Views Drawn from Nature*, vol. III, London: Fisher and Son, 1838, p. 74.
- ¹⁰⁴ William M. Thomson, “Travels in Northern Syria: Description of Seleucia, Antioch, Aleppo, etc.,” *Bibliotheca Sacra and Theological Review* 5 (1848): 451.
- ¹⁰⁵ Bell, *The Desert*, p. 334.
- ¹⁰⁶ Maturian, “Mer Hatse,” pp. 152-54.
- ¹⁰⁷ Ibid. For the Musa Dagh cuisine, see Alberta, Anna and Louisa Magzanian, *The Recipes of Musa Dagh: An Armenian Cookbook in a Dialect of Its Own*, N.p.: Lulu.com, 2008; Jack Hachigian, *Secrets from an Armenian Kitchen*, N.p.: n.p., 2006; Women’s Auxiliary of St. Paul Church of Anjar, *Musa Leran Yev Aynjari Tohmik Tjasher* (Ethnic foods of Musa Dagh and Anjar), Beirut: Hamazgayin Wahe Sethian Press, 2001; Gyozyalyan, *Musa Leran*, pp. 128-40.
- ¹⁰⁸ M. Lerntsi (Hakob Apajian), *Echer Keankis Grken (Inknakensagrutian)* (Pages from the book of my life [autobiography]), Beirut: Altapress Printing, 1986, p. 47.
- ¹⁰⁹ Nijeholt, *Voyage en Russie*, IV, p. 325.
- ¹¹⁰ Maturian, “Mer Hatse,” p. 147.
- ¹¹¹ *Punj*, October 30, 1899.
- ¹¹² ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 4, Shattuck to Clark, August 14, 1878.
- ¹¹³ *Punj*, March 28, 1898.
- ¹¹⁴ Ibid., June 12, 1899; ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 14, Sanders to Judson Smith, August 30, 1899.
- ¹¹⁵ *Biuzandion*, April 26, 1911; *Yeritasard Hayastan*, (Providence, Rhode Island), May 3, 1911; *Pahak*, (Boston), June 22, 1911; *Asparez*, August 18, 1911.
- ¹¹⁶ Isobel Lytle, *James Martin: Pioneer Medical Missionary in Antioch: A Thrilling Account of Faith and Courage*, Belfast: Cameron Press, 2003, pp. 61-62.
- ¹¹⁷ Sima Aprahamian, “The Inhabitants of Haouch Moussa: From Stratified Society through Classlessness to the Re-Appearance of Social Classes,” Ph.D. dissertation, McGill University, Montreal, Canada, 1989, pp. 62-92 passim; interview with Hajian.
- ¹¹⁸ *Salname-I Vilayet-I Haleb* (Yearbook of Aleppo Province), Aleppo: Government Publication, 1324/1906, p. 288. See also Compatriotic Union of Musa Dagh, *Hishatakaran-Alpom*, p. 45.
- ¹¹⁹ Fr. Khachatur Poghikian, “Husher”, unpublished memoirs, Beirut, Lebanon, pp. 32-33; Fr. Nerses Tavugjian, *Tarapanki Oragir* (Diary of Suffering), Toros Toranian, ed., Beirut: High Type Compugraph - Technopresse S.A.L., 1991, pp. 46-53 passim; Aghasi, “Husher,” pp. 44-45, 72-75; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 25-26.
- ¹²⁰ Aprahamian, “The Inhabitants of Haouch Moussa,” pp. 88-89.
- ¹²¹ Alberta Magzanian, letter to the author, n.d.(1989).
- ¹²² *The Missionary Herald* LV: 2 (February 1859): 59.
- ¹²³ ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 4, Powers to Clark, March 19, 1872.
- ¹²⁴ Ibid., Shattuck to Clark, October 17, 1876.
- ¹²⁵ Ibid., vol. 10, L.H. Adams, Report of the Antioch Field, 1890-1891.
- ¹²⁶ Aghasi, “Husher,” pp. 44-45, 72-75.
- ¹²⁷ Ibid.
- ¹²⁸ ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 16, John Merrill, Report of Aintab Station for the Year 1906-1907. See also idem, vol. 19, Merrill to Enoch F. Bell, May 21, 1907.

- ¹²⁹ “Jepeli Musayi Hayabnak Gughere,” p. 915; Eskijian, “Jebel-I Musaya,” p. 474; *Punj*, March 28, 1898.
- ¹³⁰ ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 16, Isabel Merrill, Report of the Woman’s Work in Aintab Station, 1907-1908 (Ourfa and Kessab excepted).
- ¹³¹ Ibid., John Merrill, Report of Aintab Station for the Year 1906-1907. See also idem, Isabel J. Merrill, Report of Women’s Work in Aintab Station (Ooorfa and Kessab not being included), 1906-1907.
- ¹³² Hapeshian, *Musa-Taghi*, pp. 148-50; “Musa Leran Arhestnere,” pp. 121-22; *Biuzandion*, September 8, 1910; *Arev*, December 1, 1915.
- ¹³³ *Punj*, March 28, 1898.
- ¹³⁴ *Biuzandion*, December 18, 1909; *Husaber*, (Cairo), November 20, 1915.
- ¹³⁵ Armenian Revolutionary Federation Bureau, *Niuter H.H. Dashnaksutian Patmutian Hamar* (Materials for the history of the A.R. Federation), HrachTasnapetian, ed., vol. I, Beirut: Hamazgayin Wahe Sethian Press, n.d., pp. 96, 102.
- ¹³⁶ ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 1, Foreman to Lamson, October 20, 1910.
- ¹³⁷ “Musa Leran Arhestnere,” p. 123; Andreasian, “Svetahayeru,” pp. 17-18.
- ¹³⁸ Yeznik Poyajian, *Patkerner Musa Taghi Dutzaznergutenen* (Scenes from the heroic epic of Musa Dag), Beirut: Atlas Press, 1973, pp. 22, 46; “Musa Leran Arhestnere,” p. 123.
- ¹³⁹ “Musa Leran Arhestnere,” pp. 122-23; Andreasian, “Svetahayeru,” p. 18.
- ¹⁴⁰ Ibid.; “Jepeli Musayi Hayabnak Gughere,” p. 915. For a list of other artisans, see Hapeshian, *Musa-Taghi*, pp. 156-59.
- ¹⁴¹ Armen Hanisian, letter to the author, February 7, 1989, mentions five grocery stores in Yoghunoluk; Yeznik Poyajian, letter to the author, March 5, 1990; interview with Shemmassian.
- ¹⁴² Interview with Hajian. For the description of businesses and the market place in post-World War I Yoghunoluk, see Poghos Armenak Lagisian, *Musa Leran Voghchuyun* (Greeting to Musa Dag), Yerevan: Orenk and Irakanutyun Publishing, 2005, pp. 178-222 passim.
- ¹⁴³ Tigran J. Khrlobian, *Voskematian. Patmutiun Mertz[avor] Arevelki Hay Avet[aranakan] Miutian* (History of the Armenian Evangelical Union of the Near East), vol. I, Beirut: Shnorhokian Printing/A. Ter Sahakian Press, 1950, p. 338, note; Gushagjian and Maturian, pp. 588, 592.
- ¹⁴⁴ Avetis Injejikian, “Kesap Yev Ir Barbare” (Kesab and its dialect), in Hakob Cholakian, compiler and editor, *Kesap*, vol. III, Aleppo: Arevelk Press, 2004, pp. 78-79; H. Kh. Topuzyan, “Siriayi Hay Gughatsiutyan Vijake XIX d. Keserin-XX d. Skzbnerin” (The Status of the Armenian peasantry of Syria from the mid-nineteenth century - early twentieth century), in G. Kh. Sargsyan et al., eds., *Mertzavor Yev Mijin Arevelki Yerkirner Yev Joghovurdner* (Countries and peoples of the Near and Middle East), vol. IX, Yerevan: Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1978, pp. 198-99; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, p. 25; Aprahamian, “The Inhabitants,” pp. 85-86; *Salname-I Vilayet-I Haleb*, (1312/1894), pp. 308-09; interview with Shemmassian.
- ¹⁴⁵ ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 16, C.S. Sanders, Annual Report - Aintab Station, July 1901-June 1902.
- ¹⁴⁶ Grigor Geghuni (Gyozalyan), “Im Kyanki Husherits” (From the Memoirs of my life), unpublished memoirs, Panorama City, California, notebook I, p. 9b (sic).
- ¹⁴⁷ ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 4, Powers to Clark, March 19, 1872.
- ¹⁴⁸ Ibid., Shattuck to Clark, August 14, 1878.
- ¹⁴⁹ *The Missionary Herald* LXXIV: 7 (August 1878): 258.
- ¹⁵⁰ Great Britain, FO 195, File 1932, Catoni telegram no. 44, April 9, (1896).
- ¹⁵¹ Ibid., File 1883, Barnham to Currie, June 1, 1895.

- ¹⁵² Ibid., File 1976, Barnham to Currie, February 22, 1897.
- ¹⁵³ Great Britain, FO 861, File 35, David Douek, Vice Consular General Report upon the Administration and Economic Condition of the District of Antioch and Suedia, March 20, 1900.
- ¹⁵⁴ ASC, H 93, cartella V, Fedele da Trieste to Very Rev. Secretary (narrating the history of the Capuchin Mission at Kheder Beg), August 8, 1900, p. 12.
- ¹⁵⁵ Ibid.
- ¹⁵⁶ Ibid., da Trieste to Very Rev. Secretary for the Very Rev. Father General of the Capuchins, November 10, 1900, enclosure no. I of August 1900, p. 15.
- ¹⁵⁷ Ibid., about end of September 1901, enclosure no. II of November 1900, p. 20.
- ¹⁵⁸ Ibid., Anno Domini 1901, enclosure no. 1 of January 1901, pp. 21-22, inserted copy of a letter (vouched by da Trieste) from Fr. Apollinare del Fretto to Alberto Poche ("our Procurator in Aleppo"), January 14, 1901.
- ¹⁵⁹ Ibid., January 1901, enclosure no. 2, p. 22; inserted copy of a letter from Fr. del Fretto and Fr. da Trieste to Poche, January 30, 1901; enclosure no. 3 of February 1901, p. 23.
- ¹⁶⁰ Ibid., da Trieste, continuation of the narration of the Capuchin Mission at Kheder Beg, June 1901, p. 24. See also French vice-consul/agent at Antioch Albert Potton's June 30, 1901 letter in response to the Haji Habibli incident.
- ¹⁶¹ Ibid., Fr. da Trieste to Very Rev. Secretary General, November 3, 1901.
- ¹⁶² ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 20, Sanders to Smith, April 18, 1902. See also idem, vol. 16, Sanders, Annual Report - Aintab Station, July 1901-June 1902. It must be noted that non-Armenians, too, suffered a great deal at the hands of the state. Not only was the crunch felt in the countryside, but also in the very center of the district, Antioch, where people resorted to civil disobedience when "provoked by the severity with which the Authorities enforce the payment of taxes." Great Britain, FO 195, File 2137, Barnham to O'Connor, April 6, 1903.
- ¹⁶³ *Punj*, June 19, 1899.
- ¹⁶⁴ Injeikian, "Kesap," p. 78; Topuzyan, "Siriayi," pp. 198-201; Maturian, "Mer Hatse," p. 147.
- ¹⁶⁵ Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, p. 25.
- ¹⁶⁶ Tavugjian, *Tarapanki Oragir*, p. 53.
- ¹⁶⁷ (Rev.) Garabed S. Tilkian, *Musa Dagh Boy: Story of Survival and Service* (Los Angeles: Abril Printing, 1992), p. 14.
- ¹⁶⁸ *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*, Istanbul: Redhouse Press, 1974, p. 582.
- ¹⁶⁹ Interview with Hajian. Hajian thinks that the word "kiuratiur" could also mean *giughiter*, that is, village master or custodian.
- ¹⁷⁰ Interview with Hajian; interview with Ohannes Ohannesian, May 27, 1974, Sun Valley, California.
- ¹⁷¹ Interview with Grigor Gyozyan (Geghuni), January 29, 1989, North Hollywood, California; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, p. 32.
- ¹⁷² Interview with Geghuni; Compatriotic Union of Musa Dagh, *Hishatakaran-Alpom*, p. 54. Geghuni puts the number of the Council at five members, including the deputy, the secretary, and the three advisors.
- ¹⁷³ Interview with Hajian; interview with Ohannesian.
- ¹⁷⁴ Interview with Hajian; Compatriotic Union of Musa Dagh, *Hishatakaran-Alpom*, p. 54.
- ¹⁷⁵ *Punj*, June 19, 1899.
- ¹⁷⁶ Ibid., August 7, 1899.
- ¹⁷⁷ Khrlobian, *Voskematian*, I, p. 340. See also *The Missionary Herald* LVIII: 8 (August 1862): 248.

- ¹⁷⁸ George H. Filian, *Armenia and Her People; Or the Story of Armenia by an Armenian* (Hartford, Connecticut: American Publishing Company, 1896), p. xii.
- ¹⁷⁹ Great Britain, FO 195, File 1883, Barnham to Currie, October 16, 1895; FO 424, File 184, Currie to the Marquess of Salisbury, October 17, 1895; interview with Shemmassian.
- ¹⁸⁰ Capuchin Archives, Maison Saint François, Mtayleb, Lebanon, File *Khoderbeg* 7, 1909/1914, 20 à 25 *jeunes filles de Khoderbey placées servants ou chez les Soeurs- listes, salaires, informations*, untitled list of sixteen girls from Kheder Beg, Vakef, and Yoghunolouk; Certification sur les enfants envoyées à Beyrouth; Noms des enfants de Khoderbek.
- ¹⁸¹ Ibid, Noms des enfants de Khoderbek.
- ¹⁸² Ibid., Compte d'Elmaz, Juillet 1914.
- ¹⁸³ Ibid., Compte d'Iranouhi (tel qu'il m'a été donné fin de juin par Madame Yared).
- ¹⁸⁴ Ibid., anonymous sender from Krey, Lebanon, to Mon Très Révérend Père, August 21, 1914. This letter is written on a "Vve Guérin & Fils, Beyrouth Syrie" letterhead.
- ¹⁸⁵ ABCFM, ABC, 16.9.5, vol. 11, Adams to Smith, August 27, 1891.
- ¹⁸⁶ France, Archives du Ministère des Affaires Etrangères (AMAE), Paris (Quai d'Orsay, now in Nantes), Correspondence politique et commerciale 1897 à 1918, Turquie: politique intérieure: Syrie-Liban, File 112, *Dossier général, 1909*, R. Laronce to Pichon, October 3, 1909.
- ¹⁸⁷ Great Britain, FO 424, File 221, Raphael A. Fontana to Gerard Lowther, October 25, 1909.
- ¹⁸⁸ France, AMAE, Syrie-Liban, File 112, Laronce to Pichon, October 28, 1909.
- ¹⁸⁹ I have compiled a list of some 150 emigrants through interviews alone. According to Mik[ael] Natanian, "Gavari Tsaveren. Mus Aghete" (Woes of the provinces: The Other calamity), *Mutian*, no. 19 (July 1913): p. 108, Musa Dagħ, Kesab, and other Armenian-inhabited localities in north Syria were being depopulated due to this emigration to the United States.
- ¹⁹⁰ Interview with Shemmassian.
- ¹⁹¹ Victoria Shirn (Sherpetjian) Harvey, private papers, Essex, Massachusetts, notebook belonging to Armenak Sherpetjian, poem entitled "Bitias, Sweet Fatherland" (in Ottoman Turkish with Armenian script).
- ¹⁹² Elizabeth Frankian Standen, private papers, Holyoke, Massachusetts, Austro-Hungarian S.S. Co., Ltd., of Trieste, Purchaser's Receipt for III Class Prepaid Passage Contract, no. P.T. 39130, September 27, 1913. John Boghosian and Moses Sherpetjian purchased the ticket for Armanag (Armenak) Sherpetjian of Bitias.
- ¹⁹³ Hanisian, letters to the author, September 26, 1977, October 1, 1977, and February 7, 1989. Three Hanisian brothers, J. Chanchanian, M. Serekian, Hovhannes Atajian, a certain Ghukasian, Papaz (nickname) and his son, and two youths from the Amaj neighborhood of Yoghunoluk were some of the Musa Dagħ émigrés in Buenos Aires, Argentina.
- ¹⁹⁴ Julie Aprahamian, private papers, New York, New York, Inspection (vaccination) Card (Immigrants and Steerage Passengers) of Missak Aprahamian, list or manifest of *Vasari* ship, no. 13, no. on list/manifest, 19.
- ¹⁹⁵ Interview with Shemmassian.
- ¹⁹⁶ Vahram L. Shemmassian, "The Armenian Villagers of Musa Dagħ: A Historical-Ethnographic Study, 1840-1915," Ph. D. dissertation, History Department, University of California, Los Angeles, 1996, Table III: Partial List of Musa Dagħ Armenians Arriving at New York in 1909-1913, pp. 65-66.

¹⁹⁷ Interview with Paul Bedrosian (Poghos Ter Petrosian), May 27, 1990, Pismo Beach, California.

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ A. Ghukasian, "A.K. Seklemian," *Asparez Hisnamiak, 1908-1958* (Fiftieth Anniversary of Asparez, 1908-1958), Fresno: Asbarez Publishing [1958?], pp. 172-74; A.K. Seklemian, "Asparez'i Tsagume" (The Genesis of Asparez), *Asparez Joghovatsu Tasnamiaki Artiv, 1908-1918* (Asparez anthology on its tenth anniversary, 1908-1918), Fresno: Asbarez Publishing, 1918, pp. 9-15.

²⁰⁰ Gloria Hachigian Ericson, private papers, Orlando, Florida, twelve bank receipts for money drawn by Vanes and Hagop Egarian on the German American Trust Company, Beirut, and the Imperial Ottoman Bank, Beirut, between February 15, 1908, and January 4, 1911.

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

ԺԹ.ԴԱՐԷՆ-Ի. ԴԱՐԱՄԱՍԻԱՆ

ՎԱՀՐԱՄ ՇԵՄՄԱՍԻԱՆ

vahram.shemmassian@csun.edu

Մուսա Լեռան հայերը ԺԹ. դարուն եւ Ի. դարասկիզբին ունեցան կրօնական, կրթական եւ քաղաքական զարգացումներ: Այս զարգացումներով յառաջացած նոր պայմանները այս լեռնականները դուրս բերին իրենց կղզիացումէն ու 1915ին հասցուցին մինչեւ հերոսական կեցուածքի՝ Օսմանեան բանակին դէմ:

Տնտեսական կալուածը, սակայն, առհասարակ մնաց ենթակայ աւանդական ուժերուն՝ կապալառուներու եւ հողատերերու չարաշահումներուն, ծանր հարկերուն եւ հողագործութեան հնամենի միջոցներուն: Այդուհանդերձ, որոշ ազդակներ դրական համեստ զարգացում մը խթանեցին: Անոնցմէ էր հանգստեան կոչուած բրիտանացի դիւանագէտ մը, որ իր կեանքի մնացեալ տարիները անցուց շրջանին մէջ, նպատակ ունենալով բարելաւել ժողովուրդին վիճակը: Այլ գործօն մըն էր ներկայութիւնը պոլսահայոց մը, որ իր Անտիոքի գրասենեակէն վերահսկեց մետաքսամշակութիւնը՝ Հալէպի նահանգին մէջ: Եղան եւ երիտասարդ մուսալեոցիներ, որոնք արհեստագիտական փորձառութիւն ձեռք բերին Պրուսայի Մետաքսամշակութեան Հիմնարկին մէջ:

Յամենայնդէպս, հողամշակութեան, անասնաբուծութեան եւ առետուրի սահմանափակ առիթներն ու կոտորուելու մնայուն սարսափն ու անկայուն քաղաքական պայմանները Մուսա Տաղի բազմահարիւր երիտասարդներ պարտադրեցին զաղթել Մ. Նահանգներ՝ աւելի ապահով ու խոստմնալից ասպարէզներ որոնելով: Անոնցմէ շատեր այլեւս երբեք չտեսան իրենց ծննդավայրը:

Ուսումնասիրութիւնը հիմնուած է ճանապարհորդական գրականութեան, ականատեսի վկայութիւններու, չիրատարակուած յուշագրութիւններու, ատենի մամուլին վրայ, ինչպէս նաեւ Մ. Նահանգներու, Եւրոպայի ու Միջին Արեւելքի մէջ գտնուող հայ եւ օտար արխիւներու վրայ: Այս աղբիւրներէն շատեր առաջին անգամ է որ կ'օգտագործուին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԹՂԹԱԴՐԱՄՆԵՐԸ¹

ԽՈՐԵՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
xorenbask86@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Իւրաքանչիւր դարաշրջանի հասարակութիւններում իր իւրայատուկ տեղն ու նշանակութիւնն է ունեցել դրամային շրջանառութիւնը²:

Դրամագիտութիւնը որեւէ քաղաքակիրթ ժողովրդի պատմութեան ուսումնասիրութեան եւ արժեւորումի ուրոյն ուղի ու կերպ է³: Այն կարելի է դիտարկել որպէս տուեալ հասարակութեան տնտեսական եւ քաղաքական գործունէութեան բնութագրիչ մաս. այն կարող է ունենալ նաեւ ընկերամշակութային եւ հասարակական նշանակութիւն: Դրամագիտութեան վերաբերեալ առկայ է բազմազան գրականութիւն⁴:

Իհարկէ թէ՛ թղթադրամները եւ թէ՛ մետաղադրամները նաեւ փաստաթուղթ են⁵: Դրամը կարելի է նաեւ դիտարկել որպէս ժամանակի իրականութիւնը արտայայտող, նաեւ վերականգնող փաստաթուղթ: Այսպէս, Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանի իրողութիւնների մասին Առաքել Պատրիկն ասում է. «...թէեւ պատմական որոշակի յիշատակութիւն չունենք, սակայն նրա (Տիգրան Մեծի - Խ.Գ.) դրամները մեզ տալիս են առեղծուածի բանալին⁶»: Դրամի պատմական զարգացման ուղու եւ փոփոխութիւնների մասին կարելի է գտնել բազմաթիւ գրականութիւն⁷:

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան (ՀՀ) կարճատեւ գոյատեւման ընթացքում կատարուած մի շարք գործառնությունների թւում իր առանձնայատուկ տեղն ու դերն ունի դրամի միաւորը, որը պետականութեան խորհրդանիշերից էր ու չնայած յետագայ էլեւմտական ճգնաժամի, կարելւոր տեղ ու նշանակութիւն ունի ընդհանուր հայոց պատմութեան ենթախորքում⁸: Հայաստանի առաջին Հանրապետութիւնը երկար կեանք չունեցաւ: Իր կենսագործունէութեան դէմ ինչպէս արտաքին, այնպէս էլ ներքին մի շարք խոչընդոտներ կային:

Այս յօդուածը խնդիր ունի.-

ա՝ Վերհանել եւ ներկայացնել ՀՀ հռչակումից առաջ եւ ընթացքում թողարկուած եւ կիրառուող թղթադրամները.

բ՝ Դրանք դիտարկել որպէս գեղագիտական, ընկերամշակութային եւ արհեստավարժութեան ցուցիչների վառ օրինակներ.

գ՝ Ուշադրութեան կենտրոնում պահել դրանց տեղը հայոց մշակութային արժեքամակարգում.

դ՝ Ներկայացնել դրանց արտացոլումը հայոց Սարգսրապատի Ազգագրության Թանգարանի ցուցադրության ենթախորքում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ա. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանի Ա. Հանրապետությունը ստեղծուեց շատ ծանր ռազմաքաղաքական եւ ընկերային տնտեսական պայմաններում: Ա. Համաշխարհային Պատերազմը, 1917ի Հոկտեմբերեան Յեղափոխությունը, թուրքական արշաւանքները բացասական կնիք էին թողել երկրի վրայ: Ընդհատուել էին աւանդական կապերը Ռուսաստանի հետ, որի մասն էր կազմում Արեւելեան Հայաստանը: Նորաստեղծ ՀՀ իշխանությունները փորձում էին քայլեր ձեռնարկել երկիրը ճգնաժամային վիճակից դուրս բերելու համար: 1918 Օգոստոսի 3ին Յովհաննէս Քաջազնունու կողմից խորհրդարանին ներկայացրած կառավարութեան կազմում ելեւմտական նախարարն էր Խաչատուր Կարճիկեանը⁹:

ՀՀ դրամական վիճակը եւս վկայում էր երկրի քառասային դրութեան մասին: Կառավարութիւնը հսկայական թուի հասցրեց չեքաշխաւորուած թղթէ դրամի արտադրութիւնը: 1919 Օգոստոսի մէկից մինչեւ տարուայ վերջը շրջանառութեան մէջ կար 362 մլն. ռուբլու թղթադրամ: 1920 Յունուարի մէկից Ապրիլի մէկը բաց թողնուեց 832 մլն. Ռուբլի, իսկ Ապրիլի 1ից մինչեւ Նոյեմբերի 1ը՝ 7 մլրդ. 32 մլն. ռուբլի: Խիստ չափով արժէզրկուած էր թղթէ դրամը¹⁰. *«Շատ աւելի բարդ էր դրամական շուկան կարգաւորելու խնդիրը: 1920 թ. Հայաստանում շրջանառութեան մէջ էին անդրկովկասեան բռները, հայկական չեկերը, իսկ տարուայ վերջից՝ նաեւ Լոնդոնում տպագրուած հայկական դրամանիշերը: Կառավարութիւնն անընդհատ մեծացնում էր շրջանառութեան մէջ գտնուող թղթադրամի ծաւալը, որը վերջինիս տարադրամով ապահովուած չլինելով, արտահանման ու հաղորդակցութեան դժուարութիւնների, ապրանքների պակասի պայմաններում յանգեցնում էր հայկական դրամի արժէզրկմանը եւ գների խելայեղ աճին»¹¹:*

Իսկ սա եւս նախապատմութիւն ունէր, որն էլ յետագայում առաջ բերեց դրամական միաւորի այսպիսի անկման միտում ոչ միայն ՀՀում, այլեւ Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հանրապետութիւններում: Ինչպէս վկայում է Ն. Ջաւախիշվիլին¹². *«Անդրկովկասեան բռնը բազում առաւելութիւններ ունէր Վրաստանի, Հայաստանի եւ Ադրբեջանի դրամական միաւորների նկատմամբ: Մասնաւորապէս.-*

1. Այն տարածման շատ աւելի մեծ տարածք ունէր, քան կարող էր ունենալ առանձին հանրապետութեան դրամական միաւորը.

2. Ժողովուրդը արդէն յարմարուել էր դրան եւ առանց երկմտելու այն կիրառում էր Անդրկովկասում եւ երբեմն էլ նրա սահմաններից դուրս (որոշապէս՝ Բաթումիում, որն էլ այն ժամանակ զաւթուած էր Թուրքիայի

կողմից եւ Հիւսիսային Կովկասում), որը վերոնշեալ դրամական միաւորի (անդրկովկասեան բոնէրի) շրջանառութեան շրջանակները անհամեմատելիօրէն մեծացնում էր.

3. Այն նպաստում էր արտասահմանեան երկրների հետ առևտրական տնտեսական կապերի ընդլայնմանը»¹³:

Վերոնշեալ դիտարկումը թոյլ է տալիս աւելի լայն պատկերացում կազմել յետագայ ազգային դրամական միաւորի անկման մասին:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԲՈՆԸ

ՀՀն անդրկովկասեան բոնի եւ ձեւաւորման եւ թողարկման գործում գործօն մասնակցութիւն էր ցուցաբերում: Միայն այն, որ բոնի նախագիծը մշակողը հայ ճարտարապետ Գաբրիէլ Տէր-Մելիքովն էր, իսկ ելեւմտական նախարարը՝ Կարճիկեանը, արդէն ասում է շատ բան: Անդրկովկասեան Միութեան վերացումից յետոյ իսկ վրացական կողմը ՀՀի հետ հաշուի էր նստում հաշուի առնելով նաեւ այն, որ անդրկովկասեան բոնէրի վրայ հենց Կարճիկեանի ստորագրութիւնն էր¹⁴: Անդրկովկասեան Կոմիսարիատի թողարկած բոնէրը հանդէս էին գալիս 1, 3, 5, 10, 50, 100, 250 ռուբլի նիշերով. բոլորն էլ 1918ի թողարկման էին եւ բոլորն էլ թղթադրամներ¹⁵: Սրանց դիմերեսը գումարային միաւորի նիշն է, տակը՝ ռուսերէն գրութիւն, որտեղ տեղեկացում է թղթադրամի պետական օգտագործման ենթակայ լինելու մասին, սրանից ներքեւ՝ ձախ կողմում Գեգեչկորու¹⁶ ստորագրութիւնն էր, իսկ աջ կողմում՝ Կարճիկեանի¹⁷: Նոյն գրութիւնը՝ եռալեզու՝ հայերէն, վրացերէն, աղբրեջաներէն (արաբատառ), զետեղուած էր զարդանախշ օւալի մէջ դարձերեսին: Դիմերեսի ստորին հատուածում պատկերուած էր նաեւ թողարկման տարեթիւը՝ 1918: Հետաքրքիր է այն, որ այս թղթադրամ-բոնէրը եթէ համեմատենք նոյն շրջանի ռուսական եւ նոյնիսկ յետագայ երեք հանրապետութիւնների թողարկած թղթադրամներին, տեսքով ու ձեւով շատ աւելի պարզ էին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ա. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐԱՄԸ

1919ի կէսերին, երբ արդէն անդրկովկասեան բոնը շրջանառութիւնից դուրս պէտք է գար, նախաձեռնուեց Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան թղթադրամի թողարկման գործը: Այդ մասին կայ հետաքրքիր հետեւեալ յիշատակումը. «1919թ. Հայաստանի Հանրապետութեան Ելեւմտական Նախարարութիւնը, օժտուելով յատուկ լիազօրութիւններով, Ա. Ֆէթուաճեանին ինժեներ Գր. Աղաբաբեանի¹⁸ հետ ուղարկում է Եւրոպա՝ տպագրելու համար հայկական նամակադրոշմները եւ թղթադրամները: 1919թ. Օգոստոսի վերջին Հռոմում եղած ժամանակ նա (Ֆէթուաճեանը - Խ.Գ.) հետաքրքրուում է տեղում դրամ տպելու հնարաւորութիւններով, բայց յայտնի է դառնում, որ անմիջական հնարաւորութիւններ չկան»¹⁹:

Հանրապետության թղթադրամների վրայ հենց Ֆեթուաճեանի կողմից ներկայացրած նկարներն էին լինելու, դրա համար էլ թղթադրամի տպագրման ամբողջ գործընթացների կազմակերպիչներից էր նաեւ նա: Այս մասին եւս կայ հետաքրքիր յիշատակում.

«Դրամների տպագրության ծախսը ապահովում են ԱՄՆից, որտեղից Հայաստանի Հանրապետության դեսպան Արմէն Գաթն փոխանցում է 2000 անգլիական ոսկի: Հայաստանի Հանրապետության պատուիրակությունը վաւերացնում է Ա. Ֆեթուաճեանի նկարները եւ ուղարկում Լոնդոն անմիջական հսկողության տակ առնելու դրամների տպագրության գործը»²⁰:

Մէջբերումները պարզ են դարձնում Հանրապետության թղթադրամների տպման պատկերը: Հետաքրքիր համեմատություն կարելի է անել անդրկովկասեան բռնների եւ արդէն յետագայում թողարկուած Հայաստանի Հանրապետության թղթադրամների միջեւ: Այսպէս, Անդրկովկասեան Կոմիսարիատի բռնները կիրառական նշանակութեանը առաւել ուշադրութիւն դարձնելու միտում ունեն. այս բռնները ուղղակի դրամական միաւորներ են, որոնք ունեն որոշակի գոյն եւ ունեն նիշ, որը բռնի արժէքի ցուցիչն է: Սա իհարկէ առաջին հայեացքից սովորական բնոյթ է կրում, սակայն եթէ յետագայ հայկական ռուբլու հետ ենք համեմատում տեսնում ենք, որ վերջիններս հանդէս են եկել, ոչ միայն իբրեւ դրամական միաւոր, այլ նաեւ հետաքրքիր զարդանախշեր ու պատկերներ են կրել: Հայաստանի առաջին Հանրապետության կողմից Լոնդոնում թողարկուած թղթադրամները 3 միաւոր ունէին՝ համապատասխանաբար 50, 100 եւ 250 ռուբլի նիշերով: 50 ռուբլի թղթադրամի հիմնագոյնը բաց շագանակագոյն է, դիմերեսին՝ աջ եւ ձախ կողմերում վիշապներ են, կենտրոնում հայերէն, ֆրանսերէն, ռուսերէն գրուած է թղթադրամային միաւորի նիշը՝ այս դէպքում 50, սրա ներքեւում՝ աջից «Ալ[եքսանդր] Խատիսեան» ստորագրութիւնն է, իսկ ձախից՝ «Գր[իգոր] Ջաղերեան»: 100 ռուբլի թղթադրամը կանաչ հիմնագոյնով է, որի դիմերեսին՝ երկու կողային եզրերում զարդանախշ սիւներ կան, սրանց վերին հատուածում արծուի քանդակով: Սրանից ներքեւ սիւնի ներսում պատկերուած է թղթադրամային միաւորի նիշը՝ այս դէպքում 100, իսկ սրա տակը, երկու կողմերում էլ թղթադրամի կեղծելու պատժելիութեան մասին է նշուած եւ թղթադրամի սերիան: Կենտրոնում ծիրանագոյն, ետին պլանում Արարատի ֆոնի վրայ գլխատառերով նշուած է թղթադրամի միաւորի նիշը՝ 100: Դարձերեսը կենտրոնում ունի զարդանախշ շրջան, որի մէջ թուրը ճանկերում արծուի պատկեր է: Ի դէպ, այս նոյն արծիւր նաեւ նամակադրոշմների վրայ է եղել: Դարձերեսի ամբողջ մակերեսը պատուած է հետաքրքիր զարդանախշերով: Երրորդ եւ վերջին թղթադրամը, որը Հայաստանի առաջին Հանրապետության

թողարկմանն էր պատկանում եւ ինչպէս միւս երկուսը սա եւս տպուած Լոնդոնում՝ 250 ռուբլի միաւորով նիշն էր: Սա ունէր բաց շագանակագոյն հիմնագոյն, որի կողային երկու եզրերին, զարդանախշ սիւների մէջ 'նիկէտսիպ' հրեշտակի պատկեր է, սրա զլխավերելում զարդանախշ շրջանի մէջ նշուած է թղթադրամի միաւորի նիշը՝ 250, իսկ սրանից վերեւ նշուած է թղթադրամի սերիան: Կենտրոնում՝ եզրին մօտիկ, գրուած է Հայաստանի Հանրապետութիւն՝ հայերէն եւ ֆրանսերէն, որի երկու կողմերում արծուի պատկերներ կան, իսկ ներքեւում կանաչաւուն ֆոնի վրայ պատկերուած է 250 թիւը: Դարձերեսին՝ նախշազարդ եզրագօտու մէջ, աջից պատկերուած է թել մանող կին՝ ճախարակով, իսկ ձախ կողմում պատկերուած է 250 թիւը:

Ահա եւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան երեք միաւորով թղթադրամները, որոնք 1920ի առաջին կէսից սկսեցին կիրառուել: Սակայն, ինչպէս վերը նշեցինք, ելնելով մի շարք արտաքին եւ ներքին խնդիրներից եւ երկրի խորհրդայնացման պատճառով, այս թղթադրամները չկարողացան իրենց տարածումը գտնել հայկական տեղական իրականութեան մէջ: Այդուհանդերձ, Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան թղթադրամները հանդիսանում են հայոց պետականութեան արտայայտման կարեւորագոյն ցուցիչներից:

Այդ յատկանիշներից զատ կան նաեւ խորհրդանիշ հանդիսացող մի քանի այլ տարրեր, որոնք այս թղթադրամներով էին հանդէս գալիս: Այսպէս.-

Ա. Առաջին անգամ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ցուցադրեց իր արժոյթը, չնայած ռուբլու տեսքով, բայց արդէն առանձին պետականութեան ներքոյ:

Բ. Թղթադրամի միջոցով ծանուցուեց ազգայինը, որը յետագայում առաւել ակնյայտ էր խորհրդային թղթադրամների վրայ:

Գ. Հայ աւանդական նախշազարդերը, տոտեմային արծիւը եւ թել մանող ճախարակով հայուհին ինքնին ազգային գաղափարախօսութեան ցուցիչներ էին:

Ահա այս ամէնի կենդանի ցուցադրութիւնն ենք տեսնում Սարդարապատի Հերոսամարտի Յուշահամալիրի, Հայոց Ազգագրութեան Եւ Ազատագրական Պայքարի Պատմութեան Ազգային Թանգարանի մայիսեան հերոսամարտերի եւ Առաջին Հանրապետութեան կայացման պատմութիւնը նկարագրող թանգարանային կենտրոնական դահլիճում: Դահլիճի 11րդ ցուցափեղկը ամբողջովին պատկերում է տուեալ շրջանի թէ՛ անդրկովկասեան բոների տարբեր հաւաքածոների նմուշներ, թէ՛ Առաջին Հանրապետութեան թղթադրամներից որոշ նմուշներ, որոնք որպէս ազգային պետականութեան խորհրդանիշ են ներկայանում՝ կողքին կրելով ազգային դրօշը, քիչ վեր միւս պետական խորհրդանիշներից՝ գերբը: Այս

ամբողջությամբ վերականգնում է 1918-1920ի պետական եւ ազգային կառավարման համակարգը՝ ցուցադրելով այն իրականությունը, որի կրողն էին վերոնշեալ ազգային խորհրդանիշները:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Օգտագործուել են Սարգսրապատի Հերոսամարտի Յուշահամալիր, Հայոց Ազգագրութեան Եւ Ազատագրական Պայքարի Պատմութեան Ազգային Թանգարանի «Է» ֆոնդի թանգարանային առարկաները. թղթադրամ՝ ՀԱՊԹ 3042 Դ-27/1,6,7, ՀԱՊԹ 8299Դ-92/9, 11,12, 13, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 41, 46:
- ² Խ. Ա. Մուշեղեան, «Դրամագիտական Մեծարժէք Հաւաքածուներ», *Պատմաքանասիրական Հանդէս*, 2(93), 1981, էջ 298:
- ³ Ա. Յ. Մ. Տոնապետեան, *Էջեր Հայ Դրամագիտութեան Պատմութենէն*, Պէյրութ, United Traders and Printers, 2006, էջ11:
- ⁴ Առաւել մանրամասն տե՛ս՝ Խ. Ա. Մուշեղեան, *Հայաստանի Դրամական Գանձերը, Հտր. I*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1973. նաեւ Խ. Ա. Մուշեղեան, «Դրամագիտական Տուեալներ Երեւանի Պատմութեան Վերաբերեալ», *Պատմաքանասիրական Հանդէս*, 3(42), 1968, էջ 27:
- ⁵ Հետաքրքիր է նաեւ այն, որ համաշխարհային փաստաթղթագիտութեան ուսումնասիրութեան գործում Ի. դարի սկզբին «փաստաթուղթ» եզրի առաւել լայն քննարկումներ տեղի ունեցան: Այսպէս բելգիացի գիտնական Պոլ Օտլէն փաստաթուղթը դիտարկելով ընկերային-մշակութաբանութեան ենթախորքում, փաստաթուղթ է կոչում այն ամէնը, ինչը ծառայում է որեւէ իրի յիշողութեան գրանցման, փոխանցման եւ պահպանման, կամ այդ իրը յետագայում ուսումնասիրութեան ներկայացնելու (N. N. Kushnarenko, *Dokumentovedenie: Uchebnik* (Փաստաթղթագիտութեան դասագիրք), 8-е изд., Znaniya, 2008, էջ 68):
- ⁶ Առաքել Ն. Պատրիկ, «Պատմական Հայ Դրօշները», *Պատմաքանասիրական Հանդէս*, 1 (36), 1967, էջ 161:
- ⁷ Խ. Ա. Մուշեղեան, *Դրամական Շրջանառութիւնը Հայաստանում (Մ.թ.ա. Vդ.-մ.թ. XIVդ.)*, Երեւան, 1986:
- ⁸ Դրամը որպէս խորհրդանիշ տե՛ս՝ Հայկ Դեմոյեան, *Հայկական Ազգային Խորհրդանիշները*, Երեւան, 2012, էջ 328-329:
- ⁹ Աշոտ Մելքոնեան, *Հայոց Պատմութիւն*, Երեւան, 1998, էջ 198:
- ¹⁰ Առաւել մանրամասն տե՛ս՝ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Հտր. VII, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1967, էջ 57-58:
- ¹¹ *Հայոց Պատմութիւն, Հիմնահարցեր*, խմբ. Հրաչիկ Սիմոնեան, Երեւան, Զանգակ-97, 2007, էջ 481:
- ¹² Վրացի հեղինակ, ստեղծագործել է Ի. դարում:
- ¹³ Ն. Ջաւախիշվիլի, «Ֆինանսական Համաձայնութիւնները Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնների Միջեւ (1918-1919թթ.)», *Պատմաքանասիրական Հանդէս*, 3 (158), 2001, էջ 137-138:
- ¹⁴ Ջաւախիշվիլի:

- ¹⁵ F.G. Chichina, *Katalog Bon I Denzakov Rosii, RSFSR, SSSR, Okrayn I Obrazovanii (1769-1927)* (Ռուսաստանի թղթադրամի քարտագրացուցակ, ՌՍՖՍՌ, ՍՍՍՌ), Մոսկուա, 1927, էջ 53:
- ¹⁶ Գեգեչկորի Եւգենի Պետրովիչ (1881-1954), վրացի մենշեիկ: 1907-12՝ Գ. պետական դումայի պատգամաւոր Քութայիսի Նահանգից: 1917ի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնից յետոյ բուրժ. ժամանակաւոր կառավարութեան Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէի եւ Թիֆլիսի Խորհրդի նախագահութեան անդամ, 1917ի Նոյեմբերից՝ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատի նախագահ, 1918ի Մայիսից՝ Վրաստանի մենշեիկեան կառավարութեան Արտաքին Գործերի նախարար: Վրաստանում սովետական իշխանութիւն հաստատուելուց յետոյ վտարուել է Ֆրանսիա (1921ի Մարտ): Գեգեչկորին սովետական իշխանութեան մոլի թշնամի էր: Անդրկովկասեան Կոմիսարիատի կողմից իշխանութիւնը ստանձնելու վերաբերեալ հրամանը Գեգեչկորին ստորագրել էր որպէս Կոմիսարիատի նախագահ, Աշխատանքի եւ Արտաքին Ցարաբերութիւնների Նախարարութեան կոմիսար (Վ. Մելիքեան, «Իշխանութեան Կազմակերպման Հարցը Անդրկովկասում. Կոմիսարիատի Ստեղծումը», *Լրաբեր*, 12, 2011, էջ 18:
- ¹⁷ Ֆինանսների նախարար՝ 24.07.1918-04.11.1918: Ծնուել է Էջմիածնում: Մասնագիտութեամբ իրաւաբան. հասարակական պետական ու ազգային-քաղաքական գործիչ: Աւարտել է Գեորգեան Հոգեւոր Ճեմարանը, այնուհետեւ Ս. Պետերբուրգի Իրաւաբանական Վարժարանը: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան անդամ, գործուն մասնակից ու կազմակերպիչ կամաւորական շարժմանը, Ազգային Բիւրոյին կից գործադիր յանձնաժողովի անդամ, մասնակից համահայկական համագումարի (IX-X 1917) անդամ, նորընտիր Ազգային Խորհրդի: Իբրեւ Սահմանադիր Ժողովի պատգամաւոր մտնում է Սէյմի մէջ՝ վարելով Ֆինանսների նախարարի պաշտօնը. անդրկովկասեան բոնը կրում է նրա ստորագրութիւնը: Կորցնում է հեղինակութիւնը Կարսի անկումից յետոյ (1918 Ապրիլ, Չիւենկէլի կառավարութեան հրամանով): ՀՀ անկախութեան հռչակումից յետոյ տեղափոխում է Երեւան: Քաջագնումու կառավարութեան Ֆինանսների, ապա Խնամատարութեան նախարար: Սպանուել է իր աշխատասենեակում Եգոր Տէր-Մինասեանի ձեռքով, Կարսը դաւաճանաբար թուրքերին յանձնելու պատճառաբանութեամբ:
- ¹⁸ Այս մարդու մասին այլ տեղեկութիւններ գտնել չի յաջողուել:
- ¹⁹ Լեւոն Չուքասզեան, «Արշակ Ֆեթուաճեան», *Հայ Արուեստի Վարպետներ Եւ Գանձեր Հոյր. I*, Երեւան, 2011, էջ 91-92:
- ²⁰ Նոյն:

BANKNOTES OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA
(SUMMARY)

KHOREN GRIGORYAN
xorenask86@gmail.com

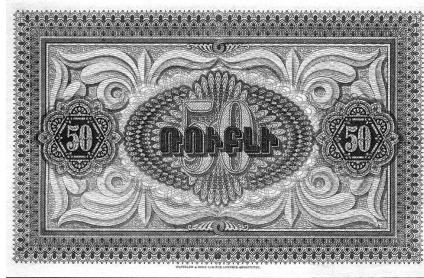
The banknote is one of the characteristic features of economic and political activity of a state and its polity. Both banknotes and coins can also be viewed as documents.

During its short existence the first Republic of Armenia issued a national currency which became a symbol of the Armenian state and nationalism, notwithstanding its name (*rubli*), its short-term circulation and the dire financial crises the state faced.

The author details the various currencies and banknotes circulated in the Caucasus during 1918, particularly those of the *bon*, produced in 1918 by the Transcaucasian Commissary with a value of 1, 2, 3, 5, 10, 50, 100, 250, roubles. The author describes the process of producing the Armenian national currency, from the withdrawal of the *bon* from the market to the very decision of initiating the national currency to the painter who designed the banknotes, the printing house in Great Britain which produced it and its eventual circulation. The banknotes issued in London were marked 50, 100 and 250 roubles.

The author describes in detail what each of the banknotes of the Armenian national currency depicted and their significance in terms of symbolism and ethnic identity.

Հայաստանի առաջին Հանրապետության թղթադրամները

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

ԴԻՑԱՆՈՒՆԻՑ ՑԵՂԱՆՈՒՆ. ՄԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԻ ՀԵՏՔԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
alpehist@gmail.com

Հայոց ազգածին առասպելի համաձայն, Արարատեան Դաշտը առաջինը բնակեցնում է Հայկի որդի Արամանեակը (աւանդուած է նաեւ Արամանեակ, Արամենակ/Արմենակ տարբերակներով), իսկ նրա որդի Արամայիսը (տարբերակ՝ Արմայիս) այնտեղ կառուցում է հայոց առաջին մայրաքաղաքը եւ կոչում իր անունով՝ Արմաիր: Միքանի սերունդ անց սրանց ժառանգներից Արամը ընդարձակում է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից եւ հիմք դնում նոր, հզօր Հայաստանի, նորից կենտրոն ունենալով Արմաիրը¹:

Արմաիր անուանումն աւանդուած է յետուրարտական դարաշրջանից (յուն. Armaouira, լատ. Armavira, հին հայ. Արմաիր, սեռ. Արմաւրայ), բայց այն կարող է հնագոյն ծագում ունենալ², քանի որ անբացատրելի է հայերէն եւ հարեւան ժամանակակից լեզուներով: Ըստ ամենահաւանական ստուգաբանութեան, այն կարող է կապուել խեթերէն հիմքերի հետ՝ arma- «լուսին, լուսնաստուած» + pir «տուն», կրօնական ոլորտում՝ «աստծու տուն, տաճար» (որտեղ -ւն հին միջձայնաւորային -փ օրինաչափ զարգացումն է)³:

Մանրամասն քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ Ար(ա)մայիսը, ամենայն հաւանականութեամբ, եղել է լուսնի աստուածութիւն⁴: Ընդ որում, Արմայիս ձեւը նոյնական է լիկիական, յունական գրչութեամբ աւանդուած, Armais անուանը, որը նոյնպէս յանգեցում է խեթալուվիական Armas «լուսին, լուսնաստուած» անուանը⁵ (վերջին sn ուղղական հոլովի վերջաւորութիւնն է): Նշենք, որ Արմաիրի անուանադրի (eponym) անուան առաջին մասը եւս պէտք է լինէր Արմ- եւ ոչ Արամ- (Արամանեակի եւ Արամայիսի ձեւերի երկրորդ ան, հաւանաբար, ազգածին աւանդութեան առանցքային հերոսներ Արամի եւ Արայի անունների ազդեցութեան արդիւնք են, իսկ յունատիպ -իս վերջաւորութիւնը, հնարաւոր է՝ արհեստական, կամ լիկիական Արմաիսի մի գուգահեռը լինել, յայտնի Խորենացուն կամ նրա յունական սկզբնաղբիւրին): Այս ստուգաբանութեան օգտին կարելի է աւելացնել, որ հին հայկական աւանդութեան մէջ լուսնի պաշտամունքը յիշում է միայն մէկ անգամ, Արմաիրում (Խորենացի Բ. ք, Ժբ.): Վաղարշակ արքան այստեղ արեւին, լուսնին եւ իր նախնիներին նուիրուած տաճար է կառուցում, որի՝ արեւի ու լուսնի արձանները յետագա-

յում փոխարինում են իրենց յունական համապատասխանությունների՝ Տիր-Ապոլոնի եւ Անահիտ-Արտեմիսի հելլենիստական արձաններով՝:

Չի կարելի պնդել, որ arma- «լուսին» եզրը ծագումով բնիկ անատոլիական-փոքրասիական՝ խեթալովիական է: Այն չունի հնդեւրոպական զուգահեռներ եւ, ամենայն հաւանականութեամբ, տեղական, ենթաշերտային ծագում ունի⁷: Ակնյայտօրէն ոչ-հնդեւրոպական է նաեւ խեթ. per/pir «տուն» բառը, եգիպտական pr եւ խուրիական pur(l)i նոյնիմաստ զուգահեռներով⁸: Այսպիսով, չնայած Արամիի խեթական ծագման հնարաւորութեանը, հաւանական է նրա նաեւ այլ ծագումը (անուան երկու բաղադրիչներն էլ հնդեւրոպական չեն):

Ըստ Խորենացու, այլ ազգերը սկսում են հայերին կոչել արմէն եւ նման անուանումներով՝ Արամ նահապետի անունից, իսկ Մեբեոսի գրքում որպէս այդ ցեղանունն անուանադիր է հանդէս գալիս Ար(ա)-մանեակը⁹: Ար(ա)մանեակը, Ար(ա)մայիսը եւ Արամը հայոց ազգածին առասպելի առանցքային կերպարներից են: Նրանք, հենց առասպելի եզրաբանութեամբ, «ազգածին» նահապետեր են, եւ նրանց անունների ար(ա)մ տարրն ակնարկում է, ակնյայտօրէն, արմէն ցեղանունը: Ի միջի այլոց, Արամի հօր անունն է Հարմա. այսպիսով, այդ անուանաբանական տարրը առասպելում կրում են չորս նահապետեր, բոլոր դիցաբանական նահապետերի կէսը (միւսներն են Հայկը, Ամասիան, Գեղամը եւ Արան): Ըստ այդմ, արմէն ցեղանունը կարող է կապուել նաեւ Արամայիսի, եւ այդպիսով, նաեւ Arma- դիցանունն հետ¹⁰: Կարելի է ենթադրել նաեւ, որ Արամը, հայոց անուանադիրն ըստ Խորենացու, նոյնպէս սկզբնապէս կապուած է եղել այս դիցանունն հետ եւ միայն յետագայում է ձեւափոխուել՝ խառնուելով Ուրարտուի առաջին արքայ Արամուի եւ *Աստուածաշունչ*ում արամէացիների անուանադիր Արամի անունների հետ¹¹: Այս մեկնաբանութիւնը հաւանական է նաեւ լեզուաբանական տեսակէտից՝ արամ- եւ արմ- տարրերի ստուգաբանական կապը հայերէնում դժուար ապացուցելի է:

Արմէն ցեղանունը, ըստ լայնօրէն ընդունուած ստուգաբանութեան, ծագում է Սասունի լեռներում, Մուշից հարաւ գտնուող հնագոյն Arme երկրանունից, ուրարտական ածանցով՝ Arme-ni «Արմէ (երկրի) բնակիչ», նաեւ՝ «արմէական (երկիր)»¹²:

Ըստ ասորեստանեան աղբիւրների, Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւ-արեւմտեան շրջանները Ք.ա. ԺԲ. դարում նուաճուել են մուշկերի, ուրումացիների եւ կաշկացիների (կոչւում են նաեւ արեշլացիներ) ցեղերի կողմից (mušku, urumaia, kaškaia/abešlaia)¹³: Ասորեստանեան աւելի ուշ աղբիւրներում մուշկեր են կոչւում նաեւ փոխզացիները եւ, այդ պատճառով, այս վաղ մուշկերին գիտութեան մէջ ընդունուած է կոչել «արեւելեան մուշկեր» (այդ երկուսի նոյնականութիւնը տեսականօրէն հնարաւոր է,

բայց վիճելի): Ուրումացիները եւ կաշկացի/աբեշլացիները յիշում են որպէս «խեթական երկրի» ըմբոստ մարդիկ, որոնք «ուժով գրաւել են Շուրաբտու երկրի բնակավայրերը» (Շուրաբտուն նոյն Շուրբիա երկիրն է Սասունի լեռներում եւ Մուշի դաշտում):

Մուշկերի ցեղանունն հետ է կապուած, հաւանաբար, Մուշ քաղաքի անուանումը (*musk^ho-/ mōsk^ho>Մուշ, սեռ. Մշոյ)¹⁴, ուրումացիների հետ՝ «Ներքին Ուրումու» եւ Ուրմէ երկրները (նոյնպէս Մուշի շրջանում), իսկ Արմէ երկիրը, ինչպէս ասուեց, գտնուել է Մուշից հարաւ (Ուրմէի հարեւանութեամբ, աւելի հարաւ-արեւելք): Այդ բոլոր երկրները մտնում էին Շուրբիայի կազմի մէջ¹⁵: Կաշկացիները կամ կաշկերը, ուրումացիների դաշնակիցները, մի ցեղախումբ էին Խեթական Կայսրութեան հիւսիս-արեւելքում (յետագայ Պոնտոսում, Հայկական Լեռնաշխարհից հիւսիս-արեւմուտք): Նրանց լեզուական պատկանելութեան մասին, նիւթի պակասութեան պատճառով, դժուար է միարժէք կարծիք յայտնել (նրանք յաճախ համարուել են ազգակից խաթերին՝ Փոքր Ասիայի ոչ-հնդեւրոպական հին բնակիչներին, ապա՝ ժամանակակից աբխազա-ադրդական ժողովուրդներին, իսկ մի կարծիքի համաձայն՝ արեւմտաքարթուելական մի ցեղ էին): Կաշկերի եւ աբեշլացիների ցեղանունները պահպանուած են համարում ժամանակակից հիւսիսարեւմտակովկասեան որոշ ցեղանուններում (հմմտ. հին հայ. Գաշք, հին վրաց. Kašag/k-, բիզանդ. յուն. Kasachia, հին ռուս. Kosog «չերքէզ», հին յուն. Apsilai, լատ. Absilae, հին հայ. Ափշիլք, հին վրաց. Apšileti, աբխազ. a-apswa, a-apšwa «աբխազ»¹⁶:

Kaška ցեղանունը, հաւանաբար, կապուած է խաթական լուսնաստծու՝ Kaškuի հետ¹⁷: Դա, թերեւս, բոլոր կաշկական ցեղերի խաթական հաւաքական անուանումն է (իսկ աբեշլան, հնարաւոր է, ինքնանուանում է, կամ նրանցից մէկի անուանումը)¹⁸: Այդ ցեղանունը կարող է վկայել կաշկերի մօտ լուսնի առանձնայատուկ պաշտամունքի գոյութիւնը: Հելլենիստական դարաշրջանի Պոնտոսում լուսնի աստուած Մէնը նոյնացուել էր Զեւսի հետ եւ պաշտուում էր որպէս գերագոյն աստուած¹⁹: Հազարամեակներ տեւող լուսնի այս պաշտամունքը եւս կարող է փաստարկ հանդիսանալ կաշկա ցեղանունն «լուսնային» ստուգաբանութեան համար²⁰:

Նոյնիսկ առանց այս դատողութիւնների էլ կարելի է ասել, որ Արմէ երկրանունն եւ փոքրասիական լուսնաստծու arma անունն կապի գաղափարը միանգամայն ընդունելի է: Միւս կողմից, Արմէ, Արմէն, Ար(ա)մանեակ, Ար(ա)մայիս եւ Արմաւիր անունները, դժուար է առանձնացնել Ք.ա. Գ.-Ա. հազարամեակների սեպագիր աղբիւրներում վկայուած բազմաթիւ համահունչ անուանումներից (Arman, Armanum, Armi, Armuna եւն.)²¹: Տեսականօրէն չի կարելի բացառել, որ սրանց գոնէ

մի մասը յանգում է տեղական «լուսին, լուսնաստուած» նշանակութեամբ արմատին, որը փոխառուել էր փոքրասիական եւ, թերեւս, նաեւ այլ հին տեղական լեզուներ:

Պէտք է նշել, որ լուսնի առանձնայատուկ պաշտամունքը բնորոշ է եղել ողջ տարածաշրջանին: Հին վրացական ցեղերի մէջ, ինչպէս Պոնտոսում, գերագոյնն էր լուսնի աստուածը²², Ադուանքում ամենամեծ պաշտամունքն ունէր լուսնի դիցուհին, վկայուած յունական Մելենէ անունով²³, իսկ Հայաստանում՝ Անահիտը²⁴, որը նաեւ լուսնի դիցուհու յատկանիշներ ունէր: Ընդ որում, Հայաստանում, Վրաստանում եւ Ադուանքում ի յայտ է գալիս լուսնաստծու՝ դիցարանի մեծ աստուածների եռեակի անդամ լինելը (ուր գերագոյն աստուածը շրջապատուած էր արեւի եւ լուսնի աստուածներով): Կաշկերը, վրացիները, հայերը եւ ադուանները լեզուական առումով, գոնէ հիմնականում, ոչ-ազգակից ժողովուրդներ են: Ըստ այդմ, լուսնի այս առանձնայատուկ պաշտամունքը, որպէս մեծ աստուած եւ մեծ աստուածների եռեակի անդամ, ունի տեղական, տարածաշրջանային արմատներ:

Սյալիսով, հայերին օտարների կողմից տրուող արմէն ցեղանունն համար առաջարկում է նոր ստուգաբանութիւն՝ *arma* «լուսին, լուսնաստուած» նշանակութեամբ մի հին տեղական արմատից: Դիցակիր դիցաբանական անուններով ցեղանունները յայտնի են ամէնուրեք: Մեր քննարկած նիւթի համար լաւագոյն օրինակը Հայաստանի հարեւան հնագոյն կաշկա ժողովրդի ցեղանունն է (տրուած նոյնպէս օտարների կողմից):

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Խորենացի, Ա. Ժ-Ժդ, Մեքէոս, Ա.:

² Հնագիտական տուեալների համաձայն, Արմաւիրի բլուրը պաշտամունքային կենտրոն է եղել արդէն Ք.ա. Դ. հազարամեակի վերջից: Ուշ բրոնզի եւ վաղ երկաթի դարաշրջաններում, Ք.ա. Բ. հազարամեակի կէսից, նրա պաշտամունքային նշանակութիւնը մեծանում է, իսկ Արարատեան դաշտի ուրարտական նըւաճումից առաջ (Ք.ա. Թ. դարի վերջ) այն արդէն տարածաշրջանի գլխաւոր կրօնական կենտրոններից մէկն էր: Ուրարտական դարաշրջանում (Ք.ա. Ը.-Է. դդ.) Արմաւիրի բլուրը, իր բազմաթիւ տաճարային եւ այլ պաշտամունքային ու աշխարհիկ կառոյցներով, Արգիշթի Ա.ի կողմից Ք.ա. 776ին կառուցած Արգիշթիխինիլի քաղաքի արեւելեան հատուածի կամ արուարձանի՝ «սրբազան քաղաք»ի կենտրոնն էր: Ուրարտուի անկումից յետոյ Արմաւիրը, մինչեւ Ք.ա. Գ. դար Հայաստանի մայրաքաղաքն էր (Արմաւիրի հնագիտական պատմութեան վերաբերեալ տե՛ս՝ A. Martirosian, *Argishtihinili*, Երեւան, ՀՍՄՀ ԳԱ Հրատ., 1974. նաեւ՝ G. Tiratsyan, “Armavir” *Revue des Études Arméniennes*, T. 27, 1998-2000. նաեւ՝ A. Karapetian, J. Khachatryan, A. Kanetsian, “Urartskii Armavir” (Ուրարտական Արմաւիր), *Istoriko-Filologicheskii Jurnal* 2, 2004, էջ 254-275. նաեւ՝ I. Karapetyan, “The “Susi” Temple of Argistihinili-Armavir”, *Aramazd: Armenian*

Journal of Near Eastern Studies, Vol. 2, 2011, էջ 37-43. նաև՝ Ա. Պետրոսեան, Ն. Տիրացեան, «Արմաւիրը Պաշտամունքային Կենտրոն», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1, 2012, էջ 169-184):

- ³ Ա. Պետրոսեան, «Խեթերէնի Հետքեր Հայկական Լեռնաշխարհի Արեւելքում Եւ Հարաւ-Արեւելքում». *Խալդէան Ջորութեամբ... Յօդուածների ժողովածու Նը-լիրուած Բորիս Պիտրովսկու Օնդեան 100-Սմեակին*, Երեւան, Գիտութիւն Հրատ., 2010, էջ 72-73. հմմտ.՝ G. A. Kapantsian, *Istoriko Lingvisticheskie Raboty* (Պատմա-լեզուաբանական աշխատանքներ), Vol. II, Երեւան, 1975, էջ 49-50: Անուան երկրորդ մասի ստուգաբանութեան համար հմմտ.՝ Խորենացու (Ա. Ժր) եւ Սեբեոսի (Ա.) վկայութիւնը Արմաւիրի՝ որպէս «տուն բնակութեան» կառու-ցելու վերաբերեալ: Ընդհանրապէս, հայերէնի անատոլիական փոխառութիւն-ները հիմնականում լուվիական են համարուում, բայց լուվիերէնում այս ար-մատը հանդէս է գալիս այլ ձեւով՝ pama- (այս ձեւը հանդիպում է նաեւ խեթե-րէնում), եւ Արմաւիրը, այսպիսով, չի կարող լուվիական անուանում լինել:
- ⁴ Պետրոսեան, «Խեթերէնի», էջ 65-77. նաև՝ Պետրոսեան, Տիրացեան. նաև՝ A.Y. Petrosyan, "First Capitals of Armenia and Georgia: Armawir and Armazi (Problems of Early Ethnic Associations)", *Journal of Indo-European Studies* 40, 3-4, 2012, էջ 265-288:
- ⁵ P. Howink ten Cate, *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Leiden, Brill, 1961, էջ 132:
- ⁶ Ա. Պետրոսեան, «Արմաւիր Եւ Արմազի. Հայ-Վրացական Հնագոյն Առնչութիւն-ներ», *Գիտաժողովի Նիւթեր Նուիրուած Սովսէս Խորենացու Օնդեան 1600-Սմեակին*, Վանաձոր, 2011, էջ 67-94. նաև՝ Պետրոսեան, Տիրացեան. նաև՝ Petrosyan, "First Capitals": Արմաւիրի եւ Վրաստանի առաջին մայրաքաղաք Ար-մազիի հիմնադրութեան եւ վաղ պատմութեան առասպելները չափազանց նման են. Արմազիում եւս յայտնի էր լուսնաստծու առանձնայատուկ պաշտա-մունքը (եռամաս տաճարային համալիրում, ամպրոպի եւ արեւի աստուած-ների հետ, ինչպէս Արմաւիրում): Յատկանշական է, որ Արմազին նոյնպէս, ըստ լայնօրէն տարածուած ստուգաբանութեան, կապուած է անատոլիական «լու-սին» արմատի հետ (A.I. Boltunova, "K Voprosu Ob Armazi" (Արմազիի հարցի մասին), *Vestnik Drevney Istorii* 2, 1949, էջ 228-240. նաև՝ G. A. Melikishvili, *Nairy-Urartu*, Tbilisi, Akademia Nauk Gruz. SSR, 1954, էջ 420. նաև՝ G. A. Melikishvili, *K Istorii Drevney Gruzii* (Հին Վրաստանի պատմութեան մասին), Tbilisi, Akademia Nauk Gruz. SSR, 1959, էջ 229. նաև՝ G. A. Melikishvili, O. D. Lordkipanidze. *Ocherki Istorii Gruzii* (Ակնարկներ՝ Վրաստանի պատմութեան), Vol. I, Tbilisi, Metsniereba, 1989, էջ 394-395):
- ⁷ Այսպէս, Թիշլերը, յիշելով բառի հնդեւրոպական մեկնաբանութեան տարբեր փորձերը, թողնում է այն առանց ստուգաբանութեան (J. Tischler, *Hittisches Etymologisches Glossar, Teil I*, Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 1983, էջ 62. հմմտ.՝ T.V. Gamkrelidze, V.V. Ivanov, *Indoeuropeyskii Yazik I Indoeuropeyski* (Հնդեւրոպական լեզուն եւ հնդեւրոպացիք), Tbilisi, Metsniereba, 1984, էջ 685. նաև՝ Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary: Trends in Linguistics. Vol. I*, Berlin-New York, de Gruyter 1984, 154 յաջ.):
- ⁸ Tischler, էջ 569 յաջ.:

- ⁹ Գ. Խ. Սարգսեան, «Յատուկ Անունների Ստուգաբանութիւնը Մովսէս Խորենացու Պատմութեան Մէջ», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1-2, 1998, էջ 113-128, էջ 123:
- ¹⁰ Ար(ա)մանեակ/Արմենակը կարող էր ձեւաւորուել արմէն ցեղանուան հիման վրայ (նուագական -ակ ածանցով): Սակայն այն, ամենայն հաւանականութեամբ, մի քանի ձեւերի բաղադրութեան արդիւնք է (A. E. Petrossian, “O Proiskhojdenii Armyanskogo Naroda: Problema Identifikatsii Protoarmyan (Kriticheskii Obzor)” (Հայ ժողովրդի ծագման վերաբերեալ. Վաղնջահայերի նոյնացման խնդիրը. քննական տեսութիւն), *Armyanskii Vestnik*, 2/3-1, 2009, էջ 98ծան.125): Տեսականօրէն հնարաւոր է նրա համար եւս անատոլիական ակունքներ գտնել, հմտ. խեթ. *armanni-* «կիսալուսին», կամ անատոլիական՝ վաղնջական լուվիական *Arma-nani* «լուսնի (աստծու) եղբայր» անձնանունը (Արմանեակը վերականգնութեան մէջ Արմայիսի երկուորեակ եղբայրն է. Արմանանի-ակ>Արմանեակ, սղման արդիւնքով (Petrosyan, “First Capitals”, էջ 277ծան.18): Այդ անձնանուան վերաբերեալ տե՛ս՝ E. Laroche, *Les Noms des Hittites*, Paris, 1966, էջ 39): Կան նոյն հիմքով կազմուած նաեւ ուշ փոքրասիական անուններ:
- ¹¹ Արմէն ցեղանուան՝ այդ անունների հետ բաղադրման վերաբերեալ տե՛ս՝ J. Markwart, “Le Berceau des Arméniens”, *Revue des Etudes Arméniennes* 8, f. 2, 1928, էջ 215, 224:
- ¹² I.M. Diakonov, *Predistoria Armyanskogo Naroda* (Հայ ժողովրդի նախապատմութիւն), Երեւան, ԳԱ Հրատ., 1968, էջ 234 յաջ. ծան. 114: Ցեղանուան այլ մեկնաբանութիւններ տե՛ս՝ Գեորգ Ջահուկեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն. Նախագրային Ժամանակաշրջան*, Երեւան, ԳԱ Հրատ., 1987, էջ 285 յաջ. նաեւ՝ I.M. Diakonov, “O Samonazvanii Armyanskogo Naroda” (Հայ ժողովրդի ինքնանուան մասին), *Istoriko-Filologicheskii Jurnal*, 2, 2005, էջ 277-278. նաեւ՝ Petrossian, “O Proiskhojdenii”, էջ 74 յաջ., գրականութեամբ:
- ¹³ A. K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions, Vol. II, part 2*, Վիսպատէն, 1976, էջ 12, 18, 66, 67, 92, 93: Այս ցեղերի վերաբերեալ տե՛ս, օրինակ՝ Diakonov, *Predistoria*, էջ 12, 123 յաջ., 214 յաջ. նաեւ՝ G. G. Giorgadze, “Neindoevropiskie Etnicheskie Gruppy (Khatty, Kaski) V Drevney Anatolii Po Khettskim Klinopisnym Tekstam,” (Հին Անատոլիայի ոչ-հնդեւրոպական էթնիկական խմբերն ըստ խեթական սեպագիր բնագրերի. խաթեր, կաշկեր) *Rozyskaniya Po Istorii Abkhazii/Gruzii*, Tbilisi 1999, <http://forum.gol.ge/index.php?showtopic=22904&st=560>:
- ¹⁴ A. Y. Petrosyan, “The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic”, *Journal of Indo-European Studies Monograph No 42*, Washington DC, Institute for the Study of Man, 2002, էջ 142: Այս տեղանուան կապը սեպագիր *mušku*ի հետ, պարզ համահնչիւնութեան հիմքի վրայ, առաջարկուել է վաղուց (Diakonov, *Predistoria*, էջ 222 յաջ. նաեւ՝ I. M. Diakonoff, “First Evidence of the Proto-Armenian Language in Eastern Anatolia”, *Annual of Armenian Linguistics*, 13, 1992, էջ 51-54. նաեւ՝ Գեորգ Ջահուկեան, *Հայերէնը Եւ Հին Հնդեւրոպական Լեզուները*, Երեւան, ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 78):
- ¹⁵ Աղբիւրների եւ երկրների տեղայնացման վերաբերեալ տե՛ս՝ N. V. Arutyunian, *Toponimika Urartu* (Ուրարտուի անուանաբանութիւնը), Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 39, 210 յաջ.

- ¹⁶ Melikishvili, *Nairy-Urartu*, էջ 76. նաև՝ Melikishvili, *K Istarii Drevney*, էջ 98. նաև՝ Diakonov, *Predistoria*, էջ 128-129. 7:
- ¹⁷ G.G. Giorgadze, “K Voprosu O Lokalizatsii I Yazikovoy Strukture Kaskikh Etnicheskikh I Geograficheskikh Nazvanii” (Կաշկական էթնիկական եւ աշխարհագրական անուանումների տեղայնացման եւ լեզուական կառուցումների շուրջ), *Peredneaziatskii Sbornik*, I, Մոսկուա, 1961, էջ 199 յաջ.:
- ¹⁸ Կաշկերի վերաբերեալ տե՛ս՝ Melikishvili, *Nairy-Urartu*, էջ 73, 410. նաև՝ Giorgadze, “K Voprosu O”. նաև՝ Giorgadze, “Neindoeuropeiskie”. նաև՝ E. von Schuler, *Die Kaškaer*, Berlin, de Gruyter, 1965. նաև՝ I. Singer, “Who were the Kaška?”, *Phasis 10 (II). The Argonautica and World Culture. Greek and Roman Studies*, 2007, էջ 166-181:
- ¹⁹ S. Saprykin, *The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects. Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, Aarhus, Aarhus University Press, 2009, էջ 258 յաջ.:
- ²⁰ Այդ մասին տե՛ս նաև՝ Giorgadze, “K Voprosu O”, էջ 200: Լուսաստծու առանձնապատուկ պաշտամունքը յիշեցնում է հին արաբական իրականությունը, ուր տարբեր ցեղեր, որպէս գերագոյն աստուած, տարբեր անուններով պաշտում էին լուսնաստծուն:
- ²¹ Տե՛ս օրինակ՝ *Répertoire Géographique des Textes Cuneiformes*, I, 18; II, 15; III, 21; V, 38; XII, 50 ff. նաև՝ Arutyunian, էջ 37 յաջ. նաև՝ Petrosyan, “The Indo-European and Ancient Near Eastern”, էջ 163:
- ²² Տե՛ս օրինակ՝ A. I. Boltunova. “K Voprosu Ob Armazi”.
- ²³ Strabo, *Geography* XI.4.7: <http://rbedrosian.com/Classic/strabo11.htm>.
- ²⁴ Նոյն, XI.14.16:

FROM THEONYM TO ETHNONYM: TRACES OF AN ACIENT CULT IN ARMENIA (SUMMARY)

ARMEN PETROSYAN
alpehist@gmail.com

Armenians call themselves “*Hays*”, while non-Armenians call them “Armenians”.

The author of the article tackles the issue of calling the Armenians “Armen”s through a new approach.

He speculates that the word Armen could have a meaning rather than be considered the name of an ethnic group or its leader.

While he notes that the cult of the moon in Armenia is attested to only once, in Armawir, the oldest capital of Armenia (in a triadic temple along with the royal ancestors and the god of sun), he argues that the name of Armawir can be derived from the Anatolian term for the moon: Arma-pir ‘house (temple) of moon (god)’ (in Hittite). Furthermore, he notes that the name of the Armenian patriarchal figure, Ar(a)mayis, legendary founder of Armawir, coincides with the Lycian personal name Armais (arma- ‘moon, moon god’). Moreover, he underlines the fact that four (out of the eight) names of the Armenian mythological ethnongonic patriarchs – Ar(a)maneak, Ar(a)mayis, Harma, Aram – contain the element ar(a)m-, which is to be associated with the ethnonym (exonym) Armen. Accordingly, he concludes that such an interpretation should be taken into consideration as well, while trying to answer the question of the very naming of Armenians.

ՍԱՏՐԱՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԵՐՈՂՈՏԵԱՆ ՑՈՒՑԱԿԸ (ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ)

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ԽՈՐԻԿԵԱՆ
hovhkhori78@mail.ru

Դարեհ Ա. Վշտասպորդին (Ք.ա. 522-486), յաղթելով իշխանության համար մղուած պայքարում եւ վերականգնելով Պարսից Տէրութիւնը, այն բաժանում է 20 սատրապութիւններ¹: Սատրապութիւնների ցանկը պահպանուել է Հերոդոտոսի աշխատութիւնում², սակայն ըստ որոշ ուսումնասիրողների ցուցակը չի համապատասխանում պարսից արքաների արձանագրութիւններում յիշատակուող երկրների հերթականութեանը: Խնդիրն այն է, որ սեպագիր արձանագրութիւններում՝ ի դէմս թուարկուող երկրների, մասնագիտական գրականութեան մէջ փորձել են տեսնել Աքեմէնեան Պարսկաստանի վարչական բաժանման արտացոլումը: Օրինակ, տարակարծութիւնների տեղիք կարող է տալ այն հարցը, թէ ինչու Պարթեւաստանը, Արեւան, Սոգդը եւ Խորեզմը ընդգրկուած են ԺԶ. սատրապութեան մէջ, երբ արձանագրութիւններում այդ երկրները յիշատակուած են առանձին-առանձին: Այս եւ այլ անհամապատասխանութիւնները, բնականաբար, պատճառ կը հանդիսանան զգուշութեամբ եւ վերապահութեամբ քննելու Հերոդոտոսի տեղեկութիւնները:

Ոմանք, հերոդոտեան ցուցակն համարել են Հերոդոտոսին կամ նրա աղբիւր Հեկատէոսին յայտնի էթնիկական եւ աշխարհագրական անունների կամայական հաւաքածո³: Որոշ ուսումնասիրողներ էլ կարծում են, որ արձանագրութիւններում թուարկուող երկրները ներկայանում են որպէս պատմամշակութային ընդհանրութիւններ, որոնք միշտ չէ, որ պէտք է համապատասխանէին վարչական բաժանումներին⁴, յատկապէս, եթէ նկատի ունենանք, որ Բեհիսթունի բարձրաքանդակներում ընդգծուած են խռովարար, ինքնակոչ թագաւորների ազգագրական նկարագրի առանձնայատկութիւնները: Կարծիք է յայտնուել նաեւ, թէ Հերոդոտոսը նկարագրել է իր ապրած ժամանակաշրջանի պարսից պետութեան բաժանումը, որը համընկնում է Արտաքսէրքսէս Ա.ի կառավարման ժամանակաշրջանին (Ք. ա. 465-424)⁵: Բազմաթիւ ուսումնասիրողների ենթադրութեամբ, Հերոդոտոսին աղբիւր է ծառայել Հեկատէոսը, չնայած Հերոդոտոսը նոյնպէս կարող էր կատարել որոշ յաւելումներ, ընդ որում Հեկատէոսի կամ Հերոդոտոսի ցուցակի հիմքում ընկած է մի պարսկական պաշտօնական աղբիւր⁶: Սակայն կայ նաեւ տեսակէտ, թէ Հերոդոտոսը տուեալ հատուածը շարադրելիս ոչ մի պարսկական պաշտօնական աղբիւր էլ չի ունեցել, այլ օգտուել է Հեկատէոսի երկից եւ քարտեզից, որտեղ ներկայացուած են Ասիան բնակեցրած տարբեր ժողովուրդներ⁷:

Իգոր Դիակոնովի կարծիքով, Հերոդոտոսի ցուցակում սատրապությունները թուարկուած են նախ Մարական Տէրութեանը, յետոյ Աքեմէնեան Պետութեանը միացման հերթականութեամբ⁸: Իրանագէտ Էրնստ Հերցֆելդը գտնում է, որ Հեկատէոսը ունեցել է մինչեւ Ք.ա. 514 թուականը կազմուած սատրապութիւնների ամբողջական ցուցակի ընդօրինակութիւնը, իսկ Հերոդոտոսի մօտ ցուցակը ներկայացուած է աղճատուած, առանձին մէջբերումների տեսքով, չնայած դրանք պարունակում են սատրապութիւնների պաշտօնական անուանումները եւ հիմք են տալիս պատկերացում կազմել Հեկատէոսի ցուցակի մասին⁹:

Այս տարակարծութիւնների պատճառն, անշուշտ, այն է, որ պարսկական պաշտօնական աղբիւրը մեզ չի հասել: Մեր կարծիքով, հարցի լուծման բանալին առկայ է հենց Հերոդոտոսի երկում: Սակայն, ելնելով քննութեան շահեկանութիւնից, նախ ամբողջութեամբ մէջբերենք յոյն պատմիչի երկի այն հատուածը, որտեղ նկարագրուում են Աքեմէնեան Պարսկաստանի վարչական միաւորները՝ սատրապութիւնները: Այսպէս, Հերոդոտոսը գրում է. *«Հոնիացիներից, Ասիայի մագնէսեաններից, էոլեաններից, կարիացիներից, լիւկիացիներից եւ միլիւացիներից եւ պամփիլիացիներից, քանի որ նրանց բոլորի համար սահմանուել էր մէկ ընդհանուր հարկ, ստացում էր չորսհարիւր տաղանդ արծաթ: Այս էլ Դարեհը հաստատեց որպէս առաջին (այս եւ յաջորդ ընդգծումները մերն են - Յ.Խ.) նահանգ: Միւսիացիներից, լիւդիացիներից, լասոններից, կաբալներից եւ հիւտեններից [ստացում էր] հինգհարիւր տաղանդ. այս էլ երկրորդ նահանգն էր: Դէպի ներս նաւարկելիս աջակողմեան հելլեսպոնտոսցիներից, փոիւզիացիներից, Ասիայի թրակացիներից, պափլագոնացիներից, մարիանդիններից եւ սիրիացիներից [ստացուող] հարկը երեքհարիւր վաթսուն տաղանդ. այս նահանգը երրորդն էր: Կիլիկեցիները տալիս էին երեքհարիւր վաթսուն սպիտակ ձի, տարուայ իւրաքանչիւր օրուայ համար մէկ ձի, եւ հինգհարիւր արծաթ տաղանդ, որից հարիւրքատասունը ծախսւում էր կիլիկեան երկիրը պահպանող հեծելազօրի վրայ, իսկ երեքհարիւր վաթսունը հասնում էր Դարեհին: Սա չորրորդ նահանգն էր: Պոսիդէոն քաղաքից, որը հիմնել է Ամփիարատսի որդի Ամփիլոքոսը Կիլիկիայի եւ Սիրիայի սահմանին, մինչեւ Եգիպտոս ընկած երկիրը, բացի արաբների երկրից, որն ապահարկ էր, ստացում էր երեքհարիւր յիսուն տաղանդ հարկ: Այս նահանգի մէջ էին ամբողջ Փիւնիկիան եւ Պաղեստինեան կոչուած Սիրիան ու Կիպրոսը: Սա հինգերորդ նահանգն էր: Եգիպտոսից եւ Լիբիայի, Կիւրենէի ու Բարկայի՝ Եգիպտոսին յարած մասերից, որոնք ընդգրկուած էին Եգիպտական նահանգի կազմում, ստացում էր եօթհարիւր տաղանդ, չհաշուած Մոյրիս լճի ձկնորսութիւնից ստացուող արծաթը: Ահա այդ արծաթից եւ իբրեւ հարկ վերցուող ցորենից բացի [այդ երկրից] ստացում էր*

եօթհարիւր տաղանդ: Քանզի Մեմփիսի սպիտակ բերդում հաստատուած պարսիկների եւ նրանց վարձկանների համար վերցւում էր տասներկու բիւր մեդիմնոս¹⁰ ցորեն: Սա **վեցերորդ** նահանգն էր: Սատտագիւտները, զանդարիները, դադիկները եւ ապարիւտները համատեղ վճարում էին [տարեկան] հարիւրեօթանասուն տաղանդ հարկ: Սա **եօթերորդ** նահանգն էր: Սուսայից եւ կիսսիեցիների երկրի մնացած մասից վերցւում էր երեքհարիւր տաղանդ: Սա **ութերորդ** նահանգն էր: Բաբելոնից եւ մնացեալ Ասորեստանից ստացւում էին հազար տաղանդ եւ հինգհարիւր ներքինիացուած տղաներ. սա **իններորդ** նահանգն էր: Ագրատանան, Մեդիայի մնացեալ մասը, պարիկանիները եւ օրթոկորիւրանտիները վճարում էին չորսհարիւր յիսուն տաղանդ. սա **տասներորդ** նահանգն էր: Կասպերը, պատսիկները, պանտիմաթները եւ դարէյտները, մէկ նահանգ կազմած, վճարում էին երկուհարիւր տաղանդ: Սա էլ **տասնմէկերորդ** նահանգն էր: Բակտրիացիներից մինչեւ Այգլերի [երկիրը բնակուողները] վճարում էին երեքհարիւր տաղանդ հարկ. սա էլ **տասներկուերորդ** նահանգն էր: Պակտիւիկէից, արմէներից եւ հարեւաններից մինչեւ Եուքսինեանը ստացւում էր չորսհարիւր տաղանդ. սա **տասներեքերորդ** նահանգն էր: Սազարտիները, սարանգները, թամանները, ուտիները, միւկերը եւ Կարմիր Ծովում գտնուող կղզիների բնակիչները, որտեղ արքան բնակեցնում է, այսպէս կոչուած, տեղահանուածներին, այս բոլորը վճարում էին վեցհարիւր տաղանդ հարկ. սա **տասնչորսերորդ** նահանգն էր: Սակերը եւ կասպերը վճարում էին երկուհարիւր տաղանդ. սա **տասնհինգերորդ** նահանգն էր: Պարթեւները, քորասմները, սոգդերը եւ արէյները վճարում էին երեքհարիւր տաղանդ. սա **տասնվեցերորդ** նահանգն էր: Պարիկանիները եւ Ասիայի եթովպացիները վճարում էին չորսհարիւր տաղանդ. սա **տասնեօթերորդ** նահանգն էր: Մատիէներեի, սասպէյրների եւ ալարոդների վրայ սահմանուած էր երկուհարիւր տաղանդ հարկ. սա **տասնութերորդ** նահանգն էր: Մոսքերի, տիբարէների, մակրոնների, մոսսինոյկների եւ մարերի վրայ սահմանուեց երեքհարիւր տաղանդ [հարկ]. սա **տասնիններորդ** նահանգն էր: Իսկ հնդիկները, յինելով մեզ յայտնի ազգերի մէջ բոլորից առաւել մեծաթիւ, պարտաւոր էին, միւսների հետ համեմատած, բոլորից առաւել հարկ վճարել՝ երեքհարիւր վաթսուն տաղանդ ոսկէ աւագ. սա **քսաներորդ** նահանգն էր»¹¹:

Այսպիսով, Հերոդոտոսի ցուցակում, 20 սատրապութիւնների կազմում յիշատակուում են Պարսից տէրութեան մէջ մտնող շուրջ 70 էթնոսներ եւ երկրներ, այն դէպքում, երբ Բեհիսթունի արձանագրութիւնում թուարկուած են 23 երկրներ: Այդ երկրներն են Պարսքը, Էլամը, Բաբելոնիան, Ասորեստանը, Արաբիան, Եգիպտոսը, այն երկրները, որոնք ծովի մօտ են, Սարդիսը, Հոնիան, Մեդիան, Արմինան, Կապադովկիան,

Պարթեւաստանը, Դրանգիանան, Արեւյան, Խորեզմը, Բակտրիան, Սոգդիանան, Գանդարան, Սկիւթիան, Սատտագիւտիան, Արախոսիան, Մական¹²: Այս երկրները աշխարհագրորէն լրի կամ մասամբ համապատասխանում են հերոդոտեան ցուցակի հետեւեալ սատրապութիւններին. Հոնիան համապատասխանում է Ա., Սարդիսը՝ Բ. սատրապութեանը, Գ. սատրապութեան էթնոսների շարքում սիրիացիների յիշատակումը թոյլ է տալիս Կապադովկիան համապատասխան համարել այս սատրապութեանը, Ասուրեստանը՝ Ե., Եգիպտոսը՝ Զ., Սատտագիւտիան, Գանդարան՝ Է., Էլամը՝ Ը., Բաբելոնիան՝ Թ., Մեդիան՝ Ժ., Բակտրիան՝ ԺԲ., Արմինան՝ ԺԳ., Դրանգիանան՝ ԺԴ., Սկիւթիան՝ ԺԵ., Պարթեւաստանը, Խորեզմը, Սոգդիանան, Արեւյան ամբողջովին՝ ԺԶ., Մական՝ ԺԷ.: Պարսքը որպէս ապահարկ երկիր Հերոդոտոսը չի նշում սատրապութիւնների թւում¹³: Իսկ «tyaiy drayahyā»՝ «այն երկրները, որոնք ծովի մօտ են» արտայայտութիւնը, մեր կարծիքով, աշխարհագրորէն կարող է համապատասխանել Փոքր Ասիայի հարաւարեւելեան ափամերձ անկիւնին, աւելի ստոյգ Կիլիկիային՝ Դ. սատրապութեանը, եւ, հնարաւոր է, նաեւ Կիպրոսին:

Մի առիթով մենք հիմնաւորել ենք կասպ-վրկան նոյնացման տեսակէտը¹⁴, եւ ելնելով Բեհիսթունի արձանագրութեան այն յիշատակումից, թէ Պարթեւաստանում եւ Վրկանում ապստամբութիւնը ճնշելուց յետոյ Դարեհը յայտարարում է, որ այդ է իր կատարածը Պարթեւաստանում¹⁵, նշանակում է, որ Վրկանը մտել է Պարթեւաստանի կազմի մէջ: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ Պարթեւաստանը համապատասխանում է նաեւ ԺԱ. սատրապութեան տարածքին (չնայած, որ Դարեհի վարչական վերակառուցումներից յետոյ այդ նոյնացումն արդէն բացառում է): Նոյն տրամաբանութեամբ Արախոսիան պէտք է հանդէս գար ինչ-որ երկրի անուան տակ եւ այդ երկիրը Սատտագիւտիան է: Դարեհը Սաթագուշը յայտարարում է ապստամբ երկրների թւում¹⁶, սակայն Սաթագուշի մասին այլ տեղեկութիւններ չի հաղորդում եւ, ընդհակառակը, խօսում է Արախոսիայում տեղի ունեցած ապստամբական գործողութիւնների մասին, որտեղ Վահեագդատան բանակ էր ուղարկել Արախոսիայի սատրապ Վիուանայի դէմ կռուելու համար¹⁷: Ճիշտ է, Դարեհը Արախոսիայում ապստամբութիւնը ճնշելուց յետոյ յայտարարում է, որ այդ է իր կատարածը Արախոսիայում (այսինքն՝ կարելի էր սպասել Սաթագուշում, ինչպէս Պարթեւաստանի դէպքում), սակայն կարելի է ենթադրել, որ Արախոսիան եւս աշխարհագրորէն համապատասխանում է Է. սատրապութեանը, ինչպէս Սատտագիւտիան, Գանդարան, եւ, ըստ էութեան, Դարեհը Արախոսիան թողեց այս սատրապութեան կազմում: Համեմատութեան համար նշենք, որ Բակտրիան էլ չի յիշատակում Դարեհի դէմ ապստամբած երկրների շարքում, բայց Մարգիանայում ապստամբու-

թինը ճնշելուց յետոյ Դարեհը յայտարարում է, որ այդ է իր կատարածը Բակտրիայում¹⁸: Միաժամանակ, հարկ է նշել, որ Բակտրիայի կազմում հանդէս եկող Մարգիանան նոյնպէս չի յիշատակում Հերոդոտոսի կողմից: Մական նոյնացրեցինք ԺԷ. սատրապութեանը, բայց բացառուած չէ, որ Մական համապատասխանէր նաեւ ԺԴ. սատրապութեան միւլերին:

Մեր քննութեան համար կարելոք են նաեւ Հերոդոտոսի հետեւեալ տեղեկութիւնները: Պատմիչը, նշելով հարկատու ցեղերին ու ժողովուրդներին, գրում է, որ *«սհա այս հարկերն էին գալիս Դարեհին Ասիայից եւ Լիբիայի մի փոքր հատուածից: Ժամանակ անց հարկ է ստացում նաեւ կղզիներից ու Եւրոպայում մինչեւ Թեսսալիա* (ընդգծումը մերն է - Յ.Ս.) *ասլորդներից»*¹⁹: Այս վերջին տեղեկութեան մէջ «ժամանակ անց»ը ցոյց է տալիս, որ մինչ յունական կղզիների, Թրակիայի ու Մակեդոնիայի նուաճումը, Դարեհ Ա.ի վարչական վերափոխումներն արդէն կատարուած իրողութիւն էին, եւ այդ իրողութիւնն արտացոլուած էր Հերոդոտոսի մօտ պահպանուած սատրապութիւնների ցուցակում: Յունական կղզիները՝ Սամոսը, Լէմնոսը, Քիոսը, նուաճուել են մօտ Ք.ա. 517ին, եւ մօտաւորապէս Ք.ա. 517ին նուաճուել է նաեւ Հնդկաստանի հիւսիսարեւմտեան մասը²⁰:

Մ. Ա. Դանդամաւեր Դարեհի վարչա-դրամականը²¹: Բեհիսթունի արձանագրութիւնն աւարտուել է Ք.ա. 518ին²², որտեղ Հնդկաստանը, Մակեդոնիան, Թրակիան յիշատակուած չեն: Հնդկաստանը յիշատակում է Դարեհ Ա.ի Պերսեպոլիսեան Ե. կոչուած արձանագրութիւնում²³, իսկ Դարեհ Ա.ի Նաղշէ Ռոստամի Ա. կոչուած արձանագրութիւնում արդէն Հնդկաստանը եւ Մակեդոնիան ու Թրակիան ընդգրկող Սկուդրա սատրապութիւնը յիշատակում են միասին²⁴: Սա նշանակում է, որ Դարեհի կողմից Հնդկաստանի նուաճումը աւելի վաղ է տեղի ունեցել, Եգէական ծովի նշուած կղզիների հետ միաժամանակ, քանի որ վերջիններս ներկայանում են «Ionians who are of the mainland»²⁵ արտայայտութեան տակ: Մեր կարծիքով, Նաղշէ Ռոստամի արձանագրութիւնը արտացոլում է Դարեհին հպատակ երկրների ամբողջական պատկերը, եւ թերեւս այս պատկերը հիւսիսմերձսեւծովեան սկիւթների դէմ Դարեհի կատարած արշաւանքին²⁶ յաջորդած պատմական իրողութիւնն էր: Իսկ սա արդէն նշանակում է, որ ոչ Բեհիսթունի, ոչ Նաղշէ Ռոստամի եւ ոչ էլ ընդհանրապէս միւս հին պարսկական արձանագրութիւնները չեն արտացոլում Աքեմէնեան Պարսկաստանի վարչական բաժանման համակարգը: Եթէ Հնդկաստանը նուաճուել է Ք.ա. 517ի մօտերքը, այսինքն՝ Բեհիսթունի արձանագրութիւնը գրուելուց յետոյ, եւ արդէն իսկ որպէս առանձին սատրապութիւն առկայ է սատրապութիւնների հերոդոտեան ցուցակում, նշանակում է, որ Դարեհի վարչական վերափոխումներն իրագործուել են մինչեւ հիւսիսմերձսեւծովեան սկիւթների դէմ կատար-

ուած արշաւանքը, քանի որ հենց Հերոդոտոսը, թուարկելով սատրապութիւնները, վերջում աւելացնում է, որ ժամանակ անց հարկեր են ստացում նաեւ կղզիներից եւ Եւրոպայի մի մասից:

Ք.ա. մօտ 512ին Մակեդոնիան եւ Թրակիան կազմում են մէկ սատրապութիւն՝ Սկուդրա անուանումով²⁷, այն դէպքում, երբ համապետական բնոյթի վարչական վերափոխումներն արդէն կատարուել էին: Աւելի ուշ նոյնպէս տեղի էին ունենում վարչական փոփոխութիւններ պետութեան ներսում: Այսպէս, օրինակ, Դարեհ Ա.ի ժամանակ Փոքր Ասիան բաժանուած էր 4, իսկ Դարեհ Գ.ի օրօք՝ 7 սատրապութիւնների: Դարեհ Ա.ի մահից շատ չանցած Վրկանն անջատուում է Պարթեւաստանից եւ վերածւում առանձին սատրապութեան: Ք.ա. մօտ 508ին Գանդարան՝ որպէս առանձին սատրապութիւն, անջատուում է Բակտրիայից: Եղել է նաեւ հակադարձ երեւոյթը. Ք.ա. Դ. դարում Էբիրնարին եւ Կիլիկիան միաւորում են մէկ սատրապութեան մէջ²⁸: Հաւանաբար, նոր սատրապութիւնների առաջացումը եւ հների վերաձեւումը չէր ուղեկցում նոր եւ համապատասխան համակայսերական հրամանագրերով (կամ էլ այդ հրամանագրերը մեզ չեն հասել) եւ ունէր տեղական նշանակութիւն: Այդ իսկ պատճառով հերոդոտեան ցուցակի հիմքում ընկած վարչական վերակազմութեան վերաբերեալ պաշտօնական աղբիւրը Աքեմէնեան արքունիքի կողմից չի ենթարկուել լրացումների եւ փոփոխութիւնների, այսինքն՝ Դարեհից յետոյ հանդէս եկող գահակալները չեն ձեռնարկել համապետական մակարդակի վարչական վերափոխումներ: Սակայն, պետք է ուշադրութիւն դարձնել մի հանգամանքի վրայ, որտեղ, ըստ էութեան, կրկին արտացոլուած է Աքեմէնեան Պարսկաստանի սատրապական բաժանման պատկերը: Վերջինս, կարծում ենք, իր արտացոլումն է գտել Քսերքսէսի Հելլադա արշաւող բանակի նկարագրութեան մէջ, որի հիմքում, դատելով Հերոդոտոսի տեղեկութիւնից, ընկած է պարսկական պաշտօնական աղբիւրը, քանի որ ինչպէս հաղորդում է պատմիչը, Քսերքսէսի հրամանով եւ ուղղակի ներկայութեամբ, գրագիրները գրի են առնում արշաւանքին մասնակցող բոլոր ազգութիւնների անունները, որոնք տրամադրել էին ցամաքային եւ ծովային ռազմական ուժեր²⁹: Ստորեւ՝ արշաւանքին մասնակցող այն բոլոր ժողովուրդները³⁰, որոնք յիշատակուած են նաեւ սատրապական ցուցակում եւ տեսնենք այն փոփոխութիւնները, որոնք կը յայտնաբերուեն քննութեան ընթացքում:

Այսպէս, Հերոդոտոսը արեւմտեան ժողովուրդներից նախ յիշատակում է պափլագոնացիներին, որոնց նմանութեամբ զինուած էին լիգիացիները, մատիէները, մարիանդիները, սիրիացիները: Այնուհետեւ ռազմական առումով փոխզիացիներն ու արմէները հանդէս են գալիս մէկ հրամանատարութեան ներքոյ: Լիւդիացիներն ու միւսիացիները յիշատակւում են Արտափրենէսի հրամանատարութեան տակ: Ասիայի

թրակացիներին առաջնորդում էր Արտաբանուսի որդի Բասսակէսը: Յետոյ նշում են պիսիդիացիները: Կաբալներին եւ միլիացիներին առաջնորդում էր Բադրէսը, մոսքերին, տիբարէններին՝ Արիոմարդոսը, մակրոններին եւ մոսսինոյկներին՝ Արտայուկտէսը: Հետեւակ զօրքի մէջ յիշատակում են մարերը, կոլիները, ալարոդները, սասպէյրները, Կարմիր Ծովի կղզիաբնակները: Դատելով բանակի նկարագրութիւնից՝ իւրաքանչիւր ցեղ յիշատակուած է տէրութեան մէջ ունեցած ըստ իր նշանակութեան: Ըստ այդմ էլ, նախ յիշատակուած են պարսիկները, այնուհետեւ մեդացիները, կիսսիացիները, հիւրկանները, ասորեստանցիները, խալդայները: Յաջորդաբար գալիս են բակտրիացիները, սակերը, հնդիկները, արիները, պարթեւները, քորասմները, սոգդերը, գանդարները, դադիկները, կասպերը, սարանգները, պակտիւացիները, ուտիները, միւկերը, պարիկանիները, արաբները եւ Եգիպտոսից վերեւ բնակուող եթովպացիները, հնդիկներին միացուած արեւելեան եթովպացիները, լիբիացիները: Բանակի հեծելազօրը կազմուած էր պարսիկներից, պարսիկների կողքին կանգնած սագարտիներից, մեդացիներից, կիսսիացիներից, հնդիկներից, բակտրիացիներից, կասպերից, լիբիացիներից, պարեկանիներից, ուղտեր նստած արաբներից: Նաւատորմը կազմուած էր փինիկեցիներից, Պաղեստինի սիրիացիներից, եգիպտացիներից, կիպրոսցիներից, կիլիկեցիներից, պամփիլիացիներից, լիւկիացիներից, Ասիայի դորիացիներից, կարիացիներից, հոնիացիներից, [Եգէական Ծովի] կղզիաբնակներից, Էոլիացիներից, հելլեսպոնտոսցիներից: Ըստ Հերցֆելդի՝ Հերոդոտոսի տեղեկութիւնները Քսերքսէսի բանակի մասին հիմնուած են մի աղբիւրի վրայ, որտեղ համատեղուել են մի կողմից ժողովուրդների անունները, ջոկատների թուաքանակը եւ հրամանատարների անունները պարունակող պարսկական ցուցակը, միւս կողմից՝ ալկանատեսների վկայութիւնները, որոնք տալիս են հագուստի եւ սպառազինութեան նկարագրութիւնը: Քսերքսէսի բանակի մասին տեղեկութիւնները համեմատելով հարկատու շրջանների ցուցակի եւ պարսից արքաների արձանագրութիւնների հետ, որոնք վերաբերում են միջինասիական ժողովուրդներին, տեսնում ենք, որ զօրքերի թուարկման մէջ կան որոշ տարբերութիւններ: Այսպէս, վրկանները, որոնք չեն յիշատակում սատրապութիւնների ցուցակում, առանձնացուած են որպէս առանձին ջոկատ, բակտրիացիները միացուել են սակերին, չեն յիշատակում որոշ ցեղեր: Այս անհամապատասխանութիւնները կարելի է բացատրել այն փոփոխութիւններով, որոնք տեղի էին ունեցել Ք.ա. շուրջ 480ին (օրինակ, ցեղերի անջատուելը, սատրապութիւնների վերակազմումը եւն.)³¹:

Անշուշտ, Քսերքսէսի բանակի մասին տեղեկութիւնները հիմնուած են պարսկական պաշտօնական աղբիւրի վրայ, սակայն, ի տարբերու-

թին սատրապութիւնների նկարագրութեան, բանակի մասին տեղեկութիւններում Հերոդոտոսը դրսեւորում է որոշ կամայական մօտեցումներ, այսպէս ասած, որոշ հաղորդումներում կատարելով յաւելումներ եւ ճշգրտումներ՝ ի ցոյց դնելով իր բանիմացութիւնը: Օրինակ, ըստ պատմահօր, փոիւզիացիներն ու արմէները հանդէս են գալիս մէկ հրամանատարութեան ներքոյ, ընդ որում, ինչն յաճախ է հանդիպում Հերոդոտոսի մօտ, վերջինս պատմական ակնարկի տեսքով ներկայացնում է փոիւզների, այսպէս ասած, նախապատմութիւնը եւ շատ արագ անցում կատարում արմէներին՝ նշելով, որ վերջիններս փոիւզիական վերաբնակիչներ էին եւ զինուած՝ փոիւզների նման³²: Հեղինակի այս տեղեկութեանը մի առիթով մենք արդէն անդրադարձել ենք եւ նշել, որ Կեսար-իա-Մաժակի շրջանում հաստատուած մուշքերին, որոնք երկար ժամա-նակ գտնուել են Հայաստանի քաղաքական տիրապետութեան ծայր արեւմուտքում, եւ որոնց, ըստ պատմահայր Խորենացու, Արամ Նահապետը ստիպել էր սովորել հայերէն եւ դարձրել իր ժողովուրդը, յունական աշխարհը, իրօք, կարող էր համարել փոիւզիական վերաբնակիչներ, որոնց հետ էին նախ եւ առաջ շփուել յոյները: Հետեւաբար, Հերոդոտոսի արմէները հենց այս մուշքերն են, եւ խօսքը սոսկ պատմական յիշողութեան մասին է³³:

Քսերքսէսի բանակի նկարագրութեան մէջ կայ մի հետաքրքիր իրողութիւն, ինչը թոյլ է տալիս կատարել որոշ հետեւութիւններ: Այսպէս, այն բոլոր ժողովուրդները, որոնք Հերոդոտոսի կողմից նշուած են իբրեւ Աքեմէնեան Պարսկաստանի վարչական համակարգից դուրս գտնուող այսպէս կոչուած ապահարկ երկրներ կամ ցեղեր, Քսերքսէսի բանակում յիշատակուում են իրենց զօրամասերով: Այդ ժողովուրդներն են պարսիկները, եթովպացիները, արաբները, կոլիսերը: Մեզ համար այս հարցում կարեւորն այն է, որ ծայրամասային ցեղերի՝ եթովպացիներ, արաբներ, կոլիսեր, յիշատակումով ցոյց է տրւում Աքեմէնեան Պարսկաստանի սահմանները Քսերքսէսի կառավարման ժամանակում:

Քսերքսէսի բանակի նկարագրութիւնը կարելի է համեմատել նոյն թագաւորի «Persepolis h» արձանագրութեան հետ, որտեղ թուարկուում են հետեւեալ երկրները. «Māda : Ūja : Harauvatiš : Armina : Zraka : Parθava : Haraiva : Bāxtriš : Sugda : Uvārazmiš : Bābiruš : Aθurā : θataguš : Sparda : Mudrāya : Yaunā : tya : drayahiyā : dārayatiy : utā : tyaiy : paradraya : dārayatiy : Maciyā : Arabāya : Gadāra : Hiduš : Katpatuka : Dahā : Sakā : haumavargā : Sakā : tigraxaudā : Skudrā : Ākaufaciya : Putāyā : Karkā : Kūšiya»³⁴: Այս արձանագրութեան համեմատութիւնը *DNa*ի հետ, որտեղ Աքեմէնեան Պարսկաստանի տարածքն առաւել ամբողջական է արտացոլուած, բացայայտում է աշխարհագրական երկու նոր անուանումների ի յայտ գալը՝ Ākaufaciya (man of Akaufaka) եւ Dahā: Ākaufaciya բառի մէջ ān մեր կարծիքով ժխտական նախածանց է, իսկ kaufa- նշանակում է «լեռ, սար» + –

iyā- ցեղանուանակերտ վերջածանց³⁵: Թրակիայի եւ Լիբիայի միջեւ յիշատակուող *Ākaufaciya*ն տեղադրել յստակ մի վայրում՝ դժուար կը լինի: Փորձ է արուել տեղադրել այն ԺԷ. սատրապութեան կազմում՝ Աքեմէնեան Պարսկաստանի հարաւ-արեւելքում³⁶: Մենք առաջարկում ենք այլ տեղադրութիւն, որը բխում է Հերոդոտոսի տեղեկութիւնների տրամաբանութիւնից: Սատրապութիւնների ցուցակում յիշատակուող մատիէնները, սասպէյրները, ալարոդները հանդէս են գալիս ԺԸ. սատրապութեան կազմում, իսկ Քսերքսէսի բանակի նկարագրութեան մէջ ալարոդները եւ սասպէյրները միաւորուած են մէկ հրամանատարութեան ներքոյ: Թերեւս ԺԸ. սատրապութիւնը, որն ըստ վերջին ուսումնասիրութիւնների գտնուել է Կուրից հիւսիս մինչեւ Կովկասեան մեծ լեռնաշղթան, արեւմուտքում սահման ունենալով Սուրամի լեռները³⁷, համապատասխանում է Քսերքսէսի Պերսեպոլիսեան Ը. կոչուած արձանագրութեան՝ *Ākaufaciya*ին, որը, մեր կարծիքով, նշանակում է «ոչ-լեռնցի», այսինքն՝ դաշտային, հարթավայրային երկրի բնակիչ, իսկ աւելի ուշ ժամանակաշրջանում յայտնի Ադուանք-Ալբանիան լիովին կարող էր յաւակնել նմանօրինակ բնորոշմանը: Եթէ *Ākaufaciya* նշանակում է միայն «լեռնցի», ապա նոյնիսկ այդ դէպքում մեր տեղադրութեան սահմանները գրեթէ չեն խաթարուի, քանի որ Էթնիկական այդպիսի բնութագրման պարագայում կ'ընդլայնուեն մեր առաջարկած տեղադրութեան աշխարհագրական սահմանները, եւ *Ākaufaciya*ի անուան տակ կը ներկայացնենք Կովկասեան մեծ լեռնաշղթայի ողջ տարածաշրջանում՝ ներառեալ ԺԹ. սատրապութիւնում (աւելի ստոյգ՝ արեւելեան հատուածում) ապ-րոդ ցեղերին, իսկ Կովկասը, ըստ Հերոդոտոսի, Աքեմէնեան Պետութեան հիւսիսային սահմանն էր³⁸: Եւ տրամաբանական է, որ Կովկասի այս կամ այլ կերպ արտացոլումը արձանագրութիւնում ամբողջութեամբ համապատասխանում է Աքեմէնեան Պարսկաստանի վարչական համակարգին վերաբերող միւս աղբիւրների տեղեկութիւնների համադրմանը: Ինչ Վերաբերում է *Dahā*ին, ապա սա անտիկ աղբիւրներում յայտնի դահերն են (*Δάαι, Δάοι, Dahae*)³⁹: Ընդունուած է դահերին համարել սկիւթական ժողովուրդներից մէկը, սակայն չի բացառուում, որ դահերը հենց Հերոդոտոսի յիշատակած պարսկական դայէր ցեղն է, որը հեղինակի կողմից բնորոշում է որպէս վաչկատուն ցեղ⁴⁰: Բնականաբար, այս պարագայում դահերը կարող էին յայտնուել Կասպից Օովի հարաւարեւելեան ափերին, եւ թերեւս դահերի նախնական բնակութեան շրջանից հեռու աշխարհագրական այլ միջավայրում հենց յայտնուելն էլ նրանց յիշատակելու պատճառն էր: Քսերքսէսից յետոյ Աքեմէնեան արքաներին ենթակա երկրները կամ ժողովուրդները յիշատակում են միայն Արտաքսերքսէս Բ.ի կամ Գ.ի Պերսեպոլիսի արձանագրութիւնում, որը մէջբերում ենք ամբողջութեամբ. «*1 iyam : Pārsa : 2 iyam : Māda : 3 iyam*

: *Ūvja* : 4 *iyam* : *Parθava* : 8 *iyam* : *Uvārazm'ya* : 9 *iyam* : *Zrakā* : 10 *iyam* : *Harauvatiya* : 11 *iyam* : *Θataguiya* : 12 *iyam* : *Gadāraya* : 13 *iyam* : *Hiduiya* : 14 *iyam* : *Sakā* : *haumavargā* : 15 *iyam* : *Sakā* : *tigraxaudā* : 16 *iyam* : *Bābiruš* : 17 *iyam* : *Aθuriya* : 18 *iyam* : *Arabāya* : 19 *iyam* : *Mudrāya* : 20 *iyam* : *Arminiya* : 21 *iyam* : *Katpatuka* : 22 *iyam* : *Spardiya* : 23 *iyam* : *Yaunā* : 24 *iyam* : *Sakā* : *paradraiya* : 25 *iyam* : *Skudra* : 26 *iyam* : *Yauna* : *takabarā* : 27 *iyam* : *Putāya* : 28 *iyam* : *Kūšāya* : 29 *iyam* : *Maciya* : 30 *iyam* : *Karka* : »⁴¹: Այստեղ թուարկուած երկրները հանդէս են գալիս հետեւեալ սատրապութիւնների կազմում. մեդացիները՝ Ժ., էլամացիները՝ Ը., պարթեւները, քորասմները, արէյները, սոգդերը՝ ԺԶ., բակտրիացիները՝ ԺԲ., սաքանգները՝ ԺԴ., միւկերը՝ կա՛մ ԺԵ., կա՛մ ԺԷ., սատտագիւտները, գանդարիները՝ Է., հնդիկները՝ Ի., Աθυραն՝ Ե., բաբելոնացիները՝ Թ., եգիպտացիները, լիբիացիները՝ Զ., հայերը՝ ԺԳ., կապադովկիացիները՝ Գ., սարդեսցիները՝ Բ., հոնիացիները՝ Ա.: Հերոդոտեան ցուցակի 20 սատրապութիւններից 13ի առկայութիւնն այս արձանագրութիւնում ակնյայտ է, իսկ մնացածների մասին մեր քննութիւնը հետեւեալն է: Արտաքսերքսէս Բ.ի կամ Գ.ի Պերսեպոլիսեան արձանագրութիւնն ամբողջութեամբ համապատասխանում է Դարեհ Ա.ի Նաղշէ Ռոստամի Ա. կոչուած արձանագրութեանը: Այն երկրների ու ցեղերի յիշատակութեան հերթականութեան չնչին տարբերութեամբ կրկնում է Դարեհ Ա.ի Սուգայի Ե . կոչուած արձանագրութիւնը: Անկախ այն հանգամանքից, թէ Արտաքսերքսէս Բ.ի կամ Գ.ի Պերսեպոլիսեան արձանագրութիւնն ու՛մ է պատկանել՝ Արտաքսերքսէս Բ.ի՞ն (Ք.ա. 404-358) թէ՞ Գ.ի՞ն (Ք.ա. 358-338), միանշանակ է, որ նշուած երկու տիրակալների ժամանակ էլ Աքեմէնեան Պարսկաստանը յայտնուել էր ներքին եւ արտաքին ծանր կացութեան մէջ, եւ նրանց եռանդուն ջանքերի շնորհիւ պետութիւնը վերականգնում է իր նախկին հզօրութիւնը⁴²: Նշուած երկու արձանագրութիւնների աշխարհագրական եւ քանակական համապատասխանութիւնը բացատրում է նրանով, որ ե՛ւ Արտաքսերքսէս Բ.ն, ե՛ւ Արտաքսերքսէս Գ.ն ակնյայտօրէն «իրաւունք» ունէին իրենց գործունէութիւնը համեմատել նախնի մեծն Դարեհ Ա.ի հզօրութեան հետ, քանի որ նրանց օրօք (այդ «իրաւունքը» իրաւացիօրէն իւրաքանչիւրին էլ կարող է վերաբերել) Աքեմէնեան Պարսկաստանը շարունակում էր մնալ նախկին սահմաններում:

Այժմ անցնենք մնացած երկրների տեղադրութեան հարցի քննութեանը եւ տեսնենք, թէ տուեալ երկրները ո՛ր սատրապութիւնների կազմում կարող էին հանդէս գալ: Ի սկզբանէ պարզ է, որ մի քանի երկրներ կամ ժողովուրդներ, ինչպէս օրինակ ԺԶ. սատրապութեան պարագայում, կարող էին ընդգրկուել մէկ սատրապութեան մէջ: *Arabāyah* հար-ցում անհրաժեշտ են պատմաաշխարհագրական էական ճշգրտումներ: Արաբների երկիրը սատրապութիւնների ցուցակում յիշատակում է որ-

պէս ապահարկ, այն դէպքում, երբ դատելով Հերոդոտոսի տեղեկութիւններին՝ արաբները եւ միւս, այսպէս կոչուած, ապահարկ երկրները մտել են պետութեան մէջ՝ ունենալով որոշակի պարտաւորութիւններ, ինչպէս մնացած ժողովուրդները: Պատմիչը խիստ որոշակի նշում է, որ արաբները, կոլիւերը, եթովպացիները ընծաներ ուղարկում են հարկերից բացի⁴³: Քսերքսէսի բանակի նկարագրութիւնից յստակ երեւում է, որ հազիւ թէ վերոյիշեալ ապահարկ ժողովուրդների մասնակցութիւնը յունական արշաւանքին բարի կամքի դրսեւորում լինէր: Արաբիայի հարցում անտիկ աղբիւրների որոշ տեղեկութիւնների համադրումը բացայայտում է մի կարեւոր իրողութիւն: Այսպէս, Քսենոփոնը *Անաբասիս*ում հաղորդում է, որ Սիրիայի միջով 50 փարսախ ընթանալով՝ խռովարար բանակը հասնում է Արաքսէս գետին⁴⁴, որը Եփրատի ձախակողմեան վտակներից մէկն է, թերեւս Խաբուրը: Նախ, այս տեղեկութիւնից պարզւում է, որ Ե. սատրապութիւնը՝ *Αθυσρα*, տարածուել է նաեւ Եփրատի ձախափնեակում, որից հարաւ եւ հարաւ-արեւելք Արաբիան էր: Իսկ գրքի վերջում էլ, զօրավար-պատմիչը, թուարկելով անցած երկրների տիրակալներին, յիշատակում է երկու կարեւոր տեղեկութիւններ. Փիւնիկիայի եւ Արաբիայի տիրակալն էր Դեոնէսը, Սիրիայի եւ Ասսիրիայի՝ Բելեսիւսը⁴⁵: Սիրիան, Փիւնիկիան, Կիպրոսը Դարեհ Ա.ի օրօք կազմել են մէկ սատրապութիւն, երբ Կիւրոսի ժամանակ՝ Ք.ա. 535ին, Սիջագետքը եւ Անդրգետքը, այսինքն՝ Եփրատից արեւմուտք ընկած Սիրիան, Փիւնիկիան, Պաղեստինը, կազմել են մէկ նահանգ, որը մօտ 516ին բաժանւում է երկու մասի՝ Սիջագետք եւ Անդրգետք (Էփր-նարի), իսկ արդէն Դ. դարում Անդրգետքը եւ Կիլիկիան միաւորւում են մէկ սատրապութեան մէջ⁴⁶: Ինչ վերաբերում է Քսենոփոնի վերջին տեղեկութեանը, կարելի է ենթադրել, որ Ք.ա. Ե. դարի վերջին Ե. սատրապութիւնը բաժանուել էր երկու հատուածների՝ Սիրիա, Ասսիրիա եւ Փիւնիկիա, Արաբիա, կամ էլ, ինչը լիովին հնարաւոր է, Դեոնէսը եղել է փոխկառավարիչ⁴⁷:

Սիրիան եւ Ասսիրիան՝ որպէս վարչական միաւոր, յիշատակւում են նաեւ Արիանոսի մօտ, համաձայն որի, Գաւգամելայի ճակատամարտին Մազէր առաջնորդում էր «Կոյլէ-Սիրիայի եւ երկու գետերի միջեւ ընկած Սիրիայի սիրիացիներին»⁴⁸: Այս տեղեկութիւնը նշանակում է, որ Ե. սատրապութեան թերեւս ենթաշրջան հանդիսացող Կոյլէ-Սիրիա⁴⁹ - Սիրիան (իմա՝ *Αθυσρα*) Աքեմէնեան տէրութեան անկման պահին դեռեւս մնում էր, ինչպէս Ք.ա. Ե. դարի վերջին, վարչական մէկ միաւոր՝ հիւպարքիա: Արաբների մասին պահպանուած տեղեկութիւնները թոյլ են տալիս կատարել հետեւեալ եզրակացութիւնները: Այսպէս, Հերոդոտոսը յայտնում է, որ Պսամմետիքոս թագաւորի օրօք կայազօրներ հաստատուեցին եթովպացիների դէմ Ելեփանտինէ քաղաքում, արաբների եւ ա-

ստրեստանցիների դեմ՝ Դափնեում, որը Պելուսիայում է, եւ Լիբիայի դեմ՝ Մարիայում⁵⁰: Մէկ այլ տեղեկութեան մէջ պատմիչը հաղորդում է, որ արաբների եւ ասորեստանցիների թագաւոր Սանաքարիբը (իմա՝ Սենեքերիմ) արշաւում է Եգիպտոս⁵¹: Մէջբերուած երկու տեղեկութիւնները թոյլ են տալիս կատարել երկու հետեւութիւններ. արաբները Եգիպտոսի ծայր հիւսիս-արեւելքում, Պելուսիայի շրջանում սահմանակցել են Եգիպտոսին, կամ էլ ասորեստանցիների հետ արաբների համատեղ յիշատակուելը ցոյց է տալիս, որ խօսքը գնում է ասորեստանցիներից եւ արաբներից կազմուած պետական կազմաւորման մասին: Սակայն Հերոդոտոսի միւս տեղեկութիւնները հնարաւորութիւն են տալիս առաջնութիւնը տալ առաջին եզրակացութեանը, քանի որ պատմիչի միւս տեղեկութիւններից պարզուում է, որ արաբներն իրօք Պաղեստինեան Սիրիա կոչուած երկրի առափնեայ փոքր հատուածում դուրս են եկել Միջերկրական ծով: Համաձայն Հերոդոտոսի՝ Կադիտիս քաղաքից մինչեւ Ենիւսոս քաղաքը ընկած ծովափնեայ նաւահանգիստները պատկանում են արաբներին⁵²: Ընդ որում, Փիւնիկիայից մինչեւ Կադիտիս քաղաքը պաղեստինեան սիրիացիների երկիրն է⁵³: Կադիտիս քաղաքը համապատասխանում է Գազային, իսկ պաղեստինեան սիրիացիները՝ փղշտացիներին: Եգիպտոսի եւ Սիրիայի սահմանը կազմել է Կասիոն լեռը, որը ձգուել է Մերբոնիս լճի մօտով⁵⁴: Ենիւսոսից մինչեւ Մերբոնիս լիճը Հերոդոտոսը կրկին համարում է սիրիական հողեր⁵⁵: Կասիոն լեռը եւ Մերբոնիս լիճը Պելուսիայից արեւելք՝ որպէս Եգիպտոսի մասեր, յիշատակուում են նաեւ Ստրաբոնի մօտ⁵⁶: Ստրաբոնը նոյնպէս որոշ դէպքերում Կասիոն լեռը կամ համարում է Փիւնիկիայի մաս, կամ էլ Փիւնիկիային անմիջականօրէն սահմանակից⁵⁷, ինչն, ըստ երեւոյթին, պայմանաւորուած է Ստրաբոնի կողմից աւելի վաղ շրջանից եկող աղբիւրների օգտագործմամբ: Մէկ այլ կապակցութեամբ էլ Սիրիայի առափնեայ հատուածը համարուել է արաբական երկիր, որը բնակեցրել են սիրիացիները⁵⁸: Սա այն հատուածն է, որը գտնուել է Կադիտիսի եւ Ենիւսոսի միջեւ:

Կադիտիսի կամ Գազայի մասին հետաքրքիր տեղեկութիւններ ունի նաեւ Արիանոսը, թէ՛ Գազան Փիւնիկիայից Եգիպտոս տանող ճանապարհի վերջին քաղաքն է, անապատի սկզբին, որի կառավարիչ Բատը, հաւաքելով վարձկան արաբների, ուժեղ դիմադրութիւն է ցոյց տալիս Ալեքսանդրին: Միեւնոյն ժամանակ Արիանոսը Գազան համարում է Պաղեստինեան Ասորիքի քաղաքներից մէկը⁵⁹: Ռուփոսը նոյնպէս գրում է, որ Գազայում մակեդոնացիներին դիմադրում են պարսիկները եւ արաբները⁶⁰: Ինչպէս երեւում է Արիանոսի ուղղակի եւ Ռուփոսի անուղղակի տեղեկութիւններից, Գազան հանդիսացել է Փիւնիկիայի սահմանային քաղաքը, որից յետոյ Եգիպտոսն էր: Պարզուում է, որ

վարչական առումով Պաղեստինեան Սիրիան մտել է Փիլիստինյայի մեջ, այն դեպքում, երբ դատելով Հերոդոտոսի սատրապությունների մասին տեղեկություններից՝ Պաղեստինեան Սիրիան նախապես եղել է Ե. սատրապության ենթաշրջաններից մեկը: Ընդ որում, Փիլիստինյան եւ թերեւս Արաբիան, ինչպէս Քսենոփոնի օրօք, Ք.ա. 7. դարի վերջերին եւս շարունակում էին մնալ որպէս առանձին վարչական միաւոր: Ռուփոսի մի տեղեկությունից էլ յայտնի է դառնում, որ Տիրոս քաղաքի պաշարման ժամանակահատուածում Ալեքսանդրը զօրքի մի մասով արշաւում է Արաբիա, այն դեպքում, երբ Արիանոսի հաղորդումից պարզւում է, որ Ալեքսանդրը արշաւանք է կազմակերպում այն Արաբիայի դէմ, որը գտնւում էր Անտիլիբանանեան կոչուող լեռան մօտ⁶¹: Անտիլիբանանեան կոչուող լեռները գտնուել են Սիդոնի մօտ, որոնք Լիբանանեան լեռների հետ ձգուել են մինչեւ Արաբական լեռները, որոնք բարձրանում են Դամասկոսեան լեռների վրայ⁶²: Մէկ այլ տեղում էլ Ռուփոսը յիշատակում է այսպէս կոչուած Լիբանանեան լեռները, որտեղ վայրի արաբները յարձակուել եւ սպանել էին երեսուն մակեդոնացիների⁶³: Բերուած տեղեկությունների համադրումից պարզւում է, որ Արաբիան կամ աւելի ստոյգ՝ նրա մի մասը, գտնուել է Դամասկոսի հարեւանութեամբ, ընդ որում, կարելի է եզրակացնել, որ Աքեմէնեան Պարսկաստանի համար ստեղծուած ծանր կացութեան պայմաններում արաբները շարունակելով մնալ որպէս դաշնակիցներ կամ վարձկաններ, օգնում են պարսիկներին, եւ միայն Ալեքսանդրի անմիջական ճնշման տակ նրանց այն հատուածը, որը գտնւում էր Դամասկոսից արեւելք, ենթարկւում է մակեդոնացիներին: Դամասկոսը Աքեմէնեան տէրութեան կարեւորագոյն քաղաքներից մէկն էր⁶⁴, որտեղ գտնուել է նաեւ պետական գանձարաններից մեկը: Ռուփոսը Դամասկոսը յիշատակում է որպէս Ասորիքի քաղաքներից մեկը, սատրապական նստավայր⁶⁵:

Ստացւում է, որ Արաբիան, մեր կարծիքով, տեղադրւում է Պալմիրայի շրջանում, եւ այս առումով Քսենոփոնի այն տեղեկութիւնը, թէ Կիրոս Կրտսերի բանակը Արաքսէս գետն (հաւանաբար Խաբուրն է) անցնելուց յետոյ ճանապարհը շարունակում է Արաբիայի միջով⁶⁶, սիւսլ չէ եւ համապատասխանում է տուեալ ժամանակի իրողութեանը: Արաքսէս գետից անդին յիշատակուած Արաբիան աշխարհագրօրէն համապատասխանում է ուշ ժամանակաշրջանի հին հեղինակներից Ստրաբոնի սկենիտ կոչուած արաբների բնակութեան տարածքների մասին տեղեկութիւններին⁶⁷, որոնց ներթափանցումը Եփրատի ձախափնեակ սկըսուել էր դեռեւս Աքեմէնեան դարաշրջանում: Ընդ որում, դատելով Քսենոփոնի որոշ տեղեկութիւններից, հենց Արաբիայով յոյների անցումն էլ պայմանաւորել է այն վկայութեան յիշատակութիւնը, թէ Փիլիստինյան եւ Արաբիան եղել են մէկ վարչական միաւոր: Քսենոփոնը նշում է, որ Կի-

լիկիայի եւ Միրիայի սահմանն այն դարպասն էր⁶⁸, որն աւելի ուշ յայտնի է Ամանոսեան Դրունք անունով: Այստեղից Կիրոսի բանակը հինգ փարսախ շարժում է մինչեւ փինիկեցիներով բնակեցուած Միրիանդոս ծովափնեայ քաղաքը, եւ փաստօրէն ճանապարհի մնացած ուղին մինչեւ Արաքսէս գետը Քսենոփոնը համարում է Միրիա⁶⁹: Փինիկեցիների յիշատակումը տուեալ հատուածում միանշանակ հիմք չի կարող լինել այն պնդման՝ թէ Փինիկիայի սահմանը հիւսիսում այդքան ընդարձակուել էր: Սա պարզապէս նշանակում է, որ Միրիանդոսը փինիկեցիների կողմից հիմնադրուած քաղաք էր Փինիկիայի սահմաններից դուրս: Ասուածից ենթադրում ենք, որ Կիրոսի բանակը բնաւ չի անցել Փինիկիայով, եւ հենց Արաքիայի տարածքով անցնելուց յետոյ միայն Քսենոփոնը յիշատակում է Փինիկիայի եւ Արաքիայի կառավարիչ Դեռնէսին՝ որպէս մէկ վարչական միաւորի տիրակալ:

Փաստօրէն հին պարսկական սեպագիր արձանագրութիւնների Արաքիա երկիրը համապատասխանում է Դամասկոսից արեւելք՝ մինչեւ Եփրատի ձախափնեակ ընկած տարածքին, որը պայմանաւորուած էր Աքեմէնեան արքաների՝ արաբների նկատմամբ տարուող յատուկ քաղաքականութեան: Արաբների հաւատարմութիւնը պարսից արքաներին, ինչպէս տեսանք վերեւում, երեւաց նոյնիսկ պետութեան կործանման ժամանակաշրջանում: Ընդ որում, այս Արաքիան՝ որպէս վարչական միաւոր, ուներ իր տնտեսական եւ ռազմական յստակ պարտաւորութիւնները պետութեան նկատմամբ, ինչպէս միւս սատրապութիւնները: Սակայն, ըստ էութեան, կար նաեւ մէկ այլ Արաքիա, որն արաբներ էթնանուան ներքոյ դաշնակցային յարաբերութիւնների մէջ էր Աքեմէնեան Պետութեան հետ: Այս արաբներին մենք կ'անուանենք հարաւային՝ ի տարբերութիւն հիւսիսայինի:

Վերելում ցոյց տուեցինք, որ արաբները Կադիստիսի եւ Ենիւսոսի միջեւ դուրս էին եկել Միջերկրական Ծով, ընդ որում արաբների քաղաքական իշխանութիւնը այդ հատուածում պայմանաւորուած էր առեւտրական նկատառումներով, եւ թերեւս անմիջական առեւտրական հաղորդակցութիւնը մերձծովեան շրջանից նաբաթեական Պետրայի միջոցով շարունակում էր Արաբական թերակղզու խորքերը: Հենց Կամբիւսէսն էլ Եգիպտոսը նուաճելու համար խնդրում եւ ստանում է այս շրջանների արաբների թագաւորի օգնութիւնը եւ անցնելով նրանց երկրով՝ նուաճում Եգիպտոսը⁷⁰: Այս օգնութեան շնորհիւ էլ արաբները, որոնք ըստ երեւոյթին նաբաթեացիք են⁷¹, համարուեցին պարսիկների դաշնակիցները եւ հաւանաբար պահպանեցին մինչ պարսիկների կողմից Եգիպտոսի նուաճումն ունեցած առեւտրական տիրապետութիւնը Միջերկրական Ծովի առափնեայ փոքր հատուածում, ինչը բխում էր նաեւ Աքեմէնեան Պետութեան շահերից: Եւ հենց այս արաբներին նկատի

ունի Հերոդոտոսը, երբ նշում է, որ Դարեհին, բացի արաբներից, ենթարկում էին Ասիայի բոլոր ժողովուրդները, որոնց երկիրը ապահարկ էր⁷²: Նկատի ունենալով, որ արեւելքում Եգիպտոսի սահմանը հասել է մինչեւ Սերբոնիս Լիճը, կարելի է ընդունելի համարել, որ արաբների իշխանությունը տարածում էր նաեւ Սինայի Թերակղզու վրայ, ընդ որում Ենիստսից մինչեւ Սերբոնիս Լիճը Հերոդոտոսը կրկին աշխարհագրական առումով համարում է սիրիական հողեր, որոնք տուեալ ժամանակում (Կամբիսեսի եգիպտական արշաւանքի ժամանակ) նոյնպէս պետք է գտնուէին քոչուր արաբների վերահսկողութեան տակ: Բերուած տեղեկութիւնների քննութիւնից պարզում է, որ եթէ Հերոդոտոսի ժամանակ Փինիկիան հարաւում հասել է մինչեւ Սերբոնիս Լիճը եւ Կասիոն Լեռը, ապա Ալեքսանդրի արշաւանքի ժամանակ Ե. սատրապութեան հարաւային սահմանը հասնում էր մինչեւ Գազա, այսինքն՝ եգիպտական սատրապութիւնը հիւսիս-արեւելքում ընդարձակուել էր ի հաշիւ հարեւան սատրապութեան տարածքների: Այս բացատրութիւնն էլ իր հերթին ցոյց է տալիս, որ Սինայի Թերակղզին կամ գոնէ նրա հիւսիսային մասը սկզբում միացուած է եղել Ե. սատրապութեանը, իսկ յետոյ թերեւս Դ. դարի երկրորդ կէսերից՝ եգիպտական սատրապութեանը:

Ի մի բերելով վերը կատարուած քննութեան արդիւնքները՝ գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ Աքեմէնեան Պարսկաստանի վարչական բաժանման համակարգի հիմքում դրուած էր տարբեր ժողովուրդների միաւորումով մէկ ամբողջութիւն՝ միութիւն ստեղծելու գաղափարը, որը շուրջ երկուհարիւր տարի պահպանուեց պասարգադների ցեղից սերող Աքեմէնեան տոհմի գլխաւորութեամբ: Միեւնոյն ժամանակ ցոյց տրուեց, որ Աքեմէնեան արքաների արձանագրութիւններում յիշատակուող երկրները չեն արտացոլում կայսրութեան վարչական բաժանման համակարգը եւ ներկայացնում են հպատակ երկրները, չնայած որ հենց այդ երկրները կազմում էին սատրապութիւնները եւ իրենց յիշատակութեամբ հիմնականում ներկայացնում են կայսրութեան գլխաւոր կամ հիմնական ժողովուրդներին: Պարզուեց, որ վարչական առումով Աքեմէնեան Պարսկաստանը բաժանուած էր 21 սատրապութիւնների, ընդ որում, ԻԱ.՝ Սկուդրա սատրապութիւնը ձեւաւորուել էր Դարեհի կողմից համապետական վարչական վերափոխումներ ձեռնարկելուց քիչ աւելի ուշ, ըստ այդմ էլ տեղ չի գտել Հերոդոտոսի ցուցակում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ “Satrap”, *Pauly's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, München, 1921, էջ 82-188:

² Հերոդոտոս, *Պատմութիւն Ինը Գրքից*, թրգմ. Ս. Կրկեաշաբեան, Երեւան, ՀՍՄՀ ԳԱ Հրատ., 1986, III, 89-97. նաեւ *Herodotus* (With an English translation by A. D.

- Godley), V. II, Cambridge-Massachusetts-London, Loeb Classical Library, 1957, էջ 116-127:
- ³ J. Junge, *Saka-Studien, Der ferne Nordosten im Weltbild der Antike*, Leipzig, 1939, էջ 44, 90:
- ⁴ B. A. Turayev, *Istoriya Drevnego Vostoka* (Հին Արևելքի պատմություն), T. II, Լենինկրատ, 1935, էջ 138. նաև՝ V. V. Masson, *Drevnezemledevcheskaya Kultura Margyani, Materyali I Isledovaniya Po Arkheologii SSSR* (Մարերի հնադարեայ աշխարհագրագիտական մշակոյթը, հնագիտութեան նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ), Vip. 73, Մոսկուա-Լենինկրատ, 1959, էջ 148. նաև՝ I. M. Diakonov, *Ocherki Istarii Drevnego Irana* (Ակնարկներ հնադարեայ Իրանի պատմութեան), Մոսկուա, 1961, էջ 92:
- ⁵ A. T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago, 1948, էջ 291. նաև՝ Masson, էջ 149. նաև՝ *Istoriya Tadjikskogo Naroda* (Տաճիկական ժողովրդի պատմություն), T. I, Մոսկուա, 1963, էջ 206:
- ⁶ I. M. Diakonov, *Istoriya Midii* (Մարաստանի պատմություն), Մոսկուա-Լենինկրատ, 1956, էջ 340 եւ յետ. նաև՝ *Istoriya Tadjikskogo*, էջ 158:
- ⁷ F. Altheim, *Weltgeschichte Asiens Im Griechischen Zeitalter, T. I*, Հալլէ, 1947, էջ 142:
- ⁸ Diakonov, *Istoriya Midii*, էջ 342 եւն.:
- ⁹ E. Herzfeld, *The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*, Վիսպատէն, 1968, էջ 288, 292, 296:
- ¹⁰ Մեդիմնոս-տարողութեան չափ տրուին մարմինների համար, որն օգտագործում էին հին Յունաստանում: Ատտիկեան մեդիմնոսը հաւասար էր մօտաւորապէս 52,5 լիտրի:
- ¹¹ Հերոդոտոս, III, 89-97:
- ¹² «Դարեհ Վշտասպի Բիւթրոնեան Արձանագրութիւնը» (թրգմ. քնագրից, առաջարկ եւ ծնթ. Գ. Նալբանդեանի), Երեւան, 1964, էջ 8. նաև՝ R. Kent, *Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon*, 2nd ed., New Haven, 1953, էջ 119. նաև՝ *Les Inscriptions de la Perse Achéménide, Traduit du Vieux Perse, de l'Élamite, du Babylonien et de l'Araméen*, présenté et annoté par Pierre Lecoq, Paris, Gallimard, 1997, էջ 188:
- ¹³ Հերոդոտոս, III, 97:
- ¹⁴ Բաբէկէն Յարութիւնեան, «Աքեմէնեան Պարսկաստանի XVIII Սատրապութեան Տեղադրութեան Շուրջ», *Հանդէս Ամսօրեայ*, Վիեննա, 1999, թիւ 1-12, էջ 96-97. նաև՝ Յովհաննէս Խորիկեան, «Աքեմէնեան Պարսկաստանի XI եւ XV Սատրապութիւնների Տեղադրութեան Շուրջ», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 2006, թիւ 1, էջ 147-157:
- ¹⁵ Kent, էջ 127:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 123:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 127:
- ¹⁸ Նոյն, էջ 123, 127:
- ¹⁹ Հերոդոտոս, III, 96:
- ²⁰ M. A. Dandamayev, *Politicheskaya Istoriya Akhemenidiskoy Derjavii* (Աքեմէնեան Պետութեան քաղաքական պատմութիւն), Մոսկուա, 1985, էջ 108-109. նաև՝ Հերցֆելդը Հնդկաստանի նուաճումը թուագրում է Ք. ա. 519-518ին (E. Herzfeld, "A New Inscription of Darius from Hamadan", *Archaeological Survey of India*.

- Memoires*, N 34, Calcutta, 1928, էջ 2), իսկ Օլմսթեդը՝ Ք ա. 513ին (Olmstead, էջ 145): Ստրուվեն՝ Ք.ա. 514ին, 516-515ին արշավանքի նախապատրաստությունն էր (V. Struve, *Etyudi Po Istorii Severnogo Prichernomoriya, Kavkaza I Sredney Azii* (Ուսումնասիրություններ Հիւսիսային Մերձսեւծովեան, Կովկասի եւ Միջին Ասիայի պատմութեան), Լենինկրատ, 1968, էջ 102):
- ²¹ Dandamayev, էջ 282:
- ²² Dandamayev, *Iran Pri Pervikh Akhemenidakh (VI v. do. N. E.)* (Իրանը Աքեմենեան վաղ շրջանին, Ք.ա. Զ. դար), Մոսկուա, 1963, էջ 80:
- ²³ Kent, էջ 136:
- ²⁴ Նոյն, էջ 137:
- ²⁵ Kent, էջ 136:
- ²⁶ Այս արշավանքը դնում են Ք.ա. 516ի եւ 512ի միջեւ (Dandamayev, *Politicheskaya*, էջ 109, 111):
- ²⁷ Dandamayev, *Politicheskaya*, էջ 111 (Շեմերէնիին ենթադրում է, որ *Skudra* նշանակում է այն սկիթական ցեղերը, որոնք ապրում էին Մակեդոնիայում կամ Թրակիայում (O. Szemerényi, *Four Iranian Ethnic Names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka*, Wien, 1980):
- ²⁸ M. A. Dandamayev, V. G. Lukonin, *Kultura I Ekonomika Drevnego Irana* (Հին Իրանի մշակույթը եւ տնտեսությունը), Մոսկուա, 1980, էջ 111:
- ²⁹ Հերոդոտոս, VII, 100:
- ³⁰ Նոյն, VII, 61-96. նաեւ՝ *Herodotus*, V. III, Cambridge-Massachusetts-London, Loeb Classical Library, 1957, էջ 374-399:
- ³¹ Herzfeld, *The Persian Empire*, էջ 310:
- ³² Հերոդոտոս, VII, 73:
- ³³ Բարկէն Յարութիւնեան, *Հայաստանի, Հայ-Իրանական Յարաբերությունների Եւ Առաջադր Ասիայի Հնագոյն Պատմութեան Մի Քանի Խնդիրների Շուրջ* (մ. թ. ա. VII-VI դ.դ.), Երեւան, 1998: Հմմտ.՝ Յ. Խորիկեան, «Սատրապական Հայաստանի Արեւմտեան Եւ Հարաւային Սահմանները մ.թ.ա. VI-IV Դարերում», *Պատմաքանասիրական Հանդէս*, 2005, թիւ 3, էջ 181:
- ³⁴ Kent, էջ 151:
- ³⁵ Նոյն, էջ 165, 178:
- ³⁶ Lecoq, էջ 138: Հերցֆելդը գրում է. “the Akōfāciya lived in southern Lāristān and Kirmān on the Indian Ocean”, իսկ մէկ այլ տեղում էլ գրել էր, որ “the Qufs, Kōç, inhabitants of the Bashākird mountains between Hormuz and the Kōh i Bāriç, appear in Xerx.Pers. daiv. as OP. akōfāciya > kōfiç (qufs) > kōhiç > kōç, from OP. kōfa «mountain», *kōfaka «mountaineer” (Herzfeld, էջ 300-301, 365): Օլմսթեդը Akaufakan (the Mountain Land) տեղադրում է ներկայիս Աֆղանստանում՝ Քարուլից հիւսիս (Olmstead, էջ 231):
- ³⁷ Յարութիւնեան, «Աքեմենեան Պարսկաստանի», էջ 45-114:
- ³⁸ Հերոդոտոս, III, 97:
- ³⁹ *Pauly's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1958, s. v. Daai, S. 1945-1946:
- ⁴⁰ Հերոդոտոս, I, 125:

- ⁴¹ Kent, էջ 155-156: 5-7րդ տեղերում պետք է յիշատակունեն արեյը, բակտրիացին, սոգդիացին (նոյն, էջ 156). նաև՝ Lecoq, էջ 271:
- ⁴² Տե՛ս, օրինակ, Վ. Բայբուրդեան, *Իրանի Պատմություն (Հնագոյն ժամանակներից Մինչև Մեր Օրերը)*, Երևան, 2005, էջ 57-58:
- ⁴³ Հերոդոտոս, III, 97:
- ⁴⁴ Քսենոփոն, *Անաբասիս* (թրգմ. Ս. Կրկեաշարեան), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 20:
- ⁴⁵ Նոյն, էջ 197:
- ⁴⁶ Dandamayev, V. G. Lukonin, էջ 111-112:
- ⁴⁷ Herzfeld, էջ 306:
- ⁴⁸ Arrian, *Anabasis Alexandri* (With an English translation by E. Iliff Robson), V. I-II, Cambridge-Massachusetts-London, Loeb Classical Library, 1958-1961, III, 8; 11, էջ 246, 257. նաև՝ Arrian, *Pokhod Aleksandra* (Perevod S Drevnegrecheskogo M. E. Sergeyenko) (Աղեքսանդրի արշաանքը, թարգ. Մ.Ե. Սերգեյենկո, հին լուսարկինգ), Մոսկուա-Լենինկրատ, 1962, III, 8; 11. նաև՝ Արիանոս, «Աղեքսանդրի Արշաանքը», *Աղեքսանդր Մակեդոնացի*, Երևան, 1987, էջ 97, 101:
- ⁴⁹ Ըստ Ստրաբոնի՝ Կելեսիբիան լայն առումով տարածում էր մինչև Եգիպտոս եւ Արաբիա, իսկ նեղ առումով՝ Լիբանանեան եւ Անտիլիբանանեան լեռների միջև (Strabon, *Geografiya V 17 Knigakh* (Աշխարհագրություն 17 գրքով), Perevod, Statya I Kommentari G. A. Stratanovskogo, 1964, էջ 699-700):
- ⁵⁰ Հերոդոտոս, II, 30:
- ⁵¹ Նոյն, II, 141:
- ⁵² Նոյն, III, 5. նաև՝ Herodotus, III, 5, էջ 8-9: Հերոդոտոսի երկի ռուսերեն հրատարակության մեջ թարգմանուած է «արաբների թագաւորութեանը», ինչը խօսում է արաբների ոչ թէ էթնիկական ներթափանցման, այլ ինչ-որ ցեղային իշխանութեան քաղաքական սահմանների մասին (Gerodot, *Istoriya V Devyati Knigakh* (Պատմություն 9 գրքով), Perevod I primechaniya G. Stratanovskogo, Լենինկրատ, 1972, էջ 139):
- ⁵³ Հերոդոտոս, III, 5:
- ⁵⁴ Նոյն, II, 6; III, 5:
- ⁵⁵ Նոյն:
- ⁵⁶ Տրաբոն, էջ 58, 65, 702: Առանձին դեպքերում Ստրաբոնը Սերբոնիս Լիճը շփոթում է Մեռեալ Ծովի հետ (նոյն, էջ 703-704, 707):
- ⁵⁷ Նոյն, էջ 65, 703:
- ⁵⁸ Հերոդոտոս, II, 12:
- ⁵⁹ Արիանոս, էջ 86-87:
- ⁶⁰ Ռուփոս, «Աղեքսանդր Մակեդոնացու Պատմությունը», *Աղեքսանդր Մակեդոնացի*, Երևան, 1987, էջ 333: Տե՛ս նաև՝ Kvint Kurtsii Ruf, *Istoriya Aleksandra Makedonskogo* (Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը), Մոսկուա, 1963, էջ 93. նաև՝ Rufus Curtius Quintius, *History of Alexander* (With an English transl. by John C. Rolfe), V. I-II, Loeb Classical Library, Cambridge-Massachusetts-London, 1956, էջ IV, VI, 21:
- ⁶¹ Ռուփոս, էջ 319-320. նաև՝ Արիանոս, էջ 79:

⁶² Strabon, էջ 699.

⁶³ Ռուփոս, էջ 319: Այս հատուածում խօսքը գնում է թափառական արարների մի խմբի մասին, որը հասել էր մինչև Լիբանանեան լեռների շրջանը, չնայած համաձայն Պլուտարքոսի՝ արարները բնակվում էին Անտիլիբանանեան լեռներում, ինչն ասելի ճիշտ է (Plutarkh, *Aleksandr, XXIV.-Izbranniye Jizneopisaniya* (Աղեքսանդր ԲՂ.-ընտիր կենսագրութիւն), *T. II*, Մոսկուա, 1987):

⁶⁴ Տե՛ս օրինակ՝ Արիանոս, էջ 68, 73:

⁶⁵ Ռուփոս, էջ 295, 310:

⁶⁶ Քսենոփոն, էջ 20:

⁶⁷ Strabon, էջ 686, 693-694, 708:

⁶⁸ Քսենոփոն, էջ 17:

⁶⁹ Նոյն, էջ 18-20:

⁷⁰ Հերոդոտոս, III, 5-9:

⁷¹ Նաբաթէացիների մասին մանրամասն տե՛ս՝ Strabon, էջ 703, 718, 720, 740:

⁷² Հերոդոտոս, III, 88, 91:

HERODOTUS' LIST OF THE SATRAPIES (A HISTORICO-GEOGRAPHIC STUDY) (SUMMARY)

HOVHANNES KHORIKIAN
hovhkor78@mail.ru

The author highlights the importance of Herodotus' list of the Satrapies for the study of the administrative divisions of the Achaemenian state. The author notes that there are diverse, controversial claims about the sources of this list.

The comparison of Herodotus' list with information of antique and ancient Persian cuneiform inscriptions discloses historico-geographical facts, which have significant importance for the study of the history of the Achaemenian state and of those people who were incorporated into it.

The multifaceted examination of the sources shows that during the two centuries of the Achaemenide state the Satrapies underwent administrative re-formations, which aimed at consolidating the power of the Persian administration and securing the regular payment of taxes.

**ՅԱՂԱԳՍ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՆԻՅ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ
ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ.
ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ՞, ԹԷ՞
ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ**

ԱՆՆԱ ԱՐԵՒՇԱՏԵԱՆ
anna_arevshatyan@hotmail.com

Հայ միջնադարեան «ձայնից» մեկնությունների շարքում իր կայուն տեղն ունի *Յաղագս Գիտութեան Ձայնից* մեկնությունը¹, որը երաժշտագետ Նիկողոս Թահմիզեանը (1926-2011) վերագրել է Ժ. դարի յայտնի մատենագիր, ծիսագետ, մանկավարժ՝ Նարեկայ Վանքի վանահայր Անանիա Նարեկացուն²: Սակայն մեր ուսումնասիրությունը թոյլ է տալիս ենթադրելու, որ այդ մեկնության հեղինակը Է. դարի հանրագիտակ գիտնական, նշանավոր թուաբանագետ, աստղագետ, աշխարհագրագետ, շարականագիր եւ երաժշտութեան տեսաբան Անանիա Շիրակացին է:

Մեր վարկածը հիմնուած է հետեւեալ տրամաբանութեան վրայ: Նուիրուելով հիմնականում քառեակ գիտությունների ոլորտին, որի մէջ էր մտնում նաեւ երաժշտությունը, Շիրակացին, քաջատեղեակ է եղել նորպիսագորականների գիտական նուաճումներին: Նա իրականացրել է Նիկոմախոս Գերագացու թուաբանական տասնական աղիւսակի հայկական տարբերակը, աղիւսակ, որի տառանդամներն ունէին նաեւ երաժշտատեսական մեկնություն, զբաղուել է հնչիւնաբանութեան (ակուստիկայի) հարցերով, ուստի չէր կարող շրջանցել նաեւ ուրծայն համակարգի տեսությունը: Ուշագրաւ է Շիրակացու՝ որպէս երաժշտութեան գեղագետի երկնային ոլորտների ներդաշնակութեան (*harmonia mundi*) պլատոնական տեսութեանը յարող յայտնի ասոյթն. *«զգայարանքն առաջնոցն սուր էին քան զայժմոց՝ զոր վկայեն բազումք. վասն որոյ ոչ միայն զարեգականն գնացս կարացին նկատել, այլ եւ զբոլոր լուսաւորչացս կարացին դիտել եւ ճանաչել: Եւ ոչ միայն զորպիսութիւն գնացիցն՝ այլեւ զնշումն ձայնից նոցա. եւ ի սոցանէ գտաւ արուեստ երաժշտականութեան աշխարհի»*³:

Շարականագիրների միջնադարեան ցուցակները Շիրակացուն են ընծայում Յարութեան ամբողջ հարցնակարգը (*«զՅարութեան հարցնակարգն զբովանդակն՝ Անանիա Շիրակացին»*⁴), ինչպէս նաեւ՝ մի շարք այլ շարականներ, որոնք այսօր էլ երգում են հայ եկեղեցում: Դրանց թւում՝ «Վասն Մերոյ Փրկութեան» Հանգստեան Կարգի ծանր ողորմեան, Վարդավառի առաջին օրուայ կանոնի «Ուրախացիր, Պսակ Կուսից» ճաշուն, Սրբոց Թարգմանչաց հին կանոնի մի մասը եւն.:

«գՅարութեան հարցնակարգն զբովանդակն» արտայայտութիւնից պէտք է հասկանալ, որ Շիրակացին իրականացրել է ծիսակարգի պահանջներից բխող ստեղծագործական մի ծրագիր, որն ընդգրկում էր ութձայնի բոլոր ձայնեղանակներում երգուող հարցերի յօրինումը: Այդ ծրագիրը համեմատելի է դարձեալ գատկական շաբաթուայ համար նախատեսուած եւ նոյնպէս ութձայնի բոլոր ձայնեղանակներն ընդգրկող Ստեփանոս Սիւնեցու (660/670-735) 80 երգից բաղկացած Աւագ Օրհնութիւնների շարքի ստեղծման հետ: Յիշենք, որ Է.-Ը. դարերում ութձայն համակարգի կարգաւորութիւնը ողջ արեւելաքրիստոնէական աշխարհի - այդ թում նաեւ Հայ Եկեղեցու - հրատապ խնդիրներից էր: Այդ գործին իր մասնակցութիւնն էր բերել, օրինակ, Շիրակացու ժամանակակիցներից Բարսեղ Ճոնը, որը Ներսէս Տայեցի (Է. դար) կաթողիկոսի հրամանով շրջել է Հայաստանի տարբեր գաւառներով, եկեղեցական երգեցողութիւնը միակերպութեան բերելու նպատակով: Դրա արդիւնքում նա կազմեց արդէն շրջանառութեան մէջ եղած հոգեւոր երգերի *Ճոնընտիր* ժողովածուն, որը, բնականաբար, պէտք է գաղափարուած լինէր ըստ ութձայն համակարգի, այդպիսով հիմք դառնալով Ստեփանոս Սիւնեցու կարգաւորած ապագայ *Շարակնոցի* համար: Այսինքն, շարականագիրների միջնադարեան ցուցակների հաղորդած միահամուռ տեղեկութիւնը Շիրակացու՝ Յարութեան ողջ հարցնակարգի հեղինակ լինելու մասին, մատնանշում է ծանրակշիռ ստեղծագործական եւ միաժամանակ տեսական ծրագիր:

Այժմ ներկայացնենք խնդրոյ առարկայ մեկնութիւնը:

Ուշագրաւ է մեկնութեան վերնագիրը՝ «Յաղագս Գիտութեան Զայնից», ինչը որեւէ այլ «ձայնից» մեկնութեան մէջ չի հանդիպում ընդհուպ մինչեւ Գրիգոր Գապասակալեան, որն ընկալում էր ձայնագիտութիւնը իբրեւ գիտութիւն, այն էլ «*գաղտնի գիտութիւն*»⁵: Դա մէկ կողմից բնորոշում է Շիրակացու ձայնեղանակների տեսութեան ընկալումը որպէս գիտութիւն, միւս կողմից՝ միանգամայն համահունչ է նորալատոնականների-նորալիթագործանների առաջ քաշած ձայնեղանակների տեսութեան հայեցակարգին:

Մեկնութեան մէջ Շիրակացին իրեն դրսեւորում է որպէս եկեղեցական ծէսին քաջատեղեակ հեղինակ եւ շարականագետ: Եկեղեցական կանոններից յիշատակուած են տաճարի նաւակատիքը, պղծուած տաճարի մաքրագործման կանոնը, եկեղեցօրհները եւ խաչօրհները, իսկ համաքրիստոնէական երգասացութիւններից՝ «Փառք Ի Բարձունս»ը, «Աւրինեսցուք զՏէր» օրհնութիւնը եւ հարցը, ինչպէս նաեւ՝ «Հաւատամք»ը եւ «Միածին»ը: Վերջին երկուսի մասին հեղինակը յայտնում է, որ դրանք հաստատել են սուրբ հայրերը՝ այսինքն, սուրբ Մաշտոցը եւ Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսը:

Յիշենք «Յաղագս Գիտութան Չայնից» մեկնութեան բնագիրը. «Առաջինն յԱղամայ սկսաւ, զի նմա տուաւ առաջին ձայն, զոր կորոյս: Եւ Տեառն մարդեղութեամբ երգեցին հրեշտակք՝ զՓառք ի բարձունս: Առաջի կողմ Սովսէս երգեաց Աւրինեցէք զՏէր, եւ մանկունք՝ զՀարցն: Երկրորդ ձայն՝ ի Սինեայ բարբառ փողոյն: Նոյն ձայնիւ աւետեցին հրեշտակք կանանցն զՅարութիւն: Երկրորդ կողմ՝ Յեսուայ է փողն շուրջ գալ զԵրիքովու, Սամուէլ եւ դասք մարգարէիցն: Երրորդ ձայն Դաւիթ եւ դասք երգչացն եւ Սուրբ Հոգին ի վերնատանն յառաքեալսն: Երրորդ կողմ՝ Սովսէս ի նաւակատիսն խորանին եւ Սողոմոն ի նաւակատիսն տաճարին: Չորրորդ ձայն՝ Եզրաս ի գալն Երուսաղէմ եւ նուագելն ի տաճար: Յայս ձայնս զՀաւատամքն եւ զՄիածինն եղին սուրբ հարքն: Չորրորդ կողմ՝ զտաճարին պղծիլն սրբէին: Նովին՝ եկեղեցաւրհներն եւ խաչաւրհներն: Իսկ ստեղն՝ Եսայի լուաւ զսրովբէից սրբասացութիւն: Ընդ ամենայն Ժ, որ է թիւ կատարեալ, վասն զի Ժ աստիճանաւ եւ Ժ ձայնիւ պատուեց Աստուած զանմարմինս եւ զմարմնաւորսն, զոր յիմանալի աշխարհ բաղկացոյց Ժ դասք աւրհնաբանիչս իւր, եւ կարգապետեալ յիմանալի խորանին, յորոյ մինն ստորանկեալ անարժան գտաւ աւրհնելոյն»:

Աշխարհաբար թարգմանութեամբ՝ «Առաջին ձայնեղանակը սկիզբ առաւ Աղամից, քանզի նրան էր տուել [Աստուած] առաջին ձայնը, որն այն կորցրեց: Եւ հրեշտակները երգեցին Տիրոջ մարդեղութիւնը՝ Փառք Ի Բարձունս: Առաջին կողմ եղանակը Սովսէսն երգեց՝ Օրհնեցէք Տիրոջը եւ մանուկները՝ Հարցնը: Երկրորդ ձայնեղանակը նման է Սինայի փողի ձայնին: Նոյն ձայնեղանակով հրեշտակներն աւետեցին [իւղաբեր] կանանց [Տիրոջ] Յարութիւնը: Երկրորդ կողմ եղանակը նման է Յեսուի փողին, որը պատուում էր Երիքովի շուրջը՝ Սամուէլի եւ մարգարէների դասի հետ: Երրորդ ձայնեղանակը [յիշեցնում է] Դաւիթն եւ երգիչների խմբերը եւ Սուրբ Հոգին, որն իջաւ առաքեալների վրայ վերնատանը: Երրորդ կողմը [երգեցին] Սովսէսը՝ խորանի նաւակատիքին եւ Սողոմոնը՝ տաճարի նաւակատիքին: Չորրորդ ձայնեղանակը (երգեց) Եզրասը, գալով Երուսաղէմ եւ նուագելով տաճարում: Այս ձայնեղանակով սուրբ հայրերը կարգեցին [երգել] «Հաւատամք»ը եւ «Միածին»ը: Չորրորդ կողմը [երգում են] սրբելով պղծուած տաճարը: Նոյնով՝ Եկեղեցօրհները եւ Խաչօրհները: Իսկ ստեղիներում Եսային լսեց սերովբէների սրբասացութիւնը: Ընդամենը տասը, որը կատարեալ թիւ է, որովհետեւ տասն աստիճանով եւ տասը ձայնեղանակներով Աստուած պատուեց անմարմիններին եւ մարմնաւորներին, որ իր օրհնաբանիչների տասը դասերից ստեղծեց աննիթական, հոգեւոր, բանականութեամբ ճանաչելի աշխարհակերպ կարգելով աննիթական խորանը, մէկին ստորընկեց արեց, օրհնելուն անարժան գտնելով»:

Վերջին պարբերությունը համընկնում է Խորենացու «Յաղագս Կարգաց Եկեղեցւոյ» երկի ձայնեղանակների մեկնութեան եզրափակիչ հատուածին. *«որ զիմանալի աշխարհն բազկացոյց, տասն թուովք արհնարանիչս իւր կարգապետեաց իմանալի խորանին, յորոց մինն ստոր անկեալ, յարհնելոյն զԱստուած անարժան գտաւ»*⁸:

Բոլոր ձեռագրերում, ուր գտնում ենք «Յաղագս Գիտութեան Ձայնից» մեկնությունը, բերում է «Անանիայի Վարդապետի Յաղագս Գիտութեան Ձայնից» խորագիրը՝ առանց որեւէ որոշակիացման: Թահմիզեանը ընծայել է այդ գրուածքը Անանիա Նարեկացուն, չփաստարկելով իր վարկածը: Մեր կարծիքով, աւելի քան տրամաբանական է այդ մեկնությունը վերագրել Շիրակացուն, որը լինելով հմուտ շարականագիր եւ ձայնագետ, հանդիսանում է այդ մեկնութեան իսկական, իրական հեղինակը:

Ուշագրաւ է, որ Շիրակացու սեփական շարադրանքին հետեւում է բառացիորէն մեջբերուած «Յաղագս Կարգաց Եկեղեցւոյ» ձեռագրերում Խորենացուն մշտապէս ընծայուող յայտնի գրուածքը, ինչը, եթէ ընդունենք «Յաղագս Գիտութեան Ձայնից» մեկնությունը որպէս Շիրակացու երկասիրություն, գալիս է հաստատելու, որ «Յաղագս Կարգաց Եկեղեցւոյ» գրուածքի հեղինակը Խորենացին է, այլ ոչ Մովսէս Սիւնեցին, ինչպէս պնդում է Թահմիզեանը իր «Մովսէս Սիւնեցին եւ իր «Յաղագս Կարգաց» Գրուածքը» յայտնի յօդուածում⁹, փոխարինելով բոլոր ձեռագրերում անխտիր կրկնուող «Մովսէս Քերթողահօր»՝ շատ որոշակի արտայայտուած հեղինակային պատկանելիութեան ցուցումը «Մովսէսի Քերթողի»՝ այսինքն, Սիւնեցու անունով:

Բնական է, որ ոսկեդարեան աւանդոյթների ժառանգորդ Շիրակացու համար մեծագոյն հեղինակություն պէտք է լինէր ժամանակագրական առումով իրեն բաւական մօտ ապրած պատմահայր եւ շարականագիր Խորենացին: Այդ է պատճառը, որ նա սեփական «ձայնից» մեկնութեանը կցել է նրա «Յաղագս Կարգաց» երկի ձայնեղանակների մեկնութեանը նուիրուած մասը, հաւանաբար, բարձր գնահատելով այդ երկի արժանիքները եւ նրանում արծարծուած աստուածաբանական, ծիսագիտական, ձայնագիտական եւ գեղագիտական հարցերի կարեւորությունը:

Այսպիսով, ըստ մեր առաջարկած տեսակետի, Շիրակացու երկասիրությունների ցանկին կարելի է յաւելել «Յաղագս Գիտութեան Ձայնից» մեկնությունը, որը նրա մտածողութեան համապարփակ լինելու յաւելեալ մի ապացոյց է, ներկայացնելով նրան որպէս իր ժամանակի հանճարեղ գիտնական եւ արուեստագետ:

- ¹ Տե՛ս՝ Մաշտոցի անուան Մատենադարան (ՄՄ), ձեռ. 1719: Այդ մեկնությունն անդրադարձել ենք բազմիցս, չբարձրացնելով, սակայն, հեղինակային պատկանելության հարցը (Ա. Արելատեան, *Հայ Միջնադարեան «Չայնից» Մեկնություններ*, Երևան, 2003, էջ 56, 78, 120-121. նաև՝ *Չայնեղանակների Ուսմունքը Միջնադարեան Հայաստանում*, Երևան, 2013, էջ 81-86, 218-219. նաև՝ A. Arevshatian, “Armianskie Srednevekovie ‘Tolkovania Na Glasi’ I Ikh Paralleli V Blijnevostochnikh Muzikalno Esteticheskikh Traktatatakh” (Հայ միջնադարեան ‘ձայնից’ մեկնությունները եւ նրանց զուգահեռները բիզանդական գեղագիտական երաժշտության մէջ), *Naookovii Visnik* (Գիտությունների բանբեր), *Vip. 15*, Kiev, 2001, էջ 41-42. նաև՝ “Po Sledam Muzikovedcheskikh Iziskanii Komitasa” (Կոմիտասի երաժշտագիտական հետազոտությունների հետքերով), *Aktualnie Problemii Izucheniya Tserkovno-Pevcheskogo Iskustva Naooka I Praktika, Gimnologia, Vip. 6* (Հոգևոր երգարուեստի ուսումնասիրման արդի խնդիրները. գիտություն եւ փորձ, օրհնաբանություն, Հրատ. 6), Մոսկուա, 2011 էջ 45-46. նաև՝ A. S. Arevsatyan, “Les Traités Armeniens Medievaux sur l’Interpretation des Modes Musicaux et leurs Paralleles au Proche Orient”, *Revue des Etudes Armeniennes*, Paris, t. 26, 1996-1997, էջ 360-361 նաև՝ A. S. Arevsatyan, “Sur les Traces des Etudes Musicologiques de Komitasa”, *Revue des Etudes Armeniennes*, Paris, t. 33, էջ 320-321:
- ² Նիկողոս Թախիզեան, «Քննական Տեսություն Հայոց Հին Եւ Միջնադարեան Երաժշտության Պատմության», *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, 1971, N1, էջ 56, ուր հեղինակը 87րդ ծանոթագրության մէջ, վկայակոչելով Ուխտանէսին, գրում է. «Անանիա անունով մեզ ծանօթ վարդապետներից ամենայայտնի երաժիշտն է Անանիա Նարեկացին, - (իսկ ինչու՞ ոչ Շիրակացին - Ա.Ա.),- եւ աստուածային շնորհիւ պայծառացեալ, եւ ճիշդ սուրբ հոգւոյն առջեւ գիտութեամբ, եւ հոգեւորական երգով գեղգեղմամբ գեր ի վերոյ քան գամենեսեան» (Ուխտանէս Եպիսկոպոս, *Պատմություն Հայոց*, Վաղարշապատ, 1871, էջ 8): Անանիա Նարեկացուն եւ Նարեկայ Վանքի երաժշտական աւանդույթներին Թախիզեանն անդրադարձել է նաև աւելի ուշ, սակայն առանց խնդրոյ առարկայ մեկնության արծարծման (տե՛ս նրա՝ *Գրիգոր Նարեկացին Եւ Հայ Երաժշտությունը V-XV դդ.*, Երևան, 1985, էջ 50-54):
- ³ *Անանիա Շիրակացի. Տիեզերագիտություն Եւ Տոմար*, աշխ. Աշոտ Աբրահամեան, Երևան, 1940, էջ 83-84:
- ⁴ *Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց Վանքի, Հտր. Դ.*, կազմեց՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1969, էջ 485. նաև՝ *Հտր. Բ.*, էջ 629:
- ⁵ Գրիգոր Գապասակալեան, *Գիրք Երաժշտական*, Կոստանդնուպոլիս, Տպ. Պօղոս Յովհաննէսեան, 1803, էջ 70, 82-83, 93. նաև մեր յօդուածը՝ «Գրիգոր Գապասակալեանի «Գիրք Ուրից Չայնից» Ձեռնարկը», *«Մանրութուն» Միջազգային Երաժշտագիտական Տարեգիրք*, Հտր. Գ., Երևան, 2009, էջ 231:
- ⁶ Արելատեան, *Հայ Միջնադարեան «Չայնից»*, էջ 120:
- ⁷ Նոյն, էջ 121:
- ⁸ Նոյն, էջ 120:

⁹ Նիկողոս Թահմիզյան, «Մովսէս Սիւնեցիին եւ իր «Յաղագս Կարգաց» Գրուածքը», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւններ*, 1972, N 11, էջ 85-94:

WHO IS THE AUTHOR OF THE INTERPRETAION OF
“HAGHAKES KIDUTYAN TSAYNITS”:
ANANIA NAREKATSI OR ANANIA SHIRAKATSI?
(SUMMARY)

ANNA AREVSHATYAN
anna_arevshatyan@hotmail.com

The author disputes Nikoghos Tahmizian’s contention that Anania Narekatsi (10th century) was the author of the interpretation of “Haghakes Kidutyany Tsaynits.”

She notes that all medieval writers who referred to the said interpretation only mentioned the first name of the author, Anania, while Tahmizian considered its author to be Anania Narekatsi without giving any explanation.

The author counter-argues that Anania Shirakatsi was the author of the said interpretation as he had a significant legacy in church music, and the style and title of the interpretation come close to the mindset of the 7th century scientist Anania Shirakatsi.

ՃԺԲ ՍԱՂՄՈՍՆ ՈՒ ՅԱՐԱԿԻՑ
ԵՐԳԱՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԱՌԱԻՕՏԵԱՆ ԵՒ
ԱՐԵՒԱԳԱԼԻ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ
(ԵՒՍ ՄԷԿ ԱՆԳԱՄ ՍՈՎՍԷՍ ՔԵՐԹՈՂԱՀՕՐ
ՅԱՂԱԳՄ ԿԱՐԳԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ԲԱՅԱՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆՔ
ԵՐԿԻ ՇՈՒՐՁ)

ՄՀԵՐ ՆԱԻՈՅԵԱՆ
mhernavoyan@gmail.com

ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

Մովսէս Քերթոդահօր անունով պահպանուած *Մովսէսի Քերթոդահարն Յաղագս Կարգաց Եկեղեցւոյ Բացայայտութիւնք* երկը¹ ՃԺԲ Սաղմոսը յիշատակում է առաւօտեան ժամերգութեան վերջում, ոչ ուղղակի յղումով, այլ հեղինակի պատում-նկարագրողական ներկայացմամբ²: Սաղմոսը երեւում է նաեւ Է.-Ը. դարերի ծիսական բնոյթի յիշատակութիւններում, որպէս «Արեւագալի Սաղմոս» եւ Մանկունք³: Բացի այն, որ Խորենացու այս երկը Ի. դարասկզբին, իր հեղինակի անունով հրատարակուելուց յետոյ անհիմն օտարուեց նրանից եւ վերագրուեց Է.-Ը. դ. այլ հեղինակի, նրանում արտացոլուած որոշ իրողութիւններ յետագայում մեկնաբանուեցին այնպէս, որ յարմար լինեն այս նոր հեղինակին եւ նրա ժամանակներին⁴:

Նման մօտեցման հետեւանքով առաջացած շփոթի արտայայտութիւն է նաեւ այն, որ Հայր Վարդան Հացունին, «Արեւագալի Սաղմոս»ի հանգամանքները բացատրելիս, ըստ էութեան, նոյնացնում է Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին եւ Արեւագալի ժամերգութեան մէջ զետեղուած ՃԺԲ Սաղմոսի տարբեր արտայայտութիւններ: Ընդ որում՝ դա անում է յղելով արդի ծէսը. «Աղօթքի գրեթէ վերջաբանն էր այս երգը սոյն շրջանիս, եւ նոյն հայրապետի (Ս. Յովհաննէս Գ. Օձնեցի - Մ.Ն.) ըսածին պէս՝ թէ՛ լուր եւ միանգամայն Կիրակի օրեր «Արժան է ... յառաւօտինս զկնի ամենայն պաշտմանն նուագել զՍուրբ Աստուածն, եւ ապա զհետ բերել ... զարեւագալին սաղմոս» որ է Մ. Քերթոդի Օրհնեցէք մանկունք (ՃԺԲ), որով կը կնքէ եւ նա պաշտօնը, եւ երկուքն ալ կը խօսին լուր օրերու մասին: Իսկ Կիրակի օր հայրապետը զայն կը յիշէ իր կցուրդով հանդերձ. «զոր Եղիցի անուն տեառն ասել սկսեալ են ի ժամանակացն Եզրի կաթողիկոսի», զանազանութիւն որ ցարդ կը մնայ»⁵:

Պարզ է, որ Քերթոդահօր յիշատակած ՃԺԲ Սաղմոսը Օձնեցի Կաթողիկոսի երկերում առկայ «Արեւագալի սաղմոս»ն է, որ իր յիշատակութեամբ Եզր կաթողիկոսի օրերից սկսել է երգուել «Եղիցի անուն տեառն» յաւելումով⁶: Ուստի, եթէ երկն ու իր հեղինակին հանենք Ե. դարից եւ տա-

ներք Է. դարի երկրորդ կես կամ Է.-Ը. դարի սահմանագիծ (նոյնացնելով Մովսէս Միւնեցու կամ այլ հեղինակի հետ), ապա Արեւագալի սաղմոսին Եզր կաթողիկոսի կատարած յաւելումը անպայման պէտք է երեւար այդ գրուածքում, ինչպէս որ կայ Յովհաննէս Օձնեցի Կաթողիկոսի երկերում:

Սակայն, եթէ հետեւենք Հացունուն, ապա կը ստացուի, որ վերն յիշատակուած երկի հեղինակը Մովսէս Քերթոզն է «Է. դարէն»⁷: Նրա եւ Օձնեցի Կաթողիկոսի յիշատակած սաղմոսը նոյնն է Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին նոյն սաղմոսի հասարակ եւ Կիրակի օրուայ տարբերակներով արտայայտուած միաւորի հետ: Ընդամին, հասարակ օրուայ սաղմոսը սկսում է առաջին տնից, իսկ Կիրակի օրուանը ունի կցուրդ, որը նոյն սաղմոսի Բ. տունն է եւ սկսում է «Եղիցի անուն տեառն» բառերով: Օձնեցի Կաթողիկոսի ԻԴ. կանոնի իւրովի մեկնաբանման արդիւնքում Հացունին գտնում է նաեւ, որ Եզրի կատարած յաւելումը հենց այդ կցուրդն է եւ սահմանուել է զուտ Կիրակի օրերի համար: Ուրեմն, մեր գրուածքում այն արտացոլուած չէ, քանի որ Քերթոզահօր մեկնութիւններն վերաբերում են սոսկ հասարակ օրերի ժամակարգութեանը:

Այստեղ բազմաթիւ հարցեր են առաջանում. օրինակ՝ որ Եզրի յաւելման մասին խօսելիս Օձնեցին այն կցուրդ չի անուանում, որ յիշատակուած երեք բառերը (Եղիցի անուն տեառն) դեռ բաւարար չեն, որպէսզի մենք յստակ կարողանանք ասել, թէ այդ յաւելումը առնուած է ՃԺԲ Սաղմոսի Բ. տնից եւ աւելին՝ որ Արեւագալի ժամն այսօր էլ սկսում է նոյն բառերով եւ արտացոլում է ոչ թէ ՃԺԲ Սաղմոսի յիշեալ Բ. տունն, այլ ՀԱ. սաղմոսի ԺԸ.-Ի. տներով քաղուածքի սկիզբը⁸: Ուստի Եզր կաթողիկոսի յաւելումը հարկ չկայ այլ տեղ եւ այլ սաղմոսատնով փնտռելու եւն.:

Խնդիրը լուսաբանելիս կարելոր հանգոյց է հենց ժամերգութեան տարբեր եւ տարաբնոյթ միաւորների նոյնականացման հարցը: Այո՛, եթէ նոյնացնենք Առաւօտեան ժամի արդի ծէսի վերջաւորութեան յիշեալ միաւորները, ապա Արեւագալի ժամերգութեան սկզբի սաղմոսն ու դրան յաջորդող չորս տարասեռ միաւորները եւս, միայն այն հիմքով, որ դրանք բոլորը յենում են ՃԺԲ Սաղմոսին (բացի Արեւագալի ժամի սկզբի սաղմոսից, որ սոսկ նման է, այլ ոչ նոյնական), ապա իհարկէ լուրջ հիմք կ'առաջանայ Ե. դարի երկը Է. կամ Է.-Ը. դարեր տեղափոխելու համար:

Այս առնչութեամբ առանձինն դիտարկելի է նոյն սաղմոսի հիմքով տարբեր երգատեսակի արտայայտութիւնների առկայութիւնը, քանի որ դրա անտեսումն է նաեւ հնարաւոր դարձնում նման շփոթի ի յայտ գալը:

ՍԱՂՄՈՍԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՁԵԻԵՐՆ ՈՒ ԴԵՐՆՅ ԱՐՏՅՈՒԼԱՆՔԸ «ՅԱՂԱԳՍ ԿԱՐԳԱՅ»ՈՒՄ

Կցուրդի (կցորդ), փոխի եւ դրանց համաքրիստոնէական համարժեքների վերաբերեալ առաջին դատողութիւններն արուել են արեւմտեան

հայագիտության մեջ, դեռևս ԺԹ. դարի վերջին եւ, ցաւօք, այդ տեսանկյունը գրեթէ անտեսուել է հայ երաժշտագիտության մէջ: Համաձայն այս վաղ արտայայտուած տեսակէտի՝ կցորդն էլ, փոխն էլ առնչուում են անտիֆոնին, այն հիմնաւորմամբ, որ ռեսպոնսորային եւ անտիֆոնային երգեցողութեան ձեւերն էլ նոյն իրողութեան տարբեր արտայայտութիւններ են համարուել: Առաւել ստոյգ՝ առաջինը ներառուած է երկրորդի մէջ, որպէս վերջինիս երեք ենթատեսակներից մէկը⁹:

Այսօր սաղմոսերգական այս երկու տեսակներն առանձին են դիտարկուում¹⁰: Դրանք համարուում են սաղմոսերգութեան դրսեւորում՝ «հասարակաց աղօթքի» (Cathedral Office, տաճարային ծէս) շրջանակում, ի տարբերութիւն «վանական ծէսի»¹¹: Ընդամին, այս համապատկերում ռեսպոնսորային սաղմոսերգութիւնը կանխել է անտիֆոնայինը կամ վերջինս համարուում է ռեսպոնսորայինի զարգացած ձեւը (ձեւերի, ենթատեսակների ամբողջութիւնը):

Սաղմոսերգական այս երկու արտայայտութիւնների զարգացումն, ապա նաեւ քայքայումը յնրթացս առաջացնում է սաղմոսերգական եւ զուտ երգային ձեւերի բազմազանութիւն¹²: Այս մեկնակէտը վաղուց արդէն քննութիւն է բռնել քրիստոնէական յարակից մշակոյթներում, հիմներգական երգատեսակների ուսումնասիրութեան բնագաւառում:

Խորենացու երկում ՃԺԲ Սաղմոսը յիշատակուում է առանց կատարման ձեւի նկարագրութեան: Յիշատակութեանը ոչինչ չյաւելելու պայմանով, եթէ փորձենք բացատրել սաղմոս քաղելու այս ձեւը, ապա առաջին եւ ամենաբնական թուացող մեկնաբանութիւնը կը լինի այն, որ սաղմոսն ուղղակի թիւ է ասուել, ամենայն հաւանականութեամբ, փոխերգու հոգեւորականների կամ դպիրների կողմից:

Այս մօտեցումը համաքրիստոնէական հին մշակոյթում սաղմոսերգական ձեւերի վերաբերեալ ընդունուած որոշ տեսակէտից դժուար բացատրելի է: Մասնաւորաբար, Ռ. Թաֆթը պարզ փոխասացութիւնը (որ կատարուում է առանց կրկնէրգերի), համարում է վանական ծէսի արտայայտութիւն (այլ տեսակէտ եւս կայ), եւ այն չի կարող ունենալ սաղմոսի քաղուածային կիրառութիւն, իսկ մենք գործ ունենք հասարակաց աղօթքի հետ, որում սաղմոսն ակնյայտօրէն քաղուածաբար է բերուած: Այդուհանդերձ, մեր օրինակը տրուած փաստ է, որ կարող է մեկնաբանուել որպէս տեղային աւանդոյթի դրսեւորում կամ էլ պէտք է ենթադրել, թէ որոշ յաւելեալ տարրեր բնագրում չեն բերուած, ինչը նոյնպէս հնարաւոր է:

Եթէ այսպէս մօտենանք հարցին, ապա կը նկատենք, որ Խորենացին սաղմոսն, հիմնականում, յիշատակում է ակնարկելով նրա որոշ տներ կամ դրանց բովանդակութիւնը: Մասնաւորաբար, Ա տնից ակնարկուում են «զմանկունս» եկեղեցու, թէեւ տան բովանդակային բացատրութիւն կամ նկարագրութիւն չկայ: Բովանդակութեան փոխադրութեամբ ակնար-

կում են Է. եւ Թ. տները: Ուղղակի յղումը է սոսկ Գ. Տունը՝ «Յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու արհնեցէք զանուն տեառն»: Սաղմոսի այլ տներ ուղղակի չեն յիշատակում: Այն, որ յիշատակութեան այս ձեւը կարող էր լինել ամբողջ սաղմոսի կիրառութեան վկայութիւն՝ վիճելի է: Առաւել հաւանական է յատուկ առանձնացում տան կամ տների քաղուածային կիրառութիւնը, ինչն այս դէպքում ակնյայտ է՝ արտայայտուած նշումը սաղմոսի Գ. տան մէջբերումով: Ինչեւէ, այն կարող էր հանդէս գալ կա՛մ որպէս քաղուածքի սկիզբ, կա՛մ ուղղակի որպէս սաղմոսի «կցուրդ»¹³:

Սաղմոսի այսպիսի կիրառութիւնը խիստ որոշակիօրէն համընկնում է փոխի տեսակներից մէկին կամ ռեսպոնսորային երգեցողութեան ձեւին: Թէեւ Մաղաքիա Արք. Օրմանեանը գրում է, որ սաղմոսները կատարում էին դաս առ դաս կա՛մ երկու դասերից առանձնացած երկու դպիրների, կա՛մ, ըստ անհրաժեշտութեան՝ երկու քահանաների (աբեղաների) կողմից (վերջիններիս ձայնակցում են դասերն ու եկեղեցականները)¹⁴, այնուհանդերձ, ռեսպոնսորային երգեցողութիւնը ենթադրում է մենակատարի եւ խմբի կողմից փոխնիփոխ կատարուող սաղմոս, ընդամին խումբը կատարում է կրկներգը (refrain), իսկ մենակատարը՝ սաղմոսի տները (versus): Կրկներգը կարող է լինել տարբեր տեսակի: Դրանցից մէկն այն է, երբ կրկներգը, ծիսական պահին պատշաճ բովանդակային շեշտուածութեամբ, սաղմոսից առանձնացում տուն է: Պարտադիր չէ, որ այն սաղմոսի առաջին տունը լինի: Այն կարող է նաեւ կրճատուած կիրառուել: Տուն - կրկներգ այս կառուցուածքը կատարում է հետեւեալ կերպ. նախ, մենակատարը (քահանան, դպիրը կամ այլ ոք) սաղմոսից որպէս կրկներգ առանձնացում տունը կատարում է, ապա այն կրկնում է խումբը (դպրաց դաս, երգչախումբ): Դրան հետեւում է մենակատարի կողմից սաղմոսի հերթական տան կատարումը, ինչին նորից հետեւում է խմբի կողմից հնչող նոյն կրկներգը կամ պատասխանը (այստեղից՝ ռեսպոնսորային, պատասխան տուող), այսպէս՝ մինչեւ վերջ: Սաղմոսերգական այս ձեւում կրկներգը հայոց մօտ կիրառական եզրով կոչւում է կցուրդ: Աւելի ստոյգ, կցուրդի իմաստներից մէկն էլ սաղմոսերգական կրկներգն է, որ կարող է լինել սաղմոսատուն եւ հանուել սաղմոսի սկիզբ¹⁵:

Ուրեմն, եթէ ՃԺԲ Սաղմոսի մեր քննարկած դէպքը իր մէջ ունի կցուրդի յստակ առանձնացում, ապա այն արտայայտուած է Գ. տնով եւ համընկնում է ռեսպոնսորային երգեցողութեան դրսեւորումներին: Եթէ սոսկ սաղմոսերգական քաղուածք է, ապա առնուած է սաղմոսի Գ. տան սկզբը՝ նաւորութեամբ ու կիրառուել է Օրմանեանի նկարագրած եղանակով:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԵՍԱԿՆԵՐ, ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Արեւագալի սաղմոս եւ կարգ սահմանելու վերաբերեալ կայ վկայութիւն, որ թէեւ շատ հին չէ, սակայն կարող է լինել պատմական

իրականության արտացոլանք: Բանն այն է, որ հիմնականում ուշ շրջանի աղբիւրների վկայութեամբ արեւագալի կարգն, ուրեմն՝ եւ արեւագալի սաղմոսը, սահմանել է Գիւտ Արահեզացի կաթողիկոսը¹⁶: Վկայութիւնն արժանահաւատ է թուում, որովհետեւ հայոց *Ժամագիրքի* խմբագրման գործում այս կաթողիկոսի դերն այնքան կշռելի էր, որ նրա անունը բարձրացուել է մատենանի ճակատ, իր ականաւոր ուսուցիչների անունների կողքին: Միւս կողմից, ըստ քննարկուած աղբիւրների, Արեւագալի ժամերգութեան «Յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու օրհնեալ ես, տէր» սկզբնատողով քարոզը նոյն կաթողիկոսին է վերագրում¹⁷: Այսինքն՝ մեր սաղմոսը, այս քարոզը եւ դրան յաջորդող աղօթքը, որպէս նոյն կարգի նախնական բաղադրիչներ, նոյն սկզբնատողով լծորդուած են եւ հաւանական է, որ նոյն հեղինակի ձեռքի կնիքն են կրում:

Բացառութիւն կարող է համարուել նոյն աղօթքի երկրորդ բաղադրիչը՝ «հանգիստ»ը: Այն որպէս գիշերաժամի սաղմոսականնի աղօթք՝ Օձնեցի Կաթողիկոսն արդէն յիշատակում է, ինչը նկատել է Օրմանեանը եւ յետոյ յաւելել, թէ Խոսրով Անձեւացին այս միաւորի փոխարէն մէկ այլն է յիշում Արեւագալի ժամերգութեան մէջ¹⁸:

Կանոնի (գիշերաժամ) քարոզների հեղինակի վերաբերեալ Օձնեցի Կաթողիկոսի յստակ յիշատակութիւնը կարող ենք մեկնաբանել այնպէս, որ աղօթքները եւս համարուեն Ս. Սահակ-Ս. Պարթեւի երկերը: Վստահաբար ենք խօսում այս մասին, որովհետեւ մէկ այլ հին մատենագիտական աղբիւր՝ *Կարգաւորութիւն Օրհնութիւնաբեր Յուցակի* երկը նոյնպէս գիշերաժամի աղօթքները վերագրում է Ս. Սահակին. «Արար Սուրբ Սահակ եւ զԴ քարոզսն զգիշերոյ եւ զնոցին աղաւթսն»¹⁹:

Այսպիսով, եթէ այսօր Արեւագալի ժամերգութեան մէջ պահպանուած աղօթքի սկզբնատողը յուշում է դրա բնական կապը Գիւտ Կաթողիկոսին վերագրուող քարոզի հետ, ապա աղօթքի միւս բաղադրիչը Ս. Սահակի վկայուած երկն է: Ուստի, ակնյայտ է, որ Գիւտ Կաթողիկոսը Արեւագալի կարգ սահմանելիս յենուել է իր համբաւաւոր ուսուցչի ժառանգութեանը եւ դրանով, առաւել եւս, Ե. դարը յստակում է որպէս Արեւագալի սաղմոս - քարոզ - աղօթք միաւորների սահմանման ժամանակաշրջան:

Այսինքն, վերը նշուած աղբիւրների վկայութիւնը, Գիւտ Կաթողիկոսի յիշատակելի գործունէութիւնը ժամակարգութեան ասպարէզում, ՃԺԲ Սաղմոսի Գ. տան սկզբնատողով Արեւագալի ժամերգութեան մէջ պահպանուած եւ իր հեղինակութեամբ յիշատակուող քարոզի միաւորը, նոյն սկզբնատողով՝ իր եւ իր ուսուցչի ստեղծած, Ե. դարի արդիւնք հանդիսացող աղօթքը, իսկապէս, հաստատում են, որ այս սաղմոսի կիրառութիւնը, այն էլ հենց Գ. տան կցուրդով կամ սկզբնատողով, մեզ հետաքրքրող հատուածում սահմանել է Գիւտ Կաթողիկոսը: Ուստի, աւելի քան օրինաչափ է, որ սաղմոսի՝ Խորենացու յիշատակութեան մէջ

Գ. տան ընդգծումը կարող էր Արեւագալի սաղմոսի կցուրդը կամ սաղմոսի քաղուածքի սկիզբը մատնանշել:

Այս տեսակէտը հիմնաւորում է նաեւ այն բանով, որ ԺԲ. դարում Ներսէս Շնորհալին այդ սաղմոսի (կամ սաղմոսատան) փոխարէն յաւելել է երգ՝ դարձեալ նոյն ՃԺԲ Սաղմոսի Գ. տան առաջնային հատուածը բերելով որպէս երգի սկզբնատող: Նոյն սաղմոսատունն է ակնարկուած նաեւ երգի յորդորակի սկզբում²⁰:

Այս երգը մեր դիտարկման հանգոյցներից մէկն է, որին կ'անդրադառնանք ստորեւ:

ՍԱՂՄՈՍԵՐԳԱԿԱՆ ՁԵԻԵՐԻ ՏԵՂԱՅԻՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ.

Այսպիսով, Խորենացին իր երկում յիշատակում է կցուրդ կամ քաղուածք ՃԺԲ Սաղմոսից, ինչին յաջորդել է քարոզն ու աղօթքը, որոնք իր բնագրում չեն երեւում:

Եթէ նկատի ունենանք, որ քարոզներն ու աղօթքներն էլ երգում կամ թիւ էին ասում եւ գոնէ կատարման եղանակով կարող են համարուել սաղմոսերգութեան (աղօթքն, ըստ Կոմիտասի՝ սաղմոսերգութեան մաս կազմող սաղմոսասացութեան) արտայայտութիւն²¹, ապա կարող ենք ասել, որ գործ ունենք ՃԺԲ Սաղմոսի հիմքով երեք բաղադրիչներից՝ սաղմոսից կամ սաղմոսատնից, քարոզից եւ աղօթքից կազմուած սաղմոսերգական դրուագի հետ: Դրանց կատարման ձեւն այստեղ չենք մանրամասնում²²:

Ուրեմն, այս է ՃԺԲ Սաղմոսի եւ դրա հիմքով ստեղծուած միաւորների Ե. դարի երկրորդ կէսի նկարագիրը, որ կարող ենք յստակեցնել այս ծիսական դրուագում, ըստ Խորենացու եւ այլ աղբիւրների:

Եթէ շարժուենք Հացունու ցուցումի համաձայն եւ Է.-Ը. դարերի յիշատակութեամբ արդի ժամակարգութեան մէջ Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին փնտռենք այս սաղմոսը, իսկապէս կը հանդիպենք դրա երկակի կիրառութեանը՝ ինչպէս նշել ենք: Առաջին տարբերակով այն բերուած է ամբողջութեամբ եւ երկրորդ տան նախակարգումով՝ սահմանուած սոսկ կիրակնօրեայ կատարման համար: Փոխի վերը նկարագրուած տարատեսակը (ռեսպոնսորային) կամ դրան խիստ մօտ սաղմոսերգական արտայայտութիւնն ակնյայտ է: Ընդամին, սաղմոսը բերուած է ամբողջապէս, ինչն առկայ չէր Խորենացու յիշատակութեան մէջ եւ աւելին՝ որպէս կցուրդ բերուած է Բ. սաղմոսատունը, որ Խորենացու երկում նոյնիսկ ակնարկուած չէր²³:

Այս դէպքում, սաղմոսերգական բաղադրիչների առումով, մենք գործ ունենք ռեսպոնսորային երգեցողութեան, կարելի է ասել, մաքուր կիրառութեան հետ, որ Հասարակաց ծէսում սաղմոսերգութեան

ամենավաղ ձեռքից մեկն է: Թեև այստեղ կցուրդը, ի տարբերություն այլ քրիստոնեական աւանդոթներում ռեսպոնսորային երգեցողութեան հիմնական դրսևորումների, բերում է սոսկ սկզբում եւ իր տեղում, որպէս երկրորդ տուն: Կարող էինք մտածել, թէ կցուրդի առանձնացումը սաղմոսի սկզբում արդէն իսկ ենթադրում էր դրա պարբերական կրկնութիւնները որպէս կցուրդ - կրկներգ, պատասխան: Այդպէս ենթադրելու համար ուղղակի ցուցում կայ Ստեփանոս Սիւնեցու մեկնութեան մէջ. «.... եւ աստ կատարումն աղաթիցն, եթէ, «Աւրինեցէք մանկունք զտէր եւ արինեցէք զանուն տեառն», որ հրամանին ասացեալ պատասխանայն. «Եղիցի անուն տեառն արինեալ յաւիտեանս»....»²⁴:

Սակայն, եթէ հայոց մօտ հնարաւոր է նաեւ այնպիսի կիրառութիւն, երբ կցուրդը, դրուելով սաղմոսի սկզբում, չէր կրկնում միւս տներից առաջ, իսկ սաղմոսատները յաջորդաբար կատարում էին դաս առ դաս, ապա Օրմանեանի նկարագրած սաղմոսերգութեան ձեւը համընկնում է այդ տարբերակին:

Դրա օգտին խօսում է նաեւ սաղմոսի այս կիրառութեան երաժշտական նկարագիրը: Բարեբախտաբար պահպանուել է դրա կոմիտասեան գրառումը: Այն, հիմնականում, վանկային երաժշտական լեզուաճ ունի, ուստի եւ կառուցուածքային առումով լիովին կրկնում է բանաստեղծական բնագրի վերը նկարագրուած կառոյցը: Այս դէպքում թէ՛ բանաստեղծական բնագիրը, թէ՛ երաժշտական հիւսուածքը չեն յուշում, թէ սաղմոսի Բ. տունը կրկնուել է բոլոր տներից առաջ²⁵:

Ասուածն ընդունելով որպէս փաստ, կա՛մ կարող ենք ենթադրել, թէ կցուրդ - կրկներգի յապաւումը եւ հաստատագրումը սոսկ սաղմոսի սկզբում կցուրդ - սաղմոսատուն պարբերական յաջորդութեան յետագայ դարերի փոխակերպման արդիւնք է կա՛մ էլ պնդել, որ սաղմոսերգական նման կառոյցը ռեսպոնսորային երգեցողութեան տեղային աւանդոթի մի դրսևորում էր, որում կցուրդ հանդիսացող տունը կարող էր երգուել սկզբում եւ՝ տների հերթականութեան մէջ իր տեղում, ինչպէս մեր օրինակում է:

Փոխի (ռեսպոնսորային) այսպիսի ինքնուրոյն ձեւի առկայութիւնն առաւել եւս հնարաւոր է, քանի որ արդի *Տամագիրք*ում եւ նոյն Առաւօտեան ժամերգութեան մէջ ՃԺԲ Սաղմոսը պահպանուել է այլ դրուագում եւս՝ ռեսպոնսորային երգեցողութեան նկարագրուած, այսպէս ասած՝ «դասական» հիմնական ձեւին շատ աւելի մօտ արձանագրմամբ: Խօսքը «Երգ Իղաբերից Աւետարանին» միաւորի մասին է, որ կազմուած է մի քանի բաղադրիչներից: Դրանցից առաջինը հենց այս սաղմոսն է՝ իր առաջին երեք տներով, Բ. տան նախակարգումով, որպէս կցուրդ, ապա իր տեղում՝ որպէս երկրորդ տուն: Գ. տնից յետոյ կցուրդը բերուած է իր կրճատուած (նաեւ քիչ խմբագրուած) տարբերակով՝ «ի յայսմհետէ մինչեւ

ի.»²⁶: Հնարաւոր է, որ նման արձանագրումը հնում ենթադրէր ամբողջ սաղմոսի կատարումը՝ յետագայ տների մէջ կարճ կցուրդի կիրառմամբ:

Այս ենթադրութիւնն, ուղղակի, հաստատում է դարձեալ երաժշտական արձանագրութիւններով: *Շամագիրքի* երգասացութիւնների թաշճեանական գրառումներում սաղմոսի այս կիրառութիւնը պահպանուել է երկու տարբերակով: Դրանցից մէկն, ըստ իր զարգացած մեղեդիական նկարագրի, տօնական տարբերակ է²⁷, միւսն ունի պարզ վանկային երաժշտական լեզուաձև եւ ծիսական կատարման յստակ ցուցում՝ «Վասն կիրակէից Մեծի պահոց»²⁸: Դրանք, իրարից խիստ տարբեր լինելով հանդերձ, միահամուռ կերպով ցոյց են տալիս, որ սաղմոսը երգում է կցուրդ - կրկնակով (կրկներգի կրճատ տարբերակն է): Եթէ Բ. տունը դուրս է բերուած սկիզբ, որպէս կցուրդ եւ իր տեղում՝ նաեւ որպէս Բ. տուն, ապա դրա վերջին հատուածը «Ի յայսմհետէ մինչեւ ի յաւիտեան»²⁹, իսկապէս, կցուրդ - կրկնակի կամ պատասխանի իրաւունքով կրկնուում է յրթոցս՝ Գ. սաղմոսատնից եւ փառատրութեան դրուագից յետոյ նոյնպէս (սաղմոսը կիրառուած է երեք տնով եւ փառատրութեան դրուագով):

Այսինքն, հայ *Շամագիրքը* ճանաչում է ռեսպոնսորային ձեւին մօտ, սակայն իրարից տարբեր սաղմոսերգական արտայայտութիւններ:

Կարող ենք համարել, որ ՃԺԲ Սաղմոսի Առաւօտեան Ժամի աւարտին քննարկուող կիրառութիւնը կա՛մ ռեսպոնսորային երգեցողութեան օրինակ է, կա՛մ դրա հնարաւոր համարժեքներից մէկը մեզանում:

Նոյն ծիսական դրուագում այս միաւորի լուր օրերի տարբերակը նոյնպէս ՃԺԲ Սաղմոսի կիրառութեամբ է ներկայացուած: Դրանում, ի հակադրութիւն իր կիրակնօրեայ տարբերակին, կցուրդ - կրկներգ չկայ կամ գոնէ *Շամագիրքում* այն արտացոլուած չէ:

ՃԺԲ Սաղմոսի այս արտայայտութեան ձեւի կամ տեսակի հնարաւոր մեկնաբանութիւններից մէկն առնչում է սաղմոսերգութեան առաւել զարգացած ձեւին՝ անտիֆօնային երգեցողութեանը, որ հայոց մօտ դարձեալ կարող է կոչուել «փոխ» բառի ուղիղ իմաստով: Այսինքն, երկու խմբով (դպրաց դասեր) սաղմոսի կամ հիմնի պարզ, փոխնիփոխ կամ դաս առ դաս երգեցողութիւն:

Այստեղ հարկ է նկատել, որ Թաֆթը անտիֆօնի նման կիրառութիւնը (alternation) յստակօրէն առանձնացնում է յունարէն *ἀντιφωνεῖν* բառով արտայայտուող այն իմաստից, որով անտիֆօնային երգեցողութիւնը կարող է համարուել ռեսպոնսորայինի զարգացած ձեւը³⁰, ուստի եւ ունենալ տուն-կրկներգ կառոյցի առաւել զարգացած եւ տարբերակուած համալիր: Թէեւ չի մերժում, որ արեւմտեան իրականութեան մէջ, դեռեւս միջնադարից նոյնպէս կիրառելի է բառի հենց այս պարզ

փոխերգեցողության իմաստը³¹, որը հայերենում թարգմանելի է «փոխ» բառի ուղիղ նշանակությամբ՝ դաս առ դաս երգելու իմաստով. այստեղից էլ՝ փոխնիփոխ երգելը³²:

Եզրի իմաստային ոլորտների նման բաժանման հիմնական պատճառներից մեկն հեղինակը համարում է այն, որ պարզ փոխերգեցողություն ենթադրող կիրառությունը կարող է ենթադրել վանական միջավայրում երկու խմբով կատարուող պարզ փոխերգեցողություն, որն, ամենայն հաւանականությամբ, չունի տուն – կրկներգ կառույցը, դրա կատարման տարբերակուած ձևերը: Այնինչ, անտիֆոնը, ինչպես նշուեց, ռեսպոնսորային սաղմոսերգության զարգացած ձևն է (կամ ձևերի ամբողջությունը), ունի այլ կառուցուածքային բաղադրիչներ նոյնպես եւ, ի տարբերություն առաջին իմաստի, իր բոլոր տարատեսակներով Հասարակաց աղօթքի մաս է:

Այլ խօսքով՝ փոխն էլ, դրա յունարէն համարժէքն էլ որպէս կատարման ձև կիրառուել են երկու խմբով պարզ փոխերգեցողություն ցուցանելու նպատակով, սակայն միեւնոյն ժամանակ մատնանշել են որոշակի կատարողական պայմաններով (Վանական ծէս կամ Հասարակաց աղօթք), ձևերով եւ տեսակներով (կայուն կամ փոփոխական կցուրդների, կրկնականների, դարձերի պարզ կամ բարդ կիրառություն), նաեւ՝ երգատեսակների բնութագրերով տարբերակուած սաղմոսերգական արտայայտություններ:

Այս երկու իմաստային դաշտերի միջեւ հակասություն է առաջանում, երբ, ըստ Մաթեոսի եւ Թաֆթի, քրիստոնէական ծէսը յստակ բաժանում ենք Վանական եւ Հասարակաց տեսակների եւ դրանց բնութագրող յատկանիշների շարքում զետեղում ենք նաեւ սաղմոսերգական ձևերը: Ընդամին, առաջին իմաստը՝ առանց կրկներգի պարզ փոխերգեցողությունը, համարում ենք սոսկ Վանական ծէսին յատուկ ձև:

Մենք առաջնորդում ենք այն բանով, որ փոխ եզրը, որպէս պարզ փոխերգեցողության արտայայտություն կիրառելի է եղել եւ՝ հայ սաղմոսերգական աւանդոյթում³³, եւ՝ գիտական գրականութեան մէջ: Այստեղ չհակադրուելով քրիստոնէական ծէսի Վանական եւ Հասարակաց տեսակներով բաժանումներին՝ Թաֆթի տեսակէտի վերաբերեալ կարող ենք ասել, որ այն, յատկապէս, անտիֆոնային երգեցողութեան առումով հիմնականում ձեւակերպուած է բիզանդական ծէսի հիման վրայ (ինչպէս ինքն է նշում)³⁴: Ուրեմն, հնարաւոր է, որ քրիստոնէական այլ աւանդոյթներում այդ երգաձէն ընդգրկել է նաեւ պարզ փոխերգեցողությունը, առանց մնալու զուտ վանական միջավայրի ծիսական արտայայտություն:

Այլ խօսքով՝ Թաֆթի տեսակէտը՝ սաղմոսերգութեան վերաբերեալ խիստ արժէքաւոր դատողութիւններով հանդերձ, կարող է որոշակի

խմաստով (յատկապէս անտիֆոնային երգեցողութեան վերաբերեալ իր ձեւակերպմամբ), համարուել ոչ-ընդհանրական բնոյթի, հիմնականում բիզանդական ծէսի բացատրութեան արդիւնք: Միւս կողմից՝ հայ ծիսական իրականութիւնն էլ (հաւանաբար այլ ծիսական աւանդոյթներ եւս) կարող է իր սաղմոսերգական առանձնայատկութիւններն ունենալ: Ուստի, փոխը որպէս անտիֆոնային երգեցողութեան համարժէք եւ պարզ փոխերգեցողութեան ձեւ կարող էր չսահմանափակուել ծիսական որեւէ տեսակի շրջանակներում, մանաւանդ որ մեր քննարկած դէպքում կրկներգի չերեւալը սկզբնաղբիւրում դեռեւս նրա չլինելու մասին չի կարող վկայել: Ճիշտ հակառակը, այն կամ նրան համարժէք բաղադրիչը կայ եւ կատարման այլ սկզբունքներ է ենթադրում: Այստեղ արդէն փոխը սոսկ դաս առ դաս երգեցողութիւն չէ, այլ երգատեսակների բնութագիր ունեցող դրսեւորում:

Հիմք կայ նկատելու³⁵, որ անտիֆոնային երգեցողութիւնը կարող էր ենթադրել նաեւ սաղմոսերգական մի ձեւ, որում սաղմոսատների փոխերգեցողութիւնը երիզում էր դրանց յարասութեամբ ստեղծուած հոգեւոր երգով: Այսինքն, մենակատարի եւ խմբի կողմից սաղմոսատան եւ կրկներգի (refrain) այն մէկընդմէջ, փոխնիփոխ յաջորդումը, որ ենթադրում է անտիֆոնային երգեցողութեան հիմնական դրսեւորումների ժամանակ, մեր նկարագրած փոխի դէպքում ներկայանում է երկու խմբով կամ մենակատարների միջոցով. սկզբում սաղմոսի կամ աստուածաշնչեան դրուագի, ապա դրա յարասութեամբ ստեղծուած երգի՝ իրար ետեւից կատարուող փոխերգեցողութիւն: Ընդամին, այդ երգն էլ կցուրդ է: Եզրի այս իմաստը *Նոր Բաղկիքը* ուղղակի սահմանում է որպէս յաւելուած³⁶: Այսինքն, կցուրդ - կրկներգի (կամ կարճաոտ տարբերակների դէպքում՝ կրկնակ, դարձ) կողքին կցուրդ - յաւելուածի (յետագայում՝ շարականի) գոյութիւնն իսկ ե՛ւ փաստում, ե՛ւ բացատրում է փոխի նկարագրուած տեսակը:

Այս դէպքում փոխն արդէն ունի ոչ միայն գուտ մէկընդմէջ յաջորդութեամբ երկու կատարողական միաւորների կողմից իրականացուող երգաձեւի նշանակութիւն, այլեւ որոշակի երգատեսակների բնութագիր, ինչն առկայ է անտիֆոնային երգեցողութեան այլ արտայայտութիւնների դէպքում եւս:

Նման կատարում եւ բնութագիր է ներկայացնում Օրմանեանը Առաւօտեան ժամերգութեան սկզբի չորս փոխերի կամ Հարցի սարքի մաս կազմող միաւորների համար: Բնարկէ, այժմ դեռ յստակեցուած չէ, թէ այսպիսի կատարումը փոխերգեցողութեան կամ անտիֆոնային երգեցողութեան զարգացման ո՛ր փուլն է ներկայացնում: Ամէն դէպքում Օրմանեանն այն ներկայացնում է որպէս հին աւանդոյթ³⁷:

Ըստ ծիսագեւորի, այդ փոխերը հին ասանդոյթով երգում էին իւրաքանչիւր տունը դաս առ դաս երկիցս կրկնելով, իսկ Հարցի դէպքում՝ երիցս: Ընդամին, վերջինս երբեմն երկու տուն սաղմոս եւ մէկ շարական յաջորդութեամբ էր երգում: Յետագայ զարգացումներն, իհարկէ, առաջացրեցին կրճատումներ՝ ի վնաս աստուածաշնչեան բնագրի³⁸: Հիմնական դրսեւորումը, որ առաջացաւ եւ պահպանուեց աստուածաշնչային հիմքի մէկ տան կամ դրա աւարտուն հատուածի եւ ողջ կցուրդ - յաւելուածի յարակցութիւնն է, որ ընկալում ենք որպէս սկսուածքի եւ համապատասխան շարականի յաջորդութիւն:

Շարականի, այսինքն նախնական կցուրդ - յաւելուածի եւ իր աստուածաշնչեան նախահիմքի փոխառնչութիւնը սկզբունքօրէն նոյնն է, ինչ անտիֆոնային երգեցողութեան մէջ սաղմոսի եւ տրոպարիոնի: Կցուրդ - շարականի եւ տրոպարիոնի զուգահեռականութեան մասին նշուել է³⁹: Այն պայմանաւորուած է համաքրիստոնէական մշակոյթներում սաղմոսերգական ձեւերի եւ դրանց բաղադրիչների զարգացման հետ:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՈՂ ԵՐԳԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Դառնալով ՃԺԲ Սաղմոսի մեզ հետաքրքրող կիրառութեանը՝ կարող ենք ասել, որ այն փոխ է թէ՛ կատարման ձեւով, թէ՛ նկարագրուած սեւերի բնութագրով: Այսինքն, բացի սաղմոսատներից առկայ է կամ ենթադրուում է դրանց յաջորդող ոչ-սուրբգրային բնագրով կցուրդ - յաւելուած, հոգեւոր երգ եւս: ՃԺԲ Սաղմոսին յարադիր երգային միաւորն այս դրուագում Մանկունք շարականն է, որ այսօր երգւում է նոյն սաղմոսի առաջին տնով «Օրհնեցէք, մանկունք, զՏէր, եւ օրհնեցէք զանուն Տեառն», որպէս սկսուածք:

Այսինքն, ըստ Օձնեցի Կաթողիկոսի եւ արդի ծեսի, ՃԺԲ Սաղմոսը Է.- Ը. դարերի ժամանակային հատոյթով դրսեւորուել է թէ՛ որպէս ռեսպոնսորային սաղմոսերգութեան արտայայտութիւն՝ Բ. տան կցուրդով, թէ՛ որպէս անտիֆոնային երգեցողութեան դրսեւորում իր կցուրդ-յաւելուածով, որ Մանկունք Շարականն է:

Արեւագալի ժամերգութեան մէջ արդէն անդրադարձանք այս սաղմոսի կիրառութեանը՝ նկատել տալով, որ Արեւագալի ժամերգութեան սկիզբը կազմող միաւորների մէջ մեր խնդրին առնչուող մի քանի բաղադրիչ է առանձնանում՝ Ներսէս Շնորհալու «Յարեւելից մինչ ի մուտս» երգն ու յորդորակը եւ դրանց յաջորդող Գիւտ Կաթողիկոսի անունով պահպանուած քարոզը եւ, հաւանաբար, նոյնի եւ Ս. Սահակի հեղինակութեանը պատկանող աղօթքը: Ասուեց արդէն, որ այս միաւորները երեւում են ՃԺԲ Սաղմոսի Գ. տան սկզբնատողով: Դրանով է ցոյց տրւում Խորենացու յիշատակութեան հետ իրենց ունեցած սերտ կապը:

Այժմ՝ նոյն դրուագի նշուած երգային միաւորների մասին, որ այս սաղմոսի հիմքով երգատեսակների զարգացումների վերջին փուլն են ներկայացնում:

ՃԺԲ Սաղմոսի Գ. տունը, ինչպէս նշուեց, յետագայում հիմք է հանդիսացել Ներսէս Շնորհալու ստեղծած Արեւագալի երգային միաւորներից առաջինի համար: Այդ միաւորն ունի երկու բաղադրիչ՝ երգ եւ յորդորակ⁴⁰: Բանն այն է, որ այս երգը, թէեւ չի մտնում շարականների կարգի միաւորների մէջ, սակայն ձեւաւորուել է, ըստ էութեան, շարականների ձեւաւորման սկզբունքով: Այն սաղմոսի ոչ-սուրբգրային յարասութիւն է, կցուրդ-յաւելուած՝ սաղմոսերգական կցուրդի (կրկներգ) կամ քաղուածքի առաջին տողով հանդերձ: Ծիսական կիրառութեան տեսանկիւնից էլ, ըստ Օրմանեանի, Մեծ պահոց շրջանում, երբ Արեւագալի կարգին յաւելւում են նաեւ երգերն ու յորդորակները, յարակից միաւորների հետ դրանց ամբողջութիւնը յիշեցնում է շարականի Փոխ⁴¹:

Փաստօրէն, այն իր նկարագրով եւ կիրառական նշանակութեամբ շարականին շատ մօտ միաւոր է, թէեւ, ձեռնպահ կը մնայինք նման գուգահեռ անցկացնել դրանց կատարման ձեւերի առումով: Բաւական է նշել, որ Արեւագալի երգերի կամ յորդորակների վերաբերեալ դաս առ դաս երգեցողութիւն չի յիշատակւում: Թերեւս, կարելի էր խօսել երգային միաւորների մենակատարային եւ յորդորակների խմբակային երգեցողութեան մասին: Սակայն դժուար է նման մօտեցումն ընդհանրացնել բոլոր դէպքերի համար:

Իրենց գեղարուեստական արժէքից զատ, այս երգերի կարեւորութիւնը Ս. Ներսէս Դ. հայրապետի ժառանգութեան եւ հայ հիմներգութեան մէջ «Երգ» երգատեսակի ձեւաւորման ճանապարհին առաջին քայլերից մէկը լինելն է: Հարցն ուսումնասիրած Նիկիողոս Թահմիզեանն այս երգերին միջանկեալ տեղ է յատկացնում շարականների եւ երգ երգատեսակի առաւել յստակ արտայայտութիւնների («Աշխարհ ամենայն», «Առաւօտ լուսոյ») միջեւ: Այսինքն, նա նոյնպէս Արեւագալի երգերը շատ չի առանձնացնում շարականներից⁴²:

Հարկ է նկատել, որ երգ երգատեսակի ձեւաւորումը դուրս է գալիս գուտ քրիստոնէական արուեստի աւանդութային միջավայրի շրջանակներից՝ շաղախուելով նախաքրիստոնէական, հնաւանդ շերտերի հետ, պաշտամունքային հին ատաղձը նորոգելով քրիստոնէական վարդապետութեամբ եւ ծիսական դերակատարութեամբ⁴³:

Նկատենք նաեւ, որ Արեւագալի երգերի երաժշտական նկարագիրը որոշարկւում է ձայնեղանակային ցուցիչով, ինչն առաւել հարազատ է

դարձնում այս միավորների եւ շարականների երաժշտական բնութագիրը: Այդուհանդերձ, Արեւագալի երգերն այլ երգատեսակ են ներկայացնում, թէեւ կրում են այդ սեռի դեռեւս ձեւավորման փուլի յատկանիշները:

Առանձին նիւթ է յորդորակը: Այն, այսօր ընդունուած տեսակետով, տաղային արուեստի միավոր է, որ կոչուել է նաեւ «Փոխ»: Սակայն այստեղ բառն, հաւանաբար, ունեցել է զուտ երաժշտական կատարողական ընթացքը կարգաւորող տեխնիկական եզրի նշանակութիւն: Այն մեկնաբանում է որպէս ձայնեղանակի փոփոխութիւն յուշող նշում⁴⁴: Այս մեկնաբանութիւնը հաստատում է նաեւ յորդորակի բացատրութիւններից մեկով, համաձայն որի այն «Հետեւակ եւ գնացք ձայն երգոց» է⁴⁵:

Ինչեւէ, այս է ՃԺԲ Սաղմոսի հիմքով երգատեսակների զարգացումների վերջին փուլն այս ծիսական դրուագում, որ յստակ թուագրւում է ԺԲ. դարով:

Այսպիսով ՃԺԲ Սաղմոսի հիմքով Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին եւ Արեւագալի ժամերգութեան սկզբում նկատեցինք ռեսպոնսորային երգեցողութեանն առաւել համահունչ երկու արտայայտութիւն: Դրանք են Խորենացու յիշատակած, դեռեւս Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին գտնուող, ամէնօրեայ կատարման համար նախատեսուած կցուրդը (կամ քաղուածքը)՝ որպէս Արեւագալի կարգի առաջին միավոր, ապա՝ Է.-Ը. դարերից Օձնեցի Կաթողիկոսի յիշատակած, Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին զուտ կիրակնօրեայ կատարման համար սահմանուած կցուրդը:

Այդ միավորները նոյնացուել չեն կարող, քանի որ տարբեր ծիսական միավորների մաս կազմելուց բացի, տարբեր են որպէս սաղմոսերգական միավոր: Առաջինը, եթէ փոխ է (ռեսպոնսորային իմաստով), ապա կցուրդը Գ. տունն է. եթէ սոսկ քաղուածք է սաղմոսից, ապա սկիզբն է Գ. տունը⁴⁶: Միւսը փոխ է (նոյն իմաստով), որի կցուրդը Բ. տունն է:

Սա էական է այնքանով, որ առաջինի դէպքում հենց Գ. տունն է, որ նոյն Արեւագալի ժամերգութեան մէջ ծնունդ է տուել կարգի սկզբում զետեղուած քարոզին եւ աղօթքին, իսկ ԺԲ. դարում՝ նաեւ առաջին երգին եւ յորդորակին:

Միւս կողմից՝ Է. դարի վկայութեամբ այս սաղմոսի Առաւօտեան ժամի լուր օրերի տարբերակը ծնունդ է տուել Մանկունք շարականին: Այն, ի դէպ, ունի թէ՛ բովանդակային, թէ՛ երաժշտական նկարագրի տարբերակիչ յատկանիշների համալիր⁴⁷, որ թոյլ չի տալիս իրեն շփոթել այս սաղմոսի հիմքով ստեղծուած այլ երգային միավորների հետ:

Արդիւնքում ունենք ՃԺԲ Սաղմոսի հիմքով ռեսպոնսորային սաղմոսերգութեանը համարժէք երկու իրարից տարբեր

արտայայտություններ, ապա՝ քարոզ, աղօթք, շարական, երգ, յորդորակ երգատեսակների բազմազանություն:

Վերը շարադրուածն օրինաչափ է թէ՛ հայ հոգեւոր երգարուեստի, թէ՛ համաքրիստոնէական հոգեւոր երգային աւանդոյթի տեսանկիւնից: Այսօր նկատուում է, որ Բ.-Գ. դարերից Հասարակաց աղօթքում սաղմոսերգական ձեւեր արդէն կային⁴⁸: Ռեսպոնսորային եւ անտիֆոնային երգեցողութեան պատմական յաջորդութիւնը դիտուում է որպէս այդ սաղմոսերգական ձեւերի զարգացման ընթացքի արդիւնք: Քրիստոնէական իրականութեան մէջ սաղմոսերգութեան համատարած դառնալը, երաժշտապէս առաւել զարգացած նկարագիր, ապա ոչ-սուրբգրային յաւելումներ ձեռք բերելը (որն, իհարկէ, նաեւ դիմադրութեան էր արժանանում) ոլորտի հետազօտողները վերագրում են Դ. դարի վերջին տասնամեակներին ու Ե. դարի սկզբին⁴⁹: Եթէ դրան գումարենք այն, որ անտիֆոնային սաղմոսերգութեան ծնունդ էին նաեւ ոչ-սուրբգրային հիմքով հոգեւոր երգերը, ապա հայ հոգեւոր երգարուեստի թէ՛ սաղմոսերգական, թէ՛ ինքնուրոյն երգային ձեւերի առաջացման ժամանակագրութիւնը լիովին համընկնում է այդ ուսումնասիրութիւններին: Ի դէպ, եթէ ոչ ուղղակի, ապա գոնէ պատմական վկայութիւններ ունենք, որ մեզ կարող են թոյլ տալ հայ իրականութեան մէջ սաղմոսերգութեան ժամանակագրութեան վերաբերեալ շրջանառու տեսակէտներին համահունչ այլ դատողութիւններ եւս անելու:

Համաքրիստոնէական այս գործընթացների զուգահեռականութիւնը նկատելով հանդերձ, արձանագրելի է նաեւ գուտ տեղային աւանդոյթի առանձնայատկութիւններով օժտուած երեւոյթների ի յայտ գալը: Մեր դիտարկումները նախ միտուած էին գէթ մէկ սաղմոսի օրինակով դիտարկելու Ե.-Է. դարերի համանման զարգացումները, ապա հաստատագրել, որ այդ նոյն զարգացումների արդիւնքում մինչեւ ԺԲ. դարը սաղմոսերգական հիմքով մի քանի երաժշտաբանաստեղծական երգատեսակների են գոյանում:

ՀԱՐՅԸ՝ ԵՐԳԱՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՏԵՍԱՆԿԻՒՆԻՑ.

Ուրեմն, ակնյայտ է, որ ՃԺԲ Սաղմոսի մեր քննարկած բոլոր տարբերակներից կապակցուած են Խորենացու յիշատակածն ու Արեւագալի ժամերգութեան արդի ծէսում պահպանուած առաջին երգն ու յորդորակը, քարոզն ու աղօթքը, որոնցից երգին եւ յորդորակին հնում փոխարինել է հենց Խորենացու յիշատակած սաղմոսը: Միւս կողմից կարող են իրար զուգորդուել Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին գտնուող նոյն ՃԺԲ Սաղմոսի երկու միաւորները, որպէս Մանկունքի

կիրականորեն եւ հասարակ օրերի համար նախատեսուած կիրառութիւններ: Այդպէս ենք կարծում, որովհետեւ հասարակ օրերի տարբերակի սկիզբը հենց Մանկունքի սկսուածքն է, իսկ կիրականորեն տարբերակը, ինչպէս տեսանք, Ստեփանոս Սիւնեցին է մեկնում որպէս Մանկունք⁵⁰: Ակնյայտ է, որ դրանք մաս են կազմում Մանկունքի փոխի⁵¹:

Դեռեւս Օրմանեանը ժամանակին նկատել է, որ Եզր Կաթողիկոսի կատարած յաւելումով եւ արեւագալի բաժանումով առաջ են եկել բազմաթիւ կրկնութիւններ⁵², հաւանաբար նկատի ունենալով նաեւ այս ՃԺԲ Սաղմոսի կրկնութիւնները, երկու ժամերգութիւններում:

Թէեւ, նշանաւոր հայագէտը ձեռնպահ է մնացել այդ բազմաթիւ կրկնութիւններն իրարից զատելուց, մենք կարող ենք փորձել հենց երգատեսակների զարգացումների տեսանկիւնից գոնէ որոշ յստակեցումներ մտցնել դրանցում:

Եթէ առաջնորդուենք այն հանգամանքով, որ Հասարակաց աղօթքում սաղմոսերգութեան ամենահին ձեւը ռեսպոնսորայինն է⁵³, ապա կարելի է եզրակացնել, որ Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին կատարուող Բ. տան կցուրդով ՃԺԲ Սաղմոսի օրինակը, թերեւս, քննարկած օրինակների մէջ ամենահինն է: Ժամանակը կը դժուարանանք որոշակիացնել, սակայն կարող ենք նշել, որ համաքրիստոնէական ծէսում սաղմոսերգական դրսեւորումների առաւել տարածումն ու երգայնացումը համընկնում է Դ.-Ե. դարերի սահմանագծին⁵⁴: Ճիշտ այս շրջանին է համընկնում նաեւ անտիֆոնային երգեցողութեան զարգացման փուլը⁵⁵: Ուստի, կարելի է ենթադրել, որ Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին այս միաւորը, որպէս կիրականորեն կատարման համար նախատեսուած սաղմոս, կիրառուել է շատ վաղուց:

Ասուածը հիմնաւորւում է նաեւ Օրմանեանի ծիսագիտական դիտարկմամբ: Առաւօտեան ժամերգութեան արձակման կարգի տարատեսակներից մէկն, ըստ հեղինակի, հետեւեալն է. *«Սաղմոս «Օրհնեցէք մանկունք» հաստատուն, տուն առ տուն ի լման եւ աւետարան բժշկութեան ըստ ձայնի եւ ըստ հաճոյս: Այսպէս են հասարակ կիրակէներն, ամբողջ Յինունք, բացի Դ. Ե. Է. Կիրակէից, Վերափոխման ուր, Տիոյ եւ Գօտոյ տօներն եւ Ծննդեան ճրագալոյցն եթէ ի կիրակէ հանդիպի եւ Ծննդեան ուր աւուրք»*⁵⁶:

Բացի այն, որ արձակման այս կարգը սահմանուած է հասարակ Կիրակիների եւ մի քանի այլ տօնական հանգամանքների համար եւ դրանց մէջ, անշուշտ, ծիսական հին շերտ եւս կայ⁵⁷, միւս կողմից որոշակիօրէն նկարագրուած է նաեւ սաղմոսի կատարման ձեւը: Ընդամին սաղմոսին առնթրէր Մանկունք շարական չի սահմանուած, որը նոյնպէս սաղմոսերգական միաւորներով ծէսը կազմակերպելու հին աւանդոյթի վկայութիւն կարող է դիտուել:

Մինչդեռ նոյն Առաւօտեան ժամի արձակման կարգի պահոց օրերի տարբերակը ծիսագէտը յստակ սահմանում է. *«Պահոց աւուր արձակման կարգը հետեւեալ կերպ կազմուած է.- փոխ սաղմոս ՃԺԲ. միայն եւ ամբողջ, ուր տուն: Ասոր կը կցուի «Մանկունք» շարականը, որ իւր անուն կ'առնու սաղմոսին երկրորդ բառէն, առաջինը («Օրհնեցէք», այն է՝ «Օրհնութիւն» - Մ. Ն.) սովորական լինելով այլոց եւս»⁵⁸:*

Նախ, յստակ է, որ շարականների (կցուրդ-յաւելուած) ձեւաւորումն ու ծիսական կիրառութիւնը, ինքնին, համեմատաբար, աւելի երիտասարդ իրողութիւն է: Այստեղ դրան գումարւում է նաեւ այն, որ պահոց շրջանում Առաւօտեան ժամերգութեան արձակման կարգում Մանկունքի դրուագը կարող էր յաւելուել Արեւագալի ժամերգութեան առանձնացումից յետոյ, քանի որ մինչ այդ Առաւօտեան ժամերգութիւնն, ըստ էութեան, աւարտւում էր Արեւագալի սաղմոսով (կամ կարգով): Հետեւապէս, Արեւագալի առանձնացումն ու Մանկունքի՝ որպէս Առաւօտեան ժամի նոր աւարտի սահմանումը կապակցուած իրողութիւններ են, որ կարող են վերագրուել Է. դարի առաջին կէսին:

Դիտարկումը հաստատւում է այն բանով, որ ծիսական այս երկու իրողութիւններն էլ առնչւում են Եզր Կաթողիկոսի անուանը: Եթէ նոյն կաթողիկոսի կողմից Արեւագալի առանձնացման վերաբերեալ Օրմանեանի առաջարկած տեսակէտը վկայւում է Օձնեցի Կաթողիկոսի անուանական յիշատակութիւններով⁵⁹, ապա Մանկունքի սահմանման մասին յիշատակութիւնը նոյնպէս նրան է յիշում: Դրա հեղինակը Վանական Վարդապետն է (ԺԱ.-ԺԲ. դդ.): Իր *Հարցմունք Եւ Պատասխանիք* երկում Մանկունք շարականի սահմանումը նա ընծայում է դարձեալ Եզր Կաթողիկոսին⁶⁰: Սրան կարող ենք համադրել նաեւ այն, որ Ստեփանոս Սիւնեցին Է.-Ը. դարի սահմանագծին Մանկունքն յիշատակում է արդէն առանձին կերպով⁶¹: Ուստի, թէ՛ պահոց հասարակ օրերին Մանկունքի սահմանման ժամանակահատուածը, թէ՛ դրա շարժառիթները եւ թէ՛ Օրմանեանի կողմից յիշեալ կրկնութիւնների առումով արուած ենթադրութիւնները հաստատւում են Եզր Կաթողիկոսի կատարած ծիսական փոփոխութիւնների համապատկերում եւ Է. դարի առաջին կէսի երեւոյթներ են:

Այդուհանդերձ, Մանկունքի սահմանման խնդրի շուրջ որոշ մանրամասների անհրաժեշտութիւն կայ: Վանական Վարդապետի վկայութեամբ կարող է հասկացուել Առաւօտեան ժամի արձակման կարգում հենց Մանկունք շարականի կամ Մանկունքի ողջ դրուագի կարգաւորութիւնը, այլ ոչ սոսկ դրա սաղմոսի: Վերջինի յիշատակութիւնը կարող էր նաեւ այլ ձեւակերպումով արտայայտուել (առաջին տողով, սաղմոսի համարով եւն.): Բացի այդ, «Մանկունք» բառն, ինչպէս տեսանք, սաղմոսի առաջին տողի երկրորդ բառով արտայայտուած շարականի

անունն է, այն էլ այն նկատառումով ընտրուած, որպէսզի շարականը չշփոթուի այս երգատեսակի այլ ենթատեսակների անուանական ցուցիչների հետ. սաղմոսի համար նման զգուշաւորութիւնն անտեղի կը լինէր: Այնուհանդերձ, շարականի անունը առնուած է սաղմոսից եւ վերաբերում է ոչ միայն բուն շարականին այլեւ դրան համապատասխան ծիսական միաւորների ամբողջութեանը՝ կարգին (փոխ, շարականի փոխ): Միւս կողմից՝ այդ ամբողջութիւնն էլ յիշատակելիս, այլ յարակից միաւորների հետ միասին, հասկացում է նաեւ շարականը: Ուստի, Վանական Վարդապետի յիշատակութեամբ կարող է հասկացուել Մանկունքի փոխը կամ կարգը շարականով հանդերձ:

Այսինքն Վանական Վարդապետի ցուցումից կարելի է հասկանալ, որ Եզր Կաթողիկոսը Մանկունք շարական երգելու կամ, որ աւելի հաւանական է, Առաւօտեան ժամի արձակման համապատասխան ամբողջ դրուագի ծիսական կարգաւորութիւն է կատարել: Տեսանք, որ կիրականօրեայ ծիսակարգի նոյն դրուագում համապատասխան սաղմոսի կիրառութիւնն առաւել հին շրջանին յատուկ բնութագիր ունի եւ ցայսօր էլ դրան կից շարական չի երգում, ուստի Եզրի սահմանումը հասարակ օրերի համար է կատարուել: Դա էլ, ինչպէս նշեցինք, ուղիղ կերպով կարող է պայմանաւորուած լինել Արեւագալի ժամի առանձնացումով, քանի որ վերջինիս բաժանումով հասարակ օրերի Առաւօտեան ժամերգութիւնը արձակման կարգ չէր ունենայ: Ուստի, Արեւագալի ժամերգութիւնն առանձնացնողը, բնական է, որ մտահոգուէր նոյն հասարակ օրերի Առաւօտեան ժամի արձակման կարգ սահմանելու խնդրով եւս:

Այսինքն, ըստ պատմական վկայութիւնների, նոյն կաթողիկոսին վերագրուած ծիսական երկու կարգաւորութիւնները կապակցուած են նաեւ Առաւօտեան ժամերգութեան հասարակ օրերի ծիսակարգի ներքին տրամաբանութեամբ: Այլ խօսքով՝ Օձնեցի Կաթողիկոսի՝ Արեւագալին վերաբերող յիշատակութիւնները, որ Օրմանեանի մեկնաբանմամբ այդ ժամերգութեան առանձնացումն են ցոյց տալիս եւ Վանական Վարդապետի վկայութիւնը Մանկունք երգելու մասին, նախ, կապում են Եզր Կաթողիկոսի անուան հետ, ապա կարող են դիտուել որպէս փոխպայմանաւորուած իրողութիւններ, եւ կարող են վերաբերել սոսկ հասարակ օրերի (ի մասնաւորի՝ պահոց⁶²) կարգերին:

Դիտարկուող խնդրին անքակտելի մաս են կազմում նաեւ հենց Մանկունք շարականներին առնչուող հարցերը: Եթէ փորձենք ճշգրտել դրանց ձեւաւորման հանգամանքները, ապա կը նկատենք, որ Արեւեանը մօտաւոր է խօսում այս շարականների ձեւաւորման ժամանակի մասին⁶³: շարականագիրների միջնադարեան ցուցակները դրանց հեղինակների թւում յիշում են Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին, Սարգիս Երեցին

(ԺԳ. դ.)դ ցուցակը յիշատակում է նաեւ Ներսէս Շնորհալի հայրապետին⁶⁴: Ծիսագէտներից Օրմանեանն էլ անհաւանական չի համարում նաեւ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի հեղինակութիւնը⁶⁵:

Թուում է՝ Մանկունքների ծիսական սահմանման, հեղինակների մասին այսքան տարբեր վկայութիւնները ոչ մի հնար չեն թողնում դրանց ձեւաւորման ժամանակն յստակեցնելու համար:

Սակայն այն, որ Վանական Վարդապետը Մանկունք (Մանկունքի կարգ) սահմանելը յիշատակում է Եզր Կաթողիկոսի անունով, դեռ չի նշանակում, որ վերջինս այդ շարականների հեղինակն էր: Այն, որ շարականագիրների ցուցակներն էլ տարբեր Մանկունքների համար տարբեր հեղինակներ են յիշում, դա էլ չի նշանակում, որ բոլոր Մանկունքները յիշեալ երկու հեղինակների գործն են: Եւ վերջապէս, իհարկէ, չի կարելի բացառել նաեւ Ե. դարի հեղինակների մասնակցութիւնն այդ գործում, քանի որ նրանց անունով ամբողջական կարգեր են յիշատակում:

Բանն այն է, որ Մանկունք շարականներ կարող էին ձեւաւորուել ծիսակարգի այլ դրուագում եւ Եզր Կաթողիկոսի կողմից սահմանուէին հասարակ օրերի եւ, յատկապէս, պահոց կարգերի համար: Մանկունք շարականի ձեւաւորման բնական ճանապարհն այն է, որ շարականը կիրառուէր որպէս ՃԺԲ Սաղմոսի կցուրդ-յաւելուած⁶⁶: Եթէ հասարակ օրերի համար Առաւօտեան ժամերգութեան արձակման կարգում այս դրուագը չկար, իսկ կիրակնօրեայ տարբերակում ցայսօր սաղմոսն առանց շարականի է երգում, ապա այդ կցուրդները կարող էին ձեւաւորուել հենց այդ՝ կիրակնօրեայ սաղմոսին կից, իսկ յետոյ զատուել եւ սահմանուել հասարակ օրերի համար: Սրա օգտին կարող է խօսել երկու հանգամանք. նախ, որ պահոց հասարակ օրերի կարգերի համար իւրաքանչիւր ձայնեղանակով պահպանուել է մէկ յատուկ Մանկունք⁶⁷, ինչը կարող է համընկնել տարբեր օրուայ ձայն ունեցող Կիրակիների կարգերի մէկական լինելու հանգամանքի հետ (Մանկունք շարականը երգում է ըստ օրուայ ձայնի⁶⁸): Իհարկէ, այս դէպքում կը պակասէր մէկ կամ երկու ձայնեղանակով Մանկունք շարական՝ կախուած պահոց Կիրակիների քանակից (նաեւ, եթէ Ծաղկագարդի Կիրակին հաշուենք կամ՝ ոչ): Եւս մէկ դրսեւորում. Պահոց կարգերի որոշ Մանկունք շարականներ, ըստ էութեան, ՃԺԲ Սաղմոսի Բ. տունն են ակնարկում կամ դրա յարասութիւնն են: Հասկանալի է, որ նման կապն, ինքնին, նշանակում է շարականների կապը նոյն սաղմոսի կիրակնօրեայ տարբերակի հետ, որի կցուրդը սաղմոսի Բ. տունն է⁶⁹: Այս հանգամանքը կարող է վկայել այդ շարականի կիրակնօրեայ կարգի մէջ ձեւաւորուած լինելու մասին, որն յետոյ՝ Ե. դարի յիշեալ կարգաւորութիւնների

արդիւնքում «գաղթել» է պահոց հասարակ օրուայ համապատասխան կարգ:

Նման օրինակներ են Մեծ Պահոց Բկ⁷⁰ եւ Գկ⁷¹ մանկունքները: Դկ հարցնակարգը, թէեւ ունի «Աղց, մի» ցուցումը, սակայն, այդուհանդերձ պահքի կարգ է եւ նրա մաս կազմող Մանկունքն էլ մաս է նոյնատիպ իրողութիւնների⁷²:

Այս օրինակները խիստ հետաքրքրական են. դրանցում երեւում են սաղմոսերգութեան եւ հիմներգութեան յաջորդական զարգացման երեք շերտերը: Հասկանալի է, որ նախնական տարբերակում ունեցել ենք՝ ռեսպոնսորային կատարմամբ ՃԺԲ Մաղմոս, որի պատասխանը՝ կցուրդը նոյն սաղմոսի Բ տունն է⁷³: Սակայն, դիտարկուող շարականի գոյութիւնն էլ վկայում է, որ նոյն սաղմոսն ունեցել է նաեւ անտիֆոնային դրսեւորում: Այն ձեւաւորուել է իր ռեսպոնսորային նախօրինակի հիմքով, ինչի հետեւանքով կցուրդ-յաւելուածը ձեւաւորուել է ոչ թէ սաղմոսի առաջին տողի կամ տան յարասութեամբ, այլ՝ ռեսպոնսորային սաղմոսի կցուրդի հիմքով: Իսկ երրորդ մակարդակում դրսեւորուել է կցուրդ-յաւելուածների առանձնացումը եւ դրանց, որպէս ինքնուրոյն երգային միաւորների՝ շարականների համապատասխան ծիսական կիրառութիւնը, որի սահմանումն էլ արդէն կարող է վերագրուել Եզր Կաթողիկոսին: Ահա՛ թէ ինչպէս Մանկունքի ողջ կարգի սահմանման վերաբերեալ ցուցումը կարող է վերաբերել Է. դարի սկզբին, իսկ հենց Մանկունք շարականները կարող էին ստեղծուած լինել շատ աւելի վաղ շարջանում եւս:

Բացի կիրակնօրեայ կարգերում Մանկունք շարականների ձեւաւորման եւ ապա հասարակ օրերում կարգուելու հնարաւորութիւնից, դրանք կարող էին ձեւաւորուել նաեւ Տէրունի այլ տօների համար սահմանուած Առաւօտեան ժամերգութեան արձակման դրուագի տարբերակներում նոյնպէս: Այդ դէպքում Եզր Կաթողիկոսին կը մնար գոյութիւն ունեցող տարբերակը, շարական երգելու սկզբունքով հանդերձ, ընդհանրացնել հասարակ օրերի ծիսակարգի համար:

Այս ենթադրութեան օգտին է խօսում այն, որ Ծննդեան ճրագաւոյցի, եթէ Կիրակի չէ, եւ Աւագ շաբաթուայ վեց օրերի Առաւօտեան ժամի արձակման կարգի Մանկունքի դրուագը գրեթէ նոյնութեամբ կրկնում է պահոց շրջանի լուր օրերի կարգերում, հետեւեալ միաւորներով՝ փոխ եւ շարական Մանկունք, քարոզ «Վասն խաղաղութեան», աղօթք «Սուրբ եւ Տէր»⁷⁴: Այն, որ յիշուած Տէրունի տօները հնաւանդ են՝ կասկած չի յարուցում: Աւելին, այդ կարգերի հեղինակները համապատասխանաբար Խորենացին եւ իր մեծ ուսուցիչ Ս. Սահակ Պարթէն են: Տէրունի տօների Առաւօտեան ժամերգութեան արձակման կարգի յիշեալ դրուագը պահոց հասարակ օրերի համար ընդհանրացուելուց յետոյ, գոյութիւն ունեցող

Մանկունք շարականները կարող էին փոխարինուել այլ երգերով, որպեսզի կրկնութիւն չառաջանար:

Այսինքն, քննարկուած երկու տարբերակները՝ թե՛ այս, Տէրունի մի շարք տօներից Մանկունք շարականի ողջ դրուագը փոխառելու, թե՛ նախորդ՝ Պահոց կիրակնօրեայ կարգերից Մանկունք շարականները հասարակ օրերի կարգեր ներմուծելու հնարաւորութիւնը բացառել չենք կարող. դրանք կարող էին նաեւ համակցուել: Երկու դէպքում էլ Մանկունք շարականի ձեւաւորումը կարող է հասնել մինչեւ Ս. Թարգմանչաց ժամանակներ: Մէկ դէպքում հնարաւոր է խօսել հաւանական հեղինակների մասին, միւս՝ Պահոց կիրակնօրեայ կարգերի տարբերակի դէպքում, կարող ենք առնուազն ենթադրել, որ դրանցում Մանկունք երգելու սկզբունքը հին է այն բանով, որ ենթարկուած է ձայնեղանակային որոշակի տրամաբանութեան: Նկատի ունենք այն, որ Մանկունքները երգուում են օրուայ ձայնով: Այս սկզբունքով նոյն այդ կարգերում Օրհնութիւններ երգելու սովորութեան հնաւանդ լինելու մասին առիթ ունեցել ենք խօսելու:

Ի դէպ, նոյն սկզբունքով պահոց կարգերում, ըստ իւրաքանչիւր ձայնի եւ օրուայ ձայնով երգուում են նաեւ Համբարձիւնները⁷⁵: Աւելին, Համբարձիւնների պակասը կարգերում յաճախ լրացուում է Մանկունք շարականներով⁷⁶: Այսինքն, այդ երկու ենթատեսակի շարականները ծէսում կապակցուած են: Համբարձիւնների մի մասի հեղինակութիւնն էլ վերագրում են Ս. Սահակ Պարթէիին ու Ս. Մեսրոպ Մաշտոցին⁷⁷: Ուստի, նկատի ունենալով շարականի կարգի մաս կազմող գրեթէ բոլոր միաւորների համեմատաբար հնաւանդ լինելը, շարականի կարգի բիրտեղացումը մի քանի դար ետ տանելու հիմք չկայ:

Վաղ սաղմոսերգական կիրառութիւն կարող ենք համարել նոյն ՃԺԲ Սաղմոսով արտայայտուած, Խորենացու կողմից յիշատակուող, միջեւ Է. դարը լուր օրերի կիրառութեան համար Առաւօտեան ժամերգութեան մէջ գտնուող Արեւագալի Սաղմոսը: Սակայն այս դէպքում ժամանակաշրջանը որոշարկուում է Գիւտ Կաթողիկոսի գահակալմամբ (461-478): Նկատեցինք նաեւ, որ այս հայրապետը Արեւագալի Սաղմոսը սահմանելուն զուգահեռ, սահմանել է կարգի քարոզն ու, իր ականաւոր ուսուցչի վաստակին յենուելով՝ նաեւ աղօթքը:

ՃԺԲ Սաղմոսի հիմքով երգային միաւորների ձեւաւորման վերջին փուլն են ներկայացնում արեւագալի առաջին երգն ու յորդորակը, որպէս Ներսէս Շնորհալու ժառանգութեան մաս:

Եթէ ՃԺԲ Սաղմոսի կիրառութիւնը, որպէս Մանկունքի փոխ, ու դրան առնթեր միաւորների ձեւաւորումը մեկնաբանեցինք որպէս Մանկունքի ծիսական դրուագի պատմական զարգացման որոշակի գիծ, ապա որպէս Արեւագալի Սաղմոս նոյն ՃԺԲ Սաղմոսն ու յարակից միաւորների

կիրառությունը մեկ այլ գուգահեռական գիծ է ներկայացնում: Մինչև Է. դար այդ երկու կիրառությունները կարող էին գուգահեռաբար նոյն ծիսական դրուագում կիրառուել եւ «չխանգարել» իրար, չշփոթուել եւ չհամադրուել, որովհետեւ մինչև այդ փուլը նոյն ՃԺԲ Սաղմոսը Առաւօտեան ժամի աւարտին դիտուում էր որպէս Արեւագալի կարգի մաս, իսկ Տէրունի տօների կարգերում՝ Առաւօտեան ժամի արձակման կարգի միաւոր կամ Մանկունքի փոխ: Բնարկէ, իւրաքանչիւր դէպքում սաղմոսը կիրառուում էր արդէն նշուած տարբերություններով հանդերձ: Պատարագ եղած օրերին, այսինքն՝ նաեւ Տէրունի տօներին Արեւագալ չէր կատարուում. մինչ Է. դար, ըստ երեւոյթին, Մանկունքի փոխը սոսկ Տէրունի տօների համար էր սահմանուած: Այսինքն՝ նոյն առաւօտեան ժամերգութեան վերջնահատուածում դրանք կարող էին գուգահեռաբար կատարուել եւ չհանդիպել միմեանց:

Այժմ պարզ է, որ Խորենացու *Յաղագս Կարգաց* երկը Է.-Ը. դարերի սահմանագիծ տանելիս պետք է բացատրել, թէ ինչու՝ առաւօտեան ժամերգությունը այդ երկում աւարտուում է Արեւագալի Սաղմոսով եւ, դա էլ քիչ է՝ թէ ինչու՝ կարգից բացակայում է Մանկունքի ողջ դրուագը: Մենք նման բացատրություններ չգտանք այն հեղինակների մօտ, ովքեր այս տեսակէտն են պաշտպանում: Ուստի, նման ժամանակագրական խախտման, ինչպէս եւ այս երկի այլ հեղինակ փնտռելու հիմք չենք տեսնում:

Աւելին, ասուածից պարզ է, որ առաւօտեան ժամերգութեան աւարտի երբեմնի միաւոր Արեւագալի Սաղմոսը, եթէ շփոթենք նոյն ժամերգութեան արձակման կարգի Մանկունքի փոխի հետ, ապա ակամայ կը նոյնացնենք թէ՛ նոյն սաղմոսի երկու տարբեր կիրառություններ, թէ՛ շարական ու արեւագալի երգ երգատեսակները:

Ծէսի պատմական զարգացման խորապատկերին սաղմոսերգական միաւորների ծիսական կիրառութեան հարցը եւ դրան առնչուող ենթադրությունները վերջնականապէս յստակեցնելու համար կարելոր է նաեւ համեմատական ծիսագիտական ուսումնասիրությունները, որոնք մեր նպատակներից դուրս են այստեղ: Սակայն այն, որ հիմներգական միաւորների ձեւաւորման ու զարգացման պատմությունն ունի որոշակի փուլային տրամաբանություն եւ այդ տրամաբանութեամբ, նաեւ հիմներգական երգատեսակների աւելի կամ պակաս չափով տարբերակուածութեամբ կարելի է լոյս սփռել նաեւ ծիսագիտական եւ մատենագիտական հիմնախնդիրների վրայ մեզ համար ակնյայտ է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Մովսէսի *Քերթողաւորն Հայոց Վարդապետի Եւ Բմաստասիրի Յաղագս Կարգաց Եկեղեցոյ Բացատրեալ Ի Շնորհաց Հոգւոյն Սրբոյ, Հատուկտիր Բանք*

Եւ Ճառք Ի Մատենագրութեանց Նախնեաց Ի Վերայ Ժամասացութեանց Եւ Ս. Պատարագին, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1910, էջ 7-10. նաեւ՝ «Երաժշտութեան Մասին Երկու Հատուածներ Նախնեաց Մատենագրութենէն», *Անահիտ Հանդէս Մտածման Եւ Արուեստի*, 1935, Յունուար-Փետրուար (Զ. տարի թիւ 1-2), էջ 30-34:

² Նոյն, էջ 32:

³ *Յովհաննու Բմաստասիրի Աւանդոյ Մատենագիտութիւնք*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1833, էջ 29-30. նաեւ՝ *Ժամակարգութիւն Ընդարձակ Եւ Համարօտ Ստեփաննոսի Սինեաց Եպիսկոպոսի Եւ Նորին Պատճառ Հիմնարկութեան Սրբոյ Եկեղեցոյ*, ի լոյս ընծայեց Սահակ վարդապետ Ամատունի, Ս. Էջմիածին, Տպ. Ս. Էջմիածնի, 1917, էջ 28:

⁴ Հայր Վարդան Հացունի, *Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1965, էջ 185. նաեւ՝ Ն. Կ. Թահմիզեան, «Մովսէս Սինեցին Եւ Նրա 'Յաղագս Կարգաց Գրուածքը», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, N 11 (359), 1972, էջ 85-94:

⁵ Հացունի, էջ 197:

⁶ *Յովհաննու Բմաստասիրի Աւանդոյ*, էջ 20, 104:

⁷ Հացունի, էջ 185:

⁸ *Ժամագիրք Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցոյ, Բ. Տիպ.*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1986, էջ 360. նաեւ՝ Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, *Ծիսագիտութիւն Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցոյ*, Երուսաղէմ (Հրատ. Յուսիկ Արք. Ասլանեան), 1977, էջ 64 նաեւ՝ Հացունի, էջ 198. նաեւ՝ Նորայր Արք. Պողարեան, *Ծիսագիտութիւն*, Նիւ Եորք, 1990, էջ 20:

⁹ *Liturgies Eastern and Western: The Texts Original or Translated of the Principal Liturgies of the Church*, vol. I, *Eastern Liturgies*, edited with introductions and appendices by F. E. Braigtman, M. A. on the basis of former work by C. E. Hammond, M. A., Oxford - Claredon press, M DCCC XCVI (1896), էջ 570:

¹⁰ Այսօր այս տեսակէտը պաշտպանում է Ռ. Թաֆթը՝ յենուելով Ա. Բաումշտարկի ուսումնասիրութիւնների վրայ, յղելով Յ. Մաթէոսի ուսումնասիրութիւնները (R. F. Taft, S. J., *Christian Liturgical Psalmody: Development, Decomposition, Collapse// Psalm in Community: Jewish and Christian Textual, Liturgical, and Artistic Traditions*, Leiden, 2003, էջ 8-9, ref. 10, 11):

¹¹ Տեսակէտի վերաբերեալ կասկածներ են յայտնուել (S. R. Froyshov, *The Cathedral-Monastic Distinction Revisited. Part I: Was Egyptian Desert Liturgy a Pure Monastic Office?*// *Studia Liturgica*, 37, Boston, 2007, էջ 198-199):

¹² Taft, էջ 27-32 նաեւ՝ Braigtman, նոյն:

¹³ Հմմտ. *Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, Հտր. Ա.*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1836, էջ 1140:

¹⁴ Օրմանեան, էջ 15: Տեղին է յիշել Կոմիտասի տեսակէտը եւս. «Փոխ՝ յերկու մեներգունների փոխէփոխ ասած սաղմոսը» (Կոմիտաս, *Յօղուածներ Եւ Ուսումնասիրութիւններ*, Երեւան, 1941, էջ 154):

¹⁵ *Նոր Բառգիրք*, էջ 1140:

¹⁶ Թահմիզեանը յենում է յատկապէս Զմմառի Վանքի եւ Վիեննայի Միսիթարեան Միաբանութեան մատենադարանի ձեռագրացուցակների հաղորդած

տունեան վրայ (Թահմիզեան, էջ 88, ծնթ. 16): Մենք էլ համոզուեցինք, որ նման այլ վկայություն եւս կարելի է գտնել (Հայր Ներսէս Ակիմեան եւ Հայր Համազասպ Ոսկեան, *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Զմեւանի Վանքի Մատենադարանին, Հտր. Բ.*, Վիեննա, Միխիթարեան Տպարան, 1971, էջ 187, ձեռ. հին թիւ ԸՁԷ, թղ. 50 ա):

¹⁷ Նոյն:

¹⁸ Օրմանեան, էջ 64. նաեւ՝ Յովհաննէս Օձնեցի, կանոն ԻԵ, էջ 30-31:

¹⁹ Օգտագործում ենք Աննա Արեւշատեանի հրատարակած տարբերակը (Ա. Արեւշատեան, *«Մաշտոց» Ժողովածուն Որպէս Հայ Միջնադարեան Երաժշտական Մշակոյթի Յուշարձան*, Երեւան, ՀՀ ԳԱ Հրատ., 1991, էջ 21):

²⁰ Ն. Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին Երաժիշտ Եւ Երգահան*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1973, էջ 215-216:

²¹ Կոմիտաս, էջ 154-155:

²² Այդ մասին առաջին եւ ցայսօր արժեքաւոր ուսումնասիրություն է Կոմիտասի նշուած յօդուածը, ապա նաեւ Արեւշատեանի յօդուածը քարոզի սեռի վերաբերեալ: Աշխատությունը մեր դիտարկումներին առնչում է յատկապէս Ս. Սահակ Պարթէի՝ գիշերային ժամերգութեան երգուող քարոզների վերաբերեալ արուած հետազոտութեամբ: Դրանք յենում են նաեւ Թահմիզեանի դիտողությունների վրայ (Ա. Արեւշատեան, «Քարոզի Ժանրը Հայ Հոգեւոր Երգաստեղծութեան Մէջ», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, N 2-3 (135-136), 1992, էջ 205-206:

²³ *Ժամագիրք*, էջ 307-308:

²⁴ Ստեփանոս Սիւնեցի, նոյն:

²⁵ «Վասն կիրակէ աւուրց յառաջ քան զԱւետարան բժշկութեան կամ Նորաստեղծեալի» (Կոմիտաս, *Երկերի Ժողովածու, Հտր. 8*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» Հրատ., էջ 156: Հրատարակութեան մէջ սխալ է բերուած սաղմոսի համարը):

²⁶ *Ժամագիրք*, էջ 244:

²⁷ *Երգք Ձայնագրեալք Ի Ժամագրոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ*, Վաղարշապատ, Տպ. Ս. Էջմիածնի 1877-ՌՅԻԷ, էջ 281:

²⁸ Նոյն, էջ 287-287:

²⁹ Նշուած երկու տարբերակներում էլ կրկնակ հատուածի սկզբի «Բ»ն Բ. տան մէջ բացակայում է. այն առկայ է, թէ՛ սկզբում երգուող նոյն Բ. տան (կցուրդ-կրկներգ) մէջ, թէ՛ Գ. սաղմոսատնից յետոյ եւ աւարտին եւս հնչող կցուրդ-կրկնակում:

³⁰ Taft, էջ 19-20:

³¹ Նոյն, ծնթ. 48:

³² Braigtmann, նոյն:

³³ Կոմիտաս, նոյն. նաեւ՝ *Նոր Բաղդիրք Հայկազեան Լեզուի, Հտր. Բ.*, Վենետիկ, Ս. 1837, էջ 945:

³⁴ Taft, էջ 20:

³⁵ Braigtmann, նոյն. նաեւ՝ *Muzikalney Entsiklopedicheski Slovar* (Երաժշտական հանրագիտարանային բառարան), Մոսկուա, 1990, էջ 34-35:

- ³⁶ Նոր Բաղնիք, Հոր. Ա., էջ 1140:
- ³⁷ Օրմանեան, էջ 24-25:
- ³⁸ Նոյն, էջ 24-25, 36:
- ³⁹ G. Winkler, "The Armenian Night Office II: The Unit of Psalmody, Canticles, and Hymns with Particular Emphasis on the Origins and Early Evolution of Armenian's Hymnography", *Revue des Etudes Armeniennes*, 17, 1983, էջ 507-508. նաև՝ G. Abgarian-Drost, "Janrovaya Terminologia Armianskoy Gimnografii V Kontekste Terminologicheskikh Sistem Khristianskikh Literatur Srednevekovyia" *Armianskaya I Ryuskaya Srednevekovyia Literaturi* (Հայ հիմներգութեան տեսակային եզրաբանութիւնը քրիստոնէական գրականութեան եզրաբանական համապատկերում, Հայ եւ ռուս միջնադարեան գրականութիւն), Երեւան, 1986, էջ 241:
- ⁴⁰ Արեւագալի յորդորակների հեղինակի վերաբերեալ Օրմանեանը կասկածներ ունի, սակայն մեր հետապնդած խնդրի տեսանկիւնից դա սկզբունքային չէ (Օրմանեան, էջ 64):
- ⁴¹ Պատահական չէ, որ Արեւագալի ժամերգութեան երգերը Օրմանեանը կոչում է շարական, իսկ յորդորակները փնտրում է *Շարակնոց*ում եւ պատահական չէ նաեւ, որ չի գտնում (Օրմանեան, էջ 64-65): Արեւագալի երգը՝ «Շարական», յորդորակը՝ «Տաղ» է կոչում նաեւ *Ժամատեղաց Խրատք Մաքենեաց Ուխտին* երկը (Հացունի, էջ 385):
- ⁴² Թահմիզեան, էջ 77:
- ⁴³ Նոյն, էջ 76-77. նաև՝ Ս. Աբեղեան, *Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն, Երկեր, Հոր. Գ.*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1968, էջ 555-556:
- ⁴⁴ «Ներածութիւն», Ներսէս Շնորհալի, *Տաղեր Եւ Գանձեր*, աշխ. Արմինէ Քեօշկերեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1987, էջ ԺԶ:
- ⁴⁵ Նոր Բաղնիք, Հոր. Բ., էջ 571:
- ⁴⁶ Ի դէպ, եթէ ժամերգութիւնները սկսում են տուալ ժամին յարմար եւ պատշաճ սաղմոսատան քաղուածքով (Օրմանեան, էջ 5), ապա այս Գ. տունը, իր բովանդակութեամբ ճիշտ համընկնում է Արեւագալի ժամերգութեան բնութագրին:
- ⁴⁷ Աննա Արեւատեան, *Չայնեզականների Ուսմունքը Միջնադարեան Հայաստանում*, Երեւան, 2013, էջ 131-132:
- ⁴⁸ Taft, էջ 17:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 12. նաև՝ J. W. McKinnon, "Desert Monasticism and the Later Fourth – Century Psalmodic Movement", *Music and Letters*, 75 (1994), էջ 505-519:
- ⁵⁰ Ստեփանոս Սիւնեցի, 26-28:
- ⁵¹ Օրմանեան, էջ 53:
- ⁵² Նոյն, էջ 52:
- ⁵³ Taft, էջ 17:
- ⁵⁴ Նոյն, էջ 12. նաև՝ McKinnon, նոյն:
- ⁵⁵ Taft, էջ 20:
- ⁵⁶ Օրմանեան, էջ 55-56:
- ⁵⁷ Յատուկ շեշտենք, որ Առաւօտեան ժամերգութեան արձակման կարգի՝ ըստ տօների սահմանուած բազմաթիւ տարբերակներին չենք անդրադառնում:

⁵⁸ Նոյն, էջ 53:

⁵⁹ Նոյն, էջ 52-53, 63-64:

⁶⁰ Տեղեկությունը քաղել ենք Արեւշատեանի դիտարկումներից (*Ձայնեղանակների Ուսմունքը*, էջ 131): Հեղինակը համապատասխան ձեւակերպումը մեջբերում է Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի 5611 ձեռագրի 76բ էջից:

⁶¹ Ստեփանոս Միսնեցի, էջ 26-28:

⁶² Յատկանշական է, որ Արեւագալի կարգն ամբողջությամբ, այսինքն՝ նաեւ Ներսես Շնորհալու անունով պահպանուած երգերով ու յորդորակներով երգում է հենց Մեծի պահոց շրջանում (Օրմանեան, էջ 65):

⁶³ Արեղեանի դատողությունները յենում են այն հանգամանքի վրայ, որ Ապաշխարութեան կարգերում Մանկունքի բուն սկսուածքին համապատասխան «արուեստաւոր» շարականներ չկան, իսկ Տէրունի տօները «բացի մի երկուսից» Մանկունք չունեն, ուստի. «... այդ ցոյց է տալիս, որ «Մանկունք» շարականները համեմատաբար նոր են եւ աւելացած են մեծ մասամբ սրբոց տօների կանոնի համար: Մենք արդէն ուրիշ առիթով տեսել ենք, որ Յովհան Օձնեցու օրով, կանոնից առաջ, ժամերգութեան մէջ չի եղել այդ սաղմոսը, որ աւելացած է 8-10-րդ դարերու մէջ» (Ս. Արեղեան, «Ուրուագծեր Հայոց Գրականութեան Պատմութիւնից (Ս. Գրքի Եւ Կանոնի Ազդեցութիւնը Շարականների Վրայ)», *Արարատ*, 1912, Հոկտ.-Նոյ., էջ 1022-1023:

Այն, որ ՃԺԲ Սաղմոսը որպէս հասարակ օրերին Մանկունքի փոխ Օձնեցի Կաթողիկոսի երկերում չի երեւում, բացատրում է այն բանով, որ հեղինակն անդրադարձել է կիրականօրեայ կարգերին, ինչը նշել է նաեւ Հացունին (այս մասին արդէն խօսել ենք). համապատասխան հատուածներում Արեւագալը սոսկ մասնաւոր մեկնաբանման է ենթարկել: Այսինքն Արեւագալի դէպքը մասնաւոր է եւ չի կարող ենթադրել տալ, թէ հասարակ օրերի բոլոր միաւորները պէտք է արտացոլուէին հայրապետի մեկնութիւններում: Միւս կողմից, իսկապէս, Սրբոց տօների Մանկունքի կարգը շատ նման է ապաշխարութեան կարգերի համապատասխան դրուագին: Օրմանեանը դա նշում է (Օրմանեան, էջ 55): Սակայն այդ դրուագը այլ զուգահեռներ էլ ունի, ուստի սոսկ այս նմանութեամբ նոյնպէս չենք կարող Մանկունք շարականների ձեւաւորման, առաւել եւս կարգում յաւելման ժամանակը ետ տանել:

⁶⁴ Յակոբ. Ս. Անասեան, *Հայկական Մատենագիտութիւն, Հտր. Ա.*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1959, էջ 30: Պօղարեանն էլ, բացի Պետրոս Գետադարձից, որպէս Մանկունքների հեղինակներ նշում է «ուրիշներին» եւս, վերջիններից յատուկ առանձնացնելով Ս. Ներսես Դ Հայրապետին (Պօղարեան, էջ 37):

⁶⁵ Օրմանեան, էջ 53:

⁶⁶ Կցուրդի տեսակների եւ հայ հոգեւոր երգի ձեւաւորման վերաբերեալ տե՛ս՝ Մանուկ Աբեղեան, «Ուրուագիծ Հայոց Գրականութեան Պատմութիւնից (Շարականների Մասին)», *Արարատ*, 1912, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 729-732:

⁶⁷ «Մանկունք շարականներ կը գտնուին պահոց համար յատուկ, որոց հեղինակն առանձին չէ յիշատակուած»: Դրանցից զատ, ծիսագէտը յստակեցնում է այլ օրերին Մանկունք երգելու հանգամանքները (Օրմանեան, էջ 53):

⁶⁸ Նոյն:

⁶⁹ «Եղիցի անուն Տեառն օրհնեալ, յայսմհետէ մինչեւ յաւիտեան»:

⁷⁰ «Զանուն տեառն ալիլուիա, ալիլուիա:

Եւ սրբոյ հոգւոյն ալիլուիա, ալիլուիա»:

⁷¹ «Օրհնեցէք զտէր, եւ օրհնեցէք զանուն նորա:

Գովեցէք զտէր, եւ բարեբանեցէք զանուն նորա:

Աւետարանեցէք օրըստօրէ զփրկութիւն նորա»:

⁷² «Է անուն տեառն օրհնեալ յայսմհետէ մինչեւ յաւիտեան:

Եւ եղիցի անուն տեառն օրհնեալ յայսմհետէ մինչեւ յաւիտեան:

Փառաբանեալ անուն տեառն օրհնեալ յայսմհետէ մինչեւ յաւիտեան»:

⁷³ Սաղմոսի այս դրսեւորմանն անդրադարձանք վերը: Բ. տնով արտայայտուած կցուրդը կարող էր ե՛ւ կրկնուել՝ տներն ընդմիջելով, ե՛ւ երգուել սոսկ սկզբում՝ չդառնալով կրկներգ. այստեղ դա սկզբունքային չէ:

⁷⁴ Օրմանեան, էջ 53-54, 55:

⁷⁵ Ե՛ւ Մանկունքի, ե՛ւ Համբարձիի կատարման ձայնային կարգաւորութեան հիմնական սկզբունքից շեղումներ կարող են լինել:

⁷⁶ Պօղարեան, էջ 37: Մարտիրոսաց ու Յարութեան կարգերում որպէս Համբարձին կարող են Տէր Յերկնիցներ երգուել (Օրմանեան, էջ 71-72):

⁷⁷ Նոյն:

THE 112TH PSALM AND ITS PARALLEL GENRES IN MORNING AND SUNRISE
SERVICES
(SUMMARY)

MHER NAVOYAN
mhernavoyan@gmail.com

At the beginning of the 20th century “*Մովսէսի Քերթողահայրն Յաղագս Կարգաց Եկեղեցւոյ Բացայայտութիւնք*” (Explanations concerning the canons of the church by Movses Kertoghahayr) was published under the name of its author, Movses Khorenatsi, who lived in the 5th century. Later on, however, this treatise was ascribed to another author of the 7th-8th centuries.

Navoyan counterargues that the author of the treatise is Khorenatsi. He notes that the 112th psalm has been used in two different church services, namely Morning service, and Sunrise service. He questions why the Morning service liturgy should end with the Sunrise psalm and why a whole part of the liturgy, called “Mankounq”, should not exist.

Navoyan explains that in due time the application of the 112th psalm has led to the development of two different versions of songs: *sharakans* and *sunrise service songs*, which have wrongly been verified as the same. Navoyan underlines the fact that these two versions have different functions in church liturgy and cannot be considered the same.

Navoyan concludes that as those who ascribed the treatise to the 7th-8th centuries had no explanation for this discrepancy, then there should be no reason to shift the ownership of the treatise from Khorenatsi to anyone else.

**ԱՐՄԻՆԻՅԱ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳԻ ՈՒ ՆՐԱ
ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՄԻԱԲՈՐՆԵՐԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ
ՄՕՏԱԽՈՐ ԹՈՒԱՔԱՆԱԿԸ¹**

ԱՐՄԷՆ ՇԱՀԻՆԵԱՆ
a_shaginyan@mail.ru

Թ.-Ժ. դարերի արաբագիր առաջին պատմիչների ու աշխարհագիրների տեղեկությունների հիման վրայ մեզ յաջողուել է ցույց տալ, որ 701ին Մեծ Հայքի, Վիրքի եւ Աղուանքի նուաճուած տարածքներից ձեւաւորուած արաբական Արմինիյա նահանգը (ولاية) բաղկացած էր ո՛չ թէ չորս վարչական միաւորներից՝ ինչպէս ընդունուած էր գիտական գրականութիւնում, այլ՝ երեք²։

Արմինիյա Ա., Դուին-Դաբիլ կենտրոնով, որն ընդգրկում էր պատմական Մեծ Հայքի 113 գաւառները 144,603 քառ. կլմ. ընդհանուր տարածքով։ Արմինիյա Բ., նոյնիսկ Առանը Պարտաւ-Բարդաւա կենտրոնով, եւ՝ Արմինիյա Գ., նոյնիսկ Զուրգանը Թբիլիսի-Թիֆլիս կենտրոնով։

Աղուանքի սահմանները արաբական իշխանութեան օրօք ընդլայնուեցին Մեծ Հայքի Սիւնեաց աշխարհի (15,237 քառ. կլմ.) հաշուին։ Այսինքն՝ Առանի տարածքը հաւասարուեց 87,441 քառ. կլմ.՝ նախկին իրանական նոյնանուն մարզպանութեան 72,204 քառ. կլմ. տարածքի փոխարէն, որն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի Արցախի եւ Ուտիք աշխարհները, մէկ էլ Փայտակարան աշխարհի Հրաքոտ-Պերոժ գաւառը։ Վիրքի սահմաններն ընդլայնուել էին դեռ Է. դարի վերջին լազական Էգր(իսի) շրջանի (1976 քառ. կլմ.) հաշուին։ Այսինքն՝ Զուրգանի տարածքը հաւասարուեց 38,988 քառ. կլմ.՝ նախկին իրանական Վրաց մարզպանութեան (Վարջանի) 37,012 քառ. կլմ. տարածքի փոխարէն, որն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը³։

Արմինիյայի ու նրա երեք վարչական միաւորների բնակչութեան մօտաւոր թուաքանակը վերականգնելու համար հետազօտողին հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել արաբական իշխանութիւնների կողմից պաշտօնապէս հաստատուած հարկային դրոյքաչափերին։ Մահմեդական իրաւունքը՝ շարիաթը (شرعية), ընդունում էր պետական հարկերի հինգ տեսակ, որոնցից միայն երկուսը՝ հողահարկն (خراج, *խարաջ*) ու այլադաւան բնակչութիւնից գանձուող գլխահարկը (جزيه, *ջիզիա*) լայն կիրառում գտան մեզ հետաքրքրող Արմինիյայում⁴։

Ումայեան Հարստութեան (661-750) առաջին խալիֆների օրօք հարկերը արդէն գանձուում էին դրամական կանխիկ ձեւով, սակայն բնահարկը գերակշռողն էր։ Բացի այդ, հողահարկն ու գլխահարկը երկու կարեւորագոյն պետական հարկերը, իրարից չէին առանձնացուում. դի-

տարկում էին որպես միացեալ պետական տուրք, որը ենթակայ էր գանձման՝ խալիֆայութեան բացառապէս այլադաւան բնակչութիւնից⁵: Սակայն, երբ Մեծ Հայքի, Վիրքի ու Աղուանքի նուաճուած տարածքներից Ումայեան իշխանութիւնները վերջնականապէս ձեւաորեցին միացեալ Արմինիյա նահանգը, Արաբական գերտէրութիւնում արդէն տեղի էին ունեցել ‘Աբդ Ալ-Մալիք խալիֆայի (685-705) յայտնի բարեփոխումները, որոնք ընդգրկեցին նաեւ հարկային դաշտը⁶:

Այսուհետեւ ինչպէս հետեւում է Ասորի Յակոբիկեան Եկեղեցու կաթողիկոս-պատրիարք Դիոնիսիոս Ա. Թէլ-Մահարցուն (817-845) սխալմամբ վերագրուող *Ժամանակագրութիւնի*ց, *ջիզհան* վերջնականապէս տարանջատուեց *խարաջի*ց, եւ միայն դա պահպանեց այլադաւան բնակչութիւնից գանձուող պետական տուրքի կարգավիճակը⁷:

Արաբագիր իրաւագէտ, խալիֆայութեան գերագոյն դատաւոր Աբու Եուսուֆի (731-798) *كتاب الخراج* (Հողահարկի մասին գրք)ից հետեւում է, որ *ջիզհան* գանձում էր տարին մէկ անգամ բոլոր այլադաւաններից, բացառութեամբ կանանց, երեխաներից ու ծերերից: Ոչ-մահմեդականներից այսպիսի հարկային անձեռնմխելիութիւնից օգտւում էին նաեւ հոգեւորականները, աղքատ ու հաշմանդամ տղամարդիկ, որոնք զրկուած էին սեփական եկամուտի աղբիւրից եւ գոյատեւում էին՝ զբաղուելով մուրացկանութեամբ⁸: Այնպէս որ հարկման ենթակայ էին միայն աշխատունակ, աշխատանքով ու եկամուտով ապահովուած տղամարդիկ, իսկ հարկային դրոյքաչափը այդպիսի հարկատուի համար կախուած էր նրա դրամական վիճակից, աւելի ճիշտ՝ եկամուտից: Դրա վառ ապացոյցն է հեղինակաւոր իրաւագէտի հետեւեալ սահմանումը. «...*արհեստաւորներից ու առեւտրականներից ըստ նրանց արհեստի կամ առեւտրի կը գանձուի 48 դիրհէմ հարուստներից եւ 24 դիրհէմ՝ միջին կարողութեան տէր մարդկանցից: [Հետեւաբար] ում որ արհեստը հնարաւորութիւն է տալիս վճարել 48 դիրհէմ, ապա նրանից պէտք է գանձել հենց այդ գումարը, իսկ ով հնարաւորութիւն ունի միայն 24 դիրհէմ վճարել, ապա նրանից պէտք է գանձել հենց այդքան: Եւ, [վերջապէս] 12 դիրհէմ կը գանձուի ձեռքով աշխատող [գործաւորից]*»⁹:

Ժ. դարակէսի պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցին *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի* երկասիրութիւնում յայտնում է, թէ հայոց 174ի ձմռանը (այսինքն՝ 725-726ի ձմռանը) Արմինիյայում երկրորդ մարդահամարը անցկացուեց¹⁰: Միեւնոյն ժամանակ պէտք է խոստովանել, որ հաւանական է՝ մենք երբեւէ չենք կարողանալու վերականգնել Ումայեանների օրօք, Ը. դարի առաջին կէսին, Արմինիյայում հաւաքուող հարկային գումարների չափը, ինչպէս նաեւ նրա բնահարկի չափը: Բանն այն է, որ մեր ձեռքի տակ չկան այդ ժամանակաշրջանում անցկացուած երկու մարդահամարների պաշտօնական տուեալները:

Աւելին՝ արաբ աշխարհագիր Կուդամայի (մահ. 930/40ականներ) վկայությամբ, «դիւան ալ-խարաջ»ը (ديوان الخراج, հողահարկի՝ ֆինանսահարկային գործակալութեան իմաստով), միւս գործակալութիւնների հետ մէկտեղ հիջրայի 183ին (799/800) խոռովութիւնների հետեւանքով այրուել էր, իսկ 204ը (819/20) առաջին տարին է, երբ ֆինանսահարկային հաշուետուութիւնները խալիֆական դիւաններում պահպանուել են¹¹: Ուստի խալիֆայութեան առանձին վիլայէթների, այդ թւում Արմինիայի, պետական եկամուտների հաշուետուութիւններով բոլոր գրանցումները մինչեւ նշուած տարեթիւը անվերականգնելի են:

Փոխարէնը, սակայն, մեր ձեռքի տակ հարկերի չափերին վերաբերող շատ նիւթեր կան, որոնք առաջին Աբբասեանների (750-1258) կառավարման ժամանակաշրջանով են թուագրուում: Դրանք թոյլ են տալիս պնդել, թէ երբ այս արքայատոհմը 750ին հաստատուեց խալիֆայութիւնում, Արմինիայում հարկային դրոյքաչափերի աճի միտում նկատուեց: Դրոյքաչափի աճը հասաւ իր գագաթնակէտին Հարուն Ալ-Ռաշիդ խալիֆայի (786-809) օրօք: Դրա վառ վկայութիւնն է նրա իշխանութեան տարիներին Արմինիայից գանձուող բնահարկի ու տուրքերի ամբողջական ցուցակը: Այն պահպանուել է արաբ պատմիչ Ալ-Ջահիզի (մահ. 942ին) كتاب الوزراء والكتّاب (Վեզիրների ու գրողների մասին գիրք)ում¹²:

Ալ-Ջահիզի հարկացուցակում յատուկ ուշադրութեան է արժանի պետական երկու հարկատեսակների յստակ նշուած հանրագումարը՝ «...13 հազ. հազ. (այսինքն՝ միլիոն - Ա.Շ.) դիրհէմ...»: Իրանցի պատմահօր՝ Ալ-Տաբարիի (838-923) վկայութեամբ, Հարուն Ալ-Ռաշիդի օրօք համամահմեդական կայսրութեան պետական եկամուտների ընդհանուր ծաւալը տարեկան հասնում էր «530,312 հազար դիրհէմ»ի¹³: Ստացւում է, որ Արմինիյա նահանգը այդ տարիներին ապահովում էր խալիֆայութեան գանձարան հարկային մուտքագրումների գրեթէ 2,5%-ը:

Արեւելագիտութիւնում յայտնի է այդ հեղինակաւոր Աբբասեան գահակալի օրօք ո՛չ միայն խալիֆայութեան պետական եկամուտների ընդհանուր ծաւալը, այլեւ գերտէրութեան բնակչութեան մօտաւոր թուաքանակը, որը տատանւում էր 70-80 միլիոն մարդու սահմաններում¹⁴:

Արմինիայի, որտեղ բնակչութեան ճնշող հատուածը ի տարբերութիւն խալիֆայութեան միւս բոլոր նահանգների չնայած կենտրոնական իշխանութիւնների ջանքերին շարունակում էր դաւանել ոչ-մահմեդական կրօնը¹⁵, ամբողջ ջիզիան Հարուն Ալ-Ռաշիդի օրօք պէտք է տարեկան կազմէր մօտ 9,000,000: Բանն այն է, որ, ըստ մէկ այլ արաբագիր աշխարհագրական գրականութեան հիմնադիր Իբն Խուրդաձբիի (մօտ. 820-912/3) كتاب المسالك والممالك (Ճանապարհների ու թագաւորութիւնների գրք)ին Արմինիայի խարաջը կազմում էր «4000 հազ. Դիրհէմ»¹⁶:

Ալ-Տաբարին պնդում է, թե *ջիզհան* Արմինիայում նրա նուաճման սկզբնական շրջանում կազմում էր մեկ դինար իւրաքանչիւր ընտանիքից¹⁷: Եւս մեկ արաբագիր պատմիչի՝ Ալ-Բալաձուրիի (մահ. 892ին) *كتاب فتوح البلدان* (Երկրների նուաճումների գիրք)ի «Արմինիայի նուաճումը» գլխում յատուկ նշուած է. «*գլխահարկի չափը փոքրացնելու պատրուակով դուք՝ [հարկատուներդ] չէք կարող մի քանի ընտանիքներ միաւորել, ինչպէս եւ մենք՝ [հարկահաւաքներս] չենք կարող դրա չափը աւելացնելու պատրուակով մասնատել դրանք*»¹⁸:

Միեւնոյն ժամանակ Կեդծ Դիոնիսիոս Թէլ-Մահարցու վերոյիշեալ հատուածից իմացանք, որ Արդ Ալ-Մալիքի բարեփոխումներից յետոյ արաբական իշխանութիւնները սկսեցին *ջիզհան* գանձել գլխից, «*մինչդեռ արքաներն տուրքերը հողից էին գանձում, այլ ո՛չ թէ գլխից...*»: Եթէ այդ *ջիզհան* այլադասանների շրջանակում, ինչպէս որ Աբու Եուսուֆն էր պնդում, վճարում էին միայն աշխատունակ տղամարդիկ 48ից մինչեւ 12 դիրհէմի սահմաններում, որը, կոպիտ հաշուարկով նոյն մեկ դինարն էր, ապա ստացում է, որ նրա դրոյքաչափը Աբբասեանների օրօք չվերանայուէր:

Առողջ հասարակութիւնում, ինչպէս յայտնի է, աշխատունակ, այն է՝ 15-60 տարեկան, մարդկանց տարիքային խումբը միջինը պէտք է որ կազմի 67%, իսկ դրա տղամարդկանց հատուածը, համապատասխանաբար՝ մօտ 33,5% կամ էլ բնակչութեան ընդհանուր թուի 1/3րդը: Հաշուի առնելով, որ *ջիզհան* (9,000,000 դիրհէմ) հիմնականում քրիստոնէանէ-րով բնակեցուած Արմինիայից հաւաքում էր իւրաքանչիւր գործունակ տղամարդուց 1 դինարի (=20 դիրհէմ) չափով, նրանց թիւը նահանգում ստացում է 450,000: Ուստի, Արմինիայի բնակչութեան ընդհանուր թուաքանակը, առնուազն նրա գերակշռող քրիստոնէայ մեծամասնութեան, Հարուն Ալ-Ռաշիդի օրօք կարող էր հասնել մինչեւ 1,500,000 մարդու: Այս թուաքանակի մէջ մտնում էին նաեւ հոգեւորականները, հաշմանդամներն ու գործազուրկները, ովքեր, ինչպէս յիշեցինք, օգտւում էին հարկային անձեռնմխելիութիւնից: Այս թիւը կազմում է Հարուն Ալ-Ռաշիդի օրօք Արաբական Խալիֆայութեան ընդհանուր բնակչութեան մօտ 2%ը:

Մեզ մնում է որոշել Արմինիայի բոլոր երեք վարչական միաւորների բնակչութեան մօտաւոր թուաքանակը: Դա հնարաւոր է դառնում 886ին Արմինիա Նահանգի իրաւաբանական վերացումից յետոյ նրա տարածքում կազմաւորուած հարկուող ենթակաների ու կառավարիչների ամբողջական ցուցակի շնորհիւ¹⁹:

Այդ հարկացուցակը, գումարների նշումներով, հիջրայի 344 (955/6)ի դրութեամբ պահպանուել է արաբ աշխարհագիր Իբն Հաուկալի *كتاب المسالك والممالك* (Հանապարհների ու թագաւորութիւնների գրք)ում: Հեղինակը

հենց այդ տարիներին անձամբ ճանապարհորդում էր Հայկական Լեռնաշխարհի ու Հարաւային Կովկասի նորաստեղծ պետութիւններով²⁰: Ահա այդ հարկացուցակը.-

- 1) Շարունշահերի/Շիրունշահերի Թագաւորութիւն (ամիրայութիւն)՝ 1,000,000 դիրհէմ.
- 2) Շաքքի (Շաքի/Շաքէ), այն է՝ Աղունից Բագրատունիների Թագաւորութիւնը ըստ կողմերի համաձայնութեան.
- 3) Առ-Ռուբ՝ (Փառիսոս²¹)՝ 300,000 դիրհէմ + ընծաներ (հաւանաբար՝ 50,000 դիրհէմի չափով).
- 4) Ջուրզ(ան), այն է՝ Վրաց Բագրատունիների Թագաւորութիւնը՝ 200,000 դիրհէմ.
- 5) Վայձուր (Վայոց Ձոր)՝ 50,000 դինար (հաւանական է, սակայն, դիրհէմ²²) + ընծաներ (հաւանաբար՝ 50,000 դիրհէմի չափով).
- 6) Ալ-Ջայդան (Խայզան)՝ 400,000 դիրհէմ + 300,000 դիրհէմի (միանուագ) տուգանք.
- 7) Բանու Ալ-Դայրանի (/Գրիգոր-/Դերենիկ /Արծրունու/ որդիներ), այն է՝ Վասպուրականի Թագաւորութիւնը՝ 100,000 դիրհէմ.
- 8) Բանու Սանբաթ (Սմբատ Ա.ի որդիներ) «Ներքին Արմինիայից» (աւելի ճիշտ «Ներքին Հայքից»)²³, այն է՝ Հայ Բագրատունիների Թագաւորութիւնը՝ 2,000,000 դիրհէմ, որից միանուագ զեղջում էր 200,000.
- 9) Խաջին (Խաչէն)՝ 100,000 դիրհէմ + 50,000 դիրհէմի ընծաներ:

Առանց միանուագ արտօնութիւնների ու տուգանքային պատժամիջոցների, ընդհանուր գումարը ստացւում է 4,150,000 դիրհէմ + ընծաներ (հաւանաբար՝ 150,000 դիրհէմի) + Շաքի/Շաքէի կառավարիչի հետ համաձայնեցրած որոշ գումար, որը, ենթադրաբար, կազմում էր 100,000 դիրհէմ:

Իբն Հաուկալի հարկացուցակի գիտական արժէքը նաեւ այն է որ թոյլ է տալիս որոշել Արմինիյա Ա.ի (պայմանական Հայքի, որն աշխարհագրի մօտ «Ներքին Արմինիյա» էր կոչւում), Արմինիյա Բ.ի (Առանի) ու Արմինիյա Գ.ի (Ջուրզանի) մօտաւոր մասնաբաժինները Արմինիյա Նահանգի պետական հարկերի ընդհանուր ծաւալում, եւ, համապատասխանաբար, նրանց մօտաւոր մասնաբաժինները բնակչութեան ընդհանուր թուաքանակի ծաւալում: Գումարելով այն երկու գումարները, որոնք մուծում էին արաբական իշխանութեան պայմաններում Արմինիյա Ա.ն կազմող, այն է այդպէս կոչուած «Ներքին Արմինիյա» (առանց տրամադրուելիք նրան միանուագ արտօնութեան) ու Վասպուրական, տարածքների կառավարիչները, մենք ստանում ենք 2,100,000 դիրհէմ, ինչը կազմում է Արմինիյայի պետական հարկերի ընդհանուր ծաւալի մօտ կէսը: Հետեւաբար, Արմինիյա Ա.ի մասնաբաժինը ամբողջ Արմինիյայի

բնակչության ծաւալում նոյնպէս կարող էր կազմել կէսը, ինչը հաւասար էր շուրջ 750,000 մարդու: Արմինիյա Գ.ի, այն է Ջուրզանի, կառավարիչը մուծում էր 200,000 դիրհէմ, ինչը կազմում էր Արմինիյայի պետական հարկերի ընդհանուր ծաւալի մօտ 1/20րդը: Հետեւաբար, Ջուրզանի մասնաբաժինը ամբողջ Արմինիյայի բնակչության ծաւալում նոյնպէս կարող էր կազմել 1/20րդը, ինչը հաւասար էր ոչ աւելի քան 100,000 մարդու: Արմինիյա Նահանգի մէկուկէս միլիոնանոց բնակչության մնացած 650,000 պէտք է բնակուէին Արմինիյա Բ.ում, այսինքն՝ Առանում:

Չի բացառուում, որ Արմինիյայի երեք վարչական միաւորների բնակչության թուաքանակի այսպիսի յարաբերակցութիւնը սոյն նահանգի գոյութեան ողջ ընթացքում, այդ թւում Հարուն Ալ-Ռաշիդ խալիֆայի գահակալման տարիներին, եղել է անփոփոխ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Այս հետազոտութիւնը կարելի դարձաւ Սանկտ Պետերբուրգի Համալսարանի տրամադրած դրամաշնորհով, որը կրում է 5.38.283.2014 համարը:
- ² Մանրամասն տե՛ս՝ Arsen Shahinyan, “Sistema Administrativnogo Deleniya I Oopravleniya Arabskogo Khalifata V Armenii I Arminiya (Արաբական Խալիֆայութեան վարչական բաժանման եւ կառավարման համակարգը Հայաստանում եւ Արմինիյայում), *Vestnik Moskovskogo Ooniversiteta, ser. 13, Vostokovedenie*, 2008, № 3, էջ 68-85. նաեւ՝ Արսէն Շահինեան, «Արմինիյա Արաբական Նահանգի Սահմաններն Ու Վարչատարածքային Բաժանումը Ըստ Արաբագիր Սկզբնաղբիւրների», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Լ.*, Պէյրութ, 2010, էջ 319-328:
- ³ Առանի ու Վարջանի մարզպանութիւնների տարածքներն ու մակերեսները տե՛ս՝ Սուրէն Երեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII Դարի Հայկական Քարտէզի Վերակազմութեան Ժամանակակից Քարտեզագրական Հիմքի Վրայ)*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Պատմութեան Ինստ., 1963, յաւելում Բ, էջ 119-120:
- ⁴ Պետական միւս հարկատեսակներն էին՝ հողահարկի եւս մի տեսակ, սակայն արտօնեալ պայմաններով, *տասանորդը* (عشر), որը կիրառուում էր հիմնականում Արաբիայում, *զաքաթը* (زكاة, բառացիօրէն՝ ողորմութիւն) եւ *խումասն* (خمس, բառացիօրէն՝ հնգամաս): Եթէ վերջինիս կիրառումը Արմինիյայում հնարաւոր էր միայն հակակառավարական զինուած ելոյթների արդիւնքում, քանի որ դա այն աւարի հնգամասն էր կազմում, որը մահմեդականները բռնագրաւում էին «անհաւատներ»ից՝ սրբազան պատերազմի (جهاد) ժամանակ, ապա *զաքաթը* գանձում էր բացառապէս մահմեդական բնակչութիւնից (տե՛ս՝ Ilya Petrushevskiy, *Islam V Irane V VII-XV vv.* (Իսլամը Իրանում Է.-ԺԵ. դարերում): Kurs Lektsiy, 2-e izd. Sankt-Peterburg, Izd-vo Sankt-Petersburgskogo universiteta, 2007, էջ 173-174), որոնց թիւը Արմինիյայում մեծամասնութիւն երբեք չի կազմել:
- ⁵ Նոյն:

- ⁶ Հարկային բարեփոխումների մասին տե՛ս՝ August Müller, *Istoriya Islama* (Per. s. Nem. A. Müllera, Իսլամի պատմություն, թարգ. գերմաներենից Ա. Միլլեր), I. 2-e izd., Moskva, ООО «Izd-vo Astrel»: ООО «Izd-vo ACT», 2004, էջ 558-559. նաև՝ Philip Hitti, *History of the Arabs, from the Earliest Times to the Present*, 7th ed., London, Macmillan, 1960, էջ 218-220. նաև՝ Գեորգ Աստարճեան, *Ընդարձակ, Ընդհանուր Արաբական Պատմություն (2500 Ն.Ք.-1918)*, Պեյրուք, Տպ. «Սեւան», 1961, էջ 185-187. նաև՝ Oleg Bolshakov, *Istoria Khalifata* (Խալիֆայության պատմություն), I-III, Moskva, Izdatelkaia firma “Vostochnaia literatura” RAN, 1989-1998, էջ 280-281:
- ⁷ *Ժամանակագրությունում սելեկեան 1003 (691/2)ի տակ կարդում ենք. «Աբդ Էլ-Մալիքը կատարեց փոփոխություն, այսինքն՝ հարկ դրեց... Նա հաստատեց մի խիստ օրենք, որի համաձայն [հպատակներից] ամեն ոք պետք է վերադառնար իր երկիր, իր ծննդավայր՝ հաշուառելու այնտեղ իր ու իր հօր անունը, իր խաղողի ու ձիթապտուղի այգիները, իր գոյքն ու իր որդիներին եւ այն ամենն, ինչ իրեն էր պատկանում: Ահա այսպես ծնունդ առաւ գլխահարկը... Մինչդեռ արքաներն տուրքերը հողից էին գանձում, այլ ոչ թէ գլխից... Դա առաջին մարդահամարն էր՝ արաբների կողմից անցկացրած»* (*Chronique de Denys de Tell-Mahré*, publié et trad. par J. Chabot, Paris, Librairie Emile Bouillon, Editeur 67, 1895, էջ 10-11, 10):
- ⁸ ١٨٨٤ \ ١٣٠٢ - أبو يوسف، كتاب الخراج، بولاق، A.D, էջ 70:
- ⁹ Նոյն, էջ 69:
- ¹⁰ Մկրտիչ Էմին, *Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, Մոսկուա, Տպ. Լազարեան Ճեմարանի Արեւելեան Լեզուաց, 1860, էջ 258:
- ¹¹ Դրա մասին տե՛ս՝ المكتبة الجغرافية العربية - Biblioteca Geographorum Arabicorum (BGA), ed. M. de Goeje, VI (*Excerpta e Kitab Al-Kharadj Auctore Kodama Ibn Djafar*), Lugduni Batavorum, 1889, էջ 236: Հմմտ. նաև մէկ այլ արաբագիր գիտնական, Ալ-Եա-կուբիի (մահ. 897ին) տեղեկությունների հետ المكتبة الجغرافية العربية - BGA, ed. M. de Goeje, VII (*Kitab Al-Boldan Auctore Ahmed Ibn Abi Jakub Ibn Wadhih Al-Kitab Al-Jaqubi*), Lugduni Batavorum, 1892, էջ 272:
- ¹² «...13 հազ. հազ. (այսինքն՝ միլիոն - Ա.Շ.) դիրհեմ, մահֆուրա գորգեր՝ 20 հատ, գունազարդ գործուածքեղէն՝ 580 կտոր, աղած մշակուած ձուկ (*աս-սուրմահի* - Ա.Շ.)՝ 10 հազ. ռաթլ, տառէխ՝ 10 հազ. ռաթլ, բազէներ՝ 30 հատ, ջորիներ՝ 200 հատ» (١٩٣٨ - الجهمشيارى، كتاب الوزراء والكتّاب، تحقيق مصطفى السقا وآخرين. القاهرة، مطبعة الباي الحلي، ١٩٣٨) - *Ալ-Ջահ-շիարի*, Վեզիրների ու գրողների մասին գիրք, հրատ. Մուստաֆա Ալ-Մալա, Գահիրէ, Տպ. «Ալ-Բաբի Ալ-Հալաբի», 1938, էջ 287):
- ¹³ تاريخ الرسل والملوك لابي جعفر محمد ابن جرير الطبري - *Annales Quos Scriptis Abu Djafar Mohammed Ibn Djarir At-Tabari*, cum aliis ed. M. de Goeje, series I-III, Lugduni Batavorum, 1879-1901, III, էջ 764:
- ¹⁴ Տե՛ս՝ *Istoriya Vostoka V Shesti Tomakh* (Արեւելքի պատմություն), T. II: *Vostok V Srednie Veka* (Արեւելքը միջին դարերում), Մոսկուա, Izdatelkaia firma “Vostochnaia literatura” RAN, 1995, էջ 122:

- ¹⁵ Դրա մասին մանրամասն տե՛ս՝ Արսէն Շահինեան, «Արաբական Խալիֆայութեան Ազգային (Միգրացիոն) Եւ Կրօնական Քաղաքականութիւնը Հայաստանում Եւ Արմինիայում», *Էջմիածին*, 2007, Ժ., էջ 24-38. նաեւ՝ Arsen Shahinyan, “Formirovanie Novoy Etnicheskoy I Konfessionalnoy Karty Armyanskogo I Ujno-Kavkazskogo Nagoriy Pri Arabakh” (Արաբների օրօք Հայկական եւ Հարաւ-Առկասեան լեռնաշխարհների նոր էթնիկ ու դաւանանքային քարտեզի ձեւաւորումը), *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Ooniversiteta, ser. 2, Istoriya*, 2012, vip. 2, էջ 57-64:
- ¹⁶ St`u` المكتبة الجغرافية العربية - BGA, ed. M. de Goeje, VI (*Liber Viarum et Regnorum, Auctore Ibn Khordadbeh*), Lugduni Batavorum, 1889, էջ 124:
- ¹⁷ *At-Tabari*, III, էջ 2506 եւ 2670:
- ¹⁸ كتاب فتوح البلدان تأليف الإمام أبي العباس أحمد بن يحيى البلاذري - *Liber Expugnationis Regionum Auctore Imamo Ahmed Ibn Jahja Ibn Djabir Al-Beladsori*, ed. M. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866, էջ 201:
- ¹⁹ 886ին Արաբական Խալիֆայութիւնը պաշտօնապէս ճանաչեց Բագրատունիների Մեծ Հայքի Թագաւորութիւնը: Վրաց եւ Աղուանից Բագրատունիները վերականգնեցին նաեւ Վիրքի ու Աղուանքի պետականութիւնները (Արսէն Շահինեան, «Հայոց Վերջին Կայսրութեան Ծնունդը Արաբական Գերիշխանութեան Պայմաններում», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. I.Բ., Պէրյուր, 2012, էջ 165-183. նաեւ՝ Arsen Shahinyan, “Genezis Derjavy Armyanskikh Bagratidov V Oosloviyakh Arabskoy Vlasti (Արաբական գերիշխանութեան պայմաններում Հայ Բագրատունիների գերտէրութեան ձեւաւորումը), *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Ooniversiteta, ser. 2, Istoriya*, 2013, vip. 1, էջ 66-76):
- ²⁰ St`u` المكتبة الجغرافية العربية - BGA, ed. M. de Goeje, II (*Viae Et Regna, Auctore Ibn Hauqal*), Lugduni Batavorum, 1873, էջ 254-55:
- ²¹ الزبج (Ալ-Ռուբ) տեղանունը նոյնացնել չի յաջողւում: Միեւնոյն ժամանակ Իբն Հաուկալը յիշատակում է նրա կառավարիչին՝ Սանհարիբ Իբն Սաւադա անունով: Ըստ յայտնի բրիտանցի կովկասագէտ Մինորսկոյ՝ սա Փառիստսի արքայ Յովհաննէս Սենեքերիմն է (958-1003) (Vladimir Minorsky, “Caucasica IV (II. The Caucasian Vassals of Marzuban in 344/955)”, *Bulletin of the School of Oriental (& African) Studies*, University of London, 1953, vol. 15, part 3, էջ 522-523):
- ²² Համեմատելով յարակից ենթակաների համար հաստատուած հարկաչափերը՝ մենք համոզուած ենք, որ խօսքն այստեղ 50,000 դիրհէմի մասին է:
- ²³ Արաբերէն բնագրում գրուած է. «أرمينية الداخلية»: Իբն Հաուկալը նրա խոշորագոյն քաղաքների շարքում նշում է Դաբիլը (Դուին), Նաշաւանը (Նախճաւան) ու Կալիկալան (Կարին) (*BGA*, p. II, էջ 245):

AN ESTIMATION OF THE POPULATION FIGURES OF THE
WILAYAT OF ARMINIYA AND ITS ADMINISTRATIVE UNITS
(SUMMARY)

ARSEN K. SHAHINYAN
a_shaginyan@mail.ru

In this article the author tries to estimate the population figures in the lands of the Armenian Highlands and the Southern Caucasus, which were administratively united by the Arab Caliphate under the name *Wilayat of Arminiya* in the 8th and 9th centuries.

The author notes that from among the five basic taxes of the Caliphate only two were widely applied in Arminiya: the *Kharaj* and the *Jizya*, of which eventually only the *Jizya* tax prevailed. The author explains that *Wilayat of Arminiya* consisted of three parts: Arminiya I (Greater Armenia proper with certain exclusions), Arminiya II (Arran, i.e. Albania) and Arminiya III (Jurzan, i.e. Eastern Georgia).

The first census in the Caliphate was conducted in 725-726, but a historian of the time confirms that the documents of what was considered to be the finance office of the Caliphate were burnt to ashes in 799-800. Accordingly, the author finds it almost impossible to reconstruct the taxing data of the 8th century Caliphate.

The author, notes, however, that the 819-820 Caliphate tax accounts have been preserved, and this enable researchers to reconstruct the taxing data of the Caliphate in *Wilayat Arminiya*.

Based on various hints and information collected from several historians and geographers of the 9th and 10th centuries, including Abu Yusuf, Al-Baladzuri, Ibn Hawkal, Al-Jahšīiari, Ibn Khurdadzbih, Al-Kudama, Al-Tabari and Al-Jaqubi, the author reconstructs the Caliphate taxing system of the Christian areas in *Wilayat Arminiya* and argues that it was a stable and almost constant system. Finally, the author delves into a reconstruction of the amount taxed from *Wilayat Arminiya* and, by calculating the amount of taxes collected from each capable working male, he estimates that *Wilayat Arminiya* had a population of around 1.5 million. Of these, Arminiya I had about 750,000 inhabitants, Arminiya II about 650,000 and Arminiya III about 100,000.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ
ՉԷԽՈՍԼՈՎԱԿԻԱ (1918-1920).
ԵՐԿՈՒ ՆՈՐԱՆԿԱԽ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՊԵՐԸ**

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

artsvi@yahoo.com

1918ին Եւրոպայի քարտէզին յայտնուեց մի նոր պետութիւն՝ Չէխոսլովակիան: Նոյն թուականին հռչակուեց նաեւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Պատահական չէ, որ երկու նորանկախ հանրապետութիւնները որոշ չափով հետաքրքրուել են մէկը միւսով, որն արտայայտուել է միջպետական յարաբերութիւններ հաստատելու փորձերով:

Հայերն առաջիններից են արձագանգել Չէխոսլովակիայի անկախութեանը՝ մամուլում¹ եւ առանձին մարմինների կողմից: 1918ի Սեպտեմբերին, Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութիւնը Դաշնակից պետութիւնների կողմից Չէխոսլովակիայի ճանաչման առթիւ հետեւեալ շնորհաւորական հեռագիրն է ուղարկել նրա ժամանակաւոր կառավարութեանը.

«Սեպտ. 13, 1918

Չէխո-Սլովաքներու Ազգային Խորհուրդին,

717, 14 փողոց, Ուաշինկթըն,

Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութիւնը իր սրտագին շնորհաւորութիւնները կը յղէ ձեզի ձեր քաջարի ազգին անկախութեան իրաւունքին ճանաչման առթիւ, եւ կը մաղթէ, որ ձեր ազնիւ ճիգերը յաջողութեամբ պսակուին մեր մեծ Դաշնակիցներու բանակներու գործակցութեամբ»²:

Ի պատասխան, Միութիւնը Չէխոսլովակ ժամանակաւոր կառավարութեան վարչապետ, չէխ ազգային պայքարի եւ անկախութեան մեծ ռահվիրայ Տոմաշ Գարրիգ Մասարիկից (1850-1937) ստացել է հետեւեալ նամակը.

«Հոկ. 16, 1918

Հայ Ազգ. Միութիւն Ամերիկայի,

Հաճեցէք ընդունիլ մի սրտագին շնորհակալութիւնները ձեր շնորհաւորական հեռագրին համար: Մեր Ազգային բաղձանքներու յաջողութիւնը պիտի նշանակէ բոլոր փոքր եւ հարստահարուած ազգերու Դատին յաջողութիւնը: Ձեր տառապեալ ազգին ազատութեան եւ միացման համար կը տաճենք ամենանկեղծ մաղթանքները:

Ձերդ ամենայն անկեղծութեամբ

Թ. Ս. ՄԱՍՍԱԼԻՔ (sic)»³:

Չէխոսլովակիայի անկախութեան տիրանալուց յետոյ տարբեր երկրների հայեր սկսել են համեմատութիւններ կատարել այդ երկրի եւ հայութեան միջեւ⁴: «Չէխերը Աւստրիոյ Հայերն են,- գրել է Վիեննայում հաստատուած մտաւորական Զենոբ Սուրէնեանը:- *Դարերու շրջանին մէջ մեզի նման կաշկանդուած ժողովուրդ մը՝ տոկուն եւ գործունէայ, գեղարուեստասէր եւ շինարար, քաղաքակրթութեան ամենաբարձր ոլորտներուն հասած մարդիկ հասցուցած ազգ մը՝ որ տիեզերական պատերազմին ամբողջ տեւողութեան միջոցին չկորսնցուց բնաւ իր հաւատքը՝ իր անկախութեան ապահովումի մասին: Վեց միլիոն հաշուող այս ժողովուրդը, ճիշդ է, Քիւրտ աշիրէթներու հարստահարութիւններ չի ձանձցաւ, բայց Աւստրիական բռնակալութիւնը Տաճիկ ընժիմէն շատ ալ չէր տարբերեր (վերջին կարծիքն, անշուշտ, վիճելի է - Ա.Բ.)»:*

Եւ ապա՝ «Մենք՝ Հայերս, քիչ ատենէն պիտի կոչուինք անկախ ազգերու ընտանիքին մէկ անդամը ըլլալու: Անմոռանալի Վարուժան կը գրէր տասը տարի առաջ. Հայը պիտի ապրի ժողովուրդներու սիրագոյ շղթային մէկ ոսկի օղակն ըլլալու համար: Հպարտ փափաք, փաղաքշական իդէա: Բայց ո՞ր գտնել մեր Մագարիքները...»⁵:

Սոյն համեմատութիւնն, անշուշտ, դիպուկ չէ, եւ ցեղասպանուած հայ ժողովուրդն ի վիճակի չէր Մասարիկներ ունենալ, ուստի եւ նրա ձեռք բերած անկախութիւնը նոյնպէս եղաւ չափազանց կարճատեւ: Սակայն նորահռչակ Չէխոսլովակիան մշտապէս նրա համար եղաւ որպէս օրինակելի երկրի տիպար: Հայ մամուլը երբեմն ներկայացրել է այն եւ նրա ժողովրդին ներկայացնող յօդուածներ, այդ թւում՝ հայ հեղինակների: Այսպէս, 1921ին պոլսահայ մամուլում լոյս տեսած Յովհաննէս Յակոբեանի յօդուածը ներկայացրել է Չէխոսլովակիայի՝ որպէս անկախ երկիր եւ ազգ կազմաւորման կարեւոր իրողութիւնները (հողային հարցը, Ամերիկայից կազմակերպուած ներգաղթը, ճարտարարուեստական փորձարկումները, ազգային գաղափարը եւն.⁶): Երբեմն հայ յօդուածագիրները չափազանցութեան են հասել՝ պատեհ թէ անպատեհ առիթներով զուգահեռներ անցկացնելով հայերի եւ չէխոսլովակների միջեւ: Նիւ Եորքի *Երիտասարդ Հայաստան* պարբերաթերթում նրա խմբագիր Ստեփան Մապահ-Գիւլեանը անդրադառնալով հայերի եւ չէխոսլովակների քաղաքական պայմաններին՝ կատարել է ուշագրաւ ընդհանրացումներ. «Չէխո-Սլովակների պաշտպան պետական շրջանները եւ հրապարակագիրները, այդ քաջ եւ արժանաւոր ազգի անկախութեան տեսակէտից, իրենց գլխաւոր թեզերից մէկն էլ այն են արել, որ այս ազգը, որպէս ամբողջութիւն, պատերազմական դրութեան մէջ է գտնուած եղել տիրող կառավարութեան՝ Աւստրո-Հունգարիայի դէմ: Ու մի առ մի վերյիշում են ո՛չ միայն Չէխո-Սլովակների խաղաղած դերը

պատմութեան մէջ, նրանց մշակութային ազգ լինելը, այլեւ թէ ինչ դեր են կատարել ռազմադաշտերի զանազան ճակատներում՝ թէ՛ Արեւելեան եւ թէ՛ Արեւմտեան: Մրա հետ միասին չեն մոռանում արտացոլացնելու հոգեկան այն դժգոհ վիճակը, ապստամբելու ցանկութեան այն տրամադրութիւնը, որ այս բռնակա ունին Չէխո-Սլովակները իրենց մայր երկրի մէջ՝ ճնշողի լուծի տակ կքած: Եթէ մի ազգ կայ, որ դարերի ընթացքում պատերազմական վիճակի մէջ է գտնուել իր տիրապետողի դէմ՝ դա Հայ Ազգն է, իր ամբողջութեամբ: Իսկ մեր եւ Թուրքի միջեւ պատերազմական դրութիւն ստեղծուել է ոչ թէ այս պատերազմի ընթացքում, մասնաւանդ վերջին օրերում, ինչպէս որ Չէխո-Սլովակների փոխ-յարաբերութիւնն է եղել. այլ մերը գալիս է է՛լ աւելի հին թուականներից: Առ նուազն 32 տարի կայ, որ Հայ Ազգը ոչ թէ կրաւորական, մշակութային կռուի է բռնուել իր հարստահարող, կործանող Պետութեան-Ազգի դէմ, այլ ներգործական: ...Այս իրողութիւններն է, որ մեր բարեկամները բնաւ չեն մատնանշում, երբ համանման իրողութիւններ գովասանքով վեր են հանում Չէխո-Սլովակների կեանքից: Բոլոր նրանք, որոնք Չէխո-Սլովակների եւ Բւզո-Սլանների արդար Դատն են պաշտպանում, մեր լիակատար զնահատանքն ունեն եւ գտնում են ուղիղ թեզի վրայ: Բայց երբ հարցը դառնում է Հայերի, Հայկական Դատի վրայ, այդ թեզերը մէջտեղ չեն քաշում եւ ուժեղ կերպով պաշտպանում. եղածներն էլ ա՛յնքան անգոյն, երկչոտ միտումով են երեւան գալիս, որ լիակատարութեան դրոշմ չեն կրում իրենց վրայ»⁷:

Ուշագրաւ է, որ Չէխոսլովակիայի հետ զուգահեռներ կատարել են ոչ միայն հայերը, այլեւ օտարները: Այսպէս, ֆրանսիացի պատմաբան Ժաք Դը Մորգանը *Էնֆորմասիոն* թերթի 1918ի Հոկտեմբերի 30ի համարում հրատարակած «Հայաստանը պատերազմիկ եւ ինքնավար» յօդուածում պահանջել է, որ տէրութիւնները հայերին շնորհեն այն, ինչ շնորհեցին չէխոսլովակներին եւ հարաւսլացիներին⁸: Իսկ Լոնդոնի *Թայմ*ը, 1919ի Օգոստոսի 13ին խօսելով դաշնակից տէրութիւններին հայերի ցուցաբերած օգնութիւնների մասին, մասնաւորապէս նշել է. «*Բոլոր փաստարկները, որոնք կապում են Լեհաստանը, Չէխո-Սլովակիան եւ Մերքիան ապագայի հետ կապուած մեր քաղաքական յոյսերին, միեւնոյն չափով վերաբերում են նաեւ Հայաստանին*», նշելով նաեւ, որ ինչպէս Լեհաստանում եւ Չէխոսլովակիայում, այնպէս էլ Հայաստանում կարող են արդարացիօրէն մեղադրել դաշնակիցներին, որոնք, ԱՄՆի պէս, Հայկական Հարցի կարգաւորման մէջ ունեն պատասխանատուութեան իրենց բաժինը⁹:

Ի դէպ, վերոնշեալ Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութիւնը, ի դէմս իր պաշտօնաթերթ *Երիտասարդ Հայաստանի* խմբագիր Սապահ-Գիւլեանի,

նամակ է ստացել Ճապոնիայում բնակուող ազգային գործիչ, հրապարակախոս Դիանա Աբգարից, որտեղ նույնպես համեմատություններ կան չէխոսլովակների հետ: Աբգարը գրել է. «Պտուղն ծառից հասած կախ է, միայն Հայեր ձեռքեր ձգեն եւ վազեն. ինչո՞ւ չէք ձեռքեր ձգում եւ վազում, ինչո՞ւ ձեռքեր կցած նստած էք: Չէիներն իւրեանց ազատութիւն հռչակեցին Ամերիկայի մէջ եւ իւրեանց դրօշակն բացան՝ բայց Հայեր պարապ նստին, թէեւ ժամանակն շարժելու հասած է: Մինչեւ որ աստիճան պարապ նստիք. մի թէ Հայն իրաւունք չունի իր Ազատութեան, ինչպէս միւս ազգեր. մի թէ Հայաստան Հայի հարազատ Հայրենիքն չէ. ուրեմն ինչո՞ւ չէք Հայաստանի ազատութիւն պահանջում Ամերիկայի մէջ, ինչպէս որ Չէիներն արեցին: Պահանջեցէք Հայ Ազգի Ազատութիւնն եւ դրօշակն բացէք. այժմ հասեալ է ժամն, միք կորցնել աջողակ պատեհութիւնն»: Այս նամակին ի պատասխան խմբագիրը գրել է. «Ազնիւ Տիկին, Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութիւնը ներքին գործերով սաստիկ զբաղուած ըլլալով՝ ժամանակ չունի Հայաստանի Անկախութեան մասին մտածելու...: Չէիս-Սլաւները կրնային ընել, որովհետեւ, իրենց Ազգի Անկախութեան խնդրէն դուրս՝ ուրիշ զբաղում չունէին»¹⁰:

Այս ժամանակաշրջանին է վերաբերում մի ուշագրաւ ծրագիր հայ-չէխական հնարաւոր ռազմական գործակցութեան վերաբերեալ: 1918ի զարնանը հայ հանրային գործիչ Լիպարիտ Նազարեանցը¹¹, որը գնացել էր բանակցելու Ռուսաստանի ժամանակաւոր կառավարութեան հետ՝ բժիշկ Յակոբ Զաւրիւի¹² հետ, Մոսկուայում հանդիպել է պետական գործիչ Լեւ Տրոցկիին¹³: Վերջինիս Նազարեանցը յիշեցրել է հայերին օգնելու տուած խոստումի մասին: Տրոցկին առաջարկել է գործնական քայլերի մի ծրագիր ներկայացնել իրեն: Այդ ժամանակ չէխոսլովակների բանակը (շուրջ 45,000 մարդ) պատրաստուել է Ծայրագոյն Արեւելքից հայրենիք վերադառնալ: Բանակի վարչական մարմնի մէջ եղել է Նազարեանցին ծանօթ մի ուս, որը վարչապետ Ալեքսանդր Կերենսկիի օրօք պաշտօնավարել է Ռազմական Նախարարութիւնում: Ինչպէս գրել է Նազարեանցը, ինքը հարցրել է այդ ուս ծանօթին, թէ ո՞րն է չէխերի անմիջական նպատակը: «Տուն երթալ,- պատասխանեց,- բայց եթէ յարմար գործ մը լինի, կարող են եւ մնալ: Իսկ թիրաքերու դէմ կռուելու չե՞ն երթար: Ինչո՞ւ չէ. իրենց փափագն է՝ օգտակար լինել դաշնակիցներուն, կռուելով ընդհանուր թշնամիին դէմ: Ու քանի որ թիրաքերն ալ դաշնակիցներու թշնամիներն են, վստահ եմ, որ չէիս վարիչները չեն մերժեր ուղարկելու բանակը Կովկաս: Միայն թէ բոլշեւիկները չարգիլէին ու միջոց տային Կովկաս անցնելու: Իսկ եթէ Տրոցկին համաձայնի՝ Այն ատեն գործը եղած է: Պայմանաւորուեցանք, որ ան խօսի չէխերու հետ, իսկ եւ՝ Տրոցկիի: Փութացի վերջինիս մօտ ու հարցուցի, թէ ի՞նչ են

մտադիր անելու չէիներու նկատմամբ: Տուն կ'ուզեն երթալ,- ասաց,- բայց մեծ դժուարություններ կը պատճառեն մեզի: Բացատրեցի իրեն մեր ծրագիրը, ու Տրոցկի հաւանություն տուաւ: Ինչպէս գիտէք,- նկատեց ան,- ես կ'ուզէի, որ կովկասեան ճակատը պաշտպանուէր թիւրքերու դէմ, ու եթէ չէիներու միջոցով այդ յաջողութիւն, շատ գոհ կը լինեմ»¹⁴:

Տրոցկին, լինելով կողմնակից պատերազմի շարունակման, ըմբռնելով, որ այլեւս անհնար է պայքարել գերմանացիների դէմ ռուսական ճակատին վրայ, հաւանաբար ցանկացել է պահպանել գոնէ կովկասեան ճակատը, մանաւանդ որ այդ պիտի ազատէր բոլշեւիկներին չէիների պատճառած «մեծ դժուարություններից»: Մի քանի օր յետոյ Ազգային Խորհրդի հրահանգով Նազարեանցն ուղևորուել է Բերլին: Մէկ ամիս անց վերադառնալով իմացել է, որ չէիերն անցել են Վոլգայի շրջանը, եւ Տրոցկիի ակնարկած դժուարություններն արդէն սկիզբ են առել: Չէիական բանակի հայերին օգնութեան գալու ծրագիրը յօդս է ցնդել:

Պէտք է նաեւ յիշել, որ Չէխոսլովակիան առաջին երկիրն էր, որն իր տնտեսական ներկայացուցիչներին ուղարկել է Հայաստան՝ հետազօտելու տնտեսական գործակցութեան հնարաւորութիւնները: Նորանկախ Չէխոսլովակիան, լինելով արդիւնաբերական երկիր, միշտ որոնել է նոր եւ տնտեսապէս թոյլ ժողովուրդներ՝ նրանց հետ առևտրական յարաբերութիւններ մշակելու նպատակով: «Ցանկալի է,- գրել է չէխաբնակ մտաւորական Նշան Մարտիրոսեանը,- որ Հայաստանի եւ Չէխո-Սլօւաքեան հանրապետութիւնները կարելի եղածին չափ շուտ առևտրական եւ բարեկամական յարաբերութեան մէջ մտնեն եւ այս երկու երկիրներուն մէջ առևտրական գրասենեակներ բանալով՝ հաստատեն հաղորդակցութիւններ, որոնք կրնան թէ՛ Հայերուն եւ թէ՛ մեր Չէխո-Սլօւաք եղբայրներուն օգտակար ըլլալ: Դանուբ գետը, որ շատոնցէ ի վեր նաւարկելի է, արդէն միջազգայնացուած է, եւ Չէխո-Սլօւաքներն ալ իրաւունք ունին իրենց նաւերով մինչեւ Սեւ Ծով գալու Դանուբի ճանապարհով: Հետեւեալբար ապագային կարելիութիւնը եւ առիթը պիտի ունենանք անոնց հետ առևտրական կապակցութիւն հաստատելու»¹⁵:

Չէխոսլովակեան կառավարութեան ուշադրութիւնը Հայաստանի հանդէպ սկսուել է Կովկասում գտնուող չէխական տեսչութեան սպայ Ֆր. Իտիլիայի՝ 1920ի Փետրուարի 15ին Թիֆլիսից Չէխոսլովակիայի Արտգործնախարարութեանը յղած նամակից: Այնտեղ մասնաւորապէս նշուած է, որ Չէխոսլովակիայի կառավարութիւնը պէտք է ուշադրութիւն դարձնի Հայաստանի հետ դիւանագիտական եւ առևտրական յարաբերութիւնների հաստատման վրայ, քանի որ Հայաստանում կան իրենց երկրին անհրաժեշտ բնական հումքեր, ինչպէս նաեւ Հայաստանը կարելոր է որպէս Իրանի հետ տարանցիկ երկիր: Իտիլիայն առաջարկել է

Երեւանում բացել չէիսական դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն, որ լիազօր կը լինի նաեւ Բաքուի համար:

Պրահայում գործող Չէխոսլովակիայի Կենտրոնական Տնտեսական Յանձնաժողովը, որը տնտեսական մեծ ծրագրեր է մշակել գիւղատնտեսութեան եւ լեռնային արդիւնաբերութեան մէջ, 1920ի աշնանն իր լիազօր ներկայացուցիչներին ուղարկել է Հայաստան՝ տեղի դաշտն ուսումնասիրելու եւ հնարաւոր կապեր հաստատելու առաքելութեամբ: Այդ նպատակով նրանք 1920ի Սեպտեմբերին Հայաստան են գործուղել երկու չէխ պատուիրակներ՝ վերոյիշեալ յանձնաժողովի լիազօր, դրամատէր եւ առեւտրական Եարոսլաւ Կունին եւ իր տեղակալ Սլեզակին, որը մասնագիտութեամբ գիւղատնտես էր: Նրանց գալու նախօրէին Հայաստանի պաշտօնաբերք *Յառաջ* ծանուցել է. «*Երեւան է գալիս Չէխո-Սլովակիայի Հանրապետութեան առեւտրական պատուիրակութիւնը, որի նպատակն է տնտեսական յարաբերութիւն ստեղծել Հայաստանի հետ: Պէտք է ամեն կերպ ջանալ յարաբերութիւն ունենալ Չէխո-Սլովակիայի հետ, որը նոյնպէս Հայաստանի նման նոր է կազմակերպուի եւ իբրեւ նոր ազատագրած երկիր, իր շատ զօքերով նման է Հայաստանին: Չէխո-Սլովակիայի պատուիրակութիւնը առաջարկութիւն է բերում ոչ միայն առեւտրական յարաբերութիւններ ստեղծելու նկատմամբ, այլ եւ պատրաստականութիւն է յայտնում տալ Հայաստանին գործարանային կեանքի մասնագէտներ, նպաստել գործարանային կեանքի զարգացման եւ նոյնիսկ հիմնել Հայաստանում մի Չէխո-Սլովակեան գաղութ, երկրի տնտեսական ուժերը զարգացնելու համար: Չէխո-Սլովակները նպատակ ունեն յարաբերութիւնների մէջ հնարաւոր չափով խուսափել սպեկուլեատիւ էլէմէնտներից*»¹⁶:

Կունը եւ Սլեզակը Հայաստան են ժամանել 1920 Սեպտեմբերի 16ին, գնացքով, Մոսկուայից վերադարձող Հայաստանի պատուիրակներ Լեւոն Շանթի, Հ. Տերտերեանի եւ Լ. Զարաֆեանի հետ¹⁷: Յաջորդ օրն իսկ նրանք հանդիպում են ունեցել Արտաքին Գործերի նախարար Համօ Օհանջանեանի եւ Ֆինանսների նախարարի օգնական Շաթիրեանի հետ¹⁸: Հայաստանում նրանք մանրամասն ուսումնասիրել են երկրի տնտեսական ներուժը, գիւղական կեանքը, արտադրական հարստութիւնները: Երեւանից բացի չէիս պատուիրակները եղել են նաեւ Կարսում եւ Կադզուանում: Այցելելով *Յառաջ* օրաթերթի խմբագրութիւն՝ նրանք յայտնել են, որ չնայած ծանր պայմաններին՝ երկրում նկատելի է եռուն ստեղծագործական աշխատանք¹⁹: Նրանք բացատրել են, որ Չէխոսլովակիայի վերջնական ազատագրումից յետոյ երկիրը ծրագրել է կապեր հաստատել բոլոր երկրների հետ՝ նաեւ այդպիսով տարածելով եւ ամրապնդելով իր անկախութիւնը: Իսկ Չէխոսլովակիայի Կենտրոնական Տնտեսական Յանձնախմբի նպատակն է եղել համագործակցական

հիմունքներով եւ միջոցներով արդիւնաբերական հաւաքական զարգացումով բարելաւել ժողովրդի տնտեսական դրութիւնը: Յանձնախումբը մասնաճիւղեր ունի բազմաթիւ երկրներում, ուստի եւ մտադիր է մի մասնաճիւղ էլ բացել Երեւանում, որ կը զբաղուի ապրանքների եւ աշխատուժի փոխանակմամբ: Այսինքն՝ Հայաստան ուղարկել չէի մասնագէտների եւ չէիսկան դպրոցներում կրթութեան հնարաւորութիւն տալ հայ երիտասարդներին (մասնաւորապէս՝ լեռնային արդիւնաբերութեան բնագաւառում)²⁰: Այս հարցերը քննուել են Հայկօօսպի²¹ շէնքում Կունի եւ Սլեզակի հետ կայացած հանդիպման ժամանակ, որին մասնակցել են Հայկօօսպի վարչութիւնը, Ֆինանսների Նախարարութեանը կից Կօօպերացիոն Բաժնի վարիչ Ա. Վանցեանը եւ Շիրակի Վարչութեան անդամ Առաքելեանը: Խորհրդակցութիւնը քննել է Հայաստանի եւ Չէխոսլովակիայի միջեւ տնտեսական յարաբերութիւններ հաստատելու հարցը: Ծրագրուել է, որ Չէխոսլովակիայի Կենտրոնական Տնտեսական Բաժանմունքը Հայկօօսպին կից եւ նրա միջոցով իրականացնի ապրանքափոխանակութիւնը, զարկ տրուի արդիւնաբերութեանը, Չէխոսլովակիան Հայաստան ուղարկի մեքենաներ, սարքաւորումներ, հիմնի գործարաններ եւ հաստատի մի փոքր չէխոսլովակեան համայնք: Առաջարկուել է Հայաստան ներմուծել շաքար, գիւղական արտադրանքներ, կօշկեղէն, ապակեղէն, երկաթեղէն, իսկ Հայաստանից Չէխոսլովակիա՝ հում նիւթեր, չոր միրգ, աղ եւն.²²: Հոկտեմբերի 3ին կնքուել է առեւտրական համաձայնագիր Չէխոսլովակիայի եւ Հայաստանի կառավարութիւնների միջեւ, որը սակայն երկրում իշխանութիւնը նուաճած բոլշեւիկները ամիսներ անց պիտի համարէին իրականութեանը չհամապատասխանող եւ կասեցնէին նրա իրագործումը²³:

Պատուիրակները Երեւանից Թիֆլիս են մեկնել Հոկտեմբերի 8ին՝ բժիշկ Իւան Աթաբեկեանի ուղեկցութեամբ: Հայաստանի նախարարների խորհրդի նախագահի կարգադրութեամբ Երեւանի ոգելից խմիչքների «Արարատ» գործարանից տրամադրուել է 60 շիշ հայկական խմիչք՝ Չէխոսլովակիայի նախագահ Մասարիկին յանձնելու համար: Որոշուել է, որ Չէխոսլովակիայի Կենտրոնական Տնտեսական Յանձնաժողովը, իսկ մէկ եւ կէս ամիս անց ընկերութեան բաժանմունք բացել Երեւանում. փոխլիազօր Սլեզակն այդուհետ յաճախ ճանապարհորդի Հայաստան, ուստի եւ նրան պէտք է մուտքի դիւրութիւններ տալ: Չէխ պատուիրակներն իրենց հետ տարել են Հայաստանի արագորձնախարար Օհանջանեանի ֆրանսերէն նամակը նախագահ Մասարիկին՝ գոհունակութիւն յայտնելով չէխական տնտեսական առաքելութեան շուրջ²⁴:

Այս ժամանակաշրջանում ուշագրավ է չէիների հետ Հայաստանի Հանրապետության յարաբերությունները... Ծայրագոյն Արեւելքում: 1920ի սկզբին Ծայրագոյն Արեւելքի հայութիւնը ձեռնամուխ է եղել հանգանակութիւններ կազմակերպել կարիքի մէջ գտնուող հայրենիքի համար: 1920ի Յունուարին Սիբիրի Օմսկ քաղաքի հայերը տեղի չէիների օգնութեամբ ապահովել են երկու վագոն (մէկ մարդատար եւ մէկ ապրանքատար), մէկի մէջ տեղաւորել չէիներից գնուած հագուստեղէն, միւսի մէջ՝ միքանի հայ ընտանիքների: Գործի ղեկավարութիւնը յանձնուել է իրաւաբան, հանրային գործիչ Գրիգոր Զամոյեանին: Հասնելով Խարբին՝ նա գործնական հանդիպումներ է ունեցել տեղի տարբեր երկրների պետական ներկայացուցիչների, այդ թւում՝ Չէխոսլովակեան ներկայացուցիչ բժիշկ Կլոսի հետ²⁵:

1920ի աշնանը որոշ անձինք Հայաստանի կառավարութեան մօտ բարձրացրել են Չէխոսլովակիայում Հայաստանի հիւպատոս ունենալու հարցը: Բնիկ երեւանցի առեւտրական Գեղամ Ամատունին, որ պատերազմից յետոյ հաստատուել է Վիեննայում, 1920ի Յունիսին այցելել է Պրահա եւ մտադրուել այնտեղ հաստատել հայ-չէխական առեւտրական ընկերութիւն, որը պէտք է զբաղուէր Հայաստան չէխական ապրանքներ արտածելով եւ հայկական ապրանքատեսակներ ներմուծելով Չէխոսլովակիա: Այդ առթիւ Ամատունին 1920ի Սեպտեմբերի 14ին Վիեննայից նամակ է գրել Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեանին՝ նշելով, որ գրեթէ բոլոր պետութիւններն էլ առեւտրական գրասենեակներ ունեն Պրահայում, ուստի եւ հայ-չէխական ընկերութիւնն էլ պատրաստ է հայ առեւտրական գրասենեակը հայաստանեան կառավարութեան առաջարկած ձեւով կազմել Պրահայում՝ առանց հայոց հանրապետութեան վրայ ծանրանալու, այլ ընդհակառակը, հայ պետութեան շահերը պաշտպանելու: Նա վկայել է, որ Չէխոսլովակիայում դեռեւս կան հայ գերիներ, որոնք ծանր դրութեան մէջ են եւ փափագում են հայրենիք վերադառնալ: Ամատունին բարձրացրել է նաեւ Չէխոսլովակիայում Հայաստանի հիւպատոս ունենալու խնդիրը: Նոյն բովանդակութեամբ նամակ, 1920ի Սեպտեմբերի 16ին, գրել է Արտգործնախարար Օհանջանեանին: Պրահայում Հայաստանի հիւպատոս ունենալու հարցով պետական ատեաններին դիմել են նաեւ Սթաբեկեանը եւ Գ. Տէր-Պետրոսեանը:

Եւ չնայած նշուած անձանց տեղեկացուել է, որ դեռեւս վաղաժամ է Չէխոսլովակիայում հայկական հիւպատոս ունենալը (դեռ չեն ճշտուած այդ երկրի հետ Հայաստանի տնտեսական շահերը, չկան կանոնաւոր դիւանագիտական յարաբերութիւններ), 1920ի Հոկտեմբերի 30ին Հայաստանի Հանրապետութեան Արտաքին Գործերի Նախարարութիւնը

հայազգի դոկտոր, արեւելագետ, հանրային գործիչ Ջեյմս Գրինֆիլդին (1873-1939) նշանակել է Գերմանիայի, Աւստրիայի, Հունգարիայի, Չեխոսլովակիայի եւ Լեհաստանի հիւպատոս²⁶։ Սակայն մէկ ամիս անց Հայաստանում հաստատուել են խորհրդային կարգեր, եւ հայ-չեխական պետական կապերի զարգացումն ունեցել է բոլորովին այլ ընթացք։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Անկախ Չեխոսլովակիայի հռչակման վերաբերեալ առաջին թղթակցութիւններից մէկը հայ մամուլում տե՛ս՝ Գուրգէն Թահմազեան, «Կլէմանսոն Եւ Հայաստանը, Նուպար Փաշային Նամակը Ֆրանսացի Վարչապետին, Իւգո-Սլաւները Եւ Չեխո-Սլովակները», *Երիտասարդ Հայաստան*, 21.08.1918: «Հիւս. Կովկասի թերթերը հաղորդում են, որ Չեխիայի անկախութիւնը օրերի խնդիր է: Պրոֆ. Մասարիկը դաշնակիցների հաւանութեամբ Պրագայում գումարում է չեխական պարլամենտ: Խօսւում է, որ Կրամարժը լինելու է կառավարութեան նախագահ» («Չեխական Պարլամենտ», *Մշակ*, 23.01.1919. նաեւ՝ «Չեխ-Սլովակների Պահանջը», *Մշակ*, 9.02.1919): Աւելի ուշ, 1920ին Երեւանի Յառաջ օրաթերթը Փարիզի թերթերից արտատպելով հրատարակել է Չեխոսլովակիայի սահմանադրութեան նախագծի հիմնական կէտերը:
- ² «Պաշտօնական», *Ազգ*, 31.10.1918: Նոյնը տե՛ս՝ «Պաշտօնական Ջեկոյց», *Երիտասարդ Հայաստան*, 2.11.1918:
- ³ Նոյն:
- ⁴ Տե՛ս, օրինակ՝ Նուրհան, «Օրինակ Առնենք Չեխո-Սլովաքներէն», *Պահակ*, 13.09.1918:
- ⁵ Նոյն:
- ⁶ Յովհ. Յակոբեան, «Անկախ Չեխո-Սլովաքիա. Նոր Ազգի Մը Կազմաւորումը. Ազատագրուած Ժողովրդի Մը Արժանաւոր Առաջնորդը», *Վերջին Լուր*, 7.05.1921:
- ⁷ Ս. Սալահ-Գիւլեան, «Մեր Բարեկամների Պաշտպանողականների Առթիւ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 26.10.1918:
- ⁸ *Վերածնունդ*, թիւ 21-22, 14.11.1918, էջ 445:
- ⁹ Mikayel Tumanyan, *Diplomaticeskaya Istoriya Respubliki Armeniya 1918-1920 gg.* (Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական պատմութիւն), Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2012, էջ 180-181:
- ¹⁰ Դիանա-Աղաբեգ Աբգար, «Նամակ Խմբագրութեան», *Երիտասարդ Հայաստան*, 25.01.1919:
- ¹¹ Լիպարիտ Նազարեանց (1868-1947), բանաստեղծ, հրապարակագիր, իրաւաբան, հանրային գործիչ:
- ¹² Յակոբ Զաւրիեւ (1865-1920), բժիշկ, ազատագրական շարժման գործիչ:
- ¹³ Լեւ Տրոցկի (1879-1940), Խորհրդային Ռուսաստանի կուսակցական եւ պետական գործիչ:

- ¹⁴ Լ. Ն., «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Եւ Խորհրդային Իշխանության Միջեւ Համաձայնության Փորձեր», *Դրօշակ*, Օգոստոս-Սեպտեմբեր, 1928, էջ 232:
- ¹⁵ Փրոֆ. Ն. Ա. Մարտիրոսեան, «Հայաստան Եւ Չեխաստան», *Ճակատամարտ*, 25.07.1920:
- ¹⁶ «Չեխո-Սլովակիայի Պատգամաւորութիւնը», *Յաւաջ*, 15.09.1920:
- ¹⁷ «Լրատու», *Յաւաջ*, 16.09.1920:
- ¹⁸ «Լրատու», *Յաւաջ*, 17.09.1920:
- ¹⁹ «Չեխո-Սլովակիայի Ներկայացուցիչները Յառաջի Խմբագրատանը», *Յաւաջ*, 30.09.1920:
- ²⁰ X., «Չեխո-Սլովակները Հայաստանում», *Յաւաջ*, 18.09.1920:
- ²¹ Հայաստանի սպառողական ընկերության յապաւումը:
- ²² Պ. Դարախանեան, «Կօօպերատիւ Խորհրդակցութիւն», *Յաւաջ*, 19.09.1920:
- ²³ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, ֆոնդ 114, ցուցակ 1, գործ 111, թ. 11-13:
- ²⁴ Ա., «Չեխո-Սլովակիայի Պատուիրակները Մեկնեցին», *Յաւաջ*, 9.10.1920. նաեւ՝ «Առեւտրական Դաշինք Չեխո-Սլովաքիոյ Հետ», *Ճակատամարտ*, 7.11.1920:
- ²⁵ Խաչատր (sic) Յովհաննէսէնց, «Հայկ. Հանրապետության Ներկայացուցիչը Սիբիրում Եւ Ծայր. Արեւելքում», *Ասպարէզ*, 4.06.1920:
- ²⁶ Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. III*, University of California Press, 1996, էջ 391:

THE FIRST CONTACTS BETWEEN THE REPUBLICS OF ARMENIA AND CZECHOSLOVAKIA (1918-1920) (SUMMARY)

ARTSVI BAKHCHINYAN
artsvi@yahoo.com

In 1918 both Armenia and Czechoslovakia proclaimed independence. The Armenian National Union of USA congratulated the temporary government of Czechoslovakia. The Armenian press drew parallels between these two newly emerged republics and their nations. They noted that both nations had suffered under the yoke of the Austro-Hungarians and Ottoman Turks.

Czechoslovakia was the first state to take a practical step toward establishing economic contacts with the Republic of Armenia. Indeed, in Autumn 1920 the Czechoslovak Central Economic Committee sent two of its delegates to Armenia for a fact finding mission regarding the economic potential and natural resources of the country. In October 1920 the Republic of Armenia nominated a consul in five European states, including Czechoslovakia, but the prospects of deepening the relations ended with the sovietization of Armenia.

ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ԲԱՐԴՈՅԹԸ ՓԻԹԸՐ ՍՈՒՐԵԱՆԻ ՄԻՐԻՎԵՊՈՒՄ

ՔՆԱՐԻԿ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ
k.abrahamian@spyurk-center.am

Սահմանման տեսակետից բարդ ու հակասական պատկեր է պարզում օտարագիր գրականությունը. նրա յանձնառություններն ու յատկանիշերը մեկից անելին են: Ամենից առաջ, այն օգնում է օտար ընթերցողին հասու լինել հայության ճակատագրի վայրիվերումների գրական-գեղարուեստական արտացոլումներին: Գրողներն իրենց հերթին օտար լեզուի միջոցով հնարաւորութիւն են ստանում իրենց ինքնութեան մասին բարձրաձայնել՝ միաժամանակ տեղ նուաճելով օտար գրականությունների ծիրից ներս: Այդպէս, անգլիական, ամերիկեան, ֆրանսիական եւ այլ գրականություններում իրենց տեղը հաստատել են Ուիլիլմ Սարոյեանը, Մայքլ Արլէն Կրտսերը, Անրի Վերնէյը, Փիթըր Բալաքեանը, Յակոբ Խաչիկեանը, Անտոնիա Արսլանը, Քերլ Էդգարեանը եւ այլք, նրանք, ովքեր կազմում են օտարագիր գրականութեան «հայամէտ» թելը: Այս դէպքում գերիշխողը 1915ի աղէտի նկարագրութիւնն է՝ յաճախ լուսանկարչական ճշգրտութեան հասնող, բնաշխարհից փրթած մարդկանց ու յաջորդող սերունդների ճակատագիրը արդէն սփիւռքեան շրջանում, ուր առաջնային գծի վրայ է գալիս յուշապատումը:

Կայ նաեւ երկրորդ ճակատը: Մա գրողների այն խումբն է, որ օտար գրական ածուներ մուտք է գործում սրուած կերպով հակադրուելով հայկականութեանն ու հայ ինքնութեան բարդոյթին: Նշենք նրանցից Մայքլ Արլէն Աւագին, Անրի Թրուայային, ֆրանսիական գրականութեան մէջ Արմէն Լիւբէն անունն ընտրած Շահան Շահնուրին, որոշ վերապահումով՝ Վահէ Քաչային: Այս հեղինակներն իրենց յաջողութեան նախապայմանը տեսնում էին համամարդկային, ընդհանրական նիւթի մատուցման մէջ: Եւ գրականութեան պատմութիւնը կարծես նրանց կողմից է: Երկու խմբերի պարզ համեմատութիւն արդէն այս է վկայում. հայկականութեան դրօշ պարզած հեղինակներից թերեւս միայն «մեծ աչքերով հսկային»՝ Ուիլիլմ Սարոյեանին է յաջողուել յաղթահարել «օտարութեան» պատնէշն ու տեղ նուաճել, իր պարագային, ամերիկեան գրականութեան համապատկերում:

Ամերիկահայ օտարագիր գրող Փիթըր Սուրեանը¹ այս առումով կարծես գտել է լաւագոյն լուծումը. նրա գրականութիւնն առանձնանում է այս երկու թելերի հետաքրքիր «հաշտեցումով»՝ օտար միջավայրի ու հերոսների ընտրութեամբ՝ ինքնութեան բարդոյթի քննութիւն: Դրա

լաւագոյն օրինակը նա տալիս *Միքի* վէպով (1957), որ հայ ընթերցողի սեղանին է դրուել միայն վերջերս՝ 2013ին (թարգմանիչ՝ Արամ Արսէնեան, խմբագիրներ՝ Արամ Արքուն, Լեւոն Անանեան): Մինչ այդ հայերէնով լոյս են տեսել «Ընթրիք Օտարների Հետ» պատմուածքների եւ խոհագրութիւնների ժողովածուն (2010, Դէվիդ Քալոնի առաջաբանով) եւ «Դարպաս» վէպը (2011):

Անտեսելու չէ մի հանգամանք. հեղինակի ստեղծագործութիւնների հայերէն թարգմանութիւնները լոյս են տեսել ետընթաց յաջորդականութեամբ, ինչը վկայում է, որ չնայած հինգուկէս տասնամեակ է ընկած *Միքի* անգլերէն բնագրի եւ *հայերէն* թարգմանութեան հրատարակութիւնների միջեւ, սակայն նիւթը, կերպարաստեղծման իւրայատկութիւնները, հերոսների վարքագիծը մնում են արդիական ու հետաքրքրական:

Միքին իրականում հեղինակի չորրորդ վիպական ստեղծագործութիւնն է: Մինչ այդ գրուած երեքը, հեղինակի անբաւարարութեան պատճառով, լոյս չեն տեսել:

Իրադարձութիւնների ծաւալումները, հերոսների ներաշխարհը աստիճանաբար մեզ համար բացում են սիրային եռանկիւնու միջոցով, որի խաղարկումը նորութիւն չէ ո՛չ օտարագիր, ո՛չ հայագիր գրականութեան մէջ: Դեռեւս 1920ականների օրինակները մեզ տալիս են անգլիագիր Մ. Առլէնը՝ *Կանայ Գլխարկ* (Լոնդոն, 1924) եւ հայագիր Շահան Շահնուրը՝ *Նահանջը Առանց Երգի* (Փարիզ, 1929) վէպերով:

Միքի պարագային ուշադրութեան է արժանի այն հանգամանքը, որ երեք հերոսներից իւրաքանչիւրն ինքն իր մասին քիչ է պատմում ու խօսում, նրանց նախասիրութիւններն ու հոգեաշխարհը բացայայտում են միւս երկուսի երկխօսութիւնների միջոցով: Սուրեանական եռանկիւնու առանձնայատկութիւններից մէկն էլ այն է, որ հերոսների՝ Միքիի, Ջոշի եւ Լեքսիի անուններով վերնագրուած գլուխներում միեւնոյն իրադարձութիւնները բացելու յանձնառութիւնը հերոսներն իրենք են իրենց վրայ վերցնում, ինչը Սուրեն Դանիէլեանի դիպուկ գնահատութեամբ «*Մի կողմից... զօրացնում է գործողութեան վրայ հեղինակի նետած լուսարձակը, միւս կողմից թուլացնում հեղինակի «ճնշումը» ընթերցողի վրայ առ նուազն երեք անգամ*»:

Վէպի առանցքում ամերիկեան միջավայրում յայտնուած յոյների կեանքն է: Հերոսուհին՝ Միքին, պատերազմում կորցրել է ամբողջ ընտանիքին ու հօրեղբօր գթասրտութեան շնորհիւ այժմ սովորում է Բոստոնի քոլէճներից մէկում: Սակայն նոր աշխարհում հեշտ չեն տրուում գոյատեւման բանաձեւերը. օտարների մէջ նրան ուղեկցողը գաղթականի բարդոյթն է, որը առանձնութեան սուր զգացողութեան պատճառ է դառնում եւ նրա մէջ խուճապ յարուցում մարդկանց հանդէպ: «*Բթիս տակ*

մոռնում էի հայրենիքից բերած երգերից հատուածներ էի դնում եւ երբ մարդ էր մօտենում սսկում էի Ամաչում էի եւ չնայած ինձ հիմա ծիծաղելի է թուում ահաւոր վախենում էի մարդկանցից: Հենց մօտենում էին խուճապի էի մատնւում չիմանալով թէ ի՛նչ էի անելու եթէ յանկարծ խօսէին հետս»³, - խոստովանում է Միրին:

Իր հայրենիքում պատերազմի առթած տագնապը եւ մահուան մօտիկութիւնը հերոսուհուն հանգիստ չեն տալիս նաեւ ապահով ամերիկեան միջավայրում: Նա յաճախ է իրեն բռնում այն միսթարիչ մտքի վրայ, որ *«դեռ ողջ է, դեռ ապրում է, եւ դրանով իսկ պարտաւոր է իրեն բախտաւոր համարել»⁴:*

Նոյն հոգեբանական բարդոյթն է ապրում նաեւ Միրիի զարմիկը՝ Լեքսին, որը այդ բարդոյթը կրում է իր մէջ ոչ թէ որպէս ապրուած իրողութիւն, այլ ժառանգորդական կապի դրսեւորում: Եւ այդ ազգայինի «բերից» նա փորձում է ազատուել՝ հակադրուելով հօրը, տնից փախուստի նախընտրութեամբ: Իր ինքնութեան ու հայրենիքի պատմութեան նկատմամբ հետաքրքրութիւնը երիտասարդն ամէն անգամ ստիպուած է կոծկել օտար աչքերից. *«Եւ ամէն անգամ, երբ մօտեցող ոտնաձայն էի լսում, գիրքն անմիջապէս ետ էի դնում գրադարակի վրայ, իբր պոռնոգրաֆիա էր կամ նման մի բան, եւ ձեւացնում էի, թէ հենց էնպէս անցնում էի դրանց կողքով»⁵:*

Պատկերը մեզ անմիջապէս տանում է Շահնուրի *Նահանջը Առանց Երգի* վեպի յայտնի դրուագին՝ օտար կնոջ եւ Մայր Հայաստանի խորհրդին առնչուող: Ֆրանսիական միջավայրում յայտնուած հայ հերոսների համար Հայաստանը մերկ կնոջ լուսանկար է, որը գրաւիչ է, հրապուրիչ, եւ նաեւ՝ կործանարար⁶:

Սուրեանի հերոսի՝ Լեքսիի մէջ, նաեւ զարմուհու շնորհիւ, աստիճանաբար տեղի են ունենում հոգեբանական տեղաշարժեր, որոնց արդիւնքում նա հակում է կորսուած ինքնութեան փնտռութիւն եւ ի վերջոյ յայտարարում. *«Կուզէի հետդ Յունաստանում լինել»⁷:*

Նոր միջավայրում հերոսներն ստիպուած են երկակի կեանքով ապրել. վերանալ ազգային արմատից՝ չեն կարող, սակայն ստիպուած են քայլ պահել ամերիկեան ընկերութեան հետ: Եւ պատահական չէ, որ ինքնահաստատման ճանապարհին Լեքսին փորձում է վազքի առաջնութիւնը խլել, եւ սկզբում կարծես ստացում է. *«Սկզբում շարքի մէջ էի վազում, բայց յանկարծ ինձ թափ տուեցի ու տեսայ, որ առանց փորձելու էլ բոլորից առաջ էի ընկնում...»⁸:* Սակայն այս յաջողութիւնը ժամանակաւոր է. հերոսն ի վերջոյ տեղի է տալիս, աւելին՝ այդ պարտաւորականութիւնը տարածում է նաեւ նրա վարքագծի վրայ, որից եւ ծնում է դեռեւս Շեքսպիրից եկող սեփական անձից անբաւարարութիւնը, որը Սուրեանը բերում է իր անմիջական նախորդի՝

Սարոյեանի միջնորդութեամբ եւ ձեւակերպումով. *«Բնչ-որ բան ինչ որ տեղ սխալ է»*⁹:

Միրային հարթութեան վրայ Լեքսիի առարկայական յաղթանակը, այն, որ Միրին ընտրում է նրան, բերում է աւելի խորը բարդոյթի՝ յարաբերութեանը ազգականի հետ:

Ինչ առնչում է ամերիկեան միջավայրում հերոսների բարդ ու ոչ-միանշանակ ընկալումներին, Սուրեանը դրանք «ցուցադրում է» ամերիկացի Ջոշի հետ յարաբերութիւնների ճանապարհով: Առաջնային տարբերակիչ յատկանիշն այն է, որ այս խառնարանում ոչ ոք չի հետաքրքրում կողքինի անցեալով, *«Մենակ Լեքսիին էր պակասում հանրային նրբանկատութեան ակնյայտ բարեկրթութիւնը»*¹⁰, - յայտարարում է հերոսուհին:

Եւ այդ հանրային բարեկրթութիւնն էլ դառնում է մարդկանց նոյնականութեան նախապայմանը, հասարակաց գիծը. *«Այստեղ եւ այժմ, գետի էս ափին լաւ մարդ կամ վատ մարդ չկայ»*¹¹: Եւ Ջոշն այդ լաւ մարդկանցից մէկն է: Իսկ լաւ լինել նշանակում է չհետաքրքրուել դիմացինի անցեալով: Եւ թերեւս հենց այդ լաւ մարդկանցից մէկը չլինելու, *«ուրիշներով լցուած հսկայ ծովուն մէջ»* չխառնուելու ինքնապաշտպանական բնագոյն է կապում Միրին եւ Լեքսիին: Հերոսուհին ինքն էլ փորձում է մէկնել իր ընտրութեան պատճառը. *«Երբ միասին էինք, եւ նա լռում էր, Լեքսիի աչքերում էնպիսի արտայայտութիւն էր, որ վստահութիւն էր ներշնչում, թէ հասկանում էր ինձ, եւ երբ ես էնպիսի բաներ էի ասում, որ Ջոշը չէր հասկանում, մինչեւ մանրամասն չբացատրէի, մտածում էի, որ Լեքսին զգում էր, թէ ես ինչ նկատի ունեի, եւ բոլորովին էլ չէր փորձում իմանալ, որովհետեւ արդէն գիտէր»*¹²:

Յոյն հերոսների՝ Միրիի եւ Լեքսիի մէջ այդ անիմանալիին հասու լինելու ցանկութիւնն է ամերիկացի Ջոշի մէջ ծնում հետաքրքրութիւն նրանց հանդէպ: Արդիւնքում երբեմն նա անլիարժէքութեան զգացում է ապրում, այն աստիճան, որ յաճախ նրա համար ընկերոջ՝ Լեքսիի ու նրա ընտանիքի պատմութիւնը աւելի հրապուրիչ ու առանձնայատուկ էր թուում, քան սեփական պատմութիւնը. *«Մաստիկ յուզում էի նրա անցեալի համար՝ ցանկանալով դրա մի մասը լինել»*¹³:

Պատմութեան առումով մի դիտարկում եւս. թէեւ վէպում ոչ մի ակնարկ չկայ հայերի ու հայկականի մասին, սակայն ենթախորքում պարզ ու ըմբռնելի է հեղինակի նպատակադրումը: Հայկական ենթաբնագրի առումով մեզ գրաւում է խորհրդանիշերի ընտրութիւնը՝ գինին, թէկուզ յունական, ուս ուսի տուած պարը, սառնարանում մածնի առկայութիւնը, հայրական ապտակը, խաղողի այգին, կենցաղավարութիւնը, զաւակների գտարին յոյն չլինելու հեռանկարի

սարսափը, յոյն աղջկայ՝ անպայմանօրէն տգեղ լինելու հանգամանքը¹⁴։ Ի դէպ, նոյն թերահաւատութիւնն ունի հայ կնոջ նկարագրի վերաբերեալ նաեւ Շահնուրը։ Նրա համար օտար հրապոյրների դիմաց հայ կինը «կը ներկայանար միայն երկու հաստ սրունքով ու քիչ մը բեղով»¹⁵։

Երկրորդական չենք համարում հեղինակային ոճաւորման մէկ այլ իւրայատկութիւն եւս՝ յիշատակում են միայն պատերազմը, մարդկային կորուստները, սակայն որոշակի պատմական դէմքերի ու դէպքերի նկարագրութիւն չկայ։ Սա ընդհանրական է դարձնում մօտեցումը առհասարակ նմանօրինակ ճակատագիր ունեցող ժողովուրդների հարցում։

Եթէ ընդհանրացնելու լինենք, կարող ենք արձանագրել, որ Սուրեանն իր առաջին վէպով բերում է ինքնութեան հարցադրումների շարք՝ երբեմն պատասխանները թողնելով ընթերցողին ու յետագայ պատմական զարգացումներին, միաժամանակ բաց պահելով պատուհանները նոր երկխօսութիւնների ու սահմանումների համար։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Գրող եւ հրապարակախօս Փիթըր Սուրեանը ծնունդ է 1933ին, Բոստոնում։ Կրթութիւնն ստացել է Ֆիլիպսի Ակադեմիայում եւ Հարվըրդի Համալսարանում։ Բնակուել է Եւրոպայում, ուսանել՝ Վերսայի Հոլիւէ Լիսէում եւ Սալամանկայի Համալսարանում։ Նիւ Եորք Նահանգի Անանդէլլ քաղաքի Բարդ Բոլէճի անգլերէնի պրոֆեսոր է։ Հեղինակ է երեք վէպերի՝ *Միրի* (Miri, 1957), *Լաւագոյնը Եւ Վատթարը* *Ժամանակներից* (The Best and Worst of Times, 1961) եւ *Դարպասը* (The Gate, 1965), ինչպէս նաեւ պատմութիւնների ու փորձագրութիւնների։

² Սուրեն Դանիէլեան, *Միջուկի Տրոհումը. Միջուկային Գրականութեան Պատմութիւն, Ներածութիւն, Գիրք Ա.*, Երեւան, «Զանգակ - 97» Հրատ., 2011, էջ 284։

³ Փիթըր Սուրեան, *Միրի/Վէպ*, թարգմ.՝ Արամ Արսէնեան, Երեւան, «Էդիթ Պրինտ» Հրատ., 2013, էջ 10։

⁴ Նոյն, էջ 9, 41։

⁵ Նոյն, էջ 231։

⁶ «Բաւական մեծ agrandissement (ֆր. մեծադիր նկար - Ք.Ա.) մըն էր, որ կը ներկայացնէր երիտասարդ աղջիկ մը, ոտքի, դասական ծեփծեքուն կեցուածքով, թեւերը քիչ մը բաց, ժպիտը դէմքին եւ ամբողջութեամբ մերկ» (Շահան Շահնուր, *Նահանջը Առանց Երգի*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1994, էջ 133)։

⁷ Սուրեան, *Միրի*, էջ 65։

⁸ Նոյն, էջ 102։

⁹ Նոյն, էջ 131, 146։ Ի դէպ, Սարոյեան-Սուրեան երկխօսութիւնը հաստատում է նաեւ վէպի նոյն հատուածում Լեքսիի հօր պատանեկան շրջանում ձի

գողանալու հետ կապուած ակնարկով: Յիշենք Սարոյեանի «Գեղեցիկ Սպիտակ Ձիու Ամառը» պատմութիւնը:

¹⁰ Սուրեան, *Միտք*, էջ 67:

¹¹ Նոյն, էջ 70:

¹² Նոյն:

¹³ Նոյն, էջ 181:

¹⁴ Նոյն, էջ 224-225:

¹⁵ Շահնուր, էջ 128:

ADDRESSING THE IDENTITY CONUNDRUM IN PETER SOURIAN'S NOVEL *MIRI*
(SUMMARY)

KNARIG APRAHAMIAN
k.abrahamian@spyurk-center.am

Defining and characterizing foreign literature produced by Armenian authors is a controversial and complicated task, as such literary productions have diverse objectives and characteristics and it is hard to decide whether they constitute a part of Armenian literature.

Aprahamian categorizes such literary productions in two groups: a) those which relate Armenian issues in various forms, b) those which completely bypass Armenian issues.

In this framework the author highlights the literary works of the American-Armenian writer Peter Sourian, whose first novel, *Miri*, printed in 1957, has lately been translated into Armenian. Aprahamian discusses how Sourian reconciled the above-mentioned two tracks and developed an identity discourse by projecting the identity crisis on non-Armenian characters in his Novel, *Miri*.

THE ARMENIAN GENOCIDE IN AMERICAN PRESIDENCY DISCOURSES FROM GEORGE W. BUSH TO BARACK OBAMA: A POLITICAL DISCOURSE ANALYSIS STUDY

VICKY TCHAPARIAN
vicky.tchaparian@hotmail.com

ABSTRACT

The aim of this paper is to analyze the speeches and discourses given to Armenian-American citizens by both President George W. Bush and President Barack Obama before and during presidency in the last one and a half decades.

It is hypothesized that the literal meaning of the speeches of both presidents concerning the Armenian Genocide is not the same as the intended meaning. Thus, this study will analyze different forms of discourse (a letter, oral speeches, and an interview) in different places at different times (before and during presidency) and will shed light on the discourse changes that have caused distress among the American-Armenians.

The aim of this research is to reflect on and scrutinize both presidents' discourses using three different methods: critically through Blommaert's theory of Critical Discourse Analysis (CDA), pragmatically using Austin's Speech Act Theory (SAT) and semantically using Jacobson's Communication Model Theory (CMT).

The analysis in the paper will only cover the text of discourses; anything related to non-verbal cues such as facial expressions or body language will not be analyzed. Two discourses by each president, one before and another during presidency will be studied in depth and anatomized to reveal the difference between the literal meaning and the intended meaning of these discourses.

INTRODUCTION

Twenty-two states of the world have officially recognized the Armenian Genocide. However, one of the basic targets of the Armenians regarding the Armenian Genocide is to make the USA recognize it and, through its influence over Turkey, make the Turkish government admit that the Ottoman Empire committed genocide against the Armenians.

During the last one and a half decades, the Armenian community in the USA cast its votes for the last two US presidents, George W. Bush (twice elected US president 2000-2008) and Barack Obama (twice elected in 2007 and 2011) to get recognition of the Armenian Genocide by the USA in return.¹ Both presidents made promises and pledges, but neither one kept his word.

Before becoming president in 2000, George W. Bush, the governor of Texas, wrote to his Armenian friend at Harvard Business School saying: "... the Armenians were subjected to a genocidal campaign that defies... all decent people to remember... an awful crime... against humanity." He went so far as to say: "If elected president, I would ensure that our nation properly recognizes the tragic suffering of the Armenian people."² Seven years later, although Bush was elected

twice as US president, the USA had not defined the annihilation of the Armenian people as genocide.

After becoming president, in 2007, Bush, expressed his regret about the tragic sufferings of the Armenian people that began in 1915 but said that the “resolution is not the right response to these historic mass killings.” Bush told reporters that its passage would do great harm to US relations with “a key ally in NATO and in the global war on terror.”³ Meanwhile, Egemen Bagis, member of the Turkish parliament, told CNN Turk TV, “If our ally accuses us of crimes that we did not commit, then we will start to question the advantages of our co-operation.”⁴ Having this in mind, one can see that it would not have been possible for the president to put his words into action concerning the Armenian Genocide.

The experience of the Armenian-American community with the Illinois Senator Barack Obama did not differ much. On the 3rd of February 2008, two days before the California primary, Obama said, “... As president I will recognize the Armenian Genocide.”⁵ However, on the 6th of April, 2009, after the presidential elections, when Obama went to meet President Abdullah Gull in Turkey and during an interview with the *Chicago Tribune* reporter Christi Parsons, his discourse reveals a new phase where he does not use the word “genocide.” This extremely important word, which the American-Armenian community expected to hear from its president, has not yet been used by him since he became president. Instead, on Armenian Memorial Day, on the 24th of April 2009, he switched for the word “*medz yeghern*”, which means “Great Calamity” in Armenian, for the word “Genocide” to avoid any reference to the word “genocide” or “*tseghasbanoutyoun*,” its Armenian equivalent.

Thus, investigating President Bush’s discourse through the political discourse analysis⁶ perspective, it can be revealed that although he promised to recognize the Armenian Genocide while he was running for the presidency, President Bush changed his discourse later, after becoming president.

As for President Obama’s discourse, he used the word “genocide” earlier in his campaigns to gain the votes of the Armenian-American community, yet he failed to do so later after becoming president. Moreover, during his visit to Ankara, Obama avoided discussing the recognition of the massacres the Armenian people were subjected to in World War I.

This study intends to analyze the political language of both presidents, shedding light on the differences in their discourses earlier, during their presidential campaigns, and later, during their presidency. The questions that will be discussed are: What are the causes of the change in the presidents’ speeches? What did the presidents say and what did they mean? And why are their discourses different before and after being elected president?

STATEMENT OF THE PROBLEM

The dilemma is the seeming withdrawal of the pledge given to Armenian-American citizens by both presidents before presidency. The basic challenge is that the literal meaning in the discourses of both presidents concerning the Armenian Genocide is not the same as the intended meaning. They both said something when meaning another thing.

Based on the application of Blommaert's theory of CDA, Austin's SAT, and Jacobson's CMT, this study hypothesizes that both US presidents intentionally used propositional meanings different than the illocutionary meanings to reach their political goals.

Henry Morgenthau, the American ambassador to the Ottoman Empire during 1913-1916, while describing the Armenian Genocide said, "I am confident that the whole history of the human race contains no such horrible episode as this. The great massacres and persecutions of the past seem almost insignificant when compared with the sufferings of the Armenian race in 1915."⁷

Deprived of food and water and often stripped of clothing, the Armenians fell by the hundreds of thousands in the Syrian deserts, "Ultimately, more than half the Armenian population 1,500,000 people were annihilated."⁸ According to the Genocide Education Project, in this manner the Armenian people were expelled from their homeland of several millennia in 1915. Although more than ninety-five years have passed, the Armenians are still campaigning for the recognition of these massacres, known as the Armenian Genocide, as it is not still acknowledged by many nations in the world.⁹

The *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity* considers the denial of the Armenian Genocide as "the most patent example of a state's denial of its past."¹⁰

Genocide includes "deliberate and systematic destruction of a racial, political, or cultural group."¹¹ However, Turkey rejects calling the Armenian deaths during WWI genocide, maintaining that many Turks also died in ethnic violence associated with WWI.¹² Gregory Stanton, vice-president of the International Association of Genocide Scholars and president of Genocide Watch, notes that the Armenian genocide denial "is like Holocaust denial."¹³

Notably, 20 out of 193 (10%) United Nations member states, 11 out of 27 (41%) European Union member states, 4 out of 12 (33%) Union of South American Nations member states have recognized the Armenian Genocide.¹⁴

As for The United States of America: 43 out of 50 US states have recognized the Armenian Genocide; as of May 2011 this includes every state in the Union with the exception of Alabama, Mississippi, West Virginia, Indiana, Iowa, Wyoming, and South Dakota.¹⁵

However, a major obstacle for wider recognition of the genocide in the world is the position of Turkey, which states that there was no will to exterminate the Armenian population, and that the 1915 massacres were the consequences of WWI.¹⁶ Turkey rejects the conclusions of historians and the term genocide, alleging that the deaths of the Armenians were not premeditated, nor systematically implemented.¹⁷

It is worth mentioning that in December 2008 a group of Turkish intellectuals launched an online petition for people who want to apologize in a personal capacity for the Genocide their country committed. The writers of the petition used the word "the Great Catastrophe" regarding the events.¹⁸ The petition, gained more than 10,000 signatures in a matter of days. In face of a backlash, the Turkish president defended the petition, citing freedom of speech. An opposition group soon launched a website gaining an even higher number of signatures. The PM

sided with the opposition, and a national debate ensued.¹⁹

The historic position of the United States concerning the Armenian Genocide has been affirmative. In fact, several official documents released in 1975, 1984 and 1996 describe the 1915 events as “genocide”. President Ronald Reagan described the events as “genocide” in a speech on April 22, 1981. The US House Committee on Foreign Affairs also recognized the massacres of 1915 as “genocide” on March 4, 2010.²⁰

The American-Armenian community is well aware that it means a lot for an American presidential candidate (whether a Democrat or a Republican) to get the votes of the Armenian-American citizens, who number more than 1,270,000.²¹ Moreover, since the position of the USA towards the Armenian Genocide has historically been positive Armenian-Americans counted on their president.

Thus, since the USA has historically recognized the Armenian Genocide (though not all states have recognized it)²², the Armenian National Committee of America (ANCA) along with the Armenian Assembly of America (AAA) have, as their “main lobbying agenda”, pressed Congress and the President of the United States for an increase in economic aid to Armenia and the reduction of economic and military assistance to Turkey. However, it should be mentioned that “The White House warned against the possibility of Turkey restricting airspace as well as ground-route access for US military and humanitarian efforts in Iraq ...”²³ Moreover, as a result of ANCA and AAA pressures on their government, Turkey “ordered their ambassador to the United States to return to Turkey for ‘consultations.’”²⁴

SOCIOLINGUISTIC DISCOURSE ANALYSIS THEORIES

Like any other subject in sociolinguistics, language discourse analysis has been the interest of many researchers. Different sociolinguistic theories will be discussed to reveal how these theories apply to the discourses of both US presidents in different places at different times.

According to Thomas Jefferson, and the other founders of the American Republic, “political discourse has to be the heart of democracy.”²⁵ Moreover, political discourse is “the formal exchange of reasoned views as to which of several alternative courses of action should be taken to solve a societal problem.”²⁶

According to Van Dijk, the vast bulk of studies of political discourse are about the text and talk of professional politicians or political institutions, such as presidents and prime ministers and other members of government, parliament or political parties, both at the local, national and international levels.²⁷

Perhaps the first sociolinguist to draw attention to the political potential of language was George Orwell. In his classic article *Politics and the English Language*, Orwell considers the way in which language may be used to manipulate thought and suggests, that “political speech and writing are largely the defense of the indefensible.”²⁸ His examples are types of “inverted logic and they echo through much of the present work on political discourse.”²⁹ The word “pacification”, which was used to refer to the “bombing of the defenseless villagers,” and “rectification of frontiers”, used to refer to the relocation or simply removal of thousands of peasants from their homes, are two examples. The word

“fog” was used to refer to the “political gobbledygook.” Another example that Orwell refers to is when the American navy described high waves as “climatic disturbances at the air-sea interface.” Moreover, in 1970 President Nixon’s press secretary coined the phrase “biosphere overload” to refer to “overpopulation.” Although Orwell had referred to such examples earlier in his 1969 book, such inverted words have been used by US President Obama every year since 2009 on Armenian Memorial Day, on the 24th of April, during his speech to the American-Armenian community. The president’s word switch will be analyzed later.

Fairclough, another sociolinguist (1989), criticized discourse as a “form of social practice with a malign social purpose”.³⁰ According to *The Handbook of Discourse Analysis* “examples of this malign social purpose are highlighted in the political discourse of what has been referred to as “nukespeak” (the language of the nuclear mindset). The title “nukespeak” is formed by “analogy with Orwell’s famous ‘newspeak,’ where Orwell’s assumption was that if one could manipulate or limit what was possible in language then one could manipulate or limit what was possible in thought”.³¹ On the other hand, Chilton argued that “in the political discourse of nuclear weapons efforts are made to linguistically subvert negative associations”.³² For example as Montgomery mentioned, *strategic* nuclear weapon refers to a large nuclear bomb of immense destructive power, *tactical* nuclear weapon refers to a small nuclear weapon of immense destructive power, *enhanced radiation weapon* refers to a neutron bomb (destroys people not property), and *demographic targeting* refers to killing the civilian population.³³

In the above examples Montgomery is “performing a type of translation” in which he explicitly attempts to show how “language is manipulating reality as represented by the translation of language”³⁴ to another kind of discourse that may have another effect on its listeners. For Montgomery, the language of nuclear weapons is clearly “obscurantist and euphemistic”; it is deliberately vague and unclear. Moreover, using a range of analytic techniques, Chilton argues that in the political discourse of nuclear weapons efforts are made to “linguistically subvert negative associations”.³⁵ As for the way linguistic subversion is related to the political discourse of the US presidents and this study, it will be analyzed later.

Another critic, John Wilson, reveals in *The Handbook of Discourse Analysis*³⁶ that it is not simply manipulation that is at issue in the case of political language; it is the goal of such manipulation which is seen as problematic.

To illustrate this, Wilson gives an example from Goodman:³⁷

Actions

a. The soldier fired

(Actor) (material process: action)

Transactions

b. The soldier killed innocent villagers

(Actor) (material process: transaction) (goal)

Event

c. Innocent villagers died

(goal: material process) (material process: event)³⁸

So, the soldier (the actor) fired and killed (action) the innocent villagers

(goal). As a result of this action of the actor, the innocent villagers died, which is the event.³⁹ Goodman comments that there might be possible reasons behind such selections. He suggests:

Writers with a technical interest in weaponry (in a specialist magazine) might have an interest in obscuring the pain and destruction that weapons cause. Writers who are on the same side as the soldiers might also have an interest in obscuring their army's responsibility for the death of innocent civilians.⁴⁰

This reveals that language can have different effects, according to the way discourse is used and analyzed.

According to Fairclough, although many of Goodman's claims may be true, such claims are often built around single, isolated utterances, taking no account of the textual or historical context of production. For example, the sentences highlighted by Goodman can be sequencing the events for the listener in a specific way, such as:

"Innocent villagers died last night. It was the soldiers who fired on them. It was the soldiers who killed them!"

Thus, the same sentence can be uttered in different ways:

- a- Taking sides with the soldiers, diminishing the bitterness of their action or
- b- Taking sides with the innocent villagers and revealing the bitterness of the action committed against them."⁴¹

Blommaert, in his book *Discourse: Key Topics in Sociolinguistics*, defines linguistic anthropology and sociolinguistics in five different ways. Blommaert's definition of language is the most useful for highlighting the language use of the two US presidents. Below are Blommaert's five different definitions of sociolinguistics.

Definition 1:

According to Blommaert "In analyzing language-in-society, the focus should be on what language use means to its users." He adds that we must start from the observation that "language matters to people, that people make investments in language, and that this is a crucial part of what they believe language does for them and what they do with language."⁴²

Definition 2:

The second definition Blommaert gives to language anthropology and sociolinguistics is that "language operates differently in different environments," and that, "in order to understand how language works, we need to contextualize it properly." He adds that to establish the relations between the use of language and the particular purposes for which it operates language should be "critically checked against the specifics of the case we are investigating. This goes for language, its structure, and functions, but also for society, power, history, and so on."⁴³

Definition 3:

According to Blommaert, sociolinguistic analysis is "*the actual and densely*

contextualized forms in which language occurs in society.” He adds “We need to focus on varieties in language, for such variation is at the core of what makes language and meaning social. We shall have to address rather complex, equivocal, messy forms of language”.⁴⁴

The language taken into consideration in this thesis is not any language but language used by presidents. Initially they address their fellow citizens in the best way they can to impress them so as to be elected president. Later, during their presidency, they use language in such a way as to concentrate on the complex messy forms of language so that the community forgets about its meaning.

Definition 4:

Another definition through which Bloemmart defines sociolinguistics is that “language users have *repertoires* containing different sets of varieties” and that these repertoires will determine what people can do with language because people are not entirely ‘free’ when they communicate. “[T]hey are constrained by the range and structure of their repertoires, and *the distribution of elements of the repertoires in any society is unequal.*” Thus, “discourse will be conditioned by their sociolinguistic background.”⁴⁵

Definition 5:

The fifth definition Blommaert gives sociolinguistics is the conception of communication of events as “ultimately influenced by *the structure of the world system.*”⁴⁶ He notes that in an era of globalization, “the threshold of contextualization in discourse analysis or sociolinguistics can no longer be a single society but needs to include the relationships between different societies and the effect of these relationships on repertoires of language users and their potential to construct voice. The world system is characterized by structural inequality, and this also counts for linguistic resources.”⁴⁷

Although the claims of the three sociolinguists Orwell, Wilson, and Fairclough are important, Blommaert’s definitions best describe the effect of political language as used in the discourses of both US presidents before and during presidency.

The Corpus

A- Discourses of President Bush before and during his presidency to be analyzed:

1- A letter by Bush, before presidency, to his two Armenian friends at the Business School of Harvard dated February 19, 2000.

2- A speech by Bush during his presidency on October 10, 2007.

B- Discourses of President Obama before and during presidency to be analyzed:

1- A speech by Obama two days before the California primary on January 18, 2008.

2- An interview by *Chicago Tribune* journalist Christi Parsons with Obama during his presidency on April 7, 2009.

Considering the fact that the literal meaning in the speeches of both presidents

concerning the Armenian case is not the same as the intended meaning, different forms of discourse (a letter, oral speeches, and an interview) will be analyzed in different places at different times and will shed light on the changes that have caused a problem along with the reasons how and why they happened.

For example, on February 9, 2000, the Texas Governor George Bush said, “The Armenians were subjected to a genocidal campaign....” Later, on January 19, 2008, US Senator Obama said, “as president I will recognize the Armenian Genocide....” However, both candidates changed their discourses later when they became presidents.

Taking both US presidents’ discourses into consideration, it can be deduced that both presidents said something but meant something else. I will present proof that both presidents made promises but did not keep their promises.

On the other hand, two discourses during their presidency are chosen to stress the fact that their discourses as candidates are completely different than their discourses as presidents.

The speech by Bush after elections is chosen because it clearly states that the resolution concerning the Armenian Genocide is not at all the right answer to those “tragic sufferings,” although he had said “The Armenians were subjected to a genocidal campaign” earlier, before becoming president. Moreover, the interview with Obama by Parsons is chosen because the interviewer directly asks Obama if he has changed his views and is not using the word genocide anymore.

The analysis section consists of three parts:

Part 1: Analysis of both presidents’ discourses according to the definitions of different sociolinguists especially according to Blommaert’s theory, as it is the most useful definition for both presidents’ discourses.

Part 2: Analysis of Bush’s letter before presidency.

Analysis of Obama’s speech before presidency.

Part 3: Analysis of Bush’s speech during his presidency.

Analysis of Obama’s interview during his presidency.

Since the literal meaning both presidents used was different from the meaning they intended in their discourses, the second and the third part of the analysis section will be pragmatically analyzed⁴⁸ according to Austin’s SAT.⁴⁹

Along with the pragmatic analysis, the second and the third part of the analysis section will also semantically⁵⁰ analyze different verbs and their functions according to Jacobson’s CFT.⁵¹

Both presidents presented a “societal problem”, which was the Armenian Genocide, and both presented their “reasoned views”, namely acceptance of the genocide, before election to gain the American-Armenian community’s votes. Later they changed their views for political reasons.

In *The Handbook of Discourse Analysis* Orwell discussed the political potential of language.⁵² He gave examples of types of “inverted logic” that “echo through much of the present work on political discourse.”⁵³ Although Orwell referred to examples of “inverted logic” and “coined phrases” in his 1969 book, yet these inverted words are applicable to the words President Obama has been using every year since 2009 on the 24th of April during his speeches referring to the Armenian-American community on Armenian Memorial Day. He has been

using the English word “Genocide” with the Armenian word “*Medz Yeghern*” over and over again every year.

Three samples from Obama’s speeches taken from the immediate releases of the office of secretary of the White House from 2009 till 2011 will be given below.

Statement of President Barack Obama on Armenian Memorial Day in April 24, 2009:

Ninety-four years ago, one of the great atrocities of the 20th century began. Each year, we pause to remember the 1.5 million Armenians who were subsequently massacred or marched to their death in the final days of the Ottoman Empire. The **Medz Yeghern**⁵⁴ must live on in our memories, just as it lives on in the hearts of the Armenian people ... Nothing can bring back those who were lost in the **Medz Yeghern**.

Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day, April 24, 2010:

On this solemn day of remembrance, we pause to recall that ninety-five years ago one of the worst atrocities of the 20th century began. In that dark moment of history, 1.5 million Armenians were massacred or marched to their death in the final days of the Ottoman Empire... Today is a day to reflect upon and draw lessons from these terrible events... The **Medz Yeghern** is a devastating chapter in the history of the Armenian people, and we must keep its memory alive in honor of those who were murdered and so that we do not repeat the grave mistakes of the past... While nothing can bring back those who were killed in the **Medz Yeghern**, the contributions that Armenians have made around the world over the last ninety-five years stand as a testament to the strength, tenacity and courage of the Armenian people.

Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day, April 24, 2011:

I support the courageous steps taken by individuals in Armenia and Turkey to foster a dialogue that acknowledges their common history. As we commemorate the **Medz Yeghern** and pay tribute to the memories of those who perished, we also recommit ourselves to ensuring that devastating events like these are never repeated... The United States has deeply benefited from the significant contributions to our nation by Armenian-Americans, many of whom are descended from the survivors of the **Medz Yeghern**.

Thus, Obama is trying to refer to the Armenian Genocide by the word “*Medz Yeghern*”. This is comparable to President Nixon’s press secretary who coined the phrase “biosphere overload” to refer to overpopulation in 1970 and when the American navy used the words “climatic disturbances in the air-sea interface” to refer to “high waves.” However, the word switch President Obama is using here is affecting the expectations of a whole nation in their hope that after recognizing the genocide, the US will put pressure on Turkey to admit it.

According to another linguist, Montgomery, “politicians seem to want to hide the negative within particular formulations such that the population may not see the truth or the horror before them.”⁵⁵ Thus, according to Montgomery, politicians will hide the truth so that people will not see it. Analyzing both presidents’ words

in terms of what Montgomery said, the presidents said one thing to mean another.

The language on the left of the dash is intended to mean something different than the language on the right of the dash.-

President Bush on October 10, 2007

"We all deeply regret the tragic suffering of the Armenian people that began in 1915" - meaning the Armenian Genocide

President Obama on April 24, 2009

"The Medz Yeghern must live on in our memories" - meaning the Armenian Genocide

President Obama on April 24, 2010

"1.5 million Armenians... massacred" - meaning the Armenian Genocide

All three sentences above reveal that, "language on the left of the dash is manipulating reality as represented by the translation on the right".⁵⁶ This is because the president is using different forms of discourse to avoid using the word genocide. The bitterness of the word "Medz Yeghern" that President Obama used, is much less than the word "tseghasbanutyun" or its English equivalent which is "genocide."

As mentioned earlier "the system of 'transitivity,' provides a set of choices for describing "what is going on in the world." One such choice is referred to as a "material process," where what is going on may be described as an *action*, *transaction*, or *event*."⁵⁷

Goodman's material process of action, transaction, and event is highlighted in the case of the Armenian Genocide in what President Obama said below:

In his January 19, 2008 speech before the California Primary Obama said,

line 17: America deserves a leader who speaks

line 18: truthfully about the Armenian Genocide and responds forcefully to all genocides.

line 19: I intend to be that President.

Although President Obama's goal was at first to be "that president who speaks truthfully" after gaining the presidency his goal changed. This change is revealed during his visit to Ankara to meet President Abdalla Gull. On April 7, 2009 Parsons of the *Chicago Tribune* interviewed President Obama. Below is an excerpt from the interview.

Christi Parsons:

line 21: "So if I understand you correctly, your view hasn't changed, but you'll put in

line 22: abeyance the issue of whether to use that word in the future?"

Mr. Obama:

line 23: "What I'd like to do is to encourage President Gull to move forward with what

line 24: have been some very fruitful negotiations. And I'm not interested in the United

line 25: States in any way tilting these negotiations one way or another while they

are

line 26: having useful discussions.”

Do the above mentioned excerpts by Obama before and during presidency reveal Obama’s goal? Was his goal to become “that president?” First he thought that “America deserves a leader who speaks truthfully about the Armenian Genocide”, and he intended to be that leader. However, during presidency his goal has changed to “I’m not interested in the United States in any way tilting these negotiations one way or another.”

Thus Goodman’s theory of action, transaction, and event, can be applied on the change revealed in President Obama’s discourse before and after gaining the presidency.

Now, let us apply Blommaert’s five different definitions of sociolinguistics along with the way these definitions are related to the language use of both US presidents during the last decade:

Definition 1

Blommaert’s first definition is applicable to the language use of both US presidents, since both made “investments” in language. Presumably, had it not been for the letter Bush wrote to his friends and which was read to the Armenian community before the presidential election, he would not have gotten the votes of the Armenian-Americans. Such is also the case with President Obama; had it not been for his promise to the community during the California primary (where most of the Armenian-Americans live), he would not have gotten the votes of so many Armenian-American citizens.

Bush’s letter written on February 19, 2000, before he gained the presidency (Appendix A), states:

line 2-3: ... The twentieth century was marred by wars of unimaginable brutality,

line 3: mass murder and genocide.

line 7-8: bloody crimes against humanity. If elected President, I would ensure that our

line 8-9: nation properly recognizes the tragic suffering of the Armenian people.

Prior to his election, in the California Primary, on January 19, 2008, Obama said:

line 9: ... As a senator, I strongly support

line 10: passage of the Armenian Genocide Resolution (H.Res.106 and S.Res.106), and

line 11: as President I will recognize the Armenian Genocide. Genocide, sadly, persists

line 12: to this day, and threatens our common security and common humanity.

In the aforementioned excerpts from both presidents’ discourses before presidency, it is obvious that both presidents made “investments” in language since both promised to recognize the Armenian Genocide to get the votes of the American-Armenians. However, they did not keep that promise later after becoming presidents.

Definition 2

Blommaert's second definition is applicable to Bush's letter "Dear Vasken and Edgar" written to his two friends on February 19, 2000 before becoming president.

Below are lines 4, 5, 6, and 7 from the letter, which reveal the president's use of language that operated for particular purposes in the Armenian "environment" at that time,

line 4: ... The Armenians were subjected to a

line 5: genocidal campaign that defies comprehension and commands all decent people to

line 6: remember and acknowledge the facts and lessons of an awful crime in a century of

line 7: bloody crimes against humanity.

The specific case being investigated concerning the use of language by Bush targets the society he is addressing; he uses the power which he will come to have after presidency through which he will be able to help the Armenians. He is also using a historical fact which is crucial to each and every Armenian. Moreover, Armenians had been waiting to reveal "Man's inhumanity to Man",⁵⁸ since WWI.

Thus, it can be said that language operates differently in different environments. Since the American-Armenian community has a special case or a special environment, the president is concentrating on it and is manipulating his speech accordingly.

Definition 3

Blommaert's third definition of language discourse is relevant to language used by the two presidents to address their fellow citizens in the best way they could to impress them. Their first aim was to be elected president, and later, after gaining the presidency, they used language in such a way that they concentrated on the complex messy forms of language so the community would forget about its meaning.

Examples from both presidents before and during presidency are:

Excerpts from Bush's letter before presidency on February 19, 2000:

line1: Thank you for your inquiry to my campaign regarding issues of concern to

line 2: Armenian-Americans. The twentieth century was marred by wars of unimaginable

line 3: brutality, mass murder and genocide. History records that the Armenians were the

line 4: first people of the last century to have endured these cruelties.

President Bush during his presidency in October 2007:

line 1: We all deeply regret the tragic suffering of the Armenian people that began in

line 2: 1915 but this resolution is not the right response to these historic mass killings,

Obama before presidency on January 19, 2008:

line 10: ...the Armenian Genocide Resolution (H.Res.106 and S.Res.106), and as

line 11: President I will recognize the Armenian Genocide. Genocide, sadly, persists to

line 12: this day, and threatens our common security and common humanity.

President Obama during his presidency on April 24, 2011:

“As we commemorate the **Medz Yeghern** and pay tribute to the memories of those who perished...”

All these examples reveal that both presidents focused on varieties of language to impress their fellow citizens, and through the power of their discourse, they were able to attract and convince the Armenian-Americans to vote for them. Since the language they used was associated with a particular community in the country of which these candidates would be presidents, they used formal language that suited a presidential candidate.

Definition 4

Blommaert's fourth definition pertaining to repertoires of word-switching skill can be applied to Armenian Memorial Day on the 24th of April every year during Obama's presidency. Examples of this word switching are:

Part of President Obama's Memorial Day speech on April 24, 2009:

“The **Medz Yeghern** must live on in our memories, just as it lives on in the hearts of the Armenian people.”

Part of President Obama's Memorial Day speech on April 24, 2010:

“The **Medz Yeghern** is a devastating chapter in the history of the Armenian people.”

Part of President Obama's Memorial Day speech on April 24, 2011:

“As we commemorate the **Medz Yeghern** and pay tribute to the memories of those who perished.”⁵⁹

Thus, it can be seen that the president has used word switching in discourses conditioned by “sociolinguistic background”; the president has considered well the sociolinguistic background of his addressees. These examples reveal that President Obama's speeches have been conditioned by his addressees' sociolinguistic background since every year he has been using the same word from the native language of his addressees.

Definition 5

Blommaert describes the conception of communication events as “ultimately influenced by *the structure of the world system*.” Below is an excerpt from the interview with President Obama, after he gained the presidency, on April 7, 2009.

Christi Parsons:

line 1: As a US senator you stood with the Armenian-American community in calling

line 2: for Turkey's acknowledgement of the Armenian Genocide and you also

supported

line 3: the passage of the Armenian Genocide resolution. You said, as president you

line 4: would recognize the genocide. And my question for you is, have you changed

line 5: your view, and did you ask President Gull to recognize the genocide by name?

Mr. Obama:

line 6: “Well, my views are on the record and I have not changed views. What I have been

line 7: very encouraged by is news that under President Gull’s leadership, you are seeing

line 8: a series of negotiations, a process, in place between Armenia and Turkey to

line 9: resolve a whole host of longstanding issues, including this one.

On January 19, 2008 during his California primary before presidential elections Obama had said that “The Armenians were subjected to a genocidal campaign.” However, the president changed his discourse because the “structure of the world system” obliged him to set aside his promise to the Armenians, considering the fact that Armenia is a small country and Turkey is one of the most important allies of the US. Thus, the president’s discourse changed accordingly.

Although what Orwell, Wilson, and Goodman claimed is important, Blommaert’s claim best highlights the effect of political language used in the discourses of both US presidents before and during presidency. Both presidents made investments in language; through their discourses they tried to gain the votes of the Armenian-American community but in return did not give them what they had promised.

It can be deduced that the words and expressions the US presidents Bush and Obama used in their discourses reflect a literal meaning that is different from the meaning they intended.

Literal meaning, according to Nordquist’s⁶⁰ language dictionary, is accurate meaning which denotes that all words are in strict accordance with their original meanings. However, according to the same dictionary, intended meaning is intentional or planned, and expressive. So, it can be said that the literal or accurate meaning the presidents used was very different than the planned meaning they wanted to express.

Presenting different views by different sociolinguists, this paper will try to highlight the differences between the literal meaning of words and expressions, and the intentions of both presidents, who used political discourse to reach their political goals.

To prove the fact that the presidents’ discourses changed before and during presidency, I will here cite a few statements printed in Armenian-American as well as American magazines and newspapers, written by both Armenian and non-Armenian-American citizens at different times (during President Bush’s presidency/during President Obama’s presidency) and in different places.

Example 1:

Type: American Magazine & Newspaper *Artvoice*
 Date: Wednesday, October 31, 2007.
 Article by: Dimitri Anastasopoulos (American)
 Title: Armenian Genocide Denial: An American Problem

According to the above-mentioned magazine, during his presidency George Bush declared that the last thing Congress should be doing was deciding the “history of an empire [= the Ottoman] that doesn’t even exist anymore.”⁶¹ In his article Dimitri Anastasopoulos says, “Evidently, Bush has forgotten that he promised in 2000 to officially recognize the genocide if elected president.”⁶² Accordingly, he adds, that “Bush once again got his history wrong. The Armenian Genocide resolution actually includes the post-Ottoman period up until 1923.”⁶³

Moreover, he claims that “Turkey spends millions each year in an effort to deny the genocide before our Congress, in our media and at our universities.”⁶⁴ He gives the example of Microsoft Company that became embroiled in a controversy after being pressured by the Turkish government to whitewash the genocide in its *Encarta Encyclopedia*. According to Anastasopoulos, “There is indeed a concerted effort to ‘cleanse’ American recognition of the genocide - not only in our Congress but in our culture as well.”⁶⁵

Example 2:

Another example, taken from an Armenian newspaper published in the USA, is by Harout Sassounian in October 6, 1980.

Type: Armenian-American Newspaper *Asbarez*
 Date: Tuesday, 4/12/2011
 Article by: Harout Sassounian (Armenian-American)
 Title: Armenians Should Confront Obama during his California Visit

According to Sassounian, President Reagan used the words Armenian Genocide on April 22, 1981, “almost 30 years to the day of President Obama’s visit to Los Angeles!”⁶⁶ According to Sassounian, the publisher of *The California Courier*, a weekly newspaper based in Glendale California, “Armenians do not need to beg the President to utter the words Armenian Genocide.”⁶⁷ According to Sassounian, the only reason to protest Obama’s visit would be to let him know that Armenians will no longer be duped when politicians make false campaign promises to gain their support, and ignore them after the election! The Armenian slogan for the 2012 presidential election should be: “Not one vote and not one penny for Obama!”⁶⁸

In his article Sassounian presents a list of “President Obama’s multiple sins on Armenian issues.” A few examples are;

1. He repeatedly pledged to acknowledge the Armenian Genocide during the 2008 presidential campaign and did not keep his word after the election.
2. To make matters worse, his administration actively opposed the adoption of the 2010 congressional resolution on the Armenian Genocide.
3. He significantly cut the amount of foreign aid given to Armenia and Artsakh (Karabagh), contrary to his campaign promise. Moreover, his administration did

not spend the full amount of aid Congress allocated to Artsakh.

4. He pressured Armenia in 2009 to sign the infamous “Protocols” with Turkey.

5. He and Secretary of State Hillary Clinton did not respond to repeated requests to meet with Armenian-American community leaders to hear their concerns.

The results reveal the social and human injustice along with the fact that politicians such as these two US presidents took advantage of the votes of a whole community through the power of their political discourses.

ANALYSIS PART 2: SEMANTIC & PRAGMATIC ANALYSIS OF BOTH US PRESIDENTS’ DISCOURSES BEFORE PRESIDENCY

To reveal the change in the discourses of both US presidents Bush and Obama, before and during presidency, this paper will study the speeches of both presidents, pragmatically according to Austin’s SAT⁶⁹ and semantically according to Jacobson’s CFT.⁷⁰

According to Austin, “a speech act is a minimal functional unit in human communication. Just as a word is the smallest free form found in language ... the basic unit of communication is a speech act (the speech act of refusal).”⁷¹ Jaworowska’s approach is a bit different: “speech act theory attempts to explain how speakers use language to accomplish intended actions and how hearers infer intended meaning from what is said.”⁷²

According to Austin’s theory, what we say has three kinds of meaning:

1- Propositional meaning - the literal meaning of what is said *it’s hot in here*.

2- Illocutionary meaning - the social function of what is said *it’s hot in here* could be:

- an indirect request for someone to open the window
- an indirect refusal to close the window because someone is cold
- a complaint implying that someone should know better than to keep the windows closed (expressed emphatically)

3- Perlocutionary meaning - the effect of what is said *It’s hot in here* could result in someone opening the windows.⁷³

Table 1: Pragmatic analysis of Bush’s letter

Line #	Propositional meaning	Illocutionary meaning	Perlocutionary meaning
1	“Thank you for your inquiry to my campaign regarding issues of concern to Armenian Americans”	Can be an indirect way of saying that something was lacking in the campaign had it not been for the inquiry	It can result in taking care of the Armenian-Americans and their problems
3-4	“The twentieth century was marred by wars of unimaginable brutality, mass murder and genocide”	Can be an indirect way of admitting the Armenian Genocide	It can result in realizing the Armenian dream, which is the acceptance of the Armenian Genocide by the US government
4-5	“History records that the	Can be an indirect way of	It can result in realizing

	Armenians were the first people of the last century to have endured these cruelties”	admitting the Armenian Genocide	the Armenian dream, which is having the USA recognize the Genocide
5-6	“The Armenians were subjected to a genocidal campaign”	Can be a direct acceptance that a crime as harsh as a genocide had been committed against the Armenian people	It can result in realizing the Armenian objective, which is having the USA recognize the genocide
6-8	“commands all decent people to remember and acknowledge the facts and lessons of an awful crime in a century of bloody crimes against humanity”	Can indirectly mean that only decent people can remember that an awful crime took place	It can result in realizing the Armenian objective, which is having the USA recognize the Genocide
9-10	“If elected President, I would ensure that our nation properly recognizes the tragic suffering of the Armenian people.”	Can be a direct promise to the Armenians to recognize their genocide	It can result in making Turkey admit the crime it committed
13-5	“The United States must actively support the independence of all the nations of the Caucasus by promising the peaceful settlement of regional disputes and the economic development of the region.”	Can indirectly mean that the Armenian nation, being a nation of the Caucasus, will have independence and economic development	It can result in the acceptance of the Armenian Genocide
16-7	“American assistance to Armenia to encourage the development of democracy, the rule of law and a tolerant open society is vital. It has my full support”	Can indirectly mean that the US president will fully support the Armenian Cause	It can result in the acceptance of the Armenian Genocide
19-20	“The United States should work actively to promote peace in the region and should be willing to serve as a mediator”	Can indirectly mean that US will resolve Armenian problems	It can result in having peace in Armenia
23-4	“I appreciate the tremendous contribution of the Armenian community to the United States”	It can indirectly mean the Armenian community in the US is to be praised	Can result in having the Armenian community well treated because of its dedication
24-5	“The Armenian community has been and will continue to be a model of dedication to values of faith and family”	It can indirectly mean the Armenian community in the US is to be praised	Can result in having the Armenian community well treated because of its dedication

Table 2: Pragmatic analysis of Obama's speech before presidency

Line #	Propositional meaning	Illocutionary meaning	Perlocutionary meaning
1-2	"As a U.S. Senator, I have stood with the Armenian-American community in calling for Turkey's acknowledgement of the Armenian Genocide"	It can indirectly mean that Obama has had good relation with the Armenian people and their history since ages.	It can result in making the US government recognize the Armenian Genocide if the senator becomes president.
2-5	"Two years ago, I criticized the Secretary of State for the firing of US Ambassador to Armenia, John Evans, after he properly used the term "genocide" to describe Turkey's slaughter of thousands of Armenians starting in 1915."	It can indirectly mean that Mr. Obama intends to use the word "genocide" later after he becomes president	It can result in making the US government recognize the fact that genocide was committed against the Armenian people
6-8	I shared with Secretary Rice my firmly held conviction that the Armenian Genocide is not an allegation, a personal opinion, or a point of view, but rather a widely documented fact supported by an overwhelming body of historical evidence	It can indirectly mean that Mr. Obama firmly accepts that the Armenian Genocide is a historical fact and not a personal opinion or point of view.	It can result in the recognition of the Armenian Genocide by the US government
10-12	As a senator, I strongly support passage of the Armenian Genocide Resolution (H.Res.106 and S.Res.106), and as President I will recognize the Armenian Genocide	It can indirectly mean that the president is willing to support the Armenian Cause.	It can result in making Turkey admit the fact that it really committed a genocide against the Armenian people after the president's recognition of that Genocide.
13-16	Tragically, we are witnessing in Sudan many of the same brutal tactics - displacement, starvation, and mass slaughter - that were used by the Ottoman authorities against defenseless Armenians back in 1915	It can indirectly mean an accusation that the Turkish government committed the Armenian Genocide.	It can result in making Turkey admit the fact that it had committed genocide against the Armenian nation.
18-20	America deserves a leader who speaks truthfully about the Armenian Genocide and responds forcefully to all genocides.	It can indirectly mean that the American president has to speak truthfully about the Armenian Genocide	It can result in making the US government recognize the Armenian Genocide
20	I intend to be that President	It can indirectly mean that Mr. Obama is going to be that unique	It can result in making the Armenian-Americans vote for

		president who will forcefully respond to all genocides.	such a president who will realize the Armenian objective
20-21	I look forward, as President, to continuing my active engagement with Armenian-American leaders on the full range of issues of concern to the Armenian-American community	It indirectly means that, if elected president, Mr. Obama will work for the Armenian Cause	It can result in making the Armenian-Americans vote for Mr. Obama to become president

The above pragmatic analysis of both presidents' discourses before presidency according to Austin's SAT shows that both presidents' discourses are full of verbs that have different communicative functions. Different verbs and their functions will be identified and analyzed semantically according to Jacobson's communication function.

According to Van Valin, different semantic features that arise from the use of Jacobson's communication model, beyond its apparent formants – addressee, speaker, referent, etc. - is “based on the consideration of the relations among these formants.” Jacobson calls these relations communication functions.⁷⁴

The Communication functions are:

1. The referential function, which is oriented towards the context, is the relation between the message and the referent. (The message is the acceptance of the Armenian Genocide and the referent is the Armenian-American community.)
2. The emotive function, which is oriented towards the speaker, is the relation between the speaker and the message. (The relation between the presidential candidate and the recognition of the Armenian Genocide.)
3. The connective function, which is oriented to the addressee, is the relation between the addressee and the message. (The relation between the Armenian-Americans and the recognition of the Armenian Genocide.)
4. The poetic function, which is the relation of the message with itself. (The promise of the recognition of the Armenian Genocide.)
5. The metalinguistic function, which is the relation between the code and the message. (The relation between the code “Medz Yeghern” and the message of the president to recognize the Armenian Genocide.)
- 6- The factive function, which is the relation between the speaker and the addressee. (The relation between the US presidential candidate and the Armenian-American community.)⁷⁵

However, each of these functions conforms to the semantic features that are basic in characterizing semantically and syntactically particular sub-domains. According to Valin, “as a very preliminary and partial proposal for the semantic architecture of the domain,” big sub-domains can be identified.⁷⁶

Below are samples from the sub-domains of the emotive verbs which can be defined by Jacobson's communicative functions:⁷⁷

Emotive Verbs

The emotive verbs are also divided into sub-categories which are:

- a. Verbs of ‘expressing praise or recognition to the addressee’ (X said to Y ‘I think

you did something good, I want you to feel good because of this). Examples of these verbs are: “to congratulate”, “to acknowledge”, “to praise”, “to acclaim”.

b. Verbs of ‘expressing disapproval to the addressee’ (X said to Y ‘I think you did something bad, I want you to feel bad because of this’). Examples of such verbs are: “to reproach”, “to recriminate”, “to censor”, “to reprove”, “to criticize”.

c. Verbs of ‘expressing self recognition’ (X said to Y ‘I think I did something good’). Examples of such verbs are: “to brag”, “to take great pride”, “to show off”, “to boast”, “to glory in”, “to be proud of”.

d. Verbs of ‘expressing something new’ (X said to Y ‘I think you don’t know Z’, ‘I want you to know it’). Examples of such verbs are: “to inform”, “to let someone know”, “to notify”, “to prevent”, “to warn”, “to announce”, “to spread out”.

e. Verbs of ‘expressing the attribution of someone’s responsibility about some action’ (X said to Y ‘I think Z did something bad’). Examples of such verbs are: “to blame”, “to accuse”, “to denounce”, “to make someone responsible for”, “to attribute responsibility”, “to impute”, “to assign guilt”.⁷⁸

Table 3: Different emotive verbs and their sub-domains taken from Bush’s letter

Line #	Verbs of praise/ recognition to the addressee	Verbs expressing disapproval to the addressee	Verbs expressing self recognition	Verbs expressing something new	Verbs of ‘expressing the attribution of someone’s responsibility about some action’
1	I thank you				
3		(history) was marred			
4				endured (these cruelties)	
5				subjected (to a genocidal campaign)	
6	acknowledge		Defies		
6			commands (decent people)		
7			(decent people) remember		
7			(decent people) acknowledge		
7			If elected		
8			I would ensure		
8				(Our nation properly) recognizes	
11				(our nation)	

				must actively support	
12				promising (the peaceful settlement)	
15			has (my full support)		
15-16			I am encouraged		
17					United States should work actively to promote peace
20	appreciate				should be willing to serve (as a mediator)
21					(peace) must be negotiated
21					(peace) must be sustained
23			I appreciate		
24	(Armenian community) has been and will continue to be (a model of dedication to values of faith and family)				

The 23 emotive verbs which are mentioned above belong to 5 sub-categories: only 4 verbs reveal praise to the addressee. On the other hand there are 9 verbs that express self-recognition and praise of Bush to himself. Bush also used 4 auxiliary verbs to express US responsibility towards the Armenian people and the Armenian case. However, all these responsibilities were not met out by the candidate when he became the president of the US.

Table 4: Different emotive verbs and their sub-domains taken from Obama's speech before the elections, on January 19, 2008

Line #	Verbs of praise or recognition to the addressee	Verbs expressing disapproval to the addressee	Verbs expressing self recognition	Verbs expressing something new	Verbs of 'expressing the attribution of someone's responsibility about some action'
1			I have stood (with the Armenian-American community)		

2			calling (for Turkey's acknowledgement of the Armenian Genocide)		
3			I criticized (the Secretary of State)		
5-6			I shared (with Secretary Rice my firmly) held conviction (that the Armenian Genocide is not an allegation)		
7-8	(Genocide... is a fact) supported (by an overwhelming body of historical evidence)				
10-1			(As a senator,) I strongly support (passage of the Armenian Genocide Resolution)		
11-2			(as President) I will recognize the Armenian Genocide		
12					(Genocide, sadly,) persists to this day
13					threatens (our common security and common humanity)
14					we are witnessing (in Sudan many of the same brutal tactics)
16			I have visited (Darfurian refugee camps)		
17			I have pushed for (the deployment of a robust multinational force for Darfur)		
18			I have urged (divestment from companies doing business in Sudan)		

18-9				(America deserves a leader who) speaks truthfully (about the Armenian) Genocide	
19-20				responds forcefully (to all genocides)	
20			I intend to be (that President)		
20			I look forward		
21			continuing (my active engagement with Armenian-American leaders)		
22-3				we will build , (new and exciting ways)	
23-4				shared values that have bound (together the American and Armenian people)	

Out of the 20 verbs the president has used during his speech, 11 verbs reveal praise for himself, 1 verb reveals his support of genocide recognition, and 4 auxiliary verbs express new ideas about what he will do as president of the US later.

Therefore, analysis of Obama's speech by studying its different emotive verbs and their sub-domains semantically according to Jacobson's communicative function of verbs reveals praise for himself to be considered a suitable presidential candidate and his new ideas concerning his will to work hard towards the negotiations concerning the Armenian Cause.

ANALYSIS PART 3: SEMANTIC & PRAGMATIC ANALYSIS OF BOTH US PRESIDENTS' DISCOURSES AFTER GAINING THE PRESIDENCY

Both presidents' discourses after gaining the presidency will be pragmatically analyzed according to Austin's SAT, and semantically studied according to Jacobson's CFT.

The discourses of both presidents during their presidency that will be analyzed pragmatically as well as semantically in this part of the study are:

- 1- A speech by President Bush dated October 10, 2007.
- 2- An interview by *Chicago Tribune* journalist Parsons with President Obama dated April 07, 2009.

Table 1: Pragmatic analysis of President Bush's speech on October 10, 2007 according to Austin's SAT

Line #	Propositional meaning	Illocutionary meaning	Perlocutionary meaning
1	"We all deeply regret the tragic suffering of the Armenian people that began in 1915."	Can be an indirect way of saying that the USA admits that a genocide happened during World War I	It can result in having the Armenians stop blaming the president since he sympathizes with the community
2	"but this resolution is not the right response to these historic mass killings"	Can be an indirect way of saying although historically mass killings have taken place, yet passing a resolution is wrong	May result in losing hope in the president's promise
3	"Its passage would do great harm to our relations with a key ally in NATO and in the global war on terror."	Can indirectly mean that passing the resolution is impossible	May result in thinking of a change during the next presidential elections

Table 2: Pragmatic analysis of President Obama's interview with Parsons according to Austin's SAT

Line #	Propositional meaning	Illocutionary meaning	Perlocutionary meaning
7	"under President Gull's leadership"	It can indirectly mean that the leader for the negotiations will be President Abdalla Gull and no one else	It can have two opposite results: Turks accepting the negotiations and the Armenians rejecting
10	"I want to be as encouraging as possible"	It can indirectly mean that he will not participate and urge the negotiations; he will just encourage it to a certain limit that is possible	It can result in having negotiations one way or another although the results can be destructive for one of the parties
12	"what I want to do is not focus on my views right now"	It can mean that the president will not focus on his personal views which might be his earlier promise considering this issue	It can result in having the focus contrary to the president's earlier view, which was accepting the Genocide
13-14	"if they can move forward and deal with a difficult and tragic history"	It can mean that though the president accepts that the history is tragic and difficult, he won't say more	It can result in an argument from the Armenian side that the president is not keeping his earlier pledge which was to use the word genocide

15-16	"I want to be as constructive as possible in moving these issues forward"	It can mean that the president's constructiveness is limited to a certain extent	It can have results that do not suit one of the parties
14-15	"I think the entire world should encourage them."	It can mean that the president is not the only one responsible for the Armenian issue, and is calling the whole world to encourage the two parties	It can result in anger from the Armenian side
18	"I don't want to, as the president of the United States, pre-empt any possible arrangements"	It can mean that the president of the US doesn't want to take any sides considering the negotiations	It can result in the anger of the Armenian-Americans against their elected president
24-25	"And I'm not interested in the United States in any way tilting these negotiations one way or another"	It can mean that the US President has a neutral role in the negotiations	Again, it can result in the anger of the Armenian-Americans against their elected president

We may deduce from the table above that the president is trying to give credit to the Turkish President to lead the negotiations and is taking a neutral stance towards those negotiations.

Since both presidents' discourses are full of verbs that have different communicative functions, their discourses during presidency also will be identified and analyzed semantically according to Jacobson's CFT.⁷⁹

Table 3: Different emotive verbs and their sub-domains taken from President Bush's October 10, 2007 speech during his presidency

Line #	Verbs of praise or recognition to the addressee	Verbs expressing disapproval to the addressee	Verbs expressing self recognition	Verbs expressing something new	Verbs of 'expressing the attribution of someone's responsibility about some action
1	Deeply regret (the tragic suffering)				
2	Began in 1915				
3				Its passage would do (great harm)	

Out of 3 verbs mentioned above, 2 verbs reveal that President Bush recognized and regretted the tragic sufferings that happened in 1915. However, there is one other verb in the table that expresses a new opinion of the president different than the earlier one. According to his new opinion, the passage of the resolution would do great harm, although earlier he had a different opinion.

Table 4: Different emotive verbs and their sub-domains taken from President Obama's Ankara interview of April 07, 2009

Line #	Verbs of praise or recognition to the addressee	Verbs expressing disapproval to the addressee	Verbs expressing self recognition	Verbs expressing something new	Verbs of 'expressing the attribution of someone's responsibility about some action'
6			I have not changed views		
7				You are seeing (a series of negotiations)	Encouraged (by news, under President Gull's leadership)
10-11			I want to be (as encouraging as possible)	(negotiations which are) moving forward and could bear fruit	
12			(what) I want to do is (not focus on my views)		
13				focus on (the views of the Turkish and the Armenian people)	
15-16	(the entire) world should encourage (them)				
15			I told the president		
15-16			I want to be (as constructive as possible)		
16			moving		

			(these issues forward quickly)		
17-18		I don't want to , (as the president of the United States,) pre-empt (any possible arrangements)			
20-21			we are going to be a (partner in working through these issues)		
23					What I'd like to do is to encourage (President Gull to move forward)
25				I'm not interested (in the United States in any way) tilting (these negotiations)	

Out of 18 verbs the president used during his interview, 7 verbs reveal praise and recognition for himself, while he uses only 1 verb to support the people he is negotiating about and 1 verb to express disapproval to the addressee saying that he doesn't want to pre-empt the negotiations. Although negotiations must include both parties involved, President Obama mentions only one party, only President Abdulla Gull, as if there is no second party involved in these negotiations.

Along with these verbs, there are 6 other verbs that express something new, that there are negotiations going on. Although he focuses on the views of the Turkish and the Armenian people first, in the same place at the same time he says that he is not interested in tilting these negotiations.

Earlier, during his campaign in California, in lines 10-12 of his speech, Obama had said, "As a senator, I strongly support the passage of the Armenian Genocide Resolution (H.Res.106 and S.Res.106), and as President I will recognize the Armenian Genocide." However, during the negotiations between the two parties, the president now has a completely different way of expressing himself; his views now are very different from his earlier position and standpoint.

The tables above show that both presidents concentrated on verbs of praise for

the addressee before becoming presidents; however, after attaining the presidency they started to use verbs of self-recognition and started to express something new. Both presidents' horizons and visions changed during their presidency. At first they wanted to become presidents, so they praised their addressee; however, when they wanted to remain presidents later, they used verbs showing disapproval to the addressee and completely new standards.

Thus, analyzing and comparing the discourses as in the tables above pragmatically, according to Austin's SAT and semantically according to Jacobson's CFT of emotive verbs, is useful. It can be concluded that both presidents pledged support before they became president but could not keep their promises. They both wanted, for political purposes, to hide the negative which was not for the benefit of the Armenian-American community, on which they tried to count during the political elections.

CONCLUSION

Had it not been for the Armenian Genocide recognition issue, the American presidential candidates would not have pledged support to the Armenian-Americans. Moreover, since the Armenian Genocide is a crucial issue for Armenian-Americans, they cast their votes for both US presidential candidates of the last decades with the expectancy of the recognition of that Genocide. However, in both cases these US citizens found they did not have a deal with the US presidential candidates (Mr. Bush and Mr. Obama) won the race because of the power of their political discourse. It was through the competency of their discourses that both presidents convinced the Armenian-American citizens and were able to gain their votes during the elections.

Throughout this study, analysis shows striking differences between the earlier and later discourses of both presidents. Through their discourses, both presidents pledged that they would recognize the fact that genocide against the Armenian people was committed by the Ottoman Empire; however, after becoming presidents their discourses took a completely different approach.

It is hypothesized that both US presidents, Mr. Bush and Mr. Obama, intentionally used propositional meaning different than the illocutionary meaning to reach their political goals. The analysis used to prove this is linguistic analysis according to different linguists as well as pragmatic and semantic analysis.

In the **linguistic analysis** concentrated on Blommaert's theory of CDA it is obvious that the two presidents have invested in language to attract the Armenian-Americans to vote for them.

The **pragmatic analysis** of Austin's SAT revealed that the propositional meanings both US presidents used throughout their discourses were different than the illocutionary ones as well as the perlocutionary meanings they referred to at different times and in different places.

Through the **semantic analysis** of Jacobson's CMT of emotive verb functions shed light on the fact that both presidents' discourses are full of verbs that have different functions. The verbs analyzed express praise as well as disapproval to the addressee, self recognition, something new, and other verbs expressing the attribution of someone's responsibility about some action. Analysis shows that

verbs used by both presidents throughout their discourses before presidency are full of verbs that reveal praise to the addressee to gain Armenian-American sympathy. The verbs also show praise for the speaker's own person to attract the citizens and show that the speaker is an appropriate candidate. However, the emotive verbs used in the discourses of both presidents during presidency show disapproval to the addressee as well as new ideas and new perspectives that are completely different from their earlier frame of reference.

A detailed analysis using these three methods and theories, presented in three different parts in the analysis section of this study, proves that both presidents used their power in political discourse to take advantage of obtaining the votes of the Armenian-American community during presidential elections.

The discourses by both presidents before presidency show a promise to the Armenian community; however, the discourses after gaining the presidency reveal that for political and economic reasons both presidents' speeches changed, signaling a new phase and a completely different orientation. Both presidents said something and meant another because Turkey is a powerful ally and may cause trouble for the USA if the presidents recognize the Armenian Genocide.

Both presidents during their presidency came to have a new objective which was to remain the US President rather than to become president as was the case before the elections. However, one may wonder whether the power of political discourse can enable candidates to become presidents and presidents to stay presidents or whether this can be changed by a more powerful political discourse by another candidate.

ENDNOTES

¹ E. Chouldjian, "Barack Obama's Track Record of Armenian Genocide Recognition," *Armenian National Committee of America - National Headquarters* (retrieved June 1, 2011 from <http://www.anca.org>, anca@anca.org, p. 1).

² M. Toti, "The Story of Bush and the Armenian Genocide," (retrieved June 16, 2011 from <http://www.resetdoc.org/stories/index>).

³ CanWest News Service, October 10, 2007.

⁴ Ibid.

⁵ Chouldjian.

⁶ Discourse analysis is the area of linguistics that is concerned with how we build up meaning in the larger communicative rather than grammatical units; meaning in a text, paragraph, conversation, etc., rather than in a single sentence. Political discourse analysis is a field of discourse analysis which focuses on discourse in political forums (such as debates, speeches, and hearings) as the phenomenon of interest (www.UsingEnglish.com).

⁷ Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, London: Taderon Press, 2000 (retrieved on February 28, 2012 from JSTOR database).

⁸ *Armenian Genocide Resource Library for Teachers*, 2004.

⁹ Ibid.

¹⁰ Genocide Education Project, (2004) . *Armenian Genocide Resource Library for Teachers*. Retrieved on February 28, 2012 from <http://www.TeachGenocide.org/ArmeaninGenocideDenial>. (2008). Retrieved, December 20, 2011 from http://Armeniapedia.org/Armenian_Genocide_Denial_html. Armeanin Genocide Recognition. (2012). Retrieved,

- March 18, 2012 from http://Armeniapedia.org/Armenian_Genocide_Recognition.html. Armenians in the Whole of the Americas. (2009) . *Armenian Diaspora in the Americas*. Retrieved August 7, 2011 from <<http://www.Armeniapedia.org/Armenia>> Posted by Dimitri Anastasopolous. Retrieved March 6, 2012 from http://www.Asbarez.com/Asbarez.Armenians_Should_Confront_Obama_During_his_California_Visit. Tuesday, April 12th, 2011. Posted by Harut Sassounian . Retrieved March 6, 2012 from http://www.Asbarez.com/Bush_Urges_Rejection_of_Armenia_Genocide_Resolution. (October 10, 2007) . [Editorial] *Can West News Service*. Retrieved August 7, 2011. www.canada.com/topics/news/story.html Fairclough, N. (1989) . *Language and Power*. London: Longman. Glossary definition. Retrieved on July 10, 2012. www.usingEnglish.com/glossary/discourse-analysis.html Macmillan Reference. (p. 244) Retrieved on November 25, 2011 from JSTOR database. Parson, C. (April 6, 2009) . [Interview with Barack Obama] *Chicago Tribune*, p. 11. Turkish Population, (last modified, March, 16, 2012) . Retrieved March, 18, 2012 from JSTOR database. Turkey–United States relations, (last modified 16 March 2012) . War on Terror. Retrieved March, 28, 2012 from JSTOR database
- ¹¹ Webster's, 1994, p. 486.
- ¹² M. Imbleau, *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, 2005, p. 244.
- ¹³ Armenian Genocide Denial, 2008, p. 8.
- ¹⁴ Armenian Genocide Recognition, 2012.
- ¹⁵ Ibid.
- ¹⁶ Ibid.
- ¹⁷ John Kifner, "Armenian Genocide of 1915: An Overview" www.nytimes.com/ref/timestopics/topics_armeniangenocide.htm
- ¹⁸ Armenian Genocide Recognition, 2012.
- ¹⁹ Ibid.
- ²⁰ Ibid.
- ²¹ Armenian Diaspora in the Americas, 2006.
- ²² On April 22, 1981, President Ronald Reagan, in his proclamation of the Day of Remembrance of the Victims of the Holocaust had said, "Like the genocide of the Armenians before it, and the genocide of the Cambodians which followed it -- and like too many other such persecutions of too many other peoples -- the lessons of the Holocaust must never be forgotten" (www.armenian-genocide.org > ... > US Presidential Statement)
- ²³ Armenian Genocide Recognition, 2012.
- ²⁴ Ibid.
- ²⁵ D. Johnson and R. Johnson, *Civil Political Discourse in a Democracy: the Contribution of Psychology*, Minnesota: University of Minnesota 60 Peik Hall, 2000 (retrieved on March 3, 2012 from JSTOR database, 2000, p. 3).
- ²⁶ Ibid.
- ²⁷ A. Teun Van Dijk, *What is Political Discourse Analysis?* Universiteit van Amsterdam (retrieved from www.discourses.org/OldArticles/What_is_Political_Discourse_Analysis.pdf on March, 3, 2012. 1993, p. 12).
- ²⁸ G. Orwell, *Politics and the English Language*, London, 1969, p. 225 (retrieved on November 6, 2011 from JSTOR database).
- ²⁹ Schiffrin, Tannen, and Hamilton, *The Handbook of Discourse Analysis*, Massachusetts: Blackwell Publishers, Malden, 2001 (retrieved from JSTOR database on 20 March, 2012).
- ³⁰ Ibid, p. 401.
- ³¹ Orwell, p. 401.

-
- ³² Chilton, p. 401.
- ³³ Montgomery, p. 179.
- ³⁴ Montgomery, p. 402.
- ³⁵ Chifton, p. 402.
- ³⁶ Wilson, 2003
- ³⁷ Wilson, 1996, p. 56.
- ³⁸ Schiffrin, Tannen, and Hamilton, as cited in Wilson, p. 402.
- ³⁹ Goodman, p. 57.
- ⁴⁰ Goodman, p. 57.
- ⁴¹ Wilson, 2003, p.401.
- ⁴² J. Blommaert, *Discourse: A Critical Introduction*, London: Cambridge University Press, 2005, p. 14.
- ⁴³ Blommaert, p. 14.
- ⁴⁴ Ibid, p. 15.
- ⁴⁵ Ibid.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Pragmatic analysis is the study of the meaning of words, phrases and full sentences, but unlike semantics which deals with the objective meanings of words that can be found in dictionaries, pragmatics is more concerned with the meanings that words in fact convey when they are used, or with intended speaker meaning, as it is sometimes referred to (www.UsingEnglish.com).
- ⁴⁹ J. L. Austin, *How to do Things with Words*, Oxford: Oxford University Press, 1962 (retrieved on 11/11/2011 from JSTOR database pp. 1-2). Austin suggests a- Propositional meaning - the literal meaning of what is said; b- Illocutionary meaning - the social function of what is said; c- Perlocutionary meaning - the effect of what is said.
- ⁵⁰ Semantic analysis is the process of relating syntactic structures, from the level of phrases, clauses, sentences and paragraphs to the level of the writing as a whole, to their language-independent meanings (www.UsingEnglish.com).
- ⁵¹ These verb types are: a- Verbs expressing praise or recognition to the addressee; b- Verbs expressing disapproval to the addressee; c- Verbs expressing self recognition; d- Verbs expressing something new; e- Verbs expressing someone's responsibility about some action (Van Valin, p. 12)
- ⁵² Orwell, p. 225
- ⁵³ *The Handbook of Discourse Analysis*, p. 18.
- ⁵⁴ Medz Yeghern in Kouyumjian's dictionary (Mesrob Kouyoumdjian, *A Comprehensive Dictionary Armenian-English*, Beirut: Atlas Press, 1970) and Chakmakjian's dictionary (Hovhanness Chakmakjian, *A Comprehensive Dictionary of Armenian-English*, Beirut: Hamazkayin Press, 1979), is as follows:
Armenian	English translation
Medz Yeghern	Great calamity
Tseghasbanutyun	Genocide
- ⁵⁵ Montgomery, 1992, p. 400.
- ⁵⁶ Ibid, p. 402.
- ⁵⁷ Goodman, 1996, p. 56.
- ⁵⁸ Weems, 2003.
- ⁵⁹ See Appendix E3.
- ⁶⁰ Richard Nordquist, "The Glossary of Grammatical and Rhetoric Terms," (retrieved July 10, 2012 from grammar.about.com/od/d/g/**discourse**term.htm www.UsingEnglish.com).
- ⁶¹ Artvoice, *Armenian Genocide Denial: An American Problem*. Wednesday 10/31/2007.

-
- ⁶² Ibid.
⁶³ Ibid.
⁶⁴ Artvoice, 2007.
⁶⁵ Ibid.
⁶⁶ Asbarez, 2011
⁶⁷ Harout Sassounian, “Armenians Should Confront Obama during his California Visit”, *The California Courier*, April 12, 2011.
⁶⁸ Asbarez, 2012
⁶⁹ Austin, 1962, p. 2
⁷⁰ R. Van Valine, *Investigations of the Syntax–Semantics–Pragmatics Interface*, New York: John Benjamin Publishing Company, 2008 (retrieved on November 6, 2011 from JSTOR database, 2008, p. 12).
⁷¹ Jaworowska, p. 1.
⁷² Ibid, p. 2.
⁷³ Ibid.
⁷⁴ Van Valine, p. 13.
⁷⁵ Ibid.
⁷⁶ Ibid.
⁷⁷ Ibid.
⁷⁸ Ibid.
⁷⁹ Ibid.

APPENDIX

A President Bush’s Letter on February 19, 2000 before presidency numbered by lines

Mr. Edgar Hagopian
 Mr. Vasken Setrakian
 Dear Edgar and Vasken,

line1: Thank you for your inquiry to my campaign regarding issues of concern to **line 2:** Armenian Americans the twentieth century was marred by wars of unimaginable **line 3:** brutality, mass murder and genocide. History records that the Armenians were the **line 4:** first people of the last century to have endured these cruelties. The Armenians **line 5:** were subjected to a genocidal campaign that defies comprehension and commands **line 6:** all decent people to remember and acknowledge the facts and lessons of an awful **line 7:** crime in a century of bloody crimes against humanity. If elected President, I **line 8:** would ensure that our nation properly recognizes the tragic suffering of the **line 9:** Armenian people. The Armenian Diaspora and the emergence of an independent, **line 10:** Republic of Armenia stand as a testament to the resiliency of the Armenian **line 11:** people. In this new century, the United States must actively support the **line 12:** independence of all the nations of the Caucasus by promising the peaceful **line 13:** settlement of regional disputes and the economic development of the region. **line 14:** American assistance to Armenia to encourage the development of democracy, **line 15:** the rule of law and a tolerant open society is vital. It has my full support. I am **line 16:** encouraged by recent discussions between the governments of Armenia and **line 17:** Azerbaijan. The United States should work actively to promote peace in the **line 18:** region and should be willing to serve as a mediator. But ultimately peace must be **line 19:** negotiated and sustained by the parties involved. Lasting peace can come only. **line 20:** from agreements they judge to be in their best interests I appreciate the **line 21:** tremendous contribution of the Armenian community to the United States. The **line 22:** Armenian community has been and will continue to be a model of dedication to **line 23:** values of faith and family. Sincerely, George W. Bush

B President Bush's Speech after presidency October 10, 2007

line 1:“We all deeply regret the tragic suffering of the Armenian people that began in **line 2:** 1915. but this resolution is not the right response to these historic mass killings,” **line 3:** “Its passage would do great harm to our relations with a key ally in NATO and in **line 4:** the global war on terror.”

C President Obama in the California Primary, before the elections on January 19, 2008

line 1:As a U.S. Senator, I have stood with the Armenian American community in calling **line 2:** for Turkey's acknowledgement of the Armenian Genocide. Two years ago, I **line 3:** criticized the Secretary of State for the firing of U.S. Ambassador to Armenia, **line 4:** John Evans, after he properly used the term "genocide" to describe Turkey's **line 5:** slaughter of thousands of Armenians starting in 1915. I shared with Secretary Rice **line 6:** my firmly held conviction that the Armenian Genocide is not an allegation, a **line 7:** personal opinion, or a point of view, but rather a widely documented fact **line 8:** supported by an overwhelming body of historical evidence. The facts are **line 9:** undeniable. An official policy that calls on diplomats to distort the historical facts **line 10:** is an untenable policy As a senator, I strongly support passage of the Armenian **line 11:** Genocide Resolution (H.Res.106 and S.Res.106), and as President I will **line 12:** recognize the Armenian Genocide. Genocide, sadly, persists to this day, and **line 13:** threatens our common security and common humanity. Tragically, we are **line 14:** witnessing in Sudan many of the same brutal tactics - displacement, starvation, **line 15:** and mass slaughter - that were used by the Ottoman authorities against **line 16:** defenseless Armenians back in 1915. I have visited Darfurian refugee camps, **line 17:** pushed for the deployment of a robust multinational force for Darfur, and urged **line 18:** divestment from companies doing business in Sudan. America deserves a leader **line 19:** who speaks truthfully about the Armenian Genocide and responds forcefully to **line 20:** all genocides. I intend to be that President. I look forward, as President, to **line 21:** continuing my active engagement with Armenian American leaders on the full **line 22:** range of issues of concern to the Armenian American community. Together, we **line 23:** will build, in new and exciting ways, upon the enduring ties and shared values **line 24:** that have bound together the American and Armenian peoples for more than a **line 25:** century.”

D Interview with President Obama after presidency on April 07, 2009

Christie Parsons:

line 1:"As a U.S. senator you stood with the Armenian-American community in calling **line 2:** for Turkey's acknowledgement of the Armenian genocide and you also supported **line 3:** the passage of the Armenian genocide resolution. You said, as president you **line 4:** would recognize the genocide. And my question for you is, have you changed **line 5:** your view, and did you ask President Gull to recognize the genocide by name?"

Mr. Obama:

line 6:"Well, my views are on the record and I have not changed views. What I have been **line 7:** very encouraged by is news that under President Gull's leadership, you are seeing **line 8:** a series of negotiations, a process, in place between Armenia and Turkey to **line 9:** resolve a whole host of longstanding issues, including this one. **line 10:**"I want to be as encouraging as possible around those negotiations which are **line 11:** moving forward and could bear fruit very quickly very soon. And so as a **line 12:** consequence, what I want to do

is not focus on my views right now but focus on **line 13**: the views of the Turkish and the Armenian people. If they can move forward and **line 14**: deal with a difficult and tragic history, then I think the entire world should **line 15**: encourage them. And so what I told the president was I want to be as **line 16**: constructive as possible in moving these issues forward quickly. And my sense **line 17**: is that they are moving quickly. I don't want to, as the president of the United **line 18**: States, pre-empt any possible arrangements or announcements that might be **line 19**: made in the near future. I just want to say that we are going to be a partner in **line 20**: working through these issues in such a way that the most important parties, the **line 21**: Turks and the Armenians, are finally coming to terms in a constructive way."

Christie Parsons:

line 21: "So if I understand you correctly, your view hasn't changed, but you'll put in **line 22**: abeyance the issue of whether to use that word in the future?"

Mr. Obama:

line 23: "What I'd like to do is to encourage President Gull to move forward with what **line 24**: have been some very fruitful negotiations. And I'm not interested in the United **line 25**: States in any way tilting these negotiations one way or another while they are **line 26**: having useful discussions."

Later, in a speech to the Turkish Parliament, Obama brought up the historical events and referred to his previous views, but again he did not declare the events as genocide:

line 27: "Human endeavor is by its nature imperfect. History is often tragic, but **line 27**: unresolved, it can be a heavy weight. Each country must work through its past. **line 28**: And reckoning with the past can help us seize a better future. I know there's **line 29**: strong views in this chamber about the terrible events of 1915. And while there's **line 30**: been a good deal of commentary about my views, it's really about how the **line 31**: Turkish and Armenian people deal with the past. And the best way forward for **line 32**: the Turkish and Armenian people is a process that works through the past in a **line 33**: way that is honest, open and constructive."

E Speeches of President Obama on the Armenian Memorial Day in three successive years

E1 Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day, April 24, 2009

Ninety four years ago, one of the great atrocities of the 20th century began. Each year, we pause to remember the 1.5 million Armenians who were subsequently massacred or marched to their death in the final days of the Ottoman Empire. The Meds Yeghern must live on in our memories, just as it lives on in the hearts of the Armenian people. History, unresolved, can be a heavy weight. Just as the terrible events of 1915 remind us of the dark prospect of man's inhumanity to man, reckoning with the past holds out the powerful promise of reconciliation. I have consistently stated my own view of what occurred in 1915, and my view of that history has not changed. My interest remains the achievement of a full, frank and just acknowledgment of the facts. The best way to advance that goal right now is for the Armenian and Turkish people to address the facts of the past as a part of their efforts to move forward. I strongly support efforts by the Turkish and Armenian people to work through this painful history in a way that is honest, open, and constructive. To that end, there has been courageous and important dialogue among Armenians and Turks, and within Turkey itself. I also strongly support the efforts by Turkey and Armenia to normalize their bilateral relations. Under Swiss auspices, the two governments have agreed on a framework and roadmap for normalization. I commend this progress, and urge them to fulfill its promise. Together, Armenia and Turkey can forge a relationship that is peaceful, productive

and prosperous. And together, the Armenian and Turkish people will be stronger as they acknowledge their common history and recognize their common humanity. **Nothing can bring back those who were lost in the Meds Yeghern.** But the contributions that Armenians have made over the last ninety-four years stand as a testament to the talent, dynamism and resilience of the Armenian people, and as the ultimate rebuke to those who tried to destroy them. The United States of America is a far richer country because of the many Americans of Armenian descent who have contributed to our society, many of whom immigrated to this country in the aftermath of 1915. Today, I stand with them and with Armenians everywhere with a sense of friendship, solidarity, and deep respect.

E2 Statement of President Barack Obama on Armenian Remembrance Day, April 24, 2010

“On this solemn day of remembrance, we pause to recall that ninety-five years ago one of the worst atrocities of the 20th century began. In that dark moment of history, 1.5 million Armenians were massacred or marched to their death in the final days of the Ottoman Empire. Today is a day to reflect upon and draw lessons from these terrible events. I have consistently stated my own view of what occurred in 1915, and my view of that history has not changed. It is in all of our interest to see the achievement a full, frank and just acknowledgment of the facts. The Meds Yeghern is a devastating chapter in the history of the Armenian people, and we must keep its memory alive in honor of those who were murdered and so that we do not repeat the grave mistakes of the past. I salute the Turks who saved Armenians in 1915 and am encouraged by the dialogue among Turks and Armenians, and within Turkey itself, regarding this painful history. Together, the Turkish and Armenian people will be stronger as they acknowledge their common history and recognize their common humanity. Even as we confront the inhumanity of 1915, we also are inspired by the remarkable spirit of the Armenian people. While nothing can bring back those who were killed in the **Meds Yeghern**, the contributions that Armenians have made around the world over the last ninety-five years stand as a testament to the strength, tenacity and courage of the Armenian people. The indomitable spirit of the Armenian people is a lasting triumph over those who set out to destroy them. Many Armenians came to the United States as survivors of the horrors of 1915. Over the generations Americans of Armenian descent have enriched our communities, spurred our economy, and strengthened our democracy. The strong traditions and culture of Armenians also became the foundation of a new republic which has become a part of the community of nations, partnering with the world community to build a better future. Today, we pause with them and with Armenians everywhere to remember the awful events of 1915 with deep admiration for their contributions which transcend this dark past and give us hope for the future.”

E3 Statement by the President on Armenian Remembrance Day, April 23, 2011

“We solemnly remember the horrific events that took place ninety-six years ago, resulting in one of the worst atrocities of the 20th century. In 1915, 1.5 million Armenians were massacred or marched to their death in the final days of the Ottoman Empire. I have consistently stated my own view of what occurred in 1915, and my view of that history has not changed. A full, frank, and just acknowledgement of the facts is in all our interests. Contested history destabilizes the present and stains the memory of those whose lives were taken, while reckoning with the past lays a sturdy foundation for a peaceful and prosperous shared future. History teaches us that our nations are stronger and our cause is more just when we appropriately recognize painful pasts and work to rebuild bridges of understanding toward a better tomorrow. The United States knows this lesson well from the dark chapters

in our own history. I support the courageous steps taken by individuals in Armenia and Turkey to foster a dialogue that acknowledges their common history. **As we commemorate the Meds Yeghern and pay tribute to the memories of those who perished**, we also recommit ourselves to ensuring that devastating events like these are never repeated. This is a contemporary cause that thousands of Armenian-Americans have made their own. The legacy of the Armenian people is one of resiliency, determination, and triumph over those who sought to destroy them. The United States has deeply benefited from the significant contributions to our **nation by Armenian Americans, many of whom are descended from the survivors of the Meds Yeghern**. Americans of Armenian descent have strengthened our society and our communities with their rich culture and traditions. The spirit of the Armenian people in the face of this tragic history serves as an inspiration for all those who seek a more peaceful and just world. Our hearts and prayers are with Armenians everywhere as we recall the horrors of the Meds Yeghern, honor the memories of those who suffered, and pledge our friendship and deep respect for the people of Armenia.”

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝ Մ. ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՆԱԽԱԳԱՀ
ՀՈՐԸ ՈՒ. ՊՈՒՇԻ ԵՒ ՊԱՐԱՔ ՕՊԱՄԱՅԻ ԵԼՈՅԹՆԵՐՈՒՆ ԸՆԴՄԵՋԷՆ
(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՎԻՔԻ ՉԱՓԱՐԵԱՆ
vicky.tchaparian@hotmail.com

Վերջին տասնամեակներուն, Ա. Մ. Նահանգներու նախագահութեան թեկնածուները ընդհանրապէս նախագահական ընտրապայքարի ընթացքին խոստումներ կը շռայլեն նաեւ ամերիկահայերուն՝ Ցեղասպանութեան ճանաչման խնդրով, սակայն ընտրուելէ ետք կը դրժեն իրենց խոստումը:

Այս ուսումնասիրութիւնը բնագրային քննալերութեան կ'ենթարկէ Ա. Մ. Նահանգներու վերջին երկու նախագահներու՝ Ճորճ Ու. Պուշի եւ Պարաք Օպամայի նախընտրական խոստումները ամերիկահայութեան: Ապա, ուսումնասիրութիւնը կը վերլուծէ նաեւ Ապրիլ 24ի ամենամեայ յիշատակութեան օրուան առթիւ անոնց արտասանած յետ-ընտրական չմեղանքի ու խուսափողական ելոյթները:

Այս առումով, ուսումնասիրութեան նիւթ կը դառնան Թեքսասի կառավարիչ Ճորճ Ու. Պուշի 19 Փետրուար 2000ին Էտկար Յակոբեանին ու Վազգէն Մեղրակեանին ուղղած նամակը, 10 Հոկտեմբեր 2007ին նախագահ Ճորճ Ու. Պուշի ելոյթը, ինչպէս նաեւ 19 Յունուար 2008ին Քալիֆորնիոյ նախընտրական արշաւին ընթացքին Իլինոյի ծերակուտական Պարաք Օպամայի, եւ 7 Ապրիլ 2009ին *Շիքսկօ Թրիպիոնի* թղթակից Քրիսթի Փարսընզին հետ նախագահ Օպամայի ունեցած հարցազրոյցն ու 24 Ապրիլ 2009ին, 24 Ապրիլ 2010ին եւ 23 Ապրիլ 2011ին արտասանած իր ելոյթ-խօսքերը:

Ըստ յօդուածագրին, խոստումի այս դրժումը աւելի հակասական կը հնչէ երբ խորապատկերին վրայ կը պարզուի թէ Ա. Մ. Նահանգներու 43 նահանգներ (բացի Էլքաւամա, Միսիսիպի, Ուեսթ Վերձինիա, Բնտիանա, Այօուա, Ուայոմինկ եւ Մաուր Տաքոթա նահանգներէն) ճանչցած են հայոց դէմ գործուած Ցեղասպանութիւնը:

Ուսումնասիրութիւնը քերականական, ձեւաբանական եւ իմաստաբանական վերլուծութեան կ'ենթարկէ վերոյիշեալ ելոյթները, ապացուցելով որ կատարուածը բառախաղի շնորհիւ ամերիկահայութեան քուէները շահելու փորձ մըն է, մատնանշելով նաեւ որ սպասուած «Ցեղասպանութիւն» բառին փոխարէն նախագահ Օպամա կը գործածէ «Մեծ Եղեռն» արտայայտութիւնը:

Ուսումնասիրութիւնը կը փորձէ նաեւ լուսարձակի տակ բերել այն իրական ու պարագայական պատճառները որոնք մղած են ամերիկացի այս երկու նախագահները՝ խուսափելու իրենց նախընտրական խոստումները յարգելէ:

IS “GOOGLING” A TECHNIQUE? WHAT THE INTERNET CAN TELL US ABOUT THE NON-GOVERNMENTAL SECTOR IN ARMENIA

YEVGENYA PATURYAN ypaturyan@aua.am
VALENTINA GEVORGYAN vgevorgyan@aua.am
MARIAM MATEVOSYAN mmariam@osi.am

ABSTRACT

The paper presents and discusses a technique for assessing online visibility of Armenian NGOs. The technique was applied to map the Armenian NGO sector within the framework of a larger study about the Armenian civil society. Taking into account the development of the IT sector and increased internet coverage in Armenia, it is hypothesised that active NGOs should exhibit at least some online presence and should be identifiable through a “*Googling*” technique. A full list of registered NGOs (3552) is used to test their visibility on the internet. The selected technique is an innovative approach aimed at looking at the level of the NGOs’ online presence as a measure of their level of activeness. The paper provides a detailed discussion of the process of mapping the on-line visibility of Armenian NGOs obtained through this technique as well as providing necessary background information on the evolution and development of the civil society sector in the country. The paper concludes that the number of “online visible” NGOs obtained through “*Googling*” is a fairly close estimation of actively operating NGOs in the country, thus highlighting the potential of using this mode as a valuable research technique.

BACKGROUND INFORMATION AND LITERATURE REVIEW

CIVIL SOCIETY

Considering the importance of civil society for strengthening democracy¹ it is interesting to investigate the cases of developing countries, and specifically those that have passed through a transition period. After the collapse of the Soviet Union a number of countries found themselves with the task of establishing new states. The low quality of post-communist civil societies has been related to the citizens’ experiences under the Soviet rule.² Although the countries of the South Caucasus, namely Armenia, Azerbaijan and Georgia share a common Soviet past, the condition of the civil societies in these countries differs.

The new political environment of thriving competition seemed to give Georgian civil society organizations more opportunities to engage in national discourse.³ According to a Chatham House briefing on the state of democracy in several post-communist countries, civil society in Georgia remains weak as citizens have little capacity to influence political developments;⁴ however the resources to create a better civil society exist in the country because of its social and political contexts.⁵ The case of Azerbaijan is different because of a strict non-tolerance toward civil society organizations introduced by the government. A Human Rights Watch report indicates some serious crackdowns on the civil society in Azerbaijan.⁶

After proclaiming its independence in 1991, Armenia experienced a gradual

development of social and political organizations in the early 1990s with the introduction of a new practice of autonomous participation. Civil society organizations in Armenia in their initial stages were created by members of the social and political elite with the financial support of western funding and charitable organizations.⁷ The most recent study on civil society and environmental activism in Armenia has examined the factors that led to the rise and better development of civil society groups in the country and their coming together for a common cause.⁸

NGOs are called Public organizations in Armenian.⁹ Establishing an NGO in Armenia requires registration with the Public Register Agency of the Legal Entities¹⁰, the adjacent body to the Ministry of Justice, and tax authorities.¹¹ NGOs are to independently decide upon their organizational structure, sector of operation, scope of activities and goals. Organizations are created on a termless basis unless otherwise stated in the organizational statutes¹².

The number of officially registered NGOs in Armenia has grown steadily over the years, with a few set-backs discussed below. The sectors of NGOs' operation are multilevel. There are NGOs advocating human rights, peacebuilding, community development, economic development, environmental concerns, education, benevolence, health issues, preservation of cultural heritage, media development as well as working on children, youth, gender related issues etc. NGOs exist and operate on the entire territory of the republic of Armenia including the capital, towns and villages of the republic¹³.

According to the Armenian National Statistical Service data, as of October 1995 the number of registered NGOs in Armenia was 900. As of January 2002 the number had increased to 2756. As of February 2013 there were 3552 registered NGOs in the republic of Armenia. The trend indicates an increase in the registered number of organizations in Armenia from 2002 to 2012,¹⁴ except for one year, 2004, after which the number decreases from 3660 to 2202. Two factors may have caused the decline in the number of registered NGOs in the country. In 2004 an addendum to the law on NGOs in Armenia was made stating that the organizations having property with a value exceeding 25 million Armenian Drams¹⁵ should provide documentation on the composition, size and sources of the property's origin to the state registration body, with the information, therefore, to be transferred to the Central Bank of Armenia. This addendum to the law has one reason for many NGOs not to declare their properties and, thus, not to be re-registered on the official list. Another possible cause for the decreasing number of NGOs in the period from 2004 to 2005 was the termination of the World Learning Program, a United States Agency for International Development (USAID) funded project aimed at supporting the establishment of NGOs in the republic. It ceased to exist in 2004. Funding of certain NGOs was terminated leading to their close-down.

The official number of registered NGOs can serve as a positive indicator of the rate of civil society development, particularly in a young, post-Soviet country. However, the mere existence of many NGOs cannot speak for their quality and proper operation.¹⁶ As of February 2013 there are 3552¹⁷ registered non-governmental organizations (NGO) in post-Soviet Armenia. However many of these are short-lived and non-operative, and their contribution to the development

of civil society in the country is questionable. The main technique discussed later in this paper was designed and applied for the purpose of estimating the number of actively operating NGOs in the country. In addition to being a tool for assessing an online visibility of Armenian NGO sector, *Googling* was also used as a means of obtaining contact information for conducting an organizational survey in the framework of the study on Armenian civil society¹⁸.

Table 1: Number of registered NGOs in Armenia (2002-2012)¹⁹

Month, Year	Number	Increase/decrease by %
Jan. 2002	2,756	--
Jan. 2003	3,211	+ 16.5
Jan. 2004	3,660	+ 13.9
Dec. 2005*	2,202	- 39.9
Dec. 2006	2,548	+ 15.7
Dec. 2007	2,776	+ 8.9
Dec. 2008	2,997	+ 7.9
Nov. 2009	3,196	+ 6.6
Nov. 2010	3,447	+ 7.8
Sep. 2011	3,690	+ 7.0
Mar. 2012	3,838	+ 4.0

*The year when the number of NGOs drastically decreased.

Source: *National Statistical Service of the Republic of Armenia, 2013*

THE INTERNET AVAILABILITY AND USAGE IN ARMENIA

Usage of internet visibility as an estimation of the level of activity of the Armenian NGO sector is based on an assumption that there is an increased internet penetration in Armenia. The internet serves to be an important communication platform that NGOs striving to keep up with modern developments would like to use. On the other hand, if NGOs are active, they are likely to be mentioned on the internet (by journalists, donors, bloggers, etc.).²⁰ The information presented in this section is aimed at supporting the assumption of increased use of the internet in Armenia.

Over the last decade the Armenian Information Technology (IT) sector has experienced a rapid growth becoming one of the most dynamic and internationally competitive sectors of the Armenian economy.²¹ According to the Caucasus Research Resource Center (CRRRC) Caucasus Barometer data there has been an increase in the number of households having internet access from their home computer or laptop from 2008 to 2012. As can be seen from Table 2 there has been a dramatic increase of reported internet access from just 7% of the population in 2008 to 40% in 2012. There has also been a substantial increase of personal computer ownership: from 15% of the Armenian population in 2008 to 43% in 2012. Thus, internet penetration is indeed a visible and stable trend in the Armenian society.

Table 2: Household having internet access from home computer/laptop

	Yes	Owns PC	N
2008	146 (7%)	306 (15%)	2082
2009	115 (6%)	291 (15%)	1975
2010	370 (19%)	514 (27%)	1922
2011	818 (24%)	934 (27.5%)	3395
2012	961 (40%)	1035 (43%)	2384

INTERNATIONAL DONOR COMMUNITY

The role of the international donor community is important when considering the development of civil society in Armenia. International donor organizations have been operating in the republic since the early 1990s. In 1994 the United States funded NGO Training and Resource Centre was established and had a great impact on the development of civil society culture in the republic by collecting and sharing information pertaining to the existing “Public organizations” in Armenia.²² The United States (US) Government has been the largest donor focusing on civil society development in Armenia²³ and conducted two large studies of the sector in 2001²⁴ and 2004.²⁵

The United States approach in civil society promotion was opposed to that of the European bilateral and multilateral donors, which by and large interacted with Armenian society through third actors, mainly the government but also foreign organizations and funds. The European Union (EU) interaction with Armenia has generally focused on building strong relations with the state and elite actors at the expense of engagement with non-state actors (Blue, Payton, and Kharatyan 2001). Nevertheless, when the European Neighborhood Policy (ENP) and Eastern Partnership (EaP) programs were launched, the multi-level contacts between the EU as an individual actor, the EU member-states and Armenian civil society was enhanced. This was promoted mostly through the civil society forum, a platform including EaP states and the EU aiming to promote contacts among civil society organizations and facilitate dialogue with public authorities.

As already mentioned, the US Government has been the main donor for the civil society development in Armenia. Funded by USAID, in 1995-96 the Armenian Assembly of America NGO training and resource center started its operation. It was an important factor in the development of the NGO culture in Armenia as it provided the public with a template on how to create an NGO and how to seek funding from donors in order to sustain the organization. Nonetheless, paying too much attention to the NGO sector has had negative outcomes as well. As Armine Ishkhanian notes, “NGOization” has led to the de-politicization and taming of the emancipatory potential of civil society. Another unhappy outcome has been the proliferation of NGOs undermining civil society development, as many NGOs, often called “capital darlings”, exist purely for the purpose of acquiring international funding.²⁶

In order to identify the actual number and quality of the operating NGOs in the country, mapping of the sector becomes of paramount importance. Notwithstanding the legal requirement to register NGOs with the State Registry, a

number of organizations have been operating without registration. On the other hand, many of the registered ones are non-operational but continue to remain on the Registry list therefore creating an illusion of an existing legal entity.

METHODOLOGY OF MAPPING ONLINE VISIBILITY

Considering the importance of IT, the main technique applied for the purpose of mapping the sector (with an aim of creating a sampling frame for an organizational survey to be conducted as part of the larger study of Armenian civil society) was *Googling*. How to estimate the real number of functioning NGOs in Armenia was a starting question in the development of this technique. Additionally, there was also a practical need to obtain organizational contact information.

Originally, it was planned to obtain an official list of registered NGOs in Armenia, which would contain all the necessary contact information, such as name of the organization, address and contact information. An official letter was sent to the State Registry to get full data of the NGOs registered in the country. However, the request was denied by the institution claiming that the law on accessing such detailed data requires a payment for each organization's information details.²⁷ Considering that more than 3000 organizations are registered in the republic, the cost was prohibitive. Nevertheless, the full list of names of registered NGOs is accessible and was provided by the Armenian Ministry of Justice free of charge. This list contains 3552 organizations and is considered to be the primary sampling frame for the study.

A Microsoft Excel database was created with the full list of names of registered NGOs. A team comprised of six students was trained and tasked to conduct an online search for the organizations on the list. More specifically the technique applied was to *Google* the Armenian name of an organization and look for the main results. In case the application did not generate any results, other techniques were applied. Examples are usage of quotation marks as adding quote marks around the query tells the Google to look for occurrences of the exact phrase as it was typed,²⁸ or *Googling* the name in English to fully check the online visibility of the organization. The *Googling* technique was applied in June 2013.

Based on the results of the search, the online visibility of each of the NGOs on the original list of 3552 organizations was coded as "NA" (not available), "NC" (no contacts) and "YES" (full information available). The "NA" code indicates organizations for which no mention whatsoever is found on the internet. The "NC" code indicates NGOs that are at least somewhat visible online: for example *Googling* shows that they are mentioned in the media or any other web source including social networks,²⁹ but no specific contacts (such as telephone, e-mail, postal address or organizational website) could be obtained. The "YES" code indicates organizations for which specific contact information (telephone number and/or e-mail address and/or postal address) was obtained through the internet search.

The *Googling* technique has generated the following results: out of 3,552 registered NGOs there are 1,812 in the NA category (meaning that they have no online presence), 973 are in the NC category (meaning that they have some online visibility) and 767 are in the YES category. The contact information classification of the 767 NGOs available online is the following: 445 emails, 702 phone numbers

(including mobile and landline) and 248 postal addresses. Thus, *Googling* as a technique has revealed the following online visibility of the Armenian NGO sector: 51% of organizations do not exist on the internet, 27% have partial visibility and 21% have their contact information available through the internet. Thus, only about one-fifth of the Armenian NGOs currently take advantage of internet as a means of making themselves known to potentially interested partners or beneficiaries. See Table 3.

Table 3: Results generated by the *Googling* technique

	Categories	Number of NGOs	%
NA	No online visibility	1812	51
NC	Limited online visibility	973	27.4
YES	Visibility online	767	21.6
Total		3552	100

GAINING FURTHER INSIGHT THROUGH COMPARISON AND SURVEY IMPLEMENTATION

While mapping online visibility of the Armenian NGO sector was a valuable way of assessing its level of development, it was not an end goal in itself, but rather a step in a larger study. Its practical goal was to generate a realistic sampling frame for an organizational survey, which is another element of a study currently underway at the Turpanjian Center for Policy Analysis (TCPA). The study, entitled “Armenian Civil Society after 20 Years of Transition: Still Post-Communist?” is funded by the Academic Swiss Caucasus Net (ASCN) and is aimed at examining the current state of Armenian civil society in terms of membership, participation, levels of trust towards NGOs and their connectedness to the Armenian public. The online organizational survey contains 28 questions covering subjects from leadership, trust, membership and availability of volunteers to organizations’ scope, cooperation, activities as well as usage of communication tools and funding.

After completing the *Googling* of the 3552 organisations officially registered in Armenia, the team has compared the results with the outcome of another mapping of Armenian civil society. A similar study was conducted in Armenia earlier by Civilitas Foundation³⁰ (CF), with the aim of developing a guide to civil society activity in Armenia. In 2009 CF accessed the database of names of registered NGOs in Armenia containing phone numbers. Each organization was contacted by phone. A database of operating NGOs containing 456 entries was created based on this effort. The list includes both local and international organizations operating in Armenia³¹.

Each NGO in the CF database was compared to the *Googling* outcomes in terms of name and contact information. A total of 26 NGOs that were not originally identified through *Googling* were identified in the CF database. The comparison has shown that the application of different primary techniques, namely online mapping through *Googling* by TCPA and phone call mapping by CF, has generated roughly corresponding results.

As the survey for the larger study about the development of Armenian civil society started, it allowed gaining additional insights and the improvement of the estimations of online NGO visibility obtained through *Googling*. The first phase of the organizational survey included contacting organizations through contacts available after *Googling*. The NGOs Questionnaire was sent out to the 445 emails available. The mail delivery system returned 100 email addresses. Thus, 22% of the email addresses of NGOs found online is non-existent and/or incorrect.

Phone numbers were obtained through *Googling* for a substantial number of NGOs but no e-mails (or, as has been found out, wrong e-mails). Also e-mails yielded very low response rates (number of NGOs that completed the survey after first and second e-mail wave is 52). Therefore, the next step in the study was to make phone calls to all those NGOs which couldn't be reached through e-mails. Three team members were assigned the task of making phone calls, which involved a quick elaboration on the purpose of the study conducted, namely a verification of the e-mail obtained from the internet, or a request to provide a correct/working e-mail, followed by a request to an authorized person at the organization to fill in the questionnaire. The calls were conducted during the week days; two or three follow-up calls were made to non-responsive phone numbers, varying the time of the day to ensure maximum coverage. The results of the calls were coded according to the following options: "wrong number", "no answer", "NGO closed" (the person who picked up the phone informed the researcher that the NGO has stopped functioning), "no email" (the organization exists, and is operating however they do not possess any email account), "sent" (the phone call was successful, an email was obtained and the survey questionnaire sent for their attention), and "refusal" (the NGO exists but refuses to participate in the study). Out of 705 available phone numbers the results were as follows: Wrong number 16%; No answer 30%; NGO closed 4%; No email 7%; Sent 31%; Refusal 12%.

One of the concerns of the study is that there could be functional NGOs in Armenia that are not included on the official list of registered organizations. In an attempt to find out about such organizations, the questionnaire sent to the NGOs included a snowballing question³² asking the respondent to name three other NGOs working in their field. The answers obtained were compared to the original sampling frame. A total of 15 new names of NGOs were obtained through the snowballing technique.

Thus, although *Googling* was a primary technique for obtaining NGO contact information, it was combined with a number of additional approaches in an attempt to reach out to as many NGOs as possible. In addition to sending the link to the online survey to those e-mail addresses that were found on the internet, phone-calls, snowballing and even attempts at contacting NGOs through their Facebook pages were made. While phone-calls helped to increase the response rate, it has to be noted that snowballing and use of Facebook yielded marginal results.

CONCLUSION

As a young post-Soviet country Armenia has a huge number of registered NGOs. First NGOs were created in the early 1990s, after Armenia proclaimed independence. Since then there has been a proliferation and rise of NGOs, a

process that became even faster during the second decade of the existence of the young state. As of February 2013 there were 3,552 officially registered NGOs in Armenia. However, since registration procedures are fairly easy, no requirement for re-registration exists and no checks are made to verify whether or not an NGO that registered some time ago still exists, this number should be considered with caution. Estimates of how many NGOs are operational in the country vary between 300 and 800 according to different sources. Based on a need to better estimate the size of the Armenian NGO sector, a practical task was carried out to obtain contact details and assess internet usage by NGOs. To this end mapping of online visibility of Armenian NGOs through *Googling* was conducted within the framework of a larger study on Armenian civil society after 20 years of independence and transition from Soviet legacy into 21st century.

The *Googling* technique applied for the purpose of mapping the online visibility of registered NGOs in Armenia has provided the following results. Out of the total number of registered 3552 NGOs 51% (1812) were not visible online. Some 21% (767) of NGOs are fully available online and can be considered to be active and reaching out to their potential population through internet and social networks. Another 27% (973) of registered NGOs in Armenia can be found online, but only partially: the names of the organizations are visible in the media, but no contact information can be found online. The results of *Googling* were compared to another online NGO database and showed similar outcomes. The results were further fine-tuned by taking into consideration invalid e-mails, verifications through phone calls, snowballing and analysis of NGOs' Facebook pages.

Using contact information obtained, an organizational survey was conducted online and by phone in July-November 2013. As of December 2013 the organizational survey contains 188 responses. This is 5% of the total number of registered NGOs in the country (N=3552); and 24.5% of those with contact information available online (N=767). The survey was conceived as a cross-sectional study. Currently there are no specific follow-up plans but the design lends itself to an easy replication. The results of the online mapping and survey may be heuristically used for further studies. The study included several outreach techniques that balanced each other by providing a richer pool of information regarding NGOs.

The lack of online visibility of NGOs in Armenia leads to the conclusion that at least half of the registered NGOs in the country are non-operational. Recognizing the adequacy of the technique applied to search and map the actively operating NGOs in Armenia, the study recognizes *Googling* as a useful research technique that can help scholars to arrive at a more realistic assessment of the NGO sector, as well as provide insights regarding the use of technology by NGOs for outreach purposes. Based on this experience, a number of limitations of using *Googling* for such estimations can be pointed out as well. Some contact information found on the internet is wrong (22% wrong email addresses out of emails found online; 16% wrong phone numbers out of 705 numbers found online). Also many NGOs seem to opt out of maintaining online visibility for a variety of reasons and would remain "off the radar" for researchers who relied on the internet for mapping or contacting them.

ENDNOTES

- ¹ Larry Diamond, *Developing Democracy: Toward Consolidation*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1999; Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster, 2000; Robert D. Putnam, Robert Leonardi, and Raffaella Nanetti, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, N. J: Princeton University Press, 1994; Theda Skocpol, "How Americans Became Civic," *Civic Engagement in American Democracy*, Theda Skocpol & Morris P. Fiorina (eds.), Washington DC: Brookings Institution Press, 1999, pp. 27-81.
- ² Marc Morjé Howard, *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003.
- ³ Georgia - 2012 Civil Society Organization Sustainability Index, available at: <http://www.usaid.gov/europe-eurasia-civil-society/cso-sustainability-2012/georgia> accessed September 15, 2013.
- ⁴ Orysia Lutsevych, *How to Finish a Revolution: Civil Society and Democracy in Georgia, Moldova and Ukraine*, Chatham House, January 2013, available at: <http://www.chathamhouse.org/publications/papers/view/188407> accessed September 02, 2013.
- ⁵ Nana Sumbadze, *Civic Participation in a Transforming Society: Motivational Forces, Social Capital and Trust*, Academic Swiss Caucasus Net (ASCN), available at: <http://ascn.ch/en/research/Completed-Projects/> accessed September 17, 2013.
- ⁶ Azerbaijan: Crackdown on Civil Society. *Human Rights Watch*, available at: <http://www.hrw.org/node/118403> accessed September 4, 2013.
- ⁷ Nora Dudwick, *The Mirage of Democracy: A Study of Post-Communist Transitions in Armenia* (Project on Democratization and Political Participation in Post-Communist Societies), United States Department of State Bureau of Intelligence and Research, 1995.
- ⁸ Armine Ishkanian, Evelina Gyulkhandanyan, Sona Manusyan, and Arpy Manusyan, *Civil Society, Development and Environmental Activism in Armenia*, The London School of Economics and Political Science (LSE), available at: <http://eprints.lse.ac.uk/54755/> accessed November 27, 2013.
- ⁹ "Non-Governmental Organization" in Armenian—«Հասարակական կազմակերպություն» (Public organization)
- ¹⁰ Ministry of Justice, The Public Register Agency of the Legal Entities of Armenia, website available at: <https://www.e-register.am/en/> accessed May 23, 2014.
- ¹¹ The law of the republic of Armenia on NGOs does not however require consecutive re-registration or notification in case of termination of activities. It does not require NGOs to maintain an online presence either. These nuances are important for the overall context of the study (National Assembly of the Republic of Armenia. 1998. *Civil Code of the Republic of Armenia*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1556&lang=eng> accessed May 23, 2014).
- ¹² The law of the republic of Armenia on NGOs, 2001, available at: <http://parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1295> accessed May 23, 2014.
- ¹³ The research comprises NGOs of the republic of Armenia. NGOs of the republic of Nagorno Karabagh are not included in the research.
- ¹⁴ National Statistical Service of Armenia, 2013.
- ¹⁵ App. 71,000 USD (according to the currency rate of the time).
- ¹⁶ Richard N. Blue, David E. Payton, and Lusine Z. Kharatyan, *Armenia NGO Sector Assessment*, NGO Strengthening Program, Yerevan, Armenia: World Learning, Armenia, 2001.
- ¹⁷ Data was requested from the Ministry of Justice, Republic of Armenia, 2013.

- ¹⁸ “*Armenian Civil Society after 20 years of Transition: Still Post-Communist?*” study conducted by the Turpanjian Center for Policy Analysis at the American University of Armenia. The study funded by the Academic Swiss Caucasus Net (ASCN) 2012-2014.
- ¹⁹ The table includes all the NGOs registered on the territory of Armenia including the capital, towns and villages of the republic. The scope of organizational activities widely differs: from health issues to ethnic concerns and economic development. The NGOs are both single and multiple-issued organizations covering several areas of operation at once. For example an NGO that deals with childcare issues may also be involved in working with issues related to humanitarian aid and contributing to community development.
- ²⁰ One of the slogans of the 21st century is “if it is not online, it does not exist.” Our usage of *Googling* as an assessment technique has been to some extent inspired by this slogan.
- ²¹ Enterprise Incubator Foundation, and Economy and Values Research Center, 2007. *Armenian Information Technology Sector Industry Growth Model*, available at: <http://www.eif.am/eng/resources/archive/armenian-it-industry-growth-model/> accessed August 14, 2013.
- ²² Armine Ishkanian, *Democracy Building and Civil Society in Post-Soviet Armenia*, London and New York: Routledge, 2008.
- ²³ “2011 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia”. United States Agency for International Development, available at: http://transition.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/reports/2011/2011CSOSI_Index_complete.pdf accessed October 04, 2012.
- ²⁴ Richard N. Blue, David E. Payton, and Lusine Z. Kharatyan, *Armenia NGO Sector Assessment*, NGO Strengthening Program, Yerevan, Armenia: World Learning, Armenia, 2001.
- ²⁵ Richard N. Blue and Yulia Ghazaryan, *Armenia NGO Sector Assessment: A Comparative Study*, NGO Strengthening Program, Yerevan, Armenia: World Learning, Armenia, 2004.
- ²⁶ Armine Ishkanian, *Democracy Building and Civil Society in Post-Soviet Armenia*, London and New York: Routledge, 2008.
- ²⁷ The Law of the Republic of Armenia on State Fees, available at: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1370&lang=arm&enc=armscii> (in Armenian) accessed May 23, 2014.
- ²⁸ David A. Vise and Mark Malseed, *The Google Story: For Google’s 10th Birthday*, Delacorte Press, 2008.
- ²⁹ For example 18 NGOs were found to have Facebook pages.
- ³⁰ The Civilitas Foundation, website available at: <http://www.civilitasfoundation.org/cf/> accessed April 11, 2014.
- ³¹ The Civilitas Foundation’s list of organizations can be accessed here: http://civil.am/index.php?option=com_comprofiler&task=userslist&listid=5&Itemid=61
- ³² The exact wording of the snowballing question is “*Could you please indicate the names of three NGOs in Armenia that you have collaborated with and/or are aware of.*”

ԱՐԴԵՕ՞Ք «GOOGLING»Ը ՏԵԽՆԻԿԱ Է. Ի՞ՆՉ ԿԱՐՈՂ Է ԲԱՅԱՅԱՅՏԵԼ
ՀԱՄԱՑԱՆՑԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ԵԻԳԵՆԻԱ ՊԱՏՈՒՐԵԱՆ ypaturyan@aua.am
ՎԱԼԵՆՏԻՆԱ ԳԵՈՐԳԵԱՆ vgevorgyan@aua.am,
ՄԱՐԻԱՄ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ mariam.matevosyan@gmail.com

Հետազոտությունը ներկայացնում է Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) հասարակական կազմակերպությունների (ՀԿ) առ-ցանց տեսանելիության գնահատման տեխնիկան: ՀՀում գրանցուած ՀԿերի ամբողջական անուանացանկը հանդիսանում է ուսումնասիրության հիմնական ընտրանքի շրջանակը:

Այս տեխնիկան կիրառուել է հայաստանեան ՀԿ կալուածի աւելի լայն՝ հայ քաղաքացիական հասարակութեան առնչուող ուսումնասիրութեան շրջանակում:

Հաշուի առնելով տեղեկատուական տեխնոլոգիաների ոլորտի զարգացումը, ինչպէս նաեւ համացանցի լայն առկայութիւնը, աշխատանքը վարկած է առաջ քաշում, որ գործող ՀԿերը պէտք է առնուազն որոշ չափով տեսանելի լինեն առ-ցանց եւ ճանաչողական Googlingի կիրառման միջոցով: ՀՀում գրանցուած 3,552 ՀԿերի անուանացանկը ենթարկուել է համացանցում կազմակերպությունների տեսանելիութեան փորձարկման: Ընտրուած տեխնիկան հանդիսանում է նորարարական մօտեցում, որի նպատակն է բացայայտել ՀԿերի առ-ցանց ներկայութիւնը որպէս կազմակերպությունների գործունութեան չափման միջոց: Սոյն ուսումնասիրութիւնը ներկայացնում է նշուած տեխնիկայի կիրառման մանրամասն քննարկումը, ինչպէս նաեւ անհրաժեշտ տեղեկութիւններ է տրամադրում հայաստանեան ՀԿ կալուածի եղաշրջումի եւ երկրում քաղաքացիական հասարակութեան զարգացման մասին: Ուսումնասիրութիւնը եզրակացնում է, որ «առ-ցանց տեսանելի» ՀԿերի քանակը գրեթէ համապատասխանում է ՀՀում եռանդուն գործող ՀԿերի քանակին, դրանով իսկ կարելոքելով այս տեխնիկայի կիրառման ներուժը՝ որպէս արժեքաւոր հետազօտական միջոց:

ԲԱՌԱԿԵՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ԼԵԶՈՒԻ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՅԹԻ ԻՐԱՑՈՒՄ

ԱՇՈՏ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ

Ի. Դարի վերջին տասնամեակը, յատկապես ԻԱ. դարը մարդկային հասարակության զարգացման մի ժամանակաշրջան է, որն առաել լի է իրադարձություններով: ԽՍՀՄի փլուզումը, ԱՄՆի գերտերություն դառնալը, Եւրամիութեան ձեւաւորումը, Արեւմուտքի դերի էլ աւելի կարեւորումը համաշխարհային պատմութեան մէջ, անհատական համակարգիչների յայտնաբերումը եւ համատարած կիրառումը, համացանցի գործարկումը, մարդկային հաղորդակցման նորանոր ձեւերի ու միջոցների ներդրումը հանրային կեանքում եւն. նոր մարտահրաւերներ են ներկայացնում մարդկային լեզուին:

Դարասկզբից, տնտեսական եւ քաղաքական յարաբերութիւնների ձեւաւորմամբ պայմանաւորուած, ԽՍՀՄի նախկին ժողովուրդների բա-ռապաշարի բազմաթիւ բառեր ու զանազան տարրեր դարձան հնաբա-նութիւններ ու պատմաբառեր՝ հոկտեմբերիկ, պիոներ, կոմերիտական, շրջկոմ, սովխոզ, կոլխոզ, կուսբջիջ, պլանային տնտեսութիւն, հարուածային աշխատող, ստախանովական, սոցմրցութիւն եւն: Արեւմուտքը իր մշակոյթով, ազատ շուկայական տնտեսութեամբ, նոր տեսակի հասարակական-քաղաքական յարաբերութիւններով, աննախադէպ գիտատեխնիկական առաջընթացով, լայն սպառման ապրանքներով եւն. անհրաժեշտութիւն առաջացրեց այդ ժողովուրդների լեզուների բառապաշարում նախկինում գոյութիւն չունեցող բազմաբնոյթ նոր երեւոյթների, առարկաների, յարաբերութիւնների արտացոլումը: Լեզուների բառակերտական հնարաւորութիւնները օգտագործելով պէտք է կերտուէին նորանոր բառեր՝ ապահովելով լեզուի հիմնական՝ հաղորդակցական գործառոյթը, որը մարդկային հասարակութեան մաս կազմող անդամների համատեղ գործունէութիւնը պայմանաւորող կարեւորագոյն գործօն է:

Մարդը չի կարող ապրել ու ստեղծագործել առանց հաղորդակցման, տեղեկատւութեան փոխանակման, առանց դրա համար անհրաժեշտ միջոցներ՝ հաղորդակցման միջոցներ ունենալու: Լեզուի հաղորդակցական գործառոյթի ամենաբնորոշ արտայայտութիւնը խօսքային գործունէութիւնն է: Սա վայրկենական, անխափան, անդադրում եւ բաւականին բարդ երեւոյթ է եւ ունի լեզուաբանական, հոգեբանական, կենսաբանական, զգացական, փիլիսոփայական, հասարակական ընդգծուած ազգային եւ համամարդկային երեսակներ: Ի տարբերութիւն լեզուի, որը խօսողական ունակութիւնների

ընդհանրական համակարգ է տուեալ լեզուով խօսող հանրության իւրաքանչիւր անդամի գիտակցութեան մէջ, հաղորդակցումը լեզուի կենդանի գոյն է եւ կառուցում է լեզուական համակարգի թելադրանքով ու դրան համապատասխան, իրացում է գծային ձեւով ու եղանակով:

Հաղորդակցման գործընթացում անհատի հոգեֆիզիկական պայմաններով, ստեղծագործական կարողութիւններով, փորձով, հաղորդման նպատակադրումներով, մարդկային բազմաբովանդակ գործունէութեամբ պայմանաւորուած՝ լեզուակիրը վերարտադրում է գոյութիւն ունեցող լեզուական համակարգը: Լեզուն՝ իբրեւ մարդկային հաղորդակցման հիմնական միջոց, բառերի՝ բառային կազմի եւ բառապաշարի, ու համապատասխան քերականական կառուցուածքի համադրութեան ամբողջութիւն է: Սակայն լեզուն քարացած զանգուած չէ. լեզուակիրների խօսքային գործունէութիւնը ենթադրում է որոշակի շեղումներ՝ նոր բառերի, քերականական այլատեսակ ձեւերի գործածութիւն եւն., որոնք սկզբնապէս առաջ են բերում լեզուական անկանոնութիւն, սակայն յետագայում կարող են արմատանալ լեզուում՝ դառնալով լեզուական համակարգի օրինաչափութիւններ, օրինակ՝ գրէք (գրեցէքի փոխարէն), գործադիր (գործադիր մարմնի, գործադիր իշխանութեան փոխարէն), ասուլիս (մամուլի ասուլիսի փոխարէն), շեմ (եղել է «շեմք» իմաստով, այսօր՝ «չափանիշների սահման»), շտեմարան («որեւէ բանի մեծ պաշար՝ հարստութիւն ունեցող բնագաւառ» իմաստով, այսօր՝ «առաջադրանքների, խնդիրների հաւաքածու, ժողովածու») եւն.: Իւրաքանչիւր լեզուի զարգացման օրինաչափութիւնների բացայայտումը եւ համակողմանի ուսումնասիրութիւնը մարդկային լեզուի հնարաւորութիւնների արձանագրումն է, իսկ դրանց արդիւնաւէտութիւնը՝ կախեալ է դրանց բազմակողմանի գործադրումից: Այս ամէնը լեզուաբանութեան կարելորագոյն հիմնախնդիրներից են:

Հանրային կեանքի եւ մարդու գիտակցութեան մշտական կատարելագործումը լեզուի առջեւ նոր մարտահրաւերներ է յարուցում՝ իրականացնել հաղորդակցումը մարդկային բազմաբեւեռ գործունէութեան բոլոր ոլորտներում, իսկ դա, մասնաւորապէս նաեւ, նոր հասկացութիւնների անուանումների ապահովումն է: Այս խնդիրներով զբաղուող լեզուաբանական գիտակարգը կոչւում է անուանագիտութիւն (onomasiology)¹, որի գլխաւոր նպատակն է բացայայտել առարկայական իրականութեան առանձին տարրերի անուանումների ձեւերի ու միջոցների քննութիւնը: Անուանագիտութեան հիմնախնդիրները՝ որպէս լեզուաբանական քննութեան առարկայ, առաջարկել են Պրահայի կառուցուածքային դպրոցի ներկայացուցիչները՝ Վիլէմ Մատեզիուսը, Բոգումիլ Տրնկան, իսկ 1950ականներից՝ նաեւ Միլոշ Դոկուլիլը: 1970-80ականներին անուանագիտութեանը վերաբերող լեզուական տեսական

խնդիրները բազմակողմանի քննության են արժանացել նաև ռուս լեզուաբաններ Վլադիմիր Գակի, Ելենա Կուբրեակովայի, Վերոնիկա Տելիայի (մոսկովեան լեզուաբանական դպրոց), ինչպես նաև որպես բառակերտական միջոց՝ Կուրսկ-Օռլովեան դպրոցից Իրինա Տորոպցեայի աշխատություններում:

Սկզբնապես անուանագիտությունը դիտում էր որպես մեթոդական ուղղություն, որը քննում էր լեզուն (աւելի ճիշտ՝ խօսքը) բովանդակության դիտուածքից դէպի արտայայտութեան դիտուածք՝ ի հակադրութիւն իմաստաբանութեան, որի քննութիւնը հակառակ ուղղուածութիւն ունի: Բայց շուտով ճշտուեց, որ նշուած քննութեան ուղղութիւնը լիարժէք բացայայտելու համար, այն՝ որպէս մեթոդական ուղղութիւն դիտարկելը, բաւարար չէ, եւ մինչխօսքային ու խօսքային գործունէութիւնների կազմակերպման ու ընկալման գործընթացները ոչ թէ մեթոդական մօտեցում են, այլ լեզուաբանական գիտակարգ, ինչպէս հնչիւնաբանութիւնը եւ բառագիտութիւնը:

Ի. դարավերջում եւ արդի ժամանակներում մեծ ուշադրութիւն է դարձում նաեւ լեզուական անուանադրութեան հիմնախնդիրներին, որը անուանագիտութեան ենթակարգ է. բաւականին բարդ եւ բազմաբովանդակ լեզուական երեւոյթ, որի շատ խնդիրներ՝ տեսական ու գործառական տեսանկիւնից, յաւուր պատշաճի համակողմանիօրէն բացայայտուած եւ նկարագրուած չեն: Լայն առումով այդպիսի հիմնախնդիրներից են լեզուի՝ որպէս հաղորդակցման հիմնական միջոցի առաջացումը, մարդու եւ առարկայական իրականութեան, մարդկային մտածողութեան ու լեզուի բազմակողմանի փոխարաբերութիւնները, մարդու եւ հասարակութեան, մշակոյթի ազդեցութիւնը լեզուական համակարգի վրայ:

Լեզուական միջոցները կոչուած են մարդու մտածական, հաղորդակցական, տեղեկատուութեան փոխանակման եւ այլ գործունէութիւնների պահանջները բաւարարելու համար: Լեզուի՝ որպէս հաղորդակցման հիմնական միջոցի գոյութեան անհրաժեշտութիւնը ենթադրում է նաեւ լեզուական նիւթական եւ զգայական ընկալելի նշանների համակարգերի ստեղծումը (բառեր, ազատ եւ կայուն բառակապակցութիւններ, զանազան նախադասութիւններ եւն.), որը հնարաւորութիւն կը տար մարդկանց հաղորդակցումը անխաթար ապահովելու համար: Սակայն լեզուական նշանների համակարգը մշտապէս կատարելագործւում ու լրացւում է նորանոր միաւորներով, որոնք ստեղծւում են նոր առարկաներ, իրավիճակներ ու երեւոյթներ անուանելու համար, պայմանաւորուած՝ մարդկային հասարակութեան մշտական զարգացմամբ:

Նեղ առումով լեզուական անուանադրութեան տեսական հիմնախնդիրներից է առարկայական, նաեւ վերացարկուած կամ ենթակայական

իրականության մէջ ի յայտ եկած նորանոր առարկաների, երեւոյթների եւն.ի անուանման (անուն տալու) միջոցների ու ձեւերի քննութիւնը:

ԲԱՌԸ՝ ՈՐՊԷՍ ԼԵԶՈՒԻ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՅԹԻ ԻՐԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻԱԻՈՐ

Քանի որ բառը ամենից առաջ ունի իմացաբանական՝ ճանաչողական արժէք, այսինքն՝ միջնորդաւորուած ուղղուածութիւն դէպի առարկայական իրականութիւնը, ապա սա պայմանաւորում է նրա անուանողական արժէքը՝ անուանողական գործառոյթը, որն է ուղղուածութիւն դէպի առարկայական իրականութեան արտացոլումը: Բառը մտածական, մասամբ էլ հոգեկան այլ արտապատկերման ցոլացումն է լեզուական արտայայտութեան մէջ: Մարդկային հասարակութեան հաղորդակցման աճող պահանջների բաւարարման անհրաժեշտութեամբ պայմանաւորուած՝ իւրաքանչիւր կենդանի լեզու իր պատմութեան ընթացքում ստեղծում եւ գործածում է բառակերտութեան տարաբնոյթ եղանակներ ու միջոցներ: Բառակերտութիւնը՝ նոր բառերի կազմումն ու ստեղծումը, լեզուական առաջընթացի կարեւորագոյն գործօններից մէկն է: Այդ ճանապարհով է ձեւաւորում իւրաքանչիւր լեզուի բառապաշարը, որի տարրերի գործադրումով է մասնակիօրէն իրացւում լեզուի հիմնական՝ հաղորդակցական գործառոյթը: Բառապաշարի ընդհանուր տեսութիւնը բառագիտութեան կարեւոր եւ ծաւալուն բաժինն է, որը քննում է նրա տարբեր շերտերը, բառային կազմի կրած զանազան ու բազմաբնոյթ տեղաշարժերը, բառակերտութեան հնարաւորութիւնները, կիրառական տարաբնոյթ նշանակութիւններն ու գործառոյթները եւն.: Լեզուի բառային կազմը գիտական հետազօտութեան ընդարձակ ու պարարտ դաշտ է եւ այն կարելի է համակարգել տարբեր մեթոդներով ու եղանակներով: Իւրաքանչիւր լեզուի բառապաշար համակարգ է՝ պատմական զարգացման երկարատեւ գործընթացի արդիւնք: Իբրեւ բաց ամբողջութիւն՝ այն շարունակ ընդլայնում է իր սահմանները, զարգանում ու հարստանում:

Մենք կարեւորեցինք լեզուի զարգացման արդի փուլը, սակայն լեզուի ամէն մի փուլ կամ հատուած ունի իր պատմական կեանքին, հասարակական դերին ու գործառոյթներին, բնոյթին ու էութեանը համապատասխանող բառապաշար²: Լինելով կենդանի հաղորդակցման ծառայող միջոց՝ լեզուի բառապաշարը գտնւում է անընդհատ բարելաւման գործընթացում, ուստի եւ նրան, ինչպէս ամէն մի զարգացող երեւոյթի, յատուկ են զարգացման գործընթացի բոլոր իրողութիւնները՝ իրենց հակասականութիւններով, շեղումներով, զուգահեռութիւններով, հնի ու նորի, իր դարն ապրածի եւ զարգացողի տարրերի առկայութեամբ ու դրանց ներքին պայքարով, մերժելի եւ ընդունելի իրականութիւններով եւն.³: Իսկ

բառապաշարի բարելաւումը տուեալ լեզուի բառային կազմի ներքին զարգացումն է, որն ուղղուած է լեզուի մէջ գոյութիւն ունեցող բառերի իմաստային, գործառական, ձեւաբանական եւ բառակազմական յատկանիշների արդիականացմանը՝ լեզուի մէջ գործող զարգացման ներքին (ներլեզուական) օրինաչափութիւններին (օրինակ՝ ամփոփումը՝ աշխարհահայեացք-աշխարհայեացք, տաւարաարած-տաւարած) համապատասխան եւ արտաքին (արտալեզուական) գործօնների թելադրանքով⁴ (օրինակ՝ փոխառութիւնները՝ տանդէմ, պոպուլիզմ, դոնոր եւն.):

Բառապաշարի հարստացման ներքին միջոցը հենց նոյն լեզուի հնարաւորութիւններով նոր բառեր կերտելն է, արտաքինը՝ ուրիշ լեզուներից կատարուող փոխառութիւնները: Բառապաշարի հարստացումը միայն այս երկու ուղիների պարզորոշ թուարկումը չէ. դա բաւականին բարդ ու տարաբնոյթ գործընթաց է, եւ սրանցով չեն սպառուում բառապաշարի կատարելագործման բոլոր դրսեւորումներն ու իրողութիւնները: Նշուածները բառային կազմի առաւել ակնյայտ լեզուական օրինաչափութիւնների ու փոփոխութեան միտումներ են:

Ամէն լեզու ունի բառակերտական համակարգի գերիշխող ենթատեսակներ, սակայն մարդկային բազմաբնոյթ գործունէութիւնը լեզուի առջեւ նոր պահանջներ է դնում հաղորդակցումը ապահովելու նպատակով, մասնաւորապէս իւրաքանչիւր լեզու բառապաշարի հարստացման նոր ուղիներ եւ միջոցներ է փնտռում, քանի որ բառակերտութիւնը երբեք չի դադարում կենդանի լեզուում՝ արտացոլելու մարդուն շրջապատող առարկայական իրականութիւնը, իսկ այս տեսակետից բառակերտութիւնը ելնում է մարդու՝ հանրութեան մէջ ամէնօրեայ գործունէութեան անհրաժեշտութիւնից ու հաղորդակցման պահանջից: Միւս կողմից բառակերտութեան եղանակներն ու ուղիները կախուած են լեզուատիպից եւ աւելի շատ ներլեզուական երեւոյթներ են:

ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՐՍՏԱՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑ

Հայերէնն էլ մարդկային լեզուի առանձնակի, մասնաւոր դրսեւորումներից է, իր դժուարին ու փառահեղ պատմութեամբ: Ուսումնասիրութիւններից պարզուում է, որ հանրութեան պատմահասարակական, հայերէնի լեզուավիճակի եւ բազմաթիւ այլ պայմաններից ելնելով՝ բառապաշարի հարստացման այս երկու ուղիները փոփոխակի յաջողութիւններով գործել են հայոց լեզուում: Սակայն, ըստ ուսումնասիրութիւնների⁵ արդիւնքների՝ հայերէնի բառագանձի համալրման հիմնական աղբիւրը աւանդաբար եղել եւ մնում է ներքին միջոցը՝ բառակերտութիւնը, բառաշինութիւնը՝ իր ամբողջ համակարգային դրսեւորումներով⁶: Կան բառա-

կերտական եղանակներ, որոնք գործում են լեզուի որոշակի փուլում, տուեալ լեզուավիճակում (օրինակ՝ բառաբարդման տարբեր կաղապարների տեսակներ, յապաւում, միջաձանցում)։ Կան այնպիսիները, որոնք բնորոշ են մի քանի փուլերի եւ ժառանգորդաբար գործում են լեզուական նոր վիճակներում⁷ (օրինակ՝ նախաձանցում, վերջաձանցում, բառաբարդում, բառապատճենում)։ Պատմական փոփոխությունների հիմքի վրայ որոշ ուղիներ, ձեւեր ու միջոցներ հնանում են, դուրս են մղում կամ գործածւում են մասնակիօրէն՝ իբրեւ ոչ-գործուն եղանակներ (քերականական ձեւերի քարացում, բազմիմաստ բառերի իմաստների հեռացում)։ Տուեալ լեզուավիճակում կարող են առկայ լինել ինչպէս կենսունակ, գործուն, այնպէս էլ ոչ-գործուն, ոչ-կենսունակ ուղիներ, ձեւեր ու միջոցներ (հայերէնի արդի փուլում համարեա բոլոր վերոնշեալ տեսակներն էլ գործում են)։

Հայ լեզուաբանութեան մէջ բառապաշարի հարստացման հիմնական եղանակը համարւում է բառակազմութիւնը, որի ուսումնասիրութեամբ զբաղուող բառակազմագիտութիւնը քննում է բառեր կազմելու եղանակներն ու միջոցները, բառակազմական կաղապարները։ Որոշ լեզուաբաններ բառակազմագիտութիւնը մտցնում են ձեւաբանութեան մէջ։

Բառակազմութիւնը դիտարկւում է ինչպէս պատմական, այնպէս էլ համաժամանակեայ հայեցակէտով։ Հայ լեզուաբաններից շատերը հայերէնի բառակազմութեան եղանակներ են համարում **աձանցումը** (նախաձանցումը, միջաձանցումը, վերջաձանցումը, բարդութեան աձանցումը՝ բարդաձանցումը), երբ բառ է կազմւում՝ հիմքերին աւելացնելով բառակազմական ձեւոյթներ, **բարդացումը** (յարադրութիւն, կրկնութիւն, կցում), երբ բառ է կազմւում հիմնական ձեւոյթների կամ առանձին բառերի բաղադրութեամբ, **յապաւումը**, երբ սկզբնահնչիւնների, բառերի մասերի եւ այլ միջոցներով բաղադրեալ անուններից կազմւում են բաղադրութիւններ։ Որոշ լեզուաբաններ որպէս բառակազմութեան եղանակ են առանձնացնում նաեւ **քերականական ձեւերի քարացումը**, երբ հին լեզուավիճակների որոշ քերականական ձեւեր յետագայում վերածւում են կայուն, անտրոհելի կապակցութիւնների, բարդութիւնների եւ գործածւում են իբրեւ բառի ուղիղ, ինքնուրոյն ձեւեր (*շնորհիւ*, *հարկաւ*, *նաեւ*), նաեւ **բազմիմաստ բառերի իմաստների հեռացումը**, երբ բազմիմաստութիւնը տրոհւում է, եւ իմաստներից որեւէ մէկի մեկուսացումը, հեռացումը յանգեցնում է նոր, ինքնուրոյն անկախ բառիմաստի հաստատման, նոյնանունների գոյացման⁸։ Այդպիսին են, օրինակ՝ գործարար (եղել է «գործամուլ, գործարքարար» իմաստով՝ որպէս անյանձնարարելի բառ, այսօր՝ համարժէք է «բիզնէսմէն» փոխառեալ բառին), այր (եղել է «տղամարդ», «քաջ» իմաստներով, այսօր՝ պետական այր, քաղաքական այր կայուն բառակապակցութիւններում՝ «պաշտօնեայ» իմաստով), ատենախօս (եղել է

«հոռետոր» հնացած իմաստով, այսօր համարժեք է «դիսերտանտ» փոխառեալ բառին), աֆղանցի (եղել է «Աֆղանստանի բնակիչ» իմաստով, այսօր՝ «աֆղանական պատերազմի մասնակից զինուոր»), փաթեթ (եղել է «որել է առարկայի փաթաթուածք» իմաստով, այսօր նաեւ՝ «փոխկապակցուած դրոյթների, հարցերի խումբ»):

Մենք յստակօրէն տարբերակում ենք **բառակերտութիւն, բառակազմութիւն, բառաստեղծում** եզրոյթները: Մեր մօտեցմամբ՝ բառակերտութիւնը լեզուում նոր բառեր կազմելու եւ ստեղծելու բոլոր համակարգերի ու ենթահամակարգերի ներդաշնակ գործադրումն է՝ որպէս գերհամակարգ, որը ներառում է բառակազմութիւնը եւ բառաստեղծումը՝ որպէս բառապաշարի հարստացման եղանակներ. այն անդադրում ու անընդհատ գործընթաց է: Բառակերտութիւնը նաեւ ներլեզուական համակարգերի օրինաչափութիւնների գործադրման արդիւնք է: Լեզուի լայնածաւալ բառապաշարի ձեւաւորման ընթացքը իւրաքանչիւր լեզուի քննութեան կարեւորագոյն խնդիրներից է: Նրա արդիւնաւէտ կատարելագործումն ու հարստացումը բառակերտութեան միջոցներին եւ եղանակներին տիրապետելն է: Վերջիններս ամէն լեզուում տարաբնոյթ են եւ իւրայատուկ դրսեւորում ունեն. անգամ լեզուի տարբեր գոյամիճակներում տարբեր արդիւնաւէտութիւն են դրսեւորում: Բառակերտութեան գործընթացում ձեւաւորում է ընդհանուր համակարգ՝ իր ենթահամակարգերով, որը դառնում է տուեալ լեզուական ամբողջական համակարգի օղակներից, տարրերից մէկը:

Նոր հասկացութիւնների անուանումների ի յայտ գալը իրականացւում է լեզուի տարամակարդակ միջոցների գործադրումով, եւ բառակերտումը հանդէս է գալիս իւրայատուկ համակարգող դերով՝ իր մէջ ներառելով լեզուի կառուցուածքի ձեւական միջոցների եւ միմեանց հետ յարաբերուող բազմաբնոյթ այլ ենթահամակարգերի մի բարդ ամբողջութիւն՝ միաժամանակ կանոնաւորելով տուեալ լեզուին յատուկ բառակազմական կաղապարներն ու եղանակները եւ բառաստեղծման ուղիները: Թէ բառակերտութեան ո՞ր կաղապարներն ու եղանակները, միջոցներն ու ձեւերը կը դառնան գերիշխող այդ համակարգում՝ կախուած է տուեալ լեզուի կառուցուածքից եւ լեզուատիպից, ինչպէս նաեւ բառակերտական ներհամակարգային բազմաբնոյթ միաւորների ու տարրերի փոխյարաբերութիւնից եւ փոխալայնաւորուածութիւնից: Մասնաւորապէս, այս ամէնով է իրականացւում բառակերտութիւնը եւ բառապաշարի կատարելագործումը, որը իւրաքանչիւր լեզուի կենդանութեան գոյնն է, նրա ժողովրդի պատմութիւնն ու լեզուի հաղորդակցական գործառոյթի ապահովման տարրերից մէկը: Բառակերտութիւնը ոչ միայն առնչւում է լեզուում նոր հասկացութիւններին տրուող անուանումների ի յայտ գալու, այլեւ դրանց

կադապարների, եղանակների, միջոցների, զանազան տարրերի, ընդհանրապէս, այդ համակարգի պահպանման ու գործառնման պահանջին: Կենդանի լեզուում բառակերտութեան գործընթացները երբեք չեն դադարում: Դրանք արտացոլում են անընդհատ փոփոխուող շրջապատող աշխարհը եւ այդ ամէնը անուանելու մարդկանց գործնական պահանջը:

ԳԾԱՅԻՆ ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ

Բառակազմութիւն եզրոյթը մենք գործածում ենք գծային բառի առ-դրութեամբ՝ գծային բառակազմութիւն: Հայերէնի բոլոր գոյավիճակնե-րում նոր բառեր կազմելու առաւել տարածուած տեսակը գծայինն է. այն նաեւ հայերէնի բառապաշարի հարստացման հիմնական միջոցն է: Նոր բառեր կազմելու այս տեսակը կատարւում է միայն հիմնական եւ բառ-կազմական ձեւոյթների միջոցով, ըստ այդմ էլ՝ կարելի է այն անուանել նաեւ ձեւոյթային բառակազմութիւն՝ տարբերակելով հետեւեալ տեսակ-ները.

1. **Ածանցային բառակազմութիւն.** սա կատարւում է բառակազմական երկրորդական ձեւոյթների միջոցով՝ ստեղծելով ածանցաւոր բառեր հետեւեալ տարատեսակներով.

ա) նախածանցային բառակազմութիւն, օրինակ՝ համ+երթ, յար+աճ, գեր+խաղ, գեր+աստղ, փոխ+եզր, տար+ա+դրամ:

բ) վերջածանցային բառակազմութիւն, օրինակ՝ արժ+ոյթ, դիտ+որդ+ական, թու+այն+ացում, նշ+ան+ակ, աւագ+անի:

2. **Արմատներով բառակազմութիւն.** սա կատարւում է հիմնական ձե-ւոյթների միջոցով՝ ստեղծելով բարդ բառեր⁹, օրինակ՝ վարկ+ա+նիշ, հարց+ա+հանդէս, կենս+ա+գոյ, մարտ+արուեստ, բեմ+աշխարհ, լր+ա+հեն, երկ+սակ+ա+գին, ընթաց+ա+հաշիւ, ճեպ+ա+ժողով:

3. **Ածանցարմատային բառակազմութիւն.** սա կատարւում է հիմնա-կան եւ բառակազմական երկրորդական ձեւոյթների զուգորդումով՝ ստեղծելով բարդածանցաւոր բառեր, օրինակ՝ համ+ա+գործ+ա+կց+ում, ջերմ+ոց+ա+ծին, պաշտօն+ա+վաճառ+ութիւն, այլ+ընտր+անք+ային, բազմ+ա+կարծ+ութիւն, գաղափար+ա+գեղ+ա+գիտ+ական:

Ինչո՞ւ գծային եւ ինչո՞ւ բառակազմութիւն:

Նախ՝ գծային, որովհետեւ հիմնական ձեւոյթին կամ բառին գծային զարգացման եղանակով (ուղիղ գծի տեսքով) կցւում են նորանոր մասնիկներ, որոնք փոխում են նախկինի եւ՝ ձեւական կողմը (գծային բառակազմութեան ժամանակ ձեւական տեսակէտից ստեղծում են նոր բառեր), եւ՝ բովանդակութիւնը, իհարկէ, նաեւ խօսքիմասային պատկանելութիւնը, օրինակ՝ հակ+ա+քայլ, խօսն+ակ, հանր+ոյթ,

ծր+ա+գր+ա+վար, եռ+ա+նախ+ա+գահ, եթեր+ա+շրջ+ան,
եվր+ա+պատգամ+աւոր, եռ+արժ+ոյթ, գործ+ա+տու:

Բառակազմութիւն, որովհետեւ հայ լեզուաբանութեան մէջ աւանդա-
բար այս եզրոյթի բովանդակութիւնն արտացոլում է նշուած եղանակնե-
րով նորանոր բառերի կազմութիւնը¹⁰:

ՈՉ-ԳԾԱՅԻՆ ԲԱՌԱՍՏԵՂԾՈՒՄ

Բառաստեղծում եզրոյթը մենք գործածում ենք ոչ-գծային բառի առ-
դրութեամբ՝ ոչ-գծային բառաստեղծում: Ինչո՞ւ ոչ-գծային եւ ինչո՞ւ բա-
ռաստեղծում:

Նախ՝ ոչ-գծային եզրոյթն առաջարկում է՝ ի հակադրութիւն
գծայինի: Այն արտացոլում է նաեւ երեւոյթի էութիւնը: «Նոր» բառը
արտայայտութեան դիտուածքում չի տարբերակում «հնից». այն ունի
հնչոյթային նոյն կազմը, որեւէ արտաքին ձեւափոխութիւն չի կրում: Այս
բառի կրած փոփոխութիւնները խորքային են, վերաբերում են բառի բո-
վանդակութեան կտրուածքին, օրինակ՝ յենակէտային (եղել է «յենակէ-
տին վերաբերող՝ յատուկ» իմաստով ածական, այսօր նաեւ՝ «յենակէտա-
յին դիրքում խաղացող ֆուտբոլիստ» գոյական), երկրապահ (եղել է «եր-
կիր պահող» իմաստով ածական, այսօր նաեւ՝ «հայրենիքը պաշտպանող
անձ, ֆիդայի» գոյական), խլացուցիչ (եղել է «խլացնող» իմաստով ածա-
կան, այսօր նաեւ՝ «աղմուկը խլացնող սարք» գոյական), գրոհային (եղել է
«գրոհին վերաբերող՝ յատուկ» իմաստով ածական, այսօր նաեւ՝ «գրոհին
մասնակցող զինուոր» գոյական):

Բառաստեղծում, որովհետեւ եթէ բառակազմութեան միջոցով ստեղ-
ծուած նոր բառը տարբերում է եւ՝ արտայայտութեան, եւ՝ բովանդակու-
թեան առումով, ապա այս դէպքում՝ միայն բովանդակութեան առումով,
օրինակ՝ նախագահական (եղել է «նախագահին վերաբերող՝ յատուկ»
իմաստով ածական, այսօր նաեւ՝ «նախագահի նստավայր» գոյական),
ընդդիմադիր (եղել է «ընդդէմ» իմաստով ածական, այսօր նաեւ՝
«ընդդիմադիր քաղաքական գործիչ» գոյական): Հայ լեզուաբանութեան
մէջ «բառաստեղծում» եզրն ունի աւելի նեղ նշանակութիւն, հասկացում է
այն գործընթացը, որն ընկած է նոր բառեր, բառարմատներ ստեղծելու
հիմքում. հայոց լեզուի արդի գոյավիճակում գրեթէ չի գործում (սա յա-
տուկ է լեզուի ծագման, նախնական կազմաւորման գոյավիճակին): Եր-
բեմն էլ հայագիտութեան մէջ «բառակազմութիւն» եւ «բառաստեղծում»
եզրոյթերը հանդէս են գալիս որպէս նոյնանիշներ¹¹: Նոր բառեր կերտելու
այս եղանակի դէպքում, չնայած չի փոխում բառի հնչոյթային կազմը
(բառի արտաքին տեսքը, ձեւը), սակայն էական փոփոխութեան են
ենթարկւում նրա քերականական յատկանիշները (ձեւաբանական,
շարահիւսական առանձնայատկութիւնները), իհարկէ, նաեւ

բառիմաստը, օրինակ՝ ձեռներեց (եղել է «գործունեայ, նախաձեռնող» իմաստով ածական, այսօր նաեւ՝ «գործարար անձ» գոյական), կրիչ (եղել է «կրող» իմաստով ածական, այսօր նաեւ՝ «համակարգչային տեղեկատվությունը ամբարող սարք» գոյական): Այս դեպքում բառակերտության միջոց է հանդիսանում բառի յարացուցային ամբողջ համակարգը (որոշ խօսքի մասերի համար, իսկ այլ խօսքի մասերի համար նրանց արտայայտած խօսքի մասային ընդհանուր քերականական իմաստը), որի միջոցով եւ ուղեկցութեամբ անցում է կատարում քերականական մի կարգից միւսին: Ոչ-գծային բառաստեղծումը հայերէնի քերականագիտութեան մեջ ընդունուած խօսքիմասային փոխանցումն է, որ լեզուի բառապաշարում՝ յատկապէս խօսքիմասերի համակարգում, մշտապէս տեղի ունեցող տեղաշարժերի պատճառ է հանդիսանում, սակայն մենք գործածում ենք աւելի լայն եւ ընդգրկուն իմաստով:

Ոչ-գծային բառաստեղծմամբ բառակերտական միաւորների առկայությունը հայերէնում գիտական մեկնաբանութեան կարիք ունի. այս երեւոյթը իբրեւ լեզուակառուցում դիտարկելիս կ'ընդգծուի ոչ միայն հայերէնում նոր բառերի առաջացման (բառակերտութեան) այդ տեսակի արձանագրումը, այլեւ ներլեզուական միաւորների փոխարաբերութեան ու փոխալայնմանաւորութեան, հայերէնի բառակերտութեան համակարգերի հնարաւորութիւնների ընդլայնման աւելի լիարժէք ճանաչման անհրաժեշտութիւնը: Լեզուական այս երեւոյթի օրինաչափութիւնների ու իրայատկութիւնների քննութիւնը նաեւ կարեւորում է հայերէնում բառակերտութեան այս եղանակի արդիւնաւէտութեամբ:

Հայագիտութեան մեջ լեզուական այս երեւոյթին ուշադրութիւն դարձուել է եւ քննուել է այլ՝ փոխանունութեան, խօսքիմասային փոխանցումների, ոչ-նիւթական խօսքիմասերի բառակազմի հարստացման հարթութիւններում, բայց ոչ բառակերտական համակարգում¹²: Որպէս բառակերտութեան համակարգի ենթահամակարգ՝ ոչ-գծային բառաստեղծման ընդհանուր տեսութեան եւ նրա մասնաւոր դրսեւորումների քննութիւնը շատ է կարեւորում, քանի որ լեզուական այս երեւոյթը յատուկ է աշխարհի շատ լեզուներին. սա համալեզուական իրողութիւն է եւ հայերէնում նոյնպէս ունի իր համակարգուած դրսեւորումը: Այլ լեզուների լեզուական իրողութիւններից ելնելով՝ բառակերտութեան այս տեսակը մի կողմից կարելի է դիտել որպէս համաժամանակեայ (յատկապէս բայացումը անգլերէնում), օրինակ՝ a film («կինօնկար»՝ գոյական)- to film («էկրանաւորել»՝ բայ), an elbow («արմուկ»՝ գոյական) to elbow («արմուկներով ճանապարհ բացել»՝ բայ) a photograph («լուսանկար»՝ գոյական) to photograph («լուսանկարել»՝ բայ), իսկ միւս կողմից՝ տարածամանակեայ երեւոյթ (մասնակի գոյականացումը ռուսերէնում,

օրինակ՝ столовая комната (ճաշելու սենեակ)-столовая (ճաշասենեակ),
выходной день (ազատ օր)- выходной (հանգստեան օր), военный человек
(զինուորական մարդ)-военный (զինուորական)¹³:

Հայերէնի տեսանկիւնից՝ լեզուական փաստերը ցոյց են տալիս, որ
ոչ-գծային բառաստեղծումը ունի ընդգծուած պատմական բնոյթ: Քանի որ
ոչ-գծային բառաստեղծումը անմիջականօրէն առնչուում է բառի
բովանդակութեան առումով կատարուող բազմաբնոյթ
փոփոխութիւններին՝ հետ (բառիմաստ եւ քերականական
առանձնայատկութիւններ), ուստի անհրաժեշտ է որոշակի պատմական
ժամանակահատուած, որպէսզի նոր խօսքիմասային արժէք(ներ)ը
ամրանա(ն) տուեալ հնչոյթային ձեւում, առաւել եւս՝ հասարակայնօրէն
գիտակցուի: Յաճախ այդ գործընթացը ընդգրկում է լեզուի տարբեր
փուլերը՝ տարածամասնակեայ (գրաբար, միջին հայերէն, արդի հայերէն)
կամ միայն մէկ փուլը՝ համաժամանակեայ ոչ-գծային բառաստեղծում:

Հայերէնի բառապաշարի պատմական քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ
ներկայ կամ ժամանակակից փուլում գործող ոչ-գծային
բառաստեղծմամբ բառերի մի մասը գործածուում է գրաբարից ի վեր,
օրինակ՝ (ածական>ածական//գոյական) կաճառական, շրջաբերական,
ընծայական, կապալառու, բանսարկու, թշուառ, արտաքին, հեղուկ, արու,
վարձառու, ծիրանաւոր, օրհներգու, ազդարար: Կան եւ նոյն բնոյթի
բառեր, որոնք գործածուում են միջին հայերէնից ի վեր (պապական,
բարձրախօս, կաշառակեր, տափակաքիթ, մահմեդական, ծմբահոտ,
այլադաւան): Որպէս միարժէք կամ տարարժէք (այդ փուլում են
ենթարկուել ոչ-գծային բառաստեղծման) այս բառերը պահպանուել են
արդի հայերէնում տարարժէքութեան տարբեր դրսեւորումներով: Ոչ-
գծային բառաստեղծմամբ բառերի միւս մասը ստեղծուել է
ժամանակակից հայերէնում՝ այնուհետեւ ենթարկուելով ոչ-գծային բա-
ռաստեղծման: Ըստ այդմ էլ, ելակէտ ընդունելով ժամանակակից հայերէ-
նի փուլը, տարբերակում ենք տարածամասնակեայ ոչ-գծային բառաս-
տեղծմամբ բառեր (գրաբարից եւ միջին հայերէնից ի վեր) եւ համաժամա-
նակեայ ոչ-գծային բառաստեղծմամբ բառեր (ժամանակակից հայերէնի
փուլի):

Ինչպէս ուրիշ համակարգերի, այնպէս էլ լեզուական համակարգի
զարգացումը հակադրութիւնների պայքարի արդիւնք է: Լեզուական հա-
մակարգի զարգացումը ապահովող այդպիսի հակադրութիւն է լեզուի
տնտեսման եւ յաւելորդութեան գործօնը: Ոչ-գծային բառաստեղծման
համակարգում նոր բառերի կերտման գործում, յատկապէս լեզուի տնտե-
սումը մեծ դեր է կատարում, իսկ յաւելորդութիւնը՝ խանգարիչ: Այսպէս,
ածական – գոյական կայուն կապակցութեան կրճատումը ոչ-գծային բա-
ռաստեղծման հիմքերից է: Հայոց լեզուի պատմական զարգացման ըն-

թացքում յաճախ որեւէ ածական եւ գոյական որոշակի ժամանակաընթացքում գործածուում են միասին, եւ ստեղծուում է որոշիչ-որոշեալի մի իւրօրինակ կայուն կապակցութիւն: Եւ քանի որ տուեալ ածականը վերաբերում է բացառապէս նոյն գոյականին, լեզուի խնայողութիւնից ելնելով, աւելորդ անգամ տուեալ գոյականը չգործածելու եւ չկրկնելու համար գոյական որոշեալը դուրս է ընկնում, եւ ածական որոշիչը ներառում է նաեւ գոյականի իմաստը: Որոշ կապակցութիւններ կարող են աւելի երկար գործածուել ածական – գոյական կաղապարով, միւսները՝ աւելի կարճ ժամանակով: Այդպիսի երկարժեք բառերը սովորաբար մէկ իմաստով են տարարժեք, օրինակ՝ բիկական գործիչ>բիկական, ծրիչ սարք>ծրիչ, կերպարար մասնագէտ>կերպարար եւն.: Ածական>ածական//գոյական ոչ-գծային բառաստեղծման կաղապարով ժամանակակից հայերէնում նոր բառեր են, օրինակ՝ ժառանգական, հիկական, երիտթեւային, հակական, սերժական, լեւոնական եւն.:

Շատ հետաքրքիր է, թէ ինչու է կրճատուում գոյական որոշեալը եւ ոչ թէ ածական որոշիչը: Նախ բառերի գոյականացումը շատ աւելի սովորական երեւոյթ է լեզուում, քան ածականացումը: Լեզուում իւրաքանչիւր լեզուական միաւոր՝ հնչոյթից մինչեւ նախադասութիւն, կարող է գոյականաբար գործածուել՝ ինքնանուանողական դերով, եւ, վերջապէս, եթէ կրճատուի ածական որոշիչը, բառակապակցութեան երկրորդ անդամը՝ գոյական որոշեալը, ոչ մի իմաստային փոփոխութիւն չի կրի. ուղղակի տեղի կ'ունենայ ածականի բացթողում, եւ դա ոչ մի ձեւով չի անդրադառնայ գոյականի արժեքի վրայ. այն չի կարող ներառել ածականի իմաստը: Իսկ հակառակ դէպքում դպրոցական երեխայ կապակցութեան մէջ, երեխայ գոյականը կրճատուելով՝ դպրոցական բառը ներառում է երեխայ բառի իմաստը եւ քերականական յատկանիշները, եւ միայն այս իմաստով է այն երկարժեք, իսկ այլ կապակցութիւններում (դպրոցական համազգեստ, դասագիրք) այն միայն ածական է: Իսկ ինչու է կրճատուել դպրոցական երեխայ եւ ոչ թէ դպրոցական դասագիրք կապակցութիւնը: Նկատելի է, որ աւելի շատ կրճատուում են անձեր ցոյց տուող գոյականները (բայց նաեւ՝ կործանիչ ինքնաթիռ>կործանիչ), եւ ստեղծուում են անձի հասարակ անուններ ցոյց տուող երկարժեք բառեր: Այստեղ մեծ դեր կարող են ունենալ գործածման յաճախականութիւնը եւ կապակցելիութեան դիւրութիւնը, ինչպէս նաեւ լեզուն կրողի լեզուամտածողութիւնը եւ հոգեբանական գործօնը: Ոչ-գծային բառաստեղծմամբ առաջացած այս բառերի իմաստային դաշտում առկայ է ընդգծուած յատկանշային՝ տեսակային իմաստը (սեռի եւ տեսակի յարաբերութիւնը՝ երթուղային տաքսի>երթուղային եւն.)՝ ի տարբերութիւն սովորական գոյականների՝ քար, դպրոց, գիրք եւն.:

Ինչեւէ, հայերէնի պատմական զարգացման գործընթացում բառակերտութեան համակարգը՝ իր բոլոր ենթահամակարգերով՝ գծային բառակազմութիւն, ոչ-գծային բառաստեղծում, նաեւ փոխառութիւնները ծառայել են բառապաշարի ձեւաւորմանը եւ կատարելագործմանը՝ իր ազգային, ընկերային, գործառական, տարիքային, մասնագիտական եւ այլ դրսեւորումներով՝ դարձնելով այն բազմաբովանդակ ու յարաշարժ մի հսկայածաւալ զանգուած: Սակայն իւրաքանչիւր լեզուի բառապաշար լեզուական ամբողջական համակարգի մի օղակ է, որն ապահովում է նրա կենդանութեան գոյը: Լեզուն՝ իր ամբողջական կառուցուածքով ու համակարգերով, կոչուած է՝ կատարելու իր հիմնական՝ հաղորդակցական գործառոյթը, որպէսզի ծառայի մարդկային հասարակութեանը՝ դառնալով նրա մշտական ու անբաժան ուղեկիցը եւ յարատեւութեան ու յաւերժութեան վկան:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Հայ լեզուաբանական գրականութեան մէջ 'onomasiology' եւ 'onomastics' եզրոյթների տարբերակման համար կիրառելի են համապատասխանաբար՝ *անուանագիտութիւն* եւ *յատկանունանագիտութիւն* եզրերը:
- ² Ալեքսանդր Մարգարեան, *Ժամանակակից Հայոց Լեզու*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ. 1993, էջ 130:
- ³ Էդուարդ Աղայեան, *Ընդհանուր եւ Հայկական Բառագիտութիւն*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1984, էջ 109:
- ⁴ Էդուարդ Աղայեան, *Լեզուաբանութեան Հիմունքներ*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1987, էջ 413:
- ⁵ Արտաշէս Մարտիրոսեան, *Արդի Հայերէնի Նորաբանութիւնների Բառակազմական Կաղապարները*, Երեւան, «Էդիթ Պրինտ» Հրատ., 2007, էջ 5-193:
- ⁶ Բառակերտութեան հարցերի քննութիւնը հայերէնագիտութեան մէջ սկսում է Դիոնիսիոս Թրակացու քերականութեան թարգմանութեան շրջանից: Յետագայ հայ լեզուաբանները խորացրել, ընդլայնել են խնդրի հարցադրումները: Ուշագրաւ են խնդրոյ առարկայի վերաբերեալ Հրաչեայ Աճառեանի, Մանուկ Աբեղեանի, Աղայեանի, Գեորգ Ջահուկեանի, Սերգէյ Գալստեանի, Լիանա Յովսէփեանի եւ ուրիշ երախտաւորների մօտեցումները (աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Աշոտ Հայրապետեան, *Ոչ-Գծային Բառաստեղծումը Հայերէնում*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 2011, էջ 12-20):
- ⁷ Հրանտ Պետրոսեան, *Հայերէնագիտական Բառարան*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1987, էջ 108-109:
- ⁸ Նոյն:
- ⁹ Արդի լեզուաբանութեան մէջ յապաւումը՝ իբրեւ բառակազմական նորագոյն եղանակ, բառաբարդման մի տեսակ է համարւում:
- ¹⁰ Պետրոսեան, էջ 108:
- ¹¹ Նոյն:

¹² Ոչ-գծային բառաստեղծումը կիսաբառային, կիսաքերականական բնոյթ ունի, քանի որ այն մի կողմից հարստացնում է բառապաշարը, միւս կողմից առնչում է լեզուի քերականական կարգերին:

¹³ Հայերէնի առանձնայատկութիւններից կախում՝ բայերը հայերէնում ստեղծւում են միայն բառակազմական միջոցներով, եւ խօսքիմասային փոխանցումը այստեղ որեւէ դեր չունի: Ջահուկեանը բայացման երեւոյթը անուանում է փոխակերպում, երբ մի խօսքի մասը փոխակերպւում է միւսի՝ արտաքին բառակազմական յատուկ միջոցներով, օրինակ՝ կղզի-կղզիանալ, ամայի-ամայանալ եւն. (Գեորգ Ջահուկեան, *Ժամանակակից Հայերէնի Տեսութեան Հիմունքները*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., էջ 505): Բայացումը հայերէնում գծային բառակազմութեան տեսակ է:

WORD FORMATION AS A MEANS TO REALIZE THE COMMUNICATIVE
FUNCTION OF LANGUAGE
(SUMMARY)

ASHOT HAYRAPETYAN

Human society is unable to live and invent without communication and information exchange and without the necessary means to realize its aims. The last decades of the 20th century and especially the 21st century are considered to be the most dynamic phases in the development of society. The West and its culture, its free market economy, socio-political developments, and technological progress, have been reflected in diverse new notions, which have appeared in the vocabulary of languages.

The author argues that language as a basic means of human communication is an entity that has an interrelated system of words, word stock and grammatical structures. The author underlines the fact that language as a means of communication is prone to dying out unless it is enriched with new words that reflect the new developments of life and society. Indeed, what would happen to a language if it failed in transmitting the ideas of people to each other and stopped being a mean of conveying information and feelings from one person to another?

Finally, the author denotes two methods of word formation for the Armenian language: linear/morphemic, which for centuries has been a dominant tool for enriching and enlarging the Armenian vocabulary, and nonlinear/inner which is the result of a specific modification of meanings, morphological features and syntactic applications of the word. A third track of enriching Armenian has been borrowing words from other languages.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱԻԱՌԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱԼՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1918 ՄԱՅԻՍ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)

ԿԱՐԻՆԷ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ
karineal@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Հայ-թուրքական դիւանագիտական յարաբերութիւնների հիմնախնդրի լուսաբանման առումով կարելու է 1918ին թուրքերի կողմից բռնագաղթած հայկական տարածքներում ստեղծուած տեղական իշխանութեան եւ թուրքական իշխանութիւնների յարաբերութիւնների ուսումնասիրութիւնը:

Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1918ի թուրքական ռազմակալման շրջանում ստեղծուած տեղական իշխանութեան գործունէութեան գիտական ուսումնասիրութիւնը միտուած է յաղթահարելու թուրք-հայկական յարաբերութիւնների վերաբերեալ հայ պատմագիտութեան եւ հասարակական գիտակցութեան մէջ արմատացած մի շարք կարծրատիպեր: Մասնաւորապէս, խօսքը վերաբերում է Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութեան՝ թուրքերի դէմ չկողմելու, նրանց հետ համագործակցելու վերաբերեալ արմատացած կարծիքներին:

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

1918ին թուրքական զօրքերն օգտուելով ռուսական զօրքերի բարոյալքումից եւ Կովկասեան ճակատի փլուզումից, անցնում են յարձակման՝ յայտարարելով, որ կը շարունակեն յարձակողական գործողութիւնները մինչեւ ռուսական զօրքերին հանդիպելը¹:

Թուրքական զօրքերի առաջխաղացման պայմաններում, միաժամանակ շարունակուում են թուրքական հրամանատարութեան դիւանագիտական քայլերը²:

Մինչ հայ քաղաքական կուսակցութիւններն ու ազգային հասարակական կազմակերպութիւնները³ Ապրիլի 6-8ը Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցած խորհրդակցութիւնում քննարկում էին Անդրկովկասի պաշտպանութեան հարցերը, Թուրքիայի հետ հաշտութեան պայմանները եւ ճշտում իրենց կեցուածքը պատերազմի եւ խաղաղութեան նկատ-

մամբ⁴, թուրքերը դիւանագիտական խարդաւանքներով 1918 Մայիսի 15ին գրաւում են Ալեքսանդրապոլը⁵:

1918ի մայիսեան հերոսամարտերից յետոյ, ստիպուած լինելով հաշտուել Հայաստանի անկախութեան հետ, թուրքերը միաժամանակ ջանքեր չէին խնայում Արեւելեան Հայաստանի ռազմակալուած շրջաններում կոտորել եւ թալանել հայ բնակչութեանը, թուլացնել եւ տնտեսապէս քայքայել երկիրը՝ անհնար դարձնելով պետականութեան յետագայ գոյութիւնը Հայաստանում:

Թուրքերն իրենց առաջխաղացումը պայմանաւորելով իբր մահմեդականների նկատմամբ հայերի բռնութիւնները կանխելու եւ կարգուկանոն հաստատելու պատրուակով, եւ ընդհանրապէս, իրենց գործողութիւններին օրինական տեսք տալու նպատակով, այստեղ ձեռնամուխ են լինում տեղական իշխանութեան յառաջացմանը: Տեղական իշխանութիւնները ամբողջ վեց ամիս գործակցելով թուրքերի հետ, իրենց գործունէութեամբ փորձում են մեղմել թուրքական բռնութիւնները, հնարաւորինս աջակցել թուրքական քմահաճոյքին մնացած հայ բնակչութեանը:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1918 Մայիսի 15ին թուրքական անսպասելի յարձակումը մեծ խուճապ է առաջացնում Ալեքսանդրապոլում, որի հետեւանքով քաղաքը գրեթէ դատարկւում է: Քաղաքը խուճապահար լքում են ոչ միայն բնակիչների մեծ մասը, այլ նաեւ քաղաքային ինքնավարութեան ամբողջ կազմը, հասարակական, գաղթականական, դրամատոնային, համագործակցական, մթերային բոլոր կազմակերպութիւնները, ինչպէս նաեւ քաղաքային ամբողջ ոստիկանութիւնն՝ իր կազմով⁶: Ընդ որում, քաղաքից հեռանում է նաեւ Ալեքսանդրապոլի հոգեւոր առաջնորդ Արտակ վարդապետը⁷: Ռազմաճակատի եւ կայազօրի զօրքերը քաղաքն ու բերդը յանձնելու պայմանների համաձայն, ետ են քաշւում ռազմաճակատից 20 վերստ հեռաւորութեամբ⁸:

Մի խօսքով, քաղաքը հիմնականում դատարկւում է եւ այստեղ մնացած ոչ-մեծաթիւ բնակչութիւնը, բնակարանները, պահեստները, առեւտրական եւ այլ շէնքերը մնում են թուրքական քմահաճոյքին:

Քաղաքում մնացած անպաշտպան բնակչութիւնը, ձգտելով ապահովել իր կեանքն ու գոյքը, թուրքերին ընդառաջ է ուղարկում մի պատուիրակութիւն Մկրտիչ Ղազարեանի⁹ գլխաւորութեամբ: Թուրքերը խոստանում են չվնասել բնակչութեանը իրենց չդիմադրելու եւ քաղաքը չայրելու դէպքում¹⁰:

Չնայած կողոպուտներն ու միջադէպերը կանխելու թուրքական իշխանութեան ջանքերին՝ դրանք անխուսափելի էին: Քաղաքում կարգու-

կանոն հաստատելու նպատակով Մայիսի 17ին թուրքերի համաձայնությամբ Ալեքսանդրապոլում կազմաւորւում են տեղական իշխանութեան մարմիններ՝ քաղաքային խորհուրդ եւ քաղաքային վարչութիւն:

Քաղաքային ինքնավարութիւն ստեղծելու նպատակով Լեւոն Սարգսեանը¹¹ Մայիսի 16ին ժողով է գումարում, որը սակայն սակաւամարդ լինելու պատճառով խորհրդակցական բնոյթ է կրում: Մայիսի 17ին գումարուած երկրորդ, աւելի մարդաշատ ժողովում, Սարգսեանը մանրամասն ներկայացնում է քաղաքում ստեղծուած իրավիճակը եւ քաղաքային ինքնավարութիւն ընտրելու անհրաժեշտութիւնը: Ա. Բաբայեանն իր ճառում մեղադրելով քաղաքային իշխանութեան անդամներին՝ քաղաքը լքելու համար, առաջարկում է ընտրել նոր քաղաքային իշխանութիւն: Այնուհետեւ ներկայացնում է նախապէս կազմուած 29 թեկնածուների հետեւեալ ցուցակը՝ 1. Ա.Ի. Բաբայեան, 2. Պ.Լ. Մերկուրով, 3. Հաջի Եուսուֆ-Օղլի-Եուսուֆ, 4. Լ.Դ. Սարգսեան, 5. Գ. Ի. Տէր-Մարտիրոսով, 6. Թարիվերդիեւ Ալաշրաֆ, 7. Ի.Ա. Գուլբինսկի, 8. Քահանայ Կ. Իգոտով, 9. Ա.Պ. Չախմասագով, 10. Ս. Տէր-Գրիգորեան, 11. Մամէդօղլի Ջաֆար, 12. Ա.Ս. Յիխիստով, 13. Մ. Ղազարեան, 14. Ա.Ա. Լէյբովիչ, 15. Դ.Կ. Պոպանդապուլօ, 16. Խ.Ս. Ստեփանեան, 17. Բաբուրով, 18. Վ.Ս. Ղուրբատով, 19. Ա.Յ. Լեւին, 20. Մուղզինարով, 21. Կալերով, 22. Ա.Ս. Աւետիքեան, 23. Կ.Վ. Աբովեան, 24. Ս. Ի. Մուրայադջով, 25. Քահանայ Տէր-Գրիգորեան, 26. Մ.Ս. Պօղոսեան, 27. Կ.Օ. Ապոեւ, 28. Գ. Փեշումալջեան, 29. Աբաջեան:

Ժողովը ելնելով այն փաստից, որ մեծ թուով մարդկանց առկայութեան եւ մեծ մասի անգրագիտութեան պայմաններում հնարաւոր չէ ո՛չ բանաւոր եւ ո՛չ էլ գրաւոր ընտրութիւններ կատարել, ներկայացնում 29 հոգու ցուցակը, (16 հայ, 3 ռուս, 3 մահմեդական, 2 վրացի եւ երկու հրեայ), համարում է ժողովի վստահութիւնը ստացած եւ առաջարկում նրանց՝ իրենց շարքից, գաղտնի քուէրակութեամբ ընտրել քաղաքային վարչութեան 15 անդամների, իսկ մնացած 14ն ընտրուած 15ի հետ կազմելու էին քաղաքային խորհուրդը: Ընտրուած քաղաքային վարչութիւնը պատասխանատու էր լինելու թուրքական կառավարութեան առաջ եւ վարելու էր քաղաքային գործերը:

Ժողովի որոշման համաձայն գաղտնի քուէրակութիւն է իրականացւում, որի արդիւնքում ընտրւում են հետեւեալ 15 հոգին՝ 1. Ա.Ի. Բաբայեան, 2. Պ.Լ. Մերկուրով, 3. Հաջի Եուսուֆ-Օղլի-Եուսուֆ, 4. Լ.Դ. Սարգսեան, 5. Գ.Ի. Տէր-Մարտիրոսով, 6. Թարիվերդիեւ Ալաշրաֆ, 7. Ի.Ա. Գուլբինսկի, 8. Քահանայ Կ. Իգոտով, 9. Ա.Պ. Չախմասագով, 10. Ս. Տէր-Գրիգորեան, 11. Մամէդօղլի Ջաֆար, 12. Ա.Ս. Յիխիստով, 13. Մ. Ղազարեան, 14. Ա.Ա. Լէյբովիչ, 15. Դ.Կ. Պոպանդապուլօ: Քաղաքային վարչութեան նախագահ է ընտրւում Լեւոն Սարգսեանը, օգնականներ՝ Պ. Մերկուրովը

և Հաջի Եուսուֆ-Օղլի-Եուսուֆը, քարտուղար՝ Յիխիստովը, թարգմանիչ՝ Մուֆայաջեանը¹²:

Քաղաքային վարչությունը Օսմանեան Կայսրության իշխանությունների համաձայնությունը ստանալուց յետոյ, անմիջապէս անցնում է գործի: Թուրքական բռնակալման պայմաններում ստեղծուած իշխանութեան այդ մարմինները, գործելով այնքանով, որքանով որ նրանց հնարաւորութիւն էին տալիս թուրքական իշխանութիւնները, բնականաբար չէին կարող զերծ մնալ թուրքերի ազդեցութիւնից: Բայց դրանով հանդերձ, նրանք փորձում են հնարաւորութեան սահմաններում մեղմել թուրքական բռնութիւնները եւ կանխել անիշխանութիւնը:

Քաղաքային վարչութեան իրաւունքներն ու գործառոյթները շատ լայն էին ու բազմակողմանի: Նրան էին ենթարկում ոչ միայն քաղաքի վարչական, տնտեսական ուսումնական կեանքը, այլեւ գաւառինը՝ ամբողջապէս¹³:

Քաղաքային գործերը վարելու համար քաղաքային խորհուրդն ընտրում է հետեւեալ կոմիսարներին.- բոլոր հարցերի վերաբերեալ, իշխանութեան հետ յարաբերութիւններ պահպանող, քաղաքի պահպանութեան (ուստիկանութեան պետի հետ միասին), գաւառային գործերի, առողջապահական մասի, բժշկական հիմնարկութիւններ կառավարող, ապաստարանների եւ բոլոր խնամակալական հիմնարկութիւնները կառավարող, պարենաւորման գործի, ազգաբնակչութեան, դատարկման եւ արտագաղթի, քաղաքացիների միջեւ ծագած բոլոր իրաւաբանական բնոյթ կրող վեճերի քննութեան, առեւտրական գործերի, դրամական, համագործակցական խանութների, բոլոր տեխնիկական խնդիրների, վերստուգիչ, ազգաբնակչութեան ցուցակագրման եւ ընդհանուր դեկավարութեան:

Քաղաքային վարչութեան որոշմամբ քաղաքային վարչութեան նիստերը տեղի էին ունենում ամէն օր, բացի Կիրակի եւ տօն օրերից, իսկ խորհրդի նիստերը՝ շաբաթը երկու անգամ, Երեքշաբթի եւ Ուրբաթ օրերին¹⁴:

Յունիսի 26ին քաղաքային վարչությունը վերակազմաւորւում է՝ քաղաքային վարչութեան բոլոր գործերը կենտրոնացւում է մէկ ընդհանուր դեկավարութեամբ հինգ հետեւեալ բաժիններում՝ ֆինանսա-տնտեսական (Տէր Մարտիրոսով), վարչական (Ս. Ղազարեան), սանիտարա-բժշկական (Յիխիստով), տեխնիկական (Չախմասագով) եւ պարենաւորման (Եուսուֆով)¹⁵: Նշուած բոլոր բաժինները ունէին իրենց ենթաբաժինները: Բոլոր բաժինների ընդհանուր դեկավարը ժողովի կողմից ընտրուած քաղաքագլուխն էր (Մարգսեան): Բոլոր կարեւոր խնդիրները վարչութեան մէջ վճռւում էին խմբային կերպով, իսկ խորհրդի վճիռ պահանջող հարցերը մտցւում էին խորհուրդ:

Ալեքսանդրապոլի գաւառը ժամանակաւորապէս բաժանուում էր գիւղախմբերի (հին սահմաններով): Քաղաքային ինքնավարութեանն էին ենթարկուում նաեւ գաւառի վարչական պաշտօնեաները՝ բաշ-մուխտարները (գիւղախմբի համար) ու մուխտարները (իւրաքանչիւր գիւղի համար), որոնք փաստօրէն նշանակուում էին քաղաքային վարչութեան համաձայնութեամբ եւ ընդունուում՝ թուրքական իշխանութեան կողմից:

Քաղաքային ինքնավարութիւնն անմիջապէս ենթարկուում էր տեղական իշխանութեան նախագահին՝ Ռեջէֆ բէյին, իսկ վերջինս իր հերթին՝ թուրքական բանակի հրամանատարին (Ղարսի զօրահրամանատար Շէքի փաշային)¹⁶:

Թուրքական իշխանութիւնները քաղաքին ու գաւառին վերաբերող բոլոր տեսակի կարգադրութիւններն անուում էին քաղաքային ինքնավարութեան միջոցով եւ նրա միջոցով էլ ընդունուում բոլոր խնդրագրերը: Տեղական թուրքական կառավարութեան նախագահ Ռեջէֆ բէյը 1918 Յունիսին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչութեանն ուղղուած գրութեամբ յանձնարարուում է ժողովրդին յայտարարել հետեւալը. «Շատ գործերի մասին ժողովուրդը խնդիր է տալիս ուղղակի բանակի հրամանատարին, քանի որ նախ պէտք է դիմել տեղական կառավարութեանը, ուստի այդ կարգի դիմումները հրամանատար փաշայի կողմից չեն ընդունուի:

Այնուհետեւ թէ՛ զինուորական եւ թէ՛ ժողովրդական գործերի վերաբերեալ նախ պէտք է [դիմել] եւ խնդիր ներկայացնել տեղական կառավարութեանը, առանձին կարիքի դէպքում՝ միայն պէտք է դիմել եւ խնդիր ուղարկել բանակի հրամանատարին, տեղական կառավարութեան միջոցով»¹⁷:

Յուլիսի 2ից քաղաքային վարչութեան անդամներին նշանակուում է աշխատաւարձ՝ օրական 12 ռուբլի, իսկ քաղաքագլխին՝ օրական 15 ռուբլու չափով: Աշխատաւարձ է նշանակուում նաեւ ծառայողներին: Քաղաքային վարչութեան տրամադրութեան տակ են դրուում 7 ոստիկաններ եւ գիշերապահներ: Քաղաքի գրաւման սկզբից քաղաքում եւ գաւառում կարգը պահպանուում էր զօրքի, իսկ յետագայում՝ գիշերապահների եւ ոստիկանների կողմից, որոնք ենթարկուում էին տեղական իշխանութեան նախագահին: Ամէն թաղ ունէր 5-6 գիշերապահ, որոնց վարձատրուում էր թաղը: Քաղաքը բաժանուում էր 6 մուխտարութեան: Մուխտարները նշանակուում էին քաղաքային վարչութեան կողմից եւ ստանուում օրական 5 ռուբլի աշխատաւարձ: Քաղաքային վարչութեանն էին ենթարկուում քաղաքի եւ գաւառի բոլոր տիպի դպրոցները, որոնք ազգայնացուում են ծխական դպրոցների ծրագրով. դասաւանդութիւնը լինելու էր մայրենի լեզուով, միայն չորրորդ դասարանից մտցուելու էր թուրքերէնի դասաւանդում:

Տեղական իշխանության մարմիններն օգտուելով թուրքական դիւանագիտության ընձեռած հնարաւորութիւններից փորձում էին պաշտպանել հայ բնակչութեան շահերը, զսպել թուրքական բռնութիւնները, ապահովել նրա ֆիզիկական գոյութիւնը: Իսկ թուրքական դիւանագիտութիւնը վեց ամիսների ընթացքում բազմիցս փոխում է՝ հայերին իսպառ բնաջնջելու ծայրայեղութիւնից վերածուելով «հայասերի» համբաւ հանելու ծայրայեղութեանը¹⁸:

Մինչեւ 1918 Սեպտեմբերի 8ը, երբ Ալեքսանդրապոլում հաստատում է Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցչութիւնը, թուրքերի հետ յարաբերութիւնները կարգաւորում էին բացառապէս տեղական իշխանութեան վերոյիշեալ մարմինների միջոցով:

Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցեանը Արտգործնախարարութեանն ուղղուած իր զեկուցագրում, անդրադառնալով քաղաքային իշխանութիւնների գործունէութեանը, գրում է. *«Քաղաքային ինքնավարութիւնը միջնորդութիւններ է յարուցում, շատ անգամ բարեյաջող հետեւանքով, այնպիսի խնդիրների վերաբերմամբ, որոնք ունենալով պետական լայն նշանակութիւն իր իրաւասութեանը ենթարկուել չեն կարող, ինչպէս օրինակ գերիների, պետական հիմնարկութիւնների, էականացիայի, փախստականների վերադարձի, հարկերի եւ այլն եւ այլն»*¹⁹:

Տեղական իշխանութիւնների առաջնային խնդիրներից էին փախստականների վերադարձն ապահովելը եւ կեանքը բնականոն հունի մէջ դնելը:

Թուրքերն իրենց առաջխաղացումը պայմանաւորելով իբր թէ խաղաղութիւն եւ կարգուկանոն պաշտպանելու պատրուակով եւ հանդէս գալով տարածաշրջանում քաղաքակրթութիւն տարածողների դերում, արտաքնապէս չէին խրախուսում գաղթը: Սակայն իրականում նրանք թոյլ չէին տալիս փախստականներին ետ վերադառնալ իրենց բնակութեան վայրերը: Այսպէս, երբ Ալեքսանդրապոլը գրաւելու ժամանակ քաղաքից փախած բնակչութիւնը Արտակ վարդապետի գլխաւորութեամբ պատուիրակութիւն է ուղարկում փաշայի մօտ՝ խնդրելով իրենց վերադառնալու հնարաւորութիւն տալ, վերջինս մեղադրելով նրանց քաղաքից փախնելու համար, մերժում է, խոստանալով երեք օրից միայն թոյլատրել²⁰:

Սակայն նման մտադրութիւն թուրքերը բնաւ չունէին. Ընդհակառակը պատրաստում էին յարձակուել Ղարաքիլիսայի վրայ: Հասկանալով, որ Ղարաքիլիսայում գտնուողները հիմնականում ունեւոր խաւը եւ երիտասարդներն էին, նրանք փորձում էին համոզել վերջիններիս, որ չփախչեն: Հայ բնակչութեան փախուստը կանխելու համար թուրքերը պատուիրակութեանը ցոյց են տալիս, որ այստեղ կազմակերպուած են

տեղական իշխանության մարմիններ եւ հաւաստիացնում, որ նրանց Ալեքսանդրապոլում ոչ մի վտանգ չի սպառնում:

Թուրքերի կողմից գաղթը չխրախուսելու փաստի մասին է վկայում նաեւ 1918 Մայիսի 15ին Արամի, Դրոյի, Վրացեանի եւ Ղազազեանի միջեւ Բաթումի բանակցութիւնների ընթացքի մասին հեռախօսային խօսակցութիւնը, որտեղ ներկայացւում է թուրքերի վերջնագիրը Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգիծը իրենց զիջելու եւ երկաթուղուց 20 վերստ հայկական զօրքերը ետ քաշելու պահանջի մասին եւ նշում, որ թուրքերը խնդրել են խաղաղ բնակչութեանը՝ մնալ տեղում²¹:

Թուրքերը, մի կողմից դիւանագիտական խարդաւանքներով գրաւելով Ալեքսանդրապոլը՝ անօրինակ խուճապ են առաջացնում խաղաղ բնակչութեան մէջ, ստիպելով լքել իրենց բնակավայրերը, միւս կողմից՝ տպաւորութիւն ստեղծում, թէ չեն խրախուսում գաղթը: Նախապէս յայտարարելով, որ իրենք չեն վնասի խաղաղ բնակչութեանը, այլ միանգաղթականներին ու դաշնակցականներին, որոնք իբր յանցագործութիւններ են կատարել մահմեդական բնակչութեան նկատմամբ, նրանք պառակտում են հայ հասարակութեանը, զրկում նրան դիմադրական կարողութիւններից: Բացի այդ, բնակչութեան տեղում մնալը, բնականաբար, թուրքերին հնարաւորութիւն կ'ընձեռէր թալանել նրանց օրինական միջոցներով:

Սակայն թուրքերի կողմից գաղթը չխրախուսելու պատճառներից անկախ, միանշանակ գաղթի կասեցմամբ շահագրգռուած էին նաեւ հայկական շրջանակներում:

Եթէ արեւմտահայերը գաղթելով փրկուել էին ինչ որ կերպ եւ հասել իրենց արեւելահայ եղբայրների մօտ եւ նրանց աջակցութեամբ կէանքի ու մահու պայքար էին մղում, ապա արեւելահայերը ուղղակի գաղթելու տեղ չունէին եւ, միանալով արեւմտահայ գաղթականութեան հոսանքին, գնում էին ստոյգ կործանման:

Երեւանի Հայոց Ազգային Խորհուրդը Ղարաքիլիսայի բնակչութեան գաղթը դադարեցնելու անհրաժեշտութեան մասին 1918 Մայիսի 23ի իր կոչում գրում է. *«Տաճիկները գրաւել են Ղարաքիլիսէն: Կորսուսի շտաբը տեղափոխուել է Դիլիջան: Նոյն օրն իսկ Դիլիջանից ահագին գաղթականութիւն սկսուել է դէպի Նոր Բայազէդի գաւառը: Ախտայից յայտնում են, որ այդ շրջանում կուտակուել է հարիւր հազարանոց գաղթականութիւն, որը խելակորոյս, սոված, ծարաւ թափառում է սարերում: Նրանց դրութիւնը սոսկալի է: Նոյնիսկ շատ տեղերում գաղթականների մէջ արհինալի դէպքեր են տեղի ունենում: Հենց այս բոլորիս հացի պա-կաս է զգացւում:*

Պարզ է, որ գաղթելու տեղ չկայ եւ գաղթը միանգամայն կորստաբեր է:

Բնացեք եւ հետեւեալը: Երբ որ տաճիկները մի որեւէ տեղ տիրապետում են, այն տեղից փախած ժողովրդին նրանք այլեւս թոյլ չեն տալիս վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը: Ուրեմն երկու չարիքից ամենավտըրագոյնը այն է, որ ժողովուրդը չգաղթի եւ մնայ իր տեղերում»²²:

Սակայն բանակչութեան գաղթը կասեցնելը գրեթէ անհնար եղաւ: Նախ, թուրքերի անակնկալ յարձակման, ապա նաեւ թուրքական ցեղասպան քաղաքականութեան հետեւանքներն իրենց մաշկի վրայ զգացած արեւմտահայ գաղթականութեան եւ այդ գաղթականների անլուր տառապանքներին չորս տարի ականատես եղած տեղի բնակչութեան մէջ արմատաւորուել էր թուրքից ամէն կերպ փրկուելու հոգեբանութիւնը: Ժամանակի հասարակական գիտակցութեան մէջ թուրքն ընկալուում էր որպէս ցեղասպան, հետեւաբար ընդունելի էր համարուում ինչ որ կերպ թուրքական բռնութիւններից փրկուելու միտքը:

Յեղասպանութեան անմիջական հետեւանք հանդիսացող գաղթականութիւնն իր կնիքն էր դրել Ալեքսանդրապոլի ոչ միայն տնտեսական, քաղաքական, այլ նաեւ բարոյափոխութեան իրավիճակի վրայ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին այստեղ ապաստանած բազմահազար գաղթականութիւնն իր անհուն տառապանքով, հոգեբանօրէն չէր կարող չազդել Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութեան վրայ:²³

Հետեւաբար նորաստեղծ քաղաքային վարչութեան գործունէութեան առաջնահերթ խնդիրը գաղթը կասեցնելը եւ փախստականների վերադարձն ապահովելն էր: Մանաւանդ, որ թուրքերը գտել էին գաղթողներին թալանելու ձեւը եւ դա անում էին 'օրինական' միջոցներով: Թուրքական իշխանութիւնները օրէնքով քաղաքից բացակայողների ունեցուածքը համարում էին պետական, եւ սեփականացնում այն:

1918 Յունիսի 4ի Բաթումի Պայմանագրի կնքումից յետոյ քաղաքային վարչութիւնը ամէն հնարաւոր միջոցներով ձգտում էր օժանդակել փախստականների վերադարձին եւ իրենց գոյքի տիրանալուն:

Թուրքերն իրենց առաջխաղացումը Արեւելեան Հայաստանում պայմանաւորելով իբր գրաւուած տարածքներում կարգուկանոն հաստատելու եւ մահմեդականներին պաշտպանելու հետ, պնդում էին, թէ իրենցից կարող էին վախենալ միայն այն հայերը, ովքեր անօրինութիւններ եւ բռնութիւններ էին իրականացրել մահմեդական բնակչութեան նկատմամբ: Փախստականներին թուրքերն անուանում էին 'ղաչաղներ' եւ քաղաքից բացակայողների ունեցուածքը համարելով պետական՝ սեփականացնում այն: «Թէեւ ըստ Բաթումի դաշնագրի ոչ ոք չի զրկուում իր սեփականութեան իրաւունքից,- գրում է Գ. Խոյեցեանը,- բայց օսմանեան իշխանութիւնը քաղաքի գրաւման օրը քաղաքից բացակայողների գոյքը

գրաւում է յօգուտ պետութեան: Սեփականատէր ճանաչում է միայն այն մարդը, որի անունը նշանակուած է քաղաքի ստացուածոց մատենանում իբրեւ այդպիսին, նոյնիսկ ծնողների, որոց կամ ընտանիքի այլ անդամների ներկայութիւնը կամ քաղաքի գրաւումից շատ առաջ քաղաքից հեռանալու պարագան չեն փրկում գոյքը գրաւումից: Տանում են ամբողջ շարժական գոյքը, իսկ շէնքը տալիս են վարձով կամ կապալով: Այդ բանը նրանք բացատրում են հետեւեալ կերպով . «Ռուսները հեռացել էին Անդրկովկասից մօտաւորապէս 1918թ. սկզբին: Այդ ժամանակամիջոցից յետոյ քաղաքից հեռանալը չպէտք է դիտել իբրեւ տաճիկների գալուց երկիւղի հետեւանք, ուստի եւ Յունուարից այս կողմ հեռացողների գոյքը իբրեւ պատիժ պէտք է գրաւուի, իսկ Յունուարից առաջ հեռացողների՝ ոչ: Տեղի իշխանութեան նախագահի կարգադրութեամբ անշարժ կայքերից վերցունող հարկը տալու համար ամէն մի ստացուածատէր Քաղաքային վարչութիւնից պիտի ստանայ վկայագիր, որ ինքը նշանակուած գոյքի տէրն է, իսկ եթէ հաւատարմատարն է՝ հաւատարմաթուղթը տրուած 1918թ. առաջ: Ով բացակայում է քաղաքից, կամ նոր է վերադարձել, այդպիսիներին կալուածքից հարկ չի տրուում: Քաղաքային վարչութիւնը ներկայացրել էր քաղաքի գրաւումից առաջ հեռացողների ցուցակը, բայց այդ ցուցակը չէր ընդունուել իբր 'դաշադների':

Այդպիսիների գոյքը կառավարութիւնը տալու է վարձով կամ կապալով յօգուտ իրեն»²⁴:

Երբ այս առթիւ ՀՀ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան ներկայացուցիչը հարցում է անում Խալիլ փաշային եւ տեղական իշխանութեան նախագահին, վերջիններս պատասխանում են, որ այդ արւում է Շեքի փաշայի կարգադրութեամբ, եւ քաղաքը Հայաստանի Հանրապետութեանը վերադարձնելուց յետոյ կը վերադարձուն են՝ հարկը եւ վարկը եւ ստացուած կապալագինը: Միայն Նոյեմբերի 14ին է թուրքական կառավարութիւնը ճանաչում քաղաքից բացակայողների անշարժ եւ շարժական գոյքի սեփականութեան իրաւունքը եւ այդ գոյքը յանձնում տէրերին²⁵:

Բայց մինչ այդ քաղաքային վարչութիւնը փորձում էր վերադարձողների տները վերցնել թաթարներից եւ յանձնել հայերին: Փաստօրէն քաղաքային վարչութիւնը հանդէս էր գալիս բնակչութեան եւ թուրքական իշխանութիւնների միջեւ միջնորդի դերում: Մասնաւորապէս քաղաքային վարչութեան Յունիսի 25ի նիստում վարչական բաժնի ղեկավար Մ. Ղազարեանին յանձնարարում է խնդրել Ռեջէ-բէյին կարգադրութիւն անել դատարկել քաղաք վերադարձած հայերի տները թաթարներից: Իսկ փակ դռները նախատեսում էին բացել վարչութեան անդամների եւ տանտիրոջ ներկայութեամբ:

Յունիսից կեանքը մտնում է բնական հունի մեջ, քաղաքային վարչութեան միջնորդութեամբ բացում են ճաշարաններ, ռեստորաններ, հիւրանոցներ, հասարակական սննդի կենտրոններ, խանութներ: Հայերի հետ այդ վայրերը գործարկում էին թաթարները: Քաղաքը գրաւած շատ թաթարներ առաջարկում էին բացել քաղաքից հեռացած հայերի խանութները, վարձակալական հիմունքերով՝ խոստանալով վերադարձնել դրանք տէրերի քաղաք վերադառնալու ժամանակ: Մասնաւորապէս, Բաշիր Եուսուֆովը Յունիսի 28ի նիստում դիմում է վարչութեանը, խնդրելով թոյլատրել օգտագործել Չոլախովի խանութը, խոստանալով վճարել քաղաքային վարչութեան եւ վերադարձնել խանութը Չոլախովի գալու ժամանակ²⁶: Վարչութիւնը համաձայնում է տալ խանութը Եուսուֆովին նշուած պայմաններով օգտագործելու համար, եւ յայտնելով այդ մասին նահանգապետ Ռեջէբ Բէյին, խնդրել նրան, որ խանութները եւ տաղավարները տրուեն վարձու միայն վարչութեան թոյլտուութեամբ²⁷:

Քաղաքային վարչութիւնը ջանքեր չի խնայում հայ բնակչութեան հարկերը թեթեւացնելու ուղղութեամբ: Թէեւ 1918ին Շիրակում առատ բերք էր ստացուել, բայց ցանքսերի մեծ մասը փչացել էր գաղթի ժամանակ, միւս մասերին տիրացել էին քրդերն ու թաթարները, մի մասն էլ փչացրել էր կարկուտը: Իսկ մնացածից էլ հաւաքում էին *մուքայսն* ու *աշարը*: Օսմանեան կառավարութեան որոշմամբ թուրքերի կողմից ռազմակալուած վայրերում գիւղացիները իրենց բերքի երեք ութերոդը պէտք է յանձնէին կառավարութեանը, մէկ ութերոդը՝ իբրեւ *աշար*, իսկ երկու ութերոդը՝ զօրքի կարիքների համար (*մուքայս*), վաճառելու կառավարութեանը որոշուած գնով, մէկ փութ ցորենը՝ 33 ռուբլով, իսկ գարին՝ 16 ռուբլով:

Օրթաքիլիսա գիւղի բնակիչները Օգոստոսի 17ի գրութեամբ խնդրում են քաղաքային ինքնավարութեանը՝ միջնորդել թուրքական կառավարութեան, իրենց հարկերից ազատելու համար²⁸: Նման խնդրանքով գաւառի մի շարք գիւղերի նոյն օրը եւ նոյն բովանդակութեամբ գրութիւնները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ գոյութիւն ունէր որոշակի պայմանաւորուածութիւն քաղաքային ինքնավարութեան եւ գիւղական հասարակութիւնների միջեւ: Այդօրինակ դիմումներից Համամլու գիւղի հասարակութեան դիմումում կարդում ենք. «*Մորանով պատիւ ունենք յայտնելու Ձերդ Մեծայարգութեանը, համաձայն ներկայ տիրող կառավարութեան հրամանի ու կարգադրութեան հիման վրայ մեր գիւղացիք պարտաւոր են վճարել հացահատիկ հաւաքածներից հետեւեալ տուրքերն՝ ճից մէկը բայրա, կոտը՝ զինուորին, մի կոտը չքաւորներին, որի հաշուով ուղիղ կէսը մնում է գիւղացիներին*»:

Մեր հասարակությունը, որ բաղկացած է մօտաւորապէս 500 ծխից, դորա դէմ հակառակ չէ, բայց աչքի առաջ ունենալով, որ մեր գիւղի բոլոր հանդերը, թէ՛ խոտատեղը, թէ՛ ցանկատեղանքները, գտնուելով պատերազմական դաշտի մէջ բոլորը տրորած ու փչացած է, որով պէտք է քաղէին, մօտաւորապէս 10 կտոր, հիմա պէտք է վերցնէ մէկ կտոր կոտ, կան շատ գերդաստաններ, որոնք զրկուած են իրենց ստանալիք բերքից: Մեր ժողովուրդը չափից դուրս տուժուել է կոուի դաշտ լինելու պատճառով, հետեւաբար աղքատութեան մէջ է:

Այս հիման վրայ դիմում ենք Ձերդ մեծարգոյութեանը, խնդրում ենք աչքի առաջ ունենալ, որ մեր գիւղի ցանած հանդերը տրորած ու փչացրած է, մեր գիւղը զօրք լինելու պատճառով: Նամանաւանդ, որ վերջին օրերս սաստիկ կարկուտ գալով բոլորը կարկտահար եղաւ, այնպէս, որ մեր ժողովուրդը անտանելի նեղ դրութեան մէջ է, չի կարող իւրեանց գերդաստանի համար հաց ձեռք բերէ, կարող է սովամահ լինի, եթէ այդ յիշեալ տուրքը վճարէ:

Որոյ մասին խնդրում ենք Ձերդ մեծայարգութեանը անել տնօրինութիւն, միջնորդէք Նոր կառավարութեան առաջ խնայել մեր ժողովրդին, գոնէ այս տարի չպահանջէ յիշեալ տուրքերը, եթէ ոչ սովամահ կը լինեն բոլորը: Ձեր արած բարիքներով ազատած կը լինէք հազարաւոր անձինք սովամահից»²⁹:

Հարկ է նշել, որ քաղաքային վարչութեան բոլոր դիմումները որոշ գիւղերից *մուրայան* ու *աշաղը* չվերցնելու վերաբերեալ, Շեքի փաշայի կտրուկ հրամանով, մնում էին անհետեւանք: Աւելին, կարգադրում է հաւաքել այդ երեք ութերորդից մէկ ութերոդն էլ հասարակական ամբարների համար: Սակայն քաղաքային վարչութեան դիմումի համա-ձայն դա ներում է:

Սկզբում գիւղացիները փորձում են թաքցնել բերքը, սակայն դաժան ծեծի են ենթարկւում եւ գրաւում է ամբողջ բերքը: Կարկուտի խփած տեղերում հարկի երեքութեւոյն որոշում են ծոցի չափով: Բոլորովին բերք չունեցողներից վերցնում են դրամով: Բերքի այս հաւաքման մէջ մեծ դեր են կատարել հայ *մուխտար*ներից եւ *բաշմուխտար*ներից շատերը, որոնք պայմանաւորուելով *ասկէար*ների հետ շատ դէպքերում վերցրել են գիւղացիներից ամբողջ բերքը լցրել իրենց ամբարները կամ ծախել: Գիւղացիները ստիպուած են եղել կաշառք տալ նրանց, շաբաթներով կերակրել նրանց անասուններին իրենց հաշուին եւն.³⁰:

Շատ դէպքերում քաղաքային վարչութեան դիմումները մնացել են անպատասխան եւ միայն քաղաքական դրութեան փոփոխութեան հետ ներուել է *մուրայան* եւ յետոյ այն գիւղերի *աշաղը*, որոնք մինչ այդ դրանք չեն տուել: Հայաստանի Հանրապետութեան Արտգործաւնախարարութեանն ուղղուած զեկուցման մէջ ներկայացնելով այս ամէնը՝ Խոյեցեանը բարձր

է գնահատում քաղաքային վարչութեան ներկայացուցիչ Ղազարեանի դերը, գրելով, «Այս կարգադրութիւնից յետոյ շատ տեղերում զապութներն ու ժանդարմները փորձում են հաւաքել մութայան, սակայն ամէն անգամ դիմել եմ Տեղական իշխանութեան նախագահին նրա համապատասխան կարգադրութիւն ուղարկել տուել այդ գիւղերը եւ ազատել մութայան, որը տանելուց յետոյ վերադարձնել չէր լինի: Այսպիսով ազատուել է միայն Մաստարա գիւղում ամբարած երեսուն հազար փութ հացահատիկը:

Անգնահատելի է այս խնդրում քաղաքային վարչութեան եւ մասնաւորապէս վարչութեան անդամ Մկրտիչ Ղազարեանի դերը: Նա շարունակ դիմել է, խնդրել, շրջել գիւղերը, քննել ապօրինութիւնները, հեռացնել տուել ապիկար պաշտօնեաներին»³¹:

1918 Օգոստոսի 20ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչութիւնը գրութեամբ դիմում է Գիւմրու նահանգապետին առանց վարչութեան կարգադրութեան քաղաքացիների եւ հաստատութիւնների իրերը չվերցնելու վերաբերեալ³²:

Քաղաքային իշխանութիւնները մեծ ծաւալի աշխատանքներ են տանում գիւղական բնակչութեանը անխուսափելի սովից փրկելու համար: Մասնաւորապէս, քաղաքային վարչութիւնը դիմում է Ռեջէֆ բէյին խնդրելով ձրի հաց տալ այն գիւղացիներին, որոնք վերադառնալով իրենց տները՝ գտել էին այն լիովին թալանուած վիճակում:

Հաշուի առնելով որ Վեհիբ փաշան առաջարկել էր ընտրել քաղաքից ներկայացուցիչներ՝ Ռուսաստան մեկնելու եւ հաց գնելու, քաղաքային վարչութիւնը որոշում է խնդրել Օսմանեան իշխանութիւններից այդ ներկայացուցիչներին ուղարկել հարեւան Ելիզաւետպոլի Նահանգ մթերային գնումների համար: Եւ նկատի առնելով հարցի կարեւորութիւնը՝ որոշում է այն դնել խորհրդի քննարկմանը³³:

Օգոստոսի 27ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհրդի որոշմամբ, խորհրդի նախագահ Սարգսեանը գործուղում է Թիֆլիս իրականացնելու քաղաքային խորհրդի յանձնարարութիւնը՝ վերադարձնելու հին քաղաքային վարչութիւնից քաղաքային եւ հասարակական գումարները, որոնք նրանք տարել էին իրենց հետ՝ թուրքերի քաղաք մտնելուց առաջ³⁴:

Նոյն Օգոստոսի 27ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհուրդը որոշում է քաղաքի համար հաց գնելու նպատակով պատգամաւորներ Փեշտմալջեանին եւ Եուսուֆ Զադէին Ելիզաւետպոլի Նահանգ գործուղել³⁵:

1918 Մեպտեմբերից թուրքերն զգալով պատերազմում իրենց մօտալուտ պարտութիւնը, փոխում են քաղաքականութիւնը՝ հայերի նկատմամբ, այլ ելք չունենալով՝ քան հայերի հետ հաշտուելը եւ բարեկամ ձեւանալն ու որպէս այդպիսին ներկայանալը ընդհանուր հաշտութեան

սեղանին: «Հայերու վերաբերմամբ այնքան դաժան ու անողոր քաղաքականությունը հիմա մեկէն կը փոխուէր եւ կը դառնար ջերմ, սիրալիր բարեկամութեան եւ ամէն ջանք գործ կը դրուէր օր առաջ հայերու հետ խնդիրը կարգադրել եւ 'թեւանցուկ, ինչպէս իրենք կ'ըսէին, մտնել ընդհանուր ժողովասրահը»³⁶:

Այս փոփոխութեան արդիւնքում 1918 Սեպտեմբերի 8ից Ալեքսանդրապոլում հաստատուած Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ Խոյեցեանը, գործակցելով տեղական իշխանութեան մարմինների հետ, փորձում է յաղթահարել թուրքական բռնությունների հետեւանքները, վերականգնել տեղի հայ բնակչութեան բնականոն կեանքը³⁷:

1918 Հոկտեմբերի կեսերին օսմանեան կառավարութիւնը, որի գլուխ կանգնած էին երիտթուրքական կուսակցութեան ղեկավարները, հրաժարական է տալիս: Նոր կառավարութիւնը Իզզէթ փաշայի գլխավորութեամբ շտապում է իր զօրքերը Անդրկովկասից մինչեւ Բրեստ Լիտովսկի Պայմանագրով հաստատուած սահմանները դուրս բերելու մասին որոշում ընդունել: Սակայն, թուրքերն իրենց յատուկ քաղաքականութեամբ երկար ժամանակ ձգձգում էին այն իրականացնել՝ մինչեւ վերջին հնարաւորութիւնը թալանելու եւ կոտորելու հայ բնակչութեանը: Իրենց հերթին տեղական իշխանութիւնները փորձում են օգտուել ստեղծուած քաղաքական նոր իրավիճակից, վերականգնել քաղաքի բնականոն կեանքը: Մասնաւորապէս, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային դպրոցների տեսուչ Ա. Բաբայեանը Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցչին ուղղած 1918 Հոկտեմբերի 22ի գրութեամբ խնդրում է դպրոցական կեանքը վերականգնելու համար ապահովել հմուտ ուսուցիչների վերադարձը Թիֆլիսից եւ Երեւանից. «Ցանկանալով տեղիս քաղաքային դպրոցների համար փորձուած ուսուցիչներ հրաւիրել, խոնարհաբար խնդրում եմ Ձեր կարեւոր միջնորդութեամբ աջակցել՝ որքան կարելի է շուտ եւ ապահով Ալեքսանդրապոլ վերադառնալուն ներկայումս Թիֆլիսում գտնուող Տիգրան Յակոբեանին եւ Երեւանում գտնուող Մնացական Տէր-Մարտիրոսեանին, որոնք անձամբ յայտնի են ինձ իրենց ուսուցչական բազմամեայ փորձառութեամբ»³⁸:

Փաստօրէն Ալեքսանդրապոլի տեղական իշխանութեան մարմինները թուրքական բռնակալման վեց ամիսներին, միջնորդ հանդիսանալով հայ բնակչութեան եւ թուրք զինուորականների միջեւ, փորձել են հնարաւորութեան սահմաններում պաշտպանել խաղաղ բնակչութեան շահերը, զսպել թուրքական բռնություններն ու կամայականութիւնները:

Պատահական չէ, որ ժամանակակիցները բարձր են գնահատել թուրքերի հետ գործակցելու միջոցով հայ բնակչութեան ֆիզիկական գոյութիւնն ապահոված գործիչներին: Մասնաւորապէս, 1918ին թուրքական ռազմակալման շրջանում Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի Հան-

րապետութեան Արտգործնախարարութեան ներկայացուցիչ Խոյեցեանն Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղած իր 1918 Դեկտեմբերի 4ի գեկուցումում նշում է. «Ի վերջոյ չեմ կարող մի երկու խօսք չասել Ալէքսանդրապոլի քաղաքային վարչութեան եւ մասնաւորապէս քաղաքագլուխ Լ. Սարգսեանի մասին: Երբ նախկին քաղաքային վարչութիւնը հեռացաւ քաղաքից ու մնացողներից ամէն մէկը ահով էր դիտում մօտիկ ապագային, սպասելով անխուսափելի կոտորածի, ու կորուստը մնացածների, քաղաքագլուխ Լեւոն Սարգսեանը եւ Մկրտիչ Ղազարեանը, որոնց անձնական շատ քիչ բան էր կապում քաղաքի հետ միայն նահատակուող անգլուխ մնացած ժողովրդին իրենց ուժերի չափ օգնելու համար, մնում են քաղաքում: Այն՝ ինչ նրանք կրում են այս վեց ամսում, այս կամայականութեան եւ բռնութեան շրջանում, նրանց տոկունութիւնը, նրանց յուժկու եւ համարձակ բողոքը այն բոլորի դէմ ինչ նոյնիսկ նրանց իրաւասութիւնից վեր էր եւ աւելի լայն բնոյթ էր կրում, այն անձնագոհ պաշտպանութիւնը ժողովրդի շահերի, որի պատճառով նրանք շարունակ հալածուել են եւ նոյնիսկ փտանգի ենթարկել իրենց կեանքը ու միայն հրաշքով կարողացել են այսօր խաւարի իշխանութիւնից դուրս գալ ու դուրս բերել իրենց խնամքին յանձնուած ժողովուրդը եւ հանգիստ սրտով դիմաւորել հայ զինուորներին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանը, այս բոլորը՝ նրանց անձնագոհութիւնը, ազնուութիւնը, կորովն ու համարձակութիւնը միայն խորին յարգանքի զգացմունք է զարթնեցնում իմ մէջ ու այս բոլորի վրայ եմ դարձնում կառավարութեան ուշադրութիւնը:

Քաղաքային ինքնավարութիւնը խոշոր օգնութիւն է ցոյց տուել նաեւ զանազան շրջաններից փախած գաղթականներին, որոնք ապաստանել են քաղաքումս, բանալով նրանց համար որբանոց, հանրակացարան եւ այլն: Այս ձեռնարկութիւններին աջակցելու համար նա արել է դիմումներ բոլոր քաղաքացիներին եւ հասարակական հիմնարկութիւններին: Ներկայացուցչութիւնս միջոցներ չունենալու պատճառով չի կարողացել արձագանքել այդ կոչերին»³⁹:

1919 Յունուարի 15ի արտակարգ նիստում քաղաքային վարչութիւնը, յարգելով տիֆից մահացած Մկրտիչ Ղազարեանի յիշատակը, որոշում է նրան յուղարկաւորել Պատուոյ Բլուր կոչուող գերեզմանատանը⁴⁰: 1919 Ապրիլի 16ի նիստում Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհուրդը որոշում է Ղազարեանի ընտանիքին թոշակ նշանակել, իսկ նրա օրագիրը հրատարակել, որպէս յատուկ բրոշիւր եւ վաճառել հատը երկու ռուբլով, եւ հասոյթը յատկացնել նրա երեխաներին⁴¹:

Աւելի ուշ՝ 1919 Յունիսի 3ին, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհրդի արտակարգ նիստը որոշել է Լեւոն Սարգսեանին Ալեքսանդրապոլի

պատուաւոր քաղաքացու կոչում տալ, նրա անունով անուանակոչելով քաղաքի հիւանդանոցներից մէկը⁴²:

Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան ներկայացուցիչ Խոյեցեանի ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղուած 1918 Հոկտեմբերի 4ի գրութեան մէջ, որտեղ վերջինս առաջարկում է վիճակագրական տեղեկութիւններ հաղորդել Լոռու եւ Փամբակի շրջանների վերաբերեալ, տեղեկացում է, որ այդ տուեալները տրամադրուել է Գեղամ խան Սարգսեանի կողմից: *«Գեղամ խան Սարգսեանը,-* ասուած է այդ գրութեան մէջ,*- Աւդիբէզ գիւղացի, որը շնորհիւ արաբ, ֆարս, թուրք լեզուներին ծանօթ լինելուն օսմանեան կառավարութեան կողմից նշանակուած է Փամբակի եւ Լոռիի շրջանների նայող միւղիբ եւ ամէն կերպ աշխատում էր, ըստ հնարաւորութեան, թերեւոց նէլ այդ շրջանների ժողովրդի դրութիւնը»*⁴³: Մասնաւորապէս Ղուրաթում 1918ին սպանուել են ընդամենը երկու հոգի, ըստ գիւղացիների յիշողութիւնների, նրանց փրկել է անխուսափելի մահից հենց Գեղամ փաշան: Թուրքերն անցնելով գիւղի տներից մէկի մօտով, լսել են Անդրանիկի անունը եւ մտածելով, որ Անդրանիկն այդ գիւղում է՝ որոշել են սպանել գիւղի ողջ բնակչութեանը: Մինչդեռ ղուրաթցի Տէր-Սարգսեանը կանչելիս է եղել իր որդուն, որի անունը Անդրանիկ է եղել: Գեղամ փաշայի միջնորդութեամբ են միայն գիւղի բնակիչները փրկուել անխուսափելի մահից⁴⁴:

Յետագայում, երբ թուրքական վտանգն արդէն չկար, հասարակական գիտակցութեան մէջ սկսեցին արմատաւորուել թուրքերի դէմ չկոռուելու, նրանց հետ գործակցելու համար ալեքսանդրապոլցիներին մեղադրելու միտումները: Իսկ պատմագիտութեան մէջ փորձեր չարուեցին գիտականօրէն ուսումնասիրել այդ երեւոյթի պատճառները: Մասնաւորապէս 1930ականների քաղաքական բռնաճնշումների ենթարկուած պետական եւ կուսակցական գործիչներին ուղղուած մեղադրանքների թւում էին՝ թուրքերի հետ գործակցելու, նրանց օգտին լրտեսութիւն անելու, ժողովրդի թշնամի լինելու անհիմն մեղադրանքները⁴⁵:

Թէեւ միքանի տարի անց այդ անհիմն մեղադրութիւնները արդարացուեցին, բայց պատմագիտական մտքի եւ հասարակական գիտակցութեան մէջ շարունակուեցին կարծրատիպերի տեսքով մնալ այդ մեղադրանքները, բայց արդէն ոչ թէ առանձին անձանց, այլ Ալեքսանդրապոլի գաւառի բնակչութեան հանդէպ:

Մինչդեռ միջազգային բարդ պայմաններում եւ հայոց պետականութեան կայացման շրջանում ապրող Ալեքսանդրապոլի գաւառի բնակչութիւնը, ենթարկուելով թուրքական անօրինակ բռնութիւններին, մեծագոյն ողբերգութիւն է ապրել, փորձելով դիմակայել թուրքական յատուկ

մշակուած ցեղասպան քաղաքականութեանը, պայքարել իր ֆիզիկական գոյութեան պահպանման համար:

Ինչպէս իրաւացիօրէն նկատել է Թումաս Մըկոլէյը «Մի ամբողջ կարգ մարդկանց մեղադրել, թէ նրանք հայրենասէր չեն, նոյն տրամաբանութիւնն է, որով գայլը դեկավարուում է գառան հանդէպ: Դա նոյնն է, ինչ գետաբերանը մեղադրել նրա ակունքները թունաւորելու մէջ»⁴⁶:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

¹ Հրանտ Աւետիսեան, *Հայկական Հարցը 1918թ.*, Երեւան, Բարձրագոյն Դպրոց, 1997, էջ 81:

² Իր դաշնակից Գերմանիայի աջակցութեամբ Օսմանեան Թուրքիան 1918 Մարտի 3ին հասնում է Բրեստ Լիտովսկի Պայմանագրի կնքմանը, որի համաձայն Ռուսաստանը պարտաւորուում էր զիջել Բաթումի, Արդահանի, Կարսի սանջակները: Անդրկովկասի կառավարութիւնը, երկրամասը անջատուած համարելով Ռուսաստանից, չի ընդունում Բրեստի Պայմանագիրը եւ հրաժարուում է յանձնել իր տարածքները: Թուրքական զօրքերը Տրապիզոնի բանակցութիւնների ընթացքում, շարունակելով ռազմական գործողութիւնները, զենքի միջոցով գրաւում են Բրեստի Պայմանագրով իրենց անցած տարածքներ: Իսկ երբ Անդրկովկասի կառավարութիւնը ընդունում է Բրեստի պայմանները, թուրքերը խախտելով այն, ներխուժում են Արեւելեան Հայաստան, գրաւում Ալեքսանդրապոլը եւ Երեւանի Նահանգի այլ տարածքներ:

³ Ինչպէս Մէյմի եւ կառավարութեան հայ անդամներ, Ազգային Խորհրդի, կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներ եւ հրաւիրուած անձեր, որոնց շարքին Սիմոն Վրացեան, Աւետիս Ահարոնեան, Ալեքսանդր Խատիսեան, Ռ. Տէր-Մինասեան, Յ. Չոլխիսեան, Յովհաննէս Քաջազունի, Արամայիս Երզնկեան, Մ. Յարութիւնեան, Ա. Զոհրաբեան, Կ. Ղազարեան, Ա. Շախաթունեան, Զօրավար Նազարբեկով, Լեւոն Սարգսեան, Ա. Խոնդկարեան եւն.:

⁴ *Համահայկական Խորհրդակցութիւններ (1912-1920թթ.), Փաստաթղթերի Եւ Նիւթերի Ժողովածու*, խմբ. Ա. Վիրաբեան, Երեւան, 2004, էջ 307-332:

⁵ Աւետիսեան, *Հայկական Հարցը*, էջ 198-199:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 187, թ. 1-41:

⁷ Ալեքսանդրապոլի թեմի փոխանորդ Արտակ վարդապետը «Մի Պատմական Էջ Տաճիկների Կողմից Ալեքսանդրապոլը Գրաւելու Վերաբերեալ» յուշագրութեան մէջ քաղաքից իր հեռանալը հիմնաւորում է դրանով, որ իր մօտ էր գտնուում Հառիճի վանքի եւ դպրոցի հոգաբարձութեան 30,000 ռուբլին, ինչպէս նաեւ Կարսի հոգեւոր կառավարութեան 1500 ռուբլին եւ Ալեքսանդրապոլի հոգեւոր կառավարութեան դրամները, ընդհանուր գումարով՝ 40,000 ռուբլի:

⁸ Մէկ վերստը հաւասար է 1067 մետրի (Անդրանիկ Վրդ. Կոանեան, *Բառզիրք Հայերէն Լեզուի*, Պէյրութ, 1998, Շիրակ Հրատ., էջ 439):

⁹ Ղազարեան Մկրտիչ Մինասի (1867-1919), Շուշիի Սեմինարիայի հայոց լեզուի ուսուցիչ: Սովորել է Ստրազբուրգի Համալսարանի Արեւելագիտութեան Բաժնում: Այնուհետեւ տեղափոխուել է Ռուսաստան եւ զբաղուել մանկավարժութեամբ: Եղել է Արդութեան Դպրոցի կառավարիչ, վերատեսուչ, Ալեք-

- սանդրապոլի քաղաքային վարչության անդամ 1918 Մայիս-Դեկտեմբերին, քաղաքային ինքնավարության գաղթականական կոմիտեի նախագահ 1918 Մայիս-1919 Յունուար: Մահացել է տիֆից 1919 Յունուարի 16ին:
- ¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1,գ. 2768, թ.51. նաև *Փաստաթղթեր 1918թ. Մայիսին Թուրքական Բանակի Կողմից Ալեքսանդրապոլի Գրաման Եւ Քաղաքային Ինքնավարության Նոր Մարմինների Ստեղծման Վերաբերեալ*, կազմ. Կ. Ալեքսանեան, Երևան, Հրատ. Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 2011, թիւ 1, էջ 27:
- ¹¹ Մարգսեան Լեւոն Դաւիթի, 1862-1927, Ալեքսանդրապոլի Առևտրական Դպրոցի վերատեսուչ, Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ 1918 Մայիս-1919 Յունիս, Առևտրական Դպրոցի վերատեսուչ 1919 Յունիս-1920 Նոյեմբեր, Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ 1920 Նոյեմբեր 7-17, Ալեքսանդրապոլի Շրջանային Յեղկոմի Նախագահ 1921 Ապրիլի 23ից Մայիսի կեսերը, 1921-1922՝ ՀՍԽՀ ներկայացուցիչ Կարսում ապա Թաւրիզում:
- ¹² ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1,գ. 2711, թ. 5:
- ¹³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1,գ. 126, թ.90-96:
- ¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1,գ. 2710, թ.51:
- ¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1,գ. 2710, թ.5:
- ¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1,գ. 125, թ.8:
- ¹⁷ ՀԱԱ, ֆ.105, ց.1, գ.2768, թ.51. նաև՝ Ալեքսանեան, *Փաստաթղթեր*, էջ 27:
- ¹⁸ Ա. Խաչատրեան, *Արեւելահայ Եւ Թուրք Դիւանագիտական Յարաբերութիւնները*, կազմ. Ղազարեան եւ ուրիշ., Երևան, Հրատ. Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2010, էջ 134:
- ¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1,գ. 125, թ. 8:
- ²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց.5,գ. 187, թ. 1-41:
- ²¹ *Ձանգ*, 17/4/ Մայիսի 1918, թ. 34. նաև՝ Մանուկեան Ա., *Փաստաթղթերի Հաւաքածու*, իմր. Ա. Վիրաբեան, Երևան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2009, էջ 305:
- ²² ՀԱԱ, ֆ.289, ց.1,գ.10, թ.1. նաև՝ Մանուկեան, *Փաստաթղթերի*, էջ 306:
- ²³ *Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1914-1922թթ, Փաստաթղթերի Հաւաքածու*, կազմ. Կ. Ալեքսանեան, Երևան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2012:
- ²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1,գ. 126, թ. 44:
- ²⁵ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.126, թ. 46-47:
- ²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ.2710, թ. 8:
- ²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ.2710, թ. 8:
- ²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ.2768, թ. 166:
- ²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2768, թ. 166
- ³⁰ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.126, թ.90-96:
- ³¹ ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 1, գ.125, թ 8:
- ³² ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2758, թ. 20:
- ³³ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ.2710, թ. 20:
- ³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2713, թ. 3:
- ³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2758, թ. 29:
- ³⁶ Խաչատրեան, էջ 31:

- ³⁷ Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչությունը Ալեքսանդրապոլում հաստատուել է 1918 Սեպտեմբերի 4ին եւ գործել մինչեւ 1921 Յունուարի 25ը: Մինչեւ Փետրուարի 1ը՝ լուծարուելը, այն շարունակել է տեղի թուրք ներկայացուցչի միջոցով յարաբերություններ պահպանել ու բանակցությունների մեջ լինել օսման կառավարության հետ, փաստորէն հանդիսանալով բոլոր նախարարությունների տեղական ներկայացուցիչը:
- ³⁸ ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 1, գ.97, թ 26:
- ³⁹ ՀԱԱ, ֆ.105, ց. 1, գ.126, թ 90-96:
- ⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ. 2711, թ. 163:
- ⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ. 2711, թ. 198-199:
- ⁴² ՀԱԱ, ֆ.105, ց.1, գ.2711,թ.1:
- ⁴³ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.125, թ.18:
- ⁴⁴ Սասունիկ Վիրաբեան, *Շիրակի Գեղանիստ*, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2013, էջ 290:
- ⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց.9, գ.125, թ. 1681, թ. 1:
- ⁴⁶ Թումաս Բաբինգտոն Մըկոլէյ (1800-1859), անգլիացի պատմաբան, քաղաքական գործիչ:

LOCAL GOVERNANCE IN THE ALEXANDROPOLE DISTRICT DURING
TURKISH MILITARY OCCUPATION (MAY-DECEMBER 1918)
(SUMMARY)

KARINE ALEXANIAN
karineal@mail.ru

In early March 1918 Ottoman Turkey and Russia signed the Brest Litovsk Agreement whereby Russia withdrew from the Batumi, Gars and Ardahan regions. The Transcaucasian Federation rejected the agreement arguing that Russia had no legitimate right in cede those territories to Turkey.

After occupying the said areas, Turkey continued its advance on the Republic of Armenia and occupied the Alexandrople district for six months. A large number of the native Armenians as well as Western Armenian refugees fled the area to the tiny Eastern Armenian hinterland. Those who stayed faced the challenge of life and death under Turkish military rule.

In order to maintain law and order in the occupied district of Alexandropole and give legitimacy to their acts, the Turks set up a local government, which was to run the affairs of the occupied district. The local government bodies of Alexandropole tried to address Turkish atrocities by collaborating with the occupying authorities and supporting the Armenian population, which was left at the mercy of the Turks.

This Turkish-Armenian collaboration was mutually beneficial: it legitimized Turkish anti-Armenian policy and, at the same time, partly secured the survival of the Armenians in the district.

ՀԱՃՆՈՅ ԲԱՐԲԱՌՈՎ ԲԱՆԱՀԻՒՍԱԿԱՆ ԳՈՂՏՐԻԿ ՓՈԻՆՋ ՄԸ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
adakessian@haigazian.edu.lb

Ստորեւ հրատարակութեան կուտանք Հաճնոյ բարբառով յորինուած բանահիւսական փունջ մը: Զայն քաղած ենք հաճընցի Յարութիւն Յովակիմեանի (ծնեալ Տագէսեան) 1950ին ամբողջացուցած եւ «Յիշատակարան» վերնագրած անտիպ յուշագիրքէն¹:

Յիշատակարանի «Ինքնակենսագրութիւն Վասն Նախաբանի» բաժնէն կ'իմանանք որ Յովակիմեան

ծնած է 21 Փետրուար 1885ին, Հաճըն, «նախնական դաստիարակութիւն»ը ստացած է Հաճնոյ Ս. Թորոս Եկեղեցւոյ «ծխական վարժարանին մէջ», ապա շարունակած է հօր Յովակիմի, արհեստը՝ հիւանդութիւն: Ամուսնացած է 1908 Փետրուար 21ին: 1909ին մտած է ՄԴՀուսակցութեան շարքերը «ուրիշ 33 ընկերներու հետ», Հաճնոյ մէջ, Մեծն Մուրատի ներկայութեան: 1915ի սկիզբները *«թուրք բռնակալութեան արտակարգ ձնշումներուն տակ անշնչելի դարձած ըլլալով հայաքաղաք Հաճնոյ մթնոլորտը»*, անցած է նախ Սիս, ապա Պոզանթի, *«ուր զինուոր արձանագրուած եւ «Տաքէսեան» ազգանունս փոխելով «Յովակիմեանի»*: 3 Յունիս 1915ին սկսած Հաճնոյ բռնի տեղահանութեամբ հեռանալէ ետք Հաճընէն, Զինադարարին, ինք ալ բազմահազար հաճընցիներու կարգին կը վերադառնայ պապենական Հաճըն, ուր տարի մը կը ստանձնէ ոստիկան գօրաց *սերժանի* պաշտօնը: 21 Փետրուար 1920ին կը վիրաւորուի, երբ կ'ընկերակցէր Հաճնոյ հայ առաքելականներու հոգեւոր առաջնորդ Գեորգ Սարաճեան եպիսկոպոսէն (յետագային կաթողիկոս) եւ Հաճնոյ հայ աւետարանականներու Վեր. Յ. Խաչատուրեանէն, եւ Շմաւոն Փոսթոյեանէ բաղկացած պատուիրակութեան²: Պատուիրակութիւնը կ'ուղղուէր Սիս՝ *«հայաքաղաքի ինքնապաշտպանութիւնը գորացնելու նպատակով ֆրանսական իշխանութիւններէն զինուորական օգնութիւն խնդրելու համար»*: Հաճնոյ ինքնապաշտպանական մարտերուն կորսնցուցած ըլլալով ընտանիքը ան կը վերամուսնանայ 21 Փետրուար 1925ին ու կը հաստատուի Լիբանան, Պէյրութէն շուրջ 60 քմ. արեւելք գտնուող Զահլէ ամառանո-

ցային քաղաքը եւ կը հիմնէ իր «Լիբանան» պանդոկը՝ լիբանանահայ ատենի մեծամեծներու հանգստավայրը: Ականատեսներ կը վկայեն թէ Յովակիմեան պանդոկ ժամանող երէց հաճընցիներ կը խօսեցնէր, անոնցմէ քաղելով պապենական Հաճընի մասին տեղեկութիւններ ու տուեալներ: Շատ հաւանաբար, Յովակիմեան անոնցմէ քաղած է նաեւ կցեալ փունջը բանաստեղծութիւններուն³:

Յովակիմեան կը մահանայ Զահլէ, 1957ին, ուր եւ կը թաղուի:

Հակառակ մայրաքաղաքէն հեռու իր բնակութեան, Յովակիմեան գործօն մասնակցութիւն կը բերէ լիբանանահայ կեանքի կազմակերպման գործին: Իր անունը սերտօրէն կապուած է Պէյրութի Նոր Հաճնոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցիի շինութեան համար կատարուած հանգանակութեան աշխատանքներուն, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի Կաթողիկոսարանի Հայոց Յեղասպանութեան մատուոյն մէջ մէկտեղուած հայ աճիւններու հաւաքման գործին⁴: Յովակիմեանի անունը կապուած է նաեւ որբահաւաքի աշխատանքներուն: Իր ճիգերով է որ հայութեան կը վերադառնան Ճեզիրէի մէջ արաբացած ինը հաճընցիներ⁵, որոնց շարքին՝ Շիւքրի-Էմմանուէլ Քէշիշեան, «Քիւրտ Սարգիս» եւ ուրիշներ⁶:

Այստեղ հրատարակուող փունջին մէջ յատկանշական են նամանաւանդ «Ղալայջու Գէնգօնը Բոյր» (կլայագործին կնոջ պարը), եւ «Քօյցղը Այյիէվ» (քաղցր արեւ)ը: Առաջինին մէջ կ'արտացոլուի հաճընցիներու տնտեսական դրութեան ընդհանրական մէկ երեսակը՝ պանդխտութիւնը: Արդարեւ Հաճնոյ մէջ եկամտաբեր աշխատանքի սահմանափակութեան պատճառով մեծաթիւ հաճընցիներ կը դիմէին պանդխտութեան իրենց ետին ձգելով ընտանիքը եւ հարազատները: «Քաղցր Արեւ»ը կ'արտացոլէ հաճընցիին քսանամեայ տառապալից կարօտը իր կորուսեալ Հաճընին, որ մասամբ կ'ամոքուի Խորհրդային Հայաստանի մէջ կառուցուող Նոր Հաճընով⁷: Այս գաղափարը առհաստաչեան է թէ՛ սփիւռքահայը Խորհրդային Հայաստանի մէջ կը տեսնէ՝ իր պապենական հողին շարունակութիւնը, կը հրճուէր ու կ'ոգեւորուէր անով ու անոր վերելքով: Յովակիմեան չափածոները գրած բարբառով, արեւմտահայ ուղղագրութեամբ, քան թէ բարբառային հնչաբանութեամբ: Անոնց բարբառային հնչաբանութեամբ մատուցումն ու թարգմանութիւնը կատարած ենք մենք, օգտուելով «Յիշատակարան»ին մէջ տեղ գտած բառացանկէն: Նիւթերուն մեկնաբանութիւն-բացատրութիւնները կը պատկանին Յովակիմեանին:

Մեզի անծանօթ կը մնայ-կը մնան հեղինակ(ներ)ը այս գոհարներուն, սակայն փաստ է որ Հաճըն ալ ունեցած է աշուղներ, որոնցմէ պէյրութաբնակ «յայտնի եւ վաստակաւոր» Յ. Ֆիլեանին մասին կ'իմանանք որ Նոյեմբեր 1945ին Հալէպի մէջ տուած է «աշուղական ցերեկոյթ մը»⁸:

ԱՅՅԻՎ ՆԷՆԷ

Այլիւնք նենե, հիկկիթ սիյեւ,
Ըիջո մ'ունիւմ քե գու պպիյեւ.
Քիւնե ի գոդ յես վե ղ ունիւմ,
Էյ իմ դէյդիս ինո դէյմոն:

Քիդեւ իյ շոդ փայի յես թուն,
Բնծի գիւմի հազոյ մայթուն
Գու քետտիս թուն թիւմին վիյան,
Ըոիւնդ ու քում ֆորդը չունիս:

Գըյոգ մ'ինգեյ գու խանձե գիւ,
Գիւվե ինգեյ կավդե հիկկիս,
Դէյդըս շոդ է դենիգ դադիգ,
Համրոնք չունի հադիգ հադիգ:

Քադոք մը գո շո՛ղ, շո՛ղ հեռու,
Ջոյ մը չունիւմ հեն իշդալու.
Հազոյ վոդք լեռ, չէօլ ու դենիգ,
Չընոճ քոդքես գու գրգեն գիւ:

ՄԱՆԿԱԽԱՂ

Հոփ, հոփ, հոփ, հոփ, թուն վուեւ էս,
Առվընուն բոդ ճույեյն էս,
Բադոգ հացին փըրշոնքն էս,
Գայեսնուն քոյցըր քինին էս:

Նիննա, նիննա, բըթիւրյոյ,
Քիսենք¹ ունիւն շոդ խըյոյ,
Առնունք տընիւնք գոյոնը,
Սաքիսին բիւլլիւզ բաքային
պիյոնը...:

ԱՐԵԻ ՆԵՆԷ

Արեւ նենե, հոգիդ սիրեւ,
Խնդրանք մ'ունիւմ քեզի կը բերեւ.
Քեզմէ զատ ես ո՞վ ունիւմ,
Որ իմ տարտիս ըլլայ դարման:

Գիտեւ որ շատ բարի ես դուն,
Ինծի նման հազար մարդուն
Կը գթաս դուն բոլորին վրայ,
Լաւն ու գէշը չես տարբերեր:

Կրակ մ'ինկած կը խանձե գիւ,
Ցեց է ինկեր կ'ուտէ հոգիս,
Տարտս շատ է ծովու չափ,
Համրանք չունի հատիկ հատիկ:

Քադաք մը կայ շա՛տ, շա՛տ հեռու,
Ճար մը չունիւմ հոն երթալու.
Հազար ոտք լեռ, դաշտ ու ծով,
Ծնած քադաքէս կը գրկեն գիւ:

ՄԱՆԿԱԽԱՂ

Հոփ, հոփ, հոփ, հոփ, դուն ով էս,
Առններուն պաղ ջուրերն էս,
Սպիտակ հացին փշրանքն էս,
Կարասներուն քաղցր գինին էս:

Նիննա, նիննա, պգտիկ վարունգ,
Քիսենք ունին շատ վարունգ,
Առնենք դենք գարունը,
Սարգիսին պիւլլիւկը՝ հոր բերանը:

¹ Քէօսէանները:

ԲԸԴԻԳ ՀՈՅՄ

Հոյսը բաղչան վոյթ գու քողէ,
Նաղիեյ է շաքեյ գու մաղէ
Շաքեյին թեզեւ հափստ կեփե,
Քելէ՛, բրդիգ հոյս, շուղ քելէ՛:

Թաքաւոյին ծին գու խաղո,
Հոյսին սիյըր գու դղըրդո,
Հոյս, փեշըդ վեյ՝ ձալլէ քելէ՛,
Քելէ՛, բրդիգ բրդիգ քելէ՛:

Առաւոտոյն գանուխ գանուխ,
Հոյսին սիյըրն է բուլանուխ,
Իճճի՛յ պաղչան, քաղէ՛ անուխ,
Քելէ՛, բրդիգ բրդիգ քելէ՛:

Ժամուն գաքքո էդոյթ մե դուն,
Անունք իննենք վիյիեվի դուն,
Փռենք նախշուն քիլիմ խալուն,
Քելէ՛, բրդիգ հոյս, շուղ քելէ՛:

ՊԶՏԻԿ ՀԱՐՄ

Հարսը պարտեզը վարդ կը քաղէ,
Նստեր է շաքար կը մաղէ
Շաքարին փոշիով խափսա կ'եփէ,
Քալէ՛, պզտիկ հա՛րս, շուտ քալէ՛:

Թագաւորին ձին կը խաղայ,
Հարսին սիրտը կը դողդողայ,
Հա՛րս, փեշդ վե՛ր ծալլէ քալէ՛,
Քալէ՛, պզտիկ պզտիկ քալէ՛:

Առաւօտուն կանուխ կանուխ,
Հարսին սիրտն է խռոված
Իջի՛ր պարտեզը, քաղէ՛ անանուխ,
Քալէ՛, պզտիկ պզտիկ քալէ՛:

Եկեղեցին ուղիղ մեր տուն կու գայ,
Առնենք ելլենք վերելի տուն,
Փռենք նախշուն քիլիմ գորգը,
Քալէ՛, պզտիկ հա՛րս, շուտ քալէ՛:

ՍՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՈՒՄ ՄԸ

Գարունէն առաջ աւշար քոչուորներ լեռները կը բարձրանան իրենց հօտերուն հետ, անցնելով Հաճնոյ կիրճէն: Երկու հաճընցիներ, մեկուն անունը Տատուր, կ'որոշեն այժ մը գողնալ քոչուորներէն: Անոնք քաղաքէն դուրս, կիրճին մէկ ամայի անկիւնը կ'ընտրեն իբրեւ գողութեան վայր: Տատուր կը պահուրտի ճամբուն եզերքը, քարի մը ետին, իսկ ընկերը՝ անհոգ, անփոյթ կը նստի ճամբէն դուրս բաց տեղ մը, դիտելու եւ ընկերոջ ուղղութիւն տալու:

Հօտը աւշար հովիւին առաջնորդութեամբ կը հասնի Տատուրին պահուրտած տեղը: Ճամբեզրի ընկերը կը նկատէ որ անոր գլխանոցը կ'երելի հեռուն, ուստի աւշար հովիւին ուշադրութիւնը գրաւելու համար կ'երգէ՝ միաժամանակ զգուշացնելով Տատուրը.

Վայ կանօ՛, Դադույ էմմի, վայ կանօ՛, Վա՛ր գնա, Տատուր էմմի, վար գնա՛
Աճը պըրնիես բըրջօն գուննօ, Այծը թէ բոնես՝ պոռչտացող կ'ըլլայ
Ուլը պըրնիես թըրջօն գուննօ, Ուլը թէ բոնես՝ թռչկոտող կ'ըլլայ
Կեյ թըմօգնուն եիէդ մի՛ մենօ: Գէր դմակներէն ետ մի՛ մնար:

ՂԱԼԱՅԱԳՈՐԾԻ ԳԵՆԳՈՆԸ ԲՈՅԸ
(ԿԼԱՅԱԳՈՐԾԻՆ ԿՆՈՋ ՊԱՐԸ)

Ղալայճի Հաճը Հայրապետ գացեր է պանդխտութեան: Ամիսներ անցեր են: Նոր հարսը կը սպասէ իրեն, բայց կլայագործը կ'ուշանայ: Երիտասարդ կինը չի կրնար իր վիշտը խոստովանիլ ուրիշին, ուստի կ'իջնէ մարան ու կը մօտենայ գինիի կարասին:

- Փայիէ՛վ գայոս [բարեւ, կարաս],- կ'ըսէ ան:
- Փայիէ՛վ իգիյ, բըղիգ հո՛յս [բարիով եկար, պզտիկ հարս],- կ'ըսէ կարասը:
- Կինի՛ մը դույ, ամմա մ'ասսէ բայմէյիս, բայբաբուս [գինի մը տուր, բայց մի՛ ըսեր գոքանչիս, աներիս],- կը խնդրէ կլայագործին հարսը:
- Չիեմ ասսէ, բըղիկ հոյս, չիեմ ասսէ [չեմ ըսեր, պզտիկ հարս, չեմ ըսեր],- կը խոստանայ կարասը:

Եւ հարսը կը սկսի իր սիրտը բանալ երգելով.

<i>Դենէյր գ'իննեմ քայմոն գու մանիմ</i>	Տանիքը կ'ելլեմ իլիկ ¹ կը մանեմ
<i>Չեղոճ փանիէյ իջոտ գու հանիմ</i>	Չեղած բաներ կը հնարեմ
<i>Թէ աս ամսուն ա չը քո նը...</i>	Թէ այս ամսուն ալ եթէ չգայ...
<i>Թեռն գու նիյգիմ</i>	դերձան կը ներկեմ
<i>Թեզ իզո՛, Հաջը Հայեաբեդ, թեզ իզո՛...:</i>	Շուտ եկուր, Հաճի Հայրապետ, շուտ եկուր...:
<i>Դենէյր գիննեմ ցիյեն գու փրոհեմ</i>	Տանիքը կ'ելլեմ ցորեն կը փռեմ
<i>Բզէյը գու նըսդիմ քոյը գու հըրիեմ</i>	Եզերքը կը նստիմ քարը կ'ընտրեմ
<i>Թէ աս ամսուն ա չը քո նը...</i>	Եթէ այս ամսուն ալ չգայ...
<i>Քիթը գու դրոհեմ...</i>	քիթը կը տտրեմ
<i>Թեզ իզո՛, Հաջը Հայեաբեդ, թեզ իզո՛...:</i>	Շուտ եկուր, Հաճի Հայրապետ, շուտ եկուր...:
<i>Փամբոկ էմ ցանն Գուրնէշենին օվան</i>	Բամպակ եմ ցաներ Կիւրնէշենին ² բացատը
<i>Դահա ծառ չիէ տիպէ բիւլիլին եուվան...</i>	Դեռ ձեռք չէ դպած աղիակին բոյնը ...
<i>Թէ աս ամսուն ա չը քոս նը...գուդոմ</i>	Եթէ այս ամսուն ալ չգաս ... կու տամ <i>ըչքիյան</i> ³ ...
<i>ըչքիյան...</i>	
<i>Թեզ իզո՛, Հաջը Հայեաբեդ, թեզ իզո՛...:</i>	Շուտ եկուր, Հաճի Հայրապետ, շուտ եկուր...:

¹ *Քայմոն* Հաճնոյ բարբառով բառացիօրէն կը նշանակէ՝ «նետուած» եւ քանի որ իլիկը կը *նետեն*, հետեւաբար գայն կոչեր են այդպէս:

² Հաճնոյ մօտակայ գիւղ:

³ Հաւանաբար *իքիչմայի* (իքինճի մայ-երկրորդ մայր) կրճատումն է, որ գոքանչ կը նշանակէ:

ՀԱՐՄՆՅՈՒ ԱՂԶԿԱՆ ՄՕՐ
ԳԱՆԳԱՏԸ

Իմ աչգինիս հինեյ ունի,
Մաննոց գիմի պիյոն ունի,
Քիյեզ գիմի դոդոն ունի,
- Ի՞նչոց դոմ, քիյիս, ինչո՞ց դոմ:

Մեզ թեք դազի պիյին նիշոն,
Դուն մը ունին շոդ փեյիշոն,
Բայիւբոբն ա փիս Բազիյգոն,
- Ի՞նչոց դոմ, քիյիս, ինչո՞ց դոմ:

Դուն մը ունին, ասմո չունին,
Մեզ ֆիստոնցու բասմո չունին,
Վիյոցք բինիեն դիշոն չունին,
- Ի՞նչոց դոմ, քիյիս, ինչո՞ց դոմ:

Բայմայ մ'ունի էչքը քեոյ է,
Էնոյ դեյդը քեշելը գեօր է,
Զեյիցնին ալ դեվու դեո է,
- Ի՞նչոց դոմ, քիյիս, ինչո՞ց դոմ:

Դուն մը ունին՝ դուռնո չունին,
Հեմամ գուշտոն՝ դուռնո չունին,
Դեբուլ ունին՝ գուռնո չունին,
- Ի՞նչոց դոմ, քիյիս, ինչո՞ց դոմ:

Յիւքլիք ունին՝ դեօշեզ՝ չունին,
Օրոֆ ունին՝ ամոն չունին,
Բադչա գաշտոն՝ գեօլիզ չունին,
- Ի՞նչոց դոմ, քիյիս, ինչո՞ց դոմ:

Դըդան խոս է՝ զըյից չունիմ,
Դիւյիւրջիք քելխուս վըյան դեդ
ունին,
Աղայլո իշտալու աչգին չունիմ,
- Չեմ գանո դո, քիյիս, չեմ գանո:

ՀԱՐՄՆՅՈՒ ԱՂԶԿԱՆ ՄՕՐ
ԳԱՆԳԱՏԸ

Իմ աղջիկս հնար ունի,
Մատնոցի պէս բերան ունի,
Կեռասի պէս ոտքեր ունի,
- Ի՞նչպէս տամ, քոյրս, ինչպէ՞ս
տամ:

Մէկ հատ սագ մը բերին նշանտուքի
Տուն մը ունին շատ խեղճ,
Աներ ալ՝ փիս վաճառական,
- Ի՞նչպէս տամ, քոյրս, ինչպէ՞ս
տամ:

Տուն մը ունին, որթատունկ չունին,
Մէկ հագուստցու կտոր չունին,
Լուացք կ'ընեն տաշտ չունին
- Ի՞նչպէս տամ, քոյրս, ինչպէ՞ս
տամ:

Կեսուր մ'ունի աչքը կոյր է,
Անոր տարտը քաշելը դժուար է,
Խօսքերնին ալ ուղտի աղտ է,
- Ի՞նչպէս տամ, քոյրս, ինչպէ՞ս
տամ:

Տուն մը ունին պատշգամ չունին,
Բաղնիք կ'երթան՝ գուռ չունին,
Թմբուկ ունին գուռնա չունին,
- Ի՞նչպէս տամ, քոյրս, ինչպէ՞ս
տամ:

Պահարան ունին՝ վերմակ չունին,
Դարակ ունին աման չունին,
Պարտեզ կ'երթան՝ գրաստ չունին,
- Ի՞նչպէս տամ, քոյրս, ինչպէ՞ս
տամ:

Տղան լաւ է, ըսելիք չունիմ,
Խնամախօսներ գլխուս վրայ տեղ
ունին,
Յումպէտու (պարապի)երթալու
աղջիկ չունիմ,
- Չեմ կրնար տալ, քոյրս, չեմ կրնար:

ՔՈՅՅՂԸ ԱՅՅԻԷՎ

*Հասրէթ գաշդում էնոյ համո,
Դեսնիյ իդի թէք մեզ դաքո,
Հառչել է ապես չունի հետոր,
Արցունք էյի հազոյ հանոր:*

*Ծոք մը նոմ նը հեն թոչելու,
Անուլեննի զիս չեն թողնու,
Մոքքելիս գաշդում ուխդ ամեն էյ,
Շիյեզ ցիյեզ եա դոլ գեսսէյ:*

*Ամմա է'յ թուն, այլիել նենե,
Եասոյի չունիս ինչքան նո նե,
Աս աշխային ամեն թարոֆ
Քե չի դեսոճ չքո մեկ ըրոֆ:*

*Ըիջո գենեմ Հեջին քանո',
Խարոյ մը օ ո, քելիս իգո',
Սոն դայի է ծոք չքո թոչի,
Հեմ չքո փըչե, ցեն չքո լեսլի:*

*Լալեն թարցուց իյ իյիեսը, Քելոյք
Սուլփ Քելոյքն ու Սուլփ Թույոսը,
Սուլփ Սալքիսը քիշդեզ գենգուն,
Սուլք Ակոփն ա փախով վանքուն:*

*Ասվաճաճն Առաքյալնին
Թողին կացցին - է ի նչ թ'ենին,
Հեջնօ վեստոճ էյին լացին,
Դայանմիշ նոլ ալ չի գանցին:*

*Վո'յվ նոյ ցոթթիէդ քոյցդը այլիել,
Քանո', ցեթթէ' էնոնց վիլիել,
Ան նշխայնուն հիկկիին փայիել
Աստ', թե նոյ Հեջին հումմո,
Հայաստանի մեչ գու մենձնօ...:*

ՔԱՂՅՐ ԱՐԵԻ

*Հասրէթ կ'երթամ անոր համար,
Տեսնէի գէթ մէկ անգամ,
Ըսես հառաչել է' հաշիւ չունի,
Արցունք ըրի հազար աման:*

*Թէ ձագ մը ըլլամ հոն թոչելու,
Անօրէններ զիս չեն թողուր,
Միտքովս ամեն օր ուխտ կ'երթամ,
Գիշեր, ցերեկ կամ ալ տաք կ'եսօր:*

*Սակայն հէ'յ դուն, արեւ նենե,
Ինչ ալ ըլլայ արգելք չունիս,
Այս աշխարհի բոլոր կողմերը
Քու չտեսած ոչ մէկ դարակ կայ:*

*Աղերս կ'ընեմ Հաճըն գնա',
Խապար մը ա'ո, քովս եկու'ր,
Քսան տարի է ձագ չի թոչիր,
Հով չի փչեր, ձայն չի լսուիր:*

*Լալեն դարձուց իր երեսը, Գէորգ
Սուրբ Գէորգն ու Սուրբ Թորոսը,
Սուրբ Սարգիսը ծունկին զարկաւ,
Սուրբ Յակոբն ալ փախաւ վանքէն:*

*Աստուածանի առաքեալներն
Թողին գացին - է ի նչ թող ընէին,
Հաճնոյ թափած արիւնը լացին,
Դիմանալ չկրցան ալ:*

*Ո'հ նոր ծաթող քաղցր արեւ,
Գնա', ծաթէ' անոնց վրայ,
Այն նշխարներուն հոգիին բարեւ
Ըսէ', թէ նոր Հաճըն հիմա,
Հայաստանի մեչ կը մեծնայ...:*

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ձեռագիր, անտիպ այս հատորը կը գտնուի Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Արխիվին մեջ, Ֆոնտ թիւ 450, ցուցակ թիւ 2, գործ թիւ 72 համարին տակ, «Յուշեր Հաճն քաղաքի հայ ժողովրդի 1914-1920թթ. Ողբերգությունների մասին» մակագրութեամբ: Ան ունի 145 թերթ, հարուստ լուսանկարներով: Զայն յայտնաբերած է Ծիծեռնակաբերդի Հայկական Յեղասպանութեան Ինստիտուտի տնօրէն Հայկ Դեմոյեանը եւ յանձնած բանասէր Միհրան Մինասեանին, որ իր կարգին մեր ուշադրութեան յանձնեց հատորը: Հատորը մեր տրամադրութեան տակ դրաւ Արխիվի տնօրէն Ամատունի Վիրապեանը: Այս երեքին կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը:
- ² Յակոբ Պողոսեան, *Հաճնի Ընդհանուր Պատմութիւնը Եւ Շրջակայ Գոգան-Տաղի Հայ Գիւղերը*, Հրատ. Հաճնի Հայրենակցական Վերաշինաց Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան, Մ. Նահանգներ, Լոս Անճելըս, Քալիֆորնիա, Տպ. Պօզաճեան, 1942, էջ 635:
- ³ Ականատեսի վկայութիւն Մանուկ Տագէսեանի, որմէ քաղած ենք այս տեղեկութիւնը (հարցազրոյց՝ Պէյրութ, Փետրուար 2000):
- ⁴ «Յիշատակարան», *Հասկ*, Յունուար 1939, էջ 12: Այս երկու նիւթերուն մասին կը պատրաստենք առանձին ուսումնասիրութիւններ:
- ⁵ Պողոսեան, էջ 771:
- ⁶ Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Արաքսի Գօփուշեան-Թաթուլեան, *Պետելին*, Սան Տիեկօ, Քալիֆորնիա, 2000:
- ⁷ Կը ծրագրուէր Խորհրդային Հայաստանի մէջ կառուցուող Նուպարաշէնի (Սովետաշէն վերանուանուած) թաղերէն մին կոչել Նոր Հաճն: Ծրագիրը չիրականացաւ թէ՛ւ, սակայն Երեւանի մօտակայ այլ շրջան մը վերանուանուեցաւ Նոր Հաճն 1958ին:
- ⁸ «Բարի Գալուստ», *Արարատ Օրաթերթ*, Պէյրութ, 4 Նոյեմբեր 1945, էջ 2:

FOLKLORIC JEWELS IN THE HADJIN DIALECT (SUMMARY)

ANTRANIK DAKESSIAN
adakessian@haigazian.edu.lb

The historic Armenian town of Hadjin, located in northern Cilicia, was overrun by the Kemalists in 1921. Those who survived the massacres settled in the Middle East, Greece, France and the USA.

The author brings to the limelight seven newly-discovered folkloric poems of Hadjin. The poems were written down by Harutyun Hovagimian (Dakessian), who ran a hotel in Zahle and wrote down the stories and folkloric memories of Armenians who visited him or rented a room in the hotel during summer.

These poems reflect the socio-economic conditions of the town, the difficulties of matching bride and groom, the complaints of the lonely wife whose husband had become a migrant worker, etc. Some of these poems were composed before the loss of the town to the Turks. Two poems, however, were composed in the 1930s and 1940s; they depict the agony of the Hadjintsi who misses his native town and has not seen it for decades. Nonetheless, his soul is somewhat consoled by the fact that a new Hadjin is being built in Soviet Armenia.

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ
ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՁԵՌԱԳԻՐԸ.
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԵՒ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՀԱՐՑԻ
ԱՐԾԱՐԾՈՒՄՆԵՐ

ԿԱՐԻՆԷ ՌԱՖԱԵԼԵԱՆ

karine.rafaelyan@mail.ru

Քանի որ 2012ին լրանում էր հայ գրականության դասական Դեմիրճեանի ծննդեան 135ամեակը, նրա տուն-թանգարանը ցանկանում էր ընթերցողին նույն անել այդ առթիւ՝ տպագրելով նրա քիչ յայտնի գործերից մեկը՝ *Արջուկ-Լրջուկ* չափածոյ հեքիաթը, որը Հայաստանում միակ անգամ տպագրուել է 1946ին¹՝ այն օրերի համար բաւական տպաւորիչ հրատարակութեամբ: Հեքիաթի բնագիրը գտնելու յոյսով մէկ անգամ եւս աչքի անցկացրինք Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանում (ԳԱԹ) պահպանուող Դեմիրճեանի ֆոնդի նիւթերը, սակայն մեզ հետաքրքրող ոչինչ չգտանք այդ ստեղծագործութեան վերաբերեալ: Փոխարէնը բարեբախտութիւն ունեցանք յայտնաբերելու մէկ այլ ձեռագիր², որը, փաստօրէն, տասնամեակներ շարունակ սեւագրութիւնների բաժնում խնամքով թաքցուած է եղել խորհրդային գրաքննիչների ամենատես աչքից:

Անսպասելիօրէն գտնուած այդ նիւթը 24 էջից բաղկացած մի ձեռագիր է, որը Դեմիրճեանի արխիւի լրացուցիչ մասն ամփոփող գրանցամատեանում զետեղուած է «Յօդուածներ, Ելոյթներ Եւ Զանազան Գրառումներ» բաժնում՝ «Ղարաբաղի Եւ Նախիջեւանի Հարցի Շուրջ Իր Դատողութիւնները. Մեւագրութիւններ» նկարագրութեամբ:

Ձեռագիր թերթիկները համակարգել եւ ԳԱԹին է յանձնել ԳԱԹ Գրական-Յուշային Բաժնի վարիչ Պարգևուհի Միմոնեանը, 1972ին:

Առաջին հայեացքից անձանօթ այդ ձեռագիրը մեզ մղեց նոր փնտրոտութիւն: Թէեւ վստահ էինք, որ նման նիւթ երբեւէ չի հանդիպել ո՛չ գրողի երկերի ակադեմիական հրատարակութեան 14 հատորներում, ո՛չ պարբերական մամուլում, այնուամենայնիւ, եւս մէկ անգամ թերթեցինք Դեմիրճեանի տուն-թանգարանում, ԳԱԹում եւ Հայաստանի Ազգային Գրադարանում պահպանուող գրքերն ու պարբերականները, հարցութիւն արեցինք Դեմիրճեանով զբաղուած տարբեր գրականագէտների (Արշակ Մադոյեան, Մարգարիտ Խաչատրեան, Վահագն Սարգսեան, Ռոբերտ Դաթեան) եւ համոզուեցինք, որ ձեռագիրն իսկապէս անտիպ է: Նշուած գրականագէտներից միայն Դաթեանն էր տեղեակ ձեռագրի գոյութեանը: Երբ 1980ականներին նա աշխատելիս է եղել իր թեկնածուական թեզի վրայ, ԳԱԹի Դեմիրճեանի ֆոնդում տեսել է այս նիւթը, սակայն

այն տարիներին, բնականաբար, զանց է արել այդ թեմային անդրադառնալու միտքը, քանի որ նման քայլը կարող էր քաղաքական իմաստով խոչընդոտ հանդիսանալ ապագայ թեզի պաշտպանության:

Նորայայտ ձեռագրի կազմին Դեմիրճեանը կատարել է հետեւեալ գրառումը. «Ամէնօրեայ Խառն Նոթեր (Աւելի՛ Լեզուական)»: Եւ միայն ներքեւում ռուսերէն աւելացրել է՝ «Karabag»:

Դեմիրճեանի նման զգուշաւոր, շրջահայեաց մարդը, միանգամայն հասկանալի է, որ պիտի խուսափէր խօսուն վերնագրից, ինչն իսկոյն կը մատնէր այդ գրառումների բուն էութիւնը, քանզի 1950ականների կէսերից Խորհրդային Միութեան տարածքում սկսուած «ձնհալի»³ պայմաններում անգամ փոքր չէր համապատասխան գերատեսչութիւնների ուշադրութեան կենտրոնում յայտնուելու վտանգը:

Թէեւ ձեռագիրը տարեթիւ չի կրում, սակայն մենք հակուած ենք մտածել, որ այն գրուել է 1954ին: Դրա համար ունենք բաւարար հիմքեր:

1954ին ողջ Խորհրդային Միութեան առումով տօնում էր Ուկրաինայի՝ Ռուսաստանի հետ վերամիաւորման 300ամեակը⁴: Այս իրադարձութիւնը լայնօրէն լուսաբանում էր խորհրդային մամուլի՝ Մաքիլից Յունիս ընկած ժամանակահատուածի բոլոր թողարկումներում: Իհարկէ, բացառութիւն չէր նաեւ Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը (ՀԽՍՀ): Ողջոյնի եւ շնորհաւորանքի ուղերձներով լի էին հայկական բոլոր պարբերականները: Եղբայրական սլաւոն ժողովուրդների վերամիաւորման փաստին արձագանգում եւ ողջոյնի խօսքեր էին յղում աշակերտական, աշխատաւորական խաւի ներկայացուցիչները, զինուորականները, ՀԽՍՀ պետական ղեկավար մարմինները, ինչպէս եւ ժամանակի այնպիսի նշանաւոր մտաւորականներ եւ արուեստագէտներ, ինչպիսիք էին Դեմիրճեանը, ռեժիսոր Վարդան Աճէմեանը, ճարտարապետ Ռաֆայէլ Իսրայէլեանը, կոմպոզիտոր Արամ Սաթեանը, նկարիչ Գաբրիէլ Գիւրջեանը եւ այլք:

Մամուլի հրապարակումների մէջ քիչ չէին նաեւ նշուող իրադարձութեանը հայ գրողների ձօնած չափածոյ գրուածքները, որոնք թէեւ չէին փայլում գեղարուեստական որակներով, բայց եւ այնպէս յաւուր պատշաճի լուծում էին խորհրդային ղեկավարութեան առաջադրած կամաւոր-պարտադիր խնդիրը՝ անմասն չմնալ խորհրդային ցանկացած հանրապետութեան կեանքում առկայ որեւէ իրադարձութեանը, եղբայրական համերաշխութեան ոգով արձագանգել մեծ թէ աննշան երեւոյթի, որն առնչում է խորհրդային մեծ հայրենիքի այս կամ այն հատուածին:

Այսպէս, *Սովետական Հայաստան* թերթի 1954 Մայիսի 22ի թիւ 120 (10115) համարում Գէորգ Էմինը տպագրել է «Չափածոյ Խօսք՝ Բոգդան Խմելնիցկուն» բանաստեղծութիւնը՝ «Ուկրաինացի Բանաստեղծ Պլատոն Վորոնկոյին»⁵ յղումով:

Կարմիր Ձինուոր թերթի 1954 Մայիսի 23ի թիւ 62ում այս յոբելեանին առնչուող բազում անդրադարձների մէջ տեղ է գտել Մկրտիչ Կորինի «Ձօներգ» բանաստեղծութիւնը՝ «Եղբայրական Ուկրաինային» յղումով:

Իսկ ի՞նչ էր գրում ինքը՝ Դեմիրճեանը, որի հրապարակումները եւս՝ նուիրուած Ռուսաստանի եւ Ուկրաինայի վերամիաւորման պատմական փաստին, տպագրուել են վերը յիշատակուած *Սովետական Հայաստան*, *Կարմիր Ձինուոր*, ինչպէս եւ *Պիոներ Կանչ* թերթերում:

Պիոներ Կանչի 1954 Մայիսի 26ի թիւ 42 (1706)ում կարդում ենք. «Բոցավառ ողջոյն ազատարար, հզօր Ռուսաստանին եւ կորովի Ուկրաինային՝ մեծ ու կրտսեր հսկաներին:

Թող յաւե րժ ապրեն այդ երկու մեծ ժողովուրդները՝ Սովետական Միութեան ուժի, յոյսի, երջանկութեան պաշտպանները»:

Սովետական Հայաստանի 1954 Մայիսի 22ի թիւ 120ում տպագրում է նրա «Մեծ Բարեկամութիւն» յօդուածը⁶, որտեղ ասուած է. «*Ռուս-ուկրաինական բարեկամական կապը նոր օժանդակ ուժ տուեց երկուսի էլ հզօրութեանը, տուեց միացեալ ուժերի նոր նշանակութիւն, ուժերի գումարման այն անսպառ հնարաւորութիւնը, որը հիմք ու պայման ստեղծեց ՍՍՌՄ մնացած բոլոր ժողովուրդների միացման համար..*

Երբեք Ուկրաինան այսքան լիովին չէր մեծացել իր բաժան-բաժան եղած մասերի միաւորումով:

Այստեղ անհրաժեշտ է մէկ անդրադարձ եւս կատարել Դեմիրճեանի թողած գրաւոր ժառանգութեանը. «Մեծ Բարեկամութիւն» վերնագրով մէկ այլ յօդուած նոյնպէս գրել է Դեմիրճեանը՝ նուիրուած Անդրկովկասը Ռուսաստանին միանալու յոբելեանին: Այն տպագրուած է նրա երկերի ակադեմիական հրատարակութեան վերջին հատորում⁷:

Կարծում ենք՝ հայերէնի բառազանձին լաւատեղեակ գրողը դժուարութիւն չի ունեցել 1954ին գրած յօդուածի համար մի նոր վերնագիր ընտրելու հարցում: Սակայն նրա միտումն էր ցոյց տալ սլաւոն եւ հայ ժողովուրդների պատմական ճակատագրերի եւ դրանց հանգուցալուծումների ընդհանրութիւնները: Այդ միտումն արտայայտուել է նաեւ երկու պատմական իրողութիւններին անդրադարձող յօդուածներին միեւնոյն վերնագիրը տալու փաստով:

Յօդուածում մասնաւորապէս կարդում ենք. «*1828 թիւը նշանաւորուեց այն մեծ պատմական ակտով, որ Անդրկովկասի վերջին մարզը՝ Հայաստանը, միացաւ Ռուսաստանին եւ Թիւրքմենչայի դաշնագրով՝ մտաւ նրա տիրապետութեան տակ: Սրանով Անդրկովկասը թէ՛ աշխարհագրական դիրքով եւ թէ՛ ազգային, էթնոգրաֆիական կազմերով ամբողջացաւ եւ ձեւաւորուեց ու մտնելով Ռուսաստանի պետական սիստեմի մէջ՝ սկսեց նորոգուել եւ զարգանալ, իր յետեւ թողնելով միջ-*

նադարեան, կիսաանիշխանական, անվերջ ասպատակութիւնների եւ կամայականութեան պատմութիւն»⁸:

Յիշատակուող Թուրքմենչայի Պայմանագրով (կնքուած 1828 Փետրուարի 10ին) Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ են անցել Երեւանի եւ Նախիջեւանի նախկին խանութիւնները, ինչպէս եւ ամբողջ Կովկասը:

Պատմական այս ակտը Դեմիրճեանը որակել է որպէս հայ ժողովրդի կեանքում պատահած բախտորոշ իրադարձութիւն: Յիշեալ յօդուածում այս մասին նա գրում է. *«Հայ ժողովուրդը առանձին պատճառներ ունէր Ռուսաստանի միացման գործում ակտիւ դեր կատարելու: Եւ հայ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները, կուլտուրայի գործիչները հայ ժողովրդի հետ միասին շարունակել եւ հիմնաւորել են Ռուսաստանի միացման իմաստաւորութիւնը»⁹:*

Դեմիրճեանը Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի հարցն արծարծող իր ձեռագրի վերջին էջի վրայ նշել է թուարկուած պարբերականների անունները եւ համապատասխան համարները, իհարկէ, ոչ պատահաբար: Հասկանալի է, որ նա ցանկանում էր այսպիսով յուշել, որ Հայաստանը եւս, Ուկրաինայի եւ Ռուսաստանի օրինակով, կարող է վերամիաւորուել իր էթնիկական ամբողջութեան մաս կազմող ժողովրդով՝ հայերով բնակեցուած տարածքների հետ՝ չխախտելով հանդերձ խորհրդային գաղափարախօսութեան եւ կարգախօսների ընդունուած սահմանները:

Երբ ծանօթանում էինք Դեմիրճեանի վերոյիշեալ հրապարակումներին, մեր ուշադրութիւնը գրաւեց *Սովետական Հայաստան* թերթի 1954 Մայիսի 21ի 119 (10114) համարում «Ռուսաստանի Հետ Ուկրաինայի Վերամիաւորման 300-Ամեակի Առթիւ» խորագրի ներքոյ տպագրուած՝ պատմագիտութեան դոկտոր, պրոֆեսոր Վարդան Պարսամեանի յօդուածը՝ «Պատմական Մեծ Ակտը» վերնագրով: Դեմիրճեանի ձեռագրում նշուած է նաեւ թերթի այս համարը, եւ կարծում ենք, հենց այս յօդուածի առնչութեամբ: Պարսամեանը հրապարակման մէջ իր պատմական պտոյտն սկսում է 1654ից, երբ բոլշեւիկների առաջնորդ, ԽՍՀՄի հիմնադիր Լենինի բնորոշմամբ, վերջ է դրուել եւ բնակավայրով, եւ լեզուով, եւ բնաւորութեամբ, եւ պատմութեամբ միմեանց չափազանց մօտ, արիւնակից երկու ժողովուրդների՝ ռուսների եւ ուկրաինացիների բաժանմանը: Յիշատակում է 1648-54ի ուկրաինացիների ազգային-ազատագրական պատերազմը, խօսում զօրավար Բոգդան Խմելնիցկու դերի մասին այդ պատերազմում, մատնանշում նրա նպատակը՝ վերականգնել երբեմնի Կիւեւեան Ռուսիայի ամբողջականութիւնը, ազատագրուած տեսնել ուկրաինացիներին թաթար-մոնղոլական, գերմանական, շուէդական, լիտուական, լեհական, հունգարական, թուրքական գաւթիչների լծից:

«Մոսկուան դարձաւ այն կենտրոնը, - գրում է պատմաբանը, - որի հետ իրենց ազատագրութեան յոյսերն էին կապում ոչ միայն ուկրաին-

նացիներն ու բելոռուսները, այլև օտար նուաճողների լծի տակ հեծող մեր Հայրենիքի եղբայրական միւս ժողովուրդները»:

Յօդուածագիրն այնուհետ սահուն անցում է կատարում դէպի հայ պատմութիւնն ու զուգահեռներ տանում Խմելնիցկու եւ Իսրայէլ Օրու¹⁰ միջեւ՝ նշելով, որ վերջինս եւս, Խմելնիցկու նման, Հայաստանի յետագայ գոյութիւնն ու զարգացումը կապում էր Ռուսաստանի հետ:

Կասկածից վեր է, որ Դեմիրճեանի ձեռագրում *Սովետական Հայաստան* թերթի այս համարի յիշատակումը որոշակի ուղերձ էր պարունակում եւ ունէր որոշակի հասցէատէր կամ հասցէատէրեր:

Բացի այս, Ղարաբաղի եւ հայութեան ճակատագրին շուրջ գրառումներ կան գրողի երկերի ակադեմիական հրատարակութեան 14րդ հատորում՝ «Օրագրեր»ում արուած 1954 Մարտի 12ին եւ 1955ի Մարտի 11ին:

Ահա դրանք.- «1954, Մարտ, 12: Հանդիպում ընկ. Միկոյեանի¹¹ հետ: Միտք տուի՝ Անդրկովկասեան պատմութիւնը, 15-21 թիւը, Բաքուի դէպքերը¹²: Ստոյգ պատմութիւնը: Խօսեցի նացիոնալիզմի¹³ զրպարտութեան մասին, դրա պատուէրի մասին, որ գալիս է հեռուից:

Նա խօսեց Բազիրովի¹⁴ մասին, անուանեց աւագակ, աւանտիւրիստ¹⁵, լաւ արտայայտուեց Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանի¹⁶ եւ Խանջեանի¹⁷ մասին»¹⁸:

«1955, Մարտ, 11: ...Մեզ պէտք են անտառներ, իսկ դրանք Ղարաբաղում են:

Da khanit gospod bog Armeniu¹⁹»²⁰:

Այս փաստերը վկայում են, որ 1950ականներին, այնուամենայնիւ, սկսուել էին քիչ թէ շատ բարենպաստ ժամանակներ, երբ կարելի էր - եթէ ոչ բարձրաձայն, ապա գոնէ կիսաձայն - խօսել ազգային խնդիրների մասին: Հետեւաբար, Դեմիրճեանը հենց այդ ժամանակահատուածում պիտի վճռէր թղթին յանձնել իրեն այնքան անհանգստացնող խոհերը՝ թէկուզ եւ քողարկելով դրանք խաբուսիկ վերնագրի ու խորագրի ներքոյ:

Դեմիրճեանն իր դատողութիւններն սկսում է հարցով. «*Ի՞նչ բան է 'Ղարաբաղը'*»: Ու ինքն էլ պատասխանում է իր հարցին՝ նկատելով, թէ Ղարաբաղի հարց գոյութիւն չունէր մինչեւ 1918: Այն 1918ին ստեղծուեց՝ տաճիկ հրամանատարութեան դրդմամբ եւ Ալեքսանդր Խատիսովի²¹ անմիջական մասնակցութեամբ: Եւ դա յատուկ նպատակներ հետապնդող պատուէր էր, իբրեւ թէ՝ ժամանակաւոր:

Իրաւացիօրէն կասկածի տակ առնելով այդ պատուէրի ժամանակաւոր լինելը՝ Դեմիրճեանն իր շարադրանքում մի քանի անգամ յիշատակում է Նարիմանովի²²՝ Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու առաջարկի եւ դրա անհիմն մերժման փաստը: Դատողութիւնները նրան յանգեցնում են այն եզրակացութեանը, որ Ղարաբաղը պէտք է Տաճկաստանին ու Ադրբեջանին: Մինչդեռ խորհրդային գաղափարաբանութիւնը

թելադրում է, որ Ղարաբաղը պետք է վերադարձնել իր նախկին կարգավիճակին, վերամիաւորել իր էթնիկական ազգակցի՝ Հայաստանի հետ:

Խորհրդային գաղափարախօսութեանը, լենինեան սկզբունքներին, հայերի՝ ռուսական կողմնորոշմանն անդրադարձները եւ դրանց լոյսի ներքոյ հայ ժողովրդի յետագայ ճակատագրի արծարծումները Դեմիրճեանին զբաղեցրել են ոչ միայն այս նիւթում: Նա իր բազում հրապարակային ելոյթներում ու յօդուածներում է շեշտադրել այս մօտեցումները՝ նպատակ ունենալով իր ժողովրդի խնդիրների համար շահեկան լուծումների հասնել՝ դրանք հիմնաւորելով իր ժամանակի ու պետութեան չափանիշներին յարիր բանաձեւումներով:

«Դատողութիւններ»ում հանգամանօրէն խօսուում է հայ ժողովրդի՝ ռուս բոլշեւիկներին ցուցաբերած օժանդակութեան, Բաքուի վեցամսեայ հերոսական մարտերում ունեցած մասնակցութեան, մինչեւ խորհրդային կարգերի հաստատումը Ռուսաստանի կազմում երկու առանձին պետութիւններով ապրելու փաստերի մասին: Այսկերպ Դեմիրճեանը փորձում էր խորհրդային ղեկավարութեան գիտակցութեանը հասցնել այն ճշմարտութիւնը, որ հայերի հանդէպ տաճկական թշնամանքը գերազանցապէս պայմանաւորուած է հայերի ռուսական կողմնորոշմամբ: Ձեռագրում կարդում ենք, թէ Ղարաբաղն անգնահատելի ծառայութիւն է մատուցել Բաքուին եւ ռուսական գաղափարին, մեծապէս սատարել է ռուսների ընդհանուր գործին Անդրկովկասում, եղել նշանակալից օժանդակ ուժ Բաքուի, Ղարաբաղի, Չանգեզուրի դիմադրութիւնների ժամանակ:

Այդուհանդերձ, Դեմիրճեանը յստակ գիտակցում էր, որ խորհրդային ոչ մի կարգախօս ու հիմնաւորում ադրբեջանցիներին երբեւէ չի ստիպի ինքնակամ վերադարձնել Ղարաբաղը: Քանզի իր համոզմամբ՝ Ղարաբաղը Չանգեզուրի թիկունքն է տաճիկների համար, հետեւաբար այդ թիկունքը թուլացնելով է, որ պիտի ծնկի բերեն անառիկ Չանգեզուրը:

Դեմիրճեանը, անտեսելով ամեն վտանգ ու սպառնալիք, որոնց հետ պետք էր հաշուի նստել իր ապրած ժամանակներում, համարձակօրէն անդրադառնում է յստակ փաստերին, իրերը կոչում իրենց անուններով: Նա համոզիչ կերպով ընդդիմանում է այն փաստարկներին, թէ տաճկական կառավարութեան՝ հայերի դէմ հալածանքներն ու ֆիզիկական հաշուեյարդարը պայմանաւորուած էին հայերի անհնազանդութեամբ:

Գրող վերլուծաբանը կարծում է, որ Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը Թուրքիայի բռնատիրութեան խորհրդանիշներն են Արեւելքի նկատմամբ, իր խօսքով՝ «նրա պլացդարմը»²³:

Ուստի պետք էր հիմնաւորապէս ամրացնել այդ գինադաշտը, դարձնել լիովին ապահով եւ անվտանգ: Իսկ ի՞նչ խոչընդոտներ պիտի ծագէին այդ սեւ ծրագիրն իրագործելու ճանապարհին տաճկական զաւթիչների համար. միակ դժուար յաղթահարելի խոչընդոտը եղել եւ մնում էր իր

բնօրրանում ապրող հայ ժողովուրդը, որի հաւաքական կերպարը լաւագոյնս արտացոլուած է դեռեւս 1920ին Դեմիրճեանի գրած «Հայր» խոհագրութիւնում. *«Ոչինչ չեմ ուզում ձեզնից,- ասում է նա իր նեղիչներին,- ձեզ լինի ձեր լուծը, ձեզ լինի ձեր երջանկութիւնը, զնացէ՛ք, ապրեցէ՛ք խաղաղ ու երջանիկ: Եթէ դուք սիրում էք կեանքը, ես սիրում եմ կեանքից աւելի թանկ բանը – Ազատութիւնը...»*²⁴: Եւ ուրեմն՝ պէտք էր վերացնել ազատատենչ այդ ժողովրդին՝ ոչ միայն ֆիզիկապէս բնաջնջելով, այլեւ սպանելով հոգին, էութիւնը, տեսակը:

Այս էր պատճառը, որ Ղարաբաղի ու Նախիջեւանի երիտասարդութեանն արգելուած էր բարձրագոյն կրթութիւն ստանալ մայրենի լեզուով, մի փաստ, որը պիտի յանգեցնէր ազգային ինքնութեան անխուսափելի կորստի, աղբրեջանական զանգուածի հետ ձուլման: Մի փաստ, որի դէմ չէր կարող չընդվզել մտածող հայ մարդը:

Այս ցաւագին իրողութիւնները եւ դրանց անխուսափելի հետեւանքները գիտակցող գրողը ցանկացել է մտաւորականի իր պարտքը կատարել եթէ ոչ խորհրդային բարձր ամբիոններում հնչեցրած ելոյթների ձեւով, ապա գոնէ ինքն իր հետ առանձնացած, իր գրասեղանի առջեւ թղթին յանձնելով իրեն հանգիստ չտուող դատողութիւնները:

Հայերի հանդէպ կիրառուող պատժամիջոցների մասին արդարացումները, դրանք հայերի անհնազանդութեանը վերագրելու սին հաւաստիացումները, բնականաբար, չեն համոզում Դեմիրճեանին, եւ չէին կարող համոզել տրամաբանելու ունակ որեւէ մէկին: Նա հասկանում ու փորձում է հասկացնել, որ հայերի համար չկայ որեւէ ելք, փրկութիւն՝ ստեղծուած կացութեան մէջ: *«Ես վստահ եմ,- գրում է նա,- որ ինչքան էլ հայերը սեղմուեն, չի դադարելու ճնշումը, չի դրուելու սահման նրանց 'սահմանաւորման': Նրանց կը ճնշեն մինչեւ բնաջնջում»*:

Եւ դարձեալ յղում, յամառ յիշեցում, յուշում՝ ուղղուած ռուսական ականջին: Ըստ Դեմիրճեանի՝ Ռուսաստանի համար աւելի հզօր յենասիւն կը ստեղծուի Անդրկովկասում, եթէ Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը միանան Հայաստանին, քանի որ խորհրդայնացումից յետոյ այդ տարածաշրջանում ակնյայտօրէն ուժեղացել է հայ, վրացի եւ աղբրեջանցի բուն ժողովուրդների համակրանքը դէպի ռուս ժողովուրդը:

Դեմիրճեանն իր դատողութիւններում մէկ անգամ չէ, որ ընդգծում է այն ճշմարտութիւնը, թէ խնդիրը ոչ թէ զուտ հայկական, այլ համակովկասեան, ռուսական, աւելին՝ համամիութենական է, ուստի պէտք է այն դիտարկել առաւել ընդգրկուն պարունակով:

Այս վերջին մտքի վրայ Դեմիրճեանը կանգ է առնում բաւական հանգամանօրէն. նա կասկածի տակ է առնում ժողովուրդների եւ քաղաքական վերնախաւի վերաբերմունքի, դիրքորոշման ընդհանրութիւնը: Դեռ 1953ին գրուած նրա մի ելոյթում՝ «Ժողովուրդների Եղբայրութեան Դրօ-

շակակիրը» վերնագրով, արժարժուում էր հայ-աղբեջանական ժողովուրդների բարեկամության հարցը: Ելոյթը նուիրում էր աղբեջանցի գրող Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի²⁵ մահուան 75ամեակին, եւ Դեմիրճեանը, օգտագործելով պատեհ առիթը, իր խօսքում վկայակոչել է երկու ժողովուրդների համակեցութեան, փոխըմբռնման կարեւոր դրսեւորումները, փորձել դիւանագիտօրէն արդարացնել ազգայնականութեան մէջ մեղադրուող իր ժողովրդի միանգամայն բնական ու հասկանալի մղումները դէպի սեփական ինքնութեան գիտակցումն ու ազգային արժէքների պանծացումը: Իր տեսակէտը նա հիմնաւորել է խորհրդային կարեւորագոյն կարգախօսին՝ ինտերնացիոնալիզմին անդրադարձով: «*Որովհետեւ չկայ ոչինչ, որ ինտերնացիոնալ կարողանայ դառնալ, եթէ նախ եւ առաջ խորապէս ազգային, ժողովրդային չէ*»²⁶՝ գրել է Դեմիրճեանը: Ապա խօսելով Ախունդովի՝ 1852ին գրած «Հաջի Ղարա» թատերգութեան մասին՝ նա յիշատակում է հայ գիւղացիներին վերաբերող հատուածները, ընդգծում վերջիններիս հանդէպ աղբեջանցի գրողի համակրանքի պարագան եւ եզրակացնում. «...*հայ գիւղացիներին հանդէս բերելով՝ Ախունդովը առաջ է քաշում աշխատաւորութեան սոցիալական ազատագրման եւ ազգութիւնների համերաշխութեան խնդիրները*»²⁷:

Նորայայտ ձեռագրում կարդում ենք, թէ հայերի դէմ վրացական եւ աղբեջանական թշնամութեան կրողները ոչ թէ կամ ոչ այնքան ժողովուրդներն են, որքան՝ քաղաքական վերնախաւը, որի դերը շատ դէպքերում աւելի վճռական է, քան բուն ժողովրդինը: Դեմիրճեանը կարծես բանաձեւում է իր ժողովրդի ճակատագրին առնչուող պատմական շրջադարձային իրադարձութիւնները եւ դրանց հետեւանքները:

Ապաւինելով նեղ ազգային սահմաններից դուրս եկող վերլուծութիւնների ընթացքին՝ նա տալիս է իր գնահատականը ողջ անդրկովկասեան տարածաշրջանին ու դրանում կատարուած, կատարուող անցուդարձերին՝ եզրակացնելով, որ «կուսական» վայր չէ Անդրկովկասը, անգամ՝ Կովկասը. այն «*ռազմաքաղաքական արցիաների՝ վայր է*»:

Այս իրողութիւնները հանգիստ չեն տուել գրողին ո՛չ այս անաւարտ նիւթը շարադրելիս, ո՛չ դրանից առաջ, ո՛չ դրանից յետոյ: Յիշենք նրա հրապարակային ելոյթները: «Դարաւոր Բարեկամութեան Պատմութիւնից» յօդուածը²⁸, գրուած 1953ին, նուիրում է Յովհաննէս Թումանեանի մահուան 30ամեակին: Դեմիրճեանն իր խօսքում մէջբերում է մեծ լռեցու 1920 Դեկտեմբերի 18ին դստերը՝ Աշխէն Թումանեանին գրած նամակից հետեւեալ հատուածը. «*Մեր ապագան, ինչպէս միշտ ասել եմ եւ դուք էլ գիտէք, կապուած է Ռուսաստանի հետ, իսկ Ռուսաստանն ինչքան ազատ – էնքան լաւ, թէ՛ մեզ համար, թէ՛ աշխարհքի*»²⁹: Ապա փաստում է, որ Ռուսաստանին միանալուց յետոյ Անդրկովկասում վերջ է դրուել այդտեղ ապրող ժողովուրդների ֆիզիկական բնաջնջման վտանգին:

Մակայն այն, ինչ նա չէր կարող ասել հրապարակային ելույթի, տպագիր յօդուածի կամ գրական ստեղծագործութեան պարագայում, գրում էր խորհրդային գրաքննութեան ամենատես աչքից հեռու, մանր կտրատուած ու հիմա արդէն խունացած թերթիկների վրայ՝ մատիտով, ինչպէս որ պարտադրում էին իր կեանքի պայմանները: Եւ քանի որ այստեղ նա առաւել անկեղծ ու համարձակ էր ինքն իր ու այն ընթերցողի հետ, որին երբեւէ պիտի հասնէին այդ թերթիկները, ուստի բաց է անում բոլոր փակագծերը: Նա յայտարարում է, որ ո՛չ վրացիները, ո՛չ ադրբեջանցիները տաճիկների հետ վերջին հարիւր տարուայ ընթացքում որեւէ լուրջ «արեան պատմութիւն» չեն ունեցել այնպէս՝ ինչպէս հայերը: Հետեւաբար Անդրկովկասի այս երեք ժողովուրդները միանգամայն տարբեր վերաբերմունք ու դիրքորոշում են ունեցել Տաճկաստանի նկատմամբ:

Մինչ այս ձեռագիրը՝ հայ ժողովրդի ձգտումների, հայի մասին Դեմիրճեանի դատողութիւններն իրենց ամփոփ արտայայտութիւնն էին գտել վերոյիշեալ «Հայր» խոհագրութիւնում, որը գրողի երկերի ակադեմիական հրատարակութիւնում զետեղուած է բաւական աղճատուած: Ահա այդ խոհագրութեան անադարտ տարբերակից մեջբերուող հետեւեալ հատուածում հոծ տառերով առանձնացուած են 1978ին տպագրուած օրինակից դուրս մնացած տողերը. *«Ուր յեղափոխութիւն՝ այնտեղ հայութիւն: Բայց իբրեւ 'ական'՝ ծայրայեղական է: Իր կոիւր երեք ճակատի վրայ էր միաժամանակ: Շահի դէմ, Սուլթանի դէմ, Յարի դէմ: Ասենք՝ ամէն հայ մի փոքր շիրակեցի է Դոն Քիշոտի պէս: Կոտորածներից ամենազարհուրելին ինքը տեսաւ եւ ինքն էր, որ չխրատուէր: Իր օրիէնտացիան³⁰ բացակայի օրիէնտացիան է: Թաթա ըն էր մօտը՝ սպասեց ռուսին, ռո՛ւսը եկաւ՝ աչքը եւրոպացուն էր: Եկաւ՝ անգլիացին՝ դարձեալ ռուսին էր սպասում: Ռո՛ւսն է գալիս՝ չի ընդունում... Ուրեմն իր պետութիւնն է ուզում ստեղծել, չի՞ ուզում ստեղծել, ի՞նչ իմանաս... Մի ձեռք ճանկոտելով հիմնում է այդ պետութիւնը, միւս ձեռք ճիգ է անում հիմքից քանդելու»³¹:*

Այս ծայրայեղական, բացակայի կողմնորոշումը որդեգրած հայը, սակայն, ունի մի հաստատուն, կայուն արժէք՝ հայրենի հողը: Եւ այս արժէքի բացարձակութեան մասին հաւաստիացումները բազմաթիւ են Դեմիրճեանի թէ՛ գեղարուեստական, թէ՛ հրապարակախօսական գրուածքներում: Յիշենք «Երկիր Հայրենի» դրամայի հերոսուհուն՝ գեղջկուհի Եղիսային, իր պատգամով. *«...կ'անիծե՛մ ձեզ՝ թէ՛ ուրացել էք հող, ուրացել երկիր, չլինելու բան է, հող չ'ուրացուի՛ր, հող սո՛ւրբ է»³²:*

Հողի հանդէպ հասարակ հայ մարդու պաշտամունքի, հայրենի հողի յաւերժ լինելութեան հաւատի մէկ այլ գեղարուեստական դրսեւորման հանդիպում ենք 1905-12ին գրուած «Լենկ Թեմուր» վիպերգում, որում, իբրեւ գործողութիւնների կատարման վայր (կարծում ենք՝ ոչ-պատահականօրէն), յիշատակում է այսօր բոլորիս քաջ յայտնի ու արցախեան

պատերազմից յետոյ միջազգային քննարկումներում շատ աշխուժորէն շրջանառուող մի տեղանուն՝ Ադդամ: Վիպերգի հերոսը՝ 90ամեայ իմաստուն Օհան ծերունին, աշխարհակալ Լենկ Թեմուրի առջեւ հանդէս է գալիս սուր եւ համարձակ խօսքով.

*«Բնչպէս իր շղթան կտրած փոթորիկ՝
Թռչում ես, գիտեմ, ցամաք ու ալիք,
Եւ անվերջ զօրքով հեղեղ ու հեղեղ
Անցնում ես աշխարհ մահի պէս ահեղ,-
Բայց վերջը էլի այս երկրի ռայան
Կը հերկէ գութնով քո վերջին կայան»³³:*

Ու հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ են այս խօսքերը մեծապէս ազդում աշխարհը նուաճած ու ծնկի բերած բռնակալի վրայ, որ խոստովանում է.

*«Ես չէի՞ Հինդու գլուխը կերայ,
Մոսկովի ձայնը կտրեցի, տարայ,
Եւ չէ՞ր այս սրով, որ Կասպից դռան
Ալիքներն ամէն ինձ գերի դառան.
Բայց տեսէ՛ք ահա որ ցե՛ղն է անարգ
Փչելու մի օր իմ փառքիս ճրագ»³⁴:*

Այս մտավախութիւնն ունեցել են եւ ունեն հայ ժողովրդի բոլոր ախոյեանները բոլոր ժամանակներում: Դեմիքճեանը քաջ գիտակցել է սա եւ փաստերով ամրագրել իր նորայայտ դատողութիւններում: Բայց եւ չի անտեսել այն անհերքելի ճշմարտութիւնը, որ յաճախ հենց հայերի մէջ է մեր ախոյեանը, մեր ամենավտանգաւոր թշնամին: Ասուածի վկայութեանը հանդիպում ենք նաեւ «Դատողութիւններ Ղարաբաղի Եւ Նախիջեւանի Հարցի Շուրջ» խոհագրութեան մէջ: Դեմիքճեանն իր անաչառ գնահատականներում մեր օտարազգի թշնամիների (Վեհիբ³⁵, Բադիբով, Բերիա³⁶, ուրիշներ) կողքին յիշատակել է նաեւ ստեղծուած կացութեան մէջ մեղաւոր դաշնակցական ու բոլշեւիկ ազգակիցներին:

Եւ զարմանալիօրէն Ի. դարասկզբին հայութեան համար բախտորոշ այս արծարծումների էջերում երկտողեայ գրառում է կատարել Վասակ Սիւնեցու մասին:

Փաստօրէն, հայ ժողովրդի ճակատագրի շուրջ դատողութիւնները գրողին զբաղեցրել են ոչ միայն իր ապրած ժամանակների, այլեւ պատմութեան ողջ ընթացքի կտրուածքով, եւ նա դրանց անդրադարձել է ոչ միայն իր հրապարակախօսական գրուածքներում, այլեւ գեղարուեստական երկերում: Յիշենք *Քաջ Նազար* թատերգութեան մէջ Նազարի եւ Թամադայի երկխօսութիւնը, վերջինիս յայտնի գանգատը եօթ հսկաներից. *«Չեն ուզում իրենց աշխարհքը մեզ տան»³⁷*: Արդեօ՞ք այս տողում չէր ամբարշտուած 1950ականներին գրուելիք խոհերի եւ առհասարակ դեմիքճեանական ողջ աշխարհայեացքի էութիւնը:

Դեմիրճեանը մեծապէս կարեւորում էր հայ ժողովրդի մարտունակութեան, ռազմական գործում ունեցած յաջողութիւնների փաստը: Այդ փաստի հաւաստիացումներին նա հետամուտ էր իր ողջ ստեղծագործական կեանքի ընթացքում՝ սկսած վաղ շրջանում գրուած «Լենկ Թեմուր» պոէմից մինչեւ *Վարդանանք* եւ՝ բազում հրապարակախօսական գրքուածքներ: Նա ուներ պատճառներ, քանզի կար ժամանակ, երբ հայ ժողովրդին ոչ թէ պիտակաւորում էին «ագրեսոր»³⁸ բնորոշիչով այլ՝ վեհերոտ ու մարտադաշտում կռուելու անընդունակ: Այս մեղադրանքները յատկապէս լայնօրէն շրջանառուում էին Բ. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին: Այսպէս մտածողներին հակադարձելու մղումով Դեմիրճեանը 1943ին գրեց «Հայ Հերոսական Ժողովուրդը» յօդուածը, որում մասնաւորապէս ասուած է. «Վեհերոտութեան մեղադրանքը հայ ժողովրդի հասցէին կա՛մ անգիտութիւն է նրա պատմութեան, կա՛մ դա չի վերաբերել բուն հայ ժողովրդին: Այդպէս կարծողները չեն ուսումնասիրել հայ ժողովրդի պատմութիւնը, չեն լուսաբանել այն հարկ ու պատշաճ ձեւով:

Ո՛չ, հայ ժողովուրդը կռուող ժողովուրդ է:

Հայաստութիւն է ծնում մարդու մէջ, երբ մտածում ես, թէ ինչպէս ապրեց ու վերապրեց այս ժողովուրդը: Բնականն ու հնարաւորն այն էր, որ նա իսկապէս չպիտի ապրէր: Բայց եւ հրաշքով չէ, որ նա ապրեց: Ապրեց նա, դիմացաւ ունենալով դրա ուրիշ հիմքերն ու պատճառները»³⁹:

Նոյնանման մտքեր են արտայայտուում նորայայտ ձեռագրում:

Բայց եւ այնպէս, Դեմիրճեանն իր ողջ էութեամբ հակոտնեայ էր պատերազմ երեւոյթին, որի գրաւոր ապացոյցներն անհաշիւ են նրա թողած ժառանգութեան մէջ: 1942ին գրուած մի յօդուածում կարդում ենք. «Ո՛չ մի ժողովուրդ չի սիրում պատերազմ: Պատերազմները խախտում են ժողովրդի նորմալ, ստեղծագործական կեանքը»⁴⁰: Նոյն այս միտքն է արծարծում իր տուն-թանգարանում պահուող ձայնագրութեան⁴¹ մէջ, որտեղ նա դատապարտում է ֆաշիստական յարձակումը: Հետեւաբար, իր ժողովրդի մարտական յաջողութիւնների մասին այդքան յաճախ խօսող մտաւորականը շատ աւելի երջանիկ պիտի լինէր, եթէ կեանքը չպարտադրէր նրան զբաղուել նմանօրինակ խնդիրներով: Բայց քանի որ իրականութիւնն այն էր, ինչ որ էր, ուստի Դեմիրճեանն իր պատճառաբանուած ու արդարացի բողոքն է հնչեցնում հայ ժողովրդի հանդէպ տարուող հետեւողական, նպատակային ճնշումների առնչութեամբ: Եւ գիտակցում է, որ այդ ամէնն արւում է խորհրդային դեկալարութեան լուռ համաձայնութեամբ: Ուրեմն եւ հասկանալի է, թէ ինչու խորհրդային աթէիզմի գերակայութեան պայմաններում իր օրագրում կատարած գրառման մէջ նա հայ ժողովրդի փրկութեան յոյսը կապում էր Աստծոյ հետ: Դեմիրճեանը, ինչպէս եւ վայել է խորագէտ, իմաստուն իւրաքանչիւր հայի, գիտակցում էր, որ հայ ժողովրդի փրկութիւնը Աստծոյ եւ հենց ի ր իսկ ձեռքերում է:

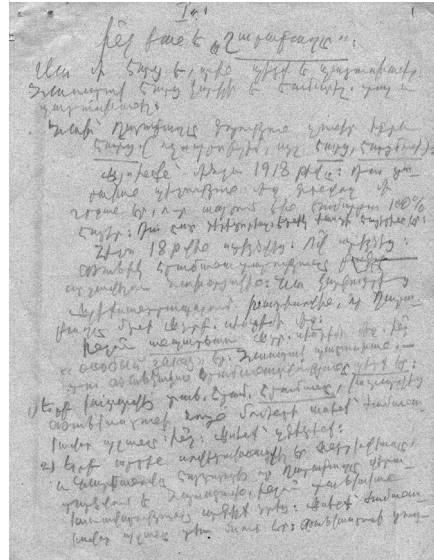
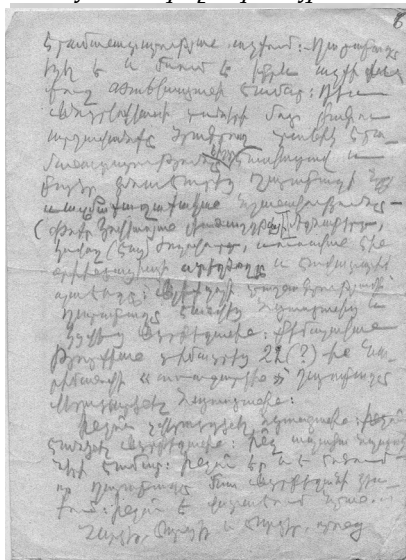
Ըստ նրա՝ Աստուած մշտաբթուն ու անդաւաճան ապաւենն է հայի: Այս հաւատի վկայութեանը հանդիպում ենք գրողի բազմաթիւ ստեղծագործութիւններում: Ահա մի քաղուածք «Լենկ Թեմուր» վիպերգից.

«Մէ ծ է վերելւ աստուածն հայի,–

Խօսեց Օհան ծերունին.–

Թէ որ վերից նա չնայի՝

Վայն է տարել մեր հային»⁴²:

Նորայայտ ձեռագիրը

Ուստի պատահական չէ, որ նա իր թողած գրական ժառանգութեան անհաշիւ էջերում մշտապէս յուշել, յիշեցրել է հենց այս ճշմարտութեան մասին: Պատահական չէ, որ հայոց պատմութեան ստուար ծալքերից պեղել ու իբրեւ ստեղծագործութեան նիւթ դուրս է բերել յատկապէս հայ եկեղեցու կողմից սրբացուած երկու այրերի, հայ հոգեւոր արժէքների, հայ հաւատի, հայ հողի երկու նուիրեալների՝ Վարդան Մամիկոնեանի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի կերպարներն ու նրանց մասին պատմութիւնները՝ վաւերացնելով դրանք *Վարդանանք* եւ անաւարտ *Մեսրոպ Մաշտոց* պատմավեպերում: Յիշենք Աւարայրի ճակատամարտում Վարդանի խորհրդածումը. «Հայոց ժողովուրդը գործում էր իր գերագոյն ճիգը – փրկում էր իրեն... Դաժան էր այդ ճիգը, անգութ, եւ դրա մէջ էլ էր նրա գերագոյն իմաստութիւնը: - Փրկութիւնը»⁴³:

Այո՛, Դեմիրճեանը ճանաչում էր հայի փրկութեան երկու գործոն՝ Աստուած եւ ժողովուրդ, ոչ թէ նորայայտ ձեռագրում ի՛ր իսկ մատնանշած ու խորհրդային իշխանութիւնների համար միանգամայն ընդունելի

բոլշևիկեան կարգախօսներ, որոնց հարկադրաբար ձօնուած ներքողներն այս շարադրանքում, համոզուած ենք, առաւելապէս իր անձն ապահովագրելու նպատակին էին միտուած՝ ձեռագիրը յայտնաբերուելու հնարաւոր պարագայում: Չէ՞ որ նոյն այդ խորհրդային իշխանութեան աչքի առաջ, բոլշևիկեան կարգախօսների ներքոյ էին իրականացուած հայատեացութեան անթաքոյց դրսեւորումները, որոնք դեմիքճեանական դատողութիւններում ստացել են իրենց ամփոփ ձեւակերպումը:

Այս նիւթը վկայութիւնն է այն անհերքելի ճշմարտութեան, որ իւրաքանչիւր իսկական մտաւորական նախ եւ առաջ իր հայրենիքի, իր ազգի մտահոգութիւնների, ցաւերի, իհարկէ նաեւ՝ ձեռքբերումների ու յաղթանակների կրողն է:

Երբ նոր էր բարձրացել արցախեան ազատագրական պայքարի ալիքը, գրական աշխարհի տարբեր ներկայացուցիչների հետ զրուցելիս հարցուփորձ էի անում, թէ երբուանի՞ց է այս հարցը բարձրաձայնուել հայ գրական միջավայրում, ովքե՞ր են եղել այս գաղափարի համարձակ առաջամարտիկները հայ գրողներից: Սկզբում հատուկէնտ անուններ էին յիշատակուում, յետագայում խնդրի առնչութեամբ շրջանառուող անունները շատացան. այլեւս անվտանգ էր հնչեցնել դրանք, եւ ի թիւս արժանիների, փառքի դափնիներն իրենց ուսերին էին առնում նաեւ որոշ անարժաններ: Բայց երբեք ոչ մէկը չի տուել Դեմիքճեանի անունը. հեռաւոր կասկած անգամ չեն ունեցել հայ գրողները, թէ 1950ականների անապահով տարիներին իրենց ռաւիլիրան կարող էր ոչ միայն մտածել, այլեւ գրել այն ճշմարտութիւնների մասին, որոնք մենք օրնիբուն արծարծում ենք ահա արդէն քառորդ դար՝ 1988ից սկսած:

Հարկ է նաեւ արժանին մատուցել ձեռագիրը մշակած Պարգէտուհի Միմոնեանին, ով բարեխղճօրէն համակարգել ու ոչ-պատահականօրէն «սեւագրութիւններ»ի բաժնում ապահովաբար թաքցրել է ձեռագիրը, թէ եւ դա նաեւ իր համար անվտանգ չէր այն ժամանակներում:

Ստորեւ ներկայացնում ենք Դեմիքճեանի «Դատողութիւններ Ղարաբաղի Եւ Նախիջեւանի Հարցի Շուրջ» խոհագրութիւնը՝ համապատասխան ծանօթագրութիւններով:

Ձեռագիրը, ամբողջական շարադրանքից բացի, ներառում է նաեւ ածանցեալ գրառումներ, որոնք արուել են տարբեր թերթիկների վրայ, բուն շարադրանքի դարձերեսին կամ լուսանցքներում: Դրանք մենք ներկայացրել ենք առանձին ենթաբաժնով:

Կարծում ենք, որ այս նիւթն առաւել լիարժէք կը դարձնի մասնագէտների եւ գրասէրների պատկերացումները մեծ դասականի մասին:

ԴԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԵՒ ՆԱԽԶԵԻԱՆԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Ի՞նչ բան է «Ղարաբաղը»:

Սա մի հարց է, որին պետք է պատասխանել: Հասարակ հարց կարելի է համարել, հարցնել եւ պատասխանել:

Երեւի Ղարաբաղը գոյութիւն չունէր՝ իբրեւ հարց (ոչ՝ պրոբլէմ⁴⁴, այլ հարց, հարցմունք):

Այսինքն՝ մինչեւ 1918 թիւր: Դա ցարական պետութեան մէջ գտնուող մի շրջան էր, ուր ապրում էին բնակչութեան համարեայ հարիւր տոկոսը կազմող հայեր: Դա, ըստ տէրիտորիալ⁴⁵, էթնիկ⁴⁶ փաստի, հայերինն էր:

Հարցը յետոյ՝ 18 թուին ստեղծուեց: Ո՞վ ստեղծեց:

Տաճիկ հրամանատարութիւնը՝ Բաքու արշաւելու նախօրեակին: Նա Ալեքսանդրապոլում կարգադրեց Խատիսովին, որ Ղարաբաղը մտնի Ադրբեջանի սիստէմի⁴⁷ մէջ:

Ինչո՞ւ՝ անպատճառ Ադրբեջանի սիստէմի մէջ. ի՞նչ 'osobiy zakaz'⁴⁸ էր: Հասարակ պատասխան. դա տաճկական հրամանատարութեանը պէտք էր:

1) Երբ կատարուեց տաճկական հրամանատարութեան հրամանը, կատարուեց Տաճկաստանի նոյն պահի, ասենք, ժամանակաւոր պլանը⁴⁹: Ի՞նչ: Ասենք՝ չգիտենք:

2) Երբ արդէն սովետականացուել⁵⁰ էր Անդրկովկասը, եւ Նարիմանովը յայտարարեց, որ Ղարաբաղը վերադարձւում է Հայաստանին, ինչո՞ւ տաճկական կառավարութիւնը արգելք դրեց: Ասենք՝ ժամանակաւոր պլանը դեռ մնում էր: Տաճկաստանի ցուցմունքն ընդունուեց. Ղարաբաղին ձեռք չտուեցին: Ինչո՞ւ: Ասենք՝ Ղարաբաղը պէտք էր Տաճկաստանի 1918-ի պլանին: Ուրեմն պլանը ժամանակաւոր չէր կամ երկարացուեց:

Եւ այժմ, որ իբրեւ չափիտի ձեռք տրուի Ղարաբաղին, կը նշանակի պիտի մնայ 'ժամանակաւոր պլանը': Դա պէտք է Տաճկաստանին:

Եզրակացութիւն: Ղարաբաղը տաճկական զակագ⁵¹ է. ժամանակաւոր չէ, այլ մշտական, եւ ով պաշտպանում է Ղարաբաղի ներկայ ստատուսը⁵², նա պաշտպանում է 18 թուի ստատուսը: Նա ընդունում է տաճկական օրիէնտացիան: 'Նա'-ն այստեղ պէտք է համարել նրան, ով պաշտպանում է, ով գիտի եւ ընդունում է, որ դա տաճկական օրիէնտացիա է: Թող հրապարակ գայ այդ 'նա'-ն եւ բարձրաձայն յայտարարի: Չի՞ յայտարարում բարձրաձայն: Միեւնոյն է. 'նա' ցածրաձայն ընդունում է տաճկական օրիէնտացիան: Որովհետեւ տրամաբանութիւնը տանում է այդտեղ՝ իր երկաթէ ուժով:

Այո, ընդունում է, հանդուրժում է, ենթարկւում է՝ հաճութեամբ, զիջելով, ստիպուած:

Կարո՞ղ է մի պլան վնասակար լինել տանողին եւ պաշտպանուել նրա կողմից: Ո՛չ: Ուրեմն Ղարաբաղի պլանը օգտակար է եւ պաշտպանուում է: Բաց անենք քարտերը. Ղարաբաղը պէտք է Տաճկաստանին եւ Ադրբեջանին: Հետեւապէս այդ օրիէնտացիան պէտք է: Իսկ եթէ պէտք չէ, թող վերականգնուի հին ստատուսը՝ էթնիկական Ղարաբաղը միանայ իր էթնիկական ազգակցին՝ Հայաստանին: Դա եւ պահանջում սովետական իդէոլոգիան⁵³, լենինիզմը եւ պրոլետարությունը:

Ով դէմ է, կողմնակից է տաճկական օրիէնտացիային:

Կարելի՞ է այժմեան պայմաններում պահանջել Ղարաբաղը: Ո՛չ՝ կ'ասեն: Ե՞րբ կարելի կը լինի: Երբ իրենք՝ ադրբեջանցիները կամենան: Ե՞րբ կը կամենան: Երբեք: Ուրեմն այս օրս նոյնարժէք է, ինչ որ երբեւէն:

Կարելի՞ է այնպէս անել, որ յօժարութեամբ վերադարձնեն Ղարաբաղը: Այո՛, եթէ Ղարաբաղի պաշտպանները՝ մուսաֆաթիստները, վերանան եւ առաջ գան լենինիստները:

Կը լինի՞ այդ: Ես չգիտեմ:

Ղեկավարութիւնը (Շահումեան, Ֆիդէտով, Ազիզբեկով, Զաիարի-ձէ⁵⁴ եւ մնացածները) Բաքուում ստեղծեց այնպիսի տրադիցիա⁵⁵, որ Բաքուն դարձրեց բոլշեւիզմի միջնաբերդը Անդրկովկասում: Եւ թէպէտ վեց ամսուայ հերոսական դիմադրութեան վերջում պարտուեց Բաքուն, բայց նրա ստեղծած տրադիցիան հիմք դարձաւ Հիւսիսային Կովկասից Բաքու արշաւող բոլշեւիկեան զօրամասերի համար՝ մտնելու Բաքու եւ ստիպելու մուսաֆաթական զօրքին չդիմադրել:

Փաստ է, որ Բաքուի բանուորութեան մեծամասնութիւնը հայեր էին, Բաքուում հաւաքուել էին գերմանական եւ աւստրիական ճակատներից տուն վերադարձած հայ (մեծ մասամբ՝ գիւղացի) զինուորները: Եւ (չնկատուած (!) փաստ) Ղարաբաղի գիւղացիների յաղթական դիմադրութիւնները տաճկական կանոնաւոր զօրամասերին թուլացնում էին Բաքու գնացող տաճիկ զօրամասերի պաշտպանական ուժը:

Չնկատուած է մնացել մի շատ կարեւոր փաստ. Բաքուի հետ միասին Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը եւս ռուսական օրիէնտացիա ունէր: Փաստ է, որ նրանք չկամեցան միանալ դաշնակցական Հայաստանին, որի օրիէնտացիան անգլո-ամերիկեան էր: Այնպէս որ, վերոյիշեալ երկու փաստը պէտք է գնահատել հետեւեալ կերպ. Բաքուի հետ միաժամանակ ռուսական օրիէնտացիա է ունեցել նաեւ Ղարաբաղը. նա անգնահատելի ծառայութիւն է մատուցել Բաքուին եւ ռուսական գաղափարին. նախ՝ կռուելով տաճիկների դէմ իր լեռներում եւ երկրորդ՝ չի միացել դաշնակցական աւանտիւրային⁵⁶ եւ յարել է ռուսների գործին, որով եւ չի թուլացրել ռուսական գործը Անդրկովկասում, այլ ուժ է տուել (podderjka)⁵⁷: Եւ սրանից յետոյ պէտք է այլեւս ասել՝ Բաքու-Ղարաբաղի դիմադրութիւն: Կ'աւելացնէի նաեւ՝ Զանգեզուրի:

Ծանոթություն. Ահա, թե ինչ նշանակություն ունեւր եւ ունի Ղարաբաղը տաճիկ զօրահրամանատարութեան աչքում: Ղարաբաղը եղել եւ մնում է իբրեւ աչքի փուշ Տաճկաստանի համար: Դեռ Անդրկովկասի դռների մօտ դէպի Բաքու արշաւանքը ծրագրող տաճիկ հրամանատարութիւնը ճիշտ հասկացաւ ու բարձր գնահատեց Ղարաբաղի այդ ռազմաքաղաքական նշանակութիւնը: (Փոքրկովկասեան լեռնաշղթայի միջնաբերդ, կոռուղ (հայ) ժողովուրդ՝ ռուսական հին օրիէնտացիայի ստեղծողը եւ հաւատարիմ պահողը): Ալեքսանդր զաշնագրութեամբ Ղարաբաղը հանուեց Հայաստանից եւ կցուեց Ադրբեջանին: Քեմալական Թիւրքիան դիմադրեց 22 (?)-ին Նարիմանովի 'առաջարկին'՝ Ղարաբաղը վերադարձնել Հայաստանին:

Բնչո՞ւ չվերադարձնել Հայաստանին: Բնչո՞ւ յանձնել Ադրբեջանին: Բնչո՞ւ ապագայ նպատակների համար: Բնչո՞ւ էր եւ է հոգում, որ Ղարաբաղը մնայ Ադրբեջանի ձեռքում: Բնչո՞ւ է վստահում նրան...

Հարցեր, հարցեր եւ հարցեր, որոնց պատասխանը շատ պարզ է նրանց համար, ովքեր չեն վախենում տրամաբանութիւնից:

Բմիջիայլոց, տաճիկները նոր չէ, որ մեծապէս գնահատում են Ղարաբաղը: Նրանք շատ են արշաւել Ղարաբաղ եւ շատ են 'կերել' նրանից: Ղարաբաղը Զանգեզուրի թիկունքն է տաճիկների համար. Զանգեզուրի, որի դռները չկարողացան կոտրել տաճիկները ոչ պատմութեան մէջ, ոչ 18 թուին, Զանգեզուրի, որին կարող են տիրել թիկունքից հարուածով:

Ո՞վ պիտի հարուածի... Նա մի հարուածող ունի, հնարաւոր մի ագրեսոր. դա Տաճկաստանն է:

Մի հանգամանք եւս պէտք է նշել եւ ընդգծել: Տաճկական կառավարութիւնը բնաջնջեց իր պետութեան մէջ ապրող հայութեանը: Եթէ իր 'պատիժը' վերագրում էր իրեն հպատակ հայերին, ապա ինչո՞ւ կոտորեց Ախալքալաքի, Լենինականի, Շիրակի, Փամբակի, Բաքուի հայութեանը: Բնչո՞ւ է մտադրուել բնաջնջել [հայերին] նաեւ Անդրկովկասում: Բնչո՞ւ պլան էր Անդրկովկասի հայերի բնաջնջումը, որ ծրագրեց Վեհիբ փաշան 1918-ի գարնանը:

Թիւրքերը յարձակուեցին Անդրկովկասի վրայ: Ծրագիրն էր՝ տիրել այն մինչեւ Բաքու-Դերբենտ եւ իրենց ենթարկել Անդրկովկասի ժողովուրդներին: Նրանք հարուածի օրէկտ ընտրեցին հայ ժողովրդին, որի բնաջնջումը սկսուած էր Թիւրքիայում եւ ծրագրւում էր աւարտել Անդրկովկասում: Հարուածը տրուեց Հայաստանի գծով՝ Լենինական-Կիրովական-Դիլիջան-Աղստաֆա: Թիւրքերին դիմադրեց (ուրեմն) հայ ժողովուրդը: Նրան օգնութեան չհասան մենշեւիկները եւ մուսաֆաթը, եւ հայ ժողովուրդը սրանց, հասկանալիօրէն, չի մեղադրում: Քանի որ հայ ժողովրդի թշնամիների մէջ էին եւ մենշեւիկը, եւ մուսաֆաթը: Սրանք

բարեկամ չէին նաեւ Դաշնակցութեան, որ անշուշտ, չի նշանակում, թէ Դաշնակցութիւնը հայ ժողովրդի բարեկամն էր:

Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը տաճկական ռազմաքաղաքական պլան է կամ էր: Ով պաշտպանում է Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը Ադրբեջանում թողնելու ստատուսը, նա գիտակցաբար, թէ անգիտակցաբար պաշտպանում է այդ պլանը:

Այդ երկրամասերը Հայաստանին վերադարձնելու ուղղութեամբ քայլեր եղել են (Նարիմանովը եւ ուրիշները), բայց վերջը հարցը ճնշուել է եւ լքուել: Բնչն է եղել դրա արգումենտը⁵⁸. երեւի՝ 'վիրաւորանք' հասցնելը Ադրբեջանի ժողովրդին: Հարց: Բնչ է նշանակում այդ 'վիրաւորանք'՝ սովետական սոցիալիստական պետութիւնների սխտեմում՝ Միութիւնում, եթէ ճիշտ է, որ նա գնում է դէպի կոմունիզմ, եւ եթէ ճիշտ է, որ այս կոմունիզմը պոլիտիկա⁵⁹ չէ, մանէօւր⁶⁰ չէ, 'ագիտացիա'⁶¹ չէ, պրոֆանացիա⁶² չէ, այլ ճշմարիտ մարքս-լենինեան ուսմունքի եւ քաղաքական պլանի արդիւնք, եւ սա՝ անկեղծ, անվերապահ, աներկմիտ եւ ազնիւ:

Բնչ վիրաւորանք հայերի համար, եթէ Աջարիան միացրած է Վրաստանին: Բնչ վիրաւորանք վրացիների համար, եթէ Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը միանան Հայաստանին: Բնչ վիրաւորանք հայերի համար, եթէ պարսկական Ադրբեջանը միացուէր Ադրբեջանին: Բնչ վիրաւորանք կր լինի Ադրբեջանի համար, եթէ Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը վերադարձուեն Հայաստանին: Նրանց ինչի՞ն են պէտք Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը:

Եւ ի՞նչ են ներկայացնում Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը Ադրբեջանում. երիտասարդութիւնը չի կարող բարձրագոյն կրթութիւն ստանալ իր մայրենի լեզուով. ուրեմն եւ չի կարող Ադրբեջանում մասնակցել քակեալ աշխատանքի՝ իր իսկ բուն մարզում: Ղարաբաղի ժողովուրդը մնում է կիսակիրթ. գիւղացին յետ է մնում: Նա պէտք է ադրբեջանականանայ, որ կարողանայ սպրեկ եւ զարգանալ: Ուրեմն ասիմիլիացիա⁶³... եւ այն էլ ինչպիսի...

Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը Թիւրքիայի ագրեսիայի սիմուլներն⁶⁴ են Արեւելքի նկատմամբ. նրա պլացդարմը⁶⁵: Պաշտպանում է Ադրբեջանը այդ պլանը: Եթէ ոչ, այդ դէպքում ի՞նչ վիրաւորանք, եթէ բանակցութեան ժամանակ հաշուի չառնուի այդ հին պլանը:

Թերեւս հարկ կայ սահմանաւորելու հայերի պահանջը: Սահմանաւորուել էին իրենց ներկայ սահմանում, բայց ինչո՞ւ փորձեցին եւ սկսեցին հայերի թիւը պակասեցնել: Ես վստահ եմ, որ ինչքան էլ հայերը սեղմուեն, չի դադարելու ճնշումը, չի դրուելու սահման նրանց 'սահմանաւորման': Նրանց կը ճնշեն մինչեւ բնաջնջում: Հայերը պէտք չեն մուսաֆաթական, մենշեւիկեան, ինչպէս նաեւ թիւրքական որեւէ պլանի, այլ

խանգարում են նրանց՝ իբրեւ ռուսական յենասիւն, եւ նրանք կոչուում են ոչ 'հայերի' դէմ, այլ 'ռուսների' դէմ Անդրկովկասում:

Աւելի ուժեղ յենասիւն կը ստեղծուէր Ղարաբաղի, Նախիջեւանի եւ Հայաստանի միացումից. Այսինքն՝ աւելի ուժեղ յենասիւն կը ստեղծուէր ռուսական օրիէնտացիայի համար Անդրկովկասում: Չէ՞ որ այն ժամանակ, երբ ռուս զօրքերը հեռացան Անդրկովկասից (1918թ.), Բաքուն, Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը (ժողովուրդը) պաշտպանեցին ռուսական օրիէնտացիան, որով եւ մեծապէս օգնեցին ռուսական ռեւոլյուցիային⁶⁶ (բոլշեւիկներին, 'ռուսներին'): Եւ եթէ այն ժամանակ, այն պայմաններում դա կարողացան, ուրեմն որքա՞ն կարող են ներկայ պայմաններում, երբ Անդրկովկասում աւելի ուժեղացել է հայ. վրացի եւ ադրբեջանցի բուն ժողովուրդների համակրանքը դէպի ռուս ժողովուրդը:

1918-21-ի դէպքերի ծաւալը չէ, որ մեծ է: Չնչին է այն խոշոր դէպքերի համեմատութեամբ, որ տեղի ունեցան Ռուսաստանում: Նրանք ծաւալուն են իրենց քաղաքական (ներքին եւ արտաքին) նշանակութեամբ: Դրանք համակովկասեան ծաւալ ունեցան: Այդտեղ գործում էին անգլո-տաճկական ագրեսիան եւ ինտերվենցիան⁶⁷, որ նպատակ ունէին գրաւել Կովկասը, համեստ դէպքում՝ Անդրկովկասը: Դրա գոհը եղաւ (եւ կը լինի աւելի չարաբախտօրէն) հայ ժողովուրդը, որը միայնակ կանգնեց տաճկական զօրքերի դէմ՝ Էրզրումից մինչեւ Բաքու:

Ի՞նչ պէտք է եզրակացնել սրանից: Ի՞նչ անել: Պէտք է սրանից եզրակացնել, որ խնդիրը մեր շահագրգռութիւնը չէ, որ շահագրգռութիւնը, խնդիրը միայն հայկական չէ, այլ Միութեան շահագրգռութիւնն է Անդրկովկասում: Այդ շահագրգռութիւնը, որ թւում է, թէ իրօք մերն է, ստացուել է պատմականօրէն: (Ռուսական օրիէնտացիա, տաճկական թշնամութիւն: Կարելի է աւելացնել՝ վրացական եւ ադրբեջանական թշնամութիւն):

Բնարկէ, առանձին ուսումնասիրութեան հարց է, թէ իրօք գոյութիւն ունի այս վրացական եւ ադրբեջանական թշնամութիւնը՝ ընդդէմ հայե-րի, եւ ովքե՞ր են դրա կրողները: Ժողովուրդնե՞րը, թէ՞ դրանց ինտելիգենցիան (քաղաքական ինտելիգենցիան): Սա կարելո՞ր է, բայց աւելի կարելո՞րն այն է, թէ որքա՞ն վճռական դեր կարող է խաղալ դրանցից այս կամ այն խաւը: Անդրկովկասը ռազմաքաղաքական 'աքացիների' վայր է: Անդրկովկասն անգլո-տաճկական քաղաքական եւ ռազմական ագրեսիայի վայր է: Անդրկովկասը մի անգամ՝ 1918-ին, բաժանուել է Ռուսաստանից: Անդրկովկասում երեք քաղաքական բուրժուական կուսակցութիւններ՝ մենշեւիկեան, մուսաֆաթական եւ դաշնակցական, Անգլիայի, Ամերիկայի, Գերմանիայի (Եւրոպայի) օրիէնտացիա են ունեցել: Անդրկովկասում երեք ժողովուրդներ քաղաքական (տարբեր թէեւ) հաշիւներ են ունեցել Տաճկաստանի (իմա՝ Անգլիայի, Ամերիկայի, Գեր-

մանհայի) հետ: Կապեր եւ կոնֆլիկտներ⁶⁸ են առաջացել Տաճկաստանի, Անգլիայի, Ռուսաստանի հետ: Հայերը կոիւներ են վարել տաճիկների դէմ: Վրացիները եւ ադրբեջանցիները կապեր են հաստատել Տաճկաստանի հետ: Այնպէս որ 'կուսական' վայր չէ Անդրկովկասը, անգամ 'Գովկասը':

Սրա հիման վրայ կարող ենք դեռ աւելի առաջ գնալ մեր անալիզի⁶⁹ մէջ: Այսինքն՝ փաստ է, որ վերջին հարիւր տարուայ մէջ միայն հայերն են, որ տաճիկների դէմ կռուել են՝ Զէյթունից, Սասունից, Էրզրումից սկսած, մինչեւ Բաքու: Իսկ 17-րդ դարից սկսած՝ յատուկ կոիւներ են ունեցել հայերը տաճիկների դէմ Զանգեզուրում եւ Ղարաբաղում: Եթէ պատմութիւնը հանգիստ թողնէ նք՝ իբրեւ 'վաղեմութիւն', որ կարելի է 'մոռանալ', իբրեւ մի 'տեսական' ֆակտոր⁷⁰ նոր, կենդանի յարաբերութիւնների ֆակտորի դիմաց եւ, ուրեմն, անարժէք կատեգորիաներ⁷¹ 1915-ի Հայկական Զարդը, Աքսորը, կոիւները՝ Էրզրումից մինչեւ Սարդարապատ, Ապարան, Ղարաբաղիսա եւ ապա Ղարաբաղ, Բաքուի պատերի տակ վեց ամիս տեւող կռիւները: Այս ամէնը յայտաձեւով այն ֆակտորի կողքին, որ ոչ վրացիները եւ ոչ ադրբեջանցիները տաճիկների հետ այս հարիւր տարուայ ընթացքում ընդհարում չեն ունեցել, աւելացնենք եւ այն ֆակտորը, որ Անդրկովկասի երեք գլխաւոր ժողովուրդներէ-րից միայն հայերն են, որ ռուսական նախկին կայսրութեան մէջ ապրում էին երկու պետութեան մէջ, իսկ վրացիները եւ ադրբեջանցիները՝ միայն մի պետութեան մէջ, որ միայն հայերն էին, որ տաճիկների հետ աքեան պատմութիւն ունէին, իսկ վրացի եւ ադրբեջանցի ազնուականութիւնը՝ բարեկամական կապեր: Այս բոլորը բացայայտ ցոյց են տալիս, որ Անդրկովկասի ժողովուրդները՝ իրար կողքի, Տաճկաստանի դէմ կանգնած են հիմնաւորապէս տարբեր դիրքաւորման մէջ: Նրանց կենդանի պատմութիւնը իրար վերաբերմամբ հակառակ ուղղութիւն է ունեցել մինչեւ 1920-21 թիւր: Այս թուերին Անդրկովկասը մտաւ այս րոպէի Սովետական Սոցիալիստական Ռեպուբլիկաների Միութեան սիստէմի մէջ, որով եւ երեք ժողովուրդներն իրենց պատմութեամբ մտան այնպիսի մի բոլորովին նոր վիճակի մէջ, որ պէտք է վերջանային այդ երեքի պատմութիւնները:

Վերջացա՞նք, թէ՞ շարունակուեցին:

Դաշնակցութեան ձեռքը Բաքուի եւ Պատկանեան տալը եղաւ Բաքուից՝ Ամիրխանեանի⁷² ձեռքով: Յարութիւնեանի⁷³ ղեկավարութեան ժամանակ մեզ հարուածել են մեր ձեռքով: Յետոյ մենք եւս անգիտակցաբար հարուածել ենք ինքներս մեզ (դժգոհ մասսա⁷⁴ մեր դէմ՝ Ղարաբաղը, Նախիջեւանը, Ախալքալաքը)՝ զցելով այս դժգոհ մասսան Դաշնակցութեան ձեռքը: Տնտեսական հարուածները աւելի խորացրին այս վտանգաւոր դժգոհութիւնը:

Հենց 18 թուից անգլիացիները, մուսաֆաթիստները յամառօրէն Նախիջեւանն ու Ղարաբաղը գցում էին Ադրբեջանի սիստէմի մէջ: Նրանք ստեղծեցին մի պահի ասած՝ պատմական տրադիցիա՝ հոգեբանութեան եւ վաղեմութեան նման մի բան, որի վրայ պնդելով՝ ամրացրին այն կարծիքը, որ այս երկրամասերը Ադրբեջանին պիտի լինեն եւ մնան Ադրբեջանի սիստէմի մէջ: Դրան աւելացրին նաեւ վախը եւ լռութիւնը այս հարցերը շարժողների դէմ:

Լենինականում եւ Ախալքալաքում երեւաց այն խաբեբայութիւնը, որով Քեմալական Թիւրքիան վարում էր սովետների հանդէպ իր վարքագիծը: Չեկիստ⁷⁵ (անունը մոռացել եմ) գրում է յուշեր իր՝ Լենինականում եղած ժամանակի, դէպքերի մասին (գտնել նրան): Պատերազմի մէջ երեւաց, թէ ինչ բարեկամ է Թիւրքիան մեզ համար. նոյնը եւ՝ ներկայում:

Անգլոթիւրքական ագրեսիան այժմ արտայայտուում է իդէոլոգիական՝ '<...>' մերժողով: Թիւրքիան ուզում է նոր քեմալական ներկայացում տալ, երբ մենք յաղթենք Ամերիկային: Թիւրքիայի մի նոր վտանգման ժամանակ Ն. Հիքմէթը⁷⁶, Մ. Բորահիմովը⁷⁷ պրոբլէմներ են: Յիշենք. 22(?), Բաքուի թիւրք 'բոլշեիկները', 20-ի վերջերում 'բոլշեիկ' սպանների արշաւանքը Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի վրայով դէպի Թիւրքիա՝ 'պրոպագանդ'⁷⁸ անելու, որոնք լաւ 'պրոպագանդ' արին Ղարաբաղում...

(Թիւրքիայի 'կոնստիտուցիոնալ'⁷⁹ օրիէնտացիան, վիճակը է մշտական պայքար Ռուսաստանի դէմ):

Նոր ֆակտորներ Սովետական Հայաստանում՝ գաղութահայութիւնը եւ նոր հայրենագրկութիւնը: Հարկաւոր է գրկել Դաշնակցութեանն այս հարցին մասնակցելու հնարաւորութիւնից, որով եւ կարող է սնուել նա: Սա մեր Սովետական Սոցիալիստական Միութեան ներքին հարցն է, որ ոչ որի չենք զիջի: Սովետական հայրենասիրութիւնը ամենահաստատ եւ կազմակերպիչ ուժն է մեր պետութեան: Ահա դրան էին խփում... նացիոնալիզմի գրպարտանքով:

Նկատելի է, որ Թիֆլիսը ճնշեց եւ խեղդեց բոլշեիկների ելոյթներն ու ապստամբութեան փորձը, իսկ Բաքուն՝ չկարողացաւ: (Թիֆլիսը՝ մենշեւիկները, Բաքուն՝ մուսաֆաթիստները):

'Կարողանալու', 'չկարողանալու' փաստերը ես դնում եմ խիստ կարեւորութեամբ: Դա ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ հայ ժողովրդի համար 1918-20 թուերին եւ խիստ կարեւորութիւն է ներկայացնում նաեւ այժմ... քանի որ բոլշեիզմի ներկայութիւնն ու բացակայութիւնը Անդրկովկասում ունեցաւ եւ ունի ճակատագրական նշանակութիւն հայ ժողովրդի համար: Դա ունէր եւ ունի նշանակութիւն Անդրկովկասի մնացած երկու ժողովուրդների համար եւս: Դա ճիշտ է՝ միայն որոշակի սահմաններում, մինչդեռ հայ ժողովրդի համար՝ բացառիկ, վե-

ըին աստիճանի արտակարգ: Ամենեւին մտադիր չլինելով տենդենցիոզ⁸⁰ ու անճիշտ գաղափար կազմել տալ վրացի ու ադրբեջանցի ժողովուրդների՝ դէպի բոլշեւիզմը տաժաժ համակրանքի հարցում՝ ես յարուցում եմ ժողովուրդների օրինատացիայի ուժի կարողութեան հարցը: Որքա՞ն կարող էին եւ կարողացան ադրբեջանական եւ վրացական ժողովուրդները պահել բոլշեւիզմը Անդրկովկասում, երբ ռուսական զորքն ամբողջովին անցաւ Կովկասեան լեռնաշղթայի այն կողմը:

Ես նայում եմ մերկ փաստին: Նրանք չկարողացան, թէեւ, ասենք, կամեցան (այսինքն՝ նրանց մէջ եղած բոլշեւիկները եւ բոլշեւիկացած տարրերը):

Հայ ժողովուրդը միայն կամեցաւ եւ որոշ չափով կարողացաւ: Կարողացաւ՝ Բաքում: Բաքում, կազմելով զգալի ուժ, կարողացաւ, ռուս (թուլացած) բոլշեւիկների եւ ադրբեջանական (նոյնպէս թոյլ) բոլշեւիկների գլուխ անցած, պաշտպանել Բաքուն տաճիկների յարձակումից վեց ամիս: Բաքուի այս բռունցքը՝ կոմունարների...⁸¹

[ԼԼԸՅՈՒՅԻՉ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ⁸²]

Վասակը անկախութիւնը, ազատութիւնը եւ [անընթ.] ուզում է իբրեւ համար, ինքն է անկախը:

Հայերի վիճակը արտակարգ է եւ բացառիկ: Այդ արտակարգութիւնը ստեղծել են նրա թշնամիները: Հայերն էլ, ի վերջոյ, նպաստել են դրան:

Այդ հայերն են. ի՞նչ օգնութիւն կարող են ցոյց տալ մեզ մեր երկու հարեւանները նեղ օրում, երբ ռուսական զօրամասերը քաշուեն ռազմական անելանելիութեան հետեւանքով: 1) Փոքր նահանջի ժամանակ՝ ապաստարան. 2) Մեծ նահանջի ժամանակ, տաճիկ զօրքի առաջխաղացման ժամանակ

Այս (Այստեղ ձեռագիրն ընհատուում է - Կ.Ռ.):

Հայաստանի պոտենցիալը⁸³, ֆակտորները, նշանակութեան առանձնայատկութիւնը:

Բաքում վարկաբեկեցին սովետական իշխանութիւնը, պրոֆանացիայի ենթարկեցին բոլոր քաղաքական, տնտեսական արժէքները:

Մի՛ դիմէք ռուսներին, նրանք ձեզ ոչինչ չեն տալ, բացի ձեզ զոհի նացիա⁸⁴ դարձնելուց՝

1) Անդրկովկասի, աւելի ճիշտ՝ Կովկասի սովետական սոցիալիստական գործին մեծ հարուած է տրուած Բերիայի եւ Բազիրովի դաւաճանական գործունէութեամբ:

2) Ոչ թէ Հայաստանի պաշտպանութիւն (ծիծաղելի կը լինի տանել միայն Հայաստանի պաշտպանութիւն), այլ՝ Փոքր Կովկասի, այլ՝ Անդրկովկասի, եւ ապա՝ Կովկասի պաշտպանութիւն, Բաքուինն էլ:

Հարց. Ամբողջ Կովկասը պէտք է կանգնի Բաքուի պաշտպանութեան համար:

3) Մենք երկու անգամ ռուսներին բերինք (օժանդակեցինք) Անդրկովկաս.

ա) Պիոտր 1-ինին եւ բ) բոլշեւիկներին՝ Բաքու: Այսուհետեւ պէտք է երրորդ անգամ բերենք ռուսական գաղափարը (օրիէնտացիան), որ թուլացել է:

- Մեզ առանձնացրին եւ իրենք էլ մեզնից առանձնացան: Ապա թէ ոչ՝ ինչո՞ւ Ղարաբաղի եւ Հայաստանի միջեւ խցկեցին 'Քուրդիստանը'⁸⁵: Ինչո՞ւ Քանձակի եւ Սեւանի միջեւ խցկեցին նորաշէն ադրբեջանական գիւղերը: Ինչո՞ւ խրեցին 'երզնկեանական'⁸⁶ սեպը Արփաչայի ակունքների ուղղութեամբ:

- Ինչո՞ւ չէին նպաստում ռուսական օրիէնտացիայի ուժեղացմանը եւ դեմոնստրատիւ'⁸⁷ արտայայտում այդ, որ Թիւրքիան փակի իր ախորժակը: Մուսաֆաթն ու մենշեւիզմը թիւրքական օրիէնտացիա ունեն, ինչպէս նաեւ դաշնակները: Բայց Հայաստանի մէջ թիւրքական օրիէնտացիա չկայ: Մեզ առանձնացրին՝ մի կերպ, իրենք առանձնացան՝ մի այլ կերպ. եւ առաջին իսկ օրից. Զանգեզուրի, Ղարաբաղի, Սեւանի, Լենինականի եւ Արաքսի սահմանագծերը:

Ամբողջ տրագեդիան⁸⁸ այն է, որ մի կողմից մեզ լռեցնում են աւելի եւ աւելի, միւս կողմից այնպիսի պրովոկացիաներ⁸⁹ են անում, որ մենք պոռթկանք, անհաւասարակշիռ ելոյթներ ունենանք, աւելի եւ աւելի ընկնենք ծայրալեզրութիւնների մէջ (Հռիփսիմէն, Մաշտոցը, Կարսը), եւ մեզ մեղադրեն նացիոնալիզմի մէջ այն ժամանակ, երբ մենք ստիպուած ենք լինում ցուցադրել մեր պատրիոտիզմը⁹⁰:

Առհասարակ չգրուած մի օրէնք է դարձել, չպայմանաւորուած համաձայնութիւն՝ միշտ հայերի պատրիոտիզմը դարձնել մեղադրանք՝ նացիոնալիզմ:

Հայ կուլտուրայի որեւէ երեւոյթը նշելը, վեր հանելը, հայ ժողովրդի որեւէ պատմական կամ ներկայի առաւելութիւնը, հայերէն խօսելու ցանկութիւնը եւ այլն որակուել է որպէս նացիոնալիզմ:

Ոչ մի լենինեան դրոյթ, որ հայ ժողովրդի համար եւս գոյութիւն ունի կարծես. հայերի դէպքում նացիոնալիզմ է: Ղարաբաղի պահանջը, Նա-

խիջեանի պահանջը, Ախալքալաքի համար որեւէ դրութեան պահանջը միշտ համարուել է նացիոնալիզմ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Արջուկ-Լըջուկ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1946:
- ² ԳԱԹ, Դ. Դեմիրճեանի Ֆոնդ, Լրացուցիչ Մատեան, թիւ 145, «Ղարաբաղի Եւ Նախիջեանի Մասին Իր Դատողութիւնները. Մեւազրութիւններ»:
- ³ Ստալինեան բռնատիրութեանը յաջորդած ժամանակաշրջանը (1953-1964), երբ Խորհրդային Միութեան ղեկավարութիւնը ստանձնել էր Նիկիտա Խրուշչովը, համարում են 'ձնհալի' տարիներ, քանզի այս ընթացքում սկսուեցին անհատի պաշտամունքի քննադատութիւնը եւ ստալինեան բռնութիւններին զոհ դարձած անձանց արդարացման գործընթացը:
- ⁴ 1648-1654՝ ուկրաինական ժողովուրդը Զինովի Բոգդան Խմելնիցկու (1595-1657) գլխաւորութեամբ ազատագրական մարտեր էր մղում պանական Լեհաստանի դէմ: Պայքարն աւարտուեց 1654 Յունուարի 8ին Պերէյասլաւում տեղի ունեցած համաժողովում կնքուած պայմանագրով, որը հռչակեց Ուկրաինայի վերամիաւորումը Ռուսաստանին: Խորհրդային Միութեան պաշտօնական տօնացոյցում պատմական այս իրողութեան յրեւեանական տարեդարձը՝ Ռուսաստանի եւ Ուկրաինայի վերամիաւորման 300ամեակը, նշուել է 1954 Մայիսի 22ին:
- ⁵ Պլատոն Վորոնկո (1913-1988), ուկրաինացի գրող, հրապարակախօս:
- ⁶ Յօդուածը յետագայում տպագրուել է Դեմիրճեանի *Երկերի Ժողովածու*-ում՝ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի Ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 13*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983:
- ⁷ Յօդուածը հաւանաբար գրուել է Երեւանի ռադիօկոմիտէի պատուէրով՝ Արեւելեան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու 125ամեակի առթիւ: Թուագրուած է 1953 Փետրուարով: 1953ի Փետրուարին հաղորդուել է Երեւանի ձայնասփիւռով, 1969ին յանձնուել է ԳԱԹ եւ առաջին անգամ տպագրուել *Երկերի Ժողովածու*-ում՝ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի Ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 14*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1987, էջ 520:
- ⁸ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի Ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 14*, էջ 520:
- ⁹ Նոյն, էջ 521:
- ¹⁰ Իսրայէլ Օրի (1659-1711), հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը դէպի ռուսական կողմնորոշում մղող առաջին գործիչը:
- ¹¹ Անաստաս Միկոյեան (1895-1978) խորհրդային ականաւոր պետական եւ քաղաքական գործիչ, 1935-1966՝ եղել է ԽՍՀՄ Կենտկոմի Քաղբիւրոյի (նախագահութեան) անդամ:
- ¹² Դեմիրճեանի նորայայտ ձեռագրում հիմնականում քննութեան են առնուած հենց այս տարիներին կատարուած բախտորոշ իրադարձութիւնները եւ դրանց հետ այս կամ այն չափով առնչուած անձանց գործունէութիւնը: Այդ ամէնի մասին պատկերացում կազմելու կամ ունեցած պատկերացումներն ի մի բերելու նպատակով հարկ ենք համարում պատմական տարբեր տեղեկագրերից քաղուած համառօտ մի ակնարկ ներկայացնել, որը հնարաւորու-

թին կ'ընձեռի առաւել խորութեամբ եւ փաստարկուած ընկալել Դեմիրճեանի դիտարկումներն ու անհանգստութիւնները ձեռագրում բարձրացուած խնդիրների շուրջ: Եւ այսպէս, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի արիւնալի տարիներին, 1915-23ին իրականացուած հայերի ցեղասպանութեան ողբերգական դէպքերին զուգահեռ, Ռուսաստանում ծաւալում էր յեղափոխական շարժումը: Ներքին քաղաքական խմորումներն իրենց ուղղակի ազդեցութիւնն էին ունենում աշխարհաքաղաքական իրողութիւնների վրայ: 1917ին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւնն սկսում է անջատ հաշտութեան բանակցութիւններն Առաջին Աշխարհամարտի տարբեր ճակատներում: Նրա օրինակին հետեւելով՝ Անդրկովկասի տարածքում կատարուած յեղափոխական գործողութիւնների արդիւնքում ձեւաւորուած Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը եւս որոշում է զինադադար կնքել թուրքերի հետ: 1917 Դեկտեմբերի 5ին Երզնկայում ստորագրում է զինադադարի պայմանագիր: Սկսում է կովկասեան ռազմաճակատից ռուսական զօրքերի զանգուածային հեռացումը: Իսկ դա նշանակում էր, որ հայ ժողովուրդը կրկին կանգնում էր թուրքական ներխուժման սպառնալիքի առաջ՝ մէն-մէնակ: Թուրքական զօրքերի յարձակումը չուշացաւ: Կովկասեան ճակատի թուրքական զօրքերի հրամանատար Վեհիբ Մեհմէդ փաշան (տե՛ս՝ ծանօթ. 37) 1918 Յունուարի առաջին իսկ օրերից արշաւեց Հայաստանի վրայ: Այդ ընթացքում թուրք եւ քուրդ մոլեռանդ տարրերը՝ ցեղապետերի ու խաների կողմից ղեկավարուող զինուած հրոսակախմբերով, մի ձեռքով բարձրացնում էին բոլշեւիկեան յեղափոխութեան դրօշը, միւսով հրահրում ազգամիջեան թշնամանք եւ հակամարտութիւն՝ ընդդէմ հայութեան: 1918ին Անդրկովկասեան Սէյմի եւ Թուրքիայի միջեւ կնքուած զինադադարի պայմանագիրը գլխիվայր էր շրջել ուժերի յարաբերութիւնը կովկասեան ճակատում՝ ի նպաստ Թուրքիայի: Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրուած տարածքները, ինչպէս եւ Արեւելեան Հայաստանի հեռաւոր շրջանները դարձել էին ազգամիջեան կռիւների թատերաբեմ: Առաջին թիրախը եղաւ Երզնկան, որտեղ ռուս զինուորների հեռանալուց յետոյ միայն հայկական զօրքերն էին մնացել: Թուրքական զրոհին եւ դրան յաջորդած խաղաղ բնակչութեան սպանդին դիմակայելու մտահոգութեամբ զօրավար Նազարբէկեանը հրահանգեց դատարկել Երզնկան: Վեհիբ փաշան հանգիստ մուտք գործեց Երզնկա 1918 Յունուարի 31ին: Նրա առաջխաղացումն ու հայկական զօրքի նահանջը Ապրիլին յանգեցրին այն բանին, որ Վեհիբ փաշան ուղղուեց Ղարաքիլիսա եւ լրջօրէն սպառնում էր հայ ժողովրդին՝ նպատակ ունենալով Անդրկովկասն ամբողջապէս վերցնել թուրքական գերիշխանութեան ներքոյ եւ իրագործել համաթուրքական վաղեմի երազանքը: Այդ ճանապարհին պէտք էր վերացնել ամէն մի խոչընդոտ: Իսկ գլխաւոր խոչընդոտը 'Հայկական սեպն' էր, որը պէտք էր մէկընդմիջտ ընկճել ու բնաջնջել: Այդուհետ Վեհիբ փաշան իր զօրքերը տեղաշարժում է դէպի Սարդարապատ եւ Բաշ-Ապարան: 1918 Մայիսի 22ին հայկական ուժերն սկսում են հակայարձակումը՝ հիմնականում դարաբաղցիներից կազմուած Տրդ հրաձգային, պարտիզանական հետեւակային եւ Զէյթունի հեծեալ զնդերի մասնակցութեամբ: Հայ զինեալներին յաջողում է կասեցնել թուրքերի

առաջխաղացումը: Թակարդում յայտնուած թուրքերը Մայիսի 27ի կէսօրին դիմում են փախուստի՝ մարտադաշտում թողնելով հարիրաւոր սպանուածներ: Թուրքական բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան յետագայում խոստովանում է, թէ հայերն ապացուցեցին, որ կարող են լինել աշխարհի լաւագոյն զինուորները:

Այս պատմական իրադարձութիւնների խորքին որոշում էր նաեւ Արցախի ճակատագիրը: Լեռնային Ղարաբաղին առնչուող վեճն սկիզբ էր առել 1917 Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան յաղթանակից յետոյ՝ Ռուսական Կայսրութեան փլուզման եւ Հարաւային Կովկասում երեք պետութիւնների՝ Հայաստանի Հանրապետութեան, Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետութեան եւ Վրաստանի Հանրապետութեան ստեղծման օրերից: Կայսրութեան փլուզումից յետոյ Լեռնային Ղարաբաղը, որի բնակչութեան մօտ 95 տոկոսը կազմում էին հայերը, հրաժարուեց ենթարկուել Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետութեան իշխանութեանը: Լեռնային Ղարաբաղի հայերը գումարեցին իրենց առաջին ժողովը, որը Ղարաբաղը հռչակեց ինքնիշխան միաւոր, ընտրուեցին Ազգային Խորհուրդ եւ կառավարութիւն: 1920ին Հայաստանը եւ Ադրբեջանը կորցրին իրենց անկախութիւնը եւ վերածուեցին խորհրդային հանրապետութիւնների: Դրանից անմիջապէս յետոյ՝ 1920 Նոյեմբերի 30ին, Ադրբեջանական ԽՍՀն պաշտօնապէս հռչակեց հայկական հողերի՝ Ղարաբաղի, Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի հանդէպ տարածքային նկրտումներից հրաժարուելու մասին՝ յօգուտ եղբայրական Հայկական ԽՍՀի, որն իրականօրէն ամբողջացաւ 1921 Յունիսի 3ի ՌԿ/Բ/Կ (Ռուսաստանի Կոմունիստական Բանուորական Կուսակցութիւն) Կովբիւրոյի միաձայն որոշմամբ: Սրան անմիջապէս հետեւեց միջազգային հանրութեան արձագանգը, որտեղ ողջունուեց Ադրբեջանի կողմից տարածքների վերադարձի ճիշտ քայլը: Եւ արդէն 1920 Դեկտեմբերից Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքային կազմը՝ այդ թւում Ղարաբաղը, ներառուած էին Ազգերի Լիգայի մի շարք պաշտօնական փաստաթղթերում: Այդուհանդերձ, 1921 Յունիսի 5ին հրաւիրւում է Կովբիւրոյի պլենումի արտահերթ նիստ, որտեղ, Ստալինի ճնշման ներքոյ, ընդունուում է իրաւական հիմնաւորում չունեցող որոշում, այն է՝ Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմաններում՝ նրան ընձեռնելով մարզային լայն ինքնավարութիւն՝ Շուշի քաղաքում վարչական կենտրոնով: Արցախահայութիւնը խիստ դժգոհ էր մնացել այս ապօրինի որոշումից: Երկար քննարկումներ են սկսուում վիճաբարոյց հարցի վերաբերեալ: 1922 Յունուարին Հայաստանի Կոմկուսի Ա. Համագումարում Ալեքսանդր Միասնիկեանն արտայայտում է իր դժգոհութիւնը Անդրերկրկոմում տիրող մթնոլորտից եւ անհամաձայնութիւնը Ղարաբաղի խնդրի նմանօրինակ լուծման վերաբերեալ: Հարցի քննարկումների ծիրում 1921 Յունիսի 20ին ստեղծւում է մի յանձնաժողով, որը պէտք է մշակէր Լեռնային Ղարաբաղի սահմանադրութիւնը, սակայն Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարութիւնը քայլեր է ձեռնարկում, որպէսզի Լեռնային Ղարաբաղը չստանայ ինքնավարութիւն: 1921 Սեպտեմբերի 26ին Անդրկովկասեան Կոմունիստական Կուսակցութեան Քաղբիւրօն եւ Կազմբիւրօն, քննարկելով ղարաբաղեան հարցը, ընդունում են

որոշում, որի առաջին կետում նշում է, թե պետք է խնդրել Կովբիրոյին վերանայել Ղարաբաղի առանձնացնելու մասին որոշումը եւ մինչ այդ չյայտարարել ինքնավարութիւն: Նիստին ներկայ 9 հոգուց այդ որոշմանը դէմ են քուէարկում երկու անդամ՝ Նարիմանովը եւ Բունիաթզադէն: Վերջիններս առաջարկում են ամենակարճ ժամկետերում իրագործել Կովբիրոյի որոշումը եւ առանձնացնել Լեռնային Ղարաբաղը՝ իբրեւ ինքնուրոյն միաւոր: Հայ պատմաբանների կարծիքով Ադրբեջանի միջազգայնական համարուող այդ կոմունիստները, մասնաւորապէս՝ Նարիմանովը, նման քայլով նպատակ են հետապնդել ինչ-որ մեքենայութիւնների գնով անհնարին դարձնել Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարութիւն տալու գործը: Աւելի ուշ՝ 1923 Յունիսի 7ի ղեկընտով, ձեւաւորում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը, որը եւ խորհրդային ղեկավարութիւնը համարում է լաւագոյն հանգուցալուծումը Ղարաղաբի վիճաբարոյց հարցի համար:

¹³ Ազգայնամոլութիւն:

¹⁴ Զաֆար Բագիրով (Բաղիրով, 1895-1956), ադրբեջանցի կուսակցական եւ պետական գործիչ, 1934-1953՝ Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի Ա. Քարտուղար: Վարել է հակահայկական քաղաքականութիւն:

¹⁵ Արկաճախնդիր, բախտախնդիր:

¹⁶ Սահակ Տէր-Գաբրիէլեան (1886-1937), քաղաքական, կուսակցական, պետական գործիչ, զբաղեցրել է բարձր պաշտօններ խորհրդային ղեկավար մարմիններում: Զոհ է գնացել ստալինեան բռնութիւններին՝ Բերիայի առաջնադասմանը համարձակօրէն դէմ արտայայտուելու պատճառով: Ինչպէս Աղասի Խանջեանի դէպքում, նրա մահը եւս ներկայացուել է իբրեւ ինքնասպանութիւն, որ իբր մահացել է կալանավայրի երկրորդ յարկի պատուհանից դուրս ցատկելու հետեւանքով:

¹⁷ Աղասի Խանջեան (1901-1936), կուսակցական, պետական գործիչ, Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի Ա. Քարտուղար (1930-1936), սպանուել է Թիֆլիսում՝ Բերիայի կողմից: Նրա սպանութիւնը ներկայացուել է իբրեւ ինքնասպանութիւն:

¹⁸ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 14*, էջ 56:

¹⁹ Թող Տէր Աստուած պահպանի Հայաստանը:

²⁰ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 14*, էջ 57:

²¹ Ալեքսանդր Խատիսով (1874-1945), եղել է Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, Ազգերի Լիգայի Գաղթական Հայերի Կոմիտէի նախագահ: 1918 Յունիսի 4ին Բաթումում կնքում է 'Հաշտութեան Եւ Բարեկամութեան Պայմանագիր Օսմանեան Կայսերական Կառավարութեան Եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Միջեւ', որի տակ ստորագրում են Պետական Խորհրդի նախագահ, առաջին պատուիրակ Խալիլ Բէյը, կովկասեան ռազմաճակատի օսմանեան զօրքերի գլխաւոր հրամանատար Վեհիբ Մեհմեդ փաշան՝ Օսմանեան Կայսրութեան, պատուիրակութեան նախագահ Ալեքսանդր Խատիսովը, պատուիրակներ Ռուբէն Քաջագունին, Միքայէլ Պապաջանովը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան կողմից:

- ²² Նարինան Նարինանով (1870-1925), ադրբեջանցի յեղափոխական, քաղաքական, պետական գործիչ, գրող, հրապարակախոս: 1920-21 զվհատել է Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությունը, ժամանակաւոր Ռազմայեղափոխական Կոմիտէն: 1922ին ընտրուել է Անդրերկրկոմի Խորհրդային Միութեան նախագահ:
- ²³ Զինադաշտ:
- ²⁴ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 14*, էջ 463:
- ²⁵ Միրզա Ֆաթալի Ախունդով (1812-1878), ադրբեջանցի գրող, թատերագիր:
- ²⁶ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 13*, էջ 222:
- ²⁷ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 13*, էջ 224:
- ²⁸ Տպագրուել է 1953 Ապրիլի 11ին, *Գրական Թերթի* թիւ 15ում, ապա զետեղուել Դեմիրճեանի *Երկերի ժողովածուում* (*Հտր. 13*, էջ 225):
- ²⁹ Դեմիրճեանը մեջբերում է Յովհաննէս Թումանեանի՝ 1920 Դեկտեմբերի 18ին դստերը՝ Աշխէն Թումանեանին գրած նամակից մի հատուած (Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի ժողովածու, Հտր. 4*, Երեւան, 1969, էջ 415):
- ³⁰ Կողմնորոշում, արեւելում:
- ³¹ Դ. Դեմիրճեանի Տուն-Թանգարանի Ֆոնդ, ԳՕՄ (Գիտաօժանդակ Մատեան), թիւ 876:
- ³² Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 11*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 353:
- ³³ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 1*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1976, էջ 144:
- ³⁴ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 1*, էջ 144-145:
- ³⁵ Վեհիբ Մեհմեդ փաշա (Ֆերիկ Վեհիբ, 1877-1940), կովկասեան ռազմաճակատի 3րդ բանակի հրամանատար, հայկական կոտորածների մասնակից եւ կազմակերպիչ: 1919 Սեպտեմբերի 27ից Հոկտեմբերի 30ը Երեւանում գումարուած ՀՅԴ Թ. Ընդհանուր ժողովը որոշում է իրականացնել հակաահաբեկչական գործողություններ՝ պատժելու համար հայերի ցեղասպանությունը կազմակերպած եւ իրագործած երիտթուրքերի պարագլուխներին: Ծայրաստիճան գաղտնիութեան պայմաններում ծրագրուած գործողությունը կրում է "Նեմեսիս" պայմանական անուանումը: Կազմում է ցուցակ, որը ներառում է 650 յանցագործի անուն: Դրանցից առանձնացւում են 41 զվհատոր յանցագործներ, որոնց նկատմամբ որոշում է ի կատար ածել մահապատիժ: Այդ 41 ոճրագործների 'սեւ' ցուցակում 28րդը Վեհիբ փաշան էր:
- ³⁶ Լաւրենտի Բերիա (1899-1953), Վրաստանում բոլշեւիկեան յեղափոխութեան ակտիւ գործիչ: 1938ից եղել է ԽՍՀՄ ներքին գործերի ժողկոմ: 1946ին ընդգրկուել է ԽՍՀՄ Գերագոյն Խորհրդի կազմում: Եղել է Ստալինի զվհատոր աջակիցն ու խորհրդատուն՝ նրա իրականացրած կամայականությունների, մասնաւորապէս հակահայկական ծրագրերի իրագործման հարցերում: Ստալինի մահից յետոյ՝ 1953 Մարտին, փորձում է փոխարինել նրան, սակայն խորհրդային ղեկավարութեան ներկայացուցիչների՝ Խրուշչովի, Մոլոտովի, Մալենկովի ջանքերով բացայայտում են նրա յանցաւոր քայլերը, նա

- ձերբակալում է եւ իբրեւ հակապետական գործողություններ իրականացրած յանցագործ՝ մահապատժի ենթարկում 1953 Դեկտեմբերի 23ին:
- ³⁷ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 10*, Երեւան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 200:
- ³⁸ Զարթիչ:
- ³⁹ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 12*, Երեւան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 280:
- ⁴⁰ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 12*, էջ 259:
- ⁴¹ Դերենիկ Դեմիրճեանի Տուն-Թանգարանի Ֆոնդ, Մայր Մատեան, թիւ 659:
- ⁴² Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 1*, էջ 129:
- ⁴³ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Վարդանանք, Երկու Գրքով, Գիրք Բ.*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1968, էջ 554:
- ⁴⁴ Խնդիր:
- ⁴⁵ Տարածքային:
- ⁴⁶ Ազգային:
- ⁴⁷ Համակարգ:
- ⁴⁸ Ցատուկ պատուէր:
- ⁴⁹ Ծրագիր:
- ⁵⁰ Խորհրդայնացուել:
- ⁵¹ Պատուէր:
- ⁵² Կարգավիճակ:
- ⁵³ Գաղափարախօսութիւն:
- ⁵⁴ Ստեփան Շահումեան (1878-1918), Իւան Ֆիոլետով (1884-1918), Մեշադի Ազիզբեկով (1876-1918), Ալիոշա (Պրոկոֆի) Զափարիձէ (1896-1918): Շահումեանը եղել է նախագահը, իսկ միւս երեքն անդամները Բաքում ձեւաւորուած Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդի՝ Բաքուի Կոմունայի: Կոմունայի 26 անդամները գնդակահարուել են 1918 Սեպտեմբերի 20ին՝ հակաբոլշեւիկեան ուժերի կողմից:
- ⁵⁵ Աւանդոյթ:
- ⁵⁶ Արկածախնդրութիւն, Բախտախնդրութիւն:
- ⁵⁷ Սատարում (ռուսերէն):
- ⁵⁸ Փաստարկ:
- ⁵⁹ Քաղաքականութիւն:
- ⁶⁰ Խորամանկում:
- ⁶¹ Քաղաքականապէս ներգործել, համոզել:
- ⁶² Խեղաթիւրում:
- ⁶³ Չուլում:
- ⁶⁴ Խորհրդանիշ:
- ⁶⁵ Տե՛ս՝ ծանօթ. 25:
- ⁶⁶ Յեղափոխութիւն:
- ⁶⁷ Մի երկրի բռնի միջամտութիւնը այլ երկրի ներքին գործերին:
- ⁶⁸ Ընդհարում:
- ⁶⁹ Վերլուծութիւն:

⁷⁰ Գործուն:

⁷¹ Ստորագրություն:

⁷² Շաւարշ Ամիրխանեան (1894-1959), հայ յեղափոխական գործիչ, կարեւոր դերակատարութիւն է ունեցել Մայիսեան Ապստամբութեան ժամանակ՝ 1921 Օգոստոս-1924 Մայիս, եղել է Խորհրդային Հայաստանի Ներքին Գործերի նախարար:

⁷³ Ենթադրում ենք, որ նկատի ունի Գեորգ Յարութիւնի Յարութիւնեանին (1884-1921), որ եղել է ակտիւ յեղափոխական: Բաքուի Կոմունայի, մասնաւորապէս՝ Շահումեանի, Զափարիձէի ցուցումներով յեղափոխական գործունէութիւն է վարել Բաքուի նաւթահորերի բանուորների շրջանում, 1917-18՝ մասնակցել է պատերազմական գործողութիւնների, բարձր դիրք է զբաղեցրել Խորհրդային Հայաստանի պետական կառոյցներում, սպանուել է 1921ի Փետրուարին՝ դաշնակցականների կողմից:

⁷⁴ Զանգուած:

⁷⁵ Այսպէս էին կոչում խորհրդային իշխանութեան առաջին տարիներին ձեւաւորուած անվտանգութեան հարցերով զբաղուող կառոյցի՝ Արտակարգ Յանձնաժողովի անդամները:

⁷⁶ Նազիմ Հիքմէթ (1902-1963), թուրք գրող, հրապարակախօս:

⁷⁷ Միրզա Իբրահիմով (1911-1993), ադրբեջանցի գրող, հասարակական գործիչ, խորհրդային տարիներին ակտիւ դերակատարութիւն է ունեցել եւ զբաղեցրել բարձր դիրք ինչպէս Խորհրդային Ադրբեջանի, այնպէս էլ Խորհրդային Միութեան կուսակցական կառոյցներում:

⁷⁸ Քարոզչութիւն:

⁷⁹ Սահմանադրական:

⁸⁰ Միտումնաւոր:

⁸¹ Այստեղ ձեռագիրն ընդհատում է:

⁸² Արուել են ընդհանուր շարադրանքից դուրս, առանձին թերթիկների վրայ:

⁸³ Ներուժ:

⁸⁴ Ազգութիւն:

⁸⁵ 1923 Օգոստոսի 6ի ադրբեջանական կառավարութեան որոշմամբ ստեղծում է Կարմիր Քուրդիստանի Ինքնավար Մարզը, որի բնակչութեան 72 տոկոսը կազմում էին քրդերը: 1926ի մարդահամարի տուեալներով՝ այդ տարածքում բնակւում էր 44,193 քուրդ, սակայն կարճ ժամանակ անց այդ թիւն անտրամաբանօրէն սկսում է նուազել: 1936ին այն դառնում է 6000, 1959ին՝ 1500, 1979ին այդ տարածքում չի հաշուառում եւ ոչ մի քուրդ:

⁸⁶ Ենթադրում ենք, որ Դեմիրճեանը նկատի է ունեցել Երզնկայում ստորագրուած Զինադադարի Պայմանագիրը (տե՛ս ծանօթ. 14): Հնարաւոր է նաեւ, որ նկատի է ունեցել Արամայիս Երզնկեանին (1879-1938), որը եղել է Անդրկովկասեան Մէմի եւ Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամ, եռանդուն դերակատարութիւն է ունեցել անդրկովկասեան ռազմաքաղաքական անցուղարձերին նախախորհրդային եւ վաղ խորհրդային շրջաններում:

⁸⁷ Ցուցադրական:

⁸⁸ Ողբերգութիւն:

⁸⁹ Խոռվարարութիւն:

⁹⁰ Հայրենասիրութիւն:

DERENIK DEMIRCHYAN'S RECENTLY DISCOVERED MANUSCRIPT TITLED
“DISCUSSION ON THE ISSUES OF NAGORNO KARABAGH AND NAKHICHEVAN”
(SUMMARY)

KARINE RAFAELYAN
karine.rafaelyan@mail.ru

During research at the Yerevan-based Yeghishe Charents Museum of Literature and Art, where Derenik Demirchyan's literary archive is preserved, the author comes across an unknown manuscript of 24 pages, located in a file titled “Articles, Speeches and Various notes” with the following sub-note: “His Judgments on Nagorno Karabagh and Nakhchivan Matters, Drafts.”

Obviously in an attempt to misguide investigators, Demirchyan had jotted the following note on the file: “Everyday Mixed Notes (rather linguistic)” and only at the bottom of the page had he added: “Karabagh.”

The manuscript is an overview of the historical events of Transcaucasia in 1918-1923; the relations between its three mainstream peoples, the Armenians, the Azeris and the Georgians; and their political orientation vis-à-vis Russia and the West. Demirchyan argues strongly for the reintegration of Nagorno Karabakh, Nakhchivan and Akhalkalak with Soviet Armenia.

It seems Demirchyan, a cautious and circumspect person, avoided an eye-catching title to his notes, which would immediately have revealed their nature and provoked accusations of nationalism against him.

After thoroughly investigating the material, Rafayelian concludes that Demirchyan probably worked on these unfinished notes in 1954. Rafayelian identifies certain common grounds between these notes and the literary legacy of Demirchyan.

By publishing the original material, Rafayelian underlines the fact that the demands for the unification of Nagorno Karabagh with Soviet Armenia started in the very first years of Sovietization and continued throughout the Soviet era.

ԹԵՈՂԻԿԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՆԱՍԱԿՆԵՐ

ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՏԹԵՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

Թեոդիկի *Ամենուն Տարեցոյց*ին ամբողջական վերահրատարակութիւնը 2006-2011ին արագաքայլ կ'ընթանար Հալէպի մէջ. լոյս տեսած էին 1907-1925 թուականներու տասնհինգ հատորները՝ «Կիլիկիա» Հրատարակչատան սեփականատէր Մաթիկ Էպիփոսեանի նախաձեռնութեամբ, բանասէր Լեւոն Շառոյեանի խմբագրութեամբ եւ «Գալուստ Կիւլպէնկեան» Հիմնարկութեան հովանաւորութեամբ: Լուսանկարչական բծախնդիր հրատարակութիւնը, ճոխացած՝ Շառոյեանի կազմած բազմաթիւ ու մանրակրկիտ ցուցակներով (որոնք մեծապէս օգտակար եղած են սոյն հրապարակումին ծանօթագրութիւնները պատրաստելու համար), այս ուշագրաւ գործը ժողովրդային խաւերուն եւ հետազօտողներու նոր սերունդներուն մատչելի դարձնելու կոչուած գնահատելի աշխատանք մըն էր: Դժբախտաբար, 2011ին ծայր առած սուրիական ահաւոր տագնապին 2012ին՝ դէպի Հալէպ տարածումով, ծրագիրը յօդս ցնդած է, երբ միայն չորս հատոր կը մնար ամբողջացման համար: Ոչ միայն այդ ծրագիրը, այլեւ վերջին տարիներուն սուրիահայ մշակութային ու հրատարակչական աշխուժ եռուզեռը բնականաբար քայքայուած է՝ քաղաքին եւ համայնքին գոյութեան կնճիռին գուգահեռ՝:

Այլ գործերու կարգին, Թեոդիկ հեղինակն է վերոյիշեալ անձերուն ջանքերով 2006ին Հալէպ վերահրատարակուած *Տիպ Ու Տափն*², ինչպէս եւ Մեծ Եղեռնի գոհերը ցուցակագրող ու յաւերժացնող *Յուշարձան Ապրիլ Տասնմէկի* (1919)³ եւ *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան*⁴ մեծարժէք հատորներուն:

Թեոդիկի անունը հայ արդի գրականութեան մէջ հոմանիշ դարձած է անոր հրատարակած տարեցոյցին, որ թէեւ առաջինը չէ եղած իր տեսակին մէջ, սակայն չափանիշ հաստատած է, որուն մակարդակին ոչ մէկ ուրիշը կը թուի հասած ըլլալ. «*Մեր մէջ Թեոդիկ եղած է ու կը մնայ իբրեւ միակ դէմքը՝ որ լիապէս ըմբռնած է Տարեցոյցի մը կոչումը եւ կը ջանայ ամէն կերպով հաւատարիմ մնալ անոր*», գրած է Յովհաննէս Աւագեանը 1916-1920ի հատորին առթիւ⁵: Նկատի չունինք, անշուշտ, գրական կամ ոչ-գրական նիւթերուն յարաբերական որակը, որոնց մէկ մասը այսօր ժամանակավրէպ կրնայ նկատուիլ. հրատարակուող նամակներուն մէջ, դրուատիքներու կողքին, չեն պակսիր հիմնաւոր քննադատութիւններ: Անոր մահուան վաղորդայնին, Վահան Թէքէեան ճշգրիտ բնութագրում մը տուած էր՝ Արտաւազդ Վրդ. Սիրմէեանին ուղղուած նամակի մը մէջ. «*Աշխատող, հայերէն գիրն ու լեզուն սիրող, անշուշտ նաեւ իր վրայ խօսեցնելը սիրող, այսպէս էր մեր բարեկամը՝ որուն սակայն դատողութիւնը (discernement) կը պակսէր, թէ՛ իրեն եւ թէ՛ ուրիշին համար: Եթէ այդ սիրով եւ աշխատելու ընդունակութեամբ՝ ըսածս ալ ունենար, մէկ հատիկ պիտի ըլլար եւ մեր գրականութեան առաջին վաստակաւորը, գէթ վերջին 50 տարուան մէջ*»⁶:

Արդարեւ, խմբագիր-հրատարակիչին ցուցաբերած անխոնջ աշխատասիրութիւնը ճոխ պատկերազարդումով տարեցոյցը այլազան հետաքրքրու-

քիւններ գոհացնող ու ընթերցանութեան անսպառ աղբիւր դարձուցած է: Այսօր, ան տեղեկատուական ուրոյն արժէք ունի. 1910-1915ի հատորներուն անուանաթերթին ենթախորագրումը՝ «Ազատ Հայուն Պզտիկ Հանրագիտարանը», իր ծանուցումային բաժնին առընթեր, շատ հեռու չէր իրականութենէ: Նոր հրատարակութիւնը՝ բազմազան ցանկերու անհրաժեշտ յաւելումով, աւելի դիւրացուցած է այդ արժէքին գնահատումն ու ընկալումը:

Թէոդիկ յոյնքան նշանաւոր եղած է իր համբաւաւոր մատենադարանով, զոր Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան օրերուն կը ծրագրէր փոխադրել Երեւան, ինչպէս կ'իմանանք Սեպտեմբեր 1919ին Հանրային Կրթութեան եւ Արուեստի նախարար Նիկոլ Աղբալեանի նամակէն՝ այդ ժամանակ Պոլիս գտնուող նկարիչ Փանոս Թէրլէմէզեանին⁷: Թէոդիկի քեռորդիին՝ Շահան Շահնուրի ականատեսի վկայութիւնը խիստ թելադրական է.

«Ինչ որ դրոշմուած կը մնայ յիշողութեանս մէջ, ան ալ իմ առաջին մոտքս է իր գրադարանէն ներս: Գիրքը երբեք պակաս չէր եղած մեր տունէ-րէն ներս, բայց ինչ որ կը տեսնէի իր մօտ, բոլորովին տարբեր բան էր: Մնացի անշարժ, սենեակին կեդրոնը, համակուած ըլլալով հրճումնաբեր մը ուրկէ բացակայ չէր ապշութիւնը: Մեր թղթակազմ գիրքերը որ իրենց անհամաչափ ծաւալով կը մերժեն ամէն իրական դաստորտմ, կը բարձրանային մինչեւ ձեռուն, համանման կազմով, եւ կը վկայէին թէ իրենց տէրը մատենամոլ մը չէ միայն, ալ թէ ունի իմացութիւնը գեղեցիկին: Չէի գիտեր, այդ տարիքիս, թէ գեղեցիկին իմացութիւնը նման է հաւատքի ներգործութեան»⁸:

Թէոդիկի բանասիրական այլեայլ ծրագիրները, բայց զլիսաւորաբար *Ամէնուն Տարեցոյցի* աւելի քան քսանամեայ հրատարակութիւնը կը թելադրեն, որ ան մեծածաւալ նամակագրութիւն պահած է⁹, որուն ցոլացումներէն մէկ քանին տարուէ-տարի քաղուածաբար արձանագրուած են տարեցոյցի իւրաքանչիւր հատորին սկիզբը: 2008ին, Նիւ Եորքի Հայց. Եկեղեցւոյ Ամերիկայի Արեւելեան թեմին կից «Ջօհրապ» Տեղեկատուական Կեդրոնին մէջ, անակնկալ կերպով հանդիպեցանք շուրջ 200 էջոնց թղթածրարի մը, որ կը բովանդակէ հայ զանազան գրողներէ Թէոդիկին ուղղուած նամակներ, բայց նաեւ ուրիշ հասցէատէրերու ուղղուած նամակներ, բանաստեղծութիւններու եւ ձեռագրերու մնուշներ, որոնք մասամբ, կրճատ կամ ամբողջական կերպով, տեղ գտած են *Ամէնուն Տարեցոյցի* մէջ: Այս նամակագիրներէն շատերը յաճախակի թղթակցութեան մէջ եղած են, ինչպէս կը տեսնուի տարեցոյցներուն մէջ տպուած քաղուածքներէն, սակայն, անոնց նամակներուն ճակատագիրը անյայտ է: Նիւթերուն մէկ մասը Թէոդիկի բարեկամներէն Սարգիս Սաքայեանին ուղղուած է, եւ ամէնէն նորերը 1940ականներու վերջերուն գրուած են: Սաքայեանի մասին միայն գիտենք, որ Սկիւտար՝ Թէոդիկի դրացնութեամբ ապրող ու տարեցոյցի խմբագրական աշխատանքներուն օգնող գրասէր մըն էր, օժտուած՝ արժէքաւոր գրադարանով մը, որ ի հարկէ անոր մատենադարանին հետ չէր չափուեր: Ան հրատարակած է կարճ մտածումներու շարքեր, որոնք առանձին գիրք մը կազմած են, սակայն այդ երկը մնացած է անտիպ, ըստ երեւոյթին: Կը թուի, որ այդ թուոթերուն մէկտեղումը կատարուած է Սաքայեանի կամ իր մէկ շառաւիղին ջանքերով, սակայն, վերոյիշեալ թղթածրարին պարունակութիւնը բաղկացած է միայն լուսապատճեններէ: Բնագրերուն ճակատագրին ու պատճեններուն Նիւ Եորք յայտնուելու հանգամանքներուն մասին որեւէ տեղեկութիւն չունինք:

Ստորեւ ժամանակագրական կարգով կը հրատարակենք այդ թղթածրարին մէջ գտնուող եւ Թէոդիկին (մէկ պարագայի՝ Արշակունիի Թէոդիկին) ուղղուած գրականութեան ու մշակոյթի առաւել կամ նուազ ծանօթ դէմքերու կողմէ գրուած նամակներուն ամբողջութիւնը: Այս քսան նամակները կենսագրական ու այլ բնոյթի հարուստ տեղեկութիւններ կը մատակարարեն, որոնք անցեալ դարու առաջին երկու տասնամեակներուն հայ աշխարհի պատկերի ամբողջացման կը սատարեն: Հրատարակութիւնը կը պահէ բնագիրներուն լեզուական եւ ուղղագրական հարազատութիւնը, զանոնք օժտած ենք հարկաւոր ծանօթագրութիւններով՝ մեր պայմաններուն ներած չափով:

Ա. ՌԵԹԵՆՍ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆՆԵՐ¹⁰

Սիրելի Թէոդիկ

Ահա ձեզի յօդուած մը Մանգումէի¹¹ համար: Եթէ վաղուան թուով հրատարակուի՝ կը խնդրեմ որ անձամբ հսկէք սրբագրութեան կամ գէթ պատուիրէք որ սխալ մը չտպուելու համար հոգատարութիւն ըլլայ: Եթէ վաղը չէ միւս օրուան ձգուի, կարելի կ'ըլլայ կարծեմ որ նոյն իսկ ես ալ տեսնեմ վերջին փորձը¹²:

Սիրալիր բարեկներ

ՌԵԹԵՆՍ Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆՆԵՐ

Ուրբաթ

Բ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ¹³

Եւդոկիա, 3/16 Մարտ 1904

Մեծայարգ Տիար Թէոդիկ

Կ. Պոլիս

Ազնիւ բարեկամ

Ձեր նամակն ստացայ: Շատ շնորհակալ եմ իմ անձիս նկատմամբ ձեր մէջ արթնցած այն բարեացական հետաքրքրութեան համար որով կը փափաքիք լուսանկարս ունենալ եւ կեանքէս քանի մը նօթեր գիտնալ, զիս ալ դիմանկարելու համար ձեր *Ճանչուող դէմքերու* շարքին մէջ¹⁴:

Ամէնէն առաջ սա ըսեմ թէ կարծեմ իրարու անձամբ բոլորովին անծանօթներ չենք: Որքան կը յիշեմ՝ Իճատիյէի բարձունքը, սրճարանի մը մէջ իրարու ներկայացուած ենք ասկէ երեք տարուայ չափ առաջ, ուր ներկայ էին նաեւ Թ[ովմաս] Աճէմեան¹⁵, Խ[աչիկ] Ուղուրիկեան¹⁶ եւն[.]: Լուսանկարս զոր նամակիս հետ կը դրկեմ, թերեւս պիտի կրնայ ձեզի յիշեցնել դէմքս:

Ահաւասիկ կենսագրութիւնս ալ՝ քանի մը բառերով: Քաղաքիս ազգ[ային] վարժարանին մէջ կարդացած եւ ընթացաւարտ եղած եմ. անմիջապէս աշխատակցի մը ընկերակցութեամբ գրած եմ *Գաղտնիք եւ արուեստ մոգութեանը* զոր հրատարակած ենք 1889ին¹⁷ (այս գիրքը գրելու ատեն 17-18 տարեկան էի եւ շիտակը ըսելով՝ հիմա լեզուն այնչափ ճանաչելի չէ, ներկայացնելով այն ժամանակուան գրաբարախառն աշխարհաբարը): 1888էն 1893 գտնուած եմ ի Կ. Պոլիս ուր իրաւագիտութիւն աշխատած եմ փաստաբանի քով ծառայելով: 1892ի վերջերն է որ առաջին անգամ մուտք ունեցայ լրագրական հրապարակի մէջ եւ շատերու պէս՝ իմ ալ սկզբնաւորութիւնը ոտանաւոր բանաստեղծութիւններով եղած է, վերջ ի վերջոյ գալ յանգելու համար բանասիրութեան-լեզուաբանութեան: 1893ին Պոլիսէն վերադարձայ Եւդոկիա. հինգ տարի Ազգ. Առաջնորդարանի մէջ գրագրութեամբ զբաղեցայ: Այդ միջո-

ցին էր որ պատրաստեցի Եւրոկիոյ գաւառաբարբառին վրայով ուսումնասիրութիւնս¹⁸ որ 1901ին Իզմիրեանց Յանձնաժողովին կողմէ արժանացաւ քաջալերութեան համեստ մրցանակի մը: 1898ին Իբրանոսեան եղբարց¹⁹ առեւտրական գործին մէջ մտայ եւ այդ գործով 1900ին Կ. Պոլիս եկայ. 1901ին կրկին վերադարձայ Եւրոկիա. 1902ին բաժնուեցայ Իբրանոսեան եղբարց գործէն եւ երկու տարիէ ի վեր փաստաբանութեամբ կ[ը] զբաղիմ: Աւելցնեմ նաեւ թէ ամուսնացած եմ հինգ տարիէ ի վեր. երկու մանչերու տէր. տարիքս ալ 34 ըլլալու վրայ:

Ինչպէս ըսի՝ գրականութիւնն սկսած եմ ոտանաւորով եւ հետզհետէ փորձած եմ գրական այլեայլ սեռեր. արձակ քերթուած, նորավէպ, հէքեաթ եւն[.]: Բայց բանասիրական-լեզուաբանական եւ քննադատական ճիւղը շուտով մոռցնել եւ լքել տուած է ամէնքը²⁰: Այս ճիւղը ինչքան ալ հասարակօրէն ցամաք եւ անհրապոյր երեւայ, բայց իր initiesներուն²¹ համար ունի անօրինակ հմայք մը: Չէք գիտեր ի՞նչքան մեծ հաճոյք կը պատճառեն մեզի լեզուաբանական համեմատութիւնները, բառի մը ծագումը ճշդելու գիտը: Զննադատութեան ճիւղն ալ նոյնքան սիրելի է ինծի: Ուրիշ նախասիրութիւն մըն ալ ունիմ հոգեբանական խնդիրներու եւ occultismeի²² մասին - եւ իմ առաջին երկս, «Գաղտնիք մոգութեան»ը այդ կարգէն գործ մըն է արդէն - բայց ասի գրականութեան մաս չկազմելուն համար շատ քիչ բան գրած եմ այդ տեսակէն²³: Անցեալ տարի աս տեսակէն պատրաստած էի *Հոգեբանական խնդիրներ* խորագրով ուսումնասիրութիւն մը գոր Մամուրեան²⁴ Իզմիրի մէջ պիտի հրատարակէր առանձին գրքոյկի ձեւով: Բայց տպագրութիւնը չարտօնուեցաւ: - Հիմա առձեռն գործ ունիմ *Եւրոկիացի հայ կինը*, ազգագրական եւ հոգեբանական ուսումնասիրութիւն մը որուն գրեթէ կէսը հրատարակուեցաւ *Արեւ[ելեան] Մամուլի*²⁵ մէջ մաս առ մաս²⁶ եւ մնացածն ալ հետզհետէ հրատարակելի է²⁷:

Ահա ձեզի թերեւս ձեր ուզածէն ալ աւելի տեղեկութիւններ կեանքիս եւ գրական գործունէութեանս վրայ ուր ապահովաբար ուշագրաւ եւ փայլուն դրուագներ չէ որ պիտի գտնէք: Գիտէք արդէն, մեզիպէսները գրականութեան մէջ amateurներ²⁸ են լոկ. եթէ գրականութիւնը անանկ քիչ շատ նիւթական շահ մը ապահովէր մեզի, գուցէ հիմակուրդէն քիչ մը աւելի բան մը ըլլայինք:

Հրատարակած բանասիրական գիրքէս ալ օրինակ մը ուզած էք. «Եւրոկիոյ գաւառաբարբառը»էն անշուշտ ըսել կ[ը] ուզէք: Շատ կը ցաւիմ որ չպիտի կրնամ ձեր փափաքին գոհացում տալ. Վիեննայի Մխիթարեանները որոնք իրենց ծախքով տպագրեցին այդ գիրքը -- հազիւ քանի մը օրինակ տուին ինծի, ան ալ բարեկամներու բաշխեցինք եւ շատոնց հատաւ:

Ես *Մանգումէ* չեմ ստանար, ուստի շատ շնորհակալ պիտի ըլլայի եթէ օրինակ մը հաճէիք ինծի դրկել *Մանգումէ*ի այն թիւէն ուր պիտի հրատարակէիք իմ դիմանկարս: Կրկնակի շնորհակալ պիտի կացուցանէք զիս եթէ նաեւ անոր կցեք հատ մը լուսանկար կենդանագրէն:

Ձերդ սիրալիր բարեւներով
ՅՈՎՀ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

Գ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ²⁹

Oakhurst
Chiquell
Յուլիս 29, [19]09

Ազնիւ բարեկամ,

Նամակիս թուականը կը պատմէ Ձեզ թէ ինչպէս քանի մը օրէ ի վեր գրել սկսած եմ ու հազիւ այսօր կը վերջացնեմ:

Այո[.] Ձեր քարտերն ու 3 տարուան Տարեցոյցները ընդունած եմ սիրով եւ շնորհակալութեամբ, զորս շատ ալ գնահատած եմ: Նկատառելի բան գտած չեմ. միայն քանի մը թելադրութիւններ:

Պարունակութիւնը շատ ճոխ է, բայց դպրոցական միօրինակութիւն եւ յոգնութիւն, չի պատճառելու համար նիւթերը ցրուած էք հոս ու հոն: Անիկայ [sic] իր նպատակին հասած է, բայց կարգադրութեան մասին գոհացուցիչ չէ, ըստ իս այս անտեղութեան առջեւ առնելու մէկ կերպ կայ. նիւթերու լիակատար ցուցակ մը, index³⁰, կցել գործին վերջը: Ալ աւելի լաւ կ'ըլլայ շատ մը ցուցակներ դնել՝ ըստ զանազանութեան նիւթոց: Ջոր օրինակ առնենք 1909ի տարեցոյցը. ես պիտի դնէի շատ շատ ցուցակներ. պատկերներուն, ոտանաւորներուն, մտածումներուն, յօդուածներու հեղինակներուն, առածներուն, կենսագրականներուն, լեզուաբանականներուն, առողջապահականներուն, բառագիտականներուն, բուսաբանականներուն, կենդանաբանականներուն, եւն[.] եւն[.]³¹:

Ասով տարեցոյցը ասուպի պէս անցնող գացող հանգամանքէն, հայուն օգտակարութեան շարքին կ'անցնի: Référence³² գիրք կ'ըլլայ, մինչ հիմա որեւէ նիւթ մը փնտռել գտնելը գրեթէ անհնար է եւ ասիկա մեղք է, քանի որ այնչափ օգտակար, հրահանգիչ նիւթեր կան: Յուսամ թէ ասոր օգտակարութիւնը կը տեսնէք ինքնին: Անիկայ թէ եւ քիչ մը տեղ կը գրաւէ, բայց այդ կորուստը քանի մը անգամնիդ կը փոխարինէ:

Երկրորդ թելադրութիւնը որ թոյլ կու տամ ինքս ընել *պաշտօնական մարմիններու* ցուցակն է նախարարաց, կայսերական ընտանեաց, երեսփոխանական եւ ծերակոյտի ժողովոց անդամներուն, ազգային իշխանութեանց, առաջնորդութեանց եւ առաջնորդներու, վանքերու, մինչեւ իսկ վիլայէթներու, միւթսարիֆութեանց եւ գայմագամութեանց եւն[.] (եթէ հնար է): Ձեր գործածած մանր գրերով, ատանկ շատ ալ տեղ չեն գրաւեր, եւ շատ շատերուն օգտակար] ծառայութիւն կը մատուցանեն:

Գալով գործին ներքին արժէքին, ամէն գնահատութենէ վեր կը գտնեմ զայն: Նիւթերու զանազանութիւնը ճշմարիտ համայնագիտարան մը հանդիսացուցեր է զայն, որ ամենէն գիտնականին ալ օգտակար ծառայութիւններ կը մատուցանէ: Աւա՛ղ, երանի թէ ցուցակներու պատրաստութեամբ նիւթերը փնտռելու դիւրութիւն մը տուած ըլլայիք: Յայնժամ կրնայիք վստահ ըլլալ որ Տարեցոյցնիդ տարեկան օգտակարութենէն, մնայուն օգտակարութեան հանգամանքին ալ կը տիրանայ:

Շնորհաւորելի էք անով ալ որ մեր գրագէտ, հրապարակախօս կամ ուրիշ կերպով ծանօթ անձնատրութեանց լաւ ու նկարով կենսագրականները կու տաք: Այս տարի ատոնք շոյալած ալ էք գովելի նախանձախնդրութեամբ: Այս կերպով կը ժողովրդականացնէք, նոր սերունդին կը ճանչցնէք իր առաջնակարգ անձնատրութիւնները, առանց որոյ անոնց անունները միայն պիտի յիշէին, մինչ հիմա անոնց պատկերներուն առջեւ անոնց հետ կարծես թէ անձնական տեսակցութիւն կ'ըլլանեման, եւ անոնց հոգիէն կ'ազդուին: Այս մասը կրցածնուդ չափ ճոխ կրնաք ընել: Եթէ ծախքէն չէք խրտչիր, ընթերցողները ձանձրացնել մի վախճաք:

Չի մոռնամ շնորհատրել Ձեզ գործին արտաքին տեսքին, գեղարուեստական ճաշակին համար ալ: Նիւթերուն գետեղումը, համաշափ կարգաւորում մը պակաս բան չի թողցներ, միեւնոյն ժամանակ միօրինակութենէ խրտչելով աչքն ու միտքը կազդուրող զանազանութիւն մը յաջողած էք ներմուծել, որով գործը երփներանգ ծաղիկներով զարդարուած պարտէզի մը նմանած է: Գործածուած տառերու զանազանութիւնն ալ հաճոյալի հմայք մը տուած է գործին: Իսկ տպագրութեան մաքրութիւնը ամենէն բծախնդիր տպագրիչին ալ նախանձը կրնայ շարժել: Ուստի Ձեր օգտաշատ ձեռնարկին կատարեալ յաջողութիւն, Ձեզի կար եւ գօրութիւն եւ նիւթական հնարատրութիւն կը մաղթեմ, որ տարեցոյցը շարունակէք անընդհատ, մինչեւ որ անհրաժեշտ կարիք մը դառնայ մեր ազգային առօրեայ կեանքին մէջ, որով թէ՛ դուք կը վարձատրուիք թէ՛ հասարակութիւնը³³:

Ներփակ կը դրկեմ Ձեզ գրութիւն մը գոր ուզածնուդ պէս կրնաք գործածել, կրճատել, աւելցնել, պա[կ]սեցնել, եւ Ձեր ճաշակին յարմարցնել: Ուրիշ հատ մը գրած էի, բայց շատ երկայն ըլլալուն համար, ասիկայ գրեցի եւ կը դրկեմ, գիտնալով որ կարճ գրութենէ կ'ախորժիք³⁴:

Կենսագրական մըն ալ ուզած էք, ան ալ կը ներփակեմ: Լուսանկարս դրկած էի, ուրախ եմ որ ապահով ստացեր էք³⁵:

Ինձ կը մնայ Ձեր ներողութիւնը խնդրել ասոնց ուշանալուն համար. վստահացէք որ մոռնալու կամ չուզելու արդիւնք չէր:

Սիրալիք բարեւներով Ձեզի եւ տիկնոջ³⁶

Ձերդ միշտ Կ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ

Դ. ՀԱՅՐ ՄԿՐՏԻՉ ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ³⁷

Վենետիկ – Ս. Ղազար, 25 Դեկտ. 1909

ՄՆԻԹԱՐԵԱՆ ՄԱՅՐԱՎԱՆՔ

Իմ անուշիկ Թէոդիկ,

Ընդունած եմ քարտերնիդ (նախորդին է խօսքս)[.] ուշադրութիւն ըրի Յ[ովհաննէս] Թոլայեանը³⁸ Ե[րուանդ] Թոլայեան³⁹ չընելու եւ նորէն եղեր է, եւ երկու անգամ: Կը շտկեմ հատորիս մէջ: Շնորհակալութիւն:

Հ[այր] Արսէն վ[արդապետ]⁴⁰ հասաւ եւ նոյն իրիկունը ընդունեցաւ ծրարը. բացիմք միասին եւ ընդունեցանք մեզի նուիրուած «Տարեցոյց»ները. գիտէ՞ք, չորսս⁴¹ ալ պարտիզակցի ենք:

Դուք, սիրելի Թէոդիկ, Ձեր տաղանդալից մտքով հասարակութիւնը կը խաբէք. երբ «Ամենուն տարեցոյց»ը հրապարակ կ'ելլէ՝ միշտ կը գերազանցէ նախորդը, եւ ընթերցողը ինծի պէս անշուշտ կը խորհրդածեն. «ասկէ աւելի գերազանց հրատարակութիւն կարելի չէ». եւ դուք միշտ անկարելին կարելի կ'ընէք: Գիտէ՞ք, ամենատաղանդաւոր մտքերն իսկ կը լռեն մարդկային մտքի հրաշակերտներու դիմաց եւ միեւնոյն լռութիւնը Ձեր «Ամենուն տարեցոյց»ին դիմաց՝ ամենամեծ գովեստ մ'է:

Յաջողութիւն կը մաղթեմ յառաջիկային համար: «Ամենուն տարեցոյց»ը *յիշատակարան* մ'է արդի հայ գրականութեան, ամենագեղեցիկ տապանաքարը՝ դրուած թրքահայ մեռած գրականութեան հողակոյտին վրայ: Պոլիսը գրական լուրջ հանդէս մը չունի, Ձեր գործը միանգամայն գրական հանդէս մ'է որ տարին անգամ մը կը հրատարակուի⁴²:

Դեպ ի Արեւելք ըրած ճամբորդութեան մէջ ամենէն անուշ կէտն էր զՁեզ անձամբ ճանչնալը Ձեր յարկին տակ Տիկին Արշակունիոյն հետ. այդ ժամը քաղցր վայելքով մը կը յիշեմ. եւ այս մի եւ նոյն տողերս կրկնելս կու գայ կարենալ քացատրելու զգացումս եւ համակրանքս դեպ ի Ձեզ: Նորէն շնորհակալ եմ որ պատիւ ըրած էք ինձ «Ամէնուն տարեցոյց»ը յղել:

Դեկտ[եմբեր]ի «Բազմավէպ»ը կը ստանաք այս օր անշուշտ. այս թիւը շուտ տպեցինք. սովորական կողքը սպառած ըլլալով նոր տպել տուի ուրիշ կողք մը: Ձեր «Ամէնուն տարեցոյց»ը հազիւ թէ ստացայ՝ լրագրի քանի մը ազդեր դուրս հանեցի եւ «Ամէնուն տարեցոյց»ի ազդը դրի:

Հ[այր] Արսէն վ[արդապետ] իր հետ բերաւ Տիկին Արշակունիոյ «Կեավոր Քէօյի մանկիկը» գրութիւնը եւ լուսանկարը⁴³: Կարդացի քանի մ'անգամ ներսս մնացած արցունքներէս չնեղուելու համար. լացի վերջապէս. կեցցէ՛ գրագիտուիին:

Շատ շնորհակալ եմ Տիկին. մեղմ ձայն արձագանգ տուած են լեռներն ի-րարու, ծովերու ալիքները իրարու տուած ու վերջապէս Սիւնի միջոցով Ձեզի հասցուցած են եւ դուք չէք մերժած խնդիրս, նա մանաւանդ որբիկներու խնդիրը որոց սիրոյն համար յանձն առիք առնաբար անձամբ զիրենք մխի-քարելու⁴⁴:

Անշուշտ գիտէք որ «Գեղունի»ն⁴⁵ մօտաւորապէս տասը ազգերու յայտնի գրագէտներու ինքնագիր եւ մանաւանդ «Գեղունի»ի համար գրուած յօդուած-ներով զարդարուած [է]: Ազգային շատ մը գրագէտներ պէտք է տեղիք տան եւ ներեն մեզի երբ իրենց մեզ յղած յօդուածները չենք հիւրընկալեր ներկայ թիւին մէջ⁴⁶: Յօդուածները հեղինակաց լեզուով տպուած են թարգմանու-թեամբ⁴⁷. աղուորիկ էջ մը պիտի բռնէ Կեավոր Քէօյի մանկիկը Ձեր լուսա-նկարով զարդարուած:

Կ'ուզեմ յաջորդ տողերը Ձեզի վերապահել: Վստահ եմ որ «Գեղունի»ն բաւական մեծ գումար մը պիտի գոյանայ որով հարիւրաւորներ իրենց հացն ու զգեստը պիտի ունենան: Դուք որ անձամբ գացիք եւ տեսաք աւերն ու ոսկրները, դուք որ տեսաք թշուառ այրիներն ու որբերն, ինծի կրնաք ըսել թէ ի՞նչ կերպով կարելի է օգնութիւն մ'ընել անոնց. աղքատանո՞ց մը եւ որբանո՞ց մը շինել թէ հաստատութեանց պետերու յղել դրամը որ տան կարօտելոց:

Նամակս Տէր Թէոդիկէն՝ Տիկին Թէոդիկին անցաւ, նոյն քանն է. սպասելով Ձեր պատասխանին եւ շնորհաւորելով Ձեզի Նոր տարին եւ Ս. Ծնունդը՝ մնամ Ձերդ անկեղծօրէն

Հ. ՄԿՐՏԻՉ ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ

Հ[այր] Մխիթ[արեան]

Քսան եւ մէկ օրէն «Գեղունի»ի տպագրութիւնը կը վերջանայ:

Ե. ԻՆԿԱՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ⁴⁸

[Կ. Պոլիս, 1910]⁴⁹

ԱԶԳԱՅԻՆ

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

ՂԱԼԱԹԻԱ

ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԻՒՆ⁵⁰

Յարգելի պ[արոն] Թէոդիկ,

Իմ գրական կենսագրութեան շրջագիծը ուզած էք, սակայն այն դեռ ո՛չ այնքան երկար է ոչ ալ հարուստ իմ երկրէս, Տանիմարքայէն դուրս, ուստի չեմ

կարծեր որ անոր մանրամասնությունները հետաքրքրեն հայ ընթերցող հասարակությունը: Պիտի բառականամամ Չեզ ըսելով որ բազմաթիվ բանաստեղծություններ եւ նորավիպեր, ինչպէս եւ օրաթերթերու եւ հանդէսներու յօդուածներ հրատարակութեան տուած են: Եւ եթէ այդ օրաթերթերու եւ հանդէսներու ոմանց անունները ձեզ կրնան հետաքրքրել, հետեւեալներն են.

*Politiken*⁵¹, *Nationalsidende* (Ատանայի ջարդը եւ Պապիկեան)⁵², *Dannebrog*⁵³, *Flensborg Avis*⁵⁴, *Nordslesvigske Soendagsblad, Illustreret Tidende*⁵⁵, *Familie-Journal* (ընտանեկան հանդէս)⁵⁶, *Dansk Tidsskrift*⁵⁷, *Gads danske Magazin*⁵⁸, *Damernes Noteringskalender*⁵⁹.

Հայ մամուլին մէջ երեւցած են պ[արոն] Չերազի⁶⁰ *L'Arménie*⁶¹, *Ռազմիկի*⁶², *Գիտութեան*⁶³ եւ *Ազատամարտի*⁶⁴ մէջ:

Առաջին բանաստեղծութիւնս հրատարակուած է *Familie-Journal*ին մէջ երբ 18 տարեկան էի:

Բանաստեղծութիւններու հաւաքածոյս, *Boelgesang* («Պէտլիւսան», «Կոհակերգ»)՝⁶⁵ կ'պարունակէ հայ բանաստեղծութիւններու թարգմանութիւններ, ժողովրդական երգեր. Մայր Արաքսի⁶⁶, Ազատն Աստուած⁶⁷, Ո'հ ինչ անոյշ⁶⁸, Օրօր Մայր Հայաստանի⁶⁹, եւն[.]՝⁷⁰:

Յարգանք՝

ԻՆԿԱ Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

Յ.Գ. Եթէ կ'հետաքրքրուիք աւելցնեմ մասն թէ ամուսնացած եմ 1904ին Քօթնիակի մէջ ձեր հայրենակցին Մարտիրոս Նալբանդեանի⁷¹ հետ:

/Ծն[եալ] ի Քօթնիակ 26 յ[ու]լի[ս]. 1879 (ն[որ]տ[ոմար])/⁷²

Ձ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԳՌՈՒԶԵԱՆ⁷³

Տէօթ եօլ Յ[ու]ն[ուա]ր 23 1910

Մեծ[այարգ]

Թէոդիկ Էֆ[եմտի] Լափչինճեան,

Յարգելի բարեկամ,

Տեսայ տարեցոյցդ, արդիւնք չարաչար աշխատութեան, խճողուած բազմակողմանի, օգտաշատ եւ հետաքրքրաշարժ նիւթերով ու պատկերներով⁷⁴: Կ'ամչնամ իմ լուսանկարս տեսնելով այնքան պատկառելի մարդոց շարքին⁷⁵: Քաւ լիցի թէ Ձեր ընտրական կարողութեան վրայ դիտողութիւն ընել յանդգնիմ, բայց անկեղծաբար կը խոստովանիմ թէ անարժան եմ արձանագրուելու այդպիսի անմահ աշխատասիրութեան մը էջերուն մէջ:

Գիտեմ թէ դուք Ձեր ազնիւ զգացումներէն մղեալ այդ պատիւն շնորհեցիք ինծի: Առ այդ բանիւ չեմ կրնար երախտագիտութիւնս յայտնել եւ ոչ գրով: Եթէ Տէր կամենայ այս սրտմաշուկ գործին լմնալով⁷⁶ եւ աւելի կարող ու ա[ր]ժան մարդոց յանձնելով Պոլիս գամ յայնժամ կը տեսնուինք:

Տիկին Թէոդիկին յարգանքներս կը մատուցանեմ: Չեմ մոռնար իր համբերութիւնն զոր կը ցուցնէր տեսնելով գործիս բազմապիսի դժուարութիւնները:

Ընդունեցէք սիրալիք բարեւներս:

Մնամ Ձերդ միշտ բարեկամ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԳՌՈՒԶԵԱՆ

Է. ՀԱՅՐ ԱՐՄԵՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ

ՄԱՅՐԱՎԱՆՔ ՄԵԻԹԱՐԵԱՆՑ

Վենետիկ – Ս. Ղազար 22 Փետր. 1910

Սիրելի Թեոդիկս,

“Mille grazie dell’*Almanacco* e me ringrazzi per me La prego à cortesi Editori. Non ecorderò il loro desiderio gentile. Sono molto contenta che la *Pasqua Armena* sia piaciuta (tutto per merito Suo!) e sia sembrata quasi una profesia di veggende. Si l’ispirazione mi assisterà penserò a ecrivere altro dal genere, ma non bisogna correr dietro alla Musa, diceva il mio maestro, e in vece aspettare chi venga esfa a offrini il suoi dono”

Մեր Աղանուր⁷⁷ madame⁷⁸[ը] այսպես կը գրէ. կրնա՞ս մէջէն ելլել, թէ քարզմանն. ահա.

«Հազար շնորհակալութիւն Տարեցոյցին համար, կ’աղաչեմ իմ կողմանէ, շնորհակալ եղէք ազնիւ պաշտօնակիցներուն⁷⁹ եւ պիտի չմոռնամ իրենց ազնիւ փափաքը: Շատ գոհ եմ որ *Հայկական Չատիկը*⁸⁰ հաւնութեամբ է (բոլորը Ձեր արժանիքն է! իմ արդիւնքը ձերն է)⁸¹ եւ տեսանողի մը մարգարէութիւնը կարծուէր է: Եթէ ներշնչումը գայ քովս ի վեր կայնի պիտի մտածեմ գրել ուրիշ քերթուած մը նոյն տեսակի... բայց պէտք չէ Մուսային ետեւէն վազել (ականջը խօսի Պարոնեանին⁸² որ «Մեծապատիւ Մուրացկաններ»ուն⁸³ մէջ գիտէ այնքան շատ վազընճել Մուսաները⁸⁴ կ’ըսէր ինձ վարպետս, այլ սպասել որ գայ ինքնին ընծայելու մեզ իր պարգեւները»⁸⁵:

Եղա՞ւ: Ուրեմն եթէ տիկին Մուսան բարեհաճի գալ տիկին Աղանուրին եւ գրէ գրելիքը եւ նուաստիս յղէ, նուաստս ալ գայն քարզմանելով եւ իր վերջին նկարով միասին քեզի կ’ուղարկէ եւ հարցականդ կատարած կ’ըլլայ⁸⁶:

Տիկինը⁸⁷ իր քարտիկով կը գրէր [այս] օրերուն գրական զբաղումներուն մասին: Ո՛հ, գրական զբաղում: Տանջա՛նք ու խարդաւանք. հոգիս կը քաշուի կոր... 70րդ թերթը ելաւ այսօր, ու դեռ 30 թերթ կայ որ Բ. պրակը լոյս ելլէ⁸⁸: -- Տիկինը եւ տէրը սկսած են գրել, շատ ուրախ եմ. բայց ահա խնդիրքս. ինչ յօդուած որ կը գրէք նշանակեցէք թողթի մը վրայ, բայց չի բաւեր: Ամէն մէկ մանրամասն դնեմ:

Սապէս. Արշակունիի Թեոդիկ, Կեափուր Քէօյի մանկիկը, *Գեղունի*, 1910, էջ ---Չուլումի երկրէն (գոր օրինակ), *Ժամանակ*, 1910, էջ այս ինչ... այսպէս գրել օրը օրին, կ’աղաչեմ: Այնպէս տէրդ. եթէ այսպէս ըրած ըլլար կանուխէն, Լապճինճի օղլար⁸⁹ անուան ներքեւ ահագին մատենագիտութիւն մը կուգար... Համբերութիւն Յաւելուածին:

Յուսամ թէ[] դուք եւ թէ[] տնեցիներ առողջ էք եւ կ’աշխատիք. աղէկ:

Համբոյր մը Վահագնի⁹⁰ այտերուն: Ե՞րբ «ընդ եղեգան փող բոց եղիցի»⁹¹:

Սիրալիւր ողջունիւ

Ձերդ

Հ. Ա. ՂԱԶԻԿԵԱՆ

Յ.Գ. Գեղունիին վերջին թերթերը կը տպուին... Ո՛հ... Ի՛նչ անպատմելի երկունք:

ՆՈՅՆ

Բարեւեցէք ձեր վաճառատան ազնիւ անձերը. անուննին մոռցայ, վրաս խելք մնա՞ց որ:

Նոյն

REDACTION
Journal Arménien
“TACHINK”
SMYRNE

Իզմիր, 12/25 Մարտ 1910

Սիրելի Թեոդիկ,

Յանձնարարություններդ ըրի Մամուրեանին⁹³: Բայց չեմ գիտեր թե
կատարե՞ց: Բարեկամներ oblige⁹⁴ ընելու մեջ շատ փութկոտ չեմ ներ Հրանդը...

Սիրով պիտի դրկեի քեզի օրինակ մը իմ *Արհաւիրք*էս⁹⁵ եթէ քովս մնացած
ըլլար անկէ: -Պապիկեան համակրելի եւ ազնուագգի եղբայրները⁹⁶ 25
օրինակ միայն դրկեցին ինծի (հակառակ 50 խոստացած ըլլալնուն եւ 100
խնդրած ըլլալու) իմ այդ գործես, եւ այդ 25 օրինակներն ալ իզմիրցի
բարեկամներուս նուէր ըրի: Կը սպասեմ միւս 25ին: Եթէ կ'ուզես հատ մը իմ
հաշույս գնա՝ ա՛ռ Պապիկեաններէն. ամառը եթէ Պոլիս գամ վրան բառ մը կը
գրեն: Գրական ո՛չ մէկ հեռաւոր բարեկամիս կրցայ դրկել *Արհաւիրք*ը, որ
լռութեան մեջ խեղդուեցաւ:

Այսօր հրապարակ կը հանեն *Քայքայում*⁹⁷ անունով ուրիշ հատոր մը,
որմէ օրինակ մը կը դրկեն քեզի քանի մը օրէն: Եթէ ձեռքէդ բան մը կուգայ այս
հատորիս վաճառմանը նպաստելու՝ մի՛ զլանար... Ձի ատկէ կը սպասեմ
զանձային վիճակիս նպաստաւոր բարութումը:

Տարեցոյցիդ համար առ այժմ բան մը չեմ խոստանար: Մտաւոր ու
հոգեկան վիճակս թոյլ չի տար ինծի որ գործես կորով անելցնեմ ուրիշ բաներու
ալ տրամադրելու⁹⁸: Եւ արդէն Տարեցոյցիդ մեջ անանկ անտաղանդներ կը
հիւրընկալես կոր, որոնց դրացնութիւնը souverainement⁹⁹ անախորժ է ինծի...

Տիկին Սիրանոյշը¹⁰⁰ եւ իր աղջիկը տեսայ: Օր[իորդ] Սթելլան¹⁰¹
պաշտելի հոգի մըն է... դժբաղտ [sic] ըլլալու աստիճան զգայնիկ, հեզ աղջիկ,
ինչ խորունկ ու աղեխարշ ձայնով մը երգեց դաշնակին վրայ... Բայց մայրը
ցաւագին յուսախաբութիւն մը եղաւ ինծի համար, թէ[] բեմին վրայ եւ թէ[]
բեմէն դուրս...

Խոստացած յօդուածիդ կը սպասեմ:

Կը խնդրեմ որ յարգանքներս մատուցանես Տիկին Թեոդիկին, որուն
գրքին ալ կը սպասեմ¹⁰²:

Սիրալիք զգացումներով

Քոյդ

ՍՈՒՐԵՆ

Թ. ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ¹⁰³

TIGRANE GAMSARAGAN
ALEXANDRIA - EGYPT

20 Ապրիլ 1910

Սիրելի Թեոդիկ

Ստացայ նամակնիդ: Դրկեցի ձեր գիրը Աղաթոնին¹⁰⁴:

Մօրաքրոջս¹⁰⁵ ծննդեան թուականը հարցուցեր էք. թուականը հինգսած ըլլալուն լաւ չ'իշեր կոր: Կրնաք ըսել թէ ութսունամեայ է, հաւանօրէն ծննդեան թուականն է 1830: Ծնեալ՝ ի Պէշիկթաշ¹⁰⁶:

Անցեալ տարի թելադրած էի ձեզ Տարեցոյցնուդ մէջ Շիրվանզատէի¹⁰⁷ պատկերը դնել. պատկերը կը գտնէք «Անահիտ»ի¹⁰⁸ հաւաքածոյին վերջին մասերուն մէջ.¹⁰⁹ կենսագրութիւնը՝ «Հայրենիք»ի¹¹⁰ վերջին թիւերէն միոյն¹¹¹ մէջ զոր անշուշտ տեսաք (Թէքէեանի¹¹² entrefilet-ն¹¹³): Վերին աստիճան շահեկան է ձեր հրատարակութեան համար «Քաոս»ի¹¹⁴ մէջէն պատկեր մը ընտրել, orgieի¹¹⁵ սոսկալի տեսարանը, զոր օրինակ, եւ արտատպել զայն: Ի չգոյէ այդ հատորին, կրնաք Պոլիս գտնուած ժողովածուէն¹¹⁶ հատուած մը ընտրել եւ կամ «Կործանուած»¹¹⁷ հրաշակերտին ամենէն թելադրական տեսարաններէն մին: Քանի՞ հոգի տեսաւ այդ խաղը որ մէկ անգամ միայն տրուեցաւ¹¹⁸: «Ֆիկառօ»ն¹¹⁹ միշտ գլխաւոր տեսարաններ կ'արտատպէ նոր բիւսներու, ուրեմն նախընթաց կայ¹²⁰: Շիրվանին բոլոր վէպերը անտիպ են թրքահայ հասարակութեան համար. խղճահարութիւն մի ունենաք: Հարկ է տալ անոր պատուոյ տեղ մը, հատորին սկիզբը¹²¹: -

Իր ֆրանսերէնի թարգմանուած գործոց համար¹²² վերջերս շնորհատրութիւններ ստացած է Լօթիէն¹²³, Ալպէռ Վանտալէն¹²⁴ (academiciens)¹²⁵ եւ Անաթօլ Լըռուա Պօլիտէն¹²⁶: -

Մեր գրական էն մեծ դէմքն է:

Ձերդ սիրալիր բարեկներով
ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

Յ.Գ. Կրնա՞մ ձեռնէ փոքր ծառայութիւն մը խնդրել: Հաճէիք ըսել տիար Զարդարեանին¹²⁷ (Պոլիս հասած ըլլալու է այժմ Եգիպտոսէն) որպէսզի «Արամբի»ի¹²⁸ վրայ գրադատական բարի լինի փնտռելու, 1885-1886 տարիներու¹²⁹ «Արեւելք»ի մէջ¹³⁰, եւ յղէ ինձ, ինչպէս խոստացած է:

Նոյն

Ժ. ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅ՝¹³¹

N[ew] Y[ork] 26 April 1910

Ազնի գրագէտ Պ[արոն] Թէոդիկ,

Այս քաղաքը հասնելուս ձեր 1910ի տարեցոյցը ձեռքս հասաւ: Հաճոյքով եւ վայելքով մը կարդացի զայն: Արուեստի *աւարտած* գործ մըն է եւ միակը մեր մէջ ճաշակի տեսակետով որ կրնայ մրցիլ օտար ոեւէ հրատարակութեան մը դէմ: Իրապէս ազնի գրագէտ, կրցիր բոլորին հասկցնել թէ դուն Տարեցոյցի տիրական Աստուածն ես: Մասնաւոր թերափ¹³² մը ունիս այս կարգի գործեր յաջողցնելու մէջ¹³³: Կը սեղմեմ ձեռքդ այս մասին:

Բայց առած ձեր միաբան այդ բոլոր գրագէտներու շարքին մէջ կը պակսեր մէկը՝ Ամերիկահայ ամենէն կատարեալ դէմքերէն եւ հզօրներէն «Արծի»ի¹³⁴ խմբագիր՝ Պ[արոն] Արշակ Տ[էր] Մահտեսեան¹³⁵: Ան ամենափայլուն էջը պիտի կազմէր տարեցոյցիդ մէջ[] կա[]մ յաջող ուսումնասիրութեամբ մը եւ կա[]մ իմաստասիրական յօդուածով մը: Ամերիկայի մէջ համալսարանէ համալսարան քաշքշուած է¹³⁶ իր ձեռքը խմբագրելով զանազան յեղափոխական օռկաններ: Հիմա ալ կը խմբագրէ “Armenia”¹³⁷ անգլերէն ամսաթերթը, որու մասին Ամերիկեան թերթերը նոյնիսկ վկայեցին թէ արեւելեան գրականութեամբ ճոխ արուեստի գործ մըն է, որուն մէջ ես ալ իբրեւ դաշնակցական իմ բաժինս ունիմ¹³⁸:

Մասնատրապետ կը յանձնարարեմ այս դէմքը 1911 թ. Տարեցոյցիդ համար: Իմ հասցէովս եթէ դիմելու ըլլաք կրնամ իրմէ թէ՛ յատկերը եւ թէ՛ յօդուած մը առնել եւ դրկել¹³⁹, թէւ շատ դժուարութեամբ պիտի ըլլայ այս գործը, որովհետեւ չ[]ուզեր երեւալ այդպէս ամբոխներու մէջ:

Շնորհատրելով ձեր պատուական Տարեցոյցը

Կը սեղմնմ ձեռքերդ
ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅ
(Սշակ)¹⁴⁰

Իմ հասցէս
Vahan Totoventz
33 Union Square
New York, N.Y.
U.S.A.¹⁴¹

ԺԱ. ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ¹⁴²

Իզմիր, 24 սեպտ[եմբեր] 1910

Մեծայարգ
տիար Թէոդիկ
Պօլիս

Մեծ հաճոյքով ստացայ 20 սեպտ[եմբեր] թուակիր ձեր նամակը: Հրատարակուած *Ֆամիսթ*¹⁴³, հրաշակերտը Կէօթի¹⁴⁴, *Մէտօրայի*¹⁴⁵ մէջ ի լոյս ընծայուած ու յիշեալ հանդէսին խափանմամբը կիսատ մնացածն էր ճշտեմ: Գալով ձեր այն խնդրին որ «Նուպար Փաշայէն»¹⁴⁶ եւ «Ֆաուսթն» մէյմէկ օրինակ խրկեմ ձեզ, հարկ է յայտնել թէ հրատարակիչներու արդեամբք ի լոյս ընծայուած երկասիրութիւններ են երկուքն ալ, եւ ինձ խրկուած սակաւաթիւ օրինակներէն հազիւ կրցած եմ բաժին հանել իմ Իզմիրի բարեկամներուս. այնպէս որ հատ մ'ալ մնացած չէ այսօր իմ քովս, եթէ ոչ ամենամեծ հաճութիւն պիտի ըլլար ինձի համար կատարել ձեր չնչին խնդիրը՝ որ նոյն իսկ ողորպի էր ինձ համար, քանզի ձեր կողմէ տրուած կարեւորութիւն մը կ'ենթադրէր, ինչ որ ձեր համակիր զգացմանց մէկ արդիւնքը կը համարիմ: Այսու ամենայնիւ որպէսզի ձեր բարեկամական իղծը լրում գտնէ՝ գրեցի հոն Քէշիշեան եղբարց¹⁴⁷ ձեր հասցէն ալ տալով, որ անպատճառ խրկեն ձեզ գոնէ օրինակ մը *Ֆամիսթն* որու ձեր պատուական Տարեցոյցը օգտակար ըլլալու կարենալիքը հասկցուցի իրենց՝ գրոյն մէջ: Իսկ ի մասին «Նուպար փաշա» տետրակիս՝ ներփակ կը գտնէք տոմսակ մը Պալենց¹⁴⁸ էֆէնտիին ուղղուած՝ որով կը թելադրեմ զինք օրինակ մը խրկելու ձեզ յիշեալ տետրակէն: Հաճեցէ՛ք ուրեմն իրեն ուղղուած գիրս խրկել հասցէին:

Յարգալիր սիրով
Ձերդ
Մ. ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ

ԺԲ. ՄԻՔԱՅԷԼ Ս. ԿԻՒՐՃԵԱՆ¹⁴⁹

BANQUE IMPÉRIALE OTTOMANE
Adresse Télégraphique:
OTTOMBANK
CODES used
A.B.C. 5th EDITION

P.O.Box 206

Ստացած եմ Ձեր երկտողը, եւ Ձեր Ազնուուհի Տիկնոջ հեղինակութիւնը «Ամիս մը ի Կիլիկիա», մեծ շնորհակալութեամբ:

Կը ներէք որ ուշացուցի պատասխանս: Վերջին ժամանակներս այնքան բազմազբաղ եմ, ժամանակի այնքան նեղութիւն կը քաշեմ (մեղքես՝ ազգ[ա-յին] վարժարանաց Հոգաբարձու լինելով, եւ անոնց անկերպարան ու վերակազմուելու կարօտ վիճակը ինծի եւ ընկերներուս ահագին աշխատութիւն մը հարկադրած լինելով) որ գրականութիւն ընելէ դադրած եմ գրեթէ...: Ուստի չի պիտի կրնամ պատասխանել Ձեր հրաւերին, անտիպ բան մը դրկելով Ձեզ:

Արդէն, ներեցէ՛ք ըսել ինձ Ձեզի թէ՝ ինծի հաճոյ չէ բնաւ երեւիլ հրատա-րակութեան մը մէջ (որուն շատ մը արժանիքները չեմ ուրանար, մանաւանդ հարկադրուած աշխատութեան ահագին *somme*¹⁵⁰) ուր մեծ մասամբ շրջա-պատուած կը տեսնամ ինքզինքս այնպիսի գրողներէ որոնց գրագէտ կամ բա-նաստեղծ անունը տալ յաւիտեանս յաւիտենից պիտի մերժեմ: Ինքզինքս պզտիկցած ու նուազած կը նկատեմ երբ կը տեսնամ ես զիս տպուած ոչնչու-թիւններու, միջակէն վար տաղանդներու, յոռի ճաշակով կամ կապկութեամբ կազմուած գրողներու մէջտեղ, որոնք հասարակութեան կը ներկայացուին իբր գրագէտներ, իբրեւ բանաստեղծներ, եւ[այ]լն, եւ հանրային գրական կարծի-քը կը մոլորեցնեն ու ճաշակը կը խաթարեն...: Ես կողմնակից եմ գրական ար-ժանապատուութեան պահպանումին, թէ[՛] անհատապէս թէ[՛] հաւաքաբար, եւ չեմ ամչնար տեսակ մը *հայարտութիւն* ունենալու եւ նոյն իսկ ցուցուելու: Պատիւը ըրեր էիք խօսքը ընելու իմ գրական դատողութեանս անաշառու-թեանը. կը յուսամ ուրեմն որ, անոր *խաթերը*¹⁵¹ համար, պիտի ներէք խօսքերուս ականայ խստութեանը: Անկեղծօրէն իմ ամբողջ մտածումս ըսած պիտի ըլլամ Ձեզի եթէ ըսեմ թէ Ձեր Տարեցոյցներուն (ինչպէս թրքահայ բոլոր նմանօրինակ հրատարակութեանց եւ գրական հաւաքածոներուն մէջ) ինչ որ կը պակսի ամենէն անելի, *ընտրանքն է*. նուրբ ու ընտիր ճաշակն է որ գիտէ գրական *ճշմարիտը* գատել *գրական կեղծէն*, գրական լաւը որոշել գրական յոռիէն, - կեղծերուն կեղծագոյն արխիւ, յոռիներուն յոռեգոյնը: Ամէն բան, ամէն մարդ Ձեր գիրքին մէջ դնելու Ձեր եռանդը կը վնասէ կոր այդ ամէնքին:

Իսկ ինչ որ, այս պարագայէն գատ, զիս նեղացուց Ձեր անցեալ տարուան Տարեցոյցի մէջ, ներկայութիւնն էր ծանօթ *ոճրագործներու* պատկերին կամ անոնց նուիրուած տողերու... ոճրագործներու որոնք գրագէտ ըլլալու զարիու-րելի չքմեղանքն ալ չունին¹⁵²: Չէ՛. թերեւս հաւանիմ -- վերջապէս քիչ մը հա-մեստ ըլլալու է -- որ զիս դնեն *crétinներու*¹⁵³, տխմարներու, միջակութիւններու եւ տափակութիւններու ընկերութեան մը մէջ, բայց *gredinներու*¹⁵⁴, բութ սրիկաներու հետ չէ՛. ամբողջ խիղճով, կը հակառակիմ ատոր:

Ատոր համար է որ չի գիտնալով թէ ո՞վքեր պիտի երեւան Ձեր յառաջիկայ Տարեցոյցին մէջ՝ նախապէս որոշած էի չաշխատակցիլ անոր, նոյնիսկ եթէ կարող ըլլայի զուտ արժանապատուութեանս հաշտեցնել ո՛ր եւ է գրիչ խաղցողներու հետ ժողովրդեան ներկայանալու գաղափարին հետ:

Ասկից մէկ երկու շաբաթ առաջ Իզմիր բնակող Այրի Տիկին Ասքանազէն¹⁵⁵ նամակ մ'առի որով կը խնդրէր ինձմէ Ձեզի դրկուելու համար իր ամուսնոյն վրայ գրուած կամ խօսուած դամբանականներէն մէկ քանին, եւայլն¹⁵⁶:

Այս կամ այն թերթին մէջ իր հրատարակութիւններէն փնտռեցի եւ գտայ «Ազատ Բեմ»ի¹⁵⁷ (որուն խմբագիրն էի այդ միջոցին) այն թիւը ուր յօդուած մը գրած եմ Ասքանազի մահուան վաղորդայնին¹⁵⁸, եւ ուր նկարագրուած էր իր յուղարկաւորութիւնը եւ հրատարակուած Վ. Թէքէեանի դամբանականը, կարճ եւ յուզիչ¹⁵⁹:

Գտայ նաեւ Աղեքսանդրիա երբեմն հրատարակուող «Փեթակ»ին¹⁶⁰, որուն ողբացեալ գրագէտը կ'աշխատակցէր¹⁶¹, մէկ թիւը ուր շատ սիրուն եւ ինքնատիպ ֆանթեզի մը ունի (Հարեւանցիկ ճօթեր) զոր կրնաք եւ շատ լաւ արտատպել¹⁶²: Հոդուելի en vogue¹⁶³ ֆանթեզիստներէն ոչ մին պիտի կարող ըլլար ատանկ ճոխ էջ մը արտադրել:

Տիկին Ասքանազէն կրնաք ուզել իր «Պարտէզ»ներուն հաւաքածոն¹⁶⁴: Ասքանազ «Մտային Հովեր» վերնագրով սրամիտ բաներ ունի գրուած:

Կարծեմ թէ իմ յօդուածս -- ներփակ -- ալ կրնաք արտատպել իբր խտացում Ասքանազի վրայ կրնայ խորհուիլ իբրեւ մարդ եւ հմուտ. մանաւանդ որ անուղակի կերպով կենսագրական տեղեկութիւններ ալ կուտայ իր կենաց վերջին դառն շրջանին մասին¹⁶⁵: Եթէ հանգիստ ժամանակ ունենայի, պիտի ուզէի երկարօրէն գրել իր վրայ, ճանչցնելու համար սքանչելի մարդը եւ մեծ ու համեստ գիտնականը որ կար ուսուցիչին ներքեւ: Թերեւս օր մը կ'ընեմ:

Այն պարագային որ չարտատպէք յօդուածս, կը խնդրեմ որ *անպատճառ*, բայց անպատճառ վերադարձնէք զայն ինձ, որովհետեւ այլ օրինակ չունիմ, եւ *կ'ուզեմ զայն պահել* քովս, իբր յիշատակ, իբր յուշարար այն մեծ ու դառն յուզման զոր կրեցի Ասքանազի յեղակարծ անհետացումէն, եւ շրջ յօդուածը, մէկ գրչէ, մէկ ձեռքէ ելած պիտի ըսէք, կը մատնէ արդէն իր անյարդար ոճովն ու տակնուվրայութեամբը:

Կը տեսնէք դարձեալ որ Ձեր բախտը բանեցաւ քանի որ ինձմէ դարձեալ յօդուած մը պիտի ունենաք¹⁶⁶, գրեթէ en dépit de moi¹⁶⁷...

Հաճեցէք ընդունիլ յարգանքներս

ՄԻԺԱՅԷԼ Ս. ԿԻՒՐՃԵԱՆ

Յ.Գ. Նամակիս սկիզբը բազմազբադուսեան վրայ խօսելով՝ արդէն ըսած եղայ Ձեզի թէ տակաւին չունեցայ պատեհութիւնը Տիկին Արշակունիի Թէոդիկի գիրքը կարդալու:

Ձէ՛, շիտակը ըսելու համար կարդացի սկիզբէն մէկ երկու էջ, եւ կրնամ ըսել որ տպատրութիւնս լաւ էր: Ձեր Տիկինը գրելու մաքուր, կոկիկ, ճաշակաւոր, պիտի ըսէի ֆրանսական ձեւ մը ունի որ ինձի հաճոյ է¹⁶⁸:

Կը յուսամ թէ գիրքը ամբողջովին կարդալու[.] կարծիքս ամբողջովին ըսելու առիթը կ'ունենամ յառաջիկային. կը ներքէ գրութեանս եւ գիրիս անճոռնիութիւնը. երեւակայեցէ՛ք որ պանքան¹⁶⁹ կը գրեմ այս նամակը¹⁷⁰, բօսքի¹⁷¹ օր, գործերու մէջ լմնցնելու - անապարանքով:

ԺԳ. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐՂԻՆԵԱՆ¹⁷²

1912, 4 ապրիլ
Ն[որ]-Նախ[իջեան]

Յարգելի տիկին Թէոդիկ!

Շնորհակալություն ձեր բոլոր ուղարկածների հ[ա]մ[ա]ր.-
պարտավորեցրիք:

Անակրեկայները, որոնց յիշել էի նամակումս - հանգիստ եղէք - «երջանկություն խօսող» հանգամանքներ չունեին. բախտի թէ ճակատագրի շնորհիւ իմ մասնատր, անհատական կեանքի երկինքը անամպ է, ժպտացող. դժբախտությունը լոկ նրանումն է, որ ես մի շատ անշնորհք մարդ եմ եւ սիրում եմ աւելի շատ լսել մարդկանց, քան թէ հարկադրել ինձ լսելու. ահա այս իսկ պատճառով մանրամասնություններից խուսափել էի:

Գրել էք ինձ. «կը մախթեմ [sic] նաեւ որ ձեր *ընտանեկան զբաղումները* (ընդգծ[ումը] իմն է) կարենային թոյլատու գտնիլ միշտ ձեր գրչին, որպէս զի կարողանայիք ձեր խորհրդին աչքերէն երկնող նիւթեր տալ» եւ այլն եւ այլն:

Ի՞նչպէս հասկանալ ձեզ. որ անշահ, անկեղծ զգացմունքի արգասիք է ձեր այդ մաղթանքը՝ կասկած չկայ եւ չի էլ կարող լինել. սակայն, ինչո՞ւ արտայայտութեան այդ տարօրինակ ձեւը. ինչո՞ւ իմ «ընտանեկան» չգիտեմ ինչ «զբաղումները» պատկերացնել որպէս խոչ[ը]նդոտ իմ գրչին եւ մախթել նրանց չքացում. հաւատացէք, իմ «ընտանեկան զբաղումները» կը վերացուն միայն եւ միմիայն այն դէպքում... երբ ես կը գրկեմ իմ ընտանիքից... Հաւատացէք, եթէ իմ գրիչը խոչ[ը]նդոտ դառնայ իմ ընտանիքի երջանկութեանը՝ կը փշրեմ նրան. եթէ երգս պատուհաս՝ կը խեղդեմ կրծքիս տակ. թոյլ տուէք այս դէպքում չհասկանալ ձեզ՝ այդպէս աւելի մխիթարական է:

Մի քաղքենի տեղեկություն.- ռուսահայ գրողները, չնչին բացառութեամբ, տնտեսապէս ապահովուած չեն. հանգիստ սրտով հաշուեցէք ինձ բացառություն կազմողների շարքում. եւ եթէ պատահի ձեզ նորից յիշել եւ բարիք ցանկանալ՝ յիշեցէք, սիրելի տիկին, որ այդ անելու էք յօգուտ իմ ընտանիքին, որից դուրս ինձ հ[ա]մ[ա]ր գոյություն չունի ո՛չ մի բախտի երջանկութեան աղբիւր, ոչ մի սփոփանք:

Անցնենք այլ հարցերի:

«Տարեցոյցի» հ[ա]մ[ա]ր նիւթ, նկար իր ժամանակին հասցնելու ջանք չեմ խնայի. կը լինեն «անտիպ» ինչպէս որ ցանկացել էք¹⁷³:

Ուղարկեցի ձեզ «Նոր կեանք»¹⁷⁴. ուշացաւ. դա էլ ունէր իր յարգելի պատճառը. արժէ՞ գրել. ո՛չ. թողնենք առօրեայ կեանքի անպէտք ու անարժէք մանրամասնությունները. գրենք լաւ բաներից. չէ՞ որ յարգանքն ու համակրանքը ընդարձակ ու օդել [sic] գրութեան մէջ չէ:

Բարեւեցէք ձեր անխոնջ ամուսնուն. «Տարեցոյցից» երեսուն է որ նա ձանձրոյթի եւ յօգնելու [sic] մասին գաղափար չունի¹⁷⁵:

Ջերմ բարեւներ

Ձեր

Շ. ԿՈՒՐԴԻՆԵԱՆ

ԺԴ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ. ՊԱԽԹԻԱՐԵԱՆ¹⁷⁶

Ինէպօլու, 25 Մայիս 1912

Մեծայարգ

Տեար [sic] Թէոդիկ Լապճիմճեան

Կ. Պոլիս

Բազմաբողիւն գրչի մշակ.-

Դուք, որ բազմազան ու բազմերփեան գրական ծաղիկներէ այնքան հիանալի ծաղկեփունջեր յօրինելով մէն մի ամանօրին հայ գրասէրներու անակնկալներ մատուցանելու արուեստը իւրացուցած էք¹⁷⁷, գիտեմ որ չափազանց յաւակնութիւն մը պիտի նկատէք իմ եւս աննշան մէկ տերեւի առաքումս յառաջիկայ գրափունջին համար: Եւ սակայն պարզ կանաչ տերեւները յաճախ մեծապէս կը նպաստեն վառ բոյրերու յորդ ցուցադրումին եւ կը ցայտեցնեն ներդաշնակութեան գրաւիչ հմայք մը: Այս հաւատքով կը ներփակեմ «Սիւնունն խապրիկ մը» ոտանաւորս, ձօնելով զայն Ձեր արժանատի կողակցին, Կիլիկիոյ Ազնուափայլ ողբերգուհւոյն եւ կը խնդրեմ որ անկիւն մը շնորհէք անոր ալ յառաջիկայ «Տարեցոյց»ին մէջ¹⁷⁸:

Խորին յարգանքներուս հետ կը ծրարեմ նաեւ սիրոյ օրհնութեան ողջոյններս եւ կանխայայտ շնորհակալութիւններս, որոնց մատուցումով՝

Մնամ աղօթարար

ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ. Ն. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ

ԺԵ. ՍԱՐԳԻՍ ԹԻԻԹԻՒՆՃԵԱՆ¹⁷⁹

[Գահիրէ, 1913]¹⁸⁰

Բարեկամս,

Նամակդ անարդար կշտամբանքով մը կ'սկսիս սակայն ուրախ եմ որ ատով առիթը կը ներկայացնես ինձ, անպատում հրճուանքով մը բացատրուելու յոյժ կարեւոր պարագայի մը մասին, որ ա՛յնքան աղաղակող, ցայտուն՝ այսուհանդերձ՝ բոլորովին աննշմար մնացած, իրողութիւն մը եղած է մեր՝ թրքահայ գրականութեան երեկուան՝ եւ քիչիկ մըն ալ այսօրուան կալուածին մէջ: Թէ ինչո՞ւ ստէպ չեմ գրեր, այսինքն օրն օրին ինչո՞ւ չեմ արտայայտուիր: Հագուագիւտ եմ անոնք որ զարմանալի մեքենականութեամբ մը, հեւ ի հեւ գրելով կարողացած ըլլան լաւագոյն ու ապրող գործեր արտադրել, եւ ցաւալի է խոստովանիլ թէ նոյնիսկ մեր մէջ շատեր որոնք կոչուած պիտի ըլլային, իրենց բացարձակ տաղանդով, հարուստ զարգացումով հոյակապ գրականութիւն մը արտաբերել, տեսակ մը չտես, փքուռոյց իրականութեամբ մը մոլորած ու կորսուած են հրապարակագրութեան ու ճառասացութեան թոհուրոհին մէջ. ըսէ՛ ինձի, քու քառհազարեայ (ներէ՛ քառակերտական ապիկարութեան) մատենադարանիդ մէջ ի՞նչ ունիս Գր[իգոր] Օտեանէն¹⁸¹, Արփիարէն¹⁸², Չոհրապէն¹⁸³, Կամսարականէն, Բաշալեանէն¹⁸⁴ եւ դեռ ուրիշներէն, որոնց անունները անձանօթ չեն կրնար մնացած ըլլալ քեզի պէս մեր ժամանակակից (1860-) գրականութեան հիւթն ու ծուծը քամողի մը. գրագէտներու այս գեղեցիկ խումբը, շատ բան կարող էր ընել. չ'ըրին. ինչո՞ւ, որովհետեւ իրենց կորովի, կենսունակ եւ բեղմնաւորիչ ոյժերն վատնեցին յումպէտս հրապարակագրութեան, օրն օրին գրելու, տեսակ մը հիւանդագին մտամոլորութեամբ. կարծես այն սկեպտիկներուն պէս որոնց իտէալն է այսօրը, այսօրը միայն, եւ *վաղը* ինչ վրայ ծալապատիկ նստած՝ կեանքը կը տանին ժպտադէմ ու գոհունակ. անշո՛ւշտ կան մարդիկ որոնք կը կամին ու կը ջանան ապրիլ փառքը, յաղթանակը, արիամարհելով յետ մահու գալիք կեանքը, անմահութիւնը ճշմարիտ ու հզօր, սակայն եւ կը հարցնեն[] այս է՞նչ նպատակը որուն կոչուած են ծառայել մարդիկ ընդհանրապէս, եւ գրագէտներն ի մասնաւորի. ո՛չ, ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ. գրագէտը գէթ՝ ինքնասպան ըլլալու չէ, խաթարելով իր կոչումը որ գերազանցօրէն կը ձգտի անմահութեան:

Ո՛ր, քուրմդ ջերմեռանդ Տառին ու Տիպին¹⁸⁵, թօթու՛ր ոտիցդ փռչին, լուա՛ աչքերդ արբերակին ականակիտ ջուրովն ու երկիտածութեամբ դարձիր դէպ յԱրեւելք. ամէն ազգերու ու ամէն ժամանակներու պաշտելի Արեւելքին: Արարատին անդիի կուշտին տակ Հայ Գրականութեան ասպետները տես, Ռաֆֆի¹⁸⁶, Սունդուկեանց¹⁸⁷, Լէօ¹⁸⁸, Շիրվանզադէ. չորս գրագէտներ, հսկայ մատենադարան մը, Հայ Գրականութիւն մը կերտած են: Ասոնք զուգակշռող ի՞նչ ունինք մենք, ըսէ՛, մի՛ վախճար, տո՛ւր այդ մեծ անունը, միակ թրքահայ գրագէտը, Պարոնեանը...:

«Թրքահայ բեմն եւ իր գործիչները»¹⁸⁹ գործս՝ գիտես արդէն ասարտած է՝¹⁹⁰. հիմա կ'գրադիմ Ադամեանի¹⁹¹ կենսագրութեան պատրաստութեամբ, որ հաստոր մը պիտի ըլլայ, պարունակելով մեծ ողբերգակին խաղացանկին ուսումնասիրութիւնը. կենսագրականն ու գեղարուեստական արժէքին վերլուծումը¹⁹². Վենետիկի հրատարակած կենսագրութիւնը Ադամեանի¹⁹³ կմախքն է, առանց միսի ու ջիղի: Ադամեան Հայ ցեղին, ե՛ւ մարդկութեան հանճարներէն մին է, ինչպէս են Նարեկացի¹⁹⁴ եւ Այվազովսկի¹⁹⁵: Իր գործը, իր արժէքը պէտք է որ հռչակուի իր բովանդակ մեծվայելող ճշմարտութեամբ: Ընելիքս տաժանելի սակայն վերին աստիճան սիրելի գործ մըն է: Անկէ վերջ պիտի պատրաստեմ ուսումնասիրութիւն մը թրքահայ թատերագրութեան, մեր աղքատ գրականութեան ամենէն աւելի որբեայրի ճիւղին վրայ¹⁹⁶:

Եւ երեւակայէ՛, բոլոր այս ծրագրեալ աշխատութիւնը ի կատար ածելու համար, ես որ այնքան մտքի հանդարտութեան, սրտի խաղաղութեան պէտք ունիմ, ես կաշկանդուած եմ, ընկճուած իմ մէկ ուրիշ պարտականութեամբ մը, ուրկէ չեմ կրնար եւ չեմ ուզեր խուսափիլ, որովհետեւ ապրիլ կ'ուզեմ աշխատելու համար, իսկ ապրելու աւագ պայմանն ալ մաքուր ճակատ մը ունենայն է: Ո՞վ եմ ես. ո՛չ թէ այն որ Հայ թատրոնը կ'ուսումնասիրէ, իր ազգին փառքերը կը վերապրեցնէ, պարկեշտութիւնը իրեն սկզբունք եւ մարդասիրութիւնը իր կեանքին աւետարան ըրած կը քալէ, ա՛յլ դաւաճանին, ազգադաւին, մատնիչին շարունակութիւնը, անոր զաւակը: Հայութիւնը այսպէս կը ճանչնայ զիս, գրեթէ նոյնացած մատնիչին հետ¹⁹⁷. ուր որ երթամ, ուր որ ըլլամ, կ'ըսեն, անոր տղան է, եւ իրաւունք ունին, սակայն ոչ թէ զաւակը հորմով ճանչնալու, այլ հօր արժէքը զակովը դատելու. եթէ ես եմ արդիւնքը ու ան պատճառը, ուրեմն արդիւնքով պէտք է արժեցնել պատճառը. իմ կեանքս անորինին շարունակութիւնն է, ան է որ կ'ապրի ինձմով. ուրեմն թո՛ղ զիս դատեն զայն մահացնելու համար, զայն ապրեցնելու համար:

Սակայն ան մատնիչ չէր. ասիկա պիտի գոռամ օր մը, մատնիչ ըլլալու համար պէտք է մատնութիւններ գոյութիւն ունենան. կա՞յ խղճամիտ Հայ մը որ կարենայ ըսել թէ ինք Թիւֆինճիէֆի¹⁹⁸ զոհն է. այս հարցումն օր մը Հայ ժողովրդին վզին պիտի կախեմ, եւ պիտի պահանջեմ անոր պատասխանը: Տասնեակ նամակներ գրած եմ հոս հոն, այնպիսի մարդոց, որոնք լիովին կրնան գիտնալ հօրս մատնիչ մը եղած ըլլալը կամ չ'ըլլալը¹⁹⁹. ոչ մին պատասխանեց ինձ. ի՛նչ անբարոյականութիւն է ասիկա. ինչո՞ւ չեն ցոյց տար իրենց փաստերն ու ապացոյցները հօրս մատնչութեան[,] կամ ինչո՞ւ չեն ըսեր թէ ան անմեղ մըն է, Հայ Տրէյֆիւս²⁰⁰ մը[՝] զոհուած անձնական գժուծ ու քինախնդիր հաշիւներու. այս սփինքսային լռութիւնը զարհուրելի է. ո՛չ մէկը կ'ուզէ օգնել ինձի. եւ ես միմակս պարտիմ մէկու մը *անմեղութիւնը* ապացուցանել. ճշմարտութիւնը հռչակել. հաւատա՛ սակայն որ՝ որքան դիւրին է մարդու մը ճակտին

մուր քսելը, այնքան առաւել դժուարին է անմեղ մը պաշտպանելը: Ամբոխը գիտէ միայն մատնիչը. այդ հրէշը չի քննէր այլ կը հետեւցնէ, չի տրամաբանէր սակայն կը հաստատէ, առանց դատելու կը վճռէ, կը դատապարտէ. վա՛յ անոր որ ամբոխին դատապարտութեան կամ պանծացումներուն կ'ենթարկուի: Պէտք է հեռու փախչիլ այդ հրէշէն:

Մանչս շաբաթ առտու ծնաւ. հորս անունը պիտի տամ անոր. քերես ասիկա տեսակ մը խորհրդանշան է անոր անունին սրբութիւն, մաքրութիւն. հայրս պիտի վերածնի այս մանկիկով. ո՛հ, ի՛նչ հրճուանք իմ հայրական պարկեշտութեան եւ որդիական բարոյականիս:

Չօպանեանի²⁰¹ «Ծաղիկ»ներուն²⁰² մէջ Աղանեանի նուիրումը թիւ մը կա՞յ²⁰³. Պարոնեանի եւ Նարեկացիի թիւերը²⁰⁴ լաւ կը յիշեմ, սակայն չեմ գիտեր միւսը. եթէ կայ՝ ինծի կ'ընաս խրկել:

«Շիրակ»ի²⁰⁵ պակաս թիւերուն համար Ալեքսանդրիա Միք[այել] Կիրճեանին պիտի գրեմ²⁰⁶: Վերջապէս պիտի ջանամ քեզի օգտակար ըլլալ: Վահան Զարդարեանը անցեալ շաբթու Ամերիկա մեկնեցաւ իր Հայկական Սինեմա[յ]ով²⁰⁷: Վեց ամիսէն պիտի դառնայ:

Ալիքսանեանի²⁰⁸ կենսագրականին սկիզբները, երկու տեղ Մեծն Ներսէսի յիշատակումը կայ. խնդրեմ «Մեծն» բառը ջնջէ, որովհետեւ թատերգութեան մէջ Ներսէս է միայն²⁰⁹:

Կինս ու ես յարգանք կը բարեւենք Տիկին Արշակունիին եւ քեզի, իսկ ամէնքս մէկ կը համբարենք Վահագնը:

Քոյո

Ս. ԹԻԻԹԻԻՆՃԵԱՆ

ԺԶ. ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ

[Փարիզ, 1913]²¹⁰

[...] KRIKOR ODIAN

PATRIOTE ARMENIEN 1832-1887²¹¹

Իբր Եղիա Տէմիրճիպաշեանի²¹² դասընկերն²¹³ ու մտերմագոյն բարեկամը, շնորհակալ եմ իր յիշատակը յաւերժացնելու [sic] համար Ձեր ըրած ազնիւ ճիգերէն²¹⁴: Այդ հանճարեղ Հայը ոչ ոքի այնքան ստեպ գրած է որքան ինձ, իրմէ 43 նամակ ունիմ քովս. եւ ցաւ ի սիրտ ջնջած եմ բազմաթիւ ուրիշ նամակներ որոնք, մտային խանգարումի շրջանին մէջ գրուած, չ'էին կարող պատիւ բերել իր պաշտելի յիշատակին: Կը փափաքիմ հայերէն հատոր մը նուիրել իր անունին²¹⁵, մէջբերելով իր թղթակցութիւնն ալ. սակայն կը զգամ թէ ծերութիւնը կը ծանրանայ ուսերու վրայ եւ աշխատանքի կարողութիւնս կը նուազի, եւ կը վախեմ [sic] որ չը կարենամ իրագործել այդ փափաքը, ուրիշ շատ մը փափաքներու պէս, որոնք թափօր պիտի կազմեն դագաղիս ետեւ: Ուստի տրամադիր եմ Ձեզ դրկել նամակները, Ձեր «Տարեցոյց»ին մէջ հրատարակելու համար «Եղիա Տէմիրճիպաշեան առ Մինաս Չերազ» ընդհանուր տիտղոսով եւ առանց վրիպակի²¹⁶: Այդ կը վարանիմ դեռ...

Ուրախ եմ որ Poètes arméniens[ը]²¹⁷ արժանացած է Ձեր հաւանութեան²¹⁸: Նա, ինչպէս տեսաք, L'Arménieի մէջ հրատարակուած թարգմանութիւններս կը պարունակէ, 1890էն սկսեալ: Սակայն, լրագիրս արգիլուած ըլլալով Տաճիկստանի եւ նոյն իսկ Ռուսաստանի մէջ, մեր ազգայինները անտեղեակ մնացած են իրենց համար թափած ճիգերէս: Պ[արոն] Արամ Անտոնեան²¹⁹, իր «Գանձարան բարձրագոյն դասընթացքի»²²⁰ հատորին մէջ (էջ 127), կը յիշա-

տակէ թէ «Չօպանեան ֆրանսերէնի»²²¹ եւ Միս Ալիս²²² անկլիերէնի [sic]²²³ քարգմանած են Դուրեանի²²⁴ ոտանաւորներէն մէկ քանին»²²⁵, այլ չը գիտէ թէ Չերազ անոնցմէ տարիներ առաջ քարգմանած ու հրատարակած է Դուրեանի ոտանաւորներուն ոչ թէ մէկ քանին, այլ ամբողջութիւնը, 37 հատ, եւ թէ Ալիս Չերազի քարգմանութիւնները արձակէ ոտանաւոր[ի] վերածած է պարզապէս, ինչպէս կը խոստովանի իր նամակներուն մէջ (Poètes arméniens, էջ VII, VIII, IX)²²⁶:

Յարգալից ողջոյններս Ձեր շնորհալի կենակցին, որոյ խանդավառ պատանեկութեան պատկերը, Լօնտօնի մէջ ընդունարուած²²⁷, դեռ անցինջ մնացած է մտքէս ու սրտէս:

Անսպառ կորով եւ ամէն [յ]աջողութիւն մաղթելով Ձեզ, կը մնամ

միշտ Ձերդ

ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ

ԺԷ. ՀՐԱՆՏ ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ²²⁸

Պարի, 18 Յուլիս 1914

Սիրելի Թէոդիկ,

Խորտակուած սիրտով կը գուժեմ քեզ Լուչինիի²²⁹ մահը²³⁰: Գերեզմանին քարէն աւելի մինակ եմ: Կեանքիս ու յոյսերուս է՛ն գեղեցիկ աստղերէն մին է որ յանկարծ կը մարի: Ա՛հ, բաղդ չ'ունի՛մ Թէոդիկ: Մեռա՛ւ ան որ պանդուխտի կեանքիս մեծագոյն մխիթարանքն էր, որ այնքան եղբայրօրէն կը բացուէր ինծի ամէն անգամ որ իր սիրտին ուռնակը կը զարնէի ցաւի ու ինքնալքումի օրերուս: Դեռ քանի մը օր առաջ այնքա՛ն սրտապնդիչ տողերով կը գրէր ինծի՝²³¹ Յանկարծական եղաւ իր մահը. երէկ իր զմայլելի պահապան հրեշտակը Տիկին Լուչինի կը գրէր ինձ թէ Ճիան հիւանդ է, ու այսօր կ'ստանամ շանքահարիչ հեռագիրը. «Ճիան մեռաւ. վիշտէն խելագար ալլին՝ ճիւտտիքթա»²³²: Մահուան մանրամասնութիւնները կը պակսին²³³. Նամակի կ'սպասեմ. բայց ես գիտե՛մ որ ան մեռաւ իր հանճարին գերագոյն տանջանքէն, ան մեռաւ արուեստի աստուածային բաժակը շրթներուն ուր նեկտարն ու քացախը հերոսական ըմպելի կ'ընծայեն ընտրեալներուն. մեռա՛ւ հերոսական մահուամբ, սիրելով կեանքը՝ մահուան համբոյրը տենչալու աստիճան, ճանչնալէ վերջ բոլոր ցաւագին ուրախութիւնները ու բոլոր սուրբ տառապանքը կեանքին ու Արուեստին, մեռա՛ւ փիլիսոփայօրէն, հաւատալով որ Մահը վախճանը չէ՝ կեանքին[,] հաւատալով որ ան՝ կեանքի մէկ վայրկեանն է միայն որ ամբողջ անցեալն ու ապագան կը հաստատէ: Մեռա՛ւ խեղճ բարեկամս ճակատագրապաշտօրէն, յունական այն ճակատագրապաշտութեամբ, խիստ ու պայծառ, որուն մօտեցաւ իր արդիական հոգիովը: Ճակատագրապաշտութիւն որ կը բռնէ իր ընտրեալներուն ձեռքէն ու կ'առաջնորդէ զանոնք մարդկային շրջանակներէն դուրս, անհունին խորհրդաւոր ճամբաներէն: Աշխարհը իրեն համար տօն մը ու գործի վայելք մը եղաւ իրեն համար. ան ճանչցաւ Սէրը, ամբողջ Սէրը ու տալէ եւ ընդունելէ վերջ ինչ որ կրնայ տալ տիեզերական Սէրը, ու բոցեղէն գեղեցկութեամբ հատնելէ վերջ, անձնատուր եղաւ մահուան գերագոյն սիրոյն:

Ամբողջ իտալական մամուլը իրմով կ'զբաղի այսօր միանգամայն ողբալով իր մահը: Երբ խաղաղի մէջս վիշտիս ցաւագին խռովքը, պիտի փորձեմ հակիրճ ուրուագիծ մը պատրաստել Տարեցոյցիդ համար եւ գրական ու մասնաւորապէս հայանպաստ գործունէութեան²³⁴. ամէն պարագայի մէջ

կը խնդրեմ ջերմապէս որ հրատարակես այս տարի քերթուածիս այն քարգմանութիւնը զոր Լուչինի կատարած է, եւ զոր խրկեցի քեզի, քնարերգութեանս մասին ի՞նչ կարծիքովը²³⁵։ Շատ թանկագին է ինծի համար այդ, ու կ'ընդունեմ որ *սպրի*՝ Տարեցոյցիդ մէջ։

Ներփակ կը դրկեմ մաւ քեզի Էնրիքօ Քարտիլէի²³⁶ վերջին նկարը հրատարակուած իր նոր լոյս ընծայած մէկ հոյակապ հատորին առթիւ զոր յառաջաբանած էր մեր խեղճ եղբայրը Լուչինին²³⁷։ Կը խնդրեմ որ հրատարակես զայն իր յօդուածին «Հայկական Մեծ Դատը»ին հետ զոր քարգմանել տուած ես արդէն եւ որուն համար գրեցիր ինձ որ պիտի հրատարակես տարեցոյցիդ մէջ²³⁸։ Լուչինիի մահուընէն վերջ Քարտիլէ կը մնայ իտալացի բարեկամներէս լաւագոյնը, որ ոչ նուազ սիրով կը սիրէ զիս։ Դեռ երէկ կը գրէր ինձ։ «Լուչինիի մահուան գուժը խորտակած է զիս. կորուսիմք մեր եղբայրներուն է՛ն լաւագոյնը ու Իտալիա իր է՛ն մեծ մտածողներէն մին. մեր կեանքի այս ամենատխտոր վայրկեանին ո՛ւժով գրկուեցէք կործքիս, առաւել քան երբեք, միացեալ վիշտին մէջ...»։ Բայց ոչի՛նչ, ոչի՛նչ կը մխիթարէ զիս. մէջս բան մը կործանեց Լուչինի իր մահուամբ. բայց իր ձայնը կը յամառի ականջիս որ կ'ընտէր կարծես.

“Gemir, pleurer, prier est également lâche,

“Fais énergiquement ta longue et lourde tâche,

“Dans la voie où le Sort a voulu t’appeler,

“Puis, après, comme moi[,] souffre et meurs sans parler”²³⁹

Վշտահար կը համբուրեմ քեզ Թէոդիկս։

Յարգանքներս ազնիւ Տիկին Արշակունիին։

Եղբայրդ

ՀՐԱՆԴ

ԺԸ. ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ²⁴⁰

Երուսաղէմ, 8/21 Մարտ 1915

Սիրելի Թէոդիկ,

Յունիս 25՝ին եւ Հոկտեմբեր 16/29՝ին մամակներ գրեցիր, եւ տարեցոյց ալ դրկեցիր, իսկ ես տակաւին լուռ մնացի։ Անձնաջատագութեան պէտք չեմ զգար. վասն զի հարկաւ կը հասկնաս թէ նորութիւն չունի եւ ժամանակիս տագնապները ու յարաբերութեանց դժուարութիւնները չէին քաջալերեր պարզ քաղաքավարական մամակները։ Եթէ այսօր կը գրեմ, նոր բառարանի մը կազմութեան ձեռնարկիդ լուրն է, զոր լրագիրի վրայ կարդացի եւ Մեսրոպ վարդապետին²⁴¹ ալ գրեցի։

Բայց անոր չանցած տարեցոյցիդ նկատմամբ պէտք է խօսիմ։

Եթէ մինչեւ այսօր անխոնջ աշխատանքը, երկայնամիտ պրպտումը, մեղուաջան հաւաքումը, բարեկիրթ ճաշակը, հանրագիտակ ուղղութիւնը, քո մեծ արժանիքներն էին, այս անգամ բա՛ն մըն ալ կ'աւելցնես անոնց վրայ, աննկուն կամքը, որով կրցար շատ տագնապալի պարագաներու մէջ, շատ ընտիր գործ մը երեսան հանել, դժուարութիւններէ չընկճուիլ եւ արգելքներու յաղթանակել²⁴²։ Ապրի՛ս։ Իսկ եթէ պարունակութեան մասին ալ վճռական յայտարարութիւն մը կ'ուզես. Հաւնեցայ, շատ հաւնեցայ։

Հետաքրքրական նիւթերու եթէ հանդիպիմ, Նշանեան վարդապետի²⁴³ աջակցութեամբ, կ'աշխատիմ քեզ գոհացնել։

Ինչէ՛ առած լուսանկարներդ երբոր տուն դարձնես, քեզ կ'արտօնեն Արաքսի²⁴⁴ եւ Սիրարփի քեռորդիներուս դիմել²⁴⁵, որ գտնուած լուսանկարները

առջեւ դնեն, դուռն պէտք ունեցած դատես եւ առնես, ցուցակը յանձնելով, որով 1915 թ²⁴⁶ տարեցոյցիդ ալ օժանդակութիւն մը ըրած կ'ըլլամ: Ներկայս տողերս իբր արտօնագիր ներկայացուր:

Եկաւեան կամ Աստուածատուրեան վարդապետի համաբարբառն²⁴⁷, Նշանեան վարդապետ քեզի պիտի դրկէ, իրեն խօսած եմ, բայց երբ քրթատարական փոխանակութեանց դիւրութիւնները վերահաստատուին²⁴⁸:

Գանք բառարանին, որուն առջիւ կուգամ գրել:

Տիգրան Չիթունի²⁴⁹ ծանօթ է ինձի, լաւ ընկեր է քեզի, անոր եղբայրն ալ ես ճանչցայ²⁵⁰: Չեռնարկնիդ կը շնորհատրեմ: Մանաւանդ, որ շատ կանուխէն ունեցած եմ այս գաղափարը, եւ ինչ ինչ ձեռնարկներ ալ ըրած եմ. ուրախ եմ որ դուք պիտի իրագործէք. կը մաղթեմ յաջողութիւն եւ արագութիւն, եւ եթէ կ'ընդունիք, քանի մը միտքեր ալ աւելցնեմ:

1. Անունը դնել «Բառարան արդի հայերէն լեզուի»²⁵¹:
2. Դուրս թողուլ շատ մը վերացական գաղափարներու բարդութիւնները:
3. Հին գրաբարէ եկող առարկայական եւ նիւթական իմաստ ունեցող բառերը լաւ ճշդել:

4. Լայն եւ ընդարձակ տեղ տալ գաւառական բառերու, որ կողմէ ալ ըլլան:

5. Աղաւաղ հնչումներէն եւ ձեւերէն ընտրելագոյնները իբր մոր բառ ընդունիլ:

6. Կովկասեան կամ արեւելեան բարբառին մտադրութեամբ հետեւիլ:

7. Օտար լեզուէ եկող ու քաղաքացիական իրաւունք ստացող բառերը չմերժել:

8. Նոր կազմուած բառերը ներս առնել, լաւ կշռադատութենէ ետքը:

9. Հինէն եկող եւ մոր իմաստ առնող բառերը խնամքով լուսաբանել:

10. Նոյնանշանակ բառերը զտել, եւ իւրաքանչիւրին տեսակ եւ աստիճան ցուցնել:

11. Տառական ուղղագրութիւնը լաւ ուսումնասիրել օտար եւ մոր բառերու համար:

12. Գիտական բառերը առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ ընել:

13. Յաճախ գաղղիներէն եւ տաճկերէն բառերը առընթեր նշանակել, ճշդաբանութեան օգնելու համար:

14. Արհեստներու, արուեստներու, վաճառքներու, մասնագիտական բառերը որչափ հնար է ընդարձակել:

15. Ամենայն խոհեմութեամբ, Ձեր կողմէն ալ բառ յատկացնելու կամ կազմելու իրաւունքը գործածել:

Առ այժմ այսչափ, նորէն կ'անդրադառնամ:

Յիշեցնե՞մ արդեօք վերջին դարու յատուկ անուանց բառարանի համար ժամանակին խօսածներս:

Յատուկ ողջոյններ տիկ[ին] Արշակունիի եւ պ[ա]ր[ոն] Չիթունիի:

Ս. Տեղեաց օրհնութեամբ, եւ Ս. Յարութեան շնորհատրութեամբ

ՍԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ԺԹ. ԲԱԲԿԷՆ ԵՊՍ. ԿԻՒԼԵՍԷՐԵԱՆ²⁵²

ԲԱԲԿԷՆ ԵՊԻՍԿ. ԿԻՒԼԵՍԷՐԵԱՆ

BISHOP P. GULESSERIAN

28 Porter St.

Սիրելի Թեոդիկ,

Այսօր Ձեր հասցեով փոստին յանձնուեցաւ ծրար մը, որ կը պարունակէ չորս օրինակ *Քաջն-Վարդան*, իմ նոր հրատարակած գրքոյկէն²⁵³: Ատոնց[մէ] մէկը Ձեզի է, իբրեւ սիրաբան Տարեգրի եւ տարագրի. տարագրութիւն, որուն սարսափներէն դուք ալ անցաք, եւ փափոք Աստուծոյ, փրկուեցաք...²⁵⁴ շարունակելու համար Ձեր գրական հաճելի աշխատութիւնները: Հետաքրքրութեամբ կարդացի Ձեր քանի մը *Նօթեր*ը, զորս ամփոփեր էիք թերթի մը մէջ: Միւս երեք օրինակները կը յուսամ թէ սիրով կը յանձնէք Դուրեան Սրբազանի²⁵⁵, Փառէն վարդապետի²⁵⁶, եւ Արշակ Ալպօյաճեանի²⁵⁷, որոնց անունները նշանակուած են արդէն իւրաքանչիւրին վրայ:

Քաջն-Վարդան գրուած է որոշ նպատակով եւ ուղղութեամբ *ժողովուրդին համար*, հիմնուելով անշուշտ իմ երկարամեայ բանասիրական, պատմական եւ քննական հետազոտութեանց արդիւնքին վրայ: Եւ այս գրքոյկը իր պարզ ձեւին մէջ առաջին փորձ մըն է *Քաջն-Վարդանի* կենսագրութեան համար: Ամերիկայի հայոց մէջ շատ պէտք կայ Աւարայրի դիւցազնին եւ անոր ձեռնարկած մեծագործութեան շուրջ ստոյգ պատմութեան մը²⁵⁸, եւ ուրախ եմ որ հրատարակութիւնը հասաւ իր նպատակին: Կը ցաւիմ որ գլուխ մը թերի է այս գրքոյկէն, եւ այդ գլուխը գրելու համար պէտք եղած ատաղձն ու աղբիւրները կը պակսէին Ամերիկայի մէջ: Այդ գլուխը պիտի նուիրուէր Վարդանի յիշատակներուն, այսինքն՝ ո՛րչափ եկեղեցիներ շինուած են անոր անուամբ, ո՛րչափ նշխարներ կան ասդին անդին, իրապէս կամ աւանդօրէն, ինչն էր գրուած են իր մասին՝ վերջին տարիներու գրողներէն, եւայլն, եւայլն:

Եթէ դուք Ձեր պրպտումներուն ընթացքին հանդիպիք այդ տեսակ միւթերու՝ մասնաւոր խնամքով նշանակեցէք ինձ համար:

Լսեցի որ մահատակ կղերականաց նուիրեալ հատոր մը պիտի հրատարակէք²⁵⁹: Կ'ըմբռնեմ այսպիսի աշխատութեան մը կարեւորութիւնն ու դժուարութիւնները, բայց վստահ եմ միանգամայն, որ յաջողութեամբ ի գլուխ պիտի հանէք զայն:

Նահատակեալները իրենց պարտականութեան պատնէշներուն վրայ կնքեցին իրենց կեանքը եւ փառաւորեցին իրենց կոչումն ու ասպարէզը:

Խնդիրը սա՛ է հիմայ [sic],- ապրողները ի՞նչ կ'ընեն, եւ ի՞նչ պէտք է ընել նահատակեալներուն տեղը լեցնելու համար:

Կը յուսամ թէ Կ. Պոլսի հայութիւնը, համեմատաբար ոչ-վտանգեալ, լրջօրէն պիտի խորհի Հայաստանեայց Եկեղեցոյ վրայ, ժամանակիս պէտքերուն եւ յոյսերուն համաձայն:

* Ի՞նչ եղան Տէր Ներսէսեանները: Հրաշեային²⁶⁰ քանի մը նամակներ գրեցի եւ չստացայ ո եւ է պատասխան: Անգամ մը գրեցի եւ Օրմանեան Սրբազանի *Ազգապատում*ը ուզեցի: Շատ գոհ կ'ըլլամ եթէ դրկել տաք ինձ հրատարակեալ երկու մասերը²⁶¹. փոխարժէքը սիրով կը դրկեմ:

Կ'իմանամ թէ հանգուցեալ Սրբազանը՝ *Ազգապատում*ը շարունակեր է յերուսաղէմ եւ հասցուցեր է մինչեւ վերջը Իզմիրեանի²⁶² պատրիարքութեան²⁶³: - Լուր ունի՞ք թէ որո՞ւն մօտ են իր Ձեռագիրները եւ ի՞նչ եղաւ իր Մատենադարանը:

* Ես բռնի կեցած եմ Ամերիկայի մէջ: Տեսակ տեսակ մահերէ ազատելէ ետքը՝ ծառայութեան պարտքը ատելի եւս ծանրացած կ'զգամ վրաս²⁶⁴: Հոս պարապ չկեցանք: Ըստ աշխատեցանք եւ տքնեցանք... մեր դժբախտ հայրենիքին եւ անոր դատին դոյզն նպաստ մը ընծեռելու համար: Եւ հայրենիքնիս խաղալիք է այսօր մեծ պետութեանց շահակցական մրցմանց: *Տարոս* կը հեծնէ իր իրաւանց ուրացման հանդէպ: *Արարատ* կը տիրէ պոլշեիկութեան ալեկոծութիւնը²⁶⁵: Յոռետես եմ, բայց ոչ յուսահատ: Պիտի դադրին այս բոլոր ալեկոծութիւնք, եւ մենք հայերս շունչ մը պիտի առնենք... *Եթէ* գիտնանք օգտուիլ «այցելութեան ժամ»էն, եւ մանաւանդ *Եթէ* օգտուելու համար գիտնանք հասկընալ զիրար:

Երկարեցի: Գիշեր է. ճիշդ մէկ ժամ վերջը, կէս գիշերին, հին տարին պիտի վերջանայ: Ամերիկացիք մեծ խրախճանութեամբ պիտի հռչակեն Ամանորը: Ես խանդավառ չեմ այդ խրախճանքին: Տարուան վերջին ժամուն կը կնքեմ ուրեմն առաջին նամակս, ողջունելով Ձեզ, եւ մաղթելով մեր Ազգին իրապէս խաղաղութեան եւ ազատութեան Տարի մը:

ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ.

Ի. ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱՋ

37, rue Breteuil, Marseille

31/3/21

Ազնիւ եւ սիրելի բարեկամ,

Շնորհակալութեամբ ստացայ Ձեր պատուական նամակն ու 20 ֆրանքը:

Երէկ գտայ նուազ խստապահանջ լուսանկարիչ մը, որ յանձն առաւ 6 պատկեր տալ 20 ֆրանքի փոխարէն: 4 օրէն պիտի տեսնեմ փորձերը, եւ 20 օրէն պիտի ստանամ ծերութեանս նկարները, որոնք գուցէ վերջիններս ըլլան: Առած օրն իսկ պիտի դրկեմ Ձեզ:

Կ'խոստանամ Մայիսին հասցունել զրելիք յօդուածս, *Պոլսահայ յիշատակներ*²⁶⁶: Գրական էջ մը չպիտի ըլլայ այն, այլ կ'յուսամ թէ հետաքրքրութեամբ կարդացուի Ձեր ընթերցողներէն:

Այս ձմեռ մահը բաւական մօտեցաւ ինձ, այլ կրցայ այս անգամ ալ ճողոպրիլ անոր մանգաղէն, գործադրելով *cure d'air*²⁶⁷, *cure de repos*²⁶⁸, *cure d'alimentation*²⁶⁹: Տիկին Թէոդիկ փորձով պիտի տեսնէ թէ ասոնք են մեր գլխաւոր դեղերը²⁷⁰:

Քաջողջութիւն մաղթելով իրեն եւ Ձեզ, եւ գրական նորանոր յաղթանակներ, կ'մնամ

Միշտ Ձերդ

ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱՋ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Սոյն հրապարակումը սկզբնապէս լոյս պիտի տեսնէր Բերիոյ թեմի Առաջնորդարանի *Տաթև Հայագիտական Տարեգիրքի* Բ. հատորին մէջ: Բնականաբար, տարեգիրքին հրատարակութիւնն ալ զոհ դարձած է սուրիական տագնապին, ու երկարօրէն սպասելու է, եթէ եւ երբ խաղաղութիւնը վերահաստատուի, որպէսզի վերականգնի: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք բանասէր Միհրան Մինասեանին, որ արժէքաւոր լրացումներ եւ դիտողութիւններ կատարած էր՝ վերոյիշեալ հրատարակութեան պատրաստութեան ընթացքին:

- ² *Տիպ Ու Տառ* նույնպես վերահրատարակուած է Երեւանի մէջ, 2012ին:
- ³ Հատորը վերահրատարակուած է 1939ին (*Յուշարձան 1915 Ապրիլ 24ի*, Աղեքսանդրիա), 1985ին (երկու անգամ՝ *Յուշարձան 1915 Ապրիլ (11) Քսանչորսի*, Պէյրութ. *Յուշարձան Նահատակ Մտաւորականութեան*, Կլենտլէյ), 1990ին (*Յուշարձան Նահատակ Մտաւորականութեան*, Երեւան), 2010ին (*Յուշարձան Նահատակ Մտաւորականութեան*, Թեհրան. *Յուշարձան Ապրիլ 11-ի*, Պոլիս): Թարգմանուած է թրքերէնի (2010) եւ անգլերէնի (2012):
- ⁴ 1921ին լոյս տեսած է միայն առաջին պրակը, իսկ 1966ին՝ Ա. հատորը (երկու տետրակներ): Ամբողջական հրատարակութիւնը՝ Թեոդիկ, *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան Եւ Իր Հօտին Աղետալի 1915 Տարիին*, խմբ. Արայ Գալայճեան, Նիւ Եորք, Ս. Վարդան Հրատ., 1985:
- ⁵ Յովհաննէս Աւագեան, «Երկու Տարեցոյցներ», *Կոչնակ Հայաստանի*, 15 Մայիս 1920, էջ 634:
- ⁶ «Թեոդիկ», *Տաքել Կրօնական Տարեցոյց*, Ե. Տարի, 1929, էջ 275:
- ⁷ «Նամակ մը», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ժ.-Ժ. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Կ. Քէշիշեան, 1916-1920, էջ 269. նաեւ՝ Նիկոլ Աղբալեան, *Նամակներ*, Երեւան, Հայաստան, 2003, էջ 79:
- ⁸ Շահան Շահնուր, *Բաց Տոմարը*, Փարիզ, Տպ. «Յառաջ», 1971, էջ 79-80:
- ⁹ «Կարծես քէ ամէն ծանօթ հայոյ մօտ թողած պիտի ըլլայ նամակներու դէզեր, զորս կարելի է օր մը հաւաքել, խնամով դասատրել եւ հատորի մը տակ լոյս ընծայել, փոխան իր Տարեցոյցին», գրած է Արտաւազդ Վրդ. Սիրմէեան անոր մահուան առիթով («Թեոդիկ», էջ 278):
- ¹⁰ Ռեքէոս Պերայէրեան (1870-1915)՝ արեւմտահայ մանկավարժ:
- ¹¹ *Մանգումէի Էֆքեարը* (Պոլիս, 1866-1917) մինչեւ 1896 լոյս տեսած էր իբրեւ հայատառ թրքերէն օրաթերթ, որմէ ետք վերածուած էր գրական-մշակութային հայերէն շաբաթաթերթի:
- ¹² Թերթին հաւաքածոն ձեռքի տակ չունենալով, կարելի չէ եղած պարզել, քէ ո՞ր յօդուածին մասին է խօսքը եւ, ըստ այնմ, երկտողին մօտաւոր թուականը ճշդել: Կ'ենթադրենք, որ 1903-1904ի շուրջ կրնայ գրուած ըլլալ:
- ¹³ Յովհաննէս Գազանճեան (1870-1915)՝ արեւմտահայ բանասէր, Մեծ Եղեռնի զոհերէն:
- ¹⁴ «Ճանչուոր Դէմքեր» շարքը լոյս տեսած է *Մանգումէի Էֆքեարի* մէջ:
- ¹⁵ Թովմաս Աճէմեան (1867-1917)՝ արեւմտահայ մանկավարժ:
- ¹⁶ Խաչիկ Ուրուիկեան (1850-1910)՝ արեւմտահայ բանասէր եւ թարգմանիչ:
- ¹⁷ Յովհաննէս Գասարճեան եւ Յովհաննէս Գազանճեան, *Գաղտնիք Եւ Արուեստ Մոգութեան*, Կ. Պոլիս, Տպ. Արեւելք, 1889:
- ¹⁸ Յովհաննէս Գազանճեան, *Ետրկիոյ Հայոց Գաւառաբարբառը*, Վիեննա, Տպ. Մխիթարեան, 1899:
- ¹⁹ Պոլսահայ յայտնի վաճառականներ: Անոնցմէ մէկը՝ Մարութ Իբրանոսեան, աւելի ուշ արտօնատէրը եղած է *Առետուր*՝ «Սահմանադրական Թուրքիոյ ազատ վաճառականութեան, ճարտարարուեստին ու երկրագործութեան վրայ խօսող միակ շաբաթաթերթին» (*Ամենուն Տարեցոյցը*, Գ. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Վ. եւ Հ. Ներսէսեան, 1909, էջ 216): *Առետուրը* սկսած է լոյս տեսնել Հոկտեմբեր 11, 1908ին, խմբագրութեամբ Արտաշէս Գալիաքճեանի եւ Սիմոն Զէօմլէքճեանի, եւ կարճատեւ կեանք ունեցած է (12 թիւ) (*Ամենուն Տարեցոյցը*, Գ. տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Վ. եւ Հ. Ներսէսեան, 1910, էջ 82):
- ²⁰ 1907-1910ին Գազանճեան հրատարակած է *Նոր Քերականութիւն Արդի Հայերէն Լեզուի* դասագիրքը՝ երեք հատորով, որ այնուհետեւ բազմաթիւ հրատարակութիւններ ունեցած է: Անոր *Պատմութիւն Հայ Գրականութեան*

- երկհատոր ուսումնասիրությունը լոյս տեսած է յետմահու (Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1970):
- ²¹ Նորընծայ, տուեալ կալուածին մէջ մուտք գործած անձ (Ֆրանսերէն):
- ²² Գաղտնագիտութիւն (Ֆրանսերէն):
- ²³ Տե՛ս՝ Յովհաննէս Գազանճեան, *Մագնիսականութիւն եւ Ոգեհարցութիւն*, Կ. Պոլիս, Տպ. Օ. Արզուման, 1909:
- ²⁴ Հրանդ Մամուրեան (1870-1935)՝ արեւմտահայ հրապարակագիր ու խմբագիր, Մատթէոս Մամուրեանի որդին:
- ²⁵ *Արեւելեան Մամուլ*՝ ազգային-քաղաքական ամսաթերթ, կիսամսեայ ու շաբաթաթերթ (Զմիւռնիա, 1871-1909), ապա՝ օրաթերթ (1919-1922):
- ²⁶ Առաջին վեց մասերը լոյս տեսած են պարբերական հրապարակումներով. (Յովհաննէս Գազանճեան, «Եղոկիացի Հայ Կիւնը», *Արեւելեան Մամուլ*, 16 Օգոստոս 1903, էջ 783-787 - 17 Մարտ 1904, էջ 297-301):
- ²⁷ Ուսումնասիրութեան եզրափակիչ հատուածին համար (ԺԲ. գլուխ), տե՛ս՝ Յովհաննէս Գազանճեան, «Եղոկիացի...», *Արեւելեան Մամուլ*, 29 Սեպտեմբեր 1904, էջ 969-973:
- ²⁸ Սիրողներ (Ֆրանս.):
- ²⁹ Կարապետ Թումայեան (1852-1939), արեւմտահայ մանկավարժ ու հրապարակագիր:
- ³⁰ Բովանդակութեան ցանկ, վերլուծական ցանկ (լատիներէն, անգլերէն):
- ³¹ Թէոդիկ այս թելադրանքը երբեք նկատի առած չէ:
- ³² Յղում, տեղեկատուութիւն (Ֆրանսերէն):
- ³³ Գնահատական բաժինը հետեւեալ խտացումով ու խմբագրումով լոյս տեսած է. «Ազնի բարեկամ.- Ձեր 3 տարուան Տարեցոյցները շատ գնահատած եմ: Լաւ կ'ընէք index մըն ալ կցելով գործոյն վերջը: Ատով՝ տարեցոյցնիդ ասուպի պէս անհետող հանգամանքէն մնայուն օգտակարութեան շարքին պիտի անցնի: Գալով գործին ներքին արժէքին, ամէն գնահատութենէ վեր կը գտնեմ զայն: Նիւթերու զանազանութիւնը ճշմարիտ Համայնագիտարան մը հանդիսացուցեր է զայն, որ գիտնականին իսկ օգտակար ծառայութիւններ կը մատուցանէ: Չի մոռնամ շնորհատրելու զՁեզ գործին արտաքին տեսքին ու ճաշակին համար ալ: Նիւթերուն զետեղումը, համաչափ կարգաւորումը պակաս բան չի թողցներ, որով գործը երփներանգ ծաղիկներով զարդարուն փունջի մը նմանած է: Կատարեալ յաջողութիւն կը մաղթեմ Ձեր օգտաշատ ծեռնարկին եւ Ձեզի՝ կար եւ կարողութիւն» («Ընթերցողներս թող խօսին», *Ամէնուն տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 10):
- ³⁴ Կ. Թումանեան, «Խոհեմութեան ճամբան», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 152-4:
- ³⁵ Լուսանկարն ու կենսագրականը տե՛ս՝ «Ինքնակենսագրութիւն», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 151-152:
- ³⁶ Արշակունիի (Ճիզվէճեան) Թէոդիկ (1875-1922)՝ մանկավարժ: Թէոդիկի հետ հիմնած է *Ամէնուն Տարեցոյցը*:
- ³⁷ Հ. Սկրաիչ Վրդ. Պոտուրեան (1881-1959)՝ Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ, բանասէր:
- ³⁸ Յովհաննէս Թոլայեան (1854-1936)՝ պոլսահայ խմբագիր ու դերասան, հայրը՝ Երուանդ Թոլայեանի:
- ³⁹ Երուանդ Թոլայեան (1883-1937)՝ պոլսահայ դերասան ու խմբագիր:
- ⁴⁰ Արսէն Վրդ. Ղազիկեան (1870-1932)՝ Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ, բանասէր ու թարգմանիչ:
- ⁴¹ Չորրորդ պարտիզակցին, ամենայն հաւանականութեամբ, Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ ու բանասէր Հ. Վարդան Հացունին էր (1870-1944):
- ⁴² Այս պարբերութիւնը հրատարակուած է հետեւեալ կերպով. «Ձեր գիրքը յիշատակարան մ'է եւ ամենագեղեցիկ տապանաքարը դրուած թրքահայ մեռած

- գրականության հողակոյտին վրայ: Պոլիսը գրական լուրջ հանդես մը չունի. Ձեր գործը միանգամայն գրական հանդես մ'է՝ տարին անգամ մը հրատարակուող» («Ընթերցողներս Ու Տարեցոյց», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Տէր Ներսէսեան, 1911, էջ 2):
- ⁴³ Արշակունիի Թեոդիկ, «Կեալուր Քեօյի մանկիկը», *Գեղունի*, 1909, էջ 29-30. Հմմտ.՝ Նոյն, *Ամիս Մը 'Ի Կիլիկիա*, Կ. Պոլիս, Տպ. Վ. եւ Հ. Տէր Ներսէսեան, 1910, էջ 110-116:
- ⁴⁴ Արշակունիի Թեոդիկ 1909ի վերջատրութեան Ազգային Հայուհեաց Ընկերութեան կողմէ դրկուած էր Կիլիկիա:
- ⁴⁵ *Գեղունի*՝ Վենետիկի Միսիթարեան Միաբանութեան կողմէ պարբերաբար տպուած բացառիկ հրատարակութիւն, ընտիր նկարազարդումով եւ յօդուածներով: Առաջին թիւը լոյս տեսած է 1903ին, վերջինը՝ 1950ին:
- ⁴⁶ *Գեղունի – Illustration Arménienne*. No. 6, Venise S. Lazare, 1909, Pour les Orphelins Arméniens de Cilicie, 84 էջ:
- ⁴⁷ Է. ֆոն Ատլ. Պալլեսթրէմ, Քամիլ Ֆլամարիոն, Ժիլ Պուա, Սոֆիա Փութովեցքա, Էմիլիօ Տեզա եւ ուրիշներ:
- ⁴⁸ Ինկա Քոլլին-Նալբանդեան (1879-1929)՝ դանիացի գրագիտուի: Նամակը գրուած է հայերէն:
- ⁴⁹ Նամակը թուագրած ենք ըստ բովանդակութեան:
- ⁵⁰ Ինկա Նալբանդեանի ամուսինը՝ Մարտիրոս Նալբանդեան, 1909-1913ին Կեղոնական վարժարանի տնօրէնն էր (Նուրիան Ուզունեան (խմբ.), *Յուշամատեն Ազգ. Կեղոնական Վարժարանի*, Մոնրէալ, 1986, էջ 44-52):
- ⁵¹ Դանիական օրաթերք: Լոյս կը տեսնէ 1884էն ի վեր:
- ⁵² Յակոբ Պապիկեան (1856-1909)՝ Օսմանեան Խորհրդարանի երեսփոխան Իթքիհատ Վէ Թերաքքէ Կուսակցութեան կողմէ, Ռոտոսթոյի ներկայացուցիչ: 1909ին գործուղուած էր Ատանա՝ հայկական ջարդերուն մասին տեղեկագիր մը պատրաստելու նպատակով, որ մնացած է անտիպ մինչեւ 1913 եւ հայերէն թարգմանութեամբ լոյս տեսած է վեց տարի ետք (*Ատանայի Եղեռնը, Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի*, թարգմ. Յակոբ Սարգիսեանի, Կ. Պոլիս, Հրատ. «Կիլիկիա» Գրատան, 1919): Ջարդին մէջ Իթքիհատի պատասխանատուութեան մասին իր բացայայտումներէն անմիջապէս ետք մահացած էր, ըստ երեւոյթին՝ թրքական կառավարութեան դաւի մը հետեւանքով: Ի. Նալբանդեանի յօդուածը թարգմանաբար լոյս տեսած է նաեւ *Ազատամարտի* մէջ (Հ. Թովմաս Կէտիկեան, «Հայերէնագէտ Օտարուիներ», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 232):
- ⁵³ Այս եւ յաջորդ բոլոր հրատարակութիւնները լոյս տեսած են Քոփենհակի մէջ, դանիերէն: *Փոլիթիքէն* օրաթերքը լոյս կը տեսնէ 1883էն ի վեր:
- ⁵⁴ Օրաթերք (1869էն մինչեւ այսօր):
- ⁵⁵ Շաբաթաթերք (1859-1924):
- ⁵⁶ Հանդէս: Լոյս կը տեսնէ 1877էն ի վեր:
- ⁵⁷ Հանդէս (1898-1906):
- ⁵⁸ Հանդէս (1906-1952)՝ *Dansk Tidsskrift*ի շարունակութիւնը:
- ⁵⁹ Գիշող անունը՝ *Damernes Noterings-Calendar*. տարեցոյց (1869-1973):
- ⁶⁰ Մինաս Չերազ (1852-1929)՝ արեւմտահայ հրապարակագիր, արձակագիր ու քաղաքական գործիչ:
- ⁶¹ *L'Arménie* ֆրանսերէն պարբերաթերքը Չերազի խմբագրութեամբ լոյս տեսած է Լոնտոնի (1889-1898) եւ Փարիզի (1898-1906) մէջ:
- ⁶² *Ռազմիկ* (Ֆիլիպէ, 1905-1909)՝ քաղաքական ու գրական եռօրեայ:
- ⁶³ *Գիտութիւն* (Լոզան, 1904-1905, Փարիզ, 1908-1909)՝ գիտական պարբերաթերք, զոր խմբագրած է Ի. Նալբանդեանի ամուսինը՝ Մարտիրոս Նալբանդեան:
- ⁶⁴ *Ազատամարտ* (Պոլիս, 1909-1915)՝ քաղաքական ու գրական օրաթերք:

- ⁶⁵ Inga Nalbantian, *Bølgesang*, København, 1905: Տե՛ս Ինկա Մ. Նալբանդեան, «Ծանր Ե Օրուան Բեռը», *Ամենուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 160, որ թարգմանում է այս հատորէն (թուագրում՝ «Պէպէք, Յուլիս 1910»):
- ⁶⁶ Ռաֆայէլ Պատկանեանի (1830-1892) «Մայր Արաքսի Ափերով» բանաստեղծութեան առաջին բառերը:
- ⁶⁷ Միքայէլ Նալբանդեանի (1829-1866) «Ազատութիւն» բանաստեղծութեան առաջին բառերը:
- ⁶⁸ Սկրտիչ Պէշկեփաշեանի (1828-1868) «Գարուն» բանաստեղծութեան առաջին բառերը:
- ⁶⁹ Արշակ Չօպանեանի (1872-1954) համանուն բանաստեղծութիւնը:
- ⁷⁰ Այս թարգմանութիւնները կը կազմեն գիրքին հինգերորդ բաժինը ու կատարում են Մարտիրոս Նալբանդեանի օգնութեամբ (Կէտիկեան, «Հայերէնագէտ», էջ 232. Արծուի Բախշինեան, *Հայաստան-Սկանդինաւիա*, Երեւան, ԳԱԹ Հրատ., 2003, էջ 209-210):
- ⁷¹ Մարտիրոս Նալբանդեան (1872-1916)՝ քիմիագէտ ու մանկավարժ (Մարտիրոս Նալբանդեան, «Գիտական Այժմութիւններ», *Ամենուն Տարեցոյցը, Դ. Տարի*, էջ 312-317): Կենսագրական ակնարկին մէջ (էջ 312) յիշուած է իր ամուսնութիւնը:
- ⁷² Տողը աւելցում է Թէոդիկի կողմէ, որ այս մամակին հիմամբ Ինկա Նալբանդեանի մասին յաւելեալ տեղեկութիւններ տուած է (Կէտիկեան, «Հայերէնագէտ», էջ 233):
- ⁷³ Խաչատուր Գռուզեան (1866-1941), եկեղեցական գործիչ եւ ուսուցիչ: 1889ին յարած էր Աւետարանական Եկեղեցւոյ, որուն ծոցին մէջ կը շարունակէր գործել մամակը գրելու պահուն: Աւելի ուշ, վերադարձած է Հայց. Առաքելական Եկեղեցիին որպէս քահանայ:
- ⁷⁴ Այս նախադասութիւնը լոյս տեսած է հետեւեալ ձեւով. «... Արդիւնք չարաչար աշխատութեան, լեցում՝ բազմակողմանի, օգտաշատ եւ հետաքրքրաշարժ նիւթերով ու պատկերներով» («Ընթերցողներն Ու Տարեցոյց», *Ամենուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 3):
- ⁷⁵ Լուսանկարը եւ կենսագրական գիծերը տե՛ս Խաչատուր Գռուզեան, «Քրիստոս Յարեաւ Ի Մեռելոց», *Ամենուն Տարեցոյցը, Դ. Տարի*, էջ 207:
- ⁷⁶ Ըստ կենսագրական տեղեկութեան, Կիլիկիոյ աղետէն ետք, Օգոստոս 1909ին Գռուզեան հրաւիրուած էր որպէս տեսուչ Կիլիկիոյ եւ Հալէպի կուսակալութեանց մէջ բացուելիք որբանոցներուն (անդ):
- ⁷⁷ Վիքթորիա Աղանուր (1855-1910)՝ իտալագիր հայագգի բանաստեղծուհի: Հ. Արսէն Ղազիկեան եղած է անոր գործերուն մնայուն թարգմանիչը, նաեւ՝ յետմահու:
- ⁷⁸ Տիկին (Ֆրանս.):
- ⁷⁹ Այս բառը սխալ է թարգմանութեան մէջ: Իտալերէն բնագրին *editori* բառը կը նշանակէ «ժրատարակիչներ»:
- ⁸⁰ Վիքթորիա Աղանուր, «Հայկական Զատիկը», թարգմ. Հ. Արսէն Ղազիկեան, *Ամենուն Տարեցոյցը, Դ. Տարի*, էջ 84-85:
- ⁸¹ «Իմ արդիւնքը ձերն է» բառերը աւելցում են Հ. Ղազիկեանի կողմէ:
- ⁸² Յակոբ Պարոնեան (1843-1891)՝ արեւմտահայ երգիծաբան:
- ⁸³ Յակոբ Պարոնեան, *Մեծապատիւ Մուրացկաններ*, Կ. Պոլիս, Տպ. Սամուէլ Ղ. Պարտիզպանեան, 1887 (առանձին պրակներով լոյս տեսած էր 1880ին):
- ⁸⁴ Փակագիծի մէջ պարբերութիւնը Հ. Ղազիկեանի յաւելումն է:
- ⁸⁵ Այս պարբերութիւնը լոյս տեսած է հետեւեալ ձեւով. «Հազար շնորհակալութիւն ինձ դրկում տարեցոյցներուն համար որ շատ ճաշակաւոր գտայ: Պիտի չմոռնամ Ձեր ազնիւ փափաքը կատարել. շատ գոհ եմ որ «Հայկական զատիկ»-ս հաւնուեր է, [արդիւնքը Հ. Ղազիկեանինն է], եւ տեսանողի մը մարգարէութիւնը կարծուեր է: Եթէ ներշնչումը գայ՝ քովս ի վեր կայնի, պիտի մտածեմ գրել ուրիշ քերթում մը: Բայց “պէտք չէ Մուսային ետեւէն վազել” կ'ըսէր ինձ վարպետս, այլ սպասել որ գայ

- ինքնին ընծայելու մեզ իր պարգևները» («Ընթերցողներս Ու Տարեցոյց», *Ամենուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 2):
- ⁸⁶ Վիքթորիա Աղանուր՝ քաղցկեղէ հիւանդ, մահացած է Ապրիլ 9, 1910ին: 1911ի տարեցոյցին մէջ լոյս տեսած է «երիտասարդութեանը գրած քերթուած [մը] գոր Աղանուր չէ առած իր հատորներուն մէջ»՝ Հ. Ղազիկեանի թարգմանութեամբ, հանդերձ լուսանկարով (Վիքթորիա Աղանուր, «Երբ Գերեզման Տանի Զիւ...», *Ամենուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 29-31):
- ⁸⁷ Կ'ակնարկէ Արշակունիի Թեոդիկին:
- ⁸⁸ Կ'ակնարկէ իր հատորին հրատարակութեան՝ *Հայկական Նոր Մատենագրութիւն Եւ Հանրագիտարան Հայ Կեանքի*, Ա. Հտր., Վենետիկ, Տպ. Ս. Ղազար, 1909: Բ. հատորը լոյս տեսած է 1912ին, իսկ շարքը մնացած է անաւարտ՝ նիւթերուն կորուստին պատճառով Մեծ Եղեռնի օրերուն:
- ⁸⁹ Լապճինճի որդի (թրքերէն): Թեոդիկի մականունը Լապճինճեան էր:
- ⁹⁰ Թեոդիկի որդին՝ Վահագն Թեոդիկ (1903-1960ականներ):
- ⁹¹ Հեթանոսական «Վահագնի երգը»ի յայտնի տողին («ընդ եղեգան փող բոց ելանէր») հիմամբ բառախաղ:
- ⁹² Սուրեն Պարթեւեան (1875-1921)՝ արծակագիր եւ հանրային գործիչ:
- ⁹³ Հրանդ Մամուրեան Պարթեւեանի խմբագրած *Զմիւռնիոյ Դաշինք* թերթի (1909-1919) արտօնատէրն էր:
- ⁹⁴ Պարտաւորեցնող (ֆրանսերէն):
- ⁹⁵ Սուրեն Պարթեւեան, *Կիլիկեան Արհաւիրքը*, Կ. Պոլիս, Տպ. Նշան Պապիկեանի, 1909: Իր կենսագրական նոթերուն մէջ, Թեոդիկ գրած է. «Կիլիկեան կոտորածին անմիջապէս յետոյ ուղեւորած՝ Ատանա, ուրկէ թրքերու դրկած իր յովիչ յօդուածներն ամբողջ ամփոփելով, հրատարակած է *Կիլիկեան Արհաւիրքը*, ու Զարդին ահեղ ու սրտակեղեք մանրամասունքը պատկերելով վարպետ գրչով մը: - Տաղանդաւոր ու բեղուն արծակագիր, թրքահայոց Ա. Ահարոնեանն - առանց չափազանցութեան» (*Ամենուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, 1911, էջ 280):
- ⁹⁶ Պարթեւեանի հատորին հրատարակիչը Նշան Պապիկեան գրատունն էր:
- ⁹⁷ Սուրեն Պարթեւեան, *Քայքայում*, Զմիւռնիա, Տպ. Մամուրեան, 1910:
- ⁹⁸ Պարթեւեանէն որեւէ գրութիւն լոյս տեսած չէ 1911ի տարեցոյցին մէջ:
- ⁹⁹ Գերագանցօրէն (ֆրանսերէն):
- ¹⁰⁰ Կ'ակնարկէ հռչակատր դերասանուհի Սիրանոյշին (Մերովպէ Գանթարճեան, 1857-1932):
- ¹⁰¹ Սթելլա Նիքոսիաս (1880ականներ-?), Սիրանոյշի դուստրը, ծնունդ՝ 1883-1889ի ամուսնական կապին յոյն երաժիշտ Քարլօ Նիքոսիասի հետ, որ լքած է զայն: Ան մկրտուած է Աստղիկ անունով, ի յիշատակ վաղամեռիկ մօրաքրոջ՝ դերասանուհի Աստղիկին: 1922ին ան Պոլիս կ'ապրէր, ամուսնացած էր եւ զաւակներ ունէր (Ռուբէն Զարեան, *Սիրանոյշ, 1857-1932*, Երեսան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1957, էջ 56, 271-272. նաեւ՝ Նշան Պէշիկթաշլեան, *Թատերական Դէմքեր*, Գեորգ Մելիտինեցի Գրական Մրցանակ թիւ 4, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1969, էջ 786):
- ¹⁰² Կ'ակնարկէ Ա. Թեոդիկի *Ամիս Մը 'Ի Կիլիկիայի*ին:
- ¹⁰³ Տիգրան Կամսարական (1866-1940)՝ արեւմտահայ արծակագիր:
- ¹⁰⁴ Երուանդ Գ. Աղաթօն (1860-1935)՝ հանրային գործիչ, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հիմնադիրներէն մէկը:
- ¹⁰⁵ Կ'ակնարկէ «թրքահայ անդրանիկ գրագիտուհի» Ելպիս Կեսարացեանին (1830-1913), որ Կամսարականի հետ Աղեքսանդրիա կ'ապրէր (Ելպիս Կեսարացեան, «Մտածումներ», *Ամենուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 128-130):
- ¹⁰⁶ «Կեսարացեան, Օր. Ելպիս [sic]», *Ամենուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 267-268:

- ¹⁰⁷ Ալեքսանդր Շիրվանզադե (1858-1935)՝ արեւելահայ վիպասան ու թատերագիր:
- ¹⁰⁸ *Անահիտ* (Փարիզ, 1898-1911, 1929-1940, 1946-1949)՝ գրական-մշակութային հանդես:
- ¹⁰⁹ Արշակ Չօպանեան, «Դէմքեր. Շիրվանզադե», *Անահիտ*, Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1909, էջ 146 (Շիրվանզադեի 1897ի լուսանկար):
- ¹¹⁰ *Հայրենիք* (Պոլիս, 1878-1896, 1909-1910)՝ քաղաքական ու գրական օրաթերթ:
- ¹¹¹ Յիշեալ կենսագրական ակնարկը չկրցանք գտնել *Հայրենիքի* Հոկտեմբեր 1909-Ապրիլ 1910 թիւերուն մէջ: Շիրվանզադեի կենսագրութիւնն ու նկարը տեսն *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 278:
- ¹¹² Վահան Թէքէեան (1878-1945)՝ արեւմտահայ բանաստեղծ եւ հանրային գործիչ:
- ¹¹³ Պարբերութիւն (Ֆրանսերէն):
- ¹¹⁴ Շիրվանզադե, *Louou*, Պաքու, Տպ. Արօր, 1898:
- ¹¹⁵ Գինարբուք (Ֆրանսերէն):
- ¹¹⁶ Թերեւս կ'ակնարկէ 1903ին Թիֆլիս լոյս տեսած Շիրվանզադեի *Երկերի Ճողովածուի* առաջին երեք հատորներուն (չորրորդ հատորը լոյս տեսած է 1912ին):
- ¹¹⁷ Շիրվանզադե, «Կործանուածը», *Անահիտ*, Յունիս-Յուլիս 1909, էջ 56-69. Օգոստոս-Սեպտեմբեր, էջ 97-107. Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր, էջ 172-186: Առանձին հրատարակութիւն՝ Շիրվանզադե, *Կործանուածը*, Թիֆլիս, Տպ. Նուարդ Աղանեանի, 1914:
- ¹¹⁸ «Կործանուածը» Դեկտեմբեր 24, 1909/6 Յունուար 1910ին Պոլիս ներկայացուած էր քաղաքը այցելած «Արեւեան-Արմէնեան» թատերախումբին կողմէ (տես Վահան Թէքէեան, «Առաջին Ներկայացում», *Հայրենիք*, 26 Դեկտեմբեր 1909/8 Յունուար 1910): Այս նամակէն օր մը առաջ, Կամսարական խիստ դրական կերպով անդրադարձած էր թատերախաղին Զմիւռնիոյ *Դաշինք* օրաթերթին մէջ (Դատիք Պետրոսեան, *Գրական Բանավեճերը 20-րդ Դարասկզբի Հայ Մամուլում*, Երեւան, Երեւանի Համալս. Հրատ., 2007, էջ 111):
- ¹¹⁹ *Le Figaro*՝ ֆրանսական օրաթերթ (1856էն ի վեր, հիմնուած իբրեւ շաբաթաթերթ 1826ին):
- ¹²⁰ Թեոդիկ սխալ հասկցած է Կամսարականի այս նախադասութիւնը եւ հետեւեալ թիրիմացութիւնը թոյլ տուած է Շիրվանզադեի կենսագրութեան մէջ. «(...) ներկայիս մէջ կը վայելէ միջազգային համբաւ մը, իր աշխատասիրութիւններէն 8 հատը թարգմանուած ըլլալով ռուսերէնի, եւ մին՝ ֆրանսերէնի. *Խսկ իր թատերախաղերէն գլխատր տեսարաններ արտատպուած են “Ֆիկառո”ի մէջ*» (*Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 278. ընդգծումը մերն է):
- ¹²¹ Շիրվանզադեէն որեւէ արտատպում կատարուած չէ տարեցոյցի 1911ի հատորին մէջ:
- ¹²² Նկատի ունի ֆրանսերէնի թարգմանուած *Արտիստը* (Chirvanzadé, *L'artiste*, traduit par Serge d'Hermigny, Paris, Serge d'Hermigny, 1909) եւ *Չար ոգին* (Chirvanzadé, *La possédée*, traduit par Archag Tchobanian, Paris, E. Leroux, 1910):
- ¹²³ Փիէր Լոթի (Pierre Loti, 1850-1923)՝ ֆրանսացի վիպագիր: Ծանօթ եղած է իր թրքասիրութեամբ:
- ¹²⁴ Ալպէր Վանտալ (Albert Vandal, 1853-1910)՝ ֆրանսացի պատմաբան:
- ¹²⁵ Ակադեմականներ (ֆրանսերէն): Լոթի Ֆրանսական Ակադեմիայի անդամ ընտրուած էր 1892ին, իսկ Վանտալ՝ 1897ին:
- ¹²⁶ Անաթոլ Լըրուա Պոլիէօ (Anatole Leroy-Beaulieu, 1842-1912)՝ ֆրանսացի պատմաբան, որ զբաղած է Արեւելեան հարցի պատմութեամբ ու նաեւ հայանպաստ զանազան ելոյթներ ունեցած է:
- ¹²⁷ Հաւանաբար խօսքը կը վերաբերի գրավաճառ ու բանասէր Վահան Զարդարեանին (1872-1945):
- ¹²⁸ Շիրվանզադե, *Արամբին*, Թիֆլիս, Տպ. Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի, 1888:

- ¹²⁹ Յիշողութեան վրէպ մը կայ. քանի որ *Արամբին* վէպը լոյս տեսած է Թիֆլիսի *Արժագանգ* շաբաթաթերթին մէջ 1888ին («Շիրվանգադէ», *Հայկական Համաշուշ Հանրագիտարան*, Հտր. 4, Երեւան, 2003, էջ 80), իսկ նոյն տարին՝ առանձին գիրքով:
- ¹³⁰ *Արեւելք* (Պոլիս, 1884-1912)՝ քաղաքական ու գրական օրաթերթ:
- ¹³¹ Վահան Թոթովենց (1889-1938)՝ ծագումով արեւմտահայ, ապա՝ խորհրդահայ գրագէտ:
- ¹³² Տան կոտք (եբր. teraph(im)). բառը փոխառուած է Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան մէջ):
- ¹³³ Այս պարբերութենէն հրատարակուած է հետեւեալ քաղուածքը.- «Արուեստի աւարտած գործ մը, եւ միակը մէր մէջ՝ ճաշակի տեսակետով: Տարեցոյցի տիրական աստուածն էք դուք, մանաւանդ որ թերափ մը ունիք այս կարգի գործեր յաջողցնելու մէջ» («Ընթերցողներս», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 4):
- ¹³⁴ *Արծիւ*՝ ամերիկահայ գրական (1905-1906), ազգային-քաղաքական (1908-1909) կիսաշաբաթաթերթ:
- ¹³⁵ Արշակ Տէր Մահտէսեան (1880-1950)՝ ամերիկահայ հրապարակագիր:
- ¹³⁶ Տէր Մահտէսեան իր ուսումը ստացած է Նիւ Եորք եւ Ելլի համալսարանները:
- ¹³⁷ *Armenia*՝ ամերիկահայ անգլիատառ առաջին պարբերաթերթը, լոյս տեսած է 1904-1907, 1910-1913, 1914-1915ին: *New Armenia* անունով վերահրատարակուած է իբրեւ կիսամսեայ (1915-1917) եւ ապա դարձած է ամսագիր (1917-1929):
- ¹³⁸ *Armenia*ի մէջ 1912ին շնորհակալութեամբ յիշուած են բազմաթիւ անձեր, որոնց շարքին Վահան Թոթովենց, “for their effective work in behalf of ‘Armenia’” («յանուն *Արմենիայի* իրենց կատարած արդիւնաւետ աշխատանքին համար») (“To Our Subscribers”, *Armenia*, July 1912, p. 359): Շնորհակալ ենք բանասէր Յակոբ Կիլիւնճեանին (Լոս Անճելէս), որ մեր խնդրանքով գտած է այս տեղեկութիւնը:
- ¹³⁹ Արշակ Տ. Մահտէսեան, «Յարութիւն», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 105-106 (բանաստեղծութիւն եւ լուսանկար): Կենսագրութիւնը տես «Տէր Մահտէսեան, Արշակ», *անդ.* էջ 288-289:
- ¹⁴⁰ Թոթովենց այս կեղծանունը գործածած է 1909-1913ին (հմմտ. Բախտիար Յովակիմեան, *Հայոց Ծածկանունների Բառարան*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2005, էջ 301), ինչպէս նաեւ 1914ին (տես Մշակ, «Աստուածածին», *Հայուն Տարեցոյցը*, *Չորրորդ Տարի*, Կ. Պոլիս, Հրատ. Պ. Պալենց Գրատան, 1914, էջ 101-102. բանաստեղծութիւնը գրուած է «Պոսքըն», եւ ունի «Մշակ (Վահան Թոթովենց)» վերտառութեամբ հեղինակին լուսանկարը):
- ¹⁴¹ *Armenia* պարբերականի հասցէն:
- ¹⁴² Մեսրոպ Նուպարեան (1842-1929)՝ արեւմտահայ գրագէտ եւ թարգմանիչ:
- ¹⁴³ *Ֆաուսթ. Թատրերգութիւն Կէօթի*, թարգմանութեամբ Մեսրոպ Նուպարեանի, Չմիւռնիա, Տպ. Քէշիշեան, 1909:
- ¹⁴⁴ Եոհան Կէօթէ (1749-1832)՝ գերմանացի բանաստեղծ:
- ¹⁴⁵ *Մէտէօրա* (Չմիւռնիա, 1880-1881)՝ կիսամսեայ ազգային եւ գրական հանդէս:
- ¹⁴⁶ Էմիլ Պէրդրան, *Նուպար Փաշա 1825-1899. Նիշք եւ Տպաւորութիւնք*, թարգմանութիւն Մեսրոպ Նուպարեանի, Կ. Պոլիս, Տպ. Օ. Արզուման, 1910:
- ¹⁴⁷ *Ֆաուսթի* տպագրիչները:
- ¹⁴⁸ Պօղոս Պալենց (1862-1944), Պոլսոյ համանուն գրատան տէր եւ տնօրէնը:
- ¹⁴⁹ Միքայէլ Ս. Կիւրճեան (1879-1965)՝ արեւմտահայ արձակագիր:
- ¹⁵⁰ Գումար (Ֆրանսերէն):
- ¹⁵¹ Միւրյն (թրքերէն):
- ¹⁵² Կ'ակնարկէ 1909ի հատորին էջ 230ը գրաւոր երկու լուսանկարներուն՝ «Դիւցազունք Օսմ[անեան] Ազատութեան ՆԻԱԶԻ ԵՒ ԷՆՎԷՐ ՊԷՅԵՐԸ» վերտառութեամբ:

Յուլիս 1908ին անոնք գլխավորապես էին Մակեդոնիոյ զորքերուն ապստամբութիւնն ու դէպի Պոլիս արշաւելու սպառնալիքը, որ ատարած էր Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումով ու գրեթէ անմիջապէս՝ Ապտիլ Համիտ Բ.ի գահընկէցութեամբ: Նիսի պէտքէն սպաննուած էր Երիտասարդ Թուրքերու յաղթանակէն քիչ ետք: 1909ին թրքական նորահաստատ կառավարութիւնը կ'իրագործէր Ատանայի ջարդը, զոր նկատի ունի Կիւրճեան իր խօսումն դատումին մէջ:

¹⁵³ Թանձրամիտ (Ֆրանսերէն):

¹⁵⁴ Սրիկայ (Ֆրանսերէն):

¹⁵⁵ Պոլսահայ վաստակաւոր մանկավարժ Միհրան Ասքանազ (1854-1904), հեղինակ՝ *Գրագիտութիւն* եռահատոր դասագիրքին (1884), 1896ին Ադրբայջանի տարագրուած ու հոն մահացած էր: Անտիպ ձգած էր 20 տարուան աշխատանքի արդիւնք *Հոմանիշներու Բառարան* մը:

¹⁵⁶ Հոկտեմբեր 7/20, 1910 թուակիր նամակով, Սուրէն Պարթեւեան Թէոդիկին գրած է Տիկ. Ասքանազի՝ հանգուցեալ ամուսինին կենսագրութիւնը ձեռք ձգելու ճիգերուն մասին. «Ըսաւ, որ Եգիպտոս գրեր է Կիւրճեանին, Մկրտիչեանին, եւ անոնցմէ պատասխանի մը կը սպասէ, ինչպէս նաեւ կը սպասէ որ դրկեն կարգ մը կարեւոր յօդուածներ, որոնք Եգիպտահայ թերթերու մէջ հրատարակուեցան Ասքանազի մահուան առթիւ» (Սուրէն Պարթեւեան, «Միհրան Ասքանազ», *Ամէնուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 167):

¹⁵⁷ *Ազատ Բեմ* (Ադրբայջանի, 1903-1905, Գահիրէ, 1906-1907)՝ եգիպտահայ պարբերաթերթ:

¹⁵⁸ Միքայէլ Կիւրճեան, «Միհրան Ասքանազ», *Ազատ Բեմ*, 24 Դեկտեմբեր 1904:

¹⁵⁹ «Տ. Միհրան Ասքանազի Մահը Եւ Յուղարկարութիւնը», *Ազատ Բեմ*, 24 Դեկտեմբեր 1904:

¹⁶⁰ *Փեքսկ* (Ադրբայջանի, 1903)՝ եգիպտահայ պարբերաթերթ:

¹⁶¹ Մ. Ասքանազ *Փեքսկ*ին աշխատակցած է Մեղրածած ծածկանունով («Ասքանազ, Միհրան», էջ 245):

¹⁶² Տե՛ս Միհրան Ասքանազ, «Հարեւանցիկ Նօթեր», *Ամէնուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 157-159:

¹⁶³ Ժողովրդական (Ֆրանսերէն):

¹⁶⁴ *Պարտեզ* (Ադրբայջանի, 1903-1904)՝ մանկավարժական հանդէս:

¹⁶⁵ «(...) [Ե]ւ ըստ այնմ հալածուեցաւ, դատաւիտուեցաւ, տուները, սրճարանները եւ լրագրաց մէջ՝ իր պաշտօնին ցանկացող վայրահաջ խմբագիրներէ, անարժան դատուեցաւ, անարժան, Պօղոսեան նախակրթարանի տղոց հայերէն, ո՛չ թէ գրաբարը, այլ գէթ աշխարհաբարը սորվեցնելու, եւ հոսկ ուրեմն ձեր ուսուցիչը, երեսուն տարուան այս բազմարդին եւ յոգնաջան դասատուն, այս պատկառելի հայերէնագէտը, դուրս նետուեցաւ, կը լսէ՞ք կոր, դո՛ւրս այդ դպրոցէն, իբր անկար, զառամած ու տգէտ պատուելի մը . . .» (Կիւրճեան, «Միհրան Ասքանազ»): Թէոդիկ միայն ակնարկած է այս յօդուածին, յայտնելով, թէ հոն ան «արդար վրէժը լուծած է Ասքանազի հանդէպ գործուած աններելի անիրաւութեան մը, Ադրբայջանի Պօղոսեան վ[ա]րժ[ա]ր[ա]նէն անոր հեռացման ակնարկելով», ու մասնակիօրէն մէջբերած է եզրափակումը («Միհրան Ասքանազ», էջ 244-245):

¹⁶⁶ Կիւրճեան տարեցոյցին վերստին աշխատակցած է 1914ին: Տե՛ս՝ Պետրոս Ազաթան (Միքայէլ Մ. Կիւրճեան), «Դէպ ի Անհունը», *Ամէնուն Տարեցոյցը, Ը. Տարի*, Կ. Պոլիս, Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1914, էջ 165:

¹⁶⁷ Ի հեճուկս ինձի (Ֆրանսերէն):

¹⁶⁸ Յետգրութեան առաջին երկու պարբերութիւնները հետեւեալ տեսքով արտատպուած են Ա. Թէոդիկի գիրքին վերաբերեալ բաժնին մէջ. «Թէոդիկ.՝ Տակաւին չունեցայ պատեհութիւն Ձեր Տիկնոջ գիրքը կարդալու. սկիզբէն մէկ երկու

- էջ կարդացի միայն, եւ կրնամ ըսել որ տպաւորութիւնս լաւ էր: Տիկինը գրելու մաքուր, կոկիկ, ճաշակատու, պիտի ըսէի ֆրանսական ձեւ մ'ունի որ ինծի հաճոյ է» («Դատաստան», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 218):
- ¹⁶⁹ Դրամատունը (ֆրանսերէն banque):
- ¹⁷⁰ Միքայէլ Կիւրճեան Օսմանեան Դրամատան Աղեքսանդրիոյ մասնաճիւղին հաշուապահ էր:
- ¹⁷¹ Թղթատարի (ֆրանսերէն poste):
- ¹⁷² Շուշանիկ Կուրդինեան (1878-1927)՝ արեւելահայ բանաստեղծուհի:
- ¹⁷³ Շուշանիկ Կուրդինեան, «Ծովափում», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Վ. եւ Հ. Ներսէսեան, 1913, էջ 30. «Ջրի Երեսին», *անդ*, էջ 74:
- ¹⁷⁴ *Նոր Կեանք* (Պաքու, 1911-1912)՝ պարբերաբեր:
- ¹⁷⁵ Այս երկու տողերը հրատարակուած են հետեւեալ վերախմբագրուած կերպով. «Անխոնջ Թէոդիկ.- “Տարեցոյց”ից երեսում է որ դուք ծանծրոյթի եւ յոգնելու մասին գաղափար չունիք» («Ընթերցողներս Ու Տարեցոյցս», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 4):
- ¹⁷⁶ Հմայեակ Քինյ. Պախքիարեան (այնուհետեւ՝ շուշտակ վարդապետ եւ ծայրագոյն վարդապետ, ?-1961),՝ բանասէր: Ըստ Կարօ Գէորգեանի, «իննսունի շուրջ» էր մահուան ժամանակ («Հողվրտիք», *Ամէնուն Տարեգիրքը*, Գրդ Տարի, Պէյրութ, 1962, էջ 623), իսկ Բախտիար Յովակիմեան գրած է 1877 (հարցման նշանով) (Յովակիմեան, *Հայոց Ճաժկանունների*, էջ 699):
- ¹⁷⁷ Նախադասութեան այս հատուածը լոյս տեսած է հետեւեալ շարադրանքով. «... Դուք իրացուցած էք արուեստը բազմազան եւ բազմերփնեան գրական ծաղիկներէ աշխարհի հիմանալի ծաղկեփունջեր յօրինելու եւ մէն մի Ամանորի՝ Հայ գրասէրներու անակնկալներ մատուցանելու» («Ընթերցողներս Ու Տարեցոյցս», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 4):
- ¹⁷⁸ Բանաստեղծութիւնը լոյս տեսած չէ տարեցոյցին մէջ:
- ¹⁷⁹ Սարգիս Թիւքինճեան (Շարասան, 1880-1949)՝ արեւմտահայ թատերագէտ:
- ¹⁸⁰ Նամակը անթուակիր է: Թուագրուած է ըստ բովանդակութեան:
- ¹⁸¹ Գրիգոր Օտեան (1834-1887)՝ արեւմտահայ հրապարակագիր եւ քաղաքական գործիչ:
- ¹⁸² Արփիար Արփիարեան (1851-1908)՝ արեւմտահայ արձակագիր, խմբագիր եւ քաղաքական գործիչ:
- ¹⁸³ Գրիգոր Չօհրապ (1861-1915)՝ արեւմտահայ արձակագիր եւ իրաւաբան:
- ¹⁸⁴ Լեւոն Բաշալեան (1868-1943)՝ արեւմտահայ արձակագիր եւ խմբագիր:
- ¹⁸⁵ 1912ին Թէոդիկ հրատարակած էր *Տիպ Ու Տառ*՝ հայկական տպագրութեան 400ամեակին առիթով:
- ¹⁸⁶ Բաֆֆի (Յակոբ Մելիք-Յակոբեան, 1835-1888), արեւելահայ վիպասան:
- ¹⁸⁷ Գարբիէլ Սունդուկեան (1825-1912)՝ արեւելահայ թատերագիր:
- ¹⁸⁸ Լէօ (Առաքել Բաբախանեան, 1860-1932)՝ արեւելահայ պատմաբան ու բանասէր: Իր գրական գործունէութեան սկզբնական շրջանին վիպական գործեր արտադրած է:
- ¹⁸⁹ Շարասան, *Թրքահայ Բեմն եւ Իր Գործիչները (1850-1908)*, Կ. Պոլիս, Տպ. Արաքս, 1914:
- ¹⁹⁰ Այս գործը 1907ին պատկուած էր «Իզմիրլեան» մրցանակով:
- ¹⁹¹ Կ'ակնարկէ վաղամեռիկ դերասան Պետրոս Աղամեանին (1843-1891):
- ¹⁹² 1914ին Շարասանի ստորագրած յօդուածին որպէս ծանօթագրութիւն (տե՛ս ստորեւ), Թէոդիկ գրած էր. «Շարասան պատրաստած ունի Աղամեանի վրայ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը -- բոլորովին տարբեր մինչեւ հիմայ նոյնանման ողբերգութիւն մասին երեւցածներէն -- գոր ի մօտոյ տպագրութեան պիտի յանձնէ» (*Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 272): Այս գործը լոյս տեսած չէ:

- ¹⁹³ Կ'ակնարկէ Հ. Վարդան Հացունիի կենսագրականին, որ ընդգրկուած է հետետեալ հատորին մէջ. *Քերթումք հռչակատը դերասան Պետրոս Հ. Աղամեանի եւ Կենսագրութիւն*, Վենետիկ, Տպ. Ս. Ղազար, 1896:
- ¹⁹⁴ Գրիգոր Նարեկացի (951-1003)՝ միջնադարեան բանաստեղծ:
- ¹⁹⁵ Յովհաննէս (Բան) Այվազովսկի (1817-1900)՝ ռուսահայ նկարիչ:
- ¹⁹⁶ Այս ուսումնասիրութեան իրականացումը յայտնի չէ:
- ¹⁹⁷ 1895ին Սոֆիայէն հեռագիր մը կը հաղորդէր. «Յունիսի 23-ին (ն.տ.) երեկոյեան ժամը 9-ին Կ. Պոլսում դաշնակցականները զարկեցին նշանատը ՄԱՏՆԻՉ վիրաբոյժ ԹԻԻԹԻԻՆՋԵՎԻՆ: Մատնիչը մերձ ի մահ է: Ահաբեկիչները ազատ են: Ժողովրդի ոգետութիւնը անսահման է: Անսահման է նոյնպէս թիւրք կառավարութեան սարսափը» («Մատնիչ Վիրաբոյժ Թիւթինջեւի Զարկումն», *Դրօշակ*, 8, Յուլիս 1895, էջ 1. գլխագրումը բնագրային է): Այնուհետեւ, Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէի հրապարակած տեղեկագիրը կը նշէր, թէ Մայիս 7/20ի նիստին «քննութեան ենթարկեց եւ վերահասու եղաւ այն տպագիր ստուգարաններուն (document) եւ մանրամասն տեղեկագրերուն, [որոնք] ներկայացուած էին նախկին յեղափոխականի մը, դաւաճան Սկրտիչ Թիւթինջեւի կեանքի եւ վերջին երեք տարիներու հանրածանօթ գործունէութեան»: Կ'աւելցնէր, թէ «ուստի, ի նկատի առնելով, որ վիրաբոյժ Սկրտիչ Թիւթինջեւի ոչ միայն դասալիք մը եղած է յեղափոխական բանակէն, այլ եւ կարեւոր գաղտնիքներ երեսն հանած եւ իր նախկին յեղափոխական ընկերները մատնած է, եւ թուրք ոստիկանութեան ձեռքը հզօր ու անարգ գործիք մը եղած է հայ յեղափոխականի անունը աղարտող, *Կեդրոնական Կոմիտէն միաձայն մահուան դատապարտեց դաւաճան Սկրտիչ Թիւթինջեւի*, վճռին գործադրութիւնը յանձնելով Զոհ Կոմիտէին ահաբեկիչներու գնդին»: Ծանօթեմ վիրատուրած, Թիւթինջեւի մահացած էր Յունիս 27/Օգոստոս 10, 1895ին («Դաւաճան Մ. Թիւթինջեւի Դատապարտութեան Տեղեկագիրը», *Դրօշակ*, 9, Յուլիս 1895, էջ 3):
- ¹⁹⁸ Սկրտիչ Թիւթինջեան (Թիւթինջեւի) (1850ականներ-1895), վիպագիր:
- ¹⁹⁹ Արփիար Արփիարեանի դէմ 1898ին գրուած իր ամբաստանագրին մէջ, Մելքոն Կիւրճեան, յիշել է տք, թէ ինչպէ՞ս Խորէն Նար-Պէյ եւ Լեւոն Շանթ, ուրիշներու շարքին, վտանգէ գերծ եղած էին Թիւթինջեանի միջնորդութեամբ, կը նշէր. «Այո՛, ես արձակ համարձակ կ'ըսեմ որ եթէ կարելի ըլլար, շատերու կը հասնէի այդ մարդու ձեռքովը: Ու ինձի բերկրութիւն էր տեսնել որ բարոյապէս ինկած մարդու մը աչքին մէջ արցունքը կը պղպշակէր բառերովս եւ ցանկալի կորուստի մը ետեւէն հալեցնող տաք հառաչանքը կը լսէի շրթունքներուն վրայ: Ու թող չսրբանայ պր. սրբաբուր եզուիտը [Արփիարեանը], հոն՝ ուր ինք սրբաբաւով ու գիշերային ուրուականի պէս կը սահէր՝ ոստիկանութեան նախարարին իֆթարին ներկայ գտնուելու, *Թիւթինջեան արձակ համարձակ կը մտնէր եւ հայ մը չկար որ չգիտնար*: (...) Թէ ինչո՞ւ յեղափոխութիւնը ատոնք [Թիւթինջեանը եւ Մամբրէ վարդապետը] մահուան դատապարտեց, ատիկա ինձի չվերաբերիր. ես ոչ անոնց դատախազն եմ եւ ոչ փաստաբանը» (Մելքոն Կիւրճեան, «Արփիար Արփիարեան», *Հայրենիք Ամսագիր*, Ապրիլ 1932, էջ 126. ընդգծումը մերն է):
- ²⁰⁰ Կ'ակնարկէ հրեայ ծագումով ֆրանսացի զինուորական Ալֆրէտ Տրէյֆիւսին (1859-1935), որ 1894ին հիմնագործկ մեղադրանքով ցկեանս բանտարկութեան դատապարտուած էր: Ան 1899ին անմեղ ճանչցուած ու ներումի արժանացած էր՝ ամբողջ Ֆրանսան ցնցող գայթակղութենէ մը ետք (L'affaire Dreyfus):
- ²⁰¹ Արշակ Զօպանեան (1872-1954)՝ արեւմտահայ գրագէտ ու հանրային գործիչ:
- ²⁰² *Ծաղիկ* (Պոլիս, 1895)՝ գրական հանդէս:
- ²⁰³ *Ծաղիկի* 7րդ թիւին մէջ (20 Մայիս 1895) յայտարարուած է, թէ Պարոնեանի եւ Աղամեանի մահուան տարեդարձին առիթով յաջորդ երկու թիւերը նուիրուած պիտի ըլլային անոնց կեանքի եւ գործի ուսումնասիրութեանց («Բացառիկ թիւեր», *Ծաղիկ*,

- 20 Մայիս 1895, էջ 264): Պարոնեանին նուիրում է 8րդ թիւը (8 Յունիս 1895), իսկ Աղամեանին՝ 9րդ թիւը (20 Յունիս 1895):
- ²⁰⁴ Գրիգոր Նարեկացիի նուիրում *Ծաղիկի* յատուկ թիւ եղած չէ: Խօսքը կը վերաբերի հետեւեալ ուսումնասիրութեան՝ Արշակ Զօպանեան, «Գրիգոր Նարեկացի. Գրական Ուսումնասիրութիւն», *Ծաղիկ*, 8 Ապրիլ 1895, էջ 129-135. 22 Ապրիլ 1895, էջ 170-189 (նոյն, *Դէմքեր*, Փարիզ, Հրատ. Հայ Կրթական Հիմնարկութեան, 1924, էջ 3-28: Տե՛ս նաեւ նոյն՝ «Ուսումնասիրութեան Սը Շուրջը», *Ծաղիկ*, 20 Մայիս 1895, էջ 261-264 (պատասխան՝ Արփիար Արփիարեանի դիտողութիւններուն):
- ²⁰⁵ *Շիրակ* (Աղեքսանդրիա՝ 1905, Գահիրէ՝ 1906-1907, Պոլիս՝ 1909), գրական հանդէս:
- ²⁰⁶ Միքայէլ Ս. Կիւրճեան Վահան Թէքէեանի հետ խմբագրած էր *Շիրակի* առաջին շրջանը:
- ²⁰⁷ Վ. Զարդարեան 1912ին պատրաստած էր առաջին հայկական շարժանկարը՝ «Հայկական Սինեմա» անունով, որ ցուցադրուած է Մարտ 1913ին Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ: Ցուցադրութեան ընդմիջումներուն Շարասան բանախօսած էր հայ թատրոնի մասին: 1913ին շարժանկարը շրջագայած է Միացեալ Նահանգներու 13 հայաշատ քաղաքներու մէջ, Հ.Բ.Ը.Մ.ի տեղական մասնաճիւղերուն հովանաւորութեամբ (Արծուի Բախչինեան, *Հայերը Համաշխարհային Կինոյում*, Երեւան, ԳԱԹ Հրատ., 2004, էջ 38-40):
- ²⁰⁸ Յարութիւն Ալիքսանեան (1857-1918)՝ դերասան:
- ²⁰⁹ Շարասան, «Հայ Բեմական Գործիչներ. Յարութիւն Ալիքսանեան», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի, էջ 264-271: Փոփոխութիւնը կատարուած չէ. երկու անգամ տպուած է «Մեծն Ներսէս» (էջ 265-266):
- ²¹⁰ Նամակին սկզբնատրութիւնը յայտնապէս պահպանուած չէ: Կը թուագրենք զայն ըստ բովանդակութեան:
- ²¹¹ Այս տողերը կը ներկայացնեն արեւմտահայ յայտնի հրապարակագիր ու քաղաքական գործիչ Գրիգոր Օտեանի տապաւնագիրը (Փէր Լաշէզ գերեզմանատուն, Փարիզ):
- ²¹² Եղիա Տէմիրճիպաշեան (1854-1908)՝ արեւմտահայ գրագէտ:
- ²¹³ Մինաս Չերազ եւ Եղիա Տէմիրճիպաշեան ուսում ստացած էին Խասգիւղի Ներսէսեան վարժարանին մէջ:
- ²¹⁴ Տէմիրճիպաշեանի եղերական մահէն ետք, Թէոդիկ հրատարակած է անոր հետ կապուած հետեւեալ նիւթերը մինչեւ 1913. Սուրէն Պարթեւեան, «Պէրպէրեան եւ Եղիա», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Գ. Տարի, էջ 92-95. «“Եղիա” Ինք Իր Մէջ», *անդ*, էջ 181-184. Եղիա Տէմիրճիպաշեան, «Փոստրայն», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 123. «Անտիպ Էջեր Եղիայէ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 19-26. Եղիա Տէմիրճիպաշեան, «Մատենան Անրջոց, Ողջակէզք», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Զ. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Տէր Ներսէսեան, 1912, էջ 25-26. «Անտիպ Նամակներ Եղիայէ», *անդ*, էջ 31-35. Եղիա Տէմիրճիպաշեան, «Ըմբոստ Յարութիւն (Բուրվառ-Դագաղս)», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Է. Տարի, Տպ. Հ. եւ Վ. Ներսէսեան, 1913, էջ 16-17. Տոքթ. Տ. Գաբամաճի. «Եղիա Տէմիրճիպաշեան», *անդ*, էջ 17-22:
- ²¹⁵ Չերազի այդ հատորը լոյս տեսած չէ:
- ²¹⁶ Այդ նամականիին միայն մէկ մասը լոյս տեսած է տարեցոյցին մէջ: Տե՛ս հետեւեալ հրատարակութիւնները. «Ե. Տէմիրճիպաշեան մտերիմներու հետ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի, էջ 29-36 (երեք նամակներ՝ 1869 եւ 1874 թուականներէն). «Ճշմարտութիւններ Անցեալէն՝ Ներկային Յարմարող», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺԶ. Տարի, Պոլիս, Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1922, էջ 49-50 (1898ի ամբողջական նամակ մը). «Հասքէոյ Ու Իր “Արծիւ”ը», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺԷ. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1923, էջ 65-66 (1897ի ամբողջական նամակ մը). «Եղիայէն Առ Չերազ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺԸ. Տարի, Փարիզ, Տպ. Յ. Բ. Թիւրապեան, 1924, էջ 35-41 (1878-1897 թուականներէն 8 նամակներու հատուածներ. «Ուշագրաւ Նամակ

- Մը», *Ամենուն Տաղերգոյցը, ԻԱ. Տաղի*, Փարիզ, Տպ. Մասիս, 1927, էջ 297-298 (ամբողջական մամակ մը՝ 1898էն):
- ²¹⁷ Minas Tcheraz, *Poètes arméniens*, Paris, E. Leroux, 1913.
- ²¹⁸ «Հայ Քերթողներ», *Ամենուն Տաղերգոյցը, Ը. Տաղի*, էջ 127:
- ²¹⁹ Արամ Անտոնեան (1875-1951)՝ արեւմտահայ արձակագիր ու խմբագիր:
- ²²⁰ Արամ Անտոնեան, *Գանձարան Բարձրագոյն Դասընթացը*, Կ. Պոլիս, Տպ. Օ. Արզուման, 1912:
- ²²¹ Archag Tchobanian, *Poèmes Arméniens, Anciens et Modernes*, Paris, A. Charles, 1902.
- ²²² Խօսքը կը վերաբերի ամերիկացի հանրային գործիչ եւ հայ գրականութեան թարգմանիչ Ալիս Սթոն Պլաքուելին (Alice Stone Blackwell, 1857-1950):
- ²²³ Alice Stone Blackwell, *Armenian Poems*, Boston, Roberts, 1896 (Բ. վերամշակուած հրատարակութիւն՝ Պոստըն, 1917):
- ²²⁴ Պետրոս Դուրեան (1852-1871)՝ արեւմտահայ բանաստեղծ:
- ²²⁵ Չակերտուած նախադասութիւնը քնագրային չէ: Անտոնեան գրած է. «Արշակ Չօպանեան որ ամբողջ հատոր մը նուիրած է Դուրեանի, ֆրանսերէնի թարգմանած է անոր բանաստեղծութիւններէն մէկ քանին: Ամերիկացի գրագիտուի մըն ալ՝ Միս Ալիս [sic], 1895ին անգլիերէնի թարգմանած է Դուրեանի ոտանաւորները եւ հրատարակած Պօսքընի ամենէն նշանաւոր թերթերուն մէջ» (Անտոնեան, *Գանձարան*, էջ 127):
- ²²⁶ 1893ին Պլաքուել գրած է Չերազին. «Անգլերէն ոտանաւորով թարգմանած եմ Խորէն Լուսինեանի (Նար-Պէյ - Վ.Մ.) երկու բանաստեղծութիւնները, յիշուած՝ “L’Arménie”-ի մէջ, ու նաեւ Պետրոս Դուրեանի բանաստեղծութիւնը, Պատկանեանէն երկու բանաստեղծութիւններ եւ Սայաթ-Նովայի երգերէն մէկը՝ ձեր թարգմանութեամբ» (*L’Arménie*, 1er juillet 1896, տես Tcheraz, *Poètes Arméniens*, էջ VIII): 1897ին, ամերիկացի յօդուածագիր մը՝ Պլաքուելի թարգմանութիւններէն մեկնելով, Դուրեանի վերլուծումը կը կատարէր ու կը մատնանշէր, թէ ամերիկացի թարգմանչուիին դիմած էր Չերազի օժանդակութեան (D. A. Hughes, “An Armenian Keats”, *The Cornell Magazine*, September 1897, p. 315-316): Պլաքուել հրատարակած էր Դուրեանի 12 բանաստեղծութիւններու թարգմանութիւնը 1896ի իր հատորին մէջ, աւելցնելով երեք թարգմանութիւն 1917ին:
- ²²⁷ Արշակուի Թէոդիկ 1895-1898ին ուսում ստացած էր Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի մէջ:
- ²²⁸ Հրանտ Նազարեանց (1884/1886-1962)՝ արեւմտահայ բանաստեղծ: 1913ին հաստատուած էր Իտալիա:
- ²²⁹ Դան Փիէթրօ Լուչինի (Gian-Pietro Lucini, 1867-1914)՝ իտալացի բանաստեղծ եւ Նազարեանցի գործակից: Անոր մասին, տես՝ Հ. Նազարեանց, «Դիան Փիէթրօ Լուչինի», *Բազին*, Յունուար 19 եւ 26, 1912, նաեւ *Ամենուն Տաղերգոյցը, Ը. Տաղի*, էջ 40-42 («Սալիտակ Խորիւրդը» եւ «Երազին Յաղթանակը» թերթումները՝ Հ. Նազարեանցի թարգմանութեամբ, եւ հրատարակուած գիրքերու ցանկը): Թէոդիկ հրատարակած է նաեւ Դուրեանի մասին անոր կարծիքը եւ «Տրտունջք»-ի խտւերէն թարգմանութիւնը՝ անգլերէն (Նազարեանց) եւ ֆրանսերէն (Չերազ) թարգմանութիւններուն հիմամբ («Սկիւտարի Սոխակը” Իտալիոյ Մէջ. “Հայ Լէոփարտին”» Պետրոս Դուրեան, *Ամենուն Տաղերգոյցը, Ը. Տաղի*, էջ 55-57):
- ²³⁰ Լուչինի իր մահկանացուն կնքած էր Պրելիայի մէջ, Յուլիս 13, 1914ին: Մարմինը փոխադրուած ու հրկիզուած է Միլանօ:
- ²³¹ Նազարեանցին ուղղուած Լուչինիի մամակները տես՝ D. Cofano, *Il Crocevia Occulto, Lucini, Nazariantz e la Cultura del Primo Novecento*, Fasano, Schena, 1990:
- ²³² Լուչինիի 18 տարուան կինը՝ Դիուտիքթա Լուչինի (1861-1941):
- ²³³ Լուչինի տարիներէ ի վեր հիւանդ էր ոսկրային թոքախտով:
- ²³⁴ Այդ ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսած չէ: Լուչինիի հայանպաստ գործունեութեան ակնարկած է Ֆրանքօ Նիքքի Վալենթինի 1913ին, *Ամենուն Տաղերգոյցը*ին մէջ

քաղուածաբար թարգմանուած յօդուածի մը մէջ. «Իտալիոյ մէջ Էնրիքո Քարտիլէ կը յայտարարէ ինքզինքը բարեկամը Հայաստանի այն գնայելի յօդուածով զոր կը նուիրէ Հրանտ Նազարեանցի, բայց հայանապատ այս գեղեցիկ շարժումին բուն նախաձեռնողը ճիշտ Բիէրո Լուչինին է, մեծանուն բանաստեղծ-փիլիսոփան որ ատենէ մը ի վեր իր պայքարող գրիչը նուիրած է Հայաստանի, ինչպէս արդէն կը վկայեն իր լատագոյն յօդուածները. “Փիէր Քիյետար եւ Հայաստան”, “Քիւրտերը”, “Ի պատիւ Եփրեմ Խանին”, “Սահմանադրական Թուրքիոյ ծագումը”, “Ինչ որ բնաւ չըրին Թուրքերը”» (Ֆրանքո Նիթթի Վալենթինի, «Սարսափի Եւ Յոյսի Երկիրը», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի, էջ 233):

²³⁵ Յիշեալ թարգմանութիւնն ու կարծիքը լոյս տեսած չեն տարեցոյցին մէջ:

²³⁶ Իտալացի բանաստեղծ Էնրիքո Քարտիլէ (1884-1951) իտալերէնի թարգմանած է Նազարեանցի բանաստեղծութիւններու չորս հատորներ: Թէոդիկ հրատարակած է Նազարեանցի մասին անոր մէկ յօդուածը (Էնրիքո Քարտիլէ, «Հայ Խորհրդապաշտ Բանաստեղծ Մը՝ Հրանտ Նազարեանց», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի, էջ 146-152), որ թարգմանուած էր նոյնինքն բանաստեղծին կողմէ. հմմտ. Ենովք Արմէնին ուղղուած Յունիս 28, 1913ի անոր մամակը, ուր թարգմանաբար մէջբերուած է յօդուածը՝ գրեթէ ամբողջութեամբ (Վարդան Մատթէոսեան, «Հրանտ Նազարեանցի Նամակները Ենովք Արմէնին», *Քաղմակէւ*, 1-4, 2006, էջ 381-384. հմմտ.՝ Հրանտ Նազարեանց, *Աստեղահեւ Մենութիւն. Ընտրանի*, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց», 2008, էջ 477-481):

²³⁷ Enrico Cardile, *Determinazioni (1a. serie)*, Palermo, 1914 (գրական քննադատութեան հատոր մըն է՝ Լուչինիի նախաբանով): Յունիս 20, 1914ին Լուչինիին գրած իր վերջին բացիկով, Քարտիլէ կը հաղորդէր, թէ շուտով պիտի դրկէր այդ հատորէն օրինակ մը, սակայն Լուչինի մահացած է, ըստ երեւոյթին, առաքումէն առաջ (Enrico Cardile, *Lettere a Lucini*, Caltanissetta, Lussografica, 2005, էջ 173):

²³⁸ Enrico Cardile, «Հայկական Հարցն Իտալիոյ մէջ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Թ. Տարի, Կ. Պոլիս, 1915, էջ 31-33:

²³⁹ «Հէկէկալ, լալ, աղօթել՝ հաւասարապէս նկուն է./ Ուժգնօրէն կատարէ՛ քու երկար եւ ծանր գործը/ Այն ճանապարհին վրայ, ուր Բախտը ուզած է քեզ կանչել./ Եւ ապա, ինծի նման, տառապէ՛ ու մեռի՛ր առանց խօսելու» (հայերէն բառացի թարգմանութիւն): Նազարեանց մէջբերած է ֆրանսացի բանաստեղծ Ալֆրէտ Տը Վինյիի (Alfred de Vigny, 1797-1863) «Գայլին Մահը» (“La Mort du Loup”) բանաստեղծութեան վերջին չորս տողերը:

²⁴⁰ Մադաքիա Արք. Օրմանեան (1841-1918)՝ պատմաբան, աստուածաբան, Պոլսոյ Պատրիարք (1896-1908):

²⁴¹ Կ’ակնարկէ Պոլսոյ ապագայ պատրիարք Մեսրոպ Արք. Նարոյեանին (1875-1944):

²⁴² Աննշան փոփոխութիւններով, այս նախադասութիւնը հրատարակուած է տարեցոյցի կարծիքներու բաժնին մէջ: Տե՛ս՝ «Կարծիքներ 1915ի Փորձամաւոր Տարեցոյցի Մասին», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ժ.-ԺԴ. Տարի, , էջ 9:

²⁴³ Երուսաղէմի ապագայ պատրիարք Մեսրոպ Արք. Նշանեանը (1872-1944) այդ շրջանին Ս. Յակոբեանց տպարանին ու մատենադարանին տեսուչն էր: Վերջերս լոյս տեսած է Թէոդիկի՝ 1911-1926ին անոր ուղղուած նամակներէն փունջ մը (Վաչէ Ղազարեան, «Թոքեայ Զաւակներու Հայր”ը՝ Թէոդիկ», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԻԶ., 2006, էջ 263-296):

²⁴⁴ Կ’ակնարկէ Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի աւագ քրոջ՝ Արաքսի Տէր Ներսէսեանին (1894-1985):

²⁴⁵ Կ’ակնարկէ ֆրանսահայ արուեստաբան Սիրարփի Տէր Ներսէսեանին (1896-1989):

²⁴⁶ Կ’ակնարկէ 1915ին պատրաստուելիք ու 1916ին լոյս տեսնելիք տարեցոյցին: 1916-1920 թուադրեալ միացեալ հատորը լոյս տեսած է 1919ի վերջաւորութեան:

- ²⁴⁷ Թադեոս Աստուածատուրեան, *Համաբարբառ Հին Եւ Նոր Կտակարանաց*, Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1895:
- ²⁴⁸ Տե՛ս այս մասին Թէոդիկի անթուակիր (հաւանաբար՝ Յունուար-Փետրուար 1915ին գրուած) բացիկը Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանին (Ղազարեան, «Թղթեայ», էջ 270):
- ²⁴⁹ Տիգրան Չիթունի (Չիթեան, 1881-1960), ազգագրագէտ:
- ²⁵⁰ Թերեւս կ'ակնարկէ բանաստեղծ Վահրամ Չիթեանին (°-1937) (հմմտ.՝ Յովակիմեան, *Հայոց Ծածկանուններ*, էջ 696):
- ²⁵¹ Չիթունիի կենսագրութեան մէջ (*Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 279) յիշատակուած են 22 անտիպ երկեր, որոնց շարքին՝ «Հայ[երէն] Նոր Բառարան»ը: Թէոդիկի ու Չիթունիի համատեղ սկսած մայր բառարանին մասին, որ անկատար մնացած է՝ Թէոդիկի վերահաս բանտարկութեան ու աքսորին եւ ապա՝ իրերայաջորդ ողբերգական տարիներուն պատճառով, տե՛ս նաեւ՝ վերոյիշեալ բացիկը Նշանեանին (Ղազարեան, «Թղթեայ», էջ 270):
- ²⁵² Բաբգէն Արք. Կիլիկեան (1868-1936)՝ բանասէր, Կիլիկիոյ աթոռակից Կաթողիկոս (1930-1936):
- ²⁵³ Բաբգէն Եպս. Կիլիկեան, *Ջաջն-Վարդան*, Պոստրն, Տպ. Ազգ, 1920:
- ²⁵⁴ Մեծ Եղեռնի շրջանին Թէոդիկ բանտարկուած է 1915-1916ին եւ ապա աքսորուած: Պոլիս վերադարձած է 1918ի վերջաւորութեան:
- ²⁵⁵ Եղիշէ արք. Դուրեան (1860-1930)՝ գրագէտ ու բանասէր, Պոլսոյ (1909-1910) եւ Երուսաղէմի (1922-1930) պատրիարք:
- ²⁵⁶ Փառէն Արք. Մելքոնեան (1873-1956)՝ բանասէր:
- ²⁵⁷ Արշակ Ալայոյանեան (1879-1962)՝ պատմաբան ու բանասէր:
- ²⁵⁸ Հաւանաբար կ'ակնարկէ այն իրողութեան, որ 1916ին Բաբգէն Արք. Կիլիկեան հիմնադիրներն եղած էր «Վարդանանց Ասպետներ» (Knights of Vartan) կազմակերպութեան, որ ցաղի գոյութիւն ունի ԱՄՆի մէջ:
- ²⁵⁹ Կ'ակնարկէ *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան Եւ Իր Հօտին* հատորին:
- ²⁶⁰ Հրաչեայ Տէր Ներսէսեան (1879-1960) սեփականատէրերէն էր Պոլսոյ «Վ. եւ Հ. Տէր Ներսէսեան» տպարանին, ուր մինչեւ 1913 տպուած էր *Ամէնուն Տարեցոյցը*: Ան 1920ական թուականներուն տպագրական գործը վերսկսած է Փարիզի մէջ, ուր հիմնած է «Մասիս» տպարանը:
- ²⁶¹ Մաղաքիա արք. Օրմանեանի *Ազգապատում*ին առաջին երկու հատորները լոյս տեսած էին Պոլիս, 1910-11ին:
- ²⁶² Մատթէոս Արք. Իզմիրլեան (1845-1910) եղած էր Պոլսոյ Պատրիարք (1894-1896 եւ 1908-1909) եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1909-1910):
- ²⁶³ Օրմանեանի *Ազգապատում*ին երրորդ հատորը լոյս տեսաւ յետմահու (Երուսաղէմ, 1927):
- ²⁶⁴ Բաբգէն Եպս. Կիլիկեան 1916-1917ին եւ 1920-21ին Ամերիկայի թեմի առաջնորդական տեղապահը եղած էր:
- ²⁶⁵ Փոխաբերական ակնարկութիւն Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան:
- ²⁶⁶ Մինաս Չերազ, «Պոլսահայ Յիշատակներ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺԶ. Տարի, էջ 52-59:
- ²⁶⁷ Օդի բուժում (ֆրանսերէն):
- ²⁶⁸ Հանգստեան բուժում (ֆրանսերէն):
- ²⁶⁹ Սնունդի բուժում (ֆրանսերէն):
- ²⁷⁰ Հիւծախտէ տառապող Արշակունիի Թէոդիկը 1921ին բուժուելու նպատակով փոխադրուած էր Զուիցերիա, ուր իր մահկանացուն կնքեց 1922ին:

NEWLY-DISCOVERED LETTERS ADDRESSED TO TEOTIG
(SUMMARY)

VARTAN MATIOSSIAN
varny1@yahoo.com

Teotig (1873-1928) was a Western Armenian writer and journalist well-known during the first quarter of the twentieth century, along other works, for the publication of his *Amenun taretsuytse* (Everyone's Almanac), which appeared in Constantinople, Venice, Vienna, and Paris from 1907-1929. His almanac reached a level that has remained unsurpassed among works of this genre in Armenian journalism, and became a reference source for new generations of researchers.

Each volume of *Amenun taretsuytse* recorded quotes from many letters received from important names of Armenian literature, which is evidence that Teotig kept a voluminous correspondence with them, as well as many other writers. This publication offers to the reader 20 unpublished letters from various authors, such as Patriarch Maghakia Ormanian, Bishop Papken Gulesserian, Father Arsen Ghazikian, Dikran Gamsaragan, Suren Bartevian, Mikayel S. Gurjian, Vahan Totovents, Shushanik Kurghinian, Minas Tcheraz, Hrand Nazariantz, Inga Nalbantian, and many others.

The whereabouts of the originals are unknown. Photocopies of these letters are kept in a folder at the Krikor and Clara Zohrab Information Center of New York, together with many other letters addressed to different people, and samples of poems and manuscripts. They appear to have been collected by Sarkis Sakayan, a literary amateur friends with Teotig. The letters, which have been annotated in detail, contain valuable information that enriches our knowledge of literary, culture, and political issues of the time.

EFFORTS TOWARDS THE RECOGNITION OF THE ARMENIAN GENOCIDE BY THE SWISS PARLIAMENT

ZAVEN MESSERLIAN

Although there was a pre-Genocide Armenian Diaspora, the Armenian Diaspora really took shape after the Genocide perpetrated on the Armenians by the Ottoman Turkish authorities during 1915-1923. The post-Genocide Armenians of the Diaspora were after survival and in a great state of shock; they did not seek official recognition of the Armenian Genocide by the countries where they were then living. After the 50th anniversary of the Armenian Genocide, the new generation born in the Diaspora started to demand recognition of the Armenian Genocide.

In this article we shall refer to the efforts made in Switzerland, particularly our own.

In late September 1998 I received a circular from the Switzerland-Armenia Association signed by Martin Bitschnau and Rupen Boyadjian requesting newspaper clippings in all languages containing “insults against Armenians: the cruder, the better. For example there are insults such as dogs, microbes, generalization such as Armenians are... thieves, traitors, and terrorist... discriminations such as: do not buy in Armenian stores, do not mix with Armenians, do not trust Armenians, Armenians cannot accede to leading positions in Administration, the Army etc., cases where Armenians have been indicted for anti-Turkism, hatred between nations...”.

The Association wrote that the more recent these clippings, the better. They added “the recognition of the genocide by [the] French Senate, for example, has caused something like hysteria, with insults in newspapers and on television as well. This kind of material would be highly relevant. Also the cases should explicitly name Armenians”. Furthermore all entries had to be impeccably reliable.

Martin Bitschnau had also written a note in German, dated 21 September 1998, to a lady named Diana giving, amongst other instructions, my work place address and, in English, concerning myself, “He is an historian and when we were friends decades ago he used to clip out all documents from papers and keep them organized. I imagine he still does that and could produce the material for you.” I was given a copy of this note.

The reason the material was requested was given to me in a circular letter signed by Rupen Boyadjian, from which I quote:

“On March 24, 1995 Angeline Fankhauser, member of Parliament, submitted a ‘parliamentary Interpellation’ to the Swiss government (co-signed by 29 other members of Parliament) asking if it was ready to officially recognize the Armenian Genocide. In its response of August 16th the government (Conseil Federal) condemned “the tragic events”. Parallel to this, the Armenian community wrote a petition to Parliament with the same content on April 24th 1995; it was handed over on September 26th with approximately 5000 signatures. On January 30th, 1996, the Coordination Body of Turkish Associations in Switzerland handed over

a counter-petition (approx. 4200 signatures) condemning the Armenian campaign. No parliamentarian expressed himself or herself on either of those petitions at the parliament's session of 4th of March 1996: the proposal of the Commission on Foreign Policy to "notify" the government of the petitions' existence was adopted without discussion.

Finally, on April 24th 1997 the ASA, together with 12 other Swiss and Armenian organizations (among them Caritas and the humanitarian aid organization of the Protestant Church, Organisation Mondiale Contre la Torture, the International League for the Liberation of Peoples, and 5 more organizations that joined later) drew the attention of the authorities- the investigating judge in the city of Berne- to the denial of Genocide in the Turkish petition. The authorities had to start an investigation."

As the next paragraphs are inscribed confidential, at this time only part can be disclosed.

"As the case did not seem to advance until the end of 1997 (we did not have access to information), Professor Niggli advised ASA to go for 'civil participation' in the process, which allows access to the court's files, and said that we should also bring a civil law case (treated together with the Criminal case), which would allow us to carry the process up to the federal court (highest instance) in case the judgment was not favorable. At the beginning of March 1998 ASA engaged a lawyer, who asked for civil participation. In the court's file it was then discovered that the case had already been transferred from the investigating judge to the penal judge on September 19th 1997 and thus the process had been opened against all 17 representatives of the Coordination Body of Turkish Associations (2 representatives per assoc. plus the president of the coordination body- I will now refer to it as CB). CB's president had been questioned beforehand by the police on the origin of the petition. This revealed that the text had been elaborated together with the Turkish Embassy in Switzerland. The civil case will be brought, as soon as we know more about the Turkish side's legal representation (our financial risk in case of defeat depends on the number of the opposite side's lawyers).

The Swiss anti-racism-law of 1995 forbids denial of Genocide without specifying which Genocides. The relevant part reads: (paragraph 4)... "who publicly, through word, writing, image, gesture, violence or in other ways reduces (disparagement) or discriminates a person or a group of persons because of their race, ethnic background (German: Ethnie) or religion, offending the human dignity, or out of one of these reasons denies, grossly reduces or tries to justify Genocide or other Crimes against humanity,... (par. 6 :) is punished with imprisonment or a fine."

Then the Association Switzerland-Armenia mentioned they were looking for material with "discriminatory content."

"- Newspaper articles

- Statements of Politicians and other Turkish personalities
- Conspiracy theories.
- Nationalist/racial theories (and their influence)
- Laws and their application (e.g.: obstacles for church to inherit funds, buildings)

- Cases of Armenians being denied Turkish civil rights, insults, beating, killings etc., etc.”

Rupen Boyadjian further informed us that the organizers of the Bernard Lewis process were to be consulted.

He added the need to study the identity of Turkish “historians” who denied the genocide, the connection between Ittihadists and the Attaturk movement and the deliberate destruction of Armenian cultural heritage and the exclusion of any reference to Armenians.

The circular ended by stating to those to whom it had been sent: This was sent to Dr. Rouben Adalian, Aram Arkun, and Prof. Stephan Astourian, Prof. Vahakn N. Dadrian, Dr. Tessa Hofmann, Prof. Richard G. Hovannisian, Hilmar Kaiser, Gerayer Koucharyan, Prof. Dickran Kouymjian, Dr. Ashot Manutscharjan, Prof. Robert Melson, Ara Sarafian, Dr. Yves Ternon, Prof. Roger W. Smith, CDCA (Hrayr Ayyazian)

In reply to their request I wrote to them the following letter:

5 October 1998

Association Switzerland-Armenia
Attention of Martin Bitschnau & Rupen Boyadjian
Dear friends,

I read your circular dated 15 September 1998. Unfortunately the clippings that I have do not fall in the category of news items described by Prof. Niggli and Dr. Bertossa. I have contacted the Armenian Popular Movement, who has a collection of news items, concerning Armenians, from the Turkish press. If they have the kind of items you want, I shall mail them to you.

However, I am sending here with the following APPEL (an appeal- signed by 90 prominent Swiss intellectuals, in 1915) which I got from the British public Records office F.O. 371/ 2488)

Photocopies of Swiss newspaper news concerning the genocide, again from 1915, and from the same source.

Photostatic copies of my articles

1) *The premeditated nature of the Genocide perpetrated on the Armenians.*

2) *A United Nations Report in 1918 related to the Armenian Genocide.*

In this last article- see p. 475 of my article- the U.N. restricted document of 1948 finds that the “1915 crimes against humanity” (which in fact was genocide) and the subsequent Allied warning to the perpetrators in May 1915 and Article 230 of the Treaty of Sevres, constitute the legal basis for articles 6 (c) and 5 (c) of the Nuremberg and Tokyo charters, for trying the World War II war criminals.

I wish you success in your endeavors to have the Armenian Genocide recognized by Switzerland. Please acknowledge the receipt of the items I am sending and keep me posted about the results of your efforts.

Sincerely,

Zaven Messerlian

For its historical importance I am giving below the Appel, signed in September-October 1915 by well-known Swiss personalities, most of them professors.¹

APPEL

Tandis que la guerre absorbe toutes les forces des grands Etats d'Europe et distrait l'attention du monde, la Turquie est le théâtre d'événements qui dépassent en horreur tous ceux auxquels nous assistons ailleurs et aussi tout ce qui s'est précédemment accompli dans les mêmes régions.

Il ne s'agit de rien moins que de l'anéantissement systématique d'un peuple, les ARMÉNIENS, dans l'intention arrêtée d'établir dans l'Empire turc la domination exclusive de l'Islam.

Déjà des centaines de mille d'Arméniens ont été massacrés, ou bien, expulsés en masse de leurs villes et de leurs villages, transportés dans des lieux déserts en Mésopotamie et dans d'autres régions, ils périssent misérablement. Un très grand nombre, surtout les femmes et les enfants, sont contraints de se convertir à l'Islam.

Ces faits sont établis par l'affirmation de témoins oculaires, impartiaux, irrécusables en raison de leur caractère et de leur situation.

Les soussignés, tout en appelant le peuple suisse à venir matériellement en aide à ce qui reste du malheureux peuple arménien, attirent l'attention du monde entier sur ces faits et font appel à l'opinion publique dans tous les pays, afin que la sauvegarde des Arméniens survivants soit sans retard prise en mains par ceux qui peuvent exercer une influence à Constantinople.

MM.

Pfr. II ANDRES, Bern
Prof. C BÉGUELIN, recteur, Neuchâtel.
Prof. Br. BLOCH, Basel.
Prof. P. BÖHRINGER, Basel.
Eug. BONHÔTE, conseiller national, Neuchâtel.

Félix BONJOUR, conseiller national, Lausanne.
Louis BONNARD, syndie, Nyon.
Prof. E. BOVET, Zürieh.
II. BOVEYRON, président du Grand Conseil, Genève.
A.BRÜSTLEIN, Advocat, Bern
Chr. BUCHMANN-SCHARDT. Basel.
Prof. CASTELLAZ, Fribourg.
Francesco CHIESA, Tessin.

Pfr. P. FLURY, Sehiers.
Pfr. Osk. FREI, Alt St. Johann.
Pfr. K. FUETER, Olten.
Dekan J. GANZ, Zürich.
Prof. Lucien GAUTIER, Genève.

Dr. Rud. GEIGY, Basel.
Prof. Philippe GODET, Neuchâtel.
Kirchenrat U. GUHL, Frauenfeld.
C. GUTZWILLER, Basel.

Stadtammann II. HÄSSIG, Aarau.
Pfr. J. HAURI, Davos.
Dr. Friedrich HEGAR, Zürich.
Dr. Karl HENKING, Schaffhausen.
Dr. Ed. HERZOG, Bischof der christ.-kat.

MM.

Prof. Rob. CHODAT, Genève.
Dr. H. CHRIST-SOCIN, Riehen.
Th DIETHELM, St- Gallen.
Pasteur H. Du Bois, Neuchâtel.
DUSSEILLER, curé de Notre-Dame, Genève.

Prof. Louis EMERY, Lausanne.
Pfr. E. ETTER, Rorschach.
Nat.- Rat H. EUGSTER-ZÜST, Speicher.
Emile FAVRE, Lausanne.
Leopold FAVRE, Genève.
Henri FAZY, conseiller national, Genève.
Pfr. H. FIGHTER, Basel.
Dr Jos. FRAGNIÈRE, notaire apostol., Fribourg.

Pfr. C. PESTALOZZI, St-Gallen.
Dr. PESTALOZZI-PFYFFER, Zug.
Ern. PICOT, juge fédéral, Lausanne
Prof. Conradin PLANTA, Chur.
Ed. QUARTIER-LA-TENTE, conseiller état

Prof. de QUERVAIN, Basel.
Prof. L. RAGAZ, Zürich.
Gonz DE REYNOLD, Fribourg.
Dr. Eug. RICHARD, anc. Prés. Conseil état

Pfr. A. ROTHENBERGER, St- Gallen.
Dr. César ROUX, Lausanne.
Pfr. E. RYSER, Bern.
Pfr. A. SALIS, Basel.
Alfred SARASIN, Basel.

schw. Kirche, Bern.	
Prof. Andreas HEUSLER, Basel.	Stadtrat Samuel SCHERZ, Bern.
Alt Pfr. HUGENDUBEL, Bern.	Pfr. A. SCHLATTER, Herisau.
Stadtrat Aug. HUGGLER, Bern.	Pfr. Th. SCHLATTER, St-Gallen.
Dir. E. IMHOF, Schaffhausen.	Pfr. E. SCHNYDER, Schaffhausen.
Dr. Hans ISELIN, Basel.	Pfr. Emil SCHULTZE, Chur.
Pfr. Paul. - H. KIND, Schwanden.	Ed. Secrétan, conseiller national, Vaud
Prof. K. Kirchhofer, Schaffhausen.	Paul Seippel, Genève.
Stadtrat Conr. LEU, Schaffhausen.	Prof. G. Senn, Basel.
Alt. Reg. - Rat F. Manatschal, Chur.	Prof. Fr. Siebenmann, Basel.
Prof. K. Marti, Bern.	Jean Sigg, conseiller national, Genève.
Prof. Alf. Martin, Genève.	Pfr. Ant. Spehn, Zürich.
Dekan J. Meier, Frauenfeld.	Prof. E. Staehelin, Basel.
Al. de Meuron, conseiller national, Lausanne.	Dir. Rud. Staub, Baden.
Prof. G. Meyer von Knonau, Zürich.	Dr. von Tavel-Stettler, Bern.
Pfr. E. Miescher, Basel.	Pfr. C. Tüchler, Herisau.
G. de Montenach, conseiller aux Etats, Fribourg.	E. Usteri-Pestalozzi, Zürich.
Past. Alex. Morel, Bern.	Virieux, directeur Banque cantonale,
Prof. Paul Moriaud, Genève.	Prof. Eberh. Vischer, Basel.
Oberrichter P. Mürli, Aarau.	Dr. Willi Vischer, Basel.
Dr. T. Musy, présid. Du Conseil d'Etat, Fribourg.	Jean de Wattenwyl, Bern.
Gustave-L. Naville, Zurich.	Ständerat Dr. O. Wettstein, Zürich.
Prof. Ed. Naville, Genève.	Pfr. G. Wikemann, Rothrist.
Ern. Perrier, procureur général, Fribourg.	Leo v. Wyss, Thalwil.

Septembre-Octobre 1915.

As to the articles in *Journal de Genève*, they were two. One entitled "Pauvres Arméniens!" on 10 July 1915 was sent to Sir Edward Grey at the British Foreign office by a concerned personality hoping he might "find a way of putting an end to such barbarous proceedings" and the other, "L'extermination d'un peuple", was published on 8 September 1915. We are giving below this second article, as it was published then.²

BULLETIN

L'extermination d'un peuple

Un fait qui dépasse en horreur tout ce que l'humanité contemple depuis un an s'accomplit à cette heure : l'extermination violente et systématique de tout un peuple.

L'acte est peut-être sans précédents dans l'histoire. Lorsque les Assyriens réduisirent les Juifs en esclavage, ils laissèrent la vie sauve et Cyrus leur permit plus tard de rentrer à Jérusalem et d'y reconstruire le temple. Sous Abdul Hamid- qui vit encore et qui assiste, dans son palais blanc du Bosphore, à la renaissance triomphale de son programme- les massacres se limitèrent certaines localités. Aujourd'hui, c'est le peuple entier, partout où il réside, sur tout le territoire de l'empire ottoman, qu'il s'agit d'anéantir. Enver pacha l'a déclaré lui-même avec un cynisme souriant.

Nous avons accueilli avec une prudence extrême et beaucoup de réserves les premières nouvelles qui nous parvenaient d'Arménie. Nous savons combien facilement se répandent dans ce moment troublé les nouvelles imaginaires. Malheureusement les renseignements

que nous possédons et que nous avons publiés en partie ne permettent plus aucun doute. Le forfait est en train de s'accomplir.

L'ordre a été donné sur une décision du comité jeune-turc, par Enver pacha, ministre de la guerre, de déporter la population arménienne de toutes les provinces d'Anatolie et de Cilicie dans les déserts de l'Arabie, au sud du chemin de fer de Bagdad.

Les provinces (vilayets) de Trébizonde, Erzeroum, Sivas, Bitlis, Karpout, Diarbékir, Adana ont été complètement évacués. Dans la province d'Ismidt, l'opération est en bonne voie. Seuls ont été épargnés jus-qu'ici les Arméniens de Constantinople, de Smyrne et de la ville d'Adana, ceux qui sont dispersés en dehors des districts arméniens et 250.000 habitants du vilayet de Van qui ont fui dans le Caucase.

Il résulte en outre de témoignages incontestables que des centaines de mille Arméniens ont été massacrés depuis la proclamation de la guerre sainte, des centaines de mille ont été convertis de force à l'islam. Les hommes valides sont enrôlés pour la guerre, et ne peuvent même pas défendre leurs foyers. Désarmés, employés à la construction de routes beaucoup auraient été fusillés par leurs camarades armés. Les Arméniens qu'on déporte dans le désert ne sont plus qu'un troupeau misérable de vieillards, de femmes, d'enfants, poussés en avant sous le fouet des gendarmes. Cette déportation n'est qu'un massacre déguisé.

Pour empêcher les Arméniens de faire entendre leur cri de détresse, on a arrêté dans la nuit du 28 au 29 avril, à Constantinople, leurs chefs intellectuels, députés, écrivains, médecins, professeurs ; ils ont été envoyés dans l'intérieur, Angora, Konia, Diabekir. On a procédé de même dans d'autres villes importantes.

La déportation en masse et les massacres dans les provinces arméniennes ont commencé le 20 mai. On a donné aux familles quelques heures à peine pour laisser leur maison. On calcule que le quart de ces malheureux est arrivé à destination. Les autres sont morts ou ont été massacrés en route.

Il s'agit ici d'un peuple d'un niveau supérieur qui détient presque tout le commerce et la plupart des métiers manuels en Asie Mineure. Parmi ces jeunes filles et ces femmes vouées aux traitements les plus honteux, des milliers ont fréquenté nos écoles européennes en Suisse, en France, en Allemagne, et les collèges européens et américains existant en Asie Mineure.

Le gouvernement ottoman ne manquera pas, comme Abdul Hamid, d'alléguer de prétendus complots pour justifier ses actes. En réalité, il s'agit d'extirper de l'empire tout élément non musulman. C'est le programme du sultan rouge appliqué par d'autres hommes.

Ces hommes étaient arrivés au pouvoir il y a sept ans, salués avec enthousiasme par tous les chrétiens de Turquie et par tout les parti libéraux d'Europe. Reçu par Talaat bey, ministre actuel de l'intérieur, il y a deux ans, dans les bureaux du *Tanine*, nous avions recueilli de sa bouche des assurances admirables. Démocratie, égalité, justice, progrès... Dans la même pièce, Ismail Hakki bey, professeur de philosophie, autre chef de parti, approuvait de la tête : « Toute notre révolution, s'écria-t-il, a été faite contre un homme qui incarnait un régime détesté. »

Or c'est ce régime qui sévit plus horrible, plus terrible que jamais. Nous avons cru à la sincérité de ces jeunes-turcs. Étaient-ils sincères ? Sont-ils entraînés par l'orgueil de leurs victoires, l'instinct de race ou la fatalité historique ? Sont-ils le jouet d'Enver, ce jeune ambitieux, dont l'extraordinaire carrière fait penser à quelque conte des mille et une nuits ? C'est ce que l'histoire nous révélera.

Nous savons que des hommes de cœur tentent à cette heure d'empêcher que le crime s'accomplisse jusqu'au bout. Il nous paraît impossible que les deux empires alliés de la Turquie restent indifférents. L'inaction de leur part serait de la complicité.-

G.W.

Later I sent to the Association Switzerland-Armenia a few newspaper writings obtained from the Armenian Popular Movement.

There was no further communication with the Association Switzerland-Armenia; however, I did not stop my part in the efforts of securing the recognition of the Armenian Genocide by Switzerland.

Newspapers reported that on March 13, 2001 the Swiss parliament rejected by 73 votes a resolution recognising the Armenian Genocide presented by the Labor party deputy Joseph Zisyadis. 70 deputies, mostly leftists and deputies from the French speaking cantons, voted in favor. Before the vote the "Swiss Minister of Foreign Affairs Joseph Deiss appealed to the parliament not to accept the resolution as it would damage Swiss-Turkish relations". He said the term genocide should be decided by a court, not the Swiss government. The Swiss government, however, condemned the "tragic events" which had caused the death of a great number of Armenians.³

Vahe Gabrache, a prominent member of the Swiss-Armenian community, expressed his disappointment at the outcome of the vote.

The Armenian Genocide was not recognized, lacking only three votes.

Upon receiving the above news, I wrote two letters to Swiss parliamentarians Joseph Zisyadis of the populiste Vaudoise party, who had supported the bill, and Hans Fehr who, without denying the fact of the Armenian Genocide, had voted against the recognition. Both letters are given below.

March 30, 2001
Mr. Joseph Zisyadis
Partie Populiste Vaudoise
Parlement Suisse
Berne
Switzerland

Dear Mr. Zisyadis,

I wish to commend you for the effort you put to have the Armenian Genocide recognized by the Swiss Parliament.

Do not despair for justice shall prevail, we are hopeful you can have a majority with further efforts. 3 votes difference is not much.

I have enclosed herewith three documents an Appeal signed by prominent Swiss personalities in 1915, photocopies of Swiss newspaper accounts in 1915 concerning the Armenian Genocide and the U.N. recognition document of the Armenian Genocide in 1985. I had sent these to the Association Switzerland-Armenia (of Martin Bitschnau and Roupen Boyajian) in October 1998. Perhaps you have them and have already made use of them.

Wishing you success in this matter.

Yours sincerely,
Zaven M. Messerlian
Principal of the
Armenian Evangelical College

March 30, 2001
Mr. Hans Fehr, UDC-ZH
Member of Parliament
Swiss National Assembly
Bern, Switzerland

Dear Mr. Fehr,

According to newspaper reports although you have declared "It is impossible to deny the Armenian Genocide", you have voted against the recognition of the Armenian Genocide by Switzerland. It is a pity that a civilized country like Switzerland, which in the past loudly condemned the annihilation of the Armenian people in its 3000 year old homeland in the Eastern provinces of the Ottoman Empire 1915-1923, by a majority of 3 votes, will not be among those who have recognized the Armenian Genocide, namely the United Nations, the European Parliament, the U.S.A. Congress (in 1975), Russia, Canada, France, Italy, Belgium, Sweden, Greece, Bulgaria, Yugoslavia, Argentina, Uruguay, Cyprus, Lebanon. The U.N. recognition is enclosed herewith.

Enclosed herewith are two documents one a newspaper account from *Journal de Genève*, another one an Appeal by Swiss personalities in August-September 1915, at the height of the Genocide. You cannot disown your own past and your history for the sake of some temporary economic gain.

I hope the Swiss Parliament will rectify its error and be among those who have recognized the Armenian Genocide.

Sincerely,

Zaven M. Messerlian
Principal of the
Armenian Evangelical College

A few days later I wrote a letter on my own letterhead to the Swiss Minister of Foreign Affairs, Joseph Deiss, and sent it by registered air mail. The letter speaks for itself and is given below.

April 3, 2001
H.E. Josef Deiss
Foreign Minister
Bern-Switzerland

Your Excellency,

According to newspaper reports Your Excellency's meeting with the Turkish Minister of Foreign Affairs Ismail Cem on January 25, 2001 bore fruit and your intervention, apparently to preserve Swiss economic interests, was successful, by the difference of 3 votes to prevent Switzerland being among those countries that have recognized the Armenian Genocide.

Enclosed herewith are two documents one a newspaper account from *Journal de Genève* another an Appeal by Swiss personalities in August-September 1915 at the height of the Genocide, as well as the statement by the International Federation of Human Rights, in 1985.

The Genocide of the Armenians was successful. 1.5 million Armenians, two-thirds of the Armenians living in the Ottoman Empire, particularly in its Eastern provinces (until 1844 called the province of Armenia), were annihilated. There are no Armenians left in this 3000 year old homeland of Armenians. The survivors have been scattered to the four corners of the world. Out of the 2200 Armenian Churches within Turkey only 35 remain. 221 Armenian monasteries and 1439 Armenian operated schools were destroyed. The money and property of Armenians was appropriated by the Turkish Government.

Many Swiss personalities were eyewitnesses of the genocide. Most well known amongst them was Jacob Kuenzler, whose daughter Ida Alumuddin wrote a well known-

book *Papa Kuenzler and the Armenians*, giving witness to the Genocide perpetrated on the Armenians.

Even the ambassadors of the war time allies of the Ottoman Empire. Imperial Germany and the Austria-Hungarian Empire sent secret reports, respectively to Berlin and Vienna clearly stating the terrible premeditated plan of the extermination of a subject people of the Ottoman Empire. Below is such a report by Ambassador Hohenlohe “The systematic butchery of the uprooted and deported Armenians have assumed such a scope... It wasn’t only tolerated but openly promoted by the government. It meant the extermination of the Armenians” (Die Ausrottung der Armenier) Türkei 183/38, A 24507, 12 August 1915). The Austria-Hungarian Ambassador Palavicini, informed Vienna, “The Armenian population which is being expelled from its homeland is not only being subjected to the greatest misery but also to a total extermination” (12 Turquie/209/, No. 50/ p.c. 27 June 1915).

The Swiss newspapers and public opinion in 1915 strongly condemned the genocide as the enclosed documents prove it. Switzerland, in our opinion, should not disown her own past on this matter.

One should remember that the oblivion cast on the Armenian Genocide encouraged the Holocaust, it was Hitler who said in Obersalzberg on August 21, 1939 “After all who remembers today the extermination of Armenians”. (Documents of British Foreign Policy, 1919-1939, London 1954, pp. 257-260).

The Armenian Genocide was termed as “crimes against humanity” in 1915, in an Allied warning to the Ottoman government on May 24, 1915. This allied warning and Article 230 of the Treaty of Sevres, constituted the legal basis of articles 6© and 5© of the Nuremberg and Tokyo charters for trying the war criminals, (see U.N. restricted document E/CN. E/W.20 and F.O. 371/72810). It is upon these precedents that war criminals are now being tried in The Hague. One can’t disregard these legal facts.

We regret that your Excellency succeeded in preventing the recognition of the Armenian Genocide, by your highly respected country Switzerland. We only hope this is a temporary success, for justice shall prevail sooner or later.

Sincerely,

Zaven M. Messerlian
Principal of the
Armenian Evangelical College

The Swiss Head of the Federal Department of Foreign Affairs Federal Councillor Joseph Deiss, replied to my letter after almost five months. Below is his reply.

Berne, 20 August, 2001
Mr.
Zaven M. Messerlian
P.O. Box 129
Beirut
Lebanon

Dear Sir,

I have taken note of your communication relating to the vote of the National Council rejecting the parliamentary request (postulat) presented by Mr. Zislyadis for the recognition of the Armenian "genocide" of 1915.

The Federal Council had indeed proposed to the National Council to reject this parliamentary request. The Federal Council recalled that it had previously condemned the tragic events leading to the death of an extremely high number of Armenians, especially through massive forced displacements and wide-scale massacres during the unrests and conflicts which characterized the end of the Ottoman Empire, from 1894 to 1922, but more especially in 1915.

In Turkey itself, the existence of the massacres is recognized, but the responsibilities and the circumstances of these massacres are subject to often contradictory interpretations. For the first time, a debate amongst intellectuals and other circles of the population is taking place in Turkey itself on this dark chapter of the history of the whole region.

Switzerland is engaged in a political dialogue with Turkey on human rights issues and will continue its efforts in this regard. The Armenian question is an integral part of this dialogue.

Yours sincerely,

Joseph Deiss
Federal Councillor

The Swiss Federal Councillor, Head of the Federal Department of Foreign Affairs, Mr. Joseph Deiss, had put the word genocide in quotation marks, thus throwing doubt on its existence. So I wrote to him once again, and sent him a copy of my book *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians*. I received no reply this time. Below is my letter.

Head
of the Federal Department
of Foreign Affairs
CH-3003 Bern

Berne, 20 August, 2001

Mr.
Zaven M. Messerlian
P.O. Box 129
Beirut
Lebanon

Dear Sir,

I have taken note of your communication relating to the vote of the National Council rejecting the parliamentary request (postulat) presented by Mr. Zislyadis for the recognition of the Armenian "genocide" of 1915.

The Federal Council had indeed proposed to the National Council to reject this parliamentary request. The Federal Council recalled that it had previously condemned the tragic events leading to the death of an extremely high number of Armenians, especially through massive forced displacements and wide-scale massacres during the unrests and conflicts which characterised the end of the Ottoman Empire, from 1894 to 1922, but more especially in 1915.

In Turkey itself, the existence of the massacres is recognised, but the responsibilities and the circumstances of these massacres are subject to often contradictory interpretations. For the first time, a debate amongst intellectuals and other circles of the population is taking place in Turkey itself on this dark chapter of the history of the whole region.

Switzerland is engaged in a political dialogue with Turkey on human rights issues and will continue its efforts in this regard. The Armenian question is an integral part of this dialogue.

Yours sincerely,

Joseph Deiss
Federal Councillor

September 21, 2001
H.E. Joseph Deiss
Federal Councillor
Head of the Federal Department
Of Foreign Affairs
CH-3003 Berne
Switzerland,

Your Excellency,

I acknowledge receipt of your Excellency's letter dated August 20, 2001. You have made your country's present policy in regards to the Armenian genocide of 1915-1923 very clear.

Your Excellency has put quotation marks to the word genocide. I have enclosed herewith my recent book *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians* for your perusal.

The Genocide convention of December 9, 1948 clearly defines genocide "killing members of the group, causing serious bodily or mental harm to members of the group, deliberately inflicting on the group the conditions of life calculated to bring about its physical destruction or in part, imposing measures intended to prevent births within the group, forcibly transferring children of the group to another group." All the above apply to the Armenian Genocide. The deportations were done to annihilate the Armenian men, women and children (please read the testimony on pp. 34-36 of my book). Two-Thirds of the Armenian living in the Ottoman Empire, i.e. 1.5 million people were killed, 50% of the world's Armenians. There are no more Armenians in the Eastern provinces which were for 3000 years the homeland of Armenians. The Armenian homeland was appropriated. Armenian children were abducted, forcibly Turkified, later many were killed (see p. 69 of my book). This is purely genocide. The parliaments of Greece, Cyprus, Uruguay, Argentina, Russia, Canada, Belgium, France, Sweden, Lebanon, Italy and the U.S.A. House of Representatives and the European Parliament have recognized and condemned the Genocide perpetrated on the Armenians. I hope Switzerland will be among them in the future.

Sincerely,

Zaven M. Messerlian
Principal
Armenian Evangelical College

Thanks to the efforts of the Swiss Armenian community, the Armenian National Council, Armenian Rights Committee, Swiss-Armenian personalities and other concerned individuals, in 2001 the Armenian Genocide was recognized in Switzerland. The Genève Swiss Canton's authorities,⁴ then the Vaud Swiss canton (by 74 votes in favor, 64 against and 9 abstentions⁵) and finally on 16 December 2003, the Swiss Parliament (by 107 votes in favor, 67 against and 11 abstentions) recognized the Armenian Genocide.⁶

When the Vaud canton recognized the Armenian Genocide, Turkey retaliated by cancelling the visit of the Swiss Minister of Foreign Affairs to Turkey, and after the recognition by the Swiss parliament, Turkey threatened consequences.⁷

As it is a federal offense to deny any recognized genocide in Switzerland, all those who broke the rule were legally prosecuted and sentenced.

ENDNOTES

¹ F.O. 371/2488.

² *Journal de Genève*, Genève, 10 July 1915, from F.O 371/2488; Ibid., 8 September 1915, from F.O.371/2488.

³ “Zvitserio Khorhertarane merjets Haygagan Tseghasbanoutian Djanachman Panatseve” (The Swiss Parliament refused the Armenian Genocide’s recognition resolution), *Aztag* (daily), Beirut 15 March 2001, p. 1.

⁴ “Haygagan Tseghasbanoutyan Djanachman Kordzentatse 2000-in” (The process of the recognition of the Armenian Genocide in 2001) *Aztag special issue*, 1 January 2002, pp. 101-102.

The Genève canton parliament had already recognized the Armenian Genocide on 25 June 1998. This time it was the canton government which recognized it.

⁵ “Zvitserio Vaud Kantone ge hedevi Genevi cantoni orinagin yev ge djanchna Haygagan Tseghasbanoutiune” (The Vaud canton of Switzerland follows the Genève canton’s example and recognizes the Armenian Genocide), *Aztag* (daily) 25 September 2003, p. 1.

⁶ “Zvitserio Khorhertarane ge vaveratsne djanachoume Haygagan Tseghasbanoutian”, (The parliament of Switzerland approves the recognition of the Armenian Genocide), *Zartontk* (daily), 17 December 2003, p.1, and “E hechouggs Tourkio sbarnalikneroun Zvitserio Khorertarane djantsav Haygagan Tseghasbanoutiune” (Despite the threats of Turkey the parliament of Switzerland recognized the Armenian Genocide), *Aztag* (daily) 17 December 2003, p. 1.

⁷ *Aztag daily*, 17 December 2003.

ԶԱՆՔԵՐ՝ ԶՈՒԻՑԵՐԻՈՅ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ ԿՈՂՄԷ ՀԱՅՈՑ

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԳԾՈՎ

ԶԱԻԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Հեղինակը կ'անդրադառնայ Զուիցերիոյ կողմէ Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման գծով 1998-2001ի ընթացքին զուիցերիահայ համայնքին եւ իր թափած անձնական ջանքերուն: Կ'անդրադառնայ Զուիցերիա-Հայաստան Ընկերակցութեան իրեն ուղղած նամակին, Հայկական Ցեղասպանութեան գծով անոնց թափած ճիգին: Ան կը նշէ թէ անոնց կը դրկէ 1915ին զուիցերիացի անձնաւորութիւններու կողմէ եւ *Journal de Genève*ի “L’Extermination d’un Peuple” գրութիւնը, որպէսզի իրենց պայքարին մէջ օգտագործեն: Ապա կ'անդրադառնայ Մարտ 2001ին մամուլին մէջ լոյս տեսած լուրերուն թէ՝ 70ի դէմ 73 քուէով մերժուած էր ճանաչումը:

Հեղինակը կու տայ իր նամակները՝ ուղղուած հայասեր երեսփոխաններու պարագլուխներուն եւ Զուիցերիոյ Արտաքին Գործոց նախարար ժողէֆ Տէյսին: Հինգ ամիս ետք պատասխան-նամակ մը կը ստանայ թէ զուիցերիացի պետական անձնաւորութիւնը ընդունելով հանդերձ եղեռնը, չակերտած էր Ցեղասպանութիւն բառը: Ան նոր նամակով մը կը հիմնաւորէ թէ եղածը Ցեղասպանութիւն էր:

Ի վերջոյ զուիցերիահայ գաղութի, Հայ Դատի մարմիններու եւ այլոց - որուն կարգին՝ իր - ջանքերով, Զուիցերիոյ խորհրդարանը 16 Դեկտեմբեր 2003ին 67ի դէմ 107 քուէով եւ 11 ձեռնպահութեամբ կը ճանչնայ Հայոց Ցեղասպանութիւնը:

**ԱՌԱԾ-ԱՍԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐԸ,
ԱՆԷԾՔ-ՕՐՀՆԱՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐԸ
ԱՐՑԱԽԻ ԲԱՆԱՀԻՍՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ**

ԱՐՄԷՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ
armen.sarkisyan.68@mail.ru

Արցախի բանահիստությունը հայ ժողովրդական բանահիստության բաղկացուցիչ մասն է: Բանահիստական սեռերը բազմազան են, որոնց մեջ իրենց դիպուկ արտայայտությամբ առանձնանում են առած-ասացումածքները, անէծք-օրհնանքները եւ հանելուկները: Բանահիստական այս սեռերը յաւելեալ համ ու հոտ են տալիս լեզուին, առաւել պատկերաւորութիւն, գունային երանգներ ու միտքի եւ տեսողութեան այլ տարածութիւններ են առաջացնում թէ՛ ասողի եւ թէ՛ լսողի մօտ:

ԱՌԱԾ-ԱՍԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐ

Առածները փոխաբերական իմաստ ունեցող կարճ ու պատկերաւոր ասոյթներ ու դատողութիւններ են, որոնցում կեանքի տարբեր երեւոյթներ բնութագրում են սրամտօրէն ու կատարեալ ամբողջականութեամբ: Դրանք փաստօրէն հայ ժողովրդի դարաւոր կենսափորձի եւ հայեացքների խտացումներն են՝ գեղարուեստական մեծ ընդհանրացման հասած բանաձեւումների մէջ: Իրենց սեռի յատկանիշով առածներին գրեթէ համընկնում են ասացումածքները, այն տարբերութեամբ, որ սովորաբար գործածում են առանց փոխաբերական իմաստի: Խոր են առած-ասացումածքների արմատները. դրանք գալիս են պատմութեան խորքերից եւ շատ դժուար, եթէ ոչ անհնար է բացայայտել, թէ որ դարաշրջանում է ստեղծուել դրանցից իւրաքանչիւրը:

Արցախեան առած-ասացումածքների մէջ արտայայտուած են բազմաթիւ ու բազմաբնոյթ երեւոյթներ: Առանձին խումբ են կազմում այն ստեղծագործութիւնները, որոնք ներկայացնում են հայ ժողովրդի արցախեան հատուածի ապրած միջավայրը, բնաւորութեան գծերը, կենսական պայմանները, քաղաքական կեանքը՝ պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում:

Օտարը-Թուրքը-Զաւթիչը

Դարեր շարունակ արցախահայութիւնը կենաց ու մահու պայքար է մղել օտար զաւթիչների դէմ՝ յաճախ ստիպուած լինելով դիմելու հարկադրական տեղաշարժերի: Դրա վառ արտայայտութիւնն է «Ալին քըլէ-ցալ, Վալին յըկէալ»¹ (Ալին գնաց, Վալին եկաւ) առածը, որի ուղղակի իմաստը արտայայտում է օտար նուաճողների՝ իրար փոխարինելը:

Բազում դարերի կենսափորձով արցախցին յանգել է մի հետեւութեան. թշնամու բարեկամութիւնը կեղծ է եւ ցանկացած պահի կարող է վնասել. պէտք է զգուշ լինել՝ «Թօրքէն նըհըէտ հընգըրօթուն ըրա՛, մըհակը ծըէր-քատ վէ՛ր մէլ տինիլ» (թուրքի հետ ընկերութիւն արա, բայց մահակը ձեռքիցդ ցած մի՛ դիր): Թշնամին անողոք է, բայց եւ վախկոտ, նրան պէտք է պատժել. միայն այդ դէպքում նա կարող է հաշուի նստել քեզ հետ. «Թօրքէն չըքէրանը թակիս վէշ, աշնա չի տըէռնալ» (թուրքին մինչեւ չծեծես, բարեկամ չի դառնայ):

Պանդխտութիւնը

Ընկերային-քաղական կեանքն արտացոլող առած-ասացումաձքների մէջ առանձնանում են պանդխտութեան ստեղծագործութիւնները, որտեղ ներկայացւում է հայրենիքից ու ընտանիքից հեռացած պանդուխտի ծանր ողբերգութիւնը. «Ղարիբը օրիշին վըէղումը մինակ ըրտասունք կը թօղնէ» (պանդուխտը ուրիշի հողում միայն արտասուք կը թողնի), «Ղարիբին հացը լըղէ յա, ճուրը՝ աղու» (պանդուխտի հացը լեղի է, ջուրը՝ դառը), «Ղարիբին հըէտէ մին օրը մին տարէ յա» (պանդուխտի համար մի օրը մի տարի է), «Ղարիբ մարթին վէզը ծօռ կինի» (պանդուխտ մարդու վիզը ծուռ կը լինի), «Ղարիբին հանգլիստը առանց քար կինի» (պանդուխտի գերեզմանոցը առանց գերեզմանաքարի կը լինի):

Լաւատեսութիւնը

Սակայն, չնայած կեանքի ծանր պայմաններին, արցախցին յոռետես չէ. չկորցնելով պայծառ ապագայի հեռանկարն ու յոյսը՝ նա պայքարում է իր անկախութեան ու ազատութեան համար, անդադրում աշխատում. «Հայը ումէդավ ա ապրում» (հայը յոյսով է ապրում), «Հայը մինչըէվ նըղանա վէշ, յըէտ չի տըէռնալ» (հայը մինչեւ չյոգնի, ետ չի դառնայ):

Հայրենի Բնաշխարհ

Մի շարք առած-ասացումաձքներում ներկայացւում է պատմական Արցախի բնաշխարհը՝ լեռներն ու ձորերը, գետերն ու առուները, դաշտն ու արօտը, քարն ու հողը. «Մարէն սըվէր կավը սարումը կը ծընէ» (սարին սովոր կովը սարում կը ծնի), «Մարերը ըրուտալին տըէղ ծօրէրըն ըն ըրօտում» (սարերը որոտալու փոխարէն ձորերն են որոտում), «Մարը հիշկան պէցուր ինի, կըլիսէ ծունը էնքան շատ կինի» (սարը ինչքան բարձր լինի, գագաթի ձիւնը այնքան շատ կը լինի), «Ըրասիւէն դըրաղէն վէր էշ թավիլ տա, մօխէրը ինձանավ կըտա» (Արաքսի ափին եթէ էշ թաւալուի, մոխիրը ինձ կը կպչի), «Քյուռէն դարդը Քյուռան վարար ա» (Քուռի դարդը Քուռից վարար է):

Յատկանշական է, որ առած-ասացուածքներում տեղ են գտել հիմնականում այն բոյսերն ու կենդանիները, որոնք աճում ու ապրում են Արցախի հողում եւ արցախցու կեանքում կարելու դեր ունեն. «Խաղուն վեր հըսավ, ծըմէրուկէն մըհալ քըցօղ չինիլ» (խաղողը եթէ հասունանայ, ձմերուկին ուշադրութիւն դարձնող չի լինի), «Ղարաբաղցունը օթըն ա, թօթը, թիյին կօթը» (ղարաբաղցու համար կարելու է օղը, թութը, բահի կոթը), «Ճըղպօրէ ծառէն քարավ տըվօղ շատ կինի» (ընկուզենիին քար նետող շատ կը լինի), «Արտը վեր նըմըրդօթուն անէ, կավը տօնը կը պահէ» (արտը եթէ նամարդութիւն անի, կովը տունը կը պահի), «Էշը վեր կա, վըէսկէ յա թըրքում» (էշը որ կայ, ոսկի է արտաթորում), «Յըէգնանը քաշածը մինակ ուրան կաշին ա գյուղում» (եգան քաշածը միայն իր կաշին է իմանում), «Շօնը վեր շօն ա, ուրան թըգնըլատըէղը թամուգ ա պահում» (շօնը որ շուն է, իր նստելատեղը մաքուր է պահում), «Օխձան էլ ըն ճար շինում» (օձից էլ են դեղ պատրաստում):

Արցախցու Կենցաղը, Առօրեան Ու Հայեացքները

Առած-ասացուածքները յստակօրէն ներկայացնում են արցախցու կեանքի պատկերը, հասարակական կենցաղը, սովորոյթներն ու հայեացքները: Դարեր շարունակ աշխատաւոր գիւղացին ճնշուել ու հարստահարուել է ոչ միայն օտար զաւթիչների կողմից, այլեւ իր ազգակից տէրերից, քաջ գիտակցել հարուստների եւ աղքատների անհասարկութիւնը. «Ապրել կա՝ յըէղ ա, ապրել էլ կա՝ լըղէ յա» (ապրել կայ՝ իող է, ապրել էլ կայ՝ լեղի է), «Ապրել կա՝ արծաթ ա, ապրել կա՝ արկաթ ա» (ապրել կայ՝ արծաթ է, ապրել կայ՝ երկաթ է), «Ապրել կա՝ մըռնէլա փիս ա» (ապրել կայ՝ մեռնելուց վատ է), «Հարուստը ջուբէն ա թըխում, քյասիբը՝ ծույնէրէն» (հարուստը գրպանին է խփում, աղքատը՝ ծնկներին):

Կենցաղային Փոխարարներութիւնները

Բազմաթիւ ստեղծագործութիւններում արտացոլուած են կենցաղային յարաբերութիւնները: Յատկապէս ակնառու են արիւնակցական-ազգակցական եւ ընտանեկան յարաբերութիւններն ու դրանց առնչուող երեւոյթները ներկայացնող առած-ասացուածքները, որտեղ ժողովուրդը տուել է ծնողի ու զաւակի, եղբոր ու քրոջ, ամուսնու ու կնոջ, հարսի ու սկեսրոջ բնութագիրը՝ բացայայտելով նրանց միջեւ եղած փոխարարներութիւնը. «Մօրը աշկէն խօխան մըծանալ չի» (մօր աչքին երեխան չի մեծանայ), «Մօրը մին օրթնանքը օխտը վըրթըրէղու անէսկ կը քանդի» (մօր մէկ օրինանքը եօթ վարդապետի անէծք կը քանդի), «Հօրը-մօրան կըման ըշխարքումըս ամմէն հինչ կըքըթէնվա» (բացի հօրից ու մօրից, աշխարհում ամէն ինչ կը գտնուի), «Հօրը-մօրը դադիրը չըցիդօղը Ըստուծէն դադիրը գլիդալ չի» (հօր եւ մօր յարգը չիմացողը Աստծոյ յարգը չի իմանայ),

«Ախճիգը տուսի պատ ա» (աղջիկը դրսի պատ է), «Տըղան տանը սըթունըն ա, ախճիգը՝ նըխշընըցարը» (տղան տան սինն է, աղջիկը՝ զար-դը), «Քուրըն ասում ա՝ ախպէր օնիմ, ախպէրըն ասում ա՝ քուր չօնիմ» (քոյրն ասում է՝ եղբայր ունեմ, եղբայրն ասում է՝ քոյր չունեմ), «Ախպէրը ախպօրը մըռնէլը օզիլ չի, փիս ապրէլը կօզի» (եղբայրը եղբօր մեռնէլը չի ցանկանայ, վատ ապրէլը կը ցանկանայ), «Կընգանը պաղէվը մարթը կը պահէ, մարթինը՝ կընէցը» (կնոջ պատիւը ամուսինը կը պահի, ամուսնունը՝ կինը), «մարթինը կընէցըն ա, կընգանէնը՝ մարթը» (ամուսնունը՝ կինն է, կնոջինը՝ ամուսինը), «Հարթնը պըլօթունը քաւ, ըսկէսվօրը քըթըր դըղէցէն» (հարսը խենթութիւն արեց, կեսրոջը պատժեցին), «Ըսկէստուրը ընգուճէն մինը քառ կը պահէ» (կեստուրը մի ականջը խուլ կը պահի) են։

Մարդկային Բնութագրումներ

Արցախեան առած-ասացուածքներում մեծ տեղ ունեն մարդու անձնական ու հասարակական յատկութիւններին, բնաւորութեանն ու խառնուածքին նուիրուած բանաձեւումները։ Դրանցում ամէնից առաջ վեր են հանում մարդու դրական յատկանիշները։

Ժողովուրդը խորհուրդ է տալիս գործ ունենալ բանիմաց, խելօք, անշահախնդիր մարդկանց հետ. «Խէլունք մարթին նըհըէտ քար կըրէ, կյիժին նըհըէտ փըլավ մէ՛լ օտէլ» (խելացի մարդու հետ քար կրիր, գժի հետ փլաւ մի՛ կեր), «Խէլունք դուշմանը կէս պարիկամ ա» (խելացի թշնամին կէս բարեկամ է)։ Այլ ստեղծագործութիւններում ներկայացւում են մարդու բացասական յատկութիւնները՝ ագահութիւնը, շահամոլութիւնը, անբարոյութիւնը, գողութիւնը են. «Տանձը՝ ինձ, խընձօրը՝ ինձ, շըվթալու վէլ ա ըշտահըս տամ» (տանձն ինձ, խնձորն ինձ, դեղձ էլ եմ ցանկանում), «Մինին տօնը նի կացավ, էն մինը կըրակէն յըրա խըրաված ըրավ» (մէկի տունը հրդեհ ընկաւ, միւսը կրակի վրայ խորոված արեց), «Ղըխպին օխտը լուգու կինի» (անբարոյականին եօթ լեզու կը լինի), «Կյօղը ասից՝ հուրը օնէ, իմըն ա» (գողն ասաց՝ ով ունի, իմն է)։

Իմաստուն ու խորն են արցախցու հայեացքները աշխատանքի ու հասարակութեան՝ ժողովրդի մասին։ Պէտք է գնահատել աշխատանքը «Ըշխըդանքէն կյինը գյիդօղը մարթինըն էլ կըգյիդա» (աշխատանքի գինն իմացողը մարդունն էլ կ'իմանայ)։ Աշխատանքը պահանջում է մեծ դժուարութիւններ «աշխատանքը էն ա շանը վըէռումը, հու տըղա յա, կըծէ, տուս օնէ» (աշխատանքը շան յետոյքում է գտնուում, ով տղամարդ է, կծի՝ հանի)։ Աշխատանքը ժողովրդի զբաղմունքն է, ժողովուրդն է աշխարհի բոլոր բարիքների ստեղծողը, եւ մարդը միայն հասարակութեան մէջ կարող է յաջողութեան հասնել. «Ժըղովութեան տուս կըրվօղէն յա՛

վեզը կը կօտըրէ, յա՛ պօզը» (Ժողովրդից դուրս եկողի կամ վիզը կը կոտորուի, կամ եղջիւրը):

Աստծու Կերպարը

Մի շարք ստեղծագործութիւններում արտացոլուած է Աստծոյ կերպարը: Ժողովուրդը հաւատում է ամենակարողի զօրութեանը, ապաւինում նրա արդարադատութեանը, բարին ընդունելու, չարը պատժելու յատկութեանը. «Աստուծ ընօղէն ա տամ» (Աստուած անողին է տալիս), «Աստուծ հաց տըվօղէն հացը բօլ-բօլ ա անում» (Աստուած հաց տուողի հացը առատ է տալիս), «Աստուծ հըրօտօղ կըվէն պօզըր չի տամ» (Աստուած հարու տուող կովին պոզեր չի տալիս), «Աստուծ էրկու ծըրքքավ ա տամ» (Աստուած էրկու ձեռքով է տալիս), «Աստուծ դարդը տըվալ ա, դարմանըն էլ նըհըէտը» (Աստուած դարդը տուել է, դեղն էլ հետը): Սակայն ոչ միշտ է Աստուած արդար. երբեմն նա թոյլ է տալիս անարդարութիւններ. «Աստուծ վէր Աստուծ ա, էլիա դաթումը ծօռ պէնէր ա անում» (Աստուած որ Աստուած է, երբեմն սխալ բաներ է անում), «Աստուծ լլավէն տանում ա, փիսին՝ թօղում» (Աստուած լաւին տանում է, վատին՝ թողնում), «Աստուծ միինին յըէղում ա, միինին՝ դաղում» (Աստուած մէկին իւղում է, միւսին՝ դաղում): Ահա թէ ինչու արցախցին խորհուրդ է տալիս երկնային տիրոջը՝ «Աստուծ, թա կարում չըս մըէզ պահիս, քըշա ց՝ մունք քըրէզ ճըղպօրու մաչու նըման պահինք» (Աստուած, թէ չես կարող մեզ պահել, իջի ր, մենք քեզ ընկոյզի միջուկի նման պահենք):

Այսքանով չեն սպառնում արցախեան առած-ասացուածքներում արտայայտուած գաղափարները: Իրականում գրեթէ չկայ առօրեայ ու հասարակական կեանքի, մարդկային յարաբերութիւնների մի բնագաւառ, որ արծարծուած չլինի այդ սեռի ստեղծագործութիւններում:

Յամառ ու արդար է դարաբաղցին, կողքահաստ, խօսքը երեսին ասող, նա չի սիրում շողոքորթել, ասում է այն՝ ինչ մտածում է, անկախ նրանից՝ դա վիրաւորակա՛ն, թէ՛՞ հաճելի կը լինի դիմացինին. «Ղարաբաղցէն ըստըղավ – ընդըղավ չի ըղնըմ, խօսկը քյասմա յա ասում» (ղարաբաղցին այս ու այն կողմ չի ընկնում, խօսքը ուղիղ է ասում): Ահա թէ ինչու նրա խօսքը յաճախ է համեմուտ անէծք-օրհնանքով:

ԱՆԷԾՔՆԵՐ ԵՒ ՕՐՀՆԱՆՔՆԵՐ

Ա. ԱՆԷԾՔՆԵՐ

Անէծքների եւ օրհնանքների ամենահին եւ տարածուած ըմբռնումը դրանց գերբնական ուժի հաւատն է, որի համաձայն անպայման իրագործում են դրանցում արտայայտուած ցանկութիւնները: Այդ են վկայում առայսօր պատմուող աւանդութիւնների, գրոյցների, հեքիաթների եւ այլ սեռերի ստեղծագործութիւններում տեղ գտած դիպուածները:

Արցախեան ժողովրդական այդ ստեղծագործություններում առանձնապես շեշտում է Աստծոյ անէծքի եւ օրհնանքի ազդեցութեան զօրութիւնը: Այսպէս, երիտասարդ կինը, երեխան գրկին, քարանում է, քանի որ ընդվզել է Աստծոյ գոյութեան դէմ. հովիւը, հրաժարուելով Քրիստոսին մի բաժակ կաթ տալուց, նրա անէծքով իր ոչխաների հոտի հետ վեր է ածուում քարակոյտի: Այլ դէպքերում Աստծոյ օրհնութեամբ չոր ծառը դալարում է, կենդանանում է հիւրասէր ու աստուածավախ ծնողների մահացած որդին: Իրականութիւն են դառնում նաեւ հօր, մօր, կեսուրի, հարսի, աղքատ մարդու անէծքներն ու օրհնանքները: Իսկ չբեր կանանց անէծքներից զգուշանում են բոլորը. «Սօնգսըզ կընգանը անէսկը փրոնօղ կինի» (չբեր կնոջ անէծքը տեղ կը հասնի):

Ընդհանուր առմամբ անէծքն ու օրհնանքը իւրաքանչիւրիս սեփականութիւնն են. ամէն ոք կարող է օրհնել եւ անիծել, ինչպէս նաեւ ենթարկուել դրանց: Եւ ամէն ոք ոչ միայն սոսկ անիծել ու անիծուել, օրհնել ու օրհնուել, այլեւ հաւատացել է դրանց զօրութեանն ու իրականացմանը: Այլ բան է, որ, ըստ ժողովրդի ըմբռնման, դրանք պէտք է լինեն տեղին ու արդարացի, այլապէս իրականութիւն չեն դառնայ:

Անէծքներն ու օրհնանքները ուղղակի խօսքեր են, որոնք ուղղուած են խօսակցին: Սակայն դրանք ամէնից առաջ ոչ թէ երկխօսութիւններ, այլ մենախօսութիւններ են, որոնք արտայայտում են խօսողի կողմից, եւ որտեղ խօսակցի ներկայութիւնն ու խօսքը ամէնեւին էլ պարտադիր չէ: Դրանց մէջ պարզապէս խօսողը իր ցանկութիւնն է ուղղում խօսակցին՝ լաւ թէ վատ, բարի թէ չար, եւ այդ ցանկութիւնը, կախուած լինելով խօսողի կամքից, ի վերջոյ արդիւնք է արտաքին որոշ դրդապատճառների: Տուեալ դէպքում խօսակիցը, նախքան անէծքի կամ օրհնանքի ենթարկուելը, խօսողի հանդէպ կատարում է որեւէ վատ կամ լաւ արարք, որից ելնելով էլ՝ խօսողը նրան է ուղղում իր անէծքը կամ օրհնանքը:

Կախուած այն հանգամանքից, թէ հոգեկան ինչպիսի գրգռուածութեան է հասցրել խօսողին՝ խօսակցի արարքը, նոյնքան չարութեամբ կամ բարութեամբ է նա արտայայտում իր անէծքներն ու օրհնանքները:

Համեմատութեան դէպքում դժուար չէ որոշել անէծքների ու օրհնանքների հեղինակների գրգռուածութեան աստիճանը: «Աղու օտիս» (թոյն ուտես), «Գյավուր մընաս» (անհաւատ մնաս), «Աշկըտ հըւտա» (աչքդ ցաւի), «Ապըրիս տու» (ապրես դու), «Պէրանըտ քախծըր կէնա» (բերանդ քաղցր մնայ), «Շուքըվէր ինիս» (հովանաւոր լինես), «Բալատ թաղիմ» (երեխադ թաղեմ), «Ազգավ-ծուպավ ճինջվիքյ» (ազգով-ցեղով ո-չնչանաք), «Մազլէրըտ տըխտակէն սանդըրիմ» (մազերդ դագադում սանրեմ), «Ծառըտ ծաղկէ ասթիւր յօր օնէ» (ծառդ ծաղկի, աստղեր վերցնի), «Օխտը հարթնավ սուփրա-սէղան նըստիս» (եօթ հարսով սեղան նստես), «Աստուծ քըլէզ թէվէր տա, թըռչըցընէ» (Աստուած քեզ թեւ-ւեր տայ, թռցնի):

Միւս կողմից, երբ մէկը հակաճառում է կամ ցուցաբերում իր խստասրտութիւնը, դիմելով նրան՝ երբեմն նոյնիսկ ընկերաբար յանդիմանում են «Հաստ կօխկըտ կըտըրվէ» (հաստ կողոկտրուի), «Աստուծ կըտըրցընէ շան խասյաթըտ» (Աստուած վերացնի շան բնաւորութիւնը): Սրանք կարելի է որակել նաեւ խրատական յանդիմանութիւններ, մինչդեռ նենգ ու խարդախ արարքը արժանանում է բոլոր սահմաններն անցնող՝ «օխտը ըտըժանէ» (եօթյարկանի) հայեոյանքների ու անէծքների, որոնց հեղինակները ամէն կերպ ձգտում են տալ արարքին համապատասխան եւ նոյնիսկ գերազանցող պատասխաններ. «Ըոնըճիճըէխ տըէոնաս» (արնաթաթախ դառնաս), «Մէյդիտ յըրա պըպըլյպապալլ անիմ» (դիակիդ վրայ պարեմ), «Մադարըտ տափումը տինիմ» (մինուճարդ հողում դնեմ), «Տըփերան փուշի հըվաքիս» (գետնից ալիւր հաւաքես) եւն.: Ասել է՝ իւրաքանչիւր անէծք իր իմաստով պայմանաւորուած է անիծողի՝ տուեալ պահի որոշակի վարքագծով, խօսքով, արարքով, վերաբերմունքով:

Ըստ էութեան լինելով պատժի ցանկութիւններ՝ անէծքները իմաստային տիպաբաժանման դէպքում վերածւում են պատժի ցանկութեան տեսակների: Ըստ Յարութիւնեանի՝ դրանք չորսն են՝ մարմնական պատիժների ցանկութիւն, ընկերային-քաղաքացիական պատիժների ցանկութիւն, բարոյամարմնական պատիժների ցանկութիւն, հոգեկան պատիժների ցանկութիւն:

Մարմնական Պատիժներ²

Արցախեան անէծքներում աւելի յաճախ արտայայտւում է մարմնական պատիժների ցանկութիւնը: Ինչ խօսք, որ ամենախիստ պատիժը անիծողին մահուան դատապարտելն է: Անիծողը փափագում է անիծողի բնական մահով մեռնելը՝ «Քօն ինիս, յէր չի կէնաս» (քնես, չարքնանաս), սպանուելը՝ «Գյուլլուխարավ տըէոնաս» (զնդակածեծ դառնաս), մանուկ կամ ծաղկուն հասակում մեռնելը՝ «Վէ՛չ մըծանաս, վէ՛չ ծաղկիս» (ո՛չ մեծանաս, ո՛չ ծաղկես), հարազատների մահը՝ «Մադարըտ թաղիմ» (մինուճարդ թաղեմ), «Ագիզըտ մըէոնէ» (հարազատդ մեռնի), «Բալլարըտ կըտօրվին» (զաւակներդ կոտորուեն):

Հիւանդութեան Եւ Ցաւի Պատիժներ

Բազմաթիւ անէծքներում արտայայտւում է անիծողին հիւանդութեամբ, մարմնական ցաւերով, կուրացած, անդամալուծուած, մարմնական տանջանքների եւ փորձանքների ենթարկուած տեսնելու տենչը. «Չառը պըկէտ վէր կյա» (հիւանդութիւնը կոկորդիդ իջնի), «Քուռանաս, չուլխանաս, քըռանաս» (կուրանաս, կաղանաս, խլանաս), «Յաքյը շըլակիս, շէմբաշէն շօռ կյաս» (մացառը շալակես, գիւղէգիւղ շրջես), «Օխծը կըծէ քըլէզ» (օձը խայթի քեզ):

Ունեզրկման, Աղքատացման Պատիժներ

Ընկերային-քաղաքացիական անեծքներում ներկայացում են հակառակորդի ունեզրկման եւ ծայրայեղ աղքատացման, ինչպէս նաեւ անտէր, անընտանիք, անսերունդ մնալու գաղափարները, որոնք կարելուք նախապայմաններ են մարդկութեան գոյատեւման համար. «Տօնըտ էրվի, պըրիշակ տըւոնա» (տունդ հրդեհովի, աւերակ դառնայ), «Տանըտ բարաքյաթը կըտըրէ» (տանդ բարիքը վերանայ), «Մինըտ էրկու չի տըւոնա» (մէկդ էրկու չդառնայ), «Մըւըմըտ կըտըրվէ» (սերմդ վերանայ), «Պէժինքյըտ կապած մընա» (օժիտդ կապած մնայ), «Օզյօղ տըւոնաս, ըղնիս տըւոնէրը, մին կուտուր հաց չի քըթէնաս» (մուրացկան դառնաս, դոնէ-դուտ ընկնես, մի կտոր հաց չգտնես), «Անդար մընաս» (անտէր մնաս), «Մըրթամըւէտ մընաս» (առանց ամուսին մնաս), «Խուխու իրըւս չի տըւէ-նաս» (երեխայի երես չտեսնես):

Բարոյական-Մարմնական Պատիժներ

Բարոյամարմնական անեծքների նպատակն է անիծուողին ենթարկել բարոյական եւ մարմնական պատիժների: Անիծուողը փափագում է տեսնել նրան աստուածային պատժի ենթարկուած՝ անյիշատակ ու անմուրազ, անպատուած, հարազատների յիշատակը պղծուած. «Աստուծ քու դուվանըտ անէ» (Աստուած քեզ դատի), «Յէւոնայինը քյըւէզ պատժի» (երկնայինը քեզ պատժի), «Աստուծ անըմըտ կըտըրցընէ» (Աստուած անունդ վերացնի), «Բէյմուրազ մընաս» (առանց երազանքի մնաս), «Մըւալըտ շըները քաշքաշ անին» (Մեռելդ շները քաշքշեն), «Մըւվ վըւէլէն արժան չի տըւոնաս» (սեւ հողին չարժանանաս):

Հոգեկան Պատիժներ

Հոգեկան պատժի անեծքները ընդգրկում են անիծուողին կամեցուող հոգեկան տանջանքների, տառապանքների ցանկութիւններ՝ հոգու կորստեան եւ տանջանքի, տխրութեան եւ վշտի, սգոյ եւ սգաւորութեան «Ջըհանդամը քյինիս» (դժոխքը գնաս), «Հուքյիտ ըրըխավըտ տուս կյա» (հոգիդ բերանովդ դուրս գա), «Օրախ օր չի տըւէնաս» (ուրախ օր չտեսնես), «Աշըղ տըւոնաս, ըղնիս տըւոնէրը» (աշուղ դառնաս, ընկնես դոնէրը), «Շուվանը ըղնէ տօնըտ» (սուգն ընկնի տունդ):

Բ. ՕՐՀՆԱՆՔՆԵՐ

Օրհնանքներն իրենց արծարծած գաղափարներով բաժանում են էրկու խմբի՝ ապահովութեան եւ պահպանութեան³:

Առաջին խմբի օրհնանքներում հիմնականը օրհնուող անձի կամ նրա մերձավորների վիճակը աւելի լաւով փոխարինելու ապահովութեան

փափագն է, իսկ երկրորդ խմբի օրինանքներում՝ տուեալ վիճակի պահպանութեան ապահովութեան:

Արցախահայ բանահիւսութեան մէջ ե՛ւ քանակով, ե՛ւ բազմազանութեամբ աչքի են ընկնում բարօրութեան բանաձեւերը, որտեղ խօսողը խօսակցին ցանկանում է երկար ու ապահով, բարեկեցիկ կեանք, յաջողութիւն, հոշակ, իղձերի իրականացում, բարեյաջող ամուսնութիւն, երջանկութիւն ու սէր, ողորմածութիւն, հոգեկան հանգիստ, օջախի շէնացում, բազմազաւակ ընտանիք. «Ումբըրըտ երկան ինի» (կեանքդ երկար լինի), «Տաշտըտ միշտ լիցը ինի» (տաշտդ միշտ լիքը լինի), «Անիս՝ օտիս, անիս վէշ՝ օտիս» (անես՝ ուտես, չանես՝ ուտես), «Մինըտ հրզգար տըռնա» (մէկդ հազար դառնայ), «Տօնըտ շէն կէնա» (տունդ շէն մնայ), «Ընըմավեր տըռնա» (անուանի դառնաս), «Ըշտըդ կօխիս՝ կընանչի» (որտեղ կոխես՝ կանաչի), «Աստուծ մուրազըտ կըդարէ» (Աստուած երազանքդ կատարի), «Պարավ կընընչ-կյարմուրըտ կապիս» (բարով ամուսնանաս), «Մին պերցու ծըրանաք» (մի բարձի ծերանաք), «Ըդօրմի քա հօր» (ողորմի քո հօրը), «Աստուծ համփերութուն տա» (Աստուած համբերութիւն տայ), «Օջաղըտ շէն կէնա» (օջախդ շէն մնայ), «Թուռնատար, ծուռնատար տըռնա» (թոռնատէր, ծոռնատէր դառնաս):

Պահպանութեան օրինանքների մէջ օրինուող անձի կամ նրա հարազատների կեանքի, ունեցուածքի պահպանման գործի, չարից ու փորձանքից ազատ լինելու, Աստծոյ, սրբերի, Քրիստոսի, հրեշտակների հովանաւորութիւնը վայելելու գաղափարների արտայայտումն է՝ «Աստուծ պահէ քըլէզ» (Աստուած պահի քեզ), «Աստուծ պահէ մադարըտ» (Աստուած պահի միւսուճարիդ), «Ըստըծու ծըլէքը տանըտ յըրան ինի» (Աստծոյ ձեռքը տանդ վրայ լինի), «Շառա, փուրցանքա հըլէռ ինիս» (շառից, փորձանքից հեռու լինես), «Վըլէնըտ քարունի չի կյա» (ոտքդ քարին չդիպչի), «Աստուծ էզգանան կօխկէտ ինի» (Աստուած միշտ կողքիդ լինի), «Նըհատակը դըլվումըտ ինի» (սուրբ նահատակը թիկունքիդ կանգնի):

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

Բանահիւսութեան տարրերից են նաեւ հանելուկները: Հանելուկի սեռը ենթադրում է աւարտուն ու պարզ բանաձեւեր, կուռ, հակիրճ շարադրանք: Այն փոքր ծաւալի սեղմ ձեւակերպումներով ներկայացնում է ժողովրդի զարգացման ընթացքը, նրա կացութեաձեւը, աշխարհայեացքը, բարոյահոգեբանական առանձնայատկութիւնները:

Հանելուկների ծագումը շատ հին է եւ լիովին չբացայայտուած: Գիտնականների մեծ մասը կարծում է, որ այդ սեռի ստեղծագործութիւնները սկզբնապէս հանդէս են եկել որպէս նախնական մտածողութեան արտայայտութեան ձեւերից մէկը, եւ դրանց ծագումը կապում է նախամարդու պայմանական խօսքի հետ: Հնագոյն ցեղերի անդամները հա-

մոգուած էին, որ շրջապատող բուսական եւ կենդանական աշխարհը ապրում է գիտակից կեանքով եւ հասկանում է մարդկային լեզուն, ուստի, խուսափելով որոշ առարկաների անունը տալուց, նրանց մասին խօսելիս գործածում էին այլեւայլ արտայայտութիւններ, ինչը եւ, հաւանական է, հիմք է հանդիսացել բանահիւսական այդ սեռի ստեղծմանը:

Հանելուկ բառը ծագում է հանել բայից, որ գրաբարում նշանակում էր *«ի ներքուստ արտաքս, կամ ի խորոց ի վեր ձգել, արտաքսել, ի բաց տանել, ի դուրս տալ»*⁴, այսինքն՝ բացայայտել, գուշակել, վեր հանել խոր թաքնուած ներքին իմաստը: Արցախահայ բարբառում այն ծանօթ է պընգըլ, պունգըլ ձեւերով, որոնք հնչիւնափոխուած տարբերակներն են հին հայերէնի բանկն կամ բանգն բառի եւ ունեն «այլաբանական, առասպելական ստահող պատմութիւն»⁵ իմաստը՝ 'պընգըլ պէն ա' (սուտ բան է), 'ըսըծնէն սաղ պունգըլ ա' (ասածներն ամբողջութեամբ սուտ են) եւն.:

Հանելուկները, չնայած իրենց տարբեր դրսեւորումներին, համախմբուում են որոշակի ոճական ձեւի մէջ, որի պարզագոյն տարբերակը հարցն է, որը պահանջում է պատասխան: Պատահական չէ, որ գերմանացի գիտնական Ֆրիդրիխը այն անուանել է հարցահանելուկ: Արցախեան իւրաքանչիւր հանելուկ պահպանել է հարցադրման եղանակը, որը դրսեւորուում է մի շարք հարցական բանաձեւումների ձեւով՝ «էն հինչըն ա՞» (այն ի՞նչն է), «էն հինչ պէն ա՞» (այն ի՞նչ բան է), «էն հու վա՞» (այն ո՞վ է)» եւն.:

Հանելուկներն աչքի են ընկնում իրենց առանձնայատկութիւններով, որոնցից ամենաընդհանուրը նրանց կառուցուածքն է: Ամէն մի հանելուկ բաղկացած է հանելուկի բուն նշանակութիւնից եւ արտաքին պատկերից, որոնք որոշակիութեան իմաստով տարբերուում են իրարից, չնայած ունեն նաեւ ներքին ինչ-որ կապ: Գուշակողի խնդիրն է բացայայտել իրենից անկախ գոյութիւն ունեցող նմանութիւնները, ինչը հենց հանելուկի լուծումն է: Հանելուկային բուն նշանակութեան եւ արտաքին պատկերի կերպաւորման ամենատարածուած եղանակը այլաբանութիւնն է, որը Յարութիւնեանը բաժանել է հետեւեալ տեսակների⁶.-

ա) Այլաբանութիւն ըստ արտաքին նմանութեան, երբ արտաքին պատկերի եւ բուն նշանակութեան միջեւ նկատուում է արտաքին որեւէ ընդհանուր գիծ. «Ծին քինաց, թամբը մընաց» (ձին գնաց, թամբը մնաց) (գետ եւ կամուրջ): Այստեղ այդ արտաքին նմանութիւնը շարժման հանգամանքն է, եւ գետի հոսելու յատկանիշը փոխաբերուել է գնալու հետ:

բ) Այլաբանութիւն ըստ գործառական նմանողութեան, երբ հանելուկային եւ այլաբանական առարկաները համընկնում են որեւէ յատկութեամբ, գործառութեամբ, ինչպէս՝ «Ա՛լ յըէգնը, չա՛լ յըէգնը, հիշքան պէտնիմ՝ տար յըէգնը» (ալ եգ, չալ եգ, ինչքան բարձեմ, տար եգ) (դգալ), որ-տեղ

դգալը այլաբանուել է եզան հետ իր մի բան կրելու, տանելու յատկութեան պատճառով:

զ) Այլաբանութիւն ըստ յատկանիշների հակաբնական զուգորդման: Սա այն դէպքն է, երբ արտաքին աշխարհի առարկաների գծերն ու յատկանիշները դասաւորուում են այնպէս, որ այլաբանական պատկերը վեր է ածուում անիրական, արտասովոր, ոչ-տրամաբանական երեւոյթի կամ հասկացողութեան. «Մըսէ շամփուր, ըրկաթէ խըրաված» (մսից շամփուր, երկաթէ խորոված) (մատ եւ մատանի), «Ծիքը ըմ տամ, ծիքը կըրճանըմ ա» (ձգում եմ, ձգում՝ կարճանում է) (ծխախոտ):

Մրանից էապէս տարբերում է հանելուկների մի շարք, որտեղ բուն նշանակութեան եւ արտաքին պատկերի միջեւ որեւէ տարբերութիւն չկայ, եւ հանելուկի երեւոյթն ու էութիւնը համընկնում են իրար: Դրանք իրենք անուանում են իրենց լուծումը. «Կա՛ թէս, կա՛ թէս, անըմը տամ՝ գլխոյս վէշ» (վերցրու թիս, վերցրու թիս, անունը տամ, չիմանաս)՝ բահ, թի, «Ալազ, փալազ, անըմը տամ՝ չըգլխոյս» (ալաս, փալաս, անունը տամ, չիմանաս)՝ փալաս:

Ընդհանուր առմամբ, հանելուկներում առարկաների բազմակողմանի բնութագրումներ չեն տրուում, եւ հաշուի է առնուում առարկայի ոչ-էական, երկրորդական նշանակութիւն ունեցող որեւէ կողմը կամ յատկանիշը: Հենց դա է պատճառը, որ նոյն առարկայի վերաբերեալ կազմուել են տարբեր հանելուկներ, որոնցից իւրաքանչիւրում հիմք է ընդունուել այս կամ այն յատկութիւնը: Օրինակ՝ «Մին պօլիգ, մաչին էրկու ջուռա ճուր» (մի պուլիկ, մէջը երկու տեսակ ջուր), «Հուլօր ա, պուլլօր ա, մազ օնէ, ծակ չօնէ» (ուրը է, կլըր է, մազ ունի, անցք չունի), «Մին տօն օնինքյ պատէրը արծաթ, մաչը վըէսկէ, վեր քընդէցէ, էլ շինվիլ չի» (մի տուն ունենք՝ պատերը արծաթ, ներսը ոսկի, եթէ քանդեցիր, էլ չի շինուի) ստեղծագործութիւնները բնութագրում են ձուն, ընդ որում՝ առաջինի մէջ նկատի է առնուել սպիտակուցի եւ դեղնուցի առկայութիւնը, երկրորդի մէջ՝ ձուի՝ անցք չունենալը, բայց նրանից մազաւորի՝ ճտի առաջանալը, երրորդի մէջ՝ ձուի կեղեւի արծաթագոյն, իսկ դեղնուցի ոսկեգոյն լինելու երեւոյթը: Դրան հակառակ՝ արցախցին ստեղծել է հանելուկներ, որոնք կարող են ասուել տարբեր, նոյնիսկ սեռով, տեսակով իրարից հեռու առարկաների վերաբերեալ: Դրանք այնուամենայնիւ ունեն ինչ-որ ընդհանուր գիծ. «Տուսը վըէսկըռ, մաչը մէս» (դուրսը՝ ոսկոր, ներսը՝ միս) կրիա, ընկոյզ, «Ալալա, բալալա, տար խաղ ըրա, պէր կախ ըրա» (ալալա, բալալա, տար խաղայ, բեր կախիր)՝ սագ, թառ, մաղ:

Սակայն արցախահայ բանահիւսութեան մէջ հանդիպում են նաեւ երկակի, եռակի, բազմակի լուծման առարկաներ ունեցողներ, ինչպէս. «Մին թումբ տըէդ, թումբէն տակէն մին դուզ տըէդ, դուզին տակէն էրկու ծառ, ծառէն տակէն էրկու գլօլ, գլօլէն տակէն էրկու նօվ, նօվէն տակէն մին

Ճեղաց, ճրդացեն տակեն մին թումբ» (մի բլուր, բլրի տակ մի հարթ տեղ, հարթութեան տակ երկու ծառ, ծառի տակ երկու լիճ, լճի տակ երկու գուռ, գուռի տակ մի ջրաղաց, ջրաղացի տակ մի բլուր)՝ գլուխ, ճակատ, յօնքեր, աչքեր, քիթ, բերան, դունչ:

Բազմազան ու բազմաբնոյթ է արցախեան հանելուկների թեման: Հանելուկային առարկաների եւ բանաձեւերի մէջ արծարծուել են արցախցուն շրջապատող բուսական եւ կենդանական աշխարհը, տնտեսական զբաղմունքները, երկրային ու երկնային մարմիններն ու երեւոյթները, այն, ինչ հնարաւոր է տեսնել, լսել, զգալ: Պատահական չէ, որ այս սեռում առաջին հերթին արտացոլուել են գիւղատնտեսութեան տարբեր բնագաւառների կապուած երկրի տնտեսական բնոյթի երեւոյթներ:

Արցախցու համար կարեւոր բնագաւառ է երկրագործութիւնը, որ հնուց ի վեր հանդիսացել է հիմնական զբաղմունքներից առաջնայինը: Այսպէս՝ «Մին արտ օնիմ, վարվել չի, մաչի քարերը հըմբարվել չի» (մի արտ ունեմ, չի վարուի, մէջի քարերը չեն համրուի)՝ երկինք եւ աստղեր. հանելուկի մէջ ժողովուրդը երկնքի անծայրածիր լինելը կապել է մեծ հողատարածութեան, իսկ աստղերի առատութիւնը՝ արցախեան հողերում այնքան տարածուած քարերի հետ: Կամի եւ եզների նկարագրութիւնն է տրուած «Կըլօխը փաղ, տակը քար, օթ վըննանէ երկու սար» (վերելը փայտ, տակը քար, ութոտանի երկու սար) ստեղծագործութիւնում:

Ստուար թիւ են կազմում հողագործական տարբեր գործիքների նուիրումը հանելուկները. «Մին կութանէ, հարուր ըրիսանէ, կօտէ, կօտէ, էլիա լըղար» (մի բռնակ ունի, հարիւր բերան, ուտում է ուտում, էլի նիհար)՝ մանգաղ, «Մին ջանավար կա՝ հիշքան ըռէխըն ընք տամ, քուշտանըմ չի» (մի գազան կայ, ինչքան կերակրում ենք, չի կշտանում)՝ ջրաղաց:

Տարածուած են նաեւ այգեգործութեանը եւ բանջարագործութեանը նուիրումը ստեղծագործութիւնները, որտեղ բնութագրում են բազմաթիւ մրգեր, պտուղներ, բանջարեղէններ, ինչպիսիք են ընկոյզը, նուռը, մասուրը, մոշը, մորին, հոնը, թութը, խաղողը, դդումը, ձմերուկը, բոկը, գազարը, սոխը, եգիպտացորենը՝ «Տուսը աղու, մաչը քախճըր» (դուրսը դառը, ներսը քաղցր)՝ ընկոյզ, «Շօրերը հանիմ, նըստիմ լաց ինիմ» (շորերը հանեմ, նստեմ լացեմ)՝ սոխ, «Քօսուտ թուլա՝ լըվաշավ պէռնած» (քոսոտ քոթոթ, լաւաշով բարձած)՝ եգիպտացորեն, «Հարը դիքյ, մարը կըռ, խօխան խէլունք, թօռնը պըլէլ» (հայրն ուղիղ, մայրը կեռ, երեխան խելօք, թոռը գիժ)՝ խէչմար, վագ, խաղող, գինի եւն.:

Երկրագործութեանը զուգընթաց արցախցին զբաղուել է անասնապահութեամբ, թռչնաբուծութեամբ, մեղուաբուծութեամբ, շերամապահութեամբ՝ ստեղծելով տասնեակ հանելուկներ, որտեղ որպէս հանելուկային առարկայ կամ արտաքին պատկեր հանդէս են գալիս եզը, կո-

վը, գոմէշը, էշը, ոչխարը, այծը, ուղտը, հաւը, շերամորթը, մեղուն. «Մըէվ յըզնը լուխէցէն, խօխէնքը ուրխացէն» (սեւ եզը բարձեցին, երեխաները ուրախացան)՝ բով եւ հաց, «Ինքը սարէն յըրա, սարը մաշկէն յըրա» (ինքը սարի վրայ, սարը մէջքի վրայ)՝ ուղտ, «Մըռէլիս ինքը ուրան հանգլիստը կըտըրըմ ա» (մեռնելիս ինքն իր գերեզմանոցը փորում է)՝ շերամորթ...:

Որոշ գործերում արձագանգ են գտել Արցախում տարածուած արհեստները. «Կանանչ հինիմ, սպիտակ թիւ տամ, կյարմուր կյօրծիմ, թօխ կըտըրիմ» (կանաչ հինեմ, սպիտակ թել տամ, կարմիր գործեմ, սեւ կտրեմ)՝ մոշ, «Հէնգլ ախպէր՝ մինը քար ա կըրըմ, մըէկալը պատ ընշարըմ» (հինգ եղբայր՝ մէկը քար է բերում, միւսները պատ են շարում)՝ գուլպայի ճաղեր: Այս հանելուկներից առաջինում տրւում է ոստայնագործութեան, իսկ երկրորդում՝ որմնադրութեան ընդհանուր նկարագրութիւնը: Առաւել յաճախակի են հանդիպում կենցաղում գործածուող տարբեր առարկաներ՝ բով, մաղ, շերեփ, դգալ, ճախարակ, կուժ, ասեղ, գուլպայ, սանդեք, փափախ եւն.:

Հանելուկային առարկայ են դարձել նաեւ երկինքը, երկնային մարմինները, բնութեան տարբեր երեւոյթները՝ աստղերը, ամպը, որոտը, անձրեւը, կարկուտը, կայծակը, ծիածանը, ձիւնը, քամին: Առաւել ընդգծում են արեւն ու լուսինը, որոնք ներկայանում են մե'րթ քրոջ ու եղ-բօր, մե'րթ հով ու տաք բովի, մե'րթ անծայրածիր արտում վազվզող եր-կու կաքաների, մե'րթ էլ՝ պղնձէ կաթսայի մէջ դրուած ձուերի տեսքով: Որոշ ստեղծագործութիւններում հանդէս են գալիս ժամանակի միաւոր-ները. «Մին ծառ օնիմ՝ տըսըրէրկու ճըղնանէ, ամմէն ճըղնանը ուրօսուն տիրըէվ՝ կէսը սիպտակ, կէսը սըէվ» (մի ծառ ունեմ՝ տասներկու ճիւղանի, իւրաքանչիւր ճիւղի վրայ երեսուն տերեւ՝ կէսը սպիտակ, կէսը սեւ)՝ տարի, ամիսներ, օրեր, «Ծըմըէռն ա՝ կյարունքը պատէն, ամըէռն ա՝ կյարունքը պատէն» (ձմեռ է՝ գարունը պատին, ամառ է՝ գարունը պատին)՝ գորգ:

Արցախեան հանելուկները աչքի են ընկնում նաեւ իրենց ինքնատիպ ու բարդ արուեստով, կառուցուածքային բազմազանութեամբ, գեղարուեստական արտայայտամիջոցների լայնակի դրսեւորմամբ, տաղաչափութեամբ:

Մրանցով չեն սպառում արցախեան առած-ասացուածքների, անէծք-օրհնանքների ու հանելուկների մէջ արծարծուած թեմաներն ու երեւոյթները: Իրականում դրանք բազմաթիւ են ու բազմազան: Սակայն ամենակուլ ժամանակը իր բացասական ազդեցութիւնն է ունեցել նաեւ այս բնագաւառում, եւ պատահական չէ, որ բանահիւսական այլ սեռերի հետ աստիճանաբար պատմութեան գիրկն են նետում նաեւ բա-

նաձեռնային բանահյուսության գոհարները, ինչը եւ անելի հրատապ է դարձնում դրանց հաւաքումը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Այս եւ յօդուածում բերուած միւս բոլոր օրինակների համար տե՛ս՝ Ա. Սարգսեան, *Արցախի Բանաձեռնային Բանահյուսութիւնը*, Ստեփանակերտ, Դիզակ Պլիւս Հրատ., 2009:
- ² Սարգիս Յարութիւնեան, *Անէծքը եւ Օրհնանքը Հայ Բանահյուսութեան Մէջ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 1975, էջ 199:
- ³ Նոյն, էջ 249:
- ⁴ Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, Հտր. II, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1981, էջ 45:
- ⁵ Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, Հտր. I, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1979, էջ 437:
- ⁶ Սարգիս Յարութիւնեան, *Հայ Ժողովրդական Հանելուկներ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 1960, էջ 16:

THE CHARACTERISTICS OF THE STANDARDIZED/FORMULATED ORAL FOLKLORIC SAYINGS OF ARTSAKH (SUMMARY)

ARMEN SARKSIAN
armen.sarkisyan.68@mail.ru

The author categorises the standardized oral folkloric statements of Artsakh. He groups them in the conventional categories of proverbs and sayings, blessings, curses, puzzles/enigmas.

The author highlights the characteristics of these categories and, as a general note, he concludes that these reflect the perceptions of the Artsakh people, their moral values, their lifestyle, their work ethics, etc. The author underlines the fact that due to world sociological and technological changes these oral creations have started to disappear. Particularly with changes in the socio-political sphere, a large number of proverbs have ceased to exist, like the one which says “*Alin ketsaw, Valin yegaw*” (Ali went and Wali came, i.e. a foreign occupier left and a new one came).

**ԹՈՒԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ ՀՆԱԳՈՅՆ,
Թ. ԴԱՐԻ ԽԱՉԱՔԱՆԴԱԿ ՔԱՐ
ՄԵՂՐՈՒ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻՑ**

ԱՇՈՏ Գ. ՄԱՆՈՒՉԱՐԵԱՆ
ashot.manucharyan.1959@mail.ru

Միւնիքի արձանագրութիւնների լրացուցիչ ժողովածուի կազմման շրջանակներում (աշխատասիրութեամբ Գ. Գրիգորեանի) 2013ի ամռանը շրջագայելով Մեղրու տարածաշրջանում՝ գրանցեցինք մի խաչաքանդակ քար, որը թուագրութեամբ աւելի հին է, քան Թ. դ. թուագիր, ցարդ յայտնի հետեւեալ վեց խաչքարերը.-

853ի Արցախի Մեծարանց Սողոմոն եպիսկոպոսի¹,

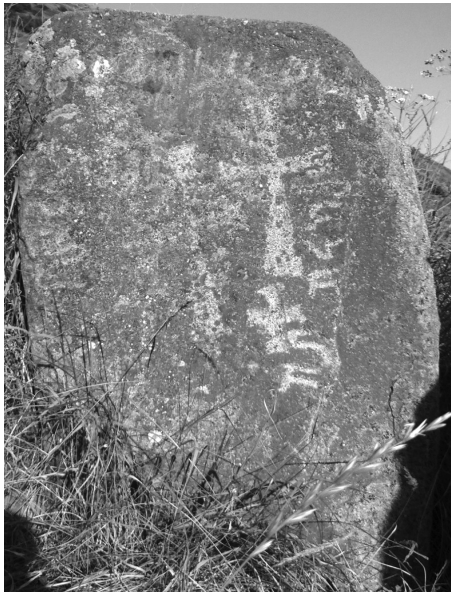
866ի Վաղուհաս գիւղի մօտի՝ Սարգսի²,

879ի Գառնիի՝ Կատրանիդէ թագուհու³,

881ի Մեծ Մասրիկի՝ Սիւնեաց եւ Աղուանից իշխան Գրիգոր Ատրնէրսեհեանի⁴,

882ի Դաշտադէմի՝ Սուսի⁵

886ի Կեչուտի՝ Դաթի⁶:

Նորայայտ խաչաքանդակ քարը⁷ գտնուում է Ափկէս⁸ գիւղատեղիում, ԺԷ. դ. եկեղեցուց մօտ 500 մ. հիւսիս: Քարը գրանիտ է: Նրա արեւմտեան մակերեսին կերտուած է հինգ խաչապատկեր՝ երկուսը մեծ, կողք կողքի

և երեքը՝ փոքր: Դրանցից երեքը՝ մեկ մեծը և երկու փոքրերը, հողմահարուած են:

Այն յաւակնում է դասուելու խաչքարերի նախօրինակների շարքին, քանի որ բնութագրելով Հայաստանի վաղ խաչքարային կոթողային յուշարձանները՝ Ստեփան Մնացականեանը գրում է. *«Խաչքարի ընդհանուր կոմպոզիցիոն մշակումը հնագոյն խաչքարերում պարզ, առանց որևէ պաճուճանքի խաչեր են, քանդակուած հարթ, կիսաշրջանաձեւ աւարտուող սալերի վրայ»*, նաև՝ *«Յայտնի է, որ հնագոյն խաչքարերն աչքի են ընկնում իրենց պարզ ու յստակ ձեւերով, ընդ որում հիմնականը, որոշիչը այստեղ բուն խաչի կոմպոզիցիան է, իսկ օժանդակ մոտիւնները և զարդաձեւերն ունեն անհամեմատ աւելի աննշան ու երկրորդական նշանակութիւն»*⁹:

Մեր կողմից յաւելենք, որ գրանիտը կարծր, դժուար մշակուող քար է, ուստի պատուիրատուն և վարպետը բաւարարուել են՝ խաչեր ու հակիրճ յիշատակութիւն թողնելով:

Ափկեսի նորայայտ յուշաքարի խաչապատկերների շուրջ Ուաձե փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը¹⁰.

ԼԻԴ ԹԼՈՒԻՆՆ ՄՇՁ (827)... / ՄԲ ԽԱՉՍ / Դ ՀԴ ԸԱՀԱՏԱՍ¹¹:

Համէտ Պետրոսեանը նկատել է, որ առաջին խաչքարեր կանգնեցնողների շարքում են պետութեան և եկեղեցու մի շարք աչքի ընկնող դէմքեր՝ թագուհի, Արեւելից Կողմանց իշխանը, եպիսկոպոսներ, քահանաներ և այլք¹²: Նշանակում է՝ արձանագրութեան մէջ յիշատակուող Հրահատը պէտք է որ իշխան եղած լինի:

Յիշեալ ժամանակաշրջանում պատմական աղբիւրներից Հրահատ անունով յայտնի է չորս իշխան.-

1. Տաթևի 839ի վաւերագրում, որով Սիւնեաց տէր Դաւիթ եպիսկոպոսը (836-853) 10.000 դրամով նահանգի գահերէց իշխան Փիլիպէ Ա.ից (821-844) գնում է Արծիւ և Բերդկաներիչ գիւղերը. որպէս գործարքի վկայ յիշատակում է նաև տէր *«Հրահատ՝ տեառն Սահակայ որդի»*¹³:

Հայկարամ Ութմագեանն այս Հրահատին համարում է որդին Գեղարքունիքի տէր, գահակալ իշխան Սահակի, ով զոհուել էր Կաւակերտի ճակատամարտում 831/832ին¹⁴:

Հետեւապէս այս Հրահատը չէր կարող լինել Ափկեսի խաչքարում յիշատակուող անձը, քանի որ նրա տիրոյթները գտնուել են Գեղարքունիքում:

2. Սիսական տոհմի Գեղարքունեաց ճիւղում հանդիպում ենք Հրահատ անունով մեկ ուրիշ իշխանի, ով եղբայրն էր նշանաւոր Վասակ Գաբուռի (851-859) և որդին Գրիգոր Ա. Սուփանի (832-851): Նա հանդէս է

գալիս Թ. դարի վերջին քառորդում՝ 874ի Շողուագավանքի վաւերագրում իր հօրեղբոր՝ Գեղարքունեաց Գաւառի գահակալ իշխան Գագիկի հետ¹⁵:

3. 844ի ընծայագրում, որով Սիւնեաց գահերէց իշխան Փիլիպէն Տաթևի վանքին է նուիրաբերում իր սեփական համանուն գիւղը, վկաների շարքում ներկայ են «*Տէր Հրահատ եւ Գագիկ՝ որդիք Գրիգորոյ՝ Սիւնեաց տէառն*»¹⁶:

Սիւնեաց տէր Գրիգորը, ըստ Ութմազեանի, չէր կարող Գեղարքունիքի տէր Սուփան Ա.ն լինել, քանի որ նա Գագիկ անունով որդի չի ունեցել¹⁷: Նրա որդիները Վասակ Գաբունն ու Հրահատն էին: Հետեւապէս, ըստ պատմաբանի, նա 881ին յիշատակուող իշխանաց իշխան Հրահատն է¹⁸:

Այդ թուականին, Սիւնեաց տէր, իշխանաց իշխան Հրահատը՝ Գրիգորի որդին, ըստ Սողումոն եպիսկոպոսի (863-880) վաւերագրի, Տաթևի վանքին է յանձնել իր հայրենի Դարատափ գիւղը¹⁹: Կարծում ենք, որ նա չէր կարող Ափկէսի խաչքարի Հրահատը լինել, քանի որ ժամանակային վիճակը 827 եւ 881 թուականների միջեւ՝ 54 տարի, եւ որ իշխանը 827ին շատ երիտասարդ պէտք է լինէր, ուստի դժուար թէ կարողանար կոթող կանգնեցուելու պատուին արժանանալ:

4. Տաթևի նոյն 844ի ընծայագրում վկաների մէջ են «*տէր Հրահատ եւ տէր Արուման՝ Սահակայ որդիք*»²⁰: Ստեփանոս Օրբելեանը նշում է, որ նոյն 844ին տեսնելով Սիւնեաց գահերէց Փիլիպէի նուիրատուութիւնը՝ մեծ իշխան Հրահատը՝ Սահակի որդին եւ Գրիգոր Արումանի եղբայրը, Հայկազուն, նոյն Սիսական տոհմից, որ «*ունէր իր բաժին ժառանգութեան զԿովսական գաւառ եւ զՔաշունիք*», գնում է տէր Դաւիթ եպիսկոպոսի մօտ եւ Տաթևի վանքին ընծայում Կովսական Գաւառի Նորաշինիկ անունով գիւղը՝ «*իւր բոլոր սահմանօք, լերամբ եւ դաշտաւ, ջերմաւ եւ ցրտով, ծառով եւ տնկով...*»²¹:

Այս նոյն Հրահատը յիշատակուում է նաեւ իր տիկնոջ՝ Քուպղիդուխտի 867ի նուիրագրում²²: Քուպղիդուխտը դուստրն էր Սիւնեաց մեծ նահապետ, իշխանաց իշխեցող Վասակի (մհ. 821) եւ քոյրը գահերէց իշխան Փիլիպէի (821-844): Իշխանուիին արդէն ծեր էր, ինչպէս ինքն է ասում՝ «*.. մերձեցայ ի ժամանակս ծերութեան*»²³, երբ Տաթևի վանքին է նուիրաբերում իր Մաճ գիւղը՝ լեռներով, դաշտերով, մարգով եւ այգով, ջրով ու ցամաքով, ծառերով ու տունկերով:

Այն, որ Քուպղիդուխտի ամուսին Հրահատ իշխանը Սահակի որդի ու Գրիգոր Արումանի եղբայր Հրահատն է, ինչպէս նշում է Ութմազեանը, ակնբախ է հետեւեալ երեք փաստերից.

ա) Մաճը գտնուում էր Քաշունիքում, որի տէրը Հրահատն էր:

բ) Երկուսն էլ գանգատուում են անգաւակութիւնից. Քուպղիդուխտ իշխանուիին իր 867ի ընծայագրում տրտնջում է, որ «*զրկեալ էի ի գաւակէ*

մասանց»²⁴, իսկ Հրահատ իշխանը 844ի նուիրագրում նշում է. «զմտաւ ւածեալ զանգաւակութիւնս իմ..»²⁵:

զ) Երկուսն էլ խօսում են Հրահատի գործած ինչ-որ մեղքերի ու յանցանքների մասին: Իշխանուհին, որպէսզի հաստատուն պահի Տաթևի վանքին իր կատարած նուիրատուութիւնը, վճիռը խախտողներին սպառնում է Աստուծուց եւ Ս. Խաչից դատապարտմամբ, ինչպէս նաեւ նգովքով հոգեւոր տէրերի, ծնողների, եւ «տեառն Հրահատայ, որ իմ կենաց կցորդն էր զամենայն մեղս եւ զյանցանս Աստուած ի նմանէ տուժեացէ»²⁶: Հրահատը 844ի Նորաշինիկի կտակագրում խոստովանում է. «Ես Հրահատ բազմամեղ՝ երանելի տեառն Սահակայ որդի, վասն իմ չար եւ անիրաւ գնացից, որ որսացեալ էի ի սատանայէ բազում եւ ազգ ազգի յանցանօք եւ լցեալ իբրեւ զծով անթիւ չարեօք ոչ ունելով ակնկալութիւն փրկութեան յահեղ աւուր դատաստանին..»²⁷:

Ըստ Ութմազեանի, այս Հրահատը 867ին արդէն վախճանուել էր²⁸:

Մենք այս բազմամեղ իշխանին համարում ենք Ափկէսի նորայայտ խաչքարի արձանագրութիւնում յիշատակուող Հրահատը: Նախ՝ ժամանակները լիովին համընկնում են, երկրորդ՝ նրա տիրոջներից Կովսականը հարաւ-արեւմուտքից սահմանակից էր Արեւիք Գաւառին²⁹, որի արեւելեան մասում է գտնուել Ափկէս գիւղը: Չի բացառում, որ Թ. դ. սկզբներից Արեւիք Գաւառի արեւելեան՝ Ափկէս-Թոս-Վերին Մալեւ-Քուջերթ հատուածը ներառուած լինէր Կովսականի եւ Քաշունիքի տէր, Հրահատ որդի Սահակի տիրոջներում, միաժամանակ ենթադրելով, որ, հնարաւոր է՝ իշխանը դրանց տիրացած լինէր բնութեամբ, այսինքն՝ յանցաւոր ճանապարհով, մեղք գործելով, ինչը բնութագրական էր նրան:

Ուշագրաւ է Պետրոսեանի այն դիտարկումը, թէ «Խաչքարերը երեւան եկան արաբական լծի թուլացմանը զուգահեռ, աննկատից դէպի նկատելին, համեստից դէպի ճոխը սկզբունքով, դառնալով մի տեսակ քաղաքական-դաւանական տեղաշարժերի արձագանգը: Հազիւ թէ պատահականութեան արդիւնք է այն իրողութիւնը, որ առաջին թուագիր խաչքարերը համապատասխանում են Արաբական Խալիֆայութիւնից Հայաստանի քաղաքական անկախութիւն ձեռք բերելու ժամանակին.. Ինչ որ իմաստով խաչքարը հանդէս եկաւ որպէս վերականգնուող հայկական պետութեան ինքնութեան խորհրդանշան եւ նրա զարգացումն էլ սկզբնական շրջանում պիտի որ աւելի «զգայունօրէն» արձագանգէր տարածաշրջանում եւ երկրում տեղի ունեցող քաղաքական-դաւանական փոփոխութիւններին»³⁰:

Ապա, անդրադառնալով Քոլատակի Մեծարանց եւ Վաղուհասի թուագիր երկու հնագոյն խաչքարերին (853 եւ 866) Պետրոսեանը եզրակացնում է, որ «Արցախը ոչ միայն ներառուած էր խաչքարակերտման գործընթացի մէջ, այլեւ հնարաւոր է, որ որոշ քայլեր

այստեղ, կապուած քաղաքական իրավիճակի հետ, աւելի վաղ կարող էին տեղի ունենալ»³¹:

Հնագէտի այս որակումն աւելի յատկանշական է Սիւնիքի համար, քանի որ, այն ժամանակ, երբ Արցախում երկրամասի բնիկ տէրեր Առանշահիկ իշխաններն ի դէմս հզօրագոյն Սահլ Իբն Սումբատի (Թ. դ. Ա. կէս) զբաղուած էին իրենց աւատական խլուած իրաւունքների վերականգնմամբ, նոյն միջոցին Սիսական աշխարհում գործում էր կառավարման կայացած համակարգ՝ գահերեցութեան եւ գահակալութեան կոտ կառուցուածքով:

Բայց եւ այնպէս, այդ ծայրամասային երկու հզօրացած նահանգների, նաեւ Վասպուրականի, եւ ինչպէս հայրենասէր պատմիչն է յաւելում, հայոց միւս իշխանների՝ ուժեղ կենտրոն Շիրակ-Այրարատի շուրջ համախմբուելու շնորհիւ էր, որ վերականգնուեց Հայաստանի պետականութիւնը³²:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ *Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պր. V, Արցախ*, կազմեց Սեդրաք Բարխուդարեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1982, էջ 12: Խաչքարը չկայ, նրա մասին արձանագրութիւնը փորագրուած է պատուանդանին:

² Նոյն, էջ 113:

³ Babken Arakelian, *Garni, Tom I, Rezultatei Raskopok 1949-1950 gg.* (Գառնի, Հտր. 1, 1949-1950 թթ. պեղումների արդիւնքները), Երեւան, 1952, էջ 84: Կատրանիդէն կինն է Աշոտ Ա. Բագրատունի արքայի (885-890), ով Սեւանի 874ի վիմագրում երկիցս յիշատակում է որպէս թագաւոր (Կարօ Ղաֆադարեան, *Հայկական Գրի Սկզբնական Տեսակները*, Երեւան, Արմֆան, 1939, էջ 68):

⁴ *Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պր. IV, Գեղարքունիք. Կամոյի, Մարտունու Եւ Վարդենիսի Շրջաններ*, կազմեց Սեդրաք Բարխուդարեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1973, էջ 334:

⁵ *Հայաստանի Միջնադարեան Կոթողային Յուշարձանները. IX-XIII դդ. Խաչքարերը*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 14:

⁶ *Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պր. III, Վայոց Ձոր. Եղեգնաձորի, Ազիզբեկովի Շրջաններ*, կազմեց Սեդրաք Բարխուդարեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1967, էջ 21: Ըստ Ա. Շահինեանի, Թ. դարից են նաեւ այն երկու որմնախաչերը, որոնցից մէկը զետեղուած է Տաթևի վանքի Ս. Պօղոս-Պետրոս կաթողիկէի արեւմտեան մուտքից վերեւ, այդ տաճարը կառուցող Յովհաննէս եպիսկոպոսի յիշատակութեամբ, որը թէւ թուական չունի, բայց թուագրւում է սրբարանի շինութեան ժամանակով՝ 895-906, իսկ միւսը ներկայիս Գեղարքունիքի Մարզի Հացառատ Գիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցու արեւելեան պատին ագուցուած անարձանագիր խաչքարն է, որի թուագրութիւնը որոշւում է աղօթարանի կառուցմամբ՝ 898-899 թթ. (*Հայաստանի Միջնադարեան Կոթողային*, էջ 15):

⁷ Դէպի խաչքար դժուարանցանելի, վթարավտանգ, վաղուց աչքաթող արուած ճանապարհով մեզ առաջնորդել են Պատմական Միջավայրի Պահպանութեան

Սիւնիքի Մարգային Ծառայութեան պետի տեղակալ, պատմաբան Ն. Հայրապետեանը եւ ազատամարտիկ Գ. Պօղոսեանը, որոնց յայտնում ենք մեր խորին երախտագիտութիւնը:

⁸ Տաթևի վանքին հարկատու գիւղերի ցուցակում յիշատակում է Աբգավանք՝ 8 միւս հարկաչափով (Ստեփանոս Օրբէլեան, *Պատմութիւն Նահանգին Միսական*, Թիֆլիս, Տպ. Աղանեան, 1910, էջ 521):

⁹ Ստեփան Մնացականեան, *Հայկական Ճարտարապետութեան Սիւնիքի Դպրոցը*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1960, էջ 177:

¹⁰ Նոյն, էջ 174:

¹¹ Քարի վրայի անունը փորձել ենք կարդալ ԱԲՐԱՀԱՄԱ, բայց այդ դէպքում չեն նշմարում ԱԲ տառերի կամ կցագրերի հետքեր, այլ դրանց փոխարէն երեւում է Հի տառահետք: Այն նման է ՀՐԱՀԱՍ անուն երկրորդ Հին: Ինչ վերաբերում է բառի նախավերջին տառին, որը նման է Մի, ապա այն Տ ենք կարծում, գտնելով, որ վերելից իջնող նրա փոքր մասնիկը ջնջուած է, ինչպէս ՀՐԱՀԱՍ անուն վերջին Ա տառի աջ սիւնագծի վերնամասը:

¹² Համլէտ Պետրոսեան, *Իտալիայ: Ծագումը, Գործառոյթը, Պատկերագրութիւնը, Իմաստաբանութիւնը*, Երևան, Փրինթինֆօ, 2008, էջ 95:

¹³ Օրբէլեան, էջ 205:

¹⁴ Հայկարամ Ութմազեան, *Սիւնիքը IX-X Դարերում*, Երևան, ԵՊՀ Հրատ., 1958, էջ 309:

¹⁵ Նոյն, էջ 312. նաեւ՝ Օրբէլեան, էջ 175:

¹⁶ Օրբէլեան, էջ 215:

¹⁷ Ութմազեան, էջ 318:

¹⁸ Նոյն:

¹⁹ Օրբէլեանի հարկացուցակում Դարատափ չի յիշատակում (Օրբէլեան, էջ 509-523): Ութմազեանը գրում է, թէ Դարատափի տեղադրութիւնը յայտնի չէ, որով հնարաւոր կը լինէր որոշել իշխանաց իշխան Հրահատի՝ որդի Գրիգորի՝ Սիւնեաց տեառնի բուն տիրոյթները (Ութմազեան, էջ 319), չնայած մի այլ տեղ հաւանական է համարում դրանց գտնուելը Սիւնիքի հարաւում (նոյն, էջ 26): Խիստ գայթակղիչ կը լինէր Դարատափի նոյնացումը Մեղրու տարածաշրջանի նախկին աղբբեջանաբնակ Ալդարայի հետ (ներկայիս Ալվանք): Տեղանունների բառարանում Դարատափը տեղադրում է կամ Բաղք կամ Կովսական գաւառներում (Թ. Յակոբեան, Ս. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, Հտր. 2, Երևան, ԵՊՀ Հրատ., 1988, էջ 55-56): Ըստ Ալիշանի, Դարատափը եղել է Խոտ գիւղի մօտ (Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, *Միսական*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1898, էջ 227): Իսկ Խոտ գիւղը Ութմազեանը տեղադրում է Հաբանդ Գաւառում (Ութմազեան, էջ 295):

²⁰ Օրբէլեան, էջ 207:

²¹ Նոյն, էջ 208-211: Նորաշինիկը, ըստ Ա. Աբրահամեանի, Ղափանի շրջանի մէջ մտնող Նորաշինիկ գիւղն է (Ստեփանոս Օրբէլեան, *Սիւնիքի Պատմութիւն*, թարգմանութիւնը, ներածութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Ա. Ա. Աբրահամեանի, Երևան, 1986, էջ 466): Քաշունիքը Սիւնիքի գաւառներից էր, որը որպէս վարչական միւսուր կազմաւորուել է Ը. դ. վերջերին՝ Բաղքի մաս-

նատմամբ: Սահմանակից եր Սիւնիքի Ծղուկ, Հաբանդ, Բաղք, Կովսական եւ Արցախի Միւս Հաբանդ գաւառներին (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, *Հտր.* 5, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2001, էջ 300):

²² Օրբէլեան, էջ 220:

²³ Նոյն, էջ 219: Մաճ գիւղը գտնուել է Միւս Բաղք կամ Քաշունիք Գաւառում՝ 7 միւտր հարկաչափով (Օրբէլեան, էջ 519): Այն եղել է Կապանի Առաջաձոր գիւղի մօտ, ինչպէս պարզել է Գ. Գրիգորեանը (տե՛ս՝ նրա «Պատմական Սիւնիքի Մի Ծարք Գիւղերի Տեղադրութեան Շուրջը», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1966, № 4, էջ 236դ նաեւ՝ Օրբէլեան, *Սիւնիքի Պատմութիւն*, Ա. Արքա-համեանի ծանօթութիւնը, էջ 468):

²⁴ Օրբէլեան, էջ 219:

²⁵ Նոյն, էջ 209:

²⁶ Նոյն, էջ 220:

²⁷ Նոյն, էջ 209:

²⁸ Ութմագեան, էջ 321:

²⁹ Տե՛ս՝ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, *Հտր.* 5, Երեւան, ՀՍՄՀ Յ. Մեղապարտի Տպ., 1979, էջ 637, նաեւ՝ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, *Հտր.* 3, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1991, էջ 223:

³⁰ Պետրոսեան, էջ 95:

³¹ Նոյն, էջ 97:

³² Օրբէլեան, էջ 175:

THE OLDEST 9TH-CENTURY-INSCRIBED
KHATCHKAR (CROSS-STONE) FROM THE MEGHRI REGION
(SUMMARY)

ASHOT G. MANUCHARYAN
ashot.manucharyan.1959@mail.ru

There are only six *khatchkars* (cross-stones) with date inscriptions that go back to the mid-9th century. These *khatchkars* are found both in Armenia and Artsakh and are dated between 853 and 886.

The author reports on a newly found *khatchkar* that bears the inscription ‘HRAHAT’ and dates back to 827. The *khatchkar* was discovered in the summer of 2013 in the village of Apkes, Meghri region of Syunik.

The author describes the *khatchkar*, decodes the inscription and identifies the inscribed name, Hrahat, as the prince Hrahat Sahakyan. He was the ruler of the provinces of Kavsakan and Kashoonik, which bordered Arevik province in the south-west, now the Meghri region of the Republic of Armenia.

ԳՏՉԱՎԱՆՔԻ ԵՒ ԴԻԶԱԿ ԳԱԻԱՌԻ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԹԱՄԱՐԱ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
minasyan.tamara64@mail.ru

Պատմական Դիզակ Գաւառը կազմաւորուել է ԺԶ. դարավերջին՝ Արցախ աշխարհի Միւս Հաբանդ Գաւառի հարաւային մասում: Արեւելքում նրա սահմանները ձգւում էին մինչեւ Մուղանի Դաշտ, հիւսիսում՝ Քէօնդական Գետի ձախ ափը, արեւմուտքում հասնում Քիրսի Լեռնաշղթային եւ նրանից դէպի Երասխի Հովիտը ձգուող բարձրութիւններին, հարաւում՝ Երասխ Գետին: Գաւառը համապատասխանում է պատմական այն տարածքին, որ պատմահայր Մովսէս Խորենացին անուանում է Պարզկանք¹, ձեռագրերում կոչւում է Բազկանք կամ Պանծկանք, աւելինու²՝ Ջաբրայէլ²:

Դիզակի կենտրոնն է Գոչավանքը: Այն հիմնադրուել է վաղ միջնադարում, իսկ ԺԵ. դարում արդէն յայտնի մշակութային կենտրոն էր եւ ուներ իր գրչատունը:

Ցաւօք, Դիզակի գրչութեան կենտրոնի վերաբերեալ տեղեկութիւնները սուղ են. ձեռագրերի մեծ մասը ոչնչացուել է անբաժնութիւնների եւ կողոպուտների հետեւանքով:

Մեր որոնումները (հիմնուած Մաշտոցեան Մատենադարանում (ՄՄ) պահուող համապատասխան ձեռագրերի, Սփիւռքի եւ արտերկրի մատենադարանների ձեռագրացուցակների նկարագրութիւնների, ինչպէս եւ համապատասխան գիտական գրականութեան մէջ այդ գաւառի ձեռագրերին վերաբերող նիւթերի հիման վրայ) այս գրչութեան կենտրոնի վերաբերեալ ի յայտ բերեցին սակաւաթիւ գրչագիր մատենաներ, որոնք հիմնականում գործնական նպատակներով եւ ծիսական արարողութիւնների համար գրուած ձեռագրեր են՝ Աւետարաններ, *Մաշտոց, Շարակնոց*: Նկարագարդման արուեստով նաեւ այս ձեռագրերը առանձնապէս աչքի չեն ընկնում: Ձեռագիր յիշատակարանները տեղեկացնում են, որ ձեռագրեր են գրուել, նկարագարդուել եւ պահպանուել հիմնականում Գոչավանքում, սակաւ թուով՝ Թաղասեռում, Հաղրութի Շախկախ Գիւղում, Դիզափայտում, Տող եւ Թաղլար գիւղերում:

Ա. ԳՏՉԱՎԱՆՔԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Ձեռագիր Ա1

Դիզակ Գաւառում գրչութեան կենտրոնի մասին վկայող ամենավաղ տեղեկութիւնները 1428ից են: Մի կորած ձեռագրի յիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ «*դառն ու անբարի ժամանակներու*», Ամարասի ե-

պիսկոպոս Մանուէլ գրիչն ընդօրինակում է մի Աւետարան Ասադի որդի Մելքիսէդ աբեղայի խնդրանքով՝ որպէս յիշատակ նրա ծնողների, եղբայրների եւ ազգակից-մերձաւորների. «*Գրեցաւ Աւետարանս ի թուին Հայոց ՊՀԷ [1428] ձեռամբ մեղապարտ տէր Մանուէլի ի վիճակս Ամարասայ՝ ի վանքս Քթիսոյ՝ ի դառն եւ անբարի ժամանակիս, որ Թորգոմացի ազգն տիրեն աշխարհի եւ ամենեքեան ի մեծ վշտի կան*»: Գլխաւոր յիշատակարանում գրիչը խնդրում է յիշել իրեն, իր ծնողներին եւ «*զամենայն երախտաւորս ի յաշխարհի*», իսկ ստացողի անունից գրած յիշատակարանում նգովում է բոլոր նրանց, ովքեր կը յանդգնեն կտրել յիշատակարանը³:

Ձեռագիր Ա2

Նոյն թուականից Մանուէլի ձեռքով գրուած ու մեզ հասած եւս մի գրչագիր Աւետարան ունենք, որն այժմ պահուում է ՄՄ՝ 8211 թուահամարի տակ⁴: Ձեռագիրն ունի չորս աւետարանիչների պատկերներ, անուանաթերթեր՝ վերելում թոշունների պատկերներով կիսախորաններ, 176բ թերթի լուսանցքում Գաբրիէլ հրեշտակապետի պատկերն է, ունի նաեւ բազմաթիւ լուսանցագարդեր ու զարդագրեր: Ծաղկողի անունը չի նշում, հաւանաբար գրիչն է: Ձեռագիրը գրուել է Յովհաննէսի կաթողիկոսութեան եւ Իսկանդարի, «*որ է թորգոմածին եւ չարչարող քրիստոնէից*», բռնակալութեան տարիներին:

Չալալ իշխանի որդի Յովհաննէսը երկար տարիներ եղել է Ադուանից կաթողիկոս: Վերոնշեալ ձեռագիրն արժեւորում է նրանով, որ յիշատակարանում առաջին անգամ արձանագրուած է Յովհաննէսի հայրապետութիւնը. «*Գրեցաւ աստուածագիծ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ ոգնամեղ եւ ապիկար գրչի՝ տէր Մանուէլի՝ ի թուականութեանս Հայոց ՊՀԷ (1428)՝ ի յաշխարհս Ադուանից՝ ի վիճակս Ամարասայ՝ ի գեղս Շուշու կոչեցեալ՝ ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս՝ ի կաթողիկոսութեան տէր Յոհանիսի*»⁵: Յետագայի գրիչներն արդէն յիշում են նրա կաթողիկոսութեան տարիները՝ 1456, 1464, 1466, 1467, 1468ին⁶: Իսկ համաձայն Ս. Յակոբայ վանքի՝ Յովհաննէս հայրապետի տապանագրի, նա մահացել է 1470ին՝ «*Այս է հանգիստ տէր Ուհանէս կաթողիկոս Ադուանից թւ. ՋԺԹ (1470)*»⁷:

Ձեռագրի յետագայի յիշատակարանից երելում է, որ այն Մանուէլի ընդօրինակած վերջին մատեանն է: Երբ վախճանուել է մեծ սէր ու յարգանք վայելող գրիչը, նրա չորս եղբայրները՝ իբրեւ ժառանգութիւն, բաժանել են նրա գրուածքները: Ամարասի Ալեքսիանոս եպիսկոպոսին՝ Մանուէլի եղբորորդուն, որպէս յիշատակ բաժին է ընկել այս ձեռագիրը:

Երկու դար յետոյ՝ 1634ին, Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որը նոյնպէս Մանուէլ գրչի տոհմից էր, Դիզակի Գաւառի Թաղասեռ Գիւղի Ս. Սարգիս

եկեղեցում մահտեսի Կիրակոսին նորոգել է տալիս *Աւետարանը*՝ որպէս յիշատակ իրեն, հօրեղբայրներին եւ բոլոր մերձաւոր բարեկամներին՝ Մանուէլ, Ալեքսիանոս, Մարտիրոս, Գրիգոր եպիսկոպոսներին, Յովհաննէս եւ Մարտիրոս արեղաներին, Սարգիս երէցին, Տէր Թորոսին, իր պապ Յովհաննէսին, հօրը՝ Մարտիրոսին, մօրը՝ Մարգարիտին եւ եղբօրը՝ Յովանին⁸:

Ձեռագիր Ա3

ՄՄ 9792 ձեռագիրը գրուել է 1477ին Ամարասի Ոմաւանս անապատում՝ ձեռամբ կուսակրօն արեղայ Տէր Զաքարիայի⁹: Գլխաւոր յիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ այս տարիներին անապատում գրչութեան արուեստ էր ուսուցանում Տէր Բարսեղը, ում աշակերտել է Զաքարիան: Գրիչը երախտագիտութեամբ է յիշում իր ուսուցչին, ինչպէս նաեւ Ամարասի արքեպիսկոպոս Տէր Ալեքսիանոսին, որին անուանում է երախտաւոր այր: Խնդրում է յիշել նաեւ իր ծնողներին¹⁰:

Նոյն թուականին ձեռագիրն իր «*հալալ ընչից եւ աշխատանաց*» Զաքարիայից գնել է Ալեքսիանոս արքեպիսկոպոսը, բերել Գոշավանք եւ գրել տուել ստացողի իր յիշատակարանը, որտեղ խնդրում է յիշել իր ծնողներին՝ հօրը՝ Ճանագիգային, մօրը՝ Սուրբանային, եղբօրը՝ Կոստանդիանոսին, հօրեղբօրը՝ Ամարասի Մանուէլ եպիսկոպոսին, նորաբողոք քահանայ Գրիգորիսին եւ բոլոր մերձաւորներին¹¹:

Ալեքսիանոսը մեծ ցաւ է ապրում երկրում տիրող ծանր իրավիճակից եւ խնդրում է չմոռանալ նաեւ իրեն ու իր եղբօրը, որ «*միաբանեցաք եւ եկաք ի Քթիշոյ վանքս, զի Թուրք ազգս բազմացեալ է եւ Հայս նուազեալ, եւ չարիքը շատացեալ, եւ մեր յոյսն Քրիստոս է, զի պանդխտինք ի միասին սակաւ աւուրցաք*»¹²: Վերջում Ալեքսիանոսը մեղքերի թողութիւն է հայցում եւ անիծում յիշատակարանը կտրողին:

Ալեքսիանոս արքեպիսկոպոսի յիշատակարանը պարունակում է պատմական փաստեր նաեւ Վրաստանի վերաբերեալ: Ականատեսի իրաւունքով յիշատակագիրը դառնացած գրում է այդ խռովայոյզ ու դաժան օրերի մասին, թէ ինչպիսի մեծ կորուստներ ունեցաւ Հայաստանի հարեւան երկիրը, որոնց պատճառը Ուզուն Հասանի գործած աւերածութիւններն էին: Իրականութիւնն այնքան սահմոկեցուցիչ է, որ գրիչը բառեր չի գտնում որակելու տեղի ունեցածը. Ուզուն Հասանը աւերել է ամէն ինչ, մարդկանց կոտորել է, մեծ ու փոքր, երէց, սարկաւազ ու աշխարհական, այր ու կին, դուստր ու որդի գերի տարել եւ «*ցան ու ցիր արար աշխարհի, զողբն ու կսկիծն լեզու ոչ կարէ պատմել*»¹³:

Ձեռագիր Ա4

ՄՄ 3701 *Աւետարանը* 1464ին Վայոց Ձորի Էրերան վանքում մահտեսի Սուրատի եւ նրա կնոջ՝ Դիլշատի խնդրանքով օրինակել է Մա-

դաքիա կրօնաւոր գրիչը՝ «որպէս առաջնորդ հոգոյ իւրոյ եւ պարծանս հաւատոց եւ թողութիւն մեղաց» եւ ի վայելումն Ալեքսիանոսի եւ Մուրատի¹⁴։ Ստացողի անունից գրիչը յիշատակարանում խնդրում է յիշել Մուրատին, նրա ծնողներին՝ հօրը՝ Տողտողին, մօրը՝ Ագրումալիքին, նաեւ իր եղբայր Էաւետին եւ քոյր Ազիզին¹⁵։

Ձեռագիրն ընծայուել է Գտչավանքին. «Կամաւն Աստուծոյ եւ՝ Աղաճանս կալայ սուրբ Աւետարանս, տուի Քթիչոյ վանքին, ինձ քառասնից տէր Ալեգասանոս եպիսկոպոսի ձեռաւքն կատարեցինք քառասունքն»¹⁶։

Ձեռագիր Ա5

1575ին՝ «ի դառն եւ ի չար ժամանակի, ի դանութեան շահ Թահմազին՝ ի երկիրս Դիզակ՝ ի գեղս Պայկայթաղ՝ ի վանքս Քթիչոյ Սուրբ Աստուածածինս» Պետրոս կրօնաւորի ձեռամբ Մաշտոց է ընդօրինակուել¹⁷։ Ձեռագրի ստացողն է Բէկին, որը պատուիրում է ձեռագիրը եւ գրել տալիս յիշատակարան իր եւ բոլոր հարազատների համար։ Գլխաւոր յիշատակարանում գրիչը խնդրում է ուժ ու կարողութիւն՝ սկսած գործն աւարտին հասցնելու համար։ Նա խնդրում է յիշել իր ծնողներին՝ Մուքուն եւ Թեգային, եղբայրներին ու քոյրերին, իսկ ստացողի անունից նրա բոլոր հարազատներին՝ ծնողներին, որդիներին, դուստրերին, բոլոր կենդանի եւ հանգուցեալ մերձաւորներին՝ յականէ-յանուանէ նշելով անունները։ Գրչի հաղորդածից տեղեկանում ենք նաեւ, որ այս թուականին Գտչավանքի վանահայրը Գալոս եպիսկոպոսն էր¹⁸։ ԺԷ. դարում ձեռագիրն ստացել է խոջա Բաբաքը եւ յիշատակարան գրել 189ա էջին։

Ձեռագիր Ա6

Ըստ Հայր Դեւոնդ Ալիշանի՝ 1653-1675ին Գտչավանքի միաբան է եղել Աղուանից կաթողիկոս Պետրոս Խանձրեցու եղբայր Մատթէոս քահանան, որի համար 1668ին մի Աւետարան է ընդօրինակուել¹⁹։

Ձեռագիր Ա7 եւ Ա8

Գտչավանքում է ապրել ու գործել գրասէր Առաքել վարդապետ Կոստանեանցը։ Նա 1853ին նշանակուել է վանքի վանահայր²⁰ եւ երկար տարիներ զբաղուել վանքի կառավարման ու բարեկարգման հարցերով, ինչպէս նաեւ հայոց լեզու եւ կրօն է դասաւանդել, գրել է պատմութիւններ, որոնք հասել են մեզ։ ՄՄ 7822²¹ եւ 7823²² ձեռագրերը Առաքել վարդապետի Պատմութիւն Արցախի աշխատութեան երկու հատորներն են, որոնք հեղինակը գրել է 1858-1880ին եւ նուիրել իր հոգեւոր ծնող Յակոբ վարդապետի յիշատակին։ Հեղինակն իր մատենանում արժէքաւոր աշխարհագրական տեղեկութիւններ է հաղորդում, որով էլ երկը ձեռք է բերում աղբիւրագիտական արժէք եւ, կարելի է ասել, հանդիսանում է Արցախի մասին աշխարհագրական մի ինքնատիպ ձեռնարկ։ Չի բացառուում, որ այն ժամանակին գործածուած լինի իբրեւ դասագիրք։ Պատմու-

թին Արցախի երկն աղբիւր է եղել Բաֆֆու Խամսայի Մելիքութիւնները աշխատութեան համար: Բաֆֆին գնահատելով Կոստանեանցի երկերի պատմական ու աղբիւրագիտական արժէքը, տեսնում է նաեւ թերութիւնները եւ տեղին դիտողութիւններ է անում²³:

Պատմութիւն Արցախին տեղեկութիւններ է հաղորդում յատկապէս Դիզակի մելիքութեան պատմութիւնից, որը Հայ Ազգագրական Ընկերութեան կողմից առանձին հրատարակուել է «Նիւթեր Հայ Մելիքութեան» մատենաշարով²⁴: Իսկ ժամանակագրական ցուցակը, ինչպէս հեղինակն է հաւաստում, դուրս է բերել Գասպար քահանայի ձեռքով գրուած մի ձեռագիր *Մաշտոցից*: Առաջին հատորի յիշատակարանում (156բ-57ա) Առաքել վարդապետը տալիս է նաեւ ինքնակենսագրական բնոյթի տեղեկութիւններ, խնդրում է յիշել իր ծնողներին՝ հօրը՝ Աւագին, ում կորցրել է մանուկ հասակում, մօրը՝ Մարիամին, ինչպէս նաեւ իր հոգեւոր ծնող ճգնագգեաց Յակոբ վարդապետին, Գտչավանքի միաբաններին, որոնց օգնութեամբ այս գործն աւարտուել է: Գրիչը յատկապէս ակնածանքով է յիշում մօրը, ով քառասունհինգ տարի մնացել է այրի եւ վախճանուել ու թաղուել է Գտչավանքում՝ որդուն թողնելով սուգի եւ տրտմութեան մէջ:

Ձեռագիր Ա9

1884ին Առաքել վարդապետ Կոստանեանցը գրում է Գտչավանքի պատմութիւնը²⁵: Ինչպէս յիշատակարանում խոստովանում է *Պատմութիւնի* հեղինակը, այս երկը լրացումն է նախորդ երկու հատորների. *«Յայսմ հատորի պատմագրութեան ցանկում բովանդակել զայն ամենայն թերութիւնս, որ յետոյ շրջելով ընդ ամենայն անոտնակոյս տեղիս...աստի էւս արտագրեալ զպակասութիւնս անցեալ երկուց հատորոց պատմագրութեանց»*²⁶: Ձեռագիրը կարեւոր տեղեկութիւններ է հաղորդում վանքի միաբանութեան կեանքի մասին: Հեղինակը ներկայացնում է իրեն նախորդած վանահայրերին: Գտչավանքի վանահայրն է եղել Մելիք-Եգանի հայր Ղուկաս վարդապետը, ում յաջորդել է Մեսրոպ եպիսկոպոսը: Նա առաջնորդ է նշանակուել Մելիք-Եգանի կողմից 1723ին եւ շուրջ 25 տարի ղեկավարել վանքի միաբանութիւնը: Մեսրոպ եպիսկոպոսի յաջորդն էր նրա որդի Սիմէոն եպիսկոպոսը, որ *«արիւնջան աշխատասիրութեամբ լուսաւորեաց մեծ իմն պայծառազարդութեամբ զտուրբ վանս եւ վերստին իսկ հաստատեաց զմերձակայ կալուածս...»*²⁷: Վերջինիս էլ յաջորդել է Յովհաննէս վարդապետը: Ապա պատմագիրը ներկայացնում է Տէր Սիմէոն եպիսկոպոսի եւ Յովհաննէս վարդապետի վանահայրութեան տարիների իրադարձութիւնները: Իսկ Մելիք-Եսայու՝ 1781ին սպանուելուց յետոյ միաբանութեան վիճակը սաստիկ վատանում է, վանքը *«աստանօր տկարանայ եւ սկսեալ նուազի*

օրըստօրե», սրան էլ յաջորդում են Աղա Մուհամմադ խանի արշաւանքներին յետոյ բռնկուած սաստիկ սովն ու մահտարածամը:

Առաքել վարդապետը տեղեկութիւններ է հաղորդում Գոչաւանքի հողային սեփականութեան սահմանների վերաբերեալ, որը հաստատուում է վանքի կալուածքների մասին 1856 Դեկտեմբերի 1ին Ղարաբաղի կոնսիստորիային ուղղուած տեղեկագրով²⁸: Տեղեկութիւններ ենք ստանում նաեւ Մելիք-Եզանեանների մահմեդականացուած ճիւղի մասին. «Դարձեալ ի դէնս Մահմէտի, այսպէս պնդութեամբ պահեն զօրէնս նորա, կարծեմ թէ Մահմէտն բնաւ չէ այնու հոգուով պահպանեալ, որպէս նոքա կամին զոհել զիրարս եւ զորդիս իւրեանց»²⁹: Հեղինակը հաղորդում է նաեւ ինքնակենսագրական տեղեկութիւններ: Ձեռագիրը մեզ է աւանդել նաեւ մի գեղեցիկ աւանդագրոյց՝ Անտոն մանկան նահատակութեան պատմութիւնը լենկթեմուրեան ժամանակաշրջանում:

Ձեռագիր Ա10

Գոչաւանքից մեզ հասած յաջորդ մատեանը՝ ՄՄ 3881 ձեռագիրը, դարձեալ Առաքել վարդապետ Կոստանեանցի գրչին է պատկանում. այն պատմական նիւթերի ժողովածու է՝ գրուած 1886-1888ին³⁰: Այստեղ հեղինակը զետեղել է տարաբնոյթ պատմական նիւթեր, տալիս է նաեւ Մելիք-Շահնազարեան տոհմի ժամանակագրութիւնը, հաղորդում է, որ Մելիք-Եսային սպանուել է 1781ին Շուշիի Իբրահիմ խանի կողմից:

Այսպիսով, Դիզակ Գաւառի ձեռագրական ժառանգութեան մէջ նշանակալից տեղ են գրաւում Գոչաւանքում գրուած կամ այս կենտրոնին առնչուող ձեռագրերը:

Բ. ԳԻՒՂ ՏԱՔ

Ձեռագիր Բ1 (11)

Գաւառի այլ վայրերից եւս ունենք մատեաններ, որոնցից մէկն է 1563ին Տաք Գիւղում Յովհաննէս երեցի խնդրանքով Նասիպ սարկաւազի ընդօրինակած *Աւետարանը*³¹: Ձեռագիրն ունի աւետարանիչների պատկերները, կիսախորաններ եւ լուսանցագարդեր: Հայաստանի Կուլտուր-Պատմական Թանգարանի ազգագրական արշաւախումբը *Աւետարանը* ձեռք է բերել իջեւանցի Մարտիրոս Բաղդասարեանից եւ մոծել թանգարանի հարուստ հաւաքածուի մէջ (թիւ՝ 1325), իսկ 1938ին բերուել է ՄՄ³²:

Գ. ԳԻՒՂ ԹԱՂԱՍԵՌ

Ձեռագիր Գ1 (12)

Բաղդասար գրիչը 1631ին Դիզակի Թաղասեռում գրել է մի *Մաշտոց*³³: Խոնաւութիւնից գրադաշտը գունափոխուած է: Թթուակեր ու ցեցակեր այս ձեռագիրն ունի մէկ կիսախորան, բազմաթիւ ճակատագարդեր, լուսանցագարդեր, զարդագրեր: Գլխաւոր յիշատակարանում Բաղդասար գրիչը խնդրում է յիշել տէր Մելքեալէ վարժապետին, իրեն եւ իր

բոլոր մերձաւորներին՝ հօրը, մօրը, որոնց անունները չի տալիս, կողակցին՝ Բեկիին եղբայրներին, մանաւանդ ձեռագրի պատուիրատու Շահաւարին ու նրա կողակցին՝ Հուրիին, միւս եղբօրը՝ Մուլքին, որդիներին՝ Տաւաթարին, Բրթուլին, Պարխուտարին եւ եղբօրորդուն՝ Պետրոս քահանային: Ձեռագրի ստորին լուսանցքներում թողած բազմաթիւ մանր յիշատակարաններից՝ «*Վա՛յ գրչիս, զի մեղաւոր է*»³⁴, երեւում է, որ դառնացած է գրիչը: Նա քանիցս կրկնում է յայտնի իմաստութիւնը. «*Ձեռս զնայ, գիրս մնայ*»³⁵, «*Ձեռս փտի, դառնայ ի հող, գիրս մնայ յիշատակող*»³⁶, յետոյ խնդրում «*Գծագրողիս, Տէ՛ր, ողորմես*»³⁷: ԺԸ. դարում ձեռագիրը նորոգել է Մարդանս դպիրը եւ 172բ էջին թողած յիշատակարանում խնդրել է յիշել իրեն: 1745ին ձեռագիրը պատկանել է Շահնագարի որդի Մելիքսէթին: Երկրորդ ստացողի յիշատակարանը մասամբ եղծուած է, եւ կարդացուող անուններից՝ Շահրիման, Օսէփ, Սարգիս, հասկացում է, որ նրանք նոյնպէս Շահնագարի որդիներն են ու Մելիքսէթի եղբայրները, իսկ *Մաշտոցը* եղել է նրանց ընտանեկան սրբութիւնը: Դարձեալ յետագայի մէկ այլ յիշատակարան հաղորդում է, որ Տէր Գրիգորը 1783ին ձեռնադրուել է Աբրահամ աստուածաբան վարդապետի ձեռքով: Ձեռագիրը յետոյ գտնուել է գերութեան մէջ: 1791ի Ապրիլի մէկին թիֆլիզեցի նալբանդ Սիսոյի որդի Եզխեստօն ազատել է գերուած ձեռագիրը եւ որպէս յիշատակ նուիրել Ս. Աստուածածին եկեղեցուն, «*որ եւ յիշատակն բարի եղիցի տէր Գրիգորի*»³⁸: Ձեռագրի վերջին ստացողն է ագուլեցի Առաքելի որդի Յարութիւնը, ով 1804ին ձեռագիրը գնել է Թիֆլիզում: 100 տարի անց ձեռագիրը բերում է Ս. Էջմիածին:

Ձեռագիր Գ2 (13)

Տէր Յովհաննէսի պատուէրով 1638ին Կիրակոս երեցը *Մաշտոց* է օրինակել՝ «*ի երկիրս Ադուանից, ի գաւառս Դիզակ, ի գիւղս Թաղայսեռ՝ ընդ հովանէաւ սուրբ Սարգսի եկեղեցո, ձեռամբ մեղաւոր Կիրակոս անարժան իրիցի, յիշատակ տէր Յովաննէս սրբասնունդ քահանայի եւ ծնողաց*»³⁹: Այստեղ յիշատակարանն ընդհատում է՝ վերջին թերթն ընկած լինելու պատճառով, ուստի այլ տեղեկութիւններ չունենք: Ըստ 182բ էջի յետագայի յիշատակարանից՝ 1906ին ձեռագիրը հաշուուել է Օ. Բարադամեանի կողմից կազմուած Վասպուրականի ցուցակի մէջ: Այժմ այն պահւում է ՄՄ 5380 թուահամարի տակ⁴⁰:

Ձեռագիր Գ3 (14)

ԺԷ. դարում Թաղասեռում յայտնի գրիչ էր Կիրակոսը, նա ոչ միայն օրինակել է գրչագրեր, այլեւ օգնել է այլոց ձեռագրեր ընդօրինակելու գործում: Կիրակոս քահանան Մելքիսէթ երեցի հետ նոյն եկեղեցում բոլորգիր մի *Աւետարան* է սկսել ու աւարտել⁴¹: Յիշատակարանում Մելքիսէթը Կիրակոսին իր եղբայրն է համարում: Ձեռագիրը չունի գրչութեան

թուական, հաւանաբար գրուել է նախորդ ձեռագրի ստեղծման տարիներին: Այսպէս ենք կարծում, որովհետեւ եւ Մելքիսէթը, եւ Կիրակոսը եղբայրներ ու ժամանակակից լինելուց բացի, գրչութեան տարին եւ տեղը նշում են նոյն բանաձեւով. «*Գրեցաւ Սբ. Աւետարանս ի երկիրս Աղուանից՝ ի գաւառս Դիզակ՝ ի գեաղս, որ կոչի Թաղասառ՝ ի դուռն սուրբ Սարգսի ի Շահ Սեփոյն երրորդ ամի՝ ձեռամբ Մելքիսէթ իրեցու եւ եղբայր իմոյ՝ տէր Կիրակոս քահանայի, որ ի միասին սկսաք եւ աւարտեցաք*»⁴²: Աւետարանը գերի է տարուել Պարսկաստանի Թաւրիզ քաղաք, որտեղից էլ 1806ին Էրզրումցի պարոն Մկրտիչը փրկագնել ու նուիրել է շուշեցի մահտեսի Սրապիոն Շխէեանցին: Ձեռագիրը պահուել է Շուշիի Ս. Ագուլեցոց եկեղեցում, որտեղ էլ այն տեսել եւ յիշատակարանն արտագրել է Մակար Բարխուդարեանցը⁴³: Ձեռագրի յետագայ ճակատագիրն անյայտ է:

Ձեռագիր Գ4 եւ Գ5 (15, 16)

Պահպանուած յիշատակարաններից տեղեկանում ենք Թաղասեռում պահուած, բայց առայժմ անյայտ եւս երկու ձեռագրի մասին: 1635ին «*ի գեաղ, որ կոչի Թեղասառ՝ ընդ հովանաւ Սբ. Աստուածածինս*» մի *Աւետարան* է ընդօրինակուել⁴⁴: Իսկ գիւղի հին եկեղեցում, որ կոչուել է Հին Թաղսեռի եկեղեցի, եղել է անխնամ ու յիշատակարանը գողացուած մի *Աւետարան*⁴⁵:

Դ. ԳԻՒՂ ԹԱՂԼԱՐ

Ձեռագիր Դ1 եւ Դ2 (17, 18)

Գասպար քահանան 1834ին այստեղ անվարժ բոլորգրով *Մայր Մաշտոց* է օրինակել: Ձեռագրի ստացողը գրիչն է⁴⁶: Իսկ ՄՄ 2464 *Շարակնոցը* պահուել է Թաղլարում: Գրուել է 1665ին. գրիչը, առաջին ստացողն ու գրչութեան վայրն անյայտ են⁴⁷: Ձեռագիրը թերի է՝ սկզբից եւ վերջից թերթերի ընկած լինելու պատճառով: Երկրորդ ստացողը՝ մեծթաղլարցի ուստա Միրզան, իր «*հալալ վաստակոց*» այլազգիներից գնել է ձեռագիրը՝ ի յիշատակ իրեն եւ ազգականներին: Ստացողը յիշատակում է ծնողներին՝ Գրիգորին ու Խանումին, եղբայրներին՝ Աւաքին, Աղայճանին, Մանին եւ կողակցին՝ Խանպաջուն, որդուն՝ Ուեանին, դստերը՝ Զանանին⁴⁸: Իսկ Մալքումը 1707ին ստացողի անունից յիշատակ է թողել ձեռագրի մի քանի էջերում: Գլխաւոր յիշատակարանում յիշում է, թէ ինչպէս թշնամին մտել է Արցախի գաւառները, կողոպտել, տարել է ամէն ինչ, գերի են տարուել նաեւ ձեռագրերը, կործանուել ու թալանուել են հոգեւոր կենտրոնները. «*Լակզին եկն Կանճայ, Խաչին, Վարանդայ, Դուգաղ ամէն եսիր դարաւ Դաղխտան: Եղ նորայ այլազգն զօրացան, երկիր խնկարկեցին, վանք, զանայապատ, եկեղեցիք կօղորդեցին: Զայս*

Շարակնոցս այլագգի ձեռաց գնեցի, որ է Շիրվանդալու»⁴⁹: Բարեբախտաբար, տարիներ յետոյ գտնուել ու փրկուել է այս Շարակնոցը:

Ե. ԳԻՒՂ ՓԱՐԱՋԱՆՑ

Ձեռագիր Ե1 (19)

Դիզակում՝ «ի գեղս, որ կոչի Փարաջանց՝ ի երկիրս Հաքարու՝ ի ոտս Դիզափայտու ի թուին ՌԻԳ [1574]» Աբրահամ աբեղան ընդօրինակում է մի *Աւետարան*: Յիշատակարանում գրիչն անափ վշտով գրում է, որ դա Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոսի ուրացութեան տարին է. «Կաթողիկոսութեան Տանս Աղուանից տէր Գրիգորիսի, որ երես թահեսյմագ փաթշահ անկամա տաջկացուց, մեզ մեծ սուգ եղել անմխիթար»⁵⁰: Մեկրաբ-Բէկի երկու որդիները՝ Գրիգորիսը եւ Յովհաննէսը, երկար տարիներ գահակալել են Աղուանից կաթողիկոսութիւնը: Ձեռագիր աղբիւրները Գրիգորիսի գահակալութիւնը նշում են 1556ից: Աղբիւրները նշում են նաեւ, որ նա ուրացել է քրիստոնէութիւնը. «Տէր Գրիգոր՝ որդի Մէրամբէկին տեառն Խաչենոյ ՌԵ (1556) թուին եւ սա ուրացաւ զՔրիստոս ՌԻԳ-ին [1573]»⁵¹: Բարխուդարեանցը եւս այս թուականն է ընդունում ուրացութեան տարին. «Գրիգոր կաթողիկոսը 1573ին ուրանում է իւր հաւատը, որին փոխարինում է տէր Դաւիթ Թ Առաջաձորցի նոյն իսկ թուին, սակայն խաչենցիք մեզ անյայտ պատճառով խեղդում են՝ կախելով Գանձասարի զանգակատնից»⁵²: Ձեռագիր աղբիւրները չեն խօսում, թէ ինչ պատճառով է Գրիգորիսը ուրացել հաւատը: Միայն Աբրահամ գրիչն է արձանագրում այդ արատաւոր երեւոյթի պատճառը. Գրիգորը պարսկական արքունիքի հարկադրանքով է ընդունել մահմեդականութիւնը: Դա, ըստ Աբրահամ աբեղայի, 1574ին էր, իսկ նրան հենց նոյն տարին յաջորդել է Գրիգորիսի եղբոր՝ Բաղդասար-Բէկի որդին՝ Դաւիթը: Սրանից յետոյ ձեռագիր աղբիւրները Գրիգորիսի մասին լռում են:

Զ. ԳԻՒՂ ՇԱՄԿԱՆ

Ձեռագիր Ձ1 (20)

Դիզակի Հաղրութի անապատի Շախկախ Գիւղում Յովհաննէս երեցի խնդրանքով 1584ին նոյն Աբրահամ աբեղան մէկ այլ *Աւետարան* է օրինակել⁵³: Յիշատակարանում պահպանուել են սակաւ տեղեկութիւններ անապատի միաբանութեան կեանքից: Այս տարիներին ուխտի առաջնորդն էր Յովհաննէս եպիսկոպոսը: Ըստ գրչի՝ ձեռագիրը գրուել է Դաւիթ կաթողիկոսի հայրապետութեան տարիներին: Այստեղ գրչութեան թուականի համապատասխանութեան սխալ կայ, որովհետեւ Դաւիթը, որի մասին խօսուեց վերելում, կաթողիկոս է եղել Գրիգորիսի ուրացութիւնից անմիջապէս յետոյ՝ 1574ին, ընդամենը մէկ տարի եւ նոյն թուականին էլ մահացել անյայտ պայմաններում, ապա նրան յաջորդել է Գրիգորիսի եղբայր Յովհաննէսը, ով աթոռակալել է մինչեւ 1586:

Ձեռագիր 22 (21)

Շախկախում մի *Աւետարան* էլ գրուել է 1673ին «յերկիրս Դիզակու ի գիւղս Դաք ընդ հովանեաւ սուրբ եւ նշանաւոր տեղոց, որ կոչի Շախկախ եւ այլ միաբանիցս Յակոբ եպիսկոպոսին եւ տէր Մկրտչին, տէր Բարսղին գրոց աշակերտ Մադաթին»⁵⁴:

Է. ՀԱՂԴՈՒԹ

Ձեռագիր Է1 (22)

Եղիա աբեղան, որ 1428ին գործել է Վայոց Ձորի Եղեգիս աւանի Ճգնաւորի Քար անապատում, իր օրինակած բոլորգիր *Աւետարան*ում յայտնում է իր՝ ծագումով հաղորութեցի լինելը. «Աւարտեցաւ Սուրբ Աւետարանս ձեռամբ յոգնամեղ եւ փցուն գրչի Եղիայի, որ անուամբ կոչեմ աբեղայ եւ ոչ գործով, աշխարհաւ յԱղուանից եւ տեղեւ Դիզակցի, եւ գեղաւ Հաղորուդեցի»⁵⁵: Եղիա գրիչը խնդրում է յիշել հօրը՝ Մեսարին, եղբորը՝ Ջեսարին, ուսուցչին՝ Աթանասին եւ «զմեղապարտ գրչիս, որ յետ սակաւ ժամանակաց ձեռս իմ հողանայ եւ մաղթանքս իմ առ ձեզ մնայ»⁵⁶: Ձեռագիրը յետագայում հասել է Ագուլիս, որտեղ էլ այն յայտնաբերել եւ երեսունեօթ ձեռագրերի յիշատակարանների հետ 1911ին *Արարատ* ամսագրում հրատարակել է Մեսրոպ Մաքսուդեանը⁵⁷: Ո՞վ է ձեռագրի առաջին ստացողը, յայտնի չէ, երկրորդը ագուլիսցի Խաթունբէկն է: Եղծուած յիշատակարանից ենթադրում ենք, որ նա ոմն Գրիգորի կինն է եւ գնել է ձեռագիրը որպէս յիշատակ իրեն, Կարապետ որդուն եւ ծնողներին: Երրորդ ստացողի յիշատակարանը 344ա էջում է, դարձեալ եղծուած է եւ հատուկենտ բառերից կարդացում են «Ալեքսանոս, Մարտիրոս: ///այլ եւ ամուսին իմ Շիրազն, եւ դուստրն իմ Նովի/// եւ Մարգարիտն»: Ձեռագիրը գնել է Ռստակէսը իր եւ ծնողների յիշատակին:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ Գտչավանքից եւ Դիզակ Գաւառի տարբեր բնակավայրերից մեզ են հասել տարբեր բովանդակութեամբ 22 ձեռագրեր, որոնց յիշատակարանները նաեւ բազմաթիւ ուշագրաւ տեղեկութիւններ են պահպանել գաւառի պատմութեան ու հոգեւոր կեանքի վերաբերեալ:

Ընդհանուր Աղիւսակ Դիզակի Գաւառի Ձեռագրերի

Ձեռագիր	Գրիչ	Թուակ.	Ստացող	Վայր	Ներկայ Վիճակ
Աւետարան	Մանուէլ	1428	Մելքիսէդ	Գտիչ	կորած
Աւետարան	Մանուէլ	1428	Ալեքսիանոս (Բ)	գ. Շուշու	ՄՄ8211
Աւետարան	Զաքարիա	1477	Ալեքսիանոս	Ոմաւանս Գտիչ (Բ)	ՄՄ9792
Աւետարան	Մադաթիա	1464	Մուրատ,	Վայոց Ձոր,	ՄՄ3701

			Դիշատ	Էրերան վանք (Ա), Գտիչ (Բ)	
Մաշտոց	Պետրոս	1575	Բեկի (Ա), խոջա Բաբաբ (Բ)	գ. Պայկա- թաղ	ՄՄ6834
Աւետարան	անյայտ	1668	Մատթէոս	Գտիչ	անյայտ
Պատմութիւն Արցախի	Առաքել Վրդ. Կոստանեանց	1858- 1868		Գտիչ	ՄՄ 7822
Պատմութիւն Արցախի	Առաքել Վրդ. Կոստանեանց	1870- 1880		Գտիչ	ՄՄ 7823
«Պատմութիւն Գտչայ Վանուց»	Առաքել Վրդ. Կոստանեանց	1884		Գտիչ	ՄՄ 3966
Ժողովածոյ	Առաքել Վրդ. Կոստանեանց	1886- 1888		Գտիչ	ՄՄ 3881
Աւետարան	Նասիպ Սարկաւազ	1563	Յովհաննէս Երեց	գ. Տաք	ՄՄ 7571
Մաշտոց	Բաղդասար	1631	Մելիքսէթ 1745 (Բ), Յարութիւն 1804 (Գ)	Թաղասեռ	Եղել է զերուած, ՄՄ 3580
Մաշտոց	Կիրակոս Երեց	1638	Տէր Յովհաննէս	Թաղասեռ	ՄՄ 5380
Աւետարան		1635		Թաղասեռ	կորած
Աւետարան				Թաղասեռ	կորած
Մայր Մաշտոց	Գասպար	1834	գրիչ	Թաղլար	անյայտ
Շարակնոց	անյայտ (Ա), Մալքում (Բ)	1665	Միրզան (Բ)	անյայտ (Ա), Թաղլար (Բ)	ՄՄ 2464
Աւետարան	Աբրահամ Աբդ.	1574		գ. Փարաջա- նաց	Նոր Զուղա
Աւետարան	Աբրահամ Աբդ.	1584	Յովհաննէս Երեց	Շախկախ	Զմմառ
Աւետարան		1673		Շախկախ գ. Դաք	անյայտ
Աւետարան	Եղիա Աբդ.	1428	անյայտ (Ա), Խաթունբէկ (Բ)	Եղեգիս	

- ¹ Մովսէս Խորենացի, *Աշխարհացոյց*, առաջաբանը եւ քնն. բնագիրը՝ Բ. Յարութինեանի, *Մատենագիրք Հայոց, Հտր. Բ.*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2003, էջ 2188:
- ² Մակար Բարխուդարեանց, *Արցախ*, Բագու, Տպ. Արօր, 1895, էջ 26. նաեւ՝ Յ. Ոսկեան, *Արցախի Վանքերը*, Վիեննա, Միլիթարեան Տպարան, 1953, էջ 13:
- ³ Լեւոն Խաչիկեան, *ԺԵ Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Հտր. Ա*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1955, էջ 385:
- ⁴ ՄՄ ձեռ. 8211, թերթ՝ 369, նիւթ՝ թուղթ, 23,5x15,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19:
- ⁵ Նոյն, 359բ-60ա:
- ⁶ Լեւոն Խաչիկեան, *ԺԵ Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Հտր. Բ*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1958, էջ 66, 219, 244, 245, 272. նաեւ՝ Ոսկեան, էջ 162:
- ⁷ Բարխուդարեանց, *Արցախ*, էջ 171:
- ⁸ Նոյն, էջ 361ա:
- ⁹ ՄՄ ձեռ. 9792, թերթ՝ 335, նիւթ՝ թուղթ, 21,6x16, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19. նաեւ Լեւոն Խաչիկեան, *ԺԵ Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Հտր. Գ*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1967, էջ 460:
- ¹⁰ Նոյն, էջ 330բ:
- ¹¹ Նոյն, էջ 331ա:
- ¹² Նոյն, թղ. 331բ:
- ¹³ Նոյն:
- ¹⁴ ՄՄ ձեռ. 3701, թերթ՝ 277, նիւթ՝ թուղթ, 27,5x16,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:
- ¹⁵ Նոյն, էջ 279ա:
- ¹⁶ Նոյն, թղ. 279բ:
- ¹⁷ ՄՄ ձեռ. 6834, թերթ՝ 189, նիւթ՝ թուղթ, 17,3x13,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 17-18:
- ¹⁸ Նոյն, էջ 187բ-189ա:
- ¹⁹ Ղեւոնդ Ալիշան, *Միսական*, Վենետիկ, Սր. Ղազար, 1898, էջ 270:
- ²⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 168, լաւ. 41:
- ²¹ ՄՄ ձեռ. 7822, թերթ՝ 161, նիւթ՝ թուղթ, 20,5x17, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 19:
- ²² ՄՄ ձեռ. 7823, թերթ՝ 117, նիւթ՝ թուղթ, 20,5x17, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 15-27:
- ²³ «Առաքել վարդապետը, իրաւ է, իր պատմութեան մէջ ժամանակագրական կարգը չի պահպանել, նիւթերը իրանց տեսակի համեմատ չէ դասաւորել, եւ նրա աշխատութիւնը աւելի մի անկապ հաւաքածու է, քան թէ պատմութիւն, այնուամենայնիւ նրա գրքերը բովանդակում են իրենց մէջ թէեւ անմշակ, բայց բաւական առատ նիւթ պատմութեան համար: Առաքել վարդապետի երկու հատորների մէջ կան եւ այնպիսի գլուխներ, որ կարող են ծառայել իբրեւ աղբիւր Դարաբաղի մելիքների պատմութեան համար: Բսկ որ ամէնից հետաքրքիր է, դա է մի ժամանակագրական ցուցակ Դարաբաղի նշանաւոր անցքերի մասին, սկսեալ 1721 թուականից մինչև 1813 թուականը» (Դաֆֆի, *Խամսայի Մելիքութիւնները, Երկերի Ժողովածու, Հտր. 9*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1987, էջ 609-610:

- ²⁴ Ա. Կոստանեանց, *Դիզակի Մելիքութիւնը, Նիւթեր Հայ Մելիքութեան Մասին, Պրակ Ա.*, Վաղարշապատ, Տպ. Մայր աթոռ Սբ. Էջմիածնի, 1913:
- ²⁵ ՄՄ ձեռ. 3966, թերթ՝ 11, նիւթ՝ թուղթ, 22,5x18, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 20-27: Երկը «Պատմութիւն Գոշայ Վանուց» վերնագրել է Խաչիկ վարդապետ Դադեանը (Յ. Թովմեան, *Յուցակ Ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ Վարդապետի, Մասն Ա.*, Վաղարշապատ, Տպ. Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի, 1898, էջ 102): Այս խորագրով է երկը ներկայացում նաեւ ՄՄ ցուցակում (*Յուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի, Հտր. Ա*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ. 1965, էջ 1120): Բնագիրը ընդարձակ առաջաբանով հրատարակել է Մաղալեանը (Ա. Մաղալեան, «Առաքել Կոստանեանցի «Պատմութիւն Գոշայ Վանուց» Աշխատութիւնը», *Բանբեր Մատենադարանի, Թ. 18*, Երեւան, «Գիտութիւն» Հրատ., 2008, էջ 283-304):
- ²⁶ Նոյն, 1ա:
- ²⁷ ՄՄ, ձեռ. 3966, թղ. 2ա:
- ²⁸ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 182, վաւ. 449:
- ²⁹ Նոյն, թղ.6ա: Մելիք Եգանեանների մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Լէօ, *Երկերի Ժողովածու, Հտր. 3, Գիրք 2*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1973, էջ 364:
- ³⁰ ՄՄ ձեռ. 3881, թերթ՝ 195, նիւթ՝ թուղթ, 18x11,5, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 20:
- ³¹ ՄՄ ձեռ. 7571, թերթ՝ 186, նիւթ՝ թուղթ, 23,5x19,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 25:
- ³² Օ. Եգանեան, «Կարուսասարայի (Իջեւանի) Սբ. Ամենափրկիչ Եկեղեցու Ձեռագրերի Հաւաքածուն», *Էջմիածին*, 1971, ԺԲ, էջ 43:
- ³³ ՄՄ ձեռ. 3580, թերթ՝ 174, նիւթ՝ թուղթ, 19x14,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 24:
- ³⁴ Նոյն, թղ. 28ա, թղ. 107ա եւ այլուր:
- ³⁵ Նոյն, թղ. 107աբ:
- ³⁶ Նոյն, թղ.111բ-112ա:
- ³⁷ Նոյն, էջ 108ա:
- ³⁸ Նոյն, էջ 171բ:
- ³⁹ ՄՄ, ձեռ. 5380, էջ 182բ:
- ⁴⁰ ՄՄ 5380, թերթ՝ 182, նիւթ՝ թուղթ, 22x15, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 20:
- ⁴¹ Յ. Թովմեան, *Յուցակ Ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ Վարդապետի, Մասն Բ*, Վաղարշապատ, Տպ.Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի, 1900, էջ 46:
- ⁴² Նոյն, էջ 46. հմմտ.՝ Ձեռ.5830, էջ182բ:
- ⁴³ Բարխուդարեանց, *Արցախ*, էջ 143:
- ⁴⁴ Թորգոմ Արք. Գուշակեան, «Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Սբ. Նշանի Վանուց Սեբաստիա», *Հանդէս Ամսօրեայ*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1925, էջ 476:
- ⁴⁵ Բարխուդարեանց, *Արցախ*, էջ 69:
- ⁴⁶ Թովմեան, *Յուցակ Ձեռագրաց, Մասն Ա.*, էջ 50:
- ⁴⁷ ՄՄ 2464, թերթ՝ 296, նիւթ՝ թուղթ, 12x9,2, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22:
- ⁴⁸ Նոյն, էջ 179ա:
- ⁴⁹ Նոյն:
- ⁵⁰ Ս. Տէր-Աւետիսեան, *Յուցակ Ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ Վանքի, Ա.*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1970, էջ 127:
- ⁵¹ Թովմեան, *Յուցակ Ձեռագրաց, Մասն Ա.*, էջ 89:

- ⁵² Մ. Բարխուդարեանց, *Պատմութիւն Աղուանից, Հտր. Բ.*, Թիֆլիս, Տպ. Օր. Ն. Աղանեանցի, 1907, էջ 21:
- ⁵³ Մ. Վրդ. Քեշիշեան, *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Զմեմտի Վանքի Մատենադարանին*, Վիեննա, Միսիթարեան Տպարան, 1964, էջ 37:
- ⁵³ *Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պրակ V, Արցախ*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1982, էջ 181:
- ⁵⁴ Ոսկեան, էջ 20:
- ⁵⁵ Խաչիկեան, *ԺԵ Դարի Հայերէն, Հտր. Ա.*, էջ 382-83:
- ⁵⁶ Մեսրոպ վրդ. Մաքսուդեան, «Ազուլիսի Եւ Շրջակայքի Ձեռագրերը», *Արարատ*, 1911, էջ 567:
- ⁵⁷ Նոյն, էջ 567:

THE MANUSCRIPTS OF GTICH VANK AND DIZAK DISTRICT
(SUMMARY)

TAMARA MINASYAN
minasyan.tamara64@mail.ru

The historical district of Dizak in the southern part of the Mus Haband province of Artsakh was formed at the end of the 16th century. Its eastern borders reached the plane of Mughan, in the north the left bank of the Keondalan River, in the west the Kirs mountain chain and the heights along the River Yeraskh, and in the south the Yeraskh River. The district corresponds to the historical territory which Movses Khorenatsi named Parzkank (Bazkank, Pantzkank in manuscripts, and later renamed Jabrayel).

The Gtich Vank monastery, located at the center of the district, was founded in the early Middle Ages and in the 15th century had become a renowned cultural center with its scriptorium. Nevertheless, we know very little about the monastery's manuscript production, as most manuscripts were lost during ravages and pillages.

Basing her work on the information gathered from various manuscript catalogues pertaining to this province, the author gives a full picture of the manuscript production of the District of Dizak, categorizing the manuscripts as *Gospels*, *Mashtotses*, Ritual books and Hymnals.

The author has been able to list a total of 22 manuscripts of diverse contents which come from the Gtich Vank monastery and the province of Dizak. The information collected from the colophons of these manuscripts enables us to conclude that the monastery of Gtich Vank was the main location where manuscripts were written, illuminated and kept. There were, however, other less important locations too in the district, like Taghaser, Shakhkakh, Dizapayt, Togh and Taghlar villages.

ՀԱՅԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆԸ ՖԵՕԴՈՐ ՏԻՒՏՉԵՒԻ *BEGLETS* (ՓԱԽՍՏԱԿԱՆԸ) ՎԵՊՈՒՄ

ԼԻԼԻԱՆ ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ
lina.hovakimyan@gmail.com

Հայաստանի թեման ռուս գրականության դասականների ստեղծագործություններում ուսումնասիրուած է ամենայն մանրամասնությամբ: Սկսած պուշկինեան դասագրքային Puteshestvie V Arzrumից (Ճանապարհորդություն դեպի Էրզրում) ընդհուպ մինչև Ի. դարի վերջին գրուած ստեղծագործությունները՝ հայի եւ հայկականի յիշատակումը չի վրիպել գրաքննադատների ու պատմաբանների ուշադրությունից¹: Սակայն գեղարուեստական ստեղծագործության աշխարհը հետաքրքիր ու գրաւիչ է նաեւ գաղտնիքներով եւ դրանց բացայայտումներով:

Ռուս գրող Ֆեոդոր Տիւտչեւի (1860, Ժընեւ-1916, Բերդիչեւ) գրական ստեղծագործությունը քիչ է յայտնի ոչ միայն ընթերցասէրներին, այլեւ գրականագէտներին: Սակայն այս անունը սերտօրէն կապուած է ԺԹ. դարի ռուս գրականութեանը եւ առաջին հերթին իր հօր՝ ռուս մեծ բանաստեղծ Ֆեոդոր Տիւտչեւի (1803-1873) միջոցով: Վերջինս համարուած է ռուսական քերթութեան 'ոսկեդարի' վերջին ներկայացուցիչը: Տաղանդաւոր բանաստեղծը նաեւ փայլուն դիւանագէտ էր: Լինելով աշխարհի քաղաքական ամենասուր եւ հրատապ հարցերի կիզակէտում՝ Տիւտչեւը մշտապէս մտահոգուել է իր հայրենիքի՝ Ռուսաստանի ապագային վերաբերող խնդիրներով: Այս տեսանկիւնից հետաքրքրական է նրա 'Արեւելք-Արեւմուտք' հայեցակարգը, որտեղ խօսուած է Օսմանեան Կայսրութեան լծի տակ գտնուող ժողովուրդների ճակատագրի մասին²: Հայ գրականագէտների վկայութեամբ, իր հրապարակախօսական յօդուածներում Տիւտչեւն ուղղակիօրէն չի անդրադարձել հայ ժողովրդի ճակատագրին³: Բայց եւ այնպէս նրան չէր կարող չյուզել քրիստոնէայ հայ ազգի քաղաքական եւ կրօնական կեղեքումը⁴:

1850ին Տիւտչեւի կեանքում տեղի ունեցաւ մի իրադարձութիւն, որն ամբողջովին փոխեց նրա կեանքը՝ նա հանդիպեց եւ սիրեց քսանչորսամեայ Ելենա Դենիսեւային: Ո՛չ Տիւտչեւի տարիքը, ո՛չ էլ նրա՝ ընտանիքի հայր եւ ամուսին լինելու հանգամանքը խոչընդոտ դարձան այս կապի համար, որը տեւեց մօտ տասնչորս տարի: Այս կապից ծնունդին երեք զաւակներ՝ դուստր եւ երկու որդի: Ապօրինի յարաբերությունները դատաւարտուեցին ռուս բարձրաշխարհիկ հասարակութեան կողմից, ինչն էլ իր հերթին ազդեց Դենիսեւայի առանց այդ էլ թոյլ առողջութեան վրայ: 1864ին նա մահացաւ թոքախտից⁵: Յաջորդ տարուայ ընթացքում նոյն հիւանդությունից մահացան նրանց երկու երեխաները, ողջ մնաց միայն ա-

ւագ որդի Ֆեօդորը: Տիւտչեւ-հայրը չափազանց ծանր տարաւ սիրած կնոջ եւ երկու երեխաների կորուստը: Նոյնիսկ աւագ որդին՝ Ֆեօդորը, չէր կարող ամոքել նրա վիշտը: Մօր մահից յետոյ Տիւտչեւ-կրտսերը դաստիարակում էր բարեկամների տանը, եւ շատ քիչ էր շփում հօր հետ: Ապօրինի զաւակ լինելու հանգամանքը թոյլ չէր տալիս Ֆեօդորին՝ հօրից ժառանգել ազնուականի տիտղոսը: Սակայն Տիւտչեւ-կրտսերի ժառանգածն աւելին էր. նրան փոխանցուեց հօր գրական տաղանդը:

Թէեւ մեծ էր գրականութեամբ զբաղուելու Տիւտչեւ-կրտսերի փափագը, սակայն ընկերային դժուարութիւնները ստիպեցին նրան ընտրել զինուորական ասպարէզը: Նախնական կրթութիւնը ստանալուց յետոյ, նա անցնում է զինուորական ծառայութեան՝ սահմանային զօրքերում: Ծառայութեանը զուգահեռ Տիւտչեւ-կրտսերը սկսում է գրական գործունէութիւնը՝ գործակցելով տարբեր ամսագրերի, թերթերի հետ:

1894ին Տիւտչեւ-կրտսերը նշանակւում է Էրիւանի սահմանային բրիգադում ծառայութեան: Հենց այստեղ՝ Թուրքիայի, Իրանի եւ Ռուսաստանի սահմանին էլ ծաւալւում են 1902ին գրուած նրա *Beglets* վէպի իրադարձութիւնները:

Հայն ու հայկականը վէպ 'մուտք են գործում' առաջին իսկ էջից. «1876 թ. Յուլիսեան շոգ մի օր Նացուալլի քաղաքից 7 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող խուլ եւ մռայլ Այաջինեան Կիրճով, որը Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ սահման էր ծառայում իր միջով հոսող Արաքս գետով, հայ բնիկի խղճուկ ցնցոտիներ հազած 19-20 տարեկան մի երիտասարդ էր անցնում»⁶:

Չդառնալով հիմնական՝ այս թեման արտայայտիչ կերպով անցնում է ողջ ստեղծագործութեան միջով, արտացոլելով այս արկածային ստեղծագործութեան հիմքը կազմող թեմաների, իրադարձութիւնների, պատմական փաստերի, բարոյական խնդիրների ողջ բազմազանութիւնը: Վէպը որոշակիօրէն անդրադառնում է 1876ի ամռանը՝ 1877-1878ի ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրէին: Սակայն գալիք պատերազմի մասին խօսւում է միայն ստեղծագործութեան կարճ նախաբանում: Վէպի 48 գլուխներից նախաբանին յատկացուած է 7ը: Կարապետ Մնացեկանովը, որը ողջ վէպի կտրուածքով երկրորդական գործող անձ է, այս եօթ գլուխների գլխաւոր հերոսն է, քանի որ հենց նրա երեք հանդիպումները երեք տարբեր գործող անձանց հետ կազմում են այդ եօթ գլուխների դիպաշարային հիմքը: Առաջինը հանդիպումն է վէպի գլխաւոր հերոսի՝ «հայ բնիկի խղճուկ ցնցոտիներ հազած», խորհրդաւոր երիտասարդի, ապագայ ահեղ Մուրթուզ-աղայի հետ: Ահա թէ ինչպէս է նկարագրուած այդ հանդիպումը Տիւտչեւի վէպում. «Տեսնելով ջուրը՝ ճամփորդն ուրախութիւնից անսպասելի ճչաց եւ մոռանալով յոգնածութիւնը՝ նետուեց դէպի ջրամբարը: Երկար խմեց, տապից շիկացած դէմքը սուզելով սառը ջրի մէջ. երբ

վերջապես, յագեցնելով ծարար, բարձրացրեց գլուխը, հանդիպեց ճերմակած յօնքերի տակից իր վրայ ուղղուած գոյգ սեւ աչքերի ուշադիր հայեացքին: Այս աչքերը նիհար մի ծերուկի էին, ով Անդրկովկասի հարուստ հայերին պատշաճ կերպով էր հագնուած. սեւ բրդեայ չերքեզական չուխա, որի կրծքին փամփշտակալներ էին կարուած, իրանը կապող արծաթէ գօտուն ամրացուած էին արծաթէ պատեանով դաշոյնը եւ արծաթագորդ կաշուէ թամբապայտուակը, որից երեւում էր ատրճանակի բռնակը՝ պարանոցով անցկացուած նեղ տրեզաւոր ժապաւենով»⁷:

Այսպէս է սկսում Պեկէց վէպի դիպաշարային հանգուցաւորումը: Այս, ինչպէս նաեւ երկու միւս հանդիպումները, շարունակութիւն չեն ունենում վէպի բովանդակութեան յետագայ զարգացման ընթացքում եւ դառնում են լոկ հեռաւոր արձագանգ: Սակայն հայ ընթերցողի համար այդ փոքր հատուածները աւելի քան նշանակալի են, քանի որ այստեղ խօսքն արդէն իսկ յիշատակուած ապագայ ռազմական գործողութիւնների Հայաստանի համար կարեւոր իրադարձութիւնների մասին է: Այս տեսանկիւնից յատուկ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Գարապետ Մնացեկանովի եւ Ս. Ստեփանոս վանքի⁸ վանահայր Աստուածատուր Տէր-Խաչատուրեանցի երկխօսութիւնը. «Մը. Ստեփանոսի վանքը, ուր հիմա ուղեւորում էր Գարապետ Մնացեկանովը, հայ հնագոյն սրբավայրերից մէկն է եւ ժամանակին մեծ նշանակութիւն ունէր իբրեւ քրիստոնէական պատուար իր համար թշնամական մուսուլմանների մէջ: Ամայի սարերում կառուցուած այս վանքը բոլոր կողմերից շրջապատուած էր բացառապէս ոչխարների անթիւ բազմացած հօտերով եւ աւագակութեամբ զբաղուող վայրի քրդական ցեղերով: Վանքի սուրբ հայրերից մեծ ձկունութիւն եւ խորամանկութիւն էր պահանջում նման անհանգիստ, արնախում եւ դաժան հարեւանների կողքին գոյատեւելու համար: Սուջինեան Խանութեան իշխան Չինգիզ աղայի ահեղ կառավարումը, ում հետ վանքը առատ եւ յաճախակի փեշքէշների շնորհիւ բարեկամութիւն էր պահպանում, եւ հարեւան ուղղափառ Ռուսաստանի հանդէպ տաժաժ սարսափը զսպում էր անսանձ վայրենիներին՝ վանքի վրայ հրով եւ սրով յարձակումներից, որը նրանց միշտ հեշտ եւ համեղ աւար էր թւում»⁹:

Պեկէց վէպը լի է դիմապատկերային նկարագրութիւններով: Տիւտչելը իւրաքանչիւր հերոսի համար կարողացել է գտնել դիմանկարային բնութագրութիւնների յստակ եւ հոգեբանօրէն ճշգրտուած մանրութներ: Աստուածատուր Տէր-Խաչատուրեանցը բացառութիւն չէ. «սենեակում փայլատ կափարիչով պատի լամպի եւ բարձր պղնձէ մոմակալում դրուած երկու մոմերի լոյսի տակ պարսկական գորգով ծածկած թախտին նստած էին Գարապետ Մնացեկանովը եւ սեւ սքէմով, թաւշեայ խոյրով բարձրահասակ նիհար վանականը: Վանականի ալեխառն սեւ

մօրուքը հովհարաձեւ իջնում էր կրծքին՝ ընդգծելով դեմքի գունատութիւնը, որի փայլատ ճերմակութիւնն աւելի վառ էր դարձնում խիտ յօնքերի տակից նայող մեծ սեւ աչքերի փայլը: Երկար փարթամ գանգուր մազերը, խառնուելով փառահեղ մօրուքի հետ, ընկնում էին վանականի ուսերին»¹⁰:

Մնացեկանովի կերպարի հետ ուղղակիօրէն եւ միջնորդուած առնչում են վէպում Տիւտչեւի կողմից արծարծուած որոշ թեմաներ: Դա եւ աշխարհի անկատարութեան ու թշնամական լինելու, եւ հայրենիքին անձնուիրաբար ծառայելու թեմաներն են: Մահացու վտանգաւոր է այն առաքելութիւնը, որն իրականացնելու համար Մնացեկանովը գաղտնի մեկնում է Թուրքիա: Տիւտչեւը հրաժեշտ է տալիս այդ հերոսին վէպի ամենասկզբում, սակայն մտաբերում է նրան վերջում՝ պատմելով դաժան եւ խարդախ Չինգիզ խանի դաւաճանութեան պատճառով նրա ողբերգական վախճանի մասին: Ժամանակի եւ աշխարհի դաժանութեան եւս մի վկայութիւն: «Ինչպէս արդէն ասացի՝ հայր ռուսական լրտես էր: Այն ժամանակ Ռուսաստանը Թուրքիայի հետ պատերազմի էր պատրաստում, եւ կովկասեան զինուորական իշխանութիւնները հայ լրտեսներ էին ուղարկում սահմանի վրայ գտնուող թուրքական բերդերի ու հակառակորդի զինուած ուժերի վերաբերեալ տեղեկութիւններ հաւաքելու համար: Նման լրտեսներից էր նաեւ իմ հանդիպած հայր: Նա խելացի եւ հմուտ մի ծերուկ էր, ով գուրկ չէր խիզախութիւնից եւ անգամ պատրաստ էր ինքնագոհութեան: Աւաղ, այդ տարի նա Թուրքիա ուղեւորուած բոլոր լրտեսների դաժան բախտին արժանացաւ. նրան շատ շուտ բացայայտեցին եւ առանց օրէնքը պահպանելու՝ կախաղան հանեցին: Այնուամենայնիւ, ինչպէս ես յետագայում իմացայ, նրա մահուան մէջ մեղաւոր էր Սուլթանեան խանութեան այսօրուայ տիրակալ Խայլար-խանի հայրը՝ Չինգիզ-խանը: Միմեանց վրայ յարձակուելու պատրաստուող երկու հզօր հարեւանների արանքում յայտնուելով՝ Չինգիզ-խանը ջանում էր երկուսին էլ հաճոյանալ: Հաճոյանալով Ռուսաստանին՝ նա օգնեց իմ յիշատակած հայ լրտեսին անարգել եւ հմտօրէն մտնել Թուրքիա եւ որոշ տեղեկութիւններ հաւաքել, որոնք անզգուշօրէն նոյն Չինգիզ-խանի միջոցով նա փոխանցեց Ռուսաստան: Սա նրա կողմից թոյլ տուած աններելի սխալ էր, քանի որ տեղեկութիւնները Ռուսաստան հասցնելով՝ Չինգիզ-խանը համարեց, որ ռուսների հանդէպ իր ստանձնած առաքելութիւնը կատարուած է եւ որ ժամանակն է թուրքերին հաճոյանալ: Այս միջոցին նա շտապեց հարեւան վիլայէթի փաշային յայտնել այնտեղ բնակուող ռուսական լրտեսի մասին: Այսպիսով եւ ռուսների, եւ թուրքերի համար Չինգիզ-խանը լաւ հարեւան հանդիսացաւ: Երենից դժգոհ կարող էր լինել միայն խեղճ հայր, ով անսպասելիօրէն մի տխուր օր յայտնուեց բաւականին բարձր ճիւղին»¹¹:

Սուր միտքը եւ մասնագիտական հետաքրքրասիրութիւնը Տիւտչեւին դրդել են ուսումնասիրելու եւ իւրացնելու ինչպէս տեղի սովորոյթները, այնպէս էլ լեզուն, ինչը վկայում են վեպը ուղեկցող հեղինակային ծանօթագրութիւնները: Այսպէս, օրինակ, խիտ, մանրամասներով հարուստ նկարագրական վեպում առկայ են հետեւեալ հայերէն բառերը եւ դրանց հեղինակային բացատրութիւնները՝

Պանիր – ոչխարի աղի պանրի տեսակ:

Լաւաշ – Կովկասում բարակ, մեծ բլիթների տեսքով հաց. ճանապարհ գնալիս բնիկները փշրել են այն եւ լցրել կտորէ պարկերի մէջ:

Հազարփէշ (ռուսերէնում տրուած է ազարպէշ ձեւով) – այստեղ շրջող գաւաթ: Պատրաստել են քարայծի սմբակից եւ զարդարել արծաթով: Հանդիսաւոր ճաշկերոյթների ժամանակ այն շրջանով փոխանցուել է տանտէրից հիւրերին²:

Վեպի դիպաշարային հիմքը Լիդիայի, խորհրդաւոր Մուրթուզ-աղայի եւ մերժուած գնդային սպայ Վոյինովի սիրային յարաբերութիւնների պատմութիւնն է: Վեպի լարուած դիպաշարային գիծը երիտասարդ տարիներին Մուրթուզ-աղայի գործած ոճրագործութեան բացայայտումն է: Սակայն Տիւտչեւն այնպէս է կառուցել դիպաշարային յօրինուածքը, որ հիմնական թեման ունի բազմաթիւ ճիւղաւորումներ՝ փոքր պատմուածքների, ասանդագրոյցների, յուշերի տեսքով: Այդ դրուագները, որոնք իւրատեսակ ձեւով սփռուած են վեպի կտաւում, հնարաւորութիւն են տալիս հեղինակին ընդլայնելու պատմութեան շրջանակները՝ խորանալով չարի եւ բարու մշտնջենական հարցերում: Այդ պատմուածքներից մէկը բախտի բերումով դաժան Եուսուֆ-խանի հարձը դարձած հայ գեղեցկուհի Զառա Յունանեանի ողբերգական ճակատագրի, ատելի գերութիւնից համարձակ հայ նկարչի կողմից նրա չիրականացած ազատագրման պատմութիւնն է: «Մի Պատի Պատմութիւն». Այսպէս է Տիւտչեւն անուանել վեպի այն գլուխը, որտեղ ներկայացրել է փախչելու փորձ կատարածների հանդէպ դաժան հաշուեյարդարը. նրանք կենդանի թաղուել են այն պատի մէջ, որի վրայ պատկերուել էր անհնազանդ գեղեցկուհի Զառայի դիմանկարը: Երիտասարդների մահուան պատճառը նրանց քրիստոնէայ լինելն էր:

Քրիստոնէութեան եւ մահմեդականութեան թեման չէր կարող չարժարծուել Տիւտչեւի կողմից նաեւ վեպում կատարուող իրադարձութիւնների վայրերի աշխարհագրութեան, ինչպէս նաեւ ժամանակագրական ենթախորքի պատճառով: Շրջանցելով ռուս-թուրքական պատերազմի իրադարձութիւնները, վեպի հիմնական գործողութիւնը տեղափոխելով քսան տարի առաջ՝ Տիւտչեւն, այնուամենայնիւ, չի շրջանցում կրօնական, Արեւելքի եւ Արեւմուտքի լայն իմաստով դիմակայութեան բարդ խնդիրները՝ դրանք վերհանելով երկխօսութիւններում, բանավեճերում,

հերոսների մտորումներում: Այդ ամենը հարստացնում է վեպի իմաստը՝ սիրային-հոգեբանականից վերածելով բարոյա-էթիկականի:

Արձակագիր Տիտչեւ-կրտսերը հաւատարիմ է մնում իր բանաստեղծ հոր՝ ԺԹ. դարի բնապատկերային քնարերգութեան վարպետի ստեղծագործական աւանդոյթին: Հրաշալի, բայց նաեւ խստաշունչ բնութեան նկարագրութիւնները *Պելկէց* վեպին հաղորդում են իրայատուկ հմայք եւ վկայում հեղինակի գեղարուեստական բարձր վարպետութեան մասին: Տեղանքի, բնակավայրերի վաղուց մոռացուած եւ կորսուած անունների շարքում հայ ընթերցողի աչքը կառչում է ծանօթ անունումներից: Այդ անունումների շարքում իշխում է Արարատը:

Արարատը յատուկ, առանձին թեմա է Հայաստանի մասին գրականութեան մէջ ընդհանրապէս եւ ռուս գրականութեան մէջ՝ մասնաւորապէս: Նրա աստուածաշնչական վեհութիւնը, որը գերում է ամէն հանդիպման ժամանակ, արտացոլուած է Հայաստան այցելած ռուս գրողների ստեղծագործութիւններում: Հարկ է նշել, որ Տիտչեւ-կրտսերը, որոշ չափով լինելով բանաստեղծ-նորարարների ժամանակակից, 1902ին գրուած *Պելկէց* վեպում Արարատի նկարագրութեամբ նախանշում եւ միաժամանակ կարծես բացայայտում է այդ թեման արդէն Բ. դարում: «Նրանց առջեւ տասը վերստ երկայնքով սփռուած էր Արաքսի հովիտը, որի միջով արեւից արծաթափայլ եւ քմահաճ գալարուող գետն էր անցնում: Բազմաթիւ լճերը, լճակներն ու ջրամբարները փայլում էին արեւի շողերի տակ եւ կարծես ծառերի մուգ կանաչով թաւշէ շրջանակի մէջ առած հայելու փոքրիկ ցոլանքներ լինէին: Այգիների վառ կանաչի մէջ սուզուած, երեւում էին մանկական խորանարդիկներ յիշեցնող սպիտակ տնակներով գեղատեսիլ կերպով սփռուած գիւղերը: ...զմայլունելով Արաքսի հովտի տեսարանով՝ Լիդիան շրջեց իր ձիւն, եւ նրա աչքի առջեւ բացուեց աւելի վեհաշուք մի տեսարան: Նրա առաջ, իշխելով սեփական վիթխարիութեամբ եւ ուրուագծերի պարզութեամբ, փայլում էր վիթխարի Արարատի ձիւնածածկ գագաթը: Նրա ձիւնէ գլխարկը փայլում էր արեւի տակ, շողշողում, կարծես աղամանդներով պատուած լինէր: Փոքր Արարատը, որի վրայ վաղուց արդէն հալուել էր վերջին ձիւնը, խոնարհ սեղմել էր իր ալեհեր գլուխը մեծ հզօր եղբոր ուսին: Ձիւնածածկ շերտից անդին, որը կարծես անսահման վեհութեամբ էր շնչում, սկսում էր կանաչը՝ սկզբում մուգ եւ թոյլ, տեղ-տեղ քարերի մի ամբողջ զանգուածով ընդհատուող, ապա՝ որքան ցածր իջնող, այդքան աւելի վառ, ուրախ, կարծես ժպտացող»¹³:

Տիտչեւի սոյն նկարագրութիւնը հարկ է համեմատել արդէն դասագրքային դարձած, հայ ընթերցողի համար գեղարուեստօրէն գնահատուած Բ. դարի սկզբի ռուս մեծ բանաստեղծների, «Արծաթէ Դար»ի նշանաւոր ներկայացուցիչներ Անդրէյ Բեկի ու Օսիպ Մանդելշտամի նկա-

րագրությունների հետ՝ հասկանալու համար, որ տիտղեկեան Արարատը հայոց աստուածաշնչական լեռան մասին բառերի թանկարժեք մանեակից ճակատագրի բերումով կորսուած մի հատուած է, որը այսօր վերագտաւ իր տեղը: Այս բառերով կարելի է նաեւ ամբողջութեամբ բնութագրել անշուշտ, տաղանդաւոր, իւրօրինակ գրող, իր հօր՝ Ֆէօդոր Տիտղեկի եւ ողջ ռուս գրականութեան գրական ասանդոթների շարունակող Ֆէօդոր Տիտղեկ-կրտսերի ստեղծագործական ժառանգութիւնը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Salome Areshyan, *Armianskaya Pechat I Tsarskaya Tsenzura* (Հայկական տպագրութիւնը եւ ցարական գրաքննութիւնը), Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1957. նաեւ՝ Kamsar Grigoryan, *Iz Istarii Rusko-Armianskikh Literaturnikh I Kulturnikh Otnosheniy* (Ռուս-հայկական գրական եւ մշակութային կապերի պատմութիւնից), Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1977. նաեւ՝ Mikhail Amirkhanyan, *Russkaya Khudozhestvennaya Literatura I Genotsid Armyan* (Ռուս գեղարուեստական գրականութիւնը եւ հայոց ցեղասպանութիւնը), «Հայաստան» Հրատ., 1990:
- ² Fyodor Tyutchev, “Russia I Zapad” (Ռուսաստանը եւ Արեւմուտքը), *Polnoye Sobranie Sochinenii V 6-i Tomakh* (Երկերի լիակատար ժողովածու 6 հատորով), Հտր. 3, Մոսկուա, «Կլասիկա» Հրատ. Կենտրոն, 2002, էջ 195:
- ³ Karen Saparov, “Kontseptsiya “Vostok-Zapad”, *Materialy Mejdunarodnoy Nauchnoy Konferentsii, Posvyashchennoy 200-Letiyu F. I. Tyutcheva* (Տիտղեկի 'Արեւելք-Արեւմուտք' հայեցակարգը, Ֆէօդոր Տիտղեկի 200ամեակին նուիրուած միջազգային գիտաժողովի նիւթեր), Երեւան, «Լինգուա», 2003:
- ⁴ Ի դէպ, 1897ին լոյս տեսած *Bratskaya Pomosh Postradavshim V Turtsii Armyanam* (Եղբայրական օգնութիւն թուրքիայում տուած հայերին) ռուսերէն ժողովածուում առաջին անգամ տպագրուած «Կրկին այլալուում է...» բանաստեղծութեան հեղինակ նշուած է Ֆէօդոր Բանտովիչ Տիտղեկը: Ենթադրուել է, որ բանաստեղծութիւնը Տիտղեկն անձամբ կարող էր փոխանցել Պետերբուրգի հայ համայնքի ներկայացուցիչներից մէկին, քանի որ արտասահմանից վերադառնալուց յետոյ Տիտղեկը ընտանիքով երկար տարիներ բնակարան է վարձել Նեւսկի պողոտայում գտնուող Լազարեանների տանը: Յայտնի է նաեւ, որ 1897ին, վերոյիշեալ բանաստեղծութիւնը գրելու տարում, Տիտղեկը հանդիպում է ունեցել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Դ-ի հետ (Saparov, նոյն): Սակայն վերջին ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ վերոյիշեալ բանաստեղծութեան հեղինակը ոչ թէ հայր, այլ որդի Տիտղեկն է: Գրականագէտ Նինա Եւգենենա Ռազումովան, համեմատելով հայր եւ որդի Տիտղեկների գրելաճան ու թեմատիկան, նշել է. «*Իր հրապարակախօսական պաթոնով Ֆ. Տ. Տիտղեկը բաւականին մօտ էր իր հօր բանաստեղծական ժառանգութեան այն ծաւալուն հատուածին, որը նուիրուած է քաղաքական ամենասուր հարցերին: Այսպիսի նմանութեան վառ ապացոյցն է հանդիսանում հետեւեալ հետաքրքիր փաստը՝ Տիտղեկ-որդու բանաստեղծութիւններից մէկը, որը զետեղուած էր նրա առաջին գրքում («Կրկին Այլալուում է Արեւելքը», Տիտղեկի ստեղծագործութիւնները, 1888, էջ 14) հրատարակուել էր 1897ին լոյս տեսած Bratskaya Pomosh*

ժողովածուում «Ֆ. Բ. Տիտչևից» վերնագրի տակ» (N. E. Razumova, “Feodor Feodorovich Tyutchev. “Obyknovenniy Talant” (K Opredeleniyu Ponyatiya “Belletristika”)” (Ֆեոդոր Ֆեոդորովիչ Տիտչև, ‘սովորական տաղանդ’ (‘արձակագրություն’ հասկացողության սահմանում), *Sibirskiy Filologicheskiy Jurnal*, 2008, no 4, Հրատ. Novosibirskiy Gosudarstvenniy Universitet, էջ 59): Այսպիսով՝ սխալմունքը կամ, ինչպես գրում է Ռազումովան, ‘հետաքրքիր փաստը’ շարունակում է առ այսօր, թե՛ Սափարովի հետազոտություններում, թե՛ Ալբերտ Իսոյեանի կազմած եւ 2011ին լոյս տեսած *Chernaya Kniga (Znamenitnye Inostrantsy O Turetskikh Prestupleniyakh I O Genotsid Armyan)* (Մեւ գիրք. Նշանաւոր օտարերկրացիները թուրքական ոճիրների եւ Հայոց Ցեղասպանության մասին 1894-1923) ռուսերէն ժողովածուի մէջ (Երեւան, Հայագիտակ, 2012, էջ 23):

⁵ Տե՛ս՝ Kiril Pigarev, *F. I. Tyutchev I Ego Poeticheskoe Nasledie* (Ֆ.Բ. Տիտչևը եւ նրա բանաստեղծական ժառանգությունը), Հտր. 1, Մոսկուա, Պրաւդա, 1980, էջ 15:

⁶ Feodor Tyutchev-son, *Beglets*, Մոսկուա, Միր Պրիկլիչենիյ, 1990, էջ 1:

⁷ Նոյն:

⁸ Ս. Ստեփանոս վանք (նաեւ՝ Մաղարդավանք), Թ. դարի հայկական կրօնական համալիր Իրանի հիւսիսում, 15 կլմ. դէպի հարաւ-արեւմուտք հեռաւորութեան վրայ Ջուղայ քաղաքից, Արաքս գետի աջ ափին բարձրացող Մաղարդայ Լեռան լանջին, հայկական Դարաշամբ բնակավայրից (այժմ՝ լքուած) մօտ 1 կլմ. Արեւելք: Յետագայ դարերում միքանի անգամ վերանորոգուել է: 1828ի Թուրքմէն-չայի պայմանագրով Արաքս գետը դարձել է ռուս-պարսկական սահման, վանքը կորցրել է Նախիջեւանի ու Գողթնի իր թեմերը, իսկ Ատրպատականից հայերի արտագաղթից յետոյ գրկուել եկամուտներից: Փակուել է դպրոցը, գրադարանի ձեռագրերը փոխադրուել են Էջմիածին: 2008ին այն գրանցուել է UNESCOի համաշխարհային ժառանգութեան մէջ՝ Սուրբ Թադէոսի եւ Օոր Օոր վանքերի հետ միասին՝ «Հայկական Եկեղեցիները Իրանում» անուան տակ:

⁹ Feodor Tyutchev-son, *Beglets*, էջ 3:

¹⁰ Նոյն, էջ 4:

¹¹ Նոյն, էջ 77-78:

¹² Նոյն, էջ 92:

¹³ Նոյն, էջ 45-46:

THE ARMENIANS AND THE ARMENIAN TOPICS IN FEODOR TYUTCHEV'S NOVEL *BEGLETS* (THE ESCAPEE)

LILIAN HOVAKIMYAN
lina.hovakimyan@gmail.com

The Russian writer Feodor Feodorovich Tyutchev's (1860-1916) novel, *Beglets*, was written in 1902. Strangely enough, however, the Armenian characters and Armenian related topics of the novel have gone unnoticed by literary historians.

Hpvakimyan unravels the Armenian aspect of the novel, noting that the events take place partly in Armenia, where Tyutchev served as a Russian soldier on the Russo-Persian border of Erivan province. She briefly outlines the biography of Tyutchev and highlights his broad knowledge of Transcaucasia, its peoples and habits, which generated vivid descriptions and characters in *Beglets*.

ԿԱԼԻՖՈՐՆԻԱՅԻ ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ 1900-1930ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ՅԱՍՄԻԿ ԵՍԱՅԵԱՆ
hasmiktk@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Կալիֆորնիայում հաստատուած հայերի ազգային կեանքի կազմակերպման գործում բացառիկ դեր ունի հայ պարբերական մամուլը: Այն մեծապէս նպաստել է տեղի հայութեան միջեւ հաղորդակցմանը, ամրապնդել կապը աշխարհի միւս վայրերում հիմնադրուած հայ համայնքների ու Հայաստանի հետ, տասնամեակներ շարունակ պահպանել ու փոխանցել է լեզուական եւ պատմամշակութային արժէքներ: Այն իրապէս արտացոլել է այն ինչ Ֆրեզնոյի *Մշակ* թերթի յօդուածագիր Ե. Խ. Ռշտունին գրել էր. «*Մամուլը ժողովուրդին միտքն ու սիրտն է*»¹:

Կալիֆորնիայի հայ պարբերական մամուլի պատմութիւնը առ այսօր առանձին հետազոտութեան առարկայ չի դարձել, թէւ նիւթին այս կամ այն չափով անդրադարձել են տարբեր հեղինակներ, որոնք զբաղուել են ամերիկահայութեան կամ Կալիֆորնիայի հայութեան պատմութեան ուսումնասիրութեամբ, ինչպէս նաեւ, առհասարակ, հայ տպագիր մամուլի մատենագիտական քննութեամբ²:

Մեր խնդիրն է ներկայացնել Կալիֆորնիայում հայ պարբերական մամուլի հիմնադրման ու գործունէութեան առաջին երեք տասնամեակը:

Արեւելեան ԱՄՆում սեփական մամուլ հիմնելու անհրաժեշտութիւնն ու հնարաւորութիւնը առաջացան հայերի գաղթից (1830ականներ) հինգ տասնամեակ անց: Մինչդեռ Կալիֆորնիայում հայկական առաջին թերթերը հրատարակուեցին այդտեղ հայերի հաստատուելուց (1880ականներ) մօտ երկու տասնամեակ անց:

Դա ուներ իր հիմնաւոր պատճառները: 1830-40ականներին Արեւմտեան Հայաստանից գաղթելով ԱՄՆի արեւելք (սկզբնական շրջանում բոլոր ներգաղթողները երկիր մուտք էին գործում Նիւ Եորքի նաւահանգստից)՝ հայերը նպատակ են ունեցել ուսանելու կամ առաւել յաճախ՝ գումար վաստակելու՝ առանց մշտական բնակութիւն հաստատելու մտադրութեան: Նրանք երկար ժամանակ եղել են նիւթապէս անկայուն վիճակում, իսկ թերթի հրատարակութիւնը կապուած էր նիւթական դժուարութիւնների հետ: «*Մէր գաղթականութիւնը*, - գրում է Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան անդամ, մտաւորական Արսէն-Տիրանը, - որ Ատլանտեանի այս կողմը նոր սկսեր է հաստատուիլ, իր ապրուստը ապահովելու ճգնումին մէջ, դեռ

ժամանակը եւ առիթը չէ գտեր պահանջուած մտաւոր եւ նիւթական ուժերը յատկացնելու իր Մամուլին»³:

Պարբերական մամուլի հիմնադրման գործում կարեւոր էր նաեւ համապատասխան մասնագէտների առկայութիւնը: Սկզբնական շրջանում արեւելեան նահանգներ գաղթում էին հայ արհեստավորներ, առետրականներ, գիւղացիներ (թէւ առաջին գաղթականները ուսանողներ էին, սակայն նրանց թիւը հինգ տասնամեակի ընթացքում՝ 1830-1880ականներ, հասնում էր մօտ 70ի⁴): 1890ականներին, երբ Արդուլ Համիդի հայահալած քաղաքականութեան հետեւանքով Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր շրջաններից հայեր սկսեցին գաղթել ԱՄՆի արեւելեան ափեր, այստեղ հաստատուած հայութեան ընկերային կազմը սկսեց աստիճանաբար փոխուել: Գաղթականների շարքերը համալրուեցին նաեւ գործարարներով, յեղափոխական-կուսակցական գործիչներով, մտաւորականներով. ստեղծուած հանգամանքները ստիպեցին հայութեանը՝ մտածել ԱՄՆի արեւելեան ափերին հիմնուելու մասին:

Իրավիճակը այլ էր արեւմտեան ափում: Սկսած 1900ականներից՝ Կալիֆորնիա գաղթող հայերի մի մասը ունէր նիւթական որոշակի կարողութիւն: Սրանք հիմնականում այն հայերն էին, որոնք կա՛մ Արեւմտեան Հայաստանում վաճառել էին իրենց ունեցուածքը եւ ընտանիքներով գաղթել Կալիֆորնիա, կա՛մ էլ, տասնամեակներ շարունակ ԱՄՆի արեւելեան նահանգների արդիւնաբերական գործարաններում դժուար աշխատանքից յուսահատ, տեղափոխուել էին արեւմուտք: Ապահով կեանքի հեռանկար խոստացող Կալիֆորնիայում հայերը հանգրուանում էին հիմնականում ընտանիքներով՝ Կալիֆորնիան իրենց համար նկատելով բնակչութեան հիմնական վայր, իսկ Ֆրեզնօն՝ «վերածնուած հայրենիք», որը յետագայում պիտի կոչուէր Փոքր Հայաստան (Little Armenia⁵). ազգային կազմակերպուած կեանք ստեղծելու պահանջն այստեղ առաւել զգալի էր:

Ասպարէզ թերթի առաջին համարի խմբագրականում կարդում ենք. «Ոչ այնչափ պանդխտութեան ցուպը ձեռք առնելով քաղաքէ քաղաք եւ երկրէ երկիր թափառող ու բախտ որոնող հայ երիտասարդն է Ֆրեզնօ եկողը. ոչ այնչափ առետրական շահադիտութենէ մղուած հայ վաճառականն է եկողը. ոչ այնչափ ուսման ծարաւը յագեցնելու տենչացող հայ ուսանողն է եկողը, այլ գլխաւորաբար հայրենի հողէն հալածական դուրս նետուած հայ ընտանիքն է որ Ֆրեզնոյի եւ շրջականերուն հայ գաղութը կը կազմէ... Հայը հոս եկած է մնալու դիտաւորութեամբ»⁶:

Ինչպէս նշուեց, Կալիֆորնիա գաղթող հայերի մի մասը գալիս էր ԱՄՆի արեւելեան նահանգներից: Նրանք արդէն որոշ չափով իւրացրել

Էին տեղի լեզուն, ծանօթ էին ամերիկեան իրականութեանը, յարմարուել էին միջավայրին: Նրանց թուում կային նաեւ գրագէտ մարդիկ, որոնցից առանձնանում էր երիտասարդ լրագրող **Հայկակ Էկինեանը՝** հայ տպագիր մամուլի հիմնադիրը Ատլանտեան եւ Խաղաղ ովկիանոսների ասփերին:

ՀԱՅԿԱԿ ԷԿԻՆԵԱՆ

1883ին Էկինեանը Արեւմտեան Հայաստանից գաղթել էր ԱՄՆ՝ Նիւ Ջըրսի, ուսումը շարունակելու. թղթակցել է Կ.Պոլսի հայկական թերթերին: Նա 1888ին Վենետիկի Միփթարեան Միաբանութիւնից Ջըրսի Սիթի էր բերել տպագրական մեքենայի հայերէն տառեր եւ հրատարակել էր ԱՄՆում առաջին հայկական թերթը՝ *Արեգակ*: Տասնմէկ տարի խմբագրական եւ հրատարակչական գործունէութիւն ծաւալելուց յետոյ՝ 1899ին, Էկինեանը անցնում է Ֆրեզնո: Նրա նախաձեռնութեամբ 1902ին լոյս է տեսնում Կալիֆորնիայի առաջին հայկական թերթը՝ *Քաղաքացի*⁷: Մօտ երկու տասնամեակ՝ նաեւ կեանքի վերջին տարիներին, ապրում եւ ստեղծագործում է Ֆրեզնոյում: Նա էր իր հրատարակած բոլոր թերթերի խմբագիրը, սրբագրիչը, թարգմանիչը, հաշուապահը եւ առաքիչը⁸: Էկինեանը հանգչում է Ֆրեզնոյի Արարատ գերեզմանատանը, ուր այցելելու առիթը ունեցանք 2013ին: Նրա գերեզմանաքարին փորագրուած են հետեւեալ տողերը իր կտակից. *«Օր մը գուցէ Հայաստանէն սոխակն հայու հոտ առած՝ թռչի՝ անցնի մեծ ովկիան, գտնէ տապանն իմ սառած. տաք արտասուօք թանայ գերեսն իմ ցամքեալ տապանին, գուցէ յայնժամ իմ ոսկորներ հողի ներքեւ կը հանգչին»*:

Վեց տարի շարունակ Էկինեանի *Քաղաքացի*ն եղաւ Ֆրեզնոյի միակ հայկական հրատարակութիւնը: 1908ին մի խումբ դաշնակցական գործիչներ՝ Ա. Կ. Սեքլէմեանի գլխաւորութեամբ հրատարակում են *Ասպարէզ* շաբաթաթերթը: 1914-1915ին լոյս են տեսնում տեղի բողոքական եկեղեցիների պարբերականները՝ *Ամսագիր* (Առաջին Հայ Երիցական Եկեղեցի), *Բեւ* (Հայ Պանդխտաց Ժողովական Եկեղեցի), *Ջանասէր* (Կալիֆորնիայի Հայ Քրիստ. Զանից Ընկերութեանց Միութիւն): Այսպէս, 1900-1910ականներին ձեւաւորում է հայ պարբերական մամուլը Կալիֆորնիայում՝ Ֆրեզնոյում:

Ֆրեզնոյ տասնամեակներ շարունակ, մինչեւ 1940ականները, եղել է Կալիֆորնիայի հայութեան կենտրոնը. այստեղ են լոյս տեսել հայկական գրեթէ բոլոր պարբերականները (1920ականներին սկսած տնտեսական յայտնի Մեծ Ճգնաժամը հող է նախապատրաստել Ֆրեզնոյից Լոս Անջելըս հայերի տեղափոխութեան համար):

Ամերիկացի մարդաբան Ուիլսոն Դալլամ Ուոլիսը Ֆրեզնոյի հայերին նուիրուած իր ուսումնասիրութեան մէջ գրում է. *«Հաւանաբար,*

աշխարհում ոչ մի քաղաք չի կարող պարծենալ այնքան շատ հայկական թերթերով, կարող խմբագիրներով ու թղթակիցներով, որքան ունի Ֆրեզնոն... Այս թերթերը ոչ միայն գտնում են իրենց տեղը նահանգի ամեն հայ բնտանիքում, այլևս դուրս են գալիս նահանգից եւ անգամ երկրից՝ հասնելով աշխարհի միւս կողմերում հիմնուած հայ համայնքներին»⁹:

Նահանգում հրատարակուող հայկական պարբերականների շարքում գերակշռել են շաբաթաթերթերը, որոնց մի մասն ունի բովանդակային ընդհանուր կառուցուածք: Օրինակ՝ **Հայ Կեանք**, **Հայկական Կեանք**, **Գաղութահայ Լուրեր**, **Հայ Գաղութներ** (հայկական գաղթաշխարհի վերաբերեալ նորութիւններ), **Հայաստան**, **Լուրեր Խորհրդային Հայաստանէն**, **Խորհրդային Հայաստան** (Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան, այնուհետեւ՝ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութեան քաղաքական, հասարակական, տնտեսական, գիտամշակութային կեանքի վերաբերեալ լուրեր, քննարկումներ), **Տեղական Լուրեր**, **Տեղական** (ամերիկահայ տնտեսական, քաղաքական, հասարակական եւ մշակութային կեանքի վերաբերեալ նորութիւններ, համայնքային իրադարձութիւններ), **Միջազգային Կեանք**, **Քաղաքական** (միջազգային լուրեր) կամ **Վերջին Շաբաթ** (լուսաբանութիւն՝ շաբաթուայ ընթացքում տեղի ունեցած միջազգային դէպքերի), **Ամերիկան Ինչպէս Որ Է** կամ **Ասկէ Անկէ** (ամերիկեան, տեղական եւ միջազգային լուրեր), **Խմբագրական** (քաղաքական, հասարակական, համայնքային իրադարձութիւնների լուսաբանում կամ դրանց վերաբերեալ վերլուծութիւն), **Շնորհակալիք** (շատ յաճախ հանդիպող ազդ, որի միջոցով տուեալ թերթի անձնակազմը տարբեր առիթներով (նուիրատուութիւնների, շնորհաւորանքների, ցուակցութիւնների եւն.) իր երախտագիտութիւնն է յայտնում անհատների կամ որեւէ կառոյցի, հաստատութեան, կազմակերպութեան): Բազմաթիւ են հայոց լեզուի, գրականութեան, պատմութեան, մշակոյթի վերաբերեալ նիւթերը («Ինչպէս Կրնանք Պահել Հայ Լեզուն Նոր Սերունդին Մէջ», «Լեզուական Նկատողութիւններ», «Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւնը», «Դ. Վարուժան», «Մ. Մեծարենց», «Ուիլիլմ Սարոյեան», «Եղիշէ Եւ Վարդանանց Պատերազմը», «Հայոց Մշակոյթը», «Գաղութահայ Վերաբերմունքը Հանդէպ Թատրոնի», «Կոմիտասի Յիշատակին» եւն.): Ճանաչողական մեծ նշանակութիւն ունեն տարբեր տեսակի ազդերն ու յայտարարութիւնները, որոնց միջոցով կարելի է պատկերացում կազմել համայնքում գործող հաստատութիւնների, համայնքային կեանքի իրողութիւնների, տեղի ունեցող դէպքերի եւ իրադարձութիւնների մասին, ինչպէս, օրինակ՝ «*Տաուլըրի Ազգային Գրադարանը բաց է ամէն կիրակի եւ գիրքեր կը տրուին ընթերցասէր ազգայնոց կանոնաւոր կերպով*»¹⁰, կամ՝ «*Կ'իմացնեն մեզ, որ շուտով կը բացուի Ֆրեզնոյի հայ*

դպրոցը – Ս. Երրորդ[ութիւն] եկեղեցւոյ ներքնայարկը – եւ այդ առիթով կը խնդրուի մեզմէ թելադրել հայ ծնողներուն, որ ղրկեն իրենց զաւակները հայերէն գրել կարդալ սորվելու»¹¹: Կամ՝ «ԼՈՅՍ ՏԵՍՍԻՒ “ԱՄՊԱՐԷՉ” ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ. 325 մեծադիր երեսներով, ճոխ բովանդակութեամբ, եւ 60էն աւելի պատկերներով. գինն է \$1.25. Բացառիկ հրատարակութեանց մէջ ամենէն բացառիկը կարելի է համարել զայն: Բաժանորդագրուեցէ՛ք իսկոյն եթէ չէ՛ք ուզեր զրկուիլ գրական ճոխ վայելքէ մը»¹² եւն.:

Ստորեւ ներկայացնում ենք նշուած ժամանակաշրջանում Կալիֆորնիայում լոյս տեսած հայ պարբերական հրատարակութիւնները՝ համապատասխան տեղեկութիւններով: Թէեւ մատենագէտ Յովհաննէս Պետրոսեանը ժամանակին իրաւացիօրէն նկատել է՝ «սպառիչ բիբլիոգրաֆիա ընդհանրապէս գոյութիւն չունի, քանի որ անհնար է, - գտնել հայ պարբերական մամուլի բոլոր անունները»¹³, այնուամենայնիւ, փորձ է արուել հնարաւորինս ամբողջական եւ ճշգրիտ պատկեր ստանալու:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾՈՒԹԵԱՄԲ, ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԵՐ

Մեր ուսումնասիրութեան համաձայն՝ առանձին անհատների կողմից հրատարակուող եւ անկախ համարուող որոշ պարբերաթերթեր կա՝ մ գաղափարական հիմքում ունեցել են քաղաքական ուղղութիւն եւ ի վերջոյ դարձել են կուսակցական, կա՝ մ ժամանակի ընթացքում անցել են կուսակցութեան տնօրինութեան տակ: Ուստի դրանք ներկայացնում ենք վերջիններիս շարքում:

Այս իմաստով շատ բնորոշ է *Նոր Կեանք* (սկզբում՝ *Քաղաքացի*), *Միսուն*, *Ասպարէզ* թերթերի օրինակը: 1902ին Էկինեանի հիմնած *Քաղաքացին* հրատարակուել է մինչեւ 1913, ընդ որում, ըստ հայ մատենագէտների, 1909ից՝ *Նոր Մերունը*¹⁴, ապա՝ *Նոր Մերունը-Քաղաքացի* անուանումներով:

1914ին Էկինեանը փոխել է թերթի անունը՝ *Նոր Կեանք*: Այս անունով թերթը հրատարակուել է հինգ տարի (1914-1919) եւ մեծ ճանաչում է ձեռք բերել: Ամերիկեան *Լոս Անջելըս Թրիբյուն* (*Los Angeles Tribune*) թերթի 1918 Նոյեմբերի 4ի համարում գրուած է. «*Ֆրեզնոյում հրատարակուող "Նոր Կեանք" հայերէն շաբաթաթերթը հաւանաբար աշխարհում միակ հրատարակութիւնն է իր տեսակի մէջ, որի տպագրութեան գործը ամբողջութեամբ մէկ մարդու՝ Հ. Էկինեանի ուսերին է*»¹⁵: Չլինելով կուսակցական թերթ՝ *Նոր Կեանքը*, այնուամենայնիւ, պաշտպանում էր Ռամկավար Կուսակցութեան դիրքերը՝ քննադատելով Դաշնակցութեանը: Եւ պատահական չէ, որ Էկինեանի մահից յետոյ՝ 1919ին, թերթն անցնում է Հայ Սահմանադիր Ռամկավար (1921ից՝

Ռամկավար Ազատական) Կուսակցությանը¹⁶, որի անդամն էր Էկինեանը: Յետագայում վերջինիս մասին գրում է Ռամկավար Ազատական Կուսակցության վարիչ-քարտուղար, 1937ից *Նոր Օր* շաբաթաթերթի խմբագիր Անդրանիկ Անդրեասեանը. «*Անոր խմբագրած Քաղաքացի եւ Նոր Կեանք թերթերուն հաւատարիմ շառաւիղը կամ վերջին անուանակոչումը եղաւ ներկայ Նոր Օրը*»¹⁷:

1920ին *Նոր Կեանքը* միանում է 1918ից հրատարակուող *Միսուն* անկախ շաբաթաթերթին՝ դառնալով *Նոր Կեանք-Միսուն*: Ճիշտ է՝ *Միսունը* չէր համարում որեւէ կուսակցության, կազմակերպության կամ յարանուանության պատկանող շաբաթաթերթ, սակայն, ըստ մեր ունեցած տեղեկությունների, նիթական օժանդակություն էր ստանում Ֆրեզնոյի մեծահարուստ հայերի, ինչպէս նաեւ տեղի Առաջին Հայ Երիցական, Հայ Պանդխտաց Ժողովական եւ Ս. Երրորդություն հայ առաքելական եկեղեցիների անդամներից, խմբագրում էր Բոստոնում հրատարակուող Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցության պաշտօնաթերթ *Ազգի* երբեմնի խմբագիր Մ. Մինասեանի կողմից: Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցությունը քարոզում էր ժողովրդավարություն, ինչպէս եւ *Միսունը*՝ «*դեմոկրատիա ամէն ինչում*»¹⁸:

Այսպիսով պարզ է դառնում ռամկավարների հովանու ներքոյ երկու թերթերի միացումը՝ *Նոր Կեանք-Միսուն*: Միացեալ այս հրատարակութեան առաջին համարում կարդում ենք. «*Ազգ. Ռամկ. Կուսակցութեան Քալիֆորնիոյ Օրկանը Նոր Կեանք միացած Միսունի, յետ այսու պիտի հրատարակուի շաբաթը երեք անգամ... Նոր Կեանք-Միսուն բացարձակօրէն ազատական ու ազգայնական ուղղութեամբ պիտի կառչի Ազգ. Ռամկ. Կուսակցութեան գերագոյն սկզբունքներուն վրայ, եւ այժմ շատ աւելի ուղիղ եւ անհամեմատօրէն վեր պիտի մնայ հայրենիքի վերաշինութեան իրական պահանջներու մասին*»¹⁹:

Ջորջ Բայրըն Քուշեան-կրտսերը Կալիֆորնիայի հայ համայնքին նուիրուած իր աստենախօսութեան մէջ տարբեր առիթներով յղում է տալիս 1923, 1924ի *Նոր Կեանք-Միսունի*ց²⁰: Կարծում ենք՝ սա շփոթմունք է, քանի որ Անդրեասեանի գրքում պատկերուած է *Նոր Կեանք-Միսունի* խմբագրական եւ տպագրական անձնակազմի լուսանկարը²¹, թերթի՝ 1921 Հոկտեմբերի 18ի վերջին համարի հրատարակութեան առիթով, որին յաջորդող համարը լոյս է տեսել արդէն *Նոր Կեանք-Արօր* անուանումով: Թերթը 1921ին դադարել է հրատարակուելուց: Բանն այն է, որ 1921 Հոկտեմբերի 1ին Վերակազմեալ Հնչակեան եւ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութիւնները ձուլուել են՝ կազմելով Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը: Սրան յաջորդել է երկու կուսակցութիւնների պարբերաթերթերի միացումը:

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եռօրեայ *Արօրը* հրատարակութիւնից մէկ տարի անց՝ 1999դ համարից յետոյ, միացել է *Նոր Կեանք-Միասնին*²², որից յետոյ շաբաթաթերթը կոչուել է *Նոր Կեանք-Արօր*:

1922ին, թերթի գործակից խմբագիր Վահէ Հայկի²³ առաջարկով, պատասխանատու յանձնաժողովը կատարում է վերջնական անուանափոխութիւն²⁴։ Թերթը *Նոր Օր* անուանումով՝ իբրեւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ, հրատարակւում է մինչ օրս։

Միւս անկախ համարուող շաբաթաթերթը, որ դարձել է կուսակցական, *Ասպարէզ*ն է։ Տարբերութիւնը մէկն էր՝ թերթի կազմութեան կանոնադրութեան երրորդ յօդուածում յստակ նշում է, որ այն «*պիտի խմբագրուի յեղափոխական ոգիով եւ Հ.Յ. Դաշնակցական ուղղութեամբ, առանց սակայն կուսակցութեան օտկան մը ըլլալու*»²⁵։

Տարիներ շարունակ *Ասպարէզ*ը լոյս է տեսել *Ֆրեզնո Մորնինգ Րիպաբլիքըն* (*Fresno Morning Republican*) եւ *Հերըլդ* (*Herald*) տեղական թերթերի տպարաններում։ 1915ին *Ասպարէզ*ի հիմնադիրները, յայտնուելով նիւթական ծանր կացութեան մէջ (անհատների համար նիւթապէս դժուար էր թերթի երկարատեւ հրատարակութիւն ապահովելը), որոշել են թերթի հոգատարութիւնը յանձնել ՀՅԴ Կենտրոնական Կոմիտէին։

*Ասպարէզ*ը Կալիֆորնիայում հայկական միակ թերթն է, որ մշտապէս հրատարակուել է առանց ընդհատումների եւ միեւնոյն անուամբ մինչ օրս։ Տարածաշրջանում այն ունեցել է ընթերցողների լայն շրջանակ եւ մեծ ժողովրդականութիւն։

Ուշագրաւ է, որ Կալիֆորնիայում գործող երկու կուսակցութիւնների պաշտօնաթերթերի՝ *Ասպարէզ*ի ու *Նոր Օր*ի հիմնադիր խմբագիրները, հրատարակչական յանձնախմբի անդամները, երբեմն նաեւ յօդուածագիրները եղել են կուսակցական յայտնի գործիչներ ու առաջնորդներ՝ դաշնակցական Սեքլէմեանը, Ասլան Ասլանեանը, Յովհաննէս Գապաքեանը, Պ. Յակոբեանը, ռամկավար Հրաչ Երուանդը, Յակոբ Պօղոսեանը, Արամ Ամիրխանեանը, Վահէ Հայկը եւ այլք։

Վերոյիշեալ պարբերաթերթերը ներկայացնում ենք ըստ ժամանակագրութեան..

Քաղաքացի, Ֆրեզնո 1902-1912: Հիմնադիր խմբագիր՝ Հ. Էկինեան: Շաբաթաթերթ (երբեմն հրատարակուել է ամիսը երկու անգամ), 8 էջ, «Քաղաքացի» Հրատարակչական Ընկերութիւն:

Ասպարէզ, Ֆրեզնո 1908 (1970ից՝ Լոս Անջելըս) - մինչեւ օրս: Հիմնադիր խմբագիր՝ Սեքլէմեան: Ազգային, քաղաքական եւ գրական շաբաթաթերթ, եռօրեայ, 1915ից՝ ՀՅԴ Կենտրոնական Կոմիտէի

պաշտոնաթերթ, 4, 6, ապա՝ 8 էջ, առաւելագոյն տպաքանակ՝ 2,500, «Ասպարէզ» Հրատարակչական Ընկերութիւն:

Նոր Կեանք, Ֆրեզնո 1914-1919: Հիմնադիր խմբագիր՝ Հ. Էկինեան: Ազգային, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ (*Քաղաքացիի* շարունակութիւնը), 4, ապա՝ 8 էջ, առաւելագոյն տպաքանակ՝ 1000, «Քաղաքացի» Հրատարակչական Ընկերութիւն: 1919ի Ապրիլից հրատարակուում է Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութեան կողմից:

Միսուն, Ֆրեզնո 1918-1920: Հիմնադիր խմբագիր՝ Մ. Մինասեան: Ազգային, հասարակական շաբաթաթերթ, 16 էջ, «Միսուն» Հրատարակչական Ընկերութիւն:

Արօր, Ֆրեզնո 1919-1921: Հիմնադիր խմբագիր՝ Հրաչ Երուանդ: Ազգային-քաղաքական, գրական եօթեայ: Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան պաշտոնաթերթ, 4 էջ:

Նոր Կեանք-Միսուն, Ֆրեզնո 1920-1921: Հիմնադիր խմբագիր՝ Յակոբ Պօղոսեան: Ազգային, քաղաքական եւ գրական եօթեայ, Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութեան պաշտոնաթերթ, 8 էջ, «Նոր Կեանք» Հրատարակչական Ընկերութիւն:

Նոր Կեանք-Արօր, Ֆրեզնո 1921-1922: Հիմնադիր խմբագիր՝ Յակոբ Պօղոսեան: Ազգային, քաղաքական եւ գրական եօթեայ, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պաշտոնաթերթ, 8 էջ:

Նոր Օր, Ֆրեզնո 1922 (1965ից՝ Լոս Անջելըս) - մինչեւ օրս: Հիմնադիր խմբագիր՝ Արամ Ամիրխանեան, գործակից խմբագիր՝ Վահէ Հայկ: Ազգային, քաղաքական եւ գրական եօթեայ (*Նոր Կեանք-Արօրի* շարունակութիւնը), Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պաշտոնաթերթ, 8 էջ, առաւելագոյն տպաքանակ՝ 2,500, «Նոր Օր» Հրատարակչական Ընկերութիւն:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

Կրօնական առաջին պարբերականները հրատարակուեցին հայ աւետարանական եկեղեցիների կողմից. Այս երեւոյթը պայմանաւորուած էր այդ տարիներին Կալիֆորնիայում նրանց հետեւորդների մեծ թուաքանակով:

Ֆրեզնոյում գործող Առաջին Հայ Երիցական Եկեղեցին ունեցաւ իր պաշտօնաթերթը՝ *Ամսագիր*, որ հրատարակուեց 1914ին²⁶, միամսեայ դրութեամբ: 1915ին հրատարակուեցին նաեւ *Ջանասէր* ամսահանդէսը եւ *Բեմ* ամսագիրը՝ իբրեւ Կալիֆորնիայի Հայ Քրիստ. Ջանից Ընկերութեանց Միութեան եւ Հայ Պանդխտաց Ժողովական Եկեղեցու պաշտօնաթերթեր: Նոյն շրջանի բողոքական վերջին հրատարակութիւնը եղաւ *Փրկութիւն* ամսաթերթը, որը սկսելով 1921ին գործունէութիւն

ծառայեց շուրջ 4 տասնամեակ՝ Հայ Աւետարանական Եկեղեցու հովանաւորութեամբ:

Մինչեւ 1920ականների սկիզբը Հայ Առաքելական Եկեղեցու հրատարակած թերթերը (*Էջմիածին*, *Օրհածան*) գոյատեւել են ամենաշատը մէկ տարի: 1920ականների վերջին պատկերը փոխուեց: Հայ Առաքելական Եկեղեցին հաստատուն եւ առաջնային տեղ զբաւեց Կալիֆորնիայի հայութեան կեանքում, եւ նրա պարբերաթերթերը դարձան առաւել երկարակեաց (*Փարոս*՝ *Փարոս Հայաստանեաց, Շողակաթ*). յետագայ տարիներին նաեւ գերակշռեցին թուով:

Կրօնական բնոյթի պարբերաթերթերի շարքում զետեղել ենք նաեւ *Կենաց Ճամբայ* ամսաթերթը, որի մասին հակիրճ տեղեկութիւններ կան հայ պարբերական մամուլի մատենագիտական որոշ ցանկերում²⁷:

Ֆրեզնոյի հայութեան վերաբերեալ առաջին ատենախօսութեան հեղինակի՝ Լա Պիերի կարծիքով կրօնական թերթերը գրեթէ դերակատարութիւն չեն ունեցել համայնքային կեանքում, հայ հանրային կարծիքը արտայայտելու կամ ուղղորդելու գործում²⁸:

Թերեւս կարելի է համաձայնել հեղինակի հետ՝ նկատի առնելով, որ կուսակցական թերթերը արդէն արտայայտում եւ ձեւաւորում էին տեղի հայութեան ազգային-քաղաքական, ընդհանրապէս հասարակական միտքը: Սակայն չի կարելի չնկատել, որ կրօնական որոշ հաստատութիւնների պարբերականներ, բացի քրիստոնէական, եկեղեցական նիւթերից, քննարկել են նաեւ կրթական, դաստիարակչական, բարոյահոգեբանական հարցեր, որոշ չափով անդրադարձել ազգային-քաղաքական, համայնքային իրողութիւնների: Բերենք մի քանի օրինակ: Սուրբ Երրորդութիւն Եկեղեցին, որ հիմնադրութիւնից սկսած երկար տարիներ Ֆրեզնոյի հայութեան համար եղել է Մայր Եկեղեցի, զգալիօրէն աջակցել է ազգային հարցերի քննարկմանը: 1918ին եկեղեցու պաշտօնաթերթ *Էջմիածին*-ը գրում է. «Հայ Ազգային Միութեան կողմանէ որոշուած մէկ միլիոն տոլարի հանգանակութեան իր ուշացուցած բաժինը պիտի տայ Քալիֆորնիոյ Հայութիւնը... Եւ ում պիտի տանք, մեր հարազատներուն, մեր եղբայրներուն ու քոյրերուն, հայրերուն ու մայրերուն, որոնք երէկ հարուստ ու երջանիկ, իսկ այսօր անապատները քշուած, հազիւ ցնցոտիներով ծածկուած, կենդանեաց աղբերուն մէջ գարիի հատեր կը փնտռեն»²⁹: 1910ականների վերջին ազգային նշանակութիւն ունեցող խնդիրներից էր հայերի եւ տեղացի ամերիկացիների փոխյարաբերութիւնը: «Թող այգեպանը՝ չամիչի ընկերութեան, վաճառականը՝ վաճառականական միութեան, եկեղեցականը՝ եկեղեցական բազմաթիւ կազմակերպութեանց միջոցաւ իր օգտակարութիւնը ի յայտ բերէ եւ տեղացիներու մէջ այսպէսով

նպաստաւոր վարկ յառաջ բերուի մեր բազմակարօտ ազգին համար»³⁰: Որոշակիօրէն լուսաբանում էր նաեւ համայնքային կեանքը. «Եղեմի»³¹ հայ գաղութը վերջին տարիներու այգեպաններու ենթարկուած տնտեսական տազնապի հետեւանքով թուով պակսած է, բայց եկեղեցական ու ազգային կազմակերպութիւններ կը պահեն իրենց գոյութիւնը աւելի եռանդով»³²: Մէկ այլ օրինակ՝ «Հայ Թարգմանչաց յիշատակութեան ատթիւ Հոկ. 11ին, Գիրակի օր, ինչպէս թեմի միւս եկեղեցիներուն մէջ, նոյնպէս ի Ֆրեզնօ տեղի ունեցաւ հանդիսաւոր տօնակատարութիւն... Ինչպէս Սահակ-Մեսրոպի տօնին, նմանապէս Թարգմանչաց յիշատակութեան ատթիւ Առաջնորդարանն է, որ նախաձեռնարկ եղաւ տեղ տեղ ասանկ հանդէսներու կազմակերպութեան, իր շրջաբերականով եւ բարոյական աջակցութեամբ: Այս տեսակ հանդէսներ կը նպաստեն մեծապէս ոչ միայն Ազգային գիտակցութիւն մշակելու գաղութիս մէջ, այլ եկեղեցւոյ շուրջ խանդավառութիւն ստեղծելու նաեւ»³³: Այսպիսով, լինելով հայապահպան կառոյց, եկեղեցին, անմասն չմնաց համայնքային կեանքից:

Ստորեւ տրւում է կրօնական պարբերաթերթերի ժամանակագրական ցանկը:

Ամսագիր, Ֆրեզնօ 1914-1918: Կրօնական ամսաթերթ, Առաջին Հայ Երիցական Եկեղեցու պաշտօնաթերթ:

Ջանասէր, Ֆրեզնօ 1915-1923: Հիմնադիր խմբագիր՝ Սեդրակ Երամեան: Կրօնական, ազգային, ամսեայ հանդէս, Կալիֆորնիայի Հայ Քրիստ. Զանից Ընկերութեանց Միութեան (բողոքական) պաշտօնաթերթ, 16-32 էջ:

Բեմ, Ֆրեզնօ 1915-1918: Կրօնական ամսագիր, Հայ Պանդիստաց Ժողովական Եկեղեցու պաշտօնաթերթ:

Էջմիածին, Ֆրեզնօ 1918-1919: Հիմնադիր խմբագիր՝ Վարդան Ծ. Վրդ. Գասպարեան: Կրօնա-բարոյական ամսաթերթ, Ս. Երրորդութիւն Հայ Առաքելական Եկեղեցու պաշտօնաթերթ, 8 էջ:

Փրկութիւն, Ֆրեզնօ 1921-1959: Հիմնադիր խմբագիր՝ Վահրամ Պ. Թահմիսեան: Կրօնական ամսաթերթ, Հայ Աւետարանական Եկեղեցու հրատարակութիւն, ոչ-յարանուանական, 18-20 էջ (անգլերէն էջերով), «Փրկութիւն» Հրատարակչական Ընկերութիւն:

Ծիածան, Սան Ֆրանսիսկօ 1924: Հիմնադիր խմբագիր՝ Ս. Օոցիկեան: Կրօնական շաբաթաթերթ, Հայ Առաքելական Եկեղեցու հրատարակութիւն, 16 էջ:

Փարոս (1929ից՝ նաեւ *Փարոս Հայաստանեաց* անունով): Ֆրեզնօ 1927-1937: Հիմնադիր խմբագիր՝ Գրիգոր Սարաֆեան: Կրօնական, եկեղեցագիտական եւ ազգային ամսաթերթ: Հայ Եկեղեցասիրաց

Միութեան պաշտօնաթերթ (Հայ Առաքելական Եկեղեցի), 24 էջ, «Փարոս» Հրատարակչական Ընկերություն:

Շողակաթ, Ֆրեզնո 1928-1935: Հիմնադիր խմբագիր՝ Գարեգին Եպս. Խաչատուրեան: Կրօնական ամսաթերթ, Հայ Առաքելական Եկեղեցու հրատարակություն:

Կենսաց Ճամբայ, Ֆրեզնո 1930-1931 կամ 1932: Կրօնական, ոչ-յարանուանական ամսաթերթ:

1900-1930ականներին Կալիֆորնիայում լոյս են տեսել նաև տարաբնույթ՝ ազգային, քաղաքական, գրական, հասարակական, երգիծական, գիտատնտեսական անկախ շաբաթաթերթեր, տարեգիրք-տարեցույցներ, պարբերական այլ հրատարակություններ:

Սրանց մեծ մասը կարճ կեանք է ունեցել՝ 1-5 տարի: Բացառություն է *Մշակը*, որը հրատարակուել է 32 տարի: Իր 2,500 տպաքանակով *Մշակը* չի զիջել *Ասպարեզին* եւ *Նոր Օրին*: Թեև շաբաթաթերթը հրատարակութեան ողջ ընթացքում համարուել է անկախ եւ իր տիտղոսաթերթի վրայ տարիներ շարունակ գրել է՝ «*Մշակ. Հայկական Միակ Անկախ Երկշաբաթաթերթ*»³⁴, այնուամենայնիւ տարբեր առիթներով մեղադրուել է կուսակցական լինելու մէջ: Լա Պիերը գրում է. «*Հայաստանի քաղաքական կողմնորոշման վերաբերեալ բանավեճերի արդիւնքում ստեղծուեց մէկ այլ անկախ թերթ՝ Մշակը: Այն միւս թերթերի նման գերազանցապէս կապուած է քաղաքականութեան հետ*»³⁵: *Մշակի* կուսակցական պատկանելիութեան հարցի մասին առաւել յստակ գրում է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ *Նոր Օրը*՝ «Մի Քանի Խօսք Դաշնակցական Օրկան Մշակ «Անկախ»? Թերթին» յօդուածում. «*Պարոն, թէ որ «անկախ»?, «ազատ»? թերթի խմբագիրն էք, ինչո՞ւ բացի դաշնակցական թերթերէն, միւս բոլոր թերթերը կը քննադատէք*»³⁶: Կարծում ենք՝ *Մշակի*՝ «դաշնակցական» լինելու մատնանշումը պայմանաւորուած է այն հանգամանքով, որ թերթը յաճախ տպագրել է կուսակցութեան շահերը պաշտպանող կամ կուսակցութեան գաղափարախօսութիւնը արտայայտող յօդուածներ: Բոլոր դէպքերում, եւ *Մշակը*, եւ միւս անկախ համարուող պարբերաթերթերը, որոնք ունեցել են յստակ ուղեգիծ, մեծապէս նպաստել են հայ ազգային կեանքի ձեւաւորմանը Կալիֆորնիայում, թէև որեւէ կուսակցութեանը գաղափարակից լինելու հանգամանքը յաճախ մնացել է անթաքոյց:

Տարաբնույթ անկախ պարբերաթերթերի ժամանակագրական ցանկը տրուում է ստորեւ:

Ծիծաղ, Ֆրեզնո 1921: Հիմնադիր խմբագիր՝ Արտաշէս Պերպերպաշեան: Երգիծական երկշաբաթաթերթ, 16 էջ, «Ծիծաղ» Հրատարակչական Ընկերություն:

Յուշարար Հայ Այգեպաններու, Ֆրեզնո 1921: Գիւղատնտեսական կիսամեայ հանդէս:

Աւետիս, Ֆրեզնո 1921: Հիմնադիր խմբագիր՝ Մելիք Շահ (Արմենակ Մելիքեան): Երգիծական տարեցոյց, 128 էջ, «Ասպարէզ» Հրատարակչական Ընկերութիւն:

Արշալոյս, Ֆրեզնո 1922: Հիմնադիր խմբագիր՝ Մելիք Շահ (Արմենակ Մելիքեան): Երգիծական տարեգիրք (*Աւետիսի* շարունակութիւնը), 160 էջ:

Մշակ, Ֆրեզնո 1925-1957: Հիմնադիր խմբագիր՝ Լեւոն Լիւլէջեան: Ազգային, քաղաքական, գրական երկշաբաթաթերթ, 4 էջ, առաւելագոյն տպաքանակ՝ 2,500:

Նոր Արօր, Ֆրեզնո 1926: Ազգային, քաղաքական, գրական եռօրեայ, 4 էջ:

Թարգման, Լոս Անջելըս 1926: Հիմնադիր խմբագիր՝ Սիւրան Էլուան, շաբաթաթերթ:

Հորիզոն, Լոս Անջելըս 1929: Հիմնադիր խմբագիր՝ Սիւրան Էլուան: Ազգային, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ, 4 էջ:

Արմենիա, Լոս Անջելըս 1929-1932: Հիմնադիր խմբագիր՝ Սիւրան Էլուան: Ազգային, քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ (*Հորիզոնի* շարունակութիւնը), 4 էջ, որից մէկը՝ անգլերէն³⁷:

Հայ Լրաբեր, Լոս Անջելըս 1932-1935, ազատական անկախ շաբաթաթերթ, 4 էջ, հայերէն եւ անգլերէն³⁸:

*Արմինիըն Լիփորթըր (Armenian Reporter)*³⁹, Լոս Անջելըս 1932-1935: Հիմնադիր խմբագիր՝ Լիթեր Յակոբեան: Ազգային, հասարակական շաբաթաթերթ, հայերէն եւ անգլերէն, առաւելագոյն տպաքանակ՝ 1700⁴⁰:

Դիտակ, Ֆրեզնո 1933-1939: Հիմնադիր խմբագիր՝ Սեդրակ Երամեան: Հասարակական պարբերաթերթ, հայերէն եւ անգլերէն⁴¹:

Նոր Ուղի, Լոս Անջելըս 1935-1939: Հիմնադիր խմբագիր՝ Մ. Մուրադեան: Շաբաթաթերթ, 4, ապա՝ 8 էջ, ունի անգլերէն յօդուածներ:

Մինչեւ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմը Կալիֆորնիայի հայ պարբերական մամուլում առաւել մեծ տեղ էր յատկացում հայութեան համար բախտորոշ երկու հարցերի: Առաջինը, բնականաբար, 1915ի Ցեղասպանութիւնն էր, իսկ երկրորդը՝ 1918ի Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան, երկու տարի անց՝ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութեան յառաջացումը:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում, մանաւանդ դրանից յետոյ, Կալիֆորնիայի, ինչպէս եւ ողջ ԱՄՆի հայութիւնը օգնութեան ձեռք մեկնեց հարիւր-հազարաւոր հայ վտարանդիների: Այդ գործում շատ կարեւոր էր մամուլի դերակատարութիւնը. այն ոչ միայն պարբերաբար հաղորդում էր լուրեր Ցեղասպանութիւնից փրկուած

հայութեան մասին, այլև յորդորում էր ամէն կերպ լինել նրա կողքին: Երկար տարիներ հայ պարբերական մամուլը նմանուեց տարագիր հայրենակիցներին օժանդակելու, հանգանակութիւններ կազմակերպելու կոչերի ցուցատախտակի: Ահա այդպիսի կոչի մէկ օրինակ. «Սան Ֆրանսիսքօի եւ շրջակայքի հայոց 1915 Հոկտ. 23ին, Սան Ֆրանսիսքօի Հայկ. Միութեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան կօմիտէի եւ միւս կազմակերպութեանց համաձայնութեամբ տեղի ունեցած հանգանակութեան ամփոփ հաշիւն է հետեւեալը. – Ժողովասարահի մէջ եւ դուռը ի նպաստ կարօտելոց ու կամաւորաց խոստացուած գումարն է \$ 2020.85 ուրկէ գանձուած է միայն \$1941.65...»⁴²: Միաժամանակ հայկական թերթերը բերում էին նորանոր վկայութիւններ թուրքական իշխանութիւնների ոճրային քաղաքականութեան մասին: 1919ին Ասպարէզը մեջբերում է Նիւ Եորքի *Ինինգ Սան* (*Evening Sun*) թերթում տպագրուած թուրք պաշտօնեայի խօսքերը. «Այսօր ունինք Հայկական խնդիր մը - սակայն չպիտի ունենանք Հայաստան: Մենք ցիրուցան պիտի ընենք Հայերը, պիտի անդամատենք անոնց քաղաքները - եւ հետեւաբար Հայ ազգ մը գոյութիւն չպիտի ունենայ: Հայաստանը Թիւրք կայսրութեան մէկ մասը պիտի ըլլայ»⁴³: Նման պայմաններում հայկական պետութեան ստեղծման գաղափարը մնում էր փրկութեան միակ հանգրուանը. «Երեսուն տարիներու յեղափոխական պայքարին մէջ փորձուած հայութիւնը առնական ժեստով մը նետուեցաւ այս անհաւասար պայքարին մէջ, եւ արեան գնով՝ ստեղծեց ազատ եւ անկախ հայրենիք մը. – ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ»⁴⁴: Սակայն թէ՛ «Արարատեան» Հանրապետութիւնը, թէ՛ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութիւնը ստեղծման առաջին իսկ օրերից յայտնի պատճառներով յայտնուեցին ընկերային-տնտեսական ծանր վիճակում: Ամերիկահայութիւնը որպէս այդ ժամանակ աշխարհասփիւռ հայութեան առաւել բարեկեցիկ հատուած, իր պարտքը համարեց հնարաւորինս աջակցել այս անգամ արդէն հայրենաբնակ հայ ժողովրդին. «ՀԱՆԳԱՆԱԿԱՅԻՆ ՄԵԾ ԺՈՂՈՎ տեղի պիտի ունենայ ի նպաստ Հայաստանի սովելոց, - գրում է Ասպարէզը:– Ամէն սրտացաւ Հայ կը հրաւիրուի անպատճառ ներկայ ըլլալու այս յուժ կարեւոր ժողովին ու իր նուիրական պարտքը կատարելու Հայաստանի Սովեալներուն հանդէպ»⁴⁵: Նոյնչափ մտահոգ էր նաեւ Նոր Օրը. «Մեր երկրի կարիքները շատ են, եւ մեզմէ շատ գործ կը պահանջուի»⁴⁶:

Սակայն հայրենաբնակ հայութեան ճակատագրով մտահոգուելը մի բան էր, Հայաստանի խորհրդայնացման հարցի շուրջ սկզբունքօրէն տարբեր դիրքորոշում ունենալը՝ մէկ այլ: Պատմաբան Էդուարդ Մելքոնեանը Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւնների ձեւաւորման եւ զարգացման մասին գրում է. «Սփիւռքում սկիզբ առած քաղաքական

առճակատման հիմքում ընկած էր Հայաստանի հետ յարաբերությունը գլխաւոր չափանիշի ընտրութիւնը»⁴⁷: Հ.Յ. Դաշնակցութեան համար անընդունելի էր Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնների քաղաքական գաղափարախօսութիւնը, իսկ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը առաջնային համարեց Հայաստանի գոյութեան փաստը ընդհանրապէս՝ փորձելով սերտ յարաբերութիւններ հաստատել վերջինիս հետ: Այս ամէնի արդիւնքում՝ Սփիւռքում ձեւաւորուեց քաղաքական անհամերաշխ մթնոլորտ: Այդ խնդրի ամենակարեւոր դրսեւորումներից մէկը եղաւ 1933ին Դեկտեմբերին Նիւ Եորքում ամերիկահայոց հոգեւոր առաջնորդ Ղեւոնդ Արք. Դուրեանի սպանութիւնը⁴⁸, որը խորացրեց Հայ Առաքելական Եկեղեցու պառակտումը նախ ԱՄՆում, իսկ յետագայում՝ ամբողջ Սփիւռքում: Ազգային-քաղաքական այս հարցերը բուռն քննարկումների առիթ էին դառնում Կալիֆորնիայի հայ պարբերական մամուլում: Ճիշտ է՝ մօտեցումը խիստ տարբեր էր. քաղաքական այս կամ այն երեւոյթի վերաբերմամբ հայկական մամուլի արձագանգը պայմանաւորուած էր կուսակցական, գաղափարական պատկանելիութեամբ:

1918ից յետոյ յետպատերազմեան քաղաքական իրադարձութիւնները՝ յատկապէս 1922-23ի Լոզանի Խորհրդածոյովը, ժամանակաւորապէս մարեցին հայութեան՝ Արեւմտեան Հայաստան վերադառնալու յոյսերը: Հայութեան կեանքն ընթացաւ երկու ուղղութեամբ.-

Ա. Կալիֆորնիայի հայութիւնը սկսեց առաւել եռանդուն կազմակերպել համայնքային կեանքը. եթէ մինչեւ 1915 Ֆրեզնոյում լոյս էր տեսնում մօտ հինգ պարբերաթերթ, ապա դրանից յետոյ պարբերաթերթերի թիւը կտրուկ աճում է՝ 1915-1930ականներին գերազանցելով երկու տասնեակը:

Բ. Օրըստօրէ աւելի էր մեծանում ամերիկեան հասարակութեանը, ամերիկեան միջավայրին համարկուելու, այդ միջավայրից չտարբերուելու ձգտումը: Այս հանգամանքներում որոշակիօրէն փոխուեց հայ պարբերական մամուլի դերը: 1930ականների սկզբին Կալիֆորնիայի հայութեան մի մասը սկսեց նախապատուութիւն տալ տեղական անգլիալեզու թերթերին: Միեւնոյն ժամանակ հայկական որոշ թերթերում սկսեցին պարբերաբար յայտնուել անգլերէն յօդուածներ, ամբողջութեամբ անգլերէն էջեր (*Արմինիըն Ըհփորթըր*՝ 1932-1935, *Դիտակ*՝ 1933-1939, *Նոր Ուղի*՝ 1935-1939 եւն.): Երեւոյթը պայմանաւորուած էր նաեւ մայրենի լեզուից աստիճանական նահանջով: Ըստ Մերթիւ Ա. Ջընդեանի՝ Կալիֆորնիայի հայութեան ուժացման եւ խառնամուսնութիւնների վերաբերեալ ուսումնասիրութեան՝ հայերէնով էր հաղորդակցում Կալիֆորնիա գաղթած հայութեան առաջին սերնդի

91,2%-ը, երկրորդ սերնդի՝ 84,9%-ը: Հայկական թերթեր ստացել է առաջին սերնդի 52,9%-ը, իսկ երկրորդ սերնդի՝ 30,4%-ը⁴⁹: Իր հերթին, Լա Պիեի կատարած վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ 1930ականների սկզբին ֆրեզնոյաբնակ 105 հայերի մօտ կեսը նախընտրությունը տուել է անգլիալեզու թերթերին, մեկ քառորդը ընթերցել է միայն հայկական թերթեր, իսկ մնացածը՝ երկուսն էլ⁵⁰:

Այս բոլորով հանդերձ՝ վստահաբար կարելի է ասել, որ Կալիֆոռնիայի հայ պարբերական մամուլը իր գործունեության առաջին երեք տասնամեակում մեծ դեր կատարեց տեղի հայության ազգային-քաղաքական, ազգային-հասարակական միտքը ձևավորելու գործում՝ դրանով իսկ դառնալով նաև կարևոր աղբյուր Կալիֆոռնիայի հայության պատմության ուսումնասիրության համար:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Ե.Խ. Ռշտունի, *Մշակ*, Ֆրեզնո, 1939, թիւ 14, № 1378, էջ 1:

² Տե՛ս՝ R. Tracy LaPiere, “The Armenian Colony of Fresno: A Socio-Psychological Study of Prejudice” (Unpublished Ph. D. dissertation, Department of Sociology), Stanford University 1930. նաև՝ Ch. Mahakian, “History of the Armenians in California. A Thesis”, California 1935. նաև՝ R. Mirak, *Torn between Two Lands: Armenians in America 1890 to World War I*, Massachusetts, Harvard University Press, 1983. նաև՝ Anny Bakalian, *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian*, New Brunswick, London, Transaction Publishers, 1993. նաև՝ B. Bulbulian, *The Fresno Armenians: History of a Diaspora Community*, Fresno, 2000. նաև՝ Քնարիկ Աւագեան, *Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների Հայ Գաղութի Պատմությունը (Սկզբնաւորումից Մինչև 1924թ.)*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» Հրատ., Երևան, 2000. նաև՝ G. B. Kooshian Jr., “The Armenian Immigrant Community of California: 1880-1935”, dissertation, Los Angeles, 2002. նաև՝ Ռուբինա Փիրումեան, Քնարիկ Աւագեան, «Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ», *Հայ Միջուրը Հանրագիտարան*, Երևան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատ., 2003 եւն.: Բացի այդ՝ Շ. Ռ. Կարապետեան, *Լիակատար Յուցակ Հայերէն Լրագիրներու, Որոնք Կը Գտնուին Միջիթարեան Մատենադարանին Մէջ Ի Վիեննա (1794-1921)*, Վիեննա, 1924. նաև՝ Գարեգին Լեւոնեան, *Հայոց Պարբերական Մամուլը. Լիակատար Յուցակ Հայ Լրագրութեան Սկզբից Մինչև Մեր Օրերը (1794-1934)*, Երևան, Պետհրատ, 1934. նաև՝ Յովհաննէս Պետրոսեան, *Հայ Պարբերական Մամուլի Բիրլիոգրաֆիա, Հատոր 2 (1900-1956)*, Երևան, Պետգրապատ, 1957. նաև՝ Ամալիա Կիրակոսեան, *Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտութիւն (1794-1967). Համահաւաք Ցանկ*, Երևան, ՀՍՍՀ Ալ. Միսսնիկեանի Անուան Հանրապետական Գրադարան, 1970. նաև՝ Մանուէլ Ա. Բաբլոյեան, *Հայ Պարբերական Մամուլը. Մատենագիտական Համահաւաք Ցանկ (1794-1980)*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1986 եւն.:

³ Արսէն-Տիրան, «Ամերիկահայ Մամուլը», *Ամերիկահայ Տարեցոյցը, Ա. Տարի*, խմբ. Մուշեղ Եպիսկոպոս, Պոստոն, Կիլիկիա Տպարան, 1912, էջ 127:

⁴ Mirak, էջ 38:

⁵ Տե՛ս՝ <http://www.hayk.net/destinations/fresno-ca/>:

⁶ *Ասպարէզ. Ժողովածու Տասնամեակի Առթիւ (1908-1918)*, Ֆրեզնո, 1918, էջ 15:

⁷ Mahakian, էջ 70:

⁸ Անդրանիկ Անդրեասեան, *Պատմութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցության Ամերիկայի Արեւմտեան Շրջանակի*, Լոս Անձելըս, Նոր Օր, 1981, էջ 29:

⁹ W. D. Wallis, *Fresno Armenians (to 1919)*, Lawrence 1965. նաեւ՝ Armenian Assembly of America, *Fresno Centennial*, Fresno, 1985, էջ 42:

¹⁰ *Ասպարէզ*, 1931, թիւ 1452, № 21, էջ 3:

¹¹ *Ասպարէզ*, 1929, թիւ 1373, էջ 2:

¹² *Զանասէր*, 1918, էջ 181:

¹³ Պետրոսեան, էջ 5:

¹⁴ *Ասպարէզ* թերթի 10ամեակին նուիրուած ժողովածուի մէջ կարդում ենք համանուն թերթի մասին, որը հրատարակուել է միեւնոյն ժամանակ եւ գոյատեւել երկու-երեք ամիս. «Այս ընթացքին առաջին ու գործնականապէս հակառակողները տեղիս կօմիտէի մէկ քանի ընկերները եղան, իրարու մէջ 200-300 տոլար հաւաքելով Նոր Մերունդ անուն թերթ մը հրատարակելով *Ասպարէզի դէմ*» (Ա. Թֆէնքճեան, «Կուսակցավեճեր», *Ասպարէզ. Ժողովածու Տասնամեակի Առթիւ (1908-1918)*, Ֆրեզնո, 1918, էջ 208): Հնարաւոր է ենթադրել, որ 1909ի *Նոր Մերունդը* կապ չունէր Էկինեանի հետ եւ հրատարակում էր վերոյիշեալ ընդդիմադիր դաշնակցականների կողմից: Գուցէ նոյն թուականին այն միացել է *Քաղաքացիին*՝ դառնալով *Նոր Մերունդ-Քաղաքացի*, եւ հաւանաբար այդ է պատճառը, որ մատենագէտները *Նոր Մերունդը* կապում են Էկինեանի անուան հետ: Սոյն ուսումնասիրութեան ընթացքում թերթի՝ *Նոր Մերունդ* եւ *Նոր Մերունդ-Քաղաքացի* անուանումներին հանդիպել ենք միայն հայ պարբերական մամուլի մատենագիտական ցանկերում (Լեւոնեան, էջ 60. նաեւ՝ Պետրոսեան, էջ 164. նաեւ՝ Բաբլոյեան, էջ 79 եւն.): Մեր ձեռքի տակ ունեցել ենք *Քաղաքացի* թերթի միայն 1902ի եւ 1904ի համարները: Այսպիսով, խնդիրը առանձին պարզաբանման կարիք ունի:

¹⁵ Mahakian, էջ 71:

¹⁶ Տե՛ս <http://noror.org/2013/08/16/hello-world/>:

¹⁷ Անդրանիկ Անդրեասեան (1909-1996), բնիկ չմշկաճագցի, արձակագիր, խմբագիր, քաղաքական գործիչ: Հեղինակ է վէպերու եւ պատմուածքներու հատորներու՝ *Սպիտակ Արդարութիւն*, *Տարագիր Երկինքի Տակ*, *Անմարմին Մէր*, *Գերեզման Եւ Յարութիւն* եւն.: Անդրեասեան, էջ 29:

¹⁸ Wallis, էջ 47:

¹⁹ «Նոր Կեանք-Միտուն Միացած», *Նոր Կեանք-Միտուն*, 1920, թիւ 5, № 257, էջ 1:

²⁰ Kooshian, էջ 321, 323, 324, 476 եւն.:

²¹ Անդրեասեան, էջ 37:

²² Կարապետեան, էջ 14:

- ²³ Վահե Հայկ (1890-1983), բուն անունով Վահե Տինճեան, բնիկ խարբերդցի արձակագիր, խմբագիր: Հեղինակ է *Հայրենի Օջաան* պատմությանը ներդրում հատողներուն եւ *Խարբերդ Եւ Անոր Ոսկեղէն Դաշտը* ուսումնասիրութեան:
- ²⁴ Mahakian, էջ 71:
- ²⁵ *Ասպարէզ. Ժողովածու Տասնամեակի*, էջ 10:
- ²⁶ *Ամսագիր* թերթի վերաբերեալ տեղեկութիւններ կան Թորոս Խունկեանի՝ Ֆրեզնոյի հայ համայնքին նուիրուած մի յօդուածում (T. B. Khungian, “Origins and Development of the Fresno Armenian Community to the 1918 year”, *The Armenian Review*, February, 1979, vol. XXXI, № 2-122, էջ 171): Հեղինակի բերած որոշ տուեալներից պարզ է դառնում, որ թերթը հրատարակուել է 1914ին: Խունկեանը գրում է մինչեւ 1918 լոյս տեսած պարբերականների մասին: Չի բացառում, որ *Ամսագիրը* հրատարակուել է նաեւ դրանից յետոյ: Թերթի մասին խօսում է նաեւ 1915ին, *Ասպարէզում* («Տեղական», *Ասպարէզ*, 1915, թիւ 7, № 355, էջ 8):
- ²⁷ Պետրոսեան, էջ 444. նաեւ՝ Բաբլոյեան, էջ 183 եւն.:
- ²⁸ LaPiere, էջ 322:
- ²⁹ «Մեծ Հանգանակութեան Շուրջը», *Էջմիածին*, Ֆրեզնո, 1919, թիւ 2, № 1, էջ 103:
- ³⁰ «Մենք Եւ Ամերիկացիներ», *Ջանասէր*, Ֆրեզնո, 1917, թիւ 3, № 13, էջ 37:
- ³¹ Ֆրեզնոյից 3-4 տասնեակ մղոն դէպի հարաւարեւելք գտնուում է Եդեմ գիւղը, որը 1910-1920ականներին եղել է խիստ հայաբնակ: Կալիֆորնիայի տնտեսական ճգնաժամի հետեւանքով գիւղատնտեսութեամբ զբաղուող տեղի հայութիւնը աստիճանաբար հեռացել է Եդեմից՝ հաստատուելով Սան Ֆրանսիսկոյում, Լոս Անջելէսում եւ այլուր:
- ³² Թղթակից, [«Անվերնագիր»], *Փարոս*, Ֆրեզնո, 1937, թիւ 1, № 3, էջ 68:
- ³³ «Հայ Մշակոյթի Տօնը», *Փարոս*, Ֆրեզնո, 1928, թիւ 2, № 11, էջ 253:
- ³⁴ *Մշակ*, Ֆրեզնո, 1930, թիւ 5, № 488, էջ 2:
- ³⁵ LaPiere, էջ 322:
- ³⁶ Մ. Մարութեան, «Մի Քանի Խօսք Դաշնակցական Օրկան Մշակ «Անկախ» Թերթին», *Նոր Օր*, Ֆրեզնո, 1934, թիւ 12, № 176, էջ 1:
- ³⁷ Պետրոսեան, էջ 435. նաեւ՝ Բաբլոյեան, էջ 178:
- ³⁸ Բաբլոյեան, էջ 197:
- ³⁹ 1967ին Նիւ Եորքում լոյս է տեսել համանուն շաբաթաթերթ (<http://www.reporter.am/about-us>):
- ⁴⁰ Mahakian, էջ 72:
- ⁴¹ Բաբլոյեան, էջ 202:
- ⁴² Խոսքով Բոկեան, «Սան Ֆրանսիսքոյի Եւ Շրջակայքի Հայոց», *Ասպարէզ*, Ֆրեզնո, 1916, թիւ 8, № 408, էջ 6:
- ⁴³ «Տր. Մէլի Տեղեկագրութիւնները («Լիթըրերի Տայճէսթ»էն)», *Ասպարէզ*, Ֆրեզնո, 1919, թիւ 11, № 564, էջ 1:
- ⁴⁴ «Պաշտօնական Կոչ Ամերիկահայ Գաղութին», *Ասպարէզ*, Ֆրեզնո, 1919, թիւ 11, № 547, էջ 1:
- ⁴⁵ *Ասպարէզ*, Ֆրեզնո, 1919, թիւ 11, № 564, էջ 1:
- ⁴⁶ «Կոչ Ամերիկահայութեան», *Նոր Օր*, Ֆրեզնո, 1925, թիւ 4, № 50, էջ 1:

⁴⁷ Էդուարդ Մելքոնեան, «Հայ Սփիւոք», *Հայ Սփիւոք Հանրագիտարան*, էջ 14:

⁴⁸ Լիլիէկեան եւ Սարգիսեան Առաջին Կարգի Ոճրագործ... («Ֆրեզնո Պի»ի 14 Յուլիս 1934, Շաբաթ օրուան թիւէն), *Նոր Օր*, Ֆրեզնո, 1934, թիւ 12, № 204, էջ 1:

⁴⁹ M. A. Jendian, *Intermarriage and Assimilation*, New York, 2008, էջ 75:

⁵⁰ LaPiere, էջ 323:

ARMENIAN PRESS IN CALIFORNIA FROM THE 1900S TO THE 1930S (SUMMARY)

HASMIK YESSAYAN
hasmiktk@yahoo.com

This is a study of the beginnings and the early-stage activities of the Armenian Press in California during the first three decades of the 20th century. The author highlights some differences between the early Armenian Press of the East Coast and that of the West Coast. She divides the early California Armenian Press into three groups: a) politically affiliated, b) religious and c) independent (national, social, literary, satirical, etc.).

The author notes that the California Armenian press underwent a significant change in the post-WWI period, as the number of newspapers more than doubled from 5 newspapers in Fresno before 1915, to more than twenty during the 1915 to 1930 period. The author explains this sharp increase by the fact that after the Genocide things looked different and the Armenian migrant workers in the US started constructing a community life, as the hope of returning to the parental home decreased. Besides, migrants started to get involved in American life and integrate into American society and milieu to avoid exclusion.

Integration, however, led to a preference for English papers at the expense of Armenian newspapers in the early 1930s. In certain cases Armenian newspapers started including articles and full pages in English.

Nonetheless, throughout the first three decades of its existence, the Armenian press played a basic role in shaping the social, political and national thought of the migrant Armenians. Besides, it promoted an Armenian environment and, in the long run, it became a source for the study of the history of the Armenians of California.

ՆԻԿՈՂՈՍ ԹԱՀՄԻԶԵԱՆԻ ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ¹

ԷՏՈՒԱՐ ԹՈՐԻԿԵԱՆ
edytoriguian@yahoo.fr

Երաժշտագետ, արուեստաբանության դոկտոր՝ փրոֆեսոր Նիկողոս Թահմիզեանի (1926-2011) բեղուն գործունեությունը կ'ընդգրկե երկու տասնեակ գիրք-մենագրություններ², 200-ի անցի յոդուածներ եւ ուսումնասիրություններ, աշխատակցություն՝ Սովետական *Միությունական Երաժշտական Հանրագիտարանին* (ռուսերէն, 6 հատոր, Մոսկուա, 1973-1982) եւ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարանին* (13 հատոր, Երեւան, 1974-1987), ու 60-ի անցի գիտական զեկուցումներ՝ Հայաստանի մէջ եւ այլուր: Այս բոլորը՝ վեց լեզուներով (հայերէն, ռուսերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ լեհերէն): Իր յոդուածները եւ ուսումնասիրությունները լոյս տեսած են ոչ միայն Հայաստանի եւ Սովետ Միութեան զանազան պարբերականներու մէջ, այլ նաեւ Սփիւքի մէջ, յատկապէս *Faust* (Վենետիկ), *Հանդէս Ամսօրեայ* (Վիեննա), *Revue des Etudes Arméniennes* (Ֆրանսա), եւ Միացեալ Նահանգներ:

Թահմիզեանի ուսումնասիրությունները առաւելաբար ուղղուած են երաժշտագիտութեամբ զբաղող նեղ մասնագիտական շրջանակի, թէեւ անոնք կրնան նաեւ հետաքրքրել արուեստասէր ընթերցողներու լայն զանգուածները: Սկզբնական շրջանին՝ անոնք սահմանափակուած էին միայն հայալեզու շրջանակին մէջ, սակայն այլ լեզուներով ալ հրատարակուելով, հետզհետէ սկսան համաշխարհային բեմ բարձրանալ: Այս ուսումնասիրություններու վերնագիրերուն կարելի է դիւրաւ հանդիպիլ Թահմիզեանի կազմած մատենագիտական սինակներուն մէջ³: Հոս հարկ է ընդգծել թէ այս մատենագիտական աշխատանքին Թահմիզեան մօտեցած է մեծ բժախնդրութեամբ եւ հետամտութեամբ, որպէսզի ան կարենայ իր ուսումնասիրությունները, որոնք կը հային հայ միաձայնային երաժշտութեան հին եւ միջնադարեան շրջաններու պատմութեան, առաւելագոյնս մատչելի դարձնել հետազօտողներու լայն բազմութեան: Յստակ ու գոհացուցիչ մատենագիտութիւն կազմել՝ ահաւասիկ վարպետ երաժշտագետի մը առաջին ու հիմնական բարեմասնութիւն մը:

1970-ին լոյս տեսած իր անդրանիկ յոդուածներէն մէկուն նախաբանէն կարելի է բնորոշել Թահմիզեանի հետազօտութեան հիմնական նիւթը: «Հայոց հին ու միջնադարեան երաժշտութեան պատմութիւնը,- կը գրէ ան,- [որ] անկապտելի մասն է ազգային հոգեւոր մշակոյթի[ն], բազմադարեան հարուստ ինքնատիպ էջերից մէկն է նաեւ մերձարեւելեան երգ ու նուագի, արեւելեան-քրիստոնէական երգարուեստի, Սովե-

տական Միության ժողովուրդների երաժշտության, եւ վերջապէս, համաշխարհային մշակոյթի մեծ պատմութեան: Յաւօք, սակայն, անցեալի հայ երաժշտական մշակոյթը համակողմանիօրէն ուսումնասիրուած չէ տակաւին, ու այժմ եւս անհնարին է տալ նրա պատմութեան քիչ թէ շատ մանրամասն շարադրանքը: Գործն արգելակում են լուրջ դժուարութիւններ, որոնցից գլխաւորն է՝ ձեռագիր խազաւոր երգարանների վերծանութեան կնճռոտ խնդիրը: Այդուհանդերձ, յստակել ազգային երաժշտական արուեստի անցած ուղու գէթ գլխաւոր շրջափուլերը՝ ոչ միայն հնարաւոր, այլ անհրաժեշտ պայման է: Դրան էլ հենց ձգտել է առ այսօր հայ պատմական երաժշտագիտութիւնը»⁴:

Իսկ տողատակով՝ Թահմիզեան կը մանրամասնէ վերոյիշեալ "լուրջ դժուարութիւնները"՝ «... Անբաւարար են հնագիտական տուեալները, ի մի հաւաքուած, դասակարգուած ու քննուած չեն հին մատենագրութեան մէջ ցրուած պատմական ու գրական փաստերը, լրիւ պարզաբանուած չեն միջնադարեան հեղինակների (բանաստեղծ-երաժիշտների) ստեղծագործական ժառանգութեանը կապուած հարցերը, պակասում են ժողովրդական հին նուագարանների տեսակների եւ տարատեսակների մշակուած (գիտականօրէն նկարագրուած) հաւաքածոներ, թերի է աւանդաբար մեզ հասած ժողովրդական, գուսանական ու եկեղեցական երգերի գրառման, վերծանման, հրատարակութեան եւ ուսումնասիրութեան գործը, ի վերջոյ՝ մեզանում դանդաղօրէն են ճանապարհ հարթում՝ հայագիտութեան ընդլուծուած երաժշտագիտութիւնը, համեմատական երաժշտագիտութիւնն ու ազգային երգարուեստի ճիւղերի, ժանրերի եւ տեսակների տիպաբանական հետազօտութիւնը»⁵:

Անցնելէ առաջ սոյն զեկուցումին հիմնական նիւթին՝ որ պիտի ընդգրկէ հայ երաժշտութեան հին եւ միջնադարեան շրջաններու պատմութեան թահմիզեանական ուսումնասիրութիւններուն քննութիւնը, թրւարկենք միջնադարեան եւ նոր երաժշտութեան պատմութեան Թահմիզեանի գիտական հետաքրքրութիւնները:

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԱՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ԹԱՀՄԻԶԵԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆԵՐ

Այս կարգի Թահմիզեանական ներդրումները կը բաժնենք ինը ոլորտներու.-

1. Արեւելեան Երաժշտագիտութեան Հայ Ներկայացուցիչներ.

Ա. Ուսումնասիրութիւն ԺԷ. դարու առաջին կէսի հայ երաժիշտ, սազանդար-աշուղ, թամբուրահար, երգիչ, տեսաբան եւ մանկավարժ Յարութիւն Թամպուրիի մասին, որուն *Արեւելեան Երաժշտութեան Ձեռնարկ* (հայատառ թրքերէն) աշխատանքը՝ խմբագրած ու հրատարակած է Թահմիզեան 1968ին, ռուսերէնով⁶:

Բ. Յակոբոս Այվազեան, որ եղած է Մեծ Եղեռնի զոհերէն, թողած է *Արեւելեան Երաժշտութեան Ձեռնարկ* մը, ինչ որ պատմական ու գիտական անժխտելի արժէք մը կը ներկայացնէ: Թահմիզեան անոր մասին անդրադարձած է հայերէն, ռուսերէն եւ անգլերէն լեզուներով:

2- Սայեաթ Նովայի Մասին Յօդուածներ

Միջնադարու ամենէն մեծ աշուղին մասին Թահմիզեանի յօդուածները ամփոփուած, լրացուած ու երաժշտական նութագրութիւններով հարստացուած՝ լոյս տեսած են *Սայեաթ-Նովան Եւ Հայ Գուսանա-Աշուղական Երգ-Երաժշտութիւնը* գրքին մէջ⁸: Հոս Թահմիզեան կը յանգի հետեւեալ եզրակացութեան. «*Հակառակ որ մեծ աշուղի հայերէն խաղերու երաժշտական լեզուն հարստացուցած է վրացական, պարսկական ու թրքական երաժշտութիւններէն եկած տարրերով, այնուհանդերձ իր էութեամբ խորապէս հայկական է նմանօրէն անոր գործածած հայերէն լեզուն որ թիֆլիսահայ բարբառն է, համեմուած՝ հարեւան ժողովուրդներու բառացանկով*»⁹:

3- Մխիթար Աբբահօր Երաժշտական Վաստակը

ԺԷ.-ԺԸ. դարերու հայ ժողովուրդի հոգեւոր-երաժշտական վերանորոգութեան պատմական շարժման ընդհանուր տեղեկութիւններու եւ յատկապէս Մխիթար Աբբահօր երաժշտական վաստակին մասին «Մխիթար Սեբաստացին Եւ Վերանորոգութեան Շարժումը Հայ Հոգեւոր Երգարուեստում» յօդուածին մէջ¹⁰, ներկայացնելէ ետք Մխիթար Սեբաստացին որպէս երաժիշտ-տեսաբան, մանկավարժ եւ բանաստեղծ, որպէս յաւելուած, Թահմիզեան կու տայ նաեւ ի՞ր կողմէ իսկ դաշնաւորուած Աբբահօր մէկ ծննդեան տաղը՝ «Ննջեա Որդեակ»ը: Հոս կը հանդիպինք Թահմիզեանի մէկ այլ երաժշտական ընդունակութեան՝ դաշնաւորումի ձիրքին, այն ալ իւրայատուկ վարպետութեամբ կատարուած:

4- Հայ Երաժշտութեան Արդի Պատմութեան Ռահվիրաներ

Ա.- «Գրիգոր Գապասաքալեանի Համառօտութիւն Երաժշտականի Գիտութեան Աշխատութիւնը», յօդուածը¹¹: ԺԸ. դարու վերջաւորութեան ստեղծագործած պոլսահայ այս երաժիշտ-տեսաբանը, որ գրած է չորս գիրքեր, կը նկատուի հայ արդի խաղաբանական գիտութեան ռահվիրան:

Բ.- *Մակար Եկմալեան, Կեանքն Ու Ստեղծագործութիւնը* (Երեւան, 1981): Բացի այս հրատարակուած գիրքէն, Թահմիզեան բազմիցս անդրադարձած է Եկմալեանին, ինչպէս՝ «Սպիրիտոն Մելիքեանի Անտիպ Յօդուածը Նուիրուած Մակար Եկմալեանին»¹² յօդուածին մէջ:

5- Կոմիտաս Վարդապետ

Կոմիտասի մասին մէկ տասնեակէ աւելի յօդուածներ գրելէ ետք, Թահմիզեան 1994ին կը հրատարակէ մենագրութիւն մը՝ *Կոմիտասը Եւ Հայ Ժողովուրդի Երաժշտական Ժառանգութիւնը*¹³: Պարզելով Կոմիտասի հսկայ կերպարն ու կատարած տիտանային աշխատանքը, Թահմիզ-

եան կ'ուրուագծէ Կոմիտասի անցած դժուարին ճանապարհը որպէս ազգագրագէտ, գիտնական եւ ստեղծագործ, անդրադառնալով անոր նուաճած բարձունքներուն: Վերջաբանին մէջ, ան կը շեշտէ՝ «Մեր պարտքն է՝ աշխարհին եւս ցոյց տալ Կոմիտասի մեծութիւնը: Իսկ դա հնարաւոր չէ առանց լայն յետնախորքի ստեղծման»: Ուստի՝ ան կը հրաւիրէ հայ երաժշտագէտները այս «*բարդ ու աշխատատար անխուսափելի գործին...*»¹⁴:

6- Հայկական Օփերայի Մասին

Թահմիզեանի կազմած մատենագիտական ցանկերու ուսումնասիրութենէն կը պարզուի, որ անոր սրտին մօտիկ եղած է նաեւ հայկական օփերայի գործունէութիւնը: Ան նոյնիսկ գրած է Լիպրեթօ մը, «Քրմուհու Մէրը» պալէտին համար որ լոյս տեսած է 1991ին¹⁵: Մոսկուայի մէջ, 1968ին, ռուսերէնով գրած է յօդուած մը հայկական առաջին օփերային ծննդեան 100ամեակին առիթով¹⁶: Թահմիզեանը հետաքրքրած են Տիգրան Զուխաճեանի ստեղծագործութիւնները, որոնց մասին ան գրած է զանազան յօդուածներ¹⁷:

7- Ժամանակակից Հայ Երաժիշտներու Մասին

Ի. դարու հայ երաժշտութեան եւ հայ երաժիշտներու նուաճումներուն մասին Թահմիզեան գրած է յօդուածներ սփիւրքահայ երաժիշտներ Ալան Յովհաննէսի, Ռիչըրտ Եարտըմեանի եւ Համբարձում Պերպլերեանի մասին, ինչպէս նաեւ հայրենի երաժշտահաններ Ալեքսանդր Սպենդիարեանի, Ռոմանոս Մելիքեանի եւ Էտկար Յովհաննէսեանի մասին, առիծի բաժինը պահելով Արամ Խաչատուրեանին:

8- Խորհրդային Միութեան Երաժշտութեան Մասին

Դասախօսութիւններով եւ յօդուածներով՝ Թահմիզեան հայկական շրջանակէն դուրս եկած է եւ կարկինը աւելի լայն բացած՝ այս անգամ ուսումնասիրելով եւ ներկայացնելով Խորհրդային Միութեան երաժշտական նուաճումները¹⁸:

9- Հայ Երաժշտութիւնը՝ Հայ Մամուլին Մէջ

Հայ իրականութեան մէջ աննախընթաց նուաճումներէն մին կարելի է նկատել Թահմիզեանի ցուցաբերած յատուկ հոգատարութիւնը՝ հայ մամուլին մէջ լոյս տեսած երաժշտական-երաժշտագիտական յօդուածներու, որ մեծապէս նպաստած է հայ երաժշտական կեանքի պատմագրութեան եւ խթանած՝ անոր զարգացման: Իր յօդուածներով՝ ան երեւան հանած ու հանրութեան ներկայացուցած է *Էջմիածին, Արարատ* եւ *Բազմավէպ* պարբերաթերթերուն մէջ հայ երաժշտութեան եւ հայ երաժշտական կեանքին վերաբերող նիւթերու ցանկը, պրպտելով աւելի քան հարիւր տարուան շրջան մը: Այս ծիրին մէջ կարելի է դնել նաեւ իր «Մայր Աթոռի Տպարանը Եւ Հայ Երաժշտարուեստը» յօդուածը¹⁹:

ԹԱՀՄԻՋԵԱՆԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԵՒ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԵՐԱԾՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՅՍՏԱԿԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻՆ

Հարկաւոր է ընդգծել, թէ Թահմիզեանի բոլոր ուսումնասիրութիւնները կը յատկանշուին գիտական պարկեշտութեամբ եւ հետազոտական բժախնդրութեամբ: Այս մօտեցումը կենթադրէ ոչ միայն օգտագործուած աղբիւրներու յարատեւ նշում, այլեւ գիտական մտածելակերպ: Գիտնական Թահմիզեան կը ներկայացնէ իր քննելիք նիւթը, կը տեղեկացնէ գոյութիւն ունեցող խնդրայարոյց խոչընդոտներուն մասին, կը վերլուծէ իրեն հասանելի բազմապիսի փաստերը եւ կը յանգի համոզիչ, բայց ոչ միշտ արմատական եզրակացութիւններու, եւ հուսկ՝ կը հրաւիրէ հայ երաժշտագէտները իր գործը շարունակելու: Այս առնչութեամբ՝ ան յաճախ կը յիշատակէ հայ երաժշտութեան պատմագիր ռահվիրաները, ԺԹ. դարէն սկսեալ, յատկապէս Կոմիտաս Վարդապետը եւ ի մասնաւորի իր ուսուցիչը՝ սփիւռքահայերուն քիչ ծանօթ՝ Քրիստափոր Քուշնարեանը²⁰, որ այնքա՛ն ազդած է իր վրայ ոչ միայն որպէս գիտնական, այլ նաեւ որպէս մանկավարժ:

Թահմիզեանի ուսումնասիրական գործունէութիւնը կ'երկարի առնուազն 55 տարիներու վրայ, եթէ որպէս մեկնակէտ առնենք 1956 տարին, երբ ան կը ներկայացնէ «Երզնկացու Երաժշտա-Տեսական Գաղափարների Մեկնութեան Փորձ» խորագրով իր ասպիրանտուրայի (*post-graduate*) աշխատանքը, իսկ 1980ին դոկտորական քննաճառը՝ «Երաժշտութեան Տեսութիւնը Հին Հայաստանում»: Այնուհետեւ երկարաշունչ յօդուածներով ան հետազօտած, քննած ու քննարկած է իր յառաջադրած նիւթերուն առնչուող հարցերը, աստիճանական մագլցումով հասնելու համար իր մատնանշած մեծագոյն խոչընդոտին՝ ձեռագիր խազաւոր երգարաններու վերծանութեան կնճռոտ հարցին: Այս մասին Թահմիզեան հեղինակած է հարիւրէ աւելի յօդուածներ, որոնք տարիներու ընթացքին հետազօտական վերելք կ'արձանագրեն:

Իբրեւ ամփոփում վերոյիշեալ աշխատանքին, ներկայացնենք «Համառօտ Ակնարկ Հայ Միաձայնային Երաժշտութեան Հիմնական Ճիւղերի Պատմական Զարգացման» յօդուածը որ լոյս տեսած է 1995ին²¹: Այստեղ Թահմիզեան կ'ամփոփէ իր երկարամեայ հետազօտութիւններուն արդիւնքները, ջանալով իրագործել իր իսկ յառաջադրած նպատակը՝ «յստակել կամ ուրուագծել ազգային երաժշտական արուեստի անցած ուղիին գէթ գլխաւոր շրջափուլերը»²²:

Թահմիզեան կ'ընդունի թէ՛ «Հայ երաժշտութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի եւ Անդրկովկասի ազգային ինքնատիպ արուեստներից մէկն է, որի կարեւորագոյն կողմը՝ էլեւէջային կառուցուածքը, սերում է հայոց լեզուի յատկանշական էլեւէջներից»²³: Այս դրոյթը նոր չէ, քանի որ արդէն դար մը առաջ Կոմիտաս ալ նոյնը ըսած է: Սակայն Թահմիզեան կը յենի

նորագոյն՝ հնդերոպական հին ու նոր գլխաւոր լեզուներու արդի գիտութեան տուեալներու վրայ, ըստ որոնց, հնդերոպական նախահայրենիքը եղած է հայկական լեռնաշխարհը²⁴: Այդ հայեցակէտէն, ան կ'եզրակացնէ. «Որպէս որակաւոր ինքնատիպ երեւոյթ, հայ երաժշտութիւնը ծագած է հայոց լեզուի, խօսակցական հայերէնի հետ, եւ մինչեւ այժմ ալ ան կը յեղաշրջուի՝ արեւելեան եւ արեւմտեան տարրերու միախառնման գլխաւոր բնակավայրերէն մէկուն մէջ, ներուժ, լուսաւոր, մեղմօրէն ջերմ եւ քաղցրօրէն թախծոտ մեղեդիական ուրոյն հունի մը մէջ»²⁵:

Նոյն յօդուածին մէջ, Թահմիզեան կ'ընդգծէ հայ երաժշտարուեստի անցեալի պատմութեան լուսաբանութեան առաջնահերթութիւնը, հետեւեալ խօսքով. «Քուշնարեանի աշխատութեան տպագրութիւնից յետոյ, 1960ականների ընթացքում լոյս տեսան հայագիտական ու երաժշտագիտական նոր աշխատութիւններ, այդ թւում եւ մեր մի ամբողջ շարք յօդուածներն ու ուսումնասիրութիւնները: Հիմք ընդունելով այս ամէնը, եւ նկատելով որ մեր ազգային երաժշտարուեստի անցեալն է առաւել կարօտ լուսաբանութեան, 1970ականների սկիզբներին հրատարակեցինք հայ հին ու միջնադարեան երաժշտութեան պատմութեան «Քննական Տեսութիւնը»: Վերջապէս, նոյն նկատառումներով շարունակեցինք մեր հետազոտութիւնները 1970ական եւ 1980ական թուականներին եւս, միաժամանակ հետեւելով հայագիտութեան, երաժշտագիտութեան ու նաեւ հնդերոպաբանութեան նուաճումներին»²⁶:

Ըստ Թահմիզեանի՝ այս պատմութեան զարգացումը կ'ընդգրկէ աւելի քան հինգ հազար տարիներու ժամանակահատուած մը: Անշ զուտ արուեստաբանական տեսակէտով, այս ժամակահատուածը կը բաժնէ հետեւեալ ձեւով. «միաձայնութեան միահեծման տիրապետութեան շրջանը որ կու գայ հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ մ.թ. XIX դարի կէսերը, եւ այնտեղէն մինչեւ մեր օրերը, մասնագիտացած բազմաձայնութեան շրջանը»²⁷: Իրենց կարգին, այս շրջանները կը բաժնուին շարք մը ենթաշրջաններու: Ինչպէս նշուեցաւ՝ այս բաժանումները «զուտ արուեստաբանական տեսակէտով» եղած են, եւ ոչ՝ ըստ Թահմիզեանի հետեւեալ դիպուկ ցուցմունքին. «Տարաբախտաբար, հայագիտութեան մէջ դեռեւս շարունակում ենք դեկլավարուել, գլխաւորաբար, հնագիտական եւ հայոց քաղաքացիական պատմութեան պարբերացման սկզբունքներով միայն: Մինչդեռ, մանաւանդ մեր ժողովրդի պատմութեան արտասովոր իրադարձութիւններով լեցուն շատ էջեր ցոյց են տալիս, որ մշակոյթի զարգացումն ունեցել է նաեւ լոկ իրեն յատուկ ճամբաները»²⁸:

Ա. Շրջան (Ք.ա. Դ. հազարամեակի վերջին քառորդ-Ք.ե. Դ. դար)

Այս ենթաշրջաններու առաջինը կը սկսի հայկական առաջին փոքրաթիւ ցեղերուն իրագործումներով: Անոնք հետզհետէ հայացուցին

հնդեւրոպական նախամշակոյթէն ժառանգուած ընդհանուր ժողովրդական երգ-երաժշտութիւնը՝ նուագարանները, եղանակներն ու պարերը, պաշտամունքային, աշխատանքային եւ ռազմական երգերը, ապա՝ հայերէնի խօսակցական բնորոշ ելեւէջներուն ու կշռոյթին կազմաւորման գուզընթաց՝ գոյացուցին հայ երաժշտութեան հիմքը, *«Միաժամանակ բիրեղացան հայ միաձայնային երաժշտութեան հնագոյն ձայնեղանակներու կորիզային նշանակութիւն ունեցող մեղեդիական բջիջներ»*²⁹: Որպէս առաջին փոխազդեցութիւն՝ Թահմիզեան կը նշէ հինգ դարերու վրայ երկարող Վանի Թագաւորութեան (Ք.ա. Թ.-Ձ. դարեր) սերտ հաղորդակցումը հին արեւելեան ասսորա-բաբելական հարուստ մշակոյթին հետ, ապա՝ աքեմէնեան-պարսկական եւ յունական-հելլենիստական մշակոյթներուն հետ:

Եթէ վերոյիշեալ յօդուածին մէջ Թահմիզեան համառօտակի կը հրապարակէ իր ձեռք բերած արդիւնքները, իր գործունէութեան երկար ընթացքին, ան առանձին յօդուածներ յատկացուցած է իւրաքանչիւր պատմական ենթաշրջանի հետազօտութեան: Ակներեւ է, որ անոր միակ գիտական ենթահոդը եղած էր Քուշնարեանի աշխատանքը, ուստի՝ ան աշխատած է գրեթէ հիմնովին խոպան դաշտի մը մէջ, ուր *«Հնագիտական տուեալները անբաւարար են... պատմական-գրական փաստերը՝ հաւաքուած, դասակարգուած եւ քննուած չեն... Ժողովրդական հին նուագարաններու տեսակի հաւաքածոներ կը պակսին...»*³⁰: Հետեւաբար, Թահմիզեան դիմած է հայ հին մատենագրութեան մանրագնին ընթերցումին, օտար մշակոյթներու եւ համաշխարհային համեմատական երաժշտագիտական աղբիւրներուն:

Թահմիզեանի առանձնապէս գնահատելի աշխատանքը՝ «Նիւթեր Հայկական Միջնադարեան Երաժշտական Գործիքագիտութեան», լոյս տեսած է *Բազմավէպին* մէջ³¹, ուր հեղինակը կը յայտարարէ. *«Ընդհանրապէս Հայաստանը եղել է ոչ միայն ազգային վառ ինքնատիպ երգարուեստի, այլեւ գործիքային բարձր զարգացած նուագի երկիր»*³²: Այդ նըւագարանները, սկզբնապէս եղած են նախնադարեան ձայնարկիչ իրեր՝ Զարը վանելու կոչուած թակիչներ, բոժոժներ, ապա նաեւ՝ հարկանային (հարուածային), փողային ու լարային երաժշտական առաւել կատարելագործուած գործիքներ: Յատկապէս շեշտուած է այդ նուագարաններու միակցութիւնը հին ու միջնադարեան Հայաստանի մէջ, որ այսօր պայմանականօրէն կ'անուանուի Ժողովրդական Գործիքներու Խումբ: Օգտուելով հնագիտական պեղումներէ, մանրանկարներէ, նոյնիսկ ասեղնագործութիւններէ, Թահմիզեան երեւան կը հանէ հայկական նուագարաններու անուններ, կազմեր ու լարուածքի օրինաչափութիւններ:

Գործիքագիտութեան այս հետազօտութիւնը կը հիմնաւորէ ոչ միայն հին ու միջնադարեան հայ երաժշտութեան քննական ուսումնասիրու-

թիւնը, այլ նաեւ կ'օժանդակէ համաշխարհային արդի մակարդակի վրայ հայ մշակոյթի ջատագովումը:

Այսօր, Ի. Դարէն իվեր, նկատելի է որ հայկական ժողովրդական նուագարանները հաւասարապէս տարածուած են նաեւ թրքական ու մերձարեւելեան մի քանի երկիրներու միջեւ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը փորձէ իւրացնել զանոնք: Ահա այդ պատճառով Թահմիզեան ահագանգ կը հնչեցնէ. *«Մեր ժամանակների հայկական երաժշտական գործիքագիտութիւնը, որպէս ազգային պատմական երաժշտագիտութեան մի բաժինը, խոշոր պարտքեր ունի հայագիտութեան առջեւ եւ առհասարակ չափազանց դանդաղ է բարձրանում դէպի միջազգային արդի նոյն գիտութեան չափանշուած ընդհանուր եւրոպական միջին մակարդակը... Յիրաւի, նշանակալից ձեռքբերումներ ունի արդի գործիքագիտութիւնը... Նիւթին սակաւութեան պատճառով տեսադաշտից դուրս են մնացել մի շարք երկրներ, այդ թւում եւ Հայաստանը: Որով մեր խնդիրն է հետեւողականօրէն լրացնել այդ բացը...»³³:*

Աւելի բացայայտօրէն, Թահմիզեան կը զգուշացնէ թրքական ոտնձգութիւններէն՝ *«Ինչպէս ցոյց են տալիս լեզուաբանական ուսումնասիրութիւնները, արդի թուրքերէնում հայերէնից փոխառեալ 223 բառեր կան, որոնցից 25ը պարատեսակների ու դրանց կապուած երգերի անուններ են, ներառեալ պար խօսքը եւս... Կասկածից դուրս է, որ հայերից փոխառուած արժէքների թւում եղել են նաեւ այլազան նուագարաններ, որոնք առհասարակ աւելի անարգել են անցնում մի ժողովրդից միւսին: Մակայն, թուրքական երաժշտական գործիքներին անդրադարձած եւրոպացի հեղինակներն անգամ (հաւանական անախորժութիւնների ց' խուսափելու համար, թէ այլ պատճառով), ընդհանրապէս լրջօրէն չեն զբաղւում այն հարցով, թէ Թուրքիայի այժմեան տարածքում մինչեւ Առաջին աշխարհամարտը դարեր շարունակ ապրած հայկական հոծ զանգուածները ինչպիսի՜ հետքեր են թողել իրենց երգ-երաժշտութեամբ, պարերով ու նուագարաններով»³⁴:*

Բ. Շրջան (Դ.-Ժ դարեր)

Հայ հին ու միջնադարեան երաժշտարուեստի քննական պատմութեան երկրորդ ենթաբաժիններու խմբակը կը կոչուի Վաղ Միջնադար եւ կ'ընդգրկէ հինգ-վեց դարերու ընթացք մը: Ան կը սկսի Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան պետական կրօն հռչակումով, որուն կը հետեւին գիրերու գիտն ու մշակութային Ոսկեդարը: Այս շրջանի ընթացքը հետեւողականօրէն ուղղուած է վեր, երկու բարձրակէտերով՝ Ե. եւ Ը. դարեր: Այս շրջանին, առաւելաբար հայ հոգեւոր երգաստեղծութիւնն է որ կը սկսի եւ աստիճանաբար կը զարգանայ, սկսելով սաղմոսերգութեամբ, ապա կցուրդներով, որոնք դարձան շարականներ, հասնելու համար հայ հոգե-

ւոր երգարուեստի մեծակերտ ոճի ստեղծագործություններու մշակման: Թահմիզեան առանձին յօդուածներ յատկացուցած է շրջանի հեղինակներու (Մեսրոպ Մաշտոց, Սահակ Պարթեւ, Մովսէս Խորենացի, Ստեփանոս Սիւնեցի, Մովսէս Քերթոզ, Բարսեղ Ճոն, Դաւթակ Քերթոզ, Անանիա Շիրակացի եւն.), որոնց ստեղծագործական ժառանգութեան հարցերը ամբողջովին պարզաբանուած չեն, եւ թերի են անոնց երգերու գրառումը, վերծանումը, հրատարակութիւնն ու ուսումնասիրութիւնը³⁵:

Գ. Շրջան (Ժ.-ԺԵ. դարեր)

Երրորդ ենթաբաժիններու խմբակի շրջանը կը կոչուի Բուն Միջնադար եւ կ'ընդգրկէ նոյնպէս հինգ-վեց դարերու ընթացք մը: Այս շրջանը կը դրոշմուի Անիի, Վասպուրականի եւ Կիլիկիոյ թագաւորութիւններով, գիտութեան, տնտեսութեան եւ քաղաքային կեանքի ծաղկումով, աշխարհիկ հակումներ ունեցող մտաւորականութեան յառաջացումով: Այս շրջանին է որ զարգացման բարձրագոյն փուլը կը թելակոխեն հայ միաձայնային երգ-երաժշտութեան բոլոր ճիւղերը՝ ժողովրդական, ժողովրդային-մասնագիտացուած եւ հոգեւոր-եկեղեցական: Թահմիզեանի իրագործումները առաւելապէս կը վերաբերին այս վերջին ճիւղին:

Այս շրջանը կը բացուի Գրիգոր Նարեկացիով (Ժ. դար), որ տաղային արուեստի ճամբան բացաւ իր սկզբնական վիճակով՝ զուսպ եւ զերծ յուզառատ աւելորդաբանութիւններէ: Անցնելով Կիլիկիա, այս արուեստը հետզհետէ զարգացաւ ու ստացաւ «մեծակերտ-զարդարական» կոչուած ոճը, որուն օրինակները կը գտնուին Ներսէս Շնորհալիի (ԺԲ. դար) գանձերուն, ծանր ու ստեղծի շարականներուն, պատարագի զարտուղի եղանակներուն ու սրբասացութիւններուն մէջ: Ըստ Թահմիզեանի, այս Գ. շրջանին է որ Նարեկացիի կարգ մը տաղերուն մեղեդիները վերամշակուելով ստացան յիշեալ զարդուրդուն ոճը: Շնորհալիով տարածուեցաւ նաեւ հոգեւոր երգի տեսակը: Անկէ ետք, Ֆրիկով (ԺԳ. դար) կը սկսի աշխարհիկ տաղերու յօրինման փորձը, որ կ'ամրապնդուի Յովհաննէս Երզնկացիի (ԺԳ. դար), Յովհաննէս Թլկուրանցիի (ԺԶ. դար) եւ այլոց գործերով: Հայկական Կիլիկեան թագաւորութեան պայմաններուն մէջ աւարտուն տեսք կ'առնեն *Շարակնոցը*, *Ճաշոցը*, *Մաշտոցը*, *Տոնացոյցը*, *Ճառքնտիրը*, *Պատարագամատոյցը* եւ *Ժամագիրքը*, կը ձեւաւորուին *Գանձարանն* ու *Մանրուսման Գիրքը*: Իր զարգացման բարձրագոյն աստիճանին կը հասնի խազագրութեան արուեստը:

Դ. Շրջան (ԺԵ.-ԺԸ. դարեր)

Չորրորդ ենթաբաժիններու խմբակի շրջանը կը կոչուի Ուշ Միջնադար: Իր բարձրակէտին հասած միաձայնային երաժշտութիւնը բնականաբար պիտի անցնէր բազմաձայնութեան փորձին, ինչպէս որ կատար-

ուեցաւ Եւրոպայի մէջ: Սակայն Հայաստանը, Հայկական Կիլիկիան, ամբողջ հայ իրականութիւնը, Օսմանեան Կայսրութեան փակ օղակին մէջ գտնուելու պատճառով արհեստականօրէն կտրուած ըլլալով քրիստոնէական միջազգային նոր կեդրոններու տնտեսական եւ մշակութային զարգացումներէն, հեռու մնացին նաեւ երաժշտական յառաջաւոր շարժումներէն: Զափագանց դժուար պայմաններ ու դժուարութիւններ դիմագրաւեց հայ տոհմիկ երաժշտութիւնը եւս: Ան ամփոփուեցաւ իր պատեանին մէջ, այսինքն՝ սահմանափակուեցաւ եկեղեցւոյ մէջ, սաստիկ խտացաւ գեղջուկ-ժողովրդական եւ բուն գուսանական արուեստներուն մէջ, թաքնուած վիճակով զարգացաւ աշուղական երգ-երաժշտութեան մէջ:

Սակայն, ԺԷ. դարուն, յատկապէս գաղութներուն մէջ, սկսաւ կրօնական վերանորոգութեան շարժումը եւ անոր հետեւանքով նկատուեցաւ եւրոպական երաժշտական սկզբունքներու դիմելու փորձ մը: Ստեղծուեցան մի քանի նոր հոգեւոր երգեր, որոնք պահպանեցին հին յատկանիշերը (Նաղաշ Յովնաթան (ԺԷ.-ԺԸ. դար), Պաղտասար Դպիր (ԺԸ. դար), Պետրոս Ղափանցի (ԺԸ. դար): Ժողովրդական երգը թախիժով լեցուեցաւ, բայց չդարձաւ անյոյս վիշտի ու ողբի երգ: Յօրինուեցան պանդխտութեան երգեր («Կռունկ Ուստի Կու Գաս»), ինչպէս նաեւ լուսաւոր քնարականութեամբ լեցուն կոթողներ («Ծամթել», «Պիլիբի», «Կուժն Առայ, Ելայ Սարը» եւն.): Մկրտիչ Նաղաշի (ԺԵ. դար) եւ Նահապետ Քուչակի (ԺԶ. դար) պէս անձեր շարունակեցին բուն գուսանական հայ արուեստը, ապա հրապարակ իջան «աշըղներ»ն ու «սագանդարներ»ը, որոնք արեւելեան երանգներ հաղորդեցին հայ երգարուեստին: Այսպէս ծնունդ առաւ Անդրկովկասի ամենամեծ աշուղ Սայեաթ Նովան (ԺԸ. դար), որմէ պահած ենք շուրջ երեսուն հայերէն երգերու մեղեդիներ: Իսկ թամպուրահար Յարութիւնը (Արութին Թամպուրի ԺԸ. դար) ընդհանրացուց արեւելեան երաժշտութեան փորձն ու տեսութիւնը:

Եկեղեցական երգարուեստը զգալիօրէն լճացման մատնուեցաւ: Այստեղ, գլխաւոր խնդիրն էր հոգեւոր վիթխարի հարստութիւնները հարազատօրէն պահպանելը, հնարաւորին չափ պատուաստելը խորթ հովերէն ու հաւատարմաբար փոխանցելը սերունդներուն: Տպագրութիւնը բնականաբար լայնօրէն սատարեց պաշտօնէրգութեան աւանդոյթները միատարր դարձնելու գործին: Այդուհանդերձ, ըստ Թահմիզեանի, ունեցանք հայ հոգեւոր երաժշտութեան երգուածքներու հինգ մեծ ճիւղեր. Էջմիածին («հիմնական»), Կ. Պոլիս, Նոր Զուղայ (հնդկահայոց), Երուսաղէմ եւ Վենետիկ: Շարականերգութեան իր վերլուծումներուն մէջ, Թահմիզեան կ'ապաւինի առաւելապէս Էջմիածնայ տարբերակին, զոր հայկական նոր խազանիշերով գրած է Նիկողայոս Թաշճեան, որ ինքնին պոլսական շարականերգութեան աւանդութեամբ սնած է: Յատկանշական է, որ Թահմիզեան ի ձեռքի չէ ունեցած երկու այլ տարբերակներ եւս որոնք Լիբանան

կը գտնուին: Ասոնք Անթիլիասի եւ Ջմառու վանքերու տարբերակներն են, որոնք ուղղակիօրէն կը սեռին Բուն Միջնադարի Կիլիկեան աւանդէն:

Թահմիզեան այս ճիւղաւորումներուն պատճառը կը բացատրէ մասամբ խագագրութեան արուեստի գործնական նշանակութեան նուազումով, կամ ալ միակերպութեան միտող տպագիր խագաւորուած բնագրերու ոչ այդքան միակերպ եղանակաւորումով, զոր իւրաքանչիւր կէդրոն կատարած է իր տեղական աւանդոյթին համաձայն:

Բաւականին հմտանալով եւ փորձառութիւն ձեռք բերելով իր մասնագիտութեան մէջ, Թահմիզեան ի վերջոյ կ'անցնի խագաբանութեան կնճռոտ հարցի լուծման աշխատանքին, որուն ան կը յատկացնէ մէկէ աւելի յօդուածներ, նոյնիսկ օտար լեզուներով: Ան խագերը կը բաժնէ մօտ տասը խմբակներու, ամենապարզէն մինչեւ ամենաբարդը, անոնց անուններուն իմաստները կը փնտռէ բառագիրքերու մէջ եւ բաղդատութիւններ կատարելով լատինական *Նելմաներու*³⁶ հետ, առաւելապէս կ'օգտուի Մեսրոպ Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի գրչագրերէն³⁷: Առանց սպառիչ լուծումներու հասնելու յաւակնութեան, Թահմիզեան կ'եզրակացնէ թէ այդ խագերը առաւելապէս կը ծառայեն որպէս եղանակաւորումի յանկարծաբանութեան ցուցմունքներ, եղանակները որոշ հոններու մէջ դնելու, կարգաւորելու նպատակով: Որպէս շօշափելի իրագործում, Թահմիզեան խագերուն գործնական իմաստաւորումը դարձեալ կը համեմատէ Էջմիածնայ տարբերակին Թաշճեանի խագագրութեան հետ եւ զանոնք կը քննարկէ ըստ ԺԸ. դարու հայ հոգեւոր երգարուեստի տեսական վերլուծումի օրինաչափութիւններով³⁸:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ի վերջոյ, ինչպէ՞ս կարելի է արժեւորել Թահմիզեանի վաստակը: Երաժշտական-երաժշտագիտական խիստ մասնագիտական բնոյթի նիւթեր ընդհանրապէս կ'արծարծուին ու կ'ուսումնասիրուին միջազգային կամ գլոս ազգային պարբերական համագումարներով եւ խմբային աշխատանքով, որպէսզի հորիզոնները կարելի եղածին չափ լայն բացուին, նորարարութիւնները մատչելի ըլլան բոլորին: Անշուշտ այդ բոլոր աշխատանքները կը պահանջեն նիւթական ու բարոյական վիթխարի ներդրումներ, պետական կամ հաստատութեանական հովանաւորութիւն:

Փրոֆեսոր Թահմիզեան այս բոլորը կատարած է առանձինն, անհատական ջանքերով:

Ակներեւ է որ ներկայ յօդուածի նեղ սահմաններով կարելի չէ ամբողջական ու մանրամասնական կերպերով անդրադառնալ Թահմիզեանի հետազօտական վաստակի լիարժան գնահատման: Այս յօդուածով մենք ջանացինք միայն պարզօրէն ուրուագծել անոր յիսուն տարիներու աշխատանքին պարզաբանուած կերպարը: Իր կարգին՝ ո՛չ ալ Թահմիզեան կը

յաւակնի թէ ինք լիովի սպառած է իր հետապնդած նիւթերուն ողջ բացա-
յայտումը: Այսուհանդերձ հարկ է ընդունիլ որ իր կատարած աշխա-
տանքը իսկապէ՛ս վիթխարի է ու մեծապէս ազգանպաստ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Վերամշակուած տարբերակ՝ Ն. Թահմիզեանի Մեծարանքի Հանդիսութեան ընթացքին տրուած դասախօսութեան: Ձեռնարկը կազմակերպուած էր Լիբանանի Մելգոնեան Սանուց Միութեան կողմէ եւ տեղի ունեցաւ, Հայկազեան Համալսարանի սրահին մէջ, Ուրբաթ, 8 Ապրիլ 2011ին:
- ² Տե՛ս՝ «Մատենագիտութիւն», *Յոբէլեանական Մեծարանքի Հանդիսութեան Նուիրուած Երաժշտագէտ Նիկողոս Կ. Թահմիզեանի Ծննդեան 70ամեակին, 15 Օգոստոս 1996*, ԼԱՐՔ Երաժշտական Ընկերակցութիւն:
- ³ Օրինակի համար տե՛ս՝ Ն. Թահմիզեան, «Համառօտ Ակնարկ Հայ Միաձայնա-
յին Երաժշտութեան Հիմնական Ճիւղերի Պատմական Զարգացման», *Հանդէս Ամսօրեայ*, Վիեննա, 1995, էջ 53, 54 եւ այլ էջեր:
- ⁴ Նիկողոս Թահմիզեան, «Քննական Տեսութիւն Հայոց Հին Եւ Միջնադարեան
Երաժշտութեան Պատմութեան», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, թիւ
10, 1970, էջ 13-29:
- ⁵ Նոյն:
- ⁶ *Tamburist Arutin Rukovodstvo Po Vostochnoy Muzike* (Թամպուրիստ Արութին,
արեւելեան երաժշտութեան պատմութիւն), Perevod S Guretskogo, Predislovanie i
Kommentari N. K. Tagmiziana, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1968:
- ⁷ Akopos Ayvazian, *Rukovodstvo Po Vostochnoy Muzike, Perevod S Zapadnoarmianskogo*
(Արեւելեան երաժշտութեան ձեռնարկ), Predislovanie i Kommentari N. K.
Tagmiziana, Մատենադարն, Մ. Մաշտոցի Անուան Հին Ձեռագրերի Ինստիտուտ,
Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1990. նաեւ՝ “Hagopos Ayvazian and his Manual of
Oriental Music (Innocent Victim of the Massacres)”, *The Armenian Observer*, Apr. 24,
1991. նաեւ՝ «(Մեծ Եղեռնի զոհերէն) Յակոբոս Այվազեանը Եւ Նրա *Արեւելեան
Երաժշտութեան Ձեռնարկը*», *Ասպարէզ*, 24-25 Ապրիլ 1992:
- ⁸ Նիկողոս Թահմիզեան, *Սայեաթ-Նովան Եւ Հայ Գուսանա-Աշուղական Երգ-
Երաժշտութիւնը*, Քալիֆորնիա, Դրազարկ Հրատ., 1995:
- ⁹ Նոյն, էջ 174:
- ¹⁰ Նիկողոս Թահմիզեան, «Մխիթար Մեբաստացին Եւ Վերանորոգութեան Շար-
ժումը Հայ Հոգեւոր Երգարուեստում», *Բազմալէզ*, ՀԼԵ. Տարի, թիւ 1-2, 1977, էջ
205-214:
- ¹¹ Նիկողոս Թահմիզեան, «Գրիգոր Գապասաբալեանի 'Համառօտ Երաժշտական
Գիտութեան' Անտիպ Աշխատութիւնը», *Բանբեր Մատենադարանի, Հտր. ԺԱ.*,
Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ. 1973, էջ 291-333:
- ¹² Ն. Թահմիզեան, «Սպիրիտոն Մելիքեանի Անտիպ Յօդուածը Նուիրուած
Մակար Եկմալեանին», *Մշակոյթ*, 1, 1990:
- ¹³ Նիկողոս Թահմիզեան, *Կոմիտասը Եւ Հայ Ժողովուրդի Երաժշտական Ժա-
ռանգութիւնը*, Փասատենա, Դրազարկ Հրատ., 1994, 282 էջ:
- ¹⁴ Նոյն, էջ 279-280:

- ¹⁵ «Քրմուհու Սերը (Բալետ՝ Երկու Գործողությամբ, Ութ Պատկերով)», Լիբրետո, *Վերելք*, Լուսնակ, Ապրիլ Հրատ., 1991, էջեր 14-16 եւ 31-33:
- ¹⁶ N. Tagmizian, “Sto Let Pervoy Armianskoy Opere” (Հայկական առաջին օպերայի հարիւրամեակը), *Teatr*, Մոսկուա, 1968, համար 5:
- ¹⁷ Նիկողոս Թահմիզեան, «Տիգրան Չուխաճեան Եւ Նրա Արշակ Բ. Օպերայի Մասին», *Սովետական Արուեստ*, թիւ 5, 1971, նաեւ նոյնի՝ «Տիգրան Չուխաճեանը, Որպէս Ազգային Երաժշտութեան Զահակիր», *Հայրենիքի Ձայն*, թիւ 19, 1987:
- ¹⁸ “The State of Musical Science in the Soviet Asian Republics”, *Music in the Life of Man. Asia and Oceania, Proceedings of the Asian Music Symposium*, Tokyo, Japanese Committee for the UNESCO World History of Music (MLM), July 5-8, 1985: Այլ դասախօսութիւն մը՝ “La Musique des Republiques de la Transcaucasie dans le Context de l’Art Oriental”, տուած է Տաճիկիստան, 1990ին, կրկնուած՝ 1993ին, եւ հրատարակուած՝ *Նոր Կեանք*, 17 Յունիս 1993ի թիւին մէջ:
- ¹⁹ Նիկողոս Թահմիզեան, «Մայր Աթոռի Տպարանը Եւ Հայ Երաժշտարուեստը», *Էջմիածին*, Ի.Ը. Տարի, 1972, թիւ 12:
- ²⁰ K. S. Kushnarev, *Voprosi Istorii I Teorii Armianskoy Monodicheskoy Muziki* (Հայկական միաձայնային երաժշտութեան պատմութեան եւ տեսութեան հարցեր), Լենինկրատ, 1958:
- ²¹ Նիկողոս Թահմիզեան, «Համառօտ Ակնարկ Հայ Միաձայնային Երաժշտութեան Հիմնական Ճիւղերի Պատմական Զարգացման», *Հանդէս Ամսօրեայ*, ՃԹ տարի, 1995, սիւնակներ 50-117:
- ²² Նոյն, սիւնակ 51
- ²³ Նոյն, սիւնակ 50:
- ²⁴ Թահմիզեան կը յենի Քամկրելիձէի, Ռիէշմայտէի, Իշխանեանի եւ Ղափանցեանի ուսումնասիրութիւններուն վրայ:
- ²⁵ Նոյն, սիւնակ 55:
- ²⁶ Նոյն, սիւնակներ 53-54:
- ²⁷ Նոյն, սիւնակներ 57-58:
- ²⁸ Նոյն, սիւնակ 58:
- ²⁹ Նոյն, սիւնակ 59:
- ³⁰ Նոյն:
- ³¹ Նիկողոս Թահմիզեան, «Նիւթեր Հայկական Միջնադարեան Երաժշտագիտական Գործիքագիտութեան», *Բազմալէս*, ՃԽԹ տարի, 1991, թիւ 1-2, էջ 175-205:
- ³² Նոյն, էջ 175:
- ³³ Նոյն, էջ 182-183:
- ³⁴ Նոյն, էջ 177:
- ³⁵ «Մեսրոպ Մաշտոցն Ու Հայոց Հոգեւոր Երգարուեստը», *Բանբեր Մատենադարանի, Հտր. 7*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1964. նաեւ՝ «Ս. Սահակ Պարթեւը Եւ Հայ Եկեղեցական Երգարուեստը», *Էջմիածին*, 1973, N. 8. նաեւ՝ «Մովսէս Սիւնեցիին Եւ Նրա *Յաղագս Կարգաց* Գրութեան», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, Երեւան, 1972, N.11. նաեւ՝ «Անանիա Շիրակացին Եւ Յարութեան ԱԶ-ՂԿ Ութ Հարցնակարգերը», *Էջմիածին*, 1984, N. 1:

³⁶ Նեւմա (Neuma) - լատինական հոգեւոր երգի երաժշտական նօթագրութեան հին նշան, որ կը ծառայէր յատկապէս եղանակային զարդախաղերը ցոյց տալու նպատակին:

³⁷ 1960-1990՝ Թահմիզեան աշխատած է ՄՄԻՆ մէջ:

³⁸ Հարկ է ըսել որ ներկայիս, միջազգային գետնի վրայ, կը յայտնաբերուին հին ու միջնադարեան միաձայնային երգարուեստի վերլուծումներու այլեւայլ մօտեցումներ, մեթոտներ եւ դիտանկիւններ: Օրինակի համար, ես որդեգրած եմ հոգեւոր երգերու եղանակներու վերլուծումը՝ ըստ եկեղեցական ծիսակատարութեան ընթացքին անոնց կատարած պաշտօնին: Մինչդէռ Թահմիզեան բաւականացած է, ինչպէս նշեցի, ԺԸ. դարու տեսութիւններով:

THE MUSICOLOGICAL CONTRIBUTION OF NIGOGHOS TAHMIZIAN (SUMMARY)

EDWARD TORIGUIAN

edytoriguian@yahoo.fr

Musicologist, Dr. Nigoghos Tahmizian (1926-2011) had a huge contribution to the study of Armenian music. He has researched Armenian music throughout his academic life of over fifty years. He has published some 200 research articles and books on diverse aspects of Armenian music including its characteristics, its history and its place in the world music culture.

His academic contribution gave further impetus in disseminating and propagating Armenian music within world scientific circles and centers.

In this article the author highlights Tahmizian's research legacy, which Toriguian divides into two parts.

Part A pertains to the renowned names of medieval and contemporary Armenian music, including oriental Armenian musicians, like Harutiun Tamburi and Hagopos Ayvazian, as well as Sayat Nova, Mekhitar Sepasdatsi, Krikor Kabasakalian, Magar Yegmalian, the Armenian opera and contemporary musicians, like Aram Khachaturian, Alan Hovhanness, Hampartoum Berberian, etc. Tahmizian's scope included as well Soviet musicians and music too.

Part B is related to the evaluation of the research Tahmizian conducted in the history of Armenian music. Toriguian divides part B into sections:

- a) Studies in early and medieval Armenian music. Tahmizian's contribution has been immense in elaborating ancient (4th millennium B.C.-4th Century AD) Armenian music and that how Armenian language (letters and pronunciation) impacted local music. This was the period when Armenian musical instruments appear.
- b) Studies in the 4th-10th centuries (early medieval period), including the establishment and development of Armenian music, starting with Mesrop Mashtots until Anania Naregatsi.
- c) Studies in the 10th-15th centuries (the medieval period), including Krikor Naregatsi, Nerses Shnorhali until Hovhannes Yezengatsi and Hovhannes Telgurtsi and the initiation of worldly music.
- d) Studies in the 15th-18th centuries (late medieval period), which includes the spreading of popular Armenian music and its differentiation from church music and the significant contribution Tahmizian had in decoding and interpreting the *Khazes*, the Armenian notes.

ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ի. ԴԱՐԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐ

(ԻՍԼԱՄԱՅՈՒԱԾ, ԻՍԼԱՄԱՅԱԾ, ԱԼԵԻԻԱՅԱԾ,
ԾՊՏԵԱԼ ՀԱՅԵՐԸ ԹՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ)¹ (Բ.)

ՀՐԱՆՈՒՇ ԽԱՌԱՏԵԱՆ
hkharatyan@gmail.com

18 Դեկտեմբերի 2010ին Ստամբուլում բարեկամուհու տանը գրու-
ցում էինք Ստամբուլի հայութեան խնդիրների շուրջ: Ստամբուլից չորս
հոգի էին գրոյցի մասնակիցները՝ զոյգ ամուսիններ: Բոլորն էլ՝ հայախօս,
բոլորն էլ՝ հայութեան ճակատագրով մտահոգ մտաւորականներ: Խօսք
գնաց վերջերս տեղի ունեցած մի դէպքի մասին, որ խորապէս ցնցել էր
համայնքը եւ որին անդրադարձել էին նաեւ լրագրերը: Մի հայ աղջիկ ա-
մուսնացել էր մահմեդականի հետ: Վերջին քսան տարիների համար
զգալիօրէն սովորական պատմութիւն: Սակայն տուեալ դէպքում աղջկայ
ընտանիքը կտրուկ դէմ էր այդ ամուսնութեանը եւ կապերը աղջկայ հետ
խզել էր: Սրտցաւ միջնորդները երկար ժամանակ աղջկայ եղբորը համո-
զել են հաշտուել կատարուածի հետ, հանդիպել քրոջն ու փեսային: Վեր-
ջինս ի վերջոյ համաձայնուել է, գնացել է հանդիպմանը, եւ անմիջապէս
սպանել է թէ՛ քրոջը, թէ՛ փեսային: Միայն հետաքննութեան ժամանակ է
պարզուել, որ փեսան էլ... սասունցի իսլամացած հայերի ընտանիքից է:

Այս դէպքը առիթ էր դարձել կրկին անդրադառնալու Թուրքիայում
զգալի ծաւալ կազմող իսլամացած (թրքացած, արաբացած, քրդացած),
իսլամացած եւ հայ ինքնութիւնը պահած, ալեւիացած, ծպտեալ ու ոչ-
ծպտեալ հայերի խնդիրներին:

Ջրոյցի ընթացքում պարզուեց, որ բոլոր չորս գրուցակիցներս էլ
իսլամացած ազգականներ ունեն, եւ չնայած իրենք բոլորն էլ որոշ
յարաբերութիւններ միմեանց հետ պահում են, միմեանց այցելում են,
անհրաժեշտ դէպքերում միմեանց օգնում են, սակայն «երկու կողմն էլ»
գերադասում է այդ յարաբերութիւնները «չցուցադրել»՝ ո՛չ հայկական, ո՛չ
իսլամական միջավայրերում: Եւ սա շատ տարածուած երեւոյթ է:

Գաղտնիք չէ, որ իսլամաց(ու)ած հայերի թեման յատուկ սրութեամբ
սկսել է քննարկուել վերջին տաս տարիներին: Այս ընթացքում արդէն հա-
կոտնեայ կարծիքներ են ձեւաւորուել՝ **հայ են-հայ չենի, ընդունենք-չըն-
դունենքի, իմանանք-չիմանանքի** եւ այլ նմանօրինակ հարցերի շուրջ: Հա-
յերից առաւել, կարծէք թէ թուրքերն են շահագրգիռ հասկանալ խնդիրը:
Թուրքական իշխանութիւններն այնքան երկար շահարկեցին քուրդ զին-
եալների «հայկական ծագման» թեման, որ տպաւորութիւն է ստեղծում,

թէ այն միտումն է «թուրքի հիմնական, եթէ ոչ միակ թշնամին հայն է» կարծիքի զօրացմանը: Ընդ որում կրօնափոխութիւններին այս համապատկերում երբեք իւրային չեն դիտուում. չափազանց յաճախ է հնչում «կրօնափոխութեան հայ վիժումներ» ձեւակերպումը: Կրօնափոխութեան թուրքական ներքին լսարանին ուղղուած բառամթերքում հայը միշտ «վիժում» է: Իմ զրուցակիցներից մէկի դիպուկ գնահատմամբ պատահական չէ, որ թուրքերը տեւական ժամանակ է թշնամի են համարում յոյներին, հրեաներին, քրդերին, բայց դրանցից ոչ մէկին չեն ատում: Ատելութեան ծանր զգացումը վերապահութեամբ է միայն հայերին (տե՛ս՝ «Իսրայէլցիներ, Յոյներ...» հետեւեալ նիւթը): Հայը՝ իր բոլոր կերպարներում՝ քրիստոնեայ, մահմեդական, ալեւի: Աւելին՝ սուննի, ալեւի, թրքախօս, քրդախօս հայը միշտ ծպտուած կամ բացայայտ թշնամի է դիտուում Թուրքիա պետութեանը եւ կազմաւորուող թուրք ժողովրդին: Թուրքիայում հայ ժողովրդի պատմութիւնը չիմացողի համար այնպիսի տպաւորութիւն է ստեղծում, որ կարծէք հայերը, խաբէլով թուրքական իշխանութիւններին, ծրագրաւորութեամբ, կամաւոր եւ թաքուն կրօնափոխուել են՝ թուրքական հասարակութիւնը ներսից պայթեցնելու հետահար նպատակով: Իսկ հայերի պատմութիւնը Թուրքիայում ամենից աւելի չգիտի հենց թուրքական հասարակութիւնը:

Եթէ ընդհուպ մինչեւ Ի. դարի վերջերը թուրքական քաղաքական միտքը զգալիօրէն հանգստացել էր «թշնամի հայերի» նկատմամբ ատելութեան հրահրման անհրաժեշտութիւնից, ապա ժողովրդավարացող Թուրքիան մեծ թափ է հաղորդել այդ ատելութեանը: Քաղաքականութեան հասնող ատելութեան հրահրումն, անշուշտ, ուղեկցում է փոքրամասնութիւնների, մասնաւորապէս հայերի նկատմամբ հանդուրժողականութեան կոչերի արտաքին ցուցադրութեամբ: Իրավիճակը շատ է յիշեցնում Ի. դարի սկզբի երիտթուրքերի սահմանադրութեան շրջանը՝ եղբայրութիւն, հաւասարութիւն, արդարութիւն, ազատութիւն հռչակագրերի ետեւում հիւստուղ Յեղասպանութեան ծրագրերը: Պաշտօնական մակարդակով ոչ ոք չի խոստովանում, որ հայերի իսլամացումը պետական ճնշման հետեւանքով էր, փոխարէնը բարձրաձայնում է իսլամացած հայերից իբրեւ թէ Թուրքիային սպասուող սպառնալիքը: Պարզ է, որ այս վիճակն ազգայնականներին թելադրում է խստացնել իսլամացած հայերի նկատմամբ մերժողականութիւնը, որով ոչ միայն վերահաստատում է կրօնափոխութեան հայերի մեկուսացումը, այլեւ՝ համարկման դժուարութիւնները:

Ատելութեան եւ դրան հետեւող վախի ընդհանուր մթնոլորտը զգալիօրէն բարդացնում է իսլամացած հայերի ինքնութեան փնտռողութիւնը: Եթէ քեմալական Թուրքիայում իսլամացած հայերը թաքուն յոյսեր էին փայփայում, որ իրենց առաջիկայ սերունդները կը

կարողանան այդ բարդ երկրում բաւականաչափ համարկուել եւ դառնալ պարզապէս քաղաքացի, ներկայումս նրանց համար ակնյայտ է, որ այդ հեռանկարը դեռեւս շատ հեռու է: Չափից աւելի յաճախ են մարդկանց յիշեցնում նոյնիսկ տատի, նախատատի հայ լինելու հանգամանքը:

Հայերի իսլամացման շրջանում Թուրքիայում բաւական էր «սուննի մահմեդական» լինելը: Եւ կրօնափոխուած հայերի զգալի մասը սուննիացել է՝ յարմարուելով առաջադրուած պահանջին (ալեւիացումը մասնաւոր իրավիճակի հետեւանք էր): Ներկայումս դա բաւարար չէ. Սուննիացումից զատ անհրաժեշտ է «թուրք» լինել: Եթէ հարիւր տարի առաջ «թուրք» էթնանունը դեռեւս յեղեղուկ էր եւ առնուազն հասարակութեան մէջ զգալի չափով ստորակարգուած, ապա պաշտօնական քաղաքականութեան հետեւանքով այն իննսուն տարուայ ընթացքում ձեռք է բերել Թուրքիայում յաջողութեան հասնելու անհրաժեշտ պայմանի կարգավիճակ: Մինչդեռ իսլամացած հայերի մէջ անհամեմատ շատ են «քրդական», մասամբ՝ «արաբական» միջավայրի սուննիները, չխօսելով արդէն ալեւիացածների մասին: Արդիւնքում իսլամացած-քրդացած հայերը կրկին յայտնուել են թիրախաւորուած անցանկալիների շերտում եւ նոր դժուարութիւններ են առաջացել նրանց համարկման համար:

Չնայած ողջ Ի. դարի ընթացքում ամէն ինչ արուել է, որպէսզի իսլամացած հայերի տեղաշարժերը վերահսկուեն պետական մարմինների կողմից, սակայն բնաւ չի բացառուում, որ թուրքական իշխանութիւններն այսօր իսկապէս լիովին չեն տիրապետում իսլամացած հայերի տարածքային բաշխուածութեան եւ թուական տուեալներին: Մինչեւ 1930ականները հայկական ծագումով մարդիկ իրաւունք չունէին վերադառնալ իրենց ծննդավայրերը, իրենց փաստացի կեցութեան վայրերում պարբերաբար պէտք է ներկայանային ոստիկանութիւն եւ գրանցում կատարէին այդ մասին: Երեսնականներին իրականացուել են նոր աքսորներ, իսկ Դերսիմի բնակչութեան ջարդերի շրջանում՝ նաեւ կենդանի մնացած հայերի սպանութիւններ: 1940ականներին թոյլ են տուել աքսորներից վերադառնալ, բայց նոր կեցութեան վայրերում գրանցուել ոստիկանութեան տեղական բաժիններում: Սակայն 1950-70ականներին տեղի են ունեցել իսլամացած հայերի անկազմակերպ տեղափոխութիւններ եւ, հաւանաբար, պատկերը մասամբ խառնուել է: 1970ականներին, երբ թուրքական նոր սերունդն արդէն դպրոցական կրթութեան բերումով ամբողջովին «հայերը դաւաճանել են Օսմանեան պետութեանը» հիպնոսի տակ էին եւ նոյնիսկ կարգին տեղեակ չէին, «ովքե՞ր էին այս հայերը, որտեղի՞ց են եկել», ողջ երկրում «հայկական թեման» փակուած էր համարում՝ հայերի գոյութեան մասին տեղեկութիւնների բացակայութեան պատճառով:

1950-80ականներին գաւառներում փրկուած հայերի զգալի մասն աստիճանաբար տեղափոխուում էր Ստամբուլ: Այդ թուականներին տեղա-

փոխառությունները գլխառորապես Կիլիկիայի հայերն էին, ովքեր միայն Ստամբուլում պիտի հասկանային Ցեղասպանության ծաւալներն ու իրականությունը: Աւելի շուտ՝ Ստամբուլ էին տեղափոխուում հայերի՝ գլխառորապես քրիստոնէական ինքնութեամբ ընտանիքները, իսկ նրանց իսլամացած ազգականները մեծ մասամբ մնում էին աւելի սովոր պայմաններ ունեցող եւ ապահով թուացող գաւառական բնակավայրերում: 1970ականներից սկսած, այս տեղափոխութիւնը տարածուում է բուն արեւմտահայկական տարածքներում, յատկապէս լեռնային փոքր գիւղերում կղզեակներով մնացած հայերի վրայ՝ Բիթլիս, Էրզրում, Մուշ, Սասուն, Վան: Կիլիկիահայութիւնը եւ ստամբուլահայութիւնը նոյնիսկ տեղեակ չէր, որ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում փրկուած հայեր կային:

Այդ տարիների հայերի տեղափոխութիւնները եւ դրանից բխող փոփոխութիւնները գործընթացներ էին, որ միայն հայկական համայնքի համար էին նշանակալի եւ կարեւոր: Քեմալական Թուրքիայի կրօնական-աշխարհիկ բարդ ինքնութիւնների դիմակայութեան պայմաններում թուրքական հասարակութեան համար սրանք միանգամայն անտեսանելի եւ անկարեւոր երեւոյթներ էին: Սակայն հայութեան համար այս երեւոյթները ծնում էին նոր մարտահրաւերներ, այդ թւում՝ թէ՛ իսլամացած, թէ՛ քրիստոնէայ խմբերի համար:

Ստամբուլում քրիստոնէական գործող համայնքը, նոյնիսկ սկամայ, նոր ազդակներ էր հաղորդում մեկուսացուած ու լուռ հայերին: Գաւառներից տեղափոխուածները սկսում էին հայերէն սովորել, վերաքրիստոնէանալ, այսինքն՝ առնչուել իրենց ինքնութեան մաս կազմող քրիստոնէութեան դաւանաբանական-ծիսական կողմին: Քրիստոնէութիւնը ազգային ինքնութեան վկայութիւնից զատ սկսում էր նոր կենցաղային էթնիկական մշակոյթ վերաձեւաւորել: Սրանք, իհարկէ, չէին կարող հետք չթողնել նրանց իսլամացած ազգականների հոգեբանութեան, հասարակական վարքի, կարգավիճակի, ներընտանեկան յարաբերութիւնների վրայ: Իսլամացածները երբեմն վախենում էին հանրային ուշադրութիւն գրաւել իրենց քրիստոնէայ ազգականների «անխռիւմ վարքի» պատճառով: 60ականներին սրան գումարուել էին նաեւ հայկական մշակութային հետքերը վերացնելու վերջին գործողութիւնները: Հենց այդ տարիներին է քանդուել գաւառների եկեղեցիների, վանքերի մեծ մասը, դատարկուել են գրադարանները: Հայկական թեման դեռ շատ վտանգաւոր էր, եւ կրօնափոխ հայերի համար երբեմն այս ամէնի հետեւանքը լինում էր քրիստոնէայ ազգականների հետ կապերի լիակատար խզումը՝ ընդհուպ մինչեւ թշնամանքի աստիճան, մէկ այլ դէպքում՝ դեռեւս քրիստոնէայ մնացած ազգականների իսլամացումն արագացնելու ջանքերը, երրորդ դէպքում՝ քրիստոնէայ հայերին միանալու մտատանջութիւնը:

Այս խմորումները, սակայն, առելի «հայկական ներքին աշխարհի» գործոն էին: Հայերի համար իմաստալից ու կրքոտ յուզումներով, վախերով, տագնապներով հարուստ այս զգայական աշխարհն ամբողջովին դուրս էր Թուրքիայի բոլորովին այլ մտահոգություններով ապրող բնակչության «աշխարհից»: «Թուրքական աշխարհում» հասունանում էին նոր խնդիրներ՝ քրդական ինքնության զարթոնքը, ընկերային ձախ շարժումները, նոր ձեւեր էր ընդունում քեմալիզմի դէմ պայքարող կրօնական ազգայնականությունը: 1970ականներին Թուրքիայի պաշտօնական աշխարհիկացման ծրագրում նույնիսկ փոփոխություն եղաւ: Ուժեղացաւ կրօնի գործերի վարչության գործունէությունը, միաժամանակ դադարեցրեցին մինչ այդ ընտրովի կրօնական կրթությունը դարձաւ պարտադիր: Թուրքական հասարակության համար այս բոլոր կարեւոր երեւոյթների շարքում բոլորովին աննկատ էին թուրքական հասարակության մաս չկազմող հայերի ֆիզիկական տեղաշարժերը. նրանց համար Թուրքիայում հայեր գոյություն չունէին: Հայերը դասագրքերում յիշատակուած անցեալի թշնամիներ էին:

Բնակչության համար «հայեր գոյություն չունէին», սակայն նրանք իրապէս գոյություն ունէին թուրքական յատուկ ծառայությունների համար: 1970ականների ձախ շարժումները ճնշելիս, քրդական ինքնության զարթոնքը ճնշելիս թուրքական գաղտնի գործակալությունները «չէին մոռանում» բոլորովին անպաշտպան հայերին, որոնց անհետացումներն անգամ չէին դառնում եւ չէին դառնալու հանրային իրազեկման մաս: Քրդական շարժումները միանգամայն յարմար առիթ էին «թաքնուած հայերին» հրահրողներ համարելու, եւ ծայրամասերում սուս ու փուս գոյատեւող, բայց որպէս հայ ապրողների որս էր սկսուել: Մարդիկ յաճախ պարզապէս «անհետանում» էին: «Անհետացողների» ճակատագրով հարազատները չէին համարձակուում հետաքրքրուել: Հասկանում էին, որ դա յատուկ ծառայությունների գործն է: Եթէ նոյնիսկ այդպէս չէր, դա հաստատուն համոզմունք էր: «Մինչեւ 1970ականները վատ չէր, յետոյ հայերին որսում էին» ձեւակերպումը յաճախ է հանդիպում իրենց ոչ-հետաւոր անցեալը յիշող կրօնափոխ հայերի պատմություններում: Արեւմտեան Հայաստանի Արեւելեան Թուրքիայի տարածքի, իմ բոլոր գրուցակիցներն իրենց վրայ զգացել են այդ կտրուկ բացասական փոփոխությունը: Եթէ մինչ այդ հայերի մասին բացարձակ լռության պայմաններում առիթ էր տրուել մասնաւոր յարաբերությունների միջոցով աստիճանաբար ձուլուել կամ լռելեայն սերնդէ-սերունդ փոխանցել հայկական ինքնության փշրանքներ, ապա 1970ականներին նոյնիսկ ամենահետաւոր, խուլ գիւղերում առնուազն գիտէին, որ յարմար պահ է ստեղծուել կրկին խլել հայերի ունեցուածքը, եւ հայ սպանելը կարող է պատասխանատվություն չառաջացնել: Այդ տարիներին է վերաբերում Սասունի, Բիթլիսի, Մուշի, Ադիսմանի

հայերի զգալի մասի արտագաղթը: Հայերն շտապում էին յայտնուել մեծ քաղաքներում, որտեղ իրենց անցեալի վերաբերեալ տեղեկութիւնները յայտնի չէին: «Թշնամի հայերի» թեման վերադարձել էր բարձրաձայնուող քաղաքականութիւն: Միաժամանակ նոյն տարիներին խորացաւ իսլամացումը: Ազգակցական խմբերի իսլամացուած հատուածներն ստիպում էին իրենց քրիստոնեայ մնացած ազգականներին արագօրէն իսլամանալ եւ մոռանալ իրենց կապը հայութեան հետ: Ոչ ոք երբեք չի կարողանայ վերականգնել այդ տարիներին անհետացած հայերի քանակը: Ստամբուլի հայերը նոյնիսկ չգիտէին Արեւմտեան Հայաստանում առկայ հայութեան գոյութեան փաստը:

Ժողովրդավար թուրք մտաւորականները 1970ականներին վերադարձած «հայկական գործօնը» սովորաբար կապում են բացառապէս թուրքական հանրութեան միջավայրի՝ ԱՍՄԼԱԻ գործողութիւնների նկատմամբ թուրքական ներքին լսարանին հասցեագրուած հռետորաբանութեան: Այդ տարիները նաեւ ձայնասփիւռի եւ հեռուստատեսութեան զանգուածայնացման, ուրեմն նաեւ տեղեկատուութեան բազմազանեցման տարիներ էին: *«1960ականների Թուրքիայում հայկական հարցը գոյութիւն չունէր: 1970ականների Թուրքիայում մօտեցումը կատարելապէս փոխւում է: Հայկական հարցը բիրեղացնում է օտարի նկատմամբ վախը. կրօնական մի տեսլութիւն, որն ուշացումով ու աստիճանաբար է տարածուել, սակայն որն ի վերջոյ հաստատուել է: Հայկական հարցն իր մէջ խտացնում է ազգայնականութիւնը՝ էթնիկ ազգայնականութիւնը: Երիտասարդ սերունդները նոյնպէս աւելի ու աւելի մոլեռանդ ազգայնական են դառնում հայկական հարցի առնչութեամբ»*,- այսպիսին է հայկական թեմայի ուժականութիւնը թուրք մտաւորական Ահմէթ Ինսէլի ճանաչած Թուրքիայում²: Այն զգալիօրէն տարբեր է Թուրքիայի հայերի ընկալած՝ Թուրքիայում «հայկական գործօնի» ուժականութիւնից:

Փաստօրէն հենց 1960-70ականներին են հիմնականում սկսուել բուն Արեւմտեան Հայաստանի տարածքներում մնացած քրիստոնեայ եւ իսլամացած հայերի տեղաշարժերը: Դրանցից իւրաքանչիւրն ունեցել է իր դրդիչ որոշակի պատմութիւնը՝ հողն են իլել, գիւղում անհասկանալի պատճառով հայ է զոհուել, աղջիկ են փախցրել, կեանքի համար սպառնալի նոր իրավիճակ է առաջացել եւն.: Բոլոր դէպքերում խախտուել է այն փխրուն հաւասարակշռութիւնը, որ ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար ձեւաւորուել էր այս կամ այն բնակավայրում: Ուշագրաւ է նաեւ, որ այդ թուականներին Թուրքիայի գաւառներում այս կամ այն չափով աշխուժացել է սեփականութիւնների գրանցման գործընթացը, իսկ հայերը, այդ թւում իսլամացած հայերը, որպէս կանոն պարզապէս լքել են իրենց կողմից օգտագործուող եւ ոչ-պաշտօնապէս իրենց սեփականու-

թիւնը համարուող անշարժ գոյքը՝ բնակարանը, տունը, հողը, այգին... Այդ մասին յիշում են յատկապէս Սասուն-Բիթլիսի տարածքի մեր գրուցակիցները: Հնարաւոր է, որ այս ներքին տեղաշարժերը որոշ չափով դուրս են մնացել պետական մարմինների ուշադրութիւնից: Թերեւս դրանով պէտք է բացատրել 2004 Ղեկտեմբեր 22ով թուագրուած այն փաստաթուղթը, որով թուրքական իշխանութիւնները տեղական իշխանութիւններին հրահանգում են պարզելու Թուրքիայի արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան շրջաններում հայկական արմատներ ունեցող քաղաքացիների իրական թիւը: Այս փաստաթղթի մասին տեղեկութիւն հրատարակուեց 2011ին գաղտնի փաստաթղթերի հրապարակմամբ զբաղուող WikiLeaks կայքում³, որում ներկայացուած փաստաթուղթը Թուրքիայում ԱՄՆ դեսպանատան տեղեկութիւնն է յիշեալ հրահանգի մասին՝ ԱՄՆի պետքարտուղարութեանը:

Բոլոր իսլամացած հայերը միշտ վստահ են եղել, որ թուրքական յատուկ ծառայութիւնները միջոցներ են ունեցել ծագումով հայերին մշտապէս վերահսկողութեան տակ պահելու համար: Այդ մասին նրանք բազմաթիւ փաստարկներ են բերում իրենց կեանքում տեղի ունեցած դէպքերից: Այս համոզմունքը նրանց մի մասին հարկադրել է «Հռոմի պապից աւելի կաթոլիկ լինել», լրացուցիչ ջանքեր գործադրել իրենց անվերապահ նուիրութիւնը եւ հնազանդութիւնը ցոյց տալու: Միւսներն, ընդհակառակն, համարել են, որ երբեք ու ոչ մի պարագայում իրենք չեն դառնայ Թուրքիայի լիիրաւ քաղաքացի եւ որքան շուտ կարողանան ազատուել այդ երկրութեան բեռից, այնքան լաւ: Կան նաեւ երրորդները: Այս խումբը իսլամութիւնն օգտագործել է բացառապէս ինքնապաշտպանական նկատառումներով եւ ընտանիքում սերնդէ սերունդ պահպանել է հայկական ինքնութիւնը: Նրանց մի մասը դա արել է «բաց», այսինքն երբեք չի ապրել կրօնական չափանիշերով, չնայած երբեք հակակրօնական ցուցադրութիւն նոյնպէս չի արել: Միւսներն, ընդհակառակն, հանրութեան համար ցուցադրել են իսլամական կրօնական հաւատարմութիւն, պահպանել են կրօնական տեսանկի չափանիշերը, սակայն ընտանիքում՝ «փակ տարածքում» պահպանել են քրիստոնէական չափանիշեր կամ, յամենայն դէպս, «հայ» մնալու ջանքեր են գործադրել: Միայն այս վերջին խումբն է, որոնք «գաղտնի» կամ «ծպտեալ» հայեր են⁴: Անշուշտ յիշեալ խմբերից զատ այսօր կան իսլամացած հայեր, ովքեր այս հարցերին յատուկ գիտակցական մօտեցում չեն ունեցել եւ մինչեւ այսօր չունեն, այսինքն՝ «ընտրութիւն» չեն կատարել: Նրանք իսլամութիւնը ժառանգել են Յեղասպանութեան շրջանում կրօնափոխուած ծնողներից, ովքեր ամէնից աւելի յաճախ վաղ մանկական հասակում իսլամացել են իրենց որդեգիր ընտանիքներում, մեծացել են այդ միջավայրում եւ մասնաւոր երկրութիւն չեն ունեցել,

չհաշուած այն կենցաղային-առօրեական դէպքերը, երբ որեւէ անկարեւոր բախումնային իրավիճակում իրենց հասցէին լսել են «գեաւոր», «գեաւորի որդի» եւ առհասարակ «գեաւորական» ծագումը յիշեցնող բառեր: Միաժամանակ այսօր «իսլամացած հայերի» թիւը եւ որակը յաճախ քննարկում է նաեւ «հայ տատ» կամ «հայ պապ» ունեցած անձանց ինքնաբացայայտմամբ, դէպքեր, որ ամենից աւելի յաճախ ի յայտ են գալիս քրդական միջավայրերում, որտեղ երբեմն «հայկական արիւնը» կամ լրացուցիչ քաղաքական աղբիւր է, կամ «հայութեան հետ կամուրջ», կամ տեղական իւրայատուկ քաղքենիութիւն:

2000ականներէից, հենց որ Թուրքիան յայտարարել է Հայաստանի հետ երկխօսութեան իր մտադրութեան մասին, թուրքական ՋԼՄները⁵ զգալի չափով անդրադարձել են «հայերի նկատմամբ ատելութեան» թեմային: Որոշ վերլուծաբաններ փորձել են հասկանալ, թէ ինչպէ՞ս կարող է Թուրքիայում յաղթահարուել այդ ատելութիւնը, այլք այդ ատելութեամբ փորձել են կասկածի տակ դնել իշխանութիւնների մտադրութիւնը, երրորդները պարզապէս հաստատել են ատելութեան փաստը եւ դրա աճը, չորրորդները պարզապէս խթանել են այն եւն.: Որոշ թուրք ժողովրդավարներ նոյնիսկ վախ են արտայայտել հայերի նկատմամբ ատելութեան ծաւալի եւ դրա աճի մասին: Ընդ որում ակնյայտօրէն հայերի հանդէպ ատելութեան թեման աւելացնում է ատելութեան ծաւալը: 2004-ով թուագրուող WikiLeaks կայքի վերոյիշեալ փաստաթուղթը, անցեալի հայկական արմատներով սուննի քաղաքական գործիչներին վարկաբեկելու, քրդական զինեալների հայկական ծագման երբեք չնուազող թեմայի հետ միասին, եւ առհասարակ հայկական անցեալը ուրուականի նման խաղարկելու փաստացի քաղաքականութիւնը հաստատում են, որ իշխանութիւններն իսկապէս ինչ որ քաղաքական ծրագիր են հասունացնում իրենց իսկ ջանքերով դեռեւս չհամարկուած իսլամացուած հայերի նկատմամբ: Յամենայն դէպս, իսլամացած հայերն այդ տագնապներն ունեն եւ նրանցից շատերն իրենց «հայկական հետաքրքրութիւններն» աւելի ու աւելի խոր են թաղում:

Միշտ չէ, որ կարելի է «գտնել» նախկին հայերի վերջնականապէս մահմեդականացած ներկայիս սերնդի ներկայացուցիչներին: Նրանց զգալի մասը, յատկապէս թրքացածները, սովորաբար գերադասում են խուսափել հայերի հետ շփումներից: Չուզենալով կապեր պահպանել իրենց արդէն զգալիօրէն հեռացած քրիստոնէայ ազգականների հետ, նրանք յաճախ չեն արձագանգում այդ ազգականների երաշխաւորած ծանօթութիւնների առաջարկին: Անհամեմատ հեշտ է գնալ իսլամացած հայերի գիւղ եւ այնտեղ փորձել պատահական ծանօթութիւններ հաստատել: Բայց «Հռոմի պապից աւելի կաթոլիկ լինելու» փորձը տուեալ դէպքում աշխատում է հայ հետազօտողի դէմ. նրանք հաւանաբար

վախենում են Թուրքիայում յայտնի գործակալական ցանց ունեցող յատուկ ծառայությունների ենթադրեալ իմացությունից եւ սկզբունքորէն գերադասում են հայերի հետ չառնչուել: Ինձ շատ դժուար էր համոզել նրանցից շատերին՝ զրուցել իրենց կեանքի մասին: Նրանց մեծ մասը զրոյցի այդ հրաւերն ընկալում է որպէս զրոյց «իսլամական կեանքի» մասին, դա համարում է քաղաքական թեմա եւ չի ուզում այդ մասին խօսել: Այն քչերը, ովքեր համաձայնեցին զրուցել, կտրուկ առարկեցին զրոյցը ձայնագրելուն եւ առաւել եւս հրատարակելուն: Այն քիչը, որ այստեղ հրատարակում է, քաղուած է գլխաւորապէս կա՛մ վերաքրիստոնէացած հայերի պատմություններից, կա՛մ՝ փաստաթղթերով մահմեդական, բայց հայկական էթնիկական ինքնութեամբ եւ Թուրքիայի հայկական միջավայրում (գլխաւորապէս Ստամբուլում) իրենց «տեղը փնտռող» հայերի պատմություններից: Այս մարդիկ հանրայնօրէն «ինքնաբացայայտուած են»:

Առանձին քննարկման հարց է հայկական միջավայրում մահմեդական հայերի «տեղի փնտռութի» թեման: Սա պակաս չի յուզում այն իսլամացած հայերին, ովքեր թէ՛ զգայական, թէ՛ վարչական զգալի դժուարություններով նոյնիսկ վերաքրիստոնէանալով իրենց մերժուած են զգում Թուրքիայի հայկական համայնքի կողմից: Ստամբուլի մտաւորական հայուհիներից մէկը պատմեց դերսիմցի մի տղայի մասին: 2000ին նա, ինքն իր դէմ երկար պայքարելուց յետոյ, անձայն դիմում է դատարան, խնդրելով իր անձնագրում «մահմեդականի» փոխարէն գրել «քրիստոնէայ», հիմնաւորելով, որ իր պապերին հարկադրել են իսլամանալ եւ իր իսլամությունը իր պապի նկատմամբ կիրառուած բռնութեան հետեւանք է: Դատարանի որոշմամբ անձնագիրը փոխուում է: Ողջ գործընթացը տեւում է երկու շաբաթ, որից յետոյ սկսում է տղային առաջին, բուն հայկական, տառապանքը: Տղան գալիս է պատրիարքարան՝ խնդրելով իրեն եւ իր ընտանիքին մկրտել եւ այստեղ վրդովւում են, որ նա «ինքնուրոյն քրիստոնէայ է դարձել»: Պէտք է ուսուցում անցնէր, պէտք է որոշուէր, արդեօք ինքը «հասունացե՞լ է» քրիստոնէայ դառնալու համար: Սկսում է քաշքշուկ. տղային ուղարկում են իշխանություններից թոյլտուութիւն բերելու, նա բացատրում է, որ ինքն արդէն դատարանով հարցը կարգաւորել է... Այս դէպքի առթիւ հրաւիրում է Թեմական Խորհրդի նիստ, կարծիքները բաժանում են: Նիստին մասնակցող մտաւորական հայուհին փորձում է հիմնաւորել տղայի իրաւունքը, ասում է, որ իրեն անձամբ մկրտել են մանկահասակ շրջանում, երբ ինքը ոչինչ չգիտէր եւ չէր հասկանում, որ ինքն անտարբեր է իր կրօնական պատկանելութեանը, բայց ահա այս տղան գիտակցուած ընտրութիւն է կատարել... Տղան այդպէս էլ վերադառնում է Դերսիմ: Անշուշտ պատրիարքարանի դիրքորոշումն զգալի չափով - եթէ ոչ

ամբողջովին - պայմանաւորուած է թուրքական իշխանութիւններից ունեցած վախով՝ «յանկարծ մի բան դուրս չգայ»: Միւս կողմից միանգամայն հնարաւոր է, որ հայոց պատրիարքարանը ներքին կարգով բանաւոր զգուշացում ունի ձեռնպահ մնալ «վերահայացումը» խրախուսելուց: Արդիւնքում զուգահեռաբար ընթանում են տարատեսակ «վերահայացումներ». բողոքական եկեղեցիներում, երոպական երկրների եկեղեցիներում, երբեմն էլ Հայաստանում: Բայց զանգուածայինն այն է դառնում, որ խուսափելու համար թէ՛ թուրքական վարչական քաջքշուկից, թէ՛ հայկական եկեղեցիների խիստ զգուշաւոր կեցուածքից, ինչպէս նաեւ երոպական միջավայրերի հետ շփուելու արդիւնքում, մահմեդական հայերի առնուազն մի մասի մէջ հասունանում է ինքնութեան արտայայտման մէջ էթնիկ պատկանելութիւնը կրօնականից անջատելու ձգտումը, - «եղբայր, ես հայ եմ, բայց ի՞նչ կայ որ մահմեդական եմ»: Իրականում այստեղ առկայ են ընտրութեան դժուարութեան մի շարք նրբերանգներ.

1. Ոմանք չգիտեն ինչ է «քրիստոնեայ» լինելը, եւ ինչպէս են քրիստոնեայ լինում: Արդէն երկրորդ-երրորդ սերունդը մահմեդական է, գիտի այդ կենցաղը, ապրում է այդ միջավայրում եւ վախենում է փոփոխութիւնից՝ իր անյայտ հեռանկարներով: Բայց կ'ուզենար արդէն բացայայտ հայ լինել, ոչ թէ կիսաթաքուն կամ թաքուն հայ.

2. Ոմանք շարունակելու են ապրել իրենց մահմեդական հարազատների, ազգականների միջավայրում, որտեղ որոշակիօրէն իրենց «հայ» լինելուն դեմ չեն, բայց խորթ կը լինի նրանց քրիստոնեայ լինելը.

3. Ոմանք վստահ չեն Թուրքիայում կատարուող փոփոխութիւններով, վախենում են կապերը խզել Թուրքիայի իսլամական աշխարհից: Նրանց ընկերային յիշողութեան մէջ «քրիստոնեան այդ երկրում դատապարտուած է» գիտակցութիւնն ամուր նստած է.

4. Շատերը չեն ուզում գործ ունենալ թուրքական պետական մարմինների հետ, իրաւաբանօրէն ապացուցել իրենց բռնի իսլամացման դէպքը եւ պաշտօնապէս ստանալ ինքնութեան փոփոխութեան իրաւունք: Չնայած օրէնքը թոյլ է տալիս, սակայն պետական մարմինները սովորաբար դժկամութեամբ են ընդառաջում, ստորին օղակների «չինովնիկ»ները կոշտ են վարում դիմորդների հետ, ձգձգում են, դժուար գտնուող ապացոյցներ են պահանջում եւն.

5. Գաւառներում որոշ վայրերում արխիւները կա՛մ չեն պահպանուել, կա՛մ՝ բանաւոր ասում է, որ չեն պահպանուել, եւ նախնիների ինքնութեան մասին տեղեկանքները հնարաւոր չի լինում ձեռք բերել.

6. Գաւառներում շատերը պարզապէս ամաչում են, անյարմար են զգում ինքնութեան փաստադրերը հաւաքել մի միջավայրում, որտեղ վարժուել են իրենց մահմեդական համարել:

7. Ընդհուպ մինչեւ 1920ականները Թուրքիայում գրագրութիւնը օսմաներէնով էր, արաբատառ, իսկ այսօրուայ յատկապէս գաւառների ստորին օղակի պաշտօնեաները չեն տիրապետում այդ լեզուին, եւ դա զգալիօրէն դժուարացնում է նախնիների ինքնութիւնների մասին վկայականների ձեռք բերումը:

8. Հայերն իրենք օտարում են մահմեդական հայերին, եւ նրանց զգալի մասը վախենում է, որ վերահայանալու դէպքում օտարուած կը լինի թէ՛ հայկական, թէ՛ իսլամական միջավայրերից, քանի որ փորձը ցոյց է տալիս, որ հայկական միջավայրից յաճախ օտարում են նոյնիսկ քրիստոնէայ դարձած նախկին մահմեդականները:

Յիրաւի, համարեա հարիւր տարուայ ընթացքում հասարակութեան մահմեդական հատուածում որոշ չափով համարկուած այս մարդիկ վախենում են երկու կողմից էլ մերժուած եւ օտարուած լինել, իսկ իրենք նոյնիսկ առանձին համայնք չեն, ցրուած են ողջ Թուրքիայի տարածքում եւ թողնուած են իրենք իրենց զգացմունքների հետ մեն-մենակ:

Չի կարելի ասել, թէ Ստամբուլի հայկական համայնքին այս խնդիրները չեն յուզում: Այստեղ էլ կատարում են ներքին խմորումներ, արում են հարցադրումներ, փնտրում են պատասխաններ. *«Հիմա մենք ընդունելու ենք մահմեդական հայերին, թէ՛ մերժելու ենք նրանց: Բնչու՞ թրքախօս, ռուսախօս... քրիստոնէան ընդունելի է, մահմեդականը՝ ոչ, եթէ վերջինս իրեն հայ է համարում եւ հայ է զգում: Թող հայկական մզկիթներ լինեն, հայկական մոլլաներ... Կան, չէ՞, քրիստոնէայ թուրքեր: Թուրքերը բոլորին ընդունում են, բոլորին թուրք են անուանում, ով ասում է «ես թուրք եմ»՝ «գլխիս վրայ տեղ ունեւ», - ասում են: Իսլամ քրդերին չեն ուզում, բայց ցանկացած կրօնի թուրքերին ուզում են: Թուրքերը իսլամացած հայերին էլ չեն ուզում, նրանք ուզում են թրքացածներին, կարելորդ թուրք լինելն է... ո՞վ է որտե՞ղ է որոշելու այս հարցերին մեր վերաբերմունքը: Բնչպէ՞ս պիտի այդ իսլամացածներն իմանան հայութեան վերաբերմունքն իրենց նկատմամբ: Ո՞վ ունի իրաւունք այդ վերաբերմունքը որոշելու...»* եւն., եւն.: Այս երեւոյթների նկատմամբ Ստամբուլում հաստատուած մահմեդական հայերի վերաբերմունքը ցայտուն արտայայտուած է ստորեւ հրատարակուող պատմութիւնների մէջ:

Իսլամացած հայերի մէջ միանգամայն մասնաւոր խումբ են ալեւիացած հայերը: Նրանց մի մասը, յատկապէս քրմանջախօս ալեւիների մէջ ապրողները, մեծ չափով մօտ են քրդական ինքնութեանը, եւ սովորաբար նոյնիսկ չեն ուզում անդրադառնալ իրենց հայկական

ծագման խնդիրներին: Այլ է Դերսիմում եւ շրջականերում զագախօս ալեւիների մէջ ալեւիացած հայերի վիճակը: Նախ նրանց մէջ հայկական էթնիկ միաւորը մնացել է ընդհուպ մինչեւ 1938ի Դերսիմի բնակչութեան ջարդերը: Պահպանուել են ամբողջական հայկական, հայախօս գիւղեր, աշխատելիս է եղել նոյնիսկ Դերսիմում հռչակաւոր Հալուորի Ս. Կարապետ վանքը՝ հայերի եւ ալեւիների հաւասարապէս պաշտամունքի առարկան: Նրանց վերջնական ալեւիացումը տեղի է ունեցել այդ դէպքերից յետոյ, երբ հայերն ակնյայտօրէն դարձան դերսիմեան ջարդերի առաջին թիրախը: Այդ տարիներին նոյնիսկ Խարբերդում, Երզնկայում սուննի-իսլամացած շատ հայեր ենթարկուեցին նոր քստորների:

Դերսիմում հայերի ալեւիացումը զգալիօրէն հին նախապատմութիւն ունի: Հայերի զանգուածային կրօնափոխութիւնը Դերսիմում սկսուել էր առնուազն ԺԷ. դարից⁶ եւ ԺԹ. դարում հասել էր մի աստիճանի, որ ոչ միայն արտաքուստ դժուար էր տարբերել հայերին ու ալեւիներին, այլեւ ալեւիական ընկերային-մշակութային կեանքը մեծ չափով նման էր հայկականին: Կրօնափոխութիւնը սովորաբար անհատներով չէր, այլ ամբողջ բնակավայրով, մեծ մասամբ՝ գիւղերով: Ալեւիացող եւ սուննիացող հայերն արագօրէն ներառում էին Դերսիմի ներքին համապատասխան ընկերային շերտերի մէջ՝ այս կամ այն աշիրէթի շրջանակներում: Նախկին հայերը երբեմն առանձին աշիրէթներ էին կազմում եւ, հետեւելով Դերսիմի ներքին կանոններին, զենքի ուժով իրենց տեղն էին գրաւել միւս աշիրէթների շարքում: Ալեւի կոչուող բնակչութեան զգալի մասը հիանալի յիշում էր իր հայկական ծագումը, աւելին, ընթացքի մէջ էին իրենց հայ մնացած ազգականների հետ դեռեւս չխզուած կապերը: Երբեմն նոյն տոհմի մի մասն ալեւի էր համարւում, միւս մասը՝ հայ: «Պապս կը պատմէր, որ իր մեծ պապի հօրեղբայրը Հալուորու Ս. Կարապետ վանքին երբեմնի վանահայրն եղած է՝», «... մեր նախահայրերն էլ հայեր են եղել, նոյնիսկ իմ հօրեղբօր տղաները..., թէեւ խօսում են ալեւիերէն⁸, պահում են իրենց ազգային ծագումը⁹, Տէր Ովան «գիւղի քուրդ բնակիչները երբեք չէին ուրանում իրենց [հայկական] ծագումը եւ Աղուջանների օջախի փիրը¹⁰՝ Տերէշ-Կուլապիի թոռ Սէիդ-Ալին, հպարտութեամբ պատմում էր իրենց օջախի փիրի՝ Տէր-Ովանի մասին, որը որպէս վանահայր բնակուելիս է եղել Տիրամօր վանքում¹¹, «Գարապաշան աշիրէթի պետը, որ կոչւում էր Թոռնէ Գարապաշի Սուլէյման աղա, նախկին քահանայի ժառանգներից էր¹² եւն.: Անդրանիկը գրում է, որ «Տերսիմցիներուն եթէ ոչ բոլորը, զէթ մեծ մասն այն կարծիքին է, որ իրենց նախահայրերը հայեր են» եւ յիշատակում օրինակներ¹³:

Հայերի ալեւիացման դանդաղ, տեւական գործընթացը յանգեցրել էր Դերսիմում հայերի եւ ալեւիների կենցաղային մեծ ընդհանրութիւնների

ձեւաւորման: Ալեւիացած հայերը շարունակում էին պահպանել բազմաթիւ քրիստոնէական եւ նոյնիսկ նախաքրիստոնէական ծէսեր, դերսիմեան «ալեւիզմի» մէջ բազմաթիւ քրիստոնէական եւ մաքուր հայկական տարրեր են համալուծուել: Ալեւիական բանաւոր աւանդազրոյցներում ընդհանրանում են հայերի եւ Դերսիմում յայտնուած ալեւիների ինչպէս ծագումնաբանական, այնպէս էլ ընկերային-կրօնական անցեալը¹⁴: Դերսիմի ալեւիների «մասալաների»՝ պատմութիւնների դերակատարների մեծ մասը տեղական «հայ քեշիշը» եւ եկուոր «բաբան» են, Ս. Գէորգը («Հագրէթ Իլիաս», «Խըղըր Էլիաս»), Ս. Սարգիսը («Հագրէթի Խըղըր»), Անահիտ Աստուածուհու պաշտօնները ժառանգած «Անա Ֆաթիման» եւ Անահիտի նախկին սրբավայրերը, նոյնիսկ՝ Մեսրոպ Մաշտոցը («Մասրուպ») եւն., ովքեր տարբեր ձեւերով դերեր ունեն դերսիմցիների պատմական անցեալում: Ժողովրդական ստուգաբանութեամբ Դերսիմ բառն ինքը ԺԷ. դարի սկզբներում ալեւիացած հայ քահանայ Տէր Սիմոնի (Տերսիմոն, Դերսիմոն) անունից է սերում: Հայկական Հալուորի Ս. Կարապետ վանքը, «որ միակ կենդանի վանքն է Տերսիմի մէջ»՝ մեծ նշանակութիւն ունէր *«տերսիմցի հայերուն եւ ղըզըլբաշներուն»*¹⁵ առջեւ... Նա՝ Հալուորու Ս. Կարապետ, ամէնու համար է, իսկ ամէնը՝ նրա համար: Ամէնքն ալ՝ հայ եւ քուրդ, հաւասարապէս կը պաշտեն նրան եւ տարին մէկ-երկու անգամ մեծագին նուէրներով եւ գոհերով ուխտ կու գան Տերսիմի ամէն կողմերէն¹⁶: Նկատի ունենալով քրիստոնէական յուշարձանների, գործող եկեղեցիների հետ կզբաշների կապուածութիւնը, Անդրանիկը գրում է. «դերսիմցիների հաւատը հայից զօրաւոր է»¹⁷, «Քրդերը հայերից աւելի հաւատ ունին»¹⁸:

Եթէ նոյնիսկ հայերի ալեւիացման այս ծաւալները ենթակայական ընկալման հետեւանք էին, վստահաբար դրանք պէտք է տագնապներ առաջացնէին հակահայ ծրագրեր կրող իշխանութիւնների մէջ՝ հայ-ալեւիական հաւանական քաղաքական միութեան շուրջ: 1890ականներին սուննի-քրդական «համիդիէ» զինուած ջոկատների կողմից իրականացուած հայկական ջարդերին Դերսիմի «քուրդ» համարուող մի շարք ալեւի-կզըբաշական ցեղախմբեր հակասուննիական դիրք էին գրաւել եւ չէին մասնակցել հայերի սպանութիւններին¹⁹:

Ալեւի կզըբաշների հայամէտ թուացող դիրքորոշումը չէր կարող չանհանգստացնել հակահայ քաղաքականութիւն վարող իշխանութիւններին: Թուրքերին յայտնի էր այն ժամանակ մեծ տարածում ունեցող պատկերացումը՝ *«ալեւիների եւ հայերի միջեւ տարածութիւնը սոյսի կճեպից մեծ չէ»*²⁰:

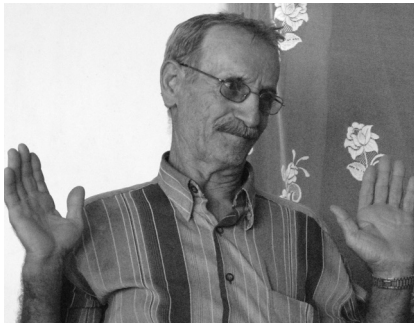
Շատ հաւանական է, որ Դերսիմի ալեւի-կզըբաշների հանդէպ իշխանութեան քաղաքական վերաբերմունքն արտածուում էր եւ առնուազն վերջին հարիւր յիսուն տարիներին արտածուել է ոչ միայն

սունհիզմին հակառակուող ալեիական ինքնամեկուսացումից, այլև հայ-ալեիական մասնաւոր անցեալից: Բոլոր դէպքերում, 1915ին հայերի նկատմամբ իրականացուած Յեղասպանութեան նախապատրաստման եւ իրականացման գործողութիւնները մեծ տագնապներ էին առաջացրել Դերսիմի ալեիների շրջանում: Հաստատուն համոզմունք կար, որ յաջորդ քայլը լինելու է իրենց ալեիական ինքնութիւնից հրաժարման հարկադրանքը, եթէ ոչ՝ կոտորածները²¹: Դա լուրջ պատճառ էր, որ Դերսիմի ալեի հաւաքականութեան «հայկական ծաւալը» զգալիօրէն «նուազեցուի», առնուազն 1915ին եւ դրանից յետոյ այդ մասին չիօտուի: Թէ՛ ալեիները, թէ՛ քսաներորդ դարից առաջ ալեիացած հայերը շահագրգիռ էին Դերսիմի ալեիների «հայկական ծաւալը» շուտափոյթ մոռացութեան տալու, որքան էլ այդ «հայկական ծաւալը» նշանակալի չէր:

Սակայն որքան էլ Դերսիմի թէ՛ հայերի, թէ՛ ալեի-կզլբաշների համար Ի. դարի սկզբին ցանկալի էր հայկական ներկայութիւնը ալեի-կզլբաշների հաւաքականութեան մէջ առաւելագոյնս մոռացնել, այնուամենայնիւ Ի. դարի իրողութիւնները՝ 1915ի Յեղասպանութիւնը, 1938ի Դերսիմի ալեիների եւ հայերի կոտորածները, դրանց յաջորդած հետապնդումները նոր հայկական համալրումներ առաջացրին Դերսիմի ալեիների մէջ՝ առաջ բերելով ինքնութեան փնտրտութիւն նոր խնդիրներ²²: Այստեղ ընթերցողին են ներկայացուում Դերսիմի ալեիացած հայերի հինգ պատմութիւններ, որոնցից իւրաքանչիւրն այս կամ այն չափով տիպական-ձեւաչափային է եւ հնարաւորութիւն է տալիս հասկանալու դերսիմեան գործընթացները:

Թուրքիայում իսլամաց(ու)ած եւ ծպտեալ հայերի թեման նոր է սկսել հետազօտուել, սակայն արդէն իսկ ի յայտ է բերում բազմաթիւ հարցականներ, որոնց պատասխանները փնտրում են աւելի շատ հենց մահմեդականացած հայերի կողմից: Ինչ վերաբերում է Թուրքիայում մահմեդական հայերի թուին, որը ծայրայեղօրէն շահարկում է խնդրով շահագրգիռ բոլոր խմբերի կողմից, ապա այն, կարծում եմ, ամենաառաջին խնդիրը չէ: Բոլոր դէպքերում պետք է ընդունել, որ խօսքը վերաբերում է ոչ միայն Հայոց Յեղասպանութեանը յաջորդած համարեա հարիւր տարուն, այլև դրանից դեռ շատ աւելի վաղ սկսուած՝ համիդեան ջարդերին, ԺԹ. դարի կէսերին, սկզբին, նոյնիսկ ջալալիների շրջանից (ԺԶ.-ԺԷ. դարեր) մահմեդականացած հայերի սերունդների մասին, յամենայն դէպս նրանց, ում ընտանեկան յիշողութիւնը պահել է հայկական ծագման մասին տեղեկութիւնը եւ ում զգայական ընկալման մէջ ու ընկերային միջավայրում այդ յիշողութիւնը որեւէ դեր դրական կամ բացասական, խաղում է:

ԴԱՆԱԲՈՒՐԱՆ ԳԻՒՂԻ ՄԻԱԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԸՆՏԱՆԻՔԸ

(Մենք այստեղ բոլորի
նման ենք, ալեւի ենք,
ալեւին էլ մուսուլման է:
Ուրեմն ինչո՞ւ են գեաւուր
ասում)

Մուստաֆա Ասլանփենչալին

2011ին Դերսիմի Մազկերտի շրջանի հայկական համարուող նախկին Խոզըքէօյից (Խոզագիւղ, այժմ Ալանեազի) ոչ-հեռու գտնուող Դանաբուրան գիւղում միայն մէկ հայ ընտանիք կար: Միւսները, ինչպէս մեզ ասացին, քրմանջախօս կամ թրքախօս ալեւիներ են:

«Միակ հայ ընտանիք»ի տանտէրը նոյնպէս թրքախօս ալեւի էր, ինչպէս գիւղի այլ բնակիչներ, պարզապէս, մարդիկ գիտէին, որ նա հայ է: Միւսների էթնիկութեան այդպիսի շեշտուած տեղեկութիւն չկար, աւելի յայտնի էր, թէ ով որտեղից է եկել:

Դանաբուրան գիւղը առաջին հայեացքից տարբերում էր զազախօս ալեւիների գիւղերից: Այստեղ կանանց դէմքն ու գլուխներն աւելի փակ էին, քան Դերսիմի զազախօս ալեւիների գիւղերում առհասարակ լինում է, գիւղն էլ պակաս խնամուած էր: Պարզուեց, որ այս գիւղի ներկայիս բնակչութիւնը վերջին շրջանում տարբեր տեղերից հաւաքուածներ են, իսկ բնիկները վերջին յիսունամեակում լքել են գիւղը ընկերային պատճառներով: Գիւղի հողատերերը պետութեան քաղաքականութեան հետեւանքով իրենց հողերը վաճառել են իրենց նախկին բատրակներին կամ վարձու աշխատողներին եւ իրենք հեռացել են: Այսօրուայ բնակիչները գիւղի հետ կապուած անցեալի յիշողութիւններ չունեն:

Երբ գնացինք «գիւղի միակ հայ» մարդկանց տուն, տանը միայն տարեց ամուսիններն էին: Զուակներն այժմ գիւղում չեն ապրում: Ասացինք, որ հայեր ենք, Հայաստանից ենք եւ կ'ուզենայինք իրենց հետ գրուցել: Տանտէրն անմիջապէս ասաց, որ իրենք հայ չեն, ալեւի են, եւ ինքն էլ չի հասկանում, թէ ինչու՝ են իրենց հայ համարում: Առաջարկեցինք գրուցել հենց ա՛յդ մասին՝ ինչու՝ են իրենց հայ համարում: Տանտէրերը մեզ շատ սիրալիւր ընդունեցին: Նստած էինք փակ պատշգամբում, թէ էինք խմում, գրուցում: Նրանք անմիջապէս համաձայնուեցին, որ գրոյցը ձայնագրենք:

Ամուսինը՝ Մուստաֆա Ասլանփենչալին («փենչեալի»՝ առիւծի թաթ ունեցող, «փանչ»՝ թաթ) շատ հպարտանում էր «Ասլան» արմատը պարունակող իր ազգանունով՝ այն կապելով սելջուկ Ալփ Արսլանի հետ: Նա հաճելի զրուցակից էր, բայց՝ շատ զգուշաւոր: Ինչպէս պարզուեց, մօտ քսան տարի առաջ նրանց որդիներից մէկը պատանի հասակում միացել էր քուրդ ապստամբներին (հայրն ասում էր՝ «փախցրել են քուրդ գրոհայիները եւ տարել են սարերը»): Դրա հետեւանքով ընտանիքը շատ դառնութիւններ է կրել, այդ թւում՝ իրենց հայկական ծագման շահարկման պատճառով: Հաւանաբար այդ պատճառով այժմ Մուստաֆան ամէն կերպ շեշտում էր պաշտօնական իշխանութիւնների հետ իր համաձայնութիւնը:

Վարժուած լինելով, որ բոլոր գիւղերը անուանափոխուել են, հարցրինք գիւղի նախկին անունը:

- Այս գիւղը աղաների, բէյերի գիւղ է եղել, անունը չի փոխուել²³: Դանաբուրան եղել է, Դանաբուրան էլ մնացել է: Այստեղ շատ անասուններ են կոտորուել, դանա (հորթ - Հ.Խ.) է կոտորուել, այդ պատճառով գիւղի անունը Դանաբուրան է, «դանա» բառից է²⁴:

- *Հիմա այլեւս աղաներն ու բէյերն այստեղ չեն ապրում:*

- 1995ին աղաներն ու բէյերը իրենց ունեցած-չունեցածը ծախեցին գնացին: Իրենք այստեղ մեծ սեփականութիւններ ունէին: Նրանք չէին աշխատում, նրանց համար այստեղ բատրակներն (*եսրըրըրը*) էին աշխատում: Ամէն տեղից գալիս էին, նրանց համար այստեղ աշխատում էին: Աղքատ մարդիկ էին, դրանք էին աշխատողները: Յետոյ պետական օրէնքները փոխուեցին, նրանք էլ իրենց հողերը վաճառեցին, թողեցին գնացին: Հարուստ մարդիկ էին, քաղաքներում տներ ունէին: Սա աղքատ գիւղ է, այստեղ մնային ի՞նչ անէին: Այս գիւղի բնակչութիւնը տարբեր տեղերից եկել է այստեղ, աղաների մօտ վարձով աշխատել է: Հիմա նրանք են ապրողները:

- *Այստեղի բէյերը, աղաները այլեւի՞ն էին:*

- Չէ, սուննի մուսուլման էին: Ալեւին էլ է մուսուլման, բայց իրենք սուննի էին: Քրմանջերէն էին խօսում:

- *Դուք ինքներդ ո՞ր աշիրէթից եք:*

- (*Պատասխանում է կինը*) Բնքը հայ է:

- (*Դիմում ենք կնոջը*) Բսկ դու ք:

- Ես էլ հայ եմ: Ծնողներս հայեր էին: Մենք հայեր ենք:

- (*Ամուսինը*) Մեզ իսկապէս հայ են ասում, բայց ինչպէս ասացի մենք հայութեան հետ կապուած ոչինչ չգիտենք: Ոչ տեսել ենք, ոչ էլ լսել ենք:

- *Բսկ ո՞վ է ձեզ հայ ասում, հայ անուանում:*

- Այստեղ բոլորը գիտեն:

- *Դուք ձեր պապերին գիտէք, չէ՞:*

- Այստեղ, շրջակայքում, հայեր իսկապես կան, օրինակ՝ Ալանեազը գիւղում հայեր են ապրում: Ալանեագում, Աղաջանում հայեր են ապրել: Այդ գիւղերի անուններն իսկապես էլ փոխուել են: Ալանեազը նախկինում Խոզընքէօյ էր, իսկ Աղաջանի նոր անունը Շորդա է: Այդ բոլոր գիւղերում, որոնց անունները փոխուել են, նախկինում եկեղեցիներ են եղել: Հիմա, իհարկէ, չկան, բայց տեղերը յայտնի են, եկեղեցիներ եղած տեղերը: Բոլորն էլ այստեղ տեղերը գիտեն: Իսկ մեր գիւղի անունը չի փոխուել: Գինը անունով գիւղ կայ, հին անունը Քոյդարիշ էր, այնտեղ էլ է եկեղեցի եղել: Քոյդարիշում էլ էին աղաներ ապրում: Ես այդ գիտեմ, քանի որ 58ից յետոյ պետութիւնը դրանց օգնում էր, որ իրենց հողերը ծախեն: Հողերը ծախեցին, փողերն առան, գնացին: Դա Դեմոկրատական Կուսակցութեան քաղաքականութիւնն էր: Ժողովուրդն այն ժամանակ դրանցից հողեր առաւ, դրանք էլ փողերն առան, թողեցին գնացին: Պետութիւնը դրամատներից վարկ էր տալիս հող առնողներին: Այդ ժամանակից շատ աղքատներ հողատէր դարձան:

- *Իսկ դուք, ձեր պապական ընտանիքը այս գիւղացի է՞ք:*

- Չէ, չէ, ասում եմ, չէ՞, այս տեղը աղաների գիւղ էր: Ասում են, որ այդ աղաները մի հինգհարիւր տարի առաջ են այստեղ եկել, հողերի տէր են դարձել: Իսկ իմ պապը Դիարբեքիի կողմերից է եկել, Չունգուշ²⁵ գիւղից: Ասում են, որ այն ժամանակ հայ են եղել: Բայց մենք այստեղ ազգականներ չունենք, նոյնիսկ երեխաներս այստեղ չեն:

- *Ինչու՞: Ինչու՞ երեխաներդ գոնէ չմնացին ձեզ հետ:*

- Այստեղ շատ անհանգիստ է: Պետութիւնը դա տեռոր է անուանում: Գալիս են երիտասարդներին տանում են: Իմ տղաներից մէկին էլ տարան, կապուտաչեայ, 16 տարեկան տղայ էր, տարան սարերը: Խաբեցին տարան: 1993ին տարան: Կապոյտ, մաւի՝ կապտականաչաւուն աչքերով տղայ էր:

- *Ո՞վ տարաւ, ասկեարնէ՞րը:*

- Ասկեարներն էլ էին տանում, բայց իմ տղային ՊԿԿները²⁶ տարան: Տարան սարերը: Սարերից գալիս էին, ջահելներին հաւաքում էին, տանում՝ պետութեան դէմ պայքարելու, կռուելու համար: Դուք չգիտէ՞ք մեր երկրի պատմութիւնը: Դերսիմը միշտ ազատ է եղել, անկախ է եղել: Միշտ պայքարել է իր ազատութեան համար: Բոլորի դէմ է պայքարել: Ֆրանսիացիները եկել էին Աֆիոն Կարահիսարում նստել էին, երեք տարի մնացին, բայց չկարողացան Դերսիմը գրաւել: Ժողովուրդը նրանց քշեց: Բոլոր դպրոցներում սովորեցնում են պատմութիւնը, դուք ինչպէ՞ս է, որ չգիտէք:

- *Մենք Հայաստանից ենք եկել, արդէն ասեցինք, որ Հայաստանից ենք, այնտեղ մեզ ձեր պատմութիւնը չեն սովորեցնում:*

- Մեծ պատմություն է Օսմանեան Կայսրութեան պատմութիւնը, շատ փառաւոր պատմութիւն է (գրուցակիցս հպարտութեամբ պատմում է Օսմանեան Կայսրութեան ձեւաւորման իրեն ծանօթ պատմութիւնը՝ յատկապէս շեշտելով սելջուկեան շրջանը՝ մինչեւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմ): Առաջին Աշխարհամարտից յետոյ եւրոպացիները նստեցին, կտրտեցին Օսմանեան Կայսրութեան սահմանները, Լոզանի Կոնֆերանսով մի փոքր Թուրքիա թողեցին: Աթաթուրքը մի փոքր վերականգնեց, բայց եւրոպացիներն իրենց ուզած ձեւով սահմանները կտրեցին: Եւրոպան ամբողջ Թուրքիան գրաւել է, բայց Թունջելին գրաւում չի տեսել, եւրոպացին Թունջելի չի մտել: Թունջելին միշտ անկախ է մնացել:
- *Բայց Թունջելիում էլ թուրքերը հայերին կոտորեցին, դուք այդ մասին որեւէ բան գիտէ՞ք:*
- Պատերազմի ժամանակ է եղել: Ես լսել եմ մարդկանցից, ես ոչ մի որոշակի բան չգիտեմ: Հայերն են այդպէս ասում: Աւելի լաւ կը լինի այդ բաները թողնենք պատմաբաններին:
- *Ի՞նչ մարդկանցից էք լսել: Հայէ՞րն են ձեզ պատմել իրենց հետ կատարուածի մասին:*
- Չէ, մենք հայերի հետ չենք շփուում: Բայց ասում են, որ հայերն են պատմում այդ մասին:
- *Լաւ, ասում էք, որ դերսիւցիները միշտ պայքարել են անկախութեան համար: Ումի՞ց էին ուզում անկախ լինել:*
- Բոլորից: Եւրոպացիներից: Ռուսներից: Երբե՛ք ոչ մէկը Դերսիւմը չի գրաւել:
- *38ի դէպքերն ինչպէ՞ս եղան: Լսե՞լ էք այդ դէպքերի մասին: Ումի՞ց էին պաշտպանում Թունջելին, ո՞վ էր սպառնացողը: Ալեւիների կորուստների մասին լսե՞լ էք:*
- Չի կարելի այդպէս միակողմանի ասել: Որովհետեւ, ճիշտ է, պետութիւնը արել է, բայց նրանք էլ են պետութեան դէմ բաներ արել: Պայքարել են պետութեան դէմ: Իմ տղային էլ սարերը տարան պետութեան դէմ պայքարելու համար: Պէտք է այս կողմն էլ ասել:
- *Այ, ասում էք հայութիւնից ոչինչ չգիտէք, բայց ձեր գիւղում ձեզ հայ են ասում: Բայց ձեր կիներ հայ է: Ուրեմն ինչպէ՞ս, որտեղի՞ց գտաք նրան, ինչու՞ անպայման հայ:*
- Հաա՛, կիինս: Ազգութեան պատճառով չենք ամուսնացել: Մենք ուղղակի իրար հանդիպել ենք, սիրել ենք իրար:
- *Ձեր կիներ որտեղի՞ց է ծագումով:*
- Իր ծնողների ընտանիքը Կըզըլ Քիլիսէյից է:
- *(Խօսում է կիներ)* Մեր ընտանիքն էլ է շատ տուժել հայերի կոտորածների ժամանակ: Իմ մօր պատմելով մենք ջրի վրայով ենք փրկուել: Իմ պապերը

Փերթեկից (Բերդակ)²⁷ են եղել: Թուրքերը եկել են մեր գիւղը թալանել, մարդկանց կոտորել են, ով կարողացել է փախչել՝ նրանց մի մասը փրկուել է: Իմ մայրն այն ժամանակ շատ փոքր է եղել: Տատս մօրս հետ կարողացել է փախչել, բայց հեռու չի գնացել: Տեսել է իրենց հետեւում են, երեխային, այսինքն իմ մօրը ջուրն է գցել: Երեւի ասել է կա՛մ կ'ապրի, կա՛մ կը մեռնի, իսկ եթէ ջուրը չգցեր՝ հաստատ կը սպանէին: Բայց փրկուել է մայրս, փրկել են, ջրից հանել են մարդիկ: Մօրն էլ են փրկել, երեխային էլ: Տարել են Կըզըլ Քիլիսէ: Յետոյ մենք ամուսնացանք, ու ես եկայ այստեղ: Հիմա էլ ծերացել ենք, երեխաներն էլ ցրուած են, մեծ մասը Ստամբուլում է: Մենք այստեղ հող ենք մշակում, ցանք ենք անում, իրենք աշխանք գալիս են բերքը տանում են: Շատերի երեխաներն են Ստամբուլում: Այնտեղ մեծ քաղաք է, չես իմանում ով որտեղի՞ց է եկել, ո՞վ է, ի՞նչ է: Յետոյ էլ որտեղ աւելի լաւ է, մարդիկ այնտեղ էլ գնում են:

Քայրէ Երլըրըմ

- *Հիմա ձեր երեխաները Ստամբուլում ո՞վ են, հա՞յ են, քու՞րդ են, թու՞րք են:*
- *(Ամուսինը) Չեմ հասկանում ի՞նչ էք ասում: Դէ երեւի ալեւի պիտի լինեն:*
- *Հիմա ձեզ այստեղ ո՞վ է հայ ասում:*
- *Սովորաբար ոչինչ էլ չեն ասում, բայց ես գիտեմ, որ մեր մասին հայ են ասում: Յետոյ որ ջղայնանում են՝ գեաւուր են ասում, գեաւուրի տղայ են ասում: Բայց մենք այստեղ բոլորի նման ենք, ալեւի ենք, ալեւին էլ մուսուլման է: Ուրեմն ինչո՞ւ են գեաւուր ասում:*
- *Դուք ինքներդ ի՞նչ էք կարծում, ինչո՞ւ են ասում:*
- *Չգիտեմ: Երեւի պապերս հայ են եղել: Բայց հայրս հայ չի, ես հայ չեմ:*
- *Քանի՞ երեխայ ունեք:*
- *Չորս որդի, երեք աղջիկ: Ութ երեխայ ենք ունեցել, մնացել են եօթը: Աղջիկներից մէկը Գերմանիայում է, միւսը՝ Բզմիրում: Մէկ աղջիկն ու տղաները Ստամբուլում են:*
- *Գալի՞ս են երեխաները, օգնու՞մ են:*
- *Տղաներս գալիս գնում են: Բայց օգնող չունենք: 78 տարեկան ենք՝ դեռ աշխատում ենք: Գալիս են մեր ստեղծած բերքն են տանում:*
- *Այս կողքի գիւղերում որտե՞ղ են հայերը:*

- Այստեղից առաջին գիւղը Աղաջանն է, յետոյ Խոզըքէօյն է: Դրանք հայերի գիւղեր են: Բուրջուլար գիւղը կայ, այնտեղ բուլղարներ են ապրում: Բայց բոլորը ավելի են, մուսուլման են:

- *Ջազայերէն գիտէ՞ք:*

- Մենք այստեղ քրմանջերէն ենք խօսում: Մազկերտ գնանք՝ քրմանջերէն են խօսում: Հարչիկ գետից այս կողմ բոլորը քրմանջերէն են խօսում, Հարչիկից այն կողմ՝ դերսիմերէն, այսինքն՝ զազայերէն: Նազիմիէյում (Կըզըլ Քիլիսէ), Օւաճիկում, Խոզաթում, Փուլումերիկում²⁸ (Բոլումերիկ) դերսիմերէն են խօսում, Մազգերտում՝ քրդերէն, քրմանջերէն: Բայց դերսիմերէն նոյնպէս գիտեն, երբ գնում են այն կողմ՝ դերսիմերէն են խօսում: Չմշկեզիկում (Չմշկածագ) թուրքերէն են խօսում: Ես դերսիմերէն չգիտեմ: Բայց թուրքերէն բոլորս էլ խօսում ենք:

(*Կիներ*) - Ինքը (*նկատի ունի ամուսնուն - Շ.Խ.*) միայն թուրքերէն գիտի: Ո՛չ քրդերէն գիտի, ո՛չ դերսիմերէն:

- (*Ամուսինը*) Աթաթուրքի ժամանակ դպրոցներ բացուեցին: Ես դպրոց եմ գնացել: Մենք թուրքերէն ենք սովորել: Հենց մեր այս գիւղում: Սա աղաների, բէյերի գիւղ էր, դպրոցը շուտ բացուեց: Երեք տարի դպրոց եմ գնացել: Բայց կինս դպրոց չի գնացել, գրել կարդալ չգիտի:

- *Ձեր երեխաների անունները չէ՞ք ասի:*

- Թալլան, քրդական անուն է, յետոյ՝ Այսէլ, Շուքրա, Իմրա, Արսլան, սելջուկ Արսլան սուլթանի անունով:

Հրաժեշտ ենք տալիս մեր տանտէրերին: Կիներ մեզ ուղեկցում է: Դուրս գալիս դրան մօտ մի պահ յայպաղում է, ապա կամաց, որպէսզի ամուսինը չլսի, ասում է.

- Բիզ այնը ընք (*մենք նոյնն ենք*):

ԷԼ ՎԱԽԵՆԱԼՈՒ ԲԱՆ ՉԻ ՄՆԱՑԵԼ, ԱՄԷՆ ԻՆՉ ԷԼ
ԱՐԵԼ ԵՆ ՄԵԶ ՀԵՏ

(Մենք որ եկանք, եկանք որպես ալեւի,
բայց մեզ երբեք ոչ ոք որպես ալեւի չի ընդունել)

Թունջելի/Դերսիսի Մազգիրտի²⁹ շրջանի Ալանեազի գիւղը միայն պաշտօնապէս է այդպէս կոչւում: Բոլորն այն անուանում են Խոզըքէօյ: Հարեւանութեամբ գտնուող Շորդա³⁰ եւ Ալանեազի գիւղերը Թունջելիում բոլորը համարում էին հայկական գիւղեր: «Այնտեղ հայեր են ապրում»՝ այդ գիւղերից որեւէ մէկի անունն ասելիս՝ աւելացնում էին իմ զրուցակիցները 2011ի հանդիպումների ժամանակ:

Դերսիսի միւս գաւառակներից Մազգիրտը տարբերւում է նրանով, որ այստեղ առհասարակ շատ են քրմանջերէն խօսողները, այդ թւում՝ ալեւի քրմանջախօսները: Զգալի թիւ են կազմում նաեւ սուննի քրմանջախօսները: Մազգիրտում Դերսիսի Նազիմիէ, Բոլումերի, Օւաճիկ գաւառակների համեմատ շատ են նաեւ քրդական ինքնութիւն կրողները: Այս մասերի գիւղերը 1993-94ին, երբ թուրքական իշխանութիւնները Թունջելի լեռնային գիւղական բնակավայրերն իբրեւ թէ Քրդական Աշխատավորական Կուսակցութեան զինուած պայքարին մասնակցելու կասկածանքով ամբողջովին աւերեցին եւ բնակչութիւնը ցրեցին Թուրքիայի արեւմտեան շրջանների մէջ, չեն քանդուել, չեն աւերուել, բնակիչներն էլ հիմնականում մնացել են իրենց բնակավայրերում:

2011 Յուլիսի վերջերին Դանաբուրան գիւղից գնում էինք Խոզըքէօյ: Ճանապարհին, Շորդա գիւղի մօտ մի տղամարդ կանգնեցրեց մեքենան: Մեր վարորդ Ալին կանգնեց, հարցրեց, թէ ու՞ր է գնում: «Խոզըքէօյ»՝ ասաց տղամարդը: Մենք ուրախացանք, որ հենց ճանապարհին հանդիպեցինք Խոզըքէօյի բնակչի: Մարդը բարձրացաւ մեքենայ: Հարցրինք, թէ արդեօք Խոզըքէօյ գիւղում է ապրում:

- Այո,- ասաց,- բայց բանջարանոցս այստեղ է, եկել էի մի փոքր աշխատելու: Իսկ դուք որտեղի՞ց էք եկել:

- Հայաստանից ենք,- ասացինք,- Հայաստանը գիտե՞ք:

- Հայաստա՞նը: Այո: Ես էլ հայ եմ:

- Հա՞յ էք: Բսկապէ՞ս:

- Այո, ես էլ հայ եմ: Պետութիւնն էլ գիտի, բոլորն էլ գիտեն, ես էլ չեմ թաքցնում:

- Բսկ գիւղում շա՞տ հայեր կան:

- Հիմա քիչ կան: Բոլորը գնացին. Գերմանիայում են, Ֆրանսիայում, Ստամբուլում: Քիչ մարդ է մնացել, հիմնականում՝ իմ տարիքի մարդիկ, մեծերը: Բոլորի երեխաները դրսերում են:

- Մե՞ծ գիւղ է Խոզքըթօյր:

- Այդքան մեծ չի, միքանի փոքր թաղամաս է:

- Իսկ գիւղում մնացե՞լ են ուրիշ հայեր: Եւ իրենք ասու՞մ են իրենց հայ լինելու մասին:

- Նրանք, ովքեր վախենում էին ասել, թողեցին գնացին: Հիմա բոլորն էլ գիտեն մեր գիւղացիների հայ լինելը, պետութիւնն էլ, կառավարութիւնն էլ, ժողովուրդն էլ... Բոլորն էլ գիտեն, ասես, թէ չասես՝ ամէն ինչ բոլորին յայտնի է: Մենք Միրաքներից³¹ ենք, նրանց թոռներն ենք:

- Դու ք: Դուք Միրաքների թո՞ռն եք:

- Մեր ամբողջ գիւղն է Միրաքներից: Մենք ոչ մէկից էլ չենք վախենում: Նազիմիի (նախկին Կրգըլքիլիսէ - Հ.Խ.) կողմերն էլ կան Միրաքներից, այնտեղից էլ են միքանիսը եկել մեր գիւղ: Բոլորն էլ գիտեն մենք ով ենք, վախեցողները գնացել են, մենք մնացել ենք: Հասանք մեր տուն, համեցէք, մեր տուն եկէք, միասին թէյ կը խմենք:

Մեքենան կանգնել էր ցածր, միյարկանի մի տան մօտ:

Մարդը մտաւ իր տուն, որտեղից անմիջապէս դուրս եկաւ մօտ վաթսունամեայ մի հաճելի կին եւ ժպիտը դէմքին ուրախութեամբ մեզ ներս հրաւիրեց.

- Բարի էք եկել, տուն մտէք, համեցէք:

Տանտէրերին հետեւելով՝ հանում ենք կօշիկները եւ մեր ամբողջ խմբով՝ հինգ հոգով տուն ենք մտնում: Հին տուն է, ցածր առաստաղով, կրով սպիտակեցրած պատերով, յատակն ամբողջովին ծածկուած է ձեռքով գործած խսիրներով: Մաքուր, խաղաղ տուն է: Պատերին լուսանկարներ են կախուած, եւ դրանցից ամէնամեծը սուրբ Ալիի նկարն է, տակը մակագրութիւն. «Ալլահըն ասլան Հազրաթ Ալի» (Ալլահի առիւծ Սուրբ Ալի): Ալեւիների տների հիմնական բաղկացուցիչներից է այդ նկարը:

- Մենք Հայաստանից ենք եկել,- տիկնոջը նոյնպէս բացատրում ենք, որպէսզի յանկարծ այնպիսի բան չասի, որ ցանկալի չէր լինի հայաստանցիներին ասելու:

- Բարով էք եկել,- ժպիտը դէմքին հաստատում է տիկինը:

Շարունակում ենք դիտել պատերի լուսանկարները:

Կինը բացատրում է.- սա հարսս է, սա որդիս է, Ֆրանսիայում է ապրում:
Սա էլ մեր հայրն է:

Մենք յայտնում ենք մեր անունները, հարցնում ենք տիկնոջ անունը.

- Զուլֆիա Փոլադ (փոլադ՝ պողպատ, պողպատի նման ամուր - Հ.Խ.):

Դուք նստեք, զրուցեք, ես գնամ թեյ բերեմ:

Նստում ենք: Պատմում ենք մեր այցելության նպատակը, թոյլտրություն ենք խնդրում ձայնագրելու, լուսանկարելու: Ամուսինը հաճոյքով համաձայնում է զրուցել:

- Ձեր գիւղը հի՞նք գիւղ է:

- Մեր գիւղը նախկինում ամբողջովին հայկական գիւղ էր: Գիւղի անունն էլ, մարդկանց անուններն էլ հայկական անուններ էին: Իննսունականներին լրիւ փոխեցին, թրքացրին: Հիմա գիւղի անունը դարձել է Ալանեազի: Խոզըքէյ էր առաջ, բայց «խոզը» հայերէն բառ է, «Խոզըքէյ»՝ այսինքն «խոզերի գիւղ»: Մի քսան տարի առաջ փոխեցին անունը:

- Ինչու՞ էր անունը Խոզըքէյ³²: Հայերը ժամանակին այստեղ խո՞զ են պահել:

- Այդպիսի բան չի եղել: Մենք այստեղ եկել ենք Նազիմիէից (նախկին Կըզըլքիլիսէ - Հ.Խ.): Մեր պապերը այստեղից են եկել: Մեր գլխաւորը Միրաք աղան էր, այստեղ բոլորը Միրաքին ճանաչում էին:

- Հիմա գիւղում բոլորը Միրաքի հետ եկածնե՞րն են:

- Ոչ, ոչ բոլորը: Ուրիշներ էլ կան: Միրաքներից շատ քիչ են մնացել, գնացին: Գնացել են Գերմանիա, Ֆրանսիա, Հոլանդիա, տարբեր տեղեր, Ստամբուլ...

- Այս տունը, որտեղ նստած ենք, ե՞րբ է կառուցուել:

- Սա հին տուն է, հայրս է կառուցել, յետոյ ես միքանի սենեակ եմ աւելացրել:

- Բսկ ե՞րբ են ձերոնք եկել Նազիմիէից: Ինչու՞ են տեղափոխուել այստեղ:

- 15 թուից յետոյ: Եկել են նախ Շորդա, այստեղից մօտիկ է: Մենք մեծ խումբ էինք, բոլորը՝ Միրաքներից: Շորդայից եկանք այս գիւղը, այստեղ ոչ ոք չկար, մենք հաստատուեցինք: Բայց յետոյ մի մարդ կար, Թամիր աղան, ասաց, որ ինքն է այս տեղերի տերը: Նա որ չլինէր, մենք հիմա այստեղ տէր կը լինէինք:

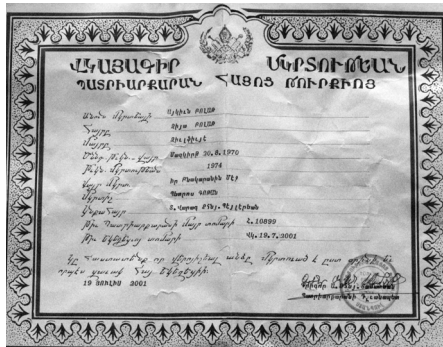
- Երբ որ այս գիւղ եկաք, դուք դեռ քրիստոնէա՞յ էիք:

- Մեր հայ լինելը բոլորը գիտեն, ժողովուրդն էլ գիտի, կառավարութիւնն էլ գիտի: Մենք որ եկանք, եկանք որպէս ալեւի, բայց մեզ երբեք ոչ ոք որպէս ալեւի չի ընդունել: Ալեւի չեն ընդունել, որովհետեւ բոլորն էլ իմացել են մեր հայ լինելը, եւ մենք էլ դա չենք թաքցրել: Տեսեք, հիմա էլ չեմ թաքցնում եւ կրկնում եմ, որ պետութիւնն էլ գիտի:

- Հայաստանում դերսիմցի մի մարդ գիրք է գրել, որում գրուած է, որ *Խոզըքէօյում դէռ 15ից առաջ Միքաթներ էին ապրում*³³:
- Չի եղել այդպիսի բան, այստեղ յետոյ, 15ից յետոյ են եկել մեր պապերը: Բայց հնուց էլ սա հայկական գիւղ է եղել: Այդ հայերին կարծեմ կոտորել են: Այդպէս են պատմում: Այստեղ վաղուց մի զիարէթ է եղել, այդ զիարէթում Սուրբ Յիսուքի³⁴ գերեզմանը կայ, հենց աղբիւրի մօտ է: Այսօր էլ մարդիկ գնում են, մոմ են վառում, մատաղ են անում: Ոմանք էլ տակն այնքան են փորփրել, ոսկի են փնտրում, որ քարն ամբողջովին խախտւոտ է դարձել: Մերոնք անցեալում խելօք են եղել: Նախկինում դրամատներ չկային, դրա համար էլ մարդիկ ինչքան հարստութիւն, փող ունէին՝ տանում էին գետնի տակ, հողում թաղում, անունն էլ զիարէթ էին դնում, այսինքն՝ սրբավայր, սուրբ տեղ, որպէսզի որեւէ մէկը չգնայ այնտեղ փորի: Շատ խելօք են եղել: Բայց պետութիւնն այդ բոլորն իմացել է, յետոյ իրենք եկել են այդ բոլոր սրբատեղերը փորել են, հարստութիւնները տարել են: Հիմա մեզ, մեր ցեղին, ում որ այդ ամբողջ հարստութիւնը պատկանում է, ասում են՝ «մի փորէք, սրբատեղի է»: Իսկ դուք թաղուած գանձերի տեղերի քարտէզ չունէ՞ք: Եթէ ինձ մի հատ քարտէզ ցոյց տաք, ես ձեզ կը տանեմ, բոլոր տեղերը ցոյց կը տամ³⁵: Անընդհատ այդպիսի մարդիկ են գալիս, քարտէզները ձեռքներին փնտրում են: Որտեղի՞ց են ճարում այդ քարտէզները՝ չեմ հասկանում: Բայց կան այդպիսի մարդիկ:
- *Այսքան գրուցում ենք, բայց ձեր անունը չասացիք*:
- Զիա Փոլատ: (Զիյա՝ լոյս է նշանակում - Հ.Խ.):
- *Իսկ ձեր պապական, հայրական, ձեր գերդաստանի անու՞նը*:
- Մեր պապական ազգանունը Բոշթաշ է եղել: Հօրեղբայրս ու հայրս մի տարածքի, հողի համար վեճ են ունեցել, հօրեղբայրս հօրս ձեռքից այդ տարածքը վերցրել է: Հայրս էլ ջղայնացել է, գնացել հրաժարուել է Բոշթաշ ազգանունից, վերցրել է Փոլատ ազգանունը: Հիմա մենք Փոլատ ազգանունով ենք:
- *Ձեր կնոջ պապական ազգանունն ինչպէ՞ս էր*:
- Անունը Զուլֆիա է, հայրական ազգանունը՝ Գոք: Կնոջս հայրը հայ է:
- *Զուլֆիան նոյնպէ՞ս ձեր գիւղացի է*:
- Չարսանջաքից³⁶ է, Գունէ Դերէի Բոշքու գիւղից: Հուշտակում էլ հայեր կան:
- *Հիմա ձեր այս գիւղում Միքաթեան ազգանունով մարդ կա՞յ*:
- Ես Գերմանիայում երկու հատ գիրք եմ տեսել, այդ գրքում այս տարածքի, այստեղի բոլոր աշիրէթների, ազգանունների ծագումը, պատմութիւնը գրած է: Հայերէն գիրք է: Այդ ժամանակ ես երիտասարդ էի, նոյնիսկ ամուսնացած չէի, այդ գիրքը ցոյց տուողին ասեցի այդ գրքով նայի, ինձ համար մի լաւ չափանիշներով աղջիկ գտի: Խոստացաւ, յետոյ

գնաց Շուէյցարիա: Խոստացել է այդ գրքերը թարգմանած ինձ ուղարկել, բայց դեռ չեմ ստացել:

- *Ձեր գիւղը ե՞րբ է ամենամարդաշատը եղել, ե՞րբ էր, որ մարդիկ այս գիւղից չէին գնում եւ բնակիչների թիւն աճում էր:*

Դժուար թէ կարողանամ ասել, բայց հիմա 100 մարդուց ասել չի լինի: Ես ինքս էլ իմ երեխային, տղայիս ուղարկեցի Գերմանիա: Ես իմ ձեռքով իմ տղային վստահագիր տուեցի, նա գնաց Ստամբուլ, իր ինքնությունը՝ հայ լինելը վերականգնեց, հայ դարձավ եւ այդպէս գնաց Գերմանիա: Գերմանիայում նրա ինքնությունը հիմա հայկական է:

Ինքնութեան վկայականը հայերէն

- *Բնչպէ՞ս փոխեց ինքնությունը, ի՞նչ գործողություններ արեց:*

- Սկիւտարում³⁷ մենք ծանօթներ ունենք, նրանք արեցին, օգնեցին: Ես նրա ինքնութեան վկայականն ունեմ, բերեմ ցոյց տամ:

Գնում է վկայականը բերելու: Հարցնում ենք կնոջը.- Այս տարածքում քանի՞ մարդ փոխած, վերականգնած կը լինի ինքնությունը: Բնչպէ՞ս են դա անում:

(Կինը)-Ես չգիտեմ, իրեն հարցրէք:

Ամուսինը ետ է գալիս ինքնութեան վկայականով:

- *Ձեր տղայի անու ին է փոխուել:*

- Ոչ, նոյնն է մնացել: Այգուն Փոլադ: Այգուն Փոլադ, էրմանի (հայ): Ահա վկայականը³⁸:

- *Հիմա Ձեր որդին, որ գնացել է Գերմանիա, ու հայի ինքնութեան վկայականով է գնացել, Գերմանիայում փորձե՞լ է հայերի հետ կապուել, ծանօթություն հաստատել:*

- Ես չգիտեմ, նա այնտեղ է, ես՝ այստեղ, ի՞նչ իմանամ:

- *Այսինքն ուզում եմ հարցնել, թէ ինքնութեան վկայականը ի՞նչ է փոխում մարդու մէջ: Նոր շրջապատ, նոր մարդիկ են յայտնւում: Կամ գուցէ շրջապատի մարդկանց վերաբերմու ինքն է փոխւում:*

- Դէ հիմա իմ որդին գնացել է Գերմանիա, աշխատում է, ոնց որ թէ հայերի հետ է աշխատում: Դիմել է կեցութեան իրաւունք ստանալու, բայց դեռ ընթացքի մէջ է, դեռ օրինական չի: 2001ին փոխել է ինքնությունը³⁹ եւ գնացել:

- *Ձեր միւս երեխաները որտե՞ղ են ապրում:*

- Ստամբուլում են: Ութ երեխայ ունեմ, չորսը ամուսնացած են, չորսը ամուսնացած չեն: Տղաներիցս մէկն այստեղ է, ինձ հետ է ապրում: Այս տարուայ փառատօնին⁴⁰ Թունջելիում մի աղջիկ է տեսել, հաւանել է, ասում է վաղը կը գամ, կը խօսենք:

- *Այդ աղջիկն ալե՞ւի է:*

- Այո, ալեւի է: Կարծում եմ նրա ծնողները դէմ չեն լինի: Դէ այստեղ այնքան ալեւիացած հայեր կան, որ ում էլ հարցնես՝ կը պարզուի արմատներում հայ կայ: Մենք որ՝ դէմ չենք: Դեռ երեխայ են, փոքր են, թող մեծանան, ես տղայիս համար կ'ուզեմ: Մենք չենք թաքցնում մեր հայ լինելը: Ինչու՞ թաքցնեմ, ինչի՞ց վախենամ, ումի՞ց վախենամ: Կառավարութիւնը շատ լաւ էլ գիտի ամէն ինչ, գիտի մեր արմատները: Մեր գիւղապետն էլ շատ լաւ գիտի: Գալիս է, գնում է, այստեղ մեզ հետ նստում է, խօսում է, ուտում ենք, խմում ենք:

- *Ձեր միւս զաւակների ինքնութիւնները վկայականով չէ՞ք փոխել:*

- Չէ, դրա կարիքը չի եղել: Այն մէկը գնում էր Եւրոպա, այդ պատճառով փոխեցինք: Բայց ցանկացած փոփոխութիւն խօսակցութիւններ է բերում լրացուցիչ հետաքրքրութիւն, ի՞նչ իմաստ ունի այդ ամէնն սկսել:

- *Վերջին տարիներին թուրքական թերթերը յաճախ են գրում դատարանով կամ հայոց պատրիարքարանում ինքնութիւնը վերականգնած հայերի մասին: Դա ձեզ ուրախացնու՞մ է:*

- Պետութիւնը միշտ էլ իմացել է մեր մասին, միշտ էլ իմացել է մեր համոզմունքների մասին, բայց նախկինում վախենում էինք բարձրաձայն ասել այդ մասին: Այլապէս հայերն այստեղ շատ-շատ են, բայց միայն վերջին հինգ-վեց տարիներին է, որ ոմանք սկսել են խօսել, ասել այդ մասին:

- *Հայկական ծագումով մարդիկ գուցէ շատ են, բայց արդե՞ս շատերն են իսկապէս ցանկանում վերականգնել հայկական ինքնութիւնը: Ոչ թէ վախի պատճառով, այլ՝ համոզմունքների: Գուցէ մարդիկ չեն՞ ուզում հայութեանը վերադառնալ:*

- Վախենում են, թէ չէ՝ շատերը կ'ասեն, կը վերականգնեն: Հայերը շատ են, բայց վախենում են: Նախկինում այստեղ մարդիկ են եկել, հարցրել են, թէ ինչքա՞ն հայ կայ: Այստեղ՝ Դերսիմում ասել են, թէ քիչ են, միքանի մարդ են: Այսպէս ասողին տարել են, չարչարել են, սպառնացել են, ասել են՝ «դու սուտ ես խօսում, մենք գիտենք, որ այստեղ հայերը շատ են, ինչու՞ չէք խոստովանում»: Այսինքն միշտ դրանով հետաքրքրուել են, հետաքրքրուել են, որ պարզեն հայերի թիւը: Այդ պատճառով էլ են մարդիկ վախենում: Ես մի հօրեղբայր ունեի Լեւոն անունով, զինուորութեան են տարել Հարփուր (Խարբերդ - Հ.Խ.), այնտեղ անյայտ կորել է: Տարիներ շարունակ փնտրում ենք ու չենք գտնում:

- Ձեր հորեղբոր անհետանալը դուք նրա հայ լինելու կամ հայկական ծագում ունենալու հե²տ էք կապում:

- Ես չգիտեմ, գուցե այդպես է, գուցե այդպես չէ:

- Բսկ որոշ հայեր, կամ հայկական ծագում ունեցող մարդիկ, որեւէ նեղություն, հալածանք կրե³լ են 15ից յետոյ:

- Իմ գիտակցական կեանքի շրջանում ես հայերի սպանութեան դեպքեր չգիտեմ: Բայց մեր պապերին, ծնողներին շատ են սպանել: Մեր պապերը մեզ այստեղ են բերել, որպէսզի ապահով լինենք: Բայց այստեղ սուննիներ կան շատ, նրանք սպանել են հայերին, այդ պատմությունները յայտնի են: Տարել են Խաշնարների⁴¹ կողմը, այնտեղ կոտորել են: Դա արդէն 15ից յետոյ էր: Դա մեզ պատմել են, ես չեմ տեսել:

- Հայ էին՝ ա⁴յդ պատճառով: Այսինքն իրենց հա⁵յ էին անուանում:

- Ոչ, արդէն զազայացել էին, իրենց զազա էին ասում: Սուննիներն են սպանել: Սուննիները քնեցին, քնեցին, յետոյ արթնացան, ասացին դուք այստեղ տեղ չունեք, ինչու⁶ էք եկել: Այստեղի հին աղաներից էին: Ասում էին այստեղ մի⁷ մնացեք:

- Բսկ ինչպե⁸ս է, որ դուք չէք վախենում, ձեր հայ լինելու մասին ասում էք:

- Ես էլ այլևս ինչի⁹ց վախենամ: Ինչ ասեք՝ մեզ հետ արել են, ինչքան ասեք չարչարել են, տանջել են, քանիսներին աքսորել են: Էլ վախենալու բան չի մնացել, ամէն ինչ էլ արել են մեզ հետ: Այդ աղաների կառավարիչը, Ջամալ փաշան, քանի անգամ հենց ինձ տարել է, ծեծել է: Դա արդէն 1993-94ին էր: Ինձ տարել էին, ասում էին ասա, թե սարերում ովքե¹⁰ր են թաքնուել, որտե¹¹ղ են թաքնուել: Բայց մենք ի¹²նչ իմանայինք ովքեր են, որտեղ են: Արդէն այնքան են չարչարել, որ էլ վախենալու բան չի մնացել: 1993ին բոլորին էլ քաշ են տուել:

- Կարծում էք ձեզ որպէս հայի¹³ են տարել ծեծել: Գուցե ձեզ տարել են, որովհետեւ այստեղ, Ղերսիմում, բոլոր տեղացիներին էին տանում հարցաքննում:

- Նաեւ որպէս հայի: Քանի որ այստեղի հողերի տերերը իրականում հայերն են, բայց նրանք փաստաթուղթ չունեն, վկայական չունեն: Ո¹⁴ր հայը կարող էր գնալ փաստաթուղթ պահանջել: Կը սպանէին: Չնայած ալեւի էին, բայց բոլորն էլ գիտէին, որ հայ են, ո¹⁵վ կը համարձակուէր գնալ պետութեան գրասենեակը: Դրանից բացի էլ եթէ հայերը գնային գրասենեակ, ալեւիները կը մատնէին, կ'ասէին հայ է, ինչու¹⁶ էք նրան հողի սեփականութեան վկայական տալիս: Ալեւիներն էլ են մեզ կողոպտել: Այս գիւղում հիմա ընդամենը մի 4-5 հողակտոր կայ, դրանք էլ աղաներինն են: Աղաները սուննի են: Բոլորն էլ գիտեն, որ դրանք հայերի հողերն են եղել: 15 թուից յետոյ ով էլ որ այստեղ գիւղապետ էր գալիս, աղաներին էր պաշտպանում: Նրանց սեփականութեան վկայականներ տուեցին: Այն ժամանակ ոչ մի բան փաստաթղթով չէր: Աղաները երկու վկայ էին

տանում, դե պարզ է, հենց նրանց անունով էլ հողերը գրանցեցին: Մենք այստեղ միշտ բատրակություն ենք արել աղաների հողում: Հիմա վերջերս գիւղացուն նոյնպէս թոյլ են տուել հող գնել: Բայց աղաները դրա ձեւն էլ գիտեն: Եթէ նոյնիսկ իրենց հողը մշակող չլինի՝ հողը չեն վաճառում, մինչեւ գնորդը ամբողջ փողը չտայ եւ աղային էլ հետը հաւասար բաժնետէր չընդունի: Ես հենց այդպէս եմ իմ բանջարանոցի հողը գնել: Այ, որ դուք ինձ տեսաք, այդ նոյն բանջարանոցից էի գալիս: Հենց հիմա էլ փաստօրէն նոյն բատրակութիւնն եմ անում: Հողն իբր թէ իմն է, բայց աղան էլ հաւասար իրաւունք ունի: Բայց աշխատողը միայն ես եմ, ես եմ մշակում: Աղան էլ ասում է՝ չես ուզում, մի՛ մշակի: Ինքը շատերի հետ է բաժնետէր, բայց իմ հողը միայն այդ մի փոքր հողն է, ինչպէ՞ս չմշակեմ:

- *Բսկ ինչքա՞ն է ձեր հողի չափը:*

- Մենք չորս եղբայր ենք, շատ է (հողի չափը չի ասում - Հ.Խ.):

- *Բսկ հողը կարո՞ղ էք վաճառել: Գնորդ կը լինի՞:*

- Այո, հողի գնորդ շատ կայ: Բայց հողը դեռ լրիւ իմը չի: Եթէ կարողանամ աղայի բաժինը գնել, ցանկութեան դէպքում հողը կը կարողանամ վաճառել: Այստեղից շատ հեռու տեղ մի կտոր հող էլ ունէի, հեռաւորութեան պատճառով չէի կարողանում մշակել, այդ կտորը վաճառել եմ:

- *Բսկ հիմա, երբ որ ձեր գիւղը դատարկւում է, տները կարողանո՞ւ են վաճառել: Գնորդ լինո՞ւ է: Օրինակ այս տունը, եթէ ուզենաք, կարո՞ղ էք վաճառել:*

- Գալիս են գնորդներ, հարցնում են: Գիտեն, որ տեղացիները գնում են, գնորդներն իրենք են գալիս հարց ու փորձ անում:

- *Ի՞նչ էք ցանում այդ հողում:*

- Առուոյտ է անասունի համար, գարի է, ցորեն:

- *Հիմա ձեր գիւղում եկեղեցի չկայ. եկեղեցու աւերակ, էդ Յուսիկի զիարէ՞թն է միայն:*

- Եղել է, եկեղեցի եղել է, մարդիկ են քանդել: Քանդել են, քարերը տարել են, օգտագործել են շինարարութեան համար: Մեր գիւղի եկեղեցին հենց Յիսուքի զիարէթի կողքին էր, քանդուած տեղերն էլ դեռ երեւում են: Այս ամբողջ տարածքի գիւղերում եկեղեցիներ շատ են եղել:

- *Բայց հայեր էին այդ մարդիկ, չէ՞, ձեր գիւղի հայե՞րն են քանդել:*

- Բոլորն էլ քանդել են: Աւերակ եկեղեցի էր, քարերը տարել են, պատերի մէջ շարել են: Այս կողքի գիւղերում էլ հայկական եկեղեցիներ կային: Հիմա չկան, ոչ մի տեղ չկայ: Շատերն էլ քանդում էին, որ տակից գանձ գտնեն: Բայց վերջերս խօսում են, որ իզուր քանդեցին: Հիմա շատ հայեր են գալիս Եւրոպայից, Ամերիկայից: Հիմա խօսում են, որ կարող էին այդ եկեղեցիներով զբօսաշրջութիւն զարգացնել:

Յետոյ կինը ցոյց է տալիս տան պատերից մէկի մէջ փորուած պատուհանիկը, ասում է, որ նախկինում տները միմեանց կից էին կառուցում, եւ այդպիսի պատուհանիկներով միմեանց հետ հաղորդակցում էին, վտանգի դէպքում միմեանց զգուշացնում էին:

Դուրս ենք գալիս եւ գնում Յուսիկի զիարէթը լուսանկարելու, խնդրելով, որ ճանապարհին պատմի, թէ ինչ գիտի այդ սրբավայրի մասին: Յուսիկի սրբավայրը ծառի տակ մի միայնակ տապանաքար է: Զիա Փոլադն ասում է, որ հիմա հագուադէպ են գնում Յուսիկի սրբավայր, երբեմն-երբեմն մատաղներ են անում այնտեղ, բայց շատերը սահմափակւում են մոմ վառելով:

Զուլֆիա եւ Զիա Փոլադ

Տապանաքարը խիստ հողմահարուած էր, բայց վրան նշմարւում էին հին արձանագրութեան հետքեր: Այնպիսի տպաւորութիւն է, որ վրայի գրերը քերել են, բայց հետքերը երեւում են: Զիա Փոլադն ասում է, որ քարի տակն էլ, ծառի տակն էլ մարդիկ փորել են գանձ գտնելու յոյսով, հիմա ծառը համարեա չորացել է: Տապանաքարի մօտ յարմարեցուած քարից երեւում էր, որ յաճախ է մոմավառութիւն լինում:

Սրբավայրից մօտ հարիւր մետր հեռաւորութեան վրայ, նախկին եկեղեցու

տարածքում, տաշուած քարեր կային, միքանիսի վրայ՝ փոսեր, որպիսիք սովորաբար լինում են խաչքարերի տակի պատուանդան քարերի վրայ:

Ամենայն հաւանականութեամբ դրանք եկեղեցու մօտ կանգնեցուած կամ եկեղեցու շուրջ երբեմնի գերեզմանատան խաչքարերի կամ տապանաքարերի պատուանդաններ պէտք է եղած լինէին:

Յուսիկի զիարէթը

Յուսիկի սրբավայրին շատ մօտ մի տուն կար, որին յարող հարթ տարածքում մարդիկ էին նստած: Զիա Փոլադն ասաց, որ Գերմանիայից որդին իր ընտանիքով հօրը հիւր է եկել, նոյնպէս հայկական ծագումով ընտանիք է: Մօտեցանք, ծանօթացանք: Առաջարկեցին նստել: Մեր

հարցերին պատասխանում էր հիմնականում Գերմանիայից հիւր եկած որդին, երբեմն՝ նրա մայրը:

- Դուք Խոզըքէօյում երբուանի՞ց էք ապրում:

- Վաղուց ենք ապրում:

- Գիւղի պատմութիւնը գիտէ՞ք, երբուանի՞ց է, ովքե՞ր են ապրել:

- Մենք յետոյ ենք այստեղ եկել,

մեր պապի պապն է եկել: Մենք հին պատմութիւնը չգիտենք:

- Որտեղի՞ց է եկել, ե՞րբ է եկել:

- Նազիմիէի մօտից, Հաքիսից: Հին Հաքիսից⁴²: Պապիս պապը հայ է եղել: Այնտեղ, Հաքիսում, Պետրոս Թեփէսի կայ, մեր պապինն է: Աւելի ճիշտ՝ մեր պապի պապինը: Իրենք երկու եղբայր են եղել, Միրաքներից էին: Դա Դերսիմում շատ յայտնի ընտանիք է եղել: 15ին իրենց ընտանիքներով փախել են, եկել են այս տարածքը, գնացել են նախ Դանաբուրան գիւղում են հաստատուել: Բայց յետոյ զինուորները եկել են, տեղի մարդկանց կանչել են, եւ այս մարդիկ մեր պապերին տարել են ա՛յ այնտեղ (ցոյց է տալիս լեռան լանջը) սպանել են: Բհարկէ պետութիւնն է հրահրել տեղացիներին: Տարել են, նոյնիսկ գէնք չեն օգտագործել, մեծ քլունգներով գլուխները ջարդել են: Զինուորներն են ստիպել տեղացիներին, որ սպանեն: Մերոնք պատմում են, որ երբ զինուորներն այստեղի գիւղացիներին ստիպում էին քլունգներով սրանց գլուխները ջարդել, մերոնցից մէկն ասել է, որ մի՛ արէք այդ բանը, մենք հարեւաններ ենք, մի՛ արէք, թէ չէ վաղն էլ ձեր գլուխներն են ջարդելու: Եւ իսկապէս էլ իրենց ետեւից էլ եկան 38 թուին: Բոլորին այստեղ սպանել են 38 թուին, գետն են գցել: Բհարկէ, Ժողովուրդն էլ հայերի ոչնչացման մէջ իր մասը, իր դերակատարութիւնն ուներ: Հայերի գեղեցիկ աղջիկներին տարան, յետոյ էլ նոյն ձեւով Դերսիմի գեղեցիկ աղջիկներին տարան: Դրանից յետոյ ով կենդանի է մնացել՝ ալեւի են դարձել, անունները փոխել են, ձուլուել են:

- Հիմա դուք Գերմանիայում էք ապրում: Այնտեղ ինչպէ՞ս էք ծանօթացում, որպէս ի՞նչ՝ հա՞յ, ալեւի՞, քուրդ ալեւի՞, հայ ալեւի՞:

- Ես էլ չգիտեմ, դրանց բոլորի մէջտեղերում եմ մնացել, ոչ մէկում ինձ լիարժէք չեմ համարում, չեմ զգում: Այդ խմբերից իւրաքանչիւրում իրենց հետ եմ: Իրականում ես ընկերվարական հայեացքներ ունեմ, այդ բաները ինձ համար կարեւոր չեն: Բայց Գերմանիայում մեզ որպէս քուրդ ալեւի են ընդունում:

- Իսկ Գերմանիայում ձեր հայրենակիցների միջավայրում ի՞նչ լեզուով էք խօսում:

- Քրդերեն: Քրդերեն ենք խօսում, քրմանջի, քանի որ այստեղ, մեր գիւղերում սուննի քրդեր են:

- *Իսկ ձեր երեխաներն էլ գիտեն քրմանջերեն:*

- Հասկանում են, բայց չեն խօսում: Թուրքերեն էլ գիտեն: Նրանք Գերմանիայում են մեծանում, հիմնականում գերմաներեն են խօսում (հոր գրկում նստած տասնամեայ տղան, որ ուշադիր լսում է զրոյցը,

միջամտում է. «Ես գերմաներեն թուրքերենից ավելի լաւ գիտեմ»):

- *Կարծում էք երբեւէ կը վերադառնա՞ք Դերսիւ, թէ՞ կը մնաք Գերմանիայում:*

- Մենք, իհարկէ, մտածում ենք վերադառնալ, բայց այնտեղ՝ Գերմանիայում երեխաների համար ավելի լաւ է: Յետոյ էլ կնոջս այստեղ, հենց մեր դռան առաջ սպանեցին: 2001ին պետութեան զինուորներն սպանեցին: Սպանեցին ընկերվարական հայեացքների

համար: Այստեղ մեզ համար ապրելը դժուար է: Մենք Հրանդ Դինքի հետ ընկերներ էինք: Մտածում էինք, որ 2004ին պիտի ինչ որ բաներ փոխուած լինէին, բայց մի մասի համար փոխուել է, մի մասի համար՝ չէ:

- *Ձեր պապական, հայկական պապական ազգանունն ի՞նչ էր:*

- Մենք Միրաքներից ենք:

- *Այստեղ բոլորը Միրաքների՞ց են:*

- Ոչ բոլորը: Մենք այստեղ Միրաքներից ինը ընտանիք էինք: Բայց յետոյ շատ են ցրուել մերոնք, Թուրքիայի բոլոր կողմերում մերոնցից մարդ կայ:

- *1915ին բոլոր Միրաքներն ա՞յս գիւղ եկան:*

- Ոչ, շատերը *մարքեազ*⁴³, Ստամբուլ են գնացել:

- *Հիմա այդ նախկին Միրաքները միմեանց հետ կապ պահու՞մ են:*

- Ոչ, հիմա բոլորի ազգանունները փոխուել է, նոյնիսկ չգիտենք ովքեր են Միրաքներից: Պատմում են, որ միմեանցից բաժանուելիս յատուկ որոշել են ազգանունները փոխել, որ այլեւս հետապնդումների չենթարկուեն: Հիմա այլեւս իրար գտնել չենք կարող: Միրաքներից նոյնիսկ սուննի դարձածներ կան: Նրանք Էլազիկի կողմերը գնացին:

Մենք հրաժեշտ ենք տալիս մեր հիւրընկալ տանտերերին: Գիւղից դուրս գալիս վերջին տներից մէկի պատի շարուածքում տեսանք պարզունակ խաչքար, մեքենան կանգնեցրինք լուսանկարելու համար: Տանտերերը դուրս եկան, հետաքրքրուեցին, թէ որտեղից ենք: Ասացինք, որ Հայաստանից ենք: «Ինչու՞ էք եկել», - հետաքրքրուեց տանտիրուհին: Մինչ ես պատասխանում էի, տանտիրուհին նկատեց, որ պատի շարուածքի խաչքարը լուսանկարում ենք: «Մենք չենք այս քարը դրել, տունը

սարքողներն են դրել»: «Ե՞րբ է այս տունը սարքուել», - հարցրինք: Մօտ վաթսունամեայ տանտիրուհին ասաց «Հին տուն է, ես այս տուն հարս եմ եկել՝ այս տանն էին ապրում, մինչեւ հիմա այս տանն ենք»: Տան պատին կար շինարարության տարեթիւր՝ 1932: Ուրեմն այդ ժամանակ արդէն եկեղեցու կամ նրա շրջակայքի քարերն օգտագործւում էին տների շինարարության համար:

**ՄՏԱՄԲՈՒԼԻ ՀԱՅԵՐԸ ԱՆԱՏՈԼԻԱՅԻՑ ԵԿԱԾ
ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՔԻՉ,
ՔՐԴՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՄԵԾ ԵՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ**

2011 Մեպտեմբերի 18ին Ստամբուլի մերձաւորութեամբ գտնուող Բոյաջըղ գիւղի հայկական Երեք Մանկունք Եկեղեցու բակում իսկական երաժշտական տօն էր: Այստեղ հաւաքուել էին Ստամբուլի հայերի «Մայեաթ Նովա» երգչախմբի անդամները, Հայաստանից ժամանած «Վան» համոյթը, թուրք երաժիշտներ: Ամբողջ օրը եկեղեցու բակում երգ ու պար էր, ուրախութիւն, երաժշտական մրցոյթ: Մասնակիցների մէջ էր նաեւ Աղիաման քաղաքից երիտասարդ մի ընտանիք՝ իրենց մանկահասակ տղաների հետ՝ Արագ եւ Արման անուններով: Ամուսինը փաստաբան էր: Ըստ թուրքական աղբիւրների⁴⁴՝ Աղիամանում 1600 քրդացած հայերի ընտանիք կայ, եւ եւ երիտասարդ փաստաբանի հետ սկսեցի գրուցել իր ընտանիքի անցեալի ու Աղիամանի իսլամացած հայերի մասին:

- Մենք երբեք իսլամացած չենք եղել: Այո, Աղիամանում շատ *դէօնմէներ* կան, այդ թում՝ մեր ազգականներից: Բայց մեր ընտանիքը միշտ հայ է եղել: Թղթի վրայ մեզ իսլամացած են գրել, բայց դա ոչինչ չէր նշանակում: Մեր պապերը ո՛չ կեղծ, ո՛չ իսկական իսլամութիւն չեն ընդունել, երբեք իսլամական աղօթատեղի չեն գնացել, եւ բոլորը դա գիտէին: Մեզ Աղիամանում միշտ Բաքըրչըլար անունով են ճանաչել: Բաքըրչըլար ասածը մեր ցեղի, երեւի կարելի է այդպէս ասել, մեր ազգականական ընտանիքներին տրուած անունն էր, կարելի է ասել՝ ազգանունն է, ցեղախումբն է: Աշիրէթի նման մի բան է, բայց աշիրէթ չի, աշիրէթ ասելն էլ սխալ է: Բոլորն ազգականներ են, բայց մեծ ընտանիք չի: Բսկ հիմա արդէն ցեղախումբ ասելն էլ դժուար է, որովհետեւ արդէն ցրուած ենք: Բայց Աղիամանում մինչեւ հիմա մեզ ուղղակի Բաքըրչի են ճանաչում:

Մեզ բոլորովին առանձին էին դասում, ո՛չ դէօնմէ էին ասում, ո՛չ հայ էին ասում, Բաքըրչը են ասում: Այն փաստը, որ մերոնք երբեք ցուցադրական իսլամութիւն չեն ունեցել, մեր միջավայրում մեր նկատմամբ բացասական վերաբերմունք չի առաջացրել, մեզ մասնաւոր նեղութիւն չեն տուել, եւ նոյնիսկ աւելի շատ էին յարգում, քան դէօնմէներին: Բայց, իհարկէ, անուններս իսլամական անուններ էին, հայկական չէին: Իրականութեան մէջ մեզ ո՛չ քրիստոնեայ են համարել, ո՛չ իսլամ են համարել: Եւ երբեք իսլամական բարքերով չենք ապրել: Բայց քանի որ Բաքըրչըլար ասուած ընտանիքը ժամանակին շատ ուժեղ ընտանիք է եղել, հաւանաբար անցեալի յարգանքի բերումով մեզ շատ չեն անհանգստացրել: Ճիշտ է՝ մեր տղաներին աղջիկ չէին տալիս: Բայց

մեզնից աղջիկներ էին ուզում, հարս էին ուզում տանել: Անշուշտ որ հայերեն խօսել չգիտեինք: Հիմա էլ չգիտենք: Միշտ Ադիամանում ենք ապրել, միայն ուսանելու համար Ստամբուլ եկանք: Ընտանիքի մի մասը վաթսուականներին Ստամբուլ եկաւ, բայց մեծ մասը Ադիամանում մնաց:

Առաջինները, որ եկան 60ականներին, ստամբուլահայերի հետ քիչ յարաբերութիւն ունէին: Իրականում, կարելի է ասել, չունէին: Այն, ինչ որ կայ՝ օրինակ՝ մալաթիացիների հետ կապ կայ, Մալաթիայում ապրող մեր բարեկամները մերոնց հետ էին եկել: Այսինքն մերոնք շփում էին զաւառից եկած իրենց ծանօթների, ազգականների հետ: Միայն: Բայց ծանօթներ, իհարկէ, ունէին: Այստեղ արդէն սկսեցին եկեղեցի գնալ, պաշտամունքի գնալ: Մալաթիացի բարեկամներ ունէինք, մեր կապերը նրանց միջոցով էր:

Մենք, երիտասարդներս, աւելի առաջ գնացինք: Ես, օրինակ, Հայաստան գնացի, այնտեղ եմ պսակուել քրիստոնէական կանոնով: Երեխաներս էլ արդէն հայի անուններ ունեն՝ Արագ, Արման: Բայց ես դեռ Բաքըրչը եմ: Կրօնական զգացումներս ուժեղ չեն, հաւատացեալ չեմ: Իմ քրիստոնէութիւնն ուղղակի «քրիստոնէայ եմ» ասել, «հայ եմ» ասել կը նշանակի: Այսինքն աւելի ազգութիւն է, քան կրօն:

Անշուշտ Ադիամանում մենք բացառութիւն ենք: Աւելի, անհամեմատ աւելի են դէօնմէները: Մեր ընտանիքի մէկ ճիւղն էլ է իսլամացել: Այդ շառաւիղը Ուրֆայում է ապրում: Նրանք շատ հաւատացեալ իսլամներ են դարձել: Կարծում եմ՝ երբեք չեն վերադառնայ քրիստոնէութեան⁴⁵: Շատ բարդ խնդիր է նրանց զգացումների խնդիրը: Միշտ մուսուլմանի պէս են ապրել, մուսուլման են իրապէս: Բայց նոյնիսկ նրանց մէջ շատ անսպասելի դէպքեր են պատահում: Օրինակ՝ լուրջ մուսուլմանի նման ապրող բարեկամներ ունենք, միշտ շատ լրջօրէն են իսլամին հետեւել, մզկիթ գնացել, նամազ բռնել, ծով պահել: Իսլամական բոլոր կանոնները: Բայց եկան այստեղ՝ Ստամբուլ, եւ այստեղ՝ եկեղեցում երեխաներին քրիստոնէայ դարձրեցին: Այսինքն ինքը վաղուց է Ստամբուլ տեղափոխուել, տաս տարի էլ այստեղ էր մզկիթ գնում: Ո՞վ կարող է ասել՝ ինչքա՞ն է տանջուել, մտածել այդ մարդը, որ վերջապէս կրօնափոխուել է, որոշել է երեխաներին քրիստոնէայ մկրտել եւ ինքն էլ մկրտուել է: Բայց հանդիպեցինք: Ասում է՝ մուսուլմանի պէս ապրելիս ինձ քրիստոնէայ են ասում, այսպէս՝ քրիստոնէայի պէս ապրելիս էլ՝ մուսուլման են ասում: Դա շատ ծանր, բարդ խնդիր է: Մնում է, որ մարդն ինքն իրեն բնութագրի, իր առանցքը գտնի: Կենցաղ է նոյնպէս: Մերունդներով մահմեդականի նման ապրած մարդը չի կարող միանգամից իր կենցաղը փոխել: Ոմանք կրօնափոխում են, բայց կենցաղը մնում է: Չէ՞ որ տարբեր մշակոյթ են՝ հագնելը, ուտելը,

ընտանեկան յարաբերությունները, մարդկային յարաբերությունները, կին-տղամարդ յարաբերությունները: Այդ մարդն ինքն իրեն աւելի քրիստոնեայ է զգում, քան մահմեդական, բայց քրիստոնեաները նրան աւելի մահմեդական են ընդունում, քան քրիստոնեայ: Հիմա սա էլ դէօնմէ է, դէօնմէի մի տեսակ է: Չ՞է որ կրկին կրօնափոխուել է: Դէօնմէն միայն իսլամացած քրիստոնեան չէ: Իր հասարակական կեցութեամբ այդ մարդիկ, այսինքն՝ իսլամից քրիստոնեայ վերադարձածներն էլ դէօնմէ են: Ճիշտ է, նրանք այլեւս գաղտնի հայ չեն, բայց կրկին երկու համայնքներում էլ խորթ են: Եւ այդ տեսակ մարդիկ միայնակ են մնում: Ինչպէս իսլամացած դէօնմէները:

- *Դէօնմէները շատ քիչ են...*

- Ո՛չ, ո՛չ, ընդհակառակն, շատ են, գաղտնի են ապրում: Ճիշտ է, այդ բառը հիմա շատ տարածական է օգտագործում: Երբեմն բոլոր կրօնափոխներին դէօնմէ են ասում: Կարծեմ Ճիշտն այն է, որ դէօնմէն առերեւոյթ կրօնափոխուածներն են, ովքեր իրենք իրենց ներսում իրենց միշտ հայ են ճանաչում եւ հայ են համարում: Որովհետեւ շատ են նաեւ իսլամացած եւ իսկապէս հաւատացեալ իսլամ դարձածները, ովքեր այլեւս իրենք իրենց հայ չեն ճանաչում եւ չեն ուզում ճանաչել: Հանգիստ են իսլամի մէջ եւ հաշտ են իրենց ինքնութեան հետ: Նրանք գուցէ աւելի շատ են, չգիտեմ: Բայց իմ իմացածովս շատ են նաեւ գաղտնի ապրող դէօնմէները: Նրանք ժամանակին ոչ մի խմբի հետ մի տեսակ չմիացան, առանձին են ոնց որ թէ: Նրանք ո՛չ մուսուլմաններից, ո՛չ քրիստոնեաներից աղջիկ չեն առնում, ոչ էլ ուզում են, միշտ իրենց մէջ են ամուսնանում⁴⁶: Միմեանց ճանաչողները փնտռողներին ցոյց են տալիս, միջնորդը գաղտնիքը գիտի, այդ պատճառով ոչինչ չես իմանայ: Միմեանց մասին bizimkiler են ասում՝ «մերոնքական», «մերոնքականներ»: Քեմալ Եալչըն⁴⁷ անունով գրող կայ, «բիզիմքիլեր»ի մասին գիրք է գրել: Մենք ենք նրան բացատրել այդ կապերը, նրա գրքում շատ լաւ նկարագրուած է: Նրա գրքի հերոսուհին՝ Սարը Գելինը, մեր հօրաքոյրի աղջիկն է: Բաքըրչըլար ընտանիքի պատմութիւնն է: Մի քիչ իրենց ինքնութիւնը քողարկել են հօրաքոյրերս, բայց վերջ ի վերջոյ գրքի ընտանիքը Բաքըրչըլարներն են: Մեզ ասել են, որ իրենց ինքնութիւնը թաքցրել են: Գրքին մէջը ասում է, որ Բաքըրչիների հետ բարեկամութիւն արեցին եւ այնտեղ էլ հայ յայտնաբերեցին:

- *Դուք ինքներդ այս առերեւոյթ մահմեդական, բայց քրիստոնեայ պահպանուած հայերի մասին ե՞րբ իմացաք: Վստահ եմ, չգիտեիք սկզբից, սրանք նոր թեմաներ են, նոր խօսակցութիւններ են:*

- Շուտ ենք իմացել, բայց այսքան տարածուած լինելու մասին չգիտեինք: Մեր ընտանիքում «դէօնմէ» բառը ասում էին, բայց Ստամբուլում ապրող մի ընտանիքի մասին: Միւս յիշողութիւնս փոքր երեխայ էի, մեր

հարեւանը հարսին «դէօնմէ» էր ասում: Հայ է, բայց գաղտնի էին պահում: Այդպէս մէկ անգամ, երկու անգամ՝ տեսանք, որ բաւական շատ են: Կարելի է ասել՝ լսել էինք, բայց ընդհանուր ծաւալը չգիտէինք: Ընդհանուր տարածութիւնը, խնդիրը չգիտէինք:

- *Դուք ինքներդ, որ միշտ հայ էք մնացել, բայց հայկական միջավայրում չէք եղել, ձեզ հայերի հետ ինչքանո՞վ էք կապուած զգում, կամ՝ հայկական միջավայրում հայ լինելու հետ կապուած ի՞նչ զգացմունքներ ունէք:*

- Դա երկար ասելիք է, այսպէս մի խօսքով չեմ կարող ասել: Երկակի խնդիր է:

- *Լաւ, հարցս այսպէս ձեւակերպեմ: Ստամբուլի հայութեան հետ շփումներում դուք որեւէ նեղուածութիւն զգում էք, թէ՞ նոյնն էք ձեզ զգում: Եւ եթէ զգում էք՝ այդ նեղուածութիւնը հայերի՞ վերաբերմունքից է, թէ՞ հայերի որոշ սովորութիւններից, մշակոյթից, այսինքն՝ կարո՞ղ է ինչ-որ բաներ օտար են ձեզ:*

- Մարդաբան է հիմա հետս խօսողը, թէ՞ թերթ, լրագրող:

- *Մարդաբան է, բայց բոլոր դէպքերում ստիպուած չէք պատասխանել:*

- Կ'ասէի, որ հայ եմ, բայց սա նոյնը չէ... այսինքն՝ իհարկէ ես հայ եմ, եւ սա միշտ այսպէս է եղել, ամբողջ ժամանակ, բայց... լաւ, հետաքրքիր հարց է, իհարկէ այս խնդիրը կայ... Թերեւս իսկապէս տարբերութիւն կայ: Այնպէս չի, որ ինձ թուայ՝ Ստամբուլի հայերն են աւելի հայ: Ես հայ եմ, եւ դա այդպէս է: Ես հաւատում եմ, որ մերոնց⁴⁸ հետ Ստամբուլի հայերի յարաբերութիւններում նեղուածութիւն կայ: Այդ նեղուածութեան աղբիւրը... թերեւս այն է, որ ստամբուլահայութիւնը եւ անատոլահայութիւնը իրար հետ միշտ հարցեր են ունեցել:

(Խօսակցութեանը միջամտում է մէկ այլ տղամարդ) - Նեղուածութիւններ չկան, պարզապէս 1915ից յետոյ Անատոլիայի մարդիկ հայերէն չգիտէին: Այսինքն՝ դասակարգի տարբերութիւններ կայ: Մէկը մալաթիացի հայ էր, հայերէն չգիտէր, բայց հայ է, միւսը՝ սեբաստացի... Ասում էք, որ ստամբուլահայերը եւ անատոլահայերը միշտ իրար հետ հարցեր են ունեցել: Բայց մենք արդէն իսկ ստամբուլահայ չենք, ես՝ չեմ: Հայրս մալաթիացի է, մայրս սեբաստացի է, այսինքն՝ ես ստամբուլցի հայ չեմ: Պոլսահայեր համարեա չկան⁴⁹: Ստամբուլի հայերը միշտ գաւառներից եկան վերջին յիսնամեակում, եւ չի կարող մեծ տարբերութիւն լինել անատոլահայութեան հետ:

(Աղիամանցին) - Հիմա օրինակ՝ թէ՛ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցում, թէ՛ ուրիշ հայկական հիմնադրամներում եղողների համար այս խնդիրը կայ: Ս. Երրորդութիւնում հիմա երկու խումբ կայ, եւ միմեանց հետ վեճի մէջ են: Խմբերից մէկը ստամբուլահայերն են՝ տարիներ ի վեր Երրորդութեան խորհրդում արդէն հաստատուած հայերը, եւ միւսն էլ բիթլիսցի, սասունցի են.: Ստամբուլահայերը միւսներին «քրօ» են անուանում:

«Քրօ»ն գիտէ՞ք ինչ է, քուրդ է քրօն: «Սրանք հայ չեն,- ասում են,- հայերէն անգամ չգիտեն»: Բայց հենց իրենք էլ, կամ՝ իրենց ծնողները հայերէն Ստամբուլում սովորեցին: Գաւառում կամ քրդախօս էին, կամ՝ թրքախօս: Հիմա սրանք Անատոլիայից եկածներին քրդահայեր են ընդունում, քուրդ են ընդունում որպէս, հայութիւնը՝ քիչ, քրդութիւնը՝ մեծ են ընդունում, իսկ Անատոլիայից եկածները... Ճիշտ է՝ ուրիշ հարցեր էլ կան, նիւթականի հարցեր կան: Միւսները պնդում են, որ թաղային խորհուրդը հաւաքուած դրամը, ճիշտ կարիքների վրայ չի ծախսում: Քուրդ հայերն այդպէս են մտածում, եւ սա նոյնպէս առիթ է նրանց նկատմամբ մերժողաբար վարուելու:

(*Կողքից մի կին*) - Այնպէս չի, որ Անատոլիայից նոր եկածները՝ բիրլիսցիները, սասունցիները, այսինքն քուրդ կոչուածները միւսներից պակաս են, երբեմն աւելի հարուստ են եւ նիւթականի խնդիր չունեն:

(*Աղիւսմանցին*) - Նրանք նիւթականի համար չեն վիճում, նրանք արդարութեան համար են վիճում: Շատ հինէն Ստամբուլ գաղթողները⁵⁰, ովքեր այժմ Ստամբուլում յայտնի կարողութեան տէր են, իսկապէս էլ տարբեր կերպ են մտածում: Նրանք համակարգի, իշխանութեան հետ աւելի կապուած են, աւելի համերաշխ են պետութեան հետ, աւելի լուր են, ձայն չեն հանում կարելորդ հարցերի շուրջ, վախենում են, ոստիկանութեանն են շատ սիրում (աւելի՝ ոստիկանութեանը շատ ենթակայ են - Հ.Խ.), իրենց կողքը միշտ մէկերը կան եւն.: Այսինքն նրանք վարժուել են կառավարութեան, պաշտօնեաներին հետ միշտ զիջող դիրքերում լինել: Բայց նոր գաղթողներն աւելի ըմբոստ են:

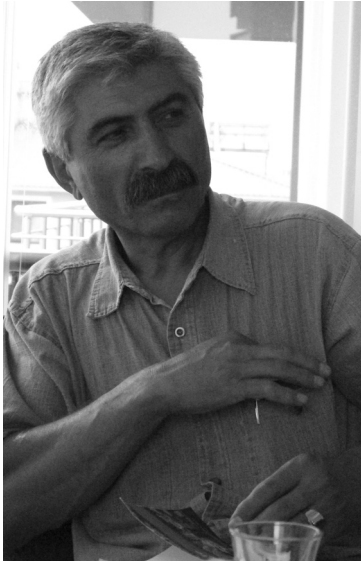
(*Կողքից միջաստում է նոյն կինը*) - Ըմբոստութիւնը քրդութիւնից է գալիս:

(*Աղիւսմանցին*) - Ստամբուլահայերը աշխատում են կառավարութեան, պաշտօնեաների հետ իրենց հարցերը համերաշխ ճամփաներով լուծել, պետութեան հետ լեզու գտնել, յաճախ՝ համաձայնելով: Միւսները չեն ուզում այսպէս լեզու գտնելով ապրել, սրանք յաճախ կռուով են ուզում իրենց նպատակին հասնել: Ստամբուլի հայերն էլ սրանից վախենում են, որովհետեւ իրենք արդէն հանգիստ կեանք ունեն եւ սա կը խաթարուի, կը քանդուի, որովհետեւ միւսներն էլ հայ են: Անունով հայ են ի վերջոյ: Չեն ուզում պատասխանատու լինել նրանց համար, եւ կարծեմ սրա ձեւերից մէկն էլ նրանց հայ ընդունելը դժուարացնելն է:

(*Կին*) - Իրականում մեզնից շատերն էլ իրենցից են: Օրինակ իմ ընտանիքս յիսունականներին է գաղթել Ստամբուլ Հայաստանից⁵¹: Արեւելքից:

(*Մէկ այլ տղամարդ*) - Իմ զգացածովս Ստամբուլի բոլոր հայերն ինձ համար հայեր են:

(*Աղիւսմանցին*) - Անշուշտ, եւ դա է իրականութիւնը: Ես միայն զգացմունքների մասին եմ պատմում:

ԹՈՒՆՋԵԼԻԻ ՀԱՅԸ (Եթե գրես՝ կը գրես Էնվեր, փակագծում՝ Ասատուր)

Թունջելիում հայ հարցնելիս շարունակ լսում էինք Էնվեր Դելեթլի անունը: Սովորաբար բոլորն էլ ասում էին, որ Դերսիմում ալեւիների մէջ շատ կան նախկին հայեր («հայ-ալեւի») կամ «ալեւի-հայ» եզրը հագուադէպ է գործածում, աւելի կիրառական է «նախկին հայեր» եզրը), բայց որպէս առկայ հայ յիշատակում էին Էնվեր Դելեթլու անունը: Երբ մեր գրուցակից Բրրահիւմ Օզէրին, ում ծնողները 1938ին դեռնէս «հայ

էին եղել», հարցրինք, թէ ինչու, օրինակ, իրեն հայ չեն անուանում, իսկ Էնվեր Դելեթլին հայ են անուանում, ասաց, որ նախ՝ նրա ծնողներն աւելի ուշ են ալեւիացել, քան միւս հայերինը, երկրորդ՝ Էնվերն ինքն իրեն վերջին հինգ-վեց տարիներին հայ է անուանում: Մեր մէկ այլ գրուցակիցը, բուն ալեւի, Դերսիմի ներքին ընկերային բոլոր կապերն ու զարգացումները լաւ իմացող մի երաժիշտ, որոշ թաքնուած գայրոյթով էր խօսում Էնվեր Դելեթլու «եւ նրա նմանների մասին», ուլքեր, նրա կարծիքով, որոշակի շրջանակներում իրենց հայ լինելը շեշտում են յատուկ նպատակներով. «փորձում են դիւիդենտներ շահել»: Ումի՞ց շահել, ինչպէ՞ս շահել: Ալեւի մտաւորականը գտնում էր, որ իրենց հայկական ինքնութիւնը արթնացնելու երեւոյթները սկսուել են Հայաստանից վերջերս Դերսիմ եւ Ստամբուլ այցելող հայաստանցի հայերի պատճառով, որոնց հետ ինչ որ ակնկալիքներ են կապում հայկական ինքնութեան մասին խօսող նախկին հայ ալեւիները: «Ի՞նչ ակնկալիքներ»: Տարբեր, այդ թւում՝ նիւթական: Իրենց հայ ինքնութեան վերականգնման կամ այդ ինքնութեան մասին խօսելու շնորհիւ նրանք որոշ ընկերային հարթակ են ստեղծում իրենց անհատական խնդիրները լուծելու,՝ ասում էր ալեւի մտաւորականը: Միւս կողմից Թունջելիում ակնյայտ էր, որ ալեւիացած հայերի հայկական ինքնութեան մասին խօսակցութիւններն շատացել էին, եւ այդ խօսակցութիւններն իսկապէս նեարդայնացնում էին ալեւիների ճակատագրով մտահոգ որոշ մտաւորականների: Թւում էր, որ նրանց մի մասի մօտ չձեւակերպուած տազնապ կար ալեւիացածների չմոռացուած հայկական ինքնութեան

վերագարթօնքի հնարաւորութեան շուրջ: Սկզբունքօրէն այդ տազնապները կարող էին սնուել տարբեր կանխատեսումներից..

Ա. ալեւիացած հայերը վերահայանալով նոր էթնօ-ընկերային շերտ կը կազմեն եւ կը դադարեն ալեւիական կախուածութիւն զգալուց, ինչն ինքնին առկայ ընկերային հաւասարակշռութեան խախտում է.

Բ. ալեւիացած հայերի վերահայացման դէպքում հայերը կը ձեւակերպեն իրենց մասնաւոր պահանջը թուրքական կառավարութիւնից եւ բուն Դերսիմում կը խախտի ալեւիական պահանջատիրութեան միատարրութիւնը, որն այս պահին ուղղուած է ալեւիական մասնաւոր ինքնութեան ճանաչմանը եւ 1938ի Դերսիմի ջարդերի ճանաչմանը.

Գ. ալեւիացած հայերի վերահայացման դէպքում հայերը Դերսիմում կը ձեւակերպեն իրենց էթնիկական ինքնութեան դրսեւորման անհրաժեշտութեան խնդիրը, ինչը կարող է նուազեցնել Դերսիմի ալեւիների մասնաւոր ինքնութեան դրսեւորման հնարաւորութիւնները, յատկապէս, որ Դերսիմի տարածքում հայկական եւ ալեւիական մշակութային մեծ տարբերութիւններ չկան: Ինքնութիւնների «առանձնացման» դէպքում հնարաւոր է թուում «մշակութային սեփականութեան» խնդրի առաջացումը, ինչը կարող է խիստ բարդ առճակատումների բերել երկու կողմերին եւն.: Այսպէս թէ այնպէս, Դերսիմում բնակուողների մէջ աւելի ու աւելի յաճախ է հնչում «ես հայ եմ» ձեւակերպումը, եւ այդ ձեւակերպումը ունի թէ՛ կողմնակիցներ, թէ՛ հակառակորդներ:

Էնվէր Դելլէթլին ինքը սիրով արձագանգեց հանդիպելու եւ զրուցելու իմ առաջարկին: Հանդիպեցինք 2011 Յուլիսի վերջերին, Թունջելիում: Քանի որ այդ օրերին Դերսիմում ընթանում էր ամէնամեայ դարձած «Մնձուրի Փառատօն» կրկնուող համերգաշարը, խօսեցինք այն մասին, թէ ինչպէս է Դերսիմում ըմկալում այդ փառատօնին Հայաստանից եկած խմբերի մասնակցութիւնը: Խօսք գնաց այն մասին, որ Հայաստանում այդպիսի փառատօն չկայ, մինչդէռ Դերսիմի տարածքում իրականացուող ամէնամեայ փառատօնը լրացուցիչ հնարաւորութիւն է հայութիւնը կորցրած մարդկանց հետ շփուելու:

- Այո,- ասաց,- բայց սա էլ մեր՝ հայերիս հայրենիքն է, մեր Էրզրին է (Էնվէրն օգտագործեց հենց հայերէն «Էրզրի» բառը՝ հայրենիք իմաստով): Խօսում էինք թուրքերէն լեզուով:

- Հիմա ես շատ կ'ուզենայի ձեզ հետ զրուցել: Թունջելիում ինչքան հայ հարցնում ենք՝ ձեր անունն են ասում: Այնպէս է ստացում, որ այստեղ միայն ձե՛ր հայ լինելն է ճանաչում: Ինչու՞ : Ինչո՞ւ էք դուք տարբեր միւս ալեւիացած հայերից:

- Իմ անունը Ասատուր է: Մեր ընտանիքում աւանդաբար օգտագործուած անուններից է Ասատուրը: Կային նաեւ Սարգիս, Մանուկ...

- *Հիմա ես կարո՞ղ եմ ձեզ դիմել Ասատուր անունով:*

- Այո, շատ լաւ, շատ գեղեցիկ կը լինի:

- *Ինձ ասել են, որ ձեր անունը էնվէր Դելեթլի Բեղօ է: Բեղօն ո՞րն է, հայրանու՞նը: Ձեր հօր անունը Պետրո՞ս է եղել:*

- Մեզ Բեղոյի զաւակներ են ասել, բայց հօրս անունը Եուսուֆ էր: Բեղօ պէտք չի ասել, հիմա միայն Դելեթլի է, Էնվէր Դելեթլի: Հայերի համար՝ Ասատուր Դելեթլի:

- *Միրէլի Ասատուր, հիմա կարո՞ղ էք ասել, թէ ինչու միայն ձեր ընտանիքի մասին են ասում, որ հայ էք:*

- Ես բացէիքաց ասում եմ, որ հայ եմ, եւ հպարտութիւն եմ զգում հայ լինելուս համար: Բոլորն էլ այդ գիտեն: Ես Ստամբուլում եմ ապրում: Այստեղ միայն ամառներն եմ գալիս: Ստամբուլում ինձ հայ չէին համարում, Ստամբուլի հայերն ինձ հայ չէին ընդունում: Այդ մասին շատ է խօսուել: Ժամանակին դեռ Հրանդն էր⁵² այդ մասին խօսում: Հայկական համայնքում, պատրիարքարանում ընդհարումներ էին լինում, կարծիքները միմեանց հակառակ էին: Պատրիարքարանում շատ քննարկումներ են եղել: Համայնքը մեզ չէր ընդունում եւ նոյնիսկ իմ զաւակներին հայկական դպրոցում չէին սովորեցնում: Ես Յեղասպանութեան կենդանի մնացորդ եմ, իսկ եկեղեցին մեզ ասում էր «գնացէք ձեր կրօնը փոխէք, գնացէք ձեր անունը փոխէք, յետոյ եկէք, համարուէք հայ»: Իմ Գեորգ եղբայրը Գերմանիայում է, միւս եղբայրս Սարգիս է, քոյրս՝ Ժանէտ: Բայց Թուրքիայում մեծ ճնշում կար, ոնց որ մահացու մեղքի նման բան է հայ լինելը: Ես Ստամբուլում որպէս հայ չեմ ապրել, բայց էստեղ բոլորը գիտեն, որ ես հայ եմ եւ դա ինձ դուր է գալիս, քանի որ ես առումով ես հանգիստ եմ: Բայց դա հեշտ բան չի: Ես դատարանում ունեցուածքի հետ կապուած գործ ունէի, սովորական գործ էր: Բայց ընդդիմադիր փաստաբաններից մէկը միշտ ինձ նեղում էր, գրում էր, որ ես հայ եմ, եւ դրանով զգուշացնում էր, այդ ձեւով փորձում էր ազդել դատաքննութեանը: Ես էլ դատաւորին ասեցի «պարոն դատաւոր, էն որ իրենք ունեցուածքի համար մեղադրանքներ են ներկայացրել, էդ որ գրել են, որ ես հայ եմ, էդ մի բանը ճիշտ է, մնացածը ինչ որ գրած է եղել, բոլորը սուտ են»:

- *Յետո՞յ, դատը ինչպէ՞ս վերջացաւ:*

- Չի վերջացել: Մենք հող ունենք, դաշտ ունենք, իրենք սխալ են գրանցել: Իրականում [ասենք] մեր հողը հինգ քառակուսի մետր է, կադաստրը վեց է գրել, մէկ քառակուսի մետր ասել է գրել: Հիմա մեզ ասում են «դուք յանցագործութիւն էք արել»: Բայց դա մեր խնդիրը չի, մեր ունեցուածքը սխալ գրանցել են եւ չեն ուզում ուղղել: Դա մեր մեղքը չի, դա կադաստրի

մեղքն է: Խնդրել ենք ուղղել սխալը, ճիշտ գրել, կադաստրն էլ ասում է՝ դիմէք դատարան: Մեր հողը, մեր տարածքը ուզում են մեր ձեռքից առնել: Իրենք սխալ գրել են, մեզ ասում են՝ յանցագործություն էք արել: Փոխանակ սխալն ուղղեն՝ մեզ գցել են դատարան: Անկարայում դատի ենք տուել, մենք շահել ենք այդ դատը, յետոյ բողոքարկել են: Ես Ստամբուլից բողոքս վերցրի, որովհետեւ ինձ չպաշտպանեց (նկատի ունի, որ օրենքներով չչարժուեց դատարանը - Հ.Խ.): Շատ փող եմ ծախսել փաստաբանների եւ դատերի վրայ: Ստամբուլից փաստաթղթերը վերցրել եմ, հիմա Անկարայում է իմ գործը:

- *Քանի՞ տարի է ձեր ընտանիքը Թունջելիում է ապրում:*

- Մենք դերսիմցի ենք: Մենք, հայերս ամենահին դերսիմցիներն ենք: Ես երկու էջանոց քարտեզ ունեմ, բոլոր վանքերի տեղերը, եկեղեցիների տեղերը, Էրզրումի մի մասը, Մալաթիայի մի մասը... Թուրքերը չէին կարողանում Դերսիմը ղեկավարել, միայն սահմաններն էին ղեկավարում: Հայերը՝ Միրաքեանները, Ասոյեանները այստեղ, Դերսիմում շատ հզոր աշիրեթներ էին: Սուլթան Համիդը քրդերից բաղկացած համիդիներ է կազմել, ասել է «գնացեք նրանց ոչնչացրեք, նրանց ունեցուածքը վերցրեք, բայց նրանց ոչնչացրեք»:

- *Միայն հայերի՞ նկատմամբ: Բայց չէ՞ որ այստեղ կային նաեւ ալեւի զազաներ, զազախօս եւ քրմանջախօս տունիներ:*

- Սկզբում միայն հայերի նկատմամբ: Ուրիշների նկատմամբ յետոյ է ասել, սկզբում՝ միայն հայերի:

- *Ձեր նախնիներն այդ ժամանակ որտե՞ղ էին:*

- Կըզըլ Քիլիսէի⁵³ կողմերը Կարիէ գիւղ է եղել: 1985ին մերոնք Արեւելեան Դերսիմից եկել են Արեւմտեան Դերսիմ: 15ին մեր մեծերը, որպէսզի մենք փրկուենք, այնտեղից տեղափոխուել են Մարքեզ գիւղ, որտեղ իրենք իրենց հայի ինքնութիւնը պահել են: Մարքեզ, Մազգիթ, Խոզաթ, Չմշկազազ, Արզինջա, Էլազըլ⁵⁴: Այդքան տեղերից բերել են այստեղ պահպանել են 1915ից: Մինչեւ 30ականները մենք մեր հայի ինքնութիւնը պահել ենք: 37ին ստիպել են եւ ամէն մէկին տարբեր տեղեր են ուղարկել, օրինակ իմ մօր ընտանիքը՝ Քութահիա, հօրս ընտանիքը՝ Անթալիա: Մենք գնում էինք որպէս դերսիմցիներ, ոչ որպէս հայեր: 38ից յետոյ Դերսիմը փոխուեց, քրդացաւ: Հենց մեր ժամանակ քրդացաւ:

Ասատուր-Էնվերը լռում է: Յետոյ շարունակում է.

- Մեր ընտանիքի ազգանունը Դելվըթլի է եղել: Տաս տարի յետոյ վերադարձել են, եկել են նոյն տեղը: Մերոնք ետ են եկել, որպէսզի կարողանան մեր հոգեւոր կեանքը հոգան, որովհետեւ ճիշտ է, բոլոր եկեղեցիները ոչնչացուել էին, բայց այդ եկեղեցիների քարերը, տեղերը մնացել էին: Եթէ մնացել էին, ուրեմն ամէն մի տուն կարող էր դառնալ եկեղեցի, եթէ քարերի խորհրդանիշը կար:

- Քանի՞ հոգի այդպես վերադարձան տաս տարի յետոյ, միայն ձե՞ր ընտանիքը, թե՞ շատերը:

- Մեր ազգականները բոլորը եկել են, Ասոյեանները եկան: Բայց մնացածները ոնց որ մնացել են:

- Որտե՞ղ են ապրում նրանք հիմա:

- Ստամբուլում են ապրում: Պօղոսի թոռան երկու զաւակներն էլ այստեղ են: Պապիս որդիները՝ Պօղոսն ու Սարգիսը եկան: Իմ պապի անունը Սարգիս էր: Պօղոսի եւ Սարգիսի զաւակներն այստեղ են, Դերսիմում: Իմ հօր գերեզմանը սարքելիս «Սարգիսի որդի Եուսուֆ» գրեցինք գերեզմանի վրայ:

- Հիմա այդ գերեզմանաքարերը կա՞ն:

- Կան, բոլորը գնում են, նկարում են: Երկուսն էլ կան: Պապիս որդիները, մէկը Պօղոս, միւսը՝ Սարգիս:

- Իսկ ուրիշ հայկական անուններով գերզմանաքարեր չկա՞ն:

- Մամիկ կայ: 80ականներին ասկեարները եկել են այստեղ, բոլոր հետքերը վերացրել են: Դրանից շուտ էլ են եկել, ամէն ինչը քանդել են: Այդ չար բաները յաճախ անում են նաեւ ոսկու համար, որովհետեւ ոսկի են փնտռում: Գերեզմանաքարերը, խաչքարերը շուտ են տալիս, ջարդում են ոսկու համար:

- Ձեր ընտանիքը ո՞ր աշիրէթից էր:

- Մայրս Միրաքեաններից էր, հայրս՝ Ասոյեաններից:

- Այստեղ, Դերսիմում, Միրաքեանների գիւղերը որո՞նք են:

- Չեմ ասի:

- Ինչու՞:

- Քանի որ այս պետութիւնը վախենալու պետութիւն է: 93ին 37 տղամարդ կենդանի-կենդանի վառեցին: Էս պետութիւնը նոյնիսկ երեխաներին է սպանում: Դերսիմում բոլորը հայ են, բայց բոլորը չեն ասում այդ մասին, չեն խոստովանում, միայն ես եմ ասում: Իրենք իրենց ալեւի են անուանում:

- Ինչպե՞ս կարող է մարդը ալեւի դառնալ: Օրինակ եթէ ես գամ եւ ասեմ, որ ուզում եմ ալեւի դառնալ, ինչպե՞ս կարող եմ ալեւի դառնալ, ի՞նչ պիտի անեմ:

- Ալեւին արգելուած մի հատ հաւատք է: Իրականում դուք Գրիգորեա՞ն էք (նկատի ունի քրիստոնէութեան հայկական ուղղութիւնը - Հ.Խ.), ես էլ եմ Գրիգորեան: Նրանք էլ, նրանք էլ... Մէկն ասում է Մուհամմէդ, միւսը՝ Յիսուս: Մունսիների ու մեր հաւատքները նոյնն են: Ալեւիները փիրեր⁵⁵ են լինում, քրմեր են լինում, կադանդ են անում, այսինքն նոյն Գրիգորեանն են, բոլորը մէկ են՝ հայ - Գրիգորեան, Դերսիմ, ալեւի: Միայն ալեւիները Մուհամմէդի անունն են տալիս, մնացած ամէն ինչ նոյնն է: Բայց ալեւին մարդուն, մարդկութեանն է կարեւորում,

ալեիականութեան համար ամենակարեւորը մարդն է, ոչ թէ հաւատքը, լեզուն: Պետութիւնը նրանց միշտ հետապնդել է, այդ պատճառով էլ ալեւիները կրօնական, հասարակական կազմակերպութիւններ չունեն, կառուցուածք չունեն: Շատերը չեն էլ գնում այդ աղօթատեղիները, սրբավայրերը: Ուզում եմ ասել կրօնը շատ չի կարեւորում: Միայն թաղումների ժամանակ է, որ, ասենք, թաղում կայ, միայն այդ ժամանակ են էդ արարողակարգը պահպանում, թէ չէ չեն էլ գնում այդ աղօթատեղիները:

- *Այստեղ ասում են, որ ձեր ընտանիքը հարուստ է եղել: Ձեր ընտանիքը իր հարստութիւնը, իր ունեցուածքը կորցրել է: 38ի՞ն, աւելի ու՞շ, աւելի շու՞տ:*

- Իմ հօրեղբայրը, հօրիցս մեծ հօրեղբայրս այստեղ շատ յարգուած, համայնքը ղեկավարող, հարցեր լուծող մի մարդ է եղել: Մենք մեր սեփականութեան վկայականները՝ կալուածների⁵⁶ վկայականները ունէինք, բայց կորցրել ենք: Գնացէք նայէք, հարցրէք, 20ականներին ո՞վ է թափու (կալուածաթուղթ – Հ.Խ.) ունեցել: Ոչ ոք էլ չունէր, գոռով ձեռքներից վերցրել են: Իմ պապերը հայերէն գիտէին, «Հայր մեր» էին կարդում: Մենք տեղացի ենք, մենք եկած չենք, հենց դերսիմցի ենք:

- *Դուք գիտէ՞ք ձեր պապական ունեցուածքը, հողերը որտեղ են:*

- Ոչ, ես չգիտեմ (ասում է յապաղելով, կարծես թէ՝ չուզենայով):

- *Իմ հարցը հետեւեալն է: Յայտնի է, որ 15ին Դերսիմի առանձին գիւղեր ասկեարները չմտան, տեղական քրդերը չմտան եւ հայերին չկոտորեցին: Այդ բանը յայտնի է: Ձեր ընտանիքն այդ ժամանակ որոշապէս ո՞ր գիւղում էր ապրում, ո՞ր տարածքում, որտե՞ղ կոտորեցին, որտե՞ղ չմտան:*

Ասատուր-Էնվէրը յապաղում է, մտածում է: Լռութիւն:

- *Լաւ, այս հարցը չեմ տալիս, գանք ժամանակակից կեանքին: Ձեր երեխաներն իրենք իրենց ինչպէ՞ս են անուանում՝ հայ, ալեւի, թուրք, ինչպէ՞ս:*

- Իրենք իրենց հայ լինելը գիտեն: Գիտեն նաեւ, որ ես միշտ հպարտանում եմ հայ լինելուս համար: Բայց այստեղ, Թուրքիայում, շատ դժուար է հայ լինել, հայ ապրել: Այս հասարակութիւնը թալանող հասարակութիւն է: Այստեղ ասում են հայը լաւն է, էս է, էն է, բայց հենց որ մի փոքր առիթ է լինում՝ անմիջապէս գլխիդ բամփում են: Նոյնիսկ այստեղ, Դերսիմում, հայերին գովում են, նրանց մասին լաւ են խօսում, ասում են հայերը այսպէս օգնեցին, այնպէս օգնեցին, բայց յարմար պահին կարող է կատաղեն, յարձակուեն, ճանկոռտեն: Ալեւիները հայերին լաւ են վերաբերում, որովհետեւ աշխատասէր, վարպետ, կօշիկ սարքող ժողովուրդ են հայերը: Քանի որ Դերսիմը պետութեան հետ շատ կապ չի ունեցել, եւ չէին կարող պետութիւնից ապրանքներ ներմուծել, հայերի մնալն այստեղ ձեռնտու էր: Եթէ հայերին սպանէին, կօշիկ կարելը, բանը

ո՞վ էր անելու: Դրա համար էլ պահել են: Ճիշտ է, ասել են «մենք եղբայր ենք», բայց եթե իրենք խնդիր են ունենում, կարող են ինձ սպանել, հային սպանել, վատություն անել:

- *Բայց դա կարող են մեկը միսին էլ անել, ալեին՝ ալեիին:*

- Այստեղ հայը միշտ պետք է զգուշ լինի: Հայ ես՝ պիտի տաս, պիտի վճարես: Հայը օսմանցիներին միշտ սնուցել է: Ես երեք տղայ ունեմ, երեքն էլ համալսարան են աւարտել: Մեկը համակարգիչների մասնագետ է, միւսը ճարտարապետ է, երրորդն ուսուցիչ է, աստղագիտություն է սովորել: Նրանք սովորաբար ասում են, որ դերսիմցի են: Բայց իրենց հայ լինելը գիտեն: Ոչ մեկը դեռ ամուսնացած չի: Ես միշտ իրենց ասում եմ, որ պետք է կա՛մ հայի, կա՛մ ալեիի հետ ամուսնանան (ծիծաղում է)... Բայց Ստամբուլում դա դժուար է: Յետոյ էլ իրենց միջավայրը ո՛չ հայկական է, ո՛չ՝ ալեիական:

- *Հիմա դուք Ստամբուլի հայկական համայնքի հետ չէ՞ք շփում:*

- Ինչո՞ւ չէ, շփում եմ: Բայց նրանք ինձ այդպես էլ որպես հայ չընդունեցին: Հրանդը հասկանում էր մեզ, նա էլ մեզնից մեկն էր: Բայց Հրանդին ընդունում էին: Նա հայկական դպրոց էր գնացել, հայերէն խօսում էր: Նա ալեի չէր, բայց հայկական միջավայրում չէր ծնուել: Նա լաւ էր հասկանում մահմեդականացած հայերի վիճակը, ինքնութիւնը: Շատ էր խօսում այդ մասին: Հրանդին Ստամբուլում յաճախ էին հրաւիրում այնտեղի թրքական ֆաշիստական, ազգայնական խմբերը: Հրաւիրում էին, որպէսզի անուանարկեն: Բայց Հրանդը գնում էր, նրանց հետ երկար խօսում էր, զրուցում էր: Հրանդին կանչում էին անուանարկելու համար, բայց նրա խօսելուց յետոյ նրան դէմ եղողներն էլ ծափահարում էին: Յետոյ այդ նոյն մարդիկ նրա սպանուելուց յետոյ դագաղի ետեւը կանգնած էին: Նա լաւ էր հասկանում բոլորին՝ թուրքերին, ալեիներին, հայերին, հայից մահմեդականացածներին: Բոլորի հետ կարողանում էր խօսել: Հրանդից յետոյ այլեւս հայկական համայնքում այդ խնդիրները բարձրացնողներ չկան:

- *Ձեր երեխաների անուններն ի՞նչ են:*

- Մեկը Ումուդ է, մեկը՝ Ուֆուգ, երրորդը՝ Ուսկան:

- *Ուսկա՞ն: Հայկական Ոսկանի՞ց է:*

- Ուսկան թուրքերէնով խելացի արեւ է նշանակում:

- *Բայց Ուսկան անունն առհասարակ տարածուած անուն է:*

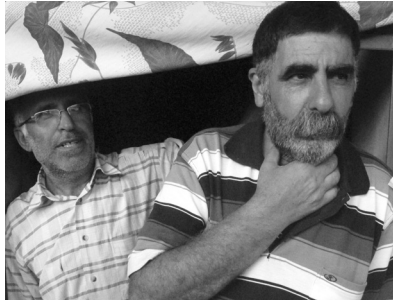
- Չէ, շատ տարածուած չի: Բոլորը Ուսխան են դնում, ես Ուսկան եմ դրել, որպէսզի հայերէնի հետ մօտիկ լինի:

- *Իսկ Ձեր կինը ալեիի՞ն է, ո՞ր աշիրէթից է:*

- Ալեիի է, Ալան աշիրէթից է: Բոլոր աշիրէթներում հայեր կան:

- *Դերսիմ բառի որեւէ բացատրություն չսե՞լ էք:*

- Դերսիմը Դեր-Սիմոնից է գալիս⁵⁷: Բայց մի հատ էլ վարկած կայ, որ իբր 2-3000 տարի առաջ ուրարտական ժամանակաշրջանում այստեղ մի հատ թագաւորի որդի է եղել, որի անունով այս տարածքը Դերսիմ է կոչուել: Հայերի հետքերն այստեղ շատ-շատ են: 40 աստիճանանոց քարից սարքած մի հատ յուշարձան կայ: Այս տարածքը փորելուց անընդհատ հայկական յուշարձաններ, քարեր են գտնում, խաչեր, եկեղեցիների հետքեր: Պետութիւնն այդ բոլորը վերցնում, տանում է:
- *Հայաստանում երբեւէ եղե՞լ էք:*
- Ուզում եմ գնալ, բայց վախ կայ մէջս:
- *Ինչու՞, ինչի՞ց էք վախենում:*
- Աւելի շուտ ամաչում եմ: Անունիս պատճառով: Էնվեր ... Էնվերն⁵⁸ ինչպէ՞ս կարող է Հայաստան գնալ,- ասում է Ժպտալով:- Բայց մի օր գնալու եմ: Գնալու եմ իմ մեքենայով, Վրաստանով եմ անցնելու: Հարկաւոր է միայն թղթերս կարգի բերել:
- *Միրելի Ասատուր, ես Դերսիմում իմ զրոյցները հրատարակելու եմ: Դուք դէմ չե՞ք լինի, եթէ ձեզ հետ իմ զրոյցն էլ հրատարակեմ: Հրատարակելիս կարող եմ ձեր անունը փոխել, այլ անուն չգրել:*
- Ես դէմ չեմ: Եթէ գրես՝ կը գրես Էնվեր, փակագծում՝ Ասատուր: Այդպէս աւելի լաւ կը լինի:

«ՍՈՎՈՐԱԲԱՐ ՄԱՐԴՈՒ
ԾԱԳՈՒՄԸ, ՈՐՔԱՆ ԷԼ
ԹԱՔՑՆԻ, ԻՆՉ ՈՐ ԿԵՐՊ
ԻՄԱՑԻՈՒՄ Է:...
ԵՐԵՄԱՆԵՐԸ ՍՈՎՈՐԵԼ
ԵՆ ՀԱՐՑԵՐ ՉՏԱԼ»

2011ին Դերսիմի Հագս⁵⁹ գիւղից վերադառնում էինք Թունջելի: Հագս գիւղի մասին պատմել էին, որ այնտեղ մինչեւ 1990ականների սկզբները ալեւիների հետ միասին հայեր են ապրելիս եղել, եւ մենք մի փոքր խմբով գնացել էինք տեսնելու «հայկական հետքերը»: Արդէն հեռուից զգացում էր, որ գիւղն աւերակների է վերածուել: Սակայն տեղ-տեղ երեւում էին չքանդուած տանիքներ, եւ դա յուսադրող էր: Չնայած Յուլիս ամիսն էր, գիւղական աշխատանքի եռուն շրջանը, Հագսում համարեա մարդ չկար: Գիւղի ամայի փողոցներով թափառելով՝ դրանցից մէկի վրայ մի տուն տեսանք, որտեղ երկու տղամարդ էին աշխատում: Տունն էին վերանորոգում: Մօտեցանք, բարեւեցինք, ծանօթացանք: Մէկի անունը Հուսէյին էր, միւսինը՝ Ջէթուն:

Հուսէյինն ու Ջէթունը մեզ հրաւիրեցին պատշգամբ: Տանտերը՝ Հուսէյինը, իմանալով մեր այցելութեան նպատակը, ասաց, որ իր տատն էլ է հայ:

- Մեր գիւղը խառը գիւղ է եղել: Դժուար էր ասել, ով է հայ, ով՝ ալեւի: Բոլորն էլ խառն ամուսնութիւններով միշտ կապուած են եղել: Ինչ որ հիմա ձեզ պատմում եմ, մեր պապերն են մեզ պատմել, ես չեմ տեսել: Իմ տեսածը միայն 1994ից յետոն է: Բայց այս գիւղը եօթ անգամ աւերուել է, յետոյ նորից մարդիկ ետ են վերադարձել: Դերսիմի վրայ միշտ յարձակումներ եղել են: Իշխանութիւնը միշտ ուզեցել է Դերսիմը դատարկել: Մեր Հաքիս գիւղը եօթ անգամ դատարկել են: Բայց 1915ին հայերի կոտորածներ էին, միայն հայերին էին սպանում: Դրա համար էլ մեր գիւղի հայերին ալեւի են ասել, այսինքն մեր գիւղացիներն ասել են, որ այստեղ հայ չկայ բոլորն էլ ալեւի են: Այդ պատճառով մեր գիւղ չեն մտել: Բայց 1937ին, այսինքն՝ մինչեւ Դերսիմի 1938ի դէպքերը, բոլոր հայերին, ով հայ էր մնացել, խփել են, կրակել են: Բայց մեր գիւղում արդէն հայ չկար, բոլորն էլ ալեւի էին: Մի տարի յետոյ, արդէն 1938ին, բոլորիս ջարդեցին: Մեր ընտանիքից էլ է շատ մարդ զոհուել: Այդ ժամանակ գիւղում ոչ մի տուն չմնաց, բոլորն աւերուեցին: Այս գիւղում հիմա ամեն ինչը մենք նոր ենք սարքել, ամենահին տունը եւ շրջանում [19]57-58ին է կառուցուել: Դրանք էլ 1994ին նորից քանդեցին:

Որոշակիորեն, հենց մեր տանը, այս տանը, որտեղ հիմա նստած ենք, 90ականների էդ ՊԿԿականները⁶⁰ որոնելու ժամանակ, զինուորականներ էին մնում: Մեզ տնից հանել էին, մեր տնեցիներին ջարդել էին, եւ այդ գործողությունը անելու ժամանակ, պարտիզանների ղեկավարներին որոնելու ժամանակ, մեր տանը զինուորականներ էին ապրում: Մեր ընտանիքը երկար ժամանակ ապրելու տեղ չէր գտնում: Յետոյ Ստամբուլ գնացինք, մեծ քաղաք է, օրավարձով աշխատում էինք, մինչեւ կամաց կամաց տեղափոխեցինք: Զինուորականների գնալուց յետոյ ես ամառները մէկ-մէկ գալիս եմ, փորձում եմ վերականգնել մեր տունը:

- *Շատե՞րն են վերադարձել:*

- Զէ, շատերը վախենում են ետ գալ: Վախենում են, որովհետեւ էդ 90ականներին էդ պարտիզանական շարժումների պատճառով, կառավարության գաղտնի գործակալությունը մարդկանց տանում էր, չարչարում էր, հարցաքննություններ էր անում, էս էին անում, էն էին անում, եւ մարդիկ աշխատում էին չմնալ այստեղ: Մենք էլ ենք միայն ամռանը գալիս, ընտանիքս հիմա Ստամբուլում է, Ստամբուլում ենք ապրում: Ձմռանն այստեղ ամառի է, երեւի մի չորս-հինգ տան մէջ պառուներ են մնում:

- *Իսկ այս գիւղի բնակիչները հիմա որտե՞ղ են:*

- Ստամբուլ, ամէն տեղ էլ կան: Էրզնջա: Թունջելի: Տարբեր տեղեր, Գերմանիայում... Կառավարությունը մեր գիւղացիներին գիւղից հանելուց յետոյ ասել է «որտեղ ուզում ես, գնա՝ ապրի, միայն թէ այստեղ չապրես»: Ու ոչինչ չի տուել, ոչ մի կոպեկ: Փաստօրէն իրենց տները քանդել է, բայց փոխարէնը ոչինչ չի տուել: Մարդիկ էլ ո՞նց ապրէին, ամէն ինչ կորցրած: Երեխաներ էինք, շատերը երեխաներ էին, մի կերպ ամէն մէկը մի տեղ գլուխը պահել է, մի կտոր հաց է գտել:

- *Այն ժամանակ ձեր գիւղում ինչքա՞ն մարդ կար:*

- 90ականները չեմ կարող ասել, բայց 1950ականներին հաստատ կարող եմ ասել, որ ընտրողների թիւը - որովհետեւ եկել են այստեղ ընտրությունների համար ձայն են ուզել, չէ՞ - 1200 ընտրող է ունեցել, էդ հաստատ կարող եմ ասել:

- *Զեր գիւղի հարեւան գիւղերի բնակիչներն ի՞նչ եղան:*

- Մեր գիւղին ամենամօտը Հոլմէքն⁶¹ է: Նա մեզնից կախուած է եւ նոյն ճակատագիրն է ունեցել: Մալքոջը⁶², Քիւզուլը⁶³՝ նոյնը: Հիմա եօթ հատ տուն Մալքոջում կայ, 26 հատ էլ Հոլմէքում կայ, նա աւելի մեծ է, աւելի բնակեցուած է այդ գիւղը:

- *Իրենք ո՞ր աշիրէթի մարդիկ էին, էս գիւղի ժողովուրդը:*

- Քիւզուլը՝ Քասան աշիրէթից են, Հոլմէքը՝ Քուդան:

- *Էդ աշիրէթների շէյխերը կամ փիրերը չկարողացա՞ն ձեզ ոչնչով օգնել:*

- 1915ին 29 հատ փիրերից, դեղէներից հաւաքել են եւ Մալաթիայի ձորում քարով խփել են, գլուխները ջարդել են: Փիրերն ու դեղէները⁶⁴ վախեցած էին, յետոյ էլ կառավարութեան դէմ նրանք ի՞նչ կարող էին անել:

- *Յիսունականների այդ 1200 ընտրողներից որքա՞նը հայ կը լինէին, որքա՞նը՝ զազա ալեւի:*

- Մենք դա չենք կարող ոչ մի ձեւով ասել, որովհետեւ ոնց էլ բռնես, մենք իրար աղջիկ տալիս-առնում էինք արդէն, թէ հայ ու քուրդ բան չէր, տարբեր չէր, որ կողմից էլ վերցնես, ուզում ես քրդերի կողմից վերցնես, եթէ ուզում ես հայերի կողմից վերցրու, ոնց հաշուենք ինքնութիւնը ալեւիութիւն է, այդպէս եմ հասկանում: Որովհետեւ բռնես դրանց կողմից՝ անպայման այն կողմից հայ կը լինի, այստեղից բռնես՝ քուրդ կը լինի: Իմ հօր անունն էլ Սերգօ էր: Պապական: Դրանով եմ իմացել, որ հայկական ծագում ունի: Ես էդ բաները յայտնաբերեցի, որովհետեւ ես սեփականութեան համար դատի մէջ եմ, այդպիսի հայտ ունեմ, հին թղթերս սկսել եմ վերականգնել սեփականութեան հետ կապուած ու յայտնաբերել եմ, որ պապիս անունն էլ Հնար է: Մենք լսել ենք, որ դեռ տատիկներ կային, որոնք հայերէն էին խօսում, 70ականներին դեռ կային: Էն դիմացի ափում կային այդպիսի տատիկներ, 60ական, 70ականներին, որոնք խօսում էին հայերէն: Նրանք իրենց անունները չէին փոխել: Իմ հօրս տատիկը, Եղօ էր անունը, նոյնպէս հայերէն էր խօսում:

- *Հիմա այս գիւղում որեւէ մէկը հայերէն լեզուից որեւէ բան գիտի՞ :*

- Չէ, այստեղ հիմա չեն խօսում հայերէն: Դպրոց գնալիս նոյնիսկ զազայերէնն էր արգելուած, չէին խօսում: Դպրոցի ներսում արգելուած էր զազայերէն խօսել: Հայերն էլ, ճիշտ է, սկզբից կառավարութեան վախից են ընդունել էդ ալեւիութիւնը, բայց հիմա ոչ մի նշանակութիւն չունի, որովհետեւ, ասում եմ, չէ՞, միշտ էլ եղել է, որ մենք աղջիկ տղայ ենք իրար տուել, հայ լինելու ժամանակներից էլ: Բոլորս էլ իրար ազգական ենք դարձել:

- *15 թուին ուրիշ գիւղից փրկուած փախստական հայեր այս գիւղում կայի՞ն, թէ՞ միայն այս գիւղի բնակիչներն են եղել:*

- Ջահել տասը աղջիկ է եկել էս գիւղի մէջ, անմիջապէս ամուսնացել են ու հենց այդպէս էլ փրկուել են: Մեր պապերն էին պատմում: Ասում էր՝ նրանք փախչում էին, փախուստի ճանապարհներին մերոնք տեսել, վերցրել, բերել են այստեղ, ամուսնացել են ու այդպէս խառնուել են:

- *Սիրելի Հուսէին, դուք եւ Զէյթունը, որ հիմա միասին աշխատում էք այս տան վրայ, եղբայրնե՞ր էք:*

- Չէ, մենք ընկերներ ենք: Հին: Դա էլ պատմութիւն ունի: Պապս պատմում էր, որ մի անգամ, 1915ի ժամանակ, գիւղ գալու ճանապարհին, ձորում գետերի միախառնման մի տեղ կայ, որ գալիս մօտենում է այդ տեղին, տեսնում է, որ մի հատ աղջիկ ուզում է իրեն ջուրը գցի: Պապս ասում է

«սպասի, քեզ ջուրը մի գցի»: Աղջիկն ասում է «ինձ կը սպանեն, իմ երեխեքին էլ կը սպանեն»: Այնտեղ երեխաներ են լինում. երկու տղայ երեխայ է լինում: Պապս դրան վերցնում է, ասում է «արի մենք քեզ տանենք մեր տուն, կը պահենք, ոչ մի բան չի լինի, մի վախեցի»: Բերում է էս աղջիկը ու մեր գիւղում յետոյ ամուսնանում է: Այդ աղջիկը Զեյթունի տատն է: Իմ պապն է իր տատին փրկել: Ու մենք ընտանիքներով միշտ ընկերներ ենք:

- *Փաստորէն ձեր երկուսի տատերն էլ հայեր են:*

- Այո: Հաքիսում բոլորի տատերը կամ պապերը հայեր են: Բայց հիմա էս իմացայ, որ իմ հայրն էլ է հայ եղել: Այսինքն կարող է պապս էլ, տատս էլ հայեր են եղել: Բայց իրենք չէին ասում: Մարդիկ իրենց հայ լինելու մասին չէին խօսում: Իմ դէպքում էս դա յետոյ եմ հասկացել: Փատաթղթերից:

- *Ուրեմն կարելի է ասել, որ դու էլ էս հայ:*

- Զգիտեմ, դէ հիմա մենք բոլորս էլ քուրդ ենք, ալեւի ենք: Հնում հայ շատ է եղել: Այս գիւղում եօթ հատ եկեղեցի կար: Մեր գիւղի թաղերից մէկը հենց

Քիլիսէ եր կոչում: Հիմա էլ է Քիլիսէ կոչում: Իսկապէս էլ այդտեղ եկեղեցի է եղել: Մենք երեխայ ժամանակ խաղում էինք աւերակներում, քարեր էլ կային մնացած: Բայց հիմա ոչինչ չի մնացել: Ոչ մի հետք:

Քիլիսէ թաղամասից հատուած, 2011

- *Միրելի Հուսէյին, ձեր տանը դուք զազայերէ՞ն էք խօսում հիմա:*

- Այո, զազայերէն:

- *Ձեր ծնողներն է՞լ էին տանը զազայերէն խօսում:*

- Այո, միշտ զազայերէն ենք խօսել: Միայն դպրոցում էինք թուրքերէն խօսում: Այն ժամանակ դպրոց գնացող երեխաները նոյնիսկ թուրքերէն չգիտէին, դպրոցում էին սովորում: Իսկ հիմա էլ գիւղում մարդ չի մնացել, ցրուել են աշխարհով մէկ: Հիմա մեր երեխաները Ստամբուլում թուրքերէնը միանգամից սովորում են, կարելի է ասել՝ աւելի շատ թուրքերէն են խօսում:

- *Հիմա դուք ձեր մասին խօսելիս ասացիք, որ հիմա բոլորդ էլ քուրդ էք, ալեւի էք: Դա նո՞յն բանն է:*

- Մենք ալեւի ենք: Մեր մասին ասում են քուրդ ալեւի: Քուրդն, իհարկէ, ալեւի շատ սուննի քուրդն է: Բայց ալեւիներին էլ են շատերը քուրդ ասում: Ստամբուլում ենք ապրում, եւ սովորել ենք մեզ քուրդ ասել: Չես

կարող անընդհատ հակադրուելով՝ ապրել: Բայց Հաքիսում ապրելու ժամանակ քուրդ չէինք ասում, միայն՝ ալեւի: Կամ՝ կզլբաշ: Մտամբուլում ալեւի կամ կզլբաշ լինելն աւելի դժուար է, քան քուրդ լինելը:

Հուսէյնի ու Ջէթունի հետ երկար զրուցեցինք, բայց հիմա այդ զրոյցի մանրամասները մի կողմ թողնելով՝ ներկայացնեմ սոյն պատմութեան գլխաւոր հերոսին՝ Ք.իւ⁶⁵:

Երեկոյանում էր, երբ Հագս գիւղից դուրս եկանք Թունջելի վերադառնալու: Ճանապարհի ոլորաններից մէկում մի միայնակ մարդու տեսանք, ով նոյնպէս իջնում էր դէպի Խուրի կիրճ, որտեղով մենք պէտք է անցնէինք: Մեր վարորդը կանգնեցրեց մեքենան եւ առաջարկեց նստել: Մարդը լուռ նստեց մեքենան: Մենք մեքենայում շարունակում էինք քննարկել Հագսում մեր տեսածներն ու լսածները: Քանի որ Հագս այցելելու ժամանակ մեզ ուղեկցում էր Դերսիմի մեր այցելութիւններին մեծապէս օգնած Մեթին Կահրամանը, խօսում էինք թուրքերէն: Մեզ միացած մարդն ուշադիր եւ խիստ հետքըքրուած լսում էր: Հասկանալով, որ մենք Հայաստանից ենք, մարդը ինձ կամացուկ, համարեա շշուկով ասաց, որ իր արմատներն էլ են հայկական: Հագս (մարդն ասում էր թուրքական հնչիւնափոխութեամբ՝ «Հաքիս») գիւղի հայերից էր: Մենք արդէն մօտեցել էինք Հարչիկ գետի ափի թէյարաններից մէկին: Առաջարկեցի դադար անել, թէյ խմել եւ զրուցել: Լուռ համաձայնուեց:

Ք.ն խօսում էր կամացուկ, երկար դադարներով, մտածելով ամէն պատասխան, մի տեսակ զգուշաւոր: Նրա ծնողներն ալեւիացել են 1915ի հայկական ջարդերից յետոյ, Հագսի հայ բնակչութեան հետ միասին: Նրա հայրական կողմի ընտանիքը որեւէ գոհ չի տուել 1915ին, ինչպէս Հագսի գիւղացիների մեծ մասը, սակայն մայրական պապին «վերցրել են նրա երեք երեխաների հետ միասին, երեք տղաների, տարել են իբրեւ թէ գաղթի: Դա եղել է արդէն ալեւիացումից յետոյ: Միայն կնոջս պապը չէր, ուրիշ տղամարդիկ էլ կային՝ տղայ երեխաների հետ: Գաղթի ճանապարհին հասկանում են, որ իրենց տանում են սպանելու, արդէն շատերին սպանել էին: Մեծահասակները մտածում են մի ելք գտնել, գոնէ երեխաներին փրկել: Երեխաներին մի կերպ հասկացնում են, ասում են մենք մեծերով ասկեարներին կը շրջապատենք, դուք անմիջապէս փախէք: Բայց, ասում են, տարբեր կողմեր կը փախչէք, ոչ թէ նոյն ուղղութեամբ: Նպատակն այն էր, որ ասկեարները չհասցնեն բոլորի ետեւից վազել բռնել: Մտածում են, որ գոնէ երեխաների մի մասը կը փրկուի: Այդպէս են անում: Այստեղ կիրճեր են, երեխաները փախչում են սարի լանջն ի վեր: Մօրս հայրը շատ հսկայ մէկն է լինում, ածղահայ, գրկում է մի ասկեարի: Այդպէս, մեծերից իւրաքանչիւրը որեւէ կերպ փորձում է ասկեարներին խանգարել՝ վազել երեխաների ետեւից կամ

կրակել: Բայց ասկեարներն, իհարկէ, շուտով ազատում են նրանց գրկից, կամ կրակում սպանում են իրենց խանգարողներին եւ սկսում են կրակել փախչող երեխաների վրայ: Հիմա թէ ինչքանն է սպանում, ինչքանն է վիրաւորում, որքանն են փրկում՝ չգիտեմ, բայց փրկուողներ լինում են: Մօրս երկու եղբայրներին էլ սպանում են, բայց մէկը փրկում է: Այդ փրկուած տղային բերում են եռլազու մօտ, ու այդ երեխան ասում է «եռլազի, ինչու՞ էք մեզ սպանում, չէ՞ որ մենք մուսուլման ենք»: Եռլազին զարմանում է երեխայի ասածի վրայ եւ տղային թոյլ է տալիս վերադառնալ: Դա իմ քեռին էր եւ ինքն է մեզ պատմել այդ մասին»: Ք.ն, սակայն, գտնում է, որ անկախ իր քեռու մասնաւոր դէպքից, մահմեդականացած հայերին էլ էին սպանում: Բաւական էր, որ մարդը հայ էր, կրօնը փրկութիւն չէր: Այդ պատճառով էլ Դերսիմի ալեւիացած հայերն իրենց ոչ թէ հայ ալեւի էին անուանում, այլ միայն՝ ալեւի, եւ արգելել էին ընտանիքներում հայերէն խօսել: Բայց ալեւի լինելն էլ չփրկեց: 1938ին կոտորում էին ալեւիներին, եւ առաջին հերթին՝ նորադարձ հայ ալեւիներին:

Ք.ի պատմելով Հարչիկի ավերի բոլոր գիւղերը նախկինում հայկական գիւղեր էին: Մի մասը զոհ գնաց 1915ին հայկական ջարդերին, փրկուածները փախան կա՛մ Հայաստան, կա՛մ՝ Լիբանան: Իր ազգականներից էլ շատերը Հայաստանում են, բայց հետները երբեւէ կապ չի եղել եւ չգիտի, թէ ովքեր կան կամ որտեղ են ապրում: Մնացողները բոլորը ալեւիացել են: Դա փրկութեան միակ միջոցն էր: Դերսիմում դա հնարաւոր էր, որովհետեւ մինչեւ այդ էլ շատ հայեր էին ալեւիացել, եւ հայի ալեւիացումը առանձնայատուկ մի բան չէր: Յետոյ, աւելի ուշ, 1938ին դերսիմցիների ջարդերից յետոյ մինչեւ յիսունականները, եւ 1994ին գիւղերի աւերումներից յետոյ մինչեւ այսօր Դերսիմից շատերն են արտագաղթել եւ արտագաղթում (Ք.ն ձեռքով ցոյց է տալիս սարերը)՝ «այստեղ, սարերի վրայ, ամէնուր քանդուած տներ են: Այնտեղ առաջ հայեր էին ապրում: Միք⁶⁶ գիւղ կար, Հաքիսից ալեւի վերել, որտեղ 600 տուն հայեր էին: Գիւղի անունը յետոյ փոխեցին, Գէօկչէք դարձրին: Հիմա մարդ չկայ: Վարդենիկ գիւղը նախ կոտորեցին 1938ին, իսկ յետոյ, վերադարձողներին, ջարդելով տեղահանեցին 1994ին: Հիմա մարդ չկայ: Հայերից յետոյ այդ գիւղերում Հանգերուան⁶⁷ աշիրէթն էր եկել մտել, բայց նրանց էլ ցրեցին: Այստեղ, որտեղ մենք հիմա նստած ենք, այս Հարչիկի ավերին հայերը թութուն էին աճեցնում, բամբակ էին աճեցնում, մեքենաներ կային, եւ կտորեղէնի արտադրութիւն կար այստեղ: Դրանք բոլորը հայերն էին գործածում: Բայց 15ից յետոյ բոլոր այդ գործարար մարդկանց հաւաքեցին, որովհետեւ գիտէին, որ նրանք հայ են, չնայած ալեւի էին դարձել: Յետոյ, հանրապետական շրջանում, նոյն բանը շարունակում էր»:

1938ից յետոյ նախ փախչում էին, իսկ յետոյ աւելի դանդաղ՝ տեղափոխուում: Իր ծնողներն էլ Ստամբուլ են գնացել յիսունականների սկզբին: Հաստատուել են Գեղիկ Փաշա թաղամասում: Այստեղից նոյնպէս յետագայում իր ազգականների մի մասը գնացել են Հայաստան: Հագսի իրենց տունը, ճիշտ է՝ աւերուած, մնացել է, եւ ինքը երբեմն ամառները գալիս է Հագս: Այժմ Հագսի անունը փոխել են, Բէյիւք են կոչում: Բայց բոլորը շարունակում են գործածել նախկին անունը: Մարդկանց անունները նոյնպէս, բնականաբար, փոխուել է. *«իմ մամայի անունը Հերմինէ է, հօրս անունը՝ Եռսուֆ, բայց նրա հօր անունը Սարգիս էր: Հիմա այդպիսի անուններ չեն դնում»:*

Իր՝ Ք.ի ընտանիքը հարուստ ընտանիք է եղել, բայց հարստութիւնը կորցրել են 1915ի ջարդերի ժամանակ: Իրենց համագիւղացի աւելիները, ճիշտ է, չեն մատնել իրենց, չեն ջարդել, բայց իրենց հարստութիւնը փաստացի խլել են: Կա՛մ կէտանքը պէտք է տային, կա՛մ հարստութիւնը: Յետագայում ապրելու բարդութիւնները շատ էին: Նախ՝ ջարդերից յետոյ հայերին միշտ փնտռում էին: Հագսն արդէն յայտնի էր որպէս բացառապէս աւելիական գիւղ: Դա հայկական ծագում ունեցողներին փրկում էր, բայց միաժամանակ կախման մէջ էր գցում համագիւղացի աւելիներից: Ամենափոքր վիրաւորանքը կարող էր վերաճել մատնութեան: Աւելի ուշ, երեսունութից յետոյ իրենք աւելիներն էին հետապնդումների թիրախ, իսկ աւելիացած հայերը կրկնակի թիրախ էին՝ որպէս նախկին հայեր եւ ներկայի աւելիներ:

«Սովորաբար մարդու ծագումը, որքան էլ թաքցնի, ինչ որ կերպ իմացում է,- ասում է Ք.ն,- Մարդիկ գերադասում են լռել, թաքցնել իրենց հայկական ծագումը կամ հայկական ակունքները: Դիարբեքիրում աշխատելիս ինձ գեաւուր էին ասում, մինչեւ գործատէրս աշխատակիցներին չսաստեց, թէ՛ ի՞նչ յիմար բաներ էք անում: Քանի աշխատում էի պետական հիմնարկներում, իմ աւելի լինելը չէի ասում»:

Չնայած ինքը պետական հիմնարկներում աշխատել է, բայց շատ լաւ իմանալով իր խոցելի ծագումը, երբեք ստուերային գործարքների չի գնացել, ուստի փող ունենալ չէր կարող: Այդ պատճառով երկու տարի աշխատել է Լիբիայում, եւ այնտեղից բերած փողերով Ստամբուլում երկու տուն է գնել: Հագսի իրենց տունը, գիւղի այլ տների հետ, աւերել են իննսունականներին:

Ք.ի կնոջ մայրական կողմը լրիւ հայկական է: Ամուսնութիւնների ժամանակ գերադասում են *«իրենց նմաններին, քանի որ թաքցնելիք ունեն եւ համատեղ թաքցնելիքը տանելի է դարձնում ընտանեկան կեանքը: Մարդ չի կարող կնոջից կամ ամուսնուց, բայց յատկապէս նրանց ազգակցական-ընտանեկան համակարգից իր ով լինելն անընդհատ թաքցնել»:*

Մարդիկ վախենում էին խօսել իրենց ծագման թեմաներով: Այնուամենայնիւ «մինչեւ եօթանասունականները» վատ չէր, յետոյ հայերին «որսում էին»⁶⁸, եւ ով խնամքով չէր թաքցրել անցեալը՝ յաճախ էր հարուածի տակ ընկնում: Միքանի անգամ եօթանասունականներից յետոյ հայերին խումբ խումբ հաւաքել են: Ք.ի կարծիքով տարել սպանել են: Յամենայն դէպս տարածներից ոչ մէկն այլեւս չի վերադարձել: Մեծահասակները ջանում էին իրենց երեխաներին իրենցից հեռացնել, մեծ քաղաքներում ազգականների տներում հայկական հետքերը «կորցնել»: Իննսունականներին ջարդեցին ալեւիական գիւղերը, ցրեցին: Մինչ այդ, այդ գիւղերում հայկական ծագում ունեցող մարդկանց ցուցակներն էին կազմել եւ, իհարկէ, առաջին հարուածը հայերին էր:

Այն հարցին, թէ ինչու, իր կարծիքով, եղաւ այդ ողբերգութիւնը, Ռասուլն ասաց, որ այս ողբերգութիւնը եղաւ, քանի որ իրենք տարբեր էին ընդհանուրից, յետոյ Բալկաններից իրենց 'թուրքերի' նմաններին բերեցին: *«Պէտք էր ազատուել տարբերություններից եւ տեղաւորել իրենց նմաններին: Բայց սա ի՛մ դատողութիւնն է: Իմ ծնողները, մեր պապերը վախենում էին այդ մասին խօսել: Առհասարակ մարդիկ վախենում էին մի բան պատմէին, իմացողը մահացաւ, գնաց, դրա համար մենք ի՞նչ ենք իմանում, մեզ ոչ մի բան չեն պատմել: Նոյնը՝ մենք: Ոչինչ չենք պատմում մեր երեխաներին»:*

Ք.ի երեք երեխաներից երկուսն արտասահմանում են, մէկը Կանադա, միւսը՝ Գերմանիա: Իրենց ընտանիքում միշտ խուսափել են խօսել անցեալից եւ ծագումից, երեխաները սովորել են հարցեր չտալ: Իրենց հայկական արմատների մասին նրանք խօսել խուսափում են եւ չեն հետաքրքրում: Մի տեսակ լուռ շրջանցում են այդ թեման, եւ իրենց հերթին խուսափում են իրենց շրջապատում խօսել իրենց նախ հայկական, ապա, եթէ հնարաւոր է՝ նաեւ ալեւիական կապերի-ծագման մասին: Խիստ անհրաժեշտութեան դէպքում ամենաշատը, որ կարող են ասել՝ «Մենք Թունջելիից ենք», «Ես Թունջելիից եմ»: Այդպէս են պահում իրենց նաեւ Գերմանիայում եւ Կանադայում, շարունակում եմ խուսափել ծագումնաբանական հարցերից: Յամենայն դէպս այդպէս է կարծում Ք.ն: Նրանք գիտեն իրենց գիւղի, իրենց հայ եւ ալեւի շրջապատի հետ տեղի ունեցածը, բայց գիտեն ոչ թէ իրենց ընտանիքի միջոցով, այլ մանկութեան շրջանից պատառիկներով իրենց շրջապատում լսած կիսատ-պոատ խօսակցութիւններից, ակնարկներից, մեծահասակների մտահոգութիւններից:

Ք.ն շատ է շրջել, սովոր է լուռ աշխատանքի: Առհասարակ սովորել է լռել: Աւելի շատ լսում է: Լռում էին իր ծնողները, լռում են իրենք, լռում են նաեւ իր զաւակները: Դեռ քանի՞ սերունդ պիտի լռեն: Խօսում է թուրքերէն եւ զազայերէն, ընտանիքից յիշողութիւն մնացած մի քանի հայերէն բառ գիտի: Դրանք արտասանում է նեղուելով, իր ընտանիքում, իր

երեխաներին երբեք չի ասել այդ բառերը եւ նրանք հազիւ թէ գիտեն իրենց
հօր այդ փոքրիկ իմացութիւնների մասին:
Հայերի եւ հայութեան մասին Ք.ի պատկերացումները դրական են,-
հայերը հարուստ էին, ստեղծագործող, աշխատող... Թունջելի-Դերսիմով
հայերը շատ բան են ստեղծել:

**ԵՍ ՀԱՅ ՉԵՄ, ԱՆՇՈՒՇՏ.
ՉՆԱՅԱԾ ԻՄ ԲՈԼՈՐ ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐՆ,
ԻՍԿԱՊԷՍ, ԿԱՐԾԵՍ ԹԷ ՀԱՅԵՐ ԵՆ**

Ներգիսը մտաւորական կին է, Ստամբուլի կարենոր համալսարաններից մէկի դասախօս: Անտարբեր է կրօնի նկատմամբ: Նախնիների մէջ կան թուրքեր, քրդեր, հայեր: Ամէնից աւելի կապուած է հայ ազգականների հետ: Նրա հետ ծանօթացել եմ Ստամբուլում, իր հայ ազգականներից մէկի տանը եւ խնդրել եմ պատմել իր «հայկական գծի» մասին: Ներգիսը ծնունդ է 1954ին:

Մայրիկս՝ Ռեմզիէն իսլամ դարձած հայ մօրից է ծնունդ: Այսինքն՝ տատս հայ էր, ջարդերի գոհերից մէկը: Շուտ մահացաւ մայրիկս, արդէն երեսուն տարի կայ, բայց շատ զգայուն կին էր: Հայրս ինքն իրեն թուրք էր համարում մինչեւ մահանալը: 2000ին մահացաւ, Եուսուֆ էր անունը: Շատ լաւ, մեղմ, փափուկ մարդ էր: Եթէ հաւատամ մեր ընտանեկան պատմութեանը, իրականութեան մէջ հայրիկս էլ գուցէ հայից թրքացած լինի: Որովհետեւ մեր ընտանեկան աւանդութեան համաձայն մեծ հայրս Մալաթիայում ապրող հայ է եղել, քուրդ աղջիկ է փախցրել եւ փախել Գէօքսին, Մարաշի մի նահանգը: Բնականաբար թաքնուել է, քանի որ հայ մէկը քուրդ աղջիկ փախցնելու դէպքում պիտի սպանուէր: Ուրեմն նաեւ անձնագիրը «կորցրել է», եւ նոր անձնագրով «թուրք» է դարձել: Նրա զաւակները, այդ թում հայրիկս երբեք չիմացան՝ իրենց հայրիկը քուրդ էր, թուրք էր, հայ էր: Միայն ազգականներիցս մէկը մահանալիս հայրիկիս վստահեցրել է, որ մեծ հայրիկս քուրդ է եղել: Այդպիսով հայրս կարծես թէ քուրդ պիտի լինէր: Յամենայն դէպս մահանալիս ինքն իրեն քուրդ էր համարում: Սակայն վերջերս մօրաքոյրերիցս մէկը պատմեց, որ մեծ հայրիկս կարծես թէ երիտասարդ ժամանակ այնուամենայնիւ հայ է եղել: Հնարաւոր է միանգամայն, որովհետեւ մեծ հայրիկիս մասին նաեւ «թուրք» էին ասում, եւ եթէ մեծ հայրիկս իր ինքնութիւնը հայից պիտի փոխէր չսպանուէրու համար, առաւել ապահովը «թուրք» դառնալն էր: Հայրս գիւղատնտես էր, պետական պաշտօնեայ: Մայրիկս Մարաշից էր եւ, ինչպէս ասացի, իսլամ դարձած հայ մայրիկ է ունեցել ու քուրդ հայր: Արդիւնքում կարող է այնպէս է, որ հայրական պապս է հայ, մայրական տատս: Բայց հայրս մահանալիս ինքն իրեն քուրդ էր համարում: Մայրական տատս նախ Աղանի էր անունը, քրիստոնէայ ժամանակ: Մահմեդական դառնալուց յետոյ Նազիրէ եղաւ: Աղանին շատ ողբերգական օրեր է ունեցել, եւ մայրս միշտ շատ էր տառապում նրա համար: Յեղասպանութեան ժամանակ, կամ ինչպէս մեզ մօտ են ասում,

տեղահանութեան, արքայի ժամանակ մեծ մայրիկս տասնհինգ-տասնվեց տարեկան աղջիկ էր եւ իրենց ընտանիքի ամենափոքրն էր: Կիրիսնում⁶⁹ էին ապրում: Մեքաստիայում է: Տեղահանութեան օրերին իր հօրը սպանում են, իսկ իրենց ոտքով, կարաւանի հետ ճամփայ են գցում: Ճանապարհին, երբ Էլբիստան⁷⁰ են հասնում, կարաւանով գնացողներին պետք է գցէին Բոստանլը գետը: Աւշըն կոչուող վայր կայ, գիւղաքաղաք կարելի է ասել, Աւշինում ինչ որ մի առիթով այնպէս է ստացում, որ Աղաւնին իր ընկերուհու հետ մտնում է փոստի բաժանմունք: Այստեղ նրան տեսնում է մեծ հայրիկիս եղբայրը, որ փոստատան տնօրէնն էր: Մուրադը: Շատ է հաւանում եւ յանձնարարում է Աղաւնիին տանել իր ընկերոջ տուն: Անմիջապէս իր տուն չի ուղարկում, որովհետեւ տանն արդէն մի քանի կին ունէր: Մեծ հայրիկս՝ Օքէշը նոյնպէս եղբօր հետ էր աշխատում: Օքէշը նոյնպէս տեսնում է Աղաւնիին եւ իր եղբօր նման շատ հաւանում է նրան: Գնում է Մուրադի ընկերոջ տուն, ասում է, որ Մուրադն է իրեն ուղարկել Աղաւնիին տանելու, առնում է Աղաւնիին եւ անմիջապէս իր տուն է տանում: Օքէշի առաջին կինը մահացել էր, իսկ երկրորդ կինը տանն էր: Աղաւնիին տանում է իրեն որպէս երկրորդ կին: Եղբայրը՝ Մուրադը գալիս է, եղբայրների մէջ մեծ կռիւ է լինում, նոյնիսկ միմեանց վրայ կրակում են: Վերջապէս Աղաւնիին են թողնում ընտրութիւնը: Աղաւնին Օքէշին է ընտրում: Մուրադը՝ Շուքրան էֆենդին, յետոյ Դէր Զօրից մէկ այլ հայ աղջիկ բերեց, իրեն կին արեց: Խարփութցի⁷¹ էր, Հուրիան, նախկին՝ հայկական անունը Ֆլորիսա էր: Ֆլորիսային եւ իր մօրը Դէր Զօրից բերեց: Եղբայրները որոշ ժամանակ թշնամացած էին միմեանց դէմ:

Այնուհետեւ Աղաւնին արդէն Նազիրէ էր եւ մահմեդական էր համարում: Մէկ տարի անց աղջիկ գաւակ է ունենում: Ապագայ մօրաքոյրս էր: Այդ ժամանակ Աղաւնիի եղբայրը, Սարգիս անունով, զինուորութիւնից վերադառնում է: Սարգիսը գնացել է Կիրիս, իմացել է, որ ամբողջ ընտանիքը կոտորուել է կամ գաղթի ճանապարհին մահացել, բայց իմանում է նաեւ, որ քոյրը կայ, եւ գալիս է քրոջ մօտ: Քրոջ ամուսինը՝ Օքէշը ընդունում է Սարգսին, իր տուն է տանում: Բայց ժամանակը շատ վտանգաւոր էր, տանը հայ պահել արգելուած էր եւ առհասարակ Սարգսի համար միշտ շատ վտանգաւոր վիճակ էր: Այդ ժամանակ Կեսարիայի մօտ գտնուող Քըրքըսըք Գիւղում ապրող Օքէշի ազգականներից մէկը, որ Քըրքըսըք գիւղի մուխթարն էր (գիւղապետը), հիւր է գալիս: Նրա կինը եւ Օքէշի կինը մօրաքրոջ աղջիկներ էին: Տեսնում է Սարգսին, ասում է՝ սա այստեղ ի՞նչ գործ ունի, կը սպանեն այստեղ, եւ առաջարկում է Սարգսին տանել Քըրքըսըք, որ լեռների մէջ մի գիւղ է: Ասում է՝ այն գիւղում ուրիշ հայեր կան թաքնուած, անելի ապահով կը լինի Սարգիսի համար նրանց միանալ: Դա 1918-19 թուերն էին: Սարգիսը

շէկ էր, եւ այդ պատճառով իրեն Բոգո էին ասում: Այսպիսով Բոգոյին տանում են Քրքքքքքքք եւ այնուհետեւ նա այնտեղ է ապրում: Ալեւի քրդերի գիւղ էր Քրքքքքքքքք, եւ այդ գիւղապետը շատ հայերի է փրկել: Որոշ ժամանակ անց մի անգամ գալիս է քրոջ մօտ, ասում է, որ ինքն արդէն հիմնաւորուել է եւ առաջարկում է նրան իր հետ գնալ: Այդ միջոցին Բոգոն իր միւս քրոջն էլ գտած է լինում, եւ նա էլ շատ ողբերգական պատմութիւն է ունեցած լինում: Բոգոն ամէն կերպ փորձում էր քոյրերին օգտակար լինել: Քրոջը համոզելով իր հետ գնալ, Բոգոն, սակայն, երեխային չի ուզում տանել: Նազիրէն ասում է, որ ինքը մայր չունի, որք է եւ չի կարող իր երեխային էլ առանց մայր թողնել: Բացի այդ, ինքը վախենում է իր աղջկան թողնել Օքէշի առաջին կնոջը: Իր հետ նա էլ էր երեխայ ունեցել, եւ նրա երեխան տղայ էր: Իր զաւակին կրծքով կերակրելուց առաջ տատս պարտաւոր էր նրա տղային կերակրել: Եւ յաճախ այդ ընթացքում իր զաւակը լացում էր, եւ ինքը շաքար էր դնում նրա բերանում: Երբեմն էլ աւագ կինը Նազիրէի մասին բողոքում էր ամուսնուն, եւ ամուսինը ծեծում էր նրան: Իսկ ինքը դեռ շատ երիտասարդ էր, եւ շատ էր ազդուում այդ բոլորից: Իր մխիթարութիւնը Օքէշի հայրիկն էր՝ Մուստաֆան, որ ինչպէս մեր ընտանիքում պատմում են, շատ էր սիրում Նազիրէին եւ միշտ պաշտպանում էր նրան: Մուստաֆան եուզբաշի (հարիւրապետ) էր եղել բանակում: Վերջապէս Բոգոն համոզում է քրոջը Քրքքքքքքք գնալ: Օքէշը սկսում է յոխորտալ Բոգոյի վրայ՝ նրան մեղադրելով քրոջն իր դէմ տրամադրելու մէջ: Վերջապէս Մուստաֆան՝ Օքէշի հայրը համոզում է իր որդուն, որ ինքն է սխալը, պէտք է ներողութիւն խնդրի Բոգոյից կոշտ վարուելու համար: Արդիւնքում տղամարդիկ հաշտուում են, եւ Աղանիին մնում է ամուսնու հետ՝ աւելի փափուկ յարաբերութիւնների յոյսով: Վերջապէս յարաբերութիւնները նորմալանում են նաեւ քրիստոնէայ Սարգիս-Բոգոյի ու մահմեդական Օքէշի ընտանիքների միջեւ:

Բոգոն ի վերջոյ ամուսնանում է Քրքքքքքքքքում, այնտեղ թաքնուող մի հայ աղջկայ հետ: Նրա առաջին զաւակը՝ Յակոբը եւ Նազիրէի երկրորդ երեխան՝ իմ մայրը նոյն տարին են ծնուել: Սարգիսի (Բոգոյի) տղայ Յակոբը եւ Աղանիի աղջիկը Ռեմիզէն՝ իմ մայրս մի տարիքի են: Քանի որ Քրքքքքքքքքում դպրոց չկար, Յակոբը դպրոցում սովորելու համար գալիս է Աւշին, իմ պապի՝ Օքէշի տուն: Նազիրէն՝ տատս յետոյ երկու տղայ երեխայ եւ հինգերորդ երեխան՝ կրկին մի աղջիկ էլ ունեցաւ: Ռեմիզէին դպրոց չեն ուղարկում: Այն տարիներին աղջիկների կրթութիւնը շատ չէր կարեւորում: Բայց Յակոբը եւ Աղանիի աղջիկները շատ լաւ ընկերներ են մեծանում: Յետագայում Յակոբը ինձ համար իսկական քեռի է եղել: Սարգիս-Բոգոյի բոլոր երեխաներն իմ շատ մերձաւոր ազգականներն են եղել: Աւելի ուշ, երբ Բոգոյի ընտանիքը Ստամբուլ տեղափոխուեց, եւ ես էլ

մեծացել էի ու եկայ Ստամբուլում սովորելու, Յակոբ դայիս ասաց՝ ես թոյլ չեմ տայ, որ Օթէշի թոռը ուրիշ մի տեղ ապրի: Թոյլ չտուեց նաեւ հանրակացարան գնամ: Փաստօրէն ես իրենց տանը մնացի համալսարանական տարիներին: Այնպէս էր ստացուել, որ ինչպէս իմ մայրն ու Յակոբն էին տարեկիցներ, այնպէս էլ Յակոբի տղան ու ես էինք տարեկիցներ: Յակոբի տղան նոյնպէս Մարգիս է՝ իր պապ Բոգոյի անունով: Մարգիսն իրականում ինձ եղբայր է եւ իմ զաւակների քեռին է: Ես էլ իր զաւակների հօրաքոյրն եմ: Կապ չունի, որ մենք փաստացի ազգակցութեամբ կարծէք թէ երրորդ սերունդն ենք: Եւ իրենց բոլոր ընտանիքը, ոչ միայն Յակոբի, այլեւ Յակոբի քոյր եղբայրների բոլորի ընտանիքների անդամներն իմ հարազատներն են, կարելի է ասել իմ ընտանիքի անդամներն են: Իմ ամուսինը քուրդ էր, եւ աղջիկներս, երկու աղջիկ ունեմ, հաւանաբար պէտք է որ իրենց քուրդ համարեն: Նրանք էլ գիտեն մեր ընտանիքի այս ամբողջ պատմութիւնները եւ շատ ջերմ կապուածութիւն ունեն իմ հայ ազգականների հետ, որ նաեւ իրենց ազգականներն են: Հակառակ որ իրենց քրդական կողմի հետ մտերիմ կապեր չունեն: Մանաւանդ՝ ես ամուսնալուծուեցի, եւ իմ զաւակների ազգակցական շփումներն իմ հայ ազգականների հետ էին եւ են: Ազգականներից գատ էլ շատ հայ ընկերներ ունեմ:

Իմ ընտանիքում միշտ պատմուել են իմ Նազիրէ տատի եւ Բոգօ քեռուս ընտանեկան ողբերգութեան պատմութիւնները: Մենք բոլորս շատ լաւ տեղեակ էինք, թէ ինչպէս են Քըրքըսըսաքում տարիներով թաքնուած ապրել իմ տատեղբայր Բոգօն եւ ուրիշ հայեր, ինչպէս է Բոգօն բեկոր-բեկոր վերահաւաքել իր ընտանիքի անդամներից նրանց, ում կենդանի է գտել: Իսկ գտել է իր երկու քոյրերին: Ինչպէս է փորձել վերկալառուցել գերդաստանը: Եւ գիտենք ոչ միայն պատմութիւններով, այլեւ՝ շփումներով: Իմ մայրիկս, օրինակ, երբեք օտար չի եղել քրիստոնէական անանդոյթներին: Արդէն ասացի, որ հայրս կրօնի հանդէպ անտարբեր էր, եւ մայրս էր, որ կրօնական ծէսերին հետեւում էր: Նշում էր թէ՛ մահմեդական տօները, թէ՛ քրիստոնէական: Իսլամների հետ նաեւ քրիստոնէական Զատիկ ենք նշել, անպայման հաւկիթ էր ներկում մայրիկս, դա մեր կենցաղի մաս էր, եւ միշտ միմեանց հիւր էինք գնում: Նազիրէ տատիկս կապում էր բոլորին՝ թէ՛ իսլամ, թէ՛ քրիստոնէայ ազգականներին: Ռեմիզէ խալա՝ հօրաքոյր էին ասում իրեն բոլորը՝ Բոգոյի բոլոր թոռները: Բոլորը խոստովանում են նաեւ, որ մայրիկս յատուկ հոգատարութիւն ուներ, յատուկ սէր ուներ մեր հայ ազգականների նկատմամբ: Ճիշտն ասած՝ արդէն ուրիշ ազգականներ չունէինք էլ: Քանի որ հայրական կողմից պապս փաստօրէն փախստական էր եւ իր ինքնութիւնը փոխել էր, նրա ազգականներին մենք չենք ճանաչել: Հայրս էլ պետական պաշտօնէայ էր, անընդհատ

տեղից տեղ էր տեղափոխում, եւ հայրական կողմի ազգականներին հետ էլ մենք կապեր չենք ունեցել: Այսինքն որոշապէս իմ ազգակցութիւնն ամբողջովին մայրիկիցս էր գալիս: Իհարկէ ունեւ նաեւ մօրաքոյրեր, քեռիներ եւ նրանց զաւակները: Մօրաքոյրերս ճիշտ նոյն կերպ կապուած են Բոգօ քեռու ընտանիքին եւ, կարելի է ասել, մեր զգացողութիւնը նոյնն է: Ես պարզապէս աւելի կապուած եմ, միասին ենք մեծացել, տեւական ժամանակ նոյն տանն ենք ապրել, եւ հենց հիմա էլ Ստամբուլում իմ ամենամտերիւմ ընտանիքը Յակոբ դայուս Սարգիս որդու ընտանիքն է:

- *Դուք, սակայն, հայկական ինքնութիւն չունէք, ես ձեզ ճիշտ եմ հասկանում:*

- Ես հայ չեմ, անշուշտ: Չնայած իմ բոլոր ազգականներն, իսկապէս, կարծես թէ հայեր են:

- *Քույրդ էք ձեզ զգում:*

- Եթէ ստիպուած լինեմ այդ հարցին շատ որոշակի պատասխանել՝ երեւի այո: Քուրդ չեմ զգում ինքս ինձ, բայց հաւանաբար քուրդ եմ: Սակայն քրդերէն չգիտեմ, եւ հայրս էլ միշտ զգուշացնում էր հեռու մնալ քրդերից: Արդէն քուրդ ազգականներին հետ կապեր չունէինք նաեւ հայրիկիս պնդումով: Բայց աւելի ճիշտ պատասխանն այն կը լինի, որ երկուութիւն ունեւ: Մասամբ նաեւ հայ եմ զգում ինքս ինձ:

- *Դժուար չէ՞ այդ երկուութեամբ ապրելը:*

- Հաւանաբար այո, եթէ ինքդ քեզ անընդհատ հարցեր տաս: Սակայն միւս կողմից լաւ բան էլ կայ՝ ազատութիւն է տալիս: Պարտաւորութիւններիդ բեռը նուազում է, աւելի ազատ ես մտածում, կարծում եմ՝ նաեւ աւելի անաչառ:

**ԻՍՐԱՅԷԼՑԻՆԵՐԻ, ՅՈՅՆԵՐԻ, ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ
ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԱՏԵԼՈՒԹԻՒՆ ՉԿԱՅ. ՄԵԾ
ԱՏԵԼՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ Է**

2011 Մեպտեմբերի 23ին Ստամբուլի Շիշլի թաղամասում Արսեն Կարակոչը պատմեց իր ընտանիքի պատմությունը եւ քրիստոնեությանը վերադառնալու իր ջանքերի մասին: Ջրոյցը տեղի է ունեցել թրքերէնով, աղագրել եւ թարգմանել է Սեդա Գրիգորեանը:

Արսենին խնդրում եմ պատմել իր ընտանիքի պատմությունը, սկսած այն պայպից, որի մասին ընտանեկան յիշողություններ կան պահպանուած: Արսենը հպարտութեամբ ասում է, որ ինքը ծագումով Փալուից⁷² է, իսկ Փալուն շատ հռչակաւոր է, այնտեղ Բինգէօլը⁷³ կայ, ընդամենը երեսունհինգ կմ. հեռաւորութեամբ, մէկուկէս ժամուայ ճանապարհ:

- Իմ պապերը բոլորը Փալուից են եղել, Էրզրումից: Պապերս տաս սերունդ, քսան սերունդ՝ բոլորը Փալուից են եղել: Մերոնք երբեք գաղթական չեն եղել, միշտ այնտեղ են ապրել: Մենք Փալուի ամենամեծ աշիրէթն⁷⁴ ենք եղել: Ընդհանրապէս դա Օլոսեան աշիրէթն էր, բայց հիմա Ուլոսեան են գրում: Ինքնութեան թղթերում այժմ Ուլոսեան կայ: Արդէն շատ բան չգիտեմ անցեալի մեր կեանքի մասին, քանի որ մեր ընտանիքի կեանքն ընդհատուել է: Արդէն շատ փաստաթղթեր էլ չունենք: Ինչ որ գիտենք՝ միայն 1915ի վերաբերեալ պատմածները գիտենք: Ջարդի ժամանակ մեր աշիրէթից ութսուն հոգի սպանեցին (Soykırım da ailemizde seksen kişi resmi olarak öldürüldü): Արդէն իսկ մեծ ընտանիք էինք, երեք գիւղ մենք էինք: Խոշմաթ⁷⁵, Հաւբաթ⁷⁶, Մեքրաթ⁷⁷: Այս երեք գիւղերի անունները դեռ նոյն ձեւով արտասանում են, չեն փոխուած... Հարաւում քրդական անունները փոխուեցին, բայց այս երեքը փոխուած չեն: Հին հայ գիւղերի անունները չեն կարող փոխել, Հոշմաթը չեն կարող փոխել: Օրինակ՝ Սասունում, Եոզգաթում, այդ տեղերում անունները փոխուեցին, բայց մեզ մօտ հին անունները, որ հայկական են եղել, մնացել են: Բալուում քրդերի գիւղերը լեռներում էին, հայերի գիւղերը միշտ ձորերում էին, քաղաքներին աւելի մօտ էին, քաղաքներում էլ հայեր էին ապրում: Ցեղասպանութեան ժամանակ մեծ հայրիկիս աքսորեցին Սուրիա: 1922-23ին վերադարձաւ: Երբ որ վերադարձաւ, այս անգամ իր գիւղը չգնաց, Քարաքոչան⁷⁸ գիւղը գնաց: Հայրս, հօրաքոյրս, բոլորն էլ այնտեղ՝ Քարաքոչանում են ծնուել: Իր գիւղը չի գնում մեծ հայրիկս, քանի որ այն ժամանակ կառավարութիւնը այդ կողմի բոլոր գիւղերը տուել էր բալկաններից եկած թուրքերին: Քանի որ այնտեղ քրդերը շատ էին, քրդերը մնացել էին իրենց տեղերում, հայերի ջարդերից ու աքսորից յետոյ

բալկաններից թուրքեր բերեցին նստեցրին, որպեսզի քրդերին նուազեցնեին: Իսկ Քարաքոչան հայրս գնաց, քանի որ այնտեղ ծանօթ կար, կապ կար: Քարաքոչանի հայերին էլ էին աքսորել, բայց այնտեղ բալկաններից եկած միայն մեկ թուրք ընտանիք էր նստել: Միայն մեկ ընտանիք: Մինչեւ հիմա նրանցից Քարաքոչանում երկու ծեր մարդ են ապրում: Միայն նրանք են մնացել: Փալուն Միջին Արեւելքի առեւտրական կենտրոնն էր: Պապերս Թուրքիայի այդ շրջաններում թերեւս չորրորդ-հինգերորդ հարուստներից էին: Էլագիկից, Քեքանից անմիջապես յետոյ նրանց հողերն էին սկսում: Այդտեղի բոլոր հողերն իրենցն էին: Իմ մեծ հորս պատմածների համաձայն շատ հարուստ ընտանիք էր: Միշտ Ամերիկայի հետ կապեր են ունեցել, գնացել եկել են: Տղամարդիկ՝ քառասուն հոգի չորս տարով գնում էին այնտեղ աշխատում, փողը բերում էին: Կանայք միշտ տանն էին: Չորս տարին մեկ վերադառնում էին, հողեր էին գնում, կալուածքներ... Եւ նրանցից միայն մեկ մեծ հայրս ողջ մնաց, եւ իր երկու հորեղբայրները: Մէկը Խորենն է, անունը Խորեն է: Ամերիկա գնաց: Միւսի անունը Պողոս էր: Նա էլ Ֆրանսիա գնաց: Բայց մեծ հայրս նրանց մինչեւ իր մահը երբեք չտեսաւ: Հօրս երկու քոյրերը... տասնհինգ-տասնվեց տարեկան աղջիկներ, տարան ասկեարները, եւ այդպէս էլ չիմացան՝ ի՞նչ արեցին, ի՞նչ եղաւ իրենց ճակատագրերը... չգիտեն՝ մեռա՞ն, ամուսնացա՞ն, ի՞նչ եղան: Գուցէ գերի տարան, չգիտեն ոչինչ:

Պապս 15 թուին քսանմեկ տարեկան էր, ամուսնացած չէր դեռ: Նրանց բոլորին Միրիա քջեցին, բայց քջերը հասան, եւ միմեանցից բաժանուած էին ճանապարհին: Պապս, Խորենը եւ Պողոսը այլեւս միմեանց չտեսան: Մեծ հօրս երկու հորեղբայրները, մօր հորեղբայրներն էլ գնացին, բայց երբեք իրար չտեսան: Մեծ հայրս Պաղտատ երկաթուղու վրայ էր աշխատում: Ես վստահ եմ, որ Ցեղասպանութեան բոլոր հարցը այս երկաթուղուն վրայ է: Օսմանցիների՝ Աբդուլ Համիդի եւ Գերմանիայի միջեւ համաձայնագրութիւն կար այդ երկաթուղու համար⁷⁹: Քանի՞ կիլոմետր է: Եւ այդ երկաթուղու վրայ աշխատող բոլոր ճարտարապետերը, աշխատողները, վարպետները հայ էին: Մեծ դրամ կար: Այդ ժամանակ իթթիհատականներն էլ ուզում էին քրիստոնեայ համայնքը ջնջել... սա էր, բայց... Մի կողմից հայերին դրամը չտանք՝ մեզ կը մնայ մտածեցին, միւս կողմից՝ հայերը կ'ոչնչացնենք՝ իթթիհատականների ծրագիրը կը լրանայ: Ես երկար տարիներ Գերմանիա ապրեցի: Գերմանական բանկն էլ հայերին պարտք ուներ, հարիւր միլիոն դոլար: Հայերին ջարդելով բոլորը շահում էին: Գերմանացիներն էլ մատ ունեն Ցեղասպանութեան մեջ, վերջում արդէն վճարեցին: Ամբողջը՝ ինչ եղաւ, գերմանական սպաների ներկայութեամբ եւ նրանց հսկողութեամբ եղաւ: Նրանք պատրուակներ բռնեցին՝ իբր

հայերը ռուսներին մօտեցան: Մնացած ամեն ինչից զատ նաեւ այլ տնտեսական պատճառներ կային: Այդ ժամանակ Օսմանեան ամենահարուստ ազգը, ժողովուրդը հայերն էին: Հայերի ունեցուածքը հանգիստ չէր տալիս, տնտեսական պատճառներ էին: Յետոյ էլ՝ նոր ազգ էին հիմնում թուրքական ազգը, նոր պետութիւն: Հայերի ունեցուածքն էլ իրենց մնաց, այս նորերին: Տնտեսական պատճառներ էին: Մուսուլմանների մէջ քարոզչութիւն արեցին, բորբոքեցին, բողոքեցին՝ իբրեւ թէ քրիստոնեաները ձեզ կոտորելու են: Դրանից բացի սուննի քրդերին ու ալեւիներին իրար դէմ հանեցին, սրանք էլ իրար կոտորեցին:

- *Արսէն, բայց եթէ վերադառնանք յիշողութիւններին, ձեր գերդաստանից ութսուն հոգի սպանեցին, քանի՞ սը կենդանի մնացին:*

- Մեծ մօրս քոյրը ապրում է: Այստեղ՝ Ստամբուլում է, Քաղըքէօյում, ես իրեն տեսել եմ: Մեծ հօրս կողմից միայն Խորենը, Պօղոսն ու Թորգոմը կենդանի մնացին, մէկ էլ իմ պապս: Հինգ մարդ: Դրանցից միայն պապս վերադարձաւ:

- *Իսկ ուրիշ գերդաստաններից հայեր վերադարձա՞ն, կամ՝ կենդանի մնացի՞ն:*

- Երբեք չիմացայ:

- *Քարաքոչանում ձեր պապից բացի ուրիշ հայեր չկայի՞ն արդէն:*

- Ոչ, Քարաքոչանից միայն մէկ ընտանիք է վերադարձել, Թօփալեան ընտանիքը: Սիրիայից վերադարձան, բայց տեսան, որ պալմանները խաղաղ չեն, գնացին Սիրիա եւ այնտեղից՝ Երեսան: Իմ ծնած գիւղս Օխու⁸⁰ է անունը, հին հայկական անունն է, Քարաքոչանի մօտ: Քրդերը հայերից յետոյ անունը փոխեցին, Կեց/Եղ/Եխ կոչեցին, յետոյ թուրքերը փոխեցին, Բուլգուրջուք կոչեցին: Բուլգուրը ձաւարն է: Մեր գիւղում երկու ընտանիք կար: Երբ որ պապս Քարաքոչանի մէջ հաստատուեց, Օխու երկու ընտանիք կար, երկու աշիրէթ: Աշիրէթ չէ, երկու ընտանիք: Մէկը Ազնաւուր, մինչեւ հիմա իսկ Քարաքոչանի ամենամեծ ընտանիքն է: Իսկապէս զօրաւոր աշիրէթներ էին: Նոյնիսկ Յեղասպանութեան ժամանակ այդ մարդիկ չլքեցին, չգնացին: Նրանք իրենց ընտանիքներն առան, կողքի գիւղերը գնացին, թաքնուեցին, որոշ ժամանակ տարբեր տեղեր մնացին, երեք-չորս կիլոմետր հեռաւորութեամբ, վերջը՝ վերադարձան Քարաքոչան: Մէկը Ազնաւուր ընտանիքն էր, միւսը՝ Թօփալեան ընտանիքը: Ետ են վերադարձել, իրենց գիւղին մօտ շատ պզտիկ երկու երեք կիլոմետր հեռաւորութեան պզտիկ գիւղում տեղաւորուել են: Բայց այնտեղ մի աղա կար, պետութեան պաշտօնեայ էր, պետութեան համար էր աշխատում, ուզում է նրանց փողերը իւրացնել: Լուր է տալիս մահմեդական քրդերին, գալիս են կոտորում: Ազնաւուրեան ընտանիքից մէկը չմնաց: Ազնաւուրներին բայց պետութիւնը չէ, մահմեդական քրդերը սպանեցին: Այդ սպանող քրդերն էլ

իրենց մօտ աշխատողներից էին: Յետոյ նրանց փոխարեն մահմեդական քրդեր բնակուեցին: Իսկ Թօփալեանների ազգն էլ, ինչպէս ասացի, ետ վերադարձաւ Սիրիա⁸¹:

Մեծ հայրս Քարաքոչան վերադարձի ժամանակ այնտեղ մի աղա կար: Քուրդ աղա էր, որտեղից լինելը յայտնի չէր, բայց պետութեան դէմ մարդ էր: Նա մեծ հայրիկիս պաշտպանում է: Մեծ հայրս նրա մօտ էր աշխատում, եւ այդ աղան տուն է տալիս նրան: Երբ երեսուն տարեկանը լրանում է, ասում է՝ քեզ պիտի ամուսնացնեն: Մեծ հայրս ասում է՝ ինձ չես կարող այստեղ ամուսնացնել: Չէ,- ասում է,- ես քեզ հայի հետ պիտի ամուսնացնեմ: Մէկը կայ Փալու, զազա քրդեր են, 15 թուին նրանց երեք-չորս տարեկան մի աղջիկ երեխայ են պահ տուել: Ողջ է մնացել, հիմա մեծացել է:- Այդպէս աղան հօրս ամուսնացնում է հայ աղջկայ հետ, տուն են շինում, եւ այդտեղ ապրում են: Արդէն ամէն բան վերջացել էր, եւ իր բնական կեանքն է սկսում: Քարաքոչանում են ապրում: Քարաքոչանը չէ՞ որ դատարակուել էր հայերից, եւ տարբեր կողմերից այդտեղ մարդիկ են գալիս ապրելու: Մահմեդական քրդեր: Յետոյ, սակայն, կը պարզուի, որ դրանք հայեր են, բոլորից թաքնում են: Բայց Պաղտատի երկաթուղու աշխատանքները դեռ չէին աւարտուել, եւ մեծ հայրս ամուսնանալուց յետոյ գնում է այնտեղ աշխատելու: Երկաթուղու շինարարութիւնից յետոյ է հիմնական վերադառնում, բայց այդ ընթացքում երեխաներ են ծնում՝ երեք տղայ, երեք աղջիկ: Աղջիկներից մէկը տասնեօթ տարեկանում մահանում է: Մեծ հօրս տղաները մեծանում են, պիտի կարգուեն, եւ աղջկայ հարցը շատ բարդ էր: Հայ աղջիկ չկայ: Պիտի գտնեն, մէկը պիտի տեղն ասի: Եթէ հայեր կան էլ՝ թաքնուած են, յայտնի չեն անում իրենց հայ լինելը: Ինչպէս մեր մօտ՝ Քարաքոչանում: Վերջը յայտնի եղաւ, որ այդ քուրդերի մէջ հայեր էին: Քուրդ լինելը գիտէինք, բայց չգիտէինք, որ հայ են: Շատ ուշ, շատ ուշ իմացանք: Իրենք իրենց մէջ գիտէին հայ լինելը, միայն մենք չգիտէինք: Յայտնի էր միայն մեծ հայրիկիս հայ լինելը: Այդպիսով նրանք գիտէին մեր հայ լինելը, բայց մենք չգիտէինք իրենցը, որովհետեւ անունը Մուստաֆա էր, չգիտեմ ինչ էր... շատ, շատ ուշ իմացանք նրանց հայ լինելը: Նրանք իմ մեծ հայրիկից շատ ուշ էին եկել, որպէս քուրդ էին եկել, մենք էլ որպէս քուրդ գիտէինք իրենց: Ես պզտիկ էի, ջուր էի տանում այդ Մուստաֆային: Գիւղում մի լաւ, պաղ աղբիւր կար, ահագին մարդ գնում էր այդ աղբիւրը, բայց նրանց իր դոյրը չէր տալիս, միայն ինձ էր տալիս եւ խնդրում՝ իր համար ջուր բերեմ: Մի օր հարցրի մեծ հօրս, թէ ինչու՝ միշտ միայն ինձ է խնդրում ջուր բերեմ իր համար, ինչու՝ ուրիշ երեխաների չի ասում: Մեծ հայրս ասաց՝ «տե՛ս, տղաս, նա քեզ շատ է սիրում, որովհետեւ դու հայ ես, այդ պատճառով է միշտ քեզ խնդրում: Նա էլ հայ է»: Ես շուարած էի մնացել ինչպէ՞ս կարող է հայ լինել, եթէ մզկիթ է գնում, նամազ է բռնում, ինչպէ՞ս հայ է: Պապս

ասաց՝ «վախից է այդպես անում»: Երկար գաղտնի էին մնում: Բայց վերջը բոլորին յայտնի էր, բոլորը գիտեին: Այդ ընտանիքի մի մասը դեռ այնտեղ է: Որպես մահմեդական են յայտնի: Բայց վերջը իրենցից էլ գնացին: Իրենց հայությունը յայտնի եղաւ, այլեւս մնալ չէին կարող: Տասնհինգ տարի առաջ Գերմանիա գնացին: Նախ Էլզաբիթ⁸² գնացին, յետոյ՝ Գերմանիա: Այդ Մուստաֆան տասնվեց հատ զաւակ ուներ, տասնմէկ տղայ, հինգ աղջիկ, բոլորը՝ մէկ կնոջից: Ես Գերմանիա Համբուրգում էի, իրենք էլ Համբուրգ եկան, այնտեղ մկրտուեցին: Գերմանական եկեղեցու մէջ:

- *Ես ուզում եմ հասկանալ՝ ինչու՞ մէկը յայտնի արեց իր հայ լինելը, միւսները՝ չէ: Եթէ վտանգ կար՝ բոլորի համար կար:*

- Վտանգը տարբեր էր: Իմ մեծ հայրիկիս հայ լինելը արդէն սկզբից յայտնի էր: Այդ աղան, որի ընտանիքը մինչեւ այսօր այնտեղ է ապրում, իր զաւակները, իր թոռները դեռ այնտեղ են ապրում, մեզ պաշտպանում էին, մեզ ոչ մէկը չէր կարող բան ասել: Հայրս հիմա հիւանդ է, նրանք ամէն օր հեռաձայնում են հարցնելու, թէ ինչպե՞ս է: Արդէն սկզբից գիտեին մեր հայ լինելը: Իսկ ուշ եկածները, որ յայտնի չէին արել իրենց հայ լինելը, որեւէ մէկից պաշտպանուել չէին կարող: Իրականում մեր թղթերում, մեր վկայականներում էլ իսլամ էր գրուած: Այսինքն՝ մենք հայ էինք, մեզ հայ գիտեինք, ուրիշներն էլ մեզ հայ գիտեին, բայց թղթերով մահմեդական էինք: Թղթերով մահմեդական էինք, բայց մզկիթ չէինք գնում, նամազ չէինք բռնում: Դա բոլորին հասկանալի էր: Իսկ իրենք բոլորի համար մահմեդական էին, թղթերով մահմեդական էին, բայց միայն իրենք իրենց մէջ հայ էին, իրենք իրենց համար հայ էին: Հենց որ դա յայտնի եղաւ, հենց որ այդ մասին խօսակցութիւններ եղան, արդէն վտանգաւոր էր: Նրանք շատ էին բազմացել, պատկերացրէք՝ ութսուն ընտանիք, ամէն ընտանիքում միջինը տաս մարդ կայ: Բայց սրանք յայտնիներն են: Իրականում աւելի շատ են: Ոմանց թուրք գիտեն, ոմանց քուրդ գիտեն, բայց հայ են իրականում: Մահմեդական ձեւացնող, բայց հայ եղող:

- *Գուցէ դրանք միայն ենթադրութիւննե՞ր են: Գուցէ միայն դու՞ք էք այդպէս կարծում: Ձեր ծանօթների օրինակով էք դատում, բայց գուցէ ուրիշները չկա՞ն: Չէ՞ որ վստահ չգիտէք, այդ մուսուլմանները նախկինում հայ էի՞ն, թէ՞ ոչ:*

- Մեծ հայրս բոլորը գիտէր: Բոլորին ճանաչում էր: Յետոյ շատ բան իմացուեց: Երկու քոյրիկ ունեւ այնտեղ ապրող: Մէկը հիմա Գերմանիա է, իսկ միւս քոյրս դեռ այնտեղ է: Նրանք շատ լաւ տեղեակ են:

- *Տեսէք, իրենց գիտում ապրող այդ մարդկանց մասին մեծ հայրդ շատ ուշ իմացաւ, որ հայ են: Ուրիշ տեղեր ապրողների մասին ինչպե՞ս կարող էր իմանալ:*

- Մեծ հայրս ամենը գիտէր: Փալուի մէջ աշխատողները բոլորն էլ երկաթուղու վրայ էին աշխատել, մեծ հայրս բոլորին էլ ճանաչում էր: Մեծ հայրս ասում էր, որ դրանք շատ են: Այն, որ ինքը ստոյգ գիտի, ութսուն տուն, ամէն տան մէջ տասը հոգի կան: Բայց դրանից զատ էլ հիմա շատերն ասում են իրենց հայ լինելու մասին: Հիմա առաջուայ պէս չէ: Իմ քեռայրս, մայրը հայ է, ասում էր՝ հորս չեմ սիրում: Իր տղան, Ահմէթ էր անունը, գնաց դատարան տուեց Գերմանիայի մէջ եւ Արմէն արեց իր անունը: Մեծ տատը հայ էր՝ հայկական կողմը սիրեցին: Քրդական կողմը չէին սիրում: Օրինակ, նրա Մելիքէ քոյրը, հինգ-վեց տարի տարբերութիւն ունենք իրար միջեւ, մի փոքր խենթ է, ամէն ինչը բարձրաձայն ասում է, վախ չունի: Նա մեզ ընդունեց, բայց իր հայրական՝ քրդական կողմը չի ընդունում: Այդ ընտանիքի մէջ այդպիսի ընտրութիւն կայ: Եւ արդէն շատերը կան, որ տատի կամ պապի պատճառով իրենց հայկական կողմի ազգականներին են ընտրում:

- *Բալկաններից բերուած եւ հայերի գիտէրում բնակեցուած մահմեդականների մէջ վստահ, որ հայեր չկան: Բալուի գիտէրը, որտեղից հայերին քշեցին, սերբեր, ալբաններ, Բալկաններից մարդկանց բերեցին...*

- Քարաքոչում բալկաններից բերուածները լրիւ Ռումինիայից են, Հարաւսլաւիայից բոսնիացիներ, առնաուտներ... կառավարութիւնը նրանց հայերի տները տուեց: Բայց նրանք այնտեղ երկար չկարողացան ապրել: Ինչու : Որովհետեւ քիւրդերը հանգիստ չթողեցին: Շատերը միայն երկու-երեք տարի մնացին: Քիւրդերը ամէնին էլ վռնդեցին եւ իրենք տեղաւորուեցին: Քիւրդերը շատ դժգոհ էին նրանց գալու պատճառով: Արդէն կադաստրի մասին երբ որ խօսում ենք, արդէն յայտնի է, որ կառավարութիւնը այս նոր կալուածաթղթերը հենց քրդերին է տալիս: Այսինքն հայերի նախկին ունեցուածքը հենց հիմա օրէնքով քիւրդերին է տալիս: Բայց մեր կալուածաթղթերը կան: Մենք շատ կալուածաթղթեր ունենք օսմանական: Արաբերէնով է գրած: Բոլորը պահել ենք: Մեր տներում են: Հօրեղբայրներս էլ ունեն: Սակայն կառավարութիւնը նոր կանոնադրութիւն արեց, որպէսզի քանի դեռ այդ բալկանցիների կալուածները չկարգաւորուեն, որեւէ իրաւունք չտրուի հին կալուածաթղթերի նկատմամբ: Բայց ահագին մարդկանց կալուածաթղթերն էլ այրեցին, ոչնչացրին: Անցեալ տարի գնացի, հորս ընտանիքի անձնագրի պատճէնը հանեցի: Ինձ այդ թուղթը պէտք էր, որովհետեւ Հոլանդիայում Յովհաննէս անունով մի եղբայր ունեմ, ուզում էր մկրտուել, եւ այնտեղ իր ծնուած երկրի փաստաթղթերում արձանագրուած անունների հիմքերի կարիքը կար: Այսինքն՝ որ պապերը հայ են եղել: Պատրիարքութեանը խնդրեցինք, թուղթ չտուեցին: Ասել էին՝ դուք հայ չէք: Ինչպէ՞ս հայ չենք, եթէ իր անձնագրում Օհանէս Քարաքաշ է

գրուած: Գնացի Փալու կենտրոն: Ինձ ասացին, որ ձեր ընտանիքի անձնագրի գրութիւնները Քովանջըլար⁸³ գիւղում պէտք է լինի: Մեր անձնագրի գրութիւնները բոլորն էլ Քովանջըլար է: Գնացի Քովանջըլար, այնտեղի պաշտօնեան նայում է թղթին ու կոպիտ ասում է՝ դու ինչպիսի՞ թղթի համար ես եկել: Շատ կոշտ է խօսում: Ես էլ բարկանում եմ, բռնում մարդու երեսին բռնեցքով խփում եմ: Պարզ է՝ տանում են ոստիկանութիւն, բացատրութիւններ, կարող էր դատի հարց դառնալ: Յետոյ փորձում եմ գնալ Քարաքոչան եւ այդ թուղթն այնտեղից վերցնել: Այնտեղի պաշտօնեան էլ տիգրանակերտցի⁸⁴ մի երիտասարդ է: Նրան ասում եմ՝ ես հայ եմ, անձնագիրս այստեղ է, ես ուզում եմ իմ ընտանիքի անձնագրի հիմք հանդիսացող փաստաթղթերը վերցնել: Ասում է՝ Քովանջըլարում է, ինչու՞ այնտեղ չես գնում: Բոլորը պատմում եմ: Պաշտօնեան էլ ասում է՝ ես քեզ մի թուղթ կը տամ, այդ թուղթն ա՛ն, գնա՛, իմ անունս էլ տուր: Եթէ չտան, ես քո ողջ գերդաստանի թուղթը կը հանեմ: Գնում եմ Քովանջըլար՝ կրկին չեն տալիս: Այդ ժամանակ մտածում եմ մօրեղբօրս դիմել: Մօրեղբայրս էլ այդտեղի ամենավտանգաւոր աշխրէթներից մէկից է: Մայրը հայ է, հայրը քուրդ: Զանգում եմ մօրեղբօրս: Մօրեղբայրս հեռախօսով խօսում է Քովանջըլարի պաշտօնեայի հետ, վերջը՝ «շատ հազար ներողութիւն, սխալութիւն է եղել, շատ ներողութիւն, ես չգիտէի, որ դուք Ռամազանի քրոջ տղան էք»: Ե, քրոջ տղան եմ, քրոջ տղան չեմ՝ ի՞նչ տարբերութիւն: Իրականում տարբերութիւնն այն է, որ հայ եմ: Համակարգիչը բերեց, ստուգեց՝ Ուլուսեան ընտանիքը յետոյ Քարաքաշ է դարձել, այո.... Պապն ո՞վ է, տատն ո՞վ է, երեխաներն ովքե՞ր են: Բոլորը հայեր են: Ես այդ թղթերը բոլորը հանեցի, որպէսզի եղբայրս Հոլանդիայում մկրտուի: Որովհետեւ չտուեցին մեզ պատրիարքութիւնից հայ լինելու մասին տեղեկանք, իսկ մենք պէտք ունէինք բացատրելու, ցոյց տալու ով էինք: Իսկապէս հայեր էինք:

Այնտեղ՝ բողոքական եկեղեցու մէջ դա ստացուեց, եղբայրս մկրտուեց: Բայց այստեղ՝ Ստամբուլի պատրիարքարանում չի ստացւում: Դուք հայեր չեք,- ասում են: Ես էլ գնացի Հայաստանում մկրտուեցի: 1995ին: Սիմոն պօպիկ եղբայրս էլ այնտեղ մկրտուեց, նրա զաւակներն էլ: Սիմոն եղբայրս Գերմանիայում էր ամուսնացած, Գերմանիայից գնաց Երեւանում մկրտուեց:

- *Ձեր ընտանիքը Բալուից ինչու՞ գնաց Գերմանիա, առիթը հայ լինե՞լն էր, թէ՞ կապ չունէր հայ լինելը:*

- Անպատճառ: 1990ականներին շատ մարդիկ գնացին: Քիւրդերը շատ գնացին: Աղ շրջաններում շատ ճնշում կար յատկապէս քիւրդերի նկատմամբ, փողոցում էլ մարդիկ էին մահանում: Շատ անմեղ մարդիկ մեռան: Մենք հայերս էլ մտածեցինք, որ մի օր մեր վրայ է շուռ գալու:

Իրականութեան մէջ մենք ընտանիքով էինք ուզում գնալ, բայց մայրս եւ հայրս չուզեցին գալ: Հիմա բոլորս արդէն Ստամբուլում ենք: Փալուում հիմա երեք քոյր ունեմ, մի քոյրս էլ Գերմանիա գնաց: Այնտեղ դեռ հօրեղբորս ութ աղջիկները կան: Գիւղում մենք նոր տուն ենք շինում: Մեր գիւղը մենք ամբողջովին չենք լքել:

- *Բայց գիւղում մկրտուած հայ կա՞յ:*

- Այո, չորս-հինգ հոգի կայ, լաւ գիտեմ: Բայց նրանք էլ Գերմանիա գնացին: Որովհետեւ իրենց անձնագրի մէջ իսլամ են գրում: Մարդն ասում է՝ ես չեմ ուզում իսլամ գրուի, սա պետութեան բռնի պարտադրած բան է եղել, որովհետեւ ես իսլամ չեմ ու երբեք չեմ եղել: Դատի են տալիս, դատաւորն ընդունում է, բայց դատախազն առարկում է, եւ չի ստացում: Եթէ դու Պոլիս ես ծնունդ աւելի հեշտ է, բայց Անատոլիայում կրօնը փոխելը դժուար բան է: Վերջին տարիներին որոշ բաներ փոխուած են, յատկապէս Տիգրանակերտում աւելի լաւ է, որովհետեւ քաղաքապետը քիւրդ է եւ այնտեղի քաղաքապետութիւնը ընդառաջում է: Բայց յատկապէս վաթսուոնական թուականները շատ դժուար տարիներ էին, եւ եօթանասունականներին՝ յատկապէս:

- *Իսկ կա՞ն արդեօք քրդեր, որոնց մայրը, տատը հայ են, եւ իրենք հիմա քրիստոնեայ են դառնում:*

- Կան, շատ կան: Եւ աւելի շատ քիւրդերն են խօսում այն մասին, թէ իբր ես քիւրդ եմ, բայց գերդաստանիս մէջ հայեր կան: Հպարտանում են: Քրիստոնեայ դարձողներին էլ գէշ չեն նայում: Եթէ գէշ կը նայեն ասեմ՝ սխալ կը լինի: Հայերն աւելի շատ վախեր ունեն:

- *Հիմա, որ դուք մկրտուել էք, եւ առհասարակ Ստամբուլում գտնուող Բալուի հայերը Ստամբուլի հայերի հետ ի՞նչ շփում, ի՞նչ յարաբերութիւն ունեն:*

- Յարաբերութիւններ ունենք, բայց դժբախտաբար սա է, որ ինձ շատ վրդովեցնում է: Ես ուրիշների մասին չեմ կարող ասել, ես իմ գլխի եկածը կ'ասեմ, որպէսզի աւելի լաւ հասկացուի: Երկու տարի առաջ Գերմանիայից վերադարձայ եւ այստեղ հաստատուեցի: Գնում-գալիս եմ, բայց այստեղ եմ ապրում: Իմ տանս մօտ հայկական վարժարան կայ, եւ երկու հատ էլ եկեղեցի կայ: Գնացի այդ եկեղեցիներից մէկը: Իմ հօրեղբորս զաւակները բոլորն էլ այդ եկեղեցու թաղային խորհրդի վարչութեան մէջ են: Բայց ես եկեղեցի եմ գնում՝ ինձ գէշ աչքով են նայում: Մի շաբաթ, երկու շաբաթ, երրորդ շաբաթը չդիմացայ եւ Տէր Հօր մօտ գնացի,- եւ Գերմանիայից եմ վերադարձել, եւ հայ եմ, ի՞նչու են ինձ գէշ նայում: Ի՞նչու համայնքի մէջ մեր մասին ասում են՝ «սրանք քրդեր են, ի՞նչու են մեր եկեղեցին գալիս»: Ձեր եկեղեցու վարչութեան մէջ Մուրատ Քարաքաշ կայ, նա իմ հարազատ հօրեղբոր զաւակն է, եթէ նա հայ է, ե՞ս ինչ եմ: Նոյն շաբաթն ենք ծնունդ, նոյն տարիքի ենք: Ի՞նչպէս ես քիւրդ կը

լինեմ, նրանք լաւ հայեր կը լինեն, ես սա չեմ հասկանում: Այդպէս էլ ասացի: Եթէ դուք այսպէս շարունակէք, եթէ դուք այսպէս ճանաչէք, մի օր կ'ոչնչանան մեր արմատները: Հիմա եկեղեցի չեմ գնում: Պատրիարքարան գնում եմ մեկումէջ՝ ծանօթանում, զրուցում: Հիմա ես այլեւս եկեղեցի չեմ գնում, բայց Բայաջըղ գիւղի եկեղեցին ինձ ընդունում է, այնտեղ գնում եմ, մարդկանց հետ հանդիպում եմ, զրուցում եմ: Բայց մինչեւ Բայաջըղ գիւղը հասնեմ՝ տաս հատ եկեղեցի եմ անցնում: Ի՞նչու: Ես հիմա գիտեմ, որ ինձ նման շատ հայեր կան Աթաշեհիր⁸⁵: Ես գիտեմ, որ հարիւր ընտանիք կայ այնտեղ հայ դերսիմցի: Ամէն ընտանիքում եթէ միայն երկու մարդ հաշուես՝ երկու հարիւր մարդ է արդէն, հայեր են: Բայց չեն ընդունում փաստօրէն: Այստեղ ասում են՝ մենք համայնք ենք (Թուրքիայում համայնքը կրօնական հիմքով միաւորն է ընկալւում - Հ.Խ.): Ո՛հ: Իրաւունք չունենք: Մենք համայնք չենք, մենք ազգ ենք:

- *Ի՞նչու ձեր կարծիքով ձեր հօրեղբորորդի Մուրադին ընդունեցին, ձեզ, ձեր կարծիքով, չեն ընդունում:*

Կարծում եմ չեն ուզում օտար մէկին ներս առնել, եւ ինձ ու իմ նմաններին օտար են դիտում: Ես դրամի պէտք չունեմ, դրամ ունեմ, կարող եմ նոյնիսկ օգնել: Օգնութեան համար չէ, որ ուզում եմ շփուել: Տե՛ս՝ օրինակ ասեմ: Սկիւտարում (թաղամաս Ստամբուլում - Հ.Խ.) Միհրան Փրկիչը⁸⁶ կայ, Դերսիմից է, Դերսիմահայերի Միութիւն է ստեղծել: Նրանք ուզում են դերսիմահայերի ինքնութիւնը վերադարձնել: Մենք էլ Միհրանին ասացինք՝ արի մի ճաշկերոյթ կազմակերպենք, ում որ ճանաչում ենք՝ հրաւիրենք, թող գան, շփուեն, միմեանց ճանաչեն: Միհրանը գնացել է եկեղեցի, խնդրել է եկեղեցու սրահը տրամադրեն հիւրասիրութեան համար: Չտուեցին: Բոլորին տալիս են, Միհրանին չտուեցին: Դրամ պիտի տաք,- ասացին:- Ի՞նչու: Հօրեղբայրս, իր որդին, իր աղջկը, ամուսինը այդ եկեղեցու վարչութեան մէջ են: Ես գնացի, ասացի,- տես, Կարօ, յիշում ես դու այս նոյն եկեղեցու մէջ զաւակ մկրտեցիր եւ այդ առիթով խնջոյք տուեցիր, ես ու քոյրս էլ Գերմանիայից եկանք այդ մկրտութեան առիթով...: Հիմա դու Միհրանից դրամ ես ուզում, այն դէպքում, երբ ես ու Միհրանը մեր գրպանից ծախս պիտի անենք, մարդկանց հաւաքենք՝ միմեանց հետ շփուեն, ծանօթանան: Այս նպատակի համար Միհրանից դրամ էք ուզում: Այսպէս է, որ ասում եմ՝ մեզ չեն ընդունում:

- *Այդ ճաշկերոյթը կարո՞ղ էք Բոյաջիղի եկեղեցում անել:*

- Եթէ իրենց խնդրէի՝ չէին մերժի, բայց հեռու է: Մեր նպատակը սա է. Ստամբուլի ասիական ափին ահագին քիւրդեր կան⁸⁷, ալեւի հայեր կան: Նրանք մեզ նման չեն: Մենք ծնուելու պահից իսկ գիտէինք հայ լինելնիս, բայց իրենք նոր սովորեցին, նոր իմացան: Նրանց պէտք է քաջալերենք, իրենց ձեռքը բռնենք, ուշադրութիւն դարձնենք: Նրանց լիակատար

քրդանալը շատ հեշտ է, հայ վերադառնալն է դժուար: Դժուար է նրանց ասել՝ եկեք Բոյաջիդ ճաշկերոյթի, բայց այստեղ՝ կենտրոնում, հեշտ կը գան, ամէն մարդ կարող է: Վերջապէս մենք կարող էինք ճաշկերոյթ կազմակերպել որեւէ ճաշարանում: Բայց հայկական եկեղեցու սրահը հայութիւն է նշանակում, այնտեղ հայութիւն է հաւաքում: Դա պարզ ճաշկերոյթ չէ, դա խորհրդանշական տարածք է: Եւ հիմա այնպէս է ստացուել՝ մենք ու իրենք տարբեր ենք: Տարբեր հայեր ենք: Իրենց պատճառով է, որ մենք հիմա Հայաստանից մեծ խումբ ենք հրաւիրել, բոլորը՝ մեր ծախսերով, եւ Դեկտեմբերին մեծ համերգ ենք ունենալու: Մենք՝ Անատոլիայի հայերս առանձին ենք, իրենք՝ ստամբուլահայերը՝ առանձին: Չգիտեմ, որքան են իրենք սա ընկալում, բայց սա մեզ՝ բոլոր հայերիս կտոր-կտոր անել է նշանակում: Ժամանակը փոխուել է, բայց կարծես սա չենք հասկանում:

- Թերեւս տազնապներ ունեն կառավարութիւնից: Ինչ որ հաստատուած յարաբերութիւններ կան, իւրաքանչիւր փոփոխութիւն կարող է կասկածներ առաջացնել: Միւս կողմից այսօրուայ ստամբուլահայերի մեծ մասն իրենք դեռ քառասուն-յիսուն տարի առաջ գաւառներից եկան, իրենք իրենց դժուարութիւններն ունեցան, իրենք իրենց տեղը նուաճեցին: Հիմա եթէ դուք՝ Անատոլիայից եկածներդ իրենց դէմ հակադրուելով էք ուզում այդ տեղերում հաստատուել, նոյնպէս նպաստում էք կտոր-կտոր լինելուն: Թերեւս այս էլ մտածենք: Հիմա քանի որ դուք ձեր ծրագիրը ունեք, օրինակ եթէ փորձէք Բոյաջիդ գիւղում հաւաքուել, ձեր հաւաքին հրաւիրէք նաեւ ուրիշ թաղերի հայերին, հին ստամբուլահայերի: Մի փորձ, երկու փորձ, երեք փորձ... ուզում եմ ասել այդպէս շատ դժգոհութեամբ չլինէր, այլ կամաց-կամաց աստիճանական լինէր: Չի՞ կարելի այդպէս անել: Հիմա ինչ որ մրցութիւն լինի, Անատոլիայից եկած նոր հայերը, որոնց քուրդ են ասում, մրցելու են Ստամբուլի միւս հայերի հետ, թէ ով աւելի կարենոր բան կ'անի:

- Չեմ կ'աւանդ, թէ հարցն այդպէս է: Իմ մօտեցումն այն է, որ ստամբուլահայերը մեր մէջ հայ չեն տեսնում եւ չեն ուզում տեսնել: Քիւրդեր են,- ասում են:- Ե, քիւրդերն էլ ուրախ են, որ մենք քիւրդեր լինենք: Գիւղերից եկած մարդիկ են, հայերէն չգիտեն, չեն էլ կարողանում հայերի հետ շփուել: Մի մասը նոյնիսկ թուրքերէն չգիտի, կամ այնպիսի թուրքերէնով է խօսում, որ աւելի լաւ է Ստամբուլում այդպիսի թուրքերէնով չխօսի: Թէ՛ թուրքերն են արհամարհում, թէ՛ հայերը: Հիմա իրենց վերջնական քրդանալն աւելի հեշտ է, քան իրենց գիւղերում կարող էր լինել: Այնտեղ բոլորը գիտեն, որ հայկական ծագում ունես, եւ դա քեզ պարտադրում է հայկականութեան, ուզես թէ չուզես: Այստեղ ոչ ոք ոչինչ չգիտի, եւ շատ հեշտ քուրդ ես: Իրենց գաւառներին հայկական դպրոցները չեն ընդունում: Պէտք է հայութիւնը փաստող վկայականներ

ունենան: Չունեն այդ մարդիկ այդպիսի վկայականներ, չունեն: Եւ շատ դժուար է դրանք ձեռք բերել: Գիւղացի մարդ են, պաշտօնեայից տազնապ ունեն, վախ ունեն, գնում թուղթ են ուզում՝ իրեց հետ կոշտ են վարում: Այս ամենից աւելի հեշտը ոչինչ չանելն է: Բայց մե՛նք ենք շահագրգիռ կողմը, մե՛նք պիտի նրանց օգնենք: Սրանք հարցեր են, որ ստամբուլահայ դեկավարները պէտք է բարձրացնեն, պահանջեն: Կա՛մ գաւառներում փաստաթղթի պահանջ ունեցող մարդկանց հարցերը հեշտացնեն, կա՛մ՝ այստեղի դպրոցներում հայութիւնը վկայող փաստաթուղթ չպահանջեն: Բայց նրանց ասածն ի՞նչ է՝ հայերը Թուրքիոյ կառավարութեան հետ պարտք ու պահանջ չունեն, ամէն ինչ հարթ է: Ինչպէ՞ս հարթ է ամէն ինչ, եթէ սրանք բոլորը երեսի վրայ թողած են, սրանք բոլորը հարցեր են: Չասե՛նք այս մասին: Չասե՛նք, որ հայկական դպրոցներն աւարտում են հայերէն չտվորած⁸⁸: Չասե՛նք, որ այս մեր դպրոցներում հայերէնը թրքերէն թարգմանուած եւ յետոյ թրքերէնից կրկին հայերէն թարգմանուած լեզու է: Այս մասին խօսեցի՝ ասացին դու խառնակիչ ես: Պէտք է խօսենք: Ես կարծում եմ, որ Անատոլիայից եկած հայը կարող է այս ամէնի մասին խօսել, եւ նաեւ օգնել: Քաջ մարդիկ են վերջապէս: Պոլսում մարդիկ սովորում են փափկասուն դառնալ, շուտ են հաշտուում իրավիճակի հետ: Այստեղիները միայն քեմալիստ են դարձել, աթաթիւրքի են դարձել, իրենց ուղեղները այդպէս է մշակուել, եւ իրենք բաց չեն: Երբ ես այս բաների մասին խօսում եմ, իմ հօրեղօրորդի Մուրատն ինձ ասում է՝ դու շատ արմատական ես, ցեղապաշտ ես: Ոչ, ես ցեղապաշտ չեմ, բայց գիտեմ, որ այդպէս դանդաղելով ու հաշտուելով խնդիրները չեն լուծուում, խնդիրներն աւելանում են: Եւ յետոյ մենք ուզում ենք նաեւ նրանցից բան սովորել: Բայց չեն ուզում, մեզ չեն ուզում: Ես կարծում եմ, որ շատ մեծ տնտեսական կարողութիւն ունեն այստեղ, բայց չեն կարողանում, գուցէ չեն ուզում գործածել: Միբայն էլ իրենք իրենց համայնք անուանել, բայց ներողութիւն, այդ ժամանակը վաղուց անցել է: Գնա՛ որեւէ դերսիմցու հարցրու՝ մենք համա՛յնք ենք, թէ՛ ազգ ենք: Միայն մէկ պատասխան ունեն՝ ազգ ենք: Եւ սա՛ հաստատուն: Այստեղ՝ Ստամբուլում, այս խօսքերից վախենում են, այսինքն՝ վախենում են «մենք ազգ ենք» ասել: Կարծում եմ հարցերի հարցը հենց սա է: Եթէ մենք համայնք չենք, ազգ ենք՝ աւելի շատ իրաւունքներ կարող ենք ունենալ: Բայց Ստամբուլի հայերը վախենում են իրաւունքից խօսել, եւ հաշտ են «մենք համայնք ենք»ի հետ:

- Արսէն, ինձ թւում է՝ դուք այդպէս քաջ էք խօսում, որովհետեւ Գերմանիայում երկար ապրեցիք եւ սովորեցիք մարդու իրաւունքների ուրիշ իրավիճակի: Մոռացել էք, որ սա Թուրքիա է:

- Չեմ մոռացել եւ միանգամայն լուծելի խնդիրների մասին եմ խօսում: Այս երկիրը լաւ եմ ճանաչում, գիտեմ, որ այսչափ, որչափ ասում եմ՝ լուծելիք

խնդիրներ են: Հիմա օրինակ, մենք անունների, անձնանունների խնդիր ունենք: Միշտ ենք ունեցել: Այս երկրում սահմանադրությունը թոյլ է տալիս անունները փոխել, թոյլ է տալիս ասել՝ սա ծնողներիս դրած անունն է, բայց ես չեմ ուզում այս անունը, ուզում եմ փոխել: Երեսուն տարեկան ես, կարող ես գնալ դատարան եւ անունդ փոխել: Ընդ որում անձնագրի մէջ այդ փոփոխությունն անում են: Ճիշտ է, կրօնն էլ են գրում անձնագրում: Քանի որ կրօն փոխելը աւելի դժուար է, քան անուն փոխելը, ես առաջարկում եմ բոլոր քրդա-թուրքական անունները փոխել հայկականի: Մուստաֆաները, Սուլէյմանները, Ալիները, Իբրահիմները... Ով կ'ուզի, անշուշտ: Ոչինչ, որ անձնագրում կը շարունակեն իսլամ գրել, բայց անունն արդէն ցոյց է տալիս ազգությունդ: Չէ՞ որ ես համայնքի մասին չեմ խօսում, այսինքն՝ կրօնի մասին չեմ խօսում, ես ազգութեան մասին եմ խօսում: Մուստաֆա ասելով չես հասկանայ հայ լինելը, Տիգրան, Սարգիս, Արսէն, Յովհաննէս ասելով՝ անմիջապէս կը հասկանաս⁸⁹: Բայց ո՞վ այստեղ փոխուած անունովս իմ հայ լինելը պիտի ընդունի: Ես անունս էլ եմ փոխել՝ Արսէն եմ դարձել, մկրտուել էլ եմ, բայց նոյնն է դրութիւնը՝ հայերէն չեմ խօսում, Անատոլիայից եմ...

- *Ղերսիմի, Բալուի հայերից Ստամբուլում քանիսի՞ երեխաներն են հայկական դպրոց գնում: Եւ երկրորդ հարցը՝ չէ՞ք կարծում, որ հայկական վարժարան կարող է լինել նաեւ, օրինակ, Բալուում:*

- Այնտեղի մարդիկ դեռ փակ են, շատ չեն բացում: Դեռ վախենում են: Խառն է այնտեղ, մարդ չգիտի՝ ինքը քիւրդ է, հայ է, ալեւի է: Այնտեղ դեռ շատ դժուար է յայտարարել հայ ազգութիւնը, այնտեղ հասարակութիւնն արդէն պարտադրում է այն, ինչին վարժուել է՝ դու քիւրդ ես, դու՝ ալեւի: Առաւել՝ եթէ արդէն թուրք ես յայտարարուել: Այդպէս է, եթէ նոյնիսկ գիտեն հայ լինելդ: Այսինքն՝ եթէ ինքդ յայտարարես հայ լինելդ՝ չեն դատապարտի, բայց շուրջդ շատ բան կը փոխուի: Չէ՞ որ ոմանք, օրինակ, ամուսնացել են քիւրդի հետ, յետոյ պարզւում է՝ նա հայ է: Ազգականներ, խնամիներ, բացատրութիւններ... Կամ՝ մէկը ինչ որ ձեռով դարձել է պաշտօնեայ, կամ աշխատում է որեւէ հիմնարկում: Նրա ազգականները հաստատ չեն բարձրաձայնի: Այսինքն՝ մէկի որոշումը շատերի ճակատագրերին կ'ազդի: Ոչ, Անատոլիայում հայկական վարժարանն այսօր չի կարողանայ աշխատել: Այստեղ՝ Ստամբուլում այլ հարց է: Այստեղ մարդը որոշում է, որ իր քիւրդութեանը կամ ալեւիութեանը պիտի առաւելութիւն տայ եւ շարունակի ապրել այդ ընտրութեամբ: Եւ իր զաւակներին դաստիարակի այդպէս: Աստուած իր հետ: Բայց իմ խօսքն այն մարդկանց մասին է, ովքեր կա՛մ միշտ ընտրած են եղել հայ մնալը, կա՛մ հիմա որոշում են հայութեանը վերադառնալ: Եւ ոմանք, կամ իմ կարծիքով շատերը, Անատոլիայից հենց այդ պատճառով են Ստամբուլ գալիս՝ վերջապէս հայ լինելու, հայ մնալու եւ/կամ հայ վերադառնալու:

Աստուած սրանց հետ էլ. Բայց կարծում եմ՝ մենք նոյնպէս պէտք է սրանց հետ լինենք: Բայց հենց սրանց զաւակներին է, որ հայկական վարժարանները չեն ընդունում, հազար հատ թուղթ են ուզում՝ կրօնի մասին, անձնագիր, մկրտութեան թուղթ: Առանց այս թղթերի չեն ընդունում⁹⁰: Իսկ նրանցից շատերը եկել են նաեւ այն պատճառով, որ գոնէ երեխաները հայերէն խօսել սովորեն: Եւ չեն սովորում, չեն կարող սովորել:

- *Բայց խնդիրը վարժարանները չեն, պետութիւնն է այդ թղթերը ուզում: Ստուգում են ամէն տարի: Իսլամ եւ ինչ գործ ունես հայկական դպրոցում: Եւ դպրոցի վարչութիւնն է, որ պարտաւոր է չընդունել:*

- Կարող եմ դպրոցի տեսակէտը հասկանալ, բայց չեմ ընդունում: Պետութիւնն ասում է՝ ազգութեամբ հայերին ընդունէք: Ե, ազգութիւնս հայ է, թէկուզ կրօնս իսլամ է: Ես յայտարարում եմ, որ ազգութիւնս հայ է: Ստորագրում եմ բոլոր թղթերը, որ դպրոցը կարող է պահանջել ծնողից՝ ազգութիւնս հայ լինելու մասին: Հենց այս որոշումն է, որի համար պիտի պայքարեն հայկական վարչութեան անդամները: Ազգի՛ն պիտի նայեն, ո՛չ թէ կրօնին: Եւ այդ խնդրից են վախենում հայ երեւելիները Ստամբուլում: Զգիտեմ միայն՝ կառավարութիւնի՞ց են վախենում, թէ՞ չեն ուզում գլխացաւանքի մէջ ընկնել: Բայց պիտի՛ ընկնեն գլխացաւանքի մէջ, որպէսզի հարց լուծուի: Գլխացաւանքի մէջ չընկնելու դէպքում պետութիւնը լաւ է, պետութեան հետ խնդիրներ չկան: Պետութեանն ասում են՝ ահ, դուք լաւն էք: Այն ճանապարհով, որով ես եմ գնում, ոչ որ չի միանում: Սրանք՝ գնում են հեռուստատեսութիւն եւ ասում են հայերի կոտորած չի եղել: Զի՞ եղել: Ինչպէ՞ս թէ չի եղել: Դպրոցի խնդիրն էլ շատ մեծ խնդիր է, քոյր իմ, բայց նրանք չեն խօսում այդ հարցերի մասին: Այսինքն՝ մեծ խնդիրները սրանք են: Շատ լաւ մարդիկ ոչինչ չգիտեն, ընդհանրապէս ոչինչ, տեղեկութիւն չունեն: Զգիտեն, որ դպրոցում հայերէն չեն սովորում:

Այստեղից եւ գնացի Հայաստան, դերսիմցի հայերը՝ [ասացին] օհ, Արսէ՛ն, ես էլ կը գնամ Հայաստան, մէկ ուրիշը՝ ես էլ: Կը գնաք, բայց շատ թանկ է: Ասում եմ, տե՛ս, երկկողմանի տոմսը չորս հարիւր, հինգ հարիւր եւրօ է: Օհ, սա ի՞նչ է: Դէպի Գերմանիա երկկողմանի տոմսը հարիւր եւրօ է: Ինչու՞:

Ներսէ ընդհանրապէս չի՞ այրւում: Դժբախտութիւն է եղել, նստենք, հաշտուենք, բայց ո՛չ, կոտորած չի եղել: Ես իրենց կարիքը չունեմ: Ես փող ունեմ, տուն ունեմ, խանութներ ունեմ, աշխատավայր ունեմ: Մենք տասնմէկ եղբայր ենք, մենք խնդիր չունենք, որեւէ մէկից կախուած չենք: Բայց մենք՝ Բալուի, Մուշի, Սասունի, Դերսիմի, Բիթլիսի հայերս դէմ ենք, որ այստեղ հինգ մարդ ասեն՝ խնդիր չկայ, կոտորած չի եղել: Իսկ այդ մարդիկ ասում են՝ այստեղի հայերը սփիւռքի *պրոպագանդան* են անում,

Ես լաւ հայ եմ, նրանք բոլորը, այսինքն՝ ընդդիմացողները քիւրդ-հայերն են: Այսինքն՝ վատ հայերն են: Պետութիւնն էլ ասում է՝ պրաւ օ, հոյակապ է: Թուրքական պետութիւնը հայերի ընկերը չէ, ոչ մի անգամ էլ չի եղել: Թէ հայերի ընկերն է՝ ինչպէ՞ս է, որ Անատոլիայի հայերի անձնագրերի, ինքնութիւնների տեղեկանքները չի տալիս, օսմանեան ժամանակներից նրանց սեփականութեան կալուածաթուղթերը չի թողնում օգտագործեն: Ատում են հայերին իրականում: Տե՛ս, Հայաստանի հայերի հետ խնդիր չկայ, մարդկանց մէջ խնդիրներ չկան, բայց հայերին ատում են: Իսրայէլցիներից, յոյներից միշտ մարդիկ են մահանում, պատերազմում են, բայց իսրայէլցիների, յոյների, վրացիների նկատմամբ ատելութիւն չկայ: Բոլորն էլ մեծ թշնամիներ են, բայց մեծ ատելութիւնը հայերի նկատմամբ է: Ի՞նչու: Որովհետեւ այս հողերը, Անատոլիան Հայաստանն է, հայկական հողեր են, այդ պատճառով էլ շատ լաւ թշնամիներ են, ատում են, բայց այստեղ հինգ մարդ հայերի անունից ասում է՝ խնդիր չկայ, խնդիր չկայ: Խնդիր չկայ, բայց հայերին հայկական վարժարաններում չեն ընդունում սովորելու: Մինչեւ այդ հարցը չլուծուի, մինչեւ վարժարանը ազգութեամբ չընդունի երեխաներին՝ Անատոլիայի հայերի դարձի մասին մոռանանք: Ես ինձ համար չեմ ասում, ես ինքս արդէն մկրտուած քրիստոնեայ եմ:

- *Իսկ դուք ինքներդ ե՞րբ լուծեցիք մկրտութեան խնդիրը:*

- Ես Հայաստանում եմ մկրտուել: Գերմանիայում ապրող Միմոն եղբայրս ընտանիքով եկաւ Երեւան, ես էլ Ստամբուլից գնացի Երեւան:

- *Գնացիք մահմեդական, վերադարձաք քրիստոնեայ:*

- Այո: Այդպէս կնքուեցի, ոչինչ չասացին: Միայն անունիս ասացին՝ շատ հետաքրքիր անուն է, գեղեցիկ անուն է: Արսէն: Այո՛, գեղեցիկ անուն է: Ի՞նչ անուն է: Հայկական անուն է, ի՞նչ անուն է: Ո՛չ, խնդիր չեղաւ: Անունս բայց Գերմանիայում էի փոխել: Մեհմէթ էր: Գերմանական դատարան գնացի, փոխեցի, թուրքական հիւպատոսութեան դիմեցի, անձնագիրս վերցրեցի: Չառարկեցին: Այն ժամանակ միայն անուան փոփոխութիւն էր:

- *Երբ Բալու էք գնում, ձեզ որպէս Մեհմէթ են ճանաչում:*

- Արսէն գիտեն: Արդէն Արսէն գիտեն: Մեհմէթը չկայ: Մեհմէթը վերջացել է, Մեհմէթը վաղուց վերջացել է: Քսան տարի եղաւ: Բոլորը սովորել են, խնդիր չկայ:

- *Արսէն, դուք երբուանի՞ց գիտէք, որ Անատոլիան Հայաստանն է եղել:*

- Փոքրուց, երեխայ ժամանակից: Շատերը, օրինակ՝ Միհրանը նոր սովորեց, մի երկու տարի է, բայց ես փոքրուց միշտ իմացել եմ:

- *Ձեր պապէ՞րն էլ գիտէին:*

- Պապս էլ, հայրս էլ: Պապս պատմում էր: Երեկոները պապս ու տատս քով քովի հայերէն էին զրուցում: Ընթրիք պատրաստելու ժամանակ հայերէն էին խօսում: Մենք ասում էինք՝ ի՞նչ լեզուով էք խօսում, պապս

ասաց՝ մենք զագայերէն ենք խօսում: Պապի՛կ, ասում եմ, ես զագայերէն գիտեմ, սա զագայերէն չէ, ի՞նչ լեզու է: Ո՛չ, ո՛չ, ասում է, հեռու՛ գնա, հեռու... բայց հայերէն էին խօսում, շատ գեղեցիկ հայերէն էին խօսում, շատ գեղեցիկ: Եկեղեցում էլ էին հայերէն խօսում շատ գեղեցիկ:

- *Այնտեղ եկեղեցի կա՞յ, Դիարբեքի՞րի՞ եկեղեցին:*

- Ո՛չ, մեր գիւղում էլ կայ: Մեր գիւղում մինչեւ հիմա եկեղեցի կայ: Քարաքոչանում կայ, գիւղերում էլ կայ: Մեր գիւղում եկեղեցի կայ, անունը ի՞նչ էր՝ չեմ յիշում: Հիմա էլ կանգուն է: Գնում էին եկեղեցի, նստում էին ու հայերէն էին խօսում: Քահանայ չկայ, ոչինչ չկայ, մաքրում էին, փոշիներն էին վերցնում: Պապս վարպետ էր, ամրացնում էր: Այդ եկեղեցին պատմութիւն ունի: Գրքերում կայ այդ մասին: Բայց ես չեմ կարդում, հայերէն չեմ կարդում: Ամէն տարի Հայաստան եմ գնում, ընկերներ ունեմ, կը սովորեմ հայերէն: Մենք բարեկամներ ունենք այնտեղ, բայց ես ու իմ եղբայր Սիմոնը տուն ենք գնել Էջմիածնի ճանապարհին: Հենց մտնում ես Էջմիածին՝ աջ կողմում է:

Մինչեւ հիմա ամուրի եմ: Անատոլիայում դժուար է, շատ դժուար է հայ տղամարդու համար հայ աղջիկ գտնելը. շատ չկան, մարդ չկայ: Իմ ընտանիքում էլ լիքը տղայ են, եղբայրները շատ են, աղջիկ չկայ: Տե՛ս, Սիմոնը Հայաստանում է ամուսնացել, Յովհաննէսն ամուրի է, Պօղոսն ամուրի է, ես ամուրի եմ, Բենիկն ամուրի է: Որովհետեւ մենք մեզ համապատասխան հայ աղջիկ չենք կարողացել գտնել, ամէն մէկն աղջիկ չի կարողացել գտնել... Մենք ներընտանեկան ամուսնութիւններ չենք անում: Օրինակ՝ ես շատ գեղեցիկ հօրեղբօր աղջիկներ ունեմ՝ իմ տարիքին, ինձնից փոքր, մէկ ամիս, մէկ տարի մեծ, բայց չենք կարող ամուսնանալ, նոյն ընտանիքից ենք: Տաճի՛կ, դրա հետ ընդհանրապէս չեմ ամուսնանայ: Եթէ նոյնիսկ իմանամ մեռնելու եմ, էլի տաճիկի հետ չեմ ամուսնանայ: Միշտ էլ կրօնական վէճեր են առաջանում, ինչպէ՞ս կարող է դա ընտանիք դառնալ: Յետոյ էլ մեր ընտանիքում արդէն Բալուից շատ խառն ամուսնութիւններ կային: Ասացի, որ փեսաս Գերմանիայում է, Ահմէթ Արմանօղլուն: Մեզ մօտ էր մնում, մզկիթ չէր գնում: Բայց նրա մայրը հայ է եղել, հօրը չի ընդունում: Ես հայ եմ, ասում է, մինչեւ հիմա ասում է՝ ես հայ եմ: Գերմանիայում անունը փոխեց, անձնագրի անունը Գերմանիայում փոխեց: Նրա քոյրը՝ նոյնը, հայրական քիւրդական կողմը չի ընդունում: Այդպէս. շատ բարդ է, ազգակցութիւնը, ընտանիք չի մնում:

**ԻՐԵՆՑ ՀԱՅ ԼԻՆԵԼԸ ՉԵՆ ԺԽՏՈՒՄ,
ԲԱՅՑ ՇԱՏ ԵՆ ՁՈՒԼՈՒԵԼ,
ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆ ԵՆ ԴԱՐՁԵԼ**

Աքթան եղբայրները Մասունում մահմեդականացած բազմանդամ հայերի ընտանիքից են: Իրենց ընտանիքի պատմությունից դրուագներ պատմեցին Ստամբուլում, Ակոս թերթի խմբագրատանը, 2013 Նոյեմբերի 6ին: Եղբայրներից մեկը մահմեդական է, միսը՝ Թեքին Աքթանը վերջերս վերադարձել է քրիստոնեությանը:

Եղբայրների հետ պայմանաւորուել էինք հանդիպել Ակոս թերթի խմբագրատանը Ստամբուլի Բողազիչի Համալսարանում 2013ի Հոկտեմբեր 11-13ը տեղի ունեցած «Կոնֆերանս Իսլամացուած Հայերի Մասին» գիտաժողովի ժամանակ, որին որպէս ունկնդիր գալիս էին մասնակցելու բազմաթիւ-բազմաթիւ մահմեդական հայեր:

- Մենք Մասունից ենք, Գոմք⁹¹ գիւղից, այնտեղ, որտեղ եկեղեցի կայ: Դա շատ յայտնի գիւղ է, գտնուում է Մարաթուկ Սարի ճիշտ դիմացը: Մինչեւ 1915ի Ցեղասպանութիւն մեր պապերն այնտեղ են եղել: Շատ մեծ ընտանիք է՝ եղել, բայց կոտորել են⁹²: 15ից յետոյ մեր պապերի եղբայրներից՝ հօրեղբօր տղաներ են, ով փրկուել է միքանիսը Հալէպ են գնացել: Յետոյ, շատ յետոյ իմացել ենք, որ մեր գիւղացիներից ոմանք կարողացել են Կովկաս անցնել եւ հիմա Հայաստանում են ապրում: Բայց իմ պապը մնացել է: Մնացել են պապս, իր եղբայրներից մեկը ու մի քեռու աղջիկ: Մեր գիւղից՝ նաեւ ուրիշ երեխաներ, բայց մեր ընտանիքից միայն այդ երեքը: Շատերը վեց-եօթ տարեկան են եղել, երեխաները: Որքացած երեխաները մնացել են հարեւանների յոյսին: Հարեւաններն էլ արաբ էին: Շեկօ աշիրթի արաբներ: Նրանք իրենց տուն են տարել այդ երեխաներին: Միայն իմ պապը չէր, ուրիշ ընտանիքներից էլ են երեխաներ փրկուել: Չգիտեմ՝ արդեօք բոլորին են օգնել, բայց մեր գիւղում յետոյ մահմեդականացած շատ հայեր կային, ինչպէս իմ պապը: Բոլոր դէպքերում պապիս, իր եղբօրն ու քեռու աղջկան պահել են: Անունները փոխել են, իսլամ են դարձրել եւ պահել են: Իրենց պահողը Խալիլ աղայի ընտանիքն է եղել: Այդ ընտանիքը մերոնց է օգնել, այլ ընտանիք՝ ուրիշների է օգնել: Ճիշտ է՝ իմ պապը համեմատաբար մեծ է եղել: 1915ին իմ պապը 15 տարեկան է եղել, բայց իր եղբայրն աւելի փոքր է եղել: Պապս փախած է եղել կոտորածի օրը, յետոյ փոքր եղբօր համար է վերադարձել: Իմացել է, որ փոքր եղբայրը փրկուել է, մի արաբի ընտանիքում է, վերադարձել է եւ այլ երեխաների միջոցով լուր է տուել փոքր եղբօրը: Ինքը մի շաբաթ դաշտերում էր մնում: Մեր ընտանիքում

պատմում են, որ պապիս եղբայրն ամեն անգամ հաց ուտելիս իր բաժին հացը ծոցում պահում էր: Այդ տան կինը նկատել է ու հասկացել է, որ ինչ որ մեկի համար է հացը պահում: Համոզել է երեխային խոստովանել, ասել է՝ մենք ոչ մեկին չենք նեղացնի, եթե պետք է՝ մենք կ'օգնենք: Մի խօսքով պստիկը խոստովանում է, որ աւագ եղբայրը մի շաբաթ է՝ դաշտում է, հացը նրա համար է պահում: Գնում բերում են նաեւ աւագ եղբորը, եւ երկուսն էլ այդ տանն են ապրում: Այդպէս երեխաներ շատ կային, եւ բոլորն իրար ճանաչում էին: Գիտէին իրենց հայ լինելը, բայց բոլորը մահմեդական էին: Շատ շուտ մոռացան հայերէնը: Համարեա բոլորն այնտեղ ամուսնացել են տեղի արաբ աղջիկների կամ տղաների հետ⁹³: Արդէն ամուսնանում էին իրենց աղաների ընտրութեամբ: Հաւանական է, որ աղան գուցէ երբեմն ընտրել է նաեւ հայ աղջիկ: Բայց մեծ մասամբ հենց իրենց տղաների կամ աղջիկների հետ էին ամուսնացնում: Բայց իմ տատը հայ էր: Պապս էլ, տատս էլ հայեր էին: Փրկուած հայ աղջիկ էր: Ես պապիս չեմ տեսել, բայց տատիս շատ լաւ եմ յիշում: Երբ որ շատ էի ջղայնանում ու տատիս հակաճառում էի, տատս ինձ ասում էր՝ դու ինձ մի՛ կոպտի, ես մի ծաղիկ եմ: Յետոյ եմ հասկացել ինչ է ուզում ասել՝ այսինքն ես մի փրկուած հայ եմ, միայնակ եմ:

- *Հայերէն գիտէ՞ր տատդ:*

- Այո: Նաեւ պապս: Չէ՞ որ պապս մի քիչ մեծ էր միւսներից, չէր մոռացել հայերէնը: Բայց այն ժամանակ վտանգաւոր էր հայերէն խօսելը, սովորաբար չէին խօսում: Ես սա պատմածով եմ ասում, ինքս չեմ տեսել: Բայց տատս ծեր էր եւ դեռ հայերէն գիտէր: Երբ որ իրեն ջղայնացնում էինք, փոքր երեխէք էինք, հայերէն հայհոյում էր, թէ անիծում էր՝ չգիտեմ, բայց հայերէն բաներ էր ասում: 90-91 տարեկանում է մահացել, այդ տարիքին բնականաբար շատերը չեն հասել: Այն ժամանակ, երբ ես կարող էի տեսնել, արդէն մարդ չկար հայերէն խօսող: Բայց ո՛չ, Մարիամը կար մեր գիւղում, տատս Մարիամի հետ երբեմն հայերէն խօսում էր:

- *Իսկ հայրդ, մայրդ:*

- Հայրս ի՞նչ, նա արդէն հայերէն բոլորովին չգիտէր: Թէպէտ հայրն էլ, մայրն էլ հայ էին, բայց այն ժամանակ նրանք հայերէն չէին կարող խօսել, չէին համարձակուի: Իսկ մայրս արաբ է: Հայրս ու մայրս արաբերէն են խօսում:

- *Տատդ իրեն իսլա՞մ էր համարում, թէ՞ քրիստոնէայ:*

- Նամագ անում էր, բայց դէ ի՞նչ ասեմ, գուցէ ինքն իր ներսում քրիստոնէայ էր: Հաւանաբար ինքն էլ չգիտէր: Բայց բոլորի համար ինքը մահմեդական էր: Գիւղում ընդհանրապէս այդ հարցերը չեն խօսուել, չեն քննարկուել: Յետագայում, արդէն երկրորդ սերնդում, տարբերութիւն չկար: Գիւղում բոլորը նոյնն էին, թէ՛ ամուսնութեան հարցերում, թէ՛

յարաբերութիւններում: Ես արդէն փաստացի երրորդ սերունդն եմ: Հայրս է ծնունդ, մայրս է ծնունդ, մեծացել են, յետոյ մենք ենք ծնունդ: Բայց նոյնիսկ մենք բոլորս միմեանց ճանաչում ենք՝ ովքեր են հայերը: Համարեա ամբողջ Սասունում ենք ճանաչում: Մէկը քրդական ընտանիքում է մեծացել, մէկը՝ արաբական, բոլորը՝ մահմեդական, եւ միշտ միմեանց ասում էին՝ ով է հայկական ծագումով: Հայրս, որ հիմա 80 տարեկան է, բոլորին ճանաչում է:

- *Իսկ որեւէ քրիստոնեայ կա՞ր Գումրում:*

- Գուցէ տարեցների մեջ եղել է, բայց չեն ասել: Կարելի է ասել, որ ո՛չ, Գումրում քրիստոնեայ չկար: Բայց եկեղեցի կար: Ընդհանրապէս մինչեւ յիսունականները կարծեմ չէին խօսում իրենց հայ լինելու մասին: Բայց 1950ին իմ հայրը գնում է Հալէպ եւ հանդիպում է իր քեռի Խաչատուրին: Խաչատուր քեռին 1950ից արդէն գնալ-գալ է ունեցել մեր գիւղ, կապն արդէն վերականգնել է: Նա բոլորին շատ լաւ գիտէր, 80, 90% ճշտութեամբ ասում էր՝ ովքեր են հայ, ովքեր՝ չէ, ինքը բոլորին գիտէր:

- *Հայերին գիւղի արաբները հա՞յ էին համարում:*

- Երեւի, որովհետեւ *Ֆրլլա* էին ասում: Այսինքն՝ քրիստոնեայ: Բոլոր քրիստոնեաներին էին *Ֆրլլա* ասում՝ լինի հայ, ասորի, յոյն: Եթէ ինչ որ կոնի էր լինում, վեճ էր լինում՝ անմիջապէս ասում էր՝ էս *Ֆրլլա* է: Բայց սովորաբար եթէ լուրջ բաների համար էր վեճը լինում, օրինակ՝ երկու ընտանիքների միջեւ, միւսները չէին խառնուում: Այսինքն ընդհանրապէս բախումնային չէին յարաբերութիւնները:

- *Գումք գիւղից բացի ուրիշ ո՞ր գիւղերում են հայեր մնացել ձեր իմացածով: Երեխաներ, մեծեր...*

- (*Ջանում է յիշելով թուարկել գիւղերի անունները*) - Քարթի⁹⁴, Սըշկնի⁹⁵, Ջամալա⁹⁶, Կոնգ⁹⁷, Նշտլիխ⁹⁸, Չխթնիխ⁹⁹, Տատանգ¹⁰⁰, Բընուինգ¹⁰¹, Սարթինգ¹⁰², Արփի¹⁰³, Ծնուղ¹⁰⁴, Պուզնոս¹⁰⁵, Փշուտ¹⁰⁶... Էլի կան, շատ կան:

- *Գիւղերից իւրաքանչիւրում ինչքա՞ն կը լինէին հայեր,- կէ՞սը, աւելի քի՞չ, աւելի շա՞տ...*

- Տարբեր են, բայց կէսը՝ չեմ կարծում: Աւելի քիչ: Շատերն արդէն Ստամբուլ տեղափոխուեցին: Տարբեր թաղամասերում են՝ Գում Կափը, Եղի Գուլա, Շիշլի, Քուրթուլուշ... Մեր գիւղում հիմա հազիւ հինգ-վեց ընտանիք կայ: 90%ը հիմնականում մուսուլման էին, մեր ընտանիքն էլ էր այդպիսին: Իրենց հայ լինելը չեն ժխտում, բայց շատ են ձուլուել, մուսուլման են դարձել: Ճիշտ է, նամազ չենք անում մեր ընտանիքում, մզկիթ էլ չենք գնում, բայց ոչ էլ եկեղեցի ենք գնում: Բայց երիտասարդութեան շրջանում կրօնին վերադարձ կայ: Կրօնը սկսել է կարեւոր նկատուել: Շատերը մոլեռանդ մահմեդական են դառնում, ոմանք էլ քրիստոնեայ են դառնում, ինչպէս ես:

- *Ձեր պապը կամ հայրը ե՞րբ են ինքնութեան վկայական ստացել: Դուք, հաւանաբար, չէք յիշի, բայց գուցէ իրենից լսած լինէք: Եւ ի՞նչ է այնտեղ գրուել՝ ինքն ու՞մ գաւական է, ովքե՞ր են իր հայրը, մայրը:*

- Սասունում յատուկ գնացել եմ, որ նայեմ, արխիւները նայել եմ՝ ոչ մի թուղթ չկայ: Մտածում եմ, որ Անկարայում կը լինի: [19]24 թուականին որ լատինատառ է դարձել լեզուն, եթէ անգամ լինէր արաբական է լինելու, օսմաներէն: Անկարայում կայ, բնականաբար, ցոյց չեն տալիս, բայց անպայման կայ, որովհետեւ միշտ կարողանում են բացայայտել նախնիների արմատները: Հենց որ մի բան է լինում՝ պետութիւնը երեսով է տալիս՝ հայ ես, չես կարող: Օրինակ՝ ոստիկան լինել չես կարող: Ասում են դու հայ ես, չես կարող: Եթէ արխիւր չկայ՝ ինչպէ՞ս են իմանում: Մեր պետութիւնը անունները փոխած, մուսուլման դարձած հայերին անպայման գիտի, գիտի նաեւ Սասունի բոլոր հայկական գիւղերի հին անունները: Ճիշտ է, անունները հիմա փոխուած են, բոլորը թուրքական են դարձուած, բայց բոլորը շարունակում են հին անուններով խօսել: Այնտեղի տեղանունները, հիմա ճիշտ է՝ փոխուել է, Մուշում կամ Սասունում տեղանունները թուրքական են դարձել, բայց մէկ է՝ հին անունները օգտագործում ենք. Մունգուկ¹⁰⁷ ենք ասում, իսկ նոր անունը Սոյջա է, Գումք ենք ասում, իսկ նոր անունը Մեշելի է:

- *Հարցս այլ կերպ ձեւակերպեմ: Ձեր պապի ինքնութեան թուղթը, վկայականը տեսե՞լ էք: Այնտեղ ի՞նչ է գրուած, ինքը ու՞մ որդին է: Կարո՞ղ է, օրինակ, Խալիլ աղայի անունը լինի գրած:*

- Ոչ, ոչ, իրենց հայրերի անուններն էին գրել: 1923ին, երբ որ թուրքական պետականութիւնը ձեւաւորուել է, Թուրքական Հանրապետութիւն է ստեղծուել, հին անունները փոխել են իրենք: Հօրս անունը բոլորը գիտէին Ադամ էր, բայց իրականում Արամ էր: Ադամը Գենջոյի որդին էր: Գենջօն հօրս հայրն էր: Այդպէս էլ գրուած էր՝ Գենջոյի որդի, իսկ Գենջոյի մասին գրուած էր՝ Էրմանի, հայ:

- *Ձեր ընտանիքում որեւէ հայկական սովորոյթ, որեւէ հայկական աւանդական ուտելիք, որեւէ հայկական տօն նշուել է, կամ՝ ձեր գիւղի հայերի մէջ սովորութիւն կա՞ր որեւէ մասնաւոր հայկական հաւաք ունենայ:*

- Դժուարանում եմ ասել: Իմ տարեկիցների մէջ հաւանաբար՝ ոչ: Բայց ոչ, կար: Մենք Նոր Տարին նշում էինք, բայց այն ժամանակ չգիտէինք, որ Նոր Տարի ենք նշում: Դա հիմա եմ հասկանում: Հիմնականում հայերով էին հաւաքում: Իրենց կանանց հետ, իհարկէ, արաբ կանանց: Յետոյ եթէ ինչ որ մէկը մահանում էր, կամ հարսանիքի ժամանակ, հայերով հաւաքում էինք, ոնց որ կանչած լինէք հայերին: Չգիտեմ դա սովորո՞յթ էր, թէ՞ բնական ստեղծուած մի վիճակ է, միմեանց օգնելու անհրաժեշտութիւն: Միշտ փորձում էինք ձեռքներիցս եկածն անենք միմեանց համար, եւ դա

մինչև հիմա պահպանուել է: Բայց իմ ընտանիքը Գոմքից տեղափոխուել է իմ ծնունդուց անմիջապէս յետոյ, Մուշ է տեղափոխուել: Ես Մուշում եմ մեծացել, գուցէ շատ լաւ չգիտեմ գիւղի սովորութիւնները: Դա 42 տարի առաջ է եղել, ես ընդամենը մի շաբաթական եմ եղել:

- *Քանի՞ երեխայ էիք այն ժամանակ:*

- Ինձնից յետոյ եօթը կայ, բայց ինձնից մեծն էլ կայ: Մենք տաս եղբայր ենք, եւ մի քոյր ունեմ: Մէկն այստեղ՝ Ստամբուլում է ամուսնացած, մէկը Ադանայում է ամուսնացած, քոյրս Սասունում է ամուսնացած, մնացածը բոլորը Մուշում են:

- *Մուշ տեղափոխուել էք փաստօրէն 70ականներին: Ինչու՞ էք տեղափոխուել:*

- Հոդային վէճի պատճառով: Նոյն Շեկօ աշիրէթում երկու խմբեր կային: Այդ խմբերից մէկը եկել է հայրիկիս ասել է՝ այս հողը մեզ պիտի տաք: Դրանք մեր պապական հողերն են եղել, բոլորն էլ այդ մասին գիտէին: Այն ժամանակ թափուներ (կալուածաթղթեր - Հ.Խ.) չկային, բայց հիմա էլ կալուածաթղթեր չկան այնտեղ: Հայրս ասել է՝ ես փող կը տամ, բայց հողը չեմ տայ, սա իմ պապական հողն է: Չէ,- ասել են,- փողը չենք ուզում, հողը պիտի տաս: Հայրս չէր կարող իրենց դէմ կռուել: Կառավարութիւնը միշտ իրենց կողմն է լինում: Ճիշտ է, հայրս էլ մուսուլման էր համարում, բայց բոլորը գիտէին, որ հայ է: Արդէն հայկական ծագումը բաւական էր, որ իր դէմ լինէին: Հայրս էլ ասել է՝ հարամ լինի ձեզ ու թողել է դուրս է եկել: Գոմքի ներքեւի մասը մերն է, երեք ընտանիք կար այդտեղ, ներքեւի մասը բոլորը մերն է: Հիմա էլ որ գնաք հարցնէք, գիւղում բոլորը գիտեն, որ դրանք մեր հողերն են: Ջելիզի, ջելիզը հայկական ծառերի տեսակ է, ջելիզի ծառ է՝ ընկոյզի, մենք բոլորս գիտէինք, որ դրանք մեր ծառերն են: Նոյնիսկ շատ յետոյ, իննսունականներին, Հայաստանի մեր բարեկամները հենց այդ ծառերով են մեզ գտել: Իրենք էլ էին յիշում, որ իրենց պապի տան կողքը ընկոյզի ծառ կար՝ անունը մինտլախ: Եւ հենց այդպէս էլ Գոմք են եկել, հարցուփորձ են արել, գտել են նոյն գերդաստանի ազգականներին, այսինքն՝ մեզ:

- *Քանի՞ մարդ այդ տարիներին գնաց Մուշ: Գոմքից քանի՞ սը գնացին:*

- Մօտաւորապէս տաս ընտանիք: Բայց ընտանիքը 200-300 մարդ հաշուի: Սուտ չի լինի, եթէ ասեմ մեր ազգութիւնը հազար մարդ է:

- *Ձեր բոլոր ազգականներն այն ժամանակ Գոմքից գնացի՞ն:*

- Ոչ, հօրաքոյրերս չեն գնացել: Ամուսնացած կանայք մնացել են, բայց հիմնականում բոլորը դուրս են եկել: Դէ ծուռ ենք, չէ՞ որ կռիւ անող ենք, ծուռ սասունցի են մեզ ասում, մենք եռլա գնացող չենք: Մեր կողքը հայիոյել, բան չկայ, կռիւ կը լինի:

- *Ինչու՞ Մուշը ընտրուեց: Այսինքն՝ աւելի՞ հեշտ էր, ծանօթ մէկը կա՞ր, փողի՞ խնդիր կար, ինչու՞ հենց Մուշ գնացին ապրելու:*

- Քեռիս արդէն Մուշ էր տեղափոխուել, այնտեղ էր ապրում: Քեռուս առաջին կինը հայ է եղել, մահացաւ: Երկրորդ կինը արաբ է եղել: Նրանք ուրիշ աշիրէթից էին: Բայց բացի քեռուցս, իրականում շատ բան չգիտէին ծնողներս: Ոչ հայրս, ոչ մայրս դպրոց են գնացել. կրթութիւն չեն ստացել, ինչ որ գիտէին՝ Սասունն էր ու Մուշը: Ջահիլ էր հայրս: Հա, մէկ էլ Բիթլիս գիտէին: Հայաստանի մասին առհասարակ չգիտէին: Երբ որ արդէն Մուշում էինք ապրում, հայրս ռադիոյով քրդական երգեր էր լսում Հայաստանից: Զարմանում էին, ասում էին՝ Էրմանիստան: Այն տարիներին Սասունից դուրս եկողները Բիթլիս ու Մուշ են գնացել: Յետոյ, շատ յետոյ նաեւ Ստամբուլ ու Եւրոպա են գնացել:

- *Հայրս ջահիլ էր՝ այսինքն ուզում էր ասել երիտասա՞րդ էր:*

- Ոչ, ուզում եմ ասել՝ անգրագէտ, հասարակ, դպրոց չգնացած, կրթութիւն չստացած: Բայց այդքանի հետ՝ ամենաշատ իմացողն իմ հայրն էր: Մի բան որ լինէր՝ իրեն էին հարցնում, իրեն բոլորը յարգում էին, իրեն աղա էին ասում ու այնտեղի հայ ժողովրդին ինքն էր նայում: Շատերին ինքն է փրկել, միշտ պաշտպանում էր հայերին:

- *Ինչի՞ց է փրկել, ինչի՞ց կամ ումի՞ց է պաշտպանել, ի՞նչ վտանգ կար:*

- Հագուստ էր տալիս, իրենց ունեցուածքը պահում էր: Հայերին չէին թողնում կարգին հագուստ հագնել, ասում էին՝ հայերն ի՞նչ են, որ այդպէս հագնուեն: Այն ժամանակ, երբ որ Սիրիան Ֆրանսիայի ազդեցութեան տակ էր, հայրս գնում էր Սիրիա, գեղեցիկ հագուստ էր բերում հայերի համար: Նրանք, որ չունէին այդ հագուստը, ջղայնանում էին, նախանձում էին, ու չէին թողնում, որ հայերը հագնեն: Հայր ռ՝վ է, որ այսպիսի շորեր հագնի: Թուրքիան այն ժամանակ շատ աղքատ է եղել, նոյնիսկ միս չի եղել, շաքար չի եղել: Մուսուլմանները, բոլորն էլ աղքատ էին այն ժամանակ, ոչ մի բան չկար: Հայրս որ Սիրիայից գալիս էր՝ այդ ամէնը բերում էր: Հայրս շատ աշխատասէր էր, աչքի էր ընկնում, նրանք էլ ջղայնանում էին, նախանձում էին: Բայց միաժամանակ մեզ՝ հայերիս աւելի շատ էին վստահում: Նոյնիսկ աղջկան որ փախցնում էին, մինչեւ հարսանիք անելը տանում էին մի հատ հայի տունը յանձնում էին, ասում էին էս հայի տանը թող մնայ մեր հարսը: Իրենց եղբոր տուն չէին տանում, բայց հայի տուն տանում էին, ասում էին հայր կը պահի:

- *Լաւ, գնացին Մուշ: Բսկ Մուշում ի՞նչ միջավայր էր:*

- Օ, այն տարիներին այսպիսի հարցերի մասին չէին խօսում: Մեզ, իհարկէ, համարում էին Շեկօ աշիրէթի մարդիկ: Բայց եթէ մէկը յատուկ հարցնէր՝ կ'ասէինք, որ հայ ենք: Այդ տարիներին Մուշ շատերն էին տեղափոխուում՝ արաբ, քուրդ: Արաբերէն, քրդերէն էին խօսում: Յետոյ իմացում էր, որ հայեր են: Ոչ բոլորն, իհարկէ, բայց շատերի մասին ենք իմացել:

- *Վտանգաւոր չէ՞ր հայ լինելու մասին իմանալը:*

- Նախ՝ մենք նախկին հայեր էինք: Յետոյ՝ մեր սերնդի համար արդեն այդքան վտանգաւոր չէր, մեր հայրերի սերնդի համար էր վտանգը: Նրանք վախենում էին: Եւ յետոյ՝ մեզ երբեք չէին հարցնում, բայց բոլորն էլ գիտէին: Մէկ է՝ չես կարող այդ լուրը թաքցնել: Մուշում կը լինի, Սասունում կը լինի՝ որտեղ էլ լինի, միշտ իմանում էին, որ այդ երեխային վերցրել պահել են, որ դա հայի երեխայ է եղել: Չնայած այդ երեխաներն ամբողջովին ընդունում էին իրենց պահած ընտանիքների բարքերը, կենցաղը, լեզուն, եւ այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Բայց հայ լինելը բոլորը գիտէին եւ գիտէն: Թաքցնել չեն կարող եւ անիմաստ էլ է:

- *Գումբը Մարաթուկի ճիշտ դիմացն է, եւ Մարաթուկը ամէնամեայ ուխտի օր ունի: Չեր գիտացիները, ձեր ծնողներն այդ ուխտին գնու՞մ էին:*

- Այո, գնացել են, մատաղ են արել: Մենք շատ վստահ չենք, որովհետեւ մենք գիւղում չենք ապրել, բայց կարծեմ գնում էին: Մի բան, որ հաստատ է, այն է, որ Փոշուտ¹⁰⁸ գիւղում դեռ քրիստոնեայ հայեր կային մնացած, նրանք գալիս էին մեր գիւղի՝ Գումբի եկեղեցին: Մեր գիւղի եկեղեցին սուրբ էր, բոլոր քրիստոնեաներն էին գալիս: Մինչեւ հիմա էլ գիտեն, որ ինքը սուրբ է: Դերագոմբ են ասում այդ եկեղեցուն, որը նշանակում է Գումբի եկեղեցի: Հայերին ում էլ ասում եւ Դերագոմբ գիտի որ այդ եկեղեցին է: Սասունի բոլոր գիւղերից հայերը գալիս էին, մատաղ էին անում այդտեղ:

- *Դուք չէ՞ք յիշում, ե՞րբ էին գնում Մարաթուկ ուխտի:*

- Ես յիշում եմ, որ հայրիկիս քեռին Սիրիայից յատուկ գալիս էր Մարաթուկ գնալու համար: Ինքը չէ՞ որ շարունակել էր քրիստոնեայ մնալ: Բայց ես չեմ գնացել, չեմ յիշում: Հիմա կը զանգեմ հայրիկիս կը հարցնեմ: *(Զանգում է Մուշում գտնուող հօրը, հարցնում՝ ե՞րբ է Մարաթուկի տօնը, ե՞րբ էին գնում մատաղներ անելու: Ինձ հաղորդում է հօր պատասխանը՝ Յուլիսի 15ին: Ես խնդրում եմ հարցնել՝ արդեօք դա Վարդավառի տօնին էր, կամ՝ հայրը լսե՞լ է արդեօք Վարդավառ բառը եւ եթէ լսել է՝ ի՞նչ է այն նշանակում¹⁰⁹: Հարցնում է եւ ինձ հաղորդում պատասխանը՝ «հայրս ասում է՝ Վարդավառը մի սուրբ նահատակի անուն է: Ասում է՝ մեզ բացատրել են, որ Վարդավառը սուրբ նահատակի անուն է¹¹⁰»:*

- *Լաւ, ասացիք, որ Թեքինը վերջերս վերադարձել է քրիստոնէութեան: Ինչու՞:*

(Թեքին) – Մերոնք հո կամաւոր չեն մուսուլման դարձել, մեզ ստիպել են: Մեր ընտանիքում միշտ խօսուել է այդ մասին, եւ ես միշտ երազել եմ քրիստոնեայ դառնալ: Միշտ սպասել եմ յարմար պահի:

- *Երբուանի՞ց այդ միտքը յայտնուեց, քանի՞ տարեկանից սկսեցիք մտածել քրիստոնեայ դառնալու մասին:*

- Գերմանիայում էր, որ սկսեցի մտածել: Առհասարակ կարծում եմ իմ ողջ ընտանիքը պետք է վերադառնայ քրիստոնեությանը: Բայց մերոնք չեն համարձակում: Ես մտածեցի, որ եթե ես առաջին քայլն անեմ, մերոնց համարձակությունը կը մեծանայ: Ես ուզում եմ, որ բոլոր իսլամացածները վերադառնան իրենց կրօնին:

- *Ձեր հայրը, մայրը, եղբայրները չե՞ն առարկել:*

- Այո, շատ: Նրանք բոլորն էլ դէմ են: Հիմա մեր ողջ ազգությունն է իմ դէմ դուրս եկել: Ասում են՝ դու մեզ հարուածի տակ ես դրել, մեզ կարող են նոյնիսկ սպանել: Վախենում են: Շուրջն իսկապէս էլ սպառնալիքներ կան: Որոշակիորեն մեր ընտանիքի մասին չեմ ասում, առհասարակ եմ ասում: Հիմա քրիստոնեությանը վերադառնալու խօսակցությունները շատացել են, ուրեմն սպառնալիքներն էլ են շատացել: Ես դժուարութեամբ մկրտուեցի, այստեղ՝ Ստամբուլում, պատրիարքն էլ չէր թողնում: Արամ Աթէշեանը¹¹ կտրուկ հրաժարուեց մկրտելուց, ասաց իրաւունք չունենք, պետականօրէն մեզ թոյլ չեն տալիս: Այդ օրը, որ եկեղեցի էինք գնացել, համարեա 200 մարդ կային այնտեղ: Եկել էին սասունցիներ, Մուշից, ուրիշ գիւղերից, բոլորն ուզում էին մկրտուել: Պատրիարքն ասում է՝ գնացէք ինքնութեան վկայական բերէք արխիւներից: Բայց արխիւ չկայ, վառուած են այդ արխիւները, արխիւ չկայ: Պատրիարքարանից՝ վերջնական մերժեցին, ես էլ գնացի բողոքական քահանայի մօտ՝ Գրիգորի¹²: Նա էլ էր ձգձգում, բայց ես շատ յամառօրէն պնդում էի: Նա ինձ մկրտեց: Հիմա ես ամէն Կիրակի գնում եմ պատարագի: Մինչեւ մկրտութիւնս գնացել էի Հայաստան, Ծիծեռնակաբերդ, Էջմիածին, այնտեղ աղօթել էի: Հայաստանում շատ պտտուեցի: Ամէնուր հայերէն էին խօսում: Ես էլ շատ էի նախանձում: Ուրախանում էի ու նաեւ նախանձում: Ես արաբերէն գիտեմ, քրդերէն, թուրքերէն, հայերէն չգիտեմ: Բայց հայ եմ:

- *Իսկ Ստամբուլի հայկական համայնքը ձեզ ինչպէ՞ս է ընդունում:*

- Մեզ ճանաչում են: Կամաց-կամաց կ'ընդունեն: Հիմա արդէն եղբայրս էլ է ուզում քրիստոնեայ դառնալ: Պատրաստում է:

- *Բայց հարազատները դէմ են:*

- Վախենում են:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ *Խմբ. Այս հատորով կը շարունակենք* Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի *ԼԳ. Հատորին մէջ այս նիւթով հրապարակումներու ծրագրեալ շարքը, խոստանալով որ ԼԵ. Հատորին մէջ եւս լոյս կ'ընծայենք նման բնոյթի նիւթեր, հուսկ՝ զանոնք առանձին հատորով հրատարակելու մտասելեռումով:*

² Անիէթ Ինսէլ, Միշէլ Մարեան, *Երկխօսութիւն Հայկական Տաքուի Շուրջ*, Երեւան, 2010, էջ 70:

³ <http://www.armtimes.com/hy/read/24567>

⁴ Թուրքական քաղաքական հոեւորաբանութեամբ «թաքուն հայեր» արտայայտութիւնը կարող է վերաբերել բոլոր իսլամացած հայերին, այդ թւում՝ վերջնականապէս եւ անվերադարձ, նոյնիսկ մոլեռանդ իսլամացածներին:

⁵ Յապաւում՝ Զանգուածային Լրատուական Միջոցներ բառակապակցութեան:

⁶ Անդրանիկ, *Տէրսիմ: Ճանապարհորդութիւն Եւ Տեղագրութիւն*, Թիֆլիս, Տպ. Մնացական Մարտիրոսեանի, 1900, էջ 64, 161-162. նաեւ՝ Գեորգ Հալաջեան, «Դերսիմի Հայերի Ազգագրութիւնը», հրատարակութեան պատրաստել եւ խմբագրել է Դ. Վարդումեանը, *Հայ Ազգագրութիւն Եւ Բանահիւսութիւն*, Հտր. 5, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 33, 84, 249, 256 եւն. նաեւ՝ Գեորգ Ա. Երեւանեան, *Պատմութիւն Չարսանձագի Հայոց*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1956, էջ 133:

⁷ Անդրանիկ, էջ 161-162:

⁸ Ալեիներէն ասելով նկատի ունի զազայերէն կամ զազակի լեզուն, որն իրանական լեզուներից մէկն է եւ որով խօսում է Դերսիմի ու շրջակաների ալեիների զգալի մասը:

⁹ Հալաջեան, էջ 257:

¹⁰ Տուեալ դէպքում՝ կրօնապետ: Տե՛ս՝ ծնթ. 55:

¹¹ Հալաջեան, էջ 254:

¹² Հալաջեան, էջ 33:

¹³ Անդրանիկ, էջ 161-162:

¹⁴ Հ. Խառատեան, «Հայ-Ալեիական Սոցիալ-Կրօնական Սինթէզը Դերսիմի Ալեիների Աւանդադրոյցներում», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 2014, էջ 135-233:

¹⁵ Դզըրաշ, դզըրաշներ, կըզըրաշ - թուրքերէնով բառացի՝ «կարմրագլուխ»: ԺԵ.-ԺԶ.դդ. «կըզըրաշ» անուանում էր ակ-կոյունլուների պետութեան՝ ներկայիս Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի յարակից տարածքներում քոչուոր, անասնապահութեամբ զբաղուող թրքալեզու ռազմական ցեղերի միաւորումը, ովքեր շիիզմի հետեւորդ էին եւ 12 իմամների պատուին 12 շերտ ունեցող կարմրագոյն չալմա էին կրում: 1502ի Սեֆեան Իսմայիլ Ա.ը ակ-կոյունլուների պետութիւնը նուաճեց եւ ինքն իրեն Պարսկաստանի շահ հռչակեց կըզըրաշների օգնութեամբ, եւ իսլամի շիա ուղղութիւնը պետական կրօն յայտարարելով՝ յենում էր գլխաւորապէս կըզըրաշների վրայ: ԺԶ. դարից սկսած, յատկապէս պարսկական տիրոյթում, շիաներին յաճախ անուանել են նաեւ «կըզըրաշ»: Նախապէս Էթնօ-լեզուական միաւորի հաւաքական անուն լինելով, «կըզըրաշ» բառն աստիճանաբար ձեռք է բերել կրօնական խմբի՝ շիիզմի հետեւորդների բնութագիր: Դրան զուգահեռ պարսկական տիրոյթի մաս կազմող Կովկասում, օրինակ, «կըզըրաշ» էին անուանում Սեֆեան Պարսկաստանի իշխանութիւնն իրացնող ռազմա-ցեղային կազմաւորումներին՝ առանց կրօնական բնութագրի: Յետագայում «կըզըրաշ» բառը տարբեր տարածքներում ստացել է տարբեր ընկալումներ: Դերսիմում «կըզըրաշ» են անուանում Դերսիմի եւ յարակից տարածքի զազախօս եւ քրմանջախօս ալեիներին: Սակայն Դերսիմի ալեիների մօտ, օրինակ, յայտնի չէ «կըզըրաշ» բառի ո՛չ նախնական թրքական Էթնօ-լեզուական միաւորի

բնութագիր լինելու հանգամանքը, ո՛չ՝ շիիզմի հետեւորդների բնութագիր լինելու հանգամանքը: Նրանք «կըզըլբաշ» բառի կրօնական ընկալումը չունեն եւ այն գործածում են բացառապէս իրենց էթնիկ միատրի հաւաքականութեան իմաստով: Աւելորդ չէ շեշտել, որ նրանք «կըզըլբաշ» չեն անուանում ո՛չ շիաներին, ո՛չ Թուրքիայի թրքախօս, արաբախօս ալեւիներին: Թուրքիայի հանրային կարծիքում «կըզըլբաշները» չափազանց բացասական ընկալում ունեն, եւ դա տեւականօրէն խրախուսուել, նոյնիսկ նեղուել է իշխող շրջանակների կողմից:

1930ականների սկզբներին ըստ Դերսիմի վերաբերեալ Թուրքիայի կառավարութեան համար ոստիկանութեան պատրաստած զեկոյցին. «Ալեւիականութեան ամենավատ եւ բացատրութեան կարիք ունեցող ճակատը թրքութեան եւ իր միջեւ առկայ անդունդն է: Այս անդունդը ղզըլբաշ հաւատքն է: Ղզըլբաշը չի սիրում սուննի մուսուլմանին, ատելութիւն է տաժում, սուննի իսլամի յաւիտենական թշնամին է: Սուննիներին յիշատակում են որպէս ռումի (հռոմէացի - Հ.Խ.): Ղզըլբաշները հաւատում են, որ կրում են աստուածային ուժը, իմամները մահացել են սուննիների կտտանքներից: Դրա համար սուննիներին թշնամի են համարում: Սա այնքան է առաջ գնացել, որ ղզըլբաշ թուրք եւ սուննի, քուրդ եւ ղզըլբաշ բառերը նոյնացնում է» (<http://www.taraf.com.tr/ayse-hur/makale-dersim-alevistan-zazaistan.htm>):

¹⁶ Անդրանիկ, էջ 97:

¹⁷ Անդրանիկ, էջ 153:

¹⁸ Անդրանիկ, էջ 100:

¹⁹ Երեւանեան, էջ 65:

²⁰ Hasan R. Tankut, “Zazalar Hakkinda Sosyolojik Tetkiler”, M. Bayrak, *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Ankara: Özge, 1994 (1935), էջ 470-3. նաեւ՝ Cf. George E. White, “Some Non-Conforming Turks”, *Moslem World*, 1918, էջ 246:

²¹ Այս մասին Դերսիմի զազախօս ալեւիները շարունակում էին պնդել նոյնիսկ 2011ին:

²² Hranush Kharatyan, “Developments of the “Law of Identity” in the Republic of Turkey”, <http://repairfuture.net/index.php/en/identity-standpoint-of-armenia/the-search-for-identity-in-dersim-part-1-identities-in-dersim-armenian>

²³ Ըստ դերսիմցի Հալաջեանի, Մեծկերտի շրջանի՝ Խութագ Զորի կիրճի ելքին շատ մօտիկ գտնուող այս գիւղը քսաներորդ դարասկզբին կոչւում էր Տանապերան եւ ուներ 25 տուն (200 հոգի) հայ, 30 տուն (150 հոգի) քուրդ բնակչութիւն (Հալաջեան, էջ 95, ծանթ.2):

²⁴ Հալաջեանը գիւղի անուան հետ կապուած յիշատակում է մի աւանդութիւն՝ իբրեւ թէ Դերսիմում շատ տարածուած էին Անահիտ աստուածուհու տաճարին նուիրաբերուող մատաղացու հորթերի գոմերը: Դրանցից մէկն էլ գտնուելիս է եղել ներկայ գիւղի ստորոտում, ծաղիկներով եւ կանաչներով ծածկուած գեղատեսիլ արօտավայրերում: Գիւղի Տանապերան անունը նա կապում է հորթերի մակադատելի իմաստի հետ (Հալաջեան, էջ 98): Ինչպէս տեսնում ենք, այսօր էլ մնում է գիւղի անուան՝ սպանուող հորթերի հետ կապի բացատրութիւնը:

²⁵ Չունգուշ՝ գիւղ Դիարբեքիի կողմերից:

- ²⁶ ՊԿԿ- Քրդական Աշխատատրական Կուսակցություն, երեսուն տարուց աւելի է պայքարում է Թուրքիայում քրդերի ազգային իրաւունքների համար:
- ²⁷ Փերթէկ, Բերդակ - քաղաք եւ վարչական կենտրոն Թուրքիայի Հանրապետութեան Թունջէլիի Նահանգում, հարաւային մասում, ներկայիս Թունջէլի-Խարբերդ ճանապարհին: Դեռեւս ուրարտական շրջանից յայտնի բնակավայր է: Ընկնում է Չորրորդ Հայքի Շահունեաց Օոփք Գաւառի տարածքում: 1915ի ցեղասպանութեան տարիներին Բերդակից 6537 հայ է տեղահանուել: Բերդակ նախկին քաղաքն ամբողջովին, մի շարք եկեղեցիների հետ միասին, ընկել է 1960ականներին թուրքական իշխանությունների ծրագրով կառուցուած Քերան ջրամբարի տակ:
- ²⁸ Նազիմիէն (Կըզըլ Քիլիսէ), Օւաճիկը, Խոզաթը, Փուլումերին նախկին Դերսիմի՝ ներկայիս Թունջէլի Գաւառի գաւառակներն են:
- ²⁹ Մազգիիւր – Մեծկերտ, ԺԹ. դարում օգտագործուել է նաեւ Գարաչոր, Կարաչոր անունը վարչական կենտրոնի անունից: Վարչական միաւոր գաւառ Թուրքիայի Հանրապետութեան Թունջէլիի Նահանգի հարաւ-արեւելեան մասում: ԺԹ. դարի երկրորդ կեսից մտնում էր Խարբերդի Նահանգի Դերսիմի Գաւառի մէջ որպէս Մազկերտի Գաւառակ: Օսմանեան Կայսրութեան շրջանում Չարսանջակի Գաւառակի կազմում Խարբերդի Նահանգի մէջ էր: Համապատասխանում է պատմական Օոփքի՝ Չորրորդ Հայքի Պաղատուն Գաւառին, հարաւից սահմանակցում է Օոփքի Բալահովիտ (ներկայիս Բալու) Գաւառին:
- ³⁰ Շորդա-Շորտան: Մեծկերտի գիւղերից, ըստ Հալաջեանի Ի. դարասկզբին գիւղում կար Թագուր անունով եկեղեցի, երկու այլ եկեղեցիների աւերակներ, մէկը՝ Ս. Փրկիչ: Շորդանում ապրում էին 240 հայ, 75 քուրդ (ալեւի - Հ.Խ.) բնակիչ (Հալաջեան, էջ 98):
- ³¹ Միրաքներ, Միրաքեան/Միրագեան - հայկական տոհմ Դերսիմում: Ըստ ԺԹ. դարի վերջ-Ի. դարի սկզբի հայ հեղինակների, Դերսիմում միակ հայկական տոհմը, որ ապրում էր աշիրէթային կապերով, հողատէր էր, տոհմի անդամները զէնք էին կրում: Տոհմը, երբեմն մասնակցում էր բնական հարստութեան վերաբաշխման ներ-դերսիմեան կռիւներին, եւ դերսիմցիների հետ միասին պայքարում էր Դերսիմի անկախութեան եւ ինքնիշխանութեան համար: Հալաջեանը Միրագեանների բնակութեան վայրերը գիւղ առ գիւղ յիշելուց յետոյ, աւելացնում է. *«ամէն ոք, քուրդ թէ հայ, վկայում են, որ Միրագեանները շատ հին են, այնքան հին, որքան Դերսիմն ու դերսիմցին: ...Միրագը Միրագ էր, քանի դեռ հայ էր, հենց որ նա հրաժարում էր հայությունից, իրաւունք չունէր Միրագ կոչուելու»* (Հալաջեան, էջ 252-254), եւ հենց ինքն էլ ալեւիացած Միրաքներին թուարկում է ալեւիական աշիրէթների ցանկում՝ *«Խութաց Չորից մինչեւ Տուժիկ Պապայի փէշերը ապրում էին աւելի քան 120 հազար բնիկներ՝ հայտարանցի, խռանցի, ճիպրանցի, ալանցի, միրագցի, ապասանցի եւ այլ աշիրէթների անուան տակ, բոլորն էլ ալեւիներ»* (նոյն, էջ 263): Մէկ այլ հայ հեղինակ, Անդրանիկը, իր աշխատանքում յատուկ բաժին ունի՝ *«Տերսիմցի Հայերը Կամ Միրագեանները»*: Նա մասնաւորապէս գրում է. *«Տերսիմի, մանաւանդ Տուժիքի կողմերը կան բաւական թուով հայեր՝*

բոլորովին անկախ եւ հարկատուութիւնից ազատ, որոնք յայտնի են Միրազեանք, Միրազցիք կամ Միրազեաններ անունով: Սոցա մարդահամարը կը հասնի 7000 մարդու, որոնք պատերազմի ժամանակ եւ առհասարակ ունեն պատրաստ 3000 մարտիկ... Միրազեանների գլխաւոր բնակատեղիներն են Տէր-Ովան, Չոխուր, Էքըզ, Հալուորու, Թորուտ կամ Հալուորու Ս. Կարապետ վանքը, եւ զանազան մեծ ու փոքր գիւղերու մէջ կ'ապրին քրդերու հետ խառն եւ անխառն... Միրազեաններն անվեհեր են, ազատօրէն են շրջում, միշտ զինուած են... նոյնիսկ թուրք կառավարութիւնը չի համարձակուում այս ցեղից որեւէ մէկին ձերբակալել, որովհետեւ մէկին տաս-քսան են պատասխանում: ...Միրազեանները քրդերից առաւել են անվեհերութեամբ, քաջութեամբ, հարստութեամբ, արհեստավարութեամբ, առեւտրականութեամբ, բարոյականութեամբ, ընկերասիրութեամբ...» (Անդրանիկ, էջ 176-177):

³² Դեռեւս հարիւր տարի առաջ գիւղը կոչւում էր Խոզագիւղ: Հաւանաբար «գիւղ» բառը թուրքերէն «քէօյ»ի փոխուել է Դերսիմի վերջնական նուաճումից (1938) յետոյ: Հալաջեանի հաղորդմամբ՝ անունը տեղացիները կապում էին Հայաստանում քրիստոնէութեան տարածմանը դիմադրող Տրդատ թագաւորի խոզ դառնալու աւանդազրոյցի հետ («Սրանք հաւատում էին Գրիգոր Լուսաւորչին չարչարելու հետեւանքով Տրդատ թագաւորի կերպարանափոխման առասպելին եւ ասում, թէ գիւղի անունը ոչ թէ Խոզընգեղ է, այլ Խոզնտեղ: Բքր թէ Տրդատը խոզի կերպարանափոխուելուց յետոյ, ապրել է դիմացի Խաչկեստուկի քարայրում, որի ստորոտում գտնուում էին 'եկեղեցու փլատակներ'» (Հալաջեան, էջ 73): Պէտք է անելացնել, որ Դերսիմում մինչեւ հիմա համոզուած են, որ Տրդատի խոզակերպման պատմութիւնը տեղի է ունեցել հենց Դերսիմում եւ այդ կապակցութեամբ ալեւի դեղէները ցայսօր աւանդազրոյցներ են պատմում (Խառատեան, «Հայ-Ալեւիական»):

³³ ԺԹ. դարավերջին Անդրանիկ հեղինակը եղել էր Խոզընքէօյ Գիւղում եւ մասնաւորապէս գրում է. «Խոզընգեղ հայաբնակ գիւղը բաղկացած էր 55-60 տներից, որոնց բնակիչներն առհասարակ Միրազեան ցեղին կը պատկանին» (Անդրանիկ, էջ 64): Խոզընգեղում Անդրանիկին պատմել են, որ իրենց գիւղից հիւսիս-արեւելք երեք-չորս ժամուայ ճանապարհի վրայ գտնուող Տէր-Ովան դաշտագետինը իրենց սեփականութիւնն է, Միրազեանների բուն հայրենիքն է, որ ունի Տէր-Ովանէսի անունով անուանուած է Տէր-Ովան: Տէր Ովանէսը Միրազեանների նախահայր-նահապետն է, իսկ Միրազ անունը Տէր Ովանէի ազգանունն էր, եւ որն, «ըստ Միրազեաններու, Մամիկոնեաններէն սերած ու առաջացած է»: Ժամանակով Միրազեանները բոլորն էլ միասին Տէր Ովանում էին ապրում, բայց շատանալով ցրուել են Դերսիմի զանազան կողմերում, մի մասն էլ Մեծկերտ է եկել Տէր Ովանում մնացողներից ստորագրութիւն առնելով, որ իրենք էլ այնտեղ սեփականութիւն ունեն: Տէր Ովանում մնացողների մեծ մասը, սակայն, ժամանակի ընթացքում քրդացել են, որպէս հայ-Միրազ մնացել է միայն փոքր մասը: Յետագայում, երբ որոշ Միրազեաններ ցանկացան վերադառնալ Տէր Ովան, այստեղի քրդացածները դէմ եղան, ասելով, որ չեն ճանաչում իրենց պապերի ստորագրած թուղթ-գիրը: Այնպէս որ արդիւնքում Միրազեանների ու Տէր Ովայի մէջ սաստիկ վեճ

առաջացաւ, եւ իրենք գտնում են, որ հարկաւոր է այդ սեփականութիւնը բռնի ետ բերել (էջ 68-69): Անդրանիկի տեղեկութիւններով Միարգեաններ էին ապրում նաեւ Խոզընգեղից հարաւ գտնուող Ղըզըլճուղ հայկական գիւղում, որտեղ հայերը 25-30 տուն են, քրդերը՝ 2-3 տուն (էջ 70), ինչպէս նաեւ Ղըզըլճուղից արեւմուտք, Մնձուրի միւս ափին, 25 տներից բաղկացած Թիրիշմէկ Գիւղում ամբողջը *«Միրազեան ցեղին կը պատկանին»* (էջ 76):

³⁴ Սուրբ Յուսիկ - Գրիգոր Լուսաւորչի թոռը, նրա աւագ որդի Վրթանէսի երկուորեակներից մէկը՝ Աղուանքի լուսաւորչի համարուող Գրիգորիսի կրտսեր եղբայրը: Հայոց Հայրապետ է դարձել 341/342ին: Ըստ աւանդութեան՝ մեծ տառապանքներ էր կրում հայոց արքունիքի եւ ազնուականների աշխարհիկ բարքերի պատճառով ու յաճախ էր սաստում նրանց, որի պատճառով Տիրան թագաւորը նրա դէմ թշնամացել էր: Հերթական մի կշտամբանքից յետոյ թագաւորի հրամանով նրան Ծովաց Գաւառի Բնաբեղ Բերդի հենց եկեղեցու մէջ բրածեծ են անում, որից յետոյ կիսամահ հայրապետին տեղափոխում են Թորդան Գիւղ՝ իր հայրական կալուածքը, որտեղ էլ մահանում է 347ին (Շնորհք Արք. Գալուստեան, *Հայագգի Սուրբեր*, Երեւան, 1997, էջ 51-53): Սուրբ Յուսիկի թաղման վայրը Բարձր Հայքի Դարանաղիի Թորդանում են յիշում Բուզանդն ու Խորենացին:

³⁵ Քարտեզներով ոսկի փնտռող հայերի առասպելը շատ տարածուած է ողջ Արեւմտեան Հայաստանի՝ Արեւելեան Թուրքիայի ներկայիս քուրդ ու թուրք բնակչութեան մէջ: Մի կողմից թաղուած ոսկիների մասին պատմութիւնները, միւս կողմից՝ իսկապէս քարտեզները ձեռքներին պտտուող հայերի գոյութիւնը միմեանց փոխըմբռնում են՝ բորբոքելով հայերի թողած հարստութիւնները փնտռողների երեւակայութիւնը: Մենք էլ քարտեզով էինք. մեր ձեռքին Դերսիմի վարչական քարտեզն էր: Սակայն արդէն փորձ ունէինք, որ բացատրութիւններն աւելորդ են, տեղացիները, մէկ է, քարտեզով մարդկանց ոսկի փնտռողների տեղ էին ընդունում:

³⁶ Չարսանջակ - քաղաք եւ վարչական կենտրոն Օսմանեան Կայսրութեան Դերսիմի հարաւային դաշտային շրջանում: ԺԹ. դարի երկրորդ կէսից մտնում էր Խարբերդի Նահանգի Դերսիմի Գաւառի մէջ: Համապատասխանում է պատմական Ծովաց Աշխարհի Շահունեաց Ծովք եւ Պաղնատուն Գաւառին: Ի. դարասկզբին ուներ 60 հայաբնակ գիւղ (Երեւանեան. նաեւ՝ Հալաջեան, էջ 88-99):

³⁷ Թաղամաս Ստամբուլում:

³⁸ Իրականում ինքնութիւնը՝ հայ լինելը վերականգնելը եւ հայ դառնալը, ինչպէս պարզուեց, անձի մկրտութեան վկայականն էր, որում «հայ» բառը արտացոլուած է միայն հայ եկեղեցու առնչութեամբ՝ *«Կը Հաստատենք, որ վերոյիշեալ անձը մկրտուած է ըստ օրինի եւ որպէս զաւակ Հայ եկեղեցիի»*:

³⁹ Մկրտութեան վկայականում մկրտութեան տարեթիւը նշուած է 1974ը, վկայականի տրման տարեթիւը՝ 2001:

⁴⁰ Նկատի ունի Մնձուրի երաժշտական ամենամեայ փառատօնը, որ կազմակերպուում է 2000ից ի վեր:

⁴¹ Խոզընէոյ Գիւղից մօտ մէկ կիլոմետր հեռաւորութեամբ բացատ է:

⁴² Հին Հաքիս, Հին Հագս: Սոյն Հագսը, որ ուներ 200 հայ, 240 քուրդ (ալեի) բնակչություն, Դերսիմի Կրզըլքիլիսէ գաւառակենտրոնից արեւմուտք, Խութաց Ձորի անառիկ կիրճում էր գտնուում: Այն իսպառ աւերուել է Յեղասպանութեան տարիներին: Մէկ այլ Հագս, որն ուներ 600 հայ, 870 քուրդ (ալեի) բնակչություն, այժմ էլ Նազիմիէի Թունջէլի Նահանգի Նազիմիէ Գաւառի անտառապատ, լեռնային գիւղերից է (Հալաջեան, էջ 75), չնայած բնակարաններն ամբողջովին աւերուել են թուրքական իշխանությունների կողմից՝ Քրդական Աշխատավորական Կուսակցութեան հետ գիւղի բնակչութեան ենթադրեալ կապերը խզելու նպատակով (տե՛ս սոյն ժողովածուում՝ «Սովորաբար Մարդու Ծագումը...» պատմությունը): Սոյն Հագսից հարաւ, դեռ կար երրորդ՝ պատմական Հագսը, Խութաց Ձորի աջ ափին, որից Ի. դարասկզբին մնացել էին բերդի, ամրոցի եւ եկեղեցիների աւերակներ (Հալաջեան, էջ 75):

⁴³ Այսինքն կենտրոն:

⁴⁴ H. Söylemez, “Türkiye’de, Araplaşan Binlerce Ermeni De Var,” <http://www.aksiyon.com.tr/detaylar.do?load=detay&link=17376>

⁴⁵ Ուրֆայում հաստատուած, մահմեդականացած հայերի «իսլամական խոր հաւատի» եւ հայութեան դէմ ընդդիմանալու մասին շատ յաճախ եմ պատմություններ գրանցել, այդ թում իրենց քրիստոնէայ ազգականների հետ կապերի խզման, նրանց հետ ազգականությունը շարունակելու մերժման մասին: Ուշագրաւ է, որ թուրքական աղբիւրները երբեք չեն խօսում Ուրֆայում ծպտեալ հայերի գոյութեան մասին:

⁴⁶ Տե՛ս նաեւ՝ Ռ. Մէլքոնեան, «Ներքին Ամուսնությունների Սովորոյթը Թուրքիայի Ծպտեալ Հայերի Շրջանում», *Հանրապետական*, Երեւան, 2008, թիւ 5, էջ 6-9:

⁴⁷ Խօսքը գնում է Բոխումում (Գերմանիա), 2007ին հրատարակուած թուրք գրող Քեմալ Եալչընի *Sari Gelin* վէպի մասին: «Բիզիմքիլեր»ի թեման բարձարացուած է նաեւ Եալչընի *Հոգիս Քեզնով Կը Խայտար*, Երեւան, Զանգակ-97, 2003, *Միրոս Քեզնով Է Խայտում*, Երեւան, Ոսկան Երեւանցի, 2005 փաստա-վաւերագրական վէպում:

⁴⁸ «Մերոնց» ասելով նկատի ունի Յեղասպանությունից յետոյ քրդական միջավայրում հայկական ինքնութեամբ պահպանուած եւ աւելի ուշ Ստամբուլ տեղափոխուած արեւմտահայերին:

⁴⁹ Պոլսահայեր ասելով նկատի ունի Կոստանդնուպոլսում ապրած հայերի ժառանգներին: Ստամբուլ քաղաքը Ի. դարի յիսունականներին արագօրէն սկսեց աճել որպէս խոշոր արդիւնաբերական քաղաք, եւ յիսուն տարուայ ընթացքում քաղաքի բնակչությունն աճեց համարեա տաս անգամ: Քաղաքում ապրող բնիկ հայերի զգալի մասը 1960ականներից տեղափոխուել է Եւրոպա եւ Ամերիկաներ, իսկ գաւառներում Յեղասպանությունից յետոյ փրկուած հայերն աստիճանաբար տեղափոխուել են Ստամբուլ: «Մենք ստամբուլահայ չենք» ասելով նկատի ունի, որ Ստամբուլում ապրող ներկայիս հայերի մեծ մասը գաւառներից տեղափոխուածներ են: Արդիւնքում Ստամբուլի հայերի մեծամասնությունն իսկապէս «պոլսահայերի» ժառանգորդը չէ:

⁵⁰ Պատմողը նկատի ունի 1930-50ականներին գաւառներից Ստամբուլ տեղափոխուած հայերին, ոչ թէ մինչեւ Յեղասպանությունը Պոլսում ապրողներին:

⁵¹ Հայաստան բառն օգտագործում է Արեւմտեան Հայաստանի մասին, ինչպէս տեւական ժամանակ Օսմանեան Կայսրութիւնում էր այդ տարածքի անունն ասում՝ Էրմենիստան:

⁵² Խօսքը յայտնի հայազգի լրագրող Հրանդ Տինքի մասին է, ով սպանուեց թուրք ազգայնականների կողմից 2007 Սեպտեմբերի 15ին Ստամբուլում, իր կողմից խմբագրուող *Այդու* թերթի խմբագրատան առաջ: Տինքի աղմկայարոյց դատավարութիւնը դեռեւս շարունակում է:

⁵³ Կըզըլ Քիլիսէ - այժմ՝ Նազիմիէ: Քաղաք եւ վարչական կենտրոն Թուրքիայի Հանրապետութեան Թունջելի Նահանգում: ԺԹ. դարի երկրորդ կէսից մտնում էր Խարբերդի Նահանգի Դերսիմի Գաւառի մէջ՝ Կըզըլքիլիսէ անունով: Ընկած է Օռփքի Պաղնատան հիւսիսի, թերեւս նաեւ մի փոքր մաս՝ Խորձեանի հարաւի մէջ, արեւելքից սահմանակցելով Օռփքի Խորձեան Գաւառի Կողորբերդ (Կելի, Քըղի) հատուածին:

Կըզըլ Քիլիսէ թուրքերէնից թարգմանաբար նշանակում է *Կարմիր Եկեղեցի*: Կըզըլ-Քիլիսէ անունը բացատրում է քաղաքի հայկական եկեղեցիներից մէկում պահուող կարմիր աւետարանի գոյութեամբ:

⁵⁴ Մազգիթ - Մեծկերտ, (Թուրքերէն հնչիւնափոխութեամբ՝ Մազգիրտ, օգտագործուել է նաեւ Գարաչոր, Կարաչոր անունը): Քաղաք եւ վարչական կենտրոն Թուրքիայի Հանրապետութեան Թունջելի Նահանգում: Համապատասխանում է պատմական Օռփքի՝ Չորրորդ Հայքի Պաղնատուն Գաւառին, հարաւից սահմանակցում է Օռփքի Բալսհովիտ (ներկայիս Բալու) Գաւառին): Խոզաթ (Խոզաղ, Խոզատ, Գիւզաթ, Գոզաթ, Դուզատ), քաղաք եւ վարչական կենտրոն Թուրքիայի Հանրապետութեան Թունջելի Նահանգում, ԺԹ. դարում՝ գաւառակ Դերսիմի Գաւառի կազմում, Խարբերդի Նահանգում: Գտնւում է Դերսիմի կենտրոնում: Այժմեան Խոզաթն ընկնում է Բարձր Հայքի Մնձուր եւ Դարանաղեաց գաւառների հարաւային եւ Օռփաց Նահանգի Փոքր կամ Շահունեաց Օռփք Գաւառի հիւսիսային հատուածում: Չմշկաձագ (Չմշկաձագ - (թուրքերէն հնչիւնաբանութեամբ՝ Չիմիշկեզիկ), քաղաք եւ վարչական կենտրոն Թուրքիայի Հանրապետութեան Թունջելի Նահանգում, հարաւ-արեւմտեան մասում, աշխարհագրօրէն ընկնում է Խարբերդի, Չարսանջակի եւ Ակնայ մէջը: Ի. դարասկզբին Չմշկաձագ գիւղաքաղաքը որպէս Չմշկաձագ Գաւառակի քայմաքամանիստ Դերսիմի Գաւառի կազմում Խարբերդի նահանգում էր:

Մասամբ համապատասխանում է պատմական Օռփաց Նահանգի Փոքր կամ Շահունեաց Օռփք Գաւառին: Չմշկաձագում է ծնուել հայազգի բիւզանդական կայսր Յովհաննէս Ա. Չմշկիկը: ԺԲ. դարի պատմիչ Մատթէոս Ուռհայեցին հաղորդում է, որ Չմշկիկը Խոզան գաւառից էր, այն վայրից, որն այժմ Չմշկաձագ է կոչւում (Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1973, էջ 12): Ի. դարասկզբին Չմշկաձագ գիւղ կար Խոզաթի շրջանում (Հալաջեան, էջ 34): Արգինջա - Երզնկա: Էլազըլ - քաղաք եւ վարչական կենտրոն Թուրքիայի Հանրապետութիւնում, համառօտուած է Մամուրէթ Իւլ-Ազիզ անունից: Մամուրէթ Իւլ-Ազիզը Խարբերդ Քաղաքին կպած փոքր բնակավայր էր Ի. դարասկզբին, որը Ցեղասպանութեան շրջանում հոշակուեց

Էրզրումի ողջ նահանգից այստեղ քշուած հայերի կոտորածների ծաւալներով ու բարբարոսութեան աստիճանով: Այժմ Խարբերդ քաղաքը փաստացի Էլազիկի մի թաղամաս է:

⁵⁵ Արեւելքում շատ ժողովուրդների մօտ օգտագործուող «փիր» բառը նշանակում է «սուրբ», «սուրբ մարդ», երբեմն՝ նաեւ կրօնական առաջնորդ, կրօնապետ: Պատմողը խիստ կամայական է մեկնաբանում կրօնական առանձնայատկութիւնները, բայց նրա ասածի բովանդակութիւնն այն է, որ բոլոր հաւատներն էլ հիմքում նոյն սկզբունքներն ունեն:

⁵⁶ Կալուածների վկայական - սեփականութիւնը հաստատող պետական փաստաթուղթ, կալուածաթուղթ:

⁵⁷ Տէ՛ս՝ Նախաբան:

⁵⁸ Նկատի ունի, որ Էնվէր անունը Հայոց Յեղասպանութեան կազմակերպիչներից Էնվէր փաշայի անունն է:

⁵⁹ Հագս - տէ՛ս ծնթ. 42:

⁶⁰ Տէ՛ս՝ ծնթ. 42:

⁶¹ Այս բնակավայրի մասին այլ տեղեկութիւններ չյաջողուեց գտնել:

⁶² Այս բնակավայրի մասին այլ տեղեկութիւններ չյաջողուեց գտնել:

⁶³ Որոշ կասկածներով ենթադրում ենք, որ Քիւզուլը ներկայիս Օւաճիկի շրջանում գտնուող Կիւզուք գիւղն է, որի մասին Հալաջեանը տեղեկացնում է, թէ մինչեւ Յեղասպանութիւնը 900 հայ եւ 480 քուրդ (ալեւի) բնակչութիւն ունէր: Գիւղում կար գետնուղի՝ աջ ու ձախ կողմից փորուած սենեակներով, որոնցից մեկում պահպանուում էին սեկի մէջ փաթաթուած գրքեր ու ձեռագիր մատենաներ (Հալաջեան, էջ 40):

⁶⁴ Դերսիմի ալեւիների մէջ ալեւի կրօնապետերին կոչում են փիր եւ դեդէ:

⁶⁵ Ապահովական մտահոգութիւններով զանց ենք անում նրա իսկական անունը:

⁶⁶ Միք - այժմ՝ Գէօկչէք: Գէօկչէք գիւղը Թունջելիից մի փոքր հիւսիս-արեւելք է, Նազիմիէից՝ արեւմուտք:

⁶⁷ Հանգերուան - ենթադրում ենք, որ խօսքը ալեւիական յայտնի Հայտերան, Հայդարան, Հայտարան աշիրէթի մասին է, որ իշխում էր այս տարածքում (Հալաջեան, էջ 75-76):

⁶⁸ 1970ականներին Թուրքիայում լրութեան մատնուած հայերին յիշեցին նախ՝ քրդական ազատագրական պայքարի առնչութեամբ: Այդ պայքարի հրահրողներ համարուեցին թաքնուած հայերը, եւ ողջ երկրում «թաքնուած հայերի» կամ ծայրամասերում անձայն գոյատեւող, բայց որպէս հայ ապրողների որս սկսուեց: Երկրորդ՝ ԱՍԱԼԱի նոր սկսուած գործողութիւնների առնչութեամբ: Հայերի հանդէպ բացասական քարոզչութիւնն ուղեկցում էր ձերբակալութիւններով եւ սպանութիւններով: Մարդիկ յաճախ պարզապէս «անհետանում» էին: Արեւմտեան Հայաստանի՝ Արեւելեան Թուրքիայի տարածքի իմ բոլոր գրուցակիցներն իրենց վրայ զգացել են այդ կտրուկ բացասական փոփոխութիւնը: Եթէ մինչ այդ հայերի մասին բացարձակ լրութեան պայմաններում առիթ էր տրուել մասնաւոր յարաբերութիւնների միջոցով աստիճանաբար ձուլուել կամ լռելեայն սերնդէ-սերունդ փոխանցել հայկական ինքնութեան փշրանքները, ապա 1970ականներին նոյնիսկ

ամենահեռաւոր, խուլ գիւղերում գիտէին, որ յարմար պահ է ստեղծուել կրկին խլել հայերի ունեցուածքը, եւ հայ սպանելը կարող էր պատասխանատուութիւն չառաջացնել: Այդ տարիներին է վերաբերում Սասունի, Բիթլիսի, Մուշի, Ադիւանի հայերի վերջին բեկորների արտագաղթը: Նրանք շտապում էին յայտնուել մեծ քաղաքներում, որտեղ իրենց անցեալի վերաբերեալ տեղեկութիւնները յայտնի չէին: Միաժամանակ նոյն տարիներին խորացաւ իսլամացումը: Ազգակցական խմբերի իսլամացուած հատուածներն ստիպում էին իրենց քրիստոնէայ մնացած ազգականներին արագօրէն իսլամանալ եւ մոռանալ իրենց կապը հայութեան հետ: «Անհետացողների» ճակատագրով չէին համարձակուում հետաքրքրուել: Հասկանում էին, որ դա յատուկ ծառայութիւնների գործն է: Եթէ նոյնիսկ այդպէս չէր, դա հաստատուն համոզմունք էր:

⁶⁹ Քաղաք Սեֆաստիա Վիլայէթի Սեֆաստիա Գաւառում: Կիրիսի տեղահանութիւնը տե՛ս <http://allturkey.am/1019/%D5%BD%D5%BE%D5%A1%D5%A6%D5%AB-%D5%A3%D5%B5%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%AB-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A5%D6%80%D5%AB-1915-%D5%A9%D5%BE%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%AB-%D5%BF%D5%A5%D5%B2%D5%A1/>; <http://www.civilitasfoundation.org/am/2009-06-01-12-28-04/522-my-entire-being-negated.html>

⁷⁰ Էլբիստան - քաղաք ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետութեան հարաւում, Մարաշ Քաղաքից ոչ-հեռու: Կիլիկիայից բռնագաղթած հայերի շատ կարաւաններ են անցել Էլբիստանով:

⁷¹ Խարբերոյցի:

⁷² Փալու-Բալու (թուրքերէն հնչիւնափոխութեամբ՝ Փալու), քաղաք եւ գաւառակ Եփրատի ափին: Օսմանեան Կայսրութեան շրջանում նախ՝ Խարբերոյի Կուսակալութեան գաւառակ, ապա միացուել է Դիարբեքիի Կուսակալութեանը: Սահմանակից էր Ճապաղջրին, Խարբերոյին, Չարսանջակին եւ վարչական Դերսիմին: 1914ին Դերսիմի քայմաքամութիւններից մէկն էր: Համապատասխանում է պատմական Ծոփքի Բալահովիտ Գաւառին: Բալուն բաժանուում էր 7-9 գիւղախմբերի՝ Գարաջոր, Բուլանըք, Մազրուաթ, Գէօքդերէ, Օխու, Հուն, Խարաբեկէն, Մարաջուր, Աշմուշատ:

⁷³ Բինգէօլ - Արսէնը նկատի ունի ոչ թէ ներկայիս Բինգէօլի Նահանգը Թուրքիայի հարաւ-արեւելքում, այլ՝ այդ նահանգում գտնուող Բինգէօլի լեռները (հայկական աղբիւրներում՝ նաեւ Բիւրակն)՝ հայկական Տաւրոսի Բինգէօլի Մարահարթում: Բինգէօլ (հազար լիճ) լեռներում են գտնուում Արաքս եւ Մնձուր գետերի ակունքները: Ներկայումս Դերսիմի Նահանգի Օւաճիկի Գաւառակի տարածքում է: Բինգէօլը բազմաթիւ հայկական առասպելներ ու աւանդազրոյցներ սնուցող լեռնային տարածք է եւ մինչեւ Ցեղասպանութիւն Էրզրումի ողջ հայութեան համար ուխտագնացութեան յայտնի վայր էր: Հալաջեանը գրում է, որ Բինգէօլում Մնձուրի ակունքների ջրերը համարւում էին հայոց հեթանոսական Անահիտ Աստուածուհու ստինքների կաթը, եւ

աւանդական վարդավառեան տօնահանդէսի վայր էր համարում: Աւանդագրոյցներից մէկ ուրիշի համաձայն Հայկ Նահապետը Բելի դէմ կռուելուց առաջ իր նետը մի ամբողջ օր պահել է Բիւրակնի սառնորակ ակունքների ջրերում՝ համոզուած, որ դրանք կ'աւելացնեն նետի զօրութիւնը:

⁷⁴ Հայերը սովորաբար իրենց հասարակական համայնքային բնօրինակներն «աշիրէթ» չեն անուանում եւ «աշիրէթային» համայնքներով չեն ապրել: Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում ԺԹ. դարի վերջին նրանց համակեցութեան բնօրինակ կա՛մ գիւղն էր, կա՛մ՝ գերդաստանը, նահապետական ընտանիք բառով բնորոշուող: Արսէնն ակնյայտօրէն օգտագործում է քրդերից փոխառեալ «աշիրէթ» բառը, չնայած խօսքը գնում է գերդաստանի մասին:

⁷⁵ Խոշմաթ (այժմ՝ Զաքուրթաշ) - Բալու քաղաքից մի փոքր հիւսիս-արեւելք: 1912-13ի հայոց պատրիարքարանի տուեալներով այս գիւղում ցեղասպանութիւնից առաջ ապրում էին 114 տուն հայեր, գործում էին երկու դպրոցներ՝ 160 աշակերտներով (Raymond H. Kévorkian / Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la Veille du Génocide*, Paris, Éd. Arhis, 1992, էջ 408): Հալաջեանի տեղեկութիւններով Խոշմաթը Արածանիի աջափնեայ գիւղերից ամենամեծն ու ամենահայաշատն էր՝ 105 տուն, 840 մարդ (Հալաջեան, էջ 83):

⁷⁶ Հաւքաբ - Հաւաւ (այժմ՝ Էքինէօզու): Բալու քաղաքից հիւսիս-արեւմուտք մօտ քսան կմ. հեռավորութեան վրայ: Քրդերն այն անուանում են Հաւքափ, խօսակցութեան մէջ ցայսօր գործածական են նաեւ Հաւքաբ, Հաւքաբ, Հաւհաւ ձեւերը: Մինչեւ վերջերս Հաւաւը Բալու Գաւառի գիւղերից էր: Բալուին շատ մօտ գտնուող Քովանջըլար գիւղում 1934ին հաստատուած Ռումինիայից եւ Բուլղարիայից գաղթած մուսուլմանները, սակայն, այնքան զարգացրին Քովանջըլարը, որ այն 1988ին թիւ 3352 օրէնքով դարձաւ Էլազըղ Նահանգի 11 գաւառներից մէկը: Քովանջըլարի հետ միասին Հաւաւ եւ Օխի գիւղերը նոյնպէս յայտնուեցին նոր գաւառի տարածքում: Հաւաւն ուներ 207 տուն հայ բնակչութիւն, երկու եկեղեցի, երկու դպրոց՝ 260 աշակերտներ (Kévorkian/Paboudjian, էջ 408): Հալաջեանի տեղեկութիւններով Բալուի հովտի գիւղերից ամենամեծն ու ամենահայաշատն էր՝ 235 տուն, 1880 մարդ (Հալաջեան, էջ 82):

⁷⁷ Սեքրաթ - Սագրաթ (այժմ՝ Եագուպաշու), Բալու քաղաքից հիւսիս-արեւելք: Ունեցել է 75 տուն հայ բնակչութիւն, եկեղեցի, 73 աշակերտներով դպրոց (Kévorkian/Paboudjian, էջ 408):

⁷⁸ Քարաքոչան (նախկինում՝ Թափա, կամ Թեփէ), Բալուից հիւսիս-արեւելք, Օխու Գիւղից արեւմուտք: Մինչեւ Ցեղասպանութիւնն ունեցել է 61 տուն հայ բնակչութիւն, 60 աշակերտներով երկսեռ դպրոց (Kévorkian/Paboudjian, էջ 408): Հալաջեանը նոյնպէս հաստատում է դպրոցի գոյութիւնը, որտեղ դասաւանդում էր քահանան: Ըստ նրա՝ գիւղն ուներ 448 հայ եւ 50 քուրդ բնակչութիւն (Հալաջեան, էջ 84):

⁷⁹ Բոսֆորը Պարսից Ծոցի հետ կապող երկաթուղի, որի երկարութիւնը հասնում է 2400 կմ.: ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին Օսմանեան Կայսրութեան տարածքով անցնող երկաթուղու կառուցումը մրցակցութեան առարկայ է դարձել եւրոպական մեծ պետութիւնների, մասնաւորապէս Բրիտանիայի եւ

Գերմանիայի միջև: Պաղտատի երկաթուղու շինարարությունն ու շահագործումը մեծացնում էր տարածաշրջանում նրանց դերակատարությունը: 1888-1899-ին Գերմանիային յաջողուեց Թուրքիայից ստանալ Պաղտատի երկաթուղու հիմնական հատուածի կառուցման եւ շահագործման արտոնություն: Ամբողջ երկաթուղու կառուցումն ավարտուել է 1934-1941-ին՝ անգլիական եւ ֆրանսիական մասնաւոր ընկերությունների կողմից: Գերման փորձագետները Թուրքիային խորհուրդ են տուել Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում թուրքական միատարրություն ստեղծելու համար հայերին զանգուածաբար վերաբնակեցնել Պաղտատի երկաթուղու շինարարութեան տեղամասերում, որով կը լուծուէր երկու կարեւոր խնդիր՝ երկաթուղու կառուցումը կ'ապահովուէր ձեռներէջ ու գործունէայ բանուորական ուժով, եւ միաժամանակ կը թուլանար ռուսական ազդեցութիւնը Արեւմտեան Հայաստանում: Համարում է, որ այս տեսակէտը յետագայում հիմք հանդիսացաւ Հայոց Ցեղասպանութեան համար: Պաղտատի երկաթուղու առանձին տեղամասերի շինարարութեան բազմաթիւ հայեր են մասնակցել, որոնց Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին գլխովին ոչնչացրել են:

⁸⁰ Օխու (այժմ՝ Բուլգուրջոյք), Բայու Քաղաքից հիւսիս-արեւելք: Ի. դարասկզբին խառը հայ-քրդական գիւղ էր (25 տուն հայ, 25 տուն քուրդ): Ունէր դպրոց 40 աշակերտներով (Kévorkian/Paboudjian, էջ 408): Ըստ Հալաջեանի, Օխուն ունէր 45 տուն հայ, 32 տուն քուրդ, համապատասխանաբար 586 հայ եւ 200 քուրդ բնակչութիւն, Ս. Կիրակոս անունով եկեղեցի եւ հայկական դպրոցում սովորում էին նաեւ քուրդ երեխաներ (Հալաջեան, էջ 83):

⁸¹ Ցետագայում Բարունակ Թօփալեանը պիտի գրէր գիրք՝ «Հայրենի Գիւղս Օխու», Պոսթըն, Տպ. Հայրենիք, 1943:

⁸² Տէ՛ս՝ ծնթ. 54:

⁸³ Տէ՛ս՝ ծնթ. 76: Այն աւելի մեծ վարչական միաւորի միացուելով, հաւանաբար համապատասխանաբար տեղափոխել են նաեւ արխիւը:

⁸⁴ Տիգրանակերտ ասելով նկատի ունի Դիարբեքիրը:

⁸⁵ Բոսֆորի նեղուցով Ստամբուլը բաժանուած է երկու մասի, ասիական եւ եւրոպական, որոնք միմեանց միանում են կամուրջներով: Ասիական մասը անուանում են Աթաշեհիր, թարգմանաբար՝ հայրաքաղաք:

⁸⁶ Միհրան Փրկիչ Գիւլթեքին, Դերսիմի Հայերի Միութեան նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը: Քրիստոնէայ է մկրտուել եւ իր հայութիւնը բարձրաձայնել է վերջին տարիներին իր Սուլէյման անունը փոխարինելով Միհրան անունով: 2013 Մարտի 12ին իր հարցազրոյցներից մէկում, խօսելով ստամբուլահայութեան վերաբերմունքի մասին, ասում է. «Մեզ թոյլ չեն տալիս իրենց դպրոցներում սովորել եւ մեր թաղման արարողակարգը եկեղեցում անցկացնել: Այս հանգամանքը վիրաւորում է մեր արժանապատուութիւնը: Նման դէպքում, եթէ հարկ լինի, նաեւ Մարդու Բրաւունքների Եւրոպական Դատարան կը դիմենք... Ուզում եմ կոչ անել, որ վերանայեն դպրոց յաճախելու եւ եկեղեցում թաղման ծիսակարգ կատարելու ուղիներն ու կարգերը,

հակառակ դեպքում ապագայում մեծ խնդիրներ կ'առաջանան: Չենք կարծում, որ սա վայել է քրիստոնեությանը» (<http://news.am/arm/news/144048.html>):

⁸⁷ Նկատի ունի քրդախօս, նաև սուննի մահմեդական կամ այդպիսիք ընկալուող հայեր:

⁸⁸ Ստամբուլի հայկական դպրոցներում ընդհանուր կրթութիւնը թուրքերէնով է, հայերէն դասերը միայն հայերէն լեզուի եւ կրօնի դասերն են: Դպրոց ընդունուող երեխաները ընտանիքից յաճախ թրքախօս են գալիս դպրոց եւ միայն այստեղ են սկսում սովորել հայերէն: Դասամիջոցներին երեխաների շփման լեզուն թուրքերէնն է, քանի որ երեխաներն այդ լեզուին ասելի լաւ են տիրապետում: Այս ամէնի հետեւանքով դպրոցն աւարտում են հայերէնի սակաւ իմացութեամբ: Դպրոցներն այնուամենայնիւ հայկական համայնքն ամրացնող շատ դրական դեր են խաղում, քանի որ հայ երեխաների զգալի մասը միայն դպրոցում են միմեանց հետ ծանօթանում, շփում, ընկերական կապեր հաստատում: Ստամբուլի հայերի զգալի մասի երեխաները յաճախում են թուրքական դպրոցներ:

⁸⁹ Ստամբուլի հայերի համար վերջին հարիւրամեակում անձնանունները միշտ խնդրայարոյց են եղել: Սովորելով ապրել այնպէս, որ առանձնապէս աչքի չընկնեն, նրանք ջանում են ընտրել անուններ, որոնք կա՛մ ընդհանուր եւրոպական նկատուէն (Ժիլիէթ, Սիլվի, Ժակլին, Հիլդա, Արթուր, Արման, Ալեքս, Դենիէլ, Դէյվիդ...), կա՛մ հայկական լինեն, բայց հայկական միջավայրից դուրս ազգութիւնը «չմատեն» (Ժպիտ, Հերոս, Սեւան), կամ հնչյունաբանութեամբ մօտ լինեն իսլամական անուններին: Ուշագրաւ է, որ երիտասարդ սերնդի մէջ բացառապէս հայկական ընկալուող անուններն (Գեորգ, Տիգրան, Սարգիս, Արսէն, Սուրէն, Միհրան, Անահիտ) առաւել տարածուած են քրիստոնէացող կամ քրիստոնէայ մնացած «քուրդ հայերի» մօտ: Այս անուններն, անշուշտ, յաճախ երկրորդ անուններ են, քանի որ պաշտօնական, փաստաթղթային անունները դեռեւս շարունակում են մնալ իսլամական կամ քրդական անուններ:

⁹⁰ Ստամբուլի հայկական վարժարաններում դպրոցի տնօրինութիւնը իրաւունք ունի ընդունել միայն այն երեխաներին, ում ծնողները քրիստոնէական մկրտութեան վկայական ունեն: Դպրոցական տարուայ սկզբին կրթութեան պաշտօնական մարմիններն ստուգում են դպրոցի կողմից ընդունուած երեխաների ծնողների ներկայացրած փաստաթղթերը:

⁹¹ Գոմքը գտնւում է Բիթլիսի Նահանգի Սասուն Գաւառի Փսանաց Գաւառակում. ունէր Ս. Քառասուն Մանուկ եկեղեցի եւ գիւղի մօտ հանրայայտ Գոմոց կամ Սուրբ Պետրոս Առաքելայի Ճկոյթ Վանքը (Վ. Պետոյեան, *Սասունի Եւ Տարօնի Պատմա-Աշխարհագրական Տեղագրութիւնը*, Երեւան, 2005, էջ 49): Ըստ Պետոյեանի, գիւղում ապրում էին 23 տուն հայեր (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւնը*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1965, էջ 9): 1916 Օգոստոսի 16ին Սասունից փրկուած փախստական հայերի վկայութեամբ ջարդերի ժամանակ Գոմքում ապրում էին 25 տուն հայեր՝ 400 մարդ, որից փրկուել են միայն 10 մարդ (Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում, Վերապրածների Վկայութիւններ, Հտր. 2, Բիթլիսի Նահանգ, Երեւան, 2012, էջ 288): Գոմքեցի

եղբայրների այս պատմությունը գալիս է հաստատելու, որ փախստականներից զատ եղել են նաև այլ փրկուածներ, երեխաներ, ովքեր մնացել են իրենց հայրենիքում եւ յետագայում իսլամացել-արաբացել:

⁹² Սասունի Գոմք Գիւղի դիմադրութեան մասին տե՛ս՝ Սոֆիա Յակոբեան, *Սասունի Գոմք Վանքի Դիմադրութիւնը*, 2013/06/28, <http://akunq.net/am/?p=32446>;

<http://allturkey.am/4149/%D5%BD%D5%A1%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%AB-%D5%A3%D5%B8%D5%B4%D6%84-%D5%BE%D5%A1%D5%B6%D6%84%D5%AB-%D5%A4%D5%AB%D5%B4%D5%A1%D5%A4%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%A8/>

⁹³ Յեղասպանութիւնից յետոյ արաբացած հայերի մասին տեղեկութիւններ շատ կային, բայց գլխաւորապէս՝ Սիրիայի տարածքում: Վերջերս նոյնիսկ տեղեկութիւն հրատարակուեց այն մասին, որ Սիրիայի տարածքում իսլամացած արաբախօս եւ քրդախօս հայերն առանձին աշիրէթներ են կազմել, ինչպէս, օրինակ, «Հայոց Իսլամական Յեղախումբը», որը կազմուել է 1998 Փետրուարի 2ին հրաւիրուած յատուկ ժողովի ընթացքում (Ճորճ Ճ. Աբէլեան, «Աշիրաթ Արման Ալ Շաթաթ»՝ հայոց իսլամական ցեղախումբ, «Աշիրաթ Արման ալ Մուսլիմա», 21.05.2010; http://noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=4793) . նաեւ՝ Ճորճ Ճ. Աբէլեան, «Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց Նիւթ. Հայոց Սփիւղքի Յեղախումբը»՝ *Աղբարի կ, Ափիկ Մը Զուր...*, *Յկեանս Նահատակութիւն 2*, Այնճար-Լիբանան, Տպարան Համազգային, 2010, էջ 373-447: Անհամեմատ աւելի քիչ է յայտնի Թուրքիայում արաբացած հայերի մասին (Ռուբէն Մելքոնեան, «Արաբացած Հայեր Թուրքիայում», *Երկիր Թերթ*, 5 Հոկտեմբեր 2007. նաեւ՝ Ռուբէն Մելքոնեան, «Յեղասպանութիւնը Վերապրած Սասունի Հայութեան Արդի Խնդիրների Շուրջ» http://www.noravank.am/upload/pdf/383_am.pdf) . նաեւ՝ «Լինել Միայնակ Ու Բախտաւոր՝ Սասունի Լեռներում...» (<http://hayernaysor.am/%D5%AC%D5%AB%D5%B6%D5%A5%D5%AC-%D5%B4%D5%AB%D5%A1%D5%B5%D5%B6%D5%A1%D5%AF-%D5%B8%D6%82-%D5%A2%D5%A1%D5%AD%D5%BF%D5%A1%D5%BE%D5%B8%D6%80-%D5%BD%D5%A1%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%AB-%D5%AC%D5%A5%D5%BC/>) : Սասունի Խաբըլջոզի կամ Հազգոյի շրջանի Փիրշենք/Փուրշենք հայկական գիւղում արաբացած եւ քրիստոնէայ պահպանուած հայերի մասին տե՛ս՝ «Հայլար», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Լ Գ.*, Պէյրութ, 2013, էջ 427-439):

⁹⁴ Քարթի Գիւղի վեաբերեալ տեղեկութիւններ չգտանք: Թուարկած շարքից հաւանական է թուում, որ այն կարող էր լինել Սասունի Փսանք Գաւառակի Քարավանք գիւղը (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 10), որի մասին մի շարք տեղեկութիւններ ունենք, թէ այնտեղ մինչեւ այսօր տաւ-տասնմէկ հայ ընտանիք է ապրում (տեղեկութիւնը հաղորդել է Քարավանք գիւղից Ստամբուլում ապրող հայ ինքնութեամբ մի երիտասարդ, ում ծնողները

շարունակում են ապրել Քարավանքում): Քարավանքում ցայսօր ապրող իսլամացած հայերի մասին վկայություններ կան նաև «Ռէյս Տանոյի Թոռ Գեորգը. Արխունդցիները» եւ «Սասունցիները» պատմություններում՝ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր., ԼԳ., էջ 408-426, 464-492*: Չի բացառում նաև, որ սոյն Քարթլին լինի Մոսկանի Գաւառակի Քաշախ գիւղը, որի կոտորածների մասին 1916 Օգոստոսի 22ին պատմել է այդ գիւղացի Աւետ Գասպարեանը: Ըստ վկայութեան գիւղի 1500 բնակչից փրկուել է միայն 10 տղամարդ եւ 5 կին (*Հայոց Յեղասպանութիւնը*, էջ 83-85): Ըստ Պետոյեանի, Քաշախում կար հայերի 200 տուն (*Պետոյեան, Մասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 12):

⁹⁵ Մըշկընի անունով գիւղը հաւանաբար նախկին Մըշգեդ, Մըշգեդ, Միջգեդ անունով գիւղը պիտի լինի Բիթլիսի Նահանգի Սասունի Գաւառի Փսանք Գաւառակում, որտեղի 900 հայ բնակչից, ըստ 1916 Օգոստոսի 16ի Ստեփան Յարութիւնեանի վկայութեան, ջարդերից փրկուել եւ Կովկաս է անցել 31 մարդ (*Հայոց Յեղասպանութիւնը*, էջ 287-288): Ըստ Պետոյեանի, սակայն, Մըշգեդում մինչեւ Յեղասպանութիւնն ապրում էին միայն 409 հայեր (*Պետոյեան, Մասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 9): Մըշգեդ գիւղից վերապրածների սերունդներ կան Հայաստանի Հանրապետութեան Թալինի Շրջանի Աշնակ գիւղում (նրանց ընտանեկան յիշողութիւնների մասին տե՛ս՝ *Խօսելով Միմեանց Հետ. Անձնական Յիշողութիւններ Անցեալի Մասին Հայաստանում Եւ Թուրքիայում* գրքում, Բոնն, Գերմանիա, Հրատ. Գերմանիայի Ժողովրդական Բարձրագոյն Դպրոցների Միութեան Միջազգային Համագործակցութեան Ինստ., 2010, էջ 98):

⁹⁶ Ջամալա Գիւղը Պետոյեանի կողմից Բիթլիսի Նահանգի Սասունի Գաւառի Փսանք Գաւառակի Ջմալենք անունով յիշուած գիւղն է, որտեղ կար քսան հայ տուն (*Պետոյեան, Մասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 10):

⁹⁷ Կոնգ գիւղի մասին տեղեկութիւն չգտանք: Չեմ բացառում, որ այն կարող է լինել Սասունի Հազգո-Խաբլջոզի Գաւառակի Կոդ գիւղը, որտեղ, ըստ Պետոյեանի, մինչեւ Յեղասպանութիւնն ապրում էր 200 հայ (*Պետոյեան, Մասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 11):

⁹⁸ Նշտլիխ Գիւղի մասին տեղեկութիւն չգտանք:

⁹⁹ Չթխնիխ Գիւղի մասին տեղեկութիւն չգտանք:

¹⁰⁰ Տատանգ - Թաթանգ գիւղն է Բիթլիսի Նահանգի Սասունի Գաւառի Փսանք Գաւառակում, որի հայ բնակչութեան ջարդերի մասին տեղեկութիւն կայ Սասունի Գեարմաւ Գիւղի բնակիչ Մարտիրոս Համազասպեան Թումասեանի պատմածում: Ըստ նրան՝ Թաթանգն ունեցել է 40 տուն (*Հայոց Յեղասպանութիւնը*, էջ 25), չնայած Պետոյեանի տեղեկութիւններով այս գիւղում կար ընդամենը ութ տուն (*Պետոյեան, Մասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 10):

¹⁰¹ Աւելի հաւանական է թուում, որ պատմողի կողմից Բընուինգ անունով յիշատակուող գիւղը Բիթլիսի Նահանգի Մոսկանի Գաւառակի Բլոկանք, նաև Պլոկանք, Բալոյենք/Բելոյենք անունով յայտնի գիւղը պէտք է լինի, որտեղից ջարդերից «ընդամենը ազատուած են վեց անձ» (*Հայոց Յեղասպանութիւնը*, էջ 285): Չի բացառում նաև, որ այն լինի Սասունի Փսանք Գաւառի Բուի գիւղը որը Պետոյեանը յիշում է Ջմալենք եւ Թաթանք գիւղերի շարքում (*Պետոյեան, Մասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 10):

- ¹⁰² Սարթինգ, Սերթինգ, Սիրթինգ, Սըրթինգ ձևերով որևէ գիւղ/բնակատեղի չգտանք, սակայն Սասունի Փսանք Գաւառակում կար Սարեկան գիւղ՝ Ջմպլենք, Բուի եւ Թաթանք գիւղերի հարեւանութեամբ (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 10):
- ¹⁰³ Արփի - Մօտկանի շրջանի գիւղերից, մինչեւ Ցեղասպանութիւնն ուներ հարիւր տուն հայ բնակչութիւն, շէն եւ կամարակապ եկեղեցի (Պետոյեան, *Սասունի Եւ Տարօնի*, էջ 60. նաեւ՝ Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 12): Արփի գիւղից փրկուածների սերունդներ են ապրում ՀՀ Թալինի Շրջանի Շղարշիկ գիւղում: Արփիում մինչեւ այսօր հայախօսութիւնը պահպանուել է (տե՛ս՝ «Մեր Տունը Քանդուած էր»՝ *Խօսելով Միմեանց Հետ. Անձնական Յիշողութիւններ Անցեալի Մասին Հայաստանում Եւ Թուրքիայում*, էջ 83-92):
- ¹⁰⁴ Շնուղ - Եթէ իմ բանասացի յիշատակած Շնուղ Գիւղը Խուր-Բոնաշէնի Շնիստ գիւղը չէ, ապա այս գիւղի մասին որեւէ այլ տեղեկութիւն չգտայ:
- ¹⁰⁵ Պուգնտո - Բիթլիսի Մօտկանի Գաւառակի գիւղերից է, Արփի լեռնային գիւղի ստորոտում: Ըստ Պետոյեանի, գիւղը յայտնի էր Բույնուտ անունով, իսկ «*Մշոյ առաջնորդարանի ցուցակում Բոկնոտ է գրուած*»: Ունեցել է 30 տուն հայեր (Պետոյեան, *Սասնայ Ազգագրութիւն*, էջ 12): Գիւղը Պուգնտո անունով են յիշում նաեւ վերապրածները, որոնց սերունդներից կան ՀՀ Թալինի Շրջանում («Մեր Տունը Քանդուած էր», էջ 83-92):
- ¹⁰⁶ 1916 Օգոստոսի 16ին Սասունից փրկուած փախստական հայերի վկայութեամբ ջարդերի ժամանակ Սասունի Փսանք Գաւառի Փշուտ Գիւղում ապրում էին 12 տուն հայեր՝ 150 մարդ: Փրկուածների մասին ոչինչ չի յաջողուել պարզել (*Հայոց Ցեղասպանութիւնը*, էջ 288):
- ¹⁰⁷ Մշոյ Մոգոնք, Մուգունք, Մոկունք գիւղի ջարդերի մասին տեղեկութիւններ կան Գրիգոր Քահանայ Տէր-Գրիգորեանի՝ Մշոյ դաշտի եւ Սասունի կոտորածների մասին 1917 Յունուարի 25ին կազմած տեղեկագրում (*Հայոց Ցեղասպանութիւնը*, էջ 16, 19):
- ¹⁰⁸ Փոշուտ – Փշուտ. գիւղում քրիստոնէայ հայերի մասին է խօսում նաեւ «Հայ-լար» պատումը՝ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԳ.*, էջ 427-439): Սակայն գիւղում Ցեղասպանութիւնից յետոյ ապրող քրիստոնէայ հայերի մասին այս տեղեկութիւնը յայտնի չի դարձնում, արդե՞օք նրանք Փշուտի նախկին բնակիչներ էին, թե՛ այլ գիւղերից յետագայում Փշուտ հաստատուածներ:
- ¹⁰⁹ Հարցս տրուած էր հասկանալու համար, թէ արդե՞օք իսլամացած հայերի այս խումբը որեւէ շփում ուներ Սասունի հարեւան գիւղերում մնացած որոշ քրիստոնէայ հայերի հետ, ովքեր առնուազն մինչեւ 1970ականները շարունակում էին նշել Վարդավառի տօնը:
- ¹¹⁰ «Վարդավառ» տօնի անունը Սասունում քրիստոնէայ մնացած հայերը գիտէին եւ նշում էին այդ տօնը: Քիչ հաւանական է, որ Գոմքի կիսաարաքացած հայերը Սասունի այլ գիւղերում պահպանուած քրիստոնէայ հայերի հետ շփուելու դէպքում Վարդավառը «սուրբ նահատակի» անուն համարէին կամ այդպիսի բացատրութիւն լսած լինէին:
- ¹¹¹ Արամ Աթէշեան - Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղապահ:
- ¹¹² Գրիգոր Աղապալօղլու՝ Կոստանդնուպոլսի հայ ամետարանական պատուելի:

Ireland and Armenia: Studies in Language, History and Narrative.
Edited by Maxim Fomin, Alvard Jivanyan, Seamus MacMathuna.
Journal of Indo-European Studies Monograph Series 61. Institute for
the Study of Man, Washington D. C. 2012.

Folklore with its living traditions and customs, old and new elements, genres and subgenres (legends, music, popular beliefs, folk-tales, stories, jokes, etc.) is a true treasure of any nation. Folklore, in a single glance, look and touch, tells more about its nation than can be observed and experienced visually. All its areas of study, oral traditions, rituals and artifacts, have always been at the centre of academic and non-academic interest. Currently, scholars from different domains and disciplines (folklorists, historians, writers, linguists, artists, socio-cultural anthropologists, musicians, archeologists, psychologists, philosophers, etc.) ‘dare’ to gather together in various formal and in-formal contexts, i.e. within the scope of different projects and programs, including conferences, seminars, forums, lectures, etc, in order to discuss widely, interpret, share and argue broadly and extensively their experiences, ideas and opinions on the field. The international journal *Ireland and Armenia: Studies in Language, History and Narrative* is a brilliant result and a vivid example of this collaboration.

The journal is the outcome of a project which carried out some research on establishing connections and relations between the early cultures of Armenia and Ireland. Though the original research proposal was to explore issues on religious matters only, later the project was broadened and included aspects of linguistics, architecture, narrative and folklore. Though the primary focus was on the medieval period, attention was drawn to other periods too. The present volume explores historical and cultural issues as well as traditions and customs of the two nations within the Indo-European context.

The aim of the present volume is to investigate the cultural heritage of the two nations and discover whether there are any mutual relations and shared characteristics. Cultures do not exist separately but collaborate with each other during the course of history, creating complex and complicated intercultural and inter-textual dimensions. Are there sufficient grounds to establish likely connections between different cultures? This work is a good start.

The journal was printed by the Institute of the Study of Man, Washington D.C. It is a cross-cultural comparative study in the field of folklore, a collection of proceedings of the international interdisciplinary symposium which was held in September 2012, in Yerevan, Armenia. The editorial staff includes eminent figures within the field including Dr. Alvard Jivanyan, professor in English and Linguo-Folklore Studies at Yerevan State University; Dr. Seamus MacMathuna, professor of Irish and Celtic Studies at the University of Ulster and the former director of the National Folklore Collection; and Dr. Maxim Fomin, lecturer in Humanities at the University of Ulster.

The journal is organized thematically. It consists of a title page (with the title of the journal and the names of the editorial staff), a table of contents, an abbreviation list, an acknowledgement and a keynote address. It also includes four main parts, with a subtitle for each. This helps the audience to concentrate on articles in which they are particularly interested.

Though the journal is structurally divided into parts and sections, semantically they are all interrelated and interwoven, each section forming a part of the whole.

In its 300 or so pages this volume succeeds in covering various aspects of the issue. All the presented articles are both of popular interest and academically important. Moreover, most of the articles present “word-pictures” of scenes and events by giving such details as would appeal to all the senses of readers, thus stimulating their imagination.

Though some of the questions raised have been discussed previously by other authors, the works presented in the volume provide totally original and fresh views, which carefully, present and support or dispute previous academic ideas and thoughts.

The work opens with a study by Dr. MacMathuna. It focuses on the tradition of creative witness in Ireland and Armenia, presenting the parallels in historiography and the eremitical tradition.

In his paper MacMathuna refers to two major Armenian historians, Movses Khorenatsi and Agantangeghos, and discusses the issue from different perspectives including recent critical views and opinions. Thus he discusses the view suggested by Robert Thomson on the issue of why Khoreantsi wrote such an extraordinary book, a mixture of fact and fiction, of real and unreal, of history and legends. He explains that this should not be regarded as something extraordinary since it was a matter of the language ‘requirement’ of the time to write this way. And MacMathuna gives an example of an Irish historian (Lebor Gaba’la) who also wrote in a similar way. O’Rahilly considered the Irish history book as a book of fiction, and Thomson likewise states the same view on the Armenian history book. However, MacMathuna disputes these two views and provides convincing grounds for re-thinking.

Part 1 is dedicated to the study and thorough investigation of the linguistic data. The article *Armenian and Celtic: Towards a New Classification of Early Indo-European Dialects* written by Karl Horst Schmidt is the first article. The author carefully examines the role and place of the Armenian language among the Indo-European languages. His investigation provides evidence that there were some early contacts between Proto-Celtic and Eastern European languages. The author discusses grammatical and lexicological features such as morphology, syntax and word-formation of Proto-Armenian and Proto-Celtic.

The next paper is a logical follow-on to the previous one. The article entitled “*Celtic, Armenian and Eastern Indo-European languages: Comments on a Recent Hypothesis*” is written by Alexander Falieliev and Petr Kocharov. The authors go further and see connections not only between Proto-Armenian and Proto-Celtic but also with other Eastern Indo-European languages. They underline the existence of certain Celto-Armenian correspondences, which, however, are of less importance than those between Armenian, Greek and Indo-Iranian. It should be noted that this

approach is a fresh and updated version of the idea argued by Dr Schmidt previously.

The third paper within this part, titled "*Armenia in Ireland: Indo-European Cognates, Medieval Legends, and Pseudo-Historical Accounts*" is written by Maxim Fomin. He discusses some Celto-Armenian isoglosses and at the end of the article he presents works which belonged to the eighteenth century Irish antiquarians who tried to discover the roots of the race of the Gales in Armenia.

Part 2 is devoted to the study of another issue, the "*Lore of Origins*". It starts with an interesting article "*Armenia: the Cradle of the Gaels and the Amazons?*" by Sergey Ivanov, which presents a wide range of controversial ideas. Not all scholars within the field will agree with the presented thoughts; however, the work presents grounds for re-considering and re-discussing the issue and traditions that place the ancestors of the Irish people in Scythia. Ivanov suggests a new view of the question linking Armenia with the Irish people in genealogies. Moreover, going further, investigating various Irish texts where the Armenian female representatives were identified with Amazons, Ivanov tries to explain how the Amazons might have become associated with Armenians and how this might have come to be revealed in Irish sources.

The next paper is "*Lore of Origins in Medieval Ireland*" by John Carey. The author considers the issue of the Irish lore of origins in connection with Noah's descendants in Genesis.

Within the same section another article on the same topic is presented by Armen Petrosyan. In his work "*Armenia and Ireland: Myths of Prehistory*" Petrosyan compares certain Armenian myths and legends with those of Ireland. According to this study, a close and logical parallel can be drawn between the eponym figures Armenian *Ara the Handsome* and Irish *Bress*, since both of them are potential results of the Indo-Europeanized variant of a Near Eastern myth.

Part 3 of the book, "*Christianity in Armenia and in Ireland: a Comparison*", is focused on religious issues. It includes four articles which are mainly of a cross-religious and comparative character. The papers are entitled as follows: "*Adoption of Christianity in Armenia: Legend and Reality*", "*Similarities between Christian Armenian Monuments and Irish High Crosses in the Light of New Discoveries*", "*The Byzantine and Armenian Cultural Interface: A Sketch*", and "*Re-introduction of Lithic Discourse to Britain and Ireland: Armenian-Byzantine Influence*" written by Hayk Hakobyan, Hamlet Petrosyan, Dean Miller and Natalia Abelyan respectively. All four articles provide historical and folklore background on Christianity and its development. On Pan-Christian bases the authors also try to bring together and investigate all the possible parallels existing between the two cultures on the historical as well as the visual-physical art levels. This should be considered an important step for both folklore and religious studies at the international level. The works are mainly analytical and are based on convincing grounds.

Part 4, which is the concluding section, covers issues of "*Narrative, Historical Poetics and Folklore*". It consists of two thoroughly and strongly argued articles. The first article is written by the prominent Armenian folklorist Sargis Harutyunyan. In his work Harutyunyan presents some ritual mythological features

of the Armenian Epic *Daredevils of Sassoun*. This heroic epic poem in the tradition of heroic folk-tales that, in turn, dramatizes the life-story of a whole nation has been included in the UNESCO Intangible Cultural Heritage representative list. Since it is of paramount importance to present this true Armenian treasure to the international academic world, this article is of particular importance.

“*The Poetics of the Fairy Tale Narrative: Irish and Armenian Tales*” by Alvard Jivanyan concludes this rich volume. Jivanyan argues convincingly that the similarities and parallels between the Armenian and Irish cultural sources are to be found mainly in style and on the level of the rhetoric of the fairy tales, particularly paying attention to the trope of metamorphosis and its presentation in the Armenian and Irish fairy-tale contexts.

To conclude, the whole informative volume is of a cultural-comparative and critical-analytical character. It aims at investigating the cultural paradigms in the vertical contexts and establishing some intersections on the horizontal level.

The work will suit perfectly the intended audiences. It will meet the demands of a variety of readers since the work covers different aspects of the same topic, provides full background and detailed information on the issue, refers to a wide range of both primary and secondary sources and includes different views on the topic.

This is a valuable source for scholars who are interested in folklore studies. The lively articles are provided with logical, clear and full notes and rich references to the major authorities and works within the sphere, references to Gevorg Jahukyan, Manuk Abeghian, Yervand Lalayan, Vazgen Chaloyan, Robert Thomson, Bruno Bettelheim, Thomas Francis O’Rahilly, James Russell, and many others. Some of the articles are controversial and open for further discussion.

Importantly, each author preserves his/her own individual style and manner of expressing ideas. Within the scope of this journal specialists from different parts of the world are gathered together to present their thoughts, circulate ideas and share academic studies on the topic. The vivid language and light style of this volume welcome everyone to enjoy the work.

ANI KOJOYAN
akojoyan@yahoo.com

Սարգիս Բերիացի, *Յադագս Աշխարհի Եւ Այլ Մասնաւոր Իրաց*, ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայութեան, Սոցիոլոգիայի Եւ Իրաւունքի Ինստիտուտ, բնագրի հրապարակումը, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Ս. Ս. Արեւշատեանի, Երեւան, Եւրոպրինտ, 2011, 58 էջ:

Հրապարակի վրայ է հայ միջնադարեան փիլիսոփայութեան եւ ընդհանրապէս հայ գիտական մտքի պատմութեան ուշագրաւ գործ մը՝ ԺԷ. Դարու հեղինակ Սարգիս Բերիացիի իմաստասիրական *Յադագս Աշխարհի Եւ Այլ Մասնաւոր Իրաց* երկը: Աւելցնենք, որ Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի ձեռագրաց հաւաքածոյի թիւ 2361 ձեռագիրին (էջ 240ա-259բ) մէջ պահպանուած եզակի այս բնագիրը, ցարդ վրիպած էր մասնագէտներու ուշադրութենէն եւ շատոնց կը սպասէր իր հմուտ վերծանողն ու մեկնաբանը: Պատահմամբ չէ, անշուշտ, որ այս գործին ձեռնամուխ ըլլար հայ իմաստասիրութեան պատմութեան վաստակաշատ գիտնական Սէն Արեւշատեանը, որ յայտնի է այս մարզին մէջ իր նշանակալի աւանդով: Մեծ է ակադեմիկոս Արեւշատեանին ներդրումը յատկապէս անծանօթ կամ սակաւ յայտնի բնագիրեր յայտնաբերելու եւ հրատարակելու գործին մէջ: Երկար տարիներ ան ուսումնասիրութիւններու նիւթ դարձուցած է հայ փիլիսոփայական մտքի պատմութեան առնչուող բնագիրերն ու անոնց յառաջ բերած հարցերու մեկնաբանութիւնը:

Հայ միջնադարեան մտածողութեան հայեցող *Յադագս Աշխարհի Եւ Այլ Մասնաւոր Իրաց* խորագիրը կրող գրքոյկը, Արեւշատեանի հերթական բնագրային յայտնութիւնն է, որ լոյսին կը բերէ ԺԷ. դարու մտածող Սարգիս Բերիացիի մինչ օրս անծանօթ իմաստասիրական երկը, որ ի դէպ, մեզի հասած միակ օրինակն է: Այս առումով յատկանշական է բնագրին գիտական կարեւորութիւնը, առաւել եւս, որ բնագիրը պատրաստող գիտնականը ոչ միայն ուսումնասիրութեան նիւթ դարձուցած է զայն, այլեւ գրքի յառաջաբանին մէջ արժանին մատուցած հեղինակին, իբրեւ իր ժամանակի պայծառ դէմքերէն մէկը:

Արեւշատեան դիտել կու տայ, որ թէեւ հեղինակը համեստօրէն կը պահուրտի *«Ի Սարգսէ ումեմնէ, պիտակ անուամբ քահանայէ»* տողերուն ետին¹, եւ կարծես չքմեղանքով կ'ուզէ չափաւորել իր գործին արժէքը, յայտնելով, թէ իր նպատակն է եղած ամփոփել փիլիսոփայական գրականութիւնը՝ *«սակս վարժման իւրոյ»*², սակայն բնագիրին վերլուծութիւնը հիմք կու տայ հաստատելու, որ գործ ունինք բազմակողմանի զարգացած եւ լայն մտահորիզոնի տէր հեղինակի մը հետ: Յատկանշելի է Սարգիս Բերիացիին քաջածանօթութիւնը ոչ միայն հնագոյն շրջանի եւ միջնա-

դարեան փիլիսոփայութեան կուտակուած ժառանգութեան, այլեւ՝ տիեզերաբանութեան, հոգեբանութեան եւ այլ գիտութեանց:

Խոստովանինք, որ Հալէպի հայկական գաղթօճախի պատմութեան, յատկապէս հալէպահայ հոգեւոր-մշակութային կեանքին առնչուող մեր ուսումնասիրութիւններուն առիթով, չենք դադրած մեր հիացումն ու զարմանքը արտայայտելու այս գիտուն քահանային հանդէպ:

Սարգիս Բերիացի ծնած, ստեղծագործած եւ իր կեանքի վերջալոյսին հասած է Հալէպի մէջ (որ հին անուամբ կը կոչուէր նաեւ Բերիա): Սարգիս անուն այս երեքը ծանօթ է նաեւ՝ Բերիացի, Հալապացի եւ Սիգազան մականուններով³: Եթէ առաջին մականուններուն ծագումը պարզ է եւ ուղղակիօրէն կը կապուի իր ծննդավայրին, ապա Սիգազան մականունը՝ ըստ Հալէպի հայոց պատմութեան երախտաւոր Արտաւազդ Արք. Միրմէեանի, կը նշանակէ փորագրիչ, ոսկիի վրայ փորագրող, որ ըստ էութեան Սարգիս երեցին արհեստի տրուած մականունն է: Բայց միայն այս չէ, որ կը հաւաստէ Սարգիս Բերիացիին ազնուագոյն արհեստներուն ճանաչողութիւնը: Ան արհեստով ակնագործ էր, միեւնոյն ատեն՝ ակնավաճառ: Այս մասին կը վկայէ Առաքել Դարիժեցի իր *Պատմութիւն*ին մէջ, ուր մեծ դրուատանքով՝ գիտ մը գտանողի պէս, խօսելով իր ժամանակակիցին մասին, կը գրէ. «*զպատուական ակունս հարթ է եւ շինէ, այլ գնող եւ վաճառող սոցին*»⁴:

Սարգիս Հալէպցիէն մեզի հասած են ոչ-մեծ թիով, սակայն գիտական մտքի ուսումնասիրման առումով արժէքաւոր աշխատութիւններ, որոնցմէ երկուքը՝ ինքնագիր, ինչ որ կը վկայէ թէ այս բանիբուն քահանան տիրապետած է նաեւ գրչութեան արուեստին: Իրմէ ունինք նաեւ քանի մը բանաստեղծութիւններ ու տաղեր, որոնք պահպանուած են ժամանակի ժողովածո մատենաներու եւ տաղարաններու մէջ:

Ի լրումն այս ամէնուն, հարկ է յաւելել, որ Սարգիս քահանայի գրչին պատկանող եւ՝ գիտական եւ՝ գեղարուեստական երկերը առանձնայատուկ տեղ կը գրաւեն առհասարակ հայ հոգեմտաւոր ժառանգութեան մէջ: Բազմակողմանի զարգացած գիտնական մը, յիշատի, որուն իմացականութեան, գիտութեան զանազան ճիւղերու, առաւել գործնական գիտելիքներու հմտութեան մասին կը վկայեն եւ՝ ժամանակի հեղինակները, եւ՝ կենսագիրները, եւ՝ մանաւանդ իր թողած գործերը:

Սարգիս Հալէպցիի երկերուն հանրագումարը բաւարար է հաստատելու, թէ աստուածաբանութեան, իմաստաբանութեան, բժշկութեան, տիեզերագիտութեան, տոմարագիտութեան եւ այլ գիտութիւններու ադերս ունեցող նիւթերը կը հետաքրքրեն հեղինակը: Անոր գրչին բոլոր գործերը կը յատկանշուին իրենց համակողմանիութեամբ, մեկնաբանական սկզբունքներու կիրառումով, եւ ամէնէն կարեւորը՝ կը զանազանուին միջավայրի եւ ժամանակի մտածողութեան տարածքներուն մէջ:

Այս «հանրագիտակ» հեղինակը նաև լեզուագետ էր և հմուտ՝ զանազան լեզուներու. Դարիժեցիի խօսքերով՝ «*Եւ էր կարի վարժ ի լեզուին արապի եւ օսմանցւոց եւ ֆռանկին, այլ եւ ծանօթ էր հոռոմի լեզուին եւ ջիտի լեզուին*»⁵:

Այսպէս, լեզուներու իմացութիւնը, ակնագործ վաճառականի հմտութիւնը (Սարգիս Բերիացիի կենսագրութեան կարեւոր հատուած մը կը վերաբերի Հալէպի մէջ ջուղահայ վաճառականներուն հետ անոր գործնական յարաբերութիւններուն), ասոր հետ նաև տարբեր երկիրներու, տարբեր մշակոյթներու հետ առնչութիւնը, անկասկած մեծ դեր խաղցած են հեղինակի գրական ժառանգութեան կորիզը կազմող՝ ճանաչողութեան ու մտածողութեան զարգացման մէջ:

Այս «*հմուտ եւ տեղեակ բանից գրոց*» երեցին մասին ուշագրաւ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ իր ժամանակակից Դարիժեցիին, որ 1635ի վերջերը՝ դէպի Երուսաղէմ ուխտի գացած եւ վերադարձած միջոցին, Հալէպի մէջ ծանօթացած եւ երկիցս հանդիպած է անոր եւ իրական յայտնութիւն մը եղած է պատմագրին համար: Դարիժեցի մեծ հիացումով կը խօսի Սարգիս երեցի «*Վասն Անուանց Եւ Որպիսութեանց Պատուական Ականց*» աշխատութեան մասին, զոր վերջինս գրի առած էր իր խնդրանքին համաձայն. «*աղաչեցաք զնա թէ գայրոսիկ՝ զոր բանիւ ասես գրով շարադրեալ տո՛ւր մեզ վասն օրինակի, եւ մեք վասն հասարակաց օգտի ի մէջ պատմագրիս շարակարգեալ գրեցաք ... զի նորագիտ է բանս*»⁶: Սարգիս քահանայի թանկագին քարերու ակնագիտական, բժշկական, հմայական, ախթարական եւ այլ գիտելիքներու մասին պատմող արժէքաւոր այս աշխատութիւնը Դարիժեցի ընդգրկած է իր *Պատմութիւն*ին մէջ, որուն շնորհիւ պահպանուած եւ մեզի հասած է այս երկը⁷: Նշենք միայն, որ քարերու անուանացանկը կազմուած է վեց լեզուով:

Նոյն՝ 1635ին Սարգիս Բերիացին կը գտնենք Իզմիրի մէջ, ուր աւարտին կը հասցնէ Հալէպի մէջ սկսած ձեռագիր *Բժշկարանի (հէքիմարան)* մը օրինակումը (Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 413), եւ կը թողու հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «*...յիշեցէք զարքագրողն սորա զայս պատուական մինհաճիս զԱմիրտօվլաթն, որ բազում աշխատեր է ի սա, եւ զգծող սորա զՀալապացի զՍարգիս էրեցն, որ ի գրելն աշխատեցաք*»:

Իրմէ ունինք արժէքաւոր աշխատութիւն մը ևս՝ *Ծառգիրքը*, պահպանուած՝ բնագիրէն գրիչ Խաչատուրի ընդօրինակած օրինակով (Մատենադարան, թիւ 10768), ուր հեղինակը արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէ ծառերու, քարերու, աստղերու եւ մոլորակներու մասին, ինչպէս նաև՝ բժշկական, ախթարական, տոմարական եւ այլ ծանօթութիւններ:

Սարգիս Բերիացիի աշխատություններուն բնոյթը, նիւթին ընդգրկումն ու մատուցման եղանակը հիմք կու տան եզրակացնելու, թէ ան բաւական խորունկ գիտելիքներ ունեցած է ինչպէս բժշկութեան, նոյնպէս եւ զանազան բոյսերու, դեղամիջոցներու վերաբերեալ, անոր հասու եղած են նաեւ իր ժամանակի ամենէն տարածուած՝ հմայական, ախթարական գիտելիքները: Եթէ ընդունինք, որ այս ամենը արգասիքն է իր անձնական հետաքրքրութեան եւ նախընտրութիւններուն, ապա պէտք չէ անտեսել ժամանակի, ու մանաւանդ, միջավայրի ազդեցութիւնը, որոնցմով պայմանաւորուած է հեղինակին հետաքրքրութիւններուն լայն ծիրը: Անկասկած, լեզուներու իմացութիւնը, մասնաւորաբար արաբերէնին տիրապետումը, հիմնական դեր խաղցած են հեղինակին արաբական մշակոյթի ու գիտութեան լաւագոյն աւանդոյթներուն ծանօթացման եւ իւրացման մէջ: Կայ նաեւ ոչ-նուազ կարեւոր այլ հանգամանք մը. գոյութիւնը առեւտուրի կարեւոր հանգուցակէտ հանդիսացող կեդրոնի մը՝ ԺԷ. դարու Հալէպին, որ ոչ միայն վաճառականութեան, այլեւ տարբեր ժողովուրդներու, տարբեր մշակոյթներու հանդիպման վայր էր, ուր քով քովի կու գային Արեւելքն ու Արեւմուտքը, ստեղծելով տարբեր քաղաքակրթութիւններ միաձուլող արժեհամակարգեր: Ահա, այս միջավայրի մէջ է, որ Սարգիս Բերիացի առիթը ունեցած է մօտէն առնչուելու եւ՝ արաբական աւանդական բժշկութեան եւ՝ հին իմաստասիրութեան եւ՝ աստղագիտութեան եւ՝ տոմարագիտութեան եւ՝ այլ աւանդական գիտութեանց:

Յատկանշականն ու բնորոշը այս պարագային այն է, որ Սարգիս քահանայ չի սահմանափակուիր իր ժամանակի գիտութեան ձեռքբերումները ծանօթացնելով կամ շարայարելով, ան նաեւ յստակ պարզաբանումներ կը կատարէ այս կամ այն նիւթին շուրջ, բացայայտելով ինքնուրոյն մտածողութեամբ, սեփական փորձով հարստացած գիտելիքներ:

Թանկագին քարերու նկարագրութիւններուն մէջ, օրինակ, կը գրէ թէ տուեալ ակնաքարին ազնիւ տեսակը որ երկրին յատուկ է, կամ մանրամասն բացատրութիւններ կու տայ բնանիւթերու պատրաստման եղանակի եւ կիրառութեան վերաբերեալ, որ կը վկայէ թէ հեղինակը գործառնական իմաստով տիրապետած է իր կողմէ շարադրուած նիւթին:

Եւ վերջապէս, այս գիտուն երէցը նաեւ «բանից վիպասան» էր, այսինքն՝ բանաստեղծ: Սարգիս Սիգազան համօրէն աշխարհիկ տաղերգու է, գրած է բանաստեղծական վարպետութեամբ ու խոր ներշնչումով: Անոր գրչին պատկանող միայն «*Միբուն գեղեցիկ պատկեր*» տողով սկսող բանաստեղծութիւնը բաւարար պիտի ըլլար զինք դասելու հայ միջնադարեան բանաստեղծութեան ընտիր անուններու, իսկ այդ երկը՝ բանաստեղծական մարգարիտներու շարքին: Ան մէկն է

միջնադարեան այն տաղերգուներէն, որոնց ստեղծագործութիւնները ձեռքէ ձեռք անցնելով եւ ընդօրինակուելով տեղ գտած են զանազան ձեռագիր ժողովածուներու մէջ:

Սարգիս Բերիացիին ցարդ միայն մատենագիտական ցանկերէ ծանօթ *Յաղագս Աշխարհի...* փիլիսոփայական աշխատութիւնը, փաստօրէն առաջին անգամ կը դրուի գիտական շրջանառութեան, բնագրային հարազատ հրատարակութեամբ մը:

Աշխատութիւնը պարփակող տասներեք գլուխներուն մէջ շարադրուած են հեղինակին փիլիսոփայական, տիեզերաբանական եւ հոգեբանական հայեացքները: Հատորը կը բովանդակէ «Աշխարհի Մասին» տիեզերաբանական վեց (Ա.-Զ.) գլուխ, օդերեւութաբանութեան նուիրուած երկու գլուխ (Է.-Ը): Մնացած հինգ գլուխները (Թ.-ԺԳ.) յատկացուած են հոգեբանութեան, աւանդական իմաստով՝ «հոգիի մասին ուսմունքին»:

Մասնագէտներուն կը մնայ այս էջերուն մէջ շրջանառուող հոգի-մարդ հասկացութիւնները մեկնաբանել, կամ տիեզերքի ընկալման ողջ համակարգը պեղել, վեր առնել մանաւանդ, աշխատութեան բերած նորութիւնները, գիտական արժէքը: Կը բաւարարուինք բնագիրէն քանի մը ընթերցումներ հոս մատուցանելով:

Մեծ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն տիեզերաբանութեան հիմնական աւանդական դրոյթներու վերաբերեալ հեղինակին պարզաբանումները՝ երկրակեդրոն համակարգ, երկրի գնդաձեւութիւն, արեւի եւ լուսնի խաւարումներու պատճառներու բացատրութիւն, մոլորակներու շարժում եւն.: Սարգիս Բերիացի հայ գիտական գրականութեան մէջ թերեւս առաջինն է, որ կը խօսի «նորագիտ աշխարհ»ին մասին, որ Ամերիկան է: Նոր աշխարհին անունը հեղինակը տակաւին չի գիտեր, սակայն տեղեկացուած է նոր յայտնաբերուած մայրցամաքին մասին: Սարգիս քահանային անծանօթ չէ նաեւ «դերհիւսական»ը, այսինքն՝ Անտարկտիկան, որուն հակադիր է երկրագունդի հիւսիսային մասը՝ Արկտիկան, սակայն ԺԷ. դարուն Հալէպ ապրող հեղինակը չէր կրնար գիտնալ մայր ցամաք Անտարկտիկայի գոյութեան մասին, որ ԺԹ. դարուն միայն պիտի յայտնաբերուէր:

Բաւական խօսուն եւ իմաստալից են գլուխներուն խորագիրները՝ «...Յաղագս Թէ Որպէս Ձեւ Ունին Երկինք Եւ Երկիր...» (գլուխ Բ.), «Յաղագս Որքանութեան Երկնից...» (գլուխ Գ.), «Յաղագս Թէ Զինչ Է Լոյս» (Դ. գլուխ), «Յաղագս Թէ Զինչ Է Ժամանակ» (գլուխ Դ.) եւն.:

Հատորին մէջ առանձին հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն հոգեբանութեան նուիրուած գլուխները, ուր հեղինակը ամփոփած է հին եւ միջնադարեան փիլիսոփաներու տեսակետերը՝ հոգիի, անոր տեսակներու, յատկութիւններու եւն.ի մասին՝ Արիստոտելէն, Դաւիթ Անյաղթէն մինչեւ

միջնադարեան մտածողներ: Ուշագրաւ դիտարկումներ կը հրամցուին հոգիի ճանաչողութեան նուիրուած էջերուն ընդմէջէն՝ զգայութիւն, երեւակայութիւն, կարծիք, տրամախոհութիւն, յիշողութիւն (ԺԱ.): Հեղինակը տեղ-տեղ նոյնիսկ կը վիճարկէ միջնադարեան մտածողութեան որոշ տեսակէտեր, յառաջ բերելով իր կարծիքն ու գաղափարները:

Հոգեբանութեամբ զբաղող մասնագէտներ անկասկած առատ նիւթ պիտի գտնեն այս աշխատութեան էջերուն մէջ, նկատի առնելով այն, որ Սարգիս Բերիացիի այս երկը ուշագրաւ մանրամասնութիւններով կը լրացնէ ԺԷ. դարու միւս հայ մտածողներու, մասնաւորաբար՝ Սիմէոն Զուղայեցիի, Ստեփանոս Լեւիացիի, Յովհաննէս Զուղայեցիի հոգեբանութեան նուիրուած շարադրանքները:

Աւելցնենք, որ հրատարակութիւնը առաւել հարստացած է բնագրին կցուած բովանդակայից ծանօթագրութիւններով, ուր արդէն ի յայտ կու գան բնագիրը պատրաստող գիտնականին հմտութիւնն ու փորձը:

Մէն Արեւշատեանի հրատարակած *Յաղագս Աշխարհի...* երկը կու գայ ոչ միայն նոր փայլք աւելցնելու Սարգիս Բերիացիի թողած ժառանգութեան, այլեւ նոր իմաստներով հարստացնելու հայ իմաստասիրութեան, տիեզերաբանութեան, հոգեբանութեան եւ գիտական մտքի ոսկի էջերը: Այս աշխատութիւնը նաեւ անգամ մը եւս կը հաստատէ, թէ հայկական գաղթավայրերու մէջ ծաղկած մշակոյթն ու գիտութիւնը, ոչ միայն արգասաւորած են հայ հոգեմտաւոր դաշտը, այլեւ մշակութային նոր շերտերով հարստացուցած հայ մտքի գանձարանը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Սարգիս Բերիացի, *Յաղագս Աշխարհի եւ Այլ Մասնաւոր Իրաց*, բնագրի հրատարակումը, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Ս. Ս. Արեւշատեանի, Երեւան, 2011, էջ 5:

² Նոյն:

³ Տէ՛ս Արտաւազդ Արք. Միւրմէան, *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց, Հոր. Գ.*, Փարիզ, Տպ. Արաքս, 1950, էջ 429-431:

⁴ Առաքել Դարիժեցի, *Գիրք Պատմութեանց*, աշխատասիրութեամբ Լ. Ա. Խանլարեանի, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 1990, էջ 448:

⁵ Նոյն:

⁶ Նոյն:

⁷ Առաքել Դարիժեցիի *Գիրք Պատմութեանց*ը լոյս տեսած է հեղինակին ողջութեան՝ 1669ին, Ամստերդամի մէջ, Ոսկան Երեւանցիի տպարանէն: Աշխատութեան ԾԲ. գլուխը կազմող Սարգիս Բերիացիի երկը, ռուսերէն թարգմանութեամբ հրատարակած է Քերովբէ Պատկանեանը (Պետերբուրգ, 1873) Ռուսաստանի Գիտութիւններու Կայսերական Ակադեմիայի յանձնարարութեամբ:

ՎԱՐԴԻ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

keshishian.varty@gmail.com

**Claude Mutaïan, *L'ARMÉNIE DU LEVANT (XIe-XIVe siècle)*,
Les Belles Lettres, Paris, 2012.**

La période XIIe-XIIIe siècle a été particulièrement riche dans l'histoire arménienne, que ce soit du point de vue historique, politique, culturel ou cultuel, et pourtant elle a été peu étudiée dans son ensemble. Or les récentes publications de nombreux recueils de sources, en particulières inscriptions ou les colophons de manuscrits jusqu'ici inédits, exigeaient une réécriture totale des événements et des rapports entre les civilisations de cette époque médiévale.

Avec son dernier livre, paru fin 2012, le professeur Claude (Armen) Mutaïan a cherché à revaloriser ces pages importantes mais négligées de l'histoire arménienne. S'appuyant sur d'innombrables sources arméniennes, mais aussi des récits de voyageurs, des ouvrages ecclésiastiques, des traductions de sources arabes, syriaques ou extrême-orientales, des photographies et des cartes inédites, il guide ses lecteurs vers une période pleine de bouleversements dans un monde eurasiatique. Le centre de gravité étant l'État arménien, et son royaume en Cilicie entouré par les Francs, les Grecs, les Syriaques, les Mongols, les Arabes et les Turcs.

Après la fondation de principautés arméniennes en Cilicie dans un nouvel environnement géopolitique, d'une part avec une façade maritime ouverte sur l'Europe, de l'autre avec sa situation au carrefour des grands empires, une magistrale diplomatie aboutit au bout d'un siècle à la fondation d'une royauté stable et universellement reconnue. L'intelligence des souverains arméniens dans leurs alliances politiques, en particulier leur perception du facteur mongol, permit à ce «royaume d'Arménie hors d'Arménie» de devenir au milieu du XIIIe siècle le plus puissant état chrétien du Proche-Orient.

Intitulé «L'Arménie du Levant», cet ouvrage traite l'histoire et la culture de cette Arménie cilicienne et de ses rapports avec les civilisations environnantes au Levant, où étaient concentrés les pouvoirs arméniens indépendants : l'État et le catholicosat. Néanmoins le sujet s'étend bien au-delà pour couvrir aussi le territoire de l'Arménie historique, où plusieurs dynasties arméniennes s'étaient libérées du joug turc pour fonder des principautés autonomes dans le cadre du royaume de Géorgie. Malgré l'absence de continuité territoriale, le catholicos, le chef spirituel dans l'ensemble du monde arménien, restait un symbole d'unité pour toute la nation. Quant au roi, même si son autorité était limitée à la Cilicie, il était reconnu comme souverain, non seulement en Grande Arménie mais aussi dans les colonies les plus lointaines.

C'est un ouvrage de référence, dans lequel l'ensemble du monde arménien durant cette époque médiévale est globalement étudié pour la première fois. Le second volume composé de 412 pages de documents graphiques et photographiques, de tableaux généalogiques et de cartes, constitue une abondante iconographie qui expose le foisonnement culturel exceptionnel de cette période, tandis que des photos de célèbres monastères prises sous de nouveaux angles nous font découvrir des inscriptions et les éléments caractéristiques des monuments, ainsi que l'importance de certains sites historiques et culturels inconnus jusque-là.

Les chapitres qui retracent la trajectoire de la diplomatie du monde arménien depuis l'arrivée de la croisade jusqu'à la chute du royaume en 1375, les alliances matrimoniales avec les Francs, les sections consacrées aux aspects institutionnels, politiques, commerciaux et militaires, ainsi que les questions religieuses et les rapports des pouvoirs spirituels avec les autorités laïques et avec les autres confessions, font de l'ouvrage une référence pour tous ceux qui s'intéressent aux croisades, aux Mongols, à l'Islam médiéval et aux chrétientés orientales.

RAFFI GERGIAN
raffi.gergian@dga.culture.gov.lb

Varoujean Poghosyan, *Le Désastre de Smyrne de 1922 (Recueil de Documents)*, documents réunis et présentés par Varoujean Poghosyan, Erevan, Éditions de l'Université d'État d'Erevan, 2011, 140 p.

«The victims of the massacre - Greeks and Armenians - were estimated at 150,000. What was left of Smyrna was only its Turkish suburb. This very old and extremely beautiful Greek city had been founded in 3000 B.C. and restored by Alexander the Great. It used to be one of the most important economic centers of the Mediterranean. It used to be full of life and activity. It used to be prosperous. And now from one moment to the next it was turned into a dead city. To a huge pile of ruins which emitted smoke. Those of its inhabitants who escaped the massacre fled, ousted and miserable, to Greece».

George Horton, US Consul at Smyrna

Genocide is a crime against humanity which should be universally condemned, and the time that passes, no matter how long it may be, should not at all reduce the magnitude of the crime and the responsibility of those who committed it. The 20th century was without a doubt a time when the crime of Genocide appeared and reappeared with great frequency. The Armenian, Greek and Assyrian Genocide, the Holocaust, were significant actions by illiberal governments that violated human rights, taking millions of lives and attempting to eliminate the history and civilization of thousands of years. Since World War II, Genocide has been considered a criminal form of behaviour that is punishable according to international law. It is illegal and should lead to the criminal indictment of any individual that perpetrates the crime.

The Armenian and Greek Genocide, the first genocide of the 20th century, is one of the great crimes against humanity that remain unpunished, since a large part of a nation that lived in the Ottoman Empire was murdered. The Smyrna Catastrophe in 1922 was the symbolic end of the Greek and Armenian Genocide.

With the creation of the movement of the Young Turks in the Ottoman empire nationalist ideology appeared and when the Young Turks took over power in 1908, the desire to eliminate all Christian populations was expressed, a desire that was realised during World War I.

When the Armenian Genocide was completed, the procedure to eliminate the Greeks began in the same way: massacres, mass violence, arrests of women and children, violent islamization, death marches. These facts are confirmed by survivors of the Genocide and also by foreign witnesses. With mass murders, persecution and displacements in addition to the burning down of many villages and towns and the destruction of cultural and religious places, many left the area and fled to Russia. No reason or propaganda can explain the crimes that were committed and that are

confirmed by the testimonies of many foreigners, even allies of Mustafa Kemal's movement.

The symbolic end of the Greek Genocide was the Smyrna Catastrophe. Varoujean Poghosyan's book is a great contribution to our knowledge of the Greek and Armenian Genocide and especially of Smyrna's Catastrophe, not only for Greeks and Armenians but and for all humanity. Every human has the right to memory, has the right to persistently demand official recognition of the crimes and injustices committed against him. The bigger the injustice, and the longer the facts are kept secret, the more intense is the will for such recognition. Recognition is an essential way to fight against the plague of genocide; recognition is a confirmation of a people's right to respect for its existence according to international law.

The Greek and Armenian Genocide, including the Smyrna Catastrophe, is an issue with multiple dimensions. Current circumstances in Europe and the whole world make its recognition important for democracy, human rights, freedom, dignity, and true friendship and collaboration, as well as a victory in the fight for the historical truth.

Poghosyan's book is a contribution to the effort of bringing out this issue, the Greek and Armenian Genocide and Smyrna's Catastrophe, an issue that has been put aside for reasons and interests other than historical truth and justice. Nevertheless, a new international order cannot be based on silence, on coyness, on hypocrisy and on the concealment of a crime; it should be based on the search for historical truth. This book concerning the Greek and Armenian Genocide and Smyrna's Catastrophe, will, if possible reveal the historical truth as a priority of personal and collective existence and will, thus, have achieved its purpose.

THEOFANIS MALKIDIS
malkidis@gmail.com

Լիբանանահայ Գիրքը 1894-2012 Մատենագիտական Ցանկ, աշխատասիրեցին՝ Անդրանիկ Տազեսեան եւ Արմէն Իւրնէշլեան, Պէյրութ, Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատուն, 2013, 440 էջ:

Յոբէլենական տարիներու մնայուն ու թերեւս ամենէն հոգեպարար բարիքներէն մէկը գիրքը կը մնայ, մանաւանդ երբ խօսքը կը վերաբերի գրական յոբէլեանի մը: 2012ի հայ տպագրութեան 500ամեակին առիթով կամ անոր որպէս հետեւանք, ամենէն գնահատելի երեւոյթներէն մէկն էր սփիւռքեան տարբեր համայնքներու գիրքերու ցանկագրումը, որ կարելորդ էր ունի՝ հայ գիրքի լիակատար մատենագիտութեան պատրաստութեան ճանապարհին: Մեր իմացութեան սահմաններուն մէջ, լոյս տեսած են սփիւռքեան անցեալ կամ ներկայ չորս կարելորդ համայնքներու՝ Միացեալ Նահանգներու, Պարսկաստանի, Եգիպտոսի եւ Լիբանանի ցուցակները, ինչ որ կարելորդ նպաստ մըն է այդ համայնքներու եւ, անոնց ընդմէջէն, սփիւռքեան մշակոյթի ուսումնասիրութեան համար:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի խմբագրութեան անդամներ Անդրանիկ Տազեսեանի եւ Արմէն Իւրնէշլեանի կողմէ կազմուած լիբանանահայ մատենագիտութիւնը ողջունելի աշխատանք մըն է բազմաթիւ առումներով: Ինչպէս կը յայտնեն աշխատասիրողները իրենց համառօտ յառաջաբանին մէջ, ան ատաղձ մը կը կազմէ բազմաթիւ ճիւղերու հետազոտութեան համար, նկատի ունենալով Պէյրութի կարելորդութիւնը որպէս սփիւռքեան հրատարակչական կեդրոն, մասնաւորապէս 1950-1975 ժամանակաշրջանին, բայց նաեւ այնուհետեւ: Պէյրութի անձնական ու Անթիլիասի Կաթողիկոսութեան տպարանները եւ անոնց կողքին հաստատուած հրատարակչատուները Սփիւռքի տարբեր համայնքներէ հեղինակներու դիմումներուն ընդառաջած են: Անոնց տպագրութիւններէն շատերը երկկենցաղ բնոյթ ստացած են, քանի որ լոյս տեսած են հեղինակի ապրած քաղաքի (օրինակ՝ Նիւ Եորք կամ Փարիզ) հրատարակութեան վայրով, բայց այլապէս անոնք ամբողջութեամբ կը վերաբերին լիբանանահայ հրատարակչական ճիւղին:

Հեղինակները օգտագործած են հինգ կարելորդ գրադարաններ (Հայկազեան Համալսարան, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն, Զմմառու Վանք, Սէն Ժոզէֆ Համալսարան եւ Համազգայինի Մելանքթոն եւ Հայկ Արսլանեան Ճեմարան), ինչ որ յայտնապէս դիւրացուցած է անոնց աշխատանքը (որ, կռահելով յառաջաբանի տուեալներէն, 2012-2013ին կատարուած է), քանի որ այդ վայրերը լիբանանահայ համայնքի տպագրական արտադրութեան մէկտեղումի եւ ցուցակագրումի հիմնական օճախները կը նկատուին: Լիբանանահայ համայնքը

բախտաւոր եղած է նաեւ, որ իր տպարաններէն ու հրատարակչատուներէն գէթ մէկ քանին պարբերաբար լոյս ընծայած են գրացուցակներ, որոնք, նոյնիսկ ոչ-ամբողջական կամ ոչ-հետեւողական ըլլալով հանդերձ, կարելոր ուղեցոյց մը կ'ընծայեն:

Կազմողները կը յայտնեն, թէ Հայկազեան Համալսարանի ցուցակի նախնական հիմքին վրայ, անոնք դիմած են միւս գրադարաններուն քարտարաններուն, այնուհետեւ կատարելով լրացումներ եւ ճշդումներ: Անոնց մատնանշած հիմնական դժուարութիւններէն մէկը, որ հասարակաց է սփիւռքահայ գիրքին ամէնուրեք¹, բուն հատորներուն ընծայած տուեալներուն անբաւարարութիւնն է: Փորձառութեամբ գիտենք, որ երբեմն թուական կը պակսի, երբեմն՝ տպարան կամ տպագրութեան վայր, երբեմն՝ այդ տուեալներէն մէկը կամ հեղինակին թէ կազմողին անունը թաղուած են վերջին էջին կամ յառաջաբանին մէջ, ինչ որ ի հարկէ մատենագէտը զանազան դժուարութիւններու կը մատնէ:

Ուրիշ կարելոր դժուարութիւններ եղած են քարտերու միօրինակութեան պակասը եւ, յատկապէս, գիրքերը մէկ առ մէկ անձամբ ստուգելու անկարելիութիւնը (ստուգումը կատարուած է հակասութիւններու գոյութեան պարագային): Ըստ երեւոյթին, գիրքերու ստուգման այս ընտրովի ձեւին, գէթ մասամբ, պէտք է վերագրել այն փաստական պակասներն ու թերութիւնը, որոնք պիտի մատնանշուին յետագայ էջերուն մէջ: Բնականաբար, քանի որ տպարանային գրացուցակներու գոյութիւնը առաւելութիւն մըն է, անոնց անկատար ըլլալը չարեաց փոքրագոյնը պէտք է սեպել: Նոյնը կը վերաբերի դասագիրքերու շարքերուն, որոնք դպրոցական անմիջական սպառումի սահմանուած ըլլալով, հաւանաբար հրատարակիչները միայն պատահական կերպով զանոնք արժանի նկատած են մնայուն կայք ունենալու գրադարաններու մէջ:

Գիրքը կազմուած է որպէս այբբենական ցուցակ², ընդգրկելով իւրաքանչիւր միաւորի բաւական համապարփակ նկարագրութիւն մը, ուր սովորական տարրերէն բացի, նաեւ նշուած է պատկերագրողուած կամ քարտիսաւոր ըլլալը: Նկատի ունենալով, որ Հայաստանի Ազգային Գրադարանի ծիրին մէջ 1960ականներէն ի վեր մշակուող եւ արդէն հինգ հատորներով 1512-1930 (լոյս տեսած) հայ գիրքի ցուցակը կը հրատարակուի ըստ տարեթիւի եւ ապա՝ ըստ այբբենական կարգի, թերեւս սփիւռքեան «շրջանային» մատենագիտութիւններ կազմողները կրնան ապագային մտածել այս սկզբունքը որդեգրելու մասին՝ «մայր» ցուցակը կազմող մատենագէտներուն գործը դիւրացնելու նպատակով:

Գիրքը բացայայտօրէն ընդգրկած չէ առանձնատիպերը: Մակայն, բացառութիւն մը կազմած է, անձանօթ պատճառներով, Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանի *Մատենագիտութիւն Ռուբէն Զարդարեանի*, որ

արեւմտահայ արձակագրի 1977ի (վրիպակով տպուած է՝ 1997ի) հրատարակութեան կցուած մատենագիտութեան առանձնատիպն է (էջ 235):

Այբբենական ցուցակին մէջ, կը յայտնեն աշխատասիրողները, անոնք դիմած են հեղինակներու անունները միատարրութեան ենթարկելու՝ ուղղագրական թէ՛ այլ իմաստներով: Մինչ մէկ կողմէ ասիկա առաւելութիւն մըն է, միւս կողմէ որոշ դժուարութիւններ կրնայ յարուցանել ապագայ ուսումնասիրողին:

Այբբենական յաջորդականութիւնը կատարուած է համակարգչային ծրագրով մը, որուն առաքելութիւնը սակայն անթերի կերպով իրագործուած չէ. կարգ մը հեղինակներու պարագային, ներքին այբբենական կարգը խախտած է: Կը կարծենք, սակայն, որ աւելի նպատակայարմար կրնար ըլլալ ներքին ժամանակագրական կարգի որդեգրումը:

Ուրիշ դժուարութիւն մը կը հանդիսանայ, երբեմն, հեղինակի մը անունին տակ թէ՛ բուն անունով եւ թէ՛ գրչանունով հրատարակուած գործերուն մէկտեղումը: Երեք պարագաներ նկատելի են.

ա) Երբեմն նախ գրուած է հեղինակին անունը, ապա՝ գրչանունը, երբ բուն գիրքը լոյս տեսած է միայն գրչանունով: Օրինակ՝ Պօղոս Մնասպեանի անունին տակ նշուած է *Վերջին Արարը* գիրքը (էջ 361), որ հեղինակին բուն անունը չունի, այլ լոյս տեսած է Դրաստամատ Պիթացի գրչանունով:

բ) Երբեմն նոյն գիրքը կերելի թէ՛ բուն հեղինակին եւ թէ՛ գրչանունին տակ: Օրինակ՝ Միսաք Գոչունեանի *Կարասկետ* վէպին տարբեր հրատարակութիւններ (էջ 83 եւ 416):

բ) Երբեմն միայն տրուած է հեղինակին անունը, առանց գրչանունի: Սակայն, Կարօ Սասունի հրատարակած է *Լեռներու Խորհուրդը* պատմուածքներու հատորը իր գրական գրչանունով՝ Վիգէն Գլակ, որ կը բացակայի ցուցակէն (էջ 338): Անդրանիկ Ծառուկեանի *Մոխրամանը* վէպին առաջին հրատարակութիւնը տեղի ունեցած է 1935ին՝ Վ. Խաժակ գրչանունով, ոչ թէ բուն անունով (էջ 162) (գրչանունը գործածուած է 1933ին՝ *Եղեռնաբախտ Քերթողներ* գիրքին առիթով, թէեւ վերջինին դիմաց յիշուած է բուն անունը եւ ապա գրչանունը) (էջ 161):

Կարգ մը հեղինակներու պարագային, գործերը բաժնուած են երկու անուններու միջեւ. օրինակ՝ Եղիա Քասունի եւ Վեր. Եղիա Քասունի (էջ 417 եւ 419), Ազնիւ Գարալէքեան եւ Ազնիւ Քարալէքեան-Միքայէլեան (էջ 75 եւ 419), Սմիթի Տոթք. Օսուրլտ եւ Օսուրլտ Ճ. Սմիթի (էջ 361 եւ 433), Անդրանիկ Կռանեան եւ Հ. Անդրանիկ Կռանեան (էջ 183 եւ 184):

Մատնանշելի են որոշ հարցեր բուն գիրքերու պարագային.

1) Քանի մը գիրքեր Պէյրութ տպուած չեն, որոնց շարքին՝ *Որո՞նք են Պատասխանատուները. Հայ Յեղ. Կուսակցութիւնները* (էջ 298)՝ Կ. Պոլիս, *Ազգերու Հայկական Ընկերակցութիւն* (էջ 202, «Ազգերու» բառը անելցուած է մեր կողմէ)՝ Փարիզ, Գարեգին Արք. Խաչատուրեանի *Հովուական Թուղթ Առ Պրագիլահայս* (էջ 155)՝ Սան Փալօ, Գրիգոր Պըլտեանի *Անունը Լեզուիս Տակ* (էջ 327)՝ վայրի նշում չունի, Յարութիւն Քիրքճեանի *Փորձ Տարագրութեան Մասին* (էջ 425)՝ Փարիզ: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Ա.ի *Երկերու* մատենաշարէն (էջ 265) որեւէ հատոր Պէյրութի մէջ տպուած չէ:

2) Զորս գիրքեր, որոնց մասին յաւելեալ ծանօթութիւններ կ'ակնկալուին, առնչութիւն չունին Լիբանանի հետ.

ա) Տոքթ. Յ. Արշարունիի կողմէ թարգմանուած *Մնունդ Եւ Տաճումն Մանկան* հատորիկը (էջ 363) տպուած է Նիւ Եորք, 1924ին, Հայ Կրթական Հիմնարկութեան կողմէ:

բ) Ռ. Գազանճեանի (ֆրանսահայ բանաստեղծ Զուլալ Գազանճեան) *Կեանքը Քոյրս* հատորը (էջ 69) տպուած է Փարիզ:

գ) Յակոբ Գույումճեանի *Երեսնեան Երգեր* բանաստեղծութիւններու հատորը լոյս տեսած է Ֆիլատելֆիա, 1957ին, 142 էջ: Դժուար կը նկատենք, որ տպուած ըլլայ Պէյրութ, 1959ին, նոյն էջաքանակով (էջ 84), եւ, օրինակ, հայաստանեան գրադարանները հասած չըլլայ:

դ) Յարութիւն Թանչուտեանի *Քեօթէնճէի Ժողով Եւ Քսան Կախաղաններ*, ըստ Հայաստանի Ազգային Գրադարանի ցուցակին, տպուած է Մելմա (Քալիֆորնիա) եւ տպարանի նշում չունի:

Այս խումբին հետ պէտք է կապել Վեր. Ճէյմզ Գառնուգեանի *Վերադարձ Դէպի Այրարատեան Լեռնաշխարհ* գիրքը (էջ 73): Արդարեւ, հատորին մէջ գրուած է layout (էջադրութիւն) Sevan Printing House եւ printed (տպուած) in Switzerland, առանց քաղաքի թէ տպարանի նշումի: Հազիւ թէ Պէյրութ էջադրուած գիրքը լիբանանահայ տպագրութիւն կարելի ըլլայ սեպել:

3) Նշմարելի են շարք մը «ուրուական» գիրքեր.

ա) Նիկողոս Սարաֆեանի *Վէնսէնի Անտառը*, Պէյրութ, 1981, 569 էջ, որուն մասին տպարանային տուեալներ չկան³: Նման հաստափոր հատորի մը յիշատակութիւնը բացակայ է 1982ին լոյս տեսած Սարաֆեանի *Չափածոյ Երկերէն*, որ հասած էր յիշելու նոյնիսկ Սարաֆեանի գործերու ընդգրկումը Վ. Գաբրիէլեանի կազմած *Սփիւռքահայ Բանաստեղծութիւն* ժողովածուին մէջ (Երեւան, 1981), ինչպէս եւ Ալեքսանդր Թոփչեանի կազմած *Վէնսէնի Անտառը* ժողովածուէն (Երեւան, 1988):

բ) Հրաչ Զարդարեանի *Մեր Կեանքը*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան, 1958, 304 էջ (էջ 109): Այս ենթադրեալ

հրատարակությունը որեւէ տեղ յիշուած չէ եւ էջաքանակը ճշդիւ կը համընկնի Փարիզի 1934ի հրատարակութեան, որ ցարդ միակ յայտնի սփիւռքեան հրատարակութիւնն է: Ըստ Պետրոս Արդ. Մանուէլեանի ցուցակին, 1958ին Անթիլիաս հրատարակուած է *Մեր Կեանքը* անունով գիրք մը՝ առանց հեղինակի⁴:

գ) Կոստան Զարեանի *Օրերի Պսակը*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1972, 172 էջ (էջ 110): Այլուր չիշուած այս հրատարակութիւնը մէկ էջով եւ մէկ տարուան տարբերութեամբ կը զանազանուի «Բեմ» Հրատարակչատան պէյրութեան հրատարակութենէն (1971, 173 էջ), որ տպարանի յիշատակում չունի եւ որուն տառատեսակին կը հանդիպինք «Համազգային»ի Վահէ Մէթեան Տպարանի այդ ժամանակի հրատարակութիւններուն մէջ, ինչ որ կրնայ ստեղծած ըլլալ այս թիրիմացութիւնը: Մեզի տարօրինակ կը թուի, որ կէս դար վերահրատարակուած չըլլալէ ետք, յանկարծ Զարեանի բանաստեղծութիւններու այս հատորը երկու իրերայաջորդ հրատարակութիւններու արժանացած ըլլայ նոյն քաղաքին մէջ:

դ) Կոստան Զարեանի *Անցորդը Եւ Իր Ճամբան*, Հրտ. ԳՄԳՄ թիւ 11, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան, 1974, 646 էջ (էջ 109): Այս հրատարակութիւնը էջաքանակով նոյնական է Զարեանի *Երկերուն* հետ (էջ 110), որ լոյս տեսած է 1975ին որպէս Գեորգ Մելիտինեցի Գրական Մրցանակի թիւ 10, ընդգրկելով երեք երկեր («Անցորդը Եւ Իր Ճամբան», «Արեւմտութ» եւ «Քաղաքներ»), իսկ գրական մրցանակին թիւ 11 հրատարակութիւնը Արմանտի *Շքեղ Մերկութեամբ* բանաստեղծական հատորն է (1974)⁵:

ե) Յաւելեալ ծանօթութեան կարիք ունեցող այլ գիրք մը, ի վերջոյ, կրկնութիւն մըն է: Խ. Պ. Քարտաշեանի *Խորհրդային Հայաստանի Նոր Ուղղագրութիւնը (Քննադատական Փորձ). Հայերէնի Բարեփոխման Կէտեր* (Պէյրութ, Հրագդան, 1926, 30 էջ) պէտք է նոյնացնել պակասաւոր տեղեկութիւններ ունեցող եւ վրիպակով Խ. Պ. Արտաշեանի անունին տակ դրուած հատորին հետ (էջ 58):

Գրաշարական վրիպումի հետեւանք է Վահան Տէրեանի 1985ի *Հատընտիքին* ենթադրեալ հրատարակութիւնը *Համազգային Օրացոյցին* հետ (էջ 395): Խօսքը ցուցակի յաջորդ գիրքին՝ Տէրեանի *Մթնշաղի Անուրջներու* 1939ի հրատարակութեան կը վերաբերի:

Նոյնպիսի գրաշարական վրէպ մը նկատելի է հետեւեալ յղումին մէջ.

Թէոդիկ, *Գողգոթա Թրքահայ Հոգեւորականութեան Եւ Իր Հօտին Աղէտալի 1915 Տարին (Նոր Ղեւոնդեանք)*, 2. Վան, Առաջին Հտր., Ա. Մաս, մատենաշար Ապրիլեան Եղեռն թիւ 11, 12, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան, 1966, 36 էջ (էջ 125): Խօսքը Թէոդիկի ամբողջական ձեռագրէն Ներսէս Եպս. Բախտիկեանի կողմէ քաղուածաբար

հրատարակուած երկու տետրակներուն մասին է, որոնք ատենին Շահան Շահնուրին առիթը տուած էին գրելու «Զոյգ Մը Կարմիր Տետրակներ» յուզիչ յուշագրութիւնը Թէոդիկի մասին: Բայց հոս տեղեկութիւնները իրար խառնուած են (թիւ 11՝ Ա. հատոր, Ա. մաս, 48 էջ, թիւ 12՝ Ա. հատոր Բ. մաս, 36 էջ):

Այլ բնոյթի ուղղումներ.

ա) *Նարեկ Աղօթամատեան Ս. Գրիգոր Նարեկացոյ.* Թորգոմ Եպս. Գուշակեանի աշխարհաբար վերածումի 1970ի հրատարակութիւնը զայն կը նշէ որպէս հեղինակ (էջ 85), իսկ 1999ի հրատարակութիւնը՝ որպէս աշխարհաբարի վերածող (էջ 273)

բ) *Անդրանիկի Կեանքը, Պատերազմները Եւ Յուշերը* հատորը, որ մաս կազմած է «Ազդակ» մատենաշարին, հեղինակ չունի եւ կարելի չէ վերագրել Արսէն Մարմարեանին (էջ 240)՝ Վահան Թոթովենցի եւ Լեւոն Թիթիւնճեանի կեղծանունը: Վերջիններուն 1920ին հրատարակած գիրքը կը կոչուի *Զօր. Անդրանիկը Եւ Իր Պատերազմները* եւ, իր քննադատական բնոյթին պատճառով, դժուար թէ «Ազդակ»ի մատենաշարին մաս կազմէ:

Անուններու⁶, ինքնութիւններու⁷, խորագրերու⁸, թուականներու⁹, տպագրութիւններու¹⁰, կազմողներու¹¹, վայրի¹², հրատարակիչներու¹³, թարգմանիչներու¹⁴, խմբագիրներու¹⁵ եւ էջաթիւերու¹⁶ կարգ մը ուղղումներ եւ յաւելումներ կարելի է ընել տուեալներուն մէջ:

Մեր կարելիութեան սահմաններուն մէջ, կառաջադրենք կարգ մը յաւելումներ եւ լրացումներ՝ մասամբ մեր տեսած եւ մասամբ զանազան աղբիւրներէ եւ ցուցակներէ քաղուած հատորներով:

Յաւելումներ

Ա.Ս., *Եկեղեցականի Մը Կեանքի Հանգրուանները. Պատմութեան Համար*, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, 1968, 272 էջ:

Ալթունեան, Ա., *Աղքատին Պատիւը (Իրական Վէպ Պոլսահայ Կեանքէ)*, մատենաշար Ազդակ թիւ 45, Պէյրութ, Տպ. Ազդակ, 1939, 381 էջ:

Ալթունեան, Սարգիս, *Հայ Դիմադրականի Մը Յուշատետրէն Փրցուած Էջեր*, Պէյրութ, Տպ. Արագ, 1986, 95 էջ:

Ալիքսիանոս Կամ Ազիզի Դարիպ Հիքեայէսի, Պէյրութ, Տպ. Յ. Տէր Յովհաննէսեան, 1926, 31 էջ:

Ակիւլեան, Վեր. Պետրոս Ս., *Ահա Ամպերով Կու գայ*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1962, 124 էջ:

Ահտ Ըլ Աթիգ Վէ Ահտ Ըլ Ճէտիտ, Պէյրութ, Տպ. Ամերիկեան, 1926, 1056 + 13 + 308 էջ:

Աղազարեան, Միհրան, *Որումին Պտուղը*, [Պէյրութ], «Հորիզոն»ի թերթօնը, Տպ. Լիբանան, 1938, 68 էջ:

Աղպաշեան, Յովհաննէս, *Լիբանանի թեմի Ազգային Գործերու Բարոյական Համար*, Պէյրութ, հրատ. «Ժողովուրդի Ձայն»ի, 1945, 18 էջ:

Աղպաշեան, Յովհաննէս, *Հայկական Հարցը Երէկ Եւ Այսօր*, Պէյրութ, հրատ. «Ժողովուրդի Ձայն»ի, 1945, 20 էջ:

Աղպաշեան, Յովհաննէս, *Արաբական Ազգային Ազատագրական Զարթոնքը (Համառոտ Նօթեր)*, «Յառաջ» շաբաթաթերթի մատենաշար թիւ 1, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1959, 111 էջ:

Աղպաշեան, Յովհաննէս, *Սովետական Հայաստան*, Պէյրութ, ա.տ., ա.թ., 20 էջ:

Աղպաշեան, Յովհաննէս, *Կոմունիզմ Եւ Ազգայնականութիւն*, Պէյրութ, հրատ. «Ժողովուրդի Ձայն»ի, ա.թ., 17 էջ:

Աղօթագիրք *Դրախտի Դուռ*, Հաւաքածոյ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ *Աղօթից* [հայերէն եւ թրքերէն], հրատ. Հայ Լուսչ. Եկեղեցասիրաց Եղբայրութիւն, Գ. տիպ, Պէյրութ, Տպ. Ազատ Ս. Տէր Յովհաննիսեանի, Հ. Ուզունեանի, 1929, 638 էջ:

Աղօթքներ, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, 1979, 30 էջ:

Ալլահվերտեան, Հայկ, *Շիրակօ Եւ ... Ինքնութիւն. Սփիւռքահայ Մարդու Մտորումներ*, իմփ. եւ թրգմ. Թորոս Թորանեան, Պէյրութ, «Հայ Տիպ Քոմփիլերաֆ Թեքնոփրես», 1986, 173 էջ:

Աջապահեան, Կ. Ս., *Գոհարիկ*, Պէյրութ, Տպ. Հրազդան, 1925, 16 էջ:

Առժամեայ Գրացուցակ Կ. Տօնիկեան Գրատան, Պէյրութ, Տպ. Տէր Յովհաննէսեան, 1928, 22 էջ:

Արփիարեան, Արփիար, *Ոսկի Ապրջան*, մատենաշար Գառնի թիւ 8, Պէյրութ, Տպ. Համազգայինի, 2011, 109 էջ:

Աւետիս Ահարոնեան. Համառոտ Նօթեր Իր Կեանքի Եւ Գործի Մասին, Պէյրութ, Տպ. Ազդակ, 1930, 8 էջ:

Բրիօլէ, Մարսէլ, *Երկու Սրտեր (Սիրային Խիստ Հետաքրքրաշարժ Եւ Բարոյալից Վէպ)*, մատենաշար Ազդակ թիւ 8, [Պէյրութ], ա.տ., ա.թ., 256 էջ:

Գասպարեան, Շահէ Արք., *Վերջին Նամակը (Գրած 6 Նոյեմբ. 1935-ին Երևան)*, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, 1936, 15 էջ:

Գարաճեան, Երուանդ, *Ճարտար Կիկոսիկը*, մատենաշար Պատանեկան Բեմ թիւ 1, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, 1958, 15 էջ:

Սարգիսեան, Գարեգին Բ. Աթոռակից Կաթողիկոս, *Սրբութեան Յօղը Լիբանանեան Հողին Վրայ*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան, 1977, 23 էջ:

Գոլդման, Օ., *Յարձակում Ազոտի Անտառին Մէջ*, թարգմ. Մ. Միսակ, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, 1957, 85 էջ:

Գոլդման, Օ., *Գիշերուան Աչքը*, թարգմ. Մ. Միսակ, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, 1957, 78 էջ:

Գույումճեան, Մեսրոպ Կ. *Գրպանի Նոր Բառարան Հայերէն-Անգլիերէն*, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1973, 352 էջ:

Գույումճեան, Մեսրոպ Կ. *Գրպանի Նոր Բառարան Հայերէն-Անգլիերէն*, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1996, 352 էջ:

Գույումճեան, Շաւարշ Եպս., *Բաց Նամակ*, հրատ. Կիլիկիոյ Աթոռի Պաշտպանութեան Յանձնախումբ, Պէյրութ, ա. տ., 1958, 63 էջ:

Գուսան Երգարան, կազմ. Մինաս Գանգրունի, Բ. տիպ., Պէյրութ, Տպ. Տոնիկեան, 1970, 167 էջ, պտկզ.:

Գրական Գոհարներ, Պէյրութ, Տպ. Ազդակ, 1927, 44 էջ:

Գրատուն Եւ Թղթավաճառատուն Վահան Յ. Ուզունեան Պէյրութ. Հիմնեալ 1921, Պէյրութ, Տպ. Տէր Յովհաննէսեան, Յ. Ուզունեան, 1928, 56 էջ:

Գրատուն Վահան Յ. Ուզունեան, Պէյրութ, Տպ. Հայ-Կեանք, 1925, 42 էջ:

Գրացանկ Կիրակոս Տոնիկեան Գրատան, Պէյրութ, Տպ. Է. կազմատուն Տէր Յովհաննէսեան, 1926, 11 + 7 էջ:

Գրացանկ Հայպետհրատի Գիրքերու 1956-ի, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տոնիկեան, 1956, 16 էջ:

Եկեղեցին, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տոնիկեան, 1932, 18 էջ:

Զրուցատրութիւն Հայերէն-Անգլերէն (Պարզ Եւ Դիւրուսոյց Եղանակ), Դ. տպագրութիւն ճոխացած եւ վերամշակուած, Պէյրութ, Կ. Տոնիկեան եւ որդիք, 2004, 256 էջ:

Էլճանեան, Ա. եւ Պապոյեան Գ., *Մայրերու Եւ Երեխաներու Պետական Պաշտպանութիւնը Խորհրդային Հայաստանի Մէջ*, Պէյրութ, Կ. Տոնիկեան, 1946, 34 էջ:

Ընդարձակ Գրացուցակ 1930-1931 (Գրատուն Եւ Հրատարակչատուն Կ. Տոնիկեան, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տոնիկեանի, 1930-1931, 48 էջ:

Ընդարձակ Գրացուցակ Ուզունեան Վահան Գրատան Եւ Թղթավաճառատան, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տոնիկեան, 1938, 95 էջ:

Ընդարձակ Յուցակ Կ. Տոնիկեան Գրատան 1956, Պէյրութ, [Տպ. Կ. Տոնիկեան], 1956, 128 էջ:

Թուղթ Հովուական Տեառն Պօղոսի Պետրոսի ԺԳ.-ի Թերզեան Պատրիարքի Տանն Կիլիկիոյ, Պէյրութ, ա.տ., 1929, 11 էջ:

Իւվեգեան, Յակոբ, *Տարերք Չայնագրութեան*, Պէյրութ, [ա.տ.], 1924, 29 + 1 + 24 էջ:

Խաչիկեան, Վ. Ս., *Ժան ՏԱՐԷ*, Պէյրութ, Տպ. Հրազդան, 1925, 16 էջ:

Խտացեալ Արձանագրութիւն Սոց. Դեմ. Հնչ. Կուսակցութեան Լիբանանի Շրջանի 7-րդ Պատգամաւորական Ժողովի (Գումարուած՝ 1938 Յունիս 18-19 եւ 20-ին), Պէյրութ, տպ. Կ. Տոնիկեան, 1938, 9 էջ:

Ծրագիր Կանոնագիր Դպրոցատէր Տիկնանց Միութեան Ի Զահլէ, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տոնիկեան, 1932, [4 էջ]

Ծրագիր-Կանոնագիր Հայ Ուսուցչական Միության Լիբանանի 1930, Պէյրութ, Տպ. Հրագդան, 1930, 14 էջ:

Կամ Հանդէս Վերլուծական, թիւ 1, Փարիզ-Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, Սեպտեմբեր 1980, 289 էջ:

Մուտի, Մելտրէտ Օ., *Կիրակնօրեայ Դասերու Տարրական Դասընթացը 7-10 Տարեկան Տղոց Համար Իբրեւ Ուղեցոյց Ուսուցիչներուն*, հայացուց Արաքսի Յ. Պօտուրեան, Պէյրութ, ա. տ., 1927, 180 էջ, պատկերգ.:

Կոչ Բարեսէր Հայութեան (Մշակոյթի Օրուան Առթիւ), Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, 1934, 15 էջ

Կոչ Մը Մեղաւորին, «Աւետարանի Փող»-ի հրատարակութիւն, թիւ 1, Պէյրութ, Տպ. Տէր Յովհաննիսեանի, 1928, 12 էջ:

Համագումար Եւ Խորհրդակցական Ժողով Հայց. Եկեղեցւոյ Կիրակնօրեայ Դպրոցներու, 31 Օգոստոս-6 Սեպտեմբեր 1986, Այնճար – Լիբանան, [Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան, 1986], 39 էջ:

Հայերէն Քերականութիւն, հրատ. Սահակեան Լիսէի, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1966, 36 էջ:

Հոգեշահ Ընթերցումներ Եւ Կանոնագիր Եկեղեցասէր Կանանց Միութեան ի Պէյրութ, Պէյրութ, Տպ. Հրագդան, 1925, 16 էջ:

Հոճա Նասրէտտինի Զուարճալիքները, Դ. տիպ, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, [1978], 218 էջ:

Զայնագրեալ Նոր Երգարան Միաձայն Եւ Երկձայն, Մաս Գ. Զուարթ Երգեր. հայկական օբերթօններէ ձայնագրեց եւ կազմեց Յակոբ Իւվէզեան, Պէյրութ, Hagop Uverian, 1926, 16 էջ:

Զայնագրեալ Նոր Երգարան, Մաս Դ. Դաշնակի Եւ Երգչախումբի Համար, աշխատասիրեց Յ. Իւվէզեան, Պէյրութ, Hagop Uverian, 1928, 24 + 2 էջ:

Մարգարեան, Վեր. Յովհաննէս, *Աստուծոյ Փրկութեան Ծրագիրը*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1971, 703 էջ:

Մէքօսնըլտ, Ու., *Հոգիներ Վաստկիլ*, թարգմ. Պ. Պ. Աճէմեան, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1960, 69 էջ:

Մուսա-Լերան 18 Նահատակները, հրատ. Մուսա-Լերան Ուսումնասիրաց Միութեան, Պէյրութ, Տպ. Նարեկ, [1955], 32 էջ:

Յարութիւնեան, Սարգիս, *Նուարդ Յարութիւնեան. Վշտակիր Մայրը Յաւիտեան Տէրոջը Հետ*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1966, 19 էջ:

Յարութիւնեան, Սարգիս, *Հայ Առասպելաբանութիւն*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, [2000], 527 էջ:

Յիշատակի Երեկոյ Նուիրում Պետիկ Հերկելեանի, հրատ. «Ազդակ» օրաթերթի, Պէյրութ, ա. տ., 2010, 16 էջ:

Յիշատակի Հանդիսություն Երան. Տ.Տ. Ջարեհ Ա. Կաթողիկոսի. Վախճանման Քսանհինգամեակ (1963-1988), Ուրբաթ, 19 Փետրուար 1988, Պիքֆայա, ա.տ., [12 էջ]:

Յովհաննէսեան, Ա., *Թուաբանություն. Խնդիրներ Եւ Օրինակներ Նախակրթարաններու Առաջին Կարգին Համար*, Ա. Տարի, Պէյրութ, Տպ. Վահագն, 1934, 83 էջ:

Նաճարեան, Ս., *Վարպետ Բժիշկը (Ծիծաղաշարժ Կատակերգություն Մէկ Արար)*, Պէյրութ, Տպ. Տէր Յովհաննէսեան, 1926, 13 էջ:

Նոր Կտակարան Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, յունական բնագրէն թարգմանուած, Պէյրութ, Տպ. Ամերիկեան, 1927, 662 էջ:

Նոր Մարաշի Ս. Քառասուն Մանկանց Եկեղեցւոյ Եւ Վարժարանի Շինութեան Յանձնախումբ, Վաւերացուած Ազգային Առաջնորդարանի Եւ Վարչութեան Համար 263 / 1 Եւ 27 Մայիս 1930 Պաշտօնագրով, Պէյրութ, Տպ. Ազատ, 1930, [6 էջ]:

Շանթ, Լեւոն, *Մանկական Աշխարհ. Այբբենարան*, Պէյրութ, Տպ. Հայ Ճեմարանի, 1947, 112 էջ:

Շանթ, Լեւոն, *Մանկական Աշխարհ, Ընթերցարան Հայերէն Լեզուի, Գ. Տարի Ութէն Բնը Տարեկաններու Համար*, հրտ. Համազգային, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1973, 128 էջ:

Պապեան, Մացակ, *Պայքարի Ու Յաղթանակի 18-րդ Տարեդարձը*, հրատ. «Ժողովուրդի Ձայն», Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, 1939, 48 էջ:

Պատկերազարդ Կիլիկեան Տարեցոյց 1934, Բ. տիպ, պատր. Կ. Կիլիկեցի, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, [1934], [125 էջ], պատկզ.:

Պարութեան, Յարութին, *Յուշեր Թումարգայի Անցեալէն*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1960, 230 + 24 էջ:

Չիլինկիրեան, Եղիշէ Եպս., *Յուշք Եւ Պատճէնք Պաշտօնաւոր Եւ Անպաշտօն Վիճակաւ Զանազան Անձանց Գրուած Պաշտօնագրերու Եւ Նամակներու, Բ. Հտր.*, Պէյրութ, հրատ. Վ. Ուզունեան Գրատուն թիւ 7, Պէյրութ, Տպ. Ազատ Յ. Տէր-Յովհաննէսեանի եւ Յ. Ուզունեանի, 1929, 195 էջ:

Պաշտօնական Ամուսնալուծութիւնք Եւ Վերամուսնութիւնք, Պէյրութ, Տպ. Ս. Թաշճեան, 1925, 92 էջ:

Պասմաճեան, Բէնիամին եւ Յարութին Դանիէլեան, *Դասընթացք Դերձակութեան Միաւոր Գործողութեան Հիման Վրայ Պատրաստուած Նիյր Իսթ Ըրլիֆի Անդիլիաս Արհեստանոց Որբանոցին մէջ*, Պէյրութ, Տպ. Տէր Յովհաննէսեան, 1927, 57 էջ:

Պօյաճեան, Յովհաննէս, *Հոգեւոր Արթնություն Եզիպտոսի Մէջ*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1961, 59 էջ:

Սարմազեան, Վեր. Յովհաննէս, *Փոթորիկ եւ Փրկութիւն. Մուսա Լեւան Հերոսամարտը (Թատրերգութիւն 5 Արար)*, Պէյրութ, Kardashian Printings Press, 1990, 78 էջ:

Սերովբեան, Ս. Յ., *Չայն Սը Ամերիկեան Աստուածաշունչի Ընկերութեան*, Պէյրութ, Տպ. Հրագդան, 1927, 6 էջ:

Սեւ-Ոստ, *Լեւան Ոգին (Վեպ Ազգային-Յեղափոխական Կեանքէ)*, մատենաշար Կայծ թիւ 36, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, 1951, 216 էջ:

Սիմոնեան, Սիմոն, *Հայոց Պատմութիւն, Ա. Տարի Հին Շրջան*, Ե. Տիպ, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1956, 112 էջ:

Սիսկեան, Վեր. Գ., *Յոբ (Ողբերգութիւն 3 Արար)*, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, 1969, 70 էջ:

Սպըրճըն, Չարլզ, *Յիսուսի Վերբերովը Բժշկութիւն*, թարգմ. Պ. Բ. Քարծայր, Պէյրութ, Տպ. Ս. Թաշճեան, 1925, 19 էջ:

Ս. Յարութեան *Եկեղեցի. Հիմնօրհնէք, Օծում, Անդրանիկ Պատարագ*, Պէյրութ, Տպ. Անահիտ, 1934, 16 էջ, պատկերգ.:

Վազգէն Ա. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց եւ Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, *Հայրական Խօսք Առ Ժողովուրդն Հայոց*, Էջմիածին - Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսարանի, 1992, 23 էջ:

Վարդենի, *Նորասպակ Լոյսեր*, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, 1979, 94 էջ:

Տօնապետեան, Վ. Խ., *Վշտի Յուրեր (Աշակերտական հաւաքածոյ)*, Պէյրութ, Տ. Հրագդան, 1925, 43 էջ:

Դիօլէ, Ժորժ, *Վերադարձը (Թատրերգութիւն Մէկ Արարով)* [եւ] Քուրթէլիս, Ժ., *Ապահովագրեալ Նամակ Սը*, թրգմ. Վարդան Գեորգեան, «Ջահակիր» գրական ընկերակցութիւն թիւ 3, Պէյրութ, Տպ. Հրագդան, 1925, 30 էջ:

Քերականութիւն, Ե. դասարան, հրատ. Հայ Ազգ. Սահակեան Լիսէի, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1966, 39 էջ:

Քիւրքճեան, Յարութիւն, *Հայրենի Աղբիւր 3. Ձեռնարկ Լեզուի եւ Բացատրեալ Ընթերցանութեան*, միջնակարգ-երկրորդական բաժին, Գ. տարի, Բ. Տիպ, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1999, 159 էջ:

Քօթօնայի, Լ., *Գահ եւ Սէր*, թարգմ. Հ. Մ. Պօտուրեան, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, 1937, 726 էջ:

Քօթօնայի, Լ., *Գահ եւ Սէր Կամ Կատարինէ Չարուհին*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1960, 549 էջ:

Լրացումներ

Ամիրալեան, Մէլրի, *Թռիչք Օդիս Իշխանութենէն Դեպի Երկնային Բարձունքներ*, ա.տ., ա.հ., 1959, 128 + 32 էջ, պատկերազարդ:

Այվազեան, Խորեն, *Թնդանօթի Միսեր...* (*Զինուորի Մը Յուշատեսերէն*), Պէյրութ, Կ. Տօնիկեան, 1959, 145 էջ:

Արարատ Գրպանի Երգարան, Ա. Հտր., Բ. Տիպ, հրատ. Կ. Տօնիկեան գրատան թիւ 10, Պէյրութ, Տպ. Տէր Յովհաննէսեանի, 1927, 303 էջ:

Արարատ Գրպանի Երգարան, Բ. Հտր., հրատ. Կ. Տօնիկեան գրատան թիւ 9, Պէյրութ, Տպ. Տէր Յովհաննէսեան, 1927, XIV + 279 էջ:

Աւելի Կեանք, պարբերագիրք հոգեւոր եղբայրութեան երիտասարդաց, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1959, 50 էջ, պատկերազարդ:

Զօհրապեան, Կիւրեղ Յովհաննէս Եպս., *Թուղթ Հովուական. Մեծ Պահք 1948*, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1948, 22 էջ:

Զօհրապեան, Կիւրեղ Յովհաննէս Եպս., *Թուղթ Հովուական 1951 Ս. Տարուան Համար*, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1948, 16 էջ:

Երգարան Հայերէն Չայնապակներու, հրատ. Վանլեան եղբարք, Գ. տիպ, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, 1955, 144 էջ:

Ընդարձակ Երգեցողութիւնք Առաւօտեան Եւ Ս. Պատարագի, Բ. Տիպ., խմբ. Կ. Կիլիկեցի, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, 1928, 102 էջ:

Թիք Թաք (Օրծաղաշարժ Չաւէշտ Երկու Արար), մատենաշար Սիւնոն թիւ 11, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, ա.թ., 15 էջ:

Թուրշի, Աւգուստ, *Տրովադայի Հրդեհը (Կատակախաղ Մէկ Արար)*, թարգմ. եւ թատերգութեան վերծ. Յ. Յ. Պուճիգանեան, մատենաշար Սիւնոն թիւ 1, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, ա. թ., 25 էջ:

Ժիրայր, Բ., *Մանուկը Բնութեան Մէջ Եւ Գիւղին Թիթենիկը*, հրատ. Ազգ. Սահակեան Երկս. Վարժարան թիւ 1, Պէյրութ, ա. տ., ա. թ., 16 էջ:

Ժպտունի, Ք., *Մեւ Թէ Ճերմակ (Կատակերգութիւն Մէկ Արար)*, մատենաշար Սիւնոն թիւ 17, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1941, 20 էջ:

Կոզեան, Հ. Սահակ, *Մեր Սուրբ Պատարագը. Կիրակի Եւ Տօնի Օրերու Ընթերցումներով*, աշխարհաբար, Պէյրութ, 1958, 464 էջ¹⁷:

Հայրապետեան, Տօքթ. Մելքոն, *Զրուցատրութիւն Բնքնուսուցիչ. Հայերէնէ Ֆրանսերէն Գործնական Խօսակցութեան Պարզ եւ Դիւրուսոյց Եղանակ*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1926, 91 էջ:

Հաւատացեալին Երգերը, Բ. տիպ., Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1962, 264 էջ:

Մանուկեան Գ., Երամեան Վ., *Դասընթացք Ատաղձագործութեան. Միաւոր Գործողութեանց Հիման Վրայ*, Պէյրութ, Տպ. Տէր Յովհաննէսեան, 1927, 20 էջ:

Մելիքեան, Ռոմանոս, *Ես Բլբուլ Եմ (Մեներգ)*, հրատ. Հրանդ Յ. Ապաճեան Գրատուն թիւ 7, Պէյրութ, ա. թ., 4 էջ:

Մոլորեալ Ճամբորդը Կամ Զինուորական Օթեւան. Օրծաղաշարժ Կատակերգութիւն Մէկ Արարով, մատենաշար Սիւնոն թիւ 12, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, 1940, 16 էջ:

Նազարենց, Յակոբ Թ., *Արտասահմանեան Հայ Գաղութներու Պատմութիւն, Ա. Հատոր, Հիւսիսային Ամերիկա*, Պէյրութ-Նիւ Եորք, Tankian Publishing Corp., 1968 (տպ. Ատլաս):

Շանթ, Լեւոն, *Մանկական Աշխարհ, Ընթերցարան Հայերէն Լեզուի, Բ. Տարի*, հրատ. Հայ Ճեմարան, Պէյրութ, Տպ. Յոյս, 1943, 112 էջ:

Շանթ, Լեւոն, *Մանկական Աշխարհ, Ընթերցարան Հայերէն Լեզուի, Գ. Տարի*, հրատ. Հայ Ճեմարան, Պէյրութ, Տպ. Յոյս, 1943, 128 էջ:

Շանթ, Լեւոն, *Մանկական Աշխարհ, Ընթերցարան Հայերէն Լեզուի, Դ. Տարի*, հրատ. Հայ Ճեմարան, Պէյրութ, Տպ. Յոյս, 1943, 114 էջ:

Շանթ, Լեւոն, *Հայերէնի Գրաւոր Դասեր, Ա. Տարի*, հրատ. Հայ Ճեմարան, Պէյրութ, Տպ. Յոյս, 1942, 64 էջ:

Շանթ, Լեւոն, *Հայերէնի Գրաւոր Դասեր, Բ. Տարի*, հրատ. Հայ Ճեմարան, Պէյրութ, Տպ. Յոյս, 1945, 64 էջ:

Շանթ, Լեւոն, *Հայերէնի Գրաւոր Դասեր, Գ. Տարի*, հրատ. Հայ Ճեմարան, Պէյրութ, Տպ. Յոյս, 1945, 64 էջ:

Չորպաճեան, Վեր. Տիմոթէոս, *Ծնունդի Պատգամ*, Պէյրութ, ա. տ., 1961, 16 էջ:

Չորս Սալորները (Կատակերգութիւն Մէկ Արար), վերահաւաքեց Ք. Ժպտունի, մատենաշար Սիւնի թիւ 22, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, ա.թ., 12 էջ:

Պէյօյին Երգը, Բաղնիքին Երգը, Քեօռօղլիին Երգը, երաժշտութիւն՝ Ա. Խաչատուրեան, ֆիլմէն գրի առաւ Օ. Քիւրքճեան, դաշն. Է. Մանաս, Պէյրութ, Տպ. Մասիս, 1927, [4 էջ]:

Պզտիկեան, Պ[օղոս] Վ[արդապետ], *Աստուածորդոյ Վերջին Օրերը*, Զմմառ, Տպ. Ա. Արք. Արփիարեանի, 1927, 108 էջ,

Պօղոսեան, Հ. Եփրեմ, *Անարատ Յղութիւնը Եւ Հայ Եկեղեցին*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1969, 32 էջ:

Ճօն Ա. Վիթսօ, *Բ'Նշ Է Մորմոնականութիւնը*, հրատ. Պ. Փիրանեան, Պէյրութ, Տպ. Ազատ, 1937, 87 էջ:

Քրիստոսի Եւ Եկեղեցւոյ Թշնամիները Եւ Անոնց Վախճանը. Պատմական, Հետաքրքրական Ուսումնասիրութիւն, թարգմ. Հ. Եփրեմ Պօղոսեան, Պէյրութ, ա.տ., 1969, 47 էջ:

Նշմարած ենք 34 կրկնուած գրառումներ, որոնք կատարուած են աշխատանքային հետքին մէջ եւ յետագային չեն գտնուած: Զանոնք ցանկագրած ենք առանց մանրամասներու իւրաքանչիւրի մասին (երբեմն կան էջաթիւերու կամ վերնագրերու տարբերութիւններ, ենն.)¹⁸: Քանի մը այլ կրկնութիւններ արձանագրուած են հեղինակի կամ խմբագրի/կազմողի պակասին պատճառով¹⁹, կամ նոյն հեղինակի իսկական անունով ու գրչանունով առանձին յիշատակումներու

հետեւանքով²⁰։ Մեզի կը թուի, որ 1964ին իբրեւ թէ երկու անգամ հրատարակուած Վարդան Վրդ. Թեքէեանի թարգմանութիւնը՝ «Մարգօ Բոլոյի Ճամբորդութիւնները (1271-1295)» (առաջինը՝ 321 էջ, երկրորդը՝ 303 էջ), կրկնութիւն մըն է նաեւ։

Պէտք է նկատի ունենալ, որ ցուցակը կ'ընդգրկէ 6700 հատոր, մինչ մեր կատարած բոլոր նշումները - զորս չենք յաւակնիր լիակատար ու համապարփակ - համարժէք են, մօտաւորապէս, անոր ծաւալին 5 առ հարիւրին։ Բացայայտ է, որ կազմողները աշխատած են պայմանաժամ մը՝ յարգելու նպատակով, ինչ որ դժուարութիւններու կը մատնէ աշխատողը՝ տուեալներ ստուգելու եւ ճշդելու համբերատար աշխատանքին փոխարէն։ Կարելի էր ակնկալել, որ մատենագիտութիւնը վերլուծական ցուցակներով օժտուէր նաեւ, եւն.։

Այսուհանդերձ, Անդրանիկ Տագէսեանի եւ Արմէն Իւրնէշլեանի կատարած համատեղ աշխատանքը իր անվիճելի օգտակարութիւնը ունի։ Պէտք է մաղթել, որ յետագային գայն կատարելագործելու եւ ամբողջացնելու միջոցներ ստեղծուին²¹, քանի որ լիբանանահայ կազմակերպուած գրադարաններ կան, իսկ աշխարհի չորս ցամաքամասերուն հետզհետէ կազմուող ու համացանցի մէջ դրուող կամ արդէն դրուած հայկական (եւ ոչ-հայկական) գրադարաններու գրացուցակները առիթը կ'ընծայեն յաւելեալ ճշդումի եւ պրպտումի՝ Լիբանան չգտնուող հատորներու։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Հայաստանեան գիրքերու պարագային, անուանաթերթի դարձերեսին զետեղուած *անոտագիտի* սկզբունքին որդեգրումը խորհրդային շրջանին՝ ըստ միջազգային սովորութիւններու, բարիք մըն է գիրքի նկարագրութեան համար։

² Թէեւ ըսուած է, թէ միակ բացառութիւնը դասական մատենագիրներն են, պէտք է նշելորոշ անհետեւողականութեան գոյութիւնը։ Կիրարկուած են «Արմէն-Սիւնի», «Գէորգ-Մեսրոպ» (որ գծիկով չէ ստորագրած իր անունը) կամ «Վահէ-Վահեան» մուտքագրումները, օրինակ, երբ միւս կողմէ կը գործածուին «Գարօ, Արմէն» կամ «Վանի, Սօս» ձեւերը։ Գրուած է նաեւ «Գարեգին Խաժակ» եւ «Խաժակ, Գարեգին», իսկ նոյն էջին մէջ՝ «Գեղամ-Գեղակ» եւ «Գեղակ-Գեղամ»։

³ Այս գիրքին մատնանշումը կը պարտինք ֆրանսահայ գրաքննադատ Գրիգոր Պըլտեանին (բանաւոր հաղորդում, Երեւան, Հոկտեմբեր 2013)։

⁴ Պետրոս Արդ. Մանուէլեան, «Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Հայ Գիրքին Բերած Նպաստը (1932-2012)», էջ 16 (տե՛ս www.scribd.com/doc/138657572/The-Contribution-of-the-Armenian-Catholicosate-of-Cilicia-Towards-the-Armenian-Book)։

⁵ Ի դէպ, Գրական Մրցանակի հրատարակութիւններու ցանկը Զարեանի (թիւ 10) եւ Արմանտի գործերը (թիւ 11) նշած է 1974 թուագրութեամբ (տե՛ս՝ Վարդան

- Մատթեոսեան, *Գրական-Բանասիրական Ուսումնասիրություններ*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2009, էջ 661), որ ճիշդ չէ:
- ⁶ Եղեռնէն վերապրողներու նամակներ խմբող *Չայն Տառապելոցի* կազմողը Պետրոս (ոչ թէ Պօղոս) Տոնապետեանն է (էջ 401), իսկ *Ես Յանցանք Գործեցի* վեպին հեղինակը Հայ (ոչ թէ Հայկ) Սանինեանն է (էջ 337), որ նոյնական է Սուրէն Սանինեանի հետ: Ֆրանսահայ բանասէր Յակոբ-Գրիգորի մականունը Ճրոեան չէ (էջ 258), այլ՝ Ճոճեան: Միւս կողմէ, Տիգրան Սարաֆեան, *Հայ Մարմնակրթական Միութեան Պատմութեան Հետքերով...* հատորը խմբագրած ու հրատարակած է Ժիրայր Նայիրին (էջ 341):
- ⁷ Սեպուհ Ակունի եւ Արամ Անտոնեան երկու տարբեր անձեր են (էջ 24): Ներսէս Լամբրոնացիի *Մեկնութիւն Բմաստութիւն Սողոմոնին* աշխարհաբարի վերածող Անուշավարդը նոյնական է Ներսէս Ենոքիալիի «Թուրթ Ընդհանրական»ը աշխարհաբարի վերածող Անուշաւան Վրդ. Դանիէլեանի հետ (էջ 273):
- ⁸ Ակիւլինէ Թաթուլեանի գիրքը կը կոչուի *Յուշեր Դիցագնական Կեանքէ Մը (1915-1920)* եւ 53 էջ ունի, *Գեորգ Չաւուշի Մահուան 60-Ամեակին Առթիւ* գրքոյկը փակագիծերու մէջ պէտք է ունենայ 1907-1967 թուականները, Սեդրակ Շահէնի գիրքը կը կոչուի *Քեռի Թորոսը* եւ ոչ թէ *Քար Թորոսը*: *Բարեկենդանի Անկուտիները* թատերախաղը, գրաշարական վրիպակով, դարձած է *Բարեկենդանի Անկուտները*:
- ⁹ *Հոսիսի Տարեգիրքը* (Ա. Տարի 1929) տպուած է 1928ին եւ ոչ թէ 1929ին (էջ 218), Մարտիրոս Գուշակճեանի եւ Վեր. Տիգրան Խնդրունիի *Անգլերէն-Հայերէն Արդի Բառարանի* Բ. տպագրութիւնը եղած է 1976ին եւ ոչ թէ 1975ին (էջ 85): Քանի մը պարագաներ վերագրելի են գրաշարական վրիպակներու (Ջահրատի *Մէկ Քարով Երկու Գարունը* վերատպուած է 1997ին (էջ 108), Անդրանիկ Զէյթունեանի աշխատասիրած *Գիրք Ղետացուցը* հրատարակուած է 1993ին (էջ 81), Պէպօ Սիմոնեանի *Խորհրդածություններ Հայաստանի Գրողներու Հինգերորդ Համագումարի Սեմինը* տպուած է 1966ին (էջ 355)): Անթուակիր գործեր ալ կարելի է թուագրել, ինչպէս Գեորգ Ջահուկեանի *Հայոց Լեզուի Տեսութեան Եւ Պատմութեան Հիմնահարցերը* (էջ 331)՝ 2000ին լոյս տեսած:
- ¹⁰ Արշալիր Շիրակեանի *Կտակն Էր Նահատակներուն* գործին Բ. (եւ ոչ թէ Գ.) տպագրութիւնը կատարուած է 1986ին (էջ 294):
- ¹¹ *Անմիջական Գրականութիւն* ժողովածուն (1971) Գրական Խմբակի հրատարակութիւնն էր, ոչ թէ Պօղոս Սնապեանի (էջ 362): *Սոցիալ Հնչակեան Դեմոկրատ Գուսակցութեան Մամուլը (1887-1987)* գրքոյկը աշխատասիրած է Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանը (էջ 364):
- ¹² Արամ Վրդ. Քէշիշեանի (այժմ Արամ Ա. Կաթողիկոս) *Հայ Եկեղեցւոյ Ճշմարիտ Դիմագիծը* գործին (էջ 423) հրատարակութեան վայրը՝ Պէյրութ է:
- ¹³ Բարգէն Վրդ. Թօփճեանի *Լիբանանի Հնախօսական Վայրերը* (էջ 137)՝ Անի Մշակութային Միութիւն, *Մէյրի Ճօնսի Եւ Իր Ս. Գրքին Պատմութիւնը* (էջ 247)՝ Բրիտանական եւ Օտարագգի Ս. Գրոց Ընկերակցութիւն, Վլադիմիր Պետրոսեանի *Արարատը Պէտք Է Մնայ Երեւանի Գողմը* (էջ 320)՝ Ռ. Սեւակ

Մշակութային Հիմնարկի, Գրիգոր Դ. Վահանեանի *Օտարը* (էջ 369)՝ «հրատ. Վ. Ուզունեան գրատան թիւ 5»:

¹⁴ Ուիլիելմ Ու. Օրրի *Երիտասարդաց Յատուկ Նիւթեր Եւ Աստուծոյ Պատասխանը* հատորը (էջ 438) թարգմանուած է Ս. Յ. Փաշկեանի կողմէ:

¹⁵ Գարեգին Նժդեհի *Ազատ Միւնիքի* 1999ի հրատարակութիւնը խմբագրած է Կարօ Յովհաննէսեան եւ 176 էջ ունի, Վարդան Մատթէոսեանի *Հարաւային Կողմն Աշխարհի* հատորը խմբագրած է Զաւէն Մսերլեանը, իսկ *Գրական-Բանասիրական Ուսումնասիրութիւնները*՝ Արմենակ Եղիայեանը:

¹⁶ Վահրամ Արծրունիի *Հայ Դպրոցը 1830ին, 1870ին եւ 1920ին* թատերախաղը 75 էջ ունի (էջ 56), *Կանոնագիր Ազգ. Սահակեան Վարժարանին* 233 էջ չունի (էջ 168), այլ 23, Տէրէքթիվի *Էնվեր, Թալէաթ, Ճեմալ Եւ Շէրլօք Հօլմս* (էջ 388) 317 էջ ունի եւ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսի, *Հայրական Խօսք Ամերիկեան Արեւմտեան Թեմի Հաւատացեալ Ժողովուրդին* (ոչ թէ *Ժողովրդեան*) 39 էջ ունի, ոչ թէ 56 + 40 (էջ 343):

¹⁷ Մէսրոպ Հայունի, *Գերապայծառ Դոկտ. Հայր Սահակ Եպիսկոպոս Կոզեան*, Այնճար, Imprimerie Moderne Kreim, 2008, էջ 674:

¹⁸ Շուշանիկ Արոյեան, *Ռոպերթ Անդրէասեանը Դաշնակահար եւ Մանկավարժ* (էջ 13 եւ 62), Նիկոլ Աղբալեան, *Ամբողջական Երկեր, Ա. Հտր.* (էջ 27 եւ 29), Պ. Պ. Աճեմեան, *Զրուցատրութիւն Հայերէն-Անգլերէն* (էջ 34 եւ 112), Արշի, *Կանաչ Արտեր* (երկիցս, էջ 58), *Ամերիկեան Դեսպան Սր. Մորկընթաուի Յիշատակները Եւ Հայկական Եղեռնին Գաղտնիքները* (էջ 34 եւ 254), Ազատ Աւարայր, *Լեղի Բաժակներ Եւ Վայրկեաններ* (էջ 60 եւ 213), Աւօ, *Խանասորի Արշաւախումբը եւ Հրայր Դժոխք* (էջ 61 եւ 135), Յակոբ Բամպակեան, *Յաւերժական Բաժակը*, 2001 (էջ 64, երկիցս), Մինաս Գանգրունի, *Գուսան Երգարան* (էջ 72 եւ 85), Թովմաս Գեմբացի, *Նմանութիւն Քրիստոսի* (էջ 77 եւ 276), Մարօ Գըվրեան-Նիկողոսեան, *Ապրելու Արուեստը III* (էջ 80 եւ 276), Թորգոմ Պատր. Գուշակեան, *Սուրբք Եւ Տօնք* (էջ 85, երկիցս), Գրիգոր Նարեկացի, *Նարեկ Աղօթամտեան* (էջ 89, երկիցս), *Դիւան Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի* (էջ 96 եւ 391), Արսէն Երկաթ, *Եգիպտականք* (էջ 106 եւ 107, վերջինս աւելի ամբողջական է): Խրիմեան Հայրիկ, *Երկեր* (էջ 158 եւ 159. վերջինս ճիշդ տարեթիւը ունի՝ 1989), Կէօթէ, Եոհան Վոլֆկանկ, *Հինգ Թատրերգութիւն եւ Ֆաուսթ* (էջ 80 եւ 171), Միսաք Թողլաքեան, *Օրերուս Հետ* (էջ 129 եւ 132), Յարութիւն Իսկահատեան, *Վկայարան Հայկական Յեղասպանութեան, Ա. Հտր.* (էջ 146, երկիցս), Օմար Խայեամ, *Քառեակներ* (էջ 154 եւ 429), Գրիգոր Կէօվշէնեան (իմա՝ Գրիգոր Շէնեան), *Ապահովագրութեան Պայմանները Եւ Օգուտները* (էջ 43 եւ 171), *Կեանք Սը Նուիրում* (էջ 170 եւ 365), Վարդիթեր Կոճուրգեան-Յովհաննէսեան, *Չիթող Դաշտի Կարնոյ* (էջ 180 եւ 264), Պետրոս Օ. Վրդ. Կոստանդինեան, *Մաթոսաղայի Հարցումները Թիւ 1* (էջ 181 եւ 182), *Համամարդկային Երազահան* (էջ 105 եւ 191), *Հայ Լեզու, Ա. Տարի* (էջ 115 եւ 194), *Հայ Լեզուն՝ Աղբիւր Յաւերժութեան* (էջ 175 եւ 195), *Հայ Լեզուն, Գ. Գիրք* (էջ 195 եւ 320), *Հայկական Հարցը Խաղաղութեան Ժողովին Առջեւ* (էջ 202, երկիցս), Յովհաննէս Ճէտիտեան, *Հատընտիր Պատմութիւններ, Բ. Հտր.* (211 եւ 226), *Մայրերգ* (էջ 232 եւ 326), *Մարգոյ Բոլոյի Ճամբորդութիւնները* (1271-1291)

(էջ 239, երկիցս), *Մուսա Լերան Ժողովրդական Հէքեաթներ. Առասպելական Հէքեաթներ* (էջ 44 եւ 255), Յարութիւն Ս. Նաշալեան, *Հայկական Եւ Օտար Բարոյական Զուարճայիներ* (էջ 272, երկիցս), *Յակոբ Օշական – Վահան Թէքէեան* (էջ 257 եւ 432), Ա. Նազգաշեան, *Այաշի Բանտը* եւ *Մուսթաֆա Նետիմ, Հայ Եղեռնը* (էջ 268 եւ 273), Մեսրոպ Նուպարեան, *Գրպանի Բառարան Ֆրանսերէնէ Հայերէն* (էջ 278՝ երկիցս), Յ. Յ. Չագմագճեան *Բացատրական Բառարան Անգլերէնէ Հայերէն* (էջ 300 եւ 301), Արմէն Սիւնի, *Գարմիր Կանաչ* (էջ 57 եւ 360), *Վահան Թէքէեանէն Մամուլի Մէջ Տպուած Եւ Անտիպ Երկեր Ու Նամակներ* (էջ 232 եւ 369), Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, *Հայ Մամուլի Յուցահանդէս* (էջ 195 եւ 391), Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, *Հայ Մշակութային Եղեռնը* (էջ 195 եւ 391), Տոմարծացի Յովհաննէս Ա. Սարկաւազ, *Պատմութիւն Հայ Տոմարծայի* (էջ 134-135 եւ 399), Մելվին Զատէ Բիֆաթ, *Օսմանեան Յեղափոխութեան Մուր ծալքերը*, 1938 (էջ 404, երկիցս), Մելքոն Քրիշեան, *Խորտակուած Քնար, Անմար Կանթեղ* (էջ 424 եւ 426):

¹⁹ Հմմտ. Մկրտիչ Վրդ. Աւգերեան, *Առձեռն Բառարան Հայկազնեան Լեզուի* (էջ 60), այլուր՝ *Առձեռն Բառարան Հայկազնեան Լեզուի* անունին տակ (սխալ թուագրումով՝ 1998, հաւանաբար՝ գրաշարական վրիպակ մը) (էջ 44), *Հազար Ու Մէկ Բառ Ու Բան Հայոց Խօսից Բարբառէն* (էջ 189), այլուր՝ Տիրայր Ֆրունճեանի անունին տակ (էջ 440), *Հայաստանութիւնը Եւ Ամերիկեան Քոնկրէսը* (էջ 196), այլուր՝ Շաւարշ Թորիկեանի անունին տակ (էջ 132), Գարեգին Վրդ. Պեքճեան, *Գիրք Անձնանուններու* (էջ 320), այլուր՝ *Գիրք Անձնանուններու* խորագրին տակ (էջ 81):

²⁰ Հմմտ. Սօսեաց Տղան, *Աքսորականի Մը Յուշերէն* (էջ 368), որ այլուր ցուցակագրուած է բուն հեղինակի՝ Կարօ Մեհեանի անունին տակ (էջ 246):

²¹ Այդ թարմացումի աշխատանքին լաւագոյն միջոցը կրնձայլ մատենագիտութեան ամբողջական բնագրին տեղադրումը համացանցի մէջ (հասցէ՝ www.haigazian.edu.lb/ADRC/Documents/Bibliography.pdf):

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՎԱՀԱՆ ԳԵՐԱՍԻՄԻ ՄԱՐԳՍԵԱՆ
(1954-2011)

Լեզուաբան, թարգմանիչ, ԵՊՀ Ռոմանական Բանասիրության Ամբիոնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Վահան Մարգսեանը ծնունդ է առնում 1954ին, Երևանում: 1979ին ավարտել է ԵՊՀ Բանասիրական Ֆակուլտետի ֆրանսերենի բաժինը: Յետագայում մասնագիտական գործունեություն է ծախել բազմաթիվ երիտասարդական, գիտական, պետական, հասարակական կազմակերպություններում ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ արտերկրում (1983-1987՝ Կուբա): Հայրենիք վերադարձին նա շարունակել է իր մասնագիտական գործունեությունը հասարակական, գիտական եւ մշակութային կազմակերպություններում: 1987-1993՝ աշխատել է *Կանչ* թերթի խմբագրությունում որպես պատասխանատու քարտուղար:

1994ից ԵՊՀում իսպանական եւ ֆրանսիական հեղինակաւոր կազմակերպությունների, պետական կառոյցների եւ գիտական ու գիտամշակութային հիմնադրամների հովանաւորութեամբ իրականացրել է բազմաթիվ հետազոտություններ, որոնք ներառում են գիտական հետաքրքրությունների լայն շրջանակ եւ առնչում են հայագիտության, ընդհանուր լեզուաբանության, ժամանակակից բանասիրության, իսպանագիտության, իսպանական գրականության, թարգմանաբանության եւ բանականության հիմնահարցերին: Նրա աւանդը մեծ է ոչ միայն ԵՊՀ գիտաւսումնական կեանքում, այլեւ ժամանակակից հայ լեզուաբանության, բանասիրության, թարգմանաբանության ոլորտներում: Նրա թեմատիկ հետազոտությունների արդիւնքները հրապարակուել են բազմաթիվ հեղինակաւոր գիտական հանդէսներում, հանրագիտարաններում ինչպէս Հայաստանում, այնպէս էլ Հայաստանից դուրս (Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Իսպանիա, Գերմանիա):

2003ից զբաղեցրել է ԵՊՀ Ռոմանական Բանասիրության Ամբիոնի վարիչի պաշտօնը: Ընտրուել է Բասկեան Թագաւորական Ակադեմիայի անդամ, համահեղինակել է սերուանտէսագիտական միջազգային հանրագիտարանը, հրատարակել է 70ից աւելի գիտական յօդուածներ, մենագրություններ, հետազոտություններ: Նրա գրչին են պատկանում հայ իրականության համար բացառիկ արժէք ունեցող մի շարք համաշխարհային մեծութեան իսպանացի, բասկ, ֆրանսիացի գրողների, լեզուաբանների, ճանապարհորդների գործերի թարգմանությունները՝ Միգել Սեր-

ուանտեսի *Դոն Կիխոտ Լամանչացին, Խրատական Նովելները*, Ֆր. Քեյե-դոյի *Բուսկոնի Կեանքը*, Խ. Մ. Սատրուստեգիի *Մահուան Թաքնուած Դեմքը*, Խուան Անտոնիո Մոգելի *Պերու Աբարկան*, Գաբրիել Արեստիի *Քար Եւ Երկիրը*, Ժոզեֆ Ագուստին Շաոյի *Այտորի Լեզենդը* են։

Սարգսեանի ղեկավարութեամբ ամբիոնում նախաձեռնուել եւ իրականացուել են բազմաթիւ թարգմանութիւններ, սեմինարներ եւ հանդիպումներ օտարերկրեայ (իսպանացի, ֆրանսիացի, բասկ) մասնագէտների մասնակցութեամբ։ Իր նախաձեռնութեամբ ամբիոնում 2010ից մեկնարկել է ուսանողական թարգմանաբանական գիտաժողովը, որին յաջորդեց ուսանողական թարգմանութիւնների «Ծաղիկ Թարգմանչաց» մատենաշարի առաջին ժողովածուն։ Նախաձեռնուել եւ ղեկավարել է նաեւ *Ռումանական Բանասիրութեան Հանդէսը*, բասկեր-հայեր, հայ-իսպանական մշակութային առնչութիւններին վերաբերող փաստավաւերագրական նիւթերի մատենաշարը։ Խմբագրել է հայ լեզուաբանութեան համար առանձնապատուկ արժէք ունեցող ակադեմիկոս Գեորգ Զահուկեանի *Հայերէնի Ստուգաբանական Բառարանը* եւ հեղինակել հայ իրականութեան մէջ առաջին բացառիկ *Հայ-Իսպաներէն Բառարանը* (2004)։

Մահացել է 2011ի Յունուարի 21ին, Երեւանում։

Ազգ

ՊԵՏՐՈՍ ՀԱՃԵԱՆ
(1933-2012)

Արժանթինահայ գրագէտ, ուսուցիչ, խմբագիր ու հանրային գործիչ Պետրոս Հաճեանը ծնած է Ճարապլուս (Մուրիա), 1933ին։ 1954-1959՝ սկսած է իր ուսուցչական ասպարէզը որպէս Տէր-Զօրի հայկական դպրոցի ուսուցիչ եւ տնօրէն։ 1960-1961ին Հալէպի *Արեւելք* օրաթերթի փոխ-խմբագիր եղած է, իսկ նոյն տասնամեակին՝ «Հայկազեան» Ազգային Վարժարանի եւ «Քարէն Եփփէ» Ճեմարանի հայոց պատմութեան եւ գրականութեան ուսուցիչ, իսկ 1968-1970ին վարած է Ճեմարանի տնօրէնութիւնը։

1970ին փոխադրուած է Պուենոս Այրէս, ուր ստանձնած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Կրթ. Հաստատութեան տնօրէնութիւնը, զոր վարած է աւելի քան 35 տարիներ։ 1971-1986ին նաեւ վարած է *Արմենիա* օրաթերթի (1989էն ի վեր շաբաթաթերթ) խմբագրութիւնը։ 1986էն ետք նուիրուած է գրական աշխատանքներու, մնալով սփիւռքահայ մամուլի մնայուն աշխատակից։

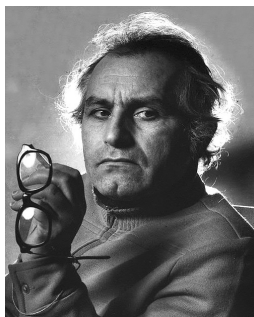
Հաճեան հրատարակած է բազմաթիւ գիրքեր, որոնց շարքին՝ պատմութիւններու երեք հատորներ (*Հրամանէք թ Պարոններ*, Պուենոս Այրէս, 1995. *Կար ու Չկար*, Պուենոս Այրէս, 2003. *Կարկէմիշ*, Հալէպ, 2005). առաջինն ու երրորդը միացեալ հատորով լոյս տեսած են 2008ին, Երեւան, *Ճանապարհ Դէպի Կարկէմիշ* խորագրով, իսկ առաջինը սպաներէնի թարգմանուած է Պերճ Աճեմեանի կողմէ, 2005ին: Ան պատրաստած է զանազան դասագիրքեր, որոնցմէ առանձին շարքով լոյս տեսած է *Պարզ Քերականութիւնը* (1986-1987, երեք հատոր):

Ան նաեւ պատրաստած է հայագիտական բնոյթի, սակայն հանրամատչելի թեքումով շարք մը գործեր, ինչպէս՝ *Հայ Մտքի Մշակներ* (Պուենոս Այրէս, 1987 եւ 1990, երկու հատորով, ընդգրկելով Ե.-ԺԴ. դարերը), որ միաժամանակ լոյս տեսած է հայերէն եւ սպաներէն (թարգմ.՝ Վարդան Մատթէոսեանի), *Լեզուած Խօսքը. Հայկական Յեղասպանութեան Մտաւորական Զոհերը* (սպաներէն, Պուենոս Այրէս, 2000, թարգմ.՝ Վ. Մատթէոսեանի. հայերէն բնագիրը մնացած է անտիպ) եւ *Հարիւր Տարի, Հարիւր Պատմութիւն* (Պուենոս Այրէս, 2001, սպաներէն՝ Պուենոս Այրէս, 2007, թարգմ.՝ Վարդան Մատթէոսեան, անգլերէն՝ Հալէպ, 2009, թարգմ.՝ Արիս Մեւակ): Առանձնապէս նկատառելի է *Հարաւր Միջիւրքի Մէջ* (Հալէպ, 2008) յօդուածներու ժողովածուն, որուն առաջին մասը կը կազմէ արժանթինահայ համայնքի վերջին յիսնամեակին անդրադարձող միակ հայերէն հատորը:

Հաճեանի շուրջ 60ամեայ գրական, հրապարակախօսական, հանրային եւ ուսուցչական ասպարէզներու վաստակը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա.ի կողմէ գնահատուած է 1984ին «Մերոյ Մաշտոց» շքանշանով, իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ՝ 2010ին, «Մովսէս Խորենացի» շքանշանով:

Պետրոս Հաճեան մահացաւ 4 Սեպտեմբեր 2012ին, յետ կարճատեւ հիւանդութեան, Պուենոս Այրէսի մէջ:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

ՆԻԿՈԼԱՅ ԳԱՐԵԳԻՆԻ ՔՈԹԱՆՋԵԱՆ
(1928-2013)

Արուեստաբան, գեղանկարիչ, ՀՀ ԳԱԱ Արուեստի Բնաստիտուտի առաջատար գիտաշխատող Նիկոլայ Քոթանջեանը ծնունդ է 1928 Մարտի 15ին Գանձակում (այժմ՝ Գեանջա, Ադրբեջան): Մէրը դէպի արուեստը եւ արտասովոր գեղարուեստական ընդունակութիւնները

դրսեւորուել են մանկութեան տարիներէից: 1944ին ընդունուել է Երեւանի Փանոս Թերլեմէզեանի Անուան Գեղարուեստի Ուսումնարան, իսկ երկու տարի անց՝ Երեւանի Գեղարուեստի Ինստիտուտի Գեղանկարչութեան Բաժին, որը գերազանցութեամբ աւարտել է 1952ին: Ապա ընդունուել է Գեղարուեստի Ակադեմիային առընթեր Լենինգրադի (այժմ՝ Սանկտ-Պետերբուրգ) Ռեալինի Անուան Գեղանկարչութեան, Քանդակագործութեան Եւ Ճարտարապետութեան Ինստիտուտի ասպիրանտուրա՝ Գեղարուեստի Ակադեմիայի նախագահ, ճանաչուած նկարիչ Բորիս Իոզանսոնի ղեկավարութեամբ: 1957ին Քոթանջեանն աւարտում է ասպիրանտուրան եւ *Խաղողահաւաքը Արարատեան Դաշտում* ատենախօսական նկարի հա-մար արժանանում պետական յանձնաժողովի Բարձր գնահատականին: Աշխատանքը ցուցադրում է Ռուսական Թանգարանում (Լենինգրադ) եւ Մոսկուայում, նկարը ձեռք է բերում ԽՍՀՄ Մշակոյթի Նախարարութիւնը եւ յանձնում Սարատովի Գեղարուեստի Թանգարանին: Տպագրում են նաեւ բացիկներ այդ պատկերով:

Նիկոլայ Քոթանջեանը, հրաժարուելով Ռեալինի Անուան Ինստիտուտում դասաւանդելու առաջարկից, ասպիրանտուրան աւարտելուց յետոյ վերադառնում է Երեւան եւ ներգրաւուում Հայաստանի մշակութային կեանքում: Հայրենիքում նա ոչ միայն մշտապէս մասնակցում է պատկերահանդէսների, այլեւ բաւական եռանդուն՝ Նկարիչների Միութեան գործունէութեանը, ղեկավարում Երիտասարդական Բաժանմունքը եւ միքանի անգամ ընտրւում վարչութեան անդամ: 1960ականների վերջերից նա հեռանում է հասարակական կեանքից եւ բոլորանուէր տրւում ստեղծագործելուն՝ զբաղուելով գեղանկարչութեամբ եւ գծանկարչութեամբ, ինչպէս նաեւ կոթողային գեղանկարչութեամբ: Արուեստագէտի մի շարք աշխատանքներ պահում են Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահում, Մոսկուայի Արեւելքի Ժողովուրդների Արուեստների Թանգարանում. Երեւանի, Սանկտ Պետերբուրգի, Դուբնայի, Փարիզի, Մայնի Ֆրանկֆուրտի, Չիքագոյի, Վաշինգտոնի, Լոս Անջելըսի եւ այլ քաղաքների մասնաւոր հաւաքածուներում:

Բացառիկ արգասաւոր էր Քոթանջեանի մանկավարժական գործունէութիւնը. տասնամեակներ շարունակ նա ղեկավարել է Կանազ Գործարանի մշակոյթի պալատին առընթեր գեղարուեստի ստուդիան՝ դաստիարակելով շնորհալի նկարիչներ եւ, պարզապէս, շատ երիտասարդների հաղորդակից դարձնելով արուեստին:

Գեղանկարչութեան զուգահեռ Քոթանջեանն զբաղուել է արուեստագիտութեամբ: Նրա արուեստագիտական լուրջ եւ անդով գործունէութիւնը սկսուեց 1972ից, երբ որպէս գիտաշխատող ընդունուեց ՀՍՄՀ ԳԱ Արուեստի Ինստիտուտ՝ հարազատ գիտական օջախում աշխատելով

շուրջ քառասուն տարի՝ մինչև կեանքի վերջին օրերը: Նրա ուսումնասիրությունների հիմնական առարկան հայկական միջնադարեան կոթողային գեղանկարչությունն էր եւ գրքարուեստը: Ընդ որում՝ նա զբաղում էր ոչ միայն գեղանկարչության պատմութեամբ, այլեւ տեսութեամբ:

Նիկոլայ Քոթանջեանի *Tsvet V Rannesrednevekovoy Jivopisi Armenii* (Գոյնը Հայաստանի վաղ միջնադարեան գեղանկարչութիւնում) մենագրութիւնը (1978, մինչ այդ որպէս գիտական թեզ պաշտպանած Մոսկուայի Պետական Համալսարանում) բացառիկ արժէքաւոր ուսումնասիրութիւն է, առաջին տեսական հետազոտութիւնը ոչ միայն հայ արուեստագիտական գրականութեան, այլեւ եզակի երեւոյթ ողջ խորհրդային արուեստագիտութեան պատմութեան մէջ, որտեղ հեղինակն առաջադրեց գոյնի ուսումնասիրման բոլորովին նոր մեթոդ: Նա գոյնի կառուցուածքը քննում է չորս հիմնական տեսանկիւններով, ինչը թոյլ է տալիս առաւել ամբողջական բացայայտել գեղանկարչական ստեղծագործութեան երանգային լուծման էութիւնը՝ գունային տոնայնութիւն, գունային կառուցուածք, գոյնի յօրինուածք եւ գոյնի տարածական կառուցուածք: Քոթանջեանի տեսական աշխատութիւնները մեծ հետաքրքրութիւն առաջացրին միջնադարագէտների շրջանում: Նա գոյնի խնդիրն ուսումնասիրեց յաջորդ դարաշրջանների յուշարձանների նիւթերով եւս. այդ ուսումնասիրություններից է Տաթևի Վանքի (Ժ. դ.) որմնանկարչութեանը նուիրուած ռուսերէն մենագրութիւնը (անտիպ) եւ միջնադարեան մանրանկարչութեան գոյնի մասին ընդհանրացնող յօդուածը՝ գերմաներէն (Die Farbe in der armenischen Buchmalerei des Mittelalters – *Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft*, Bochum, 1995):

Յատկապէս գնահատելի են հայ արուեստի ամենաքիչ ուսումնասիրուած ոլորտին՝ որմնանկարչութեանը վերաբերող Քոթանջեանի աշխատութիւնները: Այդ գործունէութիւնը յիշաւի անձնութիւնն էր: Ինքնուրոյն յաղթահարելով բազում խոչընդոտներ՝ նա շրջագայել է ողջ Խորհրդային Հայաստանով, ուսումնասիրել գրեթէ բոլոր յուշարձանները, հետազօտել որմնանկարների ենթաշերտերը, ներկերի բաղադրութիւնը, պատկերագրութիւնը եւ գեղարուեստական առանձնայատկութիւնները: Ուսումնասիրությունների արդիւնքում Քոթանջեանը սահմանել է հայ որմնանկարչութեան համար մի շարք չափազանց կարեւոր դրոյթներ:

Որմնանկարչութեանը վերաբերող նրա աշխատութիւններից են Տիգրան Հոնենցի կառուցած Անիի Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու որմնանկարներին նուիրուած ուսումնասիրութիւնը (*“The Frescoes in the Church of St. Gregory the Illuminator Founded by Tigran Honents in Ani”*, *Armenian Review*, 1990, v.43, n. 4/172, p. 41-65, համահեղինակ՝ Իրինա Դրամբեան),

հայկական կոթողային գեղանկարչության պատմության ամփոփիչ յոդուածը (“Les Décors Peints des Eglises d’Arménie”, *Armenia Sacra. Mémoire Chrétienne des Arméniens (VI-XVIII siècles)*, Paris, Musée du Louvre, 2007), այլ յուշարձանների մասին մի շարք յոդուածներ:

Մեծ է Քոթանջեանի ներդրումը նաեւ գրքարուեստի ուսումնասիրման գործում: Այդ ոլորտում նրա ամենանշանակալից աշխատութիւններն են Ծղրութի եւ Էջմիածնի աւետարաններին նուիրուած ուսումնասիրութիւնները: Նրա *Ծղրութի Աւետարանը 974 թ. (2006)*՝ պահպանուած նկարազարդուած աւետարանների ամենավաղ օրինակներից՝ Ժ. դարի այդ հրաշալի յուշարձանի մասին առաջին հրապարակումն է: Եւ եթէ նա առաջինն էր, ով Ծղրութի Աւետարանը ներմուծեց գիտական շրջանակ, ապա Էջմիածնի Աւետարանը՝ ընդհակառակը, ամենահանրայայտ հայկական ձեռագրերից է, բազմաթիւ անգամ արժանացած հայ եւ եւրոպացի գիտնականների ուշադրութեանը: Այդուհանդերձ, Քոթանջեանն այդ ձեռագրի ուսումնասիրման գործում եւս նոր խօսք ասաց իր *Էջմիածնի Աւետարանը* (Երեւան, 2000) մենագրութեամբ. նա ոչ միայն հանրագումարի բերեց ձեռագրի հարիւրամեայ ուսումնասիրութիւնը, այլեւ նորովի գնահատեց նրա կազմի մէջ մտնող երեք առաջնակարգ յուշարձանների գեղարուեստական առանձնայատկութիւնները, լիակատար բացայայտեց դրանց պատկերաբովանդակային էութիւնը:

Քոթանջեանի հետաքրքրութիւնների շրջանակում էր նաեւ Ի. դարի նկարիչների արուեստը: Նա մի շարք յոդուածներով անդրադարձել է Փոլ Կիրակոսեանի, Մարտիրոս Սարեանի, Վլադիմիր Այվազեանի, Վահրամ Գայֆէջեանի, Ղուկաս Չուբարեանի ստեղծագործութիւններին, Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահի եւ նրա ստեղծման գործում Ռուբէն Դրամբեանի դերին:

Նա մեզ է կտակել մեծ քանակութեամբ անաւարտ գեղանկարչական ու գծանկարչական ստեղծագործութիւններ եւ մի շարք չհրատարակուած, սակայն արդէն տպագրութեան պատրաստ արուեստաբանական աշխատութիւններ, դրանց թւում՝ *Վաղ Միջնադարեան Հայաստանի Մոնումենտալ Գեղանկարչութիւնը* եւ *Գոյնը Տաթևի Որմնանկարներում*, աշխատասիրութիւնները, որոնք կը հրատարակուեն առաջիկայում:

Նիկոլայ Քոթանջեանը մահացաւ 2013ի Յունուարի 9ին, Երեւանում:

ՀՀ ԳԱԱ Արուեստի Ինստիտուտ
instart@sci.am

ՄԱՐԶԸՐԻ ԱՆԱՅԻՍ ՅՈՒՍԷՓԵԱՆ ԴՈՔՔԻՆ
(1922-2013)

Ամերիկահայ պատմաբան, արձակագիր Մարջերի Յուսեփեան Դոքքինը ծնունդ է 1922ի Նոյեմբերի 22ին, Նիւ Եորքում, քեսապցի Մովսէս եւ զմիւռնիացի Մաքրուհի Յուսեփեանների ընտանիքում, մայրական մեծօր՝ Զմիւռնիայում սպանուելուց երկուսուկէս ամիս անց: Հայրը բժիշկ Մովսէս Յուսեփեանը, 1915-1916ին ԱՄՆից մեկնել էր Հայաստան՝ օգնելու գաղթական հայրենակիցներին, աշխատել սովի ու համաճարակի պայմաններում եւ առաքելութիւնն աւարտելուց յետոյ վե-րադարձել ԱՄՆ: Յետագայում նրա դուստրը յիշել է, որ 1920ականներին իրենց տունը գաղթական էր դարձել ծնողների հեռու եւ մօտ ազգա-կանների, ծանօթների եւ անգամ անծանօթների համար: Այդ մանկութեան յուշերն են, որ յետագայում ատաղձ են դարձել Մարջերի Յուսեփեանի գրական գործերի համար, ինչպէս նաեւ դրդել՝ զբաղուել հայոց եղեռնի պատմութեան ուսումնասիրմամբ:

Մարջերի Յուսեփեանը 1944ին աւարտել է Նիւ Եորքի Քոլումբիա Համալսարանի Բեռնարդ Քոլէջը: 1957-1993՝ եղել է նոյն քոլէջի գրականութեան եւ անգլերէնի պրոֆեսոր եւ պաշտօնակից-դէկան (1976-1993): Արժանացել է Ուիլսոն Քոլէջի պատուոյ դոկտորի կոչման, Խորհրդային Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի կողմից պարգեւատրուել Անանիա Շիրակացու անուան մրցանակով:

Գործունէութիւնը սկսել է որպէս արձակագիր՝ ամերիկեան եւ անգլիագիր հայկական մամուլում հանդէս գալով հայ կեանքից պատմութեան (Տատիկիս Աղօթագիրքը): 1957ին Նիւ Եորքում Random House Հրատարակչատունը լոյս է ընծայել նրա *A Houseful of Love* վէպը ամերիկահայ կեանքից: Այն եղել է *Նիւ Եորք Թայմզ*ի ամենից շատ վաճառուող գրքերի ցանկում: Վէպն ունեցել է միքանի հրատարակութիւն, տպագրուել նաեւ Լոնդոնում (1957), թարգմանաբար լոյս տեսել նորուեգերէն, իտալերէն, գերմաներէն եւ ճապոներէն:

Յուսեփեան Դոքքինի աշխատութիւնները հիմնականում նուիրուած են 1915-1923ին Օսմանեան Կայսրութիւնում Հայոց Ցեղասպանութեանն ու տեղահանութեանը: Նրա “The Unremembered Genocide” յօդուածը (1966, հրատարակուած *Commentary* հանդէսում, նաեւ առանձին գրքով տպագրուել Նիւ Եորքի հրէական յանձնախմբի կողմից) հայոց եղեռնի մասին յետպատերազմեան շրջանում տպագրուած առաջին ընդարձակ ուսումնասիրութիւնն էր ԱՄՆում, որ բարձրացրեց հարցի շուրջ հանրային իրազեկութիւնը եւ խթանեց նոր հետազոտութիւնների ի յայտ գալուն: Այլ

յողուածներից յիշարժան են ամերիկեան գիտական մամուլում լոյս տեսած *Խաղաղութեան Առաջնահերթութիւնը* (1969) եւ *Ի՞նչ Յեղասպանութիւն, Ի՞նչ Ողջակիզում: Լուրեր Թուրքիայից, 1916-1923* (1984) ուսումնասիրութիւնները: Յուսէփեան Դոքքինի հիմնական աշխատութիւնն է *The Smyrna Affair* (1971) պատմաբանասիրական հետազոտութիւնը, որ Լոնդոնում 1972ին լոյս է տեսել *Smyrna 1922. The Destruction of a City* վերնագրով: Այն ունեցել է միքանի հրատարակութիւն (վերջինը՝ 1988ին), թարգմանուել յունարէն (ունեցել է երեք հրատարակութիւն Աթէնքում) եւ թուրքերէն (2012, Ստամբուլ, Բելգէ Հրատ.): Այն նուիրուած է Զմիւռնիայի յոյն եւ հայ բնակչութեան 1922ի ողբերգութեանը՝ գրուած դէպքերի ականատես ու մասնակից հայերի, ամերիկեան դիւանագետների եւ քարոզիչների յուշերի, նամակների ու վկայութիւնների հիման վրայ: «*Տիկին Յուսէփեանը ներկայացնում է ժամանակակից պատմութեան գրեթէ մոռացուած մի ողբերգութեան մանրամասն փաստագրութիւնը: Միայն հիմա, յիսուն տարի անց, գրողը, անտիպ նիւթերի հիման վրայ, օգնում է վերցնել քողը հրդեհուած Բզմիրի մոխիրների վրայից: Պարզում է, որ կեանքի իրականութիւնը հմուտ արուեստագետի ձեռքին կարող է իսկապէս աւելի համոզիչ լինել, քան գրական հմտութիւնը*», գրել է *New York Times Book Review*-ն: Իսկ Լոնդոնի *Օքզրդը* քննադատութիւնն անուանել է «*մեծ կշիռ ու հեղինակութիւն ունեցող ցնցող փաստաթուղթ*»: Յուսէփեան Դոքքինը կազմել եւ հրատարակել է *The Making of a Feminist: Early Journals and Letters of M. Carey Thomas* (1977) հատորը, նաեւ հեղինակել *George Horton and Mark L. Bristol: Opposing Forces in U.S. Foreign Policy, 1919-1923* (1983) աշխատութիւնը եւ *Inside Out* վէպը (1989, համահեղինակ՝ Ժան Վ. Քուլէն):

Երկար տարիներ եղել է Նիւ Եորքի *Ararat* գրական քառամսեայի խմբագրական մարմնի եւ Քոլումբիայի Հայ Կենտրոնի Անահիտ գրական մրցանակաբաշխութեան յանձնաժողովի անդամ: Կարելոր դեր է խաղացել Քոլումբիա Համալսարանում մշտական հայագիտական ամբիոնի հիմնման գործում: Տասնամեակներ շարունակ ԱՄՆում եւ այլուր հանդէս է եկել դասախօսութիւններով, հիմնականում՝ Հայոց Ցեղասպանութեան եւ թուրք կառավարութեան ժխտման հոգեբանութեան վերաբերեալ:

1956ին Յուսէփեան Դոքքինն այցելել է Խորհրդային Հայաստան՝ լինելով հայրենիք այցելած առաջին ամերիկահայ գրողներից մէկը: Երկրորդ անգամ նա Հայաստանում եղել է 1976ին՝ Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի հրաւերով:

Մարջրի Յուսէփեան Դոքքինը կեանքից հեռացաւ 2013ի Փետրուարի 8ին, Նիւ Եորքում:

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ
artsvi@yahoo.com

ԲԱԲԿԷՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ
(1941-2013)

Հայ պատմագիտական ու աշխարհագրական միտքն ու բարձրագույն դպրոցը ծանր ու անդառնալի կորուստ կրեցին: 72 տարեկան հասակում կեանքից հեռացաւ նշանաւոր հայագէտ, պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, գիտութեան վաստակաւոր գործիչ, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հայոց Պատմութեան Ամբիոնի վարիչ Բաբկէն Յարութիւնեանը:

Յարութիւնեանը ծնուել է 1941 Մարտի 4ին Երեւանում: 1958ին ոսկէ մեդալով աւարտել է Հրաչեայ Աճառեանի Անուան դպրոցը: Նոյն թուականին ընդունուել է ԵՊՀ Պատմութեան Ֆակուլտետը, որը ժամկէտից մէկ տարի շուտ (1962) աւարտել է գերազանցութեան դիպլոմով: 1977ին, դարձեալ գերազանցութեան դիպլոմով աւարտել է նաեւ ԵՊՀ Իրաւագիտութեան Ֆակուլտետը: 1963-1966՝ սովորել է ԵՊՀ ասպիրանտուրայում եւ պատրաստել թեկնածուականատենախօսութիւն՝ «Վայոց Ձոր (Պատմա-Աշխարհագրական ուսումնասիրութիւն)» նիւթով, որը յաջողութեամբ պաշտպանել է 1968ին: 1993ին «Մեծ Հայքի Վարչաքաղաքական Բաժանման Համակարգն Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի» նիւթով պաշտպանել է դոկտորականատենախօսութիւն:

Լայն ու բազմակողմանի էին Յարութիւնեանի հետաքրքրութիւնների շրջանակները, որոնց հիմքում խարսխուած էին նրա պատմա-աշխարհագրական խոր գիտելիքները, աղբիւրագիտական ու լեզուագիտական բարձր պատրաստութիւնը, հետազօտական ու վերլուծական անուրանալի ձիրքերը: Նա հեղինակ է շուրջ 500 աշխատութիւնների (մենագրութիւններ, յօդուածներ, քարտէզներ), որոնք առաւելապէս նուիրուած են հին եւ միջնադարեան Հայաստանի պատմութեանն ու պատմական աշխարհագրութեան տարաբնոյթ հիմնահարցերին:

Հայագիտութեան բնագաւառում լուրջ ներդրումներ են Յարութիւնեանի *Աշխարհացոյցը Եւ Չորս Հայքերի Խնդիրը* (1997), *Հայաստանի, Հայ-Իրանական Յարաբերութիւնների Եւ Առաջաւոր Ասիայի Հնագոյն Պատմութեան Մի Քանի Խնդիրների Շուրջ* (1998), *Մեծ Հայքի Վարչաքաղաքական Բաժանման Համակարգն Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», Գիրք 1*, (2001) մենագրութիւնները եւ այլ ուսումնասիրութիւնները: Աշխարհագրագէտի բացառիկ ունակութիւններն ու կարողութիւնները նրա մէջ դրսեւորուել են

առանձնապես հին Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեանը նուիրումը այնպիսի եզակի յուշարձանի ուսումնասիրութեան գործում, ինչպիսին է *Աշխարհացոյցը*: Բազմակողմանի, մանրակրկիտ քննութեան շնորհիւ պատմաբանը պարզել է, որ մատենագրական այս երկը Ե. դարի գրական յուշարձան է, իսկ դրա հեղինակը Մովսէս Խորենացին է: Յարութիւնեանն առանձին ուսումնասիրութիւններով ճշգրտել է Տիգրանակերտի տեղադրութիւնը, Մեծ Հայքի վարչատարածքային բաժանման համակարգը, Խորենացու չորրորդ գրքի առեղծուածը, հայոց գրերի գիւտի թուականը եւն.:

Պատմագիտական ու քաղաքական անուրանալի արժէք ունի Յարութիւնեանի հեղինակութեամբ լոյս տեսած *Հայաստանի Պատմութեան Ատլաս* եռահատորը (Երեւան, 2003, 2008, 2012): Այն պատմագիտական իւրօրինակ համայնապատկեր է, որն իր ընդգրկումով ու բովանդակութեամբ նախօրինակը չունի եւ հազուադէպ երեւոյթ է նաեւ համաշխարհային քարտեզագրութեան ասպարէզում: Միայն եւրոպական միքանի ժողովուրդներ ունեն նման ատլասներ: Յարութիւնեանը հեղինակ է կոթողային այնպիսի հրատարակութիւնների, ինչպիսիք են *Հայաստանի Ազգային Ատլասի* 2րդ հատորը (2008), հեղինակակիցը՝ *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւն* եռալեզու ատլասի (2009), ինչպէս նաեւ շուրջ 300ից անէլի ուսումնական, գիտական եւ այլ բնոյթի պատմական քարտեզներ:

Նշանակալից է նաեւ Յարութիւնեանի ներդրումը Արցախի հիմնահարցի ուսումնասիրութեան բնագաւառում՝ եւ գիտական, եւ գործնական առումներով: Նրա գիտական, հասարակական գործունէութեան մէջ լայն տեղ է գրաւել ադրբեջանական եւ թուրքական պատմագրութիւններում անընդմէջ դրսեւորուող հակահայկական հայեցակարգերի հերքումը: Այս կապակցութեամբ նա հանդէս է եկել գիտական ու հրապարակախօսական բնոյթի տասնեակ յօդուածներով, որոնցից շատերը տպագրուել են նաեւ արտասահմանեան պարբերականներում:

Յարութիւնեանը գործուն մասնակցութիւն է ունեցել *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն* ակադեմիական ութհատորեակի եւ ներկայումս իրականացուող քառահատորեակի, դպրոցական ու բուհական բազմաթիւ դասագրքերի, ձեռնարկների, *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, *Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան*, *Հայկական Հարց* եւ այլ հանրագիտարանների ու տեղեկատուական բնոյթի գրքերի ստեղծման աշխատանքներին: Նա եղել է մի շարք գիտական խորհուրդների անդամ եւ նախագահ: Գիտական զեկուցումներով հանդէս է եկել հանրապետական ու միջազգային բազմաթիւ գիտաժողովներում (Երեւան, Բեռլին, Միւնխեն, Բոխում, Վիեննա,

Բուդապեշտ, Պրագա, Փարիզ, Մոնպելիե, Թբիլիսի, Մոսկուա, Ս. Պետերբուրգ, Նիւ Եորք, Լոս Անջելըս, Բոստոն, Թեհրան եւ այլուր)։

Յարութիւնեանը գիտական աշխատանքը յաջողութեամբ զուգակցել է մանկավարժական գործունէութեանը։ 1969ից մինչեւ կեանքի վերջին օրերը նա դասաւանդում էր ԵՊՀում։ 1993-1994՝ դասախօսել է Համազգայինի Բէյրութի Հայագիտական Բարձրագոյն Հիմնարկում, իսկ 1995-1996՝ ԱՄՆ Միչիգանի Դիքսոն Համալսարանում։ 1970-1971՝ եղել է ԵՊՀ արտասահմանեան ուսանողների աշխատանքների գծով դեկան, 1985-1988՝ ԵՊՀ Հրատարակչութեան տնօրէն, 1988-2013՝ Հայաստանի Պատմական Աշխարհագրութեան Ու Քարտէզագրութեան Լաբորատորիայի գիտական ղեկավար, 1993-2004՝ ԵՊՀ Պատմութեան Ֆակուլտետի դեկան, 1997-2000՝ համատեղութեամբ՝ ԵՊՀ Հայաստանի Յարակից Երկրների Պատմութեան Ամբիոնի վարիչ, 2004-2013՝ Հայոց Պատմութեան Ամբիոնի վարիչ, 2007-2008՝ համատեղութեամբ վարել է նաեւ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս-քարտուղարի պաշտօնը։

Յարութիւնեանը շօշափելի աւանդ ունի նաեւ գիտական մասնագէտներ պատրաստելու գործում. բազմիցս եղել է թեկնածուական եւ դոկտորական ատենախօսութիւնների ընդդիմախօս, խորհրդատու, ղեկավար։ Այսօր հանրապետութիւնում ու նրա սահմաններից դուրս գործող շատ ու շատ պատմաբաններ իրենց ուսանողական, ասպիրանտական ու գիտական մկրտութիւնն ստացել են նրա շիտակ, բարեխիղճ ու անկողմնակալ հոգատարութեան ներքոյ։

Երկարատեւ, անբասիր ու շնորհակալ գործունէութեան համար նա արժանացել է ԵՊՀ ոսկէ մեդալի։ 2006ին նրան շնորհուել է Մովսէս Խորենացու մեդալ, 2009ին՝ ՀՀ Գիտութեան Վաստակավոր Գործչի կոչում։ Հայագետի միջազգային ճանաչման վկայութիւններից են Ֆրանսիայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան ու Ֆուլբրայթի Հիմնադրամի թոշակներին արժանանալը, Բնութեան եւ Հասարակութեան Մասին Գիտութիւնների Միջազգային Ակադեմիայի եւ «Արարատ» Ակադեմիայի անդամ ընտրուելը, Նոբելեան մրցանակակիր Ալբերտ Շուայցըրի ոսկէ մեդալի, «Ոսկէ Արծիւ Ոսկէ Թագով» գերմանական եւ «Եկատերինա Մեծ» ռուսական շքանշաններին, Մոնպելիէի Պոլ-Վալերի Համալսարանի մեդալի արժանանալը։

Իր աշխատասիրութեամբ, սկզբունքայնութեամբ, վարակիչ անմիջականութեամբ ու կեցուածքով, հայրենիքի ու ժողովրդի հանդէպ անմնացորդ սիրով Յարութիւնեանը յաճախ էր գրաւում շրջապատի ուշադրութիւնը։ Նա հասարակականօրէն չափազանց գործունէայ անհատ էր։ Անհաշտ ու անսքող սկզբունքայնութիւն էր դրսեւորում հանրապետութեան կեանքում տեղ գտած թերութիւնների նկատմամբ, եւ պատահական չէ, որ գործուն մասնակցութիւն էր ցուցաբերում

հանրապետության հասարակական կեանքին. եղել է ՀՀ նախագահին կից Հասարակական Խորհրդի անդամ:

Յարութիւնեանը դեռ լի էր ստեղծագործական կարելիութիւններով, սակայն, նրա շատ մտայղացումներ, ցաւօք, չիրականացան: 2012 Հոկտեմբերի 10-13ին արդէն հիւանդ վիճակում, նա կազմակերպեց Անանիա Շիրակացուն նուիրուած միջազգային գիտական նստաշրջանի աշխատանքները, որը կլանեց նրա ամբողջ ներուժը: Իսկ ընդամենը չորս ամիս անց՝ 2013ի Փետրուարի 25ին նա իր մահկանացուն կնքեց Երեւանում՝ թողնելով նշանաւոր գիտնականի, գիտութեան անխոնջ կազմակերպչի, ուսուցչի ու քաղաքացու անբասիր անուն:

ՊԵՏՐՈՍ Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՌՈՒԲԷՆ ՀԵՆՐԻԿԻ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

(1962–2013)

ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի Նոր Պատմութեան Բաժնի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտութիւնների թեկնածու, առաջին դասի խորհրդական, ՀՅԴ անդամ Ռուբեն Գասպարեանը ծնունդ է 1962 Յունիսի 26ին, Երեւանում, մտաւորականի ընտանիքում: 1979ին՝ աւարտելով Երեւանի Չարենցի անուան թիւ 67 միջնակարգ դպրոցը՝ ընդունում է Խ. Աբովեանի Անուան Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտի Պատմա-աշխարհագրական Ֆակուլտետի Պատմութեան Եւ Մանկավարժութեան բաժինը, որն աւարտում է գերազանցութեամբ 1984ին, ստանալով պատմութեան եւ հասարակագիտութեան ուսուցչի, դաստիարակչական աշխատանքների մեթոդիստի որակաւորում: 1984-1989՝ աշխատել է Աբովեանի շրջանի (այժմ Կոտայքի Մարզ) Ակունք գիւղի միջնակարգ դպրոցում որպէս պատմութեան ուսուցիչ: Նոյն թուականին ընդունուել է Հայաստանի ԳԱ Պատմութեան Ինստիտուտի ասպիրանտուրան (հեռակայ):

1989-1996՝ դասաւանդել է Երեւանի թիւ 57 միջնակարգ դպրոցում որպէս պատմութեան եւ հասարակագիտութեան ուսուցիչ: 1991ին պաշտպանել է թեկնածուական ատենախօսութիւն «Կիլիկիայի Հայութեան Սոցիալ-Քաղաքական Կեանքը 1900-1921 թթ.» թեմայով եւ շնորհուել է պատմական գիտութիւնների թեկնածուի գիտական աստիճան: Նոյն թուականին աշխատանքի է ընդունուել ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի Նոր Պատմութեան Բաժին որպէս գիտաշխատող, 1991-1997՝ վարել է նոյն հաստատութեան Երիտասարդ Գիշախատողների Խորհուրդը, իսկ 1995-1999՝ նոյն հաստատութեան գիտական քարտուղարի պաշտօնը:

1999-2009՝ վարել է ՀՀ Կրթության Եւ Գիտության Նախարարության Բարձրագոյն Կրթության, ապա Նախարարության աշխատակազմի Բարձրագոյն Մասնագիտական Կրթության, Նախարարության աշխատակազմի Բարձրագոյն Եւ Յետբուհական Կրթության Վարչութեան պետի պաշտօնը: Համատեղութեան կարգով դասաւանդել Երեւանի Պետական Համալսարանի մագիստրատուրայում: 2009ին կրկին աշխատանքի է անցել ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի Նոր Պատմութեան Բաժին, իսկ 2010 Յուլիսի 1ից մինչեւ 2011 Յունիս ղեկավարել է ինստիտուտի Հայկական Հարցի Եւ Հայոց Ցեղասպանութեան Պատմութեան Բաժինը: Նոյն ամսից տեղափոխուել է Նոր Պատմութեան Բաժին, որտեղ աշխատել է մինչեւ իր մահը:

1999ին հրատարակուում է Ռուբէն Գասպարեանի մենագրութիւնը՝ *Կիլիկիահայութիւնը 20-րդ Դարի Սկզբին* (1999): 1909ին Կիլիկիայի հայութեան կոտորածի մասին գրուել են բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, հրատարակուել են հայ եւ օտար ականատեսների եւ պատմաբանների վկայութիւններ ու հետազոտութիւններ: Եւ թում էր, թէ հնարաւոր չէ որեւէ նոր փաստ կամ այլ բաց թողնուած իրադարձութիւն կամ դէպք վկայակոչել: Ի պատիւ Ռուբէն Գասպարեանի, հարկ ենք համարում ընդգծել, որ հեղինակը կարողացել է ի մի բերել առկայ պատմագիտական գրականութիւնը եւ արխիւային փաստերը ու եզրակացրել, որ կոտորածները կազմակերպել է այսպէս կոչուած հին՝ արքուիսամիդեան եւ նոր՝ երիտ-թուրքական կառավարութիւնը: Գասպարեանն խորութեամբ ու հմտութեամբ վերլուծում է Ադանայի, Դէօթ-Եոլի, Սսի, Շէլի-Մուրադի (Շարդեր), Բադէի, Հաճընի, Մարաշի եւ այլ վայրերի հայութեան գոյամարտերը: Գասպարեանը համադրելով արխիւային վաւերագրերը, ականատեսների յուշերը, պատմագիտական ուսումնասիրութիւնները, որոնց գնահատականներով զոհերի թիւը տատանում է 25ից 30 հազարի, քննում է Կիլիկիայի հայութեանը հասցուած վնասը: Այն հաշուարկելու համար օգտագործել է ինչպէս հրատարակուած, այնպէս էլ արխիւային տեղեկութիւնները: Վկայակոչուած փաստերը բերում են այն եզրակացութեան, որ օսմանեան իշխանութիւնների կազմակերպած հայերի զանգուածային ջարդերն ունեցել են քաղաքական ու տնտեսական դրդապատճառներ:

2005ին հրատարակուեց Գասպարեանի նոր աշխատութիւնը՝ *Հայկական Կոտորածները Կիլիկիայում (XIX Դարի 90-ական թթ.-1921 թ.)*: Աշխատութեան նախաբանում հեղինակը նշել է, որ պատմաբանների կողմից գրուել են մեծածաւալ ու ծանրակշիռ աշխատութիւններ, *«սակայն կիլիկիահայութեան կոտորածների, ազատագրական շարժումների, պաշտպանական մարտերի եւ մաքառումների վերաբերեալ չկայ մի ամբողջական աշխատութիւն, ուսումնասիրութիւն, որտեղ քննարկուէին*

վերոնշեալ հիմնախնդիրները՝ որպէս մէկ ամբողջութեան բաղկացուցիչ մասեր»։ Ահա հայ պատմագրութեան մէջ եղած բացը գալիս է լրացնելու Գասպարեանի ուսումնասիրութիւնը։ Պատմաբանի հետազոտութիւնն ընդգրկում է 1909ից մինչեւ 1921։ Որպէս օսմանեան քաղաքականութեան դրսեւորման շարունակութիւն՝ նա, ինչպէս ինքն է նշում, հպանցիկ անդրադարձել կիլիկիահայութեան 1890ականներին տեղի ունեցած կոտորածներին, եւ Կիլիկիայում ծաւալուած իրադարձութիւնների լուսաբանմանը՝ մի շարք օտար հեղինակների եւ պատմաբանների կողմից։

Գասպարեանը մասնակցել է նաեւ հայ ժողովրդի պատմութեան եւ հայ եկեղեցու պատմութեան դպրոցական դասագրքերի ստեղծմանը, յօդուածներով հայ գիտական եւ պարբերական մամուլին, հանդէս եկել զեկուցումներով գիտաժողովներում։

Կեանքի վերջին տարիներին Գասպարեանը Ռուբէն Սահակեանի հետ միասին աշխատում էր Ա-Դոյի (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան) անտիպ գործերի եւ վանեցի Եղիշէ Բուրանեանի անտիպ յուշերի հրատարակութեան վրայ։ Ցաւօք երկու գործերն էլ լոյս տեսան նրա մահից յետոյ (տե՛ս՝ Ա-Դօ, *Ռուսական Ցարերը Եւ Հայկական Հարցը*, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Ռուբէն Գասպարեանի եւ Ռուբէն Սահակեանի, 2013. Եղիշէ Բուրանեան, *Իմ Անցեալի Յուշերից. Վասպուրականի Ողբերգութիւն*, ներածութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Ռուբէն Գասպարեանի եւ Ռուբէն Սահակեանի, 2013)։ Ռուբէն Գասպարեանը եւ Ռուբէն Սահակեանը աշխատանքներ էին սկսել հայ ազատագրական շարժման գործիչ, Ա-Դոյի կրտսեր եղբայր, ՀՅԴ անդամ, Բանկ Օտոմանի գործողութեանը մասնակցած Միքայէլ Տէր-Մարտիրոսեանի (Մար) անտիպ յուշերը հրատարակելու համար, սակայն Գասպարեանի մահը հնարաւորութիւն չտուեց աւարտել աշխատանքը։

Ռուբէն Գասպարեանը, չնայած ծանր հիւանդութեանը, աշխատում էր դոկտորական ատենախօսութեան վրայ, որը, ցաւօք, նոյնպէս մնաց կիսատ։ ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտը նախատեսում է այն հրատարակել 2015ին։

Ռուբէն Գասպարեանը մահացաւ 2013ի Յունիսի 10ին, Երեւանում։

ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԷՐԻԿ ԱՐՏԵՄԻ ԶՈՀՐԱԲԵԱՆ
(1939-2013)

74 տարեկան հասակում կեանքին հրաժեշտ տուեց Երեւանի Պետական Համալսարանի (ԵՊՀ) երկարամեայ դասախօս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (1988) Էդիկ Զոհրաբեանը: Նա ծնուել է 1939ին Կապանի շրջանի Բաղաբուրջ գիւղում, ուր ստացել է իր նախնական կրթութիւնը: Ուսումնառութիւնը շարունակել է Երեւանի Լեոնամետալուրգիական Տեխնիկումում, այնուհետեւ՝ ԵՊՀի Պատմութեան Ֆակուլտետում (1962-1967): 1967-1969՝ ԵՊՀի ասպիրանտուրայում ուսանելուց յետոյ իբրեւ դասախօս աշխատանքի է անցել նոյն հաստատութիւնում՝ նախ Խորհրդային Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութեան (1969-1988), այնուհետեւ Քաղաքական Պատմութեան (1988-1993) ամբիոններում: Յետխորհրդային ժամանակաշրջանում Զոհրաբեանը տեղափոխուել է ԵՊՀ նորաստեղծ՝ Միջազգային Յարաբերութիւնների Ֆակուլտետ, ուր շարունակել է իր մանկավարժական գործունէութիւնը: 1993-2000՝ եղել է Միջազգային Յարաբերութիւնների Տեսութեան Եւ Պատմութեան Ամբիոնի վարիչ, 1998-2008՝ այդ ֆակուլտետի դեկան, իսկ 2008ից մինչեւ մահ՝ Միջազգային Յարաբերութիւնների Եւ Դիւանագիտութեան Ամբիոնի վարիչ:

ԵՊՀում մանկավարժական գործունէութեան ընթացքում Զոհրաբեանը Պատմութեան եւ այլ ֆակուլտետներում նախ վարել է տարբեր սեմինար պարապմունքներ, այդ թւում յարակից բաժնի՝ իմ համակուրսեցիների համար, այնուհետեւ դասաւանդել խիստ կարեւոր եւ այժմեական հնչեղութիւն ունեցող առարկաներ, ինչպէս՝ *Հայ Դիւանագիտութիւնը Նոր Եւ Նորագոյն Ժամանակներում, Հայկական Հարցը Եւ Միջազգային Դիւանագիտութիւնը, Ղարաբաղեան Հիմնահարցը Եւ Միջազգային Դիւանագիտութիւնը* նեղ մասնագիտական դասընթացները:

Լինելով գիտութեան կազմակերպիչ, նա պարբերաբար ղեկավարել է պատմական գիտութեան անդաստանում առաջին քայլերն անող երիտասարդ գիտաշխատողների աշխատանքները, որոնք նրա հոգատար ղեկավարութեան ներքոյ յաջողութեամբ պաշտպանում էին թեկնածուական ատենախօսութիւններ: Վերջին տարիներին թեկնածուական ատենախօսութիւնների թեմաների ընտրութեան հարցում նա նախապատուութիւնն իրաւամբ տալիս էր արդի փուլում

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրության կարեւորությունը:

Չնայած դասախօսական ծանրաբեռնումներին եւ յաւուր պատշաճի վարչական պարտականությունների կատարմանը, Զոհրաբեանը միաժամանակ ծաւալել է բեղուն գիտական գործունեություն եւ աչքի ընկել իբրեւ հայ ժողովրդի Ի. դարի պատմության նուիրեալ: 1973ին նա ստացել է պատմական գիտությունների թեկնածուի, իսկ 1987ին՝ դոկտորի գիտական աստիճաններ: Նրա գրչին են պատկանում մեծաթիւ գիտական աշխատություններ, որոնց թւում՝ *Սովետական Ռուսաստանը Եւ Հայ-Թուրքական Յարաբերությունները, 1920-1922 թթ.* (1979), *Սովետական Ռուսաստանը Եւ Հայ-Իրանական Յարաբերությունները (1920-1922 թթ.)* (1985), *Եւրոպական Երկրների Հետ Սովետական Հայաստանի Առեւտրատնտեսական Առնչությունների Պատմությունից (1920-1922 թթ.)* (1987), *1920 թ. Թուրք-Հայկական Պատերազմը Եւ Տէրությունները* (1997), *Ազգամիջեան Կռիւները Երեւանի Նահանգում 1918 թ.* (2000), *Նախիջեւանեան Հիմնահարցը Եւ Հայաստանի «Դաշնակիցները» (1918 թ. Դեկտ.-1920 թ. Ապրիլ)* (2002), *Նախիջեւանեան Հիմնահարցը. 1920 թ. Մայիս-1921 թ. Հոկտեմբեր* (2010), *Sharur-Nakhijevan V 1918-1919 GG. (Istoria Genotsida Nakhijevanskikh Armian)* (Շարուր-Նախիջեւանը 1918-1919 թթ. (Նախիջեւանահայերի Յեղասպանության պատմություն) (2012) մենագրությունները:

Զոհրաբեանի մենագրությունների սոսկ վերնագրերն ակնյայտ են դարձնում, որ նա ի սկզբանէ ուշադրությունը կենտրոնացրել է 1910-1920ականներին հայ ժողովրդի համար բախտորոշ իրադարձությունների պատմության առեջքների վերհանման վրայ՝ միջազգային յարաբերությունների հոլովոյթում: Ի դէպ, խորհրդային իշխանության տարիներին պատմական այդ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությունը, մասնաւորապէս հանգուցեալի նախընտրած հարթության վրայ, չէր կարող պատմաբանի համար մեծ բարդություններ չարուցել: Յետխորհրդային ժամանակաշրջանում նշուած թեմաների ուսումնասիրության համար ի վերջոյ ի յայտ եկան բարենպաստ պայմաններ, որոնք նրան հնարաւորութիւն ընձեռեցին ձեռնամուխ լինելու տարբեր կնճռոտ հիմնախնդիրների անաչառ եւ առաւել հիմնաւոր հետազոտութեանը:

Գերադասում եմ ուշադրությունը բեւեռել նախիջեւանեան հիմնահարցին նուիրուած Զոհրաբեանի մենագրությունների վրայ, որի գիտական ուսումնասիրութեանն անդրադառնալը Խորհրդային Միութիւնում հնարաւոր չէր: Իր գրքերում նա մանրակրկիտ վերլուծել է Նախիջեւանի հիմնահարցի շուրջ ծագած տարատեսակ քննարկումները՝

մասնաւորապէս խորհրդա-թուրքական յարաբերութիւնների ենթախորքում եւ ըստ Մոսկուայի ու Կարսի 1921ի պայմանագրերի բացայայտել խորհրդային Ռուսաստանի խիստ բացասական դերը հայ ժողովրդին պատկանող այդ տարածքն Ադրբեջանին յանձնելու հարցում:

Հաշուի առնելով մանկավարժական եւ գիտահետազոտական ասպարէզներում Զոհրաբեանի բեղմնաւոր գործունէութիւնը, ՀՀ կառավարութիւնը նրան պարգեւատրել է Մովսէս Խորենացու մեդալով: Նրա մահը ծանր կորուստ էր ԵՊՀ դասախօսական կազմի եւ ուսանողութեան համար, որոնց խորին յարգանքը նա վայելում էր:

Զոհրաբեանը վախճանուել է 21 Յունիս 2013ին Երեւանում:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
varuzhan.poghosyan@yahoo.com

ԱԼՄԱՍՏ ԳՐԻԳՈՐԻ ԶԱՔԱՐԵԱՆ (1923-2013)

Կեանքի 90րդ տարում իր մահկանացուն կնքեց Գրողների Միութեան Անդամ (1973), գրականագէտ, գրաքննադատ, բնագրագէտ, գրականութեան պատմաբան, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր Ալմաստ Զաքարեանը: Նրա գիտական կենսագրութիւնը համընկնում էր ԳԱԱ համակարգում Մանուկ Աբեղեանի Անուան Գրականութեան Ինստիտուտի կազմաւորման հետ, որին անմնացորդ նուիրուած էր մինչեւ կեանքի վերջը:

Զաքարեանը ծնուել է 1923 Յունուարի 22ին Նախիջեւանի ԻԽՍՀ Օրդուբադի շրջանի (վաղնջական Գողթն-Գողթան գաւառի) Փառակա գիւղում, հողագործ գիւղացու ընտանիքում: Նախնական կրթութիւնը ստացել է հայրենի գիւղի եօթնամեայ դպրոցում, ապա 1937ից այն շարունակել Երեւանի Մանկավարժական Ուսումնարանում: Այսպէս կոչուած՝ սպիտակ ֆինների դէմ մղուած պատերազմի օրերին՝ 1939ին, աշխատակոչուել եւ որպէս ուսուցիչ աշխատել է Բասարգեչարի (Վարդենիսի) շրջանի Կարմիր Վանք գիւղում: 1940ին ընդունուել եւ 1944ին գերազանցութեամբ աւարտել է Երեւանի Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտի Հայոց Լեզուի Եւ Գրականութեան Ֆակուլտէտը:

Յունուար 1945ին աշխատանքի է անցել Գրականութեան Ինստիտուտում, որտեղ եւ աշխատել է որպէս առաջատար գիտաշխատող:

1951ին «Սուրեն Սպանդարեանը Եւ Գրականութեան Հարցերը» թեմայով պաշտպանել է թեկնածուական ատենախօսութիւն եւ ստացել բանասիրութեան թեկնածուի աստիճան: 1976ին «XX Դարի Սկզբի Հայոց

Բանաստեղծությունը» թեմայով պաշտպանել է դոկտորական ատենախօսություն եւ արժանացել բանասիրության դոկտորի աստիճանի:

Լայն ու տարողունակ է եղել Ջաքարեանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը՝ խորհրդահայ գրականության պատմության ու գրական քննադատության ակունքներից մինչեւ ժամանակակից գրականության տեսության հարցերը, Ի. դարասկզբի հայ գեղարուեստական գրականության զարգացման ընթացքից մինչեւ Դերենիկ Դեմիրճեանի, Ակսել Բակունցի, Եղիշե Չարենցի, նորագոյն շրջանի հայ բանաստեղծների ու արձակագիրների ժառանգության քննությունը: Այս հարցերին նա նուիրել է հարիւրաւոր յօդուածներ, հրապարակումներ, գրախօսություններ, գրքեր: Այսպէս, *Սովետահայ Գրականության Պրոբլէմներ*. *Գրական-Բանասիրական Հետազոտություններ* երկրորդ գրքի երկրորդ բաժինը՝ «Սովետահայ Գրականության Ժամանակագրություն (1920-1947)» վերտառութեամբ ստուար մասով պատկանում է նրա գրչին (կազմողներ՝ Ջաքարեան, Յովհաննէս Ղազարեան, ընդհանուր ղեկավարութեամբ Էդուարդ Թովչեանի, 1948, էջ 249-637): Սրան յաջորդեցին *Սուրէն Սպանդարեանը Եւ Գրականության Հարցերը* (1956), ապա *Սովետահայ Գրականության Տարեգրություն (1917-1956)* (հեղինակակիցներ՝ Յովհաննէս Ղազարեան, Սարիբէկ Մանուկեան, 1957), *Սովետահայ Գրականության Անցած Ուղին* (1957) գրքերը:

Անգնահատելի է Ջաքարեանի վաստակը յատկապէս չարենցագիտության ասպարէզում. նա է իրականացրել մեծ բանաստեղծի գրական ժառանգության ամբողջական եւ գիտական առաջին հրատարակությունը՝ հարուստ ծանօթագրություններով ու բնագրային տարբերություններով: Չարենցի երկերի վեցհատորեայ ակադեմիական այս հրատարակությունը (Երեւան, 1962-1968), իրաւամբ, հաւաքական մի խմբի գործ էր, բայց նա դա կատարեց միայնակ՝ դրանով իսկ դնելով չարենցագիտության հիմնաքարերը, որոնք էլ ուղենիշ դարձան չարենցագէտների համար: Ջաքարեանը անտիպ սեւագրությունների վրայ երկարատեւ աշխատել ու հրատարակութեան է պատրաստել նաեւ *Անտիպ Եւ Չհաւաքուած Երկերում* (բնագիրը պատրաստել եւ ծանօթագրել է Անահիտ Չարենցը, 1983) գետեղուած Չարենցի չափածոյ էջերը (չնչին բացառութեամբ): Այդ մասին ահա թէ ինչ է գրուած ժողովածուի «Խմբագրութեան Կողմից» առաջաբանում՝ «Այնպէս Ջաքարեանը խմբագրել է մասնաւորապէս Չարենցի չափածոյ անտիպ ժառանգությունը՝ աշխատելով Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանում պահպանուող բանաստեղծի ձեռագրերի վրայ» (էջ 8):

1973ից Գրողների Միության անդամ Զաքարեանը այդ տարիներին հրատարակեց *XX Դարի Սկզբի Հայոց Բանաստեղծությունը (Ակունքները Եւ Ջարգացման Ուղիները)* Գիրք 1 (1973) եւ *XX Դարի Սկզբի Հայոց Բանաստեղծությունը (Ակունքները Եւ Ջարգացման Ուղիները). Քնարերգություն Գիրք 2* (1977) երկհատորեակը: Աշխատության մեջ քննում են Ի. դարասկզբի հայ բանաստեղծության զարգացման ընթացքը, գեղարուեստական առանձնայատկությունները, ցոյց է տրուում, թե դարամուտի պոեզիան, մասնաւորապէս Յովհաննէս Թումանեանի, Աւետիք Իսահակեանի, Միսաք Մեծարենցի, Վահան Տէրեանի ստեղծագործությունները ի՛նչ առնչություններ ունեն հայ տոհմիկ աւանդների եւ համաշխարհային գեղարուեստական մտայնությունների հետ, միաժամանակ բնութագրում են նրանց որակական նոր կուտակումները. պոեզիայի առանձնայատկությունների քննութեան ընթացքում վերլուծութեան նիւթ են ծառայում բանաստեղծական առաւել բնորոշ երեւոյթներ: Այս կոթողական ուսումնասիրութեան մեջ Զաքարեանը հանդէս է բերել գիտական վերլուծությունների ներքոյն ուժ, գեղարուեստի նուրբ զգացողություն, միայն իրեն յատուկ գրելաոճ: Արժէքաւորելով աշխատութեան Ա. գիրքը՝ անուանի բանագէտ-հայագէտ Սարգիս Յարութիւնեանը մասնաւորապէս գրել է. «... քննարկուող մենագրութեան մեծագոյն գիտական նուաճումն այն է, որ պատմա-տիպաբանական եւ համեմատական մեթոդների զուգակցուած քննություններով բացայայտուում են հայ նոր բանաստեղծութեան ժառանգական բնիկ աւանդոյթները, դրանց բուն ազգային-ժողովրդական ակունքներն ու կենսական երակները: ... հայ բանաստեղծութեան աւանդների ծագման ու ժառանգական փոխակերպումների առաջին լուրջ եւ յաջողուած փորձը լինելով, միաժամանակ եւ նոր խօսք է ու գիտական կարեւոր, շատ կողմերից ուսանելի ներդրում՝ արդի հայ գրականագիտութեան մէջ» (*Սովետական Գրականություն*, 1974, 3, էջ 117-118):

Զաքարեանի գրիչը բեղմնաւոր էր, մշտապէս ներկայանում էր իւրայատուկ ասելիքով՝ խոհերով, հարցադրումներով եւ անսպասելի լուծումներով: Դրա խօսուն վկայություններից են *Աւանդների Ուժը* (1981), *Գրական Արձագանգներ Եւ Յուշեր* (1985), *Գրականութեան Եւ Պատմութեան Ընթացքները* (1989) ժողովածուներում ընդգրկուած նիւթերը: Դրանցում մասնաւորապէս Չարենցի, Դեմիրճեանի, Բակունցի, Պարոյր Սեւակի ստեղծագործութեան նիւթերով, նրանց կեանքի ու գործունէութեան հանգամանքներով շօշափում են խորհրդահայ գրականութեան պատմութեան եւ տեսութեան հարցեր, շեշտւում է խորհրդահայ դասական աւանդների դերը գրականութեան զարգացման տեսանկիւնից, արծարծւում են արդի գրականագիտութեան ու

քննադատության խնդիրներ: Այդ ժողովածուներում զետեղուած են նաեւ հեղինակի յուշերը գրականութեան ու արուեստի անուանի գործիչների (Մարտիրոս Սարեան եւ Սարեաններ, Բսահակեան, Սեւակ) մասին:

Եւս մէկ արժէքաւոր հրատարակութիւն է *Ազատասիրական Գաղափարները Հայ Հրապարակախօսութեան Մէջ (1820-1920 թթ.)* (Բնագիրը, առջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Գարրի Յովհաննիսեանի հեղինակակցութեամբ) մեծածաւալ ժողովածուն (1982): Դրանում ամփոփուած են Մեսրոպ Թաղիադեանից՝ մինչեւ Չարենց հայ գրողների, հրապարակախօսների, հասարակական-քաղաքական գործիչների ժառանգութիւնից քաղուած ազատասիրական գաղափարներով տոգորուած էջեր:

Պատկերաւոր ասած՝ Զաքարեանի կեանքի գիրքը, այնուամենայնիւ, նրա հեղինակած Չարենցի գիտական կենսագրութիւնն է՝ *Եղիշէ Չարենց. Կեանքը, Գործը, Ժամանակը*: Ընթերցողի սեղանին են դրուած մենագրութեան երեք հատորները (1997, 2003, 2008): Դրանցում բազմաթիւ ու բազմապիսի փաստական-յուշագրական վկայակոչումներով եւ բանաստեղծական վիթխարի վաստակի վերլուծութեամբ քննականօրէն ներկայացուում է Չարենցի կեանքը, գործն ու ժամանակը՝ ներառեալ 1927 թուականը: Հայ իրականութեան մէջ հանրագիտարանային ու համապարփակ այս աշխատանքը, իրօք, իր նախօրինակը չունեցող, խոշոր երեւոյթ է: Ինչպէս իրաւամբ նկատել է ակադեմիկոս Սերգէյ Սարինեանը՝ «*Յիրաւի համապարփակ, քանզի այստեղ շարժման մէջ է հայոց ժամանակը՝ ազգային, հասարակական, գաղափարական բարդ տեղաշարժերով: Դէպքերն ու դէմքերը ուղղակի թէ անուղղակի կապերով առնչուում են ազգային հանճարի կենսագրութեանը՝ իմաստաւորում, գնահատում, վերլուծում նրա հայեացքով: Եւ պէտք է դիտել միայն, թէ ինչպիսի հմտութեամբ է գրականագէտը ներհիւսում ժամանակագրութեան էջերը, բացայայտում, մեկնաբանում իրերի բնոյթը, ու համոզում ես, որ նա, միայն նա կարող էր կատարել այդ գործը, քանզի օժտուած էր անանձնական նուիրումով, նաեւ հարուստ կենսափորձով, մտաւոր զարգացմամբ եւ անհատապէս գիտակցուած աշխարհայեացքով*» (Գրական Թերթ, 13. 02. 2004): Զաքարեանն աշխատում էր այս կոթողային մենագրութեան յաջորդ հատորների վրայ, որոնց հրատարակմամբ էլ կ'ամբողջանար մեծն Չարենցի գիտական կենսագրութիւնը:

Զաքարեանը հայ գրականութեանն ու մշակոյթին անմնացորդ նուիրուած, հանրագիտարանային գիտելիքներով, հետազօտական եռանդուն էութեամբ, իր սկզբունքների մէջ անգիջում ու հետեւողական, անաչառ մտաւորական էր:

Ալմաստ Զաքարեանը մահացաւ 28 Յուլիս 2013ին:

ԱՆՈՒՇԱԽԱՆ ԶԱՔԱՐԵԱՆ
patmhandes@rambler.ru

Երաժշտական Դպրոցում: 1999ին պաշտպանել է դոկտորական ատենախօսություն՝ «ԺԹ. Դարի Վերջի, Ի. Դարի Սկզբի Հայ Նկարիչների Ստեղծագործությունը Ռուսաստանի Մշակութային Կենտրոնի Խորապատկերում» թեմայով: Մոսկուայում Ձուրաբովը ռուսերեն հետազոտություններ է հրատարակել հայ անուանի նկարիչների եւ քանդակագործների մասին՝ *Յակոբ Կոչոյեան* (1982), *Արա Յարութիւնեան* (1986), *Գրիգոր Խանջեան* (1987, համահեղինակ՝ Նոնա Ստեփանեան), *Էմանուէլ Մահտեսեան* (1987, համահեղինակ՝ Լուկիան Մահտեսեան), *Յովհաննէս Ջարդարեան* (1993): Նա հեղինակել է նաեւ Մոսկուայում ռուսերեն լոյս տեսած *Հայաստանի Պետական Պատկերասրահ. Գեղանկար, Գծանկար, Քանդակ* ալբոմ-մենագրությունը (1984): Նրա խմբագրութեամբ լոյս են տեսել բազմաթիւ այլ հրատարակություններ.

Բորիս Ձուրաբովը մահացաւ 2013ի Սեպտեմբեր 21ին, Մոսկուայում:
ԱՐԾՈՌԻ ԲԱԽԶԻՆԵԱՆ
artsvi@yahoo.com

ԱՐԱՔՍԻ ԱՐԾՈՐԻՆ ՍԱՐԵԱՆ
(1937-2013)

76 տարեկանում կեանքից անժամանակ հեռացաւ երաժշտագէտ, ՀՀ արուեստի վաստակաւոր գործիչ, Կոմիտասի Անուան Կոնսերվատորիայի Երաժշտութեան Պատմութեան Ամբիոնի բազմամեայ վարիչ, պրոֆեսոր Արաքսի Սարեանը:

Արաքսի Սարեանը (Յարութիւնեան) ծնուել է 1937 Օգոստոսի 17ին Լենինականում (այժմ՝ Գիւմրի), մտաւորականի ընտանիքում: Հայրը դերասան էր, Լենինականի Դրամատիկական Թատրոնի հիմնադիրներից եւ երկարամեայ տնօրէնը, ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստ, մայրը՝ մանկավարժ: Հօրեղբայրը՝ Վարազդատ Յարութիւնեանը, անուանի ճարտարապետ էր, ակադեմիկոս, ճարտարապետութեան դոկտոր, պրոֆեսոր, հայ ճարտարապետութեան պատմութեանը նուիրուած բազմաթիւ արժէքաւոր աշխատութիւնների հեղինակ, ճարտարապետութեան Ամբիոնի վարիչ եւ Հայաստանի ճարտարապետների Միութեան նախագահ:

Սարեանը սովորել է Լենինականի Ա. Պուշկինի անուան միջնակարգ դպրոցում (աւարտել՝ ոսկէ մեդալով) եւ Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի Անուան Երաժշտական Ուսումնարանում (զերագանց դիպլոմով): 1955ին ընդունուել է Երեւանի Պետական Բժշկական Ինստիտուտ: Սակայն

գերազանց թուանշաններով երկրորդ դասարան փոխադրուելուց յետոյ, նա թողել է Ինստիտուտը եւ ընդունուել Երեւանի Կոմիտասի Անուան Կոնսերվատորիայի Պատմա-Տեսական Բաժինը:

1961ին Կոնսերվատորիան աւարտելուց յետոյ դարձել է Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի ասպիրանտ, գիտական ղեկավար ունենալով անուանի երաժշտագէտ Ռոբերտ Աթայեանին: 1965ին աւարտելով ասպիրանտուրան, որպէս կրտսեր գիտաշխատող աշխատանքի է անցել նոյն ինստիտուտում: 1969ին յաջողութեամբ պաշտպանելով «Հայ Քաղաքային Ժողովրդական Երգարուեստը (19-20րդ դդ.)» թեմայով ատենախօսութիւնը, ստացել է արուեստագիտութեան թեկնածուի գիտական աստիճան:

Կոնսերվատորիայում ուսանելուն զուգահեռ Սարեանը աշխատել է Պետական Ռադիօկոմիտեում որպէս երաժշտական խմբագիր եւ տեսական առարկաներ է դասաւանդել Տիգրան Զուխաջեանի եւ Պիոտր Զայկովսկու անուան միջնակարգ երաժշտական դպրոցներում:

1968ից մինչեւ կեանքի վերջին օրը նա դասախօսել է Կոմիտասի Անուան Պետական Կոնսերվատորիայում, վարելով երաժշտութեան պատմութեան տարբեր դասընթացներ: Յատկապէս նշանակալից էին նրա Երաժշտութեան Պատմութեան իբրեւ ամբիոնի վարիչ պաշտօնավարելու տարիները, ամբիոն, որը նա ղեկավարում էր մինչեւ իր մահը: Այդ տարիների ընթացքում ամբիոնի դասախօսական կազմը նկատելիօրէն թարմացուեց երիտասարդ կարող ուժերով, ինչը մեծապէս նպաստեց ամբիոնի մասնագիտական մակարդակի բարձրացմանը:

Սարեանի երաժշտագիտական գործունեութիւնը բազմազան էր եւ ընդգրկուն: Նրա եռանդը, սկզբունքայնութիւնը, շահագրգիռ վերաբերմունքը՝ մասնագիտական ոլորտի այլեւայլ հարցերին եւ երաժշտական կեանքի տարբեր դրսեւորումներին, նրան դարձրեցին հանրապետութեան առաջատար երաժշտագէտներից եւ երաժշտական-հասարակական գործիչներից մէկը: Նրա գիտական, մանկավարժական, լուսաւորական, հրապարակախօսական գործունեութիւնը մթնոլորտ էր ստեղծում, ոգեւորում եւ օրինակ հանդիսանում երիտասարդների համար: Հայ երաժշտութեանը նուիրուած գիտական զեկուցումներով Սարեանը մասնակցել է բազմաթիւ հանրապետական, միութենական եւ միջազգային գիտաժողովների, որոնցից յատկապէս յիշատակելի են ՀՀ ԳԱԱ Արուեստի Ինստիտուտի, Հայաստանի Կոմպոզիտորների Միութեան եւ ԵՌԻՆԵՄԿՕի համատեղ՝ հոգեւոր եւ աւանդական երաժշտութեանը նուիրուած, Գրիգոր Նարեկացու *Մատենան Ռդերգութեան* պոէմի ստեղծման 1000ամեակին Փարիզում՝ Արեւելեան Լեզուների Եւ Մշակոյթների Ազգային Ինստիտուտի (INALCO), Արամ

Խաչատրեանի 110ամեակին նուիրուած միջազգային գիտաժողովներում նրա ունեցած ելոյթները:

Սարեանը հրաշալի հռետոր էր: Անմոռանալի են նրա դասախօսութիւնները, բազմաթիւ ներածականները համերգերից առաջ: Բեմական խօսք, որը միշտ բովանդակալից էր, տարողունակ, մատչելի եւ տպաւորիչ, ինչպէս մասնագիտական, այնպէս էլ՝ ամենալայն լսարանի համար:

Երաժշտագէտի գործունէութեան բեղուն բնագաւառներից էին ռադիօ եւ հեռուստատեսային հաղորդումները: Յաճախ է վարել հեռուստատեսութեամբ հայ, ռուսական եւ եւրոպական երաժշտութեանը, տարբեր կատարողներին նուիրուած հաղորդաշարեր, հանդէս եկել բազմաբնոյթ ելոյթներով: Երաժշտարուեստին նուիրուած բազմաթիւ յօդուածներով Սարեանը հանդէս է եկել միութենական եւ հանրապետական մամուլում՝ ամսագրերում եւ թերթերում:

Նրա գիտական մտքի արգասիքն են մի շարք մենագրութիւններ եւ գրքեր, որոնցից նշելի են «Հայ Քաղաքային Ժողովրդական Երգարուեստը. 19-20րդ դդ». (*Հայ Ազգագրութիւն եւ Բանահիւստութիւն, Պրակ 4*, 1973), *Մեղէա Աբրահամեան (համահեղինակ՝ Աննա Բարսամեան, 2000)*, *Երաժշտութեամբ Իմաստաւորուած Կեանք. Միրվարդ Գարամանուկի Կեանքն Ու Ստեղծագործութիւնը* (2007), *Թաթուլ Այթունեանը Եւ Հայ Երգն Ու Պարը* (2008), *Երաժշտութիւնը՝ Կեանքի Ուղեկից. Ջութակահար Լեւոն Մամիկոնեանի Կեանքն Ու Ստեղծագործական Ուղին* (2009), *Մամսոն Գասպարեան. Երաժշտագէտն Ու Գործիչը* (2010), *Հայ Քաղաքային Ժողովրդական Երգի Հատընտիր* (առաջաբանի հեղինակ եւ կազմող, 2010) եւն.:

Արաքսի Սարեանը վարել է գործօն հասարակական գործունէութիւն: Նա տարիներ շարունակ, մինչեւ իր մահը, Հայաստանի Կոմպոզիտորների Միութեան Երաժշտագիտական Մասնաճիւղի նախագահն էր, ՀԿՄ Վարչութեան անդամ, ՀՀ Պետական մրցանակների երաժշտութեան գծով յանձնաժողովի նախագահ:

1968ին Արաքսի Սարեանն ամուսնացել է անուանի կոմպոզիտոր Ղազարոս Սարեանի հետ եւ դարձել մեծ վարպետի՝ Մարտիրոս Սարեանի ընտանիքի նուիրուած անդամն ու օջախի պահապանը: Ունեցել է երկու դուստր՝ վաղամեռիկ տաղանդաւոր դաշնակահարուհի Լուսիկ Սարեան եւ արուեստաբան Սոֆիա Սարեան, որը ներկայումս Մ. Սարեանի տուն-թանգարանի գլխաւոր ֆոնդապահն է:

Սարեանը մեծ ներդրում ունեցաւ նաեւ իր ամուսնու արխիւի եւ ստեղծագործական ժառանգութեան ուսումնասիրութեան եւ հրապարակման գործում: Այդպէս, իր աշխատասիրութեամբ լոյս տեսան *Ղազարոս Սարեանը Եւ Իր Ժամանակը* (2001), *Նամակներ*

Ռազմաճակատից (2005), Ղ. Սարեանի սիմֆոնիկ եւ կամերային երկերն ամփոփող լագերային խտասալիկները եւ վերջին գործը, որն, աւաղ, լոյս տեսաւ իր մահուանից յետոյ՝ *Ղազարոս Սարեանը Եւ Իր Ժամանակը* (2013)՝ յօդուածների, նամակների եւ յուշագրութիւնների ժողովածուի զգալիօրէն համալրուած եւ ընդլայնուած երկրորդ հրատարակութիւնը, որը, կարծես, իր հոգու պարտքն էր սիրելի ամուսնու, մեծ երաժշտի, մտաւորականի եւ Կոմիտասի Անուան Կոնսերվատորիայի 26 տարիների հմուտ ռեկտորի (նաեւ իր ուսանած տարիների ռեկտորի) յիշատակի առջեւ: «*Ղազարոս Սարեանի հետ ապրեցի երեսուն տարի: Ապրեցի որպէս աշակերտ՝ ունենալով, սակայն, յստակ որոշարկուած բնաւորութիւն: Հիմա աւելի խորն եմ գիտակցում, որ ներքին իմ ընդվզումների (շրջապատի, մարդկանց, կեանքի երեւոյթների հետ կապուած) նրա բացատրութիւնները ճշմարիտ էին, գուցէ՝ փիլիսոփայօրէն ճշմարիտ... Բայց դա օգնում էր իրեն եւ մեզ, ընտանիքի անդամներին, զերծ մնալ մանրունքներից, ճղճիմ քաղքենիական վարքագծից: Դա, անշուշտ, անհրաժեշտ էր ստեղծագործական կեանքով ապրելու համար (ժամանակաւոր այս կեանքում...), ինչն իր տոհմական ամենակարեւոր ժառանգութիւնն էր»*, գրել է Սարեանը իր՝ *Ջնջիր Պատահական Գծերը* յուշագրութեան մէջ:

Արաքսի Սարեանը արժանացել է բազմաթիւ պարգեւների: 2008ին ստացել է ՀՀ արուեստի վաստակաւոր գործչի կոչում, 2011ին՝ Ազգային Ժողովի Պատուաւոր Մեդալ. ունի նաեւ այլ մեդալներ եւ շնորհակալագրեր:

Արաքսի Սարեանի պայծառ յիշատակն ընդմիջտ կը մնայ նրան ճանաչող եւ նրա հետ շփուած մարդկանց սրտերում: Իսկ մեզ՝ նրա երախտապարտ սաներին եւ մտերիմներին մնաց նրա լուսաւոր եւ կենսասէր կերպարը, միաժամանակ՝ ճակատագրի բերումով անարդարացիօրէն ընդհատուած զրոյցի, կիսատ երկխօսութեան զգացումը...

Արաքսի Սարեանը մահացաւ 2013 Սեպտեմբեր 26ին:

ԱՆՆԱ ԱՐԵՒՇԱՏԵԱՆ
anna_arevshatyan@hotmail.com

ՄՀԵՐ ՍՏԵՓԱՆԻ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
(1939-2013)

Հայ պատմագիտութիւնն անդառնալի կորուստ կրեց. 73 տարեկան հասակում ծանր հիւանդութիւնից յետոյ կեանքից հեռացաւ նշանաւոր պատմաբան եւ մանկավարժ, հայ

ժողովրդի նոր դարի պատմության եւ հայ պատմագրության յայտնի մասնագէտ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Մհեր Կարապետեանը:

Կարապետեանը ծնունդ է 1939 Դեկտեմբերին Երևանում: 1959-1962՝ ուսանել է Երևանի Խաչատուր Աբովեանի Անուան Հայկական Պետական Մանկավարժական Համալսարանի (ՀՊՄՀ) Պատմալեզուական Ֆակուլտետում: Հայոց պատմության գծով ՀՊՄՀի ասպիրանտուրայում ուսումնառությունն ավարտելուց յետոյ՝ նա աշխատանքի է անցել նոյն հիմնարկում իբրեւ գիտական քարտուղար (1967-1975): Նրա ամբողջ գործունեությունը կապուած է եղել միայն ՀՊՄՀի հետ, որտեղ 1975-1995ին աշխատել է իբրեւ Հայոց Պատմության Ամբիոնի դասախօս, իսկ 1996ին դոկտորական ատենախօսութեան պաշտպանությունից յետոյ՝ 1997ից մինչեւ մահ ղեկավարել է նոյն ամբիոնի աշխատանքները վարիչի կարգավիճակով:

Իբրեւ պատմաբան՝ Կարապետեանն իր գիտական գործունեութեան ընթացքում ուշադրությունը բեւեռել է հայ ժողովրդի ԺԹ. դարի երկրորդ կէսի եւ Ի. դարի սկզբի կնճռոտ հիմնահարցերի ուսումնասիրութեան ասպարէզում խորհրդահայ եւ սփիւռքահայ պատմագրութեան, ինչպէս նաեւ յետխորհրդային ժամանակաշրջանի հայ պատմագիտութեան նուաճումների մեկնաբանութեան վրայ: Նրա հետաքրքրությունները կենտրոնացուած էին գլխաւորապէս Հայոց Յեղասպանութեան եւ հայկական ազատագրական շարժումների պատմութեան հիմնախնդիրների շուրջ իրականացուած հետազոտությունների քննական վերլուծութեան, մասնաւորապէս խորհրդահայ պատմագիտական մտքի ելեւէջների վերհանման եւ արժեւորման վրայ:

Կարապետեանը հեղինակել է մի շարք մենագրություններ՝ *Հայոց 1915-1916 Թուականների Յեղասպանութեան Հարցերը Հայ Պատմագրութեան Մէջ* (1999), *Հայոց 1915-1916 Թուականների Յեղասպանութեան Հիմնահարցերը Յետխորհրդային Հայ Պատմագրութեան Մէջ* (2005), *ԺԹ. Դարի Երկրորդ Կէսի Հայ Ազգային-Ազատագրական Շարժման Խորհրդահայ Պատմագրությունը (1921-1991 թթ.)* (Է. Գեորգեանի եւ Է. Մելքոնեանի հեղինակակցութեամբ, 2010), *Հայոց Մեծ Եղեռնի Պատմութեան Հիմնահարցերը Հայ Պատմագրութեան Մէջ* (Է. Գեորգեանի, Է. Մելքոնեանի եւ Ա. Աբգարեանի հեղինակակցութեամբ, 2010), որոնց մի մասը թղթին է յանձնել իր աշակերտների հեղինակակցութեամբ: Հիանալի կողմնորոշումներ ունենալով պատմական գիտութեան ամենաբարդ բնագաւառի՝ պատմագրութեան առէջքներում, նա մանրագին գիտական քննութեան էր ենթարկում իր կողմից ուսումնասիրուող թեմաներին անդրադարձած հեղինակների աշխատությունները՝ սկսած իրադարձությունների

ժամանակակիցներից, որոնց նշանակալից մասը պատմաբաններ չէին եղել, մինչև իր օրերի արհեստավարժ պատմաբանները: Բացի դրանից, նա չէր անտեսում արդիական հնչեղություն ունեցող՝ տարբեր երկրների խորհրդարաններում Հայոց Ցեղասպանության խնդրի քննարկումների մեկնաբանությունը, ինչպես նաև հայ ժողովրդի համար մեծ կարեւորություն ունեցող՝ Ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման միջազգային գործընթացների լուսաբանումը:

Ի տարբերություն այլոց, Կարապետեանի՝ իբրեւ ՀՊՄՀի դասախօսի տեսադաշտից չի վրիպել եւս մէկ կարեւոր հանգամանք՝ բոհական դասագրքերի պատրաստման խնդիրը: Նա պատշաճ ուշադրություն էր դարձնում՝ ԻԱ. դարում պատմական գիտության նուաճումների լոյսի ներքոյ, Հայաստանի Հանրապետության ուսանողութեանը դասագրքեր մատուցելու շնորհակալ աշխատանքին: Նրա գրչին են պատկանում *Հայաստանը 1912-1920 Թուականներին* (2003), *Խորհրդային Հայաստանը 1920-1991 Թուականներին*, (Է. Գ. Գեորգեանի հեղինակակցութեամբ, 2007), *ԺԹ. Դարի Երկրորդ Կէսի Հայ Ազգային-Ազատագրական Շարժման Հիմնահարցերը Մինչխորհրդային Հայ Պատմագրութեան Մէջ* (2008), *Նոր Նիւթեր Հայոց Պատմութեան Մասին* (Է. Գեորգեանի եւ Է. Մելքոնեանի հեղինակակցութեամբ, 2009) ուսումնական ձեռնարկները: Իր առջեւ ծառացած գերխնդիրը հեղինակը մեկնաբանել է նշուած դասագրքերից մէկի առաջաբանում, հաւաստելով, որ համակուած է «*ուսանողութեան կողմից նիւթի իւրացումն առաւել մատչելի դարձնելու մտահոգութեամբ*»: Այս առումով, Հայաստանի Հանրապետութեան ԲՈՒՀերի ուսանողները չեն կարող, անտարակոյս, նրան խիստ երախտապարտ չլինել, առաւել եւս, որ նրա հեղինակած դասագրքերը ՀՀ Ազգային Գրադարանում միշտ գտնուում են նրանց գրասեղանների վրայ: Ակնյայտ է Կարապետեանի անուրանալի աւանդը հայ պատմագիտական մտքի զարգացման եւ ԲՈՒՀական դասագրքերի պատրաստման խրթին ասպարէզներում: Ուստի միանգամայն օրինաչափ է, որ նա ըստ այդմ պարգեւատրուել է «Մովսէս Խորենացի», «Խաչատուր Աբովեան», «Դրօ» մեդալներով եւ «Ֆրիտիոֆ Նանսէն» յուշամեդալով:

Հանգուցեալ պատմաբանն աչքի էր ընկնում պատմական գիտութեան հանդէպ պատասխանատուութեան բարձր զգացումով: Իւրաքանչիւր գրքի կամ յօդուածի վրայ նա աշխատում էր բժախնդրօրէն, ջանալով իր մենագրութիւններում եւ ակնարկներում չշրջանցել նախորդների կարեւոր աշխատութիւններից եւ ոչ մէկը: Այս առնչութեամբ նա յաճախ խորհրդակցում էր տողերիս հեղինակի հետ, իսկ երբեմն երեկոյեան զանգահարում ինձ եւ ընթերցում այս կամ այն ատենախօսութեան մասին իր գրաւոր կարծիքը՝ իմ առաջարկութիւններն ու դիտողութիւնները հաշուի առնելու ակնկալութեամբ: Ի դէպ, նշուած տարբեր դասագրքերի

առաջաբաններում, ելնելով ընդհանուր գործի շահերից, նա ոչ միայն պատրաստակամություն էր յայտնում «սիրով եւ շնորհակալութեամբ» ընդունելու ընթերցողների «բոլոր դիտողություններն ու ցանկությունները», այլեւ «կանխաւ շնորհակալութիւն» էր յայտնում «բոլոր նրանց, ովքեր կ'ունենան ձեռնարկի յետագայ բարելամանն ուղղուած դիտողություններ ու առաջարկություններ»:

Կարապետեանը իիստ բարեացակամ եւ ընդառաջող անձնավորութիւն էր: Նա երբեւէ չէր մերժում դոկտորական եւ թեկնածուական ատենախօսութիւնների պաշտպանութիւնների ժամանակ իբրեւ պաշտօնական ընդդիմախօս հանդէս գալու առաջարկութիւնները: Նրա եւ ոչ մի գործընկեր նման յաճախականութեամբ չէր ստանձնում ընդդիմախօսի կարգավիճակ: Միաժամանակ հայկական ամսագրերում (*Պատմաբանասիրական Հանդէս*, *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, եւն.) նա սեփական նախաձեռնութեամբ պարբերաբար գրախօսում էր իր գործընկերների գրքերը եւ դրանք անկողմնակալ գնահատում: Այս ուղղութեամբ Կարապետեանի ներդրած ջանքերն անառարկելիօրէն վկայում էին ոչ միայն գործընկերներին օգնութեան ձեռք մեկնելու նրա անշահախնդիր պատրաստակամութեան, այլեւ գիտական գրախօսութիւնների՝ իբրեւ պատմաբանի աշխատանքային գործունէութեան անքակտելի մասը կազմող ոլորտի կարեւորութիւնը յաւուր պատշաճի ըմբռնելու մասին, ինչը հայ իրականութեան մէջ հասանելի է սակաւաթիւ պատմաբանների:

Օժտուած գիտութեան կազմակերպչի անժխտելի ունակութիւններով՝ Կարապետեանն իր ժամանակը հաճոյքով տրամադրում էր երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչներին: Նա ոչ միայն ուսանողների համար դասագրքեր էր գրում, այլեւ գիտութեամբ զբաղուելու ցանկութիւն դրսեւորողներին օժանդակում էր թեկնածուական ատենախօսութիւնների թեմաների ընտրութեան հարցում, հոգատարօրէն դեկավարում նրանց աշխատանքները, այնուհետեւ սերտօրէն համագործակցում իր տարբեր աշակերտների հետ:

Երջանկայիշատակ պատմաբանին բնորոշ էր եզակի առանձնայատկութիւն, որը նրան մեծապէս զանազանում էր նրա գործընկերների գերակշռող մասից. նա երբեք մոռացութեան չէր մատնում մեծ պատմաբանների յիշատակը, նոյնիսկ նրանց, որոնց հետ անձնական շփումներ չէր ունեցել: Մեր երկարատեւ զրոյցների ընթացքում նա բարձր կարծիքներ էր յայտնում Նիկողայոս Ադոնցի, Աշոտ Յովհաննիսեանի, Աբգար Յովհաննիսեանի, Մկրտիչ Ներսիսեանի մասին, որոնց վերաբերում էր անթաքոյց եւ անկեղծ ակնածանքով, թէեւ նրանցից բոլորի հետ չէ որ անմիջականօրէն առնչուել էր: Ներսիսեանի

մասին, որի հետ գիտական երկարատև առնչություններ էր ունեցել, նա ոչ միայն չէր զլանում նրա մահից յետոյ յօդուածներ գրել, այլև նրա յիշատակին է նուիրել իր *ԺԹ. Դարի Երկրորդ Կեսի Հայ Ազգային-Ազատագրական Շարժման Խորհրդահայ Պատմագրությունը (1921-1991 թթ.)* մենագրությունը:

Լինելով հայ ժողովրդի նոր դարի պատմության տարբեր հիմնահարցերի մասնագետ՝ Կարապետեան, այդուհանդերձ, խորին յարգանքով էր արտայայտում նաև խորհրդային ականաւոր, աշխարհահռչակ պատմաբանների մասին, ինչպիսիք են Եւգենի Տարլէն եւ Ալբերտ Մանֆրէդը, որոնք իրենց ստեղծագործական ուժերը ներդրել էին Արեւմտեան Եւրոպայի, մասնաւորապէս Ֆրանսիայի նոր դարի պատմության ուսումնասիրության ասպարէզում:

Լինելով զուսպ եւ հաւասարակշռուած, Կարապետեանը խուսափում էր գրուցել այն անձանց մասին, որոնց նկատմամբ համակրանք չէր տածում, ինչը բացայայտօրէն զգացում էր: Փոխարէն՝ իր աշխատակիցների ներկայութեամբ, նա անաչառօրէն կարծիքներ էր յայտնում գիտության անմնացորդ նուիրեալների մասին, որոնց՝ իբրեւ արհեստավարժ եւ խորահմուտ պատմաբան, ի վիճակի էր, ի տարբերութիւն շատերի, գնահատելու ըստ արժանոյն:

Կարապետեանի մահը մեծ կորուստ էր թէ՛ ՀՊՄՀի եւ թէ՛ հաւասարապէս հայ պատմագիտության համար: Նրա յիշատակն անմար կը մնայ ոչ միայն նրա աշակերտների, այլև բոլոր նրանց սրտերում, ովքեր վայելել են նրա հետ համագործակցելու եւ շփումներ ունենալու բերկրանքը, իսկ նրա գրքերը պատմաբանների ապագայ սերունդների ներկայացուցիչներին կ'ուղղորդեն ճիշտ կողմնորոշուելու հայ պատմագրության բարդ քառուղիներում:

Կարապետեանը մահացաւ 2013ի Հոկտեմբերի 22ին, Երեւանում:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
varuzhan.poghosyan@mail.ru

ԱՐՄԷՆ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՊՈՍ ԲԵՐԲԷՐԵԱՆ (1937–2013)

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի երիցագոյն միաբաններից Գերաշնորհ Տ. Արսէն արքեպիսկոպոս Բերբերեանը (աւագանի անունով՝ Պետրոս) ծնուել է 1937 Հոկտեմբերի 26ին, Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում: Նախնական կրթութիւնը ստացել է տեղի Հայկազեան Վարժարանում: 1947ին ընտանիքի հետ ներգաղթել է Հայաստան եւ հաստատուել Գիւմրի Քաղաքում: 1955-1960՝ սովորել է

Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր ճեմարանում եւ աւարտաճառ գրել Կոմիտաս վարդապետի հոգեւոր անտիպ երգերի վերաբերեալ:

1960-1962՝ հետեւել է Զագորսկի Հոգեւոր Ակադեմիայի դասընթացներին: 1962ին ձեռնադրուել է կուսակրօն քահանայ եւ վերանուանուել Արսէն: 1963ին պաշտպանել է վարդապետական թեզ՝ «Ս. Ներսէս Շնորհալու Տաղերի Եղանակները» թեմայով: 1967ին մեկնել է Ժընև, ուր 1967-1968՝ ուսանել է Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի Ինստիտուտում:

1968-1973՝ սովորել է Լոնդոնի Արքայական Երաժշտական Ակադեմիայում, կատարել համայնքի հոգեւոր հովուի պաշտօնը, միաժամանակ եղել Լոնդոնի Արքայական Քոլեջի ասպիրանտ, որն աւարտելով պաշտպանել է թեզ «Հայ ժողովրդի Յարաբերութիւնները Անգլիկան Եկեղեցու Հետ 1850-1905 թթ.» թեմայով եւ ստացել փիլիսոփայութեան դոկտորի կոչում: Սրբազանն աշխատել է Լոնդոնի գրադարանների արխիւային բաժիններում, Քենթրբըրիի եպիսկոպոսութեան արխիւներում: Սա հայ-անգլիական յարաբերութիւնների մինչ օրս չբացայայտուած մի շարք հարցերի ու եղելութիւնների հետեւելու բացառիկ հնարաւորութիւն է: Այս անգլերէն աշխատութիւնը (*The History of Armenian and Anglican United Church 1845-1905*) լոյս է տեսել 2007ին: Աշխատութիւնը ներկայացնում է հայ-անգլիկան եկեղեցական յարաբերութիւնները ԺԹ. դարում՝ ընդգրկելով առաւելապէս Արեւմտեան Հայաստանի Այնթապ-Մարաշ-Հաճըն-Դիարբէքիր-Ջէթուն-Գիլիկիա հայաշատ նահանգներն ու գաւառները, քննում հայ ժողովրդի պատմութեան, դաւանաբանական, եկեղեցական յարաբերութիւնների, ընկերային-տնտեսական, քաղաքական իրավիճակը:

1973ին վերադառնալով Մայր Աթոռ՝ Բերբերեանը ստացել է ծայրագոյն վարդապետի աստիճան, ապա 6 ամիս անց՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ձեռամբ ձեռնադրուել է եպիսկոպոս: 1973-1982՝ վարել է Ս. Էջմիածնի Միջազգային Յարաբերութիւնների Բաժնի վարիչի եւ դիւանապետի պաշտօնը: 1982-1985՝ եղել է Երեւանի Արարատեան Թեմի առաջնորդական փոխանորդ: 1985-1988՝ Շուշիայի հոգեւոր հովիւ, կարգաւորել է եկեղեցական աշխատանքները, Ուփսալայում վարձել շէնք՝ եկեղեցական արարողութիւնների համար: 1990-1996՝ եղել է Գուգարքի Թեմի առաջնորդ: 1992ին ստացել է արքութեան տիտղոս: 1996-1998՝ իր ծառայութիւնն է բերել ԱՄՆ Հայոց Արեւմտեան Թեմում: 2010ին նշանակուել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ներկայացուցիչ հայաստանեան թեմերում եւ փոխառաջնորդութիւններում:

Տ. Արսեն արքեպիսկոպոս Բերբերեանը եղել է Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի անդամ, Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի Կենտրոնական Կոմիտէի անդամ, Շուեդիայի Եկեղեցիների Էկումենիկ Խորհրդի նախագահ, մասնակցել է միջազգային բազմաթիւ ժողովների: Արսեն սրբազանը հեղինակ է նաեւ այլ ուսումնասիրութիւնների, պատմական ու երաժշտական դասագրքերի, հրապարակախօսական յօդուածների եւ այլ աշխատութիւնների, հոգեւոր երգերի ու շարականների ձայնապնակների ու ձայնագրութիւնների: Նրա վերջին տպագրուած գործն էր *Հոգեւոր Մտորումները* (2013):

Տ. Արսեն արքեպիսկոպոս Բերբերեանը վախճանուեց 2013 Նոյեմբերի 16ին, Էջմիածնում եւ թաղուեց Մայր Աթոռի միաբանական գերեզմանատանը:

ՀՀՀ

SELECTED
ARMENIAN NUMISMATIC BIBLIOGRAPHY OF
ANCIENT AND MEDIEVAL PERIODS, 2001-2010¹

YEGHIA NERCESSIAN
ArmNumSoc@aol.com

1. ABC SCIENCE ONLINE, "Halley's Comet Depicted on Ancient Metallic Coin"/Լ. Կիւրյեան-Սրապեան, «Հալլիի Գիտաստղը Հնադարեան Մետաղադրամի Վրայ», *Asbarez*, Vol. 96 (Friday, 18 June 2004), No. 12,241, p. 11; *Nor Gyank*, Vol. XXVI (26 August 2004), No. 37, p. 30. In Armenian.
2. ABC SCIENCE ONLINE, "Halley's Comet Depicted on Ancient Coin", *Asbarez*, Vol. 96 (Saturday, 22 May 2004), No. 12,225, p. 10 of English Section, illus.
3. AMANDRY, Michel, "Du Monnayage d'Artaxisata et des soi-disant Monnaies d'Aegospotami", *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, Vol. 57 (November 2002), No. 9, pp. 173-177, illus.
4. BEDOUKIAN, Paul Z., "Civic Coins of Artaxata/Զարեհ Պտուկեան, «Արտաշատի քաղաքային Դրամները», *Armenian Numismatic Journal*, series II, Vol. 1 (31), (June 2005), No. 2, pp. 47-49, illus. Bilingual in English and Armenian.
5. BEDOUKIAN, Paul Z. *Selected Numismatic Studies II of Paul Z. Bedoukian/Զարեհ Պտուկեանի Դրամագիտական Աշխատանքներու Ժողովածուն II*, Los Angeles: Armenian Numismatic Society, *Special Publication*, No. 10, 2003, viii, 376 pp., illus., 61 pls. Bilingual in English and Armenian.
6. CHRISTIANIAN, Jirair, "A Copper Coin of Tigranes II with Unpublished Countermark and Rare Monogram", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 1 (31), (September 2005), No. 3, pp. 65-67, pl. 7.
7. CHRISTIANIAN, Jirair, "A Counterfeit Levon-Hetoum Silver Tram Revisited", *Armenian Numismatic Journal*, Series I Vol. XXIX (September 2003), No. 3, pp. 81-82, pl. 5.
8. CHRISTIANIAN, Jirair, "Additional Observations Regarding Artageira Civic Coppers with Nike Bust", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 4 (34), (March 2008), No. 1, pp. 21-22, pl. 1.
9. CLASSICAL NUMISMATIC GROUP, INC., *Auction 58: A Mail Bid Sale*, Lancaster, Pennsylvania: Classical Numismatic Group, Inc., 19 September 2001, pp. 82, 166-168, 246, 248, Nos. 746, 1503-1521, 3068, 3091, illus.
10. CLASSICAL NUMISMATIC GROUP, INC., *Auction [59] Triton V*, Lancaster, Pennsylvania: Classical Numismatic Group, Inc. 15-16 January 2002, p. 90, Nos. 559-560; pp. 117, 187-188, 239, Nos. 1552-1554, 1991, 1993, 1998-2001, and 2320, illus.
11. CLASSICAL NUMISMATIC GROUP, INC., *Auction 61: A Mail Bid Sale of the Classical Numismatic Group; The Manuel Panossian Collection*, Lancaster, Pennsylvania: Classical Numismatic Group, Inc., 25 September 2002, pp. 76-77, Nos. 882-904, pp. 191-196, Nos. 2307-2383, illus.
12. CLASSICAL NUMISMATIC GROUP, INC., *Auction 72: A Mail Bid Sale of the Classical Numismatic Group*, Lancaster, Pennsylvania: Classical Numismatic Group, Inc., 14 June 2006, pp. 119-120, Nos. 843-850, pp. 329-330, Nos. 2293-2308, illus.

13. CLASSICAL NUMISMATIC GROUP, INC., *Auction 82: A Mail Bid Auction Sale: "Armenian Coinage from J. S. Wagner Collection,"* Lancaster, Pennsylvania: Classical Numismatic Group, Inc., 16 September 2009, pp. 116-119, Nos. 678-706, illus.
14. CLASSICAL NUMISMATIC GROUP, INC., *Auction 85: An Internet & Mail Bid Sale, The R. A. Collection of Armenian and Related Coinage,* Lancaster, Pennsylvania: Closing Wednesday, September 15, 2010, pp. 5-31, Nos. 1-132, illus.
15. DILLEN, Rudy, "De Munten van Commagene, een Vergeten Koninkrijk", *De Muntklapper* (July, August, September 2008), No. 59, pp. 1-11, illus. In Dutch.
16. DONABEDIAN, A. H. M., "Money and Numismatics/Ասպէս Յ. Տօնապետեան, «Դրամ Եւ Դրամագիտութիւն», *Nor Gyank*, Vol. XXVIII (13 July 2006), pp. 16-17. In Armenian.
17. DONABEDIAN, A. H. M., "Money and Numismatics", translated by L. A. Saryan, *Armenian Numismatic Journal, Series II*, Vol. 6 (36), (March 2010), No. 1, pp. 17-21.
18. DONABEDIAN, A. H. M., *Pages from the History of Armenian Numismatics/Ասպէս Յ. Տօնապետեան, Էջեր Հայ Դրամագիտութեան Պատմութենէն*, խմբ. Երուանդ Հ. Քասունի, Beirut: 2006, 116 pp. In Armenian.
19. ETTERICH, Wolfgang, Letters and E-mails to the Editor: "Coins with Jugate Heads and Mountain Range", *Armenian Numismatic Journal, Series II*, Vol. 1 (31), (December 2005), No. 4, p. 73, pl. 8.
20. GARABEDIAN, Margo-Lena, "B. V. Zoubov's Roupenian Coin Collection"/Մարգօ-Լենա Ե. Կարապետեան, «Պ.Վ. Ջոնովի Ռուբէնեան Դրամների ժողովածուն», *Armenian Numismatic Journal, Series I*, Vol. XXVIII (September 2002), No. 3, pp. 67-84; XXIX (March 2003), No. 1, pp. 13-32; XXX (June and September 2004), Nos. 2 and 3, pp. 29-44 and 59-82, pl. 4, respectively. In Armenian with English summary.
21. GARABEDIAN, Margo-Lena E., "Coins of King Kuirke"/Մարգօ-Լենա Կարապետեան, «Կիրիկէ Թագաւորի Դրամները», *Armenian Numismatic Journal, Series I*, Vol. 1 (31), (December 2005), No. 4, pp. 81-100, pl. 9. In Armenian.
22. GARABEDIAN, Margo-Lena E., "The Donors of the History Museum of Armenia"/Մ. Ե. Կարապետեան, «Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի Նուիրատուները», *Armenian Numismatic Journal, Series II*, Vol. 5 (35), (June 2009), No. 2, pp. 47-53, Illus. In Armenian.
23. GARABEDIAN, Margo-Lena E., "The Newly Discovered Coins of Gosdantin I of Cilician Armenia"/Մ. Ե. Կարապետեան, «Կիլիկիայի Կոստանդին Առաջինի Նորայայտ Դրամները», *Armenian Numismatic Journal, Series II*, Vol. 2 (32), (June 2006), No. 2, pp. 31-36. Armenian summary.
24. GARABEDIAN, Margo-Lena E., "The Sacrament of Anointment of King Levon I and Its Correlation with His Coronation Tram"/Մ. Լ. Կարապետեան, «Լեւոն Ա. Թագաւորի Օծման Արարողութեան Եւ Օծման Դրամների Մասին», *Armenian Numismatic Journal, Series II*, Vol. 4 (34), (September 2008), No. 3, pp. 61-63. In Armenian.
25. GÖKYILDIRIM, Turan, *A Hoard from Turkey Belonging to the Ataxiad Dynasty (1991) - Türkiye'den Artaksiad Hanedanı'na ait bir define (1991)*, Haluk Perk and Hüsnü Öztürk (eds.), Istanbul: Turkish Numismatic Society, *Sevgi Gönül, Hatıra Sayısı*, 2005, pp. 19-39, 40-45 pls. Text in Turkish, catalogue and summary in English.
26. GURZADYAN, V. G. and R. Vardanyan, "Halley's Comet of 87 B.C. on the Coins of Armenian King Tigranes", *A & G Views*, Vol. 45 (August 2004), p. 4.6, illus.
27. HOGE, Robert W., "Current Cabinet Activities, "West of the Sunset Stands My House. There and East of the Dawn...", *American Numismatic Society Magazine*, Vol. 9 (Spring 2010), No. 1, pp. 46-48, 54.

28. HOOVER, Oliver D., Arthur Houghton, Peter Vesely, "The Silver Mint of Damascus under Demetrius III and Antiochus XII (97/6 B.C. - 83/2 B.C.)", *American Journal of Numismatics*, Second Series, Vol. 20 (2008), pp. 305-336, pls. 71-80, pages relating to Armenia, 307 and 314.
29. HOVSEPIAN, Shahan, *Armenian Coins of Cilicia/Շահէն Յովսէփեան, Կիլիկիայի Հայկական Դրամները*, Tehran: Private printing, 2009, 80 pp., illus. In Armenian.
30. HOVSEPIAN, Shahan, *Persian Coins Issued in the City of Yerevan from the Beginning of 16th Century to the Beginning of the 19th/Շահէն Յովսէփեան, Պարսկական Դրամներ Թողարկուած Երեւան Քաղաքում*, Tehran: Private printing, 2008, 85 pp., illus. In Armenian and Farsi.
31. SABBAGH, George, Artashes Mousheghian, and Aram Der Ghevondyan, translated by Alexander Keshishian, *Arabic Coins Struck in Armenia and their Circulation inside and outside of the Arab Empire/ضرب النقود العربية في أرمينية وتداولها داخل وخارج الامبراطورية العربية*, Aleppo: Armenian General Benevolent Union, 1997, 151 pages, illus. In Arabic.
32. KHURSHUDIAN, Eduard and Armine Zohrabian, *Sassanian Coins of Armenia*. Almaty, Kazakhstan: National Academy of Sciences of Armenia, Institute of Oriental Studies, State History Museum of Armenia, Department of Coins and Medals, 2002, 174 pp., XLVIII plates inclusive.
33. KOVACS, Frank L., "Additions and Corrections to *Armenian Coins and Their Values*", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXX (September 2004), No. 3, pp. 83-86, pl. 5.
34. KOVACS, Frank L., "Additions and Corrections II to *Armenian Coins and Their Values*", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 4 (34), (September 2008), No. 3, pp. 57-59, pl. 4.
35. KOVACS, Frank L., "Sophene: New Coins and Comments", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 6 (36), (December 2010), No. 4, pp. 97-98, pl. 5.
36. KOVACS, Frank L., "Tigranes IV, V, and VI: New Attributions", *American Journal of Numismatics*, Second Series, Vol. 20 (2008), pp. 337-350, pls. 81-82.
37. KOVACS, Frank L., "Tiridates I of Armenia", *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, Vol. 55/56 (2005/2006), pp. 105-110, 8 figures.
38. LEBEDEV, V. P., D. B. Markov, A. A. Koyfman, *Numismatics and Monetary Circulation of Shaddadid Emirate of Ganja District/Monetnoe Delo I Monetnoe Obrashchenie Gandziiskogo Emirata Sahddadidov (Ser. X-XI vv.)*, [Moscow, Russia]: Numismatic Literature, 2006, 135 pp., map, illus., and 9 pls. In Russian.
39. MATEVOSIAN, Rafayel I., "The Roots of Coat of Arms: The Historical Question of the Coat of Arms of the Republic of Armenia"/Ռաֆայէլ Մաթեոսեան, «Զինանշանի Արմատները. Հայաստանի Հանրապետութեան Զինանշանի Պատմականութեան Հարցը», *Hask*, Vol. 70 (August 2001), No. 8, pp. 593-598, illus. In Armenian.
40. MATEVOSSIAN, Raphael I., "Armenian Coats of Arms: The Artaxiad and Arsacid Dynasties and the Advanced Feudalism"/Ռաֆայէլ Մաթեոսեան, «Հայկական Զինանշաններ՝ Արտաշէսեաններ, Արշակունիներ, Զարգացած Աւատապետութիւն», Part I, *Bazmavep*, Vol. CLXI (2003), Nos. 1-4, pp. 132-177; Part II, *Bazmavep*, Vol. CLXII (2004), Nos. 1-4, pp. 63-92; illus. In Armenian with English summary.
41. METCALF, D. M., "Byzantine, Islamic, and Crusader Coins from Saranda Kolones, Paphos", *Numismatic Chronicle*, Vol. 163 (2003), pp. 205-226.
42. MUBAYAJYAN, V. A., *Coins Minted in the Cities Yerevan, Ganja and Nakhichevan During the Persian Domination 1500-1828 A.D./Monety Chekaninie V Gorodakh*

- Erevane, Gandje I Nakhichevane V Period Persidskogo Vladichestva 1500-1828gg*, [Los Angeles: Private printing, 2010], 171 pp., 34 plates inclusive, in Russian.
43. NERCESSIAN, Y. T., "A Newly Discovered Coin of Tigranes I", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXVI (June 2000), No. 2, pp. 25-30, pl. II. Armenian summary.
 44. NERCESSIAN, Y. T., "A Newly Discovered Copper Coin of Tigranes II Struck in Damascus", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 2 (32), (December 2006), No. 4, p.71, pl. 8.
 45. NERCESSIAN, Y. T., "A Small Hoard of Levon II Trams", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XVIII (December 1992), No. 4, pp. 63-69, illus, pl. VI.
 46. NERCESSIAN, Y. T., "A Small Hoard of Tigranes II the Great Tetradrachms", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXVIII (December 2002), No. 4, pp. 91-96, pl. 2. Armenian summary.
 47. NERCESSIAN, Y. T., "Additional Evidence on the Authenticity of Cilician Armenian Gold Coins", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXX (December 2004), No. 4, pp. 91-98. Armenian summary.
 48. NERCESSIAN, Y. T., *Armenian Coin Auctions*, Los Angeles: Armenian Numismatic Society, Special Publication, No. 12, 2006, vi, 118 pp. Armenian summaries.
 49. NERCESSIAN, Y. T., "The Armenian Coin Auction of J. S. Wagner Collection (2009)", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 6 (36) (September 2010), No. 3, pp. 61-64.
 50. NERCESSIAN, Y. T., "Armenian Coins Excavated at Kinet", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXX (June 2004), No. 2, pp. 47-55, pl. 3. Armenian summary.
 51. NERCESSIAN, Y. T., "Armenian Numismatic Journal Index to Volumes XVI-XXX (1990-2004)", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXX (December 2004), pp. 109-138.
 52. NERCESSIAN, Y. T., *Armenian Numismatic Studies II/Եղիա Ներսեսեան, Հայ Դրամագիտական Ուսումնասիրություններ II*, Los Angeles: Armenian Numismatic Society, Special Publication, No. 15, 2009, xii, 580 pp., 60 pls. Bilingual in English and Armenian.
 53. NERCESSIAN, Y. T., "Coinage of Artaxias II"/Եղիա Ներսեսեան, «Արտաշէս Բ.ի Դրամները» *Bazmavep*, Vol. CLXI (2003), Nos. 1-4, pp. 346-372, 2 pls. inclusive. In Armenian with English summary.
 54. NERCESSIAN, Y. T., "Auctions of Two Armenian Gold Coins, of Identical Dies, Discovered in a 1988 Hoard", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 3 (33), (June 2006), No. 2, pp. 35-36, illus.
 55. NERCESSIAN, Y. T., "Bibliography of Khatchadour A. Mousheghian", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXVII (2001), pp. 69-82.
 56. NERCESSIAN, Y. T., "Bibliography of Y. T. Nercessian, Compiled by the Author", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 4 (34), (September 2008), No. 3, pp. 65-74; Vol. 5 (35), (March 2009), No. 1, pp. 22-32
 57. NERCESSIAN, Y. T., "Billons of King Hetoum II", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 2 (32), (June 2006), No. 2, pp. 23-30, pls.1-2. Armenian summary.
 58. NERCESSIAN, Y. T., "Cilician Armenian Coins Overstruck in Arabic", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXVIII (March 2002), No. 1, pp. 3-24, pl. 1. Armenian summary. Errata, *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXVIII (September 2002), No. 3, p. 63, for English and Armenian editions.
 59. NERCESSIAN, Y. T., "Coinage of Levon V, the Last King of Cilician Armenia", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXX (March 2004), No. 1, pp. 3-22, pls.1-2. Armenian summary.

60. NERCESSIAN, Y. T., "Coinage of the Barony of Cilician Armenia", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXVII (June 2001), No. 2, pp. 33-55, pls.1-2. Armenian summary.
61. NERCESSIAN, Y. T., "Coinage of the Barony of Cilician Armenia"/Եղիա Ներսեսեան, «Հայկական Գիլիկիոյ Պարունութեան Դրամները», *Hask Hayagitakan Taregirk'*, New Series, Vol. IX (1997-2001), pp. 177-198, 2 pls. inclusive. English summary.
62. NERCESSIAN, Y. T., "Comments Concerning the "Additions and Corrections to *Armenian Coins and Their Values*." *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 1(31), (March 2005), No. 1, pp. 21-24.
63. NERCESSIAN, Y. T., "Concordances", *Armenian Numismatic Journal*, Series II. Vol. 2 (32), (March 2006), No. 1, pp. 3-17.
64. NERCESSIAN, Y. T., "Copper Coins of King Gosdantin I (1298-1299)", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 3 (33), (March 2007), No. 1, pp. 3-10, pl. 1. Armenian summary.
65. NERCESSIAN, Y. T., "Counterfeit Gold Double Tahekans of Levon I", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 4 (34), (June 2008), No. 2, pp. 34-36, pl. 3.
66. NERCESSIAN, Y. T., "Numismatic Bibliography of Father Augustinus Sekoulian/ Եղիա Ներսեսեան, «Դրամագիտական Մատենագիտութիւն Հայր Օգոստինոս Սեքուլեանի», *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXVIII (December 2002), No. 4, pp. 101-102.
67. NERCESSIAN, Y. T., "Additional Information on the Authenticity of Cilician Armenian Gold Coins"/Եղիա Ներսեսեան, «Յաւելեալ Փաստարկներ՝ Գիլիկիոյ Հայոց Ոսկեդրամներու Վաւերականութեան Շուրջ», *Haigazian Armenological Review*, Vol. XXI (2001), pp. 113-124. In Armenian with English summary.
68. NERCESSIAN, Y. T., "Coinage of Levon V, the Last King of Cilician Armenia"/Եղիա Ներսեսեան, «Հայկական Գիլիկիոյ Վերջին Թագաւոր Լեւոն Ե.ին Դրամահատութիւնը», *Armenian Numismatic Studies II* (Los Angeles 2009), pp. 387-416, pls. 45-48. In Armenian.
69. NERCESSIAN, Y. T., "Half Trams of Cilician Armeian Kings"/Եղիա Ներսեսեան, «Գիլիկեան Հայաստանի Թագաւորներուն Գիսադրամները», *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXIX (June 2003), No. 2, pp. 35-52, pls. 2-3. In Armenian with English summary.
70. NERCESSIAN, Y. T., "Coins of King Oshin (1308-1320) of Cilician Armenia"/«Գիլիկեան Հայաստանի Օշին Թագաւորին (1308-1320) Դրամները», *Bazmavep*, Vol. CLXIII (2005), Nos. 1-4, pp. 267-284, 1 pl. English summary.
71. NERCESSIAN, Y. T., "On the Occasion of the Newly Discovered Coins of Gosdantin I (1298-1299) of Cilician Armenia"/Եղիա Ներսեսեան, «Գիլիկիոյ Կոստանդին Ա. Թագաւորի (1289-1299) Նորայայտ Դրամներուն Առիթով», *Armenian Numismatic Studies II* (Los Angeles 2009), pp. 283-303, pls. 36-38. English summary.
72. NERCESSIAN, Y. T., "Kilikya'daki Ermeni Krallığı Sikkeleri – Les Monnaies du Royaume Arménien de Cilicie", *La Collection de Monnaie de Pierre Willemart de la Fondation Suna et Inan Kiraç*, editor, Oguz Tekin, Istanbul: Suna ve Inan Kiraç, Publication 3, pp. 9, 17-19, 54-58, Catalogue Nos. 339-351, illus. in color. Bilingual in Turkish and French.
73. NERCESSIAN, Y. T., "Quarter Double Trams and Billons of King Levon I"/Եղիա Ներսեսեան, «Լեւոն Ա. Թագաւորին Քառորդ Երկդրամներն Ու Բիլլոնները», *Haigazian Armenological Review*, Vol. XXX (2010), pp. 533-551, 2 pls. inclusive. In Armenian with English summary.

74. NERCESSIAN, Y. T., "The Anointment of King Levon I and His Coronation Tram"/«Լևոն Ա. Թագաւորին Օծումը Եւ Իր Օծման Դրամը», *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 4 (34), (March 2008), No. 1, pp. 3-16, pl. 1. In Armenian with English summary.
75. NERCESSIAN, Y. T., "Metrological Analysis of Levon I Double Trams", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 2 (32), (September 2006), No. 3, pp. 45-65, pls. 4-7. Armenian summary.
76. NERCESSIAN, Y. T. *Metrology of Cilician Armenian Coinage*, Los Angeles: Armenian Numismatic Society, *Special Publication*, No. 13, 2007, xiv, 161 pp., 1 map.
77. NERCESSIAN, Y. T., "Metrology of Copper Coinage of the Artaxiads of Armenia", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 4 (34) (December 2008), No. 4, pp. 96-105.
78. NERCESSIAN, Y. T., "Metrology of Copper Coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (Section 1)", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 5 (35) (January 2009), No. 1, pp. 3-18.
79. NERCESSIAN, Y. T., "Metrology of Copper Coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (Section 2)", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 5 (35) (March 2009), No. 2, pp. 35-42.
80. NERCESSIAN, Y. T., "Metrology of Copper Coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (Section 3)", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 5 (35) (September 2009), No. 3, pp. 61-75.
81. NERCESSIAN, Y. T., "Metrology of Copper Coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (Section 4)", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 6 (36) (June 2010), No. 2, pp. 29-37.
82. NERCESSIAN, Y. T., "Metrology of Copper Coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (Section 5)", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 6 (36) (September 2010), No. 3, pp. 53-56.
83. NERCESSIAN, Y. T., "Metrology of Copper Coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (Section 6)", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 6 (36) (September 2010), No. 3, pp. 57-60.
84. NERCESSIAN, Y. T., "Metrology of Copper Coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (Section 7)", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 6 (36) (December 2010), No. 4, pp. 75-79.
85. NERCESSIAN, Y. T., "Metrology of Copper Coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (Section 8)", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 6 (36) (December 2010), No. 4, pp. 80-82, 96.
86. NERCESSIAN, Y. T., "Tigranes the Great and the Myth of Tigranes the Younger Coins"/Եղիա Ներսէսեան, «Մեծն Տիգրան Եւ Կրտսեր Տիգրանի Դրամներուն Առեղծուածը», *Bazmavep*, Vol. CLVIII (2000), Nos. 1-4, pp. 196-230, 3 pls. In Armenian with English summary.
87. NERCESSIAN, Y. T., "More on Counterfeits", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXX (March 2004), No. 1, p. 1, illus.
88. NERCESSIAN, Y. T., "Copper-Surfaced Armenian Coins"/Եղիա Ներսէսեան, «Պղնձապատ Հայկական Դրամներ», *Bazmavep*, Vol. CLX (2002), Nos. 1-4, pp. 324-336, illus. English summary.
89. NERCESSIAN, Y. T., "Quarter Double Trams and Billons of King Levon I", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 6 (36), (March 2010), No. 1, pp. 3-15, pl. 1. Armenian summary.

90. NERCESSIAN, Y. T., "Selected Armenian Numismatic Bibliography of Ancient and Medieval Periods, 1981-2000", *Bazmaveb*, Vol. CLXII (2004), Nos. 1-4, pp. 290-317; *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 1 (31), (March 2005), No. 1, pp. 3-20.
91. NERCESSIAN, Y. T., *Silver Coinage of the Artaxiad Dynasty of Armenia*, Los Angeles: Armenian Numismatic Society, *Special Publication*, No. 11, 2006, x, 212 pp., 96 pls., 1 map. Armenian summary.
92. NERCESSIAN, Y. T., "Silver Coins of Artavasdes II of Armenia", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXIX (March 2003), No. 1, pp. 3-11, pl. 1. Armenian summary.
93. NERCESSIAN, Y. T., "Silver Coins of Artaxias II, Tigranes III, Artavasdes IV of Armenia", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXIX (December 2003), No. 4, pp. 89-98, pl. 6. Armenian summary.
94. NERCESSIAN, Y. T., "Some Unpublished Coins of Tigranes the Great of Armenia", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXIX (September 2003), No. 3, pp. 61-65, pl. 4. Armenian summary.
95. NERCESSIAN, Y. T., "The Myth of Tigranes the Younger Coins", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXVII (December 2001), No. 4, pp. 95-98, pl. III. Armenian summary.
96. NERCESSIAN, Y. T., "Tigranes II Gold Coins Discovered In Europe"/Եղիա Ներսեսեան, «Տիգրան Բ.ի Ոսկեդրամներ Յայտնաբերուած Եւրոպայի Մէջ», *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. 1 (31), (September 2005), No. 3, pp. 71-72, pl. 7.
97. NERCESSIAN, Y. T., "Some Unpublished Coins of Tigranes the Great of Armenia"/Եղիա Ներսեսեան, «Տիգրան Մեծի Քանի Մը Անտիպ Դրամները», *Haigazian Armenological Review*, Vol. 24 (2004), pp. 363-373, 2 pls. Armenian summary.
98. NERCESSIAN, Y. T., "Tigranes II Counterfeit Tetradrachm with Imperial Countenance Portrait", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 2 (32), (December 2006), No. 4, p. 72, pl. 8.
99. NERCESSIAN, Y. T., "Tigranes II Gold Coins Discovered In Europe", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. 1 (31), (September 2005), No. 3, pp. 69-70, pl. 7.
100. NERCESSIAN, Y. T., "Tigranes II Mint Where Coppers of Wheat Design were Struck", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 4 (34), (September 2008), pp. 43-55. Armenian summary.
101. NERCESSIAN, Y. T., "Two Drachms of Tigranes II with Unrecorded Field Letters", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 3 (33), (December 2007), No. 4, pp. 79-80, pl. 3.
102. NERCESSIAN, Y. T., "Two Silver Coins of Gosdantin III of Cilician Armenia", *American Journal of Numismatics*, Series II, Vol. VII-VIII (1995-96), pp. 155-160, illus.
- 102a. NERCESSIAN, Y. T., "Two Silver Coins of Gosdantin III of Cilician Armenia"/Եղիա Ներսեսեան, «Կիլիկեան Հայաստանի Կոստանդին Գ.ի Երկու Թագուորինները», *Bazmaveb*, Vol. CLVI (1998), pp. 65-73, illus. In Armenian with English summary.
103. NEWELL, Edward T. and Richard Witschonke, "Coins from the Excavations at Beisan (Nysa-Scythopolis, Tel Beth Shean): 1929-1935", *American Journal of Numismatics*, Second Series, Vol. 20 (2008), pp. 1-52, pls. 1-11; Armenian coin, p. 12, Category E, No. I.40, not illus.
104. NOR GYANK, "The Armenian Tiara and the Coat of Arms"/Հայկական Թագը Եւ Զինանշանը», *Nor Gyank*, Vol. XXVI (8 January 2004), No. 4, p. 33, illus. In Armenian.

105. NOR GYANK, "The Handicraft of Ancient Goldsmiths"/«Հին Ոսկերիչներու Արուեստը», *Nor Gyank*, Vol. V (6 October 1983), No. 41, p. 9. In Armenian.
106. NUMISMATIC GUARANTEE CORPORATION, "A Valuable Ancient Armenian Metallic Coin-Treasure Has Been Discovered in America"/«Հայկական Հնարժեք Մետաղադրամ-Գանձ Մը Յայտնաբերուեցաւ Ամերիկայի Մէջ», *Asbarez*, Vol. 101 (Wednesday, 26 August 2009), No. 13,574, p. 10, illus.
107. NUMISMATIC GUARANTEE CORPORATION, "NGC Ancients Grades Armenian Rarity", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 6 (36), (March 2010), No. 1, pp. 25-26, illus.; *Celator*, Vol. 23 (August 2009), No. 8 (266), pp. 29 and 35; *World Coin News*, (September 2009), pp. 1 and 50, illus.
108. NURPETLIAN, Jack, "Unpublished Artaxiad Coins from Lebanon", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 5 (35), (December 2009), No. 4, pp. 91-96, pls 1-6.
109. O'HARA, Michael Dennis, "An Enigmatic Roupenian Armenian Renaissance 'Style' Portrait of the Late Twelfth Century", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 2 (June 2005), No. 2, pp. 29-46, pls. 1-6. Armenian summary.
110. REDFORD, Scott, Saima Iram, Elizabeth M. Parr, Timothy Beach, "Excavations at Medieval Kinet, Turkey: A Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies*, Vol. XXXVIII (2001), p. 68, illus.
111. SARKISSIAN, Laura, "Bibliography of Henry V. Sarkissian"/Լատրա Սարգիսեան, «Մատենագրութիւն Հենրի Վ. Սարգսեանի», *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXVIII (June 2002), No. 2, pp. 43-60. In Armenian.
112. SARYAN, Levon A. and Levon Vrtanesyan, "A Curious Fantasy Coin of Hetoum and Zabel", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 3 (33), (September 2007), No. 3, pp. 65-66, illus.
113. SARYAN, Levon A., "A Questionable Heracles-Reverse Silver of Tigranes the Great", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 5 (35), (June 2009), No. 2, pp. 57-58, illus.
114. SARYAN, Levon A., "An Unusual Cut Bronze Coin of Tigranes the Great of Armenia", *Centinel*, Vol. 48 (Spring 2000), No. 1, pp. 15-19; *Revue des Études Arméniennes*, Vol. 28 (2001-2002), pp. 495-500, illus.
115. SARYAN, Levon A., "Counterfeit Ancient Armenian Coins in Internet Auctions", *Celator*, Vol. 21 (January 2007), No. 1 (235), pp. 24, 26, 27, 32, illus.
116. SARYAN, Levon A., "Fake Ancient Coins Abound on eBay", *N.O.W. News*, Vol. 47 (Spring 2009), No. 1, pp. 21-22, illus.; *Centinel*, Vol. 57 (Winter 2009-2010), No. 4, pp. 12 and 14, illus.
117. SARYAN, Levon A., "A Forged Tetradrachm of Tigranes of Armenia Depicting a *Kantharos*", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 6 (36), (September 2010), No. 3, pp. 65-67, illus.
118. SARYAN, Levon A., "Some Information Confirming the Authenticity of the Armenian Gold Half Tahekan", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXX (December 2004), No. 4, pp. 99-102.
119. SARYAN, Levon A., "Two Counterfeit Armenian Trams from eBay and Other Pitfalls of the Internet", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 3 (33), (September 2007), No. 3, pp. 61-64, illus.
120. SARYAN, Levon A., "Counterfeit Coins of Tigranes the Great from Baalbek", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 4 (34), (June 2008), No. 2, pp. 37-39, illus.
121. SARYAN, Levon A., "Deceptive Counterfeit Armenian Coins Reach Market", *Armenian Reporter*, (5 August 2006), p. 4, illus.

122. SARYAN, Levon A., "Further Comments on a Newly-Reported Counterfeit Tigranes Tetradrachm", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 3 (33), (June 2007), No. 2, p. 34, illus.
123. SARYAN, Levon A., "Market Hit with Counterfeit Armenian Coins", *World Coin News*, Vol. 34 (February 2007), No. 2, pp 34, 36, illus.
124. SARYAN, Levon A., "The Unique Silver Double Tram of King Gosdanin I (1298-1299) of Cilician Armenia", *Hask Hayagitakan Taregirk'*, New Series, Vol. XI (2007-2008, published in 2009), pp. 339-348.
125. STACK'S. *Moneti Imperii Romani Byzantini; The Coinage of the Late Roman Empire, the Eastern Roman Empire and Byzantium, and their Successor States from the Germanic Invasions to the Russian Empire*. New York City: Stack's, 12 January 2009, pp. 132-137.
126. TEKIN, Oğuz, "Tigranes Coins with ARK Countermarks - APK kontrmarkli Tigranes sikkeleri". *Muhibbe Darga Armağanı*, Taner Tarham, Aksel Tibet, and Erkan Konyar (eds.), Istanbul: Sadberk Hanim Müzesi, 2008, pp. 505-510. In Turkish.
127. TOUMANIAN, Narine, "Armenian Money has Been in Circulation Since the Third Century B.C.", translated by L. A. Sareyan, *Armenian Numismatic Journal*, Vol. 5 (35), (September 2009), No. 3, pp. 85-87; *Hairenik Newspaper* (Watertown, MA), (Dec. 27, 2008, pp. 66-67 (in Armenian).
128. VARDANIAN, A. R., "Some Peculiarities of Coinage in Dvin in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Numismatic Chronicle*, Vol. 161 (2001), pp. 199-205, pls. 40-42.
129. VARDANYAN, Ruben E., "A Dated Copper Coin of Artaxias II: Evidence on the use of the Pompeyan Era in Artaxata", *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXVII (December 2001), No. 4, pp. 89-94, pl. 3. Armenian summary.
130. VARDANYAN, Ruben E. and Karen Vardanyan, "Newly-Found Groups of Artaxiad Copper Coins", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 4 (34), (December 2008), pp. 77-95, pls. 5-7.
131. VARDANYAN, Ruben E., "Bibliography of R. Y. Vardanyan", *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 4 (34), (June 2008), No. 2, pp. 29-33.
132. VARDANYAN, Ruben E., "Copper Coins Issued in Armenia During the Period of Lucius Verus"/Ռուբէն Վարդանեան, «Լուկիոս Վերուսի Օրօք Հայաստանում Թողարկուած Պղնձէ Դրամներ», *Patmaγanasirakan Handes* (2004), No. 2 (166), pp. 234-253, illus. In Armenian with summaries in Russian and English.
133. VARDANYAN, Ruben E., "Letters and E-Mails to the Editor: Coins with Jugate Heads and Mountain Range"/Ռուբէն Վարդանեան, «Խմբագրին Ուղղուած Նամակներ. Զուգազուխով եւ Լեռնաշղթայով Դրամներ», *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 1 (31), (December 2005), No. 4, pp. 101-103. In Armenian.
134. VARDANYAN, Ruben E. and Karen Vardanyan, "Newly Discovered Groups of Artaxiad Copper Coins"/Ռուբէն Վարդանեան եւ Կարէն Վարդանեան, «Արտաշէսեան Պղնձէ Դրամների Նորայայտ Խմբեր», *Handes Amsorya*, Vol. CXVIII (2005), Nos. 1-12, pp. 75-120, 2 pls. and 2 Aramaic inscription tables. In Armenian.
135. VARDANYAN, Ruben E., "On Civic Copper Coins Issued in Armenia During A.D. 1-4"/Ռուբէն Վարդանեան, «Մ.Թ. 1-4 թթ. Ընթացքում Հայաստանում Թողարկուած Պղինձէ Քաղաքային Դրամների Մասին», *Handes Amsorya*, Vol. CXVII (January-December 2003), Nos. 1-12, pp. 143-164, 1 pl. and 1 map inclusive. In Armenian.
136. VARDANYAN, Ruben E., "On one of the Iconographic Elements of the Portrait of Artavasdes II"/Ռուբէն Վարդանեան, «Արտաւազդ Բ.ի Դիմապատկերի

- Պատկերագրական Մի Տարրի Մասին», Delivered in a symposium dedicated to the memory of G. Tiratsian. Printed in *Hin Hayastani Patmutyan Yev Mshakuyti Hartser*, Yerevan: HH GAA, Hnagitutyan Yev Azgagrutyan Institute, 2001, pp. 66-72, illus. In Armenian.
137. VARDANYAN, Ruben E., “Regarding Civic Bronzes Struck in Armenia in A.D. 1-4”, *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 3 (33), (December 2007), No. 4, pp. 69-77, pl. 2.
138. VARDANYAN, Ruben E., “Une Émission de Bronze Arménienne du II Siècle Après J.-C.”, *XIIIth International Numismatic Congress*, Madrid: XIII Congress International de Numismatica, 15-19 September 2003, pp. 145-146.
139. VARDANYAN, Ruben, *Coinage of Artavazdes II/Արտավազդ Բ-ի Դրամները*, Yerevan: National Academy of Sciences of Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography, and History Museum of Armenia, Moughni Publishing House, 2004, 138 pp., 16 pls. In Armenian.
140. VRTANESYAN, Levon and Hüsni Öztürk, “A Note on Armeno-Seljuq Numismatic Relations: A Tram of Cilician Armenia Overstruck by the Seljuqs of Rum”, *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 3 (33), (December 2007), No. 4, pp. 91-93, illus.
141. VRTANESYAN, Levon, “A Parcel of Armenian Coins from Aintab”, *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 4 (34), (June 2008), No. 2, pp. 45-50, illus.
142. VRTANESYAN, Levon, “A Small Hoard of Armenian and Mamluk Coins Found in Pakistan”, *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 1 (31), (December 2005), No. 4, pp. 75-79, pl. 8.
143. VRTANESYAN, Levon, “A Unique Kardez of Levon III (1301-1307) King of Cilician Armenia”, *Armenian Numismatic Journal*, Series II, Vol. 2 (32), (December 2006), No. 4, p. 73, pl. 8.
144. ZARDARIAN, M. H., “On the Question of the Evolution of the Armenian Tiara”/Հ. Զարդարեան, «Հայոց Թագի Ձևաւորման Հարցի Շուրջ», Delivered in a symposium dedicated to the memory of G. Tiratsian. Printed in *Hin Hayastani Patmutyan Yev Mshakuyti Hartser*, Yerevan: HH GAA, Hnagitutyan Yev Azgagrutyan Institute, 2001, pp. 55-65, illus. In Armenian.
145. ZOHREBIAN, A. L., “Safavid Coinage Dies Discovered in Armenia”/Ա. Լ. Զոհրաբեան, «Սեֆեան Դրամահատման Կնիքներ Յայտնաբերուած Հայաստանից», *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. XXVII (December 2001), No. 4, pp. 99-100, pl. 3. Armenian summary.

SOURCES

American Journal of Numismatics, Series II, American Numismatic Society, New York.

American Numismatic Society Magazine. American Numismatic Society, New York.

Armenian Numismatic Journal - Հայ Դրամագիտական Հանդես, Armenian Numismatic Society, Los Angeles, California.

Armenian Reporter, (weekly newspaper), Fresh Meadows, New York.

Asbarez - Ասպարէզ (daily newspaper). Armenian Revolutionary Federation. Western USA Central Committee. Asbarez Publishing Co., Inc., Glendale, California.

Bazmavep – Բազմավէպ, Mekhitarist Congregation, St. Lazare, Venice.

Bulletin de la Société Française de Numismatique. Bibliothèque Nationale de France, Paris.

Celator. Lodi, Wisconsin and Lancaster Pennsylvania.

Centinel. Central States Numismatic Society, Milwaukee, Wisconsin.

De Muntklapper, Europees Genootschap voor Nunten Penningkunde, Sint-Katelijne-Waver, Belgium.

Haigazian Armenological Review – Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Armenological Department of Haigazian University, Beirut.

Hairenik Daily – Հայրենիք Օրաթերթ (daily newspaper), Hairenik Association, Inc., Watertown, Massachusetts.

Handes Amsorya – Հանդես Ամսօրեայ, Mekhitarist Congregation, Vienna.

Hask – Հասկ, monthky, Catholicosate of the Great House of Cilicia, Antelias, Lebanon.

Hask Hayagitakan Taregirk – Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, Catholicosate of the Great House of Cilicia, Antelias, Lebanon.

Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte. Bavarian Numismatic Society, Munich.

N O. W. News, Milwaukee, Wisconsin.

Nor Gyank - Նոր Կեանք (weekly newspaper), Glendale, California.

Numismatic Chronicle. Royal Numismatic Society, London.

Patmabanasirakn Handes- Badmapanasiragan Hantes/Պատմաբանասիրական Հանդես, National Academy of Sciences of Republic of Armenia, Yerevan.

Revue des Études Arméniennes. Association de la Revue des Études Arméniennes, Paris.

World Coin News (weekly paper, Krause Publications, Inc., Iola, Wisconsin.

ENDNOTES

¹ This is the third part of the bibliography. For the first two parts see: Y. T. Nercessian, *Armenian Numismatic Bibliography and Literature*, Los Angeles, 1984 (a survey of all Armenian numismatic publications through 1980) and Y. T. Nercessian, “Selected Armenian Numismatic Bibliography of Ancient and Medieval Periods,” *Pazmaveb*, 2004, pp. 290-317 (a survey of 1981-2000).

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԳ. (33րդ) Հատորի Շնորհանդէսը

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԳ. Հատորի շնորհանդէսը տարբեր էր այս տարի՝ նախորդ բոլոր տարիներէն: Ճիշդ է որ, նախորդ հատորներու հանդիսութեանց նման այս տարի եւս ներկայացուեցաւ նորընծայ հատորը, այդուհանդերձ, շնորհանդէսը նաեւ պատեհ առիթը դարձաւ մեծարելու Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կոստեանը՝ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի 23 տարիներու անխոնջ պատասխանատու- խմբագիրը: Համալսարանի հանդիսասարահին մէջ տեղի ունեցած հանդիսութեան ներկայ էին, Վեր. Մկրտիչ Գարակէօզեան, Համալսարանի Նախագահ Վեր. Դոկտ. Փօլ Հայտօսթեան, պետական երեսփոխան Յակոբ Բագրատունի, Հայաստանի Հանրապետութեան արտակարգ եւ լիազօր դեսպան Տիար Աշոտ Քոչարեան, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի բարեկամներ, լիբանանահայ մշակոյթի եւ գրականութեան դէմքեր, մտաւորականներ, ուսուցիչներ, խմբագիրներ, եւ ազգային կառոյցներու ներկայացուցիչներ:

Բարիգալուստի իր խօսքին մէջ, Հանդէսի խմբագրակազմի անդամ Դոկտ. Արմէն Իւրնէշլեան անդրադարձաւ հատորի «Հայագիտութիւնը Եւ Ճշմարտութիւնը» վերնագրեալ խմբագրականին, որ «նպատակ ունի ընթերցողին ու հայագիտական շրջանակներուն ուշադրութիւնը սեւեռել կարգ մը անուրանալի ճշմարտութիւններու վրայ, որոնք աւելիով պիտի բիրեղացնեն հայագիտական ուսմունքներու եւ ուսումնասիրութիւններու 'միտք բանին', գոյապատճառը, երբեք անշուշտ քիչ մը ամէն տեղ լսող ականջներ ու գործադրող կամքեր գտնուին»: Ապա ան անդրադարձաւ Հայկազեան Համալսարանի ծաւալած հայագիտական գործունէութեան եւ ծանրացաւ հայ տպագրութեան 500ամեակին նուիրուած հինգ հանդիսութիւններուն եւ այդ առթիւ կատարուած հրատարակութիւններուն:

Դոկտ. Իւրնէշլեան նշեց որ Համալսարանի հայագիտական գործունէութեան համապատկերին վրայ «հպարտօրէն կ'ուրուագծուի Հայր Անդրանիկ Կոստեանին կենդանի պատկերը: Հայկազեանի Հայագիտական դիմագիծէն անտրոհելի կը մնայ ան, ...ու կը համարուի Համասարանին հայագիտական առաքելութեան բեղուն անուններէն մին: 1990ին ստանձնելով Հանդէսի խմբագրապետի պատասխանատուութիւնը, Վարդապետը, ի շարս իր հոգեւոր, խմբագրական, դասախօսական եւ հանրային ծառայութիւններուն, այսօր հանրութեան կը ներկայանայ 23 հատոր Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսով: Եւ ի շնորհակալութիւն Հայր Կոստեանի մատուցած ու

մատուցելիք երկարամեայ նուիրեալ ծառայութեան, Հայաստանի Հանրապետութեան մայր գրադարանը, Ազգային Գրադարանը զինք կը պատուէ «Յակոբ Մեղապարտ»ի անուան յուշամետալով»: Հայր Կոանեանին բարեմաղթանքներ կատարելէ ետք, Դոկտ. Իւրնէշլեան անդրադարձաւ 33րդ հատորին, նշելով որ ի յաւելումն հատորի ընկալեալ բնոյթի յօդուածներուն, այս հատորով «կը սկսինք հրատարակել յուշագրութիւններու շարք մը, որոնք կ'ամփոփեն Եղեռնէն ետք գրուեալ Հայաստան մնացած հայոց ժառանգորդներուն վկայութիւնները: Այս թիւին մէջ կան այդպիսի չորս վկայութիւններ, որոնց պիտի յաջորդեն եւս ուրիշներ: Նաեւ սոյն թիւով կ'ամրագրուի Արցախցի հայազէտներու մասնակցութիւնը»:

Ապա բեմ բարձրացաւ Հայկազեան Համալսարանի Արուեստից եւ Գիտութեանց Բաժիններու Տեսուչ, Հանդէսի խմբագրակազմի անդամ Դոկտ. Արտա Էքմէքճին, որ ներկայացուց Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կոանեանը: Ամփոփելով իր խօսքը, Դոկտ. Էքմէքճի ըսաւ. «Իր ազգային ջիղով, կորովով ու յարատեւութեամբ յատկանշուող Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կոանեան, Հայկազեան Համալսարանին միացաւ 1960ականներու կեսէն, իբրեւ հիւր բանախօս: Այնուհետեւ, 1973էն սկսեալ, շուրջ 35 տարի դասաւանդեց Հայկազեանի մէջ: Իսկ 1989ին, երբ Համալսարանի Խնամակալ մարմինը որոշեց վերսկսիլ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի հրատարակութիւնը, իրեն վստահուեցաւ այդ վերականգնողական դժուարին ու երախտաշատ առաքելութիւնը: Հայր Կոանեան բացառիկ ձեռնհասութեամբ գլուխ հանեց այդ գործը, եւ այսօր՝ 1990էն ի վեր լոյսին եկած են 23 հատորներ, որոնք տարողունակ թափ ու կշիռ կու տան զիրենք նախորդող տասն հատորներուն, Հանդէսը վերածելով համահայկական հայագիտական փնտռուած տարեգիրքի: Ահա թէ ինչու, 2009ին Հայր Կոանեան պարգեւատրուեցաւ Հայկազեան Համալսարանի Եզակի Մտաւորական Մրցանակով... Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի խմբագրութիւնը, Համալսարանի տնօրէնութեան հետ համախորհուրդ, փափաքեցաւ յատուկ կերպով ընդգծել Հայր Կոանեանի արդիւնաւէտ եւ օրհնաբեր ներկայութիւնն ու գործունէութիւնը այս կրթօճախին մէջ: Հայաստանի Ազգային Գրադարանի Տնօրէն Տիար Տիգրան Զարգարեան անձամբ ականատես եղաւ Անդրանիկ Ծայրագոյն Վարդապետ Կոանեան բացառիկ երեւոյթին եւ միացած Համալսարանի ընտանիքին ահա աւելի առանձնայատուկ կը դարձնէ այս շնորհանդէսը, Հայր Կոանեանը պատուելով Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Գրադարանի Յակոբ Մեղապարտ Շքանշանով»:

Փակագիծի մէջ տեղին է նշել, թէ աւելի ետք, 23 Մայիս 2014ին Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ Սերժ Սարգսեան Մովսէս

Խորենացիի մետալով պատուեց Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կոանեանը, իր՝ «Հայրենիք-Սփիւռք կապերի զարգացմանը բերած նպաստի, ինչպէս նաեւ հայապահպանութեան գործում ներդրած աւանդի համար»:

Ապա Դոկտ. Էքմէքճի բեմ հրաւիրեց Հայաստանի Հանրապետութեան արտակարգ եւ լիազօր դեսպան Տիար Աշոտ Քոչարեանը, որ ընթերցեց Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Գրադարանի Տնօրէնութեան գիրը եւ յանձնեց յուշամետալը:

Բեմ բարձրանալով, դեսպան Քոչարեան իրեն պատիւ համարեց նման անձնաւորութեան մը այսպիսի յուշամետալի յանձնումը եւ կարդալէ ետք Ազգային Գրադարանի Տնօրէնութեան գիրը, Անդրանիկ Ծ.Վրդ. Կոանեանին յանձնեց յուշամետալը:

Իր խօսքին մէջ, Հայր Կոանեան շնորհակալութիւն յայտնեց այս մեծարման համար եւ խոկաց *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* աւելի քան քառասնամեայ երթով եւ 33 հատորներով յատկանշուող գոյատեւման շուրջ: Ան «գոհունակութիւն եւ հրճուանք» յայտնեց 33րդ հատորի լոյս ընծայման առթիւ, եւ հիմնաւորեց թէ ինչո՞ւ «հագուադէպ» իրողութիւն է նման յաջողութիւնը Սփիւռքի մէջ: Ապա ան այսպիսի իրագործումին իբրեւ պատճառ թուարկեց Հայկազեան Համալսարանի *«իրերայաջորդ տնօրէնութիւններուն եւ խնամակալութեանց առաջին օրէն ցոյց տուած ոչ միայն նիւթական քաջալերանքը, այլ մանաւանդ վստահութիւնը»*: Ան նշեց նաեւ խմբագրակազմի *«մանաւանդ խմբական աշխատանքի հանդէպ ցուցաբերած փարումը»*, *«բոլորիս համոզուածութիւնն է, թէ ՀՀ Հանդէսը Սփիւռքի մէջ ազգօգուտ գործ կը կատարէ,- եւ - հաւատքը,- թէ - շնորհակալ ու հաճելի գործ մը կը կատարէ խմբագրութիւնը՝ Եկեղեցիին եւ Աստուծոյ»*:

Փակման իր խօսքին մէջ, Հայկազեան Համալսարանի Նախագահ, Վեր. Դոկտ. Փօլ Հայտօսթեան մատնանշեց որ *«հայկականն ու գիտականը կը միտին միանալ մեր հայագիտական բոլոր ջանքերուն մէջ»*: Ապա ընդգծեց, թէ՛ - *Սփիւռքի երկիրներու այլազան մշակոյթներու ենթակայ, եւ անոնց ընձեռած բոլոր հմտութիւններէն ու մեթոտներէն օգտուող հայ մտաւորականներուն համար հասարակաց եզրեր գտնելն ու միշտ հայրենի գիտնականներու մտքերուն հետ սահուն հաղորդակցութիւն գտնելը ինքնին ծանր, միաժամանակ ստեղծագործ մտաւորական աշխատանք կը դառնայ*:

«Հայագիտութեան գիտականութիւնը, հայագիտութեան ազգայնական առաքելութիւն ունենալու կամ չունենալու հարցը, հայագիտութեան էութեան եւ ժողովրդականութեան ուղղակի բախումը, այս բոլորը կան ու պիտի մնան հայագիտական ոլորտի մարտահրաւերներէն ոմանք, եւ մեր Հանդէսի հմուտ խմբագիրները հեռու չեն այդ ասպարէզներէն, իսկ այս հատորի խմբագրականը արդէն

կ'արծարծէ նոյնը»: Վեր. Հայտօսթեան անդրադարձաւ յառաջիկայ Հոկտեմբերի կէսերուն Երեւանի մէջ տեղի ունենալիք՝ «Հայագիտութիւնը Եւ Արդի Ժամանակաշրջանի Մարտահրաւերները» հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողովին, որուն պիտի մասնակցի նաեւ Հայկազեան Համալսարանը: Անոր «արդիւնաբեր աշխատանք» մաղթելէ ետք, Վեր. Հայտօսթեան ուրախութեամբ նշեց որ այս կրթաշրջանին Հայկազեան Համալսարանի հայագիտական բաժին արձանագրուած են չորս ուսանողներ: Ան ողջունեց եւ քաջալերեց այս երեւոյթը:

Վեր. Հայտօսթեան «գնահատելի» գտաւ *Հանդէսի* խմբագրական կազմին գործունէութիւնը՝ «*խմաստուն եւ ներշնչող գլխաւորութեամբ Օ.Վ. Հայր Անդրանիկ Կոստեանի*» եւ բոլորին մաղթեց երկար համագործակցութիւն եւ աշխատասիրութիւն: Ան յատուկ շնորհակալութիւն յայտնեց Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Գրադարանի Տնօրէն Տիար Տիգրան Զարգարեանին՝ Հայր Կոստեանը Յակոբ Մեղապարտի անուան յուշամետալով պարգեւատրելուն առթիւ, շնորհաւորեց *Հանդէսի* 33րդ հատորի հեղինակները, խմբագրակազմը, ընթերցողները, մատնանշելով մօտալուտ, դարձեալ գիրքի շնորհանդէսի հանդիպման մը:

Հանդիսութեան աւարտին, Վեր. Հայտօսթեան, Դեսպան Քոչարեան, Վեր. Գարակէօզեան եւ *Հանդէսի* խմբագրակազմը հատեցին աւանդական կարկանդակը: Ներկաները հիւրասիրուեցան եւ առիթ ունեցան թերթատելու *Հանդէսի* բոլոր 33 հատորներն ու Haigazian University Pressի հրատարակութիւնները:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԳ. Հատորը կը հաշուէ 562 էջ, որոնք ստորագրուած են 24 մասնագէտներու կողմէ՝ Հայաստանէն, Արցախէն, Լիբանանէն, եւ Մ. Նահանգներէն:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ., ԼԲ., ԼԳ. եւ ԼԴ. հատորներու թուայնացած տարբերակը կարելի է գտնել Հայկազեան Համալսարանի կայքին վրայ՝ <http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx>

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970էն ի վեր, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ:

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, բանասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակոյթի (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւն.), տնտեսագիտական, իմաստասիրական, իրաւագիտական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի նիւթեր:

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին մէջ կը հրատարակուին հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն գիտական յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազոտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, քննարկումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, վիճակագրական եւ մատենագիտական ցանկեր ու մահագրականներ:

Ներկայացուած աշխատակցութիւնները պարտին ըլլալ անտիպ, նախընտրաբար՝ առաւելագոյնը շուրջ 20-25 մեքենագիր էջ, համակարգիչի թուայնացած տարբերակով (softcopy), ARMENIAN UNICODE, ծրագրի շարուածքով:

Աշխատակցութեանց ծանօթագրութիւններու բաժինին մէջ պէտք է նշուին հեղինակին եւ օգտագործուած գիրքին-յօդուածին անունը, հրատարակիչը, տպարանը, թերթին անունը, հրատարակութեան տարեթիւր եւ էջաթիւր, իսկ արխիւային փաստաթուղթերու պարագային՝ փաստաթուղթի հեղինակը, խորագիրը, գտնուած վայրը, համարը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ համառօտ ներածական, ուր ներկայացուի նիւթը, անոր կարեւորութիւնը, մօտեցման եղանակը եւ բերած նորութիւնը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ նաեւ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, շուրջ 150 բառ: Նիւթին պէտք է կցուած ըլլայ նաեւ հեղինակային համառօտ ինքնակենսագրականը (ծննդեան թուական, ծննդավայր, բարձրագոյն ուսում, պաշտպանած գիտական բարձրագոյն աստիճանը եւ թեզին նիւթը, հրատարակած գիրքերու եւ նիւթերու ծիրը, վերջին երկու գիրքերուն անունները (թուա-

կան-հրատարակչատուն, վայր), ներկայ պաշտօնը եւ նկար մը) եւ ելեկտրոնային հասցէն առ ի հրատարակութիւն:

Հրատարակելի աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին լեզուական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններ կը համաձայնեցուն հեղինակին հետ: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին դասական ուղղագրութեան սկզբունքներով: Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ լաւորակ պատկերներ, փաստաթուղթեր եւ քարտէսներ, որոնց աղբիւրը եւ հրատարակման արտօնութիւնը ապահովելու է հեղինակը:

Հրատարակուած նիւթերը կ'արտացոլացնեն հեղինակին տեսակէտը:

Քննարկումներ բաժինով խմբագրութիւնս կը հրաւիրէ տուեալ նիւթին շուրջ հիմնաւոր այլ կարծիք ունեցող մասնագէտներ՝ առարկայականօրէն քննարկելու տուեալ նիւթը եւ արտայայտելու իրենց տեսակէտը:

Յօդուածներու, թղթակցութիւններու, բաժանորդագրութեան, հատորներու ստացումի, հրատարակութիւններու փոխանակման եւ այլ հարցերով պէտք է հաղորդակցիլ հետեւեալ կերպ.-

Dr. Antranik Dakessian
Haigazian Armenological Review
P.O.Box 111748 Beirut Lebanon
Fax: 01349230/1, 03712058
Email: adakessian@Haigazian.edu.lb

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երկու ամիս ետք:

Հեղինակներ-հրատարակիչներ, որոնք կը փափաքին գիրքի մը գրախօսուիլը ՀՀՀի մէջ, խմբագրութեան սկզբունքային համաձայնութենէն ետք պարտին յղել այդ գիրքէն երկու օրինակ՝ գրախօսողին եւ Համալսարանի Տէրեան Հայագիտական Գրադարանին:

ՀՀՀի մէջ հրատարակուած նիւթերէն կարելի է մէջբերել: Հրատարակուած նիւթին հեղինակը անվճար կը ստանայ Հանդէսի տուեալ հատորէն 2 օրինակ եւ իր յօդուածէն 20 առանձնատիպ:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի բոլոր հատորները մատչելի են հետեւեալ կայքին վրայ.-
<http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx>

NOTES TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review is published annually from 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The review is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology, geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, legal, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, scrutiny, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French.

Manuscripts submitted to *Haigazian Armenological Review* should preferably be not more than 20-25 typewritten pages in length. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published, in any language. Presentation of manuscripts submitted for consideration on disc with hard copy is preferred. All discs are acceptable.

Authors should provide in the endnotes the name of the author, title, the year of publication and relevant page numbers of all the books cited. In the case of cited articles, they should mention the title of the book or journal in which the articles appear, the number of volume and part, the year of publication, and relevant page numbers. Submitted manuscripts must include a 150 word summary in Armenian or English and a short biography of the author (birthplace and birth date, higher education, degree, title of the thesis defended, the scope of the books published, the titles of the last two books published – with date and publisher – current position, and a passport size photo).

The editors reserve the right to copy edit manuscripts to conform to the review's style and format. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *Haigazian Armenological Review* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review
P.O.Box 111748, Beirut Lebanon.
Fax: (01)341230/31 or (03)712058
Email: adakessian@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication will be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Derian Armenological Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *Haigazian Armenological Review*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to 20 offprint and two copies of the volume in which their contribution is published.

The *Haigazian Armenological Review* volumes are accessible on the website:

<http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx>

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական

Հայության եւ Հայագիտության Կենսունակությունը

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արմենակ Եղիայեան	9
Օ Տառը	
Վարդան Պետրոսեան	21
Հին Հայերէնի Բացառական Հոլովի Վերջաւորութիւնների Ծագումը	
Յակոբ Յարութիւնեան	37
Պետինգերեան Քարտէզի Արտաշատ-Սատաղ Ճանապարհի Չպարզաբանուած 6 Կայարանների Տեղանուն եւ Տեղադրման Խնդիրը	
Գեորգ Սադոյեան	47
Հայոց Ծագումնաբանութեանն Առնչուող Դրուագներ Եղիշէի <i>Արարածոց Գիրքի</i> Մեկնութեան Մէջ	
Նայիրա Կիլիչեան	65
Լազ Պարը Հայ Եւ Յոյն Մշակոյթներում	
Տիգրան Սիմեան	79
Հին Թիֆլիսը՝ Իբրեւ Մշակոյթների Երկխօսութեան, Սահքի Միջավայր	
Վահրամ Շեմմասեան	97
Մուսա Լեւոն Հայության Տնտեսական Վիճակը ԺԹ. Դարէն-Ի. Դարասկիզը	
Խորեն Գրիգորեան	127
Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան Թղթադրամները	

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Արմէն Պետրոսեան	135
Դիցանունից Ցեղանուն. Մի Հնագոյն Պաշտամունքի Հետքեր Հայաստանում	
Յովհաննէս Խորիկեան	143
Սատրապութիւնների Հերոդոտեան Ցուցակը (Պատմաաշխարհագրական Քննութիւն)	
Աննա Արեւշատեան	163
<i>Յաղագս Գիտութեան Չայնից</i> Մեկնութեան Հեղինակի Հարցի Շուրջ. Անանիա Նարեկացի, թէ՛ Անանիա Շիրակացի	
Միւր Նաւոյեան	169
ՃԺԲ Սաղմոսն Ու Յարակից Սեռերը Առաւօտեան Եւ Արեւագալի Ժամերգութիւններում (Եւս Մէկ Անգամ Մովսէս Քերթոզաօր <i>Յաղագս Կարգաց Եկեղեցւոյ Բացայայտութիւնը</i> Երկի Շուրջ)	

Արսէն Շահինեան	195
Արմինիյա Արաբական Նահանգի Ու Նրա Վարչական Միաւորների Բնակչութեան Մօտաւոր Թուաքանակը	
Արծուի Բախչինեան	205
Հայաստանի Հանրապետութիւն Եւ Չէխոսլովակիա (1918-1920). Երկու Նորանկախ Հանրապետութիւնների Առաջին Կապերը	
Քնարիկ Աբրահամեան	215
Ինքնութեան Յաղթահարման Բարդոյթը Փիթըր Սուրեանի <i>Միջի</i> Վէպում	
Վիքի Չափարեան	221
Հայկական Ցեղասպանութիւնը՝ Մ. Նահանգներու Նախագահ Ճորճ Ու. Պուշի եւ Պարաք Օպամայի Ելոյթներուն Ընդմէջէն Եւգենիա Պատուրեան, Վալենտինա Գեորգեան,	257
Մարիամ Մաթեոսեան	
Արդեօ՞ք «Googling»ը Տեխնիկա Է. Ի՞նչ Կարող Է Բացայայտել Համացանցը Հայաստանի Հանրապետութեան Հասարակական Կազմակերպութիւնների Մասին	
Աշոտ Հայրապետեան	269
Բառակերտութիւնը Որպէս Լեզուի Հաղորդակցական Գործառոյթի Իրացում	
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ	
Կարինէ Ալեքսանեան	283
Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Տեղական Իշխանութեան Գործունէութիւնը Թուրքական Ռազմակալման Շրջանում (Մայիս-Դեկտեմբեր 1918)	
Անդրանիկ Տազէսեան	301
Բանահիւսսական Գոհարներ Հաճնոյ Բարբառով	
Կարինէ Ռաֆայէլեան	309
Դերենիկ Դեմիրճեանի Նորայայտ Ձեռագիրը. Ղարաբաղի Եւ Նախիջեւանի Արծարծումներ	
Վարդան Մատթէոսեան	339
Թէոդիկին Ուղղուած Նորայայտ Նամակներ	
Զաւէն Մսրըլեան	377
Զանքեր՝ Զուիցերիոյ Խորհրդարանին Կողմէ Հայոց Ցեղասպանութեան Ճանաչման Գծով	
ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ	
Արմէն Սարգսեան	389
Առած-Ասացուածքները, Անէծք-Օրհնանքները Եւ Հանելուկները Արցախի Բանահիւսութեան Մէջ	

Աշոտ Գ. Մանուշարեան	403
Թուագրութեամբ Հնագոյն, Թ. Դարի Խաչաքանդակ Քար Մեղրու Տարածաշրջանից	
Թամարա Մինասեան	411
Գտնականքի Եւ Դիզակ Գաւառի Ձեռագրական Ժառանգութիւնը	
Լիլիան Յովակիմեան	425
Հայր Եւ Հայկականը Ֆետոր Տիւտչեւի <i>Beglets</i> (Փախստականը) Վէպում	
Յասմիկ Եսայեան	433
Կալիֆորնիայի Հայ Պարբերական Մամուլը 1900-1930ականներին	
Էտուար Թորիկեան	451
Նիկողոս Թահմիզեանի Երաժշտագիտական Ներդրումը	

ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրանուշ Խառատեան	
Ի. Դարի Միջնադար (Իսլամացում, Իսլամացած, Ալեւիացած, Ծպտեալ Հայերը Թուրքիայում) (Բ.)	465
Դանաբուրան Գիւղի Միակ Հայկական Ընտանիքը	479
Էլ Վախենալու Բան Չի Մնացել, Ամէն Ինչ Էլ Արել Են Մեզ Հետ	485
Ստամբուլի Հայերը Անատոլիայից Եկած Հայերի Հայութիւնը՝ Քիչ, Քրդութիւնը՝ Մեծ Են Ընդունում	497
Թունջելիի Հայր	502
Սովորաբար Մարդու Ծագումը, Որքան Էլ Թաքցնի, Ինչ Որ Կերպ Իմացում է	511
Ես Հայ Չեմ, Անշուշտ. Չնայած Իմ Բոլոր Ազգականներն, Իսկապէս, Կարծես Թէ Հայեր Են	519
Իսրայէլցիների, Յոյների, Վրացիների Նկատմամբ Ատելութիւն Չկայ. Մեծ Ատելութիւնը Հայերի Նկատմամբ Է	524
Իրենց Հայ Լինելը Չեն Ժխտում, Բայց Շատ Են Ձուլուել, Մուսուլման Են Դարձել	539

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Անի Կոջոյեան	563
<i>Իրլանտա Եւ Հայաստան. Լեզուի, Պատմութեան Եւ Պատումի Ուսումնասիրութիւններ</i> , իմր.՝ (Մաքսիմ Ֆոմին, Ալվարո Ճիւանեան, Սիմըս ՄըքՄաթունա	
Վարդի Քէշիշեան	567

Սէն Արեւշատեան, *Սարգիս Բերիացի, Յաղագս Աշխարհի Եւ Այլ Մասնաւոր Իրաց*

Ռաֆֆի Զերչեան 573

Քլոտ Մուրաֆեան, *Արեւելքի Հայաստանը (ԺԱ.-ԺԴ. Դար)*

Թէոֆանիս Մալքիտիս 575

Վարուժան Պօղոսեան, *Զմիւռնիոյ 1922ի Աղէտը (Փաստաթուղթերու Ժողովածու)*

Վարդան Մատթէոսեան 577

Անդրանիկ Տազէսեան եւ Արմէն Իւրնէշլեան,

Լիբանանահայ Գիրքը 1894-2012 Մատենագիտական Ցանկ

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 595

Վահան Սարգսեան (1954-2011), Պետրոս Հաճեան (1933-2012), Նիկոլայ Քոթանջեան (1948-2013), Մարջըրի Յուսէփեան (1922-2013), Բաբկէն Յարութիւնեան (1941-2013), Ռուբէն Գասպարեան (1962-2013), Էդիկ Զոհրաբեան (1939-2013), Ալմաստ Զաքարեան (1923-2013), Բորիս Զուրապով (1945-2013), Արաքսի Սարեան (1937-2013), Մհեր Կարապետեան (1939-2013), Արսէն Արք. Բերբերեան (1937-2013)

ՅԱՆԿԵՐ

Եղիա Ներսէսեան 627

Հայ Դրամագիտութեան Մատենագիտութիւն

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի Լ.Գ. Հատորի 639

Շնորհանդէսը Պէյրութի Մէջ

Աշխատակիցներու Ուշադրութեան 643

Բովանդակութիւն 647

TABLE OF CONTENTS

EDITORIAL

The Vitality of Armenians and Armenian Studies	3

ARTICLES AND STUDIES

Armenag Yeghiayan	9
The Letter <i>O</i> in the Armenian Alphabet and its Complications	
Vartan Petrosyan	21
The Origin of Ablative Case Endings in Old Armenian	
Hakob Harutyunyan	37
The Location of Six Stations on the Artashat-Satala Road According to <i>Tabula Peutingeriana</i>	
Gevorg Madoyan	47
Fragments on the Lineage of Armenians in Yeghishe's <i>Interpretation of The Book of Jubilees</i>	
Naira Kilichyan	65
The Laz Dance in Armenian and Greek Cultures	
Tigran Simyan	79
Old Tbilisi as a Milieu of Cultural Integrative Dialogue	
Vahram Shemmassian	97
The Economy of Armenian Musa Dagħ in the 19 th and Early 20 th Century	
Khoren Grigoryan	127
Banknotes of the First Republic of Armenia	

SCRUTINY

Armen Petrosyan	135
From Theonym to Ethnonym: Traces of an Ancient Cult in Armenia	
Hovhannes Khorikian	143
Herodotus' List of the Satrapies (A Historico-Geographic Study)	
Anna Arevshatyan	163
Who Is the Author of the Interpretation of "Haghakes Kidutyān Tsaynits": Anania Narekatsi or Anania Shirakatsi?	
Mher Navoyan	169
The 112 th Psalm and its Parallel Genres in Morning and Sunrise Services	
Arsen K. Shahinyan	195
An Estimation of the Population Figures of the <i>Wilayat Arminiya</i> and Its Administrative Units	

Artsvi Bakhchinyan	205
The First Contacts Between the Republics of Armenia and Czechoslovakia (1918-1920)	
Knarig Aprahamian	215
Addressing the Identity Conundrum in Peter Sourian's Novel <i>Miri</i>	
Vicky Tchaparian	221
The Armenian Genocide in American Presidency Discourses from George W. Bush to Barack Obama: A Political Discourse Analysis Study	
Yevgenya Paturyan, Valentina Gevorgyan, Mariam Matevosyan	257
Is "Googling" a Technique? What the Internet Can Tell Us about the Non-Governmental Sector in Armenia	
Ashot Hayrapetyan	269
Word Formation as a Means to Realize the Communicative Function of Language	

UNPUBLISHED DOCUMENTS

Karine Alexanian	283
Local Governance In the Alexandropole District During Turkish Military Occupation (May-December 1918)	
Antranik Dakessian	301
Folkloric Jewels in the Hadjin Dialect	
Karine Rafaelyan	309
Derenik Demirchyan's Recently Discovered Manuscript Titled "Discussion on the Issues of Nagorno Karabagh and Nakhichevan"	
Vartan Matiossian	339
Newly-Discovered Letters Addressed to Teotig	
Zaven Messerlian	377
Efforts Towards the Recognition of the Armenian Genocide by the Swiss Parliament	

BRIEFINGS

Armen Sarkisian	389
Proverbs, Sayings, Curses, Blessings and Riddles in the Artsakh Folklore	
Ashot G. Manucharyan	403
The Oldest 9 th -Century-Inscribed <i>Khatchkar</i> (Cross-Stone) from The Meghri Region	
Tamara Minasyan	411
The Manuscripts of Gtich Vank Monastery and Dizak District	

Lilian Hovakimyan	425
The Armenians and the Armenian Topics in Feodor Tyutchev's Novel <i>Beglets</i> (The Escapee)	
Hasmik Yessayan	433
Armenian Press in California from the 1900s to the 1930s	
Edward Toriguian	451
The Musicological Contribution of Nigoghos Tahmizian	

MEMOIRES

Hranush Kharatian	
The Middle Period of the 20 th Century (the Islamized, the Islamicized, the Alevized, and the Concealed Armenians in Turkey) II	465
The Only Armenian Family of Danaburan Village	479
I Have Nothing to Be Afraid of Anymore. They Have Done Everything to Us	485
Istanbul Armenians Perceive the Armenianness of the Anatolia Armenians as Little and Their Kurdishness as Big	497
The Tunceli Armenian	502
The Origin of an Individual, No Matter How You Cover It, Is Somehow Discovered	511
I Am Not an Armenian, Of Course, Though All My Relatives, Indeed, Seem to Be Armenians	519
There Is No Hatred towards the Israelis, the Greeks and the Georgians. The Huge Hatred Is for the Armenians	524
They Don't Deny Their Armenianness, but They Have Assimilated Too Much, and Have Become Muslims	539

BOOK REVIEWS

Ani Kojoyan	563
<i>Ireland and Armenia: Studies in Language, History and Narrative</i> , Maxim Fomin, Alvard Jivanyan, Seamus Mac Mathuna (eds.)	
Varty Keshishian	567
Sen Arevshatyan, <i>Sargis Beriatsi, About the World and Other specific Things</i>	
Raffi Gergian	573
Claude Mutaftian, <i>L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)</i>	
Theofanis Malkidis	575
Varoujean Poghosyan, <i>Le Désastre de Smyrne de 1922 (Recueil de Documents)</i>	

Vartan Matiossian	577
Antranik Dakessian & Armen Urneshlian, <i>The Lebanese-Armenian Book, 1894-2012. A Bibliographic List</i>	

NECROLOGY

Vahan Sargsian (1954-2011), Bedros Hadjian (1933-2012), Nikolay Kotandjian (1948-2013), Marjorie Housepian-Dobkin (1922-2013), Babken Harutunian (1941-2013), Rouben Gasparian (1962-2013), Edik Zohrapian (1939-2013), Almast Zakarian (1923-2013), Bouris Zourabov (1945-2013), Araxi Sarian (1937-2013), Mher Karapetian (1939-2013), Archb. Arsen Berberian (1937-2013)

LISTS

Yeghia Nercessian	627
Armenian Numismatic Bibliography	

HAIGAZIAN UNIVERSITY

The Launching of the 33 rd Volume of the <i>Haigazian Armenological Review</i> in Beirut	639
Note to Contributors	643
Table of Contents	647

**ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԷՍ**

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 300

**Գին՝ Լիբանան 30.000 Լ.Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար**

Տպագրութիւն Գրիգոր Անթունեան

**HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
HAIGAZIAN UNIVERSITY
P.O.BOX 11-1748
BEIRUT-LEBANON
Email: review@haigazian.edu.lb**

